

گلزار اجرار

مصنف

محمد غوثي شطاري مانڊوي

سنتي ادبي بورڊ

گلزار ابرار

(سنڌي ترجمو)

مصنف:

محمد غوثي شطاري مانڊوي

مترجم:

مخدوم عبدالجبار صديقي

مقدمو/تعلقات

مخدوم سليم الله صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2009ع

ڪتاب جا سمورا حق واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن

ڇاپو پهريون جولاءِ 2009ع تعداد هڪ هزار

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کان سواءِ،
اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريتريول سسٽم شامل آهي،
استعمال نٿو ڪري سگهجي.

قيمت: پنج سؤ اسي رپيا

(Price: 580-00)

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email: sindhiaab@yahoo.com

[www. Sindhiaadabiboard.org](http://www.Sindhiaadabiboard.org)

هيءُ ڪتاب پروفيسر سيد زوار حسين شاه نقوي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو
سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچيءَ وٽان ڇپائي پڌرو ڪيو.

www.sindhiaadabiboard.org

ڇپائيندڙ پاران

تذڪره نويسيءَ کي ”تاريخ جي علم“ واري هڪ شاخ طور سمجهيو ۽ ڄاتو وڃي ٿو. عمومي تاريخ عمومي واقعن جي عڪاس هوندي آهي. جڏهن ته تذڪرو ڪنهن سڪ يا ان کان وڌيڪ شخص جي احوال کي محفوظ ڪرڻ جو نالو آهي. تذڪره نويسي جي حق کي يقيناً اهل تصوف بهتر انداز ۾ دنيا آڏو پيش ڪندا رهيا آهن.

ڏهين ۽ يارهين صديءَ جي تذڪره نويس محمد غوثي شطاري نه رڳو هند پر سنڌ جي به ڪيترن ئي اوليائن جو ذڪر ڪري پڙهندڙن جي وسيع حلقي کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪيو. سنڌ جي اڪثر بزرگن جو ذڪر يقيناً غوثيءَ کي مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ سنڌي ۽ سندس ساٿين کان حاصل ٿيو.

سنڌي ادبي بورڊ کي هڪ اهڙي اٽلپ ڪتاب ”گلزار ابرار“ کي هتان جي محققن آڏو پيش ڪندي انهيءَ ڪري به خوشي محسوس ٿي رهي آهي جو هو ان ڪتاب مان لاپ پرائيندي پنهنجي تحقيق جي دائري کي اڃا به بهتر انداز ۾ سنواري سگهندا.

سنڌ جي ممتاز ديني عالم مخدوم عبدالجبار صديقي ان دقيق ڪتاب جي اردو ۽ فارسي نسخن کي سامهون رکي ڪري سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي، بلڪ تصوف جي پُر معنيٰ لفظن کي پڻ عام فهم بنائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي.

ان ريت ڪتاب ۾ ڪجهه وڌيڪ وضاحت طلب ڳالهين ۽ انهن کي جامع ڪرڻ جي ضرورت پڻ محسوس ٿي، اهو ڪم مخدوم سليم الله صديقي کي ڏنو ويو، جنهن مقدمي ۽ تعليقات ۾ ان کي احسن طريقي سان نڀايو.

سنڌي ادبي بورڊ جي مانواري چيئرمين پير مظهرالحق صاحب جن جي هدايتن ۽ دلچسپي سبب ڪتابن جي ڇپائي جو ڪم تيز ڪندي ۽ هن ڪتاب جي عام مقبوليت ۽ طلب پئاندر ان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اشاعت يقيناً هڪ ادبي اضافي طور ثابت ٿيندي.

(سيد زوار حسين شاھ نقوي)

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

17- جولاءِ 2009ع

بمطابق 23 رجب المرجب 1430ھ

فهرست

۲۰۱ کان ۹۳

مخدوم سنير الله جو مقدمو

1 کان 20

مصنف جو مقدمو

نمبر	بزرگ جو نالو	مدفن	صفحو
الف			
1.	ابوالحسن علي ابن ابو علي	لاهور	24
2.	مولانا احمد حافظ دهلوي	-	60
3.	شيخ الهداد احمد آباد	-	69
4.	شيخ احمد نهروالہ	بدايون	79
5.	امام الدين ابدال دهلوي	-	80
6.	خواجہ ابوبکر	دهلي	99
7.	امير خسرو	دهلي	105
8.	امير حسن علا سنجري	ديوگير	107
9.	خواجہ ابوبکر مصلي	-	128
10.	شيخ ابراهيم	کالپي	135
11.	بي بي آرام حصور	نهروالہ	138
12.	سيد احسن	ايرج	147
13.	مخدوم و قاضي اسحاق	ماندو	149
14.	مولانا محمد امين	-	150
15.	بابا اسحق مغربي	-	160
16.	سيد اشرف جهانگير	کچوچ	172
17.	مولانا ابو سعيد	-	207
18.	شاه ابدال	رنت پنور	229
19.	شيخ ابوالفتح هدية الله سر مست ابن		
	شيخ قاضن شطاري	حاجي پور	262

گلزار ابرار

265	جوگي پٺور	شيخ ابوبڪر قريشي	20.
267	ناگور	شيخ احمد نارنولي	21.
277	برهانپور	شيخ ابراهيم ابن عمر سنڌي	22.
287	-	شيخ احمد مدني گوشه گزين	23.
288	-	شيخ امين الدين	24.
303	اجين	شيخ احمد ابن نعمت الله	25.
313	پاڻي پت	شيخ امان الله پاڻي پتي	26.
319	قلعہ فيروزه	شيخ آدهو حصاري	27.
320	-	شيخ ابراهيم کلهوڙا سنڌي	28.
320	کالبي	سيد ابو سعيد ابن سيد راجو	29.
321	-	خطيب ابوالفضل شيرازي	30.
362	جونپور	شيخ آڏن ابن شيخ بهاء الدين جونپوري	31.
391	مصر	شيخ ابوالنصر طبلاڌي	32.
395	قلعہ آيسر	شيخ ابو جيو ابن خضر	33.
400	مڪہ معظمہ	شيخ اوليا ابن شيخ سراج	34.
401	بڙو دھ	شيخ احمد ابن شيخ جلال	35.
413	برهانپور	شيخ ابراهيم سنڌي قاري شطاري	36.
423	-	شيخ اوليا مريد شيخ لشڪر محمد عارف	37.
440	برهانپور	شيخ ميان آبا ابراهيم	38.
440	رنت پٺور	حاجي ابراهيم سرهندي	39.
443	اجين	شيخ احمد متوڪل اجيني	40.
445	-	مولانا اسماعيل سنڌي	41.
449	برهانپور	سيد ابراهيم بڪري	42.
450	-	شيخ ابو يزيد ابن شيخ لشڪر محمد عارف	43.
457	-	شيخ الهداد مارهره	44.

گلزار ابرار

459	-	شیخ الہ بخش چشتی	45
474	-	شیخ آدم صوفی	46
479	-	شیخ امان اللہ ابن شیخ کمال الدین سلیمانی	47
481	آگرو	حاجی ابراہیم محدث قادری	48
481	-	شیخ امان اللہ افغان	49
484	-	شیخ اسحاق قلندر سنڈی	50
484	آگرو	شیخ افضل محمد	51
492	پنوری	قاضی ابراہیم ابن قاضی محمد	52
498	مالوہ	شیخ اللہ بخش	53
504	سمرقند	خواجہ اسحاق ابن مولانا خواجگی	54
506	آگرو	شیخ ابوالفتح ابن جمال الدین مکی عباسی	55
511	-	شیخ ابو الفیض فیضی فیاضی	56
524	کالپی	شیخ ابو سعید	57
543	برہانپور	شیخ امین ابن احمد نہروالہ	58
545	مہیسر	پائی اسحاق حضور	59
550	-	شیخ ابو الفتح دہلوی	60
553	-	شیخ الہداد صالح	61
558	لاہور	مولانا اسماعیل میر امیر عبداللہ	62
558	-	مولانا الہداد و مولانا شمس الدین	63
559	-	شیخ احمد سرہندی	64
561	-	شیخ اختیار الدین	65
592	-	شیخ احمد ابن شیخ عبدالاحد	66
607	-	سید ابراہیم نوری	67
620	-	شیخ الہداد	68
469	-	شیخ اویس ابن غوث اولیاء	69

ب

60	-	شیخ بہاء الدین محمد سیکری	70.
60	ملتان	شیخ بہاؤ الدین ذکریا	71.
64	کرہ	شیخ پیمرو	72.
92	دہلی	شیخ برہان الدین محمود	73.
103	-	شیخ برہان الدین غریب	74.
111	دہلی	شیخ بدر الدین سمرقندی	75.
114	-	شیخ بدر الدین غزنوی	76.
125	-	مولانا برہان الدین صوفی	77.
128	کنبایت	شیخ بابو چشتی	78.
145	-	شیخ برہان الدین نہروالہ	79.
148	مانڈو	مخدوم وقاضی برہان الدین	80.
153	برہانپور	شیخ بنان برہانپوری	81.
174	-	قطب عالم سید برہان الدین	82.
205	-	مولانا برہان الدین	83.
	محمد آباد	شیخ بہاء الدین گنج روان	84.
225	کالپی		
244	-	شیخ بدھن شطاری	85.
249	برہانپور	شیخ بہاء الدین شاہ باجن	86.
263	-	شیخ بخشو	87.
	قصہ بیانہ	شیخ پول مرید شیخ ظہور حاجی حمید حصور	88.
275	حصور		
322	-	خواجہ بہاء الدین	89.
325	-	پیر باجر	90.
353	کالپی	شیخ برہان انصاری	91.
362	-	مولانا پائندہ	92.

گلزار ابرار

364	اگرو	شیخ بہاؤ الدین مفتی	93.
394	اجمیر	شیخ برہان	94.
415	اگرو	شیخ بایزید شروانی	95.
429	-	مخدوم بایزید لاکو	96.
429	-	مخدوم بلال سنڌی	97.
438	اگرو	سید بدرالدین ابن سید جلال	98.
448	أجین	شیخ بیارہ نور ظہور	99.
456	-	شیخ پول مجذوب	100.
	قلعہ آسیر	سید پیر ابن سید علی	101.
497	خاندیس		
500	پٹن	شیخ بابو جیو ابن شیخ جیو	102.
502	ماندو	بابا بھرننگ	103.
512	برہانپور	شیخ برہان علوی	104.
528	برہانپور	شیخ پیر محمد ابن عبدالحکیم	105.
555	-	مولانا بدرالدین اسحاق	106.
559	-	شیخ بدر الدین سہرندي	107.
615	-	شیخ بابو ابن جیون	108.
622	-	شیخ برخوردار گجراتی	109.
637	برہانپور	شیخ بابو سنڌی	110.
638	-	شیخ بدھا طیب بہاری	111.
638	-	شیخ بدھا حقانی جونیوری	112.

ت

78	مندسور	توغان شہید (سید معروف شہید)	113.
128	-	خواجہ تقی الدین نوح	114.

گلزار ابرار

175	-	سید تاج الدین سوہی	115
231	-	شیخ تاج الدین محمد دہلوی	116
293	-	شاہ تاجو ابن شیخ کمال	117
500	-	سید تاج الدین قادری نہروال	118
511	-	شیخ تاج الدین ابن شیخ بہا الدین زکریا	119
523	لاہور	شیخ تاج العاشقین ابن عبداللہ سنڈی	120
618	-	شیخ تاج	121

ث

78	چانگلی	میان ثمن شہید	122
----	--------	---------------	-----

ج

58	-	شیخ جمال الدین احمد خطیب ہانسوی	123
63	اُچ	سید جلال سرخ بخاری اُچ	124
	دیومحل	شیخ جلال الدین تبریزی	125
73	بنگل		
100	-	مولانا جمال الدین	126
100	-	مولانا جلال الدین اوڈی	127
121	-	شیخ جلال الدین جد شیخ حسام الدین	128
131	-	مخدوم جہانیاں سید جلال بخاری	129
146	-	شیخ جلال الدین مجرد - ترکستانی	130
154	اگر	شیخ جلال الدین ابن شیخ عبداللہ	131
169	احمد آباد	مخدوم شیخ جمال الدین	132
205	-	مولانا جعفر	133
224	-	شیخ چجو اساولی سادلی	134
246	مک معظم	شیخ جار اللہ مکی	135

گلزار ابرار

256	برہانپور	شیخ جلال متو	136
265	آگرو	شیخ چندن قریشی	137
265	برہانپور	شیخ جلال محمد قادری دہلوی	138
270	احمد آباد	شیخ جمال بہتری	139
284	مک معظمہ	ملک چاند والد میان جموجی	140
306	مندسور	شیخ چندن	141
315	کالپی	شیخ چکن کھندوتی	142
327	-	شیخ جلال ابن طیب جانپانی	143
328	آگرو	امیر سید جلال ابن سید صدر الدین	144
399	ماندو	شیخ جمال ابن شیخ الاسلام	145
404	ماندو	شیخ چاون ابن عمر چشتی	146
429	بوبک	مخدوم جعفر	147
446	آگرو	شیخ جنید مفتی	148
457	برہانپور	سید جمال مدرس مسجد	149
	بیجاپور	قاضی جلال الدین ملتانی	150
468	دکن		
496	عادلپور	میان جموجی ابن ملک چاند	151
617	-	شیخ چندن لاهوری	152
620	-	شیخ جمال بیابانی	153
627	-	شیخ جلال محمد تانسیری	154
637	-	شیخ جلال واصل کالیپوری	155

ح

38	-	شیخ حمید الدین دہلوی	156
		قاضی حمید الدین ناگوری ابن خواجہ	157
50	دہلی	عطاء اللہ	

گلزار ابرار

64	ملتان	شیخ حسین کاه بر	158.
		شیخ حمید الدین صوفی سلطان	159.
70	ناگور	التارکین	
70	-	ذکر اولاد سلطان التارکین	160.
118	نہروال	مولانا حسام الدین ملتانی	161.
119	نہروال	مولوی حسام الدین نہروال	162.
123	-	مولانا حسام الدین مانک پوری	163.
127	-	شیخ حیدر	164.
181	احمد آباد	شیخ حسن محمد اساولی	165.
210	-	شیخ حبیب تاجر تاشقندی	166.
227	-	سید حامد حسنی چشتی	167.
247	-	بابا حیدر ابدال	168.
258	بہار	شیخ ظہور حاجی حمید حصور گوالیاری	169.
289	کراچی	شیخ حسین	170.
		شیخ حسن خطاط ابن شیخ	171.
312	آگرو	محمود انصاری	
326	دہلی	شیخ حسن بدل دہلوی	172.
	سکندریہ	شیخ حسین ابن ملک محمد	173.
359	دہلی		
363	احمد آباد	شیخ حسین بغدادی	174.
371	احمد آباد	شیخ حسن محمد ابن میانجی احمد	175.
398	برہانپور	شیخ حمید لار	176.
405	جانپانیر	شیخ حسن محمد	177.
406	کالپی	شیخ حسن ابن شیخ عبداللہ	178.
424	-	شیخ حسن چشتی	179.

گلزار ابرار

433	-	سید حیدر	180.
452	-	سید حبیب	181.
479	دیپالپور مالوہ	شیخ حمزہ ابن شیخ سدا	182.
542	-	شیخ حمید تبا	183.
553	-	شیخ حاجی چراغ ہند	184.
555	لاہور	مولانا حسام الدین سبز	185.
651	-	شیخ حسن ابن موسی والد (مصنف)	186.

خ

122	-	مولانا خواجہ ابن شیخ جلال الدین	187.
274	گوالیار	خواجہ خانوں علا تاج ناگوری	188.
-	-	مخدوم اعظم مولانا خواجگی احمد ابن جلال الدین	189.
304	-	خواجہ کلان ابن خواجہ جوئباری	190.
427	-	خواجہ عالم	191.
461	بیرپور	خواجہ ذبیڈی ابن مولانا خواجگی	192.
498	بخارا	خواجہ کلان ابن مولانا خواجگی	193.
501	بلخ	شیخ خدا بخش مندوی	194.
598	-		

د

79	مندسور	شیخ دوڈن شہید	195.
229	-	شیخ داؤد اساولی	196.
243	-	شیخ داؤد ابن فیض اللہ	197.
318	لاہو مانڈو	شیخ دانش مند	198.
446	بلخ	ملا دوست صحاف	199.
508	مانڈو	شیخ داؤد براری	200.

گلزار ابرار

534	سانہر	201. شیخ داؤد
539	-	202. شیخ دولت گجراتی
628	-	203. شیخ درویش قاسم
639	منیر	204. شیخ دولت ابن عبدالملک منیری
648	-	205. شیخ داؤد شطاری ابن شیخ خان محمد

ر

25	سراندیپ	206. باب حاجی رتن ابن نصیر ہندی
-	-	207. شیخ رکن الدین ابوالفتح ابن
64		شیخ صدرالدین
111	دہلی	208. شیخ رکن الدین فردوسی
128	-	209. خواجہ رفیع الدین ہارون
-	-	210. شیخ رکن الدین مودود کان شکر
163		نہروالہ
173	-	211. مولانا رکن الدین خوانی
340	-	212. شیخ رحمۃ اللہ ابن شیخ عزیز اللہ
248	-	213. مولانا روح اللہ
368	اجین	214. شیخ راجی محمد عینی ابن شیخ خان
405	-	215. مولانا روح الدین
423	-	216. شیخ رکن الدین ابن محمود
439	-	217. شیخ راجی محمد پڑودہ

ز

232	-	218. مولانا زین الدین تائبادی
307	قصبہ سارن	219. سید زہید ابن شاہ بدھا
393	ماندو	220. شیخ زائر اللہ ابن شیخ عمر ماندو والہ

گلزار ابرار

402	دینار	شیخ زکریا	221.
471	آگرو	شیخ زین الدین ابن شیخ منور	222.
616	-	زندہ حاجی	223.

س

89	-	سید محمد کرمانی	224.
90	بنگالہ	شیخ سراج الدین منہاج	225.
119	-	شیخ سراج الدین عثمان	226.
134	-	امیر سید احمد ابن سید محمد کرمانی	227.
136	نہروال	سید حسین نہروال	228.
152	-	شیخ سالار	229.
161	کالپی	مولانا سید احمد ابن محمد ثانیسری	230.
164	گلبرگ	سید محمد گیسودراز	231.
173	کالپی	شیخ سراج سوختہ	232.
184	نہروال	سید احمد ابن محمود	233.
191	-	مولانا سعدالدین کاشغری	234.
202	-	مولانا سید حسن	235.
208	-	مولانا سلطان	236.
233	-	حاجی شیخ سلیمان بنی اسرائیل	237.
245	جونپور	امیر سید علی قوام	238.
245	دہلی	شیخ سماء الدین دہلی ابن شیخ فخرالدین	239.
270	-	شیخ سالار ناگوری	240.
271	مندسور	سید حسینی	241.
285	دہلی	شیخ سلیمان ابن عفان حاجی مانڈوالہ	242.
297	احمد آباد	سید حسین ابن سید محمد	243.

گلزار ابرار

318	کالپی	سید محمد ابن سید معظم	244.
332	-	شیخ سعد ابن بدن خیر آبادی	245.
433	برهانپور	شیخ سعد اللہ دهلوی چشتی	246.
472	اجمیر	سید حسین	247.
517	خاندیس	شیخ سراج محمد بنبانی	248.
	محمدپور	سید حسین ابن شیخ جلال	249.
	سرکار		
518	سارنگ پور		
552	-	مولانا سماء الدین جونپوری	250.
563	پروچ گجرات	سید حسین مشہدی	251.
563	-	سید شیخ ابن شیخ عبداللہ	252.
602	-	سید احمد افغان ابن شیخ محمد	253.
614	-	سید احمد قادری	254.
614	-	سید حسن حسینی	255.

ش

48	دہلی	شیخ شہاب الدین حق گو	256.
59	-	شیخ شمس الدین داؤد کالپی	257.
104	-	مولانا شہاب الدین امام سلطان نظام الاولیا	258.
112	بنگال	شیخ شرف ابن شیخ یحییٰ	259.
115	-	شیخ شرف پاٹھی پتی ابو علی قلندر	260.
124	-	شیخ شمس الدین محمد	261.
124	-	مولانا شیخن مانک پوری	262.
126	-	مولانا شمس الدین یحییٰ	263.
127	دہلی	شیخ شمس اوتاول	264.
	-	خواجہ شمس الدین دهلوی پائیچو امیر	265.

گلزار ابرار

129	خسرو	
130	-	266. سید شمس الدین خاموش
145	دہلی	267. شیخ شہاب الدین عاشق
153	-	268. شیخ شہر اللہ ابن شیخ عزیز اللہ
171	جونپور	269. قاضی شہاب الدین عمر زابلی
176	ماندو	270. شیخ الاسلام چایلدہ شاہ
179	-	271. ملک شرف الدین شاہ شہباز
	احمد آباد	272. شاہ عالم گجراتی ابن قطب عالم
206	-	273. مولانا شیخ
232	-	274. مولانا شمس الدین
263	-	275. مولانا شمس الدین محمد زیرک
325	-	276. شاہ محمد ابن حسن طاہر قادری
329	آگرو	277. سید شاہ میر
355	احمد آباد	278. شیخ شاہ علی احمد آبادی
	پیمندی	279. شیخ شکر
372	-	280. شیخ جوٹباری
408	دکن	281. شیخ شمس الدین زندہ دل شیرازی
433	-	282. شیخ عربی ڈنو سنڈی
458	-	283. شیخ شہاب الدین واصل
564	-	284. شریف شیخ
566	-	285. شیخ شریف محمد
634	-	286. شیخ شمس الدین جالندری

ص

40	-	287. شیخ صفی الدین ابراہیم ولد عبداللہ رازی
----	---	---

گلزار ابرار

74	-	شیخ صوفی بدھنی	288
	-	شیخ صدرالدین عارف ابن شیخ بہاء	289
91		الدین زکریا	
403	پڑودہ	شیخ صدرالدین ذاکر ابن شیخ شمس	290
403	پڑودہ	شیخ صدیق پڑودہ	291
469	بروج	قاضی صدرالدین لاہوری	292
540	-	شیخ صدر جہان ابن ابو الفتح	293
613	-	شیخ صالح حافظ ابن خان محمد	294
633	مدینہ معظمہ	امیر سید صبغتہ اللہ پروچی	295

ض

38	-	مولانا ضیاء الدین حامد بلخی	296
163	-	خواجہ ضیاء الدین برنی	297
509	مندسور	شیخ ضیاء الدین چشتی	298

ط

231	-	میر ابو النجیب شاہ طیب	299
432	برہانپور	شیخ طیب سنڈی	300
485	برہانپور	شیخ طاہر ابن یوسف سنڈی	301

ظ

435	-	شیخ ظہور الدین جلال	302
-----	---	---------------------	-----

ع

39	-	شیخ عبداللہ رازی	303
59	حجاز	شیخ عارف ملتانی	304
	-	شیخ عماد الدین اسماعیل ملتانی ابن	305

گلزار ابرار

68	شیخ صدرالدین	
306	شیخ علم الہدی برادر عمر زاد شیخ	-
69	رکن الدین ابو الفتح	
99	مولانا علاء الدین نیسلی	دہلی
308	خواجہ شیخ علی شاہ ابن شیخ محمود	-
102	جاندار	
120	شیخ عمر اسعد لاہوری	پنڈوہ
129	خواجہ عزیز الدین ابن خواجہ ابوبکر	-
144	قاضی علم الدین ابن قاضی عین الدین	-
146	شیخ عماد الدین دہلوی	-
153	مولانا علم الدین شرف جہان	-
154	شیخ عبدالملک قاری	آگرہ
167	شیخ علی پرو ابن احمد	مہاجر
168	خواجہ عبداللہ امامی اصفہانی	-
175	خواجہ علاء الدین غجدوانی	-
318	سید علاؤ الدین رانی	رائہ سرکار
176	شیخ عزیز اللہ المتوکل علی اللہ ابن	کالپی
319	شیخ یحیٰ	-
187	فرزندان شیخ عزیز اللہ	
241	قاضی عطاء اللہ چشتی	-
190	شاہ عبداللہ شطاری ابن حسام الدین	-
191	میر عبدالاول	مانڈو
204	مولانا خواجہ علی تاشقندی	-
209	محمد عبداللہ عرف مولانا زادہ اتراری	-
210		

گلزار ابرار

222	-	مولانا علاؤالدین محمد مکتب دار	326
223	-	مولانا عبداللہ	327
231	-	شاہ عبداللہ ابن شاہ یوسف	328
	-	شیخ محمد علا بنگالی عرف شیخ قاضی	329
239		شطاری	
244	-	مولانا عبدالرحمن کاردگر	330
	-	میر علائی آبیڑی ابن مولانا نظام الدین	331
252		حسین	
264	-	شیخ عطن	332
	ماندو	شیخ عبداللہ بیابانی ابن سماء سجاد	333
264		الدین دهلوی	
269	-	شیخ عبدالوہاب بخاری ملتانی	334
272	-	شیخ علاؤالدین عیسیٰ دهلوی	335
279	-	مولانا عبدالکریم ابن عطاء اللہ	336
	کنکوہ	شیخ عبدالقدوس حنفی	337
281	سرکار دہلی		
	قلعہ دہلی	شیخ علاء الدین دهلوی ابن شیخ نور	338
291		الدین	
	اجوڈن	شیخ علاؤ الدین ابن شیخ بدرالدین	339
292		سلیمان	
292	-	شاہ عبدالرزاق جہنجانوی	340
299	آگرہ	شیخ علاؤ الدین مجذوب	341
310	آگرہ	شیخ عبدالملک قاری ابن شیخ عبداللہ	342
311	برہانپور	شیخ عبدالحکیم ابن شاہ باجن	343
323	-	مولانا عماد طارمی	344

گلزار ابرار

345. سید عبدالاول دولت آباد دولت آباد
- 324 دکن
346. شیخ عبدالوہاب عرف شیخ بدھا ابن آگرو
- 332 شیخ ابرالفتح مکی
- 350 شیخ عبدالمومن ابن شیخ محمد آگرو
- 354 مخدوم عباس ابن جلال سنڈی سنڈ
349. شیخ علی شیر بنگالی احمد آباد
- 360 شیخ عبدالملک بنبانی احمد آباد
351. شیخ عبدالعزیز ملقب بہ عزیز الحق ابن دھلی
- 361 شیخ کمال الحق جونپوری
- 367 شیخ عبدالحکیم کالپی کالپی
- 370 حافظ عبدالکریم بصیر آگرو
372. شیخ عبدالرزاق عرف شیخ لھرہ -
355. سید عبداللہ آنڈی بنھڑیہ قریب
- 375 مالوہ
- 376 فقیر علی بندرسورت
357. قاضی عبدالقادر ابن علی کاتب
- 376 (دیپالپور)
- 377 خواجہ محمد عبداللہ تاشقند
380. انجمن فرزندان خواجہ محمد عبداللہ -
- 385 خواجہ عبدالشہید ابن خواجہ محمد عبداللہ سمرقند
391. شیخ علی قدسی -
- 406 مولانا عبدالجلیل جونپوری -
409. شیخ عبدالوہاب افغان مانڈو
431. شیخ عبدالرحمان صوفی سرھندی -

گلزار ابرار

446	آگرو	شیخ عبداللہ کتواسن	365
450	مانڈو	شیخ عبداللہ	366
453	-	شیخ عبدالجلیل ناگوری	367
458	-	شیخ عبدي	368
459	کالپی	شیخ عبدالملک ابن شیخ ابراہیم	369
	مک معظم	شیخ علي متقي ابن حسام الدين	370
460		جونپوری	
462	جدولي	شیخ عبدالحی عرف شیخ جیوه	371
471	أجین	شخ عبدالغفور ابن داؤد	372
472	عادل پور	شیخ عبدالرحیم	373
495	-	شیخ عبدالکریم ابن شاه شهباز	374
499	آگرہ	شیخ علاء الدین ثانی مجذوب	375
503	خاندیس	حکیم عثمان ابن شیخ عیسیٰ	376
505	مانڈو	شیخ عثمان ابن لادن	377
509	برہانپور	قاضی عبدالغنی	378
510	پتن	شیخ عبدالرزاق	379
	آگرو	شیخ عبداللہ صوفی شطاری ابن	380
513		کمال الدین بھلول	
520	مالوہ	قاضی عبدالقادر ابن قاضی محمود	381
521	رھتک	علم الدین مجذوب	382
522	أجین	شیخ علي افغان	383
527	بڑودہ	شیخ عبدالطیف ابن ملک شاه غوری	384
	-	شیخ عبداللہ ابن شیخ وجیہ الدین احمد	385
529		آبادی	
546	مندسور	شیخ عبدالواحد تارک الما	386

گلزار ابرار

549	گوالیار	387	شیخ عبداللہ عرف شیخ بدھا
552	-	388	مولانا عالم دہلوی
	احمدآباد	389	مولانا عبداللہ ابن مولانا شمس الدین
554			انصاری لاہوری
555	لاہور	390	مولانا عبدالرحمن
556	لاہور	391	مولانا عبدالسلام
559	-	392	میان علی شیر سہرندي
560	-	393	شیخ عبدالاحد سہرندي
	-	394	شیخ علاؤالدین سارنی و شیخ خیرالدین
560			سارنی
564	-	395	شیخ عبدالمعطی
	(شیخ)	396	شیخ عبداللہ و شیخ رحمت اللہ
564	عبداللہ) مدینہ		
565	احمدآباد	397	سید عطا محمد
569	برہانپور	398	شیخ عیسیٰ ابن شیخ قاسم سندي
601	-	399	شیخ عبدالقادر ابن ابی محمد
609	-	400	شیخ عبداللطیف ابن شیخ نور محمد
	-	401	شیخ عبدالستار (سندي) ابن مسیع
610			الاولیا سندي
617	-	402	شیخ عبداللہ مجذوب قادری بغدادی
619	-	403	شاہ عمر خوش گری
632	-	404	سید ابن سید ابراہیم عبدالواحد
643	-	405	شیخ عبدالحق حق دہلوی
646	-	406	خواجہ علی مسیحی ابن حسین رومی

گلزار ابرار

ع

407. مولانا غیاث الدین احمد ابن مولانا -
 252 محمد مکتب دار
 253. 408. شیخ غیاث الدین انکور -
 653. 409. مولانا غوثی حسن مصنف گلزار -

ف

- 25 لاهور شیخ فخرالدین حسین زنجانی 410
 39 - شیخ فخرالدین احمد اجمیری 411
 48 میرٹھ شیخ فخرالدین زاہدی 412
 51 پشن شیخ فریدالدین گنجشکر ابن سلیمان 413
 - انجمن فرزندان و خلفا شیخ فرید الدین 414
 53 گنج شکر
 62 - شیخ فخر ثانی ابن شیخ شہاب الدین حق گو 415
 102 - مولانا فصیح الدین 416
 103 - مولانا فخرالدین مروزی 417
 126 - مولانا فخرالدین زرادی 418
 187 - مولانا فتح اللہ 419
 225 جونپور شیخ فخر الدین گنج اسرار جونپوری 420
 283 رھتک شیخ فضل اللہ گجراتی 421
 329 آگرو شیخ فخرالدین ابن شیخ داؤد 422
 357 مانڈو شیخ فضل اللہ ابن شیخ حسین چشتی ملتانی 423
 396 - شیخ فتح اللہ راج گدھی 424
 611 - شیخ فیض اللہ نارنولی 425
 493 - شیخ فتح اللہ پروچی 426

گلزار ابرار

427. شیخ فرید ابن شیخ عبدالحکیم 646

ق

428. خواجہ قطب الدین بختیار و کاکی دہلی 40
429. جماعت ۽ خلیفہ حضرت بختیار کاکی - 43
430. شیخ قطب الدین منور ہاسنوی 110
431. مولانا قاسم - 203
432. مولانا قاضی خان ابن یوسف ناصحی - 308
433. قاضی قاضن سنڈی - 323
434. قاضی قطب مجذوب - 351
435. قاضی قطب مجرد مہوبہ 352
436. شیخ قصاب - 368
437. شیخ قطب جہان ذاکر نہروالہ - 414
438. شیخ قاسم سنڈی - 455

ک

439. خواجہ کریم الدین سمر قنڈی - 101
440. شیخ کمال الدین یعقوب نہروالہ نہروالہ 104
441. مولانا کمال الدین زاہد - 115
442. شیخ کالو - 124
443. شیخ کمال الدین حسین ابن خالد -
- اجمیری ناگوری 225
444. شیخ کبیر - 256
445. شیخ کمال الدین قریشی - 302
446. شیخ کمال الدن ابن سلیمان مانڈو 356
447. شیخ کتین لاک (لاکو) - 434

گلزار ابرار

494	ماندو	شیخ کرم اللہ مرید سید جمن جتي	448.
621	-	شیخ کرم اللہ ملتاني	449.
508	قلعہ آسیر	شیخ کمال ابن شیخ ابراهيم	450.
522	أجین	شیخ کمال محمد عباسي	451.
525	دولت آباد	شیخ کبیر برهنہ مالوي ديپالپور	452.
566	احمد آباد	شیخ کلیر الدین موسي گجراتي	453.
621	-	شیخ گدائي پاڻي پتي	454.
628	وہار	شیخ کمال الدین کمال مالواہ	455.
647	-	شیخ کاجا الہداد نام	456.

ل

206	-	مولانا لطف اللہ ختلاني	457.
	-	مولانا لطيف اللہ مرید مولانا خواجگي	458.
321		کاشاني	
415	برهانپور	شیخ لشکر محمد عارف ابن ملک راجن	459.
501	برهانپور	شیخ لاڈ جيو سنڌي	460.

م

27	اجمير	خواجہ معین الدین اجميري	461.
32	-	فرزند ۽ خلیفہ خواجہ معین الدین اجميري	462.
39	-	شیخ مجدالدین	463.
46	گجرات	شیخ محمود نہروالہ	464.
46	-	حاجي مجددالدین جاجرمي دهلوي	465.
70	-	شیخ موسي نٹوي	466.
76	نارنولي	شیخ محمد ترک نارنولي	467.
77	-	مولانا معین الدین عمراني	468.

گلزار ابرار

78	مندسور	سید معروف شهید	469
81	-	سید مولہ عرب زاد	470
84	مکن پور	شاہ مدار ملقب بہ بدیع الدین	471
86	-	خلیفہ شاہ مذر	472
100	-	شیخ مبارک گوپیاموی	473
101	-	خواجہ موید الدین کرئی	474
	دہلی	خواجہ موید الدین ثانی	475
130	أجین	مولانا مغیث الدین دہلوی	476
139	نہروالہ	شیخ محمد نہروالہ معروف بہ شیخ حاجی	477
147	-	سید معین الدین ایرجی	478
150	-	خواجہ موید مہتہ	479
151	-	شیخ محمد ابن شیخ ابراہیم ملتانی	480
165	ماندو	سید محمود ابن سید سماء خورد	481
177	-	شیخ محمد ابن عیسیٰ	482
208	-	مولانا محمد قاضی	483
224	-	مولانا محمد روحی	484
224	-	درویش منصور سبزواری	485
242	-	مولانا محمد تابا دکانی	486
244	-	مولانا محمد حرانی	487
247	-	خواجہ مرتضیٰ تائبادی	488
248	-	مولانا معین الدین واعظ ہروی	489
254	-	مولانا محمود کمانگر ابن مکتب دار	490
255	-	شیخ میر جان	491
257	ماندو	شاہ میان جی چشتی ابن شیخ نجم الدین	492
273	احمد آباد	شیخ محمد ابن خواجہ تاج الدین محمد	493

گلزار ابرار

273	پاڻي پت	شيخ محمد مودود لاري	494.
276	ڪالبي	سيد معظم	495.
277	جهنجهان	شيخ مبارڪ بالادست	496.
	قصبہ بيرپور	قاضي محمود ابن چايلده	497.
278	احمدآباد		
305	دهلي	مولانا محمد مجد	498.
309	برهانپور	شاه منصور	499.
308	احمدآباد	شيخ محمد عيني	500.
314	-	قاضي منيا ابن يوسف مانڊو والد	501.
	مهويه سرڪار	مبارڪ خان هروي	502.
316	ڪاپي		
327	ڪجهان	شيخ محمود چشتي رنيوري	503.
333	-	شطاره جماعت	504.
339	گواليار	شيخ محمد غوث شطاري	505.
365	برهانپور	شيخ مبارڪ سنڌي	506.
366	آگرو	سيد مرشد الدين والد مير رفيع الدين	507.
371	-	مرزا شاه	508.
373	نهروال	شيخ محمد ابن طاهر نهروال	509.
389	آگرو	شيخ محمد ابن شيخ عبدالملڪ	510.
390	قدس خليل	شيخ محمد ابن ابي اللطف	511.
392	سيت پور	شيخ معروف و شيخ عثمان سنڌي	512.
392	-	شيخ محمد فقيه	513.
393	-	ميان ميانجي ابن داؤد	514.
397	-	شيخ موسيٰ	515.
407	-	راجي سيد مصطفيٰ ابن سيد مبارڪ	516.

گلزار ابرار

410	آگرو	شیخ منور ابن شیخ نور اللہ	517
422	-	قاضی محمود مورپی	518
425	-	شیخ محمد جفار	519
425	آشہ	شاہ منجھن ابن عبداللہ	520
428	-	مولانا کاسکرانی	521
430	بلخ	مولانا خرد دیوانہ	522
434	کانہ	شیخ محسن کانہ	523
436	سارنگ پور	شیخ محبت	524
444	خاک یثرب	شیخ معروف ابن قاضی سعد اللہ	525
452	آگرو	شیخ مبارک مجذوب	526
453	احمدآباد	ملک محمود بیارہ	527
453	احمدآباد	سید مصطفیٰ محبوب اللہ	528
455	مصر	شیخ محمد نابلسی	529
453	-	شیخ محمود بیارہ	530
470	بودور	ملک شیر خلوتی	531
474	-	شیخ محمد ابن شیخ ابوالحسن	532
491	برہانپور	شیخ محمود ابن عبداللہ	533
517	برہانپور	شیخ ماکو	534
521	ماندو	شیخ مبارک صدیقی شطاری	535
525	برہانپور	شیخ مرتضیٰ ابن سید محی الدین	536
531	لاہور	شیخ منور ابن عبدالمجید	537
536	دہلی	مولانا خواجہ محمد باقی ابن قاضی عبدالسلام	538
544	نزد ماندو	شیخ محمود ابن سید ملک	539
546	احمدآباد	شیخ محمد	540
551	-	مولانا مسعود بیگ	541
629	-	شیخ محمد ابن شیخ عارف چشتی	542
641	-	شیخ محمد ابن فضل اللہ	543
644	-	مولانا محمد رضا شکیبی	544
661	-	میرزا خان خانانان	545

گلزار ابرار

ن

- 39 - شیخ نظام ناگوری 546
- 75 - شیخ نور الدین دهلوی 547
- 91 دہلی شیخ نور الدین ملک یار پران 548
- دہلی سلطان نظام الدین اولیا ابن احمد بن 549
- 93 علی بخاری بدایونی
- 99 - خلیفہ سلطان نظام الدین اولیا 550
- 109 - شیخ نظام الدین ابو الموثد 551
- 112 حوض شمسی شیخ نجیب الدین فردوسی 552
- 117 دہلی شیخ نظام الدین شیرازی 553
- 120 پندوہ شیخ نور قطب عالم 554
- 134 - شیخ نصیر الدین محمود 555
- 138 - سید نور الدین مبارک ابن سید محمد کرمانی 556
- 168 - مولانا نظام الدین خاموش 557
- 178 - مولانا نظام الدین نہروالہ 558
- 182 نزد مانڈو شاہ نجم الدین مندوی ابن سید نظام الدین 559
- خواجہ ناصر الدین عبید اللہ عرف خواجہ 560
- 197 احرار ۽ جماعت احرار
- 210 - مولانا نور الدین تاشقندی 561
- 211 - مولانا ناصر الدین اتراری 562
- 212 - مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی 563
- 228 مانڈو شیخ نور الدین احمد مندوی 564
- 230 قلعہ آسیر شاہ نعمان 565
- 231 آگرو شاہ نعمت اللہ چشتی 566
- 251 - مولانا نظام الدین حسین ابن مولانا 567
- علاو الدین مکتب دار
- 255 - مولانا نور اللہ بن مولانا حسین واعظ 568

گلزار ابرار

283	آگرو	شیخ نصیر الدین تمیمی انصاری	569
287	-	شیخ نصیر الدین ہندونی	570
295	ماندو	سید نظام متوطن تانڈہ	571
367	-	مولانا ناصر مفتی	572
377	-	شیخ نجم الحق چایلدہ	573
395	مندسور	شیخ نادر بیابانی	574
447	نارنول	شیخ نظام نار نولی	575
451	-	مخدوم نوح ہالا کنڈی	576
452	آگرو	شیخ نظام مجذوب	577
479	لاہور	شیخ نور الدین ضیا اللہ ابن غوث الاولیا	578
510	-	شیخ نظام مرید سید ابراہیم	579
526	-	شیخ نصیر خان ابن قریش خان	580
549	احمد آباد	شیخ نور محمد خلیل جانیپوری	581
557	-	شیخ نوالدین و شیخ شمس الدین	582
566	نو ساری	شیخ نصیر جمال	583
612	-	شیخ نعمتہ اللہ شیخ پوری	584
624	انبیٹ	شیخ نظام النبینی	585
627	-	شیخ نظام تانسیری	586

9

47	دہلی	شیخ وجیہ الدین یحییٰ دہلوی	587
99	دہلی	مولانا وجیہ الدین پائلی	588
117	چندیڑی	شیخ وجیہ الدین یوسف چندیڑی	589
322	-	مولانا ولی میان کاپی	590
356	برہانپور	شیخ وہبان سنڈی	591
397	برہانپور	شیخ ولی محمد	592
441	-	شیخ ودود اللہ شطاری ابن شیخ معروف	593

گلزار ابرار

442	-	میان وجیہ سنڌي	594.
	احمدآباد	شیخ وجیہ الدین احمد علوي	595.
364	گجرات		
493	چرتاوالي	شیخ ولي ابن ملوک شاھ	596.
	برهانپور	شیخ ولي محمد ابن قاضي زاده	597.
513	خاندیس		

هـ

280	احمدآباد	سیدد ہبتہ اللہ عرف شاھ میر	598.
478	احمدآباد	شیخ ہانسہ بخاري	599.
492	چولي مہیسر	سیدد ہبتہ اللہ مرید خواجہ حسن	600.
619	-	شیخ ہمایون مجذوب	601.

ي

23	-	شاھ يوسف ملتاني	602.
89	میز	شیخ یحییٰ ابن شیخ اسرائیل	603.
142	نہروال	خواجہ یعقوب ابن خواجہ ابن خواجگی	604.
166	ایرج	شیخ يوسف بدھا ایرجي	605.
323	-	مولانا یونس لاکو	606.
412	-	شیخ يوسف بنگالي	607.
424	-	شیخ يوسف قادري	608.
427	-	شیخ يوسف ابن شیخ عبداللہ	609.
473	آگرو	شیخ يوسف لنک ابن شیخ داؤد ملتاني	610.
562	-	شیخ یحییٰ کبیر بختیار	611.
723	کان 669	تعلیقات	612.

مقدمو

قدیر مذهبی ڪتابن ۾ جزوي طور انساني تذڪره موجود آهن. پر مقصد مختلف هئڻ سبب انهن کي محض تذڪره جو نالو نه ٿو ڏئي سگهجي. سيند به سيند روايتون، اسرائيليات، جنهن کان هڪ وڪ اڳتي اسماء الرجال ”تذڪره“ جون ارتقائي منزلون چئي سگهجن ٿيون.

اسلام کان اڳ جي مذهبي ڪتابن کي چڏي جيڪڏهن عربن جي تحريرن کي ڏسجي ته هنن جو وڏو ڪارنامو آهي- انساب جي علم کي مستقل ۽ الڳ صنف طور دنيا سامهون سڃاڻپ ڏيڻ. عربن ۾ ان فن جا وڏا ڄاڻو ٿي گذريا آهن. جن کي پيڙهين جون پيڙهيون ياد هونديون هيون. انهن شجرن ئي وڏين شخصيتن ۽ مشاهيرن جا اهم واقعا ياد رکڻ لاءِ رستو کوليو. جن کي وقت گذرڻ سان اهميت پٽاندر تحرير ڪيو ويو.

انساني تاريخ قومن جي پاڻ ۾ ڇڪتاڻ، تاجپوشيءَ، شاهي فرمان ۽ اقتدار جي جنگ سان رنگي پئي آهي. ان جي برعڪس عوام جي تاريخ ۽ عام انسانن جي رهڻي ڪهڻي متعلق مواد ڳوليون ٿا ته اسلام کان اڳ جي دور ۾ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪرڻي پوي ٿي. پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي سوانح ۽ سيرت، اصحابن جا معاملات، ۽ صوفيا ڪرام جي اٿڻي ويهڻي کي اسين بادشاهن جي تاريخ نه ٿا چئي سگهون. اسلامي انقلاب کانپوءِ ”اسماء الرجال“ جي فن دنيا کي هزارين انسانن جي سوانح محفوظ ڪرڻ سيکاريو. جنهن اڳتي هلي ملفوظات ۽ تذڪرن کي پڻ بنياد فراهم ڪيو.

حضرت امير معاويه رضي الله عنه جي همعصر مصنف بادشاهن جا حالات ڪتاب ”اخبار الملوڪ والماضئين“ ۾ تحرير ڪيا. جنهن بعد ابو عبیده، هشام، ڪلبي، قاضي ابوالبحري، ابن هشام وغيره جا نالا ملن ٿا. انهن ڪتابن کي عام طرح تاريخ جا ماخذ ۽ تاريخ تي لکيل ڪتاب سمجهيو ويو، ان جي باوجود جو منجهس بادشاهن کانسواءِ مشاهيرن جا تذڪره به شامل هئا، ان کان هڪ وڪ اڳتي وڏي مسلمانن پنهنجي مشاهيرن جا الڳ ڪتاب ترتيب ڏيڻ شروع ڪيا.

ان کان صديون پوءِ حاجي خليفه رحمۃ اللہ علیہ ان سلسلي کي ارتقا جي هڪ

منزل اڳتي ڏکيو ۽ ”كشف الظنون“ تحرير ڪيو. جنهن ۾ هن اسماء الرجال سان گڏ ڪتابن جا نالا ۽ سن پڻ محفوظ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ دوران مختلف تاريخون تحرير ٿيون، جن ۾ حوالن طور مشاهيرن جو ذڪر ٿيندو رهيو. پر ابو عبد الرحمن محمد بن الحسين نيشاپوري 413 هـ جي طبقات الصوفيه، ابو نعير احمد بن عبدالله اصفهاني 430 جي حليه الاولياء، ابو القاسم عبدالڪريم بن هوازن القشيري نيشاپوري المتوفي 465 هـ جو رساله قشيره - تذڪرن جي ابتدائي پر بهتر صورت وٺي سامهون آيا. رساله قشيره جي شروع ۾ صوفين جا عقيدا بيان ڪيا ويا آهن. جڏهن ته آخر ۾ 83 مشاهيرن جا حالات قلمبند ٿيل آهن.

تذڪره گهڻو ڪري مشاهيرن، بزرگن، اولياءِ الله ولي ڪاملن ۽ عالمن سڳورن جي احوال سان مزين ٿين ٿا. جڏهن ته ملفوظات ڪنهن بزرگ جي روحاني رمزن، بلند ڪرداريءَ جي مثالن، گفتن ڪرامتن، مڪاشفن، نصيحت پريل نڪتن تي مشتمل اهي تحريرون ٿين ٿيون، جيڪي ڪو مريد يا معتقد پنهنجي رهبر متعلق سڌو سنئون يا هٿان هٿان ٻڌي گڏ ڪري ٿو. ڪي اهڙيون تحريرون به آهن جيڪي تذڪري سان گڏ ملفوظات جو مقصد به پورو ڪن ٿيون. انهن کي محض تذڪره يا ملفوظات جو نالو نٿو ڏئي سگهجي، ڇو جو هو اهي ٻئي مقصد سامهون رکي تحرير ٿيل آهن.

ننڍي کنڊ ۾ حضرت ابوالحسن علي بن عثمان بن علي الهجويري المعروف ”داتا گنج بخش“ المتوفي 470 هـ كشف المحجوب تحرير ڪيو. هن ۾ صوفين جي عقيدن سان گڏ سندن احوال پڻ تحرير ڪيو ويو آهي.

انهن کان هڪ قدم اڳتي ستين صدي هجريءَ جي تذڪرة الاولياء مؤلف حضرت فريد الدين عطار نيشاپوري وڏي شهرت ورتي. جنهن ۾ 97 صوفين جو ذڪر آهي. جنهن کانپوءِ 881 هـ جي تاليف نفحات الاتس اهر تذڪرو نظر اچي ٿو، جنهن ۾ مولانا جامي 614 بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي.

ستين ۽ اٺين صدي هجريءَ ۾ هنڌ سنڌ ۾ خانقاهي نظام جي مقبوليت سبب تذڪره ”ملفوظات“ جي هڪ الڳ صورت ۾ سامهون آيا. بلڪ

سندس نالو صوفين سان منسلڪ ٿي ويو. سنڌ جي پهرئين ڄاتل خانقاه شيخ الشيوخ نوح بکري جي ”سهرودي“ سلسلي جي هئي. هي بزرگ سدوسنئون شيخ شهاب الدين السهروردي جو خليفو ۽ ڪن روايتن مطابق عزيز هو. انهيءَ دور سان تعلق رکندڙ سنڌ جي هڪ تذڪره جا پيرا ملن ٿا. جنهن جو نالو ”تذڪره سيد محمد مڪي“ آهي. هي اهم قلمي نسخو پروفيسر اياز حسين قادريءَ جي ذاتي ڪتب خاني ۾ ورهين کان موجود هو. تنهن جو ذڪر ذاتي دائريءَ جي حوالي سان مقالات قاسمي ۾ پڻ موجود آهي. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي ذاتي دلچسپي ڪري مرحوم اياز قادري اهو نسخو سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپائڻ لاءِ ڏنو. افسوس آهي جو هن وقت ان قلمي نسخي جو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري ۾ ڪو نشان ڪونهي. وفات کان ڪجهه وقت اڳ جڏهن قاسمي صاحب کان ان بابت پڇيو ويو ته غالباً عمر جي تقاضا ۽ ياداشت جي ڪمزوري سبب ان جو صحيح ڏس نه ڏئي سگهيا. قاسمي صاحب جن ان جو پاڻ مطالعو ڪيو هو ۽ ان جو نت مقالات قاسمي ۾ شايع ٿي چڪو آهي. جيڪو هي آهي:

(1) سيد محمد مڪي ولد سيد محمد شجاع جي سنڌ ۾ تشریف آوري ۽ بکر ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ.

(2) شيخ شهاب الدين السهروردي جي بغداد ۾ متن مائتن بابت سوال جي جواب جي حقيقت. امير جو مدينه منوره ڏانهن روانو ٿيڻ ۽ صحيح جواب هٿ ڪرڻ (سيد محمد مڪيءَ کي جيئن ته شيخ الشيوخ شهاب الدين السهروردي بغداديءَ جي ناني هئڻ جو اعزاز حاصل هو. ان ڪري هو غالباً بغداد ۾ پنهنجي نانائين متعلق معلومات حاصل ڪندو رهيو.)

(3) سيد احمد ولد سيد محمد شجاع جي گهران رشتو ڪرڻ.

(4) سيد صدر الدين جو سنڌ ۾ سيد علي لڪلويءَ گهران پيو رشتو. حقيقت هن بيان ۾ ته قلعي بکر جو اهو نالو بکر ڇو رکيو ويو؟ حقيقت سيد مڪيءَ جي 691ھ ۾ رحلت ڪرڻ بابت.

(5) سيد صاحب جا ساٿي ۽ ٻيا جن سندن هٿ تي اسلام آندو تن هن قلعي بکر جي اتر ۾ شڪر نالي شهر آباد ڪيو هو ان جو بيان.

گلزار ابرار

- (6) عليواھڻ جو اھو نالو ڇو پيو؟
- (7) سلطان علاؤ الدين خلجيءَ جو بادشاھ ٿيڻ ۽ انھن ڏينھن ۾ سلطان العارفين سيد صدر الدين محمد حال حيات هئا.
- (8) سلطان علاؤ الدين 717ھ فوت ٿيو ۽ انھن ڏينھن ۾ سيد تاج الدين محمد جيئرا هئا.
- (9) حقيقت هن باري ۾ ته نصرت خان سندس نياڻي جو نڪاح مخدوم بدر الدين محمد سان ڪري ڏنو.
- (10) قلعي بکر جي ٺهراڻن جي حقيقت سومرن انهيءَ سن ۾ قلعي کي درست ڪيو.
- (11) سيد بدر الدين محمد جو ناراض ٿيڻ ۽ ملتان ڏانهن منهن ڪرڻ عليواھڻ مان ڍل وصول ڪرڻ ڪري.
- (12) سيد جلال جي بکر ۾ پهچڻ جي حقيقت۔
- قاسمي صاحب سنڌ ۾ لکيل هن اهم اوائلي تذڪره جو سن تاليف يا ڪتابت نه لکيو آهي. پر اندازو آهي ته قريبي زماني جي تحرير آهي.
- سنڌ ۾ مشاهيرن جي تذڪره ۾ ڪافي ڪتاب تحرير ڪيا ويا آهن.
- انھن مان ڪجهه معلوم شدہ تذڪرن جو تعارف وقائتو ٿيندو:
- (1) تذڪره اولياءَ، قاضي محمود ٺٽوي تاليف 980ھ
- (2) حديقۃ الاولياءَ عبدالقادر ٺٽوي تاليف 1016ھ
- (3) تحفة الڪرام، مير علي شير قانع ٺٽوي تاليف 1181ھ
- (4) تذڪر غياثيہ مولانا غياث الدين سنڌي
- (5) طومار سلاسل مير علي شير قانع
- (4) معيار سالڪان طريقت
- (7) شجره اطهر اھلبيت
- (8) گلشن اوليا. خليفو محمود نظاماڻي 1258ھ
- (9) سراج العاشقين: خليفو محمد ملوک
- (10) تذڪره المراد: شيخ حسين صفائي ٺٽوي
- (11) معارف الاتوار: محمد صالح بن ملا زکريا ٺٽوي

گلزار ابرار

- (12) تحفۃ الطاهرین: شیخ محمد اعظم نثوی تالیف 1190ھ
- (13) مناقب مخدومین معظمین: میان محمد امین چنیڑائی
- (14) تکملہ مقالات الشعراء: مخدوم محمد ابراہیم خلیل نثوی
- (15) تذکرہ اولیاء سیوستان: (المکتوب الحبيب ۾ هن جو ذکر موجود آهي)
- (16) حالات بزرگان سیوستان
- (17) قلندر نامہ: مخدوم عبدالواحد نعمان ثاني (ناياب)
- (18) انساب مشائخ سیوستان: مخدوم حسن اللہ شاہ الصديقي
- پاڻاڻي.
- (19) سکينتہ اولیاء: دارا شکوہ تالیف 1052ھ هن ۾ میان میر بالا پیر سیوستانیءَ ثم لاهوریءَ جو ذکر آهي.
- (20) مکتوبات واحدي: مرتب میان فضل اللہ.
- (21) المکتوب الحبيب: از قلم غازیائي پٽي.
- (22) یمن البرکت: مولچند 1072 قلندر لعل شهباز متعلق قصا
- (23) لطيفتہ التحقیق 1120ھ جو تذکرہ مؤلف سید رفیق علي حسيني پشنګي
- (24) فردوس العارفين میر بلوچ خان 1201ھ ۾ تالیف کیو.
- (25) مرغوب الاحباب: نظر علي خان ٽالپر تالیف 1273ھ
- (26) الجواهر البدایع: میان بلال تالیف 1221ھ
- (27) رسالہ مخدوم گرھوڙي: مرغوب الاحباب ۾ هن جو حوالو آهي.
- (28) صقال الضمائر: خواجہ محمد سعید تالیف 1303ھ
- (29) رسالہ بهاء الدین دلق پوش: مؤلف مخدوم نوح ^{رحمۃ اللہ علیہ} جو مرید هو. جنهن هن رسالي ۾ سوانح ۽ قول گڏ ڪيا آهن.
- (30) رسالہ فتحیہ: هي مخدوم نوح جي پوٽي مخدوم فتح محمد تحرير کیو.
- (31) دلیل الذاکرين: حاجي پنهور تالیف 1106ھ
- (32) قوس فخریہ هي دلیل الذاکرين جو ضمیمو سمجھڻ گهرجي.

گلزار ابرار

- (33) ارشاد الطالبين: غلام رسول قریشي هالائي - هن ۾ مخدوم نوح ۽ ٻين بزرگن جو احوال موجود آهي.
- (34) سراج العارفين: غلام رسول صديقي هالائي تاليف 1215ھ مخدوم نوح ۽ سنڌ جي ڪجهه ٻين بزرگن جو احوال موجود اٿس.
- (35) گنجينه اوليا: آخوند محمد صالح تاليف 1341ھ
- (36) صحيح السبطين: گل محمد 1318ھ
- (37) انساب سادات گيلاني: تيرهين صديءَ جي تاليف.
- (38) تذڪره مخادير کهڙا: مخدوم اله بخش بن مخدوم محمد عاقل کهڙو. هن ۾ کهڙن کان علاوه ڪجهه ٻين بزرگن جا احوال پڻ موجود آهن.
- (39) بيان العارفين: هي ڪتاب فارسيءَ ۾ محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه ڪيهر 1038ھ ۾ تحرير ڪيو، جنهن جو سهڻي سنڌيءَ ۾ محترمي ڊاڪٽر عبدالغفار سومري ترجمو ڪيو آهي.
- (40) مناقب غوثيه: مشتاق متعلوي
- (41) مناقب السادات: قاضي هدايت الله بن ميان محمود بن ميان سعيد متعلوي. تاليف 1315ھ
- (42) ڪواڪب السعادات: مشتاق متعلوي
- (43) لطائف لطيفي: مير عبدالحسين سانگي 1305ھ شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي فارسيءَ ۾ سوانح مرتب ڪئي.
- (44) انيس المريدين: ازخواجه حسن جان سرهندي
- (45) انساب الاتجاب از خواجه حسن جان
- (46) مونس المخلصين: خواجه شاه آغا
- (47) انوار قلندري: مؤلف ندارد - 1283 کانپوءِ جي تحرير
- (48) منبع الانساب: تاليف مير معين الحق جهونسوي هي سيد محمد مڪي ۽ سندس اولاد جي احوال ۾ تحرير ٿيل آهي.
- (49) شجره سادات: سيد قمبر علي رضوي جي تاليف آهن. هن اهو 1261 ڌاري لکيو ۽ منجهس سيد محمد مڪيءَ ۽ سندس اولاد جو احوال ڏنل

(50) تجليات اسرار معاني: ولي محمد سيوستاني.

(52) الناطق بالحق: هي مخدوم محمد عارف صديقي سيوهاڻي

المتوفي 1258ھ جي فرمائش تي لکيو ويو.

(53) تذكرة مشاهير سند

ملفوظات:

ملفوظات تذكرة جي هڪ مخصوص ۽ الڳ محسوس ٿيندڙ شڪل آهي. جنهن ۾ ڪنهن بزرگ يا عالم کان توحيد ۽ تصوف علم ۽ حڪمت، هدايت ۽ نصيحت متعلق ٻڌل ڳالهائون، سلوڪ جي راهه جون سمجهاڻيون ۽ روحانيت جي رستي جون هدايتون تحرير ٿيل هونديون آهن. اسلامي دنيا ۾ ملفوظات گهڻو ڪري اهل تصوف سان ئي منسلڪ رهيا آهن. جن جي چئني مشهور تصوف جي سلسلن ادب جي انهيءَ صنف کي وائڪو ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

چشتي بزرگن جون ملفوظات:

(1) انيس الارواح: خواجه عثمان هاروني جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس مريد خواجه معين الدين چشتي اجميري (1234/631) ۾ مرتب ڪئي. ان کان هڪ صدي پوءِ چشتي بزرگن بابت امير سيد خوردماني ”سيراالاوليا“ 770ھ/1370ع ۾ تحرير ڪيو. جنهن کي ملفوظات کان وڌيڪ تذڪرو چئجي ته بهتر ٿيندو.

(2) دليل العارفين: خواجه معين الدين اجميري جي ملفوظات آهي جيڪا سندس مريد خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي مرتب ڪئي.

(3) فوائد السالڪين: خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس مريد خواجه فريد الدين گنج شڪر جي قلمبند ڪيل آهي.

(4) راحت القلوب: خواجه فريد الدين گنج شڪر جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس مريد خواجه نظام الدين دهلوي (1324/724) ۾ مرتب ڪئي.

(5) اسرار الاولياء: هيءُ به خواجه فريد الدين گنج شڪر جي ملفوظات

گلزار ابرار

آهي جيڪا سندس هڪ مريد بدر الدين اسحاق مرتب ڪئي.

(6) هي خواجه نظام الدين جي ملفوظات آهي جيڪا سندس مريد امير خسرو جي تحرير ڪيل آهي.

(7) راحت المحيين: هيءَ به خواجه نظام الدين جي ملفوظات آهي جيڪا خواجه حسن دهلويءَ جي مرتب ڪيل آهي.

(8) فوائد الفوائد: هي به خواجه نظام الدين جي ملفوظات آهي. جيڪا خواجه حسن جي تحرير ڪيل آهي. هن ملفوظات تمام گهڻي شهرت ماڻي.

(9) مفتاح العاشقين: خواجه نصير الدين دهلويءَ چراغ دهلويءَ جي ملفوظات آهي. جيڪا محب الله مرتب ڪئي.

(10) خير المجالس: هي به خواجه نصير الدين جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس مريد حميد شاعر تحرير ڪئي.

(11) مونس الارواح: هي خواجه نصير الدين جي ملفوظات آهي. جنهن جي مرتب شهزادي جهان آرا هئي.

(12) جوامع الكلم: خواجه نصير الدين جي مريد سيد محمد الحسيني المعروف گيسو دراز جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس فرزند سيد حسين المعروف به سيد محمد اڪرم حسيني مرتب ڪئي.

نقشبندي بزرگن جون ملفوظات:

(1) ملفوظات مجدد الف ثاني:

امام رباني جي مکتوبات کان علاوه ملفوظات به آهن. مکتوبات ۽ ملفوظات ۾ فرق ڪڍي ائين ڪجي، جو ڪنهن بزرگ جي علمي مقام جو مطالعو ڪرڻو هجي ته سندس مکتوبات جو مطالعو ڪجي پر جيڪڏهن ڪنهن جي وعظ و نصيحت انداز بيان ۽ اعلاءِ ڪلمة الحق جو اندازو ڪرڻو هجي ته پوءِ سندس ملفوظات پڙهجن.

(2) ملفوظات خواجه محمد باقي بالله: هي خواجه صاحب جي هڪ مريد مرتب ڪيا.

(3) عمدة المقامات: از فضل الله سرهندي 1238ھ.

(4) زبدة المقامات: خواجه محمد هاشم.

(5) ملفوظات مرزا مظهر جا نجانان: شهادت 1780ع جون ملفوظات

سندس مرید مرتب ڪيون.

(6) ملفوظات شاهه غلام علي: شاهه غلام علي جون ملفوظات پڻ

وجود آهن. هي بزرگ مرزا مظهر جانجانان جو مرید هو.

سهرور دیہ بزرگان جون ملفوظات:

1- بهاء الدین زکریا ملتانی: شیخ بهاء الدین زکریا جا ڪجهہ قول

شیخ حامد بن فضل الله المعروف بہ درویش جمالی جي تذکرہ سیر العارفین جیڪو هن 941ھ/ 1535ع ڌاري تحریر ڪیو ۾ ڏنا. ان کان علاوه خواجه نظام الدین اولیاء جي ملفوظات فوائد الفوائد ۽ شیخ عبدالحق محدث دهلوي جي ڪتاب اخبار الاخيار وغيره ۾ پڻ سندس ذکر موجود آهي.

2- ملفوظات شیخ صدر الدین: شیخ بهاء الدین زکریا جو فرزند شیخ

صدر الدین عارف جي ملفوظات "کنزالفوائد" سندس مرید خواجه ضیاء الدین تحریر ڪیا.

3- ملفوظات شیخ رکن الدین: مجمع الاخبار ۾ سندس ملفوظات

ڏنل آهن.

4- ملفوظات مخدوم جهانیان جهان گشت: سندس ملفوظات "جامع

العلوم" جي نالي سان مرتب ڪیل آهن.

متفرقه بزرگان جون ملفوظات:

1- ملفوظات مولانا روم: مولانا جلال الدین رومي جي ملفوظات "فیہ

مافیہ" جي نالي سان سندس فرزند سلطان بهاء الدین تحریر ڪیا.

2- ملفوظات شیخ شرف الدین یحییٰ منیری: هي بزرگ فردوسيہ

سلسلي جي خواجه نجیب الدین فردوسي دهلوي جو مرید هو. سندس ملفوظات لکيون ويون.

3- رفیق العارفین: شیخ حسام الدین مانڪپوري جون ملفوظات آهن.

4- تبریز: هي ملفوظات یارھین صدي هجري جي بزرگان سید

عبدالعزیز دباغ جي آهي. جيڪا سندس مرید احمد بن مبارڪ جي مرتب ڪیل آهي.

گلزار ابرار

5- ملفوظات سيد اشرف سماني: هي ملفوظات سيد اشرف سماني جي مرید مرتب ڪيا.

6- ملفوظات شاهه عبدالعزیز: هي شاهه ولي الله جي فرزند شاهه عبدالعزیز جي ملفوظات آهي.

7- ملفوظات احمد رضا خان: بریلوي مکتبہ فکر جي وڏي عالم احمد رضا خان جي ملفوظات پڻ موجود آهي.

8- ملفوظات مولانا عبیدالله سنڌي: هي ملفوظات اردو ٻوليءَ ۾ محمد سرور مرتب ڪيا.

9- مئڪده مصطفائي: هي حیدرآباد شهر ۾ گچ عرصو رهندڙ پير ايراني سيد صبغت الله شاهه جا ملفوظات آهن.

سنڌي بزرگن جون ملفوظات:

1- ڪشف الحقائق: يارهين صديءَ ۾ شيخ اسماعيل فرحي سنڌي حضرت مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي ٿم برهانيوريءَ جا ملفوظات مرتب ڪيا.

ملفوظات نوح: مخدوم نوح جا ڪجهه ملفوظات سندس مرید بهاءُ الدين گودڙي جي لکيل ”رساله بهاءُ الدين گودڙيو“ ۾ آيل آهن. جنهن تان حاجي پنهور پنهنجي ڪتاب دليل الذاڪرين (1106ھ) ۾ نقل ڪيا ان کان سواءِ مخدوم صاحب جا قول سندس پوٽي مخدوم فتح محمد جي ڪتاب ”رساله فتحيه“ ۾ به ملن ٿا.

3- ملفوظات خواجہ محمد زمان لنواريءَ وارو:

خواجہ صاحب جا ملفوظات مير بلوچ خان ولد مڪرم خان ٽالپر جي ڪتاب ”فردوس العارفين“ ۾ موجود آهن.

4- فتح الفضل: هن ۾ شيخ عبدالرحيم گرهوڙي پنهنجي مرشد جا قول عربيءَ ۾ تحرير ڪيا آهن. جنهن جو ترجمو ۽ شرح خواجہ محمد زمان جي فرزند خواجہ گل محمد ”ورد المحمديه“ جي نالي سان فارسيءَ ۾ لکي آهي.

5- مقولات تصوف: خواجہ صاحب جي هن ملفوظات جو مرتب خواجہ محمد ابراهيم آهي.

- 6- ملفوظات مخدوم محمد اسماعيل پريالوء: مؤلف جو نالو ندارد - البت 106 صفحن جي هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جا حالات موجود آهن.
- 7- ملفوظات خواجہ عبدالحق درازي: هن ملفوظات جي مرتب فقير محمد صالح لاڙڪاڻوي جي خاندان مان پروفيسر اياز قادري جي چواڻي ته اهي ملفوظات هاڻي ناياب آهن.
- 8- مجمع الفيوضات هي پير محمد راشد روضي ڌڻي: وفات 1233ھ جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس خليفن محمود فقير ڪڙي واري مرتب ڪئي.
- 9 - المحبوبة المحمودية: هيءَ به پير روضي ڌڻيءَ جي ملفوظات آهي. جيڪا محمود فقير ڪڙي واري جي گڏ ڪيل آهي.
- 10 - ملفوظات: هيءَ به پير روضي ڌڻيءَ جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس مريد خليفن محمد حسين مهيسر جي مرتب ڪيل آهي.
- 11 - سراج العاشقين: هي فقير ڪڙي واري جي ملفوظات آهي جيڪا سندس خليفن محمد ملوک چانڊيي 1244ھ ۾ مرتب ڪئي.
- 12- كنز المعرفة: هي به خليفن محمد فقير ڪڙي واري جي ملفوظات آهي جيڪا خليفن گل محمد گل هلاڻي جي مرتب ڪيل آهي.
- 13- خزانه المعروف: هي پير محمد صبغت الله شاه وفات 1246ھ جي ملفوظات آهي. جيڪا سندس فرزند پير علي گوهر شاه اصغر مرتب ڪئي.
- 14- نڪتہ تصوف: هي سچل سرمست جي ملفوظات آهي هن جو اردو ترجمو قاضي علي اڪبر درازي ڇپرايو آهي.
- 15- ملفوظات حافظ محمد پڇونڊي: پڇونڊي ضلع سکر جي بزرگ حافظ محمد جي ملفوظات به ملي ٿي. جيڪو پير روضي ڌڻيءَ جو مريد هو.
- 16 - تحفه المحبين: پير رشيد الدين جهنڊي واري جي ملفوظات آهي. جيڪا قاضي فتح محمد نظاماڻي مرتب ڪئي.
- 17 - تنوير القلوب في الخيرات المطلوب: پير رشد الله شاه جهنڊي واري جي ملفوظات آهي جيڪا سندس فرزند پير ضياءُ الدين شاه مرتب ڪئي.

گلزار ابرار:

غوٽي حسن مانڊوي 1022ھ ڌاري مڪمل ڪيو. سندس فارسي ٻولي صوفيائين نڪتن سان ڀريل آهي. مصنف پنهنجو مختصر احوال پڻ ڪتاب ۾ بيان ڪيو آهي. هن جو اردو ترجمو اذڪار ابرار جي نالي سان 1326 هـ ۾ شايع ٿيو. اصل فارسي متن ڇاپي هيٺ ڪون آيو آهي. فارسيءَ جا قلمي نسخا ايشيا ٽڪ سوسائٽي ڪلڪٽ، آصفيه حيدرآباد دکن، بانڪي پوره، لينڊسينا، برٽش ميوزم جي ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

گلزار ابرار ۾ سنڌي بزرگن جو احوال:

ايرج پور ۽ برهانپور ۾ سنڌ جي عالمن ۽ صوفين سان مصنف جي ملاقات سبب کيس هتان جي مشاهيرن جو تعارف ٿيو. سندس معلومات جو گهڻي ڀاڱي ذريعو برهانپور ۾ لڏي آيل حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جي خاندان جا فرد ۽ متعلقين معلوم ٿين ٿا حالانڪ بالمشافه ملاقاتن جي باوجود غوٽي کان ڪجهه مغالطه ۽ غلط فهميون پڻ ٿيون آهن. ويسر سبب ڪجهه احوال غير مڪمل ۽ خلط ملط ٿيل پڻ محسوس ٿئي ٿو. اهڙي علمي ڪاوش جنهن ۾ سوانح حيات جيڪا ڪنهن هڪ بزرگ جي نه بلڪ سوين بزرگن جي هجي تنهن کي غلطي کان بلڪل پاڪ رکجي سو ڪنهن طرح ممڪن نه آهي. اهڙا ڪتاب چند نشستن ۾ ويهي مڪمل نه ٿا ڪري سگهجن. مهينن بلڪ سالن جا وقفا ذهن ۾ ويٺل تاثر، سن ۽ ٻڌست سبب احوال گڏ ڪرڻ ۾ خامين جو قوي امڪان رهي ٿو. جن کي اسان تعليقات ۾ درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بيان ڪيل معمولي خامين جي باوجود هن ڪيترن ئي بزرگن جي نالن ۽ سوانح حيات جي مختلف پهلوون کي محفوظ ڪرڻ جو شرف حاصل ڪيو آهي. سندس ان ڪاوش جي قبوليت جو اندازو صديون گذرڻ بعد به ڪتاب جي اهميت مان لڳائي سگهجي ٿو.

گلزار ابرار ۾ جن سنڌي بزرگن جي سوانح حيات يا نالا ملن ٿا. سي

هي آهن:

- (1) شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي (2) شيخ ابراهيم ڪلهوڙو (3)
- شيخ ابراهيم قادري شطاري سنڌي (4) مولانا اسماعيل سومرو (5) سيد

گلزار ابرار

ابراهيم بکري (6) شيخ اسحاق قلندر سنڌي (7) شيخ بنان برهانپوري (8) قطب عالم سيد برهان الدين (9) مخدوم بايزيد لاکو (10) مخدوم بلال سنڌي (11) شيخ بابو سنڌي (12) شيخ تاج العاشقين بن عبدالله سنڌي (13) مخدوم جهانيان بخاري (14) مخدوم جعفر بوبڪائي (15) سيد حيدر سنائي (16) مولانا حافظ سنڌي (17) شيخ ڏيان سنڌي (18) شيخ طاهر محدث پاتائي سنڌي (19) شيخ طيب پاتائي سنڌي (20) شيخ عالم گجراتي (21) شيخ عربي ڏياڻو (22) مخدوم عباس ابن جلال سنڌي پاتائي (23) حڪيم عثمان بوبڪائي (24) شيخ عبدالله ۽ شيخ رحمت الله سنڌي (25) مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ سنڌي پاتائي ثم برهانپوري (26) شيخ عبدالستار پاتائي ثم برهانپوري بن شيخ عيسيٰ سنڌي (27) قاضي قاضن (28) شيخ قاسم بن شيخ يوسف سنڌي پاتائي (29) شيخ عيسيٰ لاکو (30) شيخ لشڪر محمد عارف جي ذڪر ۾ سيد عبدالغفور سنڌي ۽ مولانا صالح سنڌي جو ذڪر (31) شيخ لاڏ جيو سنڌي (32) شيخ موسيٰ نٿوي (33) شيخ مبارڪ سنڌي (34) شيخ عثمان ۽ شيخ معروف پاتائي ثم سيتپوري (35) مخدوم نوح هالائي (36) شيخ نظام مريد سيد ابراهيم بکري (37) ميان وجيهه سنڌي (38) مولانا موسيٰ بوبڪائي (39) شيخ طيب بن مخدوم هارون سنڌي (40) مولانا يونس سنڌي (41) پائي اسحاق حضور ابن حافظ اسماعيل سنڌي.

سيوهڻ جي ڪتب خاني ۾ گلزار ابرار جا ٻه اوائلي چاپي نسخا:

عزيزم حڪيم مخدوم محمد حسن صديقي سيوهاڻي هڪ علم دوست شخصيت آهي. سندس علم پروري پڻ قابل تقليد آهي. حڪيم صاحب کي نه رڳو پنهنجي بزرگن جو قائل ڪيل دواخانو ورثي ۾ مليو. پر ان سان گڏ اسلاف جو گڏ ڪيل قلمي ۽ چاپي ڪتب خانو پڻ سندس ذميداري بڻيو. هي سڀ ڪجهه حضرت عثمان مرندي المعروف لعل شهباز جي مزار سان متصل آهي. پاڻ جڏهن قديم حڪمت خاني جي عمارت کي ٻيهر تعمير ڪرڻ جو ارادو ڪيو ته ان جي مٿان لائبريريءَ جي ٺاهڻ جو پڻ ارادو ٿيو. جنهن ۾ ناياب قلمي ۽ چاپي ڪتابن جي حفاظت جو جوڳو بندوبست ڪيو وڃي. الحمد للہ اڄ ان ”دارالشفافيد عام دواخانه“ جي مٿان هڪ ”دارالحڪم مفيد عام ڪتب

گلزار ابرار

خانہ "جي عظيم عمارت مڪمل ٿي چڪي آهي. اها پري کان ائين محسوس ڪرائي رهي آهي. جن جاھلانہ رسمن جي وهڪري ۾ ڪو علمي ٻيڙو ڪر ڪنڀو بيٺو آهي. پاڻ محمد حسن پنهنجي ڪمال محبت سان گلزار ابرار جا ٻه اوائلي چاپي نسخا منهنجي حوالي ڪيا. جيڪي ماشاء الله سوني تي سهاڳ ثابت ٿيا. انهن جي ورق گرداني موجوده سنڌي ترجمي کي سنڌ جي پس منظر ۾ مڪمل ڪرڻ لاءِ مددگار ثابت ٿي. مٿس لکيل حواشي ۽ ابتدائي خالي صفحن تي هٿ سان تحرير ڪيل معلومات سڄي جي سڄي محفوظ ڪرڻ جهڙي آهي.

(1) پهريون ڇپيل نسخو: هن جي تقطيع 23-29 آهي هر صفحي تي تقريبن 23 سٽون آهن. 1326ھ بمطابق 1908ھ ۾ مطبع مفيد عام اگره مان شايع ٿيو. مترجم فضل احمد جيوري رحمة الله عليه ترجمي جو نالو اذڪار ابرار پسند ڪيو. ان جي اردو ترجمي متعلق مترجم فضل احمد ڄاڻايو آهي ته اُجين جي ٻن دولتمند علم دوست پائرن منشي محمد الله يار خان ۽ منشي خدا يار خان کي جڏهن ٻه سؤ سال کن پراڻو قلمي فارسي نسخو هٿ آيو ته انهن جي ذاتي دلچسپي ۽ زور ڀرڻ تي هن ان جو ترجمو ڪيو.

ان ساڳئي مفيد عام اگره واري چاپي جو اسلامڪ بڪ فائونڊيشن سمن آباد لاهور 1975ع ۾ عڪس شايع ڪيو.

ڪتب خانہ سيوهڻ جي قديم چاپي نسخي جي شروعاتي صفحي تي ڪلڪ ۽ ڪاري مس سان فارسيءَ ۾ هيٺيان هٿ اکر لکيل آهن:

"همين ڪتاب از ملك گجرات شهر اجين مالوه برقيمت روييه پانزده آن طلبا نبيده شد در حق و ملك ميان محكم الدين سيوستاني ابن حاجي فتح الله ابن مخدوم عبدالواسع قادري ابن مخدوم محمد حسن قادري برادر حضرت نعمان ثاني عبدالواحد صاحب البياض سيوستاني قدس اسرارهم ابن مفتي الاسلام نديم نيك فهم مخدوم دين محمد سيوستاني نواسه ميان عبدالملك عباسي الهاشمي المشهور مخادير دڪائي عليهم الرحمة ابن مفتي الاسلام مخدوم شيخ عبدالواحد پاتري ابن مولانا عبدالرحمن قاري ابن مولانا محمود پاتري ابن عيسيٰ ابن حضرت مخدوم حسن قاري قدس سره ابن شهر الله رمضان برادر شاه عبدالستار و برادر حضرت بابا شاه مخدوم فتح محمد محدث

گلزار ابرار

صاحب مفتاح الصلوة ابنان حضرت مسیح الاولیاء شاه جندالله دستگیر عشقیہ الشطاریہ شیخ عیسیٰ قاسم سنڌي پاتري برهانپوري شهابي سهروردي قدس سره.

ترجمو: هي ڪتاب ملڪ گجرات شهر اجين مالوه مان هڪ ريئي پندرهن آنا قيمت تي گهرايو ويو. مالڪ: ميان محڪم الدين سيوستاني ابن حاجي فتح الله، ابن مخدوم عبدالواسع قادري- ابن مخدوم محمد حسن قادري برادر حضرت نعمان ثاني عبدالواحد سيوستاني بياض واحدي جو مصنف قدس اسرار هم ابن مفتي الاسلام نديم نيك فهم مخدوم دين محمد سيوستاني، ڏوهو ميان عبدالملڪ عباسي الهاشمي المشهور مخاديم ڊڪائي عليهم الرحمة ابن مفتي الاسلام مخدوم شيخ عبدالواحد پاتائي ابن مولانا عبدالرحمن قاري ابن مولانا محمود پاتائي، ابن عيسيٰ ابن حضرت مخدوم حسن قاري قدس سره ابن شهرالله رمضان پاء شاه عبدالستار ۽ پاء حضرت بابا فتح شاه مخدوم فتح محمد محدث صاحب مفتاح الصلوة جيڪي ٻئي حضرت مسيح الاوليا شاه جندالله دستگیر عشقيہ الشطاريہ شیخ عیسیٰ قاسم سنڌي پاتائي برهانپوري (صديقي) شهابي سهروردي قدس سره جا پٽ آهن.

ساڳئي نسخي جي آخري 36 خالي ورقن تي جيڪي بعد ۾ مٿان ڪيل پڪي جلد ۾ لڳايل آهن. ان جي به عنوان، ”فهرست“، شرح تحرير ڪيل آهي. جنهن کي هيٺ پيش ڪجي ٿو اها شرح مخدوم حبيب الله سيوهاڻي جي تحرير ڪيل آهي. سندس وفات جو سن معلوم نه ٿي سگهيو آهي. پر زمانه حيات جو اندازو سندس ڄم جي تاريخ 1264ھ مان لڳائي سگهجي ٿو. ان کان علاوه هو مخدوم محمد مجذوب سيوهاڻي (المتوفي 1316ھ) جو ناني ۽ ويجهو عزيز پڻ ٿئي.

فهرست

خاص اهل سنڌ جي مشائخن جو مفصل حقيقتن سان بيان ڪتاب اذڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار ۽ اڪثر ٻين ڪتابن مان چونڊي هي ”فهرست“ لکي. اذڪار ابرار گجرات اجين مالوه مان قيمت 0.15 - 1 ۾ گهريو هو.

گلزار ابرار

نمبر	نالاولين اهل سنت جيڃا لقب سڃاڻپ جي سان	صفحو ڪتاب	شرح
1	سند جي اوليائن مان خاص لقب سڃاڻپ جا نالي مبارڪ حضرت شيخ عيسيٰ قاسم سنڌي برهانپوري قدس سره جا اذڪار ابرار ۽ ٻين ڪتابن مان چونڊيل		<p>مسيح الاوليا - مسيح العاشقين، مسيح القلوب مسيح الزمان، حبيب الله حافظ - حافظ لقب 989 هـ کان تصنيف ٿيل ڪتاب عين المعاني اوليا. شيخ عيسيٰ قدس سره جي ۾ ظاهر آهي. جنهن حضرت سن تصنيف ڪتاب مٿين جو حافظ لقب مان ڪڍيو آهي.</p> <p style="text-align: center;">ح ا ف ظ 9 1 80 900</p> <p>۽ پنهنجو شجرو آبائي مٿين سن کان ڏيڪاريو اٿن. عيسيٰ پٽ قاسم پٽ يوسف پٽ رڪن الدين پٽ معروف پٽ شهاب الدين شهابي سهروردي جو اهو شهاب الدين ثاني سنڌ ڏيهه ۾ پڌرو حضرت صديق اڪبر رضي الله عنه جي اولاد مان هر ڪنهن ڪتاب لکيو آهي.</p> <p>مشهور شهابي سهروردي نسب سان جيئن عمر بن عبدالعزيز فاروقي فاروق ثاني مشهور هو. تيئن اهو شهاب الدين به ثاني</p>

گلزار ابرار

<p>شهاب الدين سهروردي قدس اسرارهم سنڌ ڏيهه ۾ پترو هو ۽ پاٽر (پاٽ) پراڻي ۽ ۾ حاڪمن جي ارادت موجب ساڪن هو. سندس قابليت بلاغت ۽ معافي زمينيات ۽ مريدي خادمي کان پاٽر (پاٽ) پراڻي آباد ٿي هئي. سندس پوٽن مان حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري هو جنهن جا مٿئين لقبن کانسواءِ پٺا لقب به ڪتابن ۾ عام لکندا ٿا اچن. عين العرفا، جندالله، قطب الاقطاب، پير دستگير، امام المحدثين، زبدة السطار، قبل وقت، حضرت صاحب، شيخ زمان قدوة الابرار - ڏسو تحفة اذڪيا رسالي مان-</p>			
<p>اصل سنڌي - مدفون برهانپور - عمر سنڌي جو پٽ هو.</p>	236	شيخ ابراهيم	2
<p>سکر جي ڀرسان جا ڪلهوڙا- قبر سندس برهانپور ۾</p>	272	شيخ ابراهيم	3
<p>ڳوٺ پاٽ ۾ ڄائو ۽ قبر سندس برهانپور ۾ آهي. سندس ڏاڏنگ ۽ مسيح الاولياءَ جو ڏاڏنگ شهر پاٽ جي بنياد ۽</p>	315	شيخ مبارڪ	4

<p>آبادي لاء متفق هئا - شيخ مبارڪ جو والد ماجد پاتائي هو پوءِ وڃين سيوهڻ شهر ۾ وطن ڪري ويٺو هو . سندس نالو شيخ خضر هو. مبارڪ خضري ڪري ڪتابن ۾ لکندا آهن. انهيءَ شيخ خضر جو خادميءَ جو رستو هو. حضرت شيخ يوسف سنڌي ڏاڏي سڳي مسيح الاولياءَ جي سان. شيخ مبارڪ کي به پٽ علامه الدهر هئا. هڪڙو شيخ ابوالفضل اڪبري ۽ ٻيو شيخ فيضي - جيڪي هند ۾ مشهور معروف هئا. هند ۾ شيخ ابوالفضل کي ڪنهن طعن نسب جو ڪيو مبارڪ پٽس جي نالي سان ته مبارڪ شيدي غلام يا ڪنهن ڄڻ جو نالو چوندا آهن. ان جي جواب ۾ شيخ ابوالفضل اڪبريءَ معقول جواب ڏنو پنهنجي نسب آبائي جي نسبت ۾</p>			
<p>وڏو علامه ۽ محدث سنڌ ۾ مشهور معروف هو. پاٽ ڳوٺ ۾ ڄاوا هئا- پوءِ وڃين ويٺا</p>	<p>306</p>	<p>مخدوم عباس</p>	<p>5</p>

هنگورجن ۾ سندس والد امجد
يوسف جمال ۽ جلال علي نالي
سان پڌرو هو. مخدوم عباس
محدث شيخ طاهر محدث ۽
شيخ قاسم محدث ۽ شيخ طيب
محدث پائڻي جو پيءُ هو -
سندس ذڪر تاريخ معصوميءَ
۾ شايع آهي.

مخدوم عباس عليه الرحمه
جي مسجد شريف ۽ مدرسو
علوم پاٽ جي ۾ به سبب
حقداري حضرت مسيح القلوب
قبضي دار هو پاٽ ۾ - مخدوم
صاحب محدث جي مائٽي
حضرت سرور پير هالڪنڊي
سان لڳي تمسڪ ڏهين صديءَ
جي اوائل سن لکيل ڏيکاري
ٿي اها مائٽي.

مخدوم محدث جو اولاد
مخدوم جنيد الله اصل
هنگورجن مان هلاڻي شهر ۾
وطن اختيار ڪيو. پٽ سندس
مخدوم اسماعيل مشهور
طاعي هو سندس زيارت گاهه
هالاڻين ۾ آهي. پٽ سندس
مخدوم عثمان پٽ سندس
”مخدوم داؤد عليه الرحمه

گلزار ابرار

		هو. جنهن جو وڏو ميلو لڳندو آهي. انهن جي اولاد مان مخدوم نور محمد پڌرو هو - جنهن جو اولاد ٿريجاڻي ڳوٺ تعلقو روهڙي جي ۾ ساکن آهي ۽ اتي اولاد گهڻو اٿن.
6	قاضي قاضن	سنڌي مشهور هو: 275
7	شيخ معروف ۽ شيخ عثمان	340 بئي سڳا پائر فرزند حضرت شيخ عيسيٰ ڪبير سخي لقب واري جا هئا. پاٽ ڳوٺ ۾ جاوا هئا. عيسيٰ ڪبير مٿيون چاچو هو شيخ طاهر محدث سنڌي پائائي گجراتي برهانپوري جو- مٿيان بي حضرت پائر ارادتمند جي دعوت ڪري پاٽ مان هجرت ڪري شهر سيت پور تحصيل علي پور ضلعو مظفر ڳڙھ ملڪ پنجاب ۾ وطن ڪري ويٺا. خاص عام سندن ڏاڳي مريديءَ جي ۾ پوتل آهن. وڏي فيض وارا مرشد ان جهان تي گذريا هئا. سندن درگاه زيارت گاه عام خاص جي انهيءَ ملڪ ۾ آهي. حضرت شيخ طاهر محدث مٿين جا پائتيا هئا. اهو طاهر سڳورو چاچو هو مسيح

گلزار ابرار

الاوليا جو ۽ هو ٻئي بزرگوار مٿيان حضرت مسيح العاشقين جي بيبي ماءِ سڳوريءَ جا ڇاڇا سڳا سنگ ۾ لڳن ٿا.			
سنڌي پاٽائي استاد خاندان مسيح الاوليا	274	شيخ يونس	8
-	307	وهبان	9
ذات جو لاکو هو	375	مخدوم بايزيد	10
اصل سمون - زيارت گاهه باغبان ۾	375	مخدوم بلال	11
ڄمڻ جي جاءِ شهر بويڪ - قبر به بويڪن ۾ اٿس. مسيح الاولياءَ جي روايت ڪري صاحب گلزار ابرار اڪثر پنهنجي تصنيف ۾ اهل سنڌ جو بيان آندو آهي.	274	مخدوم جعفر	12
مشرقا شطاري عشقي قبر سندس برهانپور ۾	359	شيخ ابراهيم	13
اصل نٿي - مدفون برهانپور ۾ - سندس مذاق نٿي شهر جي بازار ۾ بموجب خوش طبعي مسيح الاولياءَ سان هئي.	377	شيخ طيب	14
-	378	عربي ديانہ (ڏنو)	15
-	379	شيخ ڪتين	16
نٿي جو هو.	386	ميان وجيهه	17
-	389	مولانا اسماعيل	18
قبر سندس برهانپور ۾	392	سيد ابراهيم	19
هالڪنڊي ۾ سندس زيارتگاهه	395	مخدوم نوح	20

گلزار ابرار

<p>آهي شيخ يوسف سنڌي ڏاڏو حقيقي مسيح الاولياءَ جو ۽ پيءُ شيخ طاهر محدث جو مخدوم صاحب جو همدرس هو ۽ مخدوم سرور پير قدس سره جي قرابت شيخ يوسف سنڌيءَ جي پاٽ ڳوٺ ۾ هئي.</p> <p>سرور پير جو قبلو سابقين پاٽ ڳوٺ ۾ مقيم هو۔ پوءِ بويڪن جي شهر ۾۔ سيوهڻ ۽ لڪلوي کان پاڻوٽ۔ پاڻوٽ کان آخر هالڪنڊي ۾ سرور پير جو پيءُ جهان ۾ پڌرو ٿيو.</p> <p>مخدوم نوح پٽ مخدوم نعمت الله پٽ اسحاق پاڻوٽي پٽ شهاب الدين پاڻوٽي پٽ فخر الدين پاڻوٽي سيوهاڻي لڪلوي۔ هن کي صغير ڪري به لکن.</p>		
<p>ڳوٺ پاٽ ۾ ڄائو هو. حضرت طاهر محدث، مخدوم عباس پاڻوٽي هنگورجائي محدث جو سڳو ڀاءُ هو ۽ حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جو والد امجد هو۔</p> <p>درالدارين في مناقب غوث الثقلين ۾ لکن ته شيخ قاسم کي رئيس المحدثين جو لقب</p>	387	<p>21 شيخ قاسم</p>

		حضرت سردار عالم صلي الله عليه وسلم جي حضور مقدس مان حاصل ٿيو.
22	شيخ طاهر محدث	426
<p>وڏو عالم بي عدیل ولي اکمل هو پاٽ ۾ ڄائو هو - اها پاٽر پراڻي (پاٽ پراڻي) ڪري سڏبي آهي.</p> <p>هاڻوڪي پاٽ انهيءَ ڳوٺ جي نالي سان 1198 هه ۾ زميندارن ٻڌي هئي.</p> <p>(واضح رهي ته پاٽ پراڻي يا نئين ڪا مختلف هنڌن تي واقع نه آهي بلڪ سنڌو درياھ جي ڪپ تي ڌڙي تي ٻڌل ڳوٺ جڏهن درياھي رستي جي اهميت ختم ٿيڻ سبب ويران ٿيڻ لڳو ته ماڻهن اولھ طرف زمينن ۾ گھر ٺاھڻ شروع ڪيا - ان نئين پاڙي کي نئين پاٽ چوڻ لڳا - حالانڪ ٻنهي پراڻي ۽ نئين پاٽ ۾ ڪو مفاصلي جو خاص فرق نه آهي.)</p> <p>حضرت طاهر محدث جي والد امجد جو نالو شيخ يوسف سنڌي هو کيس جمال يوسف ۽ جلال علي به ڪري چوندا هئا. اڪثر لکن ٿا ته مدفن سندس شهر برهانپور ۾ آهي.</p>		

گلزار ابرار

<p>ترجمہ گلزار ابرار پر نسب آبائي شيخ محدث قدس سره جو هن طرح لکن ٿا: شيخ طاهر پٽ يوسف پٽ رڪن الدين پٽ معروف پٽ شهاب الدين: مٿيون نسب ڏيکاريل ساڳيو مسيح الاولياءَ جو عين المغاني ۾ موجود آهي. شيخ طاهر عليه الرحمه سڳو ڀاءُ هو شيخ طيب پاتائي شيخ قاسم پاتائي برهانپوري ۽ مخدوم عباس بن جلال علي جمال يوسف پاتري هڱورجائي جو مٿي نسب ۾ جو رڪن الدين ڏيکاريل آهي. اُنجو پٽ هو شيخ عيسيٰ سخي كبير پاتائي مٿين جو جنهن جو پائٽيو هو شيخ طاهر ابن يوسف سنڌي پاتائي محدث گجراتي شيخ محدث جا آباؤ ڪرام پات قصبه جي بنياد آباد لاءِ ناليدار هئا.</p>		
<p>اذڪار ابرار ۽ صاحب تذڪرة الاتساب انهيءَ طاهر محدث جو نسب پنهنجي تصنيف ۾ آندو آهي. طاهر پٽي ابن محمد جمال بن شيخ احمد بن صدر الدين بن</p>	<p>483</p>	<p>شيخ طاهر محدث پٽي</p>

محمد شريف بن شيخ محمد
يعقوب صديقي ۽ سجاد نشين
درگاه طاهر نهروال جي
موڪليل نسب طاهر جيمان
ڏسجي ٿو ته شيخ طاهر بن علم
الدين اهڙي سموري شجره ۾
نالو واسطن آباء شيخ طاهر
نهروال جي جا برخلاف نقل
ڪيل صاحب تذڪره الانساب
جي. جنهن ته نهروال سجاده
نشين جي تحرير ۾ پڻا پڻا واللہ
اعلم بالصواب

صاحب غوثي مصنف گلزار
ابرار جي عبارت آندل مان صفا
پيو ڏسجي ته اهو صاحب شيخ
طاهر نهروال جو همدرس همقرن
هو اهڙي طرح شيخ طاهر
محدث بن يوسف سنڌي جي
ملاقات ۾ به مشرف هو.

سو صاحب همقرن لکي ٿو ته
طاهر محدث ابن علم الدين جي
وفات سنه 984 ۾ واقع ٿي،
جيڪا حادثي قوم بوهرن جي
ڏيکاري ٿو ته جنگ بوهرن جي
شيخ طاهر محدث نهروال سان
نه ٿي هئي. برخلاف متاخرين
لکندڙن تاريخ جي جيڪي

لکندا اچن تہ جنگ بوهرن جي
طاھر سان ٿي هئي.

صاحب گلزار همقرن طاھر
نھروالہ جي جو لکي ٿو تہ شيخ

محمد بن شيخ طاھر محدث
نھروالہ سان بوهرن جنگ ڪئي

هئي، ۽ اچين سارنگپور وٽ
شهيد ڪري ڇڏيو هو.

سيڪنهن ناظرين عبارت
تواريخ جيڪان مخفي نہ هوندو

تہ متاخر اهل هند جا نقل تي
نقل وٺندي ۽ لکندي ڪتابن جا

اوراق ڪارا ڪري ويا آهن،
بلڪ هن تازي زماني ۾ بہ اڃان

پڻا نقل ڪيو ڪتاب شايع ڪن
پر اصل ماهيت کان واقف نہ

آهن.

مجمع البحار جيڪو متاخرن
جي نقلن مان پيو ڏسجي تہ اهو

ڪتاب شيخ طاھر محدث پٽني
يعني نھروالہ جو تصنيف ڪيل

آهي، سو بہ صاحب ”گلزار
ابرار“ غوثي همقرن همديس

نھروالہ محدث ۽ پٽس شيخ
محمد جي جو لکي ٿو، اهو

ڪتاب مجمع البحار بہ درست
ڪيل شيخ محمد پٽ شيخ

<p>طاهر نهروال جو آهي، اهو خاص مجمع البحار نالي سان مشهور آهي. انهي ترڪيب علم جي صورت ۾ لکن ٿا. ۽ قوم بوهرن جي مان وڏا علامه ٿي گذريا آهن. جهڙوڪ نورمحمد بوهره مشهور هو.</p> <p>پر جيڪو مجمع البحار پئي شيخ طاهر محدث ابن يوسف سنڌي جي جو عالم ۾ پڌرو آهي. ان کي مجمع البحار طاهري ڪري لکن ٿا. ان جو شعور بدستور تفسير جي آهي ۽ ترڪيب سندس بي صورت ۾ آهي. پر جيڪو هاڻي مجمع البحار ڇاپ ۾ پڌرو آهي. اهو علمائن کان مخفي نه آهي پر ڏسڻ واجب آهي، اهو ڇاپيل تفسير مجمع البحار هوندو ته اهو خاص شيخ طاهر محدث پٽ يوسف سنڌي جو درست ٿيل آهي پر جيڪڏهن انهيءَ ۾ مصنف جو نالو طاهر پٽي لکيل هوندو ته اهو صحيح نه ڄڻبو. اصل ۾ طاهر پٽي (پاتائي) لکيل هو جنهن مان معرب پٽي متاخرن کان آهي.</p>		
---	--	--

<p>بصورت واحد پئي ۽ پئي جي ۽ شيخين هر نام ظاهرين محدثين هر اضلاع ۽ همعصر جيڪر متاخرن کان ۽ چاپ ۾ غلطي نه هوندي ته ڪهڙو شک هڪ ٻين جي حال ۾ مٿس ۽ مخلوط عبارت ۾ غلطي حادث نه هوندي ته ڪو عجب نه آهي. اهڙن اختلافن کان ڪو ورق خالي ڪنهن ڪتاب ۾ نٿو ڏسجي، ۽ جيڪي دشمنن بوهرن جا ناگوار حال ۽ ٺاهه ظاهر محدث جي نالي ۾ ٿا ڏسجن سي سڀ انهيءَ ظاهر محدث اصل گجراتي پئي نهر وال جي شان ۾ آهن. ڇو ته بوهرن جي جنگ به انهن سان پيدا هئي ۽ نه شيخ ظاهر محدث ابن يوسف پائائي سنڌي ٿر هندي براري گجراتي سان فافهر علي ذالڪ ۽ سن 1004 ۾ برهانپور ۾ وفات ڪيائين.</p>			
<p>پڇاڙي عمر تائين شيخ ظاهر ابن يوسف سنڌيءَ جي صحبت ۾ ٻڌل هو شهر برهانپور ۾ سن 1003 هه تائين. گلزار ابرار جي ترجمہ مان ظاهر</p>	<p>425</p>	<p>شيخ اسحاق قلندر</p>	<p>23</p>

گلزار ابرار

			تو ٿئي ته مصنف گلزار محمد حسن غوثي ۽ اسحاق قلندر ٻئي شهر برهانپور ۾ حضرت شيخ طاهر محدث ابن شيخ يوسف سنڌي کان فيض گير هئا. ڪتاب جي عبارت مان ظاهر آهي ته مصنف هم صحبت شيخ طاهر سنڌي گجراتيءَ جي هو، جو ڪيتريون اکين ڏنيون ڳالهيون ٿو ڪتاب ۾ آئي.
24	حڪيم عثمان بوبڪائي	445	بوبڪن جي شهر ۾ ڄائو هو ۽ پٽ شيخ عيسيٰ پٽ ابراهيم صديقي بوبڪائي جو هو ۽ حدود خانديس جي زمين ۾ اوجتو قبيلہ سوڌو چورن شهيد ڪيو هو.
25	لاڏيجو	443	
26	تاج العاشقين	465	مدفن لاهور
27	شيخ عبداللہ ۽ شيخ رحمۃ اللہ	504	ٻئي حضرات سڳا ڀائر سيوهڻ شهر ۾ ڄاوا هئا، حضرت طاهر يوسف محدث جا فرزند هئا، ٻنهي ڀائرن جو خطاب عربستان ۾ شيخين هو. ٻئي منور به انوار الهي عزوجل هئا.
28	شيخ عيسيٰ بن قاسم صديقي	508	يعني مسيح الاولياء سن 962ھ ۾ ڄاوا، ڪتاب ڪشف العقائد جيڪو هن وقت سيد امام

گلزار ابرار

مسجد جامع برهانپور وٽ،
موجود آهي. ان ۾ لکيل آهي ته
ترجمہ گلزار ابرار، اذڪار ابرار
مان معلوم ٿو ٿئي ته مسيح
الاولياءَ جو والد امجد شاھ
قاسم ۽ چاچس شيخ طاهر
محدث پرڳڻہ پاٽ مان هجرت
ڪري بلادالله عزوجل جي
سياحت ۾ گجرات جي ملڪ ۾
جڏهن وارد ٿيا هئا. تڏهن
مسيح الاولياءَ تولد ٿيا هئا.

(نوٽ: گلزار ابرار ۾ شيخ
يوسف، شيخ طاهر ۽ شيخ طيب
جا نالا هجرت وقت 950ھ
ڌاري ضرور ڏنل آهن، پر شيخ
قاسم جو نالو ڪونهي ڏنل،
تنهن مان لڳي ٿو ته شيخ قاسم
ان وقت هندستان ڏي هجرت ٿي
نه ڪئي آهي، البت بعد ۾ هو
ضرور هندستان ڏي ايندو ويندو
رهيو آهي.)

بعض لکن ٿا ته جڏهن هند جي
سفر ۾ مسيح الاولياءَ جي والد
امجد برهانپور شهر ۾ وفات
ڪئي هئي تڏهانڪر مسيح
الاوليا وطن پدري جدي پرڳڻہ
پاٽ ۾ اچي مقيم ٿيا هئا. سنڌ

ڏيهه ۾ مشهور معروف عام
خاص ۾ هوندا هئا. جڏهن
حضرت صاحب پاٽ مان هجرت
ڪري قبله گاهه جي درگاهه جا
اچي زائر ٿيا هئا، ۽ شهر
برهانپور ۾ وطن ڪري وينا
هئا تڏهن کان مسيح الالاءِ
سنڌي، پاٽائي برهانپور سڏجن
ٿا.

برهانپور جي سنڌي پوره ۾
سندن درگاهه عاليجاه جاءِ
زيارت عام خاص جي معمور
مشهور آهي. سنڌي پوره به
سندن سنڌ ملڪ جي نسبت
ڪري برهانپور شهر ۾ پڌرو
آهي. وڏو محلو آباد هر شيءِ
انهي پوره مان ملي سگهي ٿي
۽ سندس عرس يعني ميلو
مبارڪ هر سال جي مهيني
شوال ۾ 12، 13 ۽ 14 مقرر
ٿيندو آهي. سيڪنهن وريد ۾
مسيح الاولياءِ جي خاندان جا
جمله ويه پيرا هر ڪنهن جي لاءِ
مقرر تاريخ تي ٿيندو ايندو
آهي.

مٿي لکيو ويو آهي ته مسيح
الاولياءِ سنڌ ڏيهه ۾ وڏا علامه

مثل آفتاب جي عالم تاب هئا،
 مصباح النجاة في شرح مفتاح
 الصلوة وارو صاحب لکي ٿو
 شيخ عيسيٰ يعني مسيح
 الاولياء جي نسبت ۾ سندن
 وطن پاٽ ڀر اڪثر ٻين ڪتابن
 ۾ سندن نسبت سنڌ ملڪ جي
 شايع آهي، جهڙو زبدة
 المقامات، خمسہ جواهر عين
 المعاني ۽ صاحب تحفة
 الکرام تاريخ سنڌ ۾ لکي ٿو
 تہ سنڌ جي مشائخن مان شيخ
 عيسيٰ هجرت ڪري ويا اهڙي
 طرح ٻين اهل سنڌ جي اوليائن
 جي هجرت جو بہ حال لکيو
 اٿس، شرح ديوان حافظ جي
 حڪايت صفحہ 7 مطبوعہ لکنو
 ۾ سندن سنڌ وطن جي نسبت
 لکيل آهي، ڪتاب درالدارين
 في مناقب غوث الثقلين ۾
 آئين ٿا تہ حضرت مسيح
 الاولياء کي خطاب امام
 المحدثين جو حضرت سردار
 عالم صلي الله عليه وآله
 وسلم جي حضور مان حاصل
 هو، ڪتاب كنزالوحدة تصنيف
 غوث الاولياء جنهن ۾ توحيد

ڪشفي ۽ ايمان حقيقي جو
 بيان آهي. ان جي بيان جي آخر
 ۾ صاحب گلزار ٿو آئي ته
 انهيءَ توحيد ڪشفي جا جامع
 مقام جو هڪ صاحب انهيءَ
 صفت جو هر ڪنهن صديءَ ۾
 پيدا ٿيندڙ آهي. جيئن ته روءِ
 زمين تي اهڙي صفت جو
 صاحب هڪڙو ئي ڌڻي تعاليٰ
 مبعوث ٿو ڪري. هن قرن ۾
 روءِ زمين تي عين المعاني
 مسيح العاشقين الشيخ عيسيٰ
 ابن قاسم امدالله ظلال ارشاده
 علي روس المشتاقين الي جمال
 هذه الولاية مذڪورة والي
 صاحبها عليه التحية والسلام
 وتابعيه بالكشف في ادراك
 عالم الجمع والفرق علي حكم
 الفرقان المجيد المحفوظ
 المحيط بماله وعليه هو.
 حضرت مجدد الف ثاني جو
 ڪتاب تصنيف ٿيل معارف
 الدنيه آهي. انهيءَ ڪتاب جي
 عبارت ۾ مقامات حقيقت جي
 جا. وڏا بيان ترجمہ گلزار ابرار
 ۾ لکن ٿا پر پڇاڙي ۾ آئين ٿا
 ته جيڪڏهن ڪنهن طالب جي

<p>دل ۾ انهيءَ مقام جي تحقيق جو درد هوندو هجي ته انهيءَ طالب کي مسيح الاولياءَ جي خدمت ۾ رهڻ گهرجي ۽ سندس ارشاد سان علاج انهيءَ عقدهءَ مقام جو ڳولڻ گهرجي ٿو. حضرت مسيح الاولياءَ جي تصنيف ٿيل ڪتاب عين المعاني جي عبارت ۾ جيڪا اذڪار ابرار ۾ آهي، ڏسڻ سان عروج مقامات قرب الهلي عزوجل جيڪو طالبن کي حاصل ٿي وڃي ٿو. انهيءَ ماهيت ۽ ملفوظات عبدالقدوس نقشبندي مجددي ۾ اڪثر مسيح الاولياءَ جي بيان هيٺ لکن ٿا ته حضرت مجدد امجد هر اذڪار ۾ حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي جي نسبت ۾ لقب ”مسيح الاولياءَ“ جيسان کيس ياد ڪندا هئا، جيڪو منظور صحبت مسيح الاولياءَ هوندو هو سوئي حضرت مجدد قدس سره جي پيش منظور هو، خزينه الاصفياءَ مان نقل ۽ عين المعانيءَ ۾ سندن نسب آبائي هن طرح لکيل آهي. عيسيٰ پٽ</p>		
---	--	--

قاسم پٽ يوسف پٽ رڪن
الدين پٽ معروف پٽ شهاب
الدين المعروف شهابي
سهروردي (ثاني) السندي.
وفات مسيح الاولياء جي
1031ھ ۾ ٿي. مسيح الاولياء
جي اولاد مان وڏو پٽ صاحب
سجاده حضرت عبدالستار
پاٽائي برهانپوري هو. اولاد
سندس پنج پير پاڳيا فيضر سان
خلافت هند دکن گجرات گذر
ڪري ويا. پوئين پڳدار شاه
عطا علي بي بي پيٽ پنهنجي
قبائل صديقيين ۾ ڏني. جنهن
جي اولاد مان سادات پرڻيا
انهن جي اولاد مان سيد عزيز
الدين درگاه مسيح الاولياء جو
سجاده نشين تاحال حيات آهي.
شاه عطا علي پٽ شيخ محمد
مراد پٽ شيخ محمد نظام
الدين پٽ محمد مراد عرف
مراد الله شاه پٽ شيخ
ابوالقاسم سرمست پٽ شيخ
عبدالستار پٽ حضرت مسيح
الاولياء جو هو. پيو پٽ مسيح
الاولياء جو شيخ عبدالستار
قدس سره مٿين کان ننڍو شيخ

گلزار ابرار

شهر الله عرف رمضان پاتائي
 وطن پدري جدي ۾ معمور هو.
 اولاد سندس پرڳڻه پات پراڻي ۽
 جديد ۾ تاحال قائر البنياد
 آباد آهي. انهيءَ اساس مان
 مخدوم صاحب سيوهاڻي
 مشهر آهن. جيئن ته شيخ
 رمضان ابن مسيح الاولياء
 جهنچو پٽ حضرت مخدوم
 محمد حسن قاري قدس سره ان
 جو پٽ شيخ عيسيٰ ثالث ان جو
 پٽ مولانا محمود ان جو پٽ
 مولانا عبدالرحمن پٽس
 مخدوم مفتي الاسلام شيخ
 عبدالواحد پاتائي هو. هن
 صاحب کي سلطان اورنگزيب
 غازي دهلي کان جاگيرت
 زمينات لائق خاص بطفيل
 اولياء مسيح العاشقين پاتائي
 برهانپوري جي معاف هئس.
 پٽ سندس مخدوم مفتي
 الاسلام دين محمد سيوهاڻي
 پٽس حضرت نعمان ثاني
 صاحب البياض مخدوم
 عبدالواحد ثاني سيوهاڻي قدس
 اسرار هر هو جيڪو عالم ۾
 فيض مبعوث هو.

<p>ٽيون پٽ مسيح الاولياء جو حضرت بابا شاه مخدوم عبدالرحمن گنج بخش فتح محمد محدث انهيءَ حضرت جي تصنيفات مان ڪتاب مفتاح الصلواة سنڌ جي علمائن ڪرامن ۾ پڌرو آهي. درالدارين في مناقب غوث الثقلين ۾ لکن ٿا ته بابا شاه جو خطاب مستطاب كيس حضور سرور ڪائنات صلي الله عليه وآله وسلم کان حاصل هو. سندن اولاد مان فرزند شيخ شهاب الدين برهانپوري مان حال حيات شيخ رڪن الدين سابق قلع دار ۽ پٽس غلام قادر سجاده نشين درگاه ڏهڻو سيد صلاح الدين جو فيضر سان خلائق معمور مسرور آهن. حضرت محمد مسيح الدين خان نواب جاه حيدرآباد دکن ۾ ابن شيخ فخرالدين به مٿئين شهاب الدين جي اساس مان مشهور معروف آهي، ٻيو اولاد بابا شاه جو اطراف اڪناف حيدرآباد دکن ۽ هند گجرات ۾ گهڻو آهي.</p>	<p>560</p>	<p>شيخ عبدالستار</p>	<p>29</p>
<p>شيخ عبدالستار وڏو پٽ مسيح</p>			

<p> الاولياء جو هو. تنهن کان ننڍو شيخ رمضان ۽ تنهن کان ننڍو بابا شاھ جيڪو برهانپور ۾ بي بي خديجه خاتون مان ڄائو هو. ذڪر سندس مٿي ٿي گذريو. پر قليل ذڪر صفحہ 560 ۾ بہ آندو اٿن، شيخ عبدالستار جي ذڪر ۾ ٻئي هنڌ لکن ٿا تہ اڃان طريقہ نقشبندیہ جو هنڌ ملڪ ۾ انتشار نہ هو، جيئن تہ حضرت طوطي هند جي منقار شڪر خوار کان هند ڏيھ ۾ اڃان طريقہ نقشبندیہ رائج نہ هو تہ حضرت مجدد قدس سرہ پنهنجي والد امجد مخدوم عبدالاحد جي احوالات جا نقل فرمائيندا هوندا هوا. خواه سيد محمد هاشم مصنف ڪتاب ”زبدۃ المقامات ان جي صفحہ 117 ۾ ٿو آئي. تہ مون سان حضرت مجدد عليہ الرحمة بيان ٿي ڪيو تہ منهنجو والد امجد طريقہ نقشبندیہ جي واکاڻ ڪري فرمايو تہ انهي راھ جي فوقيت ٻين طريقن کان زيادہ ۽ خلاصي آهي ۽ ہميشہ انهيءَ واٽ جي خاصيت بيان ڪندا ٿي آيا ۽ انهيءَ راھ جي خلاصي </p>		
---	--	--

بابت ڪتاب ٺاهيندا پيا اچن.
هڪ ڏينهن مون پنهنجي مرشد
خواجہ عبدالباقي قدس سره سان
پنهنجي قبله گاهه جي حالات جي
ڳالهه بيان ڪندي پيش ڪيو هو
ته منهنجو والد امجد طريقه
نقشبنديه جي فوقيت پين راهن
کان وڌ ٿا ڄاڻن ۽ رسالا تصنيف
ڪن، جڏهن پير سان اها ڳالهه
ڪيم ته اشتياق مند ٿي منهنجي
والد امجد جي ملاقات لاءِ مون
سان گڏ سرهند ۾ آيا هئا، غرض
ته ڪتابن جي عبارت مان ظاهر
ٿو ٿئي ته جن ڏينهن ۾ حضرت
مجدد اچان مصاحب مرشد
پنهنجي جا هئا. تن ڏينهن ۾
نقشبنديه راهه جي فوقيت
پنهنجي پيءُ کان ٻڌندا هئا. لکن
ٿا ته جيسين حضرت مجدد جو
والد امجد حيات هو تيسين
حضرت مجدد پنهنجي پيءُ جي
صحبت ۾ ڪڏهن نه شهر سرهند
کان ٻاهر قدم رکيو. تن ڏينهن
۾ حضرت مسيح الاولياء
نقشبندي راه جو ماهر هو. انهيءَ
واٽ جو خلق کي رشد ڪندا
هئا. جڏهن حضرت مجدد طرق

نقشبندی جي پکيڙ ۾ خلافت
 گرین ٿيا هئا ۽ پهريائين خواجه
 سيد نعمان خليفو اڪبر پنهنجي
 راه نقشبندی فيض گير لاءِ
 برهانپور شهر ۾ موڪليو
 هئائون، تن ڏينهن ۾ حضرت
 مسيح الاولياءَ جا ڏينهن قريب
 وصال جا هئا ۽ سندن طرق
 قادريه ۽ عشقيه شطاريه جو
 ايتريقدر زور ۽ شغل هو، جو به
 گهمرا خواجه سيد نعمان موٽي
 ويا آهن، حضرت مجدد جي
 خدمت ۾ ته راه نقشبندی جي
 ترويج برهانپور ۾ نٿي ٿئي.
 غرض خواجه سيد محمد هاشم
 نقشبندی خليفه حضرت سيد
 نعمان قدس اسرار هم ٿو چوي ته
 اوائل ۾ جڏهن مون حضرت
 مجدد الف ثاني کان نقشبند راه
 جي فوقيت ٻڌي هئي تڏهانڪر
 ٻيو چوندو هو ته انهيءَ راه جي
 فوقيت بابت ڪو ٻيو مشائخ
 ٻئي طريق جو به بيان ڪري ٿو
 يا فقط حضرت مخدوم
 عبدالاحد والد حضرت مجدد
 قدس سره جو انهيءَ سبب جي
 خيالات ۾ سفر ڪندي جڏهن

شهر برهانپور ۾ وارد ٿيس ته
 اُتي جي خانقاهن مان خانقاه
 شيخ عيسيٰ سنڌي جي مشهور
 فيض ۾ ٻڌيم پر آءٌ پهتس
 برهانپور ۾ 1032ھ ته مون کان
 هڪ سال اڳ شيخ عيسيٰ قدس
 سره وفات ڪئي هئي، يعني
 1031ھ ۾. پوءِ سندس پٽ
 سجاده نشين شيخ عبدالستار
 وٽ وڃين مقرب ٿيس، بعد
 ملاقات جي راه نقشبنديه بابت
 مقال پيش ڪيم ته جواب ۾
 چيائون ته هاڻو منهنجو مرشد ۽
 والد امجد فرمائيندا هئا ته
 طريقو نقشبنديه ٻين واٽن کان
 فوقيت ۾ مخصوص آهي ۽
 اسين به طريقه نقشبنديه جا مائل
 آهيون.

خواجہ سيد محمد هاشم ٿر
 فرمائي ته مون جڏهن اها بشارت
 ٻڌي تڏهن شڪرانا پروردگار جا
 بجاء ڪيم ۽ چيم ته هن
 مدعاتي به شاهد عادل مبعوث
 آهن. يعني هڪ خواجہ عبدالاحد
 والد امجد حضرت مجدد جو
 جيڪو حضرت عبدالاحد فاروقي
 خواجہ امير ڪابل فرخ شاه جي

اولاد مان هو، فرخ شاه جو نالو
 اصل ۾ شهاب الدين هو پر
 پنهنجي ڄمنار ۾ پنهنجو
 اصلوڪو نالو شهاب الدين نه
 چوائيندو هو صرف پنهنجي
 مرشد جي نالي شهاب الدين
 (السهروردى) جي سبب ڪري
 جيڪو عمدة الكاملين عمر بن
 محمد شهاب الدين سهروردى
 قدس سره مشهور معروف هو.
 فرخ شاه پٽ هو شيخ
 نصير الدين پٽ شيخ سليمان پٽ
 شيخ مسعود پٽ عبدالله پٽ
 ابوالفتح پٽ سلطان ابراهيم پٽ
 شيخ سليمان پٽ ناصر پٽ
 عبدالله پٽ حضرت عمر رضى
 الله تعالى عنه ۽ پيو شاهد عادل
 فوقيت نقشبندى جو حضرت
 مسيح الاولياء صديقي شهابي
 سهروردى قدس اسرارهم ۽
 مسيح الاولياء ستون ڏاڏو هو،
 حضرت نعمان ثاني صاحب
 البياض سيوهاڻي مخدوم
 عبدالواحد صغير قادري قلندري،
 آخراً نقشبندى قدس سره جنهن
 جو شجره آبائي مٿي ذڪر ۾
 مسيح الاولياء جي شايع آهي.

گلزار ابرار

30	شيخ بابو	592	اهل سنڌ
31	پاڻي اسحاق حضور	485	اسماعيل حافظ سنڌي جو پٽ هو.
32	مولانا موسيٰ	369	ذڪر هن جو قاضي محمود موري جي ياد ۾ موجود ته اصل سنڌ ۾ بوبڪن جي ڳوٺ جو هو.
33	شيخ موسيٰ	63	اصل ڳوٺ سندس نٿو

2. اذڪار ابرار جو هڪ ٻيو چاپي نسخو:

ذڪر ڪيل پهرئين چاپي نسخي وانگر هڪ ٻيو نسخو پڻ سيوهڻ جي هن ڪتبخاني ۾ موجود آهي جنهن تي پڻ مخدوم حبيب الله سيوهاڻي پڪو جلد ٻڌرايو ۽ منجهس اول آخر ڪي خالي صفحا ڇڏيا جنهن تي پڻ گلزار ابرار ۾ ذڪر ڪيل ڪن بزرگن جي احوال ۾ اضافو ڪيو اٿس. انهن چند اوراقن کي جيڪي هينئر تاريخ جو نه صرف اهم حصو آهن پر تحقيق ڪندڙن لاءِ مواد مهيا ڪرڻ جو سبب آهن تن کي محفوظ ڪرڻ جي خيال کان هتي اصل فارسي متن کي ان جي سنڌي ترجمي سان ڏجي ٿو.

ان مان هيٺين معلومات حاصل ٿئي ٿي:

(الف) مسيح الاولياءَ ۽ سندس اسلاف متعلق ڪي حقيقتون

(ب) پاٽ شهر جي درياهي ڪناري کان ڦٽڻ ۽ زرخيز زمين طرف ان

شهر جي واڌ يا نئين پاٽ جي آباد ٿيڻ متعلق ڪجهه اهم حقائق.

خلاصہ

اسانیکہ از آبائی و اولاد حضرت مسیح العاشقین درین کتاب داخل و موجود اند۔ در اینجا مختصر شرح دیگر بطرز شجر مع فہرست صفحہ کتاب واضح نموده شد کہ در شناخت قرابت یکدیگر بہ فہم نیک در آید۔

قبائل پاتر حضرت شیخ شہاب الدین صغیر صدیقی سہروردی سندھی قدس سرہ بہ ارادت حکام اسلام در دارالاسلام ملتان رسید و از انجا بر زمین پاتر رونق افزائی گردیدہ و پاتر را معمور ساخت۔ شجرہ آبائی آنجناب و شیخ الشیوخ ابو حفص عمر شہاب الدین صدیقی سہروردی قدس اللہ سرہ العزیز متفق است۔ حضرت مسیح الاولیاء شجرہ آبائی خود را در دیباچہ کتاب عین المعانی درین شیخ شہاب الدین صحیح نموده۔ چون آنحضرت در ہر اکابر قریب بعید از اولاد حضرت سہروردی کبیر مشاہیر العصر بودہ و این را صدیقی سہروردی می شمر و حضرت مسیح الاولیاء علیہ الرحمۃ در ۹۸۹ ہجری آنحضرت را نسباً شہابی سہروردی نوشتہ۔ پاتر در عہد حکام دہلی مضاف بصوبہ ملتان بود و اخراجات داد و سندہ اہل پاتر از خزانہ سرکار بھکر و از سرکار سیوستان بودہ و از اسلاف پاتر بہ لقب قبۃ الاسلام ملقب کہ شہری عظیم بہ این لقب منسوب اکثر در کتب اسلاف مورخہ ۹۷۲ دیدہ می شود چند مدارس علوم مساجد متبرکہ کہ در آنجا معمور بودند۔ سواد پاتر سفینۃ الاولیاء ہر اکابر فضلاء شمالی قدم خیز در آنجا داشت بنائے شہر بر کنارہ دریامہر ان معمور بہ زراعات و حدیقہ جات پر میوجات بود و اکثر باغات انار بہ اکثر اشجار ملذہ از پرگنہ او بودی۔ چہ از فرمان سلاطین دہلی در معانی محصول راہداری بہ حضرت مفتی الاسلام مخدوم عبدالواحد پاتری بن مولانا عبدالرحمن بن مولانا محمود معلوم می شود کہ دانہ انار و پوست از پاتر در تہتہ و جنس دیگر از تہتہ بہ پاتر آمد رفت دارد و محصول راہ معاف است۔۔۔۔۔

از سرکارات دہلی بشرط منصب افتاء انعام جاگیر است در پرگنہ پاتر و پرگنہ باغبان و سیوستان حاصل داشت لیکن در بعضی اوقات جاگیر زراعت در پاتر بلا شرط خاص بشرافت اولاد مسیح الاولیاء

گلزار ابوار

شیخ عیسیٰ بن قاسم بن یوسف پاتری قدس اسرار ہم در قبضہ دست خود داشتہ۔ بالجملہ شہر پاتراکمن امراء و حکام اسلام بود۔ مرزا شاہ حسن حاکم سندھ از سائر بلدہ سندھ حسن آبادی پاترا افزون تر تصور یدہ تخت گاہ پدرش مرزا شاہ بیگ در نصر پور و تخت گاہ مرزا شاہ حسن در اکمن پاترا شہر۔ چہ نکاح دختر خود در پاترا بہ مرزا اکامران کرد و مرزا اہما یون شاہ باری دوم خطبہ شاہی خود را در پاترا خواند و از فضلای آن زمان دعا خیر خواست۔ رسد دانہ علجات بہ عسا کر مغول از برگنہ پاترا دستیاب میگردد اکثر ذکر او در معصومی و آئین اکبری ظاہر است مرزا اکامران بوقت فراری در پاترا پناہ یافت۔

الحال او شہر پاترا دیرین و ایران جایء درندہ و گزندہ است دور آن زمین تودہ خاص خاشاک بجز نشان مساجدین کہ یکی از ان مسجد مسجک الالاء کہ بنام نبیرہ اش حضرت مخدوم حسن قاری قدس سرہ کہ مشہور معروف در فضلای اہل سندھ بودی و قبہ مخدوم اسمعیل اولیاء پنبہر قدس سرہ دیگر بیچ نیست و وقوعات و حدو ثات بر بلدان سندھ خصوص بر پاترا از مر غارت عسکر مغل و مردم قلائی از قدیم دوران نزول میگردد و ماد رسنہ ہجری استیصال بنائی این پاترا مسلو فہ گشت۔

مردمان خاص عام اہل پاترا چون جہاز شکستہ بر تختنہ خدا اما ن غوطہ اندوہ خوردہ اینجا و آنجا شدہ اند و حسن سیما ب تعظیم ہر کس از تالش خون پریدہ و دیرہ فیض محمد و ریاض محمد کہ از اولاد دودیرہ اہبورہ کلان قوم میمن در دیار ماہذ کہ نزد غلام علی نوطقانی بذریعہ ملازمت مقرب گردیدہ از آنجا بتوفیق رفیق زرباز بر خوشبوئی اشجار پاترا بر زمین پاترا دیرین رسیدہ بہ اتفاق چند شخص زمینداران کہ نشستگاہ وی ہمقرین پاترا بود بجملہ از امینداران جو نیچہ و انصاریہ و قاضیان اولاد مفتی محمود بن مخدوم عبدالواحد پاتری بر زمین باغ مفتی کبیر ہمنام پاترا قصبہ دیگر پاترا درسنہ معمور ساخت دور آنجا بموجب استحقاق بر منصب قضا و اجرایء راہ اسلام اولاد مفتیان مذکورین حاکم آن وقت کلہورہ مقرر نمود و سند قضا براجرایء امر شرعی حاکم میاں سرفراز خان نوشتہ۔

راہ حادثہ عداوت بر پاترا علی الرسم براین پاترا جدید نیز جریان چہ در زیر حکام از شورش مردم قوم چانڈیہ براین پاترا جدید نزول آتش عظیم گشت درسنہ و اثاث البیت و کتب قاسمی و یوسفی و مسج

گلزار ابرار

الاولیائی و فرمان عالیشان به ایمائی عبارات کرامت نشان همگی سوخته خاکتر شد۔

و در اصل حقوق زمینات مردم فراری و بقیه باشندگان جدید پاتر بدست قوم چانڈیہ به غضب رفته و بعضی ملکیت در تضحیک دیگر افتاد۔ بدین شیون ناخوار هر تن در جان بیقرار چه نه در قرار حکام و نه در قرار رعایا۔ چون عهد حضرت نعمان ثانی صاحب البیاض سیوستانی قدس سره پدید آمده و شعاع برکات و یمینات وی بعالم افتاد اہل پاتر از اولاد مفتی محمود بن مفتی کبیر و اقوام جو نیچہ و غیرہ به یمین دامن آنجناب به لب نان رسیده و حقوق ضائع از ظلم حکام بدست دی در آمده چند مکتوبات بر این حالت در انشا و احدی مخزن الکرامت موجود۔

آنچه خصوصیت و عداوت و نقصان زمین زراعت در بین باشندگان جدید پاتر پدید آمده از حال دی در پنجانیورده۔ چون خردمندان گفته

اگر گیتی سراسر باد گیرد چراغ مقبلان هرگز نمیرد

چراغ برکات و یمینات از فیوضات الہی عز و جل در اسلاف خاندان آبائی کرام حضرت مسیح الاولیاء و در نسل آل آنجناب چه در سندھ و پنجاب و ہند و گجرات و دیار کہن و عرب روشن است و از باد تند حوادث دوران سراج اولاد مسیح الاولیاء اہل سندھ پاتر و سیوستانی نمود و شعاع چراغ او بہ آخر فروغ بعینہ همان راہ صاحب دلان اہل پاتر جدید بہ فضل اللہ تعالیٰ عز اسماہ در رسانیدن فیض بہ مریدان طالبان جاری است بعینہ همان مراقبہ و همان درگاہ و همان مجموعہ از درگاہ فضل الہی نظام گرفت چه بصلح و صلاح صالحی سجادہ گیر فضل الہی بدل طالبان و محبان صلاحیت مؤثر مانند الحمد للہ علی ذالک۔ ذالک فضل اللہ تبارک و تعالیٰ۔ آنچہ طالبان و در حضور۔ و آنچہ مجاور درگاہ از کشش شرار نفس دور کہ از حضور ذالک فضل اللہ سیراب نہ شد۔ حسن زبھر بلال از جش سہیل از شام۔ ز خاک مکہ ابو جہل این چه بوالعجبی است۔

سبحان اللہ کہ زمین غریب پاتر دیرینہ در اصل و معمور از آبائی کرام حضرت صاحب یمین الاعیان الحاج مخدوم فضل اللہ الواسع قدس سرہما از کتب ملک اغیار یافتہ می شود چون طبقہ اولی

گلزار ابرار

مردمان آنوقت و سواد پاترگزشت طبقه ثانی باب پاتر جدید کشاد و این پاتر از سبب سخاوت اولاد و دیره ابهوره بهی میمن نامی و دیره محبت النبی بنام دی اشتہار یافته و دیره صاحب مہمان نواز نزد ہر صادر و وارد مردم مہمان خوان نعمت می نہاد۔

پات کھڑی محبت النبی میمن واری

این چنین شہرت پاتر بگوش خود شنیدہ اوزمان در آغاز معموری پاتر جدید بود۔

چون اعلم فیوضات و کرامت ذالک فضل اللہ الواسع در پاتر جدید نصب در میدان او گردیدہ پرتو شعاع آن خضر در قریب و بعید افتاد و باز گشت مریدان از جا بجایہ سوئی فضل الہی شد پاتر جدید بمکان مشرف مشاہیر العصر گردیدہ الحمد للہ علی ذالک فضل اللہ الواسع رحمہ اللہ تعالیٰ عنہ۔ یعنی آن عین الایمان مخدوم حاجی فضل اللہ قلندری نقشبندی ابن مخدوم عبدالواسع سیوستانی قادری خلافت گزین ابن مخدوم محمد حسن قادری حضرت مخدوم نعمان ثانی صاحب البیاض سیوستانی قدس اسرار ہم ابن مخدوم مفتی دین محمد سیوستانی ابن مخدوم مفتی الاسلام عبدالواحد کبیر پاتری ابن مولانا عبدالرحمن قاری ابن مولانا محمود ابن مخدوم عیسیٰ ثالث ابن مخدوم حضرت حسن قاری پاتری قدس اسرار ہم ابن مولانا شہر اللہ رمضان ابن حضرت مخدوم جند اللہ مسیح الاولیاء شیخ عیسیٰ ثانی سندھی پاتری برہانپوری قدس اللہ تعالیٰ سرہ الاقدس ابن شیخ قاسم پاتری برہانپوری ابن شیخ الاسلام یوسف سندھی پاتری ابن شیخ رکن الدین پاتری ابن شیخ معروف پاتری ابن شیخ شہاب الدین ثانی سہروردی ابن نور الدین قدس اسرار ہم کہ در بالا آورده شد و آنکہ اسماء ازین کتاب اہل گجرات دیدہ می شوند بطرز شجرہ اینجائی نویسد۔

شیخ شہاب الدین صدیقی موصوف کہ در بالا گفته شد و بہ تشریح نوشتہ مطابق شجرہ حضرت مسیح الاولیاء شہاب الدین مذکور در شجرہ حضرت شیخ طاہر محدث علم مکرم مسیح الاولیاء درین کتاب اہل گجرات داخل صفحہ ۴۲۶ پسر ارشدش شیخ معروف پاتری مندرجہ کتاب ہذا۔ پسر مبارک او شیخ رکن الدین پاتر را بہ زیب و زینت قائم البنیاد آباد کرو۔

گلزار ابرار اولاد آنجناب

ص ۳۷۷ مذاق شیخ طیب ٹھٹی در بازار با مسیح الاولیاء و حافظ سندھی برہانپوری نیز
اسم مبارک شیخ عیسیٰ بن قاسم پاتری برہانپوری ست چہ در عین المعانی طاہر است کہ ۹۹۸ تالیف
کتاب از اسم ح اف ظ استخراج فرمودہ۔ مسیح القلوب الزمان و شیخ حبیب اللہ القاب آنحضرت

است و در بعضی اوراق مسیح العاشقین ہم وارد است بعد وفات پدر بزرگوار باز در وطن پاتر راجع۔ اکثر علماء سندھ آجناب را از زاد بوم پاتر دیرین می نویسند۔ زیادہ معلوم نمی شود کہ در مصباح النجاة فی شرح مفتاح الصلوٰۃ بنام حضرت نوشتہ اند کہ شیخ عیسیٰ اصلاً پاتری آخرا بر ہانپوری این اشارہ از زاد بومی آنحضرت است یا در وطن پدری کہ پاتر مشہور است در آنجا چند عمر عزیز گذاریندہ اند۔ صاحب مصباح النجاة اصلاً پاتری مرقوم کرد۔ اصل وطن با پنجم واسطہ وطن پاتر از آنجناب کما مرواز فرزندان ارجمندان آن مسیح العاشقین شیخ عبدالستار پاتری بر ہانپوری وسجادہ نشین متولی درگاہ مولانا رمضان شہر اللہ ابطن مادر واحد در پاتر ایلا دیافتہ و فرزند سیوی حضرت بابا شاہ فتح محمد صاحب مفتاح الصلوٰۃ در بر ہانپور تولد گردیدہ۔

اولاد حضرت مسیح العاشقین (صفحہ ۵۶۰)

(۱) حضرت مخدوم صاحبزادہ عبدالستار قدس سرہ

اولاد حضرت پنج دستاری در ملک ہند و گجرات ودکن صاحب دستار پنجم شاہ عطا علی صاحب کہ در عقب او اولاد نیست ہمیشہ بی بی محسنہ بیگم بنت مراد اللہ شاہ بہ میان محمد انور صاحب در نکاح داد۔ لکھتے ہیں کتاب تحفۃ الاذکیاء فی بیان مسیح الاولیاء میں کہ حضرت عطا علی صدیقی از دستار پنجین بوجہ شرافت ونجات ہم کفو ہونے کے مراد اللہ شاہ نے دختر اپنی نکاح میں دی ہے، محمد انور بن محمد رفیع بن محمد شفیع بن لشکر محمد آخرو۔ یہی نسب حضرت صدیق اکبرؑ کے ساتھ متفق ہوتے ہیں اس بی بی محسنہ بیگم محمد منور کو فرزند محمد غففر تولد ہوئے۔ شاہ عطا علی نے تولیت وسجادہ درگاہ بہ ہمیشہ زادہ محمد غففر تمسک کردہ بخشیدہ و دستار خلافت بر سر وی نہاد و رسم عرائس مسیح الاولیاء بمع خاندانہ حضرت ایشان کہ در ہر سال جملہ ہزدہ عرائس بجای آرند و تفصیل اسماء در تمسک مورخہ پنجم ماہ ذی الحجہ ۱۲۲۹ بمہر عطا علی قادری مسیح الاولیائی قدس سرہ محمد غففر مدوح دختر داشت او در نکاح بہ محمد معزال دین نواسہ خود سپردہ و تولیت درگاہ مسیح الاولیائی وسجادگی با و تفویض نمود بموجب تمسک مؤرخہ در یکم ماہ صفر المظفر ۱۲۷۰ بمہر محمد غففر و محمد معزال دین مدوح علیہ الرحمۃ بہ ہمیشہ زادہ خود خرقہ خلافت وسجادہ نشینی روضہ منورہ و خانقاہ مطہرہ حضرت مسیح الاولیاء بجناب سید عزیز الدین صاحب ولد سید رحیم الدین بر ہانپوری عطا نمود (نقل من تحفۃ الاذکیاء مطبوعہ حیدرآباد دکن)

گلزار ابرار

(۲) مولانا شہر اللہ عرف رمضان قدس سرہ

تفصیل اور در شجرہ حضرت مخدوم حسن قاری مشہر و معروف در پاتر ابن رمضان ابن مسیح الاولیاء وہم در شجرہ مفتی الاسلام مخدوم عبدالواحد پاتری کہ بہ عند ملاقات علماء برہانپور بہ مخدوم صاحب نوشتہ تفویض نمودند نقل او بمہر مفتی الاسلام حضرت عارف باللہ علیہ الرحمۃ سیوستانی چہ شیخ رمضان در دیار ہند از فرزندان مسیح الاولیاء مشہر کما روی مسیح الاولیاء حضرت غلام جیلانی سجادہ نشین اورنگ آبادی مخدوم عبدالواحد مفتی پاتر از اولاد مسیح الاولیاء مشاہر العصر کما فی الفرمان عالیشان سلطان اورنگ زیب علیہ الرحمۃ و اولاد مفتی کبیر مذکور

سیوستان

مفتی مخدوم دین محمد

اولاد او حضرت نعمان ثانی مخدوم عبدالواحد صغیر سیوستانی قدس اللہ سرہ الاقدس صاحب البیاض

پاتر

مفتی محمود

اولاد او زمینداران قاضی پاتر جدید

خلاصہ ذکر در حال طاہرین کہ در بالا گفتہ ام کہ مختصر در اوراق آخرین نوشتہ ام احوال ہمیں

است

لیس الخیر بغائب کالمعاذہ۔ شنیدہ کے بود مانند دیدہ

بالا آوردم کہ با حضرت طاہر محدث ابن یوسف سندھی گجراتی صاحب مصنف این کتاب اذکار الابرار یعنی گلزار ابرار و اذکار ابرار ترجمہ اوست چنانچہ او حضرت حاضر ناظر بود و گواہی ادا و چشم دید اوست و مجمع البحار طاہری در علم دیگر و مجمع الجاد دیگر از تصنیف طاہر دیگر محدث نمی فرماید او تصنیف شیخ محمد ابن طاہر نہروالا گجراتی می نویسد

و جنگ بوہرہ اہل تشیعہ نیز بہ اسم شیخ محمد ابن طاہر نہروالا محدث منسوب غزوہ چہنہ با طاہر

ابن یوسف محدث و نہ با طاہر محدث نہروالا احوال در صفحہ ۳۲۲ طاہر است

و این خبر صحیح از مصنف حاضر زمان طاہرین است

گلزار ابرار

(۳) بابا شاه فتح محمد قدس سره

از حضرت سرور عالم صلعم لقب بابا شاه یافت نقل از در الدارین اولاد او مشهور در هند و گجرات و دکن مختصر المشهور حضرت غلام جیلانی صاحب ابن شیخ رکن الدین سابق قلعه دار دولت آباد و حضرت نواب مسیح الدین خان بهادر حیدر آباد دکن از سبب مادر شریفه سیده خلائق آن دیار حضرت ایشان را به لقب "سید" می خوانند در حقیقت صدیقی سهروردی مسیح الاولیائی مشاییر العصر اند باقی تذکره در کتاب دیگر.

فافهم علی ذلک - ناقلان متاخرا محاله از نقل یکدیگر بغیر شناس و بغیر وقوف صرف محاکات سماعی صحیح غیر صحیح در تصنیف خود داخل فرموده زیب و زینت تصنیف گذاشته اند - در حقیقت صحت سخن قابل اعتبار به گواهی چشمنا نقوی تراست در بعضی جا دیده که یک مشهور به نسب فاروقی و غیره است که در شجره سادات و بعضی سادات در نسب دیگر و اغیار مخلوط مبدل کرده اند این صورت کمی و بیشی در حالات طاهربین نیست بل اکثر در هر جا دیده شد - صاحب اخبار الاخیار در ذکر طاهر نهر و اله که حالش نوشته او هم مطابق چشم دید معتبر نیست و آنچه در کتاب سحبه المرجان فی آثار هندستان در عبارت عربی است و در حال طاهر نوشته است همگی بموجب هم عصر و هم اوطان صاحب گلزار ابرار مختلف است و بیان همگی در حال محمد بن طاهر نهر و اله است که بالا نوشته ام و در شجره شیخ طاهر محدث نهر و اله صاحب کتاب تذکره الانساب تصنیف سید امام الدین گلشن آبادی محله درگاه شریف شهر ناسک مطبوعه نعل به نعل تا به حضرت صدیق اکبری نویسد و سجاده درگاه پیران پٹن نهر و اله چادر نسب خود را فرستاده نزد راقم و او شجره خود را به حضرت یار غامری رساند و در مقابل هر دو رقم تفاوت بسیار نظر است و اللہ اعلم -

اهل عرب که در حق شیخ عبدالقادر ثانی مفتی مکرمه فرموده ست قد کان جدایک بل ضریحه من اوحده العلماء و الفضلاء اعنی محمد طاهر من منجی صدیق حقه بغیر مردا - معلوم نیست که به کلام طاهر ملحق است اگر چه شیخ عبدالقادر مفتی مکم از اولاد شیخ طاهر محدث نهر و اله است اما در نسب اولاد صدیق اکبری و شهابی السهروردی طاهر ابن یوسف محدث مشتهر العصر بودی -

البته پرانش شیخ عبداللہ و شیخ رحمۃ اللہ که زاد بودوی در پاتریا در سیوستان در اہل عرب به لقب شیخین بودند و این هر دو برادر بودند و در قرابت عزیزی پدرشان بیشک عبداللہ طاهر بن یوسف پاتریا که من مضافات سیوستان است انجا مشهور بوده اکثر حواله او شان در چند جای درست دیده شد -

خلاصو

سنڌي ترجمو:

جيڪي نالا حضرت مسيح العاشقين جي ابن ڏاڏن ۽ اولاد جا هن ڪتاب ۾ داخل آهن، ان جي مختصر شرح بطور شجره فهرست سان گڏ واضح ڪئي وئي، ته جيئن پنهنجي جي پاڻ ۾ قرابت سمجھ ۾ اچي.

حضرت شيخ شهاب الدين صغير صديقي سهروردي سنڌي پاتائي قدس سره، وار الاسلام ملتان جي حڪمرانن جي ارادت سان پاٽ پهتا ۽ اتي رهي پيا ۽ شهر کي رونق ڏنائون. سندس ابن ڏاڏن جو شجرو ۽ شيخ الشيوخ ابوحنيفه عمر شهاب الدين صديقي سهروردي قدس الله سره جو شجرو هڪ ٻئي سان متفق (ساڳيو) آهي. حضرت مسيح الاوليا پنهنجي آبائي شجري ۾ ”عين المعاني“ ڪتاب جي ديباچي ۾ ذڪر ڪندي شيخ شهاب الدين جي نسب کي صحيح قرار ڏنو آهي. جيئن ته حضرت موصوف شيخ سهروردي ڪبير جي قريب ۽ بعيد اولاد ۾ جڳ مشهور بزرگ گذريا آهن ان ڪري ان کي صديقي سهروردي لکيو آهي. دهليءَ جي بادشاهن جي زماني ۾ پاٽ صوبه ملتان سان وابسته هو ۽ دادو سنڌ کان علاوه پاٽ وارن جا بچت بکر سرڪار ۽ پٺڻ سيوستان سرڪار طرفان ادا ڪيا ويندا هئا. شروع کان ئي مشائخ ۽ بزرگ پاٽ کي ”قبة الاسلام“ چون ٿا. ڇاڪاڻ ته سن 972ھ ڌارن بزرگن جي ڪتابن ۾ انهيءَ نالي سان هڪ عظيم شهر جو تذڪرو ملي ٿو، جتي گهڻيون ديني درسگاهون ۽ مسجدون موجود آهن. پاٽ جي شهرت بحيثيت ”سفينة الاولياء“ جي هئي جنهن جي ڪري خاص ڪري شمالي علائقي جي اوليائن اڪابر ان طرف لڏپلاڻ شروع ڪئي. درياءَ سنڌ جي ڪناري تي هئڻ سبب هي شهرن، باغن، ميوڍار وڻن جو شهر سڏبو هو. دهليءَ جي بادشاهن پنهنجي فرمانن ذريعي راهداريءَ جو محصول حضرت مفتي الاسلام مخدوم عبدالواحد پاتائي بن مولانا عبدالرحمان بن مولانا محمود کي ڏنو هو، انهن سرڪاري فرمانن ۾ لکيل آهي ته ڏاڏهون وغيره اناج جيڪو پاٽ کان ٺٽي ۽ ٺٽي کان جيڪي ٻيون جنسون پاٽ اچن ٿيون ان تي چنگي معاف آهي.

هن خاندان جي اڪابرن کي هندستان جي حڪومت پاران مفتيءَ جي

گلزار ابرار

منصب جي شرط سان انعام طور پرڳڻي پاٽ، پرڳڻي باغبان ۽ سيوستان ۾ انعام طور جاگيرون ملنديون رهيون آهن. پر بعض اوقات پاٽ جي زرعي زمينون بغير ڪنهن خاص شرط جي جناب مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ بن قاسم بن يوسف پاتري (پاٽائي) قدس اسرارہ جي اولاد جي ملڪيت رهنديون آيون آهن. مجموعي لحاظ سان شهر پاٽ مسلمان اميرن ۽ حاڪمن جو مرڪز رهيو آهي. سنڌ جي حاڪم مرزا شاھ حسن سنڌ جي ٻين شهرن جي پيٽ ۾ پاٽ جي آباديءَ کي وڌ کان وڌ وڌايو ۽ ويجهايو. سندس پٽ مرزا شاھ بيگ جو گاديءَ جو هنڌ نصرپور پر خود مرزا شاھ حسن جو پنهنجو گاديءَ جو هنڌ شهر پاٽ هو. ڇاڪاڻ ته پنهنجي ڌيءَ جو سڱ پاٽ ۾ مرزا ڪامران کي ڏنو هئائين. مرزا همايون شاھ باري پيو پنهنجو سرڪاري خطبو پاٽ ۾ پڙهندو هو ۽ اتان جي عالمن فاضلن کان دعائِ خير جو طالب رهندو هو. مغل لشڪرن کي اناج جي رسد پاٽ پرڳڻي جي ڳوٺن جي زمينن مان ٿيندي هئي، تاريخ معصومي ۽ آئيني اڪبريءَ ۾ ان جو گهڻو ذڪر آهي. ڇڄڻ وقت مرزا ڪامران پاٽ ۾ پناهه ورتي هئي.

پر هينئر پراڻي پاٽ جي حالت اها آهي ته ان سرزمين تي آباد گهر ڪنڊرات جي نشانن کانسواءِ ڪجهه نظر نٿو اچي سواءِ ٻن مسجدن جي، جن مان هڪ ”مسجد مسيح الاولياءَ“ آهي. جيڪا سندس پوٽي حضرت مخدوم حسن قاري قدس سره جي نالي هئي، جيڪو سنڌ جي مشهور معروف بزرگن مان هو. ٻيو مخدوم اسماعيل اولياءَ پنهور قدس سره جو قبو آهي، ٻي ڪا شيءِ باقي نه بچي آهي. سنڌ جي شهرن خصوصاً پاٽ تي ڊگهي زماني کان مغل بادشاهن جي لشڪرن ۽ قلاتي قبيلي جي ڪاهن ۽ حملن سبب مصيبتون نازل ٿينديون رهيون آهن، تان جو پاٽ مڪمل ويران ٿي ويو.

پاٽ جا عام خاص رهاڪو ٿل پيڙيءَ جي تختن تي سوارن وانگر هيڏانهن هوڏانهن امن جي تلاش ۾ پڪڙي ويا. سهڻي اتفاق جي ڳالهه آهي جو انهيءَ رنج ۽ غم ۽ مصيبت جي فضا مان وڏيرو فيض محمد ۽ وڏيرو رياض محمد نالي ٻه زميندار ڏاڍا مشهور ٿيا. جيڪي ميمڻ برادريءَ جي وڏيري اپوري جي اولاد مان آهن اهي غلام علي نوطقاني جي ويجهو ”حابذڪه“ نالي

گلزار ابرار

شهر ۾ وڏي ملازمت جي منصب تي هئا. اتان الله تعاليٰ جي توفيق سان پاٽ وڏي جي ويران وٽن تي بهار جي خوشبو جا جهوٽا لڳڻ لڳا. ڀرپاسي ۾ رهندڙ ڪن زميندارن ۽ جوڻيجن ۽ انصارين جي زميندارن کان سواءِ مفتي محمود بن مخدوم مفتي عبدالواحد پاٽائي جي اولاد جي سهڪار سان مفتي، ڪبير جي باغ جي سرزمين تي سن (۴) ۾ پاٽ نئون اڏيو، جيڪو الله جي فضل سان ترقي ڪرڻ لڳو، جتي ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ اسلامي احڪام ۽ قانون جاري ڪرڻ لاءِ صديقي خاندان جي استحقاق مطابق ڪين مفتي ۽ قاضيءَ جو منصب عطا ڪيو ويو. اهو آرڊر حاڪم ميان سرفراز خان لکيو هو.

دستور مطابق انهيءَ نئين پاٽ تي بي سبب مصيبتون ۽ جنگيون مسلط ٿينديون رهيون. ڇاڪاڻ ته چانڊيي قبيلي ان تي حملا شروع ڪيا. گهريلو سامان اسباب سان گڏوگڏ قاسمي، يوسفِي ۽ مسيح الاولياڻي ڪتب خانن کي به ساڙي رک ڪري ڇڏيائون.

دراصل فراري قبيلي ۽ نئين پاٽ جي ڀين رهائڪن جي زمين تي چانڊين قبضا ڪيا. ان کان سواءِ انهن ٻيون ملڪيتون به ڦڦايون هيون، جنهن جي ڪري هر شخص حڪمران هجي يا رعيت مان، بيزار ۽ بيقرار هو. حالانڪ حضرت نعمان ثاني صاحب پياض واحدي سيوستانی قدس سره جي زماني ۾ برڪتن ۽ فيوض جون شعاعون هر هنڌ چانيل هيون. ڳچ زماني تائين پاٽ ۾ رهندڙ مفتي محمود بن مفتي ڪبير (عبدالواحد صديقي) جو اولاد، جوڻيجا ۽ ٻيون قومون سک ۽ آرام سان زندگي گذاريندا هئا. مخدوم صاحب جي دامن ۾ ماڻهن کي حڪمرانن جي ظلم کان امن امان نصيب هو، جيئن ”انشاءِ واحدي“ ۽ ”مخزن الكرامت“ جي خطن مان معلوم ٿئي ٿو.

بهرحال زمينن ۽ ملڪيتن جي جهيڙن جهڳڙن سبب نئين پاٽ تي جيڪا بربادي نازل ٿي، ان جو ذڪر هتي ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. نقلمندن چيو آهي ته (شعر)

جيڪڏهن هر هنڌ طوفاني هوا هلي تڏهن به الله جي مقبول ٻانهن جو ٻاريل ڏيئو نه وسائبو آهي.

مسيح الاولياءَ جي خاندان جي بزرگن جي برڪتن ۽ فيوض الهي جا

گلزار ابرار

چراغ سنڌ کان علاوه پنجاب، هندوستان، گجرات، حيدرآباد دکن، عرب ملڪن ۾ به روشن رهيا آهن. پاٽ شهر جي برباديءَ کان پوءِ هن شهر جا مشائخ مختلف هنڌن ڏانهن منتقل ٿي ويا ۽ ماڻهن کي پنهنجي فيض ۽ هدايت جي نور کان فيضياب ڪندا رهيا. اهڙا ئي مراقبا، اهڙي ئي درگاه ۽ وظائف جو اهڙو ئي مجموعو ”درگاه فضل الهي“ تي به جاري آهي، جيڪا سجاده نشين فضل الاهي جي زير نگراني طالبن ۽ محبن جي اصلاح، صلاح ۽ هدايت لاءِ مؤثر خدمت انجام ڏئي رهي آهي. الحمد لله عليٰ ذلڪ فضل الله يوتيهِ من يشاءُ ڪنهن شاعر ڪهڙا نه چڱا بيت چيا آهن: (ترجمو) جيڪي طالب دور آهن پر دل حضوري رکن ٿا انهن کي فيض حاصل ٿئي ٿو، پر درگاه جو مجاور نفس جي شرارتن سبب ويجهو هئڻ جي باوجود هدايت کان دور آهي. اهو الله جو فضل آهي ان وقت تائين ڪو ان مان فيضياب نٿو ٿي سگهي، جيستائين الله نه گهري. ڪيڏي نه عجب جهڙي ڳالهه آهي ته حضرت حسن بصري، بصري مان، بلال حبشي حبش مان، سهيل شام مان دربار نبوت ۾ اچي فيضياب ٿين ٿا پر مڪي جي سرزمين مان ابو جهل پيدا ٿين ٿا!

سبحان الله پاٽ شهر جي غريب سرزمين صاحب عين الاعيان الحاج مخدوم فضل الله قدس الله اسرار هما جي فيض ۽ هدايت کان فيضياب ٿيندي رهي آهي. جيئن ڌارين ملڪن جي ڪتابن مان به معلوم ٿئي ٿو. الغرض جڏهن مشائخ ڪرام جو پهريون طبقو گذاري ويو ته پوءِ ٻين بزرگن نئون پاٽ اڏيو.^(۱) جتي وڏيري محب النبي گهڻو نالو ڪڍيو، جيڪو وڏيرو اڀورو پٽي ميمڻ جي اولاد مان هو ۽ سخاوت ۽ مهمان نوازيءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. هر شخص سندس سخاوت ۽ نعمت جي دسترخوان تان فائدو ۽ فيض وٺندو هو تان جو هر هنڌ اهو چوڻو هو ته

پاٽ ڪهڙي؟ محب النبي ميمڻ واري

پاٽ جي اها شهرت مون پنهنجي ڪنن سان ٻڌي ۽ اهو پاٽ جديد جي

^(۱) پراڻي پاٽ يا نئين پاٽ کي الڳ الڳ دور دراز مفاصلن تي شهر نه آهن. بلڪ پاٽ پراڻي درياه جي ڪپ تي هئي، جيڪا ڪن سبب ڪري بعد جي زماني ۾ زرخيز زمين ۾ ڦهلجڻ لڳي ۽ نئين پاٽ جي نالي سان مشهور ٿي ۽ قديم پاڙو ويران ٿيندو ويو.

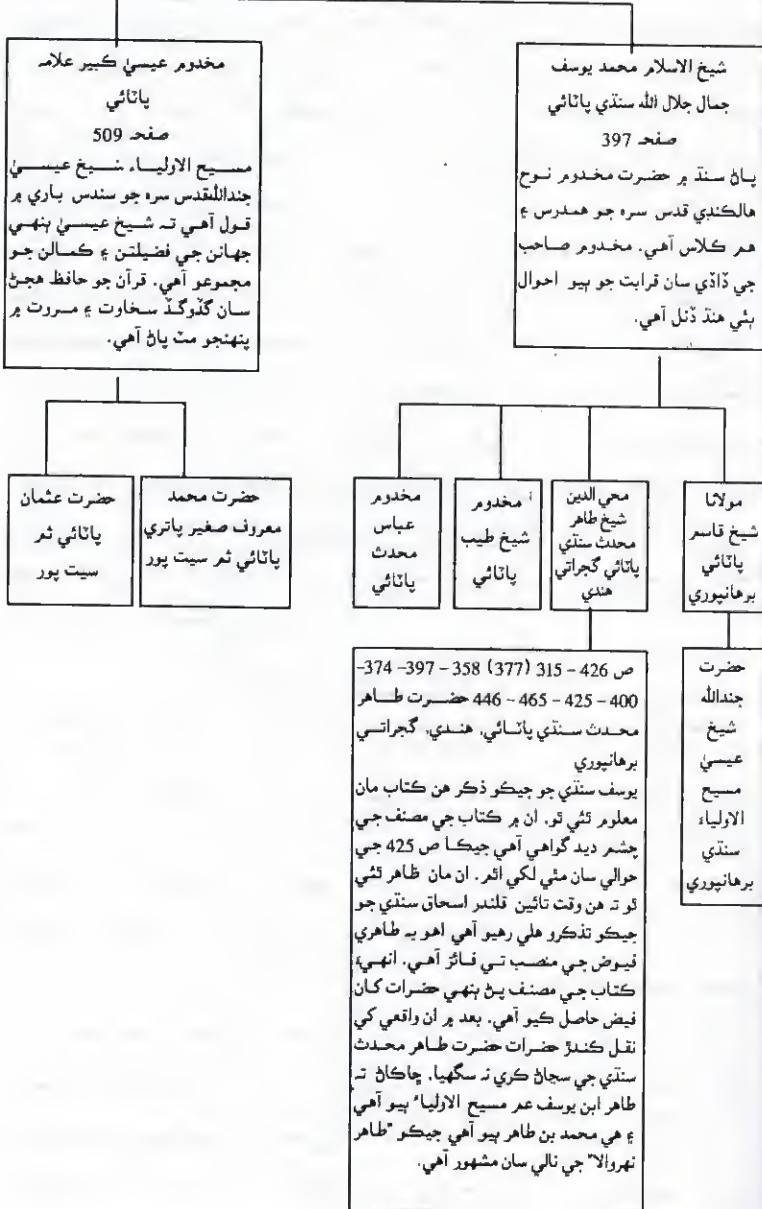
گلزار ابرار

ترقيء جو شروعاتي دور هو. جيئن ته فيض، ڪرامت، علم الله جي ذات آهي جنهن جي پالوٽ الله تعاليٰ نئين پاٽ وارن تي به ڪئي هئي ۽ جنهن جون شعاعون ويجهو ۽ پري هر هنڌ پکڙجي ويون. ان جي نتيجي ۾ جتان ڪٿان مريد ۽ محب پاٽ جديد ڏانهن ڇڪجي اچڻ لڳا، جتي عين الاعيان مخدوم حاجي فضل الله قلندري نقشبندي ابن مخدوم عبدالواسع سيوستاني قادري جي خلافت آهي. جنهن جو شجره نسب هن طرح آهي: ابن مخدوم محمد حسن قادري برادر حضرت نعمان ثاني صاحب البياض سيوستاني قدس اسرارهم، ابن مخدوم مفتي دين محمد سيوستاني، ابن مخدوم الاسلام عبدالواحد ڪبير پاتائي، ابن مولانا عبدالرحمان قاري، ابن مولانا محمود، ابن مخدوم عيسيٰ ثالث، ابن مخدوم حضرت حسن قاري پاتائي قدس اسرارهم، ابن مولانا شهر الله رمضان ابن شيخ عيسيٰ جندالله برهانپوري قدس الله تعاليٰ سره الاقدس، ابن شيخ قاسم پاتائي برهانپوري، ابن شيخ الاسلام يوسف سنڌي پاتائي، ابن شيخ رڪن الدين پاتائي، ابن شيخ معروف پاتائي، ابن شيخ شهاب الدين ثاني صديقي سهروردي، ابن نور الدين قدس اسرارهم. گجرات وارن جي ڪتاب ۾ ان ڏس ۾ جيڪي نالا نظر آيا آهن انهن کي شجره طور لکيو ويو آهي.

شيخ شهاب الدين صديقي جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو، اهو حضرت مسيح الاولياء شهاب الدين جي شجري جي تشريح مطابق حضرت شيخ طاهر محدث جي شجري ۾ شامل آهي ۽ شيخ طاهر حضرت مسيح الاولياء جو ڇاڇو آهي، جنهن شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني جي باري ۾ گجرات وارن جي ڪتاب صفحي 426 ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته سندس نڪ سیرت پٽ شيخ معروف پاتائي آهي ۽ ان جو پٽ مبارڪ شيخ رڪن الدين آهي، جنهن پاٽ آباد ڪيو.

گلزار ابرار

اولاد جناب شيخ ركن الدين

صفحو 377 تي مذاق شيخ طيب نئي ۽ ”مسيح الاولياء“ و ”حافظ سنڌي برهانپوري“ جي مشهور آهي، ان جو نالو مبارڪ شيخ عيسيٰ بن قاسم پاتائي برهانپوري آهي. ڇاڪاڻ ته ”عين المعاني“ ۾ ڄاڻايل آهي ته ڪتاب جي تاليف جو سن 998ھ آهي جنهن مان ح ا ف ظ جو نالو ڪڍيو اٿس. سندس لقب ”مسيح القلوب“ - ”مسيح الزمان“ - ”شيخ حبيب الله“ آهن، ڪن ڪتابن ۾ ”مسيح العاشقين“ به لکيل آهي. پنهنجي والد ماجد جي وفات کان بعد وطن پاٽ موٽيو. سنڌ جا اڪثر علماء پاٽ پراڻي سان سندس تعلق ڏيکارين ٿا. وڌيڪ معلوم نٿو ٿئي. حضرت صاحب جي نالي لکيل ڪتاب ”مصابح النجاة شرح مفتاح الصلوة“ ۾ آهي ته شيخ عيسيٰ اصل پاتائي ۽ پوءِ برهانپوري آهي. ان ۾ سندس وطن جي باري ۾ اشارو موجود آهي. يا هي مطلب آهي ته سندس وڏن جو وطن پاٽ آهي جتي پنهنجي عمر عزيز جو ڪجهه حصو گذاريو اٿن. ”مفتاح النجاة“ جي مصنف کيس پاتائي لکيو آهي. پاٽ ۾ سندس پنجين پيڙهه آهي جيئن مٿي بيان ٿيو. سندن فرزندن ارحمندن مان مسيح العاشقين شيخ عبدالستار پاتائي برهانپوري سجاده نشين متولي درگاه مولانا رمضان شهر الله هڪ ماءُ جا پٽ آهن، جيڪي پاٽ ۾ ڄاوا. سندن ٽيون فرزند حضرت بابا شاه فتح محمد مفتاح الصلوة جو مصنف برهانپور ۾ پيدا ٿيو.

اولاد حضرت مسيح العاشقين (ص 560)

مخدوم صاحبزاده عبدالستار رح	مولانا شهر الله عرف رمضان رح	بابا شاه فتح محمد رح
حضرت پنج دستاري جي هندوستان، گجرات، حيدرآباد دکن مان اولاد ”صاحب دستار پنجم شاه عطا علي“ آهي. جنهن جو ڪو اولاد نه آهي. پنهنجي پيڻ بيبي محسنه بيگم بنت مراد	سندن تفصيل حضرت مخدوم حسن قاري جي شجري ۾ آهي، جيڪو پاٽ ۾ ”ابن رمضان ابن مسيح الاولياء“ جي نالي سان مشهور آهي. پڻ مفتي الاسلام مخدوم عبدالواحد پاتائي جي	حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جي طرفان کيس ”بابا شاه“ جو لقب مليو. جيئن ”درالدارين“ نالي ڪتاب ۾ نقل آهي. سندس اولاد هندوستان، گجرات، ۽ دکن ۾ مشهور آهي.

گلزار ابرار

<p>حضرت غلام جيلاني صاحب، ابن شيخ ركن الدين اڳوڻو قلendar دولت آباد ۽ حضرت نواب مسيح الدين خان بهادر حيدرآباد</p>	<p>شجري ۾ به سندس تفصيل آهي. اهو شجرو ملاقات وقت برهانپوري عالمن لکي کين ڏنو ۽ ان تي</p>	<p>الله شاه ميان محمد انور جي نڪاح ۾ ڏني. "حفة الله الاذکيا، في بيان مسيح الاولياء" ۾ آهي ته حضرت عطاء علي</p>
<p>دکن ماء جي طرفان سندس ڀاءُ آهن. جنهن جي ڪري سندس ماء کي ان علائقي ۾ "سيدياڻي" سڏين ٿا، اهي حقيقت ۾ صديقي، سهروردي، مسيح الاولياڻي زماني جا بزرگ آهن. وڌيڪ ذڪر ٻئي ڪتاب ۾ ايندو.</p>	<p>مفتي الاسلام حضرت عارف بالله عليه الرحمة سيوستاني جي مهر لڳل آهي، شيخ رمضان هندستاني سرزمين ۾ حضرت مسيح الاولياء جي اولاد ۾ مشهور آهي، جيئن حضرت غلام جيلاني سجاده نشين اورنگ آبادي روايت ڪئي آهي. مخدوم عبدالواحد پاتائي مسيح الاولياء جي اولاد مان جڳ مشهور فقيه آهي جيئن سلطان اورنگزيب عالمگير</p>	<p>صديقي پنجين دستار جي صاحب مراد الله شاه جي ڏي، جو سڱ شرافت ۽ نسب ۾ هر ڪفو هئڻ سبب محمد انور بن محمد رفيع بن محمد شفيع بن لشڪر محمد آخريءَ کي ڏنو. ان نسب جي واسطي سان ٻئي حضرات ابوبڪر صديق رضي الله عنه سان ملن ٿا. بيبي محسنه بيگم محمد منور کي محمد غضنفر علي سجاده نشينيءَ جو منصب پنهنجي پيڻ جي پٽ محمد غضنفر کي بخشيرو ۽ خلافت جي</p>
	<p>عليه الرحمة جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو ۽ سندس اولاد مٿي بيان ڪيل مفتي ڪبير آهي.</p>	

گلزار ابرار

<p style="text-align: center;">سيوستان</p> <p>مفتي مخدوم دين محمد ان جو اولاد حضرت نعمان ثاني مخدوم عبدالواحد صغير سيوستاني قدس سره الله بياض واحديء جو مصنف آهي.</p> <p style="text-align: center;">پاٽ</p> <p>مفتي محمود ان جو اولاد پاٽ جديد جا زميندار آهن.</p> <p>طاهرين جو جيڪو اڳ ۾ ۽ آخر ۾ به ڪجهه ذڪر ايندو، ان جو مختصر احوال اهو آهي.</p> <p>غائب شيء جي باري ۾ ڄاڻڻ ان شخص جي ڄاڻ وانگر ٿي ٿئي سگهي جيڪو پنهنجين اکين سان ڏسي.</p>	<p>دستار سندس مٿي تي رڪيائين. هر سال مسيح الاولياء جا ارڙنهن عرس ٿيندا هئا. مؤرخه پنج دوالحج سن 1229هـ تي انهن جي تفصيل ۽ نالا لکي، ان تي مهر هڻي، پنهنجي پيڻ جي بئي پٽ (يعني مٿي ڄاڻايل محمد غضنفر جي ننڍي پيء نالي) محمد معز الدين جي نڪاح جي موقع تي عطا ڪيائين. پهرين صفر سن 1270هـ تي محمد غضنفر محمد معز الدين ممدوح عليه الرحمة خلافت ۽ سجادگي پنهنجي پيڻ جي پٽ نالي سيد عزيز الدين ولد سيد رحيم الدين برهانپوريءَ ڏانهن منتقل ڪئي. (تحفة الاذكياء مطبوعه حيدرآباد دکن)</p>
--	--

گلزار ابرار

مٿي بيان ڪري آيو آهيان
 ته حضرت طاهر محدث
 ابن يوسف سنڌي گجراتي
 جيڪو "اذڪار ابرار"
 جي مصنف جي وقت
 حيات ۽ موجوده هو انهيءَ
 ڪري سندس شاهدي
 چشم ديد آهي. واضح
 هجي ته اصل ڪتاب
 "گلزار ابرار" آهي، "اذڪار
 ابرار ان جو ترجمو آهي پڻ
 ڄاڻڻ گهرجي ته ڪتاب
 مجمع البحار طاهري" ٻئي
 موضوع تي آهي ۽ "مجمع
 البحار" ٻئي موضوع تي
 آهي. اهو ڪتاب شيخ
 محمد ابن طاهر نهروالا
 گجراتيءَ جو لکيل آهي.
 اهو به ڄاڻڻ گهرجي ته
 "جنگ بوهه" وقت شيعن
 جو هڪ اڳواڻ شيخ محمد
 ابن طاهر نهرواله "نروار
 ٿيو. جنهن جو مٿي بيان
 ڪيل پنهي طاهرن سان
 ڪو واسطو نه آهي. اها

گلزار ابرار

	<p>تفصيل ڪتاب جي ص 323 تي بيان ٿيل آهي ۽ اها خبر مصنف طرفان جيڪو ان زماني ۾ موجود هو درست قرار ڏنو آهي.</p>
--	---

بين معاملن کي به ان تي قياس ڪريو بعد ۾ ايندڙ واقعات نقل ڪندڙ صحيح معلومات ۽ صحيح ۽ غلط ۾ فرق ڪرڻ کان سواءِ ڪتاب پريندا ويا حالانڪ ڪنهن ڳالهه جي صحيح هئڻ لاءِ ضروري آهي ته ان جي باري ۾ چهر ديد گواهي موجود هجي ڪن هنڌن تي ڏٺو ويو آهي ته فاروقي النسب مشهور آهي، ڇاڪاڻ ته ڪن ماڻهن سادات جي شجري ۾ تبديليون آنديون آهن. صرف طاهري خاندان جي باري ۾ ئي اها حالت نه آهي بلڪ اڪثر هر هنڌ اهو حال آهي. ”اخبار الاخيار“ جي مصنف جو ”طاهر نهر والا“ جي باري ۾ بيان، جنهن جو بيان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون، پڻ چهر ديد ۽ ويساهه جوڳو نه آهي. ”سبحه المرحان في آثار هتدستان“ ۾ ان ڏس ۾ جيڪا عربي عبارت آهي ۽ طاهر جو جيڪو حال لکيو ويو آهي، اهو به ويساهه جوڳو ۽ چهر ديد بيان نه آهي، ڇاڪاڻ ته مٿيون مصنف به گلزار ابرار جي مصنف جو هر وطن آهي. ان جو بيان به محمد بن طاهر نهر واله جي باري ۾ آهي، جنهن ڏانهن مٿي اشارو ڪري آيا آهيون. ڪتاب ”تذڪرة الانساب“ مصنف سيد امام الدين گلشن آبادي محله درگاه شريف شهر ناسڪ مطبوعه ”نقل به نقل تابه صديق اڪبر“ شيخ طاهر محمد نهر واله جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته درگاه پير پتن نهر واله جا سجاده نشين پنهنجو نسب حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه سان ملائن ٿا. حالانڪ پنهني شجرن ۾ وڏو فرق آهي، والله اعلم بالصواب

عرب جا علماء نسب شيخ عبدالقادر ثاني مفتي مڪه مڪرمه جي باري ۾ لکن ٿا ته سندن جد امجد محمد طاهر آهي جنهن جو نسب صحيح نموني صديق اڪبر سان ملي ٿو. معلوم نه آهي ته سندس بيان ڪهڙي طاهر سان واسطو رکي ٿو. جيتوڻيڪ شيخ عبدالقادر مفتي مڪه شيخ طاهر محدث نهر واله جي اولاد آهي، پر حضرت صديق

گلزار ابرار

اکبر رضي الله عنه جي شهابي سهروردي اولاد جي نسب ۾ طاهر ابن يوسف محدث مشهور آهي. البتہ شيخ عبدالله ۽ شيخ رحمة الله جنهن جو وطن پاٽ يا سيوستان هو عربن ۾ انهن جو لقب ”شيخين“ مشهور هو. اهي ٻئي پاٽ ۾ پيا هئا. سندن پيءُ جو نالو عبدالله طاهر بن يوسف پاتائي هو جيڪو پوءِ سيوستان جي مضافات ۾ رهندو هو اتي مشهور هو. ان جو اڪثر احوال ڪن هنڌن تي درست ڏٺو ويو آهي.

گلزار ابرار جو سنڌي ترجمو:

گلزار ابرار جو سنڌي ترجمو سائين ميان مولانا عبدالجبار صديقي صاحب جن ڪيو. دقيق اردو ٻوليءَ جا اهي لفظ جيڪي خود اردو ڳالهائيندڙ جي استعمال ۾ به هاڻي نه رهيا آهن يقينن هڪ مشڪل جو سبب بڻيل هئا. جنهن کي بفضل تعاليٰ مترجم سهڻي نموني نپاڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مترجم مخدوم ميان علي گوهر صديقي پاتائي جا فرزند آهن. کين مخدوميءَ ۽ خليفن ارشد هجڻ جو خرقو مصطفائي سلسلي جي باني حضرت پير ايراني سيد صبغت الله شاه رحمة عليه کان مليل آهي، جنهن جي اشاري تي ئي پاڻ پنهنجو ڳوٺ پاٽ ڇڏي ڪافي عرصو مصطفائي تحريڪ لاءِ سرگرم رهيا. پير صاحب ايراني جي فيض صحبت ۾ رهڻ جي دوران پنهنجن جهانن جي سردار حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جي خواب ۾ مليل اشاري تي جهرڪ سائيد جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ درگاه مصطفائيءَ جي زير اهماام مسجد، مدرسي ۽ ڪتب خاني کي هلائڻ سان گڏ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم جاري رکيو اچن. سندن ڪتابن ۾:

(1) قصيده برده جو سنڌي نثر ۾ ترجمو

(2) الله ماسوي الله ۽ انسان

(3) ڪتاب الحڪم جو سنڌي ترجمو

(4) مينائي مصطفائي جو سنڌي ترجمو

(5) تشبيهات روميءَ جو سنڌي ترجمو

۽ موجوده گلزار ابرار جو سنڌي ترجمو ڪري پاڻ پنهنجي اسلاف جي تبليغ جي روايت کي قائم رکيو اٿن.

سليم الله

پاٽ هائوس حيدرآباد

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ جي تسبيح خاني ۾ سڄي ڪائنات ۽ موجودات جا فرد علم جي پردي (عدم) کان عين بزم (وجود) ۾ اچي ڪي قال ۽ ڪي حال جي زبان سان تسبيح ڪري رهيا آهن ته جيئن هر هڪ فرد جنهن حرف ڪي سڀ کان وڌيڪ وڏي مرتبي وارو سمجهي ان کي پنهنجي لاءِ تجويز ڪندي الله تبارڪ و تعاليٰ جي بندگي ۽ شڪر گذاريءَ جي لائق قرار ڏئي. جيتوڻيڪ اهڙن حرفن سان ڪائنات جي خالق جي تعريف جو ڪمال ته ظاهر ڪونه ٿو ٿئي ۽ نه وري لَا أَحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ جي آواز کان سواءِ ڪا ڳالهه ٻڌڻ ۾ اچي ٿي. ان جي باوجود جنهن به اکر جي آواز ۾ درستي هوندي آهي قبوليت جو درجو حاصل ڪندو آهي. ۽ ان کي وحدت جي صاف ۽ عاليشان سحر ۾ انهي نوازش جو شرف حاصل ٿيندو آهي ۽ جيڪو قول سچائي ۽ صفائي جي نغمي کان خالي هوندو آهي اهو انهيءَ هيٺاهينءَ جي حالت ۾ رهجي ويندو آهي ۽ ان کي رحمني سرود خاني ۾ طريقت جي قانون تي جاءِ نه ملندي آهي.

جهڙيءَ طرح حمد جي تسبيح خاني ۾ تقديس جو دور جاري آهي. ساڳي طرح إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ جي خانقاه ۾ سڀني فرمانبرداريءَ سان سر جهڪايا آهن. ڪي الفاظن جي ذريعي ۽ ڪي معنيٰ سان درود شريف جي پڙهڻ ۾ مشغول آهن ته جيئن هر هڪ انهيءَ درود شريف پڙهڻ واري پٺڙي ۾ پنهنجي دعا ۽ ستائش جو اظهار ڪري. درود جي دونت شريعت ۽ طريقت جي باني پيغمبر عليه السلام جي آڱر مبارڪ جي منڊي يا چلو ڪري مڃجي. چاهي منڊي هجي يا چلو ڪوبه اهڙي قابليت نه ٿو رکي ته نبي ڪريم صلعم جن جي آڱر مبارڪ يا اهڙا لاءِ موزون هجي. پر جيڪو اخلاص جي منڊي کڻي ايندو اهو ضرور قبوليت جي آڱر ۾ جڳهه حاصل ڪندو ۽ جنهن چلي ۾ خود غرضيءَ ۽ ميران هوندي آهي اهو اڇلائي ڇڏيو ويندو آهي ۽ پوءِ لوه جي ڪڙن وانگر نامقبول دروازن تي لٽڪايو ويندو آهي.

ساڳي طرح ان في خلق السموات والارض واختلف الليل والنهار جي هنگامي ۾ هر نوع ۽ هر قسم جا ظاهري ۽ باطني جوهر ۽ مظاهرا الله تعاليٰ جي نالن جي كمالات ۽ حڪم سان وجود ۾ آيا آهن، جن سان ڪن هدايت جو طريقو اختيار ڪيو آهي ۽ ڪي گمراهيءَ جي ڪڏ ۾ اونڌا ٿي ڪري پيا آهن. مگر ترڪيب جي بنياد تي يا ڪشادگي جي بنياد تي سڀني اصل هستيءَ جي دورنگي ڦڻا کي التو بدن تي پائي ڇڏيو آهي ته جيئن هر هڪ فرد الڳ الڳ مظهر جي پيروي ۽ پرستش اختيار ڪري عنصري ۽ فلڪي نمائش گاه جو اصل مقصد سمجهي ۽ علمي ۽ نظر ايندڙ حقيقتن جو مقصد معلوم ڪري ۽ ڪائنات جي نظام کي ان جي قدرتي رفتار موجب قائم رکي. ان جي باوجود جو نفس الامري جي حقيقت ۽ اصل ڪيفيت لڪل ٿي رهي ٿي ليڪن جنهن خدمت جو سبب خدا طلبي هوندو آهي انهيءَ خدمت کي سرانجام ڏيڻ وارو آخرڪار انهيءَ خدائي اسم تائين پهچي ويندو آهي، جنهن اسم جي صفت جي ذريعي وجود متعلق ان فرمانبردار جي حقيقت ۾ قيد ٿيو آهي. ۽ پوءِ هو **اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً** (پيسڪ جنت الله جي ئي آهي) جي وسيع ۽ پُر فضا آباديءَ ۾ خوش باش ڦرندو وٺندو آهي. ۽ جنهن بندگيءَ جو سبب دنياوي نالو ۽ نمائش هوندو آهي. انجي ڪرڻ واري کي **بِجَاڳِي** جي حالت ۾ هن جي خواهشن جي شڪلين ۾ ڪجهه خواب نظر ايندا آهن ۽ هو پنهنجي تنگ نظريءَ جي ڪري جلدي فائدي تي راضي ٿي **مَالَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ** (اهو آخرت ۾ بي نصيب آهي) جي ريگستان ۾ سرگردان ۽ پريشان رهجي ٿو وڃي.

اِيَّهَا الْعَاشِقُونَ (اي عاشقو) الاهي صفتن جي باهمي رنگا رنگ، صلح ۽ جنگ جو رنگين قصو هڪ عظيم الشان داستان آهي ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي مبارڪ نالن جون شاخون ۽ تاريون ۽ انهن جو گڏجڻ هڪ عجيب باغ آهي. ڪائنات جي خالق جا شان ۽ قابليتون هڪ تمام وڏو معرڪو آهي ۽ خدا جي تجلین کان دل کي صحيح ۽ سالم بچائي وڃڻ هنڪ هميشه رهڻ وارو بهشت آهي. شيءَ گفتگو عجيب، دل کي چڪيندڙ گفتگو آهي. هن جو مختصر بيان هن طرح آهي. يعني باطن جو انديشو ته **كُنْتُ كُنْزًا** (سان هڪ لڪل خزانو آهيان) جي بي بها جواهرن کي ظاهر جو هٿ به نه لڳي ۽ ظاهر جو هي فڪر ته **اِنَّ هُنَّ شَيْءٌ اَلَا عِنْدَنَا خَزَائِنُهَا** (۽ جيڪي شيون آهن اسان وٽ سڀني

جا خزاناً پريا پيا آهن، جا نفيس خزانہ باطن جي تهخاني ۾ لڪل نہ رهن. ۽ اهڙيءَ طرح القابض ۽ الباسط، الاول ۽ الآخر هي سڀ ۽ ٻيا اسماءُ الحسنِي جيڪي پاڻ ۾ هڪٻئي سان متقابل آهن. طلبگار ٿيا ۽ هر ڪنهن پنهنجي ذاتي خصوصيات تي ناز ڪري خلافت ۽ سلطنت جو طبگار ٿيو. پوءِ لاجار ٿي سڀني پنهنجي مقصد کي مالڪ جي بارگاه ۾ رجوع ڪيو. اچڻ وارن کي ملڪ جي تختگاه جي وِٿو حاضر ڪيو ويو. اُتي سلطان الاسماءُ مخالفت ڪندڙن کي پنهنجي نوازش ۽ خاص توجه سان خوش ڪري پهريائين جمال ۽ جلال جي دولت خاني ۾ ترسايو ۽ بعد ۾ ستاريت جي پردي ۾ فرمان ڏيڻ جو واعدو هر هڪ سان الڳ الڳ اهڙيءَ طرح ڪيو جو هڪڙي جي عهد جي پئي کي خبر به نہ پئي. ان جو آخرين نتيجو اهو ٿيو جو سڀني جي دماغن ۾ انهيءَ واعدي جي مطابق هڪ جوش پيدا ٿيو. جڏهن اهڙيءَ طرح جنگ ڏي آمادگي ٿي جهنڊا کلي ويا ته ”خير“ (خبر ڏيندڙ) جاسوس شهنشاه ذات جي حضور ۾ نالن ۽ صفتن جي وچ ۾ جنگ ۽ جدال جو حال هن طرح ظاهر ڪيو ته نالن-صفتن ۽ افعالن جي لشڪرن ۾ ڪمال ۽ ڪشمڪش ۽ لڙائي پيدا ٿي پئي آهي. ان وقت سلطان احديت جو حڪم صادر ٿيو جنهن جي مطابق ”قهار“ نقيب سڀني جا هٿ ٻڌي ذات جي حضور ۾ حاضر ڪيو. حضور ”نور“ وزيرن کي حڪم ڏنو ته صلح ڪرائي ڇڏ اهڙيءَ طرح جو واعدي جي پيچڪڙي نہ ٿئي ۽ هر ڪنهن جي خواهش پوري ٿي وڃي. ”نور“ مختار پيشڪار جي مشوري سان ”حڪيم“ ۽ ”عدل“ کي منتخب ڪيو ۽ چيو ته هيءَ نالن جي شورش اهڙي تدبير سان ٽڌي ٿيڻ گهرجي جو سلطان الاسماءُ جي قرارداد ۾ ڪابه تبديلي نہ اچي ۽ اهڙيءَ طرح سڀني جي خواهش به پوري ٿي وڃي. هنن ٻنهي برگزيده اصحابن هڪ ٻئي سان صلح جو ڪم ”عليم“ ۽ ”خالق“ جي سپرد ڪيو ۽ هنن ٻنهي عقل ۽ فهم جي صاحبن داعي ۽ مدعيءَ جي اتفاق سان ظاهر جا ڪيترائي قسم هر هڪ اسم جي مناسبت سان علم جي وحدت خاني ۽ عين بزم گاه ۾ ترتيب ڏنا. انهيءَ تجويز سان ظاهر ۽ باطن جو شور و غل هڪ ڀيرو سڪون ۾ تبديل ٿي ويو ۽ جيتري قدر تقاضا ٿي سڀ جا سڀ ڪنهن جاءِ تي آڻي ڪنهن جاءِ تي مامور ٿي پنهنجي پنهنجي ملڪ جي حصي ۾ حڪمران ٿي ويا.

مطلب ته هڪ ڏينهن ”جامع“ جي ڪشادي گهر ۾ صفتن جا گهڻا گروه گڏ

ٿيا ۽ انهيءَ ڳالهه جي شڪراني ۾ ته جهڳڙو ٿڌو ٿي ويو جشن جي نالي سان هڪڙي جماعت منعقد ٿي ۽ ان ۾ باهمي استحڪام سان واعدو ڪيائون ته اسين هن صلح ڪل جي بهشت نما گهر مان هرگز جنبش نه ڪنداسين. ”جامع“ هي حال ذات مقدس جي حضور ۾ پيش ڪيو. حضور ذات قبول فرمائي تخت تي اجلاس فرمايو ۽ عام حڪم ڏنو اُن وقت هڪدم اِنِّي جَاعِلٌ فِى الارضِ خَلِيفَتُ (مان زمين تي هڪ پنهنجو نائب مقرر ڪرڻ وارو آهيان) جو پڙهو ڏنو ويو ۽ آدم خاڪيءَ جو قالب ٺاهيو ويو.

هي حال ڏسي صلح ڪرائڻ وارن ۽ صلح ڪرڻ وارن مطلب ته سڀني هن مقام تي هڪ پُر ترنم مجلس ترتيب ڏني ۽ ان ۾ الفت ۽ محبت جو دور هليو ۽ مدهوشيءَ جي عالم ۾ هڪ ٻئي سان اتفاق ڪري راحت حاصل ڪيائون ۽ ذات اقدس جي حمد ۽ ثنا ڪري پنهنجو اعتبار پيدا ڪيائون. مطلب ته جمال ۽ جلال جي صاحبن جڏهن ”جامع“ نالي قابليت جي مجموعي جو تماش خانو چڱي طرح ڏسي ورتو ته پوءِ هر هڪ جي دل ۾ هوس ۽ گذريل واعدي جي خيال سان هي جوش پيدا ٿيو ته اهڙي آباد اقليد جي تاج جو صاحب مان اڪيلو ٿيان ان ڪري آدم جي نسل مان بيشمار انساني مظاهر پيدا ڪيا ويا ۽ چهرن جو ٺاهيندڙ ”مصور“ انهن جي فهرست جي ورقن کي ”محصى“ جي حوالي ڪيو. ۽ بفرمان اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ۽ انجي جواب قَالُوْا بَلٰى هر هڪ انساني مظهر کي سڀني نالن مان هڪ نالي جي تحت لکي انساني مظهر کي انهيءَ نالي جي حڪومت جو هلائڻ وارو قرار ڏنو. ليڪن جيڪي صوبي جا هلائڻ وارا قائم ٿي چڪا هئا اهي گذريل واعدي جي ڪري جامع ۽ احديت جي دارالسلطنت کان پنهنجي پنهنجي ملڪ جو حصو دارالملڪ شهود ۾ مليو هو. ڪڇ ڪري نه پيا سگهن. لهاذا لاچار پنهنجا آثار ۽ احڪام يعني گماشتن کي مقرر ڪيائون ته جيئن هر هڪ پنهنجي مالڪائي حيثيت سان پنهنجي مقام جو سلوڪ ڪري. ”حڪيم“ ۽ ”عدل“ جيڪو حڪمت ۽ عدالت کي امين الملڪيءَ جو عهدو عطا فرمائي مٿي ذڪر ڪيل حاڪمن جي گماشتن کي عقب ۾ روانو ڪيو. جيئن ته سلطان وجود جي قرب ۽ قهر جي ڪري نالن جي شهر ۾ آثار هڪٻئي جي سامهون مٽوڪڻي نه پيا سگهن، انڪري صوبي جي حاڪمن ”ستار“ ۽ ”غفار“ کي وچ ۾ آڻي حضرت سلطان الاسماء کان اهڙيءَ طرح خفيه اجازت حاصل

ڪئي، جو عدل کي خبر ئي نه پئي. جيڪو گروه پاڻ ۾ مقابلو ۽ هڪ ٻئي جو ضد هئا هاڻي انهن اختلاف خاندانن يعني جسمن جي عالم ۾ مقرر ڪيا. آثار ۽ احڪام يعني صوبي جي حڪمرانن جا گماشته به انهيءَ مقابلي کي پنهنجي حاڪمن ۾ لڪل سمجهندا هئا. ان ڪري انهن اچڻ وارن کي هٿن تي ڪڍي پنهنجي داءِ الخلافت ۾ هر هڪ جي واسطي جيڪو گهر مناسب سمجهو نالي ڪري ڇڏيو. انهيءَ دوران فوراً شهنشاهِ احدثيت جي بارگاه کان دوري پيدا ٿي وئي ۽ عقل ۽ نفس جي باري ۾ ۽ اهو ته جوهر ۽ عرض الڳ صورت ۾ ڪهڙي مقصد لاءِ پيدا ڪيا ويا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ جيڪي اختلاف ظاهر ٿيا اهي الڳ رهيا پوءِ جيتري قدر خرابي ملڪ ۾ پيدا ٿيندي وئي اوتري قدر سڻيون صفتون هتان عالم ملڪوت ڏي هجرت ڪنديون ويون. بدڪارين جا ساز و سامان فراهم ٿي ويا ملڪ جي ڪاروائي نفس جي هٿ ۾ آئي. روح جنهن کي مطلق رب جو نائب چوڻ گهرجي ان جي رونق هلندي وئي ۽ نفس جي خاندان جي آبادي شروع ٿي وئي. امين الملڪ کي هٿائي قيد ڪيو ويو. انهيءَ سبب جي ڪري شهر ويران ۽ انسان تباهه ٿي ويا. مگر جيڪي ماڻهو ڪوشش ڪري اخلاص بني بنياد تي امن جي جاءِ ۾ پهچي ويا ۽ امين جو حڪم ٻڌي قبول ڪري پنهنجي دل جي دامن کي آهستي آهستي نفس جي ڪارڪنن کان ڇڪي ورتائون ۽ جهڙي طرح امين رستو ٻڌايو اهڙيءَ طرح منزل در منزل هدايت جي قافلي يعني امين ”هاديءَ“ جي بارگاه ۾ حاضر ڪري ڇڏيو. انهيءَ حقيقي رهنما يعني ”هاديءَ“ حقيقت حال جو ترجمو پنهنجي زبان ۾ حضور اقدس ۾ عرض ڪري التماس ڪيو ته نفس جي ظالم هٿن کان چوٽڪارو ڏنو وڃي. حڪم ٿيو ته جيڪي ماڻهو بارگاه وحدت ۾ حاضر ٿيا آهن اهي سڀ ”حفيظ“ ۽ ”مغيث“ جي حمايت ۾ سپرد ڪيا وڃن ته جيئن آئينده وري انهيءَ نالائق نفس جي بد انديشيءَ کان هنن کي تڪليف نه پهچي. ۽ جيڪو شيو ”صلح ڪل“ جي نالن ۽ صفتن جي لسڪرن ۾ ”حڪيم“ ۽ ”عدل“ جي تدبير سان قائم ٿي ويو آهي، اهوئي صلح جو طريقو هتي امين الملڪ جي فرمان سان جاري ڪيو وڃي. هنن ٻنهي صاحبن پاڻ ۾ موافقت ۽ مصالحت ڪرڻ واسطي حڪم صادر فرمائي جيڪي مظلوم هئا انهن کي ڪمال جي سرفرازي عطا ڪئي. انهيءَ حال جي جڏهن عالم ناسوت جي فسادين کي خبر پئي تڏهن پوئين پير وٺي

ڀڳا ۽ اسفل سافلين ۾ اچي ساه کنيائون ۽ انساني دربار ۾ هر جاءِ تي ڳالهيون ڪيائون ان کان پوءِ وري ملڪوت اعليٰ جي قافلي وارن جي اچ وڃ جو سلسلو هن عالم ۾ شروع ٿيو ۽ عالم جبروت جي سوداگرن جو ڏيڻ وٺڻ عالم شهود جي باشتدن سان نئين سري کان شروع ٿيو. مطلب ته وجوب جي جهان امڪان جي رڻ پٽ سان ميلاپ پيدا ڪيو. حاصل مقصد ته جيڪي فرد بارگاه الاهيءَ ۾ ويا هئا انهن مان ڪي فرد نبوت ۽ رسالت جي معزز تخت تي رونق افروز ڪيا ويا ۽ ڪن کي وري ولايت ۽ امامت جا مرتبا عطا ٿيا. ۽ انهيءَ طريقي سان سڀني رهنمائي اختيار ڪري خودشناسيءَ جي منهن کي خدا جي عنایت جي رنگ سان رونق ڏني. ۽ سڀني ڪارفرمان بارگاه الوهيت ڪنهن نه ڪنهن سان گڏ هر ڪنهن نسبت پيدا ڪري پيدائش جي صوبي ۾ پنهنجي پنهنجي واري سان داخل ٿيا. ۽ تذڪره لکندڙن جو گروهه جيڪو پويان آيو انهن پنهنجي قلم کي انهن اصحابن جي حالات لکڻ ۾ صرف ڪيو جيڪي **بَاطِنَةُ** **الرَّحْمَةِ وَظَاهَرُهُ مِنْ قَبْلِ الْعَذَابِ** (جيڪو دروازي جي اندرئين پاسي آهي (جا ڏي مسلمان آهن) ان تي خدا جي رحمت هوندي ۽ ان جي ٻاهرئين پاسي (جا ڏي منافق آهن) عذاب الاهي هوندو) جي سنسان جهنگل ۾ ويٺا پنهنجي دليين ۽ قلوبن جي صفائيءَ ۾ مصروف آهن. ۽ لکيل ورقن کي بصيرت جي صاحبن جي لاءِ عبرت نامون بنايو. هي مختصر حالات جيڪي گذارش ڪيا ويا ازل کان ابد تائين گذريل معاملي جو هڪ نمونو آهن. ڇو ته حال جيڪو گذري رهيو آهي، اهو هڪ ئي طريقي سان گذري رهيو آهي. ماضي ۽ مستقبل زماني جا صرف اعتباري نالا آهن. درويشن جي معلومات جنهن به صيغي ۾ تعبير جي قلم سان ادا ٿيندي ان کي تبديلي نه آهي. معنيٰ بس مصدر سان حاصل آهي ان کان علاوه ڪجهه به ڪونهي.

اما بعد حيران انجم دانش و بينش- سرگردان باديه عجزو ناداني نو آموز دبستان عقل ۽ نقل هيچمدان صوم ڪشف و تحقيق محمد غوثي ابن حسن ابن موسيٰ شطاري **جَسَدُ اللَّهِ مِمَّنْ أَحْبَبَهُمْ** عرض ٿو ڪري ته دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته مشائخ ڪرام قدس الله اسرارهم جا حالات ترتيب ڏيڻ گهرجن. هيءَ آرزو منهنجي دل ۾ هجري سن نو سو اٺاٺوي جي شروع ۾ ايندي ۽ ويندي هئي. جڏهن هجري سن هڪ هزار اٺ شروع ٿيو ۽ اولياءَ الله هند جا

ڪجهه حالات اڪبر نامي ۾ نظر مان اچي گذريا ته مٿين آرزو دل ۾ وري پيدا ٿي ليڪن دل جي اڪيلائيءَ کان نڪري عبارت جي ميدان ۾ نه ايندي هئي ايتري قدر جو هجري سن هڪ هزار ڏهه اچي ويو ۽ ڪشور ڪشا شهنشاه اڪبر بادشاه دکن ۽ خاندیس فتح ڪرڻ جي ارادي سان ڪوچ ڪري دارالاسلام برهانپور ۾ قيام ڪيو. هتي لشڪر سان گڏ امير ۽ فاضل به هئا جن مان ڪن کي پوين ۽ هر عصر بزرگن جي احوال جي مطالعي جو شوق هو ۽ منهنجي ارادي کان به واقف هئا. هڪ ڏينهن انهن اصحابن جي جلسي ۾ مون کان پڇيو ويو ته جيڪي خيالات تنهنجي ضمير ۾ آهن انهن کي قلم جي ذريعي عبارت جي ميدان ۾ ڇو نه پيش ڪيو ويو. ان جي جواب ۾ مون کي حيرت ٿي جيڪڏهن ائين ئي چوان ته زماني جي رفتار ۽ ناموافقيت ۽ منهنجي غفلت ۽ گهٽ استعداد مون کي باز رکيو ته اهو جواب معمولي ۽ عادت جي مطابق عام ظاهر بين ماڻهن جو آهي. ۽ جيڪڏهن اهو ٿو چوان ته الاهي ڪارخاني ۾ حڪم جي مطابق لَا يَسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ ڳالهائڻ ۽ ٻڌڻ جي گنجائش ڪانهي ته اها گئتگو انهن اڪيلن ماڻهن جي آهي جن وحدت جي ڪنڊ اختيار ڪري ڇڏي آهي. جيئن ته ڪابه طرز جواب واسطي موزون معلوم نه ٿي. لهنذا خاموشي اختيار ڪيم. انهيءَ بنياد تي سواءِ بي توجهيءَ جي ڪوبه منع ڪندڙ نه سمجهيو ويو. ۽ هوڏانهن سوال ڪندڙن جي خواهش ۽ آرزو حد کان وڌيل هئي. پوءِ جيترو ٿي سگهيو وڏي ڪوشش ۽ ترغيب ڪم ۾ آندم ۽ خط و ڪتابت ذريعي گذريل ڳالهين جي تجديد ڪيم. الله تعاليٰ کي منظور هو ته جيڪا ڳالهه خيال ۾ هئي اها ظاهر ٿي پئي ۽ قلم لکڻ شروع ڪيو. خدا شناسن جا برگزيده احوال ۽ اوصاف هجري ستين سن جي شروعات کان وٺي هڪ هزار کان ڪجهه وڌيڪ تائين فراهم ڪيا ويا ۽ يادداشتن جي نو بهار کان زماني جي ماڻهن جي دليين ۾ بي حد شگفتگي پيدا ڪئي وئي. خدا ڪري دوستن جو معرفت پذير دماغ يقين ۽ عبرت جي خوشبو سان معطر ٿئي.

تمام وڏي تعجب جي اها ڳالهه آهي ته سخن جي تصوير خاني جا نقش نگارن کي سينگارڻ وارو جنهن کي علم وارا نفس ناطق چوندا آهن پيدائش جي پهرئين ڏينهن کان هن وقت تائين پنهنجي فصاحت ۽ بلاغت جي قلم سان گذريل تصوير خانن ۾ يعني معرفت ۽ ڪرامت جي تصنيفن ۽ تاليفن ۾

گوناگون رنگ آميزي ۽ تصويرن ڏيکارڻ جي ڪم ۾ آڻي چڪو آهي. ۽ افسانہ نگاريءَ ۾ ڪمال جي صفائي پيدا ڪئي آهي تہ جيئن الفاظن جي ڪنوار جو ھار سينگار ۽ معنيٰ ۽ شاهد جو حسن وڌيڪ ٿئي. پوءِ اھڙيءَ طرح ھن ھن رسالي جي طرف بہ توجہ فرمايو جنھن ۾ باڪمال مشائخن جون تصويرون ڏيکاريون ويون آھن. عبارت جي قالب کي يوسفني حسن سان آرائش ڏني ۽ اشارات جي بدن ۽ عيسوي تنافس ڦوڪي جان وجھي ڇڏي. ۽ انھيءَ وقت اوچتو اھو خيال بہ پيدا ٿيو تہ ھنن چند ياداشتن کي مون جھڙي شخص جي قلم ترتيب ڏنو آھي. جيڪو زماني جي نزديڪ اڻ ڄاڻ آھي. لھذا ھي رسالو انھيءَ قابل نہ آھي جو ھن جو ديباچو زماني جي شھنشاھ جي نالي منسوب ڪرڻ جي دليري ڪئي وڃي. پوءِ بھتر اھوئي آھي تہ بارگاہ خلافت ۾ جيڪي صاحب ظاھري ۽ باطني دولت جي لحاظ سان برگزيده آھن. انھن مان ڪنھن اھڙي مٿاھين درجي جي صاحب کي پنھنجي امتيازي نظر سان چونڊيان جيڪو ھر ھڪ گفتار ۽ ڪلام جي رنگ ۽ روشن ڪان واقفيت رکندو ھجي ۽ پوءِ ان جي بزم نشاط ۾ درويشي باغيچي جي ھن گلدستي کي ھديہ طور پيش ڪيان. ھن ارادي سان جن مٿاھين مرتبي جي اصحابن جون ذاتي ۽ صفاتي خوبيون مونکي عقل ۽ نقل جي ذريعي معلوم ٿيون ھيون. انھن جون تعريفون ۽ خوبيون خصوصيت سان ذھن ۾ گڏ ڪير ۽ خيال جي چمن ۾ سڀني کي دعوت ڏئي ھڪ محفل ترتيب ڏنم ۽ گھڙي غور ۽ فڪر کي ڪم ۾ آندم تہ جيئن ھن حور جھڙي ڪنوار جو خطبو ڪنھن جي نالي منسوب ڪيان. غور کان پوءِ اھو مناسب معلوم ٿيو تہ جيئن ھيءَ حسين ۽ جميل نياڻي عقل جي نسل مان آھي ان ڪري خيالي انجمن ۾ جيڪي صاحب تشریف فرما آھن ان مان عقل ٿي جنھن کي منتخب ڪري ان جي نالي ھيءَ نياڻي نالي ڪئي وڃي. مگر انھيءَ فيصل تي انصاف، جي خصلت دل جي گوشي کان ۽ دوربينيءَ جي قوت باطن جي ڪناري کان گھيرائجي پريشان ٿي پئي آڻي بڻيون ۽ چوڻ لڳيون تہ ھن خير جي ڪم جو اختيار صرف عقل جو نہ ٿو ٿئي سگھي، بلڪ اھو مناسب ٿو لڳي تہ ھن باري ۾ انھن اصحابن کان مشورو ورتو وڃي جيڪي ھن ڪاغذي خانقاه ۾ موجود آھن ۽ جڏھن انھن جي طرفان اجازت ملي وڃي تڏھن دل جي مدعا کي ظاھر ڪجي. ھن قرارداد تي دل چند سالن تائين انتظار ڪندي رھي.

ليڪن جيڪي اصحاب عالم خاڪيءَ مان رخصت ٿي ويا آهن انهن جي طرف کان ڪا راءِ نه ملي. هڪ دفعي رات جو ذڪر آهي ته دل ملول هئي ۽ غم جي حالت ۾ گوڏن تي ڪنڌ رکيو ويٺو هئس. هر قسم جي خيالات ستائي رهيا هئا انهيءَ حالت ۾ غنودگي جيڪا مدهوشيءَ جي شروعات آهي پيدا ٿي. حواس جيڪي نااميديءَ جي غم ۾ اڌ جي قريب هليا ويا هئا. رهيل ۽ بچيل ڪمالات به باطل ٿي ويا ۽ روح جيڪو لفظ انا (مان) جو قائل ۽ هن ويراڻي ۾ اُجالو آهي. **يُحْكَمُ اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلَ الْأُخْرَىٰ** (ماڻهن جي مرڻ مهل الله انهن جي روحن کي (پاڻ وٽ) سڏيندو آهي ۽ جيڪي ماڻهو مئا نه آهن (انهن جا روح به) انهن جي سمهڻ مهل (خدا وٽ) سڏيا ٿا وڃن) ته پوءِ جن جي لاءِ خدا موت جو حڪم ڏئي چڪو آهي انهن کي (پاڻ وٽ) روڪي ٿو ڇڏي. باقي (سمهڻ وارن) کي (پيهر دنيا ۾) موڪلي ٿو ڇڏي). عالم مثال ۾ وڃي پهتو جڏهن رستي ۾ هڪ ڇانو واري وڻ جي ويجهو پهتو ته اتي وڻ جي هيٺان هڪ نوراني شڪل پير کي ڏٺائين جيڪو هڪ سينگاريل تخت تي ويٺل هو. تخت واري صاحب جي ڪمال هيبت ۽ حسن جي مشاهدي مون کي اڳتي وڌڻ کان روڪيو. لاچار اميدوار ٿي ادب سان هٿ ٻڌي ڇانو جي هڪ ڪنڊ ۾ بيهي رهيس. ڇا ٿو ڏسان ته هڪ پڪي جيڪو طوطي وانگر سائي رنگ جو هو هڪ وڻ جي ٿاريءَ تي ويٺو هو پنهنجو مٿو مٿي ڪري هڪ ويڙهيل، ڪاغذ پنهنجي چنهب مان تخت تي ڇڏيو ان وقت روحاني شڪل تخت نشين پيار ۽ محبت سان مون کي سڏ ڪيو جڏهن مان به ٿي قدم اڳتي وڌيس ته دل ۾ خيال آيو ته هن وقت ڳالهائڻ جو موقعو نه آهي. ليڪن پڇڻ لاءِ زبان کٽان آڻيان ڇو ته تخت نشين جو رعب ايترو ته غالب ٿي ويو هو جو ڏسڻ جي اک ۾ ۽ نالي پڇڻ جي زبان ۾ بلڪ جان ۾ به طاقت نه رهي هئي. تخت واري صاحب منهنجي هيءَ ڪيفيت ۽ موجوده حالت معلوم ڪري ورتي ۽ فرمايائون ته منهنجو نالو عبدالله آهي ۽ خط آڻيندڙ پڪي تنهنجي مثالي صورت آهي. هي ارشاد ٻڌڻ شرط مون کي يقين ٿي ويو ته هي شاھ عبدالله شطاري آهن قدس الله بامراره المقدسه ان کان پوءِ اهو ويڙهيل ڪاغذ مون کي ڏنائون ۽ فرمايائون ته پڙهو. هن ڪاغذ تي هي مضمون هئو جيڪو سراسر بشارت هو ته

مالڪ ڪتاب جيڪو الفاظ ۽ عبارت آهن. جيڪڏهن ان تي توکي اعتماد نه آهي ته ڪا ڳالهه نه آهي، ليڪن ڪتاب جي ملڪوت تي جيڪي احوال مشائخ جو بيان آهن پر وڌيڪ ڪري شهنشاهه زمانه جي عظيم الشان نالي ڪتاب کي منسوب ڪرڻ گهرجي ۽ تواضع کي جنهن جو نتيجو هن خاص جڳهه تي محرومي آهي. ڪنهن ٻئي مقام تي ڪم آڻجان جتي تواضع جو نتيجو سٺو هجي. مطلب ته هي جامع ڪلام ٻڌي فوراً هيءَ ڳالهه ذهن ۾ آئي ته درحقيقت الفاظ ته لفافا آهن نفيس معنيٰ جا ۽ عبارت ڊڄو آهي مفهوم جي جوهر جو ۽ ڪاغذي نقش عزيمت آهي معشوقن جي تسخير جي- نظر ۽ فڪر کي سرف لنافي- ڊي ۽ نقشن تائين قاصر ۽ نفسن- جواهر ۽ جمال جي نظاري کان محروم رکڻ ڄڻ ته ائين ئي آهي جيئن دقيقه شناسيءَ کي معطل ڪري ظاهر بينيءَ کي نظر ۾ رکجي. ان ۾ شڪ نه آهي ته جڏهن خيال جي تائيد غيبي خوشخبريءَ سان ٿي ته پوءِ مون به قلم کي دليريءَ سان جنبش ڏئي ۽ ديرينه مطلوب جنهن جي منهن کي سندس ڪمالات ۽ استغنا منهنجي تواضع ۾ عجز جي برقي ۾ اهل ڪتاب جي نظرن کان لڪائي ڇڏيو هو. ان تي عرصي کان پوءِ ڪامياب ٿيس ۽ هنن الفاظن ۾ جناب باري عزاسمه جو شڪريو ادا ڪيم.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيَّ عَبْدِهِ الْكِتَابَ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقًا ثُمَّ هَدَىٰ. (هر طرح جي تعريف خدا پاڪ کي ئي جڳائي، جنهن پنهنجي ٻانهي (محمد ﷺ) تي قرآن نازل فرمايو). خدا جو شڪر آهي جنهن هر قسم جو رنج ۽ غم اسان کان دور ڪيو آهي. هر قسم جي تعريف خدا کي ئي جڳائي جنهن هر مخلوق کي ان جي خاص طرح جي بناوٽ عطا فرمائي پوءِ ان کي انهن خاص مقصدن کي پوري ڪرڻ جو رستو ڏيکارين جن لاءِ هو پيدا ڪيو ويو آهي). ۽ جيڪي دوست هن لکت جي ختم ٿيڻ جو انتظار فرمائي رهيا هئا، انهن کي هي غيبي خوشخبري ٻڌائي خوش ڪيو. بي اختيار عقل ۽ فهم جا مالڪ ڪشف ۽ يقين جا صاحب، جذبي ۽ بي خوديءَ جي اصحابن کي جيڪا حضور ﷺ وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ (۽ توهان جتي به هجو، هو توهان سان گڏ آهي) جي شاهي محل ۾ ۽ لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ (مون کي الله سان هڪ خاص وقت هوندو آهي) جي خلوت گاهه ۾ حضوريءَ جو شرف رکندا هئا. تشریف آوريءَ جي

تڪليف ڏني. تان ته تفڪري برقي ۾ تشريف فرمائي ۽ ڳالهائڻ ۽ ٻڌڻ جي ذريعي پنهنجي تبيري وجود سان فيض بخشي فرمائڻ جهڙي طرح ان وقت پنهنجي نمود ۽ نمائش سان محسوس ڪندڙ حسن کي فيضياب نور فرمائيندا هئا. جڏهن عصري ترڪيب جو لباس بدن تي پاتل هئڻ ۽ عبارت جي آب حيات سان جنهن کي روح القدس جي رشحات چوڻ به ريبا آهي. ۽ لفظن جي مسيحاڻي سان جيڪا رحماني نفس کان ٿڌي هوا آهي هميشه واري زندگي حاصل ڪن. ۽ هن گلزار ابرار جي فضا ۾ پنهنجي قيام لاءِ انجمن بنائڻ، جيئن راقم جي مراد سهڻي طريقي سان حاصل ٿئي جيئن ته غيبي حڪم سان هن معنوي مجلس جي ترتيب ڏيڻ ئي انهيءَ غرض سان ته وارث يڪتائي فرمان با استحقاق واحد خليفي ۽ بي انتها خويين جي مالڪ ابوالمظفر نورالدين محمد جهانگير غازي ابن ابوفتح جلال الدين محمد اڪبر بادشاهه هن جو مشاهدو ۽ مطالعو فرمائين. **خَلَّدَ اللَّهُ مُلْكُهُ وَسُلْطَانَهُ وَأَفْاضَ عَلِي الْعَالَمِينَ بَرَهُ وَأَحْسَانَهُ أَبَدًا** (آمين) (الله تعاليٰ هن بادشاهه جي ملڪ ۽ حڪومت کي هميشه رکي ۽ وڌيڪ اهو ته هن بادشاهه جون ڀلايون ۽ احسان سڄي مخلوق کي هميشه پهچائي. آمين يا الله تون ائين ئي ڪرڻ فرما).

خدا تبارڪ و تعاليٰ جو ڪمال احسان ۽ شڪر آهي جو هن شهنشاهه جهانگير خلد ملڪ و مدظله جي زماني ۾ هن جي حڪمت - انصاف پسندي - مبارڪ صورت - نيڪ عادت - بهترين فڪر ۽ سليم راءِ جي ڪري سڀ نا پسندیده وصفون ۽ ڪم، حالتون ۽ معاملن ۽ تڪليف پهچائيندڙ واقعات سڀني انسانن مان فوراً نڪري ويا ۽ اهڙي مقام تي پهتا آهن جتي هر خوبي ۽ عمدگي جي نظر سان ڏنا ٿا وڃن. هن مختصر گذارش جو تفصيل ته تمام گهڻو آهي. مگر ما لا يُدْرِكُ كَلْمًا لَا يَتَرَكُ كَلْمًا (يعني ڇا شيءِ مڪمل طرح ادراڪ ۾ نه ٿي اچي سگهي. اها سڀ ڇا سڀ ڇڏي به نه ٿي سگهجي).

ان مان ڪجهه نموني طور ارباب اعتبار ۽ اصحاب قياس جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪريان ته:

(1) پریشاني زلف ۾ ۽ نسل ۾

(2) تيدڙاڻ پرن ۽ نئين چنڊ ۾

(3) ماه وشن جي کاڌي ۽ غنچ ۾

(4) چڙواڳي چيلھ ۾ ۽ وارن ۾

(5) گهٽتائي بدڪرداريءَ ۾ ۽ عمر دشمن ۾

(6) ڀرڻ ۾ ڪاراڻ (8) مينهن ۾ روئڻ (9) روشنيءَ ۾ تيزي ۽ دشمن

جي ناءِ ۾ (10) قلم ۾ جهڪاءُ (11) تحرير ۾ پيچيدگي (12) شڪستگي

لکت ۾ (13) ڪشاکش ڪمان ۾ (14) نفرت تير ۾ (15) تيزي تلوار ۾

(16) ضد ۽ جهيڙي ۾ ماري وجهڻ (17) ٻن ھم جنس جي جدائي ميلاپ ۾

(18) عاملن جو جهيڙو نحو ۾ (19) منع و معارضه آداب بحث ۾ (20) فقہ

جي روايتن ۾ اختلاف (21) وڌاءُ تاريخ جي افسانن ۾ ۽ شعرن جي مضمون ۾

(22) فريب جادو جي افسانن ۾ ۽ دلبر جي واعدن ۾ (23) تلخي ناصح جي

پندنامن ۾ ۽ اطباء جي دوائن ۾ (24) وڏي انگ جي صفن ۾ ڀڄڻ ۽ ماڻهن

جي آميزش سان صالحن ۾ (15) سرگزشتي آسمان ۾ چڪي ۾ ۽ چرخي

۾ (26) سڙڻ اگر ۾، ڪاٺين ۾ ۽ چورن ۾، (27) جوش ڪاڻڻ ڦواره ۾، ديگ

۾ ۽ پاڻيءَ جي چشمي ۾ (28) نيستي افلاس ۾ سبب محنت ۾ (29) نايابي

ستم ۾ زبان ۾ ۽ شڪايت ۾ (30) سوال قبر ۾ ۽ قيامت ۾ (31) عذاب

طبقات دوزخ ۾ (32) بيڪاري حالت خواب ۾ (33) گراني طلب ۾ ۽ التماس

۾ (34) واڌارو عطا ۾ ۽ انعام ۾ (35) زنجير هاڻيءَ جي پير ۾ ۽ چائنٺ ۾

(36) بيماري نرگس ۾ ۽ مخالف راءِ ٻن بادشاهن ۾ ۽ تياري جنگ ۾ (37)

خانو خالي شطرنج ۾ نه روئي زمين ۾ (38) شمار ڪرڻ نقش ڪعبتين ۾ نه

ڪي ماڻهن جي نقد ۽ حال ۾ (39) خواهش دولت سلطاني جي دوام ۾ نه ڪي

بين شين ۾ (40) آرزو اها ته شهنشاهه جي عمر جاوداني هجي نه ڪي بين

معاملن ۾.

مطلب ته عيني ۽ علمي، خارجي ۽ ذهني سڀ موجودات پوءِ جوهر هجي يا

عرض ڪجهه مناسب ۽ ڪجهه غير مناسب حالتون هيون پر هن شاهي عهد ۾

اهي سڀ خوبيءَ جي لباس سان آراسته ٿي ويا آهن. ۽ هاڻي مخلوق جي آسائش

۽ آرام جو باعث آهن لهنذا بهتر اهو آهي ته هاڻي قلم جي برق رفتار گهوڙي

ڪي لکڻ جي نموني ۾ تيز رفتار ۽ لاهن چاڙهن کان بچايان. بلڪ قلم جي

لغام کي چڪي بڻي رستي تي لڳايان.

جيڪي ضمير قُدسي انوارن سان روشن ۽ رسمي قيدن کان آزاد آهن. اهي سمجھن ٿا ته الفاظ ”رضي الله عنه“ ۽ ”قدس الله سره“ ۽ ٻيا تبرڪ جا كلمات جيڪي هن ڪتاب ۾ انهن مبارڪ صاحب جي نالن سان گڏ نه لکيا ويا آهن. جن هن ڪتاب جي عبارتِي حُجرن ۾ گوشتي نشين ٿي سعادت جو شرف بخشو آهي. هي گذارش وڏائي جي ڪري نه آهي بلڪ جهڙي طرح عرب ۽ عجم جابر گزيده عليهم السلام جن مضمون لَأُحْصِي ثَنَاءَ عَلَیْكَ (جيڪا تعريف توهان لاءِ جڳائي ان جو احاطو مان نه ٿو ڪري سگهان) پنهنجي طرفان ذات باري تعاليٰ جَلَّتْ صَفَاتُ جي ثنا کان عاجز تصور ڪندي ان جي صفت جو حوالو بقول اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلَي نَفْسِكَ (تون اهڙو آهين جهڙي تو پنهنجي ثنا پاڻ ڪئي آهي) انهيءَ پاڪ ذات تي رکيو هو. اهڙي طرح راقم به انهيءَ ادب سيکاريندڙ ڪلام مان عاجزي ۽ تواضع جي تعليم حاصل ڪري. انهيءَ تصور ۾ ته فرد پنهنجي طرفان انهن نامورن جي دعا ۽ ثنا کان جن جي نالن جو تقدس هر هڪ جي ياد ۾ ذڪر ڪيل آهي. هي چئي قاصر سمجهو ته فرد ۽ مٿي ذڪر ڪيل مقدس كلمات کي ڪتاب جي ستن ۾ داخل نه ڪيو. هن ۾ شڪ نه آهي ته آنحضرت عليه الصلوة السلام جن جي ثناء ايزديءَ جي طريقي کي نظر ۾ رکي سواءِ گذريل صورتن (يعني بزرگان دين جي نسبت ثنائيه ۽ دعائيه الفاظ ترڪ ڪرڻ) جي اتباعي دعويٰ صحيح نه آهي. ته اها ڪا ادب جي ڳالهه آهي ۽ نه اهڙو اتباع امت جي طاقت آهي. پيو ته جيڪي طبيعتون رعونت، غرور ۽ خشونت جي غبار کان پاڪ ۽ صاف آهن. اهي چڱي طرح ڄاڻن ٿيون ته ولايت ۽ فضيلت جا قطب (اوليا الله) جن جا حالات هن گلزار جي هر چمن ۽ هر انجمن ۾ گذارش ڪيا ويا آهن. انهن کي واحد جي صيغي ۾ جيڪو ياد ڪيو ويو آهي ان مان مراد نه آهي ته تعظيم ۽ ڪجهه گهٽتائي ڪئي وڃي بلڪ تحريري حالات هن بلند مرتبي گروه جي يڪتائي ايتري قدر دل ۾ داخل ٿي وئي جو لفظ واحد ۽ مفرد کان سواءِ عقل زبان کي ۽ زبان قلم کي ڪوبه لفظ حوالي نه ڪيو ۽ اهڙي شخص جو اهڙي طرح مفرد طريقي ياد ڪرڻ جو واقعي ۾ به ائين ئي آهي. انهيءَ فرد جي تعظيم جو نقصان دور ڪري وحدت جي ڪمال تي دلالت ٿو ڪري ۽ ڪتابت جي اختصار سان لکندڙ ۽ لکائيندڙ جي حال تي به هڪ قسم

جي مهرباني نڪري ٿي اچي. ته پوءِ اهڙي طريقي کي اختيار ڪرڻ سان ڪيئن اعتراض لازم ٿي ٿو سگهي. ۽ جيڪڏهن ڪير چئي ته ڪتابت جو اختصار ۽ اختصار جي ڪري لکندڙ ۽ لکائيندڙ جي حال تي مهرباني تعظيم جي ترڪ ڪرڻ جي بنسبت آسان آهي. ۽ اصل مطلب به اهو نه آهي ته پوءِ مان جواب ڏيندس ته انهيءَ طرز تحرير ۾ جيڪو نقصان سمجهو ٿو وڃي. اهو پهرئين سبب جي ڪري دور ٿي ويو آهي. جنهن سان هر هڪ جي هڪجهڙائي (وحدت) جو ثبوت ٿو ملي ۽ ان سان گڏ جيڪڏهن اختصار ڪتابت ۽ مهربانيءَ جي رعايت به پهرئين سبب کان علاوه پيدا ٿي وڃي ته بيان جي عذر ۾ هڪ قسم جي قوت ٿي حاصل ٿي ويندي. ٻيو اهو ته آسان سمجهڻ طاقتور جوانن جو خيال آهي ۽ مهرباني عمر رسیده ۽ ڪمزورن سان تعلق رکندي آهي. بيشڪ جنهن جي پيرن ۾ ڊوڙڙ ۽ ڍڪڻ جي قوت هوندي آهي. اهو وڏن وڏن جبلن تي به هموار زمين وانگر هلندو آهي ۽ جنهن جي پيرن ۾ زخم هجي اهو هموار زمين تي به هڪ قدم کڻي هلڻ هڪ گهاٽ کي طئي ڪرڻ سمجهندو آهي. هاڻي ناظرين جي لطف ۽ اخلاق جي عمدگيءَ سان گذارش آهي ته جڏهن هن ڪتاب ۾ لکيل ڪنهن به عبارت جو مطالعو ڪن ته مٿي ذڪر ڪيل ڪلمات رضي الله عنه ۽ قدس الله سره کي ۽ تعظيمي ڪلمات جمع ۾ لکيل تصور ڪن ۽ پنهنجي نه لکيل زبان کي اهڙي عبارت سان مٺو ڪن جنهن کي مناسب ڄاڻن ۽ هن ادب جي گداگر جي قلم کي مٿيون عبارتون نه لکڻ جي الزام کان بري تصور ڪن. ۽ جيڪڏهن ازراهِ عنايت انصاف جي اکين سان ڏسندا ته ذڪر جو ميدان تقرير جي بيابان جي بنسبت گهڻو تنگ معلوم ٿيندو. مطلب ته جن دوستن کي هي عذر ۽ معاملي جي اصليت پسند نه اچي انهن جي لاءِ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو علاج ڪونهي ته هن ڪتاب جي گريبان ۾ جيڪو چاڪ ٿيڻ (قاتل) جو عيب اچي ويو آهي ان کي مهرباني فرمائي سبي ڇڏن. ائين ئي نه ڪن ته مٿي لکيل ڪلمات زبان مان ڪڍي انهيءَ قاتل حصي کي وڌيڪ نقصان پهچائڻ هو پاڻ راقم سان گڏجي هن عيب ۽ عار ۾ شريڪ نه ٿين. مان نه ٿو سمجهان ته هن کان سواءِ ٻيو ڇا چوان ۽ ڇا لکان. جنهن سان نڪتا پڪڙڻ وارن ماڻهن کي چپ ۽ سکون اچي. لکندڙ جي فراست ۽ حال جي حقيقت جي موافق ڪوشش جيڪا آهي بس ايتري قدر آهي. ۽ عذر خواهيءَ جي باري ۾ جيڪا ڳالهه وڌيڪ پسند

ٿي سگهي ٿي اها لائق اعتراض ڪندڙجي ويجهو هوندي. اميد اٿم ته جنهن فڪر سان اعتراضات ڳولڻ ۾ ڪم وٺي ٿو سگهجي ان فڪر کان انهيءَ جي بجاءِ اعتراضات جي تحسين ۽ آفرين جا سبب پيدا ڪرڻ جو ڪم ورتو وڃي **وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى** (جنهن شخص هدايت جي رستي جي پيروي ڪئي ان جي سلامتي آهي).

هي بلڪل سچ آهي ته جيڪڏهن تعينات جوڀڙو جيڪو حقيقي وجود جي منهن تي پاڻ آهي، ڪٿي ڇڏجي ته عيب ۽ هنر سڀ هڪ ئي درجي ۾ ٿي پون. ۽ امڪاني نسبتون ۽ امڪاني اعتبارات، واجب الوجود جي خاص فعلن جي طرف منسوب ٿي وڃن. ڀلائي ۽ برائيءَ سان شين جي تميز ان وقت تائين آهي، جيستائين اهي شيون جمال ۽ جلال بني پردي ۾ لڪل آهن بيشڪ ٻيائي ۽ ٻين کي ڏسڻ سان دل تي آخرين نتيجو ظاهر ٿيندو آهي ۽ ڪنهن غير جي طرف کان ڀلائي ۽ برائي ڏسي آرام ۽ نفرت ٿين، شرمندگي پيدا ڪندو آهي. لهنذا بهتر اهو آهي ته مان اڄ خيالات ۽ وهمن جي شڪنجي کان آزادي حاصل ڪري نه عيب ڪڍڻ واري کان انصاف جي خواهش ڪيان ۽ نه هنرين کان آفرين جي اميد رکان بلڪ پنهنجي ذات کي هي ۽ هوءَ جو آئينو سمجهي باصفا هڪ رنگ وارو ٿي وڃان.

ڪا فڪر جي ڳالهه نه آهي حريف بيگاني جي من ۾ جيڪي ڪجهه هوندو آهي اهو ظاهر ٿي پوندو آهي ڇو ته اها ڳالهه هن جي باطن جي ناهيل هوندي آهي، نه ڇوڻ واري جي مافي الضمير ۽ نه لکڻ واري جي قلم جي تحرير.

هڪ ڏينهن مون پنهنجي ساٿين سان گڏ يڪجهتيءَ جي انجمن منعقد ڪئي هئي، جنهن ۾ هن ڪتاب جا مٿيان حالات بيان ٿي رهيا هئا. مون عرض ڪيو ته اهو مناسب ٿو معلوم ٿئي ته اڄ جي رات سامعين کي عالم مثال ۾ جيڪو نالو ظاهر ٿئي يا قلب ۾ لقاءَ جي ذريعي الهام ٿئي اهو ئي نالو هنن چند گڏ ڪيل يادداشتن جو رکي ڇڏجي، ان جي ٻئي ڏينهن سڀني سامعين جي روبرو شيخ قطب عالم پٺواريءَ جن بيان ڪيو ته گذريل رات مون شيخ قطب عالم ابن سيد جيءَ کي جيڪو سيد علاؤالدين راڻيءَ جي ساٿين مان آهي خواب ۾ ڏٺو ته حجاز جي سفر کان واپس تشریف فرما ٿيا آهن ۽ راقم جي گهر ۾ اچي لٿا آهن. جڏهن مان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس ته شيخ گهر جي مالڪ جا

حالات پڇيا، مون جواب ڏنو ته غوثي حسن اڄ ڪلهه مشائخ قدس الله باسراهر جا ڪجهه معرفت جا حالات لکي رهيا آهن ۽ نالي جي تلاش اٿن. حڪم فرمايائون ته منهنجا سلام چئجوس ۽ مصرع پڙهجان ”نهادم نام اين گلزار ابرار“ - اميد ته هن نالي مبارڪ جي خوشخبري ٻڌي جهان جا ناميارا جلد ان کي شايع ۽ عالمگير ڪري ڇڏيندا.

واضح هجي ته وجود جي مرتبن ۾ ڪوبه مرتبو اهڙو نه آهي جتي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ خاص نالو يا رسم مقرر نه هجي. ان ڪري نالن ۽ صفتن جا آثار ۽ احڪام جيڪي ڪائنات جا اصول آهن. مناسب طريقي سان هر هڪ عالم ۾ جلوه گر آهن. پوءِ سڀ معنائون تن قسمن کان ٻاهر نه آهن. عام مشترڪ ۽ خاص، عام جي واسطي سڀني عالمن ۾ ۽ مشترڪ جي واسطي اشتراڪ جي مقام ۾ خاص صورتون ۽ رسمون مقرر آهن. ليڪن جهڙيءَ طرح هر هڪ عالم جون مناسبتون مختلف آهن. اهڙيءَ طرح مٿي ذڪر ڪيل رسمون ۽ صورتون به مختلف آهن. رهيو خاص ته ان جو حال ۽ شان انهيءَ عالم جي طريقي تي آهي جنهن جو هي خاص آهي. اهڙو قرار ڏنو ويو آهي، جو ان جي ماهيت جيڪڏهن ڪشف ۽ مشاهدي جي صاحب هجي، ته پوءِ رسم ۽ عبارت جو ته ذڪر ئي ڇا ڪجي، اشارات جي ذريعي سان به ٻئي عالم ۾ ظاهر ڪرڻ چاهي ته نه ڪري سگهي مگر تشبيهه ۽ مثال سان جنهن جو نالو ٻين لفظن ۾ اصطلاح آهي.

محققن جو اصطلاح بلڪل هن طرح آهي. جيئن ڪو شخص بيابان ۾ پيدا ٿيو اُتي ئي هن پرورش حاصل ڪئي ۽ اُتي ئي وڏو ٿيو، پوءِ هو ڪنهن آباد شهر ۾ ويو ۽ ڪجهه ڏينهن اتي رهي مختلف رنگن ۽ قسمن جي کاڌن، عمدن لباسن ۽ سٺين هوائدار عمارتن مان مستفيد ٿيو. ان کان پوءِ وري جڏهن پنهنجي جاءِ تي بيابان ۾ ويندو ته بيابان وارا انهن شين جو حال هن کان معلوم ڪندا. جيڪي صرف شهرن لاءِ مخصوص هجن بياباني نه هجن ۽ نه وري بيابان وارن جي زبان ۾ انهن شين جي مقابلي جو ڪو لفظ موضوع هجي ته اهڙي صورتحال ۾ هو بيابان وارو شهر جي هنن عجيب و غريب شين جي خصوصيتن جو بيان ڪهڙي طرح ڪري سگهندو؟ سواءِ انهيءَ جي جو انهيءَ ئي بيابان مان تلاش ڪري اهڙيون چند شيون ٻڌائي سگهندو جيڪي شهر جي موجوده شين جي

مشابه هونديون ۽ انهن مشابهت رکندڙ منتخب شين جي نالن جي ذريعي شهر جي عجائبات کي جواب ۾ بيان ڪندو، هي طريقو بيان ڪرڻ جو شهر وڃڻ وارن لاءِ بيابان ۾ واپس اچڻ تي شهر جون خصوصيتون بيان ڪرڻ واسطي ۽ ٻيا بيابان جا رهواسي جيڪي شهر ايندا ويندا آهن انهن کي شين جي ماهيت سمجهڻ واسطي دستور العمل ٿي ويندو. بس انهيءَ طرح آهي هر هڪ فن جي اصطلاحات جو طريقو. واضح هجي ته هر هڪ فن جو استاد انهيءَ فن جي جزويات کي چڱي طرح سڃاڻندو آهي. ان ڪري جيڪو شخص ڪنهن فن جو طلبگار هجي ان لاءِ فن جي استاد جي تعليم گاه ۾ حاضري ڏيڻ ضروري ڳالهه آهي. انهيءَ ڪري چوڻي آهي ته نئون ايندڙ جيستائين فن جي راز ڄاڻندڙن جي تعليمي مدرسي ۾ هڪ عرصي تائين حاضر رهي باقاعده علم حاصل نه ٿو ڪري ان وقت تائين الفاظن کان اڳتي وڌي اصل اصطلاحن جي معنيٰ تي عبور نه ٿو حاصل ڪري سگهي. ٻلي لغت ۽ الفاظن جي بندش پنهنجي جاءِ تي مقامات جي اعتبار کان ڪيتري به چست ۽ درست هجي، ليڪن اصل مقصد جو گوهر هٿ نه ٿو اچي. انهيءَ شخص کي هوشيار سمجهڻ گهرجي، جيڪو هي خيال نه ڪري ته مون جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو اهو ئي قوم جو مقصد آهي. خاص ڪري صوفين جي اصطلاحن ۾ پنهنجي لغت دانيءَ تي هرگز خوش نه ٿيڻ گهرجي ڇو ته لفظي مفهوم ۽ اصطلاح معنيٰ ۾ بي حد فرق هوندو آهي. اهو بلڪل صحيح آهي ته تصوف جا ڪتاب پڙهڻ وارا اهي اهل ڪشف آهن. نه اهل اڪتساب، ۽ نه اهي ماڻهو جن صرف ظاهري علم حاصل ڪيا آهن. پوءِ جيڪو شخص وَعَلِمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا. نئون ايندڙ طالب العلم آهي ان لاءِ مناسب اهو آهي ته پاڻ تي گهمند نه ڪري ۽ جيڪڏهن الفاظن جي ذريعي قوم جي مراد معلوم نه ڪري سگهي يا پنهنجي رفتار سان ڪنهن به طرح رستو نه ڪڍي سگهي ته نفس کي پنهنجو پيشوا نه بنائي. جيڪو غيرت ڏيارڻ وارو آهي. بلڪ ادب ۽ نياز سان خاڪساران طريقت جي پيرن تي جهڪي ڇو ته هي عرش جا شهباز آهن. پهريائين انهن کان همت ۽ توجهه جي درخواست ڪرڻ گهرجي ۽ انهن اهل حقيقت خدائي گروهه جي هدايت ۽ تلقين سان سلوڪ ۽ طريقت جو فائدو وٺڻ گهرجي پوءِ ان کانپوءِ گهرجي ته همت جو سندرو ٻڌي توفيق الاهيءَ جي مدد سان هن رستي ۾ قدم رکي. ۽ حاصل نه ٿيڻ سان دل ۾ تنگي پيدا نه ڪري بلڪ صبر ۽ سکون سان توجهه ۽ ڪوشش ڪري.

هاڻي هي بندو غوثي حسن خدا شال هن کي به ڪجهه قدر ابدي معرفت نصيب ڪري جڏهن قلم ۽ زبان سان هن پُر بهار ۽ سرسبز گلزار جي آرائش ۽ باغباني ڪئي ته پهرئين مسودي ۾ تفصيل سان پنجن قسمن جي دوستن جي يادداشتن جا ٻوٽا لڳايا هئا. هڪڙا اُهي جن ظاهري ۽ باطني صفائي حاصل ڪئي آهي. ۽ جن کي اڳئين زماني جا تاريخ لکڻ وارا تحقيق جا اصحاب ۽ پنهنجن عالمن جا مالڪ چوندا آهن. ٻيا اُهي ماڻهو جيڪي علم جا صاحب آهن. ۽ اُهي پراڻي تاريخ ۾ دانشمند اصحاب جي نالي سان ياد ڪيا ويا آهن. تيان اُهي جيڪي پاسي ۾ لڪل دشمن (نفس) جي مقابلي ۾ فوج آرائي ڪري رهيا آهن. ۽ جن کي اڳيان لکڻ وارا سالوڪ جي لفظ سان ياد ڪن ٿا. چوٿين اها قوم آهي جيڪا شريعت ۽ سنت جي سڌي رستي تي گامزن آهي. ۽ جن کي قديم زبان ۾ زهاد چوندا آهن. پنجين اُها جماعت جن جو اندر آباد ۽ ظاهر ويران آهي. ۽ جن جو نالو اهل اصطلاح جي نزديڪ مجازيب آهي. مگر احتياط ۽ اهتمام سان صحيح ڪرڻ وقت زائد شاخن کي ڪاٽي يا ڇانگهي ٻيو نسخو ۽ ٻئي نسخي مان ٽيون نسخو مرتب ڪيو. ۽ هن ٽئين قسم جي نسخي جي پاڪ زمين ۾ پنجن ئي قسم جي سرسبز ٻوٽن کي چئن باغن ۾ تقسيم ڪيم ۽ هر هڪ چمن ۾ شائستہ انجمنون قائم ڪيم.

مٿين صورت سان ترتيب ۽ تقسيم انهيءَ غرض سان ڪئي وئي آهي ته جيئن انهيءَ دل کي موهيندڙ چمن ۽ انجمنن جا ڏسندڙ پنهنجي عبرت حاصل ڪندڙ دلين کي ۽ ڏسڻ جي نور سان ٿيڏين اکين کي سڀني سان روشن ڪن ۽ پنهنجو اندر ۽ ٻاهر يعني جسم ۽ جان هڪ ئي خيال ۾ مصروف ڪري سگهن، اخلاق ۽ مبارڪ عادتن کي اختيار ڪن. جنهن جو نتيجو هي ٿيندو جو عالم عقيي ۾ اخلاق ۽ عادتون ڪنوار واري صورت قبول ڪري بهشت جي زينت جو سرمايو ۽ الاهي صفتن جا مظهر ٿي ويندا.

پراڻن ڪشف ۽ ڪرامتن سان ڀريل تاريخي حقائق نامن جي جن صاحبن ورق گرداني ڪئي آهي. اُهي چڱي طرح ڄاڻن ٿا ته بهشت ۽ جيڪي ڪجهه بهشت ۾ آهي. دلدارن جو ڏسڻ، دل کي آرام ڏيندڙن جو ديدار، دل کي وڻندڙ گهر سهڻيون دريون، چاريون، تخت، فرش، دل کي پسند ايندڙ طعام، دلفريب لباس، غلمان، نغم، وڻ، ميوا ۽ چشما وغيره. هي سڀ جا سڀ آدم جي اولاد جا افعال ۽ اخلاقن جون صورتون آهن. جيڪي مجرد نفس ۽ عقل جي بيابان ۾ مرکب جسمن جي

ذريعي ظاهر ٿيون آهن. ساڳي طرح دوزخ ۽ ان ۾ عذاب جا سامان هي به صورتون ئي آهن جن انساني افعال جي طلسم ۾ حلول ڪيو آهي. دوستن کي واضح هجي ته قدير محققن جي هيءَ دريافت ۽ كشف هڪ آئيني وانگر آهي. جيڪو هر انسان جي هٿ ۾ آهي ته جيئن هو پنهنجي ٻئي عالم جي حالت کي پنهنجي اڳواٽ ڏسڻ واري اک سان ڏسي سگهي پوءِ جنهن شخص جو وجود ظاهر ظهور معنوي فردوس ۾ سمجهي خدا پاڪ جو شڪر بجا آئي ۽ جنهن جي صورت علميه خارج ۾ جلالي اسمن جي مظهر قرار ڏني وئي آهي ان کي پنهنجو پاڻ کي حڪمي دوزخ ۾ شمار ڪري الله جلشانه کان پناه گهرڻ گهرجي ۽ پوءِ هر ڪنهن کي انهيءَ نفس الامري معرفت جي مدد سان گهرجي ته خدا شناسيءَ جي بلند مرتبي تي پهچي هيءَ ڳالهه دريافت ڪري وٺي ته مطلق خلافت هر شڪل سمجهڻ جو ذريعو ۽ هر سريءَ جو نمونو آهي. ۽ هن معنيٰ کي هن طرح حل ڪرڻ گهرجي ته ناسوتي عالم صورت، خداوند تعاليٰ جي ازلي صفتن جا علم ۽ آثار آهن. ۽ قدسي جهان انسان جي احوال ۽ افعال جي تصوير آهي. ڇو ته ملڪ ۽ ملڪوت جي پيدائش واجب الوجود جي نالن ۽ صفتن سان ۽ بهشت ۽ دوزخ جي پيدائش انسان جي عملن ۽ اخلاقن سان آهي. ليڪن جيستائين انسان جي اکين کي قبر جي مٽيءَ جو سرمو، ناسوتي رمد کان چوٽڪارو ۽ اخروي زندگيءَ جو ڪهل الجواهر، لطافت بين روشني نه ٿو بخشي، تيستائين اهي اڪيون بيدارن وانگر هميشه رهڻ وارن باغن ۾ آتشڪدن جو تماشو نه ٿيون ڏسي سگهن. جهڙي طرح صفات وجوديه قديميه جي اقتضا جيستائين وجود مطلق کي تعينات جي امداد ۽ اعيان ثابت جي اجازت سان امڪاني صورتن جو لباس نه ٿو پارائي تيستائين وجود مطلق کي بيچوني و بيچگوني آسمان کان ملڪ ۽ ملڪوت جي ميدان ۾ (جنهن ۾ چون ۽ چنڊ جي گنجائش ٿي سگهي ٿي) نزول نه ٿو ڪري سگهي. انهيءَ قسم جي موحدانه ڪلام ۽ حرف ۽ آواز کان بيگاني مفهوم جي تمهيد ۽ تفصيل هن ڪتاب جي ديباچي ۾ تاويل سان ڪيئن ٿي اچي سگهي. جيڪو ڪلام جي ڪوتاهيءَ سان نامزد آهي. لهنذا بهتر هي آهي ته نا تمام فهرست جيتري قدر ڪلام کان انجام کي پهچي وڃي. بس ان تي ئي اڪتفا ڪيان. ۽ زبان ۽ ڪلام کي بزرگوارن دين ۽ يقين جي ياد نگاريءَ ۾ بند ڪري ڇڏيان. باصفا گروه جي دوستيءَ جي بدولت پنهنجي اعمال نامي سان گناهن جي ڪارڻ ڏوئي. ان جي جاءِ تي التماس جي قلم سان هي عقيدو لکي ڇڏيان:-

بدان رابه نيڪان ببخشد ڪريم

يعني: بَرَن کي نيڪن سان گڏ بخش فرمائِ اي کريم (آمين) ۽ انتهائي ادب سان هي فرياد:

الشفاعة الشفاعة اي بزرگانِ عاصيم

يعني: شفاعت ڪيو شفاعت ڪيو اي بزرگو! مان گنهگار آهيان.

معنوي قيامت ۾ بلند ڪيان: ته عبارت پنهنجي احوال ۽ افعال جي محاسبِي مان آهي.

اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا مَا أَعْطَيْتَ فِي عِلْمِكَ بَلَا عَمَلٍ مِنَّا حَتَّى لَعَلَّمْ حَقِيقَةَ قَوْلِنَا بِأَمْرِكَ قُلْ لَنْ يَصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا

خدا ڪري- دانش آباد دل جي عمارت- جهالت جي خرابيءَ سان، ۽ آزاد خاطر جي بي تعلقيءَ جي نوبهار، علائق جي خزان کان محفوظ رهي (آمين) هي چند ڳالهيون جن کي منهنجو قلم تاليف ڪري رهيو آهي. انهيءَ باري ۾ آهن ته هن ڪتاب جي مطالعي جي وقت جنهن شخص جي دل زود فهميءَ ۽ سرعت انتقال جي مشتاق هجي ان کي ڪنهن لقب ۽ خطاب کي معلوم ڪرڻ ۾ هي رڪاوٽ يا فڪر پيدا نه ٿئي ته فلاڻو لقب يا خطاب ڪنهن جو آهي. ۽ ان جو مرجع ڪهڙو بزرگ آهي ان ڪري هڪ خاص صفحي ۾ وضاحت جي قلم سان لکان ٿو ته (1) معين الاولياءَ مان مطلب سلطان ڪشور ڪشاه و لايت ۽ ڪرامت خواجه معين الدين حسن سنجري چشتي آهن. جن جي آرامگاه اجمير ۾ آهي. (2) قطب المشائخ يا قطب الاولياءَ مان مطلب خداوند خلافت عظميٰ خواجه قطب الدين بختيار اوشي جن جي بابرڪت ذات آهي (3) نظام العرفا يا نظام الاوليا سلطان مشائخ عارف اطوار ڪاشف اسرار شيخ نظام الاولياءَ جن جو مبارڪ لقب آهي. هي ٻئي بزرگ خاندان چشت جا چراغ آهن، سندن آخري آرامگاه دهليءَ ۾ آهي. (4) بهار الاسلام يا بهار الاولياءَ مان مقصد قافلہ سالار طريقت راهنماء سالڪان شاهراه حقيقت مخدوم شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني آهن. (5) غوث الرحمن يا غوث الاولياءَ، شاهنشاہ اقليم جامعيت ابوالمويد حميدالدين شيخ محمد غوث جن جو پاڪ خطاب آهي، جن جو مزار مبارڪ گواليار ۾ آهي. (6) لفظ وحيه الملة مان مراد دانش آموز صوري ۽ معنوي- بينش اندوز حقيقي ۽ مجازي استادِي شيخ وحيه الدين احمد ابن نصرالله علوي احمد آبادي آهن. (7) ۽ ڪلمات مسيح القلوب يا مسيح الاولياءَ مان مراد، حافظ الاوقات رافع الدرجات شيخ عيسيٰ ابن قاسم سنڌي (پاٽائي ٿر برهانپوري) جي ذات فيض آيات آهي. مدظلہ.

پھریون چمن

بسم الله الرحمن الرحيم

پهريون چمن

هن چمن ۾ ستين صديءَ جي صوفين، علم وارن، پرهيزگارن، خدا پرستن ۽ مجذوبن جي احوال ۽ افعال جو بيان آهي. اي عقل اٿي ويهه، ۽ ڪجهه شوق کان ڪم وٺ ڏس هن چمن جي هر هڪ ياد کي طوبي چئي ٿو سگهجي، جنهن ۾ هر قسم جا دل کي وڻندڙ ميوا موجود آهن. هنن ميون مان هر ناکام ۽ ڪامياب پنهنجن کي انهيءَ خداوند تعاليٰ جلشانه جي شڪر جو موقعو حاصل ٿئي ٿو. جنهن انسان جي عجيب ۽ غريب ٻوٽي کي پهريائين علم ۽ بعد ۾ عين جي باغ ۾ لڳايو، ۽ جيستائين قيامت جي خزان نه ايندي تيستائين هو هن جي نوعي ٿر مان فردن ۽ احوالن جون گهاٽيون شاخون ۽ پن اهڙي طرح پيدا ڪندو رهندو ته جيئن اڳين شاخ يا پن ٿئي به پون ته ان جي جاءِ تي فوراً ٻي شاخ يا پن قائم ٿي وڃي ۽ انهيءَ مان مطلب هي آهي ته حقيقي وجود جي وٺ جي مشابهت هن ۾ نمايان هجي. جنهن جو عظيم الشان ٿر ذاتي وحدت، تاريخون صفتون، ۽ پن تجليات آهن. هيڏي اچو هيڏي:

بوستان از دوستان سازيم و مستي هاکنيم

(دوستن سان باغيچي کي ٺاهيو اٿم ۽ ان مان مستي حاصل ڪئي اٿم)

شاه يوسف ملتاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پيدائش ته ڪابل جي علائقي ڪرويز ۾ ٿي هئڻ. مگر پاڻ هجري سن پنج سو پنجاھ ۾ ملتان ۾ اچي قيام فرمايائون. سندن زندگيءَ جي زماني جا واقعات عجيب و غريب ۽ بي شمار آهن. جيڪي سڀ جا سڀ ته بيان ۾ نه ٿا اچي سگهن. رحلت فرمائڻ کان پوءِ به ڪيتريون ڪرامتون ڪانئن ظاهر ٿيون. سڀني کان وڌيڪ عجيب هيءَ ڳالھ آهي ته جڏهن ڪو شخص بيعت جي ارادي سان سندن قبر مبارڪ تي ويندو هو ته پاڻ قبر تي پيل پڙ اندران هٿ ٻاهر ڪڍندا هئا ۽ مرید جي هٿ تي رکي يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ (الله جو هٿ انهن جي هٿن جي مٿان آهي) جي آثار جو ثبوت ڏيڻ فرمائيندا هئا. شيخ صدرالدين ابن شيخ بهاء الدين ذڪريا قدس سرهما جي مبارڪ زماني تائين هي سلسلو جاري رهيو. جيئن ته صدرالملت جي ڪوشش هن باري ۾ گهڻي اها رهندي هئي ته آنجهاني معاملات لڪل رهن، ان ڪري سندن اها روش صدرالملت جي طبيعت جي خلاف هئي، هڪ ڏينهن صدرالملت شاه يوسف جي قبر تي پهتا ۽ فرمايائون ته يوسف! هٿ اندر ڪر ۽ هٿ ڊگهي ڪرڻ کي ڇڏي ڏي. ان جي جواب ۾ قبر مان آواز آيو ته صدر! اڄ درويش جو هٿ تو پوئتي ڪيو آهي ته تنهنجو نالو به درويش زماني جي لوح (فرهيءَ) تان مٽائي ڇڏيو. اهوئي سبب آهي ته شيخ بهاء الدين کان پوءِ شيخ رڪن الدين جو نالو ماڻهن جي زبان تي جاري آهي ۽ صدرالاسلام جو نالو وڃ ۾ نه ٿو اچي ان جي باوجود جو صدر الاسلام - رڪن الاولياء جا والد بزرگوار آهن قدس سرهما - شاه يوسف رحمۃ اللہ علیہ جن جو پير شاه قسور جنيد علي ڪرويزي آهي ۽ هي اويسي هئا.

اويس صوفين جي اصطلاح ۾ ان شخص کي چوندا آهن جنهن ظاهري طرح پير جي هدايت کان سواءِ ئي خاص مبدء الهيته کان ولايت جو فيض پهچي ۽ بس - ڪن جي راءِ هيءَ آهي ته جيڪو شخص قول ۽ فعل ۾ ۽ اعتقاد ۾ سنت رسول ﷺ جو اتباع ڪري ۽ ان تي هلي ۽ اهڙيءَ طرح جناب خاتم النبوت والشریعة عليه السلام جن جي پاڪ باطن کان فيض حاصل ڪري اهو اويسي هوندو آهي. ڪي وري اهو چوندا آهن ته حضرت خضر عليه السلام کان جنهن کي فيض پهچي اهو اويسي آهي. ڪن جو اهو خيال آهي ته جيڪي صاحب

ولايت جامع محمديه جا سجاده نشين آهن علي صاحبها افضل الصلوة انهن جي باطن کان جنهن شخص کي فيض حاصل ٿئي ان کان سواءِ جو هو ظاهر ۾ خدمت ڪري، اهو اويسي هوندو آهي ۽ ڪن جو عقيدو هي آهي ته جنهن شخص کي اولياءِ امت مان ڪنهن جي به باطن کان بغير رسمي بيعت جي هدايت حاصل ٿئي ان کي اويسي چوندا آهن.

هي مرتبو گهڻن دوستن کي گذريل زماني ۾ حاصل هو ۽ هاڻي به حاصل آهي. (1) بابا حاجي روزبه- هي گذريل زماني جي دهليءَ جي اوليائن مان آهن. مشهور هي آهي ته راجا پٿور جي زماني ۾ قلعي جي مورچي ۾ گوشي نشين هئا ۽ سندن برڪت سان هزارين ماڻهو مسلمان ٿيا. (2) پير علي هجويري رحمۃ اللہ علیہ جن جي آرام گاه لاهور ۾ آهي. (3) شيخ جلال الدين پوراني رحمۃ اللہ علیہ جن جو حال مولانا جامي رحمہ اللہ سرہ جن به ڪتاب نفحات الانس ۾ لکيو آهي. (4) شيخ حسين زنجاني (5) سيد ابراهيم اويسي رحمۃ اللہ علیہ (6) شيخ موسيٰ آهنگر لاهوري (7) شيخ محمد نو مسلم بنگشي رحمۃ اللہ علیہ افغانن جو پير (شيخ احمد متوڪل اجيني رحمۃ اللہ علیہ ۽ انهن کان علاوه به ڪيترائي بزرگ اويسي ٿيا آهن قدس اسرارهم- چنانچہ هر ڪنهن جي ياد ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

شيخ ابوالحسن علي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ابو علي عثمان هجويري رحمۃ اللہ علیہ جلابي غزنوي رحمۃ اللہ علیہ جا فرزند آهن. آخري آرامگاه لاهور ۾ آهي. عارف- عالم- موحد- محقق- اهل تصنيفات ۽ شاعر هئا. ڪشف المحجوب ۾ لکيل آهي ته مون هڪ ديوان لکيو جن جي غزلن جي مقطع ۾ تخلص نه رکيو هوم. هڪ چوريءَ ڪرڻ واري ڇا ڪيو جو انهن غزلن مان اول کان آخر تائين پنهنجو تخلص داخل ڪري ڇڏيائين. لهنذا مان انهيءَ خوف کان هن رسالي جي اندر هر هڪ مقام تي تقريب ڪڍي پنهنجو نالو وضاحت ۽ صراحت سان لکان ٿو. گهڻن جو اهو خيال آهي ته شيخ سلوڪ جي آغاز ۾ اويسي هئا. ليڪن شيخ پاڻ لکيو آهي ته طريقت ۾ منهنجو پير شيخ ابوالفضل محمد ابن حسن جيلاني رحمۃ اللہ علیہ آهن. جيڪي حضرت شيخ ابوالحسن خضرمي رحمۃ اللہ علیہ جا وڏا خليفا آهن ۽ ابوالحسن ابوبڪر شبلي جا شاگرد آهن

قدسنا الله باسرارهم .

تواريخ مشائخ جي اڳين مصنفن جو خيال آهي ته كشف المحجوب جا مصنف آهي بزرگ آهن جن جي مزار مبارڪ لاهور ۾ آهي ۽ ڪي چون ٿا ته ڪشف جي مصنف جي خوابگاه غزنين ۾ آهي پر پهريون بيان بٽي بيان جي بنسبت صحت جي لحاظ کان درست آهي.

شيخ فخرالدين حسين زنجاني رحمته الله عليه جي ياد ۾ -

خوابگاه لاهور

سندن مواحدانه قولن مان آهي ته **الْفَقِيرُ عِنْدِي مَن لَّا قَلْبَ لَهُ وَلَا رَبَّ لَهُ** (منهنجي نزديڪ فقير اهو آهي جنهن جو قلب نه هجي ۽ نه ان جو ڪو رب هجي) توحيد ذاتيءَ جي تجليات جا جتي پيا ڪشف آهن. انهن مان هڪ هيءُ ڪشف به آهي ۽ گهڻو بلند مرتبي جو ڪشف آهي. ان جي مٿاهين مقام تي هرڪو سالڪ نه ٿو پهچي سگهي. شيخ جمالي دهلوي رح جن سيرالعارفين ۾ لکيو آهي ته شيخ سعدالدين حموي رحمته الله عليه اگرچہ شيخ نجم الدين ڪبري رحمته الله عليه جا مريد آهن ليڪن سلوک ۽ توحيد جا مزاج پير زنجاني رحمته الله عليه جي هدايت سان طئي ڪري ڪمال حاصل ڪيو هئڻ. ۽ جڏهن خواجہ معين الاولياءَ چشتي اجميري هندستان ۾ تشریف فرما ٿيا ته ان وقت چند ڏينهن پير زنجاني رحمته الله عليه جن وٽ لاهور ۾ سندن صحبت ۾ قيام فرمايو هئائون. گذ ويهي رازداري ۽ خدا شناسيءَ جون ڳالهيون ڪندا هئا قدسنا الله باسرارهم .

بابا حاجي رتن ابن نصر هندي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ڪنيت ابوالرضا آهي. ڪي چون ٿا ته پاڻ اولياءِ امت مان آهن. ڪي چون ٿا ته پاڻ اصحابن سڳورن مان آهن. هڪ بزرگ شيخ رضي الدين علي ابن سعيد لالا ابن عبدالجليل غزنوي رحمته الله عليه هئا جيڪي حڪيم سنائي رح جن جا سوٽ هئا ۽ حڪيم سنائي رح شيخ نجم الدين ڪبري جن جا مريد هئا. ۽

هڪ سوڻ چويهه مردان خدا جا خليفا هئا. هي بزرگ لکي ٿو ته مان هجري سن ٻه سو ويهه ۾ هندستان آيس ۽ بابا رح سان مليو هئس ان وقت بابا رح حضرت خاتم النبياء عليه السلام جن جو خاص ڦٽي مبارڪ جيڪو منهنجي نالي ٿيل هو مون کي عطا فرمايو هو ۽ اهو ته سرور انبياء عليه السلام جن جي جلبي جون چند ڳالهيون فرمايون هئائون.

شيخ علاؤالدين سمنائي رح جن هڪ ڪتاب لکيو آهي ”فصل الخطاب“ جنهن ۾ پاڻ احاديث رتنيه جي تصديق ڪئي اٿن. ۽ ان ۾ خواجه محمد پارسا بخاري رح نقشبندي جي به روايت لکي اٿن، انهيءَ ڪتاب ۾ لکيو اٿن ته مان شيخ علي لالا رح جن جي خدمت ۾ پهتس ۽ بابا رح جي هٿان ڦٽي ملڻ جو معاملو مون ٻڌو. ۽ اهوئي ڦٽي مبارڪ اڄ مون کي پهتو آهي. ليڪن محدثن جي جماعت انهن تي طعن ٿي ڪري.

چون ٿا ته سبڪتگين جو پٽ سلطان محمود، حديث نبوي ﷺ اهڙي شخص کان ٻڌڻ گهرندو هو جنهن بغير واسطي جي خاص رسول الله ﷺ جن کان حديث ٻڌي هجي. انهيءَ وقت خبر پئي ته هندستان ۾ هڪ وڏي عمر جو شخص موجود آهي جيڪو پاڻ کي صحابه ڪرام ۾ شامل ٿو ڪري. سلطان تمام وڏي عزت ۽ التجا سان کين غزنين ۾ اچڻ جي تڪليف ڏيڻ گهري، مگر پاڻ قبول نه ڪيائون. جيستائين گهڻو مال متاع سندن وٽ نه پهتو. جڏهن پاڻ وڏي عمر جا هئا، دارالخلافت ۾ پهتا ته سلطان سندن استقبال ڪيو، رقم ۽ گُل سندن مٿان نچاڻو ڪيائين. پاڻ پنهنجي هٿن سان انهن پڪڙيل سنگ ريزن کي فراهم ڪيائون، هي حال ڏسي سلطان ۽ سڀ امير سخت تعجب ۾ اچي ويا ۽ دريافت ڪيائون ته پهريائين هيترا عالم ۽ مشائخ توهان کي وٺڻ لاءِ ويا مگر توهان قبول نه ڪيو جيستائين اسان مال نه موڪليو ۽ هتي به توهان کي حجريات کي گڏ ڪندي ڏٺو ويو. هي فنا جي صاحبن جو ته ڪم نه آهي. پاڻ جواب ۾ به حديثون روايت ڪيائون.

(1) **الْإِنْسَانُ عَيْبٌ** (انسان احسان جو غلام آهي).

(2) **يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشَبُ فِيهِ خَصَلَتَانِ الْجَرُصُ وَطُولُ الْأَمَلِ** (آدم جو

اولاد پوڙهو ٿي ويندو آهي مگر هن ۾ ٻه عادتون جوان ٿي وينديون آهن هڪ حرص ٻيو طول امل). هي به حديثون ٻڌائي پاڻ سلطان ۽ سڀني اڪابرن جي ديرنه آرزو پوري ڪئي. راقم جي خيال ۾ هيءَ ڳالهه ٿي اچي ته جڏهن سوال هن

قسم جو هو ته هي فعل درويشي منصب جي مناسب نه آهي ته جواب ڏيڻ واري جواب جي جاء تي به حديثون ٻڌائي ٿي ڪم ڪيا پهريون سلطان جي آرزو پوري ڪئي جيڪو اصحابي رضي الله عنه جي زباني حديث ٻڌڻ جو خواهشمند هو پيو ڪسر نفسيءَ کان ڪم وٺندي پاڻ کي عوام ۾ شمار ڪيائون ۽ ٻنهي حديثن کي بظاهر مٿئين سوال جو جواب بنايائون. تيون اشاري سان ٻڌايائون ته هٿ ميرا ڪرڻ حرص ۽ احتياج سان نه آهن بلڪ روايت حديثن جي تقريبن سان آهي.

شيخ ابن حجر عسقلاني رحمته الله عليه جن ڪتاب "الاصابه في تعريف الصحابه" ۾ بابا رحمته الله عليه جو ذڪر لکيو آهي ۽ سندن حالات جي متعلق ڪيتريون ئي ڳالهيون لکيون اٿن. ته بابا رحمته الله عليه جن جي نفس قدسيءَ جاهليت جي زماني ۾ عنصرن لباس پاتو هو. هڪ ڳوٺ متعلق دهلي يا لاهور ۾ ۽ هوش سنڀالڻ شرط پاڻ هڪ قافلي سان گڏ عربستان جو سفر ڪيائون. عربستان جو سير ڪري واپس هندستان آيا ته خبر پيس ته پيغمبر آخر الزمان عليه السلام جن جي بعثت ٿي آهي. چنانچه ٻيهر سمنڊ جي رستي مڪي معظمه ڏي ڪوچ ڪيائون ۽ صحبت جي سعادت حاصل ڪيائون. ڪجهه ڏينهن خدمت ۾ قيام ڪري وري هندستان واپس آيا ۽ پنهنجي مڪار نفس سان گهڻيون لڙايون وڙهي آخر فتح حاصل ڪيائون ۽ سڄي دنيا کي مشرق کان مغرب تائين ماڻهي ورتائون (سير ڪيائون) عجيب عجيب خوفناڪ جاين تي چلي ڪشيون ڪيائون. ۽ جهوپڙيون ٺاهيائون. ڇهين صديءَ ۾ جيڪي سعادت مند هئا اهي هن بابا جي ڪري تابعين رضوان الله عليهم اجمعين جي شرف سان مشرف ٿيا ۽ بابا رح ستن صديءَ ۾ رحلت فرمائي. هوشيار سياح چئي ٿو ته سرانديپ ۾ صفي الله علي نبينا و عليه السلام جي قدمگاه جي ويجهو سندن قبر آهي.

خواجہ معين الدين حسن حسيني سنجري قدس الله

سرہ رحمته الله عليه جي ياد ۾

هجري سن پنج سو ستين ۾ سندن علمي صورت عنصرن خلعت پائي ڳوٺ سنجر ۾ جيڪو علائقي سجستان ۾ آهي غيب جي پردي کان شهود جي عالم ۾ ورود فرمايو. ليڪن سندن پرورش خراسان جي صوبي ۾ ٿي. سندن

والد بزرگوار غياث الدين حسن کين يارهن سالن جي عمر ۾ یتيم ڇڏيو. انهيءَ دوران هڪ ڏينهن ابراهيم نالي هڪڙي مجذوب الاهيءَ جو سندن باغ ۾ گذر ٿيو. پاڻ هڪ انگور جو ڇڳو انتهائي ادب ۽ انڪساريءَ سان انهيءَ مجذوب جي اڳيان پيش ڪيو. مجذوب جي هٿ ۾ ترن جي کڙ جو هڪ ٽڪرو هو جنهن کي پنهنجي ڏندن سان چٻاڙي سندن وات ۾ وڌائون. جڏهن اهو پيٽ ۾ پهتو ته اندر ۾ اهڙي ڪيفيت پيدا ٿي جو سڀ تعلقات هڪدم نيست و نابود ٿي ويا لهنذا انهن کي دل مان ڪڍي حقيقي رهنما جي ڳولا ۾ نڪتا. سڀ کان پهريائين نيشاپور ۾ قدوة الاولياءَ حضرت خواجه عثمان هاروني قدس الله سره جي خدمت ۾ پهتا ۽ بيعت ٿيڻ کان پوءِ اڍائي سال پنهنجي پاسي ۾ لڪل دشمن نفس جي اصلاح لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا ۽ آخرڪار ڪامياب ٿيا. جڏهن هتان خلافت جو خرقو عطا ٿين ۽ سند ملي وين ته پوءِ ٻين خدا جي شناسائين جي ملاقات جي ارادي سان دنيا جو سير شروع ڪيائون ۽ مشائخن قدس سرهم جي خدمت ۽ صحبت سان گهڻو فيض حاصل ڪيائون. اولاً ڪوه جوديءَ جي دامن ۾ جيڪو بغداد کان ستن منزلن جيترو پري آهي. اسوة العرفاء حضرت شيخ محي الدين سيد عبدالقادر جيلاني قدس الله سره جن جي حضور ۾ پهتا ۽ جيڪو ازلي حصو نصيب ۾ لکيل هئڻ اهو حاصل ڪيائون. اهڙيءَ طرح سنجار ۾ نجم الاوليا شيخ نجم الدين ڪبري رح سان، بغداد ۾ شيخ ضياءُ الدين ابوالنجيب سهروردي رح، همدان ۾ شيخ يوسف همداني رح سان، تبريز ۾ شيخ ابو سعيد رح ۽ شيخ جلال الدين تبريزي المعروف مولانا رومي رح سان، استر آباد ۾ شيخ ناصر الدين رح، غزني ۾ شمس العارفين عبدالواحد پير شيخ نظام الدين ابوالمومد رح ۽ لاهور ۾ شيخ حسين زنجاني رح مرشد شيخ سعد الدين حمويه رح شيخ اوحد الدين ڪرماني رح ۽ شيخ الشيوخ حضرت شهاب الدين عمر سهرودي رح سان جن سان ملاقاتيون ڪيون ۽ هنن باخبر مقبولان بارگاه ايزدي مان هر هڪ جي خدمت ۾ ڪجهه ڏينهن حاضر رهي خدمت ڪئي. رازداريءَ جون ڳالهيون ٿينديون رهيون ۽ گهڻو ڪجهه معرفت الاهيءَ جو سرمايو هٿ آين. گویا خدائي معرفتن جو پاڻ خزانو بنجي پيا هئا.

سندن حالات جو مختصر بيان هي آهي ته ماڻهن سان تمام گهٽ ملندا هئا. جبلن ۽ ريگستانن ۾ اڪثر گذاريندا هئا. هميشه تيرڪمان ساڻ رکندا هئا

۽ پنهنجي غذا شڪار ڪري پوري ڪندا هئا. پراڻا ڪپڙا ڇٽيون هڻي پائيندا هئا. گهٽ ڪاٺ جي عادت هئڻ. صبح جي وضوءَ سان سومهڻيءَ جي نماز ۽ هڪ ڏينهن ۾ ٻه دفعا قرآن پاڪ ختم ڪندا هئا.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته پاڻ سبزواري ۾ ظالم شخص جي باغ ۾ داخل ٿيا. مالهيءَ حاضر ٿي باغ جي مالڪ جي ناقابلت جون ڪجهه ڳالهيون گذارش ڪيون. مگر پاڻ ان تي ڪوبه خيال نه ڏنائون ۽ باغ کان ٻاهر نه نڪتا. ايتري ۾ باغ جو مالڪ پنهنجي تونگرڙهي انداز سان باغ ۾ داخل ٿيو جڏهن خواجه معين الاولياءَ وٽ پهتو ته هن جي جسم تي ڏکڻي تاري ٿي وئي ۽ منهن جو رنگ ڦري ويس لاچار ٿي تونگرڙهي مستي ڇڏي خادمن وانگر هٿ ٻڏي بيهي رهيو. خواجه هڪ بي پرواهيءَ جي نگاه سان هن ڏي نهاريو ته هن جو هوش اڏامي ويو. جڏهن مالهيءَ خواجه ڏٺو جي حڪم سان هن جي منهن تي پاڻي ڇڙڪايو تڏهن هو هوش ۾ آيو ۽ نياز منڊيءَ سان سامهون زمين تي ڪري پيو. حڪم ڪيائونس ته نالائق حرڪتن کان باز اچ. توبه ڪري بيعت ڪيائين ۽ هن جي سڀني همراهن به فرمانبرداري قبول ڪئي.

چون ٿا ته جنهن سال معزالدين سامر دهلي فتح ڪري قطب الدين ايبڪ جي سپرد ڪئي ۽ غريبن کان واپسي دوران فوت ٿيو. انهيءَ ئي سال خواجه رح جي مبارڪ قدمن دهليءَ جي خاڪ کي شرف بخشو هو. جيئن هتي ماڻهن جي آمدورفت گهڻي ٿي ۽ اهو هجوم کين پسند نه آيو لهنذا پاڻ اجمير جي طرف رخ ڪيائون. وقت جي حاڪم سيد حسين مشهديءَ کي اجمير جو فوجدار مقرر ڪري خواجه رح جن سان گڏ روانو ڪيو. فوجدار دل آوري ۽ شجاعت جو ڪمال ڏيکاريو جنهن جي ڪري ڪيترا ماڻهو مسلمان ٿيا ۽ ڪي اسلام جا مطيع ٿيا. آخرڪار فوجدار شهادت جو شربت پيئو ۽ اُتي ئي هڪ جبل تي هميشه لاءِ آرامي ٿيو.

چون ٿا ته خواجه رح ٻه دفعا سلطان شمس الدين التمش جي زماني ۾ خواجه قطب الدين قدس الله سره جي ديدار لاءِ دهليءَ ۾ آيا هئا ۽ جنهن گهر ۾ هاڻي شيخ رشيد مڪي ڏي جي خوابگاه آهي اتي اچي لهندا هئا. پهريون دفعو جيڪو دهليءَ کان اجمير ويا هئا ته سيد حسين مشهدي فوجدار جي ڏاڏي بزرگوار سيد وجيه الدين حسينيءَ جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪري ساڻ وٺي ويا هئا. ستاويهه سال انهيءَ پرده نشين ۽ باعصمت بي بيءَ سان خوش و خورم زندگي گذاريائون ۽

پٽن جو اولاد به ٿيو. پاڻ 97 سال عمر تي پهچڻ بعد 6 رجب هجري 633 آخرت ڏي روانه ٿيا ۽ اجمير ۾ آرامگاه تيار ٿي. اڄ اُها عمارت نهايت عاليشان آهي ۽ هر سال ماڻهو هر ملڪ مان ٽولن جا ٽولا عرس جي موقعي تي اچي جمع ٿيندا آهن ۽ جيڪي به چشتي سلسلي جا مشائخ هندستان ۾ دفن آهن سڀ پنهنجي خلافت جي سلسلي کي حضرت خواجہ رح تائين پورو ڪندا هئا قدس الله اسرارهم، سواءِ هڪ سلسلي شيخ عزيز الله مندو (مانڊو) واري جي اهو شيخ رڪن الدين نهر والا سان ملي ٿو ۽ شيخ رڪن الدين پاڻ ڇهن واسطن سان خواجہ مودود چشتيءَ تائين پهچي ٿو. انشاءِ الله العزيز هي حال انهن جي ياد ۾ لکيو ويندو.

انجمن

هيءَ انجمن انهن خداين صاحبان بصيرت جي بافروغ حالات جي بيان ۾ آهي. جن پنهنجي نسبت جي هٿ سان معين الاولياءِ قدس الله سره جي بيعت جو دامن پڪڙيو ۽ سندن رهنمائيءَ سان خدا طلبيءَ جي رستي ۾ قدم رکيو اٿن ڪن خلافت جو خرقو حاصل ڪري زنده دلي حاصل ڪئي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ عقلمندن جا گروه درگروه وڃي مليا ۽ ڪن وري هن طريقي تي هلڻ جي آرزو ٿي نه ڪئي ۽ هميشه پنهنجي حجري وحدت ۾ تنها نشين رهيا. قصو ڪوتاهه جن معنائن جو منهن واضع جي رنگ آميز قلم سان لفظن جي صفحي تي کوليو ٿي نه آهي، انهيءَ معنيٰ جو رستو انديشو ۽ خيال سواءِ تمثيل جي پيرن جي ڪيئن ٿا هلي سگهن. انهيءَ ڪري هن ذي معرفت گروه جي پُر حقيقت حالات جي تعريف پوري طرح نه لکي سگهيس ۽ جيئن ته تشبيهه کان دل ناخوش هئي لهنذا تشبيهات کان ڪم نه ورتو. لاچار هر هڪ جي نسب و حسب، وطن ۽ مرقد ۽ بيعت ۽ سلسلي جي متعلق چند ڳالهين اهڙي قلم سان لکيون اٿم جيڪي بلڪل ساديون آهن ته جيئن ٻڌڻ وارن کي معلومات ٿئي.

ان جي باوجود جو اصل تمثيل جي منهن تي هڪ پردو هوندو آهي تڏهن به تمثيل پنهنجي چمڪ ڌمڪ ڏيکارڻ سان روحاني چهرې کي آئيني وانگر جسماني عڪس جي مثل ڪري ڇڏيندي آهي. تمثيل پري ويٺل گوشي نشين کي آئين ٿي جلوي گري ڪندي آهي جيئن ويجهن کي نظر ايندو آهي. تمثيل معنيٰ جي پردي

۾ لڪل ڪنوار جي صورت شاهڊن جي طور تي ڏيکاريندي آهي ۽ اهو ته خوبصورت چهرن تي سڄ وانگر نظر دشواري سان پئجي سگهندي آهي مگر تمثيل انهن چهرن کي آسانيءَ سان نظر اچڻ وارن چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر ظاهر ڪندي آهي. ليڪن اگرچہ نڪتي کي سڃاڻڻ واري طبيعت ڪشف جي شهر جي رهواسين کي تشبيهه ۽ تمثيل جي مدد سان محسوسات جي آباديءَ ۾ پهچائيندي آهي ۽ انهن کي ڪشف جي گهر مان ٻاهر ڪڍي خيال جي مسند تي اهڙي طرح آڻي ٿي وهاري جو جيڪي ڪجهه ٻڌو وڃي فھر جي قريب هجي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڏسڻ وارا غور سان ڏسندا ته غيب جي عالم ۾ لڪل جو حال نيڪ طرح سان ائين معلوم نه ڪري سگهندا جهڙي طرح انهن ماڻهن جو حال معلوم ڪري سگهندا جيڪي حواسن ۽ عقل جي ميخاني ۾ مست لڳا پيا آهن. هي ائين ئي آهي جيئن غائب جو قياس شاهد (ظاهر) تي هوندو آهي. ڇو ته هر عالم ادراڪ لاءِ الڳ الڳ رسم مقرر ڪئي وئي آهي. هڪڙي عالم جي شين جو ٻئي عالم جي رسمن جي ذريعي ادراڪ صرف انهن شين تائين پهچي ٿو سگهي، جيڪي پنهنجن عالمن ۾ مشترڪ آهن. ان کان اڳتي خصوصيات تائين نه ٿو پهچي. انهيءَ ئي اختلاف جي ڪري جيڪو عالم ڪثرت جي زيبائش جو سبب آهي معرفت جي سامهون ظاهر نه ٿو ٿي سگهي هر موجود ۽ هر مظهر جنهن کي نالن (اَسْمَاءَ) جا ڪمالات ۽ تفصيلي حُسن حاصل آهن ان جي ماهيت جي شناخت هٿ نه ٿي اچي. ڪائنات جا ذرا هڪ ٻئي کان ممتاز ۽ جدا نه ٿا ٿي سگهن ۽ رستي هلڻ وارو اهڙيءَ طرح جي رفتار سان تحقيق جي منزل تي نه ٿو پهچي سگهي. پوءِ اهڙي مقام تي ڇڏ رهن. ڳالهائڻ جي مغز کي ڪل کان جدا نه ڪرڻ ۽ سڃاڻيءَ کان ڪم نه وٺڻ دورنگيءَ جي نشاني آهي.

ٻڌو! ته اهو شخص دانا آهي جيڪو هستيءَ جي تعريف کي جنهن کي ظاهر وارن پراڻي حڪمت ۽ فلسفي جي ڪتابن ۾ مڪڙيءَ جي چار وانگر اُٿيو آهي. ان کي چند هيٺاهين آوازن وارن جي چار سمجهي ۽ مڪڙيءَ وانگر پنهنجي همٿ جي پننجي کي اُن ۾ نه ڦاسائي ۽ ننڍڙي ٻار وانگر رنگين ڳالهين جي فريب ۾ نه اچي. پنهنجي طرف کان انهيءَ ٿورڙي ملمع شناسيءَ تي شين جي حقيقت کي ڄاڻڻ وارو تصور نه ڪري. وهر ۾ وجهڻ وارن ڪاغذي نقشن کي منڊيءَ وانگر دل جي صفحي ۾ جڳهه نه ڏئي. جن نقشن جا پڪڙي ورتي آهي انهن کي مڃي

وڃڻ وارو سمجھي وسارڻ جي مدد سان سادو بناڻ جي ڪوشش ڪري ۽ انهيءَ بلند مرتبي واري گروه جي پيرويءَ سان عرفان جو رستو اختيار ڪري قلب جي صفائي سان **وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا** (۽ جن ماڻهن اسان جي دين جي ڪم ۾ ڪوششون ڪيون. اسين به انهن کي ضرور پنهنجو رستو ڏيکارينداسين) هن طرح رياضت سان حاصل ڪري ڪشف جي اکين سان خلوت ۽ جلوت وارن پنهنجن جو تماشو ڏسي، اڻ ڄاڻائي ۽ وهم پرستيءَ مان نڪري وڃي ۽ باطني ادراڪ جي روشنيءَ ۾ حقيقت جي باغن جو سير ڪري جامعيت جي تخت تي خليفي جي حيثيت ۾ ويهي ته جيئن هن جي مضبوط ادراڪ جي سامهون ٻين ضعيف ادراڪ وارن جون اڃايون اصطلاحون، عمدہ حيثيت ۾ وڪرو ٿيڻ نه گهرجن ۽ سڀني جي استعداد جو ذاتي جوهر جنهن به قدر ۽ قيمت جو هجي انهيءَ اصل قدر ۽ قيمت کي خريد ڪيو وڃي. ان وقت مضمون **لَوْ كَشَفَ الْغَطَاءُ مَا أَرَدَدْتُ يَقِينًا** (جيڪڏهن پردو کلي پوي ته مان يقين جي اعتبار کان ڪجهه وڌيڪ نه ٿي پوندس) جو نقد ان کي حاصل ٿي ويندو ۽ ان جو يقين ايترو ته بلند درجي تي پهچي ويندو جتي ڪنهن به قسم جي گهٽ وڌائيءَ جي ڪابه گنجائش نه هوندي. هاڻي مان انهن چند دوستن جو حال لکان ٿو جيڪي انهيءَ خوبيءَ ۽ حسن شمائل سان موصوف آهن.

ياد ارجمند فرزندان معين الاولياءِ قدس الله

اسرارهم رحمۃ الله جي ياد ۾

ڪي چون ٿا ته ڪين فرزند ڪونه هو. ۽ ڪي چون ٿا ته سندن ٻه گهر واريون هيون. هڪڙي سيد وجيه الدين مشهديءَ جي نياڻي ۽ ٻي هڪڙي راجا جي ڌيءَ هئي جيڪا خواجہ رحمۃ الله جي هڪ مريد ملڪ خطاب جي قيد ۾ اچي وئي هئي. ان کي ذڪر ڪيل مريد پير جي خدمت ۾ موڪلي ڇڏيو هو. اهڙيءَ طرح سلطان التارڪين ناگوريءَ جو بيان به خواجہ کي عيالدار هجڻ تي دلالت ڪري ٿو جنهن کي هن جي فرزند شيخ فريد ڪتاب ”سرورالصدرو“ ۾ لکيو آهي. اهو اهو آهي ته هڪ ڏينهن خواجہ معين الاولياءِ رح عيالدار ۽ اولادي هئڻ کان پوءِ

مونکي چيو ته حميد! جوانيءَ ۽ تجرد (غير شادي شده) جي زماني ۾ جيڪا ڳالهه دل ۾ ايندي هئي طلب سان يا بنا طلب جي ظاهر ٿي پوندي هئي ۽ هاڻي هن زماني ۾ جو ڪراڙپ ۽ عيالداري بڻي حالتون ٿي پيون آهن ته دل ۾ ڪابه آيل ڳالهه علم کان عين ۾ نه ٿي اچي. مون جواب عرض ڪيو ته حضرت عيسيٰ علي نبينا و عليه السلام جي ولادت کان پهريائين حضرت مريم عليه السلام جو حال هي هو **كَلَمًا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمَحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا** (جڏهن زڪريا مريم کي ڏسڻ سندن حجري ۾ ويندا هئا ته مريم وٽ ميون جي قسمن مان ڪجهه نه ڪجهه کائڻ جون شيون موجود ڏسندا هئا) ۽ ولادت کان پوءِ هي حال هو **هُمَّزِي الْيَكْبَ بِجَذَعِ النَّخْلَةِ** (ڪجيءَ جي پاڙ کي وٺي پاڻ ڏي لوڏا) پاڻ هي جواب ٻڌي تمام گهڻو خوش ٿيا.

حاصل ڪلام ته ڪي صاحب خواجه معين الدين چشتي رحمته الله عليه جن کي بغير اولاد جي سمجهندا هئا ليڪن اهو مٿي بيان ڪيل بيان جي مطابق صرف خيال ئي خيال آهي. بي بي حافظ جمال- خاص خواجه رح جن جي نياڻي آهي ۽ مشهور آهي ته شيخ رضيءَ جي نڪاح ۾ هئي جنهن جي قبر منڊلا جي حوض جي ڪناري تي آهي جيڪو ناگور جي پسگردائيءَ ۾ آهي ۽ بي بي ڏر جي قبر حضرت خواجه رح جن جي قدمن ۾ آهي. سيد محمد گيسو دراز رح جن پين پٽن کي بي بي عصمت مان سمجهندا هئا ۽ خواجه شمس الدين طاهر کي ڪنيز مان چوندا آهن.

چند ماڻهن جو خيال آهي ته ڪين اولاد ته ٿيو هو مگر ٻاراڻپ کان ڪير به اڳتي نه بچو. سڀئي ننڍ پڻ ۾ ئي عالم قدس ڏي ڪوچ ڪري ويا. ڪن هي به لکيو آهي ته سندن فرزندن مان ڪجهه وڏين عمرين تي پهچي رهنماڻيءَ جي درجي تي پهتا هئا ۽ هيءَ ڳالهه گهڻو صحيح آهي ته سندن ئي فرزند هدايت يافته هئا ۽ مرشد به هئا. سڀني ۾ وڏا خواجه فخرالدين محمد اجميري آهن بنهين علمن جي ڪمالات جا صاحب هئا ۽ صاحب تصرف به هئا والد بزرگوار کان پوءِ شيخي ۽ هدايت جي گادي هنن جي ئي وجود سان سينگاريل هئي.

جڏهن خواجه فخرالدين تاريخ پنجين شعبان هجري سن ڇهه سؤ اڪهڻ ۾ دنيا مان رخصت ٿيا ته سندن ننڍو ڀاءُ خواجه ضياءُ الدين ابوالخير جن جانشين ٿيا. ڪن جي نزديڪ سندن ڪنيت ابو سعيد آهي. وڏا ڪمال جا ۽ حال جا

صاحب هئا. هي به هجري سن ڇهه سو پنجانوي ۾ عالمِ صورت مان رحلت فرمائي ويا.

ٽيون ڀاءُ شيخ حسام الدين مٿي ذڪر ڪيل پنهنين ڀائرن کان ننڍو هو. هي ماڻهن جي نظرن کان غائب ٿي ابدال ۽ رجال الغيب جي گروه سان وڃي مليا هئا ان ڪري سجاده نشيني پوئن ۽ ڏوهنن ڏي منتقل ٿي وئي. سلسلي ۽ خانوادگيءَ جي اجرا خود مشرب چشت جي مالڪ خواجہ معين الاوليا خواجہ قطب الاوليا جي سپرد فرمائي ڇڏي هئي.

شيخ رفيع الدين بايزيد ۽ شيخ نورالدين محمد اجميري خواجہ معين الاوليا جي پوئن مان آهن. هي ٻئي بزرگوار تصوف ۽ سلوڪ جي طريقي ۾ ظاهر ۽ باطن ۾ آراسته هئا. ڪيترن سالن تائين پنهنجي وڏن جي سجاده تي طالبن جي رهنمائي ڪندا رهيا.

شيخ حسام الدين سوخته خواجہ فخرالدين اجميريءَ جا فرزند آهن. سندن سينو محبت جي سوز ۾ داغدار هو ۽ اڪيون طلب جي درد ۾ ڳوڙهن سان ڀريل رهنديون هيون. سلطان نظام الاولياءَ جي صحبت ۾ وڃي پهتا هئا. سندن قبر سانڀر نالي ڳوٺ ۾ مشرق جي طرف اجمير جي رستي ۾ آهي. سندن والد بزرگوار پنهنجي گم ٿيل ڀاءُ جي يادگيريءَ ۾ انهن جو نالو سندن مٿان رکيو هو. کين به پٽ هئا.

هڪڙو خواجہ معين الدين خرد- پاڻ شيخ نصير الدين چراغ دهلويءَ جا مريد ۽ خليفه آهن. بيعت ٿيڻ کان اڳ ئي نفس نافرمان ڪي لڙائيءَ ۾ زير ڪري ڇڏيو هئائون ۽ خواجہ معين الاولياءَ جي باطن کان کين فيض حاصل هو. پيو شيخ قيام الدين بابر بال- پاڻ خوبصورت، دلاور ۽ دلير ۽ بزرگ صفت هئا. هنن پنهنين مٿين ذڪر ڪيل فرزندان شيخ حسام الدين جا به فرزندان نامور آهن.

شيخ قطب الدين- پاڻ خواجہ معين الدين خرد جا پٽ آهن. اجمير مان هوش سنڀالڻ بعد منڊو (مانڊو) جي طرف هليا آيا هئا. سلطان محمود خلجيءَ عين جوانيءَ ۾ ئي کين چشت خاني جو خطاب ڏئي ٻارهن هزار سوارن جو آفيسر مقرر ڪري ڇڏيو هو. جڏهن هڪ عرصي کان پوءِ اجمير ۾ سلطاني طاقت سان اسلام تازو ٿيو ته سلطان اجمير چشت خان کي ڏيڻ چاهيو ليڪن

چشت خان جي دلچسپي مندو (ماندو) جي علائقي سان ٿي وئي هئي ان ڪري قبول نه ڪيائون.

شيخ قيام الدين جو پٽ شيخ بايزيد بزرگ آهن. پاڻ علم جا صاحب هئا خواجہ معين الاولياءَ جي روضي ۾ سالن تائين درس تدريس جاري رکيائون. شيخ احمد مجد ۽ ٻيا بزرگ سندس شاگرد آهن. جڏهن دهليءَ جي حڪومت ۾ هل چل پيدا ٿي ته بيڪر پرستن جو غلبو ٿيو. ان وقت شيخ بايزيد بغداد جي طرف کوچ ڪري ويا ۽ عمر جو هڪ وڏو حصو اُتي ئي گذاريائون وري جڏهن خبر ملين ته اجمير ۾ اسلام جي رونق ٿي آهي ته پوءِ پاڻ اتان مندو (ماندو) ۾ آيا. سلطان پنهنجي حسن عقيدت جي ڪري شيخ بايزيد جن کي چشت خان جو شريڪ ڪري ڇڏيو ليڪن چشت خان کي اها شرڪت ناگوار گذري. ڪنهن اهم ڪم جي بهاني سان هو شيخ بايزيد کي پري ڪرڻ پيو چاهي. ۽ سلطان جي خدمت ۾ عرض ڪيائين ته منهنجو ڀاءُ شيخ بايزيد هن کان اڳ اجمير ۾ مدرس هئا اتي اسلام ۾ سستي اچڻ سبب هو گهمڻ ڦرڻ هليا ويا هئا ۽ هاڻي جيئن ته هن شاهي عهد ۾ اجمير جي مقام تي اسلام جو بنياد پيهر قائم ٿي ويو آهي لهنذا ائين ئي سمجهه ۾ ٿو اچي ته جيڪڏهن کين اجمير موڪليو وڃي ته جديد بنياد تي استحڪام جي صورت پيدا ٿي ويندي. چشت خان جي انهيءَ گفتگوءَ تي شيخ بايزيد جن کي اجمير ۾ رهڻ جي اجازت ملي وئي. انهيءَ زماني ۾ ڪن ماڻهن سلطان وٽ عرض ڪيو ته شيخ بايزيد معينه خاندان مان نه آهن. ان تي سلطان سڀني پراڻن ۽ حال جي واقف عالمن، درويشن ۽ بزرگن کي گهرائي معلومات ڪئي. مخدوم حسين ناگوري ۽ مولانا رستم جيڪي اجمير جي عالمن ۽ مشائخن ۾ اڪيلا هئا ۽ ان کان علاوه ڪيترن ٻين الله وارن به شيخ بايزيد جي صحيح نسب هجڻ تي گواهي ڏني.

چند خلفاءِ معين الاولياءَ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

مولانا ضياءُ الدين حامد: پاڻ حڪيم، رياضي ۽ طبعي علمن جا صاحب هئا. ان کان علاوه ٻه گهڻن فنن کي ڄاڻندا هئا. ليڪن مشائخن جي انڪار سان سندن دل ڪاري هئي. جڏهن صفائيءَ جو وقت آيو ته خواجہ رحمۃ اللہ علیہ جي خدمت سان

اعتقاد جي چراغ سندن دل کي روشن ڪري ڇڏيو.

هڪڙو امير ظالم هو ان کي خواجه رح جي ديدار سان سڄي توبه نصيب ٿي ۽ جڏهن هو تصوف جي رستي تي هلي پيو ته ان کي ولايت جي دسترخوان جي چاشني نصيب ٿي ۽ هن پنهنجي وطن بلخ کي ڇڏي پير جي همراہ رهڻ اختيار ڪيو جڏهن حصار ۾ پهتو ته اجل جي لشڪر هن جي عمر جي حصار کي ٽوڙي تباهه ڪري ڇڏيو انهيءَ جاءِ تي هن جي قبر آهي.

اجمير جي ڪوهستان ۾ هڪ شخص جوڳين جي لباس ۾ هو سندس نالو اجيپال هو ۽ رياضت جي ڪري استدراج جو به صاحب هو طلسمي علمن جي نمائش ۽ نمود کان گهڻو واقف هو. ۽ سندس ڪيترائي مريد خدمت لاءِ حاضر رهندا هئا. انهن مان گهڻن مريدن کي اجيپال نانگ بنائي خواجه رح جي آرام واري جاءِ تي مقرر ڪيو هو. حضرت خواجه رح موسوي معجزِي کان ڪم ورتو ۽ ڪجهه نانگن کي عصا سان ماري ڇڏيو ۽ ڪن جي منهن کي پڪڙي زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيو. چون ٿا ته انهيءَ جاءِ تي هڪ قسم جو گاه نڪرندو آهي جنهن کي ماڻهو چتراول چوندا آهن. هيءَ هڪ ڪاٺيءَ وانگر آهي ٻاهران ڪارو ۽ اندران اڇو هوندو آهي. اجمير وارا هن مان تسبيون ٺاهيندا آهن. مشهور آهي ته هيءَ تسبيح جنهن وٽ هوندي آهي اهو نانگن جي آزار کان محفوظ رهندو آهي. سيد حسين مشهدي: پاڻ هميشه خدمت ڪندي عمر بسر ڪئي. پنهنجن جهانن جي راز جا محرم هئا. اجمير ۾ قبر اٿن.

خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي اوشي رحمته الله عليه: سندن ظهور سج جي روشنيءَ جي مثل آهي. بيان جا محتاج نه آهن.

سلطان التارڪين شيخ حميد الدين صوفي سعدي رحمته الله عليه: پاڻ خواجه رح جن جي وڏن خليفن مان آهن. عارفانا شعر چوڻ جو شوق هئڻ. شيخ نظام ناگوري رحمته الله عليه: پاڻ ڪلمي سن غاب خاب جا عامل هئا. هميشه پنهنجي پير جي آستاني تي معتڪف رهندا هئا. بس انهيءَ طرح سندن گذران هو ۽ جدائي جو هڪ لحظو به برداشت نه ڪري سگهندا هئا.

شيخ مجد الدين سنجري رحمته الله عليه: پاڻ خواجه رح جن جي سفر ۽ حضر ۾ رفيق ۽ هم نشين هئا. خواجه رح جن جي خدمت سندن خاص حميده عادت هئي. پنهنجي مراد کي پهچي ويا.

غوڻي فيض ثمر هوندو آهي. عقيدت، رغبت ۽ صدق جي ڦلدار وڻن جو، جنهن زماني ۾ اسين عدم کان وجود ۾ آياسين انهيءَ زماني ۾ انهن ڦلدار وڻن کي ماڻهن جي بدنصيبِيءَ سان پاڻي نه مليو. جنهن ڪري هي سڀ وڻ سُڪي ٻارڻ بنجي ويا. شيخ عزيز فريد ابن شيخ عزيز سعيد ابن سلطان التارڪين شيخ حميد الدين صوفي سوالي ناگوريءَ هڪ ڪتاب ”سرورالصدور“ تصنيف ڪيو آهي جنهن ۾ مٿئين مضمون کي هن طرح لکيو اٿس ته ”هڪ ڏينهن والد بزرگوار زبان حقائق بيان ڪندڙ سان هن طرح جي افسوس ناک گفتگو فرمائي رهيا هئا ته:

مون کي هي ايزدي فرمان اهل زمان کي واعظ ۽ نصيحت ڪندي تقريباً ٽي قرن گذري ويا. هر هڪ قرن ۾ ماڻهن جي حالات ۾ جداگانہ ڪيفيت ڏسڻ ۾ آئي. اول قرن ۾ ائين ئي ڏٺو ويو ته جنهن وقت مان ممبر تي چڙهي بي مثل ۽ بي مانند الله تعاليٰ جل شانہ جي مقدس نالي جي متعلق حڪمت ۽ بيان جو آغاز ڪندو هئس ته ممبر جي پنهنجي پاسي مجلس ۾ حاضرين روئڻ شروع ڪندا هئا. وري ٻئي قرن ۾ اها حالت ڏني وئي ته انهيءَ اندرين باهه مان شعلا پڙڪڻ جي ڪيفيت ته هلي وئي. مگر ايتري گرميءَ جو اثر ضرور باقي هئو جو ان جي حرارت واعظ جي قلب مان تيندي پڌندڙ جي بي رغبتيءَ جي سرديءَ کي دور ڪري ڇڏيندي هئي ۽ ٽئين قرن ۾ هيءَ ڪيفيت ٿي آهي ته سڀ حاضرين جن جون طبيعتون چنگاريءَ وانگر گرم هيون ڪوئلي وانگر ٻاهران ڪاريون ۽ اندران مايوس ٿي ويون ايتري قدر جو عادت جي جذب کان سواءِ مسجد ۾ اچڻ جو ڪوبه سبب باقي نه رهيو ۽ هاڻي زماني وارن جي دلين ۾ رغبت جي بجاءِ مان سراسر نفرت ۽ ڪراهت ٿو ڏسان.

۽ اهو به والد بزرگوار جن فرمايو ته جهڙي طرح خاتم النبوت عليه الصلوة السلام جن جي مبارڪ دور ۾ پٿرن مان به خوشبو ايندي هئي. اهڙي طرح هاڻي اهڙو زمانو آيو آهي جو دلين مان پٿر جي خوشبو ٿي اچي. لهنذا هن زماني ۾ جنهن شخص جي ملاقات سان اهل دل هجڻ جي خوشبو توکي محسوس ٿئي. ان کي اهڙي طرح غنيمت سمجهو جيئن قيمتي سامان بغير تڪليف ۽ محنت جي ملي وڃي ۽ مال غنيمت وانگر مفت سمجهي نعمت تصور ڪر. ڇو ته هن زماني جي دل جو جوهر، مٽيءَ ۾ پيل هڪ پائيءَ جي برابر ٿو لڳي.

حڪيم ضياءُ الدين حامد بلخي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ بي انتها علم ۽ حڪمت سان ڀريل هئا. ڇا الاهيات ۽ ڇا طبيعيات. ليڪن باطن جي ڪاراڻ سبب تصوف جي اصطلاحات کي تباهي جون ڳالهيون سمجهي پري رهندا هئا. هڪ ڏينهن تقدير سان سندن گذر هڪ بيابان مان ٿيو جتي خواجه معين الاوليا پنهنجي هڪ رفيق سان گڏ شڪار ڪري ڪباب سيڪي رهيا هئا. قصو ڪوتاهه حڪيم صاحب کي بڪ ايترو ته مجبور ڪيو جو مجبوراً هنن ٻن بزرگن وٽ ويو ۽ جڏهن انهيءَ شڪار ڪيل پڪل ڪباب جو گرھ نڙيءَ مان هيٺ لٿس ته سڀ فلسفي جا حروف وسري ويس ۽ انهن جو آواز يادگيريءَ مان هليو ويس. ۽ انڪار جو سرمايو نقد اعتقاد جي عيوض وڪرو ڪري ڇڏيائين ۽ اهڙي طرح پاڻ پنهنجي شاگردن سميت اچي بيعت ٿيو ۽ پوءِ ولايت جي درجي تي به پهتو. مصرع

ولايت باسعادت هم قرين شد

شيخ حميد الدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

جنهن سال ۽ مهيني ۾ سلطان شهاب الدين محمد سام غوريءَ جي هيبت سان راجا پٿورا مري ويو ۽ دهليءَ جو دارالسلطنت فتح ٿيو. انهن ئي ڏينهن ۾ خواجه معين الاولياءَ غزنين کان لاهور ۾ آيا ۽ لاهور کان دهليءَ ۾. رستي ۾ هڪ ڏينهن هڪ بتخاني جي اڳيان ستن ماڻهن کي ڏٺائون جيڪي سڀني آستانن ۽ آرام کي ڇڏي ڪجهه هٿ جي گهڙيل پٿر جي بتن جي پوڄا ۾ مصروف آهن. جيڪو شخص سڀني ۾ وڏو هو. ان سان خواجه صاحب جن اهڙيءَ ته رهنمائيءَ جي انداز جي گفتگو ڪئي ۽ اهڙو نصيحت سان ڀريل ڪلام فرمايائون جو هو اسلام جو عاشق ٿي پيو ۽ انهيءَ نصيحت جي ڪري سڀ جا سڀ صورت پرستيءَ جي قيد مان نڪري صورتن کي ٺاهيندڙ خدا جي پرستش ڪرڻ لڳا. خواجه رحمۃ اللہ علیہ سڀني کان وڏي شخص جو نالو حميدالدين رکي ٻين جا نالا رکڻ جو ارادو ڪيو ئي هو ته سڀني عرض ڪيو ته اسان جهڙي طرح ڪفر ۾ ۽ پوءِ وري اسلام قبول ڪرڻ ۾ هڪ ٻئي جو ساٿ نه ڇڏيو ساڳي طرح بهتر آهي ته نالي ۾ به سڀ شريڪ هجڻ انهيءَ ڪري سڀئي شخص انهيءَ ئي نالي سان نامزد رهيا.

شيخ مجد الدين سنجرى رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پير جي سير و سياحت جي زماني ۾ سندس همراهي ۽ ڪمان برداري ڪنهن به وقت نه ڇڏي. انهيءَ ڪري سندن رسائي جو تير پير جي خدمت سبب مراد جي نشاني تي وڃي لڳو.

شيخ نظام ناگوري قدس سره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي گوشي نشيني جي واسطي پنهنجي پير جي عاليشان آستاني تي هڪ گوشو اختيار ڪري ڇڏيو. درگاه جي خاڪ تان ڪڏهن به مٿو نه ڪيائون. ۽ پير جي خدمت کان هڪ لحظي جي جدائي به وڏي نقصان جو سبب سمجهندا هئا ۽ اڪثر پير جي زبان مبارڪ تي هي الفاظ اچي ويندا هئا ته اسان جو فخر فخرالدين سان گڏ ۽ اسان جو نظام نظام الدين سان گڏ آهي. ناوک اهل وفا بادا هميشه بر هدف

شيخ فخرالدين احمد اجميري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين پير جي خدمت ۽ پرستاريءَ ۾ غلاميءَ جو درجو حاصل هو ۽ پير جي ڪلام کي قلم سان لکندا هئا. پنهنجي سڄي زندگي عبادت ۽ رياضت ۾ وقف ڪري ڇڏي هئائون.

شيخ عبدالله رازي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شروع ۾ آتش پرست هئا. خواجہ عثمان هاروني قدس الله سره جن کان مثل خليل الله ڪرامت. ڏسي اسلام قبول ڪيو هئائون. سڄي خاندان سميت اسلام قبول ڪرڻ جو قصو ڊگهو آهي. اڳين تاريخي ڪتابن ۾ لکيل آهي- ڏسي ٿو سگهجي. آخرڪار خواجہ معين الاوليا جي نظر معرفت سان ولايت ۽ ڪمالات حاصل ڪري حق شناسيءَ جي درجي تي سرفراز ٿيا.

شيخ صفي الدين ابراهيم پور عبدالله

رازي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اُهي ئي ٻار آهن جنهن کي ڪنڌ تي وهاري خواجه عثمان هاروني قدس الله سره جن پڙڪندڙ باهه ۾ گهڙي پيا هئا ۽ نمروڊي باهه وارو ابراهيمي جلوه ڏيکاري صحيح ۽ سالم نڪري آيا. چون ٿا ته پاڻ پير جي ڳولا ۾ هندستان آيا هئا. جڏهن اجمير پهتا ته خواجه معين الاوليا جي خدمت جو شرف حاصل ڪيائون ۽ خواجه جي خدمت جي واسطي سندرو ٻڌي بيهي رهيا ۽ آخرڪار همت جي هٿ سان ولايت ۽ سعادت جو دامن پڪڙي ورتائون ۽ رحلت کان پوءِ سندن روضي جي ديوار جي هيٺان قبر جي جاءِ ملي.

خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ ڪمال الدين احمد موسيٰ اوشيءَ جا فرزند آهن. اوش ماوراالنهر هڪ ڳوٺ آهي. چون ٿا ته اڏائي سال عمر هئڻ جو پاڻ ڀڙيمر ٿي ويا ۽ جڏهن پنجن سالن جا ٿيا ته سندس ماءُ کيس هڪ مهربان پاڙيسريءَ جي حوالي ڪيو ته جيئن کين ڪنهن عالم جي مڪتب ۾ وهاري اچي. رستي ۾ هڪ نوراني شڪل بزرگ به ملي وين. هنن ٻنهي بزرگن اتفاق ڪيو ته کين مولانا حفص جي حوالي ڪيو وڃي ۽ انهيءَ خضر صورت بزرگ استاد کي سفارش ڪئي ته هي ڇوڪرو اولياءَ الله مان ٿيندو ان ڪري هن جي تعليم ۾ ڪوتاهي نه ڪئي وڃي. غالباً نوراني شخص حضرت خضر عليه السلام هو. پاڻ هوش سنڀالڻ کان پوءِ طريقت پير جي تلاش ۾ رهيا. سوچيائون ته شيخ محمود جا مريد ٿي وڃن ته انهن کي ڏينهن ۾ حضرت خواجه معين الاولياءَ اوش ۾ تشريف فرما ٿيا. پاڻ پهرين ملاقات ۾ ئي سندن بيعت ڪيائون ۽ ٿوري ئي وقت ۾ خلافت جو جبو پائي سرفرازي حاصل ڪيائون. ويهن سالن جي عمر ۾ هدايت ڏيڻ جو ڪم شروع ڪيائون ۽ ڪيترن ئي سعادت مندن کي ٻنهي جهانن جي ڪمالات تي پهچايائون.

انهيءَ زماني ۾ سندن وظيفو رات ڏينهن ۾ اهو هو ته اڏائي سو رکعتون نماز ۽ ٽي هزار دفعا درود شريف- سندن والده ماجده ڪجهه پابنديون وڌيون ان ڪري تن ڏينهن تائين وظيفي جي اداڻگي نه ٿي سگهي. تئين ڏينهن رئيس احمد کي جيڪو سندن خاص مريدن مان هو، خاتم الايتياءَ عليه الصلواة والسلام جن جي خواب ۾ زيارت نصيب ٿي ۽ فرمايائون ته احمد اسان جا سلام قطب الدين کي پهچاءَ ۽ چو ته ٽي راتيون ٿيون آهن سندن تحفو اسان وٽ نه ٿو اچي. جڏهن هي پيغام خواجه ٻڌو ته پاڻ هڪدم تعلقات ڇڏي پير بزرگوار جي ڳولا ۾ نڪري پيا ۽ بغداد جو رستو ورتائون. جڏهن بغداد پهتا ته شيخ الشيوخ العرفا شهاب سهروردي ۽ شيخ اوحدالدين ڪرمانی ۽ ٻين مشائخن قدس الله سرهم جي خدمت ۾ رهي استفادو ڪيائون. هڪ ڏينهن خبر پين ته شيخ خواجه معين الاوليا دهلي شهر ۾ آهن جيڪو هندستان جو تخت گاه آهي. لهنذا اتان شيخ جلال الدين تبريزي رحمته الله عليه جن سان گڏ هندستان ڏي روانه ٿيا. جڏهن ملتان پهتا ته شيخ بهاءُ الدين زڪريا جي محبت جي ڪري هتي ڪجهه ڏينهن ترسيا. انهيءَ زماني ۾ ترڪن جي لشڪر ملتان جي قلعي جو گهيرو ڪيو هو. قباجه بيگ اتان جو حاڪم هو. انهيءَ رعايا جي لاءِ استدعا ڪئي ته دشمنن جي آفت ۽ ايذاءَ دور ٿئي. خواجه رحمته الله عليه جن هڪ تير عنايت فرمائيندي چيو ته رات جي وقت بُرج مان ترڪن جي لشڪر جي طرف اچلاجن. چنانچه جيئن حڪم هو ته عمل ڪيائين. خدا ڪريم جي حڪم سان صبح تائين دشمن جي لشڪر مان قلعي جي چوڌاري هڪ به جيئرو باقي نه بچو.

اهڙيءَ طرح خواجه رحمته الله عليه دهليءَ پهچي ڪيلو ڪهريءَ جي مقام تي قيام فرمايائون دهليءَ جو شيخ جمال الدين محمد بسطامي ۽ قاضي حميد الدين ناگوري جن جو نالو محمد بن عطا آهي. هنن صاحبن جي آمدورفت هميشه سندن صحبت ۾ رهندي هئي. ليڪن فاصلو گهڻو هئڻ سبب دير دير سان ايندا هئا ۽ انهيءَ ڪري دل تنگ رهندا هئا. لهنذا سلطان شمس الدين التمش جي خدمت ۾ عرض ڪري خواجه رحمته الله عليه کي شهر ۾ وٺي آيا ۽ ملڪ اعزالدين جي مسجد سان لڳ هڪ گهر ۾ سندن رهڻ جو انتظام ڪيو ويو. خواجه رحمته الله عليه ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خواجه معين الاوليا جي خدمت ۾ درخواست موڪلي حاضر ٿيڻ لاءِ اجازت گهري. جواب پهتو ته المرءُ مع من احب (ماڻهو جنهن سان محبت

ڪندو آهي ان سان ئي گڏ هوندو آهي). اُتي ئي ترس چو ته ملاقات جو وقت دهليءَ ۾ قائم ٿي چڪو آهي درويش به انشاءَ الله اتي ئي ايندو. لاچار قيام تي راضي ٿيڻو پيو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پير بزرگوار دهليءَ ۾ تشریف فرما ٿيا ۽ سندن ملاقات سان خواجه دل جي مراد حاصل ڪئي.

ڪي چون ٿا ته جڏهن قطب الاوليا پنهنجي سڀني دوستن ۽ متعلقين سميت اجمير ڏي روانه ٿيا ته سلطان اقليم شمس الدين التمش پنهنجي سڀني اميرن وزيرن سميت پهچي عاجزيءَ سان منٿ ميڙ ڪئي ته واپس هلو ته ان وقت خواجه معين الاوليا جن به فرمايو ته قطب الدين سڄي شهر جي دل شڪني ڪرڻ درست نه آهي. اسان جو فيض قرب مڪان تي منحصر نه آهي. واپس وڃ ۽ خوش ره. مان توسان هميشه گڏ آهيان. ۽ انهيءَ جاءِ تي فرمايائون ته المرءُ مع من احب- نه خط ۾.

هڪ ڏينهن قاضي حميد الدين ناگوري، خواجه محمود پوستين دوز، شيخ بدرالدين غزنوي ۽ شيخ تاج الدين منور اوشي سندن خدمت ۾ حوض شمسيءَ جي ڪناري تي هڪ مسجد جي دالان ۾ جمع هئا ۽ هڪ ٻئي سان حقائق تي گفتگو ٿي رهي هئي ته اوچتو هڪ اُٺ تي سوار جيڪو ڪمبل پوش هو انهيءَ حوض جي ڪناري کان غسل ڪري نڪتو ۽ شيخ تاج الدين منور کي چيائين ته ابو سعيد دمشقي جيڪو پراڻن نياز مندن مان آهي ان جا سلام خواجه صاحب جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو. جڏهن شيخ تاج الدين ابو سعيد جو نالو ٻڌو ته فوراً اُٿي بيٺو جيستائين شيخ تاج الدين هن ڪناري تي پهتو تيستائين هو نظر کان غائب ٿي ويو.

خواجه رحمۃ اللہ علیہ جن جون ڪجهه خارق عادات ڪرامتون لکان ٿو. شيخ نظام الاوليا چون ٿا ته هڪ ڏينهن رستي ويندي جنهن جاءِ تي سندن خوابگاهه آهي. ڪافي دير تائين بيٺا رهيا ۽ رٿندا رهيا ۽ فرمايائون ته هن زمين مان گهٽ جي خوشبو پئي اچي. ان جي مالڪ کي سڏائي ڪجهه رقم ڏئي مٿين زمين خريد ڪيائون.

وڌيڪ شيخ نظام الدين اوليا رحمۃ اللہ علیہ چون ٿا ته جيئن ته خواجه رحمۃ اللہ علیہ ڪنهن جي ڏنل رقم کي هٿ نه لڳائيندا هئا لاچار متعلقين روزمره جي خرچ لاءِ قرض وٺڻو پوندو هو. هڪ ڏينهن قرض ڏيندڙ پنهنجو قرض گهرندي سندس ماڻهن تي

وڏائي ڏيکاري لصاحب الحق مقال (صاحب حق کي حق گفتار حاصل آهي). ان تي هنن تنگ دل ٿي وعدو ڪيو ته قرض نه وٺنداسين چاهي بکيا مري وڃون. کين انهيءَ حالت جو اطلاع ٿيو ته سڀني ماڻهن کي جيڪي گهر ۾ رهندڙ هئا. فرمايائون ته هن طاق تان هر هڪ ڪاڪ (اوڙائو) گرم روزانو کڻندو ڪري چنانچہ کڻندا رهيا. انهيءَ سبب جي ڪري کين ڪاڪي به سڏيندا هئا.

وڌيڪ شيخ نظام الاولياءَ چون ٿا ته هڪ ڏينهن مان الاوليدرح جتي مزار مبارڪ جي زيارت ڪري رهيو هئس ته ان وقت هڪدم منهنجي دل ۾ خيال آيو ته ڇا قبر واري کي زيارت ڪرڻ واري جي اچڻ وڃڻ جي خبر پوي ٿي. اوچتو غيب جي زبان سان هي آواز منهنجي ڪنن ۾ آيو.

مرا زنده پندار چئون خوشتن

من آيم بجان گر تو آئي به تن

چون ٿا ته شيخ علي سبستانيءَ جي خانقاه ۾ هجري سنه ٻه سو ٽيٺيه هو (۽ مشائخ چشت جي ڪن تذڪرن ۾ پنجٺيهه لکيل آهي ۽ اهوئي بيان صحيح ۽ درست آهي) ته هڪ قوال آيو ۽ هي بيت ڳيائين.

کشتگان خنجر تسليم را — هر زمان از غيب جاني ديگر است.

ته خواجہ قطب ڪٿي بيهوشي طاري ٿي وئي ۽ تن ڏينهن تائين اهائي حالت رهي. جڏهن هوش آيو ته حال دگرگون ڏسڻ ۾ آيو ته قاضي حميد الدين جانشين جي لاءِ عرض ڪيو. فرمايائون ته پير بزرگوار جن جو خرقو خاص مع مٺي-عصا ۽ نعلين جي شيخ فريدالدين مسعود کي پهچائي ڇڏڻ گهرجي ڇو ته چشت جي خانوانده جو چراغ انهيءَ سٺي روشن رهندو ان کان پوءِ چوڏهين ربيع الاول تي پاڻ واصل محبوب حقيقي ٿيا، خواب گاه دهليءَ ۾ آهي.

انجمن فرزندان و خلفاءِ كامگار خواجہ قطب الدين

بختيار اوشي ڪاڪي رحمۃ اللہ علیہ

انسان جي خصوصيتن ۽ وصفن جي دائري جو مرڪز- سخن داني ۽

معرفت رباني آهي۔ ۽ انهن پنهنجن اعليٰ قدر جوهرن جي ڪاٺ- فيض حاصل ڪيل عالمن ۽ ارشاد جي صاحب خداشناس انسانن جي مجلس عليهم رحمة الرحمن فعلنڪ بدوام لللازمة.

چون ٿا ته سندن ٻه فرزند هئا هڪ خواجه محمد هي ننڍپڻ ۾ ئي دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا ۽ ٻيو خواجه تتماجي، هن کي رحمانِي جذبات ۽ سکر ۽ صحو جون حالتون گهڻو رهنديون هيون. سندن خوابگاه سندن والد بزرگوار جي مرقد جي برابر ۾ آهي.

حضرت قطب الاولياء جن جا خلفاء ڪرام گهڻا آهن جن مان ڪن جي ذڪر تي اڪتفاء ٿو ڪيان.

(1) شرف الخلافا شيخ الاسلام مخدوم شيخ فريدالدين مسعود گنج شڪر قدس سره آهن. سندن حالات شهرت ۾ سچ وانگر آهن. هي چنڊ فقرا سندن دل پذير ڪلام مان آهن: يعني فنا.

(الف) مرتبه ممڪنات ۽ عبارت انهيءَ سان آهي ته سالڪ پنهنجي حول ۽ قوة کان باز اچي.

(ب) صفات جي تحقيق جي مقام ۾ عبارت انهيءَ سان آهي ته سالڪ سڀني ڪمن جي نسبتن کي پنهنجي طرفان ساقط ڪري ڇڏي. ۽

(ج) مقام شهود ذات ۾ عبارت آهي انهيءَ سان ته پنهنجي هستيءَ کان فراموش ۽ غائب ٿي وڃي. ۽ بقا-

(الف) اولين فنا جي درجي ۾ عبارت انهيءَ سان آهي ته انسان سڄي موجودات ممڪنه ۾ تصرف ڪري حق سبحانه جي حول ۽ قوت سان.

(ب) ٻيو فنا جي درجي ۾ عبارت آهي انهيءَ سان ته انسان ڪامل پنهنجو پاڻ کي الاهي اخلاقن سان متصف ڪري. ۽

(ج) ٽئين فنا جي درجي ۾ عبارت انهيءَ سان آهي ته انسان ڪامل پنهنجو پاڻ تي ذات باري تعاليٰ کي محيط ڪري ڇڏي. جيڪو صوفي باقي بعد الفنا هوندو آهي. اهو هميشه ظاهر ۾ شريعت جي لباس سان آراسته- عالم صفات ۾ طريقت جون رسمون ادا ڪرڻ وارو ۽ هنگام تجلّي ذات- حقيقت قائم ڪرڻ سان متصف هوندو آهي.

(2) شيخ محمود نهروال رحمۃ اللہ علیہ پاڻ پنهنجي پير جي جمال باڪمال تي عاشق هئا. مرشد جي ديدار ۽ خدمت و حضوريءَ کان ڪڏهن به پري رهڻ پسند نه ڪيائون. برخلاف شيخ گنج شڪر رحمۃ اللہ علیہ جي اُهي دوريءَ کي نزديڪيءَ جي مقابلي ۾ پسند ڪندا هئا ۽ انهيءَ باب ۾ باشعور صوفين جا به مشرب آهن. ڪن جو اهو خيال آهي ته مبادا پير جي حضوريءَ ۾ بشري تقاضا جي مطابق خادم کان ڪو اهڙو ڪم ٿي وڃي جيڪو بي ادبيءَ ۾ شمار ٿئي ته اهو مخدوم جي لاءِ تڪليف جو سبب ٿئي لهندا پري رهڻ ۽ پير جي عادت جو تصور ڪري پاڻ کي ان ۾ فاني ڪرڻ بهتر آهي ۽ ڪن وري حضوريءَ ۾ نزديڪ رهڻ کي اوليٰ سمجهيو آهي. ۽ دوريءَ کان ويجهڙائيءَ جي فضيلت جي باري ۾ گهڻا دليل بيان ڪيا آهن ۽ دوريءَ کي پسند ڪرڻ وارن جي دليل کي رد ڪيو آهي. ۽ چيو اٿن ته تورڙي نقصان جي خدشي جي ڪري گهڻن فائدين کي ڇڏي ڏيڻ عقلاً ۽ نقلاً بهتر نه آهي. وَلِلنَّاسِ فِيمَا يُعَشِّقُونَ مَذَاهِبَ (جنهن سان ماڻهو عشق رکندا آهن. ان جي باري ۾ انهن جا جداگانہ طريقا هوندا آهن).

(3) شيخ معزالدين دهلي رحمۃ اللہ علیہ پاڻ پهريائين دهليءَ جي تخت جي سلطانن جا نائب هئا مگر بعد ۾ قطب الاولياءَ رحمۃ اللہ علیہ جن جي فقر ۽ ڪرامتن کين درويشيءَ جي طرف ڇڪي ورتو. لهندا تونگري لباس کي فقيري خرقعي ۾ بدلائي ڇڏيائون. پير جي خدمت ۾ حاضر ٿي بيعت ڪيائون ۽ معنوي ڪاميابي حاصل ڪيائون.

(4) شيخ حامدالدين نهروال رحمۃ اللہ علیہ - پاڻ گجرات جي نامور عالمن مان هئا. خدا شناسيءَ جو شوق هئڻ جڏهن قطب الاولياءَ رحمۃ اللہ علیہ جن جي رهنمائيءَ جي شهرت ٻڌائون ته دهليءَ اچي سندن خدمت جو شرف حاصل ڪيائون. مريد ٿيا بيعت کان پوءِ خلافت حاصل ڪري مراد ۾ ڪامياب ٿيا.

(5 ۽ 6) - قاضي سعد رحمۃ اللہ علیہ ۽ قاضي عماد رحمۃ اللہ علیہ - هنن ٻنهي صاحبن جو تعصب بدعت جي بنيادن کي اڪيڙڻ ۾ حد کان وڌيڪ وڌيل هو. هڪ ڏينهن سماع کي روڪڻ جي ارادي سان قطب الاولياءَ رحمۃ اللہ علیہ رح جي خانقاه ۾ پهتا. روح الله روحہ جيئن ته صوفين جي سماع ۾ حقاني نشر ۽ بي اختيارِي نشان هو. ان ڪري اچڻ وارا جيڪي منع ڪرڻ جي لاءِ آيا هئا رقص ۽ هڻڻ لوڏڻ ۾ شامل ٿي ويا ۽ پوءِ مريد به ٿيا.

شيخ محمود نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قطب الاولياء رحمۃ اللہ علیہ جا مريد آهن. هميشه پير کان هڪ گهڙي به جدائي پسند نه ڪيائون. هن ۾ شڪ ناهي ته خداوندان ارادت يعني مريدن جو دستور ٻن طريقن سان هوندو آهي. ڪي مريد هميشه مرشد جي ديدار تي ڄڻ ته اڪيون سبي ڇڏيندا آهن انهيءَ خيال سان ته حقيقي جمال جو مشاهدو انهيءَ خدا نما آئيني ۾ ٿيندو آهي ۽ انهيءَ ذريعي سان سڀ ظلماني ۽ نوراني حجاب جيڪي هستي موهور (بندي) ۽ وجود حق جي درميان هوندا آهن کنيا ويندا آهن ۽ جدائيءَ جي نالي کي طريقت ۾ ناجائز سمجهندا آهن ۽ ڪي مريد وري پير سان يڪجهتي ۽ محبت کي مستحڪم ڪري هميشه دوريءَ ۾ پير جو حليو مبارڪ نظر جي سامهون رکندا آهن ۽ انهن کي جيڪو عشق هوندو آهي غائبانه هوندو آهي. خدمت ۽ پير جي صحبت کان تنهائيءَ جي ڪنڊ ڏي ڀڄندا آهن. خوف اهو هوندو اٿن ته مبدا بشري لحاظ کان ڪا ادب جي خلاف ڳالهه نه ٿي وڃي. چون ٿا ته فريد الحق گنج شڪر رحمۃ اللہ علیہ اهوئي خيال ڪري هڪ مدت کان پوءِ پير جي خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا ۽ مجلس مان جلد ئي اُٿي پنهنجي هجري ۾ هليا ويندا هئا. ليڪن محمود نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جن اها رفتار پسند نه ڪئي ۽ هميشه پير جي خدمت ۾ حاضر رهندا هئا ڪڏهن به دور نه ٿيا. ۽ پير جي اجازت سان پير جي رحلت کان پوءِ گجرات هليا ويا. نهروالہ ۾ قيام ڪيائون ۽ اُتي ئي خوابگاهه به اختيار ڪيائون.

حاجي مجدالدين جاجرمي دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ظاهري علمن جا عالم هئا مگر سلوڪ جو قدم ظاهري علم جي محدود ۽ تنگ گهٽيءَ کان ٻاهر ڪڍي شوق ۽ عشق جي ميدان ۾ ڪڏهن به نه رکيو هئائون. هميشه سماع ٻڌندڙ صوفين جي مخالفت ڪندا هئا خاص ڪري قطب الاولياء ۽ قاضي حميد الدين جي سماع جي مجلسن جي انڪار تي ته سندن زندگي صرف ٿي. آخرڪار جڏهن وقت آيو ته سندن قابليت صوفين جي عالي مرتبت گروه ڏي اعتقاد پيدا ڪيو. واقفڪار رستي جي هلندڙن، قياس

جي صاحب درويشن ۽ ڪامياب عارفن جي مدد سان رقص ۽ سرور جي محفل تي قربان ٿيڻ لڳا. سندن هيءَ هڪ دلچسپ ڳالهه آهي ته محبت جا ست لک مقام آهن انهن مان پهريون اهو آهي ته محبوب سان موافقت هجي ۽ انهيءَ مقام جو ننڍي ۾ ننڍو درجو اهو آهي ته محبوب جي حڪم تي سرجهڪائي ڇڏجي. جيستائين ڪنهن کي مقام حاصل نه ٿو ٿئي اڳتي قدم ڪڍڻ ڏکيو هوندو آهي. ليڪن جڏهن محبت ۾ جوش ايندو آهي ته پوءِ صبر-آرام-ننڊ-ڪاڻڻ-هوش ۽ عقل. هي سڀ جا سڀ لڏي ويندا آهن. ۽ آه-زاري-فرياد-بيخودي-بيدلي-گريو قرباني-اهي سڀ صورتون پيدا ٿي وينديون آهن انوقت ۾ جيڪڏهن حڪم برداريءَ جي دائري مان فرمانبرداريءَ جو قدم ڪنهن شخص جو ٻاهر نڪري وڃي ته اهو سماع ۾ دست افشاني ڪري ته معذور هوندو. چون ٿا ته قاضي سعد ۽ قاضي عماد سماع جي انڪار ۾ قاضي جاجريءَ جا شريڪ غالب هئا. هڪ ڏينهن قطب الاولياءَ جي مجلس سماع گرم هئي ۽ صوفين جي جماعت آه، زاري ڪري رهي هئي. هن مجلس کي درهم برهم ڪرڻ جي ارادي سان ٻئي قاضي مجلس جي عين گرما گرميءَ جي وقت اچي ويا، مگر هتي پهچڻ کان پوءِ شريعت جي پابندي هڪدم هلي وئي ۽ صوفين وانگر دست افشاني ڪرڻ (نچڻ) لڳا. ته هن عجيب ۽ غريب حرڪت تي سخت تعجب لڳن ۽ آخرڪار قضا جو منصب ڇڏي صوفين جي حجري ۾ اچي ويٺا ۽ زماني جا ڪامل ٿي شهادت جو درجو حاصل ڪيائون.

شيخ وجيهه الدين يحييٰ دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

صفائي-پرهيزگاري-رياضت جو فروغ-۽ آشنائيءَ جو شعاع هي صفتون سندن قول ۽ فعل ۾ موجود هيون. هميشه اکين ۾ ڳوڙها-اندر ۾ شوق-چپن تي آه ۽ ولولو ۽ دل ۾ غم ۽ بي آرامي رهندي هين. زماني جي پرستار ماڻهن سان ملڻ کان ڪناره ڪشي ۽ سڄي زندگي خاموشيءَ سان بسر ڪرڻ سندن عادت هئي. رحلت کان پوءِ سندن خوابگاهه دهليءَ ۾ ٺاهي وئي.

شيخ فخرالدين زاهدي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڄمڻ جي جاءِ ۽ آخري آرام گاهه پئي ميرن ۾ آهن. اسڪندر فيلقوس جي خاندان مان حضرت خواجه قطب الدين بختيار اوشي رحمۃ اللہ علیہ جن جا هر عصر آهن. چون ٿا ته هڪ سال مال متاع سان ڀريل هڪ ٻيڙي جمنا درياهه ۾ ٻڏي وئي. جن مال وارن کي نقصان پهتو هو، انهن پنهنجي درد جو حال خواجه رحمۃ اللہ علیہ جي خدمت ۾ عرض ڪيو. خواجه رح فرمايو ته درياهه جو هي ڪنارو هن درويش جي سپرد آهي ۽ هو ڪنارو برادر فخرالدين سان تعلق ٿو رکي. جيئن ٻيڙي هن ڪناري تي ٻڏي هئي لهنذا آفت زده ماڻهو شيخ فخرالدين جي آستاني تي حاضر ٿي رهڻ لڳا. شيخ انهيءَ واقعي کي خط جي صورت ۾ لکي درياهه ۾ وڌو ته ٻيڙيءَ کي صحيح ۽ سالم ڪناري تي پهچايو. خط هيٺ درياهه ۾ ويو ۽ ٻيڙي مال متاع سوڌي پاڻيءَ جي مٿان اچي وئي چون ٿا ته هڪ ڏينهن چاليهه ماڻهن مان هڪڙو نڪري سندن وٽ آيو جنهن جي پيشانيءَ تي ڪلمو طيب لکيل هو. انهيءَ چيو ته آسماني آفت هن ملڪ لاءِ موڪلي وئي آهي ليڪن هي شهر هن زاهد جي حمايت جي پاڇي ۾ آهي. لهنذا خرابيءَ کان محفوظ رهندو. انهيءَ ڪري سندن سلسلو زاهديءَ جي نالي سان مشهور ٿيو.

قبول بندگي مخصوص اوباد

شيخ شهاب الدين حق گو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ فخرالدين زاهدي رحمۃ اللہ علیہ جن جا فرزند آهن ۽ پنهنجي والد بزرگوار جا ئي مريد به آهن. ملڪ ۾ سير سياحت جو خيال پيدا ٿيو ته پنهنجي والد بزرگوار کان اجازت گهريائون. مگر اها قبول نه ٿي. جيئن ته پيءُ جي ناخوشيءَ سان به سندن ارادو تبديل نه ٿيو. ان تي پيءُ دعا ڏنن ته جنهن کي تون مٿاهون ڪرين خدا ڪري اهو به توسان اهڙو برتاءُ ڪري جهڙو تون مون سان ٿو ڪرين. ڳالهه ختم ٿي وئي. جڏهن پاڻ دهليءَ ۾ پهتا ته شروع شروع ۾ ڪنهن به قبول

ڪري سندن عزت ڪانه ڪئي. پاڻ ڪاوڙ ۾ اچي فرمايائون ته مان هن اقليت جي سلطنت کي وڪڻان ٿو خريدار جي ڳولا آهي. محمد شاه رستي ۾ وڃي رهيو هو جيڪو تغلق شاه جو پٽ ۽ شيخ نظام الاولياءَ جو مريد هو. ان جي ڪن ۾ هي آواز پيو. نياز منديءَ سان آواز ڏيڻ واري جي ڀرسان اچي ويٺو ۽ عاجزي ۽ نرميءَ سان عرض ڪيائين ته هن متاع جو خريدار مون کي سمجهو. پاڻ فرمايائون ته تنهنجي انڪساريءَ سان گذارش جي ڪري توکي مفت ڏئي ڇڏيم. تغلق شاه کي هي واقعو ناگوار لڳو پر جڏهن معلوم ٿيس ته سودو سندس پٽ سان ٿي ٿيو آهي ته خدا پاڪ جو شڪر بجا آندائين. جڏهن سودي جي تڪميل قبضي سان ٿي وئي ته هن جي حڪمرانيءَ جي نشي ۾ بدمستي پيدا ٿي. ايتري قدر جو انهيءَ زماني جي عالمن کي پنهنجي درگاهه ۾ گهرائي نالائقيءَ جا لفظ زبان تي آندائين ته ولايت جي خاتمي وانگر نبوت جي خاتمي کي عقل تسليم نه ٿو ڪري. انهيءَ بيهودي ڳالهه جي جواب ۾ عالم انديشي ۾ پئجي ويا ۽ آخر عرض ڪيائون ته شيخ شهاب الدين زاهدي اسان سڀني کان وڌيڪ بزرگ ۽ دنيا ۽ آخرت ٻنهي کان بهرور آهي. هن معرڪي ۾ انهيءَ جو هجڻ ضروري آهي ته جيئن انهيءَ جي اتفاق سان هن باري ۾ گفتگو ڪئي وڃي. جڏهن شيخ شهاب الدين هن پريشان ميڙ ۾ پهتو ۽ حڪمران جي ماليخوليا بيان ڪئي وئي ته شيخ کي ڪاوڙ اچي وئي. جيئن ته ڪو هٿيار ان وقت نه مليو لاچار پنهنجي پير مان جوتو لاهي حڪمران جي منهن تي وهائي ڪڍيائين ته جيئن خوريءَ سان قتل نه ڪيو وڃي بلڪ شهادت ۾ اڳهاڙين پيرن وڃڻ نصيب ٿئي. محمد شاه هن حالت تي سخت برهم ٿيو ۽ حڪم ڏنائين ته هن کي قلعي مٿان هيٺ خندق ۾ اڇلايو. ٻه دفعا ايترو مٿان اڇلائڻ جي باوجود ڪا تڪليف نه پهتن. مگر ٽيون دفعو ڪرڻ جي حالت ۾ پنهنجي والد بزرگوار جي مثالي صورت نظر آين ۽ کين هدايت ڪيائون ته خودداريءَ کان پرهيز ڪري نيسيءَ جي سراءِ کان هستيءَ جي ملڪ ڏي هليو وڃ. لهاڏا پاڻ کي ايزدي مشيئت جي حوالي ڪري ولايت سان شهادت کي شامل ڪري ڇڏيائون ۽ حسيني درجو ماڻيائون. پراڻي دهليءَ ۾ سندن قبر ٺاهي وئي. ان وقت کان پاڻ حق گو جي لفظ سان ياد ڪيا ويندا آهن.

قاضي حميدالدين ناگوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو محمد آهي. پنهنجي پيءُ خواجه عطاء الله سان گڏ سلطان معزالدين سام جي زماني ۾ دهليءَ آيا کين رسمي علمن ۾ اجتهاد جو درجو حاصل هو. پيءُ جي وفات کان پوءِ ناگور ڳوٺ جي قضا جو عهدو سندن نالي تي ٿيو، کمال جرات کان ڪم وٺندي منصب کي هلائيندا هئا. ٽئين سال خواب ۾ حضرت خاتم الانبياء عليه الصلوة السلام جن کين پاڻ ڏي سڏيو. صبح ٿيندي قضا جو عهدو ڇڏي خشڪيءَ جي رستي حرمين شريفين ڏي روانه ٿيا زادهما الله شرفا- بغداد ۾ شيخ شهاب الاولياء سهروردي رحمۃ اللہ علیہ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. اکين ۽ دل نور محسوس ڪيو ۽ خدمت جي ذريعي ٿورن ئي ڏينهن ۾ خلافت جو خرقو حاصل ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ خواجه قطب الدين اوشي رحمۃ اللہ علیہ به بغداد ۾ هئا. ۽ هنن ٻنهن جي وچ ۾ دوستي ۽ رازداريءَ جا عهد ۽ پيمان استحڪام سان ٿيا. جڏهن قاضي صاحب انهيءَ ولايت جي شهر (بغداد) کان روانه ٿي مڪي معظم ۾ پهتا ته هڪ ڏينهن طواف ڪندي هڪ درويش جي پويان هلڻ لڳا. اڳيان هلندڙ درويش پوئتي منهن ڦيرائي ڏٺو ۽ فرمايو ته پيروي ڪرڻ حقيقت ۾ سٺي ڳالهه آهي. ليڪن جيستائين صورت ۽ معنيٰ هڪ رنگ نه ٿين ڪجهه فائدو نه ٿو ٿئي. مان هر قدم ۾ ختم قرآن الحمد کان والناس تائين پورو ٿو ڪيان. تون ته ائين ڪونه ٿو ڪرين. طريقت ۾ اهڙو اتباع درست نه آهي. هيءُ ٻڌي قاضي صاحب جو حال دگرگون ٿيو. هڪ سال تائين مديني منوره ۾ مجاور رهيا ان کان پوءِ دهليءَ اچي قطب الاولياء سان ملاقاتي ٿيا ٻنهن کي هڪ ٻئي جي ديدار سان خوشي ٿي. ساڳي پراڻي دوستي وڌڻ لڳي.

چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ دهليءَ جي فتويٰ لکندڙ ۽ ڪاغذن تي لکيل علم جي عالمن راڳ جي حرمت ۽ ٻڌڻ وارن جي تعزير جي باري ۾ فتويٰ ڏني. ۽ هڪ ٻئي جي دستخطن سان ان کي سينگارايائون. ۽ قاضي حميدالدين جو هي حال هو جو سرود ۽ سماع تي عاشق هئا. جڏهن هي مضمون سندن ڪنن ۾ پهتو ته شيخ جمال الدين داؤد کي فرمايائون (جيڪو سندن محرم دوستن مان هو ۽ مٿين فتويٰ تي ان جي به مَهر لڳل هئي) داؤد! جيڪي جماعت اڃا تائين

طبيعت جي قيد کان آزاد نه ٿي آهي. اها جيڪڏهن اهڙي فتويٰ لکي ته تعجب جي ڳالهه ناهي؟ ليڪن تعجب ته توتي آهي جو درويشن جي توجه جي ڪري مردانِ خدا ۾ شامل ٿي ويو آهين ۽ اڃا تائين ٻارن وانگر مٽيءَ سان ٿوراند ڪيڏين. شيخ جمال الدين داؤد پشيمان ٿي قاضي صاحب جي قدمن ۾ مٿو رکي ڇڏيو.

سخن داني ۽ سخنوريءَ ۾ کين گهڻو ڪمال هو. ۽ سندن تصنيفون سندن سخندانيءَ جون شاهد آهن جيئن لوائح- طوائف الشمس درشرح اسماء الحسنیٰ مشتمل ٻه جلد- گهڻن حقيقتن ۽ معرفت جون ڳالهيون هنن پنهنجن ڪتابن ۾ پنهنجي قلم سان لکيون اٿن.

هڪ ڏينهن شيخ برهان الدين بلخي ۽ شيخ كبير خوارزمي عربي گهوڙن تي پاڻ ۽ هڪ ننڍي خچر تي سوار هئا. شيخ كبير فرمايو ته حميد تنهنجو مرڪب صغير آهي. پاڻ جواب ڏنائون ته بيشڪ ليڪن رفتار ۾ كبير کان وڌيڪ آهي.

چون ٿا ته تاريخ اثنيهن رمضان المبارڪ هجري سن چهل سو ستيتاليهه ۾ کين بارگاه مولوي جو اشتياق حد کان گهڻو ٿيو ۽ هن ناپائدار دنيا کان ملول ٿيا. تراويح ۽ وتر کان فارغ ٿي سجدي ۾ سر رکيائون ۽ واصل حق ٿيا. حالانڪ ڪنهن به قسم جي بيماري نه هئڻ.

شيخ فريد الدين گنج شڪر^{رحمته الله عليه} جي ياد ۾

سندن نالو مسعود ابن سليمان ابن قاضي شبيب ابن احمد ابن يوسف ابن شهاب الدين ابن فرخ شاه ڪابلي آهي ۽ ڏهن واسطن سان نسب جو سلسلو حضرت فاروق اڪبر سان وڃي ملي ٿو. سندن ٽيون ڏاڏو چنگيزي عهد ۾ هندستان آيو هو. ۽ ڪوتوال نالي ڳوٺ ۾ قيام فرمايو هئائون ۽ انهيءَ ئي جاءِ تي سندن ولادت باسعادت ٿي هئي. جوانيءَ جي شروع ۾ رسمي علمن کي حاصل ڪندا رهيا پوءِ ملتان اچي هڪ مسجد ۾ گوشي نشيني اختيار ڪيائون. خواجه قطب الدين بختيار اوشي^{رحمته الله عليه} سمرقند کان سياحت ڪندا پنهنجي پير بزرگوار جي خدمت لاءِ دهليءَ جي طرف وڃي رهيا هئا ۽ رستي هلندي انهيءَ

مسجد وٽان به گذر ٿيو ۽ کين ملاقات فيض آثار نصيب ٿيا هڪ ڪتاب سامهون هئڻ. خواجه رحمۃ اللہ علیہ پڇڻ ته ڪهڙو ڪتاب آهي. جواب ڏنائون نافع- فرمايائون نافع آهين. عرض ڪيائون ته درويش جو نفعو ته خدمت ۾ هو. ڪي چون ٿا ته خواجه رحمۃ اللہ علیہ انهيءَ ئي دفعي پاڻ سان دهليءَ وٺي وين ۽ ڪي چون ٿا ته پاڻ رستي تي ئي تحصيل لاءِ قنڌار ۽ سيستان وڃڻ جي اجازت گهري ۽ علم جي تحصيل ڪري پوءِ دهليءَ آيا ۽ خواجه رح جا پوئلڳ ٿيا. جيئن ته هن شهر ۾ ماڻهن جي هجوم سان تشويش پيدا ٿي ۽ عبادت ۾ يڪسوئي حاصل نه ٿي، ان ڪري هانسيءَ جي طرف روانه ٿي ويا. اتي به ائين ئي ماڻهن جو انبوهه رهندو هو ۽ وقت ائين ئي ضايع ٿيندو هو لاچار اجوڏن (هاڻي پاڪ پٽن شريف جي نالي سڏبو آهي) ۾ اچي پهتا. جيئن ته هن ڳوٺ جا ماڻهو ملنسار ۽ درويش دوست نه هئا لهنذا اتي ئي قيام فرمايائون. ۽ نفس جي لڙائيءَ ۾ ڪمال ڪوشش ڪيائون. چند سالن تائين جسون جون تڪيون ٺاهي پيٽ سان ٻڌندا هئا ۽ پاسي ۾ لڪل دشمن (نفس) کي فريب ڏيندا هئا ۽ آخرڪار فتح مند ٿيا. هندستان جا سڀ مشائخ متفق اللفظ چوندا آهن ته رياضت ۽ روح جي پرورش ۾ گنج شڪر جهڙو ڪوبه درويش پيدا نه ٿيو.

گنج شڪر جي خطاب جي سبب ۾ ڪيترائي قسم جا بيانات ڏسڻ ۾ آيا ليڪن گهڻو مشهور اهو آهي ته بنجارن جو هڪ قافلو رستي ۾ ملين. دريافت ڪيائون ته توهان وٽ ڪهڙو سامان آهي هنن جواب ڏنو ته لوڻ آهي. فرمايائون ته ها لوڻ هوندو. سندن اهو فرمائڻ شرط ڪنڊ جون ڳوٺريون لوڻ جون ٿي پيون. قافلي وارا بنجارا پشيمان ٿيا ۽ اصل معاملو حاضر ٿي ظاهر ڪيائون. فرمايائون ته غم نه ڪيو جيڪڏهن ڪنڊ هئي ته ڪنڊ ٿي ويندي. مطلب ته سندن عجيب ۽ غريب ڳالهين جون گزريل تاريخ جي ڪتابن ۾ گهڻيون لکيل آهن. هتي لکڻ جي ضرورت نه آهي.

هڪ ڏينهن شيخ نظام الاولياءَ رحمۃ اللہ علیہ لوڻ قرض تي وٺي فقيرن جي کاڌي ۾ وجهي ڇڏيو جڏهن پاڻ ان مان گرهه ڪيائون ته وزن معلوم ٿين فرمايائون ته گرهه جو وزني ٿيڻ جو ڇا سبب آهي. ڪيفيت حال عرض ڪئي وئي. فرمايائون ته صوفيءَ کي قرض کڻڻ جائز نه آهي. جيڪي ڪجهه ملي ان تي قناعت ڪري ۽ فرمايائون ته صوفي اهو شخص آهي جيڪو موجود تي راضي رهي ۽ عدم

موجودگيءَ جي ڳولا ۾ ڪوشش نه ڪري.

عوارف المعارف سهرورديءَ تي سندن عمدہ عمدہ حاشيہ ۽ وڏيون ڳالهيون لکيل آهن. جيڪي مطالعي سان تعلق رکن ٿيون.

شيخ بدرالدين اسحاق کي رحلت واري رات ۾ فرمايائون ته شخص نظام الاولياءَ^{عليه السلام} کي سلام کان پوءِ چئجانءِ ته دوستن جي جدائيءَ جو رنج ۽ ملاقات جو شوق فريدي^{عليه السلام} پاڻ سان ڪٿي ويو ۽ پير بزرگوار جو خرقو تو لاءِ موڪليو اٿس. مبارڪ هجي. تاريخ پنجين محرم هجري سن ڇهه سو چوھٿ ۾ پنجابوي سالن جي عمر کان پوءِ ظاهري عالم کان قديمي وطن ڏي بازگشت فرمايائون جيڪا غيب الغيوب جي بارگاه آهي.

انجمن فرزندان ۽ شيخ الاسلامي مخدوم شيخ

فريدالدين گنج شڪر اجوڏني ڪابلي^{رحمته الله عليه}

چون ٿا ته شيخ الاسلام جن کي پنج فرزند ۽ ٽي نياڻيون هيون. انهن ئي اٺن جا احوال اخلاق ۽ افعال اٺن ئي بهشتن لاءِ سرسبزيءَ جو سامان آهن. هنن اٺن ئي ميويدار ۽ چانو ڏيندڙ ٻوٽن جي برڪت سان دنيا جي ولايت واري باغ ۾ اهڙا ته هدايت جا ميوا پيدا ٿيا جن جي شان ۾ لَا مَقْطُوعَةً وَلَا مَرْفُوعَةً آهي ۽ جن جي ذريعي زماني وارن کي ڪمال فيض ۽ فائزو پهتو آهي.

پهرئين فرزند جو نالو شيخ نصيرالدين نصرالله آهي. انهن جو به هڪ فرزند هو شيخ بايزيد، درويشن جا طور طريقا ۽ خوشبوان ۾ موجود هئي. شيخ نظام الاولياءَ جو خليفو شيخ ڪمال مالوه. جن جو روضو ڳوٺ وهڙ ۾ آهي. انهيءَ ئي شيخ بايزيد جا فرزند ارجمند آهن. هن زماني ۾ مالوه ۾ شيخ ڪمال جي نسل مان هڪ جماعت آهي. الله جل شانہ هن جماعت کي پنهنجي آباءِ ڪرام جون نيڪ عادتون عطا فرمائي.

ٻيو فرزند شيخ شهاب الدين هو. پاڻ درسي ۽ حقيقي علمن جا عالم ۽ تقويٰ جي شاهراه جا سالڪ هئا. ڪتاب عوارف المعارف جي درس ۾ شيخ نظام الاولياءَ جا هر سبق رهي چڪا آهن. شيخ نظام الاولياءَ جو بيان آهي ته جيئن ته گنج شڪر وارو نسخو باريڪ قلم سان لکيل ۽ ڪجهه غير صحيح

هو. ان ڪري درس جي وقت لازمي دير ۽ رڪاوٽ ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن عرض ڪيم ته شيخ نجيب الله متوڪل وٽ جيڪو ڪتاب آهي ان جي عبارت به صحيح آهي ۽ سنو لکيل به آهي. هيءُ ڳالهه طبع مبارڪ تي ناگوار گذري ۽ ٿوري دير غور ڪري پوءِ غصي ۾ اچي ڪيترا دفعا فرمايائون ته شايد درويش کي غير صحيح ۽ تصحيح جي طاقت ڪانهي. فقير مٿو اڳهاڙو ڪري قدم مبارڪن تي رکي معافي گهري ليڪن قبول نه پئي ان ڪري مان تنگدل ٿي جهنگ ڏي هليو ويس ۽ جان ۽ ايمان ڪسجڻ جو خوف هو. جنهن جي ڪري حيران ۽ بيقرار ڦرندو رهيس. ايتري ۾ شيخ شهاب الدين کي هن حال جي خبر پئي. پاڻ منهنجي غمگيني ۽ شرمندگي اهڙي ته خوبيءَ سان پنهنجي والد بزرگوار جي حضور ۾ بيان ڪئي جو مقبول ٿي وئي. چنانچه پير بزرگوار جن پنهنجي حضور ۾ مون کي طلب ڪري منهنجو قصور معاف فرمايو. خوف ۽ نااميديءَ جي ميراڻ دور ڪري پريشان دل کي اميدوار ڪري اطمینان ڏياريو. ٻئي ڏينهن خلافت جي خلعت عطا فرمائي سرفرازي بخشي.

ٽيون فرزند شيخ بدر الدين سليمان هو. جيئن ته انوار الاهيءَ جي چمڪ ڌمڪ سندن سيرت ۽ صورت مان نمايان هئي. لهنذا پاڻ پنهنجي والد بزرگوار جا جانشين ٿيا. ۽ گنجشڪري سجاده جو ويڙڻ ۽ شيخ الاسلامي رستي جو هلڻ کين نصيب ٿيو. چون ٿا ته خواجه زور ۽ خواجه غوريءَ ٻئي بزرگ چشت کان اجوڏن ۾ آيل هئا حضرت گنجشڪر جن سجاده نشين کي هنن ٻنهي بزرگن جو مريد ڪرائي خلافت جو ڪلاه ڏياريو هو. جڏهن سندن رهنمائيءَ جو وارو پورو ٿيو ته پنهنجي والد جي حظيره منوره ۾ خوابگاه تجويز ڪري سمهي پيا.

چوٿون فرزند خواجه نظام الدين هو. سندن مهربان والد کين پنهنجو يوسف سمجهي ساڻن يعقوبي برتاءُ ڪندا هئا. ۽ پاڻ پنهنجي حقيقت جو احوال سپاهياڻي شان ۾ لکايو وٽندا هئا. هڪ ڏينهن مشرڪن سان جنگ جو اتفاق ٿيو ته اڪيلي سر چند مخالفن کي دوزخ ڏي روانو ڪري پاڻ شهادت جي ذريعي بهشت ڏي روانه ٿيا. چون ٿا ته سندن جسم مبارڪ لڙائيءَ واري جاءِ تي ڳولڻ جي باوجود نه مليو. سندن هڪ فرزند هو ڪمالات جو صاحب خواجه ابراهيم نالو هئس ۽ خواجه ابراهيم جو به هڪ پٽ هو خواجه عزيزالدين نالو هئس جن کي شيخ نظام الاولياءَ جي خدمت سان ظاهري ۽ باطني فضيلت ۽

ولایت حاصل هئي. ۽ روضي نظاميه ۾ ئي سندن قبر آهي.

پنجون فرزند شيخ يعقوب هو. پاڻ سڀني ۾ ننڍا هئا. سيد امير خرد ڪرماڻي پنهنجي والد ماجد جي زبان سان روايت ٿا ڪن ته هو فرمائيندا هئا ته مان شيخ يعقوب جي خدمت ۾ ڪمال درجي جي دلبرستي رکندو هئس. پاڻ ملامت ۽ خرابات نشينيءَ کي پنهنجي درويشاڻي مراتب جو برقعو بنائي رکيو هو. چنانچ هڪ دفعي رات جو ذڪر آهي، جنهن شهر ۾ پاڻ رهندا هئا. اتان جي حاڪم جي پيٽ ۾ اهڙو ته سور پيو جو ڄڻ ته مرڻ جي ويجهو اچي ويو. حاڪم جا ملازم شيخ يعقوب جي ڳولا ۾ ڦرڻ لڳا شايد سندن دعا جي برڪت سان هي ملڪ آباد رهي. گهڻي ڳولا کان پوءِ مٿو اُگهاڙو ۽ وار اُجهيل انهيءَ حيثيت سان ميخاني ۾ مليا. حاڪم جي درد جي ڪيفيت عرض ڪئي وئي. فرمايائون- اسان جو روز جو خرچ ختم ٿي ويو هو اُتان اُٿيا ۽ حاڪم جي گهر پهتا ۽ پنهنجي هٿ سان حاڪم جي پيٽ کي مهڻيائون. انهيءَ وقت فوراً صحتيابي ٿي وئي. حاڪم گهڻو ڪجهه جنس ۽ نقد نذر ڪيو. چون ٿا ته صبح تائين سڀ خيرات ڪري ڇڏيائون سج نڪرندي هڪ ڪوڙي به باقي نه رهي. کين ڳوٺ امروھ جي حدن ۾ رجال الغيب پاڻ سان ڪشي ويا ۽ ماڻهن جي نظرن کان لڪائي ڇڏيائون. پاڻ به فرزند ڇڏيائون جن جون عادتون ۽ طور طريقا بزرگان سلف جي مثل هئا ۽ ظاهري ۽ باطني فضيلتون به رکندا هئا. هڪڙو خواجه معزالدين جن کي مقام ديوگير ۾ شهادت نصيب ٿي. ديوگير کي هن زماني ۾ دولت آباد چوندا آهن. ۽ ٻيو خواجه قاضي رحمات الله عليه هنن به دهليءَ ۾ رحلت فرمائي.

پنجن ئي فرزندن جو ته بيان ٿي چڪو. هاڻي ٻڌو نيائين جو حال هن طرح آهي ته وڏي نيائي جو نالو بي بي مستوره هو. جن پنهنجي سڄي عمر عصمت ۽ عفت سان گذاري.

بي بي شريف جيڪا زهد ۽ عبادت ۾ پنهنجي زماني جي رابع هئي ۽ حضرت گنجشڪر رحمات الله عليه سندس باري ۾ اڪثر فرمائيندا هئا ته جيڪڏهن عورتن کي خليفو ڪرڻ جائز هجي ها ته مان شريف کي پنهنجو خليفو ۽ سجاده نشين ڪري ڇڏيان ها.

ٽين بي بي فاطمه جيڪا مولانا بدرالدين اسحاق جي نڪاح ۾ اچي خانواده مشيخت جي ڪنوار ٿي.

پهرين نياڻي مستوره کي هڪ فرزند هو. خواجه عزيز صوفي نالو هئڻ، حضرت آدم صفي الله جي خلافت جا سڀ طور طريقا انهن ۾ موجود هئا. پنهنجي قلم سان مختلف طرح جا خط نهايت خوبصورتيءَ سان لکندا هئا. تحفته الابرار في كرامت الاخيار. شيخ نظام الاولياء جي مناقب ۾ ۽ وڌيڪ سندن عمدہ عمدہ ڳالهين جي بيان ۾ سندن تصنيفات آهي. کين هڪ فرزند هو خواجه قطب الدين حسن ان کي خلافت جي خلعت چراغ دهلوي شيخ نصيرالدين محمود جي خدمت مان حاصل ٿي هئي.

ٽين نياڻي بي بي فاطمه جو مڙس بدر اسحاق جڏهن عالم بقا ڏي راهي ٿيو ته نظام الاوليا کين دهليءَ ۾ سڏايو ۽ ڪمال درجي جي خدمت ڪئي سندن ٻه فرزند يادگار رهيا خواجه محمد ۽ خواجه موسيٰ - خواجه احمد نيشاپوري شيخ الاسلام جا خاص مريد هئا جنهن با اتفاق راءِ شيخ نظام الاوليا هنن ٻنهن جي عالي قدر گهرن جي پرورش فرمائي ۽ انساني ڪمالات تي پهچايو جنهن جي معنيٰ اها آهي ته ”بازگشت ڪرڻ هن عالم خاڪ مان عنصرِي لباس ۾ وحدت جي پاڪ جهان ڏي“ - جڏهن عنصرِي علائقن کان الڳ ٿي ڪوچ ڪرڻ جو وقت آيو ته روضي نظاميه ۾ خوابگاهه ٺهي.

شماره برگزيده خلفاء گنجشڪري

شيخ جمال الدين احمد هانسوي رحمته الله عليه - جيئن ته طريقت ۽ حقيقت جو جمال ۽ جمال جي چمڪ ڌمڪ سندن حالات کان ظاهر هئي لهنذا پير جي قلبي ۽ نظري توجہ جي اثر سان سندن صدق ۽ صفا ڪمال جي حد تائين پهچي ويو هو.

مولانا برهان الدين ابن شيخ جمال هانسوي رحمته الله عليه - چون ٿا ته شيخ جمال جو روح بدن جي لباس کان مجرد ٿي رحلت ڪري ويو ته خلافت جو خرقو ۽ عصا جيڪا شيخ جمال وٽ هئي. پير جي اشاري سان سڀني فرزندن مان صرف برهان الاولياء کي عنايت ٿي.

شيخ علي صابر رحمته الله عليه - جڏهن سندن خلافت جي سند جمال الخلفاء ڦاڙي ڇڏي ته سندن ماءُ جيڪا حضرت گنجشڪر رحمته الله عليه جن جي همشيرہ هئي. اها حالت

پاءَ ڪي ٻڌائي. انهن فرمايو ته جمال جي ڦاڙيل ڪي فرید نه ٿو سبي سگهي جڏهن صابر رح جن جواب جو مضمون ٻڌو ته پنهنجي اسر ۽ رسر جي مطابق پنهنجي ماءُ کي به صبر جي تلقين ڪيائون ۽ چيائون ته ڪوبه غم نه ڪر جيڪڏهن جمال جي مضطرب هٿ صابر جي خلافت جي سند ڦاڙي ڇڏي ته صابر جي صبر جي هٿ به جمال جي سند جو ورق ڦاڙي ڇڏيو. هاڻي ڪوبه بزرگ جمال جي رهنمائيءَ سان حضرت گنجشڪر رح جن جي سلسلي کي نه پهچي سگهندو. چون ٿا ته شيخ جمال جي خلافت شيخ جمال تي ئي ختم ٿي وئي ۽ ڪوبه شخص سندن ذريعي سان سلسله داريءَ جي درجي کي نه پهتو.

شيخ علاؤالدين محمد ابن شيخ الاسلامي رحمته الله عليه — پنهنجي والد کان پوءِ ٻن نسلن تائين پاڻ موروثي سجاده تي سلسله داري ڪيائون. ۽ شڪر جو سجدو ادا ڪندا رهيا. جڏهن آخرين سفر پيش آيو ته پنهنجي جد امجد جي مقبري جي زمين ۾ خوابگاه اختيار ڪيائون. سلطان محمد تغلق هڪ وڏي ڪرسيءَ جو گنبذ سندن قبر تي تعمير ڪرايو ۽ سندن فرزند شيخ معزالملڪ جو خطاب ڏئي گجرات جي صوبي جو گورنر (صوبه دار) مقرر ڪيائون. شيخ معزالدين گجرات ۾ ئي رحلت فرمائي. شيخ علاؤالدين جي ٻئي پٽ شيخ علم الحق و الدين هئا. هي شيخ الاسلاميءَ جي منصب تي سرفراز ٿي ويا.

شيخ محمد تاج رحمته الله عليه — ولد خواجہ تاج الدين محمد — سندن حالات ۾ هڪ وڏو شان پيدا ٿيندو هو. پاڻ سلطان مظفر گجراتيءَ جي عهد ۾ تاج العلماء جو خطاب حاصل ڪيو.

شيخ نورالدين احمد رحمته الله عليه منڊو (مانڊوءَ) وارو — پاڻ به حضرت گنجشڪر جي پاڪ نسل مان آهن. هميشه سکر جي حالت ۾ رهندا هئا. شيخ فخرالدين گنج اسرار رح جونپوري — سندن صاف دل انوار ۽ اسرار جو خزانو هئي. فرمائيندا هئا ته درويشيءَ جي ڪمال منهنجي باطن ۾ بغير ڪنهن انسان جي ذريعي جي ازخود رب جي طرف ظهور ڪيو آهي ۽ شيخ نظامي گنجوي رحمته الله عليه جا بيت پنهنجي پنهنجي حال سان ملائي پڙهندا هئا. هي بيت الڳ سندن بيان ۾ لکيا ويندا. سندن مريد گهڻا آهن. خواب گاهه جونپور. شيخ علاءالدين عرف فيل مست رح — پاڻ لفظ فيل مست سان ياد

ڪيا ويندا هئا.

شيخ نور الدين رحمۃ اللہ علیہ — پاڻ حضرت گنج شڪر رح جن جي اولاد مان آهن. پنهنجي ڏاڏي شيخ تاج الدين ابن شيخ عبدالصمد ابن شيخ منو اچوڌني جا مريد آهن جن کي ماڻهو فريد ثاني ۽ پنهنجي وقت جو گنجشڪر چوندا هئا. تاريخ پندرهنين ربيع الثاني هجري سن نو سو ستيتاليهه ۾ هن فاني عالم مان لاڏاڻو ڪري ويا. دهليءَ جي قلعي جي ميدان ۾ سندن قبر آهي. مطلب ته هند ۽ سنڌ جا سڀ شهر ۽ طرف شيخ الاسلام جي اولاد جي مسڪن ۽ قدمن جي برڪت سان دارالولايت ٿيا پيا آهن. الله جل شانہ پنهنجي عنايت سان هن فروغ کي افزوني ۽ استمرار عطا فرمائي. الا يوم التناد- آمين.

شيخ جمال الدين احمد خطيب هانسوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حنفي نسل جا آهن. حضرت گنجشڪر رح کين گهڻو دوست رکندا هئا ايتري قدر جو سندن محبت ۾ ٻارهن سال ڪامل هانسيءَ ۾ قيام فرمايائون. ۽ هيءَ ڳالهه فيصلو ٿي هئي ته منهنجي خليفن مان جنهن کي منهنجو جمال مناسب سمجهي ان جي خلافت مون کي تسليم آهي. شيخ جلال الدين جنهن جو اجازت نامو ڦاڙي ڇڏيندا هئا ته ان جي باري ۾ حضرت گنجشڪر رح فرمائيندا هئا ته جمال جي ڦاڙيل کي فريد سبي نه ٿو سگهي. هي شيخ جمال جي سراپا نصيحت جي ڪلمات مان آهن: ”گفتار بغير ڪردار جي زيب نه ٿي ڏئي، جنهن جي رفتار توهان نه هلي سگهو ان جي گفتار ڇڏي ڏيو ڇو ته اهڙي گفتار بلڪل غير موثر هوندي آهي.“ جڏهن سندن ملاقات شيخ بهاءُ الدين زڪريا رح جن سان ٿي ته شيخ زڪريا کين پنهنجي سڀني خليفن تي ترجيح ڏني هئي ۽ جيڪا دعويٰ محبت جي لحاظ سان حضرت گنجشڪر رح جي خدمت ۾ حاصل هئي ان بنياد تي لکي موڪليو هئائون ته ”مان پنهنجي سڀني مريدن ۽ خليفن کي اڪيلي جمال الدين جي بدلي ۾ توهان جي روبرو پيش ٿو ڪيان. مروت جي ڳالهه اها آهي ته سودو درهر برهر نه ڪيو وڃي.“ حضرت گنجشڪر رح جن جواب ۾ لکيو ته ”جمال منهنجو جمال آهي. معاوضو مال ۾ ٿي ٿو سگهي جمال ۾ نه.“ شيخ جمال جو هڪ نظم آهي جنهن ۾ اولياءَ

الله جي مرتبن ۽ رجال الله جا حالات نظر ڪيا ويا آهن. هن نظر جي پڙهڻ سان سندن عمدگي ۽ عرفان جي ڪيفيت ڪنهن حد تائين ظاهر ٿئي ٿي.

شيخ عارف ملتاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ملتان جي حاڪم وٽ پيش امام هئو. چون ٿا ته ملتان جي حاڪم هڪ دفعي ڪجهه نقد سندن هٿان حضرت گنجشڪر رحم جن جي خدمت ۾ موڪليو پاڻ حرص ۽ طمع ۾ اچي اڌواڌ ڪري هڪ حصو نذرانو پيش ڪيو. حضرت گنجشڪر رحم جن فرمايو ته توڙا حصو ڪنبو چڱو ڪيئي. پاڻ هي ٻڌي حيران ٿي ويو ۽ جيڪي ڪجهه بچايو هٿائين سامهون آئي رکيائين ۽ نوڪريءَ کي الوداع چئي حضرت گنجشڪر رحم جي خدمت اختيار ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سندن ڪم ۾ شائستگي پيدا ٿي لهنذا حضرت گنجشڪر رحم جن خلافت جو خرقو ۽ اجازت نامو ڏئي قنڌار ۽ سيستان وڃڻ جو حڪم صادر فرمايو ته جيئن اتان جي ماڻهن جي رهنمائي ڪري. پاڻ اجازت نامي کي چمي ڏئي خدمت ۾ رکيائون ۽ عرض ڪيائون ته رهنمائي تمام وڏو ڪم آهي مون جهڙي شخص کان خوبي ۽ شائستگيءَ سان سرانجام نه ٿي سگهندي. بهتر اهو آهي ته حجاز جي سفر جي مون کي اجازت ڏني وڃي ته جيئن باقي بچل زندگي انهيءَ ئي ابراهيمي مقام ۾ بسر ڪيان آخرڪار پنهنجن طرفن کان آخري ڳالهه تي قرارداد تي عمل ٿيو.

شمس الدين داؤد پالهي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پالهي — رودليءَ جي ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ آهي. پاڻ حضرت گنجشڪر رحم جا خاص مريد ۽ شيخ نظام الاولياءَ جا همراز ۽ هم سفر هئا. چون ٿا ته هر روز صبح جو گهر کان نڪري جنگل ڏي هليا ويندا هئا. جنگل جا سڀ جانور سندن چوڌاري جمع ٿي ويندا هئا. ۽ ڪنهن به جانور يا پکيءَ ۾ ڪنهن به قسم جي تڪليف پهچائڻ يا خوف باقي نه رهندو هو. انتظار سان سندن جمال کي ڏسندا رهندا هئا ۽ پاڻ مراقبي جي حالت ۾ مستغرق رهندا هئا. ۽ جڏهن رات ٿيندي هئي ته گهر واپس ايندا هئا. انهيءَ ئي حالت ۾ زندگي گذاري ڇڏيائون.

مولانا احمد حافظ دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ رسمي ۽ حقيقي علمن جا خزانو ۽ پرهيزگاري ۽ معرفت جي ڪاڻ هئا شيخ نظام الاولياءَ کان روايت آهي فرمائن ٿا ته مان هڪ دفعي حضرت گنج شڪر رحم جن جي مقدس روضي جي آستاني بوسيءَ لاءِ وڃي رهيو هئس. سرسي نالي ڳوٺ ۾ ساڻن ملاقات ٿي، جڏهن معلوم ٿين ته مان ڪاڏي وڃي رهيو آهيان ته پيغام ڏنائون ته اميد ته تون جلد پهچندين روضي مقدس تي منهنجا سلام عرض ڪري التماس ڪجان ته دنيا جا طالب- آخرت جا طالب ۽ ٻنهي جا طالب سڄي روءِ زمين تي گهڻا آهن ليڪن هن نيازمنڊ جي آرزو انهيءَ کان سواءِ ڪجهه به نه آهي ته هن جي دعا **دَعَا تَوْفِيقِي مُسْلِمًا وَ الْحَقْنِي بِالصَّلَاحِيْنَ** (تون مون کي فرمانبرداريءَ جي حالت ۾ دنيا مان گهراءِ ۽ مونکي پنهنجي نيڪ بنڊن ۾ داخل فرما) قبول ٿي وڃي. (آمين).

شيخ بهاءُ الدين محمد سيڪري وال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ الاسلام گنجشڪر رحم جي پاڪ نسل مان آهن. نافرمان نفس جي جنگ ۾- فقر ۽ تنگ دستيءَ جي قبول ڪرڻ ۾ ۽ مال متاع ڇڏي ڏيڻ ۽ پنهنجي بزرگوار پيءُ ڏاڏن جي مثل هئا ۽ گهڻا ئي شائستگيءَ جا آثار سندن پيشانيءَ مان ظاهر هئا.

شيخ بهاءُ الدين زڪريا پور مولانا وحيه الدين ابن

علي شاهه قرشي خوارزمي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والده ماجده مولانا حسام الدين جي ڌيءُ آهي. سندن ولادت ڪوٽ ڪروڙ ۾ ٿي جيڪي قلعا سبڪتگين جي پٽ هندستان ۾ فتح ڪيا هئا انهن ۾ هي پهريون قلعو هو ۽ سندن خوابگاه ملتان ۾ آهي. ٻارهن سالن جي عمر ۾ قرآن حفظ ڪيائون ۽ قراة به حاصل ڪئي هئائون. والد هڪ هيري وانگر کين يتيم ڇڏيو. خراسان ۾ وڃي ڪتابي علم سکيائون. ۽ بخارا ۾ پهچي اجتهاد

جي درجي ۾ قدم رکيائون. اخلاق ۾ اهڙي ته شائستگي هئڻ جو زماني وارا کين بهاءُ الدين فرشتو چوندا هئا. پوءِ حرمين شريفين جي خاڪ ڇمڻ لاءِ بخارا کان جنبش فرمايائون **زَادَهُمَا اللَّهُ شَرَفًا** - پنج سال مديني منوره ۾ قيام فرمايائون. انهيءَ زماني ۾ شيخ ڪمال الدين محمد يماني موجود هو جيڪو عرب جي محدثين مان هو انهن کان احاديث جي صحيح ڪري سند حاصل ڪيائون ۽ هر سال انهن سان گڏ حج لاءِ ايندا هئا پوءِ بغداد ۾ شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر سهروردي رحمته الله عليه جن جي خدمت ۾ پهچي حقيقتاً بيعت ٿي پيا. ۽ سترهن ڏينهن جي اندر خلافت جو خرقو خاتم الانبياء عليه السلام جن جي حڪم سان حاصل ڪري واپس ملتان جي اجازت ورتائون. جيڪي صوفي اڳ کان خدمت ۾ حاضر هئا انهن انهيءَ حال تي رشڪ ڪيو ۽ شيخ کي ڪشف جي ذريعي معلوم ٿي ويو. فرمايائون ته توهان جي ڪاٺين ۾ امڪان جي آلاڻ اڃا باقي آهي ان ڪري باهه جلد اثر نه ٿي ڪري ۽ بهاءُ الدين جون ڪاٺيون خشڪ ٿي ويون آهن ان ڪري انهن جلدي شعلي کي پڪڙي ورتو. حضرت گنجشڪر رح جن فرمائن ٿا ته هڪ ڏينهن مان شيخ بهاءُ الدين جي نالي خط لکڻ گهريو پئي ليڪن اهو سوچي رهيو هئس ته ڪهڙي لقب جي عنوان سان خط لکان ايتري ۾ منهنجي نظر لوح محفوظ تي پئجي وئي آهي سندن لقب شيخ الاسلام لکيل ڏنر لهندا اهوئي لقب لکيم. چون ٿا ته ٻنهي جهانن جو ڪمال کين حاصل هو ۽ ڪرامتون به هر قسم جون ڪانئن صادر ٿيون ستن صفر هجري سن ڇهه سو پنجهٺ هڪ روشن ضمير مرد آيو ۽ سندن فرزند شيخ صدرالدين عارف کي هڪ بند ٿيل خط ڏنو ۽ چيو ته هن کي پنهنجي والد بزرگوار تائين پهچايو. چنانچہ پهچايو ويو. محبوب جي خط پڙهڻ شرط عمر گراميءَ جو زمانو پورو ٿيو. شيخ صدرالدين باهران **وَصَلَ الْحَبِيبَ إِلَيَّ الْحَبِيبُ** (دوست دوست سان ملي ويو) جو آواز ٻڌو. جڏهن اندر پهتو ته والد کي **وَأَصَلَ بِحَقِّ ذُنَائِنِ**. ۽ چوڻ وارو ڪير به موجود نه هو. **إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ**. جهڙي طرح **وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ** (دنيا جي آسمان کي ستارن جي چراغن سان آرائش آهي). اهڙيءَ طرح سندن نسل جي آسمان کي ستن پٽن سان آرائش حاصل ٿي هئي.

(1) شيخ ڪمال الدين (2) شيخ صدرالدين عارف (3) شيخ شمس الدين محمد (4) شيخ علاؤالدين يحيى (5) شيخ محبوب مجذوب (6) شيخ برهان (7) شيخ ضياء الدين حامد قدس الله اسرارهم.

هڪ ڏينهن ڪجهه صوفي سندن روبرو تونگريءَ جي مذمت ڪري رهيا هئا. پاڻ فرمايائون ته دنيا ٿورڙي شيءِ آهي جيڪا سڀني دنيا وارن ۾ تقسيم آهي. پوءِ هڪ ٿورڙي حصي جو مقدار ڪيترو هوندو. ۽ فرمائيندا هئا ته مال معنوي نانگ آهي جيڪو شخص نانگ جو منتر ڄاڻندو هجي ان کي نانگ جو قرب نقصان نه پهچائيندو آهي ۽ ڪڏهن اهو به فرمائيندا هئا ته دنياداريءَ کي درويش جي ڳل تي نيٺ جو نشان سمجهڻ گهرجي.

شيخ فخر الدين ثاني رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ شهاب الدين حق گو جا فرزند- خليفا ۽ جانشين آهن. چون ٿا ته فيروز شاھ جي عهد ۾ سيد جلال مخدوم جهانيان سندن ملاقات لاءِ اوج کان دهليءَ آيا. سلطان فيروز استقبال ڪيو. جڏهن مخدوم جو ديدار ڪيائين ته سلطان کي سعادت نصيب ٿي ۽ اعتقاد وڌيڪ زياده ٿيو. بيعت ڪيائين. ٻئي ڏينهن مخدوم جهانيان سندن خانقاه ۾ آيا. سندن عادت هئي ته هميشه بغير لکيل چنڊ کاغذ سامهون رکندا هئا ۽ هر هڪ ڪم جي شروعات ۾ انهن کي کولي ڏسندا هئا. جيڪڏهن لفظ افعَل (ڪر) نڪرندو هو ته اهو ڪم ڪندا هئا ۽ جيڪڏهن لاتفعَل (نه ڪر) نڪرندو هو ته انهيءَ ڪم کان باز ايندا هئا. انهيءَ ترازو سان الله پاڪ جي رضا منديءَ جو اندازو ڪندا هئا. جڏهن پاڻ مخدوم جي ملاقات لاءِ ورق اٿلايائون ته هر دفعي لاتفعَل نڪتو. لهنذا مجبور ٿي عذر ڪيائون ۽ چيائون ته اڄ ملاقات لاءِ خدا جو حڪم ناهي. انشاءِ الله وري ڪنهن ٻئي ڏينهن پنهنجي اک ۽ دل توهان جي ديدار سان منور ڪندس. ڪيترا دفعا ٻاهران دروازي تي زنجير لوهڻدا هئا ليڪن اندران منع جي زنجير نه کلي. لاچار مخدوم ترسي پيو. جيئن ته شيخ کي به شوق هو ته ملاقات ٿئي. ان ڪري پنجين دفعي وري فال کڻي. هن دفعي حڪم جو صيغو نڪري آيو. فوراً پنهنجي جاءِ تان اُٿي بيٺا. مخدوم کي به خبر پئي ته شيخ اندران پنڌ اچي

رهيا آهن. ترسيا ۽ پالڪيءَ تان لهي آيا ۽ شيخ جي رفتار ڏي حيرت سان ڏٺائون ۽ چيائون درست - درست - درويش کي ائين ئي ڪرڻ گهرجي ته بغير حڪم خدا جي هڪ قدم به نه کڻي. جڏهن پاڻ ۾ هٿ ملايائون ته مخدوم گلي ملڻ جو ارادو ڪيو. شيخ کي مخدوم جي لڪل ڪاروائي معلوم هئي ته جنهن سان به گلي ملندا آهن ته جيڪي ڪجهه ان وٽ معرفت جو قسم هوندو آهي سڀ سلب ڪري وٺندا آهن. ان ڪري شيخ گلي ملڻ کان معذرت ڪندي چيو ته منهنجا پٽ گهڻا آهن ۽ نعمت گهڻ آهي ۽ هيءُ آيت پڙهيائون. هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَفْسَةً وَلِي نَجْاةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفَلْتَنِيهَا. (منهنجو ڀاءُ آهي ان وٽ نوانوي رڍون آهن ۽ مون وٽ صرف هڪ رڍ آهي. هو چئي ٿو ته پنهنجي رڍ مون کي ڏي). مخدوم چين ئي چين ۾ مسڪرايو ۽ پنهنجي نعمتن سان شيخ جي فرزندن کي ڪامياب ڪيائين ۽ هر هڪ کي هڪ خاص رخ ڏي روانو ڪندي فرمايائين ته شيخ بهاءُ الدين گنج روان کي سرڪار ڪالپي عطا ڪيم شيخ صدر کي صوبو جونپور ڏنم ۽ شيخ بدر جو تقرر سرڪار بهار ۾ ڪيم ۽ چيائون ته انهن صاحبن جو رتبو ايترو ته بلند آهي جو بيان ۾ نه ٿو اچي. باد لطف خدا قرين هم.

سيد جلال سرخ بخاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ بهاءُ الدين زڪريا جا مريد ۽ مخدوم جهانپان جا ڏاڏا آهن. قدس سرهم. چون ٿا ته تقدير الاهي کين بخارا کان بکر ۾ ڇڪي آندو. ان کان چند ڏينهن پوءِ پاڻ غيبي اشاري تي سيد بدرالدين بڪريءَ جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪرڻ جو ارادو ڪيائون. سيد بدرالدين الهامي اجازت جو انتظار ڪيو ۽ انهيءَ ڪري جواب ڏيڻ ۾ ڪجهه دير ڪيائون. جڏهن سيد بدرالدين جي به باطن ۾ اهوئي الهام ٿيو ته نڪاح ڪري ڇڏيائون. خان ۽ خاندان ٻئي هڪ ٿي ويا. مگر آخرڪار آسماني گردش سان ڀائرن جي دلين ۾ به حسد ۽ ڪينو پيدا ٿيو. انهيءَ سبب سيد جلال الدين سکونت ترک ڪري اوچ ۾ اچي گوشتي نشين ٿيو. گهڻي مدت تائين خدا پرستيءَ ۾ مشغول رهيا ۽ رحلت کان پوءِ به اهوئي شهر سندن خوابگاه بنيو.

شيخ حسين كاه بر^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن خوابگاه ملتان ۾ آهي. قدوة الاوليا شيخ بهاء الدين زكريا رحمہ جن جا هر عصر آهن. هوش سنپالڻ کان پوءِ گاه ڪري ان مان معاش پورو ڪندا هئا. جڏهن جذب جي حالت پيدا ٿي ته خرابات ۾ وڃي ويٺا. هڪ ڏينهن جوانيءَ ۾ شيخ زڪريا خرابات نشين شيخ وٽ وڃي نڪتا. شيخ حسين هٿ تي پيالو رکي سامهون ڪيو. شيخ زڪريا ادب سان وٺي گريبان تي هاري ڇڏيائون. جڏهن گهر آيا ته پيراهڻ پنهنجي پراڻي دائيءَ جي سپرد ڪيائون جيئن ته پيرھڻ جو داغ ڏٺڻ سان نه لڳو ته دائيءَ انهيءَ جاءِ کي وات ۾ رکي چوسيو. پوءِ پهچي وئي جتي پهچڻو هئس. چون ٿا ته دائي زماني جي عارف بنجي وئي ۽ اڪثر ان جون ڳالهيون تقدير جو پيغام هونديون هيون.

شيخ پيرد ملتانِي^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ بهائيه نسل مان آهن. اڪيلائي ۽ آزاديءَ جا ته ڄڻ درياه هئا. قرآن مجيد- شيخ محمد مغربيءَ جو ديوان ۽ جتتين لڳل خرقو. انهن شين کان سواءِ ڪابه شيءِ پاڻ وٽ نه رکندا هئا. ملتان کان نڪري ڪيترا سال گجرات جي جنگلن ۾ بسر ڪيائون. آخر الامر ڪره ۾ اچي ڪنڊ اختيار ڪيائون. جڏهن آخري سفر جو وقت اچي پهتو ته خواج ڪرڪ جي قبر جي برابر سمهي رهيا.

رڪن الدين ابوالفتح^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ صدرالدين جا پٽ ۽ شيخ صدرالدين، شيخ بهاء الدين زڪريا جا فرزند هئا. قدس اسرار هر. خلافت جو خرقو پنهنجي ڏاڏي بزرگوار کان مليل هئڻ. چون ٿا ته سلطان قطب الدين ابن علاؤ الدين جي دل ۾ ان جي نالائقيءَ سبب شيخ نظام الاوليا قدس سره جي طرف کان غبار پيدا ٿيو. لهنذا سلطان انتهائي منت ميڙ سان شيخ رڪن الدين کي ملتان کان دهليءَ گهرايو انهيءَ ارادي سان ته شيخ رڪن الدين جي درويشيءَ ڪري شيخ نظام الدين جي

خانقاه جي رونق هلي ويندي. جڏهن شيخ رڪن الدين جي تشريف آوريءَ جي خبر پئي ته سلطان المشائخ علائي حوض تائين استقبال لاءِ ويا. ۽ ٻئي بندگان خدا هڪ ٻئي جي ديدار سان خوش ٿي الله عزاسمه جو شڪر بجا آندائون ۽ جڏهن علحيدگيءَ ۾ ويٺا ته معرفت تي ڳالهيون ڪيائون شيخ نظام الاولياءَ جي گهر ۾ هڪ انجمن منعقد ٿي. سڀ ظاهر ۽ باطن وارا صاحب حاضر هئا. انهن مان مولانا عمادالدين اسماعيل ملتان کان دهلي اچڻ جو سبب هن طرح پردي ۾ پڇو ته مڪي معظمه کان مديني منوره خاتم الانبياءَ عليه السلام جن جي هجرت جو سبب ڇا هو. شيخ رڪن الدين جواب ڏنو ته خاتميت جي متعلق ڪجهه ڪمالات جو ۽ نبوت جي متعلق ڪن مرتبن جو حاصل ٿيڻ مديني منوره جي زمين سان وابسته هو. شيخ نظام الدين جن فرمايو ته- سبب اهو آهي ته گهڻا مقامي ناتوان (ڪمزور) ماڻهن کي مڪي معظمه وڃڻ ميسر نه ٿيندو هو. انهن جي تڪميل لاءِ آنحضرت جن مديني منوره ۾ نزول فرمايو. اهڙي قسم جي دلچسپ ۽ لطيف ڳالهين سان پنهنجن هڪ ٻئي جي تواضع جو اظهار ڪيو. ٻئي ڏينهن سلطان قطب الدين رڪن الملت جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ معلومات ڪيائين ته شهر وارن مان سڀني کان اڳتي وڌندڙ سعيد ڪير آهي. شيخ رڪن الملت جن فرمايو ته اهو شخص آهي جيڪو هن دارالامان مان بهترين خلائق آهي. ۽ انهيءَ قسم جي اشارن جي ذريعي سان چاهيائين ته جيڪي وسوسا سلطان جي خيال ۾ جمع ٿيا آهن انهن کي دور ڪجي ۽ جيڪا بيهوده خواهش منهنجي متعلق سلطان رکي ٿو ان باري ۾ به پنهنجي طرف کان نااميدي ڏياريانس. مگر سلطان جي دل تي بدباطنيءَ سبب ڪو اثر نه ٿيو. ان کان پوءِ هڪ ڏينهن سلطان قطب الدين جو لنگهه نظاميه خانقاه جي ڀرسان ٿيو. ان وقت مخلوق جو هجور حد کان گهڻو هو. معلوم ڪيائون ته اڄ ڪهڙي بزرگ جو عرس آهي. بد باطن وزير اهڙي طرز سان جواب ڏنو جو پڇڻ واري جي دل ۾ پيهر ڪيف ۽ غيرت جو غبار پيدا ٿيو. جڏهن سلطان پنهنجي دولت خاني تي واپس آيو ته لکي موڪليائين ته خانقاه جو صاحب هتان پنهنجو سامان کڻي هليو وڃي. رقعو حجري ۾ پهتو. آستاني ۾ کوليو ويو ۽ اڱڻ ۾ پڙهيو ويو. رات جي وقت فرمان روا جي پيٽ ۾ سور پيدا ٿيو ۽ طبيبن جيتري دوا ڪئي اوترو ئي سور ۾ اضافو ايندو ويو. ان وقت سمجهاڻين ته هي انهيءَ گستاخيءَ

جي ڇمٽ آهي. پوءِ سلطان عالمن ۽ عارفن کي سفارشي بنائي شيخ نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ موڪليو ۽ عذر خواهي ڪئي. معافي ۽ صحت لاءِ دعا لاءِ عرض ڪيو. فرمايائون ته نظام کي خدائي ڪارخاني ۾ ڪهڙو دخل آهي. دوا ۽ درد ٻئي تقدير جا حرف آهن. جيئن ته صرف سفارش ڪندڙ جي آمدورفت ۽ علاج جي باوجود ڪو نتيجو نه پيدا ٿيو ته بيمار جي ماءُ حضور ۾ حاضر ٿي انتهائي ادب احترام ۽ درد آميز لهجي ۾ روح راڙو شروع ڪيو. شيخ الاسلام فرمايو ته ان شرط تي علاج ڪندس، جو سلطنت دهلي جو ڪاغذ - خاص مهر ۽ منصب وارن جي مهربن لڳائڻ کان پوءِ پيشاب جي قاروره (ٿانو) سان گڏ موڪليو ته جيئن نسخو تجويز ڪجي. هي شرط قبول ڪري جلدئي ٻئي شيون پيش ڪيون ويون. شيخ نظام الاولياءَ انهيءَ ئي وقت سلطنت جي ڪاغذ کي ويڙهي پيشاب جي ٿانو ۾ وجهي فرمايائون ته دهليءَ جي سلطنت درويش جي نزديڪ بيمار جي پيشاب جي برابر آهي. آخرڪار دعا ڪندي ئي فوراً صحت حاصل ٿي وئي ۽ هر ڪو پنهنجي جاءِ تي موٽي ويو. سلطان غياث الدين تغلق شاه سلطان قطب الدين مبارڪ شاه خلجيءَ کانپوءِ دهليءَ جو فرمانروا ٿيو ۽ هجري سن ست سو پنجويهه ۾ بنگال کان دهليءَ ۾ هڪ عاليشان محل ۾ لٿو جيڪو ان جي نالي سان تعمير ڪيو ويو ته شيخ رڪن الدين ۽ ٻيا زماني جا رئيس اتي مسند تي ويٺا هئا. شيخ اتان جلد اٿڻ واسطي بار بار چيو مگر ڪارگر نه ٿيو. جڏهن دسترخوان وڃايو ويو ۽ انهيءَ کان اڳ جو دسترخوان زياده ڪيو وڃي - اتي ٻاهر هليا ويا. ٻيا صاحبان به سندن پويان اتي ٻاهر هليا آيا. اتفاق سان هٿ ڏوٽي رهيا هئا ته عمارت ڪري پئي ۽ سلطان پنهنجي چند مقبرن سميت ڊهجي مري ويو.

ڏسو تقريب جي تحريڪ - هيءَ تحريڪ ڪيئن دل ۾ لڪل واقعن کي ظاهر ڪرڻ واري زبان جي حوالي ڪري واقع نگار قلم جي ذريعي ڪتابت ۾ آڻي ٿي. هجري سن هڪ هزار سورهن ربيع الاول جي مهيني ۾ مرزا ابراهيم ابن مرزا سليمان حاڪم بدخشان جي پٽ مرزا شاه رخ جيڪو اڪبر شاه جي زماني مالوه صوبي جو حاڪم هو. اُجپن ۾ عالم علويءَ مان ڪوچ ڪيو هئائين. راقم تعزيت جي لاءِ مرحوم جي فرزند مرزا فتح پوريءَ وٽ جن جو مبارڪ نالو بديع الزمان مرزا آهي. پنهنجي ڳوٺ منڊو (مانڊو) ويو هو. وڏا

وڏا امير ۽ سردار مرزا شاھ رخ جي زماني ۾ بديع الزمان جي برتاءَ کان ناخوش هئا. خراب فڪر ۽ نالائق انديشه جو هن وقت بدلو وٺڻ واسطي موزون سمجهي. مشوري جي پردي ۾ دورنگيءَ کي ڪم ۾ آندائون. ۽ عبدالله خان جي نزديڪ جيڪو جهانگير شاھ جو نوازش يافتہ هو. هر هڪ مڪر ۽ زور سان پيريل خط لکي موڪليا ته آسانجي پٽ جي دماغ ۾ خودسريءَ جي هوا پيريل آهي ۽ شهنشاهيءَ جي آداب جو انديشو هن جي دل ۾ قطعي آهي ئي ڪونه. هي لڪل فتنو ظاهر ٿيڻ کان اڳ ئي ان جون ٻانهون ٻڌي درٻار ۾ موڪليو وڃي. فقير کي هن ڪم جي اصليت کان پوري آگاهي آهي ته هيءَ آفت سان پيريل گرفتار مرزا جي باري ۾ صرف تهمت ۽ محض بهتان آهي. آخرڪار زماني جي پريشانيءَ تي نظر ڪندي مان مرزا کان رخصت ٿيس. ۽ گذريل دلبستگي جيڪا ناهر خان جي جمال ۽ ڪمال سان هئي. ڳوٺ محمدپور ويس. هي ڳوٺ ناهر خان جي جاگير ۾ آهي. پنهنجي گهر کي ڇڏڻ جو ارادو هو مگر هن شورش جي ختم ٿيڻ جو انتظار ڪري رهيو هئس. مطلب ته مڪتوب اليه عبدالله خان هڪ عرصي تائين ته پنهنجي نيڪ عادت ۽ ملڪوتي صفات سان هنن خطن کي تامل ۾ رکيو. مگر جيئن ته هن طرف کان اصرار حد کان وڌي ويو هو ان ڪري لاچار هن طرف روانو ٿيو پيو ۽ صوبي جي جاگيردارن جي نالي کيس سڏائڻ جي غرض سان پروانہ موڪليم. ته هر طرف کان سپاه فراهه ٿي حاضر ٿئي. آخر عبدالله خان وسط جمادي الاول ۾ اجين اچي پهتو. صاف دل جو ان (بديع الزمان) سپاه باطن اچڻ ڏاڙهين وارنجي فريب وارين ڳالهين تي ڀروسو ڪري اچڻ واري جي استقبال لاءِ ٻاهر نڪتو. عبدالله خان مرزا کي پنهنجي خيم گاه (ڪيمپ) ۾ وٺي ويو ۽ پھري وارن جي حوالي ڪيو. انهيءَ ڏينهن حڪم جي تعميل ۾ ناهر خان اجين ۾ پهچي عبدالله خان جي لشڪر ۾ وڃي مليو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ راقم به اجين ۾ آيو ۽ ناهر خان جي دولت خاني جي برابر پنهنجو خيمو نصب ڪيو. عبدالله خان حڪم ڪيو سرداران سپاه جي چوڌاري قلعو تيار ڪن. انهيءَ ڪري ناهر خان به پنهنجي سپاه جي چوڌاري ديوار ٺهرائي ۽ حويلي بنائي پٽن کي به سڏيائين ڇو ته نزديڪ هئا. هڪ ڏينهن حويليءَ جي ديوار جي چانو ۾ ناهر خان ڪجهه درويشن سان ويٺو هو. جيئن ته مٽيءَ جي ديوار ٺاهڻ وارن ديوار ٺاهڻ جو ڪم مضبوط نه

ڪيو هو ان ڪري ديوار جهڪي پئي هئي ۽ انهيءَ ڪري ان جي ڪرڻ جو خيال راقم جي دل ۾ پيدا ٿيو ۽ انهيءَ خيال کي صراحت سان بيان ڪرڻ جي باوجود سائين توجه نہ ڏنو ايتري ۾ کائڻ لاءِ دسترخوان وڇايو ويو ۽ کائڻ کان فارغ ٿي راقم هٿ ڌوڻ کان سواءِ اتان اٿي ويو. اڃان پنهنجي خيمي ۾ بہ نہ پهتس تہ ديوار جي ڪرڻ جو آواز آيو. ناهر خان ڪنهن طريقي سان نڪري آيو ۽ هٿ وڌائي شيخ عبداللطيف کي جيڪو هڪ آزاد شخص آهي. مصيبت مان ڪڍيو. پنهنجي پنجن سالن جي پٽ جو ڪو خيال نہ ڪيائين جنهن جو نالو دلاور خان هو ۽ سامهون ڪيڏي رهيو هو. اهو مٽي ۽ پٿرن ۾ پيو هو ٿوري دير کان پوءِ ان کي بہ هيٺان ڪڍيو ويو. نيڪ ڪرداري ۽ درويش دوستيءَ ڪري هي لایموت پٽ کي ٻيهر زندگي بخشي.

شيخ عماد الدين اسماعيل ملتاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ رڪن الدين ابوالفتح جا ننڍا ڀاءُ آهن. ليڪن ان جي ماءُ مان نہ آهن. کين دين ۽ دنيا يعني پنهنجن جهانن جي سعادت مندي حاصل هئي. بزرگوار ڏاڏو ولايت جو صاحب پيءُ ۽ بابرڪت ڀاءُ کان گهڻو ڪجهه فيض ۽ فائدو حاصل ڪيو هئائون. فقہ جي علم ۾ ايتري قدر تحقيق ڪي وڌايو هئائون جو اجتهد جو درجو حاصل ٿي ويو هئڻ. جنهن مسئلي ۾ ملتان جا سڀ فقهي ۽ مفتي عاجز ٿي ويندا هئا اهو مسئلو سندن توجه سان حل ٿي ويندو هو. آخرڪار درسي علمن کي الوداع چئي پنهنجي وڏي ڀاءُ جي خدمت ۾ داخل ٿي ويا ۽ ان جي خدمت جي طفيل جڏهن ڀر ۾ موجود دشمن (نفس) سان لڙائي شروع ڪئي تہ فتح حاصل ڪيائون جڏهن رڪن الاولياءِ جو آخرين وقت آيو ۽ انهن جو ڪو فرزند نہ هو ۽ پيءُ بہ چڻي چڏيو هو تہ ننڍو ڀاءُ وڏي پٽ کان بهتر هوندو آهي. لھذا رڪن الاوليا پنهنجي سجاده ننڍي ڀاءُ جي سپرد ڪري ان کي زماني جو رهنما بنايائين. ان کان پوءِ شيخ صدرالدين حليم ابن شيخ عمادالدين مسند تي ويٺو. شيخ صدرالدين حليم کان پوءِ شيخ صدرالدين شھراللہ ابن حليم قائم مقام ٿيو. هلم جراً سجاده نشيني عماديہ نسل ۾ رهي.

مصرع: عمادالدين عماد قصر دين بود.

شيخ علم الهدى رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ ركن الدين ابوالفتح جا سوٽ آهن. پڙ ڏاڏي جي زندگي ۾ ئي سيرو سياحت جي هوا مٿي ۾ پرڄي وئي هئي. ماوراءالنهر خراسان ۽ پارس ۾ وڃي نقلي علم ۽ عقلي فن حاصل ڪيائون. ۽ ڪمال درجي جا تجربا ڪري هجري سنه ست سو چاليهه ۾ جڏهن سلطان محمد تغلق شاھ جو دور هو. دهليءَ ۾ آيا. پنهنجي وڏي سوٽ جي خدمت ۾ اچي مناظرو ڪرڻ لڳا. ليڪن ركن الاولياءَ جي ظاهري علم کي قطب جي روشنيءَ جي قوت جو استحڪام حاصل هو. علم الهدي جي وڏائي مناظري ۾ ڪم نه آئي بلڪ شرمندگيءَ جو سبب بني.

واضح هجي ته عالم صورت جو پهلوان. عالم معنيٰ جي پهلوان سان مقابلو نه ٿو ڪري سگهي بلڪ ادب جي ڪناري تي بيهي انهيءَ خيال ۾ ٻڏي ٿو وڃي ته ڏسڻ ۾ اچڻ واري موجودات حقيقت الحقائق جو عڪس آهي. ۽ عڪس معنيٰ کان خالي بس هڪ صورت هوندي آهي. ۽ اصل عالم ظاهر ۾ هڪ ملڪ هوندو آهي جيڪو ملڪوت يعني عالم ارواح جي برابر هوندو آهي. سبحن الذي بيده ملكوت كل شيء و اليه ترجعون. (پاڪ آهي اها ذات جنهن جي هٿ ۾ هر شيءِ جو ڪامل اختيار آهي ۽ توهان سڀ ان ڏانهن موٽايا ويندؤ.)

شيخ الهداد احمد آبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سهروردي سلسلہ مان آهن. پنهنجي وقت جا پرهيزگار ۽ خدا پرست هئا. حقيقي ۽ درسي علم به ڄاڻندا هئا. ڪاڻ جو سڀ شيون ڇڏي ڏنيون هئائون. صرف هڪڙي پيالي کير سان بک جو علاج ڪندا هئا. چاهي ڪٿان به ميسر اچي. معرفت دائيءَ ۾ ٻين معرفت جي سمجهدارن تي سبقت رکندا هئا. جيڪي عمدہ مضمون ۽ ان جا نوان نوان حل خاص سندن طبيعت ۽ فھر ۾ ايندا هئا ان جو فيضان درس ڏيڻ مهل ٻڌڻ وارن کي پهچائيندا هئا. شريعت جي رعايت ڪندي سرور ۽ سماع جي مجلس ۾ نه ويندا هئا. شيخ زين الدين خوانيءَ جي سلسلي سان ڪمال درجي جي وابستگي هئڻ.

شيخ موسيٰ ﷺ جي ياد ۾

آشڪارا ڪرامتون گهڻيون ظاهر ٿيون اٿن. موسوي صاحب ولايت هئا. چون ٿا ته نٿي کان قدوة الاوليا شيخ بهاءُ الدين زڪريا جي ملاقات لاءِ ملتان ايندا هئا. جڏهن راوي درياه تي پهتا ته ملاح پيڙي لڳائڻ ۾ دير ڪئي. پاڻ انهيءَ درياه جو پاڻي هڪ ابريق ۾ کڻي شيخ جي خدمت ۾ کڻي ويا. شيخ فرمايو ته هن پاڻيءَ مان ماڻهن کي فائدو ٿو پهچي بدستور واپس ڇڏي اچ. پاڻ چيائون ته هي پاڻي آستانه بوسيءَ جي مشتاقن کي روڪي ٿو ۽ هن جي رڪاوٽ سان انهن کي نقصان ٿو پهچي. هاڻي انهيءَ شرط تي ڇڏيو ويندو ته شهر جي ڪناري کان گهڻو پري وهڻ لڳي. ان ڏينهن کان راوي درياه ملتان کان پري وهندو آهي. هنن ٻنهي صاحبن جي ڪري چند ڏينهن حقيقت جي انجمن بياني اهڙي عمدہ طريقي ٿيندي رهي جو انجي خوشي بيان ۾ نه ٿي اچي سگهي.

شيخ حميد الدين صوفي سعيدي ناگوري

سوالي ﷺ جي ياد ۾

سندن لقب سلطان التارڪين آهي. خواجہ معين الدين چشتي اجميري رح جن جا مريد ۽ خليفه آهن قدس سرهما. ڪي چون ٿا ته پاڻ سوال نالي ڳوٺ جا باشندہ آهن جيڪو اجمير جي ڳوٺن مان آهي. ۽ ڪن جو خيال آهي ته جيئن ته تصوف جي مشڪلات جي باري ۾ پاڻ سوال ۽ جواب گهڻو ڪندا هئا. ان ڪري سوالي لفظ سان مشهور ٿي ويا. چون ٿا ته سلطان شمس الدين التمش جي زماني ۾ جڏهن دهليءَ جي شيخ الاسلام شيخ نجر الدين صغريءَ شيخ جلال الدين تبريزيءَ جي نالي هڪ بهتان لڳايو ته سلطان تهمت جي حقيقت معلوم ڪرڻ جي واسطي وقت جي بزرگان کي هر هڪ شهر مان سڏائي هڪ جاءِ تي گڏ ڪيو هئائين. انهيءَ ۾ شيخ حميد الدين اعتراض جي طور تي شيخ بهاءُ الدين زڪريا کان سوال ڪيو ته مال سان نانگ جي ڪهڙي مناسبت آهي. فرمايائون

تہ ٻئي مهلتڪن آھن ۽ تعلق جو سبب ٻنھين ۾ تباھ ڪرڻ ۾ ھڪجهڙو آھي. انھيءَ سان گڏ اھو بہ چيائون تہ اھو شخص عقلمند آھي جيڪو تباھ ڪندڙ شيءِ کان پري رھي. نہ ان جي دوستيءَ جي طرف مائل ٿئي ۽ نہ ان جي نزديڪيءَ کان خوش ٿئي. بھاءُ الاولياءَ رحہ جواب ڏنو تہ جيڪو منتر ڄاڻندو ھجي ان کي نانگ جي زھر ۽ مال جي مستيءَ مان نقصان نہ ٿو پھچي. ان تي حميد العرفاءَ چيو تہ نانگ جي منتر ڄاڻڻ جي باوجود ان کي ويجهو رکڻ سٺي ڳالھ نہ آھي. بھاءُ الحق انھيءَ جي جواب ۾ دير ڪئي تہ فوراً پنھنجي پير شيخ الشيوخ کي ڏنائون تہ ھو فرمائڻ پيا تہ بھاءُ الحق ھيئن چو نہ ٿو چوين تہ دنيا اھل ڪمال جي ڳل تي نيٺ جو داغ آھي. جھڙي طرح صورت جي حسينائن کي پرن تي ڪجل ۽ ڳلن تي نيٺ بدنظر کان بچائيندو ۽ زيبائش کي وڌائيندو آھي. اھڙي طرح معنوي محبوبن کي دنياوي نيٺي رنگ جو ڪم ڪري خود بيٺيءَ جي نظر کان محفوظ رکندو آھي. ۽ ھن جي اندر اھو حسن بہ موجود آھي تہ ٻين سان احسان ڪرڻ جو موقعو ملندو آھي. لکيل آھي تہ حميد العرفاءَ ھڪ خط بھاءُ الاوليا رحہ جي خدمت ۾ موڪليو ھو جنھن ۾ لکيو ھئائين تہ گھڻيون قرآني آيتون- خبرون ۽ آثار انھيءَ مضمون جي شھادت ٿا ڏين تہ دنيا کي دوست رکڻ وارا ۽ انھن جا دوست خدا کي نہ ٿا پھچن. ۽ واقعي حال اھو آھي تہ ڪيترائي دولت مند قطيبت ۽ غوثيت جي وڏن درجن تي پھچي چڪا آھن. حُسْبَةُ اللَّهِ ۽ رَحْمَةُ عَلَي الْفَقِيرِ (اللہ جي واسطي ۽ فقير تي مھرباني ڪري) ھن مشڪل کي حل فرمايو تہ جيئن توهان جي رنگين خط کي پنھنجو امام بنائي اطمینان حاصل ڪيان ۽ انھيءَ حقيقت جي معجون سان باطني علاج عمل ۾ آڻيان ۽ ھڪ ڳالھ اھا بہ آھي تہ دنيا ھٿ ۾ ھجي تہ دوا آھي ۽ دل ۾ ھجي تہ درد آھي. انھيءَ بنياد تي انھيءَ شخص کي تہ فائدو آھي جنھن جي لاءِ دنيا دوا آھي ۽ انھيءَ شخص لاءِ نقصان آھي جنھن جي واسطي دنيا درد آھي ۽ سلطان سھرورد جو جيڪو اھو فقرو آھي تہ ”ميخ اسپ درگل زده ام نہ در دل“ (يعني گھوڙن کي ٻڌڻ جي سون جي ميخ زمين ۾ ھڻيں اٽل دل ۾ نہ ھڻيں اٽل) ھن فقري سان تسلي نہ ٿي ٿئي چو تہ مذمت جو بنياد ظاھر دنيا تي آھي نہ نيت تي جيڪا لڪل آھي. بھاءُ الاولياءَ رحہ خط جي جواب ڏيڻ کي الھام تي

چڏي ٻن سالن تائين خاموش رهيا ۽ حميد العرفاء جواب جي انتظار ۾ دعا ڪري قبوليت جا اميدوار رهيا. انهيءَ ڪشمڪش ۾ هئا ته هڪ ڏينهن هڪ ورق ويڙهيل عالم غيب کان مصليٰ جي هيٺان نڪتو ان تي جيڪي ڪجهه لکيل هو ان جو مقصد هي آهي ته حق جي راه تي هلڻ وارا تن گروهن ۾ تقسيم ٿيل آهن. هڪ گروهه بلڪل مجرد آهي جنهن کي استغراق جي ڪري صفتن مان امڪاني رسمن کي حد درجي گهٽ ڪرڻ جي ڪري ڪونين جي بلڪل خبر ناهي. ٻيو گروهه انهيءَ جماعت کي سمجهڻ گهرجي. جيڪي ظاهر کي جيڪو محض ممڪن آهي امڪاني لوازمات سان مخصوص ٿا ڪن. ۽ باطن کي جيڪو عين واجب آهي خاص ايزدي تجلين جي مشاهدي ۾ مشغول رکندا آهن. ۽ ٽيون گروهه اهو آهي جيڪو دنيا و مافيهي کي ترڪ بهشت ۽ آنجهاني درجن جي واسطي محنت ڪندو آهي. ۽ هي سڀ موجوده معاني ۽ آئين ٽنهن گروهن ۾ عملي صورتن جي تقاضا آهي جيڪو واجب الوجود جو خاص فعل آهي. نالن ۽ صفتن جي تقاضا جي لحاظ سان لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ (جيڪي ڪجهه هو ڪري ٿو ان جي پڇا ان کان نه ٿي ڪري سگهجي). سلوڪ ۽ تصوف جي علم ۾ گهڻا رسالا سندن تصنيف ڪيل آهن. شعرن ۽ ٻين نظمن کي فصاحت ۽ مقبوليت جي ڪرسيءَ تي سوز و گداز جي رنگ ۾ پهچايو هئائون. ڪن ڪتابن ۾ لکيل آهي ته پاڻ شيخ احمد تارڪ لاهوريءَ جا پٽ آهن. شيخ احمد تارڪ ابراهيم جو- ابراهيم محمد جو ۽ محمد سعيد فاروقيءَ جا پٽ هئا. جيڪي فاروق اعظم جي نسل مان آهن رضي الله عنهم. انهيءَ بنياد تي کين سعیدی چوندا آهن. تاريخ اُتٿيه ربیع الآخر هجري سن ٻه سو ٽيهتر تي ۽ ڪن جي نزديڪ هجري سن اٺهٺ ۾ واصل بحق ٿيا. قبر ناگور ۾ اٿن.

اولاد سلطان تارڪين قدس اسرارهم جي ياد ۾

سندن ٻه فرزند هئا شيخ عزيز ۽ شيخ مجيب. وڏي جا ٽي پٽ هئا. شيخ وحيد الدين احمد- شيخ فريدالدين محمود ۽ شيخ نجيب الدين قاسم- شيخ حسين ابن خالد- تن واسطن سان شيخ وحيد کي پهچن ٿا.

مختصر حالات شيخ فريد

پاڻ پنهنجي ڏاڏي بزرگ جا مريد خليفا ۽ جانشين هئا. ڪي چون ٿا ته ڪتاب سرورالصدور سندن ئي ترتيب ڏنل آهي. سلطان محمد تغلق جي عهد ۾ ناگورڪان دهليءَ آيا هئا ۽ مشرق جي طرف جيمندل ۾ جيڪو قديمي شهر آهي سڪونت اختيار ڪيائون ۽ رحلت کان پوءِ انهيءَ ئي ڪوچي ۾ خوابگاه به ٺهي، مقام قطب الاوليا جي رستي ۾ قدس سره. شيخ فريد کي ست پٽ هئا. انهن مان هڪڙو شيخ عزيز به هو. ڪن جي نزديڪ سرورالصدور ۽ نورالبدور سندن ئي تصنيفون آهن ۽ ڪي شيخ اوحد جي تاليف مان سمجهن ٿا. جيڪو شخص عزيز کان وڏو هو. ڪي شيخ عزيز جي تاليف مان سمجهن ٿا. جيڪو شيخ عزيز جو ننڍو ڀاءُ هو. بهر تقدير ذڪر ڪيل ڪتاب لکيل شيخ فريدالدين جا يا انهن جي فرزندن مان ڪنهن حوي آهي. گهڻا خاص خاص فائدا ۽ لطيفا جيڪي پنهنجي والد کان ستاويهن سالن ۾ ٻڌا هئڻ هن ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهن. ۽ اهو به لکيل آهي ته مون ننڍپڻ ۾ جداعليٰ سلطان التارڪين جي خدمت ڪئي آهي. انهيءَ بنياد تي سندن عمر قريب هڪ سؤ سالن جي ٿيندي. ان کان پوءِ لکن ٿا. تاريخ ٻي ربيع الاول هجري سنه ست سؤ پنجويهه والد صاحب جن حديث ۽ دعوت جو اجازت نامون عطا فرمايو. جداعليٰ جو خرقو پارايو ۽ پنهنجو خاص ڪلاه منهنجي مٿي تي رکيو ۽ سٺيون سٺيون دعائون ڏئي سرفراز ڪيو، اولاد ۾ حميد و صاف حميد بودند.

شيخ جلال الدين تبريزي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ ابو سعيد تبريزيءَ جا مريد آهن ۽ ڄمڻ جي جاءِ تبريز آهي. ديو محل بندر ۾ جيڪو دارالملڪ بنگال ۾ آهي سندن خواب گاه آهي. جڏهن سندن پير دنيا جي تنگ ۽ تاريخ ڪوچ کان فردوس برينءَ جي سيروسياحت لاءِ تشريف وٺي ويا ته پاڻ شيخ الشيوخ عمر شهاب الدين سهروردي رحمته الله عليه جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ پنهنجي شائسته خدمت سان دل ۾ جاءِ پيدا ڪري فائده حاصل ڪيائون. ملتان ۾ شيخ بهاءُ الدين زڪريا سان گهاٽي دوستي ۽ يڪجهتي ٿي

وئي هئن. خواجه قطب الدين اوشي رحه جي ملاقات لاءِ دهليءَ آيا. مشائخ چشت جي تذڪرن سان ڪجهه سندن معرفت جا حالات معلوم ٿي ٿا سگهن. شيخ نجر الدين صغري (جن جي مزار دهليءَ ۾ مولانا برهان الدين بلخيءَ جي خوابگاه جي برابر آهي) سپاه دلي ۽ فاسد خيال سان کين هڪ عورت سان دلبيستگيءَ ۾ ناشائستہ حرڪت سان متهم ڪيو هو. ۽ اهڙو شور مچايو ويو کين دهليءَ جهڙي ولايت جي شهر مان بنگال جي طرف سفر ڪرڻو پيو. هڪ ڏينهن پاڻ هڪ درياه جي ڪناري هلندي خود بخود چوڻ لڳا ته شيخ الاسلام اگرچہ درويشن کي پنهنجي شهر مان ڪڍي ڇڏيو. مگر درويشن جي خدا اڄ شيخ الاسلام کي جهان مان ڪڍي ڇڏيو ۽ جنازي جي نماز به پڙهجي وئي. خبر اچڻ تي تحقيق ڪئي ته شيخ الاسلام جي رحلت جو اهو ئي ڏينهن هو. چون ٿا ته ديو محل ۾ آباديءَ کان پري هڪ جنگل هو اُتي پاڻ جاءِ پسند ڪيائون. سوچيائون ته هن زمين کي خريد ڪيو وڃي ڇو ته جنگل هو ۽ ان جو ڪو مالڪ به نه هو. لهنذا شهر جي باشندن خوش طبعيءَ ۾ قيمت ايتري ته گهڻي گهري جو اهو مقدار سواءِ شاهي خزاني جي ٻئي هنڌان گمان ۾ به نه ٿي اچي سگهيو. پاڻ قبول ڪيائون. ۽ مريدن کي حڪم ڪيائون ته فلاڻي جاءِ تي غلاظتن ۽ گوڀر جوڍير آهي ان ۾ باهه لڳائي ڇڏيو. ائين ئي ڪيو ويو. خاص سون بنجي ويو ۽ اهو زمين جي قيمت ۾ ڏٺي ڇڏيائون. هي عظيم الشان ڪرامت ڏسي اتان جا ماڻهو گهڻا اسلام جي احاطي ۾ ۽ سندن بيعت جي سلسلي ۾ داخل ٿيا ۽ پنهنجن جهانن جي ڪاميابي حاصل ڪيائون.

شيخ صوفي بدهني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

شيخ نظام الاولياءِ قدس سره جن کان روايت آهي- فرمائيندا هئا ته هڪ وڏي عمر جو شخص موضع ڪيٿل ۾ رهندو هو. جن جو باطن تجريد ۽ تفريق جي زيور سان آراسته هو. اتان جا باشندا کين شيخ بُدني چوندا هئا. گهڻن ماڻهن جي زبانن تي اهو قصو هن طرح سان روان آهي ته ستين صديءَ جي آغاز ۾ جڏهن سپاه مغل هندستان تي قابض ٿيا. مال اسباب سڀ لتجي ويو ۽ ننڍا وڏا سڀ قيد ٿي ويا ته انهيءَ عام بلوي ۾ خواجه قطب الدين ۽ شيخ صوفي به

گرفتار ٿي ويا. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ گرفتار ٿيلن کي بک ۽ اُڃ سخت محسوس ٿي. لاچار خواجه هڪ ڪاڪ (مڪيل ماني - اوڦراڻو) خريقي جي اندران ڪڍي هر هڪ شخص کي ڏيندا هئا ۽ صوفي بدني مان (هڪ مٽيءَ جي ٿانو جو نالو آهي) سڀني کي پاڻي پياري ڏي ڪرائيندا هئا. چون ٿا ته خواجه صاحب جو نالو ڪاڪي ۽ صوفيءَ جو لقب بدني جيڪو ٿيو، انهيءَ ڪري آهي. شيخ عثمان ابن لادن به اهائي حڪايت ڪيترا دفعا بيان ڪري چڪو آهي. ۽ چوندا هئا ته هي حال مون پنهنجي پير شيخ فضل الله ابن شيخ حسين چشتيءَ کان ٻڌو آهي. مطلب ته سواءِ هن بيان جي جيڪو مٽي لڪجي ويو ڪنهن به ڪاغذ تي ڪابه ڳالهه سندن متعلق ڏسڻ ۾ نه آئي نه زماني وارن کان ڪو اکر سندن رهڻ ڪرڻ متعلق ٻڌڻ ۾ آيو آهي ۽ اهڙو شخص جنهن جي سڀني ۾ سندن حالات مخفي هجن هاڻي بهشت کان سواءِ ڪٿي به نه ٿو پهچي سگهي.

شيخ نورالدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

درسي علمن ۾ سندن دل تونگر هئي. ۽ مسائل بيان ڪرڻ ۾ زبان طاقتور هئي. پاڻ سلطان ناصرالدين ابن سلطان شمس الدين التمش جي عهد ۾ عالمن مان هئا. ڪتاب جامع الحڪايات سندن ئي تصنيف آهي سٺو ڪتاب آهي. هن ۾ هر قسم جو نمونو ۽ هر طرح جي نمائش موجود آهي. زماني جي اولياءَ ۽ مشائخ جي سندن مٿان نظر هئي. صوفي گروه سان ڪمال عاجزي ۽ انڪساريءَ سان پيش ايندا هئا.

مطلب ته انهيءَ عمدي زماني ۾ هر هڪ فن جا استاد ۽ هر هڪ قسم جا بزرگ موجود هئا. جن جو وجود زماني جي زيبائش جو باعث هو.

(1) سيد تاج الدين ابن سيد جلال الدين بدايوني - کين علم، تقويٰ، وجدان، انتقال ذهن خوشخوئي، خوش باشي ۽ رياضت ۾ وڏو مرتبو حاصل هو.

(2 ۽ 3) سيد مغيث الدين مفتي ۽ سيد منتجب بئي پائر هئا. چون ٿا ته دانش، ديانت، امانت، دھش، مهرباني، خوش خلقي ۽ گوشي نشيني. هي سڀ حميده صفتون انهن پنهنين پائرن جي سرشت ۾ گويا خمير هيون. ليڪن

ڪنهن شخص کان ڪنهن قسم جو نذر وغيره نه وٺندا هئا.

(4 ۽ 5) سيد علاؤالدين ۽ سيد قطب الدين - هي ٻئي ڀائر به ترڪ ۽ تجريد ۽ تصوف ۾ زماني ۾ اڪيلا هئا. چون ٿا ته شيخ نظام الاولياءَ حضرت خاتم النبوة عليه السلام کي سيد علاؤالدين جي شڪل ۾ خواب ۾ ڏسندا هئا. (7, 8, 9, 10, 11) مولانا عماد الدين حسام واعظ مولانا جمال الدين شاطبي قاري مولانا كبير الدين عراقي مؤرخ تاريخ جهانگيري جيڪا سلطان علاؤالدين جي نالي ترتيب ڏني وئي آهي. مولانا بدرالدين دمشقي طبيب ۽ مولانا حميد الدين بنباني منجم - هي سڀ سادات ۽ علماءَ سلطان غياث الدين بلبن - سلطان جلال الدين خلجي ۽ سلطان علاؤالدين خلجيءَ جي زماني ۾ دهلي ۽ پرگنات دهليءَ ۾ ملڪ جي زيب ۽ زينت هئا. کي حضرت گنجشڪر جي خدمت ۾ ۽ کي حضرت گنجشڪر رح جي خليفن جي خدمت ۾ بيعت هئا. غوثي رحمه الله - تون جڏهن زماني جا حالات ۽ مشاڪح جا واقعات لکڻ چاهين ته ڏس هوش مان لکجانءِ ڇو ته آسودگانِ جهان جا حالات خاص ڪري بزرگن جا سر تاپا معرفت سان پريل حالات اهڙيءَ عجيب و غريب سيرگاه جو نه ته جهنگلن جا جهنگل ڦرڻ سان پيرن ۾ تڪُ ٿو معلوم ٿئي ۽ نه وطن جي جدائيءَ سان دل ۾ ڪو تڪدر ٿو پيدا ٿئي. انهيءَ بنياد تي مناسب آهي سفر در وطن جي فقري جي توجيه خوش طبعيءَ سان ۽ آيت قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ جو سبب عارفانو بيان ڪيو وڃي. عبرت جو چراغ سيني جي ورندي ۾ ٻاريو وڃي. ۽ هدايت جو قلم دل جي ميدان ۾ نصب ڪيو وڃي. ڇو ته جهان کي ماپڻ وارن ماڻهن جي دليين ۾ بس انهيءَ کانسواءِ ڪو خيال ۽ ڪا آرزو ڪانهي.

شيخ محمد ترڪ نارنولي رحمه الله جي ياد ۾

ڀاڻ مجرد ۽ متوڪل هئا. ترڪستان کان هندستان آيا ۽ نارنول ۾ حوض جي ڪناري ڪنڊ اختيار ڪيائون. اهو حوض هاڻي مٽيءَ سان ڀرجي ۽ آباديءَ ۾ اچي ويو آهي. پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن کي به مريد ڪونه ڪيائون. چون ٿا ته ان زماني ۾ غير مسلمن جو گروه خدا پرستن تي غالب هو. جمع جي ڏينهن مسلمان ماڻهو جامع مسجد ۾ گڏ ٿيا هئا. موقعو ڏسي ڪافرن جي جماعت

اڳهاڙيون تلوارون کڻي اچي پهتي ۽ گهڻن ماڻهن کي شهيد ڪيائون. انهيءَ عام بلوي ۾ شيخ محمد ترڪ به غازي ۽ شهيد جا ٻئي درجا حاصل ڪيا. انهيءَ ئي جهوپڙيءَ ۾ قبر ناهي وئي جنهن ۾ پاڻ رهندا هئا. انهن ماڻهن ۾ جيڪي شهيد ٿيا به صاحب پيا به آهن. ڌڙي تي مٽي جيڪو صاحب دفن آهي ان کي مٽي وارو شهيد چوندا آهن ۽ ڌڙي کان هيٺ جيڪو صاحب مدفون آهي ان کي هيٺان وارو شهيد چوندا آهن. ۽ اهو به چون ٿا ته ٻئي حافظ هئا، ۽ هاڻي به انهن جي قبر مان تلاوت جو آواز ايندو آهي. روايت آهي ته شيخ نصيرالدين چراغ دهليءَ تي بادشاهه ناراض ٿي نٿي جي طرف وڃڻ جو حڪم ڏنو هو. جڏهن پاڻ نارنول جي حدن ۾ پهتا ته سواريءَ تان لهي پيا ۽ پيادل شيخ محمد ترڪ جي قبر تي آيا. پهريائين هڪ پٿر کي جيڪو اُتي پيو هو دير تائين توجه سان ڏسندا رهيا. ان جو سبب اهو هو ته حضرت پيغمبر عليه السلام جي مقدس روح کي انهيءَ پٿر جي مٿان ڏنو هئائون. بعد ۾ شيخ محمد جي قبر ڏي منهن ڪري مراقبي ۾ مستغرق رهيا. جڏهن مٿو ڪيائون ته فرمايائون جنهن کي به دشواري پيش اچي ان کي گهرجي ته اهو پنهنجي نياز جي پيشاني هن حضرت جي خاڪ تي رڳڙي ۽ پنهنجي مشڪل جون ڪشائون گهري. هڪ ڪوتاهه انديش چيو ته هاڻي توهان کي مشڪل درپيش آهي فرمايائون انهيءَ باري ۾ عرض ڪري ڇڏيو آهي. چون ٿا ته اڃا تي ڏينهن ئي گذريا هئا ته بادشاهه هڪ خطرناڪ واقعي ۾ مبتلا ٿيو چراغ دهليءَ واپس پنهنجي قدمن سان اچي دهليءَ کي مستفيض ڪيو. اهو پٿر اڃا تائين شيخ محمد جي قبر جي برابر بدستور موجود آهي. اچڻ وارا انهيءَ پٿر کي چمندا آهن. ان کان پوءِ مزار شيخ جي زيارت ڪندا آهن.

مولانا معين الدين عمراني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلطان محمد ابن تغلق شاهه جي دور ۾ عالم ۽ شهر جا استاد هئا. کنز-حسامي ۽ مصباح تي سندن حاشيه لکيل آهن. وقت جي بادشاهن کين قاضي عضد کي آڻڻ لاءِ بي شمار مال ۽ خلعت ڏئي شيراز موڪليو هو. ڇو ته اهو اهر ڪم هو ۽ اها آرزو ڪئي هئي ته موافق جي متن جو حاشيو منهنجي

نالي لکيو وڃي. باوجود ان جي ته شهر شيراز علم جو گهر هو. مگر عمرانيءَ جو علم ۽ دانش هن دارالعلم ۾ به پنهنجو جلوه ڏيکارڻ کانسواءِ نه رهيو. ۽ هتان جا ماڻهو به سندن فيض رسانيءَ سان سيراب ٿيا. مطلب ته جڏهن شيراز جي بادشاهه کي معلوم ٿيو ته دهليءَ جي بادشاهه مولوي عمرانيءَ کي قاضي صاحب جي طلب لاءِ موڪليو آهي ۽ قاضي صاحب به سفر جو سامان تيار ڪري رهيا آهن ته قاضي صاحب جي خدمت ۾ پاڻ پهچي عرض ڪيائون ته جيڪڏهن دنياوي طمع لاءِ وڃي رهيا آهيو ته زال ۽ پٽن کانسواءِ تخت، ملڪ، مال، سپاهه ۽ رعيت وغيره ۽ ڪجهه مون وٽ آهي هي سڀ مان اوهان جي سامهون پيش ڪري پاڻ تي حرام ڪري ٿو ڇڏيان. جڏهن قاضي صاحب پنهنجي بادشاهه جي هن درجي جي جوانمرديءَ ۽ گرم جوشي ڏني ته هندستان اچڻ لاءِ ان جي مروت اجازت نه ڏني.

سيد معروف شهيد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

چون ٿا ته سيد حسين مشهديءَ جي يارن مان هئا جن جو لقب جنگ سوار آهي. ستين صديءَ ۾ دهليءَ جي شاهه طرفان هڪ وڏو لشڪر هن ملڪ جي فتح جي لاءِ نامزد ٿيو هو. جتي سندن خوابگاهه آهي. چو ته هي ملڪ پيڪر پرست راجپوتن جي قبضي ۾ هو. لشڪر گهڻيون لڙايون وڙهيون ۽ الله جي خاطر گهڻيون جانيون نثار ڪري ملڪ کي پيڪر پرستن جي قبضي مان ڪڍيو. هن لڙائيءَ ۾ سيد معروف ۽ ساڻن گڏ ٻيا به ڪيترائي نيڪ انسان شهيد ٿيا. روايت آهي ته سندن قبرن مان اهڙو ته فيض جاري آهي جو خوش اعتقاديءَ جي ڪري نذر نياز وارن جون مرادون ۽ آرزو پوريون ٿين ٿيون. شيخ چندن چشتي دسور (مندسور) کان ڳوٺ مڊهه ۾ سندن قبر تي هميشه ويندا هئا. ۽ قسم قسم جا کاڌا پيچرائي درويشن ۽ بڪين کي کارائيندا هئا ۽ پنهنجي خوش اعتقادي ۽ دوستيءَ جو اظهار انهيءَ طرح ڪندا هئا.

انهن ئي شهيدن مان هڪ توغان شهيد به آهي. سندس قبر ڳوٺ ٿوڊها (مندسور جي پسگردائيءَ) ۾ آهي. سڀ کان وڌيڪ تعجب خيز سندس اها ڪرامت آهي ته جيڪو شخص درست نيت ۽ پليديءَ کان پاڪ هوندو اهو مزار

جي قريب رات جي وقت رهي سگهندو آهي ۽ جنهن شخص جون عادتون خراب ۽ ظاهر ناپاڪ هوندو آهي. ان تي ايترا ته پٿر وسندا آهن جو هو لاچار ٿي پڇي ويندو آهي.

شيخ دودن شهيد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

انهن شهيدن مان هڪ ثمن شهيد آهي. جيڪو چانگليءَ جي ڳوٺ مڊه جي نزديڪ ستل آهي. هن سرڪار جو جاگيردار سيد راجو آهي. سيد راجوءَ جي مائٽ سيد ابراهيم نا اميديءَ جي زماني ۾ دل ۾ پڪو وعدو ڪيو هو ته جيڪڏهن مونکي پٽ پيدا ٿيو ته هن شهيد مرد جي نالي هڪ نذر ڪندس. چون ٿا ته جلد ئي اميد ٿي ۽ پٽ ڄائو.

انهن ئي شهيدن مان هڪ شيخ دودن شهيد آهي. حدود دسور (مندسور) ۾ سندن قبر جو نشان باقي نه رهيو هو. سيد راجوءَ جي زماني ۾ هڪ دولتمند گهريو ته راند لاءِ ميدان صاف ڪرڻ گهرجي. پاڻ ان کي خواب ۾ اچي حقيقت حال کان آگاه ڪيو. هن انهيءَ خواب جو ذڪر سيد سان ڪيو. سيد چيو ته سندن قبر جي عمارت ٺاهي وڃي. چنانچہ ٺاهي وئي ۽ شهيد جي فرمائڻ موجب گهوڙي جي به قبر ٺاهي وئي.

شيخ احمد نهر والہ بدايوني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڪن جي نزديڪ سندن لقب حامد الدين آهي. قاضي حميدالدين ناگوريءَ جا مريد آهن. خوابگاه بدايون. پيران سهرورد جو مشرب هئن. روايت آهي ته شيخ بهاء الدين زڪريا رح جن صوفين مان ڪنهن جي به تعريف اهڙي گهٽ ڪئي آهي. يعني سندن باري ۾ فرمايو اٿن ته جيڪڏهن سندن معرفت حقيقت ۽ استعداد توريو وڃي ۽ سندن افڪار-اشغال ۽ اذڪار تارازيءَ ۾ وزن ڪيا وڃن ته ڏهن خدا شناس صوفين جي سرمائي تي به سندن سرمايو غالب ۽ وزني ايندو.

هن دلڪش تقرير ۾ هيٺ ذڪر ڪيل حديث نبوي عليه السلام جي خوشبو ٿي اچي. هڪ ڏينهن امير المؤمنين عمر رضي الله عنه جي ڪثرت حسنات جي باري ۾ حضور صلعم جن ارشاد فرمايو ته عمر رضه جي نيڪين سان آسمان ۽ زمين پرڄي ويا آهن. حضرت عائشه صديقه رضي الله عنه ان

وقت موجود هئي ۽ هي لطف ڀريل ڪلام ٻڌي فرمايائين ته مابقييت لابي
بڪريارسول الله - (اي الله جا رسول ﷺ حضرت ابوبڪر رضي الله عنه
جي واسطي باقي ڇا رهيو) فرمايائون ته عمرو حسنة حسنة من حسنات ابي
بڪر رضي الله عنه (حضرت عمر رضه ۽ ان جا سڀ حسنات ابوبڪر رضه جي
هڪ نيڪي آهي الله تعاليٰ پنهنجن سان راضي ٿئي).

جمع جي ڏينهن بحڪم اذا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا (يعني جڏهن نماز
ٿي وڃي (ته توهان کي اختيار آهي) ته پنهنجو رستو وٺو) جڏهن ماڻهو هليا
ويندا هئا ته پاڻ پنهنجي مريدن ۽ دوستن کي همراه ڪري شام تائين شهر جي
گهٽين ۽ بيابانن جي پاسن جو سير ڪندا رهندا هئا. انهن ڏينهن ۾ هڪ
مجبذب هئو جيڪو جماعت ساڻ ڪري گشت ڪرڻ تي سخت تعجب ڪندو
هو. هڪ ڏينهن پاڻ ڏٺائون ته ڪجهه طاقتور ظالمن هڪ نهايت ناتوان عاجز
گروه تي مارڪٽ ڪري مجبور ڪري رکيو آهي. پاڻ صوفين جي جماعت جي
ذريعي مدد ڪري ناتوانن کي ظالمن جي پنجني مان آزاد ڪرايو. اتفاق سان
تعجب ڪرڻ وارو مجذب به هن معرڪي کي ڏسي رهيو هو. اهو سامهون اچي
ويو. سڀني يڪ آواز ٿي چيو ته ها درست آهي. جماعت اهڙن ئي پوشيده ڪمن
لاءِ آهي. ورنه درويشن کي ڪنهن سان ڪهڙو مطلب.

امام الدين ابدال دهلوي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ ضياءُ الدين مرد غيب جا ڀاڻجا آهن. خرقه خلافت ته شيخ
بدرالدين غزنويءَ جي خدمت مان مليو هئن. ليڪن گهڻو زمانو پاڻ حضرت
خواجہ قطب الاوليا اوشي قدس سره جي غلاميءَ ۾ بسر ڪيو هئائون. انهيءَ
عرصي ۾ نفس سان لڙائيون رهيون. ۽ آخر فتح حاصل ٿين. ۽ انهيءَ ڳالهه تي
ڏاڍو خوش ٿيا ته مرشد سندن عمل کي پذيرائي جي نگاه سان ڏٺو. جڏهن کان
پاڻ سلوڪ جي رستي ۾ قدم رکيائون تڏهن کان جيستائين زنده رهيا ان وقت
تائين گوشي نشينيءَ جي ذريعي سان خواهش کي قيدي بنائي رکيائون. شيخ
نظام الاوليا قدس سره حواليءَ جي مجلس کانئن سواءِ گهڻو گهٽ ڪندا هئا.
وڏي عمر هئڻ ۽ همت بلند هئڻ هجري سنه ست سؤ آسيءَ ۾ عالم قدس ڏي
ڪوچ ڪري ويا.

سيد موله عرب زاد دهلي آباد ﷺ جي ياد ۾

پاڻ جيترو بلند مرتبي جا هئا. اوتري ئي هر روز وڌندڙ سندن رياضت به هئي. ڪڻڪ جي ماني ۽ گوشت کي هٿ به نه لائيندا هئا ان جي باوجود جو هر روز خانقاه ۾ رهڻ وارن ۽ ٻين ماڻهن لاءِ شاهائو ڪاڌو پيچرائيندا هئا. پاڻ چانورن جي اٿي جو خشڪ چلو ماکيءَ سان کائيندا هئا. هيءَ سندن غذا هئي. انهيءَ کان سواءِ ڪجهه به نه کائيندا هئا. نذر و نياز نقد يا جنس ڪنهن کان به نه وٺندا هئا. سلطان جلال الدين خلجيءَ جي پهرئين زماني ۾ سندن شيخيءَ کي رونق اچي وئي هئي. ۽ سلطان جو پٽ خانخانا به مريد ٿي ويو هو. انهيءَ ڪري ماڻهن جي دل بستگي ۽ قرباني وڌي وئي. آخرڪار ماڻهن جي متوجھ هئڻ سان سندن دماغ ۾ دهليءَ جي سلطنت سمائجي وئي ۽ ڪي ماڻهو متفق ٿي ڪم ٺاهڻ جي فڪر ۾ روانه به ٿي ويا. ايتري ۾ هيءَ خفيه سازش سلطان جي ڪن ۾ پهتي. غصي ۽ غضب ۾ پرڃي ويو ۽ فرمايائين ته پاڻ ۽ سندس دوست ۽ يار سڀ باهه ۾ گهڙن. شايد انوقت هر ڪنهن جي نيڪي ۽ بدي معلوم ٿي وڃي. جيستائين درويش ۽ ٻيا دانشمند تاخير ۽ بهاني سان فرمان روا جي غضب جي باهه کي ٽڌو ڪن تيستائين دشمن مزاج ۽ خراب باطن ماڻهن جلدي ڪري پاڻ سيد کي ٽڌو ڪري ڇڏيائون يعني مست هاڻيءَ جي پيرن ۾ وجهي ڇڏيائونس. ضيا برني لکي ٿو ته سندن قتل سلطان کي سازگار نه ٿيو ۽ گهڻيون خراب ڳالهيون انهيءَ زماني ۾ پيدا ٿيون. هتان معلوم ٿو ٿئي ته مٿيون بهتان هن شهيد تي ناحق مڙهيو ويو هو.

چمن اول جي پڄاڻي

عنوان جي حرفن کي گُلَ سمجهڻ گهرجن جيڪي نڪتي پروريءَ جي چمن ۾ عقل جي وٿ تي ٽڙيل آهن. ۽ معنائون جن جو هي عنوان آهي انهن کي بلبليون تصور ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪي سخنوريءَ جي باغيچي ۾ همت ۽ فطرت جي آڪيري مان پرواز ڪري رهيون آهن. مطلب ته رنگين گل پنهنجي سهڻي خوشبو برگزيده دماغن ۾ پهچائن ۽ بلبليون پنهنجو تفصيلي ترانو جيڪو

گلشن جي رنگينيءَ جي نسبت آهي حڪمت جي ڪنن کي ٻڌائين ۽ رمز جي زبان سان هي نغمو ڳائڻ ته هر هڪ خط بجاءِ خود نقش ۽ نگار جو هڪ محل آهي. عقل جي بهشت نما محلن مان جن جو مستحڪم بنياد خدائ پاڪ وٽ ۽ محمد ﷺ جي طفيل آهي. ۽ جن جو دل وڻندڙ ڪمرو اهڙي فن جي مقصد جو بنياد آهي جيڪو عمارت جي صاحب جي ضمير ۾ پرده نشين آهي. ۽ هن دنيا جي تعمير مان مطلب اهو آهي ته بانيءَ جي معنيٰ جسـم جي لاءِ هڪ عمدہ آرامگاه تعمير ڪيو وڃي ته جيئن جڏهن دانش و بنـيش جا تماشاڻي هن محل ۾ اچن. جيڪڏهن انهن مان ڪنهن جي دل ۾ اهڙي گروه سان جيڪي عنصرِي گهر مان رخصت ٿي ويا هجن، روحاني راز ۽ نياز جي ڳالهين ڪرڻ جي آرزو پيدا ٿئي ته انهن فطرت جي گهرن ۾ (جن کي ٻين لفظن ۾ نگارين نامہ چئي ٿو سگهجي) جنهن به دروازي کان گهڙي اقرءِ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (اي بيغمبر ﷺ قرآن جيڪو وقت به وقت توتي نازل ٿيندو. ان کي پروردگار جو نالو وٺي پڙهندا هلو جنهن مخلوقات کي پيدا ڪيو.) جي ڪنجيءَ سان کولي اندر اچي ۽ پنهنجي ادراڪ کي انهيءَ ميزبان جي مهمان خاني ۾ شيرين ڪم ڪري جنهن وٽ غذا هر وقت تيار رهندي آهي. ۽ معلوم ڪري ته هن ڪتابي عمارت جو هر هڪ ٽڪرو جداگانه حيثيت سان شهرن جي گهرن ۽ عمارتن جي طريقي تي آهي اهڙي طرح جيئن شهرن جا گهر ۽ عمارتون ظاهر ظهور ٺاهڻ واري جي دنياوي استطاعت ظاهر ڪندا آهن. اهڙيءَ طرح هيءَ ڪتابي عمارت سنجيده عبارت سان گڏ خداوندي عمارت جي عقل ۽ دانش جو رتبو ماڻهن کي ذهن نشين ٿي ڪري. تمام سٺو آهي. اهو توفيق جو صاحب زنده دل جيڪو حمد ۽ نعت جي سرخيءَ سان فطرت جو خاڪو ڏيکارڻ واري منظر جو بنياد وجهي ۽ ان جي تمهيدن ۽ مسئلن جي (جن کي علمي عمارت جو طاق ۽ وړاندو سمجهڻ گهرجي) ترتيب ڏيڻ ايزدي تقدير ياوري ڏئي ۽ هي منظر طبع آزمائي ڪرڻ وارن جي واسطي امتحان جو ذريعو ۽ حقيقت جي تلاش وارن جي واسطي آسائش جو وسيلو هجي. الله جلشانه جيڪو ڪن فيڪون جو ايجاد ڪرڻ وارو آهي. ان جي خزاني مان گهڻي اميد آهي ته سخن آفرينيءَ جو دسترخوان وڇائڻ جو جن دوستن بنياد وڌو آهي. انهن جي طفيل ۾ هو غوثي حسن جي هن خانقاه کي مهربانيءَ جي ذريعي پوري ٿيڻ جي زيور سان زيب ۽ زينت بخشي.

پیو چمن

هي چمن انهن دوستن جي حالتن ۽ معارف جي بيان ۾ آهي جيڪي هجري اٺين صديءَ ۾ عربي ۽ فارسي رسمي ڪتابن جا پڙهڻ وارا هئا. نفيس ۽ آفاق يعني عالم ارواح ۽ عالم اجسام جي رمزن کان آگاه هئا. خدائي پرستش ۽ معرفت ۾ هر وقت مصروف هئا ۽ الاهي جذبات ۽ مشاهدي تجليات ۾ بلڪل مستغرق هئا. هاڻي اي دل هوشيار ٿي وڃ هڪ دماغ درڪار آهي. ڏس هر فرد جو ذڪر ڇڻ ته اهڙي گلشن جي نسيم آهي جنهن جي هر وڻ مان نسيم ۽ هر قسم جي نموني جا دل فريب گل ڪلاڻي هر هڪ سنگهن واري جي دماغ ۾ انهيءَ خالق جي ڪمال جي خوشبو پهچائي ٿي جيڪو عجب و غريب نيون نيون شيون ظاهر ٿو فرمائي ۽ جنهن اِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِهٖ (بيشڪ الله تعاليٰ آدم کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو آهي) جي طريقي سان ماڻهو کي بصورت ٻچ ۽ جهان کي وڻ جي شڪل ۾ پيدا ڪيو ته جيئن جهان بتقاضا سَنَرِيْهِمْ اَيْتِنَا فِي الْاَفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ (جلد ئي اسين انهن ماڻهن کي پنهنجي قدرت جون نشانين (دنيا جي) طرفن ۾ ڏيکارينداسين ۽ انهن جي پنهنجي اندر ۾ به) پنهنجي اجمال جي اعتبار سان ۽ ماڻهوءَ کي لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنَ تَقْوِيْمٍ (اسان انسان کي بهترين ساخت جو پيدا ڪيو) پنهنجي جمال احسن تقويم سان عالم واحديت جو نمونو هجي ڇو ته حق ڏيکاريندڙ گلزار ماڻهوءَ جي طلسمي غنچي ۾ عين جي اعتبار سان اجمالي طور تي لڪل آهي. ۽ ڪوني و مڪاني وڻ جو منهن پنهنجي جملي جزن سوڌو حضرت حق ۾ علم جي اعتبار سان لڪل آهي.

مصرع: شاخ گلي بصورت انسان برآمد

شاهه مدار رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب بديع الدين آهي ۽ سرڪار قنوج ۾ هڪ مقام آهي مڪن پور، اتي سندن خوابگاه آهي. سندن حالات تذڪره نويسن عقلي امڪان تي ٻڌل لکيا آهن. مگر راقم انهن ڏي جيڪي ڳالهيون عادت جي لحاظ کان ممڪن نه هيون ۽ جن کان عقل گريز ڪري رهيو هو نه لکيون آهن. جيئن ته پاڻ حضرت

عيسيٰ عليه السلام جي صحبت ۾ رهيا هئا. هميشه زنده رهڻ جو کين اختيار هو. پيغمبر آخر الزمان عليه السلام جن جي خدمت جو کين شرف حاصل هو. ۽ مسيحات ۽ جا سلام حضور نبويءَ ۾ پهچايا هئن. سندن خلافت جو سلسلو (1) شيخ طيفور شامي (2) شيخ يمين الدين شامي (3) امام عبدالله علم دار (4) ۽ حضرت صديق اڪبر رضي الله عنهم. هنن چئن واسطن سان آنحضرت عليه الصلوة والسلام تائين پهچي ٿو. پهرين ٽن صاحبن جي عمر ٻه سؤ سالن کان وڌيڪ بيان ڪئي ٿي وڃي. چون ٿا ته كشف اسرار-دلين جي حالتن کان واقفيت ۽ معنيٰ جي ادراڪ ۾ کين مرتبو عالي حاصل هو. ۽ سندن جمال ۾ نور الاهيءَ جي جهلڪ نظر ايندي هئي جنهن جي ڪري ڏسڻ وارو بغير ارادي جي جهڪي پوندو هو انهيءَ ڪري پاڻ هميشه منهن کي ڍڪي رکندا هئا. مگر عام دربار واري ڏينهن مخلوق جي فائدي پهچائڻ جي غرض سان منهن تان پردو هٽائي ڇڏيندا هئا ۽ زماني وارن مان جنهن کي به ڪنهن علم ۾ دشواري يا الجهن پيش ايندي هئي. اهو انهيءَ عام دربار واري ڏينهن خدمت ۾ حاضر ٿيندو هو. ان وقت پاڻ بغير پڇڻ جي هر قسم جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. ان وقت حاضرين دربار پنهنجي مطلب جي موافق جواب حاصل ڪري ۽ پنهنجو مشڪل حل ڪري واپس هليا ويندا هئا. هي ڪم سندن ڪرامتن مان آهن.

(1) مُل کي زنده ڪيائون (2) مدت تائين ورهن جا ورهه ڪجهه نه کاڌائون (3) سندن ڪپڙا بغير ڌڻ جي سفيد رهندا هئا دير سان بدلائڻ ڪري ميرا نه ٿيندا هئا (4) هڪ ڏينهن حضرت خضر عليه السلام کين چيو ته مون ٻڌو آهي ته توهان کي حاڪم حي و محييءَ مختار ڪري ڇڏيو آهي ته جيسين توهان پاڻ نه چاهيو موت جو حڪم اوهان تي نه هلندو ۽ هيءَ خلعت خاص منهنجي آهي. بهتر آهي ته ان کي توهان عام نه ڪيو ۽ پاڻ کي مون سان شريڪ نه بنايو. جيئن ته سندن طبيعت خواهش پذير واقع ٿي هئي. لهنذا هن عرض کي قبول ڪيائون ۽ انهيءَ ئي سال ظاهري عالم مان سفر ڪري ويا هجري سن اٺ سؤ هو.

مصرع: ظاهرش پاک بود و باطن صاف.

انجمن

هيءَ انجمن انهن پاڪ دوستن جي باري ۾ آهي جيڪي سلسلي مداريه طيفوريه جي رستي تي گامزن آهن ۽ هن انجمن ۾ انهيءَ جماعت جي حالات جي به تحقيق آهي جيڪا مداريه مشرب جا تقليد ڪندڙ احتياج ۽ انتظار آمرزش رکي ٿي. چون ٿا ته هن سلسلہ جي حلقي جو وڏو امام عبداللہ علم دار آهي ۽ ڪن دوستن جي روايت سان سندن سلسلو حضرت خاتم النبوة عليه السلام تائين حضرت صديق اڪبر رضي اللہ عنه جي واسطي سان ۽ ڪن جي روايت سان شاه مردان شير يزدان حضرت علي ڪرم اللہ وجهه جي توسط سان پهچي ٿو. ليڪن ٻنهي روايتن ۾ زياده صحيح پهرين روايت آهي. شيخ بديع الدين مدار- شيخ محمد طيفور شاميءَ جا مريد ۽ شيخ محمد طيفور شيخ يمين الدين شاميءَ جا مريد آهن جيڪو امام علم دار جو خاص خليفو هو. هن سلسلي ۾ وسيلاً ٿورا آهن لهنذا هي سلسلو سڀني سلسلن ۾ قريب آهي ۽ هن خاندان وارن جا ماڻهو ڪشفي توحيد جي بيان ۾ غلو (حد کان وڌيڪ مبالغو) رکن ٿا ۽ وحدت الوجود جو اعتقاد بلند آواز سان بيان ٿا ڪن. ۽ ظاهر شريعت جي امتناعي حڪم کان انهن کي خوف ناهي. مطلب ته بلڪل اڳهاڙپ ۽ بي حجابي هن گروه جي مشرب ۾ ڏهين صديءَ جي آخري اڌ حصي کان جوش سان پيدا ٿي وئي. حالانڪ بديع الدين شاه مراد جي پُر معرفت زماني ۾ وحدت جو راز ظاهر ڪرڻ کان نهايت روڪ ٽوڪ هئي. ۽ ظاهر شريعت جي مخالفت کان حد کان وڌيڪ خوف دلين ۾ سمايل هو ۽ طريقت ۾ اڳين با ادب سالڪن سان موافقت رکندا هئا.

هاڻي ابتدا هن تازي بدعت جي ٻڌو. هن سلسلہ ۾ ظاهر چڙهو رهڻ (تجريد) مقبوليت جو شرط ۽ اجازت جو جز قرار ڏني وئي هئي. هن خاندان جا گهڻا خلافت حاصل ڪيل بزرگ پنهنجي لاءِ اوگهڙ ڍڪڻ ۽ صرف ايترو ڪاڌو جيڪو انهيءَ ئي ڏينهن کائي ڇڏجي. باقي سڀ پوشاڪ جا نمونا ۽ سڀ قسم جي خوراڪ کان پري رهندا هئا. زندگي کي رازق جي ياد ۾ بسر ڪندا هئا توڪل جو ڪلمون. يوم جديد ورزق جديد (نئون ڏينهن نئون رزق) ۽

ترڪ جو ڪلمو، اَلْذِّنْيَا يَوْمَ وَلَنَّا فِيْهِمَا صَوْمٌ (دنيا جن هڪ ڏينهن آهي ۽ ان ۾ اسان جو روزو آهي) کي پنهنجي ڪمن تي لکي ڇڏيائون. ۽ مٿئين معاملي کان سواءِ جيڪڏهن ڪجهه هٿ اچي ويندو هئن ته انوقت ئي پنهنجي دل ۽ هٿ مان ڪڍي ڇڏيندا هئا. سواءِ انهيءَ مقدار جي جيڪو درويش جي ضرورت پوري ڪرڻ جي لاءِ ڪافي هجي. جڏهن اڪيلائي (تجريد) جي حالت انهيءَ حد تائين وڌيل هئي ته هتان ڪجهه ارادتمند مقلدن ظاهري تجريد کي به پنهنجي پيشوائن جي اصل طريقت ۽ پسند سمجهي انهيءَ شيوي ۾ لڳاءِ ۽ استغراق کي بي حد پسند ڪيو ۽ جيڪا تجريد صوفين جي مختار آهي ان جي حدن کان به ٻه ٽي قدم اڳتي وڌي چئن هٿن جي لنگوٽيءَ ۾ بدلائي ڇڏيو جنهن سان مشڪل سان صرف اوگهڙ ڍڪجي سگهي. ۽ رات جي وقت جبل وانگر باهه ٻاري، جنهن مان سرديءَ جي لحاف جو ڪم ورتو. ۽ صبح جو لباس جي جاءِ تي بدن تي خاڪ مٽي. هي طريقو اختيار ڪري ادب جي دائري کان وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ (۽ جيڪو شخص الله تعاليٰ جي مقرر ڪيل حدن کان اڳتي وڌي انهيءَ پنهنجي نفس تي ظلم ڪيو). وانگر ٻاهر نڪري ويا.

خداوند تعاليٰ جيڪو بخشائش جو مالڪ آهي. مغفرت ڪري ۽ حضرت شاه مراد جي نامدار خليفن ۽ سلسلي وارن کي جيڪي مشهور آهن ۽ جن جا حالات هيٺ ڏجن ٿا. الله تعاليٰ جي خوشنودي نصيب ٿئي.

پهريون ۽ خلافت جي مسند نشين ۾ اڪمل سيد جمن بهاري رحمۃ الله عليه آهن جيڪي تجريد-تفريد ۽ توحيد جا معلم هئا. سواءِ هڪ چادر جي جيڪا اوگهڙ ڍڪڻ جو ڪم ڏيندي هئي. ٻيو ڪنهن به قسم جو ڪپڙو اختيار نه ڪيائون. سندن بابرڪت ذات کان اڪثر مڪاشفات ۽ ڪرامتون ظاهر ٿيون آهن. وند بهار جي علائقي ۾ هڪ ڳوٺ ۾ سندن قبر آهي

ٻيو قاضي محمود رحمۃ الله عليه - پاڻ پنهنجي زماني جا سڀني عالمن کان زياده فاضل-ڪامل-عالم ۽ عارف هئا. سندن قبر ڪنتور ۾ جيڪا لکنو جي علائقي ۾ آهي. اهل زمانه جي زيارت گاهه آهي.

ٽيون قاضي شهاب الدين رح- پاڻ پرڪاله آتش جي نالي سان سڏبا هئا. جذب ايترو ته قوي هو جو عقل جا ڀر سڙندا هئا ۽ وڏا جلال جا صاحب هئا.

سندن قبر هڪ ڳوٺ جي اندر سرڪار لکنو ۾ آهي.

چوٿون قاضي مطهر رح- کين ولايت جي بيابان ۾ ببر شينهن ۽ توحيد جي شڪار گاه ۾ مفتوح العين باز چوڻ زيبا آهي. هڪ جاءِ ماذر ڪالبيءَ جي پسگردائيءَ ۾ آهي. اُتي سندن قبر آهي.

پنجون قاضي عبدالملڪ رح بڙاڻچي- سندن زماني جا سڀ دولتمند بادشاه کان وٺي سپاهيءَ تائين دولت جي دوار ۽ سلطنت جي قيام جي باري ۾ سندن مراد بخشيندڙ دعا جا نياز مند هئا. ۽ سندن فاتحہ کي خاتمہ بخير سان بلڪل گڏ لهندا هئا. سندن تربت بڙاڻچ ۾ آهي.

ڇهون سيد خاصہ رح- حضرت شاه مدار هميشہ کين چوندا هئا "دردن خاصہ بردن خاصہ" چون ٿا ته کين شاه صاحب جي خدمت ۾ گهڻي خصوصيت هئي جاءِ راقم کي معلوم نہ ٿي.

ستون سيد راجي دهلوي رح - پاڻ درويش جي عمدہ وصفن ۽ صوفين جي سنجيده اخلاقن سان موصوف هئا جنهن ڪري وڏا درجا حاصل ڪيا هئائون. زماني جي بزرگن جي رجوعات سندن طرف گهڻي هئي. سندن بافيض قبر دهليءَ ۾ آهي.

اٺون شيخ پيڪا مجذوب رح ۽ نائون شيخ بهيڪا ٽاڻي رح- هي ٻئي شخص- نالي مقصد- جذبي ۽ عشق ۾ هڪ مثل بلڪ باهر عين هئا. هميشہ بي هوشيءَ جي حالت ۾ رهندا هئا. هنن پنهنين صاحبن جون ڪرامتون ۽ انهن جا داستان ماڻهن جي زبانن تي گهڻا آهن. پهرئين شيخ جي قبر قنوج جي قلعي ۾ آهي.

ڏهون شيخ الا رح- هن سلسلي جا ڪي فصيح اللسان ماڻهو کين شيخ اعليٰ به چوندا آهن. ليڪن عوام جي نزديڪ پاڻ شيخ الا جي نالي سان ئي سڏبا آهن. پاڻ به انهن ئي مجذوبن مان هئا جيڪي زماني ۾ مشهور آهن. کين الاهي جذبي ۽ حقيقي جنون جي لهرن تي لهرون اينديون هيون. سندن قبر گور ۾ آهي.

يارهون شيخ محمد جهنده رح - سندن پيدائش بدايون جي آهي. عجيب و غريب اسرار الاهي ۽ غيبي امور کائنات ظاهر ٿيندا هئا. سندن قبر زاد بوم ۾ ئي آهي.

ٻارهون شيخ محمد بائين پانو رح- هن خطاب جو سبب ماڻهو اهو ٿا بيان

ڪن ته پاڻ ڏينهن رات برابر ڪهي پير تي بيهي ٻارهن سال گذاري ڇڏيائون ۽ انهيءَ عرصي ۾ ساڄو پير قطعي زمين تي نه رکيائون. هن قسم جي رياضت ۾ پاڻ عجيب و غريب ڳالهه پيدا ڪئي هئائون. سندن پُر انوار مزار ڪهريسه جي حدن ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل بزرگن کان سواءِ هنن مان هر هڪ جا جانشين به هر هڪ عهد ۾ ٿيا آهن. جيڪي هميشه پنهنجي پيشوائن جي افعال ۽ احوال سان متصف هئا. ۽ ڪارگذاري ۽ رسم سلسله داري ادا ڪندا هئا. اميد آهي ته ڪو ٻيو شوقين مزاج صاحب انهن دوستن جو ذڪر (جن جي حالات کان راقم کي علم حاصل ناهي) لکي پنهنجي اخروي زندگيءَ جي نجات واسطي سعادت نامہ مزين به مهر ڪندا.

شيخ يحيٰ ابن شيخ اسرائيل منيري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

خدائي معرفت ۾ سندن مرتبو نهايت بلندو هو. پاڻ چشتي سلسلي جي سرڪرده ۽ فردوسي خانواده جا سر دفتر هئا، حضرت فريد الدين گنجشڪر رحمۃ اللہ علیہ جي خدمت ۾ به کين هڪ حق حاصل هو. مير سيد علي همداني رح جڏهن سياحت ڪندي هندستان مان گذريا ته هڪ ٻئي جو ديدار ڪري باهر فيض شناسيءَ سان ڪامياب ٿيا هئا. سندن خط جن کي اهل طريقت ۽ اهل سلوڪ جو دستور العمل چئي ٿو سگهجي. اڪثر قاضي شمس الدين سونٽپتيءَ رح جي نالي آهن جيڪي زماني جي اڪابرن مان هئا. هي بزرگ پرهيزگار ۽ سندن معتقد هئا. اٺين صديءَ جي آغاز ۾ دنيا کان ڪوچ فرمائي بمقام منير پنهنجي والد بزرگوار جي مقبري ۾ خوابگاه قبول ڪيائون.

سيد محمد ڪرمانِي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ هڪ وڏي عرصي تائين حضرت گنجشڪر رح جن جي خدمت ۾ رهيا. انهيءَ دوران شيخ نظام الدين اولياءَ جي به فرمانبرداري ڪندا هئا. ۽ انهيءَ ذريعي سان دل ۾ دوستي ۽ برادريءَ جو ربط وڌندو رهندو هو. اتفاقاً

زمانی جي ڪج رفتاريءَ سبب هنن ٻنهن بزرگن جي دلين ۾ هڪ ٻئي جي طرف غبار پيدا ٿيو ۽ هڪ عرصو انهيءَ ئي حالت ۾ گذري ويو. هڪ ڏينهن رات جي وقت خواب ۾ حضرت خاتم الانبيا عليه السلام جن شيخ نظام کي فرمايو ته سيد محمد اسان جو خاص فرزند آهي. ان جي دوستيءَ کي ناخوشيءَ سان بدلڻ نه گهرجي. صبح سان ئي شيخ - سيد ڏي ويو ۽ عذر معذرت ڪري صلح ڪرڻ گهرائين. سيد مسڪرايو ۽ چيو ته ڇو جيستائين موڪليون نه وئين. نه آئين. هي چئي ڪمال خوشي ۽ صفائيءَ جو اظهار ڪيائون ۽ وري دوستي زندگي پر قائم رهي. هجري سن ست سو هڪ ۾ عالم ملڪوت ڏي رخصت ٿيا.

مولانا سراج منهاج رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هجري سن ڇهه سو هڪ کان وٺي ڇهه سو پنجاسيءَ تائين يعني سلطان شمس الدين التمش جي زماني کان سلطان ناصرالدين محمود جي زماني تائين وعظ-صدر- قاضي ۽ محتسب جي عهدن تي پاڻ معمور رهيا. ان کان پوءِ سلطان غياث الدين بلبلن جي عهد ۾ صدر جهان جو لقب ملين. طبقات ناصري سندن ئي تصنيف آهي. شمس نسل کان وٺي ناصريه نسل تائين سڀني فرمان روائن جي تعريف-ظاهري ۽ باطني ڪمالات سان پاڻ لکي اٿن. هيءَ زياده تعجب جي ڳالهه آهي ته زماني جي مشائخ کي ياد نه ڪيائون. لهنڏا هيءَ ڳالهه مشائخ جي گروه جي نزديڪ ڪٽڪي ته هيءَ صورت عدم محبت جي ڪري پيدا ٿي آهي. خدا دشمنيءَ کان محفوظ رکي.

خدا شناسن ۽ هن جي مابرا ڄاڻڻ وارن کي راقم جو عرض آهي ته دعا سان امداد ڪري سندن مغفرت گهرن ۽ قيامت جي ڏينهن به اهائي درخواست ڪن. اگرچہ هي خيال ٿي ٿو سگهي ته درويش جا حالات معرفت نه لکڻ جو ڪو پيو ئي سبب هوندو. جيئن ته هن ڪتاب ۾ بادشاهه جي حالات جو بيان هو. درويش جي حالات کي هيٺان لکڻ ته مناسب معلوم نه ٿيو. ۽ صدر ۾ انهن دوستن جي ملاحظي اجازت نه ڏني. جن جا حالات ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ لکيا ويا آهن. پيو اهو ته سندن ڪتاب تاريخ جي وضع تي به نه آهي جنهن ڪري پهرين دل خراش گمان جي خلش پيدا ٿي.

شيخ صدرالدين عارف رحمۃ اللہ علیہ ابن شيخ بهاء الدين زكريا قدس سرہ

سندن پيدائش جي جاءِ ملتان آهي. ڪتابي ۽ ڪشفي پنهنجن قسمن جي علمن کي ڄاڻندا هئا. سنيون سنيون ڪرامتون جيڪي عادت جي خلاف آهن. ڪانئن اڪثر ظاهر ٿينديون هيون. هڪ ڏينهن ننڍپڻ ۾ سندن فرزند ارجمند شيخ رڪن الدين ابوالفتح جي دل ريگستاني هڻڻ جي ٻڃي ڏي مائل ٿي. ٻارن وانگر رڻ لڳا. صدر الاولياءَ گريبان جي طرف سر جهڪايو ۽ مراقبي ۾ مستغرق ٿيا. سندن قوت ڪشش سان هڪ هرڻي پنهنجي ٻڃي سميت خانقاه ۾ ڇڪجي آئي. آخرڪار اهو هرڻيءَ جو ٻچو رڪن الاولياءَ سان ايترو ته مانوس ٿيو جو گڏ گڏ گهمندو رهندو هو. چون ٿا ته عجب آزاد دليءَ سان زندگي بسر ڪندا هئا. ڪنهن به شيءِ سان دلبرستي نه هئڻ. والد بزرگوار جي ملڪيت مان ستر لک جي ماليت ملي هئڻ. انهيءَ ئي ڏينهن درويشن ۽ محتاجن کي اذن عام ڏنائون. ۽ فرمايائون ته غالب حريف اها قوت رکي ٿو ته پنهنجي دشمن کي بغير طوق ۽ زنجير جي حراست ۾ رکي. ليڪن جيڪو مغلوب هوندو آهي. ان کي اهوئي بهتر آهي ته دشمن قيد خاني ۾ رهي. سندن فرزند شيخ بدرالدين- مولانا جمال الدين احمد اندجانيءَ جي نياڻيءَ مان آهن ۽ شيخ عماد الدين اسماعيل ترڪي ڪنيز مان آهن. ننڍپڻ ۾ شيخ اسماعيل جي سفارش پاڻ رڪن الاولياءَ کي ڪري فرمايو هو ته ننڍو ڀاءُ وڏي پٽ کان وڌيڪ ٿيندو آهي ۽ اهو به فرمايائون ته تنهنجي خاندان جو چراغ انهيءَ سان ئي روشن رهندو. آخرڪار جيئن ته رڪن الاولياءَ کي ڪو پٽ ڪونه هو ان ڪري جاءِ نشينيءَ جي نوبت شيخ عماد الدين اسماعيل کي پهتي. هجري سنه ست سؤ سندن رحلت جو سال آهي ۽ حيثيت ۾ صدر دين عارف ان جي برابر آهن.

شيخ نور الدين ملك يار پيران رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش لار ۾ ٿي ۽ پاڻ مريد آهن شيخ دانيال جنجيءَ جا. شيخ دانيال مريد آهن شيخ علي خضرميءَ جا ۽ شيخ علي خضرمي مريد آهن شيخ

ابواسحاق گارزونيء جا رحمهم الله پاڻ پير جي اجازت سان لار کان دهليءَ آيا ۽ بابا ابوبڪر طوسي حيدريءَ جو زمانو هو. جيئن ته سندن خدمت ۾ ماڻهن جي آمدورفت گهڻي ٿي ته سندن مٿان حيدري قلندر رشڪ ڪرڻ لڳا ۽ ٻاهر ڪڍڻ تي ڪمر ٻڌي بيهي رهيا. هر طرح عاجزي انڪساريءَ سان جواب ڏنائون پر هڪ نه ٻڌائون. جڏهن چيائون ته منهنجي پير هتي موڪليو آهي ته پير جي سند گهريائون. انهيءَ جي باوجود جو دهليءَ کان لار گهڻو پري آهي مگر پاڻ ايترو ٿورن ڏينهن ۾ سند آڻي ڏني جو ايترو ڏينهن ۾ عام ماڻهو ايترو پري وڃي واپس نه ٿو اچي سگهي. حيدري قلندر ان کي بدباطنيءَ سان قبول نه ڪيو ۽ بهانو پيش ڪيائون ته ملڪ ته سلطان جو آهي لهنذا سلطان جي سند گهرجي. چون ٿا ته سلطان انهن ڏينهن ۾ پنهنجي لشڪر نٿي ۽ بڪر جي طرف وٺي ويو هو جيڪو دهليءَ کان هڪ سو ٽيهه ڪوه پري آهي. ليڪن پاڻ دهليءَ کان ايترو ته جلدي وڃي سلطاني طغرو وٺي آيا جو عتل ۾ نه ٿو اچي سگهي. اها اندروني قوت ڏسي ڪين ملڪ يار پيران چوندا آهن. شيخ نظام الاوليا فرمائن ٿا ته هڪ ڏينهن جمع جي نماز تي وڃي رهيو هوس. پيادل هلڻ سان تڪليف ٿي. دل ۾ خيال آيو ته ڪيترو نه سنو ٿئي ها جيڪڏهن سواري هجي ها ۽ پوءِ اهو خيال فوراً رفع ٿي ويو. هڪ ڏينهن ملڪ يار پيران جو جانشين مون وٽ گهوڙي ڪاهي آيو ۽ چيائين ته ٽن راتين کان متواتر منهنجو پير هن جانور کي پيش ڪرڻ واسطي فرمائي رهيو هو. شيخ نظام الاوليا فرمائن ٿا ته مون قبول نه ڪيو. ۽ چيم ته جيسين منهنجي پير جو اشارو نه ٿيندو مان نه قبول ڪندس مجبوراً جانشين هليو ويو ۽ ٻئي ڏينهن وري آندائين. مون سوچيو ته نه وٺڻ سان رنج ٿيندو. لاچار مون قبول ڪري سندس دل خوش ڪئي. فرمايائون ته آئنده درويش جو گهر بغير گهوڙي جي نه رهندو. سندن خوابگاهه درياهه جمنا جي ڪناري شيخ طوسيءَ جي خانقاهه جي برابر آهي. قدس سره.

شيخ برهان الدين محمود ابن ابي الخير

بلخي رحمته الله جي ياد ۾

سلطان غياث الدين بلبلن جي زماني ۾ جيڪي علم ۽ معرفت وارا صاحب هئا. انهن مان هڪ پاڻ به هئا. پنهنجن جهانن جي علمن ۽ حقائق کان

کين واقفيت هئي طبيعت به صوفيائي ۽ مناسب هئن. صوفيائا فارسي اشعار چوندا هئا. مشارق حديث جي سند اصل مصنف کان حاصل ڪئي هئائون. چون ٿا ته پاڻ فرمائيندا هئا ته اڃا مان ننڍو ٻار هئس ۽ هڪ ڏينهن پنهنجي والد سان گڏ رستي تي وڃي رهيو هئس ته مولانا برهان الدين مرغينائي مصنف هدايه فقہ جي آمد ٻڌڻ ۾ آئي. والد بزرگوار جلديءَ سان هڪ ٻي گهٽيءَ ۾ گهڙي پيا ۽ مون کي ان رستي تي ئي ڇڏيائون جڏهن مولانا اچي پهتو ته مون اڳتي وڌي سلام ڪيو. فرمايائون ته مان بحڪم ازلي ٿو چوان ته هي چوڪرو عالم - عامل ۽ عارف ڪامل ٿيندو. ايتري قدر جو ڪشور بهي جا سلطان به هن جي آستاني تي نياز مندي ۽ آستاني بوسيءَ لاءِ ايندا. ٻيو پاڻ هميشه اهو فرمائيندا هئا ته مان ڪنهن به ڪيبري گناه ۾ ڪونه پڪڙيس. البتہ هڪ ڪيبري جي عيوض ۾ جو اهو چنگ ۽ بين ٻڌڻ آهي ۽ اهي مان ٻڌندو ۽ ٻڌڻ جو شوق رکندو آهيان. واه عجيب دلبرستي هئي. سندن قبر حوض شمسيءَ جي قريب آهي جيڪا تختہ نور جي نالي آهي. اتان جا باشندا علم ۽ فہم زياده ٿيڻ جي اميد تي سندن قبر جي مٿي ننڍن ننڍن نادان ٻارن کي ڪارائيندا آهن. ڪيترا دفعا سندن قبر جي پاسن کي تعمير ڪيو ويو آهي.

ياد سلطان المشائخ نظام الدين اوليا قدس سره

سندن نالو محمد ابن احمد ابن علي بخاري آهي ۽ پاڻ شيخ فريدالدين گنجشڪر جا مريد آهن. قدس سرهر سندن ڏاڏو ۽ سندن والده جو پيءُ خواجہ عرب بئي بخارا کان آيا هئا. پهريائين لاهور ۾ چند ڏينهن رهيا پوءِ اتان ايزدي مشيئت تحت ڳوٺ بدايون ۾ آيا ۽ هتي گوشي نشيني اختيار ڪيائون. هتي هجري سن ٻه سو ٻيڙهه ۾ عنصري جسم سان گڏ سندن روح مبارڪ گڏجي عيب جي صحرا کان عالم شهود ۾ ظاهر ٿيو. فوراً والد بزرگوار کي الله جو سڏ آيو. انڪري سندن پرورش مادر مهربان ڪئي. چئن سالن جي عمر ۾ پاڻ مڪتب ۾ داخل ٿيا.

پاڻ فرمائيندا هئا ته هڪ ڏينهن استاد ابوبڪر وٽ ملتان جو هڪ قوال آيو هو. انهيءَ شيخ بهاءُ الدين زڪريا قدس سره جي سماع جي رونق ۽ ان جي

ڪيفيت نهايت تعريف سان بيان ڪئي ليڪن ڪا ڳالهه دل ۾ نه ويٺي. وري انهيءَ بيان ڪيو ته مان اجودن ۾ شيخ فرید گنجشکر رحمۃ اللہ علیہ جي خدمت ۾ به حاضر ٿيو هئس ۽ سرود و سماع جي مجلس منعقد ٿي هئي عجيب سوز ۽ وجد هو جنهن جي رقت سان در ۽ ديوارون به رقص ڪرڻ لڳا. هيءُ خرد سوز حقيقت ٻڌندي ئي دل ۾ هڪ باهه جهڙي پري وئي ۽ ڪنهن به طرح ان جي گرمائش ٿڌي نه پئي ٿئي. جيترو هلندو ڦرندو هئس اوترو گرمائش زياده وڌندي هئي. مطلب ته سلطان غياث الدين بلبلن جي زماني ۾ رسمي علمن جي تحصيل ڪرڻ لاءِ دهليءَ آيس ۽ مولانا علاؤالدين اصوليءَ جي شاگرديءَ مان فيض حاصل ڪيو. پراڻي خلش دل ۾ بدستور هئي ۽ هاڻي ضبط جي طاقت نه رهي هئي لاچار اجودن ڏي هلي پيس. تقدير مدد ڪئي ۽ حضرت گنجشکر رح جي خدمت ۾ حاضر ٿيس انوقت عمر ويهه سال هئي. حضرت گنجشکر رح پنهنجي التفات ۽ انتظار ظاهر ڪرڻ واسطي زبان مبارڪ مان بيت فرمايو.

اي آتش فراقت دلها کباب کرده — سيلاب اشتياقت جانها خراب کرده
حضرت گنجشکر رح جن جو هن طرح التفات فرمائڻ ۽ بيت ۾ لفظ دلها ۽ جانها جمع جي صيغي سان ارشاد فرمايو ان ۾ هڪ ماجر جي طرف اشارو آهي جيڪو هيٺ بيان ايندو. چون ٿا ته پاڻ هتي از سرنو تجويد قرآن ڪيائون. ۽ عوارف المعارف جا چند باب ۽ عين القضاة جا ڪجهه فصل به مطالعو ڪيائون. هن عرصي ۾ پير جي باطن جي صفائيءَ جو اثر ٿيو جو بزرگيءَ جي صدر ۾ پاڻ مسند نشين ٿي ويا. خلافت جو خرقو مليو. ۽ ٻين جي رهنمائي جي اجازت به حاصل ٿي ۽ پوءِ دهليءَ آيا.

هاڻي مان هتي تفصيل سان انهن حالتن کي بيان ٿو ڪيان جيڪي اجمالي عنوان جي اندر پيچ در پيچ آهن. تمام ٿوري عرصي ۾ سندن درويشي ۽ مريد پروري- رهنمائي و رهبري جي شهرت سڄي دنيا جي آباديءَ جي هر گوشي ۽ هر هڪ ڪن تائين پهچي وئي. ۽ ناقص جي تڪميل ۽ ڪاملن جي تائيد جي واسطي هر هڪ طرف هر هڪ صوبي ۾ سندن هادي ۽ ولي خليفن مان هڪ خليفو پهچي ويو جنهن جو حل هن تذڪري ۾ مناهب مقام تي گذارش ڪيو ويندو. شيخ نصيرالدين چراغ دهلي رحمۃ اللہ علیہ جن جي ملفوظات ۾ لکيل آهي ته خطاب آيو- اي فضيل عياض! شيخ محمد جن جو لقب نظام الدين اوليا هوندو. اسان

جي درگاه جي خاصن مان آهن. انهيءَ کي اسان توهان جي پيروانِ طريقت مان ڪيو آهي. رهنمائي جي معاملي کي هي اهڙيءَ طرح ڪرسي نشين ٿيندا جو هن جي فيض صحبت سان ڪٿي هزار ڪامل خدا شناس ٿيندا. خواجه فضيل هي الهامي آواز ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ واپسيءَ واري ساھ تائين انتظار ڪندو رهيو. آخر پنهنجي خليفن کي وصيت ڪيائون ته تنهنجي بيعت جي دام ۾ ڪو اهڙو مبارڪ پکي ڦاسي وڃي ته منهنجا سلام پهچائي دعا جو عرض ڪجائن. مطلب ته هيءَ وصيت درجہ بدرجہ شيخ فريد گنجشڪر رح تائين پهتي ۽ جڏهن سلطان المشائخ شيخ گنجشڪر رح جي حضور ۾ حاضر ٿيا ته حضرت گنجشڪر رح نور باطن سان معلوم ڪري خوقو پهرايو ۽ شروعات پنهنجي ذات کان ڪري ترتيب سان صاحب الهام تائين سڀني جي منتظر رهڻ جي ماجرا بيان ڪئي. هر هڪ جا سلام ۽ قبول سلطان المشائخ کي پهچائي هر هڪ جي نالي سان جدا جدا دعا ۽ ثنا گهري. حياءَ جي درياه ۾ غرق سلطان الاولياءَ فرمان تي سرجهڪائي ادب ۽ نياز جون رسمون ادا ڪيون.

چون ٿا ته سلطان علاؤالدين جي دل ۾ هميشه اها خلش رهندي هئي ته شيخ نظام الاوليا سلطنت ۽ حڪمرانيءَ جو خيال پنهنجي دل ۾ رکي ٿو. ۽ فرصت ۽ موقعي جي انتظار ۾ آهن ان ڪري سلطنت هلائڻ جي امتحان لاءِ ملڪي معاملات جي متعلق چند دقيق ڳالهيون لکي سندن خدمت ۾ موڪليون. ۽ عرض ڪيو ته هنن مشڪلاتن جي حل جو جواب فرمايو ته جيئن انهن تي عمل ڪري هنن مشڪلاتن جي تنگي دور ٿئي. ۽ مراد جو حاصل ٿيڻ نصيب ٿئي جڏهن هي امتحاني پرچو سندن روبرو پڙهيو ويو ته فرمايائون ته پورين تي ويهندڙ درويشن جو تخت جي زيب ۽ زينت ڏيڻ وارن بادشاهن جي ڪاروبار جي ڪهڙي خبر بهتر آهي ته هن قسم جي مقدمات جي متعلق پڇا ڳاڇا ڪري هنن ويچارن جو وقت ضايع نه ڪيو ۽ فقيرن جي ضمير جو امتحان نه وٺو. مطلب ته جڏهن سلطان جو اندروني زخم هن حقيقت سان ڀريل جواب جي مرهم سان صحيح ٿيو ته آستانه بوسيءَ لاءِ التماس ڪيائين. شيخ نظام الدين جن قبول نه ڪيو. ۽ فرمايائون ته درويش جي انس کي هڪ پکي سمجهڻ گهرجي جنهن جي لاءِ وحشت پيدا ڪندڙ سلطاني ڪروفر شڪاري باز آهي. لهنذا اهوئي بهتر

آهي ته صرف دعا ۽ سلام سان جيڪا پيغام جي ذريعي هجي. هڪ ٻئي سان آشنا رهجي.

شيخ نظام الاولياء جو بيان آهي ته جڏهن حضرت گنجشڪر^{رحمۃ اللہ علیہ} جي خدمت حاصل ٿي ۽ مريد ٿي سرفراز ٿيس ته مون عرض ڪيو ته فقير کي علم حاصل ڪرڻ لاءِ دل گهري ٿي. جيڪڏهن علم جي شغل ۽ پوري ڪرڻ ۾ ناخوشي هجي ته هي شغل ترڪ ڪري جنهن به شغل ذڪر-خدمت- يا ڪم جي واسطي ارشاد فرمايو وڃي، مشغول ٿي وڃان. فرمايائون ته علم حاصل ڪرڻ کان باز رکڻ هن درويش جو شيو ناهي ڇو ته سالڪان طريقت کي ظاهري علم کان چارو نه آهي. ليڪن منهنجي نصيحت توکي اها آهي ته هن کان پوءِ جيڪا صورت غالب اچي ان جو ٿي وڃجانءِ. آخرڪار نه ڪنهن کي غالب ڏنم ۽ نه مغلوب. ائين ئي ڪمال جي درجي تي پهچي ويس ۽ ظاهري و باطني ٻنهي قسمن جا علم حاصل ٿي ويا.

مٿي ذڪر ڪيل ٻئي مقولا ۽ ٻيا عرفاني واقعات ماڻهن جي زبانن تي آهن ۽ ورقن تي به ڀريل آهن. خدا ڪري صاحبان ذوق جي ڪنن ۾ پهچن ۽ انهن جي نظرن کان گذرن. تاريخ ارڙهين ربيع الثاني هجري سنه ست سو پنجويه تي سندن روح جو بيش بها جوهر وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا وَلَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ (۽ اسان انهن لاءِ اهڙا جسم نه ٺاهيا هئا جيڪي کاڌو نه کائيندا هجن ۽ نه اهي ماڻهو دنيا ۾ هميشه رهڻ وارا ٿي هئا) جي عنصري خزاني مان نڪري وَأَنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ (۽ جيتريون شيون آهن اسان وٽ خزائن جا خزانا ڀريا پيا آهن) جي صدر خزاني ۾ داخل ٿي ويو جيڪو ايزدي عبارت اسماء ۽ صفات جي مخزن مان آهي.

انجمن

هن انجمن ۾ انهن اصحابن جا حالات ڏيکاريا ويا آهن جيڪي تن گدازي ۽ جان نوازيءَ جي جنگل ۾ گرم رفتار آهن. خودشناسيءَ جي درياه ۾ خدادانيءَ جي عميق پاڻيءَ ۾ ٻڏا پيا آهن. ۽ سلطان المشائخ نظام الاولياءِ قدس سره جي

رهنمائيءَ جي امداد سان طريقت جي شاهراه تي هلي رهيا آهن. جن سندن تلقين سان ديدار جي سعادت ۽ تحقيق جو شرف حاصل ڪيو ۽ سندن ڪمال هدايت جي ڪري پنهنجي استعداد سان عارف ٿي ويا ۽ ڪن اڪسير واري صورت اختيار ڪري گهڻن ماڻهن کي ڪندن بنائي ڇڏيائون. چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ هندستان جي زمين جو عجيب زمانو هو. ڇو ته سندن بارگاه خلافت کان وقتاً فوقتاً جيڪي نوان نوان خليفا روانه ٿيندا هئا. سندن فيض پاسيءَ سان هندستان جو هر گهر هر زمين جو ٽڪرو آباد هو. هڪ روايت آهي ته پاڻ وڏن شهرن ۾ وڏن وڏن مرتبن ۽ وڏين ڪرامتن وارا ست سؤ خليفا اهڙا روانه ڪيا هئا جو هر شخص جي سيني مان گويا عرفان جو آفتاب طلوع ڪرڻو هو ۽ انهن سڀني مان بزرگوار پير جا اسرار ظاهر ٿيندا هئا.

هي بلڪل سچ آهي ته جڏهن ڪنهن شخص کي ڪنهن بزرگ جي خدمت سان معرفت جو سرمايو هٿ اچي ويندو آهي ۽ هڪ منزل کان ٻي منزل ڏي ۽ هڪ حالت کان ٻي حالت جي طرف منتقل ٿي ويندو آهي ۽ فنا جي درجن کان عبور ڪري اصلي بقا جي مقام تي پهچندو آهي ته ان وقت نالي ۽ آواز جي فرق کانسواءِ ڪنهن به قسم جي دوئيءَ جي شڪل هنن پنهنين شخصيتن ۾ قائم نه رهندي آهي.

جهڙي طرح ڪو ٻار تقدير ۽ تدبير جي پرورش سان بلوغت جي درجي تي پهچندو آهي ۽ پيءُ جا سڀ حالات ان تي منڪشف ٿي ويندا آهن. ۽ جيڪڏهن نسبت باهر ملحوظ نه رکي وڃي ته ٻيون معنوي مابه الامتياز سڀ وچ مان ڪڍي ويندا آهن ۽ مرد جي جيڪا هيءَ تعريف آهي ته، **ذڪر من بنسي آدم جاوز صد الصغر** - هن تعريف ۾ ٻئي داخل هوندا آهن ۽ جڏهن الله تعاليٰ ان کي به ڪو پٽ عطا ڪندو آهي ته اهو ابوة جي وصف سان به متصف ٿي سڀني مرتبن ۾ پنهنجي پيءُ جي برابر ٿي ويندو آهي.

۽ اها دوئي جيڪا اعتباري اختلاف جي سبب سان غيريت ۽ اثنيت جي اشتباه جو باعث هوندي هئي. هاڻي يڪ رنگي ۽ يڪ روئي پيدا ٿيڻ سبب بلڪل دور ٿي ويندي آهي. بس جڏهن تعينات جو حجاب وچ مان ڪڍيو وڃي ته ممڪنات جي وحدت الوجود جو حال به اهڙيءَ طرح نظر ايندو. هاڻي ڏسو هر طرح سان هيٺ عرض ڪيل حرف وحدت وجود جو ثبوت - محسوس ٿيندڙ

موجودات سان ڏئي رهيا آهن.

اسرار حقيقت جي واقعن جي باخبر ۽ توحيد جي نور سان منور ضمير تي چڱي طرح روشن آهي ته سڀ ثوابت ۽ سيارا آسماني طبقات جي اندر نوراني چمڪ ڌمڪ ۾ آفتاب جي شرڪت جو دم ڀرڻ ٿا. ليڪن جڏهن سج اڀرندو آهي، ته هو پنهنجي آثار ۽ انوار سان جيڪي شرڪت جو ذريعو آهن، بلڪل لڪي ٿا وڃن. ۽ کائنات جا ٻيا اجرام، ذرا ۽ جبل وغيره جن کي خاص مرتبي ۾ سج جي برابريءَ جي ڪا دعويٰ ناهي. انهن جا احڪام ۽ آثار قوي ٿي ويندا آهن. اهڙيءَ طرح جڏهن حقيقي وجود جو جهان افروز سج جيڪو هميشه ڪمال ارتفاع ۾ آهي جمالي ۽ جلالي صفتن جي آسمان تي اڀرندو آهي ته حقيقتن مان جن شين جي الوهيت جي دعويٰ جو شائبو آهي. اُهي امتناع ۽ عدم مطلق ۾ لڪي وينديون آهن ۽ جيڪي شيون اهل شهود جي نظر ۾ انهيءَ مرتبي جون نه هونديون آهن. اهي انهيءَ ئي خورشيد وجود جي چمڪ ڌمڪ ۽ ان جي ڪون و مڪان ۾ جاري و ساري هجڻ جي ڪري تعين ۽ تشخيص سان امتيازي ۽ عددي شڪل سان پنهنجي حال تي بدستور قائل رهنديون آهن. پوءِ شين جي فراوانيءَ سان مطلق هستيءَ جي وحدت ۾ منافات لازم نه ايندي آهي. جيئن بساط محسوس ۽ مرکبات عصريءَ جي ظهور سان آفتاب جي يڪتائيءَ ۾ ان جو طلوع ٿيڻ تي ڪو نقصان نه ايندو آهي ڇو ته طلوع ٿيڻ وارن ۾ اهڙو ڪو موجود نه آهي جيڪو خورشيد جي وحدت کي ٽوڙي ان جي چمڪ ڌمڪ ۾ شرڪت پيدا ڪري. حاصل ڪلام هي آهي ته انهيءَ جي باوجود جو موجودات جي بي انتها ڪثرت ۽ مخلوقات ۾ نه ڪٽڻ وارا قسمر ملن ٿا مگر ڪنهن جي خصوصيات ۾ شرڪت- مساوات- مماثلت ۽ مشاڪلت جو دم ڀري سگهي جنهن سان وحدت جي ڪمال ۾ ڪو نقصان پيدا ٿئي. جڏهن انهيءَ تمثيل جي بيان ڪرڻ سان هر هڪ عقل واري سمجهي ورتو ته اهڙو موجود امڪان جي عالم ۾ نمايان بساط تي ظاهر ناهي لهنذا انهيءَ معنيٰ ۾ وجود کي يقيناً واحد تسليم ڪرڻ گهرجي. **وَالَا لَا يَعْلَمُ تَوْحِيدَ الْحَقِيقِي اِلَّا هُوَ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْمَعْرِفَةِ يَقُولُونَ اٰمَنًا بِوَحْدَتِهِ سُبْحٰنَهُ** (ورنہ ان جي حقيقي توحيد سواءِ انجي ڪوبه نٿو ڄاڻي ۽ جيڪي ماڻهو معرفت ۾ راسخ آهن اُهي چون ٿا ته اسان ته خدا سُبْحٰنَهُ جي وحدت تي ايمان آندو آهي.)

خلفاء شيخ نظام الاولياء قدس سرهم جي ياد ۾ -

مولانا علاء الدين نيسلي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي وقت جي زبردست عالمن مان هئا، ان جي باوجود پير بزرگوار جي اجازت هئي. بلڪ تاڪيد هو. مگر پاڻ ڪسرنفسيءَ جي ڪري پاڻ کي شيخيءَ جي مسند ۽ مريد ڪرڻ کي دور رکندا هئا. آخر ۾ ته ايتري قدر جو ڪتابن جو ڏسڻ بلڪ ڪاغذ کي هٿ لڳائڻ به ڇڏي ڏنو هئائون. صرف فوائد الفواد جي مطالعي ۾ مشغول رهندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته معنيٰ ۽ معاملو جيڪو سڀ جاءِ تي آهي. هن جاءِ تي به آهي ۽ جيڪي هن جاءِ تي آهي اهو ڪنهن ورق ۽ ڪنهن سٿ ۾ ڪونهي. رحلت کان پوءِ پير جي روضي ۾ قبر بنائي وئي.

خواجہ ابوبڪر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلطان نظام الاولياء جا دوست، همدم همنشين هئا. هي عهد ڪيو هئائون ته جڏهن سندن ذات شريف ۾ ابوبڪر رح جي اعتقاد سان ڪامل انسان جا آثار ظاهر ٿيندا ته ابوبڪر رح بيعت ٿي ويندو. آخرڪار جڏهن سلطان الاولياءَ حضرت گنجشڪر رح جن جي خدمت مان رخصت ٿي دهليءَ واپس آيا ۽ بزرگيءَ جا آثار عام ۽ خاص ماڻهن سندن پيشانيءَ ۾ پنهنجي نظر سان ڏٺا ته ان وقت خواجہ پنهنجو واعدو وفا ڪيو. مات في دهلي و دفن في حظيرة شيخ.

مولانا وجيه الدين پائلي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

جيئن ته فقہ دانيءَ ۾ دخل گهڻو هئڻ ان ڪري ماڻهو کين ابوحنيفه ثاني چوندا رهيا. پنهنجي وطن کان پاڻ اجودن وڃي حضرت گنجشڪر رح جي روضي جي زيارت ڪيائون. ۽ انهيءَ زيارت جي طفيل ۾ حضرت خضر عليه السلام جو ديدار فيض آثار به حاصل ٿيو جنهن سان چهر بصيرت جي روشني وڌي وئي. ۽ حضرت خضر جي فرمان مطابق پاڻ دهليءَ ۾ اچي شيخ الاسلام نظام الاولياءَ جا مريد ٿيا. جيئن ته پاڻ دنياوي ڪاروبار ۾ ڪمال بي نياز ۽

بي پرواه هئا ان ڪري ماڻهو کين ديوانو چوندا هئا. هي بلڪل سچ آهي ته
لَايَكْمَلُ اِيْمَانُ الْمُؤَحْتِ بِقَالَ اِنَّهُ مُجْنُونٌ (انسان جو ايمان ان وقت تائين
ڪامل نه ٿيندو آهي جيسين اهو نه چيو وڃي ته هي مجنون آهي) جڏهن پاڻ
زندگيءَ جو سامان ٻڌي عالم علويءَ ڏي هليا ويا ته سندن قبر حوض شمسيءَ
جي هڪ طرف ٺاهي وئي.

مولانا جمال الملة والدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين ڪمال درجي جو استغراق رهندو هو ۽ پاڻ گويا پنهنجو پاڻ کي بلڪل
هلاڪ ڪري ڇڏيائون. سلطان نظام الاوليا رح اڪثر سندن باري ۾ چوندا هئا ته
اسان جي جمال کي ڪو وقت اهڙو پيش ايندو آهي جو حق کان سواءِ ڪاشي نه هن
جي ظاهري ۽ باطني نظر ۾ ايندي آهي ۽ نه دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ رهندي آهي.

مولانا جلال الدين اودي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن فقر- سندن همت ۽ سندن گزشتگي- سندن وارستگي حد کان وڌيڪ
وڌيل هئي. پاڻ سڀني گرفتارين کان آزاد ٿي پنهنجو پاڻ کي پير بزرگوار جي
خدمت لاءِ قيدي بنائي ڇڏيو هو.

شيخ مبارڪ گوپاموي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

شروعاتي زماني ۾ پاڻ سلطان علاؤالدين جا مير عدل هئا. مير خورد
جامع سيرااوليا- ڪرمانِي بيان ٿا ڪن ته کين مون سان ۽ مون کي ساڻن خاص
خصوصيت هئي. گهڻو ڪري سندن زبان مان هي ڳالهيون نڪرنديون هيون ته
مبارڪ تنهنجي والد بزرگوار جو مسلمان هليو ويو آهي. اهڙي طرح مان
درويشن جي احوال جو منڪر هئس. هڪ ڏينهن سندن والد بزرگوار مون کي
سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ وٺي ويا ۽ انڪار جي چنبي مان آزادي
ڏياري منهنجو اعتقاد ۽ اخلاص درست ڪرايو. ۽ سندن باعظمت خدمت سان
دنياوي سامان جي ترڪ ڪرڻ جو استعداد منهنجي قلب ۾ پيدا ٿيو.

خواجه مويد الدين ڪرئي جي ياد ۾

پاڻ سلطنت جي تخت تي وهڻ کان اڳ سلطان علاؤالدين جا همراز ۽ هم نشين هئا. جڏهن ازلي عنايت سان شيخ جي خدمت ۾ پهچڻ نصيب ٿين ته درويشي اوصاف جو زيور پائي سهڻا ٿي پيا ۽ دولت حاصل ڪرڻ جي رستي ۾ پڇڻ ڍڪڻ کان فارغ ٿيا. جڏهن سلطان سلطنت جي تخت تي ويٺا ته کين ياد ڪيائون. هڪ مقرب سلطان الاولياء جي خدمت ۾ موڪليائون ته خواجه مويد کي اجازت ڏيو. سلطنت جي ڪم ۾ مشغول آهيان. فرمايائون ته مويد کي هڪ ٻيو ڪم درپيش اچي ويو آهي. بادشاهه جو موڪليل ماڻهو انهيءَ جواب سان ناخوش ٿيو ۽ جرات سان عرض ڪيائين ته مخدوم ڇا توهان سڀني کي پاڻ جهڙو بنائڻ ٿا چاهيو. جواب ڏنائون ته پاڻ جهڙو بنائڻ ته بلڪل آسان آهي. نه. پاڻ کان بهتر بنائڻ ٿو گهران. جيڪڏهن هي مون سان سازگاري رکي ته جرئتيل جا سڀ سلطاني عمل کين فقيريءَ جي جهوپڙيءَ کان دنياداري ۽ حڪومت جي عشرت گاه ڏي چڪي نه ٿا سگهن.

خواجه ڪريم الدين سمرقندي جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي ملڪ ۾ بادشاهن جا وزير رهي چڪا آهن. جڏهن ازلي سعادت زنجير لوڏي ته پاڻ سڀني شين کي ڇڏي ڏنائون ۽ پنهنجي ملڪ کان هندوستان اچي شيخ گنجشڪر رح جي خدمت کي پنهنجن جهانن جي ڪمن تي ترجيح ڏئي اختيار ڪيائون. ۽ نسبت صهارت (سهره ۽ نائي ٿيڻ) کين نصيب ٿيو. اتان جڏهن دهليءَ آيا ته خلافت جي خلعت سلطان نظام الاولياء کان ملين. امير خسرو ۽ خواجه حسن هميشه سندن فيض پهچائيندڙ صحبت کان خوش ٿيندا هئا ۽ مولانا ضياءُ الدين برني به پنهنجي تاليف کي اصلاح جي غرض سان سندن روبرو پيش ڪندا هئا. سلطان نظام الاولياء جي رحلت کان پوءِ سلطان محمد تغلق کين دهليءَ جو شيخ الاسلام ڪري ڇڏيو ۽ انوارالملڪ جو خطاب عطا فرمايو هو. سندن ٻه فرزند ارجمند هئا شيخ احمد ۽ خواجه نظام الدين. هر هڪ پنهنجي حسب ۽ نسب سان صحيح پنهنجي وقت جا امام هئا.

خواجہ شیخ علي شاه ابن شیخ محمود

جاندار ﷺ جي یاد ۾

پاڻ سلطان نظام الاولیاء جي پراڻن مریدن مان آهن. هميشه حلقي وانگر درگاه جا ملازم رهندا هئا. نظامیہ ارشادات ۽ سڀني پنهنجي مسموعات کي هڪ رسالي جي اندر فراهم ڪري دُر نظامي نالو رکيائونس. تصوف جا گهڻا حقائق ۽ اسرار انهن ورقن ۾ تحرير آهن. انهيءَ ئي رسالي ۾ لکيل آهي ته سلطان ابو سعید ابو الخير- خيرات ڪرڻ ۾ حد کان وڌيڪ مبالغو ۽ ڪوشش ڪندا هئا. هڪ صاحب گفتگوءَ جي دوران چيو لا خير في الاسراف- پاڻ فوراً جواب ڏنائون ته الاسراف في الخير- ٻڌڻ وارو حيران ٿي ويو. انهيءَ ئي دُر نظاميءَ ۾ لکيل آهي ته صوفين جي نزديڪ بدترين گفتار اها آهي ته سالڪ اهڙي مقام ۽ اهڙي حال جي خبر ڏئي جيڪا هن کي حاصل نه آهي.

وڌيڪ انهيءَ رسالي ۾ لکيل آهي ته هڪ مريد بيعت ٿيڻ وقت پنهنجي پير کان نصيحت جي لاءِ عرض ڪيو. فرمايائون ته خدائيءَ جي دعويٰ ۽ پيغمبريءَ جي دعويٰ کان توکي بچڻ گهرجي. مريد کي حيرت ٿي- گهٻرايو- هي ڪهڙي نصيحت آهي ڪيئن صحيح ٿي سگهي ٿي ۽ ان ۾ ڪهڙو راز آهي. عرض ڪيائين ته کولي ارشاد فرمايو. فرمايائون ته خدائيءَ جي دعويٰ ته اها آهي ته تون سڀاڻي ڪمن جو ٿيڻ پنهنجي مرضيءَ موافق چاهين. ۽ پيغمبريءَ جي دعويٰ اها آهي ته تون چاهين ته سڀني گروهن جا ماڻهو تنهنجا چاهڻ وارا ۽ دوست هجن ۽ جيڪي ائين نه هجن. اهي تنهنجا گرويده نه هجن

مولانا فصیح الدین رحمہ اللہ جي یاد ۾

پاڻ اصول فقہ جي علم ۾ عضد الملتہ قاضي عضد جو رتبو رکندا هئا. پاڻ مولانا محي الدين قاضيءَ ڪاشانيءَ سان گڏجي سلطان نظام الاولیاء جي خدمت ۾ حاضر ٿي بيعت جي لاءِ التماس ڪيو. سلطان نظام الدين مولانا محي الدين کي ته مريديءَ جو ڪلاه پارايو. مگر مولانا فصیح الدین جو مريد

ڪرڻ- استخاره ۽ پير گنجشڪر رحمہ جي اجازت تي موقوف رکيائون. انهيءَ ڪري کين حد کان وڌيڪ نا اميدي ٿي ۽ نهايت حزين ۽ ملول رهڻ لڳا. جڏهن ٻيهر قدم بوسيءَ لاءِ حاضر ٿيا ته فرمايائون ته تنهنجي نسبت به پيرانِ چشت جي باطن کان قبول بيعت جي اجازت آهي. اڄ مايوسيءَ کي ختم ڪر ۽ بيعت جو هٿ آستين کان ڪڍي درويش جي هٿ جي هيٺان رک تان ته يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ (الله جل شانہ جو هٿ انهن جي هٿن جي مٿان آهي) جو مضمون صادق ٿئي. پوءِ پاڻ ڪمال خوشي ۽ خوشحاليءَ سان بيعت جا مدارج طئي ڪيائون. ۽ سلطان نظام الاوليا کان چند سال اڳ ملڪ تقدس ڏي روانه ٿيا. خوابگاه دهلي-

قاضي ڪاشانيءَ کي سلطان نظام الاوليا گهڻو دوست رکندا هئا. جنهن مجلس ۾ قاضي جي هوندا هئا معرفت ۽ مشائخ طريقت جون گهڻيون ڳالهيون سلطان نظام الاوليا جي زبان مبارڪ مان بيان ٿينديون هيون. سندن حالات تفصيل سان اڳين تذڪرن ۾ لکيل آهن. خدا ڪري شوقين حضرات ان جو مطالعو ڪن.

مولانا فخرالدين المروزي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلوڪ جي شروعات کان ئي انجام حالت تائين وقتاً فوقتاً درجہ پرهيزگاريءَ ۾ ترقي فرمائيندا رهيا. رجال الغيب مصاحب هئا. جيڪا سندن خواهش هوندي هئي. مهيا ڪري ڏيندا هئا. ليڪن پاڻ ان کي تصرف ۾ نه آڻيندا هئا. پير بزرگوار جي روضي ۾ سندن قبر آهي.

شيخ برهان الدين غريب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

صدري ۽ درسي ڪمالات- عشق ۽ شوق جي مقامات ۽ وجد جا حالات هي سڀ سندن ذات ۾ جمع هئا. خلافت جي خلعت زيب بدن ڪرڻ کان پوءِ قلعو ديوگير دکن ۾ رهڻ جي اجازت ملي هئن جيڪا اڄ دولت آباد جي نالي سان آهي. هڪ عرصي تائين پاڻ ان سرزمين تي رهي معرفت ۽ خدا شناسيءَ جي ذريعي دلين کي سرسبز ۽ شاداب ڪيائون. جڏهن سندن عنصرِي باغ جي بهار ۾ رحلت جي خزان

تبديلي پيدا ڪئي، ته قلعي کان ٻه ميل پري هڪ پُر فيض بيابان آهي. انهيءَ بيابان کي پنهنجي روضي پاڪ لاءِ پسند فرمايائون. واقعي عجب راحت افزا ۽ روح بخش جاءِ آهي. راقم هجري سن هڪ هزار هڪ ۾ انهيءَ مقام جي زيارت ڪئي هئي. دل ۾ صفائي حاصل ٿي. سندن عرس جي ڏينهن هر هڪ ملڪ کان ماڻهو اتي اچي جمع ٿيندا آهن. ۽ شهر جا باشندا مجاور چند ڏينهن اڳ کان اتي پنهنجي لاءِ گهر ٺاهيندا آهن. اهڙيءَ طرح مسافر ۽ مجاور انهيءَ بانظام مقام تان غيبي فيض حاصل ڪري خوش ٿيندا آهن. خان ديس جو تخت گاه جنهن جو برهان پور نالو آهي. سندن ئي نالي تي رکيل آهي. چون ٿا ته شيخ برهان الدين پنهنجي پير کان اجازت وٺي ديوگير وڃي رهيا هئا ته هڪ ڏينهن رات انهيءَ مقام تي لٿا جتي هاڻي برهانپور آباد آهي. انهيءَ زماني ۾ واليان خاندس جي ڏاڏنگ مان هڪ شخص ان ڳوٺ ۾ هو انهيءَ حد کان وڌيڪ خدمت گذاري ۽ درويش پرستيءَ ۾ ڪوتاهي نه ڪئي. جڏهن صبح جو روانه ٿيڻ وقت حاضر ٿي فاتحه جي درخواست ڪيائين. ته فرمايائون ته ازلي حڪم موجب هن جاءِ تي هڪ شهر آباد ٿيندو ۽ تنهنجو اولاد انجو حڪمران هوندو. مناسب اهو آهي ته انهيءَ نواباد شهر جو نالو هن درويش جي نالي رکيو وڃي انهيءَ بشارت جي بنياد تي برهانپور نالو رکيو ويو. ڪجهه وظيفو روضي جي لاءِ مقرر ڪيائون جيڪو اڄ سنه هڪ هزار ويهه آهي ليڪن مٿيان وظيفو بدستور جاري آهن.

شيخ ڪمال الدين يعقوب نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڪين عالي مقامات ۽ نقلي ولدني ڪمالات حاصل هئا. پير جي حڪم سان ذي استعداد گجرات وارن جي رهنمائيءَ واسطي مامور ٿيا هئا. گهڻا ئي ماڻهو سندن تلقين سان صراط المستقيم تي هلي پنهنجي مقصد کي پهچي ويا. حصار نهروالا جي ٻاهران سهسنگ تلاءَ جي ڪناري سندن خوابگاهه آهي.

مولانا شهاب الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلطان الاولياءَ جا امام هئا. رباني ڪلام معنيٰ ۽ مطلب سان ياد هئڻ ۽ اهڙيءَ ته عمدي طرز سان تلاوت فرمائيندا هئا جو ٻڌڻ وارن کي ڄڻ بزم

ڪليم الاهيءَ ۾ حاضر ٿيڻ جو مزو اچي ويندو هو. امير خسرو کي ساڻن گهڻي وابستگي ۽ عقيدت هئي. پاڻ پنهنجي خمس ۾ سندن گهڻي تعريف لکي آهي. سندن قبر دهليءَ ۾ آهي.

امير خسرو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب يمين الدين - ڪنيت ابوالحسن ۽ پير جي طرف کان خطاب ترڪ الله آهي. سندن والد بزرگوار جو نالو سيف الدين هو. سخن سنج - سخن پرور ۽ سخن آفرين نامورن ۾ پاڻ سرفهرست هئا. سندن ڪمالات ۽ حالات جي شرح ڪهڙي ڪئي وڃي. پاڻ ڄڻ ته ستائش جي آسمان جا قطب آهن. يعني جيڪا مدح (چاهي اها ڪنهن به قسم جي هجي) نفس جي ناطقہ عبارت جي حوالي ڪندو آهي. ۽ پاڻ ازروءِ مشاطگي انهيءَ مفهوم کي بدائع ۽ معاني جي انواع ۽ اقسام جي زيور سان آراسته ڪري نو عروسيءَ جي لباس ۾ ڏيکارين ٿا. ته اها آراستگي انهيءَ مفهوم جي بلڪل برابر ۽ ان جي اردگرد چڪر کائيندي نظر ايندي آهي. لهنذا بهتر اهو آهي ته هن سلسلي کي حقيقت شناس دانشمندن جي حوالي ڪري سندن نمايان واقعات مان ڪجهه منتخب ڳالهيون قلم جي حوالي ڪجن.

جڏهن پٽيالي نالي ڳوٺ ۾ جيڪو گنگا درياه جي ڪناري آباد آهي. سندن مبارڪ صورت جو نقشو خدائي علم جي تصوير خاني مان تقدير جي مصور ڪٽي عين امڪانيءَ جي ورق تي آڻي ڄمايو ته سندن والد بزرگوار، دائيءَ جي ڏٺڻ ۽ پاڪ و صاف ڪرڻ کان پوءِ کين ڪپڙن ۾ ويڙهي هڪ مجذوب جي نزديڪ کڻي ويو جيڪو پاڙي ۾ رهندو هو. مجذوب فرمايو ته هي چوڪرو اهڙو ته فصيح البيان ٿيندو جو استاد خاقانيءَ کان به ٻه قدم اڳتي ئي رهندو. چون ٿا ته ٻن قدمن مان مطلب مثنوي ۽ غزل آهي. ڪانئن عمر ۾ ۽ سڀني ڳالهين ۾ وڏا سندن ٻه پائر ٻيا به هئا. هڪ جو نالو اعزالدين شاه ۽ ٻئي جو نالو حسام الدين احمد هو. جڏهن سندن عمر اٺن سالن جي ٿي ۽ فارسيءَ ۾ ڪجهه شُدُبد ٿي ته سندن والد بزرگوار پنهنجي تنهن پٽن کي سلطان نظام الاولياءَ جي غلاميءَ ۾ وٺي ويو ۽ بيعت ڪرائي ڇڏيائين. هڪ سال کان پوءِ سيف الدين

شهيد ٿي ويو. هاڻي سندن پرورش جي نوبت عمادالملڪ سندن ناني کي پهتي جيڪو وقت جي بادشاهه جو مير عرض هو. انهن سندن اصلاح ۾ گهڻي ڪوشش فرمائي انهيءَ مربيءَ جي تعريف لکي شڪرگذاريءَ جو حق ادا ڪيو اٿن.

چون ٿا ته جڏهن پاڻ نظم ڪلام شروع ڪيائون ته پاڻ ڪلام ناصحانه طريقي تي لکندا هئا. مگر پير بزرگوار جي حڪم سان غزل گوئيءَ ۾ عاشقانه وضع اختيار ڪري آخرڪار مضامين ٻي طرف رجوع ڪيو ۽ غزل جو پايو اهڙي ته وڏي مقام تي پهچايو جو ڪنهن غزل گو اهل سخن جو نغمو اوستائين نه پهچي سگهيو.

جوانيءَ جي آغاز ۾ بظاهر واليان ملڪ ۽ دنيا جي دولتمندن جي ملازمت جي طرف ميلان هئڻ. ليڪن باطن ۾ هميشه درويشن جي خدمت ۽ صحبت رهندي هئي. خاص ڪري پنهنجي پير دستگير سان حسن عقيدت ۾ ڪمال رسوخ هئڻ. ان جي متعلق ٿورڙو نموني خاطر لکجي ٿو. جڏهن سلطان علاءُ الدين جي دل صاف ٿي ته بادشاهه جي دل ۾ حضرت سلطان نظام الاولياءَ جي باڪرامت خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي خواهش پيدا ٿي ۽ اها آرزو پوري ڪرڻ لاءِ گهڻو التماس ڇاپلوسي ۽ مبالغه جي صورت اختيار ڪئي، پر سلطان نظام الاولياءَ جي حضور مان قبوليت جي پوئو به نه پئي آئي. بلڪ ممانعت ۽ گريز جا آثار پيدا ٿيندا هئا. انهيءَ ڪري بادشاهه پنهنجي دل ۾ پڪو ارادو ڪيو ته ڪنهن ڏينهن لڪ ڇپ ۾ حضور جي خدمت ۾ گهڙي پوندس هي راز هڪ ڏينهن بادشاهه امير خسرو رح کي چئي پنهنجو رازدار بنايو ۽ امير خسرو انهيءَ مشوري جي ڪيفيت پنهنجي پير جي خدمت ۾ عرض ڪئي. سلطان نظام الاولياءَ هيءَ ٻڌندي ئي حضرت گنجشڪر رح جن جي زيارت جي ارادي سان اجوڏن جي طرف هليا ويا. بادشاهه امير خسرو سان ناراض ٿيو ۽ روبرو گفت و شنيد ۾ سخت غصي جو اظهار ڪيائين. امير عرض ڪيو ته سلطاني رنجش سان مون کي صرف جان جو خطرو آهي ۽ پير جي ناخوشيءَ ۾ جان جي آفت ۽ ايمان جي ڪسجڻ جو انديشو آهي. ان وقت بادشاهه امير خسرو جي حسن عقيدت ۽ دورانديشيءَ تي آگاه ٿي امير خسرو کي خاص عنايت سان سرفراز ڪيائين ۽ انصاف ڪندي خوش ٿيو. رحم الله من انصف (جنهن انصاف ڪيو الله تعاليٰ ان تي رحم ڪري).

چون ٿا ته جيڪي به نقد يا جنس بدلي يا انعام ۾ ملندو هئڻ ان کي سندن

هٿ جو هٿ مٿاهين هٿ کان وٺي هيٺائين هٿن ۾ ڇاڻي ۽ وانگر پهچائي ڇڏيندو هو. يعني جيڪي اصحاب فقر جي ڪنڊن ۾ ويٺا هوندا هئا انهن جون خواهشون ۽ حاجتون پوريون ڪرڻ ۾ صرف ڪندا هئا. هڪ ڏينهن پير دولتمندن جي مصاحب ڇڏڻ واسطي سندن نالي نصيحت نامون موڪليو. هن خط کي پڙهڻ سان معلوم ٿين ته درجي ۾ ترقي ٿي آهي ۽ پوءِ ظاهر کي باطن سا هر رنگ بنائي پنهنجي طرفان درويشيءَ جي ڪوچي ۾ داخل ڪري ڇڏيائون.

چون ٿا ته جن ڏينهن ۾ سلطان نظام الاولياءَ رح جن فرق جي وحشت انگيز گهر کان جمع جي مانوس ۽ عاليشان محل جي طرف ڪوچ ڪيو. انهن ڏينهن ۾ امير خسرو بنگال جي طرف سفر تي ويل هئا. جڏهن دهليءَ ۾ واپس آيا ته شيخ کي زنده نه ڏسي. سخت بي تاب ٿيا ۽ بي صبريءَ سان پاڻ کي زمين تي ڪيرائي ڇڏيائون. نالو و فریاد ڪيائون ۽ هي ته پهريائين چوندا هئا ته خسرو جي زندگي نظام جي حياتيءَ سان وابسته آهي. هيءَ ڳالهه ياد ڪري هميشه خواهش ڪندا هئا ته هن پيشن گوئيءَ جو وقوع جلد ٿئي. آخرڪار رمضان المبارڪ جي مهيني ۾ هجري سنه ست سو پنڄويهه هو. نحن بکرم لاحقون (اسين توسان ملڻ وارا آهيون) جو آواز بلند ٿيو ۽ پنهنجي پير جي قريب سمهي پيا.

امير حسن علا سنجري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار سجستان جا آهن. جيڪو خواجه معين الاولياءَ جي ولادت جو مقام آهي. علم عرفان، فضل، يقين، فصاحت ۽ بلاغت حسن جي نازڪي ۽ ڪلام جي رنگيني هي سڀ وصفون سندن طبيعت جا لوازم ۽ سندن حصو هئا. شروع ۾ حاڪمن ۽ وقت جي سلطانن کي سندن صحبت جي آرزو هئي. ۽ پاڻ به اهل عشرت سان محبت وارو ميل جول رکندا هئا. عمر جو وڏو حصو اهڙيءَ طرح گذري ويو. هڪ ڏينهن سلطان نظام الاولياءَ جو گذر انهيءَ گهر ۾ ٿيو جتي پاڻ چند ظريفن سان مصروف هئا. جڏهن شيخ جي باڪمال جمال تي سندن نظر پئي ته هي ڪجهه شعر پڙهيائون.

سالهائي شد که ما هر صحبتيم - اين که صحبت را اثر باشد کجاست

زهد تان فسق اڙدل ماڪر نه ڪرد۔ فسق مامحڪم تراز زهد شماسٽ
 سلطان نظام العرفا فرمايو ته صحبت ان وقت تاثير رکي ٿي جڏهن حسن
 نيت به هجي. جيئن ته عملن جي اصلاح جو وقت اچي ويو هو توبه جي توفيق
 نصيب ٿي ۽ هميشه شيخ جي خدمت ۾ رهڻ پاڻ تي فرض ڪري ڇڏيائون.
 جيڪي ڪجهه پيربزرگوار زبان کان وقتاً فوقتاً ٻڌائون. اڪثر فائدن کي بغير
 تبديلي ۽ تغير جي لکندا ويا. ۽ چند ڏينهن ۾ هڪ ڪتاب تيار ٿي ويو جنهن
 ۾ مختلف قسمن جا حقائق۔ سلوڪ جون ڳالهيون۔ نصيحتون ۽ مسئلا درج
 هئا. ”فوائد الفواد“ نالو رکيو ويو جيئن ته هن ڪتاب ۾ اڪثر عبارت شيخ
 جي ئي زبان مان نڪتل آهي لهنذا هن کي ملفوظات شيخ نظام به چوندا آهن.
 عجب مقبول مجموعو آهي. امير خسرو رح آرزو ۽ حسرت سان هميشه چوندا
 هئا ته ڪاش! خسرو جا سڀ تصنيف ۽ تاليف ڪيل ڪتاب برادر حسن جا
 هجن ها ۽ اڪيلو هن نسخي جي شهرت منهنجي نالي هجي ها ته پوءِ بس دنيا
 ۽ آخرت جي بهبود جو سرمايو اهوئي ڪافي هو.

روايت آهي ته جنهن ڏينهن شيخ برهان الدين غريب کي پير جي طرفان
 خلافت جي خلعت عطا ٿي ۽ ديوگير ۾ رهڻ جي اجازت ڏئي رخصت ڪيو ويو
 ته شيخ برهان الدين قدم بوسي ۽ وقت حسرت سان آهه ڪئي ۽ عرض ڪيائين
 ته حضور جي خدمت کان پري رهڻ جو درد اهڙو آهي جنهن جو علاج ممڪن نه
 آهي. فرمايائون ته هن مجلس ۾ امير خسرو کان سواءِ جيڪي به حاضر آهن
 اهي تنهنجا رفيق راه ٿي ٿا سگهن. ۽ سلوڪ جي آداب جي رعايت جهڙي طرح
 هن درويش سان رکن ٿا. ساڳي طرح توسان به رکي ٿا سگهن جيئن ته ان وقت
 حضور ۾ حاضر امير حسن هو انهيءَ ڪري ديوگير ڏي برهان الاوليا جي رفاقت
 ۾ پاڻ به روانه ٿيا. جڏهن عمر جا ڏينهن پورا ٿيا ته انهيءَ ئي جاءِ تي روضه
 برهانيه ۾ ٻن ٽن هٿن جي فاصلي تي سندن قبر ٺاهي وئي.

”فوائد الفوائد“ ۾ لکيل آهي ته هڪ ڏينهن سلطان نظام الاولياء جن
 فرمايو ته توبه ڪندڙ متقيءَ جي برابر هوندو آهي. متقي اهو آهي جنهن
 پنهنجي سڄي عمر ۾ گناه ۽ غير شرعي ڳالهه نه ڪئي هجي. ۽ توبه ڪندڙ
 اهو آهي جنهن کان گناهه نه ٿيا آهن مگر انهن کان بازگشت ڪئي هجي. پوءِ
 هن حديث جي موجب اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ (گناه کان توبه

ڪندڙ شخص انهيءَ شخص جي مثل آهي جنهن جو ڪو گناه نه آهي) ٻئي برابر ٿي ٿا وڃن شيخ مبارڪ خير جونپوريءَ جي مڪتوبات ۾ لکيل آهي ته اي عزيز- متقي اهو آهي جيڪو شر جي ٿيڻ ۾ پنهنجي نفس جي محافظت ڪري يعني خداوند اڪبر جي سامهون پنهنجي نفس کي مثل ڍال جي ڪري ته جيئن جيڪو مذمت جو تير نقصان جي ڪمال مان ڇڏي نفس تي پهچي ۽ جيڪي ڪم خير ۽ ڪمال ۾ داخل آهن، انهن جي نسبت حق سبحانه جي طرف ڪري. پنهنجي طرف نه ڪري. **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ** (اي انسانو الله کان ڊڄو) اي ڪونو اوقايعه في المذايم واجعلوه تعاليٰ وقايتكم في المحامد تڪونو. ادب عالمين (برائين ۾ توهان هن جي ڍال ٿي وڃو ۽ نيڪين ۾ پروردگار کي پنهنجي ڍال بنايو- ائين ئي ڪندؤ ته توهان عالم ۾ باادب سمجهيا ويندؤ) اگرچ توحيد جي تقاضا اها آهي ته انسان خوب ۽ زشت، خير ۽ شر، نفع ۽ ضرر وغيره سڀني افعالن کي حق تعاليٰ جي طرف منسوب ڪري پنهنجو قدم وچ ۾ نه ڦاسائي. ليڪن ادب جي ڳالهه اها آهي ته بدئيءَ جي نسبت پاڻ ڏي ڪجي ۽ نيڪين جي نسبت باري تعاليٰ عزاسمه جي طرف ڪري تان ته انهن اديبن مان شمار ڪيو وڃي جيڪي انبياء ۽ مرسلين جي اخلاق سان تهذيب يافته آهن ۽ ته جيئن **أَنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَكُمُ** جي شرف سان خصوصيت حاصل ڪري پنهين جهانن ۾ سربلند ٿين. راقم جي خيال ۾ غيب کان اها ڳالهه آئي آهي ته سڀني پرهيزگارن ۾ زياده پرهيزگار اهو شخص آهي جنهن جي حقيقت بين اک ۽ دل ۾ ڪابه شيءِ شر ۽ ڪوبه فعل خراب معلوم نه ٿئي ۽ جيڪي ڪجهه ظهور ۾ اچي ان کي محض خير سمجهي ۽ انهيءَ ڪري سڀني افعالن ۽ احوالن جي مصدر الهي اسماء ۽ صفات کي تصور ڪري.

شيخ نظام الدين ابوالموئذ نبيره شمس

العارفين رحمته الله جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي بزرگوار والد ۽ مامي جي خدمت سان ڪتابي علم حاصل ڪيو هئائون. ۽ طريقت جي تعليم پڻ حاصل ڪري ورتائون ۽ شيخ شهاب الدين احمد غزنوي رح جن جي خدمت ۾ جيڪي سيد نورالدين مبارڪ جا پير

آهن، پهچي گهڻو ڪجهه فائدو حاصل ڪيو هئائون. خواجه قطب الدين اوشي رح ۽ سلطان نظام الاولياءَ بدايوني رح سندن ديدار کي خدائي جمال جو آئينو سمجهندي، هميشه سندن صحبت جي خواهش ڪندا هئا چون ٿا ته هڪ سال تائين دهلي ۽ ان جي آسپاس آسمان زمين تي ۽ زمين وارن جي حال تي رحم کائي ڳوڙها نه وهيا (مينهن نه وسيو) اناج گهٽجي ويو، ۽ ماڻهن سندن خدمت ۾ اچي گريو ۽ زاري ڪئي ۽ بارش جي درخواست ڪئي. پاڻ قبول فرمائي منبر تي ويهي پنهنجي آستين جي اندران هڪ جامو ڪڍيائون ۽ چيائين ته اي خداوند هن خلعت جي پاڪدامنيءَ جي طفيل ۾ ۽ انهيءَ محبت ۽ انهيءَ راز جي استحقاق جي عيوض ۾ جيڪا هن خلعت جو مالڪ توسان رکندو هو ازراه بخشش مينهن وساءِ ته مان جنگل جو رستو اختيار ڪندس ۽ وري آباديءَ ۾ نه ايندس. انهيءَ وقت هڪ ڪارو ڪڪر آيو ۽ سخت بارش پئي ايتري قدر جو هر طرف نالن ۾ ٻوڏ اچي وئي. دانشور روزگار مولانا وجهيه الدين يحيٰ قدس سره جن لکيو آهي ته اهو جامو سندن والده بي بي سارا جو پيرھڻ هو.

شيخ قطب الدين منور ابن شيخ برهان الدين ابن

شيخ جمال هانسوي رحمات الله عليه جي ياد ۾

پاڻ اڪيلائيءَ جا عاشق ۽ گوشي نشينيءَ جي عشق ۾ غرق هئا. بنهين جهانن جي ڪمالن جا آثار دنيا وارن جي سامهون پنهنجن اقوالن ۽ افعالن جي ذريعي سان ظاهر ڪندا هئا. روايت آهي ته سلطان محمد تغلق قاضي ڪمال الدين صدر جهان جي هٿان چنڊويه جو فرمان سندن نالي ڪري نيازمندي سان خدمت ۾ موڪليو هو. پاڻ آڻڻ واري کي چيائون ته مون ٻڌو آهي ته سلطان نصير الدين جنهن سال اُچ ۽ ملتان ڏي ويو هو ته ان به هن مضمون جو طغرو امير غياث الدين سپه سالار جي هٿان حضرت گنجشڪر رح جي خدمت ۾ اڇوڏن موڪليو هو. جڏهن اهو طغرو سندن نظر مان گذريو ته پاڻ سپه سالار کي فرمايائون ته اسان جي بزرگن بادشاهن کان هن طرح ڪجهه قبول نه ڪيو هو ۽ هن درويش کي به پنهنجي پيرن کان ٻيو رستو ڪونهي لهنڏا جيڪڏهن عذر ڪجي ته گنجائش آهي. ۽ انهيءَ ڳالهه جا خواهشمند بي شمار آهن. بهتر آهي

تہ هي انهن کي پهچايو وڃي. هيءَ حقيقت ٻڌي فرمان آڻڻ وارو لاجار فرمان کي واپس کڻي ويو. مطلب تہ شيخ قطب الدين سڄي عمر متوڪلاڻي ۽ بلند همٿيءَ سان بسر ڪئي. سندن قبر شهر هانسيءَ جي ميدان ۾ هڪ گنبذ جي اندر آهي، جنهن کي هاڻي اقطاب اربع جو مقام چوندا آهن ڇو تہ شيخ جمال-شيخ برهان الدين-شيخ قطب الدين منور ۽ سندن فرزند شيخ نوراني انهيءَ ۾ ستل آهن. قدس اسرارهم.

شيخ بدرالدين سمرقندي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيف الدين جا خليفہ آهن جيڪو شيخ نجم الدين ڪبري جو وڏو خليفو هو. الاهي معرفتن جي آسمان جو کين بدر بلڪ آفتاب چوڻ ناموزون نہ آهي. بخارا کان هند ۾ آيا ۽ دهليءَ ۾ سلطان المشائخ نظام الاولياءَ جي صحبت جي واسطي قيام فرمايائون. ڪتاب دُر نظاميءَ ۾ لکيل آهي تہ هڪ ڏينهن سلطان نظام الاولياءَ ۽ بدر الدجي ٻئي امير خورد جي ملاقات جي واسطي ويا هئا. امير ان وقت هڪ عظيم مراقبي ۾ هئا، ۽ ڪمال درجي جو استغراق هو. بدرالملة هڪ تقريب کي عرض ڪيو تہ مون فلاڻي شهر ۾ فلاڻو بزرگ ڏٺو ۽ اهڙي طرح هر هڪ بزرگ کي مقام ۾ جتي جتي ڏنر ڳڻڻ شروع ڪيائين. جڏهن بدرالملة جي گفتگو وڌي وئي تہ سلطان الاولياءَ جن فرمايو تہ ادا هاڻي سخن ڪوتاهه ڪر- شايد هن بزرگ جي زبان مان اهڙي ڳالهه ٻڌڻ ۾ اچي جنهن جي لاءِ ڪن پيدا ڪيا ويا آهن. ان تي به بدرالملة پنهنجي گفتگوءَ کان باز نہ آيو. امير گوڏن تان مٿو کڻندي چيو. بدرالدين! جيترن بزرگن کي تو ڏٺو بيان ڪيئي هي ٻڌاءِ تہ انهن مان توکي به ڪنهن ڏٺو. شيخ بدرالدين جي قبر دهليءَ ۾ مشهور ۽ هميشه بزرگانِ مقيم ۽ مسافرن جي زيارت گاهه آهي رحمۃ الله عليهم اجمعين.

شيخ رڪن الدين فردوسي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حقائق ۽ معارف جا عالم هئا. ايزدي جهلڪ ۽ خدائي صفت سندن ظاهر ۽ باطن مان جوش ڪندي هئي. شيخ عمادالدين طوسي رح سندن ئي

مريد ۽ خليفه آهن. دهليءَ ۾ جمنا درياه جي ڪناري شيخ محمود مجذوب بهاري رح جي مزار آهي جن کي خواجه معين الاولياءَ چشتي اجميري رح کان فيض مليو هو. انهيءَ ئي مزار جي برابر ۾ سندن به قبر آهي. قدس سرهم.

شيخ نجيب الدين فردوسي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ بدرالدين سمرقنديءَ جا مريد آهن. قدس سرهما - ڪمالات ۽ حالات جي گوريا پاڻ ڪاڻ هئا. پنهنجي صورت ۽ سيرت سان دوستن کي بهشت ياد ڏياريندا هئا. سندن خوبين جو بيان گهڻو طويل آهي. اڳين تذڪرن ۾ لکيل آهي لهندا بهتر آهي ته هتي ٻيهر نه لکجي. حوض شمسيءَ جي ڪناري سندن قبر مشهور آهي ۽ ان جي زيارت به ٿيندي آهي.

شيخ شرف رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ يحيٰ ابن اسرائيل منيريءَ جا فرزند آهن جيڪو شيخ نجيب فردوسيءَ جو مريد هو. سلوڪ جي شروعات ۾ نفس جي اصلاح لاءِ هڪ جبل جي پاسي ۾ وڃي رهيا هئا. اُتي سندن والده بزرگوار فتوحا نالي هڪ غلام جي هٿان ماني موڪليندي هئي. هڪ ڏينهن پڇاڻين ته فتوحا تون جيڪو ڪاڌو رکي ايندو آهين ان مان شرف ڪٿائيندو به آهي؟ هن چيو ته مونکي معلوم ناهي مان ته ڪاڌو ان جاءِ تي رکي ايندو آهيان جتي چيو اٿن - خير - انهيءَ ڏينهن ڪجهه چوهارا کير ۾ پڇائي ڪنڊ وجهي موڪلياڻين ۽ چيائين ته منهنجي پٽ کي چئجانءِ ته تنهنجي ماءُ قسم کڻي چيو آهي ته جيڪڏهن هن ڪاڌي مان نه ڪٽيندو ته مان ناراض ٿيندس. لاچار شيخ شرف لقمو کنيو ۽ نڙيءَ کان اڃا لٿو ئي نه هو ته بيهوشي طاري ٿي وئي ۽ ڪيلين جو هجور شروع ٿي ويو ۽ انهيءَ لقمي کي سندس نڙيءَ مان ذرو ذرو ڪري ڪڍي ڇڏيائون تڏهن هوش آين. فتوحا واپس اچي هي سڄي حقيقت انهيءَ باعصمت بي بي کي ٻڌائي. انهيءَ هڪ نعرو هنيو ۽ چيائين ته سچ آهي ته جيڪو شخص ابيت عندربي وهو يطعمني ويسقيني (مان پنهنجي رب جي نزديڪ رات جو هوندو آهيان ۽ اهو مونکي ڪاڌو کارائيندو آهي ۽ پاڻي پياريندو آهي) جي دسترخوان تان روزي

ڪائيندو آھو هن دنيا جي خوراڪ سان پنهنجو هٿ ڇو ملوث ڪندو. ان ڪانهيءَ پاڻ ۽ سندس ڀاءُ شيخ جلال الدين محمد پنهنجي وطن کان جيڪو هندستان جي حدن تي آهي شيخ نظام الاوليا سان بيعت ٿيڻ جي ارادي سان دهليءَ روانه ٿيا. هڪ روايت آهي ته هنن پنهنجن مشتاقن جي پهچڻ کان اڳ سلطان نظام الاولياء رحلت فرمائي ويا هئا. ۽ ٻي روايت هيءَ آهي ته ملاقات ٿي. ليڪن نظام الاولياء شيخ نجيب الدين فردوسي رح جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو ارشاد فرمايو. بهرحال جڏهن شيخ نجيب الدين جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ته فرمايائون ته شرف تون ڏاڍو سٺو آهين. گهڻن سالن کان هي درويش تنهنجي امانت توکي ڏيڻ لاءِ تنهنجو منتظر هو. انهيءَ وقت بيعت ٿيا ۽ ٿوري عرصي ۾ خلافت جو خرقو ملين ۽ نونديهار جي باشندن جي رهنمائيءَ واسطي اجازت ملين. چون ٿا ته سندن پيرن ۾ ڪجهه لنگراھت هئي ان جو سبب معلوم ڪيو ويو ته جواب ڏنائون ته مون ازل ۾ اوليا جي صفتن کان اڳتي وڌي انبياء جي صفتن ۾ قدم رکيو هو. دنيا جي لنگراھت ان جي سزا آهي. مطلب ته سندن همٿ ڪي وڏو درجو حاصل هو.

هڪ دفعي پاڻ اڪسیر جو هڪ دٻو پير جي خدمت ۾ پيش ڪيائون. پير پاڻيءَ ۾ وهائي ڇڏيو. پاڻ ڪليا ۽ چيائون ته هن خاڪ سان احتياج وارن کي فائدو پهچندو هو ليڪن ان جي حفاظت سان دل تي بار رهندو هو ۽ اهو دوريءَ جو به سبب هو. الله عزاسم جو شڪر آهي ته انهيءَ استغنا جي ڪري آرزوءَ جي قيد کان مون کي چوٽڪارو مليو. پير اها ڳالهه ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ڪجهه اکر لکي کين ڏنائين. جڏهن پاڻ ان کي مٿي تي رکيائون ته زمين جي اندر جون سڀ مخفي شيون ظاهر ظهور نظر اچي ويون. وري ان کي چمي زمين تي رکيائين ۽ چيائين ته هي شيون دل جي پریشانيءَ جو سامان آهن. ٻئي شخص کي ڏٺيون وڃن جيڪو انهن جو طلبگار هجي هي ٻڌي پير کين مقبول ۽ موثر دعائون ڏنيون ۽ سندن همٿ تي آفرين چيائين.

سندن عمدہ تصنيفون گهڻيون آهن سڀني ۾ بهترين معدن المعاني ۽ مکتوبات آهن. جيڪو ڏسندو ان جي اکين تي ڳوريون نه لڳنديون. سندن قبر بهار سرحد بنگال ۾ آهي.

شيخ بدرالدين غزنوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هڪ رات خواب ۾ ڏٺائون ته منهنجي بيعت خواجه قطب الدين بختيار اوشيءَ قبول فرمائيندي سلسلي کي مضبوط ڪري ڇڏيو اٿن. گهٻرائجي خواب مان اٿي ويٺا. چند ڏينهن کان پوءِ شوق جو اهڙو ته سيلاب آيو جو صبر هليو ويو لاجار پاڻ خواجه صاحب جن جي مثالي صورت ڏسڻ واسطي حيران ۽ پريشان مسافري لاءِ نڪري پيا. رستي ۾ ڪيترن بافيض اصحابن سان ملاقات ٿي. جن جي خدمت سان معرفت جي سرمائي ۾ ڪجهه نه ڪجهه اضافو ٿي. ليڪن انهيءَ نوراني شڪل جي ڏسڻ جي آرزو اڃا وڌيڪ وڌي وئي جنهن کي خواب ۾ ڏٺو هئائون. لاهور جي رستي کان دهليءَ پهتا ته خواجه قدس سره جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. جڏهن پاڻ پنهنجو سر مبارڪ پيرن مبارڪن تي رکيائون ته خواجه فرمايو هـَذَا تَاءُ وَيْلٌ رَوْيَايَ مِنْ قَبْلُ (هي منهنجي پهرئين خواب جو تعبير آهي) فوراً بيعت جون رسمون پوريون ڪيائون. سلطان نظام الاوليا فرمائيندا هئا ته اسان جي يارن ۾ بدرالدين سرود ۽ سماع جو گهڻو عاشق هو. ڪراڙپ جي ڪري. پاڻ بغير لٺ جي نه اٿي سگهندا هئا. مگر جڏهن راڳ جو آواز ڪن ۾ پوندو هئن ته مستانن نعرا هڻندا هئا ۽ جوانن وانگر رقص ڪرڻ لڳندا هئا. جيڪڏهن چيو ويندو هو ته پوڙهو ماڻهو اهڙي ڪمزوريءَ هوندي سماع ۾ ڪهڙي طرح جوانن وانگر رقص ٿو ڪري ته جواب ڏيندا هئا ته ضعيفي مانع نه آهي. عشق ۽ شوق جي طاقت سان ڪري ٿو سگهي.

سندن خدمت ۾ قاضي حميدالدين ناگوري- شيخ فريد گنجشڪر- سيد مبارڪ غزنوي- مولانا مجدالدين جرجاني- شيخ ضياءُ الدين دهلوي وغيره گهڻن ئي بزرگان وقت جي سمجهه جو هنگامون گرم ٿيندو هو ۽ خدائي عرفان جي انجمن فراهم ٿي ويندي هئي. هر جمع جي ڏينهن مجلس وعظ ٿيندي هئي. حقائق ۽ معارف جي باري ۾ گفتگو ايتري قدر ڪندا هئا جو ڪشف جي عالي مرتبي تائين پهچائي ڇڏيندا هئا. انفس و آفاق (عالم ارواح ۽ عالم اجسام) جو معمور عمدي وضاحت سان حل فرمائيندا هئا. سخن کي شوق ۽ محبت ۾ قبوليت جو رنگ ڏيندا هئا. حضرت گنجشڪر رحم ۽ پيا بندگان خدا سندن ذڪر ڪرڻ وقت ڏاڍو خوش ٿيندا هئا. هڪ روايت آهي ته حضرت خضر عليه السلام جو به هن مجمعي ۾ گذر ٿيندو هو.

مولانا کمال الدين زاهد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي وقت جي متقين ۾ سربر آورده هئا. چون ٿا ته سلطان نظام الاولياءِ مشارق حديث کي سندن سامهون پڙهيو هو. ۽ پاڻ مولانا برهان الدين بلخيءَ کان سند حاصل ڪئي هئائون. جيڪي پاڻ مصنف جا شاگرد هئا ۽ اجازت نامي جو نسخو جيڪو ڪتاب جي آخر ۾ سلطان نظام الاولياءِ پنهنجي دستخط سان لکيو آهي. سير الاولياءِ ۾ تحرير ٿيل آهي. چون ٿا ته سلطان غياث الدين بلبلن سندن خدمت ۾ التماس ڪيو هو، انهيءَ اميد سان ته منهنجي نماز درست ۽ قبول ٿئي. کمال اشتياق سان منهنجي هيءَ آرزو آهي ته هميشه توهان امام ٿيندا ڪيو. فرمايائون ته دنيا جي تمتعات ٿلث (هن مان مطلب حديث جو مضمون آهي ته آنحضرت ﷺ جن فرمايو آهي ته حَبَبُ الْيَمِّ مِنْ دُنْيَاكُمْ ثَلَاثَةُ الطَّيِّبِ وَالنِّسَاءِ وَقَرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ) مان فقير کي اها هڪ نماز ئي ته ڏني وئي آهي ان کي به توهان وٺڻ ٿا چاهيو. جيئن ته جواب مان ناخوشيءَ جي صورت محسوس ٿي. سلطان عذر ۽ معذرت ڪئي. ۽ پوءِ وري ٻيهر آرزوءَ جو اظهار نه ڪيائين.

شيخ شرف پاڻي پتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ابو علي قلندر سندن ڪنيت آهي. ٻئي جهان ۽ ٻنهن جهانن جا ٻئي علم کين حاصل هئا. کي چون ٿا ته پاڻ سلطان الدين اولياءِ جا مريد هئا. هڪ ٻي روايت هيءَ آهي ته پاڻ شيخ شرف طعم جا مريد ۽ شاگرد هئا. جيڪو سندن وقت ۾ وڏن عالمن ۽ اوليائن مان هو. ليڪن صحيح طور معلوم نه ٿيو ته واقعي ڪنهن جا مريد هئا. امير خسرو رح ۽ خواجہ حسن رح سندن خدمت ۾ حاضر ٿي پنهنجا شعر پڙهندا هئا جنهن جي ڪري اهي مقبول ٿيا آهن. سندن تصنيفن ۾ هڪ ڪتاب حڪمت نامو به آهي. ان ۾ پاڻ پنهنجو ٿورو احوال لکيو اٿن. ان جو مضمون هي آهي.

”چاليهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي وطن کان هلي دارالمصلحت دهليءَ پهتس ۽ اتي خواجہ قطب الدين اوشي رح جي روضي جو طواف ڪيم من لادن حڪيم علیم جي مدرسي مان ڪتابي ۽ قلبي علم ٿيو. وقت جي سڀني

عالمَن خاص ڪري مولانا وحيه الدين پاڻي- مولانا صدرالدين- مولانا
 فخرالدين نافلہ- مولانا ناصرالدين- مولانا معين الدين دولت آبادي- مولانا
 نجيب الدين سمرقندي- مولانا قطب الدين مڪي ۽ مولانا احمد بخاريءَ جن
 پوري پوري ڪوشش ڪري مونکي دهليءَ جي درس ۽ فتويٰ لکڻ جو منصب
 سپرد ڪيو. چنانچہ ويہ سالن تائين دهليءَ ۾ مفت جو مفتي ۽ هر هڪ قسم
 جي علمن جو مدرس رهيس. جڏهن جذبي جوش ڪيو ته درس ۽ فتويٰ جو
 ڪاروبار درهر برهر ڪري اتان هلي پيس. اهڙيءَ طرح جو ڪنهن کي خبر نه
 پئي. سفر ۾ شيخ شمس الدين تبريزي ۽ مولانا جلال الدين روميءَ جي خدمت
 حاصل ٿي. هنن صاحبن پنهنجي دستار ۽ جبو مون کي عنايت فرمايو. جڏهن
 وري هندستان آيس ته جذبو اڃا وڌيڪ قوي ٿي ويو هو. شيخيءَ جي دوڪان
 جي جيڪا پونجي هئي سڀ جمنا جي پاڻيءَ ۾ وهائي ڇڏيم ۽ قلندراڻي حيثيت
 سان پنهنجي اصلي وطن پهتس. اشرف موجودات عليه الصلوة والسلام جن
 سنت ۽ الله تعاليٰ عزا سم فرض مونکي معاف ڪري حڪم فرمايو ته شرف
 تون عين اسين آهيون يعني تنهنجي ذات عين اسان جي ذات آهي. مولانا سراج
 الدين ۽ سيد امير علي وغيره وقت جي عالمن اعتراض ڪرڻ شروع ڪيا.
 مون چيو ته توهان ڪتابي علمن ۾ گرفتار آهيو. خاموش رهو. توهان جي
 استادن کي به ڳالهائڻ ۽ سرزش فرمائڻ جو منصب نه آهي. اسي 80 ورهه خرڇ
 پوش رهيس ۽ بي شمار مريد ڪيم. سلطان جلال الدين خلجي- سلطان
 علاؤالدين خلجي پنهنجي پٽن ۽ سپاه سميت ۽ ٻيا هندوستان جا سلطان منهنجا
 مريد هئا. ڪنهن کان ڪجهه به مون نه ورتو. ۽ اِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا
 خَزَائِنُهُ (جيتريون شيون آهن انهن جا اسان وٽ خزانو پرايا آهن) جي
 خزاني مان هر روز هزارن محتاجن کي ادنيٰ بخشش سان تونگر ڪري ڇڏيندو
 هئس. ۽ منهنجي مريدن مان ڪن باهه جي وچ ۾ ۽ ڪن پاڻيءَ تي مصلا وڃائي
 نماز پڙهي آهي. هڪ مدت تائين هوا ۾ مڪان ۽ زمان طئي ڪرڻ يعني اڏامڻ
 جي مونکي طاقت هئي. هڪ ڏينهن هڪ سئو ڳائيندڙ جوان مون وٽ آيو ۽
 انهيءَ هڪ غزل ڳايو ان کي ٻڌڻ سان شورش ۽ مستي پيدا ٿي جيڪو ڪجهه
 طمطراق مون وٽ هو سڀ مون ڇڏي ڏنو ۽ انهيءَ قوال جي مدعا کي هڪ دعا
 ڏئي پورو ڪيم.

جيڪو شخص درويشن جي اسرار تي درست اعتقاد رکي ٿو. اهو پنهنجن
جهانن ۾ پنهنجون مرادون حاصل ٿو ڪري. مصرع:
اعتقاد تو بهار - گلستان سعي تست

شيخ نظام الدين شيرازي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حرمين شريفين، بطحا ۽ يثرب زادهما الله شرفاً جي طواف سان پنهنجن
جهانن جي سعادت حاصل ڪئي هئي ۽ سندن دل ۾ سماع ۽ سرور جي
فريفتگي ۽ شيفتگي بي انتها هئي خدا بيني جو ته فروغ حاصل هو ئي -
شريعت و طريقت جي اصولن تي به اندروني علائق ۽ بيروني آلايش جي شست و
شو ڪمال جي هئي. جسور جي باطني ڪنن ۾ ۽ دل ۾ حق ڳالهيون ٻڌڻ جو
استعداد گهڻو موجود هو. سلطان نظام الاولياء جي خدمت ۾ دوستي رکندا
هئا. ان ڪري رازداريءَ جي بزم ۾ سندن آمدورفت رهندي هئي. قبر سلطان
علاؤالدين جي دهليءَ ۾ سندن گهر جي ويجهو ناهي وئي.

شيخ وحيه الدين يوسف چنديري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلطان نظام الاولياء جا وڏا خليفا آهن. قدس سرهما - درد ۽ سوز
گهڻو هئڻ. پنهنجي پير کان خلافت جو خرقو حاصل ڪيو هئائون. چون ٿا ته
جڏهن پنهنجي وطن کان پير جي خدمت ۾ ويندا هئا ته ڪيترن ڪيترن منزلن
کي هڪ هڪ منزل ڪندا هئا. هڪ ڏينهن ماڻهن کين چيو ته توهان پيرن سان
نه ٿا هلو بلڪ پکيءَ وانگر اڏامو ٿا. جواب ڏنائون ته هي مرتبو پيرن سان هلڻ
۽ پرن سان اڏامڻ سان نه ملندو آهي بلڪ منهنجو شوق مڪان کي طءُ ڪرڻ جو
ذريعو آهي. ۽ هڪ ڳالهه بيان ڪيائون ته گذريل زماني ۾ هڪ شخص قنوج
جو حاڪم ٿي ويو جنهن حوض ڪتيل جي پاڻيءَ سان پرورش حاصل ڪئي هئي
۽ انهيءَ پاڻيءَ کان سواءِ ٻيو پاڻي هن جي مزاج جي موافق نه ايندو هو. لاچار
هڪ اُٺ سوار جي هر روز انهيءَ ڪم تي نوڪري رهندي هئي. ان جي باوجود
جو پنجن منزلن جو فاصلو هو مگر اُٺ وارو هڪ ڏينهن ۽ رات ۾ پاڻي قنوج ۾
پهچائيندو هو. هڪ ٻيو جوان هو جنهن جي قنوج ۾ هڪ خوبصورت معشوقه

سان دل بستگي هئي. هڪ ڏينهن هي جوان عاشق حوض ڪتيل جي ڪناري اُٺ سوار سان ملاقاتي ٿيو جيئن ته هو واقف نڪري آيو ان ڪري هاڻي هن پيغام موڪلڻ شروع ڪيا ۽ عاشقيءَ جي ڳالهين ۾ ايترو ته محو ٿيو جو اُٺ سان گڏ قدم به قدم هلندي هلندي گهڙو پري نڪري ويو. اوچتو هن کي پنهنجي پري اچڻ جو خيال اچي ويو ته موڪلائڻ لڳو اُٺ واري چيس ته اي سودائي مزاج عاشق هاڻي ته قنوج جي حدن ۾ تون اچي ويو آهين. پنهنجي محبوب کي ڏسڻ کان سواءِ ڇو ٿو واپس وڃين. مطلب ته چند قدم هلڻ کان پوءِ شهر ۾ اچي ويو. ۽ دلدار جي ديدار سان اکين ۽ دل ۾ ڪشادگي حاصل ٿيس. دوستو! محبت جي شيوي جا انهيءَ قسم جا عجائبات ايترا زياده آهن جو لکڻ سان پورا نه ٿا ٿي سگهن. سندن خوابگاه چنڊيريءَ ۾ آهي.

خواجہ مؤيد الملة والدين ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سلطان نظام الدين جي مريدن ۽ نياز مندن مان آهن. الاهي تائيد جي ڪري پنهنجن جهانن جي سعادت سان پاڻ ڪامياب هئا. سرود ۽ سماع جو ذوق گويا سندن خمير ۾ هو. ليڪن پٽ جي لاءِ گهڻو بيقرار رهندا هئا. آخرڪار پير جي بشارت سان پٽ نصيب ٿين. نورالدين محمد انصاري نالو رکيائونس ۽ هن پيءُ جي پرورش ۾ گهڻا ڪمالات ۽ فضيلتون حاصل ڪيون هيون. مؤيد جي ابدي خوابگاه مقدس حظيره نظاميه ۾ آهي.

مولانا حسام الدين ملتاني ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سلطان المشائخ الاولياءَ جي بزرگ، خلفا مان آهن. القا-پرستش ۽ عرفان ۾ کين ڪمال حاصل هو. جڏهن پاڻ حجاز جي سفر کان واپس اچي سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ پهتا ته سلطان الاولياءَ فرمايو حسام الدين مدينه منوره جي زيارت علي صاحبها افضل الصلوة حج جي طفيل ۾ ڪجانءِ انهيءَ بنياد تي پاڻ مديني منوره جي زيارت جو عزم ڪري پيهر اٿيا ۽ واپسيءَ کان پوءِ پير جي اجازت سان پٽن گجرات ۾ گوشتي گزين ٿي ويا. چون ٿا ته پاڻ پنهنجي درويشي حالات کي لڪائڻ ۾ گهڻي ڪوشش ڪندا هئا ۽ هر روز ٽٽ

وڪڻي روز مره جي ضرورتون پوريون ڪندا هئا، ۽ جيڪي ڪجهه حاصل ٿيندو هئڻ ان مان به اڌو اڌ ڪنهن شخص کي ڏئي ڇڏيندا هئا. جيڪو مستحق هوندو هو، ۽ رسمي علمن جي درس ۾ مشغول رهندا هئا. رحلت جي وقت تائين اها ئي روش ۽ رفتار ۽ ڪاروبار رهيو.

هن بزرگ جي ڪيفيت ظاهر ٿيڻ جو سبب ماڻهو هن طرح بيان ڪندا هئا ته هجري سنه ست سؤ ستٽيهه هو. هڪ شخص انهيءَ سال جي ڪنهن مهيني ۾ سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ دهليءَ ۾ عرض ڪيو ته منهنجو گهر شهر نهروالا (گجرات) ۾ آهي ۽ نياڻيءَ جي شادي ايترو ته نزديڪ اچي وئي آهي جو مدت معلوم ايتري مسافت طي ڪرڻ لاءِ ڪافي ناهي. سلطان نظام الاولياءَ فرمايو ته شيخ حسام الدين به نهروالا جو رهڻ وارو آهي هر روز صبح جو نماز جي لاءِ اسان جي مسجد ۾ ايندو آهي ۽ پوءِ چاشت جي وقت تائين پنهنجي گهر پهچي ويندو آهي. اسين توکي ان سان گڏ ڪري ڇڏيون ته جيئن تون به جلد ئي پنهنجي گهر پهچي وڃين. ٻئي ڏينهن واعدو پورو ٿيو ۽ هيءُ ڳالهه ڪرامات حساميه جي ظهور جو باعث ٿي. پوءِ پاڻ ماڻهن جي رهنمائي ڪرڻ اختيار ڪئي هئائون. ننڍا وڏا سڀ سندس طرف متوجہ ٿي ويا. چون ٿا ته هن خرق عادت کان پوءِ سندن زندگي هڪ دور کان اڳتي نه وڌي. خوابگاهه نهروالا آهي.

مولانا حسام الدين نهرواله قدس سره

سندن سڀني ڪوشش جو درياه هو. ۽ دانش جوهر بينش سان آراسته هئي پرهيزگاري عادت ۾ داخل هئي. خوف الاهي جملي ڪاروبار جو مدار هو. مغربي مشائخ بيعت جي سلسلي ۾ هئا، ۽ ڪمال درجي جي دلبرستي رکندا هئا. طريقت جي رفتار پيران خانواده مذڪور جي روش تي هئي. خواب گاه نهرواله اٿس. مصرع: خاندان مغربيه مشرق ديدار اوست

شيخ سراج الدين عثمان نامور باخي

سراج رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ بنگال آهي. هوش شروع ٿيڻ جو زمانو آيو ته سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ پهچي بيعت ٿيا. حسن خدمت ۽ حسن

سعادت جي ڪري مريدي منصب برادري نسب سان بدلجي ويو. چون ٿا ته کين جوانيءَ جي شروعات ۾ ظاهري علم سان ڪا نسبت نه هئي. مولانا فخر الدين زراوي رحمۃ الله عليه هڪ ڏينهن پير جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته اهڙو شائستہ زيرڪ طبيعت جو جوان علم کان بغير آهي. هي سٺو نه ٿو لڳي. جيڪڏهن هي جوان ڇهن مهينن لاءِ منهنجي حوالي ڪيو وڃي ته هن جو سينو اهڙن علمن سان پري ڇڏيان جن جو گهر دقيقه شناس عالمن جو ئي ضمير ٿي ٿو سگهي. چنانچه تمام ٿوري ڪوشش سان پاڻ علم حاصل ڪري ورتائون، ۽ هندوستان جي آئيني جو لقب حاصل ٿين. چون ٿا ته انهيءَ خدمت گذاريءَ جي زماني ۾ چند دفعا پير جي اجازت حاصل ڪري پنهنجي مهربان ماءُ جي ديدار لاءِ بنگاله ويا ۽ واپس آيا هئا. جڏهن پنهنجن جهانن جي سعادت حاصل ڪيائون ته پير خلافت جو خرقو ڏئي پنهنجي پيدائش واري جاءِ تي رهڻ جي اجازت ڏني. هتي ٿورڙي وقت ۾ نئين وڏن جا پيشوا ٿي ويا ۽ رحلت کان پوءِ اتي ئي آرام به ڪيائون.

شيخ عمر اسعد لاهوري رحمۃ الله عليه جي ياد ۾

علاؤالحق مخدوم العالم علامت بنگالي سندن القاب آهن. پاڻ درسي ۽ لڏني پنهنجن علمن جا عالم هئا. شيخ اخي سراج جا مريد آهن. جيڪو سلطان نظام الاوليا چشتيءَ جا بزرگ خلیفا هئا. آخر ۾ نيائا به ٿي پيا، ۽ ملڪ بنگال بهار ۾ سڀني رهروان حقيقت جا پيشوا ٿيا. سندن قبر پنڊواه ۾ آهي.

شيخ نور قطب عالم رحمۃ الله عليه جي ياد ۾

سندن نالو احمد ۽ لقب نورالدين ۽ نورالحق آهي. شيخ علاؤالدين والحق جا پٽ ۽ خلیفا آهن. جيڪو شيخ اخي سراج جي بزرگ خلفاء مان آهي. خوابگاه پنڊوه آهي جيڪو صوبي بنگال ۾ آهي. درود نياز ۽ سوز و گداز کين گهڻو هو. والد جي خانقاه ۾ جيترا به درويش رهندا هئا انهن جون سڀ خدمتون جيئن ڪپڙا ڏوئڻ- پاڻي گرم ڪري ڏيڻ- ڪانيون آڻي ڏيڻ- بهاري ڏيڻ پاڻ سرانجام ڏيندا هئا. هڪ ڏينهن والد بزرگوار فرمايو ته نور ڏس فلاڻيءَ جاءِ تي

جنهن ڪوه مان شهر جون عورتون پاڻي کڻن ٿيون ان جي آس پاس چڪڻ آهي ويچارين عورتن جا پير ترڪن ٿا. انهيءَ جاءِ تي صبح جو چاشت تائين ۽ ٽئين پهر کان شام تائين بيهندو ڪر ۽ ٿانو پنهنجي مٿي تي کڻي انهيءَ چڪڻ مان ڪڍي جنهن جا هجن انهن کي ڏيندو ڪر. چئن سالن تائين پاڻ اها فرمانبرداري ڪندا رهيا. سندن مڪتوبات به آهن. جن ۾ سلوڪ ۽ طريقت کي شيرين عبارت سان بيان ڪيو ويو آهي. ۽ درد ۽ نيازمنديءَ جي اسرارن کي موثر ۽ شوق افزا لفظن ۾ لکيو آهي. هيٺيان ڪجهه فقرا انهن مڪتوبات مان آهن. ”نورا! مسڪين عمر ضايع ڪري ڇڏي ۽ مقصد حاصل ٿيڻ کي ان جي هوا به نه لڳي. حيرت ۽ حسرت جي جنگل ۾ بال وانگر سرگردان ۽ پريشان ڦرندو رهيس. عمر سن کان گذري وئي تير ڪمان مان نڪري ويو ۽ نفس اماري جي بديءَ کان چوٽڪارو نه مليو. هٿ ۾ هوا- جگر ۾ باهه- اکين ۾ پاڻي- مٿي ۾ مٽي ۽ دل ۾ زخم- انهن شين کان سواءِ ڪجهه به حاصل نه ٿيو ۽ هميشه ندامت ۽ پشيمانيءَ کان سواءِ ڪجهه هٿ نه آيو.“

شيخ جلال الدين جد شيخ حسام الدين

ماڻڪپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عالم- عابد- عارف- عزيز صابر ۽ متقي هئا. هميشه سومهڻيءَ نماز کان پوءِ ايڪيتاليهه دفعا سورة يلسين شريف ختم فرمائيندا هئا. سلطان نظام الاولياءَ جي خليفي شيخ محمد سان بيعت هئا. چون ٿا ته شيخ محمد دولتمند سپاهين ۽ ڪامياب تونگرن جي لباس ۾ رهي پنهنجي حالت کي لڪائي رکندا هئا. ۽ سلطان ۽ صاحبان منصب وٽ به ايندا ويندا رهندا هئا. هڪ ڏينهن ماڻڪپور جي قاضي ۽ ان جي پٽ امتحان وٺڻ لاءِ سندن وٽ اچڻ جو ارادو ڪيو ۽ هي سوچي آيا ته جيڪڏهن پاڻ اسان کي قند ڏيندا ته اسين سندن ولايت کي تسليم ڪنداسين. پاڻ پنهنجي باطني قوت سان اچڻ وارن جو پهچڻ کان اڳ مقصد معلوم ڪري ورتو فرمايائون ته حسام الدين هاڻي ٿوري دير ۾ چند سادا قسم جا ماڻهو هن درويش جو امتحان ڪرڻ لاءِ اچي رهيا آهن ۽ انهن جي دل ۾ قند (ڪنڊ) جي خواهش آهي. ٿوري ڪنڊ وٺي اچ ته جيئن دل سان گڏ

سندن وات به منو ڪرائجي، ۽ هن امت جي درويشن ڏي سندن اعتقاد پيدا ٿئي. جڏهن قاضي صاحب سندن خدمت ۾ پهتو ته اتي قند رکيل ڏسي مسڪرائي شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪيو. موڪلائڻ وقت مهمانيءَ لاءِ عرض ڪيائين. فرمايائون ته چاليهه سالن کان ڪجهه عرصو زياده ٿيو آهي ته مون قضا جي مقلدن جي دسترخوان تان کاڌو نه کاڌو آهي. قرآن پاڪ جي ڪتابن جي اجرت سان لقمو کائيندو آهيان، ۽ ڪڏهن به بغير وضو قلم کي مس مان ٻوڙي ڪاغذ تي نه هلايو اٿم.

مولانا خواجہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ جلال الدين جا پٽ ۽ مولانا حسام الدين ماڻڪپوريءَ جا پيءُ آهن. عالم-فقيه منش-درويش خو ۽ فاقه ڪش هئا. هڪ ڏينهن ٽن ڏينهن جي فاقِي کان پوءِ هڪ شخص فتويٰ لکڻ لاءِ ڪجهه نقد کڻي آيو. پاڻ قبول نه فرمايائون. گهر وارن گهٽ وڌ ڳالھيو. پاڻ ڪوبه جواب نه ڏنائون. ايتري قدر جو شام ٿيڻ لڳي. هڪ امير ماڻهو ماڻڪپور ۾ لٿل هو. اهو هڪ دعا پڙهندو هو جنهن ۾ هڪ لفظ تي هن جي دل ۾ الجهن پيدا ٿئي. شهر وارن ڪا دريافت ڪيائين ته هتي ڪو عالم آهي جنهن جي خدمت ۾ وڃي علمي مشڪلات پيش ڪجن. ماڻهن چيو ته مولانا خواجہ آهي. امير ڪمال عزت ۽ احترام سان کين گهرائي جيڪو مشڪل هو سندن خدمت ۾ ظاهر ڪيو پاڻ فوراً حل ڪيائون. جيتري رقم منجهند جي وقت نه ورتي هئائون اوتري نقد هڪ ڪپڙن جو جوڙو ۽ کاڌو پيش ڪري گهر روانو ڪيائون. ان وقت گهٽ وڌ ڳالھائڻ وارن کي مذاق ۾ چيائون ۽ تنبيهه ڪيائون ته جيڪو مون وانگر همت کان ڪم وٺي ناجائز شيءِ نه ٿو وٺي جيئن مون کي اڄ مشڪوڪ شيءِ جي بدلي ۾ ان جي وٺڻ ڪري حلال ۽ پاڪ مال عطا ٿيو آهي. اهڙيءَ طرح ان کي به عطا ٿيندو آهي. هن تقرير جو خلاصو اهو آهي ته جيڪڏهن انسان دنيا مان گذري وڃي ته آخرت ان کي ملندي آهي ۽ جيڪڏهن آخرت کي به پنهنجي طرفان ڇڏي (يعني انجي خواهش نه ڪري) ته پوءِ ان جي عيوض حق سبحانه ملندو آهي. ڏسو گذشتگيءَ جو شيو توهان جو حصول جو درجو ڪٿان کان ڪٿي ٿو پهچائي.

مولانا حسام الدين ماڻڪپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ دنيا ۽ آخرت ۾ مقبول هئا. شيخ نور قطب عالم کان خلافت جو خرقو مليل هئڻ. شيخ شهاب الدين ماڻڪپوري رح سندن بزرگ خليفن مان آهن. انهن پنهنجي پير جي سڀني مکتوبات کي فراهم ڪري هڪ جلد تيار ڪيو هو. جيڪي پير پنهنجي فرزندن ۽ خليفن ڏي لکيا هئا. مکتوبات جو تعداد هڪ سؤ ايڪيه آهي. هنن مکتوبات ۾ گهڻو حصو انهن مکتوبات جو آهي جيڪي مولانا پنهنجي وڏي ۽ عزيز ترين فرزند شيخ فضل الله جي نالي لکيا هئا. شيخ فضل الله قاضي شاه جي نالي سان مشهور هئا. ڪجهه خط پنهنجي ٻئي پٽ شيخ احمد جي نالي موڪليا هئائون. شيخ احمد کي پاڻ شيخ ٻڌا- نور ديد ۽ ديد نور ڪري چوندا هئا. ڪي خط شيخ نعمت الله جي نالي آهن. شيخ نعمت الله ماڻهن ۾ شيخ نوء جي نالي سان مشهور آهن. ۽ ڪجهه خطن جو حصو اهڙو آهي جيڪو شيخ زاهد- شيخ اڪمل- شيخ راجا ۽ شيخ خواند عالم مشهور به عاشق جي نالي به لکيا ويا هئا. هي سڀ شيخ نور قطب عالم جا ڏوهئا آهن. هنن سڀني کي خطن ۽ پيغامن جي ذريعي تلقين فرمائي سلوڪ طريقت ۾ عالي مقامات تي پهچايو. خلافت جي خلعت پارايائون. هدايتيابي ۽ هدايت ڏيڻ جو مرتبو عطا ڪيو. ليڪن سجاده نشيني وڏي پٽ شيخ فيض الله کي ئي عطا فرمائي اهڙيءَ طرح اڄ تائين شيخ فضل الله جا فرزند درجي بدرجي پنهنجي ڏاڏي جي جاء تي سجاده نشين ٿيندا آيا آهن. سڀ بنگال وارا اتفاق سان چون ٿا ته مخدوم حسام جا هڪ سؤ ويهه خليفه هئا جيڪي ڪمال جا صاحب هئا. انهن مان (1) سيد مسعود ابن سيد ظهير الدين فتحپوري جيڪو شيخ سيدن جي نالي سان مشهور آهي. (2) سيد حامد شاه ابن سيد راجا شاه مانڪ پوري (3) سيد محمد امير ٻڌا جن جو لقب سيد صوفي آهي (4) مولانا ڪمال الدين عزا الله (5) مولانا شهر الله ابوالقاسم ملتاني لکنوي (6) شيخ نصيرالدين محمود ابن شهر الله لکنوي (7) مولانا فريد الدين سالار عراقي (8) شيخ احمد قنوجي (9) معين الاسلام اوڌي (10) مولانا منهاج الدين بهاري (11) مولانا جمال الدين حسن - فخر (12) شيخ ضياء الدين يوسف ابن داؤد ڪرد (13) مولانا سونڌو ڪرد (14) مولانا محمد علا ڪرد (15) شيخ تاج شهاب مانڪ پوري جن جو لقب ازرائي شاه

آهي. هي سڀ ذڪر ڪيل صاحبان اڪابرين زماني جا پيشوا هئا. ڪي اهل باطن هئا ۽ ڪي اهل ظاهر ۽ اهل بيان هئا. قدس الله اسرارهم. هڪ رسالو رفيق العالمين نالي سان آهي جنهن ۾ هڪ مريد سندن دلچسپ ڳالهينون فراهم ڪيون آهن. انهن ڳالهين مان هڪ فقرو اهو به آهي ته مريد جي نسبت پير سان بند ڪل اهڙي آهي جهڙي چٽيءَ جي نسبت قميص سان هوندي آهي. جيڪڏهن چٽي سفيد آهي ته جڏهن قميص ڏوئبي ته چٽي به سفيد ٿي ويندي ۽ جيڪڏهن چٽي ڪاري آهي ته ان جي ڪاراڻ گهٽجي چٽيءَ جي مائل ٿي ويندي. هي به انهن ڳالهين مان آهي ته جيڪڏهن مريد نيڪ آهن ته پير نيڪي ڪي انهن جي سمجهندو ۽ جيڪڏهن بُرا آهن ته انهن جون برايون معاف ڪري ڇڏيندو. بهرحال بيعت بي فيض نه رهندي آهي.

شيخ ڪالو^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن نالو ڪمال آهي ۽ شيخ حسام الدين مانڱپوريءَ جا مريد ۽ خليفه آهن. سندن رياضت عمدي هئي. ڪره ۾ قبر اٿن. بس انهن ڳالهين کان سواءِ سندن ڪنهن به حال جي خبر پئجي نه سگهي جيڪي قلم جي حوالي ڪجن.

شيخ شمس الدين محمد^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ نهايت پوڙها انسان هئا. بيعت ته هئا شيخ نور قطب عالم بنگاليءَ سان- مگر خلافت جو خرقو شيخ بايزيد کان مليو هئڻ ۽ سندن قيام اجمير ۾ هو. شيخ جمال الدين دهلويءَ جي پير شيخ سماءُ الدين جو دوستي ۽ ياريءَ جو رابطو ساڻن گهڻو هو. شيخ سماءُ الدين چوندا هئا ته سندن زبان مان بار بار ٻڌو اٿم ته مرشد خواجه معين الدين الاولياءَ جي نسل مان آهن. قدس اسرارهم.

مولانا شيخن نانڪپوري^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

کين رباني ڪلام حفظ هو. گوشي نشيني ۽ اڪيلاهي سان خوش رهندا هئا. ان جي باوجود زماني وارا سندن ئي آستاني جي طرف متوجّه هئا. کاڌو

ڪاڻڻ کان بلڪل هٿ ڇڪي ورتو هئائون ليڪن اگر اچي ويندو هو ته هڪ لقمي کان وڌيڪ نه کڻندا هئا. جيڪو به سندن خدمت ۾ ويندو هو گفتگو ان جي حال مطابق ڪندا هئا يعني جيڪڏهن بهراڙيءَ جو ڳوٺاڻو هوندو هو ته ان کان پڇيندا هئا ته تنهنجا ڏاند متارا آهن. ٻني سرسبز اٿئي علائقي جو حاڪم انصاف ڪندڙ آهي يا ظالم آهي. جڏهن ڪير چوندو هو ته هن قسم جو ڳالهيو ڪرڻ درويش جي مناسب حال نه آهي ته جواب ڏيندا هئا ته حقائق ۽ معرفت جون ڳالهيون ڪيئن دريافت ڪيان جن کي هي ماڻهو سمجهي ئي نه ٿا سگهن ۽ جيڪڏهن خاموش ويٺو رهان ته اچڻ واري کي وحشت ٿيندي آهي. لاچار ڪلام **كَلِمَةُ النَّاسِ عَلَيَّ قَدَرُ عَقُولِهِمْ** (توهان ماڻهن سان انهن جي عقل جي موافق ڳالهيو ڪندا ڪيو) جي ڪرڻو پوندو آهي. ته جيئن جدا ٿيون ته خوشيءَ سان جدا ٿيون ۽ جڏهن هي شخص پنهنجي گهر وارن جي سامهون فخر سان چوندو ته اڄ شيخ مون کي هي چيو ۽ هي پڇو.

مناسبتن کي سمجهڻ وارا اهل سخن چڱي طرح ڄاڻن ٿا ته هر جنس گفتگوءَ جي تقريب سان هر محل اڪثر ڳالهيون ياد اچي وينديون آهن. چنانچه هن مقام تي هڪ ڳالھ ياد آئي آهي. ڏهين صديءَ جي آخر ۾ چوٿين حصي جي شروعات هئي. ان وقت جو ذڪر آهي شهر بروده ۾ عمادالملڪ روميءَ جو پٽ چنگيز خان نالي گجرات جي وڏن اميرن مان هو. جڏهن هو ڪنهن سان ڳالهائيندو هو ته پنج سو درهر چاندي ان کي ڏيندو هو. ۽ چوندو هو ته هن قاعدي جي پابندي ان ڪري آهي ته جڏهن هي شخص پنهنجي گهر پهچندو ته پنهنجي اهل و عيال کي چوندو ته اڄ چنگيز خان مون سان همڪلام ٿيو آهي. مطلب ته شيخ ۾ گهڻا تصرف ۽ خوبيون هيون جن جو قياس انهيءَ نموني تي ڪجي.

مولانا برهان الدين صوفي پورجمال الاولياء

هانسوي قدس سرهما

پاڻ صاحب حال و قال هئا. علم حجت ۽ دليل به ڄاڻندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته جڏهن والد بزرگوار کي ناسوتي جهان مان ڪڍج ڪرڻ جو وقت آيو ته سندن ڪنيز جيڪا پنهنجي وقت جي عارفه ۽ عابده هئي. ۽ جنهن کي

حضرت گنج شکر رحم مادر مؤمنان فرمائيندا هئا. جيڪو خرقو ۽ عصا والد بزرگوار جن کي حضرت گنجشکر رحم جن عطا فرمايو هو سامهون کڻي آئي. حڪم ٿيو ته برهان الدين کي ڏئي ڇڏيم. جواب ۾ عرض ڪيو ويو ته اڃا بار آهي. حڪم ٿيو ته ڪو حرج نه آهي. ماه نو آهي جلد بدر ٿي ويندو ۽ فرمايائون ته جڏهن هن جي هوش جو زمانو اچي ته کيس گهرجي ته سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ ڪوشش ڪري ته سندن خدمت سان پنهنجن جهانن جا ڪمالات حاصل ٿي ويندا.

مولانا شمس الدين يحيٰ رحمته الله عليه جي ياد ۾

گهڻا علمي ڪتاب سندن مطالعو ٿيل هئا. خاص ڪري اصول فقہ جا ڪتاب چون ٿا ته هڪ ڏينهن پاڻ پنهنجي پيءُ مولانا صدرالدين جي جيڪو سندن هم سبق هو. مولانا ظهير الدين جي خدمت مان اُتي سلطان نظام الاولياءَ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. سلطان الاولياءَ سبق مان سوال ڪيو. جواب ڏنائين ته ڪشف عنقريب ختم ٿيڻ وارو آهي ۽ ادب سان هڪ مشڪل جيڪا انهيءَ ڏينهن سبق ۾ هئي. فرمايائون ته سلطان الاولياءَ معمولي توجهه سان اها دشواري توهان جي روبرو حل ڪري ڇڏي جيڪا ڪيترن ئي لمر والا نسلر سان به مدرسي ۾ حل نه ٿي هئي. پاڻ اتان عبرت حاصل ڪري استاد جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ گذريل حقيقت حال ظاهر ڪئي، ۽ وري ٻئي ڏينهن استاد جي همراہ خانقاه نظاميه ۾ اچي بيعت ٿيا، ۽ خلافت جو خرقو ۽ اجازت نامو حاصل ڪيو. هڪ عرس جو هنگامو هو حوالي ٿي رهي هئي. هڪ غزل ٻڌي سندن حال دگرگون ٿيو. آه و زاري ڪندي سندن نفس ناطقه روح رحمانيءَ سان وڃي مليو.

مولانا فخر الدين زراڌي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سنجيده عالمن ۾ نامور استادن مان آهن. چون ٿا ته هڪ ڏينهن سلطان نظام الاولياءَ جي نظر هنن تي پئجي وئي ته رسمي علوم جو خزانو ۽ درسي قيل و قال جو شان و شوڪت سڀ تباهه ٿي ويو. لاچار مريد ٿي ويا. سڄو ڪتب خانو مدرسي وارن کي تقسيم ڪري ڇڏيائون ۽ وحدت جي مسئلي

کي پنهنجي نماز ۽ نياز جو قبلو بڻايائون. مطلب ته پير جي اجازت سان حجاز جي سفر تي ويا جڏهن واپس اچي رهيا هئا ته ٻيڙي ڀڄي پئي درياهه ۾ ٻڏي ويا. غيب کان ڪنهن شخص آواز ڏنو هئا بهر عميق غريق في البحر - شيخ نجم الدين ابوالبركات مالڪي عربستان کان دهليءَ ۾ آيا هئا. بيان ڪيائون ته مون هڪ سهڻي شڪل واري جوان کي انوار الاهيءَ ڀريل طبق هٿ ۾ ڏٺو. ڀڄومانس ته تون ڪير آهين. ڪاڏي ٿو وڃين ۽ ڇا ڪيو ٿو وڃين. جواب ڏنائين ته مان فرشتو آهيان. لدني علم زراڌيءَ جي پٽ جي واسطي ڪيو ٿو وڃان جنهن گذريل رات اڪتسابي علم خدا جي محبت ۾ ڇڏي ڏنا آهن.

شيخ شمس اوتاوله رحمته الله عليه جي ياد ۾

اوتاوله هندي زبان ۾ جلد باز کي چوندا آهن. هدايت ڏيڻ ۾ سندن شعاع پنهنجي نالي وانگر مثل آفتاب ۽ فائدي رسانيءَ ۾ سندن رفتار پنهنجي لقب وانگر چنڊ مثل هئي. چون ٿا ته پاڻ سلطان نظام الاوليا جي حضور ۾ هن قسم جون ڳالهيون گهڻيون ڪندا هئا ته هڙي صورت جي آرائش ۽ طنيت (عادت) جي زيبائي اندورني افسردگيءَ جو نشان دلبرستيءَ جو گواه آهي، ڪيئن درويش لاءِ موزون ٿي سگهي ٿي. سلطان نظام الاولياءَ جواب نه ڏيندا هئا. انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ رات خواب ۾ ڏٺائون ته سلطان نظام الاوليا پنهنجو مٿو پيغمبر عليه السلام جن جي مبارڪ ران تي رکي ستا پيا آهن. ان وقت کان طعني جي زبان ڪاٽي اڇلائي ڇڏيائون ۽ پوءِ هميشه ادب ۽ اعتقاد ملحوظ رکيائون. سلطان الاوليا به فرمائيندا هئا ته جنهن کي پنهنجي مراد جلد حاصل ڪرڻي هجي پوءِ ڀلي اها هن جهان ۾ هجي يا هن جهان ۾ اهو اسان جي شمس جي خدمت ڪري. انهيءَ بنياد تي کين اوتاوله چوندا آهن. خواب گاه دهلي.

شيخ حيدر رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ خاموشيءَ کي پنهنجي حسن حال جو نقاب بنائي رکيو هئائون ۽ هميشه جهان وارن سان مليل جليل رهندا هئا. پاڻ سلطان المشائخ نظام الاوليا جي خليفن مان آهن. خوابگاه لادو جي سراءِ ۾ آهي.

خواجه تقی الدین نوح رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ خواجه هارون جا پيءُ آهن. درويشن جهڙيون عادتون- عالمن جهڙي طبيعت ۽ عابدين جهڙي روش هئن. بي انتها عبادت ۽ رياضت ڪرڻ سان ڏينهن ۽ رات ۾ کين ڪاڻڻ ۽ پيئڻ جي به فرصت نه هوندي هئي. هڪ ڏينهن سلطان نظام الاولياءَ پڇين ته ايتري قدر عبادت ڪرڻ سان تنهنجي آرزو ڇا آهي. جواب ڏنائون. پير بزرگوار جي عمر جي درازي (وڏي). سلطان نظام الاولياءَ گهڻو خوش ٿيا چون ٿا ته آخرڪار پنهنجي صحت- بيماري دق جي هٿن ۾ وڪڻي شيخ کان اڳ ئي ڪوچ ڪري ويا.

خواجه ابوبڪر مصلحي بردار رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ گويا عزت ۽ ڪرم جا خزانا ۽ ذوق و شوق جي ڪاڻ هئا. سندن سماع جي وقت خانقاه جا در دروازا جنبش ۾ اچي ويندا هئا. ۽ حاضرين مجلس ۾ ايترو ته جوش هوندو هو جو فرياد آسمان تائين ويندي هئي. توڪل ۽ استغنا جي دائري کان پير ڪڏهن به ٻاهر نه ڪڍيائون. اهل دولت جي آستاني تي ڪڏهن به احتياج ڪشي نه ويا ان جي باوجود سڀني کان سٺا ڏينهن گذاريائون.

خواجه رفيع الدين هارون رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ سلطان نظام الاولياءَ جا مريد ۽ پاڻجا هئا. پير جي نظر ۾ سڀني عزيزن ۽ مريدن کان زياده عزيز هئا. پير کانئن بغير ڪاڌو به نه کائيندا هئا. ڪلام رباني حفظ هئن. تيراندازيءَ ۾ هٿ هلڪو ۽ نشانو درست هئن. سلطان الاولياءَ کين زندگيءَ ۾ ئي پنهنجي اوقاف جو متولي ڪري ڇڏيو هو.

شيخ بابو چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سندن خوابگاه ڪنبايت ۾ آهي جيڪو هڪ بندر آهي. احمدآباد کان به منزلون پري. شيخ شيدا سندن مريد هئا. پير مريد (شيخ شيدا) کان سواءِ ڪاڌو نه کائيندا هئا. هڪ ڏينهن هڪ خادم ڪميٽي پڻ ۽ گهڻي بک لڳڻ ڪري چيو

تہ هڪ جولاهو ڪيئن انهيءَ قابل ٿي ٿو سگهي ته ان جو انتظار ڪيو پيو وڃي. پير فرمايو کاڌو آڻيو. جڏهن ديڳ تان ڍڪڻ هٽايائون ته اُن ۾ ڪيڙا چڙهڻ لڳا. فرمايائون پوءِ ڍڪي ڇڏي ۽ ڍڪيل رکو. جيستائين شيڊا نه اچي. جڏهن شيڊا آيو ۽ کاڌو ڪڍيو ويو ته بلڪل صاف هو. غوثي- طلسمي عالم کي هڪ هنگامو سمجهڻ گهرجي جنهن جو عرض ۽ جوهر هر هڪ شخص جي نظر ۾ ان جي انديشي ۽ خيال جي تابع هوندو آهي. ليڪن تغير اڪثر معنيٰ ۾ هوندو آهي ۽ ان کي ظاهر شريعت ۾ به جائز سمجهندا آهن. ۽ صورت جي تبديلي هڪ قسم جي ڪرامت آهي. اولياءُ الله ڪرامات جي ذريعي ان کي به ممڪنات مان سمجهندا آهن. ۽ شين جي باطن تي جيڪو حڪم آهي اهو جمال ۽ جلال جو ئي آهي. جيڪو گوناگون اسماءَ ۽ صفات جي پردي ۾ ظاهر ٿي رهيو آهي. جيئن مٿين خادم جي نظر ۾ کاڌو ڪيڙا ٿي ويو. جنهن جي دل جلالي تجليءَ ۽ حقيقت پوشيءَ جي نالي ٿيل هئي. ۽ شيڊا جي نظر ۾ عقيدت جي صفت سان آراسته هئي. حديث لَهَا صَدَقَتْ وَلَنَا هَدِيَّةٌ (جيڪو انهن جو صدقو آهي. اهو اسان جي لاءِ هديو آهي) انهيءَ ئي مقام جو بيان آهي.

خواجہ شمس الدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ امير خسرو رح جي پيڻ جا پٽ آهن. قافيه جو علم- نظر جو ذوق- ۽ طبيعت جي موزونيت جون صفتون سندن ذات ۾ ڪمال درجي جون موجود هيون. سلطان نظام الاوليا جي جمال باڪمال تي عاشق هئا. ايتري قدر جو نماز پڙهڻ وقت جيستائين سلطان الاوليا جي منور چهري تي نظر نه وجهندا هئا تڪبير تحریم نه چوندا هئا. فرمانبرداران نظاميه مان ڪن جو قول آهي ته عشق جي ئي بيماريءَ ۾ جان ڏنائون. انهيءَ بيماريءَ کان سواءِ ٻي ڪابه علت سندن مزاج ۾ آخر دم تائين ڪانه هئي. ۽ جيڪا قبر بزرگوار مامي جي مزار کان هيٺائينءَ تي آهي چون ٿا ته اها سندن ئي قبر آهي. شايد هوندي.

خواجہ عزيزالدين ابن خواجہ ابوبڪر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شريعت جي گهر جا ٽنپا ۽ طريقت جي دربار جا وزير هئا. چون ٿا ته

جوانيءَ جي شروعات کان زندگيءَ جي خاتمي تائين ڪڏهن به تڪبير اولي هٿان وڃڻ نه ڏنائون. مقدس روضي نظاميه ۾ گهڻو ڪري نماز جي امامت پاڻ ڪرائيندا هئا. ۽ اتان ٻاهر نه ويندا هئا. هر جمع جي رات ختم قرآن ڪرڻ سندن وظيفو هو.

مولانا مغيث الدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلطان نظام الاولياءَ جي مقبول ۽ بزرگ خليفن مان آهن. هجري سن ست سو ويهه ۾ پير بزرگوار جي اجازت سان مالوه جي طرف آيا. ۽ شهر اُجين ۾ شيرا درياه جي ڪناري گوشي نشين ٿي ويا. جڏهن علوي عالم ڏي ڪوچ فرمايائون ته انهيءَ ئي جاءِ تي قبر بناڻي وئي جتي گوشي نشين هئا. عجيب جاءِ آهي. هوا ۽ فضا جي اعتبار کان بهشت جو نمونو آهي هر جمعي جي رات گهڻا ماڻهو نذر ۽ نياز مند مزار وٽ درويشن ۾ تقسيم ڪندا آهن. سرود و سماع جي مجلس ٿيندي آهي.

سيد شمس الدين خاموش رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد محمد ڪرمانيءَ جا فرزند آهن. سندن منهن حسين هو ۽ عادتون دلڪش هيون. اڪثر نظاميه خلفاءَ سرود و سماع جي مجلس سندن گهر ۾ ڪندا هئا. چون ٿا ته هڪ گهٽ عقل وارو ماڻهو هو انهيءَ سندن سيادت ۽ ولايت تي اعتراض ڪيو هو. انهيءَ وقت ڏنائين ته ڪاوڙ ۾ پيرل هڪ جماعت انهيءَ شخص جا هٿ ٻڏي ڦاهيءَ جي تختي جي هيٺان وٺي وئي. هيءَ حالت ڏسي اهو شخص دل ۾ پنهنجي خيال کان باز آيو. پوءِ خوف ڏيارڻ واري صورت مع پنهنجي اثرات جي نظر کان غائب ٿي وئي. اعتراض ڪرڻ واري هي عجائبات ڏسي سندن قدمن ۾ سر رکيو. عذر ۽ معذرت سان پيش آيو ۽ جيڪي ڪجهه هن تي واقعو گذريو هو. بيان ڪيائين. چون ٿا ته پاڻ هجري سن ست سو ويهه ۾ هن فاني جهان کي ڇڏيو. مصرع:

داشت رويش در دل و درديده حڪم آفتاب

مخدوم جهانيان قدس سره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو سيد جلال هو. پاڻ بخارا جي سادات عظام مان آهن. ظاهري علم ۽ باطني معلومات سڀ ڪجهه کين حاصل هئي. عالم غيب کان عالم دنيا ۾ اچڻ جي تاريخ پندرهن شعبان جي رات آهي. ۽ هجري سن ست سو ست هئا ۽ امڪاني سراءِ کان وجوب جي محل ڏي باز گشت جو سال ۽ مهينو قربانيءَ جي عيد جو ڏينهن ۽ هجري سن ست سو پنجاسي ماڻهو بيان ٿا ڪن. پاڻ شيخ رڪن الدين ابوالفتح قرشيءَ جا مريد ۽ نصير الاولياءِ چراغ دهليءَ جا خليفه آهن. ڪجهه ڏينهن کين امام عبدالله يافعي صاحب تاريخ سان به صحبت جو اتفاق رهيو آهي. هڪ ڪتاب جلالي خزانو سندن ملفوظات مان آهي. ان ۾ پاڻ گهڻيون فائديمند ڳالهيون امام کان لکيون اٿن. ۽ سندن هڪ مريد هو جنهن جو نالو شيخ جمال هو. پنهنجي وقت جو عالم هو. انهيءَ جيڪي سندس پُراڻا ڳالهيون سڌي يا اڻسڌي طرح ٻڌيون آهن انهن سڀني کي پنهنجي قلم سان لکيو آهي. جيڪو وڏو ڪتاب ٿي ويو آهي. جامع العلوم جلالي ان جو نالو ٻڌائن ٿا. سندن دلچسپ ڪلمات مان هيءَ ڳالهه به آهي ته پاڻ فرمايو اٿن ته شريعت بدن جي عضون کي پاڪ ڪرڻ جو نالو آهي حڪمن جي تعميل ۽ منع ڪيل ڪمن کان پري رهڻ جي ذريعي. طريقت دل کي منور ڪرڻ آهي تهذيب اخلاق جي مدد سان ۽ حقيقت نفس ناطقه کي پاڪ ۽ صاف ڪرڻ آهي. روح جي آئيني سان ماسواڻي (دوئيءَ) جو زنگ دور ڪري. انهيءَ بنياد تي شريعت جي جبلن مان هڪ ذرو به طريقت ۽ حقيقت جي آفتاب جي شعائن کان بهتر ۽ بزرگ تر هوندو آهي. حالانڪ شريعت سان مخلوقات جي صرف جسر جي ظاهري افعال ۽ اقوال جي آراستگي ٿيندي آهي. ۽ طريقت و حقيقت جو تعلق اندروني آزاديءَ سان هوندو آهي ۽ طريقت ۽ حقيقت الله عزاسمءَ جون نظرگاه آهن. ڇو ته شريعت سان گڏ گنهگاري- اجايا سجايا خيالات- اندروني ڪفر ۽ لڪل شرڪ هي سڀ شيون هڪ شخص جي اندر جمع ٿي ٿيون سگهن. پر خلاف طريقت ۽ حقيقت جي، جو هي ٻئي شيون روح جي روشن ضميريءَ تي ٻڌل آهن ۽ روشن ضميريءَ جو پيدا ٿيڻ راستي- درستي- يگانگي- يڪرنگي- گزشتگي- پرهيزگاري- هڪ کي ڏسڻ ۽ هڪ ئي سوچڻ.

انهن صفات سان متصف ٿيڻ کان سواءِ ممڪن نه آهي ته مٿيون ڳالهيون ۽ طريقن جو نالو اصطلاح تصوف ۾ ترڪيو. تصفيو ۽ تجليه آهي. هنن طريقن جو تفصيل ۽ صحيح بيان گهڻن تصوف جي ڪتابن ۾ لکيل آهي. جيڪو ڏسڻ جي قابل آهي.

عید قربان جي ڏينهن ملڪ الموت مخدوم وٽ آيو امانت جي واپسيءَ جو پيغام آندائون. فرمايائون ته واپس هليو وڃ ۽ ٽپهريءَ تائين صبر ڪر ته جيئن جلال جي پٽن کي خوشيءَ جو صبح ماته جي شام نه ٿي وڃي. جڏهن ماڻهو عید جي چهل پهل کان فارغ ٿيا ته پاڻ معنوي سفر ڪيائون.

سيد شرف الدين مشهديءَ پنهنجي رسالي ۾ لکيو آهي ته مخدوم کي چار سو چاليهن کان ڪجهه وڌيڪ بزرگن کان خلافت مليل هئي. انهن مان جيڪي شجري ۾ لکيل ۽ ياداشت ۾ لکيا ويا:

فهرست خلافت مخدوم قدس سره جيڪا صحيح بيانن مان معلوم ٿي آهي.

پهريائين والد بزرگوار سيد ڪبير بخاريءَ کان خلافت هئي	هي سلسلو آبا و اجداد جي ذريعي حضرت امير المؤمنين علي ڪرم الله وجهه تائين پهچي ٿو.
ٻي - پنهنجي ڏاڏي سيد محمد بخاري کان هئي.	هي ٻئي خانوادہ شيخ بهاءُ الدين زڪريا رح تي منتهي ٿا ٿين.
ٽين - شيخ رکن الدين ابوالفتح کان هئي.	
چوٿين - شيخ الاسلام محمود شاه زاد بوم تستر مسکن سورڪاه علاء فارس کان.	مخدوم هجري سن ست سو اڻيٽاليهه ۾ جڏهن محمود شاه جي عمر هڪ سو ٻيٺه سال هئي. خدمت ۾ پهچي خلافت جو خرقو حاصل ڪيو هو. ۽ ڪتاب عوارف المعارف خطبي کان آخر تائين پير وٽ ان جي مصنف جي خدمت ۾ پڙهيو هو.
	ٻيو ٽيون ۽ چوٿون انهن ٽنهي خاندان جو سلسلو شيخ عمر بن محمد شهاب الدين سهرورديءَ تائين پهچي ٿو.

پنجين- امام عبدالله يافعيء کان خلافت هئي.	هي شجرو ابومدين مغربيء تائين پهچي ٿو.
چھين- شيخ ابو عبید عينيء کان...	هي پئي سندون محي الدين عبدالقادر جیلائيء سان وڃي ملن ٿيون.
ستين- شيخ نورالدين علي ابن عبیدالله طرابلس کان	
اٺين- شيخ فريدالدين گنج شکر رح کان عالم روحاني ۾	
نائين- شيخ قطب الدين منور کان.	هنن چئني باغن ۾ شگفتگي خواجہ معين الاولياء چشتي اجميريء جي نوبهار هدايت کان آهي.
ڏھين- مولانا شمس الدين يحيٰ اوديء کان	
يارھين- نصيرالاوليا چراغ دھليء کان.	
ٻارھين- شيخ رکن الدين منجيء کان.	هي سلسلو شيخ ابو عبدالله خفيف شيرازيء جي وسيلي سان سلطان ابراهيم اذھر تائين پهچي خواجہ اويس قرني ؒ تائين منتهي ٿئي ٿو.
تيرھين- سيد جلال اوچويء کان...	هي هدايت جو خاندان شيخ نجم الدين ڪبري سان وڃي ملي ٿو.
چوڏھين- سيد حميدالدين محمود چشتي سمرقندي کان.	هي خانوادو خواجہ مودود چشتيء تائين پهچي ٿو.
پنڏرھين- شيخ نجم الدين اصفهانيء کان	هي خاندان شيخ ابوبڪر نساج تي پورو ٿو ٿئي. قدس سرہ الله اسرارھم اجمعين.

هنن کان علاوه ٻيون خلائقون جيڪي صحت جي درجي کي نه ٿيون پهچن. گهڻيون آهن. هڪ بيان آهي ته سَوَ کان به وڌيڪ آهن. هاڻي مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته سيد شرف الدين مشهدي رح جن پنهنجي تذڪري ۾ لکيو ته ڪجهه چار سو چاليهه کان به مٿي خدا شناس رهنمائي ۽ عالمن کان مخدوم

صاحب خدمت ڪري خلعت خلافت ۽ فيض حاصل ڪيو هو. جيتري قدر ڪوشش جي ذريعي سان تحقيق ٿيو آهي. لکيو ويو. اگرچہ ٻيا رسالا اهڙا موجود آهن جن ۾ مخدوم رح جن جي خلافتن جو سلسلو ڪن ۾ مٿي ذکر ڪيل آهي پر لکيل حال ڪيستائين اطمینان جي قابل آهي العلم عند الله.

امير سيد احمد بن سيد محمد ڪرمانی رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾
 سندن ڪرامتون زبردست هيون ۽ حالات قري هئا. سلطان محمد تغلق شاه بادشاهيءَ جي زور ۾ اچي سندن پيرن ۾ لوه جون بيڙيون وجهرايون هيون. پراهي هٿ لڳائڻ کان سواءِ ڪلي پيون. جڏهن هي ماجرا سلطان ٻڌي ته سندس دل ۾ محبت پيدا ٿي ۽ استحڪام سان پيدا ٿي ۽ ازسر نو سلسلو قائم ٿي ويو. علمي ڪمالات سلطان نظام الاولياءَ کان حاصل ٿيا هئا. خلافت جو خرقو به سلطان الاولياءَ کان ئي هئا. سلطان الاولياءَ جي خليفن جا اجازت ناما پاڻ لکندا هئا. اڪيهين شعبان هجري سنه ست سو ٻاونجاهه تي پاڻ پنهنجي زندگيءَ جو پير تعينات جي زنجير مان ڪڍي ورتو.
 گر نيارد بست پائي هوشمند- حلقه حلقه بگسل آن زنجير را

شيخ نصير الدين محمود اوڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

گنج معاني ۽ چراغ دهلي سندن لقب آهي. نفس جيڪو بظاهر دوست ۽ عادتاً دشمن آهي. ان جي لڙائيءَ ۾ کين فتح منديءَ سان گڏ ڪاميابي به حاصل ٿي هئي. وجدان- ڪشف ۽ اشرف هي مدارج به کين حاصل هئا. شيخ جمال دهلويءَ سير العارفين ۾ لکيو آهي ته سلطان نظام الاولياءَ جي زندگي نوي ۽ چار چوراني کي پهتي ته ارڙهين ربيع الثاني هجري سنه ست سو پنڇويهه تي خليفن جي انجمن سڏائي ۽ هر هڪ کي خلافت جو خرقو عطا فرمائي جدا جدا طرفن ڏي موڪليو آخر ۾ چراغ دهلوي رهجي ويو کين پنهنجي پير جو خرقو عطا فرمائي مصلو- تسبيح ۽ ڪستو عنايت فرمائي پنهنجو جانشين ڪيو. ۽ دهليءَ وارن جي رهنمائي سندن سپرد ڪري وصيت فرمائي ته غيرن جي آزار ۽ تڪليف تي صبر ڪرڻ پنهنجي عادت رکجان. انهيءَ ڏينهن

پوئين وقت اڪيون بند ڪري عالم قدس ڏي روانه ٿي ويا. بعد ۾ سڀني خليفن به سندن جانشينيءَ تي خوشي سان رضامندي ظاهر ڪئي.

چون ٿا ته سلطان محمد تغلق شاه جو مزاج صحيح نه هو. بغير وقت جي خواهشون ۽ ڪم پيش ڪري کين ناحق تڪليف پهچائيندو هو. رازدارن چراغ دهليءَ جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته جنهن دعا سان ڪيفر ڪردار ملي اهڙي دعا سان بدڪردار کي گوشمالي ڇو نه ٿي ڪئي وڃي. فرمايائون ته نصير جو معاملو پنهنجي علير ۽ بصير سان اهڙو آهي جو هو بغير لغزش جي اهڙي آزمائش تي گوشمالي نه ڪندو آهي. انهيءَ بنياد تي سلطان سان دل ۾ ڪدورت پيدا ڪرڻ درويش جي واسطي زيبا ناهي. بلڪ احسان مند هجڻ مناسب آهي. مطلب ته سندن ارشاد جي دامن مان گهڻن خدا شناس ماڻهن کي ولايت حاصل ٿي ۽ اهي قطب به ٿيا. ڪن جا صحيح حالات انهن جي حالات جي ياداشت سان ظاهر ٿيندا آهن. جيڪي سائن بيعت آهن ۽ جن خلافت جو خرقو حاصل ڪيو آهي. پاڻ پير کان پوءِ پٽيه سال تائين ماڻهن جي هدايت ڪئي پوءِ سفر آخرت ڏي واپس ٿيا.

بيت

چراغ دهلي از بهر مسيحا آسماني شد
که تا خورشيد رابا خويشتن همسايه گرداند

شيخ ابراهيم رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ نصيرالدين چراغ دهليءَ جا امام هئا. چون ٿا ته نماز شروع ڪرڻ وقت تڪبير اوليٰ ۾ سندن نظر ڪعبت الله شريف جي جمال تي پوندي هئي. انڪري لاچار پاڻ ”منهنجو منهن ڪعبت الله شريف ڏي“ چوڻ جي بجاءِ چوندا هئا ته ”منهنجون اڪيون ڪعبت الله شريف ڏي“ سندن قبر ڪالبيءَ هڪ قبر جي اندر آهي جيڪو مولانا خواجگي قدس سره جن جي گنبد جي برابر آهي. مولانا خواجگيءَ جا ٽي ڀائر پيا به هئا. مولانا مغيث الدين ۽ مولانا وجيه الدين هي ٻئي هڪ ئي جاءِ تي اُجين ۾ پاڻيءَ جي ڪناري تي آرامي آهن. اڪثر ماڻهو جمع جي رات نذر ڪڍي ويندا آهن. ۽ مولانا غياث الدين ڳوٺ دهاڙ جي حدن ۾ آرام ڪيو آهي. ۽ هي ٻئي شهر ملڪ مالوه ۾ آهن.

سيد حسين نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ

خليفه نظام الاولياء رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

خرق عادات جو لباس ۽ عبادت جي خلعت جيڪي معرفت ۽ حقيقت سان آراسته هئا. پاڻ بدن تي پائي ڇڏيا هئائون. هجري سن ڇهه سؤ انهن ۾ عالم غيب جي خلوت خاني کان عالم ظهور ۾ تشریف فرما ٿيا. ۽ سترهن سالن جي عمر کان پوءِ خدا طلبيءَ جي رستي ۾ قدم رکيائون. هڪ سؤ تيره سال طريقت جو سير فرمائي هجري سن ست سؤ اٺانوئي ۾ عالم صورت کان معنيٰ جي ملڪ ڏي کوچ فرمائي ويا. سندن قبر نهروال شهر جي تلاءُ سهلسنگ جي ڪناري آهي.

چون ٿا ته حسن ۽ تجمل جي آغاز ۾ هڪ ڏينهن پاڻ رستي هلندي بهلول مجنون وٽ وڃي پهتا. بهلول جي خداپين اک سندن جمال ۽ حال تي پئي. اهڙا ته عاشق ٿي پيا جو خود ساڻس هلي پيا. ڪجهه ٻين پرستارن ٿورو هلي موڪلايو. مگر هو ته دلداده هئا. ٿورو پري هلڻ ڪارگر نه ٿيو انڪري حسن جي صاحب تنگ ٿي بهلول جي پنيءَ تي هڪ چهڪ وهائي ڪڍيو. بهلول نعرو هنيو ۽ رقص ڪرڻ لڳو چهڪ هڻڻ وارو نعري جو آواز ٻڌي بيهوش بلڪ ديوانو ٿي پيو. ٻارهن سال برابر هڪ وڻ هيٺان گذاري ڇڏيائين ۽ جيڪي وڻ جا پن ڪرندا هئا اهي ڪائيندا هئا. اوچتو هڪ رات خواب ۾ حضور خاتم الانبياءَ عليه السلام جن کين ان **الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ** (اي پيغمبر جيڪي ماڻهو تو سان بيعت ڪن ٿا اهي ماڻهو بيشڪ الله سان بيعت ڪندا آهن) جي حلق ۾ وٺي پنهنجي خاص ٽوپيءَ سان سرفرازي بخشي ۽ فرمايو ته هر دور ۾ هڪ شخص اولياءُ الله جو مدار هوندو آهي. هن زماني ۾ سلطان نظام الدين اولياءُ الله جو مدار آهن. انهن جي خدمت ۾ فوراً وَجْهَ اسين به سفارش ٿا ڪيون. حڪم جي تعميل ڪئي وئي. جڏهن پاڻ خانقاه جي دهليز تي پهتا ته سلطان نظام الاولياءَ باطني طريقي سان سندس اچڻ کان آگاه ٿيا. هڪ خادم کي حڪم فرمايائون ته سيد حسين کي اندر سڏيو جڏهن خادم ٻاهر آيو ته انهيءَ نالي سان گهڻن ماڻهن کي پينل ڏنائون، واپس هليو ويو. حڪم ٿيو ته سيد حسين دهلويءَ کي سڏ ڪر. دهلوي نالي سان به چند چڻا موجود هئا. وري واپس آيو. ۽ وڃي خاموش ٿي بيهي رهيو.

حڪم ٿيو ته دهلوي غياث پوريءَ کي اسين سڏي رهيا آهيون. هن کان پوءِ سڃاڻپ ٿي ۽ پاڻ اندر آيا. سلطان نظام الاولياءَ انهيءَ وقت ئي پنهنجي مٿي تان ٽوپي لاهي کين ڏني. پاڻ فرمايائون ته فقير خواب ۾ فاتح وحدت ۽ خاتم النبيين عليه السلام جن سان بيعت ٿي چڪو آهي. جواب ڏنائون ته هيءَ محبت جي ٽوپي آهي بيعت جي نه. ان ڳالهه تي پاڻ انتهائي عاجزي ۽ انڪساريءَ سان ٽوپي قبول ڪيائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ درسي علمن جي حاصل ڪرڻ جي اجازت ملي ۽ ٿوري عرصي ۾ علم جا دروازا سندن روبرو کلي ويا حالتڪ هدايه فقهه تي مشڪل ڪشا حاشيو پاڻ لکيو اٿن.

خلاصو ڪلام هي ته جڏهن پنهنجن جهانن جي ڪمالات سان پاڻ ڪامل ۽ مڪمل ٿي ويا ته کين خلافت جو خرقو عطا فرمائي گجراتين جي هدايت لاءِ رخصت ڪيو ويو. جڏهن پاڻ پير جي حڪم جي مطابق پنهنجي همشيره بي بي آرام نالي سان گڏ گجرات آيا ته هڪ ڳوٺ آهي ڪدوري نالي سان اتي پاڻ هڪ عرصي تائين خدا پرستي ڪندا رهيا ۽ پوءِ اتان نهرولا ۾ وڃي حجر و ناهيائون. ٻئي چڙها هئا. جيئن ماءُ جي پيٽ مان پيدا ٿيا هئا تيئن خاڪ جي پيٽ ۾ وڃي آرام ڪيائون. هڪ دفعي ٻه مرد سپاهي صورت ۾ سندن وٽ آيا. پاڻ فرمايائون ته دوستيءَ جو شوق دل مان جوش ٿو ڪري. انهن ٻنهي شخصن پنهنجي تلوار گروي رکي قوال جو ۽ ڪچڙيءَ جو خرچ ڪيو ۽ پوءِ سندن خدمت ۾ آيا. پاڻ سماع ٻڌي خوش ٿيا ۽ ٻنهي کي خير جي دعا سان ٻنهي جهانن جون نعمتون ڏئي مالا مال ڪيائون.

چون ٿا ته وقت جو بادشاهه رعايا سان ظلم ڪندو هو. پاڻ گهڻي ئي پند و نصيحت فرمائي. بادشاهه جا ڪن خوشامد ٻڌڻ جا عادي هئا. لهنذا اها ڳالهه ان کي پسند نه آئي. پاڻ جلال ۾ اچي وري پيغام موڪليائون ته تون ڪجهه به نه آهين. عزل ۽ نصب اسان جي اختيار ۾ آهي. ظلم ڪرڻ کان باز اچ يا واپس سفر جي واسطي تيار ٿي وڃ. هن بدمستيءَ سان هن تنبيهه کي به بس هوا سمجهو. انهيءَ ئي ڏينهن نانگن ۽ وڃن جا لشڪر چئني طرفن کان ايندي نظر آيس. جڏهن سلطان هيءَ صورت ڏني ته ظلم کان باز اچي توبه ڪيائين. ۽ ڪجهه رقم سيد جي خرچ لاءِ مقرر ڪري مريدن واري سلوڪ سان پيش آيو.

بي بي آرام حضور ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سيد حسين نهروال رحه جي پيڻ آهي. شريعت ۽ طريقت جو رستو هلڻ ۾ پنهنجي عارف پيءُ جي برابر هئي. جڏهن پنهنجن کي بزرگوار پير سلطان المشائخ نظام الاوليا جي خدمت مان گجرات وڃڻ ۽ رهڻ جي اجازت ملي ته الاهي توفيق کي رفيق بنائي پئي انهيءَ ملڪ ۾ وڃي پهتا. ڳوٺ ڪدوري علائقي ديوهيءَ ۾ عبادت ۽ قيام لاءِ ڪنڊ اختيار ڪيائون. ۽ خدائِ تعاليٰ عزاسم جي عبادت ۾ زندگانيءَ جو ماحصل يعني بي بها انفاس صرف ڪري دربار الاهيءَ کان سعادت قبول حاصل ڪئي. هڪ شخص محض بيهودو ۽ بي عقل هو. اتفاقاً اتي اچي نڪتو ۽ اهڙي طريقي سان سوال ڪيائين، جيڪو ادب جي بلڪل خلاف هو. يعني توهان پنهنجن جي وچ ۾ ڪهڙو تعلق آهي. جواب مليو ته پاڻ ۾ پيءُ پيڻ آهيون. هن انهيءَ جواب کي ڪوڙو سمجهيو ۽ اهڙي نامناسب گفتگو سان پيش آيو جنهن سان آزار پهتو ۽ سيد جي پنيءَ تي گستاخيءَ سان لکڻ هنيائين. روايت آهي ته انهيءَ لکڻ جو نشان انهيءَ ظالم جي پنيءَ تي لڳو. چون ٿا ته هن وقت تائين انهيءَ ڳوٺ ۾ انهيءَ شخص جي نسل مان جيڪو ٻار پيدا ٿيندو آهي ان جي پنيءَ تي اهو نشان ضرور هوندو آهي. ان کان پوءِ ڪجهه ڏينهن بعد پير بزرگوار جي اجازت سان پنهنجي پيءُ سان گڏ شهر نهروال ۾ وڃي جهوپڙي ٺاهيائون، ۽ هجري سن ست سؤ نوي ۾ ڪڇ ڪيائون. خوابگاه تلاءَ سهسنگ جي ڪناري تي آهي. جنهن جي پاڻيءَ سان نهروال جا ماڻهو سيراب ٿيندا آهن.

سيد نورالدين مبارڪ ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سيد محمد ڪرمانيءَ جا وڏا فرزند آهن. حضرت گنجشڪر رحه جي طرف کان ڪنيت ابوالقاسم ملي هئڻ، ۽ گهڻيون عنايتون ڏنائون. خلافت جو خرقو خواجه قطب الدين ابو محمد چشتيءَ کان حاصل ڪيائون. جيڪي پنهنجي وڏي ڏاڏي خواجه مودود چشتيءَ جا سجاده نشين هئا. قدس سرهر فرمائيندا هئا ته جنهن زماني ۾ خواجه ابو محمد جي والد بزرگوار رحلت فرمائي هئي. ان زماني ۾ خواجه محمد گهٽ عمر جا هئا. ان ڪري سوٽن سجاده نشينيءَ جي

قابل نه سمجهي توقف ڪيو. شيخ نظام الدين علي چشتي خواجه ابو محمد جا چاچا هئا. سلطان غياث الدين بلبلن جي عهد ۾ خراسان کان اچي دهليءَ ۾ اقامت فرمائي هئائون. شهر جي معززن خواجه زور ۽ خواجه غور کي شيخ نظام الدين علي چشتيءَ جي خدمت ۾ موڪليو. ۽ سجاده نشينيءَ جي تجويز انهن جي راءِ تي منحصر رکي. شيخ نظام الدين علي چشتيءَ جن جواب ۾ لکي موڪليو ته سجاده نشينيءَ جي خلعت خواجه محمد کي ئي ملڻ گهرجي. جيئن ته هن قرارداد ۾ لغزش جي صورت پيدا ٿي لهنذا واليءَ خراسان ملڪ شمس الدين مودوديہ خرقو ۽ عصا هڪ گهر ۾ تالا لڳائي بند ڪيائين ۽ منصب جي دعويدارن کي الڳ الڳ موڪليائين ۽ چيائين ته گهر جو دروازو بغير چاچيءَ جنهن جي لاءِ کلي ويندو اهو ئي سجاده نشين سمجهيو ويندو. آخرڪار خواجه ابو محمد جي واسطي دروازو کلي ويو. پوءِ پاڻ صاحب سجاده ٿي يوسفِي ولايت حاصل ڪئي.

شيخ محمد نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اُتي پسگردائيءَ ۾ شيخ حاجيءَ جي نالي سان مشهور آهن. جوانيءَ جي دور ۾ پاڻ روم جي هڪ حصي زمين ۾ خطبه ۽ سڪي جا صاحب هئا. ازلي جذبي کين ظاهري سلطنت کان ڪڍي معنوي سرداريءَ جي باغ جي هوا مٿي ۾ پري. پاڻ قطب يزداني سيد احمد كبير رفاقيءَ جي خدمت ۾ ويا ۽ بيعت ٿي ويا. ڪنهن خاص خدمت جي واسطي عرض ڪيائون ته خاص طعام پچائڻ جو منصب عطا ٿين ۽ مرشد جي توجه سان سندن ظاهري ۽ باطني پرورش ٿي. حالات ۾ ترقي ٿيڻ شروع ٿي ايتري قدر جو پنهنجي ڪمال ۾ ڪامياب ٿيا. هڪ ڏينهن بورجي خاني مان ڪنگير غائب ٿي ويو ۽ کاڌي ڪڍڻ جو وقت اچي ويو. تلاش جي گنجائش نه رهي پاڻ قلنيا يانارَ **كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلٰى اِبْرَاهِيمَ** (اسان حڪم ڏنو ته اي باهه ابراهيم ع جي لاءِ ٿڌي ۽ سلامتيءَ واري ٿي) پڙهي. هٿ کان ڪنگير جو ڪم وٺي گرم کاڌو ڪڍيائون، ۽ پير بزرگوار جي سامهون کڻي ويا. جيئن ته پير

کي ماجرا معلوم هئي. فرمايائون ته شيخ محمد هاڻي وقت اچي ويو آهي ته تنهنجي ابراهيمي ولايت جي برڪت سان ماڻهو فيض حاصل ڪن. ۽ هدايت سان سڌي رستي تي اچن پوءِ خلافت جي خلعت عطا فرمائي انتخاب ڪيل صوفين جي هڪ جماعت ساڻ ڪري ۽ هندوستان جي سفر جي اجازت فرمائي. به خرمانيون جون ڪڪڙيون رخصت جي وقت سندن حوالي ڪيون ۽ فرمايو ته هر هڪ منزل تي شام جي وقت هنن ڪڪڙين کي مٽيءَ ۾ پوکي ڇڏجان ۽ جتي هي به ڪڪڙيون صبح تائين ڄمي پون ته انهيءَ جاءِ کي پنهنجي حياتي ۽ موت جي جاءِ سمجهڻ گهرجي. مطلب ته مرشد جي شهر کان گجرات تائين انهن ڪڪڙين کي ڄمڻ جي اجازت نه ٿي. جڏهن نهروال شهر ۾ پهتا ۽ ڪڪڙيون پوکيائون ته اتي ڄمي پيون اُتي هڪ پرستش گاه هو جنهن ۾ شهر جا ماڻهو ننڍا وڏا سڀ مورتين کي پوڄڻ لاءِ صبح ۽ شام ايندا هئا ۽ گجرات جو حاڪم به مورتين جو پرستار هو. نهروال ۾ ان جي گاديءَ جو هنڌ هو. انهيءَ پرستش جي جاءِ تي صوفين جي جماعت سان درويش جي اچي ويهڻ جي خبر حاڪم کي پئي. حڪم ڏنائين ته هڪ وڏي جماعت وڃي ۽ اچڻ وارن کي بت خاني (مندرجي ويجهڙائيءَ مان زوريءَ پري ڪري. انهيءَ حڪم جي تعميل ۾ ماڻهو لشڪرن جي صورت ۾ ڪي سوار ڪي پيداا چئني طرفن کان مندر جي طرف روانه ٿيا. صوفين فوج جي اچڻ جي ڪيفيت شيخ جي خدمت ۾ عرض ڪئي. فرمايائون ته استقامت ۽ صبر سان پاڻ کي خدا جي حوالي ڪيو. انهيءَ حقيقي حفيظ جي نگهبانيءَ جو ثمر ازخدا ظاهر ٿيندو. ڇو ته آسمان ۽ زمين جي اندر جيڪي ڪجهه آهي انهن پنهنجن جي وچ ۾ اهو سڀ نبوت جي زماني کان اصالتهٌ عليهم السلام جي تسخير ۾ هو. ۽ خاتمه نبوت کان پوءِ عِلْمَاءُ اُمْتِيْ كَانِبِيَّاءِ بَنِي اِسْرَآئِيلَ (منهنجي امت جا علماءُ بني اسرائيل جي نيين وانگر هوندا) جي حڪم تحت اُهاڻي تسخير اتباع ۽ وراثت جي لحاظ سان اولياءِ امت محمديه ﷺ جي حوالي ٿي آهي. عَلَيْهِ التَّحِيَّاتُ وَالصَّلَاةُ - ٿوري دير ڪنڌ جهڪائي ويٺا ۽ پوءِ هڪ خادم کي حڪم ڏنائون ته اچڻ واري لشڪر جي طرف ڪجهه قدم وڃ جڏهن لشڪر نظر اچي ان وقت زمين کي حڪم ڪر ته ماڻهن جا پير ۽ گهوڙن جا سڀ اهڙي طرح پڪڙي ڇڏي جو هڪ قدم به اڳتي نه وڌن. خادم حڪم جي مطابق عمل ڪيو ۽ زمين

حڪم کي قبول ڪيو. لشڪر وارن جيتري به نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي زمين ۾ ڌنسا ويا آخرڪار مجبور ٿي انتهائي عاجزي ۽ انڪساريءَ سان پيش آيا ۽ عهد ڪيائون ته جيڪڏهن زمين اسان کي ڇڏيندي ته واپس هليا وينداسين. خادم جي چوڻ تي زمين کين ڇڏيو انهن راجه وٽ وڃي سڄي حقيقت بيان ڪئي. راجه تعجب ۽ حيرانيءَ ۾ سڄي رات نگرانيءَ ۾ گذاري. صبح سان ڪجهه ماڻهو ساڻ وٺي شيخ جي خدمت ۾ آيو ۽ هڪ نظر ڏسندي ئي عاشق ٿي پيو. فرمايائون ته درويش جي ملاقات کي بتن جي پرستش جو حصو نه بناءِ. جڏهن راجه واپس پنهنجي گهر موٽي ويو ۽ خدمت جو عزم ڪري حضوريءَ جي سعادت حاصل ڪيائين ته پاڻ فرمايائون ته راجه! جيڪي پنهنجون ٺاهيل شيون هجن انهن کي معبود قرار ڏيڻ عقل وارن کي نه ٿو ٺهي. هاڻي انصاف سان ٻڌاءِ ته تعصب کي ڇڏي ته ڇا هي پٿر جون مورتون ڪم پوڻ تي دعا قبول ڪرڻ جي طاقت رکن ٿيون. **فَبَهْتَ الَّذِي كَفَرَ** (پوءِ ڪافر حيران ٿي ويو) راجه ڪوبه جواب نه ڏنو. پوءِ پاڻ فرمايائون ته جيڪڏهن هي تنهنجا ڪوڙا معبود خدائءَ برحق جي حڪم سان منهنجي اطاعت ڪن ته ڇا تون اسلام قبول ڪندين. هن جواب ڏنو ته مان اڪيلو نه پر سڄو خاندان ايمان آڻينداسين. پاڻ وڏي بت کي حڪم ڏنائون ته اتي هن لوڻي کي حوض جي پاڻيءَ سان ڀري اچ. بت فوراً چستي ۽ چالاڪيءَ سان اٿيو ۽ لوڻي ۾ سڄي حوض جو پاڻي ڀري آيو ٿوري دير کان پوءِ پڪي پڪڻ حيوان ۽ انسان مطلب ته سڀ جاندار پاڻي نه هڻڻ ڪري شور ۽ دانهون ڪرڻ لڳا. شيخ فرمايو ته اي بت هاڻي سڀ پاڻي تلاءِ ۾ وجهي اچ ۽ لوڻي جي مقدار جيترو هن ۾ رهڻ ڏي. بت حڪم جي مطابق تعميل ڪئي. هي حال ڏسي راجه- سپاهه ۽ سڄي رعيت اسلام قبول ڪري ابدي دولت سان سرفراز ٿي. چون ٿا ته انهيءَ ڏينهن کان وري نئين سر نهرواله ۾ اسلام ۽ مسلمانيءَ جو بنياد پيو. عام هندو ۽ خاص ڪري برهمڻن جي تاريخ ۾ هيءَ ڪرامت لکيل آهي. محرم کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي نه ٻڌائيندا آهن. آخرڪار جڏهن اخروي سفر پيش آيو ته جيڪا جاءِ سندن عبادت جي هئي، انهيءَ ئي جاءِ تي سندن ابدي آرامگاهه بنايو ويو.

آگاهه دل ۽ مبصر ناظرين کي خيال ايندو ته انهيءَ قسم جي ڪرامت جي هڪ ڳالهه بت جي اطاعت ۽ شهر وارن جي متعلق حضرت معين الدين چشتي

اجميري رحمۃ اللہ علیہ جي نالي به لکيل آهي. ۽ اها زماني ۾ زبان زد آهي ۽ تاريخ فيروز شاهي ۾ به لکيل آهي. ليڪن نهروال جا عالم ۽ پراڻا ماڻهو شيخ حاجي ڏي منسوب ٿا ڪن. مطابقت جو سبب ڪو ڏکيو معلوم نه ٿو ٿئي ڇو ته عمل جو پنهنجي کان ٿيڻ ممڪن ۽ اتفاقي ڳالهه آهي. شايد پنهنجي بزرگن کان هڪ جهڙو عمل صادر ٿيو هجي. اصل حقيقت ڪي ته الله تعاليٰ ئي خوب ڄاڻي ٿو.

خواجہ يعقوب ابن خواجہ ابن خواجگي رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

پاڻ خراسان جي بادشاهن جي نسل مان هئا. پاڻ تصوف ۽ تحقيق جي بزم جا صدر نشين هئا. سندن ذات ۾ احمدي معشوقيءَ جي جهلڪ نمايان هئي. ۽ کين حسن جي آسمان جو سج چوڻ غلط نه آهي. حسبي کمالات-نسبي خوبيون- عملي سعادتون ۽ علمي مرتبا هي سڀ وصفون کين حاصل هيون. اوجتو خدا طلبيءَ جي خواهش سندن دل ۾ پيدا ٿي. جيڪي شاخون سندن هستيءَ جي باغيچي ۾ هيون. انهن سڀني ۾ الاهي جذبات جي تاثير سان ميوا لڳي ويا. هن وقت جذب جي قوت گريبان کان پڪڙي کين فقر جي بارگاه ۾ چڪي آندو آهي. ايتري قدر جو پاڻ پنهنجو مسڪن ڇڏي سياحيءَ لاءِ نڪري پيا ۽ مسافرت جو رستو اختيار ڪيائون. آخرڪار تقديري ڪرشمي کين نهروال شهر ۾ قيام پذير ڪيو جيڪو پٽن جي نالي سان مشهور آهي. سندن بلند وصفن ۽ اعليٰ حالتن جي ڪا انتهائي نه آهي جڏهن به راقم جي قلم سندن صفتن لکڻ جي همٿ ٻڌي ته بيان ۽ عبارت همراهي ۽ زبان ۽ قلم مَسُ کان پري رهيا. چون ٿا ته فصوص الحڪم جي درس جي وقت سندن مبارڪ جسر ڪاٺين وانگر ٻري خاڪ ٿي ويو هو ۽ واقعو هن طرح آهي ته قاضي ڪمال الدين خواجہ جي خدمت ۾ فصوص الحڪم جي درس جي درخواست ڪئي هئي. فرمايائون ته هن درس جي واسطي لازم آهي ته درس ڏيندڙ، خواننده ۽ والي ملڪ انهن ٽنهن شخصن مان هڪ شخص پاڻ کي فدا ڪرڻ گهرجي. جيئن ته تنهنجي واسطي پڙهڻ جو باعث پنهنجي برخورداري ۽ ٻين کي تعليم ڏيڻ آهي. ۽ والي ملڪ جي عالي ذات سان ناطق ۽ غير ناطق گهڻن جاندارن جي حياتي

وابسته آهي. انڪري توهان ٻنهن جي سلامتي ضرور درڪار آهي. پوءِ لازم آيو ته خود مدرس پاڻ کي هن قربانيءَ لاءِ وقف ڪري. چون ٿا ته جڏهن تاريخ تيرهين جمادي الآخر هجري سنه ست سؤ اٺاڻوي تي فصوص الحڪم پورو ٿيو ته پاڻ ڪشاده پيشانيءَ سان خدائي درگاه ڏي ڪوچ فرمايائون. واپسيءَ واري سفر کان پوءِ سندن باري ۾ ننڍي کان وڏي تائين نهروال جا ماڻهو هي ترانو ڳائيندا آهن ته وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يَقتُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ (جيڪي ماڻهو الله جي رستي ۾ ماري وڃن انهن کي مئل نه چئو) ۽ اهو به چوندا آهن ته سندن روحي تصرف رحلت کان پوءِ به ظاهري زندگيءَ جي مثل آهي. جنهن جي دل ۾ سندن تلقين ۽ بيعت جو ارادو پڪو هوندو آهي. اهو سندن قبر تي وڃي پنهنجو اندروني خيال ظاهر ڪندو آهي ۽ پاڻ ظاهر ظهور موجود ٿي هدايت جون رسمون بجا آڻيندا آهن. جيئن ته سندن وفات کان پوءِ جي مريدن ۾ شيخ داؤد- شاه محمد ۽ سليمان ٿي شخص ته اهي ۽ ٻيا انهن کان سواءِ اصحاب به هن تذڪري جي تصنيف واري سال ۾ حيات آهن. شيخ يعقوب صديقي احمد آبادي- غوث الرحمن جي بزرگ خليفن مان هئا. بيان ٿا ڪن ته هڪ سال ۾ احمد آباد کان شيخ عبدالله صوفيءَ جي فيض بخش خدمت جو پڪو ارادو ڪري آگري ويو هو. واپسيءَ جي وقت پئسن کان ٿيندا آيا. حوض سهلسنگ جي ڪناري سيد خدا بخش جي متبرڪ روضي ۾ ترسيو ضروري آرام کان پوءِ ڪمال شوق جي بي انتها عشق سان خواجه يعقوب جي زيارت جي واسطي هليو. جن جي مرقد منور هن حوض کان ٻن تيرن جي فاصلي تي آهي. جڏهن سندن مسجد شريف ۾ پهتو ته سڀ شوق ۽ وجد جي باهه ٿڌي ٿي وئي. پڪاريائين ته ترقيءَ جي اميدوار کي ٿئي وٺڻ ڪيئن مناسب آهي. ايتري ۾ هڪ بيت هندي زبان ۾ مسجد جي ديوار تي لکيل ڏٺائين پڙهڻ سان معرفت ۽ وجد جون لهرون اچڻ لڳيون. ۽ انهيءَ وقت اهو بيت به ديوار تان ۽ خيال مان گر ٿي ويو. بس اهو معلوم ٿيو ته هي بيت يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيَثْبُتُ عِنْدَهُ أَمْرُ الْكِتَابِ (خدا جنهن کي چاهي منسوخ ڪري ڇڏي ۽ جنهن کي چاهي قائم رکندو آهي. ۽ ان وٽ اصل ڪتاب (يعني لوح محفوظ) موجود آهي) جي قلم سان لکيو ويو جيڪو خواجه جي تصرف جي هٿ ۾ ڏنو ويو آهي.

قاضي علم الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن مٿان علمن جي حقائق جو منهن ۽ دقيق اسرارن جو پردو رکيل هو. وقت جي مشائخن جا قطب- زماني وارن جا شيخ ۽ خدا شناسن جا پيشوا هئا. قاضي عين الدين ابن نجر الدين صديقي جا پٽ هئا. سلطان السادات صدرالدين سيد راجوءَ جا خليفه هئا جيڪو مخدوم جهانپان جو ڀاءُ هو. صورت ۽ معنيٰ ٻنهي طرح سان خواجه مودود شڪر جا مصاحب هئا. جيڪو شيخ عزيزالله متوڪل مندويءَ جو پير آهي. قراءه جو علم سندن موروثي هو. سڀني علمن کي زياده ۽ بهتر ڄاڻندا هئا. سندن علمي باغيچي کي افعال جي چشمي کان گهڻي سيراڀي هئي. ۽ بي حساب فيض سان کين ايتري ته ڪاميابي حاصل ٿي هئي جو عقيدت مند سندن خدمت جي باغ مان معرفتن جا بي شمار ميوا صرف هڪ دفعو ڏسڻ ۽ وڃڻ سان حاصل ڪندا هئا. مطلب ته سندن بزرگيءَ جي شرح عبارت ۾ اٿڻ جي طاقت کان ٻاهر آهي. عمر اناسي سال هئڻ پاڻ هي سڄو زمانو هن هوش سنڀالڻ کان وٺي ان وقت تائين جو روح بدن مان جدا ٿيو خدا طلبيءَ جي رستي ۾ صرف ڪيائون ۽ عرفان جو گهر خريد ڪيو هئائون. تاريخ ويهين رمضان المبارڪ هجري سن ست سو سٺ تي اعليٰ دارالحڪومت جي طرف روانا ٿيا.

ڪائن پوءِ سندن فرزند شاه مودود جانشين ٿيو ۽ پنهنجي والد بزرگوار جي خانقاه کي ٻيهر رونق بخشي. ڇا تصوف جي رستي ۾ ۽ ڇا مشيخت جي طريقي ۾- ڇا قراءت جي علم ۾ ۽ ڇا ٻين علمن ۾ ڪمال حاصل هئڻ. هميشه طالبن جي درس ۽ تلقين ۾ مشغول رهندا هئا. سندن دور ۾ ڪوبه ماڻهو سندن جامعيت جي برابري نه ڪري سگهندو هو. پنجاسي سال جي عمر هئڻ. هيءَ سڄي عمر انهي صفات ۽ الاهي اخلاق سان گذارڻ جي ڪوشش ۾ پوري ڪيائون. آخرڪار ستين رجب هجري سن اٺ سو تيرهين ۾ دائمي عالم ٿي روانا ٿيا ۽ قدسي گهر اختيار فرمايائون. خوابگاه نهروال ۾ اٽن جيڪو هن زماني ۾ پڻ نالي سان گجرات صوبي ۾ مشهور آهي.

شيخ برهان الدين نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ قاضن جا خليفا هئا. كشف ۽ ڪرامتن جي خزاني ۽ عقلي و نقلي علمن جا مالڪ هئا. طبيعت جو ميدان مناسب ۽ موزون ڪلام جي طرف سڀني ڳالهين کان وڌيڪ هو. فارسي غزل ۽ عربي قصيدو عاشقانه ۽ شاعرانه چوندا هئا. چون ٿا ته هڪ ڏينهن پير بزرگوار جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته شيخ سعدي رح شيرازي کي خواجه خضر علي نبينا و عليه السلام وٽان مٺاڻ مليو هو. انڪري سندن ڪلام اهڙو ته مٺو ۽ نمڪين ٿيو ۽ اهڙيءَ طرح امير خسرو رح دهلويءَ کي به مالڪ ولايت سلطان المشائخ حضرت نظام الاوليا جي عنايت سان پنهنجي نثر ۽ نظر جو رنگ اعليٰ درجي جي پختگيءَ کي پهچائي سڄي جهان جي اهل سخن کي بي انتها لذت بخشي هئي. اهڙي طرح هاڻي هي مرید به پنهنجي پير کان اميدوار آهي. فرمايائون ته رباني ڪلام جي خزاني مان ڪجهه نقد تنهنجي اعتقاد جي موافق توکي به ڏنو ويو. انهيءَ ڏينهن کان سندن ڪلام ۾ ۽ سندن گفتار ۾ هڪ ئي رنگ پيدا ٿي ويو هو. اُسي جلد ڪتابن جا تصنيف ۽ تاليف ڪيائون. ۽ هر هڪ علم ۾ باريڪ باريڪ اعتراض ۽ عمدہ عمدہ بحث لکيا اٿن. جيڪي ذوق جي مطابق سڃاڻپ ۾ اچن ٿا. انهن جو اصلي بيان جيئن سندن خيال ۾ هو قلم جي زبان سان ادا نه ٿو ٿي سگهي. جيئن ته هن ڪتاب جا ورق نظر سان گهٽ تعلق ٿا رکن لهندا سندن ڪلام جو ڪوبه حصو سندن ذڪر جي باب ۾ نه لکيو ويو.

شيخ شهاب الدين عاشق رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش ۽ قبر ٻئي دهليءَ ۾ آهن. حقيقي عشق ۽ مجازي محبت ٻئي گڏوگڏ رکندا هئا. شيخ بدرالدين غزنويءَ جي خدمت مان گهڻو فيض حاصل ڪيائون. هميشه ڪنهن نه ڪنهن مظهر جي جمال سان وابستگي پيدا ڪري ان کي حقيقي حالت جو پردو بنائي رکندا هئا. ۽ ظاهري ۽ معنوي ٻئي خوبيون ملاهي **مُشَاهِدَةُ الْکَلِّ فِي الْکَلِّ** جي استغراقي ڪيفيت پهچائيندا هئا. پاڻ شيخ امام الدين ابدال جا مرید ۽ خليفه آهن.

شيخ عماد الدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خانواده چشتيه جي بزرگن مان آهن. گهڻن صوفي مشائخن جي خدمت مان فائدو حاصل ڪيائون. خلافت جو خرقو شيخ شهاب الدين عاشق کان مليل هئڻ. ڪي چون ٿا ته پاڻ شيخ امام الدين ابدال جا مريد آهن ۽ شيخ تاج الدين امام سندن خاص مريدن مان آهن. قدس سره.

شيخ جلال الدين مجرد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ترڪستاني هئا. مگر پيدائش بنگال جي اٿن. سلطان سيد احمد جا خليفا آهن. چون ٿا ته هڪ ڏينهن روشن ضمير پير جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته منهنجي آرزو آهي ته جهڙي طرح حضور جي رهنمائيءَ جي بدولت جهاد اڪبر ۾ ڪنهن حد تائين فتح مندي حاصل ٿي آهي. اهڙي طرح حضور جي عطا ڪيل همت جي طفيل جهاد اصغر سان به دل جي تمنا پوري ڪيان، ۽ جيڪو دارالحرب هجي ان جي فتح ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪري غازي يا شهيد بڻجان. پير بزرگوار سندن عرض قبول فرمائي پنهنجي بزرگ خليفن مان ست سؤ ماڻهو ساڻن همراه ڪيا العزة الله جتي به مخالفن سان لڙائي ٿي فتح حاصل ڪيائون گهڻي تعجب جي ڳالهه اها آهي ته هن گهڻو پري پڇ ڏيڪ ۾ روزيءَ جو دارومدار صرف غنيمت جي مال تي هو. ۽ تونگرانه زندگي رکي. جيڪي به گهاتيون ۽ مال مويسيٰ فتح ٿيندا هئا. ساڻين مان ڪنهن هڪ کي ڏئي اتي اسلام جي اشاعت ۽ رهنمائي ان جي سپرد ڪري ڇڏيندا هئا. صوبي بنگال جي پرڳڻن ۾ هڪ ڳوٺ آهي سريهت. انهيءَ ڳوٺ وٽ جڏهن پهتا ته ٽي سؤ تيرهن ماڻهو همراهيءَ ۾ باقي رهيا. هڪ لک پيادا ۽ ڪڍي هزار سوارن جو مالڪ راج گرو گونڊ مٿئين ڳوٺ جو حاڪم هو ۽ اهو هن گهٽ تعداد جي گروه جي مقابلي ۾ گهڻو وڌيڪ هو. ڇو ته هي گروه انهيءَ بي انتها لشڪر جي مقابلي ۾ اها نسبت به نه پيو رکي جيڪا لوڻ کي کاڌي سان هوندي آهي ليڪن جڏهن لڙائي شروع ٿي ته تقدير جي پردي کان گم ۾نَ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ جي ڪرامت ظاهر ٿي ۽ اهو پيڪر پرست پڇي ملڪ عدم ڏي سواءِ اڪيلي جان جي ڪجهه به نه کڻي وڃي سگهيو. ۽ سڀ زمين

غازين جي هٿ آئي. شيخ مجرد سڄي فتح ٿيل زمين جا حصا ڪري پنهنجي ساٿين کي ڏئي ڇڏي. هن تقسيم مان هڪ ڳوٺ شيخ نورالهدئي ابوالڪرامات سعيدي حسنيءَ جي حصي ۾ به آيو اُتي عيال دار ٿيا ۽ فرزند به ٿين. شيخ علي شير انهن جي ئي نسلن مان آهي. شيخ علي شير هي بيان مشرح نزده ارواح جي مقدمي ۾ لکيو آهي. هي حال ڪجهه قدر شيخ علي شير جي ذڪر ۾ لکيو ويندو.

شيخ سيد معين الدين ايرجي رحمته الله عليه جي ياد ۾

چون ٿا ته پاڻ دهليءَ وڃي سلطان نظام الاوليا جي خدمت ڪئي. سلطان الاولياءُ پهرين ملاقات ۾ پڇو ته سيد کي ڪهڙي سلسلي ۾ بيعت حاصل آهي. پاڻ عرض ڪيائون ته پنهنجي ڏاڏي خاتم الانبياءُ عليه السلام جو مريد آهيان. سلطان الاوليا کي سندن هن جواب سان حيرت ٿي رات جو خواب ۾ رسول خدا عليه السلام کي ڏٺائون ته پاڻ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هڪ ٽوپي سلطان الاولياءُ کي ڏنائون ۽ سيد جي نالي ڪيائون پاڻ به خواب ۾ اهوئي واقعو ڏٺائون. صبح جو جڏهن پاڻ ۾ ملاقات ٿي حڪم جي تعميل عمل ۾ آئي. انهيءَ بنياد تي ماڻهو سيد کي سلطان الاولياءُ جو خليفو سمجهندا آهن. سندن قبر ايرج ۾ آهي.

سيد احسن رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد معين الدين ايرجيءَ جي پوٽن مان آهن. کين شريعت جو ڪمال ۽ تقويٰ جو جمال حاصل هو. چون ٿا ته سياحيءَ جي دوران اهل ولايت بديع الدين شاه مدار جو گذر ڪالپيءَ ۾ ٿيو جيڪو ايرج کان ويهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. انهيءَ خيال سان ته شاه مدار جو گذر هن ڳوٺ ۾ نه ٿئي. ايرج جي اڪابرن اهو فيصلو ڪيو ته سيد ڪالپيءَ وڃي ۽ شاه سان پهرين ملاقات ۾ ئي اهڙو نقشو وهاري جو ايرج اچڻ جو خيال ٿي شاه جي ذهن ۾ نه اچي. سيد ڪالپيءَ ۾ آيو ته اتفاق سان شاه مدار جي دروازي تي سيد ۽ علي خان لوڏي هڪ ئي وقت پهتا. شاه خان کي اندر سڏايو ۽ سيد ٻاهر رهجي ويو. اهو بلڪل صحيح آهي ته هي عمل پنهنجن جي اندروني خيالات جو ظهور هو.

لَا نَهْمُ جَوَاسِيسَ قُلُوبِ (چو ته هي ماڻهو دٻين جا جاسوس آهن) شاھ کي سيد جي ڳالهه خيال ۾ اچي وئي هئي. فرمايائون ته سيد کي ڪاوڙ ۾ جوش اچي رهيو آهي. جلدي عزت سان اندر وٺي اچوس. جڏهن سيد اندر آيو ته شاھ جو هٿ پڪڙي پاڻ ڏي چڪي آغوش ۾ دٻايائين ۽ پنهنجو حسب نسب بيان ڪري چيائين ته جيڪو اهڙي شخص سان پاڪر پائي اهو ٻئي جهان جي تڪليفن کان آجو ٿي ويندو. ٻي اها ڳالهه چئي ته ملاقات جو مطلب هڪ ٻئي سان سڃاڻپ ٿيڻ آهي. ۽ ٻنهي جي منهن جو حسن ۽ قبح ظاهر ٿي پوندو آهي ۽ منهن تي برقعو رکڻ سان اها حالت نه ٿيندي آهي. شاھ فرمايو ته درويش جي ديدار لاءِ خدا بين اک گهرجي جيڪا تاب سهي سگهي ۽ اهو چئي برقعو کڻي ورتو. سيد جو بيان آهي ته نظر جي سامهون بجليءَ جهڙي چمڪ ٿي ۽ شعاع گهڻا ٿيڻ سان اکيون منهن جي ڪيفيت نه معلوم ڪري سگهيون. ان کان پوءِ سيد موڪلائڻ وقت سلام عرض ڪري ايرج روانو ٿيو. قاضي شهاب الدين جيڪو پرڪال آتش مشهور آهي. پير کان پڇائين ته شخص جيڪو ايتري دليري ڪري سلامت رهيو. ڪير هو. شاھ ٻڌايو ته فلاڻو سيد آهي ۽ منهنجي به دل ۾ آيو ته هن کي تير جو نشان بنايان ليڪن شريعت جي هٿيارن هن جي جسم کي پيرن کان مٿي تائين اهڙيءَ طرح محفوظ ڪري رکيو هو جو ڪنهن جو تير ڪارگر نه ٿي ٿي سگهيو ۽ حضور خاتم النبيين عليه السلام جو مقدس روح منهنجي اکين جي سامهون اچي ويو ۽ فرمايو ته هي منهنجو حقيقي فرزند آهي. ڪاٿي ائين نه ٿئي ته درويش جي غضب سان جنهن کي حقيقي قهر جو شعلو چوڻ گهرجي. ڪو نقصان پهچي وڃي. انهيءَ سبب هن جا سڀ ناز ڪڍندو ويس ۽ مان پنهنجو غصو پي ويس سندن قبر ايرج ۾ آهي.

مخدوم قاضي برهان الدين رحمته الله عليه جي ياد ۾

ڪين سيادت- ولايت- فضيلت ۽ مقبوليت ۾ مٿاهين نسب ۽ حسب جو درجو حاصل هو. جڏهن فيروز شاھ دهلويءَ جي وفات کان پوءِ طوائف الملوكي ٿي. ته دلاور خان جي پٽ هوشنگ جنهن جو نالو خاني خطاب ملڻ کان پهريائين امين شاھ هو. شاهان غور جي نسل مان هو. صوبي مالوه ۾ خطبو ۽ سڪو پنهنجي نالي جو جاري ڪري ڇڏيائين. انهيءَ جي ئي عهد ۾

مخدوم مشرقي ملڪ کان اچي مندو (ماندو) ۾ آباد ٿيو هو ۽ سلطان هوشنگ سندن مريد ٿي ويو هو. چون ٿا ته گونڊوانا جي قريب هڪ قلعو آهي. جاج ننگر- ۽ اهو قلعو دکن جي سرحد به آهي. هڪ سال سلطان انهيءَ قلعي تي لشڪر ڪشي ڪئي. مقصد اهو هو ته اهو قلعو فتح ڪيو وڃي ۽ گونڊوانه کان هاڻي پهچايا وڃن اتي هڪ رات خواب ۾ ڏٺائون ته ممبر جو هڪ پايو ڪري پيو آهي ان جو تعبير مليو ته پير يا مريد جي پنهنجن مان هڪ جي رحلت قريب آهي. جڏهن سلطان مندو (ماندو) واپس آيو ته خبر مليس ته پير دنيا مان رحلت فرمائي ويو. پڇائين ته قبر ڪاٿي آهي. جواب ڏنو ويو ته انهيءَ زمين ۾ جيڪا اوهان خريد ڪئي هئي. سلطان چيو ته وفات کان پوءِ پنهنجي پير بزرگوار جي دوري پسند نه ٿو ڪيان. بهتر اهو آهي ته مخدوم جو لاش انهيءَ قبر مان ڪڍي سلطاني مقبري ۾ دفن ڪيو وڃي ته جيئن سندن ويجهڙائيءَ جي ڪري اڳئين جهان جي ڪجهه خوشبو هوشنگ جي قبر ۾ به ايندي رهي. مخدوم جي خادم گهڻو ئي عذر ڪيو ليڪن قبول نه پيو مجبوراً قبر کولي وئي مگر قبر ۾ اندر ڪفن کان سواءِ بدن جو ڪو پتو نه پيو. سلطان هيءَ ڪرامت ڏسي حيران ٿيو. قبر واپس بند ڪرائي ڇڏيائين ۽ سلطاني حڪم موجب اتي ئي سندن قبر تي قبو بنايو ويو. روايت آهي ته مخدوم مريد جي خواب ۾ اچي فرمايو ته درويش جي راز جو تو ڀردو ڪيو ته تنهنجي سلطنت جو بنياد به قدرت اڪيڙي ڇڏيو يعني توکان پوءِ حڪومت تنهنجي فرزند کي نه ملندي. آخر ائين ئي ٿيو ۽ مالوه جي سلطنت خليج جي سلطانن جي قبضي ۾ هلي وئي. غورين جي نسل مان ڪنهن کي به تخت ۽ تاج ميسر نه ٿيو. هن واقعي جي ڪيفيت مورخين مالوه جي سلطانن جي تاريخن ۾ عمدي تفصيل سان لکي آهي. جيڪو شخص هن معاملي کي ڏسڻ چاهي ان کي تاريخ جي ورقن تي نظر وجهڻ گهرجي.

مخدوم قاضي اسحاق رحمته الله عليه جي ياد ۾

ڀاڻ رباني حقائق جا عالم ۽ پراڻي زماني جي پيرن جو يادگار هئا. سندن تصوف جي خرقن ۾ خلافت ۽ بيعت چشتيه سلسلي مان هئي. شاه مالوه

سلطان علاء الدين محمود منڊوي سندن مريد هو. هڪ ڏينهن پير جي حضور ۾ حاضر ٿيو. هڪ تقريب ۾ پير جي زبان مان اها ڳالهه نڪتي ته خدا جا دوست حقيقي حيات سان زندگي حاصل ڪيو وينا آهن. انهن کي موت سان ڪنهن به قسم جو نقصان نه ٿو پهچي ۽ جڏهن جسم جي صورت محسوس ڪرڻ ۽ حرڪت کان بيڪار ٿي ويندي آهي ته اهو چڻ هڪ گهر مان ٻئي گهر ۾ منتقل ٿيڻ آهي. تڏهن به جيئن وانگر زندهه رهندا آهن. مريد اهو بيان ٻڌي سخت تعجب ۾ پير. اتفاق سان ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پير جو انتقال ٿي ويو. سلطان تدفين کان پوءِ حاضر ٿيو. ان ڪري جنازي نماز ۾ شرڪت جو موقعو نه مليس. فرمايائين ته قبر کي کوليو ته جيئن مان پنهنجي پير بزرگوار جو آخري ديدار ڪري سگهان. ماڻهن انهيءَ ڳالهه ڏانهن توجهه نه ڏنو ليڪن سلطان جو شوق وڌندو ويو ان ڪري ماڻهن کي قبول ڪرڻو پيو مجبوراً قبر کولي وئي. جيئن ته رات هئي. بتي هاري وئي ۽ بتيءَ جو شيشو ڀڄي پيو ۽ ڪفن جي مٿان ڪرڻ وارو هو ته ايتري ۾ هڪ هٿ نڪتو ۽ شيشي کي پاڻ کان پري اڇلائي ڇڏيائين. هي واقعو ڏسي سلطان کي اڳين راز واري ڳالهه ياد آئي. افسوس سان پاڻ تي رنو ته مون کي ڪجهه به نه مليو ۽ پير جي جنهن بيان تي تعجب هئس اهو حاضرين کي ٻڌائي عبرت ڏيارين. سندن قبر منڊو (مانڊو) ۾ آهي.

خواجہ مريد مهنه ^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ سلطان ابو سعيد ابوالخير رح جن جي نسل مان آهن. ڪرامتن جا صاحب ۽ پسنديده صفتن وارا هئا. درسي علم ۾ به وقت جا استاد هئا. زماني جا زاهد- رياضت ۽ نفس جي پاڪيزگيءَ ۾ حد درجي تائين پهتل هئا. رهنمائي ۽ مشڪل ڪشائيءَ ۾ سڀني جا پيشوا ۽ مجلس جي گرمي ۽ سخت شيرنيءَ ۾ نشانِ عصر هئا.

مولانا محمد امين ^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن دل حقيقت ۾ بيدار ۽ طريقت ۾ هوشيار هئي. شيخ زين الدين خوانيءَ جا مريد آهن. جن مشڪوٰه حدیث مولانا جلال الدين قآني جي درس ۾

پڙهي هئي. ۽ مولانا جلال الدين رحه هن ڪتاب کي خواب ۾ شاه مردان شير يزدان اميرالمؤمنين علي ابن ابي طالب ڪرم الله وجهه کان صحيح ڪيو هو. ۽ هن ڪتاب ۾ هڪ جاءِ تي اصلاح لاءِ نشان به لڳايو هو. چون ٿا ته مولانا جلال الدين هر روز انهيءَ ورق ۽ انهيءَ ست تي خاص نشان لڳل ڏسندا هئا. ڪي چون ٿا ته شيخ زين الدين اهو نسخو مولانا محمد امين جن کي عنايت فرمايو هو. ڪجهه ڏينهن هنن وٽ رهيو بعد ۾ چوري ٿي ويو. هن عظيم نقصان سان پاڻ غمگين رهڻ لڳا. امير مروان ملڪ روم مان هڪ شخص کي خواب ۾ فرمايو ته محمد امين وٽان مشڪوٰءَ جو ڪتاب گم ٿي ويو آهي تون پنهنجي مشڪوٰءَ موڪلي سندن غم کي دور ڪر ۽ انهيءَ شخص بنا دير جي خواب جو واقعو لکي ڪتاب سميت موڪلي ڏنو. جڏهن اهو ڏٺائون ته خوش ٿيا.

شيخ محمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ ابراهيم ملتانيءَ جا پٽ آهن. جيڪو شيخ بهاءُ الدين ملتانيءَ جا مريد ۽ خليفه هئا. شيخ بهاءُ الدين جو سلسلو خلافت اسوة العرفاء سيد محي الدين جيلاني قدس سره جن سان وڃي ملي ٿو. شيخ ابراهيم پنهنجي وقت جا وڏا بزرگ هئا. سندن خدا پرستي ۽ ڪرامتون گهڻن ماڻهن جي زبانن تي آهن. غياث الدين خلجي جو عهد هو جو ابراهيم مندو (مانڊو) ۾ آيو هو هتي ڪيترن سالن تائين خدا طلبي- حق پرستي- فيض رسائي ۽ رهنمائيءَ ۾ پاڻ عمر گذاريائون. پوءِ هتان زماني جي گردش کين جنبش ڏئي بيدر شهر پهچايو اُتي پاڻ بيشمار ماڻهن کي گمراهيءَ کان ڪڍي طريقت جي سڌي رستي تي آندائون. جڏهن شيخ ابراهيم دنيا مان لاڏاڻو فرمايو ته سندن بجاءِ سندن قبرن مان دولت آباد دکن جي معتقدن کي فيض پهچڻ لڳو ته مندو (مانڊو) ۾ شيخ محمد سندن جانشين ٿيا. خدا جي رضا مندو (مانڊو) مان شيخ محمد به بيدر شهر ۾ چڪجي ويو. هن علائقي ۾ شيخ محمد جي بزرگي ۽ خداشناسيءَ جي شهرت مشرق- خراسان- ۽ قنڌار تائين پهتي. اتان جا باشندا سندن احوال ٻڌي شوق سان شيخ محمد جي آستاني تي هجوم ڪري آيا ۽ صحبت جي فيض سان تحقيق جي بلند مرتبي تي پهتا.

چون ٿا ته جڏهن پاڻ ماءُ جي پيٽ ۾ هئا ته هڪ جهيڙيڪار عورت سندن والده سان وڙهي ۽ سندس پيٽ تي ٽٽڻ هڻي ته فوراً انهيءَ عورت جي هٿ ۾ اهڙو ته سور پيدا ٿيو جو صبر ۽ برداشت کان ٻاهر هو ۽ مرڻ جي نوبت کي پهچي وئي. سندن والد بزرگوار کي انهيءَ بد ذات جو علم ٿيو. فرمايائين ته هن پيٽ ۾ زماني جو قطب آهي هي ان جو عمل آهي. هن درد جو علاج انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪونهي ته حامله عورت جي پيٽ کي ڏوئي اهو پاڻي پئي. ۽ هٿ تي به لڳائي. حڪم جي تعميل ڪئي وئي. فوراً نجات مليس.

ماڻهو اهو به بيان ٿا ڪن ته صوبي جو حاڪم ظالم ۽ ناخدا ترس هو. هن جي رعيت جو هن جي ظلم کان تنگ اچي اهو حال هو جو هميشه دعا لاءِ هٿ ڪڍندا هئا. ۽ اکين مان ڳوڙها وهندا هئن. صبح شام آهون ڪندا هئا رعايا مجبور ٿي ظالم جي شڪايت سندن والد بزرگوار وٽ ڪشي وئي. فرمايائون ته هن نئين ڄاول ٻار جي سامهون عرض ڪيو هنن چيو ته **كَيْفَ تَكْلَمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا**. (اسين هنج واري ٻار سان ڪيئن ڳالهايون) پاڻ گود مان فصيح البانيءَ سان جواب ڏنائون ته جلدئي ظالم کي اهي ڏينهن پيش ايندا جيڪي اڄ ستم رسیده رعايا کي پيش آهن. ۽ تن ڏينهن کان پوءِ هڪ عورت ان کي نهايت ذلت سان عدم ڏي روانو ڪندي. چنانچه جيئن چيائون ائين ئي ٿيو. عيسوي ڪرامت پاڻ ظاهر ڪيائون ۽ پيءُ به يوسفِي ولایت جي نور سان روشني حاصل ڪئي.

شيخ سالار رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عالي مقامات ۾ سڀني جا پيشوا ۽ عجيب و غريب ڪرامتن جا مجموعا هئا. سندن والد بزرگوار جو نالو نٿو آهي جيڪي شيخ بهاءُ الدين ذڪريا جا خلیفا هئا. سندن پيدائش جي جاءِ ۽ قبر سرڪار ڪالپيءَ جي هڪ ڳوٺ ۾ آهي. شيخ مبارڪ جن جي پيدائش جي جاءِ ۽ مرقد سنڊيلو آهي. ۽ سيد عبدالغني جن جي حيات ۽ ممات جو مقام فتح پور هنسوه آهي شيخ سالار جا خلیفا آهن. شيخ سالار ٻنهنن جهانن جي علم جي رمز کان آگاهه هئا. سيد صفی-شيخ بدرالدین سرهندي ۽ شيخ اوھن بلگرامي-شيخ مبارڪ سنڊيلا واري جا خلیفا

آهن. تمام سٺو حال ۽ شان هئڻ. زماني وارا ديني ۽ خداشناسي جي ڪمن ۾ هميشه انهن بزرگن جي آستاني تي توجه ۽ نياز سان حاضر ٿيندا هئا ۽ هنن بزرگن جي پُر اسرار گفتگوءَ سان پنهنجن جهانن جي مشڪلات حل ڪندا هئا.

مولانا علم الدين شرف جهان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين رسمي علمن ۾ ڪمال حاصل هو. يقين سان دل کي صاف ڪري حرمين شريفين جي زيارت جو ارادو ڪيائون. ۽ چند سال انهيءَ ئي سرزمين ۾ قيام فرمائي حديث جي مشائخن کان وڏيون سندون حاصل ڪيائون. سلطان غياث الدين ابن محمود خلجيءَ جي زماني ۾ منڊو (مانڊو) ۾ اچي درس جو بنياد رکيائون. هتان جي بزرگن کي سندن خدمت سان سڀني فنون جون مشڪلاتون آسان ٿي ويون. سيد بهاءُ الدين دڪني جي خدمت سان پاڻ طريقت جي تلقين حاصل ڪيائون. معرفت ۽ حقائق ۾ مرشد ڪامل جي درجي تي پهچي ويا هئا. ڪيميا ۽ (طلمي علم) سيميا ۽ دعوات جا قواعد عمده ۽ صحيح اختيار ڪيا هئا. تصوف دانيءَ ۾ تحقيق جي درجي تي پهچي فصوص الحڪم تي محققانه تعليقاتون لڳايون هئا ۽ ڇهه جو خلاصو فصوص جي ڪناري تي چاڙهيو هئا. پاڻ سيد ابراهيم ايرجي قادريءَ جا استاد هئا.

شيخ بنان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ لال جا مريد آهن. سندن طرز زندگي بلڪل قلندراڻي هئي. برهانپور خانديس جي بازار ۾ حجرو بنايو هئا. ممڪنات جي منڊيءَ ۽ تعينات جي رستي جو سير ڪندا هئا. زندگيءَ ۾ جنهن کي گودڙي ۽ حجرو چوندا هئا رحلت کان پوءِ اهو ئي ڪفن ۽ قبر بنايا ويا. بيعت مرزا اسد بيگ سان هئڻ. جيڪي شيخ ابوالفضل مبارڪ جا خادم هئا. جيتري درستي-موزوني ۽ نازڪي سندن طبيعت ۾ هئي ٻين ماڻهن جي طبيعت ۾ گهٽ ٿي ملي.

شيخ شهرالله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عزيز الله المتوڪل جا پنجون نمبر پٽ هئا. ۽ والد بزرگوار جا

ٺي مريد ۽ جانشين به آهن. سندن پوٽو شيخ نعمت الله بيان ٿو ڪري ته سڪندر خان نالي هڪ مريد هو اهو شيخ کي ڪمال عاجزي ۽ انڪساريءَ سان پنهنجي جاگير ۾ وٺي ويو هو. هڪ ڳوٺ ۾ ترسڻ ٿيو جنهن جا باشندا اڳتي ڪنهن ٻئي شخص شهر الله نالي واري سان دشمني رکندا هئا. جڏهن ڳوٺ وارن شهر الله جي اچڻ جي خبر پڌي ته موقعي جي تلاش ۾ رهيا جڏهن کين اڪيلو نماز ۾ ڏٺائون ته اگهاڙيون تلوارون کڻي اچي ڪڙڪيا ۽ کين شهيد ڪري ڇڏيائون. سندن جنازو اتان ماڻهو کڻي آيا ۽ منڊو (مانڊو) ۾ والد بزرگوار جي مقبري ۾ دفن ڪيائون. انهيءَ زماني ۾ ماڻهو قرآن پڙهڻ جو آواز اندران ۽ ٻاهران ٻڌندا هئا. کانئن بعد سندن فرزند شيخ احمد عطاءُ الله جي مٿي تي رهنمائيءَ جي پڳ پڌي وئي. جڏهن شيخ عطاءُ الله جو وارو به پورو ٿيو ته سندن فرزند شيخ نورالله خانقاه کي رونق ڏني. جڏهن انهن به رحلت فرمائي ته سندن پٽ شيخ نعمت الله پنهنجي پيءُ ڏاڏي جي وطن ۾ صبر ۽ سڪون اختيار ڪري هدايت جي لاءِ اُٿي بيٺا. شيخ نعمت الله کي عمر جو حصو فرزندن- زالن ۽ ٻين عزيزن کان گهڻو مليو آهي. ايتري قدر جو اڪيلا رهجي ويا آهن ۽ هن نوراني شڪل جي پير جي غمگساريءَ جي نوبت راقم تائين به پهتي آهي. اميد آهي ته پاڻ عمدي شغل جي ذريعي راقم کي به سعادت جي توفيق بخشيندا.

شيخ جلال الدين ابن شيخ عبداللہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عالم ۽ شيخ يوسف انصاريءَ جا ننڍا ڀاءُ آهن. درسن ڏيڻ مهل پنهنجي زبردست ڳالهين سان ٿوري سمجهه وارن طالبن جو استعداد وڌائيندا هئا. هميشه شريعت جي رعايت ڪري سلوڪ طريقت ۾ هلندا هئا. پنجنهه سالن جي عمر ۾ دنيا مان عالم قدس ڏي رحلت فرمايائون.

شيخ عبدالملڪ قاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ڪلام ربانيءَ کي ستن قرائتن ۽ چوڏهن روايتن سان پڙهندا هئا ۽ هميشه سڀني کي چاهي درويش هجي يا تونگر خدا واسطي قرآن ۽ قراءت سيکاريندا هئا.

انهيءَ ئي پسندیده طريقي سان عمر گذاري ڇڏيائون ۽ آگري ۾ خوابگاه اختيار ڪيائون. کائن بعد سندن فرزندن شيخ محمد قرآن جي شوقينن سان پيءُ وارو طريقو اختيار ڪري جانشين ٿيو. ان کي به پوري معرفت حاصل هئي.

ٻئي چمن جو اختتام

اهو شخص تمام سٺو سعادتمند آهي. جنهن پنهنجي هستيءَ جي شهر کي هوا ۾ هوسَ جي تصرف کان ڪڍي ورتو ۽ جنهن باطل خيالات جي گهرن ۾ محلاتن جو بنياد کوٽي ڪڍي ڇڏيا ۽ بلڪل صفائي ڪري ڇڏي ۽ جنهن حيواني تصنائن کي ۽ جسماني لذتن جي شهوتن کي جيڪي مٿي ذڪر ڪيل گهرن ۽ محلاتن ۾ پرورش حاصل ڪري پاڻ کي انهن جو مالڪ سمجهي رهيون هيون ذلت ۽ خواريءَ سان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ جن جهاد اڪبر جو ميدان فتح ڪيو آهي ۽ جن سڀ کان وڏي دشمن جي لڙائيءَ جو معرڪو کٽيو آهي انهن جو رستو ۽ روشن گنتگو جنهن جي ياد ڪري مدد حاصل ڪئي ۽ انهيءَ جنگ وانگر- طريقو- بند ۽ قابوءَ جا موقعا معلوم ڪيا ۽ انهن مٿي ذڪر ڪيل بزرگن جا نيڪ عمل ۽ ڪامل اعتقادات جا هٿيار پنهنجي بدن تي ٻڌا ۽ لا اله جي تلوار الا الله شناسيءَ جي هٿ سان کڻي نفس جي سپاه- وسوسن جي لشڪر ۽ شيطاني خطرن جي فوج کي جيڪي انساني مُلڪ کي پنهنجي جاگير ٿا سمجهن، ذڪر ڪيل مُلڪ کان ڀڄائي ڇڏيو جنهن جي ڪري دل جو تخت جنهن تي نفس اماري قبضو ڪيو هو وري قدسي روح جي قبضي ۾ اچي ويو جيڪو نائب مطلق آهي.

الْحَمْدُ لِلّٰهِ وَالْمِنَّةُ اَوَّلًا وَآخِرًا جو عالم تجريد ۽ تفريد جا آزاد شخص ۽ تحقيق ۽ توحيد جي رستي تي هلڻ وارن بزرگن جي ذڪر خير جي بدولت- مختلف قسمن ۽ نمونن جون معرفتون- راقم کي نصيب ٿيون- ۽ انهن کي راقم بحڪم اَمَّا بِنِعْمَتِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (پنهنجي پروردگار جي احسانن جو تذڪرو ڪندا رهو) تحرير به ڪير. ڪجهه قدر انهن معرفتن جو جيڪي مون شين جي پردي ۾ الاهي نالن جا آثار ۽ آثارن جي قوت ۽ فعل کي ڏسي تحقيق جي رستي سان بيان ٿو ڪيان.

ازلي حڪمت ۽ رحمت جي سبقت هن طرح مصروف آهي ته سڀ اسماءِ الاهي ۽ صفات الاهي جا آثار ۽ احڪام نهايت مناسبت ۽ مطابقت ڏسي جداگانہ منفعي سان خصوصيت ڏين ٿا ۽ انهيءَ خاص منفعي کي انسان جي عنصر جي جسم تي فائز ٿي انهيءَ بنياد تي ازلي حڪمت گهڻن الاهي نالن جي آثار، انواع ۽ قسمن جي موجودات ۾ اندروني طور تي امانت رکيا آهن ته جيئن اها موجودات درجي بدرجي پنهنجي پنهنجي تعين ڪيل مصرف تي پهچي خاص انساني تصرف جي لائق بنجن. ۽ جيئن اهي موجودات هر طرح سان ۽ پنهنجي مختلف تصرفات سان انسان جي عنصر جي جسم کي انهيءَ اسم ۽ صفت جو مظهر (ظاهر ڪرڻ وارو) قرار ڏين ته جيڪو نالو ۽ صفت انساني استعداد جي پردي ۾ لڪل آهي، مثلاً ڏسڻ جي وصف کي اسم ”البصير“ سروي، سروي جي پٿر ۽ ڪهل الجواهر ۾ اهڙي طرح قائم ڪيو آهي جو ان جو اثر ماڻهن جي اکين ۾ لڳائڻ کان سواءِ محسوس نه ٿو ٿئي. پوءِ حاصل ڪلام هي آهي ته سڀ ممڪنات ۽ سڄي ڪائنات- خدائي نالن جي آثارن ۽ احڪامن جي اچڻ ۽ ٿيڻ جي لاءِ رستو بنيو آهي. تڏهن وڃي انهن آثارن امڪاني رنگ کي استحڪام ڏنو. ۽ انهيءَ غرض سان ته تعين جامع (يعني حضرت انسان جي ذات) جي لاءِ فيض پهچائڻ جي مناسبت پيدا ٿئي، استعداد پهچائي ان ڪري هر هڪ شيءِ هن ڳالهه جي آرزو مند آهي ته اها بني آدم جي تصرف ۾ اچي جيڪي آثار ان ۾ مخفي آهن اهي انساني جسم ۾ ظاهر ڪري ۽ پنهنجي طرفان الانسان **مُطِيبَتِي وَكُلِّ الْأَكْوَانِ مَطِيبَةً** (انسان منهنجو مرڪب آهي ۽ سڄي ڪائنات انسان جو مرڪب آهي) جي معراج تي پهچائي ان کان پوءِ حقيقي نجات سان فيض ياب ٿئي. ڇو ته انهن جو ڪمال ”فنا في الانسان“ ۾ آهي انسان جو ڪمال ”فنا في الله“ جي مرتبي ۾ آهي.

مطلب ته واضح رهي ته صفي الاصفيات جي جامعيت ۽ خاتم الانبياءِ عليه وعليهم السلام اجمعين جي خاتمت جي مقام تي آخرڪار طبقات- ان مان صعودي نزول انهيءَ باصفا گروهه کي نصيب ٿيندو آهي جيڪو سنت نبويءَ تي هلڻ جو قدم- رياءِ يعني ڏيکاءِ ۽ نالي نمود جي گرد ۽ آلائش سان خشوع ۽ خضوع جا ڳوڙها ۽ رياضت جي خون جگر سان چڱي طرح ڌوئي سڌي رستي تي سلوڪ اختيار ٿو ڪري ۽ اهو گروهه طريقت جي رستي تي هلڻ وارا پير هدايت

يافته مرشدن جي پيرويءَ ۾ غبار آلود ۽ فرسوده ڪري ”سائرين الي الله“ (الله تعاليٰ جي طرف سير ڪرڻ وارن) جون منزلون طئ ٿو ڪري ۽ اهو ئي گروه ان کان پوءِ پنهنجي ظاهري ۽ معنوي ڪمالات جي سڄي سرمائي کي ”فنا في الله“ (الله تعاليٰ ۾ فنا ٿيڻ) جي پيڙيءَ ۾ پري ٿو ڇڏي ۽ اهو ئي گروه امڪان ۽ وجوب جي ٻنهي درياهن جي موجن مان سلامت رهي ”بقا بالله“ (الله تعاليٰ سان باقي) جي ڪناري تي ذڪر ڪيل سرمايو پهچائي ٿو ڇڏي ۽ اهو گروه اسماء ۽ صفات جي تجليات جي مقام تي پهچي. رسمن ۽ تعينات جو لباس جيترو به انهيءَ اڪيلائيءَ ۾ جسر تي باقي رهجي ٿو وڃي. ان کان به حقيقي وجود کي پاڪ صاف ڪري ٿو ۽ پوءِ اهو ئي گروه توحيد جو احرام ٻڌي ”سير في الله“ جي ڪعبي کي طواف ٿو ڪري ۽ اهو ئي گروه يڪجهتي ۽ بيخوديءَ جي حقيقي ارڪانن کي ادا ڪري حقيقي نجات ۽ دائمي آزاديءَ جو حج ادا ٿو ڪري.

مٿي ذڪر ڪيل گروه کان علاوه عام ماڻهن جا به طبقا آهن. هڪ فريق- اهو آهي جن جو رستو ايجادِيءَ جو سلوڪ ايجابيءَ سان متحد هجي ۽ اهو فريق ٻن قسمن ۾ ورهايل آهي.

هڪ قسم اهو آهي جو دوزخ جي باهه جو عذاب نه ڏسندو. ۽ جيئن ته الاهي بخشش ان ڏي سبقت ڪندي ان ڪري هو فردوس جي گلزار ۾ خوش خوش گهمندو. ان جي وصف اها آهي. **فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ** (جنهن شيءِ کي انهن جو چاهي ۽ گهري ۽ جيڪي انهن جي نظرن ۾ سٺي معلوم ٿئي بهشت ۾ موجود هوندي).

ٻيو قسم- اهو آهي جو مغفرت نه هئڻ سبب اهو چند ڏينهن عذاب نار (جهنم جي عذاب) ۾ گرفتار رهندو انهيءَ قصور جي سزا ۾ ته افعالن جي صورتن مان گذري افعالن جي معنيٰ جي منزلن ۾ ان جو گذر نه ٿيو.

ٻيو فريق اهو آهي جيڪو فطرت جي رهنما **وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَّتِهَا** (جيترا جانور آهن سڀني جي چوٽي ان جي ئي ته هٿ ۾ آهي) جي پويان سڌي رستي تي جانورن وانگر هلي ٿو ۽ هڪ قدم به توحيد جي شاهراه تي (جيڪو ايجابي سڌي رستي جو پهريون قدم آهي) نه ٿو رکي. هي گروه اهل بعد ۽ ارباب فرق آهن ۽ هنن جو مادو دوزخ جي طبقن ۾ هوندو. اعوذ بڪ منڪ.

ٹیون چمن

هن چمن ۾ نائين دور (نائين صدي) جا هيٺ ڏنل تفصيل مطابق حالات
ذڪر ٿيل آهن.

پهريون- اهل حقيقت ۽ ذي معرفت درويشن جا حالات.

ٻيو- عقلي ۽ نقلي علمن جي عالمن جا حالات.

ٽيون- سلوڪ ۽ رياضت جو رستو هلڻ وارن صاحبن جا حالات.

چوٿون- جيڪي ماڻهو خوديءَ کان ۽ خرد کان آزاد آهن انهن جا حالات.

اي حوصلا هيڏي اڄ ۽ غور سان ڏس. هر هڪ حكايت بجاءِ خود گلزار

معرفت جي هڪ هزار داستان بلبل آهي جيڪا عام ماڻهن کي چاهي آهي پوڙا

هجن يا صحيح ڪنن وارا هجن. انهيءَ جهانن کي ناهيندڙ لاشريڪ لـ جي

تسبيح ۽ رضا جوئيءَ جو ترانو ٻڌائي ٿي. جنهن **عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ**

كَلَّمَا (آدم کي سڀني شين جا نالا ٻڌائي ڇڏيا). جو سرود حضرت صفي الله

کي تعليم فرمايو هو ته جيئن حضرت صفي الله جي تراني جي سرزنش ڪرڻ

وارن جي منهن تي شرمندگيءَ جو پردو پوي. جيئن حضرت صفي الله پنهنجي

هم دانيءَ جو ترانو، عيب ڪيڻ واري هنر فروش جماعت کي ٻڌائن. جنهن کي

ٻڌي ذڪر ڪيل جماعت پاڻ ٻڌائڻ جي بلند پروازيءَ کان نادانيءَ جي پستيءَ ۾

اونڌي اچي ڪري ۽ حضرت صفي الله علمي استعداد جي ڪري خالق بي مثل ۽

سلطان لامڪان جا خليفا ۽ جانشين بنجن. هي بلڪل سچ آهي.

بابا اسحاق مغربي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ حاجي محمد ڪيمي مغربيءَ جا مريد آهن. جن جي عمر هڪ سو ويهه

سال هئي ۽ چاليهه حج ڪيا هئائون. چون ٿا ته سندن پير سندن سچائي ۽

سعادت جي حالات ۽ آثار ڏسي بيعت جي ڏينهن ٿي خلافت جو خرقو بخشي

ڇڏيو هئڻ ۽ سڀني خليفن ۽ مريدن کي فرمايو هئائون ته اسحاق اسان جو وڏو

خليفو آهي. هن جي تعظيم گهڻي ڪندا رهجو. اهڙيءَ طرح پير جي خدمت ۾

رهي چند سالن تائين پاڻ فائدو حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ اجازت وٺي دهليءَ

آيا. سلطان محمد تغلق شاهه سندن تعظيم ۽ خدمت ۾ گهڻي ڪوشش ورتي.

مگر پاڻ ماڻهن جي هجور کان تنگ دل ٿي اجمير جي ڪوهستان ۾ هليا آيا. هڪ رات جو ذڪر آهي ته پاڻ عالم مثال ۾ خواجه معين الدين چشتي رح اجميريءَ جي خدمت ۾ پهتا اتان اجازت ملڻ کان پوءِ ڳوٺ ڪهڙو (اجمير شريف کان تقريباً ٽيهه ڪوھ پري ناگور ضلعي ۾ هڪ ڳوٺ آهي) پهچي اتي ئي پنهنجو گهر تجويز ڪيائون. سندن خليفي شيخ احمد ڪهڙو واري جو بيان آهي ته هڪ سال مان پنهنجي گهر کان هلي بابا جيءَ جي خدمت ۾ دهليءَ پهتس. بابا مونکي پنهنجا اڳيان گهر ڏيکاريا. ۽ فرمايو ته ٻارهن سالن جي عمر هئي ان وقت مان والدين جي خدمت ۾ پير طريقت جي جستجوءَ ۾ حيران ۽ پريشان نڪتس. مختلف طبقتن جي چوڻيتاليهه پيرن جي مون خدمت ڪئي. جنهن کي جتي بڌم پهتس ۽ انهن جي ديدار سان اکين کي ٿڌو ڪيم ۽ هر هڪ پير جي فرمانبرداري ۽ پيروي ڪري دل ۽ عادت جي اصلاح جو عمل ڪيم، ۽ خلافت نامو ورتو. انهيءَ پيچ ڍڪ ۾ مان هڪ شهر ۾ پهتس جتان جو حاڪم منهنجو معتقد ٿي پيو. مگر اتان جا قلندر مون تي رشڪ ڪرڻ لڳا، هڪ وڏي باهه ٻاريائون ۽ ڪوئلن جو ڍير فراهم ڪيائون. مون کي دعوت ڏنائون ته اسان حلو پڇايو آهي. مون کي انهن جي قاعدي ۽ قانون جي خبر ڪانه هئي، لهنذا مون قبول ڪيو. ايتري ۾ مونکي باهه جي ويجهو وٺي ويا مون هڪ دفعو الله وحدہ لا شريڪ لہ جو نالو وٺي انهن جي ٻاريل باهه کي پيرن سان رڳڙي ڇڏيو. ابراهيمي همت ولایت جو اظهار ڪري باهه ۾ گلن جي خاصيت پيدا ڪئي.

مولانا سيد احمد بن محمد ٿانسيري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ظاهري علمن ۾ ڪامل هئا. سلطان بهلول جي دور ۾ پنهنجي وطن کان دهليءَ اچي گهر ٺاهيو هئائون. شيخ نصير الدين چراغ دهلي جا مريد ۽ مولانا خواجگي نحويءَ جا پيءُ هئا. چون ٿا ته جڏهن پيءُ جو خواب مولانا ٻڌو جنهن جو تعبير دهليءَ جي بربادي هو ته پاڻ فرمايائون ته هي خواب ۽ خيال عبرت ۽ اعتبار جي قابل نه آهن. ۽ انهيءَ بنياد تي اتان لڏڻ جو خيال دل ۾ نه آندائون. سندن پيءُ ئي ڏينهن ۾ رهائش جو سامان کڻي ڪالپيءَ هليو ويو چند ڏينهن کان پوءِ صاحب قرآن امير تيمور دهلي فتح ڪئي ۽ شهر جي ٻين باشندن

وانگر مولانا به گرفتار ٿيو مگر اهڙي شخص جي حراست ۾ آيا جيڪو طالب علمي جو شوق رکندو هو. هڪ ڏينهن اهو شخص پنهنجي سائين سان گڏ مطول معانيءَ تي بحث ڪري رهيو هو ته مولانا سندن غلط پڙهڻ ٻڌي قيدين جي وچ مان مٿو مٿي ڪيو ۽ چيو ته انهيءَ عبارت لاءِ اها معنيٰ درست نه آهي. انهيءَ شخص حيرت ۾ اچي مولانا سان معذرت ڪئي ۽ سندن حال جي ڪيفيت صاحب قرآن جي روبرو بيان ڪئي. ان کان پوءِ مولانا نهايت تعظيم سان سلطاني بارگاه ۾ وٺي ويا ۽ مٿاهين مقام تي وهاريائون. صاحب قرآن به معذرت ڪندي چيو ته دهليءَ تي چڙهائي نفساني خواهش سان نه بلڪ بخارا جي عالمن جي فتويٰ سان ڪئي وئي آهي. ”فتويٰ ڪئي اچو ته جيئن مان ڏسان“، مولانا فرمايو. هاڻي فتويٰ جو ڏسڻ ۽ ڏيکارڻ ڪا مفيد ڳالهه ناهي. ڪاش! هن چڙهائيءَ کان اڳ مان ڏسان ها ته علمي معاملي تي بحث مباحثو ڪيو وڃي ها. ۽ جائز ۽ ناجائز جي تميز ڪجي ها. انهيءَ دوران مولانا برهان الدين ملتاني مرغيناني صاحب هدايه فقه جو پوٽو اچي ويو. ۽ مولانا احمد کان به مٿاهون ٿي ويٺو. پڇيو ويو ته هي ڪير آهي. ماڻهن ٻڌايو ته فلاڻي جو پوٽو آهي. پاڻ ڪلندي فرمايائون ته جنهن جي ڏاڏي فقه ۾ چوڏهن جاين تي غلطي ڪئي آهي ممڪن آهي ته ان جو پوٽو ادب جي باري ۾ هڪ جاءِ تي غلط هجي. هي ٻڌي هو برهر ٿيو ۽ مولانا جي دامن کي پڪڙيائين. ۽ چيائين ته انهيءَ ڳالهه جو تفصيل ڪرڻ گهرجي. مولانا فرمايو ته اهي خاص خاص مقام هن وقت ته منهنجي ذهن ۾ نه ٿا اچن منهن جو پُٽ ڄمڻ ڄاڻندو آهي. صاحب قرآن جي حڪم سان شيخ جُمي کي لشڪرن مان ڳولي آندو ويو. ٻئي ڏينهن لشڪر ۽ شهر جي عالمن جي مجلس منعقد ڪئي وئي ۽ علمي گفتگو پيش ڪئي وئي. ۽ اهڙي طرح شيخ جُمي پيءَ جي فرمان مطابق هدايه جي آهي چوڏهن مقام جن تي اعتراض ٿيل آهي ڳڻايا. ۽ مناظري سان ثابت ڪيائين. ان تي چئني طرفن کان آفرين آفرين جا آواز اچڻ لڳا. صاحب قرآن فرمايو ته هن شهر ۾ درس حاصل ڪرڻ وارن لاءِ رهائش گاهه ۽ خانقاه ناهي وڃي ۽ مولانا جي لاءِ محل تعمير ڪيو وڃي. مولانا چيو ته مولانا خواجگي ۽ پيا ولايت جا صاحب جيڪي منهنجا هر نشين هئا هتان ڪالپيءَ هليا ويا آهن. ۽ اتي رهائش اختيار ڪئي اٿن لهنذا هاڻي اهوئي بهتر تو معلوم ٿئي ته مان به انهن سان گڏ رهان ۽ انهن وٽ مَران چو ته هاڻي عمر جو سچ پيلو ٿي ويو آهي.

آخرڪار پاڻ ڪالبي قلعي ۾ اچي ويا ۽ باقي عمر درس ڏيندا رهيا. عربي زبان ۾ هڪ قصيدو سندن نعت ۾ لکيل آهي جنهن کي قصيده برده جي برابر چئي ٿو سگهجي. مولانا عبدالحق دهلويءَ پنهنجي تذڪري ۾ ان جا ڪيترا شعر لکيا آهن.

خواجہ ضياءُ الدين برني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ناليوارا اهل سخن ۽ مصنفن مان هئا. گهڻيون ئي تصنيفون ۽ تاليفون سندن يادگار آهن. جيئن ثناء محمد صلعم - عنايت نامہ الاهي - مائر السادات - تاريخ فيروز شاهي - وغيره وغيره. پاڻ پنهنجي سخن آرائيءَ سان مجلس جو حسن عجيب عجيب مضمونن محفل جي نشاط ۽ شيرين بيانن سان دوستن ۽ ساٿين جي خوشي وڌائيندا هئا. سلطان نظام الاولياءَ جا مريد - امير خسرو ۽ خواجہ حسن سنجري جا باخلاص دوست ۽ سلطان محمد تغلق جا خاص نديم هئا. سلطان کين وڏي عزت سان ساڻ رکندو هو. جڏهن سلطنت جي نوبت فيروز شاه کي پهتي ته پاڻ به پير کي گوشت نشينيءَ جي درخواست ڪيائون جيڪا قبول ٿي. اڪثر ڪتاب انهيءَ فرصت ۾ تصنيف فرمايائون. چون ٿا ته آخري زندگيءَ ۾ دنياوي سامان جيڪي ڪجهه به هو پير بزرگوار کي نذر ڪري درويشن کي ڏئي ڇڏيائون ۽ جڏهن سندن زندگيءَ جو وقت پورو ٿيو ته سندن حجري مان چادر ۽ پوريءَ کان سواءِ ڪجهه به نه مليو. ڪي چون ٿا سلطان نظام الاوليا جي زماني ۾ ٽي شخص ضياءُ نالي وارا هئا. (1) برني (2) نخشي ۽ (3) سنامي. پهريون مريد ڪامياب آخري منڪر ناڪام ۽ وچون پنهنين کان الڳ. انهيءَ حالت ۾ ٽئي زندگي گذاريندا هئا.

۽ ڪي وري چون ٿا ته صرف ٻن ڳوٺ کان ٽي ماڻهو ضياءُ نالي جا آيا هئا. ٽئي اهل علم - اهل سخن - مشائخ دوست - مريد ۽ پنهنين جهانن ۾ مستفيد هئا. رحمهم الله.

شيخ رکن الدين مودود کان شڪر

نهر والہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ نسب جي لحاظ کان خواجہ علم الدين محمد جا پٽ آهن جيڪو خواجہ علاؤ الدين يوسف جو پٽ هو ۽ اُهي خواجہ بدرالدين سليمان جا پٽ هئا.

۽ خواجہ بدرالدین سلیمان اسوۃ الاولیاء کرام مخدوم شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر رح جا فرزند آهن. قدس ارواحهم. ۽ بیعت و خلافت جي اعتبار کان پاڻ شیخ محمد زاهد جا خلیفا آهن. شیخ محمد زاهد، یوسف جو پٽ۔ یوسف، احمد جو، احمد، محمد جو، محمد، خواجہ عليء جو، خواجہ علي، ابي احمد جو ۽ ابي احمد قطب المشائخ عظام خواجہ مودود چشتيء جا فرزند آهن نور مرقدہم. ۽ پاڻ وري شیخ عزیز اللہ المتوکل علي اللہ مندوي رح جا پیر و مرشد آهن. نزد سرء تجرید ۽ تفرید جي ریاضت هن حد تائين پھتل هئڻ جو گھڻو ڪري راتين ۾ هڪ وضوء جو پاڻي بہ باقي نہ رکندا هئا. فرمائيندا هئا تہ تهجد جي وقت غیب کان پاڻي اسان کي ملي ويندو. سندن قبر پٽن گجرات ۾ آهي جنهن جو نالو پراڻن ڪتابن ۾ نهروال آهي. چون ٿا تہ هڪ ڏينهن سلطان عشاق يگانہ آفاق سيد محمد گيسودراز سندن ملاقات لاءِ آيو پاڻ ۾ معرفت جي گفتگو ٿي. انهيءَ دوران سيد دريافت ڪيو تہ ڪشف ۽ ڪرامات ۽ فتوحات سلطان العارفين بايزيد بسطامي رح ۽ سيد طائفہ جنید بغدادیءَ قدس سرهما۔ کي ٿينديون هيون اهي هن زماني ۾ نہ ٿيون ٿين ان جو ڇا سبب آهي؟ فرمايائون تہ انهيءَ زماني ۾ چيلهه ۾ همياني (بٽون) نہ ٻڌندا هئا. چون ٿا تہ سيد جي چيلهه ۾ همياني ٻڌل هئي. انهيءَ ئي وقت کولي ڇڏيائين. هجري سن ست سو پنج ۾ پاڻ عالم ارواح کان اجسام ۾ آيا هئا. جڏهن پنجويه سال عمر ٿين تہ خداشناسيءَ ۾ قدم رکيائون ۽ باويھين شوال هجري سن اٺ سو يارهن تي عالم قدس جي تياري فرمائي عالم اجسام جي چوڌياريءَ کان رخصت ڪيائون.

سيد محمد گيسودراز رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ نصير الدين چراغ دهلي رح جن جا خلیفا آهن. قبر گلبرگه ڳوٺ ۾ اٽن جيڪو گول ڪنبه صوبي دکن جي سرڪار ۾ واقع آهي. جڏهن پاڻ دهليءَ کان پير بزرگوار جي اجازت سان دکن جي طرف روانہ ٿيا تہ رستي گواليار کان بہ گذر ٿين. انهن ڏينهن ۾ شيخ علاء الدین ڪالپيءَ جو جاگيردار هو. انهيءَ سڀني عالمن ۽ دانشورن سان گڏجي اڳتي وڌي سندن استقبال ڪيو ۽ ڪمال عزت ۽ اڪرام سان کين شهر ۾ آندائون. ان جا چار پٽ هئا. ۽ هر

هڪ گوريا علم جو هڪ رُڪُنُ هو انهن ۾ شيخ ابوالفضل- ابو سعيد ۽ ابوالبركات کي سيد جو مريد ڪرايو ۽ سفر جي تياري ضرورت کان وڌيڪ ڪري رخصت ڪيو. پاڻ جڏهن دکن ۾ پهتا ته ان وقت سلطان احمد بهمن شاهيءَ جو زمانو هو. جڏهن سلطان گهڻي تعظيم ڪري سلطنت جي تخت تي وهاريو- تاج- چتر ۽ علم پيش ڪيا ۽ ڪيترائي ڳوٺ ۽ باغ خانقاه جي نالي وقف ڪيا چنانچہ مسافر ۽ مقيم امير و غريب سڏائي هڪ هزار ماڻهو صبح ۽ شام سندن دسترخوان تان کاڌو کائيندا هئا. چراغ دهليءَ جي سلسلي کي سچ وانگر فروغ سندن ذات سان آهي. سندن عمدہ عمدہ تصنيفون گهڻيون آهن. هڪ ڪتاب ثمر نالي سلوڪ ۽ تصوف ۾ تحرير ڪيو اٿن. هن ڪتاب جي عبارت تمام ۽ ڪمال ۽ تاويل جي طور تي واقع آهي. ٻي معدن المعاني ۽ ٽين شرح سوانح امام احمد غزالي رحه لکي اٿن. سوانح جي باري ۾ پاڻ فرمائيندا هئا ته هيءَ هڪ ڪنوار وانگر آهي جنهن کي اڃا تائين اهل سخن جو هٿ به نه لڳو آهي. لفظن جو نقاب هن جي منهن تي اڃا تائين پيل آهي. چون ٿا ته شرح لکڻ کان پوءِ ٻيٽ مان رت اچڻ شروع ٿيو هجري سنه ۸۰۰ سو پنجويهن ۾ عالم قدس ڏي ڪوچ فرمايائون. اڄڪلهه سندن فرزندن انهيءَ ئي ڳوٺ ۾ انهيءَ ئي سلطنت جي صورت ۾ سلسلي کي جاري رکيو ٿا اچن.

سيد محمود رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد سماءُ خورد جا پٽ آهن. سيد سما بزرگ ناصر مصريءَ جا فرزند هئا. سندن پيدائش جي جاءِ ۽ خوابگاه ٻئي منڊو (مانڊو) ۾ آهن. سيد محمد جن جو لقب جوانيءَ ۾ سيد خان هو. جنهن دولت ۽ سپاهگيري ڇڏي سڄي عمر درويشي ۽ رياضت ۾ گذاري ڇڏي. سندن بيان آهي ته سيد ناصر مصريءَ وٽ پنهنجي شهر ۾ هزار ماڻهو هنر وارا ۽ پيشي وارا ملازم هئا. پيشي وارن جي محنت جي حصي مان جيڪي ڪجهه هر روز هٿ لڳندو هئڻ اهو سڀ سيد ناصر خانقاه جي صوفين مهمانن جي سراءِ ۾ ايندڙن تي خرچ ڪري ڇڏيندا هئا. هڪ ڏينهن هڪ غلام پنهنجي همرازن کي چئي رهيو هو ته اسان جو سيد پنهنجي غلامن جي ڪم جي آمدنيءَ تي خانقاه داري ٿا ڪن. ۽ اسين سڀ عيالدار ٿي

ويا آهيون ۽ اجرت جي آمدنيءَ جو اهو حال آهي جو ٻارن ٻچن جي روزاني خرچ خوراڪ لاءِ به ڪافي نه ٿو ٿئي. هن غلام جي هيءَ شڪايت هڪدم خواجه جي دل ۾ ڇيڄي وئي. سيد ناصر مصريءَ اهڙي ته قلندرانہ صورت بنائي جو ڪير به سڃاڻي نه سگهين ۽ هندوستان ڏي هليا آيا. سير ڪنان حصار فيروزه ۾ پهتا. اُتي هڪ درويش سان ملاقات ٿين جيڪو ڪيميا جو علم ۽ عمل ڄاڻندو هو ناصر مصريءَ درويشن جي صحبت اختيار ڪئي. آخرڪار مقيم درويش کي اڃڻ واري جي حالت جي خبر پئي جيئن ته مقيم نئين آيل انسان کي سنجيده ڏٺو ان ڪري پنهنجو ناني بنائائينس ۽ اڪسير جو علم سيکاريائينس ۽ فرمايائين ته پنهنجي وطن وڃ سڀني غلامن کي آزاد ڪر هن عمل جي ذريعي عمدي طريقي سان خانقاه کي رونق ڏي. مطلب ته سيد ناصر مصري استاد جي حڪم جي تعميل ڪئي ۽ چند سالن کان پوءِ پنهنجي پٽ سيد سماءُ کي ڪيميا سيکاري هندوستان ڏي روانو ڪيو ۽ فرمايو ته حصار ۾ وڃي بزرگ استاد جو حال معلوم ڪجانءِ. سيد سماءُ جڏهن حصار ۾ پهتو ته اتي مهربان استاد زنده نه هو. ۽ آخرڪار ڪيميا جي ذريعي هڪ جماعت کي ساڻ ڪنيائين جيڪي سپاهين جي صورت ۾ درويشائي سيرت رکندا هئا. ۽ هنن سڀني سان گڏجي منڊو (مانڊو) ۾ آيا. ان زماني ۾ رام ويراڻي انهيءَ صوبي جو حاڪم هو. اهو خدا جي مشيئت تحت مقابلو نه ڪري سگهيو. منڊو (مانڊو) جو قلعو خالي ڇڏي هڪ طرف هليو ويو. ۽ هي علائقو اهل اسلام جي هٿ آيو. ۽ ان وقت کان پوءِ وري اسلام جا بنياد قائم ٿيا. ان کان پوءِ سلطان هوشنگ ولد دلاور خان غوريءَ نائين صديءَ جي آغاز ۾ وڌيڪ آباد ڪيو. ۽ دين محمديءَ کي گهڻي قوت حاصل ٿي. سيد محمود جي درويشيءَ جي رونق ڪمال تي پهتي ۽ پاڻ فضيلت ۽ ڪرامت جا صاحب به ٿيا.

يوسف بدھا ايرجي عليه السلام جي ياد ۾

مقتول العشق سندن خطاب آهي. اتفاق سان سندن بزرگن کي خوارزم کان هند ۾ آڻي ڳوٺ ايرج ۾ آباد ڪيو هو. جڏهن سندن هوش جو زمانو آيو ته خواجه اختيار الدين عمر جي خدمت مان پاڻ ڪتابي علم ۽ قلبي ڪمالات جي

تڪميل ڪري خلافت جو خرقو حاصل ڪيو. پوءِ سيد جلال الدين بخاري ۽ شيخ راجو قتال جي خدمت ۾ پهچي اتان به گهڻو فائدو حاصل ڪيائون. امام غزاليءَ جي منهاج العابدين جو ترجمو سندن ئي تاليف مان آهي. فارسي شعر جو به ذوق هئ. تاريخ محمديءَ جو مصنف جيڪو سندن مريد هو. لکيو آهي ته سندن خانقاه ۾ حواليءَ جي مجلس هجري سنه ۸۸۰ء ۾ چوٽيهن ۾ ٿي هئي. صوفين جي جماعت تي حال طاري هو. پاڻ به شورش ڪري رهيا هئا. اوچتو سندن روح بدن کان عالم لاهوت ڏي پرواز ڪري ويو. سندن قبر اُتي ئي خانقاه جي اڱڻ ۾ آهي. ۽ سلطان علاؤالدين محمد ولد خان جهان خلجي منڊويءَ سندن قبر تي هڪ عاليشان گنبد تعمير ڪرايو.

شيخ علي پُرو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پُرو هڪ ڳوٺ جو نالو آهي. مهائڻ جي ويجهو جيڪو گجرات جي هيٺاهين حصي ۾ هڪ بندر آهي. سندس والد بزرگوار جو نالو احمد مهائڻي آهي. ٻنهي جهانن جي حقائق ۽ اسرارن جا پاڻ عارف هئا. صوفين جي اصطلاحات ۾ پاڻ شيخ محي الدين عربي ۽ شيخ صدرالدين قنوي جا پيرو آهن. انهن ٻنهي بزرگن جي تصنيفات تي پاڻ عمدہ شرحون لکيون اٿن ۽ سنجيده حاشيه لڳايا آهن. زوارف شرح عوارف سندن ئي آهي. ۽ تفسير تبصره رحمانيءَ ۾ جنهن ۾ عبارت ترجمي سان قرآني ترتيب کي ملايو آهي ۽ آيتن کي تڪرار کان الڳ ڪيو آهي. هي پسنديده طريقو سڀ سندن ڪوشش آهي. هڪ رسالي ۾ لکيل آهي ته امام جمال الدين محمد نالي يمن ۾ هڪ عالم هو. انهن جو خط هڪ خادم مون وٽ ڪٿي آيو ۽ انهيءَ هي بيان ڪيو ته شرف الدين معلم قرآن يميني جي فھر ۽ بصيرت ايتري قدر ته ڪانهي جنهن جا شعاع شيخ محي الدين عربيءَ جي ڪلام تي پئجي سگهن ان ڪري هن کي شيخ کان انڪار آهي. حالاتڪ انڪار جو سبب هن جي ڪوتاهي ۽ نارسائي آهي ۽ شيخ جي ۽ شيخ جي پيرن جي تڪفير ٿو ڪري. هي بيان ٻڌي خيال پيدا ٿيو ته حق ڳالهه ضرور ظاهر ڪرڻ گهرجي پوءِ انهيءَ خيال کان مون کي گهر ۾ ويهڻ نه ڏنو. لاچار سفر جي لاءِ سندرو ٻڌي يمن ڏي هلي پيس. ۽ اتي

پهچي الزامي حجتون ۽ قطعي دليل پيش ڪيم. آخرڪار مون شهبات جي گندگي ۽ طعن و تشنيع جو گرد و غبار معلم جي عقيدن تان دور ڪيو. ڇو ته صوفين جو گروه جن ماسواءِ طريقت کي ترڪ ڪري حقيقت ۽ شريعت ۾ تطبيق ڏني آهي ۽ پنهنجي طرفان نيست شمار ڪري وڃ ۾ نه ٿا آڻن. ان جي امداد سڀني خدا شناس عالمن تي لازم آهي. پاڻ شيخ صدرالدين قونوي جي فصوص جي شرح لکڻ کان پوءِ ڏهن سالن کان ڪجهه گهٽ امڪاني لباس ۾ زنده رهيا ۽ ذڪر ڪيل شرح جي تاليف اٺ سؤ ٽيهه ۾ ٿي آهي ڪن جي نزديڪ سندن رحلت جو سال ۽ مهينو جمادي الاخر هجري سن اٺ سؤ پنجنهه آهي خوابگاه مهائرم.

مولانا نظام الدين خاموش رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ڄڻ ته وجوب ۽ امڪان جي ٻن درياهن جي وچ ۾ برزخ هئا. جمالي ۽ جلالِي نمائشون سندن ذات ۾ نمايان هيون. حقائق جي اصول جي مسند تي کين زينت هئي. ۽ طريقت جي فروع ۾ روايتن جا پاڻ ماخذ هئا. تصوف جي ميخاني ۾ سندن بيان جي برابر جيڪو سراپا جوهر آهي. ڪو ڪيف ناهي. سماع جي محفل ۾ کين جوش ۽ خروش نه ٿيندو هو. هميشه پنهنجي باطن کي ڏسڻ لاءِ ظاهر کي ڏسڻ وارين اکين کي ٻاهر جي طرف کان بند ڪري اندروني ۽ باطني آرائش جي سامان ۾ رهندا هئا. جنهن زماني ۾ بخارا جي مدرسي ۾ پاڻ علم حاصل ڪري رهيا هئا. انهيءَ زماني ۾ خواجه بزرگ جي خدمت جي توفيق ٿين ۽ انهيءَ خانوادہ جي محبت جو نقش سندن دل تي ويهي رهيو هو. انهيءَ ڏينهن کان پاڻ نفس جي مجاهدي ۽ اصلاح جي سلسلي ۾ ڪوشش ڪري رهيا هئا. ايتريقدر جو خواجه علاؤالدين عطار جي خدمت ۾ پهچي کين روشن ضميريءَ جي قوت حاصل ٿي وئي ۽ ٻيائيءَ واري خشڪ زهد کان نجات حاصل ڪري يڪتائيءَ سان ڀريل توحيد جو ڍڪُ ڀي مست ٿي ويا. قدس الله اسرارهم.

خواجه عبدالله امامي اصفهاني رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ معرفت ۽ کمالات جا درياه توحيد جي کاڌ ۽ خواجه علاؤالدين عطار جي مريدن ۽ دوستن جي گروه مان هئا. پاڻ خواجه علاؤالدين عطار جي دلچسپ

بيانات ۽ ڪرامتن کي لکي زماني وارن لاءِ فائدي جو سامان مهيا ڪيو آهي. ان ۾ پاڻ لکن ٿا ته معرفت جي تلقين جي شروعات ۾ اسان جي خواجه جو اهو طريقو هو جو طالبن کي اها تعليم هوندي هئي ته پنهنجو عنصر خزانو ۽ قوي ادراڪن جا سڀ ڪمال ۽ جوهر، عنصر مرشد جي هٿ تي وڪڻي ڇڏڻ گهرجن. جيڪو الاهي هستيءَ جي آمدورفت جي دري آهي. تصوف جي زبان ۾ هدايت جي انهيءَ شڪ کي فنا في الشيخ چوندا آهن ته جيئن جيڪو شخص هستيءَ کي وڪڻي- ان جي عيوض نيستيءَ جو خريدار ٿئي. ان شخص کي جيڪڏهن لوڪ جي گهاٽين ۾ قبض پيدا ٿئي ته انهيءَ خدائي آئيني (مرشد) جي تصور سان مقصد جو رستو ملي وڃي. چون ٿا ته پهرئين ملاقات ۾ پيرهي زمزمه ڪين ٻڌائي سندن هوش ۽ حواس گر ڪيا هئا.

مخدوم شيخ جمال الدين ڪٽو احمد آبادي رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

ڪٽو هڪ ڳوٺ جو نالو آهي جيڪو ناگور ۽ اجمير جي ڪوهستان ۾ آهي. هتي پاڻ رهندا هئا. ليڪن سندن وڏا دهلوي هئا. سندن پيدائش به دهليءَ جي آهي عقل ۽ فهم جا صاحب هئا. هجري سن ست سؤ اٺٽيهه ۾ پاڻ پنهنجي وجود سان خاک جي عالم کي شرف بخشائون. چون ٿا ته هڪ ڏينهن دهليءَ ۾ اهڙي ته سخت آندي آئي هئي جو وزني شيون به اڏامي ڪيتريون پري وڃي ڪريون هيون. ان زماني ۾ پاڻ ننڍڙو هئو. ملڪ نصير الدين سندن نالو هو. گهڻيءَ ۾ پنهنجي هر عمر سان ڪيڏي رهيو هو آندي کين پتنگ وانگر اڏائي دهليءَ کان ڪڍي ڪوه پري ڳوٺ ڪٽوءَ آڻي ڇڏيو. ان زماني ۾ بابا اسحاق مغربيءَ انهيءَ ڳوٺ ۾ عبادت لاءِ حجرو ٺاهيو هو. بابا اسحاق حاجي محمد ڪيميءَ جا خليفا آهن. جن چاليهه حج ڪيا هئا. حاجي صاحب اسوة العرفا مغربيءَ جي سلسلي جا هئا قدس سرهر ۽ اسوة العرفا ابو مدين مغربي- سيد عبدالقادر جيلاني رح جن جا هر عصر هئا. بهرحال ازلي سعادت هن ٻار جي پرورش جو حڪم بابا جي نالي جاري ڪيو ۽ بابا سندن نالو جمال الدين رکيو. پاڻ جڏهن وڏا ٿيا ته حقيقي بيعت جي رسم ادا ٿي. ۽ ٿوري ئي خدمت ۽

رياضت سان عالم ارواح ۽ عالم اجسام جي ڪمالي مرتبي تي فائز ٿيا. اٺين صديءَ جي آخر ۾ سلطان احمد بن مظفر جو دور هو جو پاڻ پير جي حڪمران سان گجرات هليا ويا ۽ سامڀرمتيءَ جي ڪناري جيڪو هاڻي احمد آباد قلعي جي هيٺان روان آهي گوشتي نشين ٿي ويا. وقت جي سلطان به سندن محبت ۽ اتفاق جي ڪري انهيءَ جاءِ تي هڪ وڏي شهر جو بنياد رکي احمد نالو رکيو. خاص نديم کي هن بنياد جي تاريخ ”ڪلمه بخير“ ملي ان ڪري سلطان جانيانير شهر کي جيڪو اڳين حڪمرانن جو دارالسلطنت هو. ڇڏي هن نو آباد شهر کي پنهنجو تخت گاه بنايو. هي شهر سندن قدمن جي برڪت سان اهڙو ته اسلامي شهر ٿيو جو سڄي هندوستان ۾ هن جو مثال نه ٿو ملي.

لکيو اٿن ته زماني جي مشائخن جي خدمت جي آرزو ڪين گهڻي رهندي هئي ۽ ان ڪري هميشه سفر ۾ رهندا هئا. پاڻ هڪ خط ۾ جيڪو شيخ ڪمال الدين احمد آباديءَ جي نالي سمرقند کان موڪليو ويو هو. لکيو اٿن ته مون سنه ست سو ٽيڙاسيءَ ۾ بحرا عظم جو سفر اختيار ڪيو هو. عدن جي جزيره ۾ پهچي شيخ عبدالله يافعيءَ جي خليفي شيخ عبداللطيف يمانيءَ سان ملاقات ڪئي. ان کان پوءِ مڪي معظمه جي زيارت سان مشرف ٿي حج ۽ عمرو ادا ڪيو ۽ مڪي جي بزرگن جي ملاقات مان فائدو حاصل ڪيائون. پوءِ صاحب مدينه عليه افضل التحيات جي زيارت سان شرف حاصل ڪري پنهنجي خاڪي منهن کي سندن آستاني جي خاڪ سان منور ڪيو. ان کان پوءِ هجري سنه اٺ سو ۾ هري ويا. ان وقت شيخ شهاب الدين خياباني خراسان جا شيخ هئا. اتي انهن سان ملاقات ڪيائون پوءِ سمرقند ۾ پهچي اتان جي مشائخن جي خدمت حاصل ڪئي. چون ٿا ته گجرات ۾ واپس اچي جلد ئي سفر پورو ٿيو ۽ هن بيمثال شهر ۾ ڪجهه سال هدايت جي طالبن کي فيض پهچايو. جڏهن چوڏهين شوال جي مهيني هجري سنه اٺ سو اٺونجاهه تي طلب جو فرمان پهتو ته خوشيءَ سان هن ظلماني عالم کان نوراني عالم ڏي رحلت فرمايائون سندن قبر سير گنج ۾ آهي جيڪا ان شهر جي بازار آهي. سندن قبر تي هڪ عاليشان گنبد ۽ بلند عمارت ٺهيل آهي. ڪي چون ٿا ته آنديءَ جي حادثي کان پوءِ پاڻ خواجہ نجيب نساج جي هٿ لڳا هئا ۽ اتان پوءِ بابا جي هٿ آيا. اهڙي طرح جو مولانا صدرالدين حافد مولانا شهاب الدين عالم همداني ڏيڍوانه ويندا هئا جيڪو

دهليءَ جو پرڳڻو آهي، ان ڪري بابا اسحاق وٽ موڪلائڻ ويا ته بابا فرمايو ته جيڪڏهن ڪو سمجهدار چوڪرو هٿ اچي ته منهنجي لاءِ آڻجان. جڏهن مولانا صدرالدين ديدوانه ۾ پهتا ته خبر پيسن ته هڪ چوڪرو نساج کي مليو آهي مولانا کي بابا جو پيغام ياد آيو. چوڪري کي ڏسڻ ويا ۽ نساج کان گهري بابا جي لاءِ آندائون.

قاضي شهاب الدين عمر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ زابلي- دولت آبادي ۽ جونپوري آهن. زماني جي سڀني عالمن کان گهڻو علم رکندا هئا، ۽ سڀني فنن ۾ استاد هئا. نظر جو شوق هئڻ. فارسي زبان ۾ شعر چوندا هئا. سندن وڏن کي شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين سهورديءَ سان بيعت ۽ عقيدت هئي. ان ڪري کين پير سهورد جو رسمي مريد ڪرايو ويو. پاڻ هر علم ۾ برجسته متن- شرح ۽ حاشيا لکيا آهن. ان سان گڏ سندن هڪ تفسير بهر موج به آهي. جيئن ته هي فارسي زبان ۾ آهي. لهنذا درسي ڪتابن ۾ ان جو شمار نه ٿي سگهيو. اهائي معنيٰ جيڪڏهن عربي عبارت ۾ هجي ها ته عالم جي نزديڪ هي ڪتاب ڪشاف جي هم پهلو هجي ها.

چون ٿا ته انهيءَ زماني ۾ هڪ سيد هو اجمل نالو هئس. جنهن جو نسب جو جمال- حسب جي زيور سان آراسته نه هو. سيد جي مٿي ۾ اها هوا پري ته محفل ۾ قاضي صاحب کان مٿاهين جاءِ تي وهڻ گهرجي. قاضي صاحب هڪ رسالو لکيو هو جنهن ۾ غير سيد عالم کي بي علم سيد تي فوقيت ڏني هئائون. پوءِ انهن پنهنجن جي برابر درجي هئڻ جو اقرار ڪري هڪ ٻيو رسالو مرتب ڪيائون. ۽ ان ۾ واضح ڪيائون ته منهنجي عالمت درست آهي ۽ تنهنجي علويت مخفي آهي. لهنذا مٿي وهڻ جو حق مون کي حاصل آهي. جڏهن هي مناظرو مولانا خواجگيءَ جي سامهون پيش ٿيو ته مولانا شاگرد تي ڪاوڙيو. ۽ سخت ناراضگي ظاهر ڪيائين. جنهن سان کين شرمندگي ٿي. مجبوراً سادات جي تعريف ۾ ٻيو رسالو لکيائون ۽ ان جو نالو مناقب السادات رکيائين. هن رسالي تي سندن سڀني تصنيفن جو خاتمو ٿي ويو. ڪي چون ٿا ته مٿئين مناظري کان پوءِ خاتم النبوة عليه السلام جن خواب ۾ قاضي صاحب

کي فرمايو ته وَجُ جيترو به ممڪن ٿئي سيد اجمل کي خوش ڪر ان ڪري پاڻ سيد جي خدمت ۾ اچي معافي گهري ۽ هي رسالو لکيو. هجري سنه ۱۲۸۰ء سنه ۱۸۶۳ء ۾ وجود جي محفل مان عدم جي خلوت ڏي تشریف وٺي ويا.

مير سيد اشرف جهانگير رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش سمنان جي ۽ قبر ڪڇوڇ ۾ آهي. ڪڇوڇ، جونيپور جي علائقي جو هڪ ڳوٺ آهي. ڪشف-ڪرامتون ۽ منزلن و مقامات جا پاڻ مالڪ هئا. سندن بيان سان عرفان جو آب حيات وهندو هو. ۽ سندن دل مان شوق ۽ محبت جي باهر جا شعلا نڪرندا هئا. سياحت ۾ مير سيد علي همدانيءَ جا رفيق هئا. قدس سرهما. اتفاق سان سندن گذر هندستان ۾ به ٿيو هتي اچي پاڻ شيخ علاء الحق بنگاليءَ جا مريد ٿيا. اگرچہ طريقت جا سڀ مرحلا پاڻ بيعت کان اڳ ئي طئي ڪري چڪا هئا. سندن مڪتوبات به آهن. جن ۾ درويشي مسلڪ جون حقيقتون پريل آهن. عرفان جي ڪهڙي گفتگو آهي ۽ ولولو پيدا ڪندڙ ڪهڙي اها ڳالهه آهي جيڪا هر هڪ مڪتوب جي هر هڪ سٽ ۾ نه هجي. خدا ڪري جو هي مڪتوبات دوستن جي نظرن مان گذرن. سندن ڪلام جو گهڻو حصو سندن فرزند گڏ ڪري هڪ وڏو ڪتاب ٺاهيو آهي. ان ۾ لکن ٿا ته هڪ قلندر هو. ڳاڻڻ وارا سڀ هن جي خدمت ۾ حاضر رهندا هئا. هو هر ڪنهن کي چونڊو هو ته اشرف پنهنجو پاڻ کي جهانگير چوي ٿو. ۽ صوفين جي اصطلاح ۾ هي لقب خاص قطب جو آهي. ۽ قطب جي نشاني هيءُ آهي ته هن جي جسم جا سڀ اعضا هڪ ٻئي جو ڪم ڪن. هڪ ڏينهن هڪ محفل ڪئي وئي ۽ اها جاءِ امتحان لاءِ مقرر ڪري سيد کي مهمان ڪيو ويو. کاڌو کائڻ شروع ٿيو ۽ پاڻ صرف هٿ کان وات-ڏندن ۽ نڙيءَ جو ڪم ورتو. هي ڏسي امتحان ڪرڻ واري کي سخت حيرت ٿي. پاڻ حاجي قاضي شهاب الدين عمر دولت آباديءَ جا هر عصر آهن. پاڻ قاضي صاحب جي خط جي جواب ۾ هڪ عجيب خط لکيو. اٺن جنهن ۾ مبحث فرعون کي حل ڪيو آهي جيڪو فصوص الحڪم ۾ آهي. جيئن ته ڪتاب کي بزرگن جي احوال کان سواءِ ٻين بيانن سان گهٽ تعلق آهي. لهنذا وڏن ماڻهن جي اعليٰ مضمونن کان هي ڪتاب خالي آهي.

مولانا رکن الدین خواني رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ شريعت دوست- روشن ضمير- ڳولڻ سان ڪامياب ۽ عالم باعمل هئا. هڪ سال پاڻ پوک ڪرايائون. جڏهن تيار ٿي ديري ۾ آئي ته ان مان هاريءَ هڪ ٽوپو سندن اجازت کان سواءِ هڪ واقفڪار کي ڏنو ۽ باقي لاءِ مولانا کي عرض ڪيو ته ڪٿائي وڃي. پاڻ فرمايائون ته فصل اڃا مڪمل نه آهي جڏهن تيار ٿي ويندي ته ڪٿائي ويندي. اهڙيءَ طرح مولانا جي ۽ هاريءَ جي وچ ۾ هي قصو هلندو رهيو. ايتري قدر جو فصل جو ڪوبه ڪم باقي نه رهيو. هاريءَ گهڻو غور و فڪر ڪيو ليڪن سواءِ انهيءَ هڪ ٽوپي ڏيڻ جي ڪوبه سبب معلوم نه ٿيس. مجبور ٿي اُتي ڏنل ٽوپو واپس آڻي ديري ۾ رکيل فصل ۾ شامل ڪري ڇڏيائين. ان وقت اجازت ملي ته فصل ڪٽو ۽ واپس آندل ٽوپو ان شخص کي پهچايو جنهن کان واپس آندو ويو آهي ۽ فرمايائون ته جيئن ته خيانت ۽ برڪت ٻئي هڪ جاءِ تي گڏ نه ٿيون ٿي سگهن ۽ هن معاملي ۾ خيانت معلوم ٿي ان ڪري ايتري اهميت جي ضرورت ٿي.

شيخ سراج سوخته رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سندن قبر ڪالپيءَ ۾ آهي. ڪلام رباني حفظ هئن. مخدوم جهانپان سيد جلال بخاريءَ جي امامت ڪندا هئا. سيد صاحب کان گهڻو فيض ملندو هئن ۽ پنهنجي ڪرامتن جي قابليت کي لڪائي رکندا هئا. سمنڊ وانگر- محبت جي باهه سندن راحت جو سبب هئي. ۽ ذري وانگر حديث جي آفتاب جي سامهون سرگشته رهندا هئا. دنيا جي زندگيءَ کي هڪ ڏينهن جي برابر سمجهي سڄو سال روزي سان گذاريندا هئا. ۽ ٽئين ڏينهن شام جو پراڻي سرڪي سان افطار ڪندا هئا. هميشه اهڙي طرح ناهموار نفس سان لڙائي رهندي هئي. پاڻ رسمي علمن جي حاصل ڪرڻ ۾ مولانا خواجگي نحويءَ جا شاگرد آهن. هڪ ڏينهن پڙهڻ لاءِ حاضر ٿيا ته مولانا کي ڪن ۾ سور سبب فرمايو ته جيڪڏهن سور رفع ٿي وڃي ته پوءِ تون سبق پڙهي سگهندين. پاڻ چيائون ته بهتر مولانا جي ڪن کي ويجهو ٿي چيائون ته اي ڪن جا سور هليو وڃ ليڪن ڪن جو سور نه ويو. ٻئي دفعي چيائون ته اي ڪن جا سور توکي سراج سوخته ٿو چڻي

تہ هليو وڃ. اهو چوندي ئي انهيءَ وقت فوراً سور لهي ويو، ۽ صحت درست ٿي وئي ۽ معمول جي مطابق درس شروع ٿي ويو.

قطب عالم بتوه رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو برهان الدين آهي. پاڻ مخدوم جهانيان سيد جلال بخاريءَ جا پوٽا آهن. هجري سن ست سؤ نوي ۾ چوڏهين رجب جي صبح جو علم جي وحدت خاني مان وجود جي محفل ۾ پاڻ تشریف فرما ٿيا سلطان محمد ابن احمد ابن محمد ابن مظفر جو دور هو تہ پاڻ اُچ کان ننڍپڻ ۾ ڏاڏي بزرگوار جي حڪمران سان گجرات ۾ آيا. ۽ بتوه احمد آباد جي هڪ گهٽي آهي ان ۾ قيام ڪيائون. هڪ مدت تائين سرڪش نفس سان مخالفت ڪيائون ۽ هن لڙائيءَ ۾ ان تي فتح حاصل ڪيائون پاڻ ماڻهن جي گروهن جا پشت پناه بنيا. ۽ سندن مسيحاتي دمر سان ظاهري ۽ باطني بيمار شفا حاصل ڪرڻ لڳا. چون ٿا تہ جيڪي ڪجهه سندن زبان مان نڪري ويندو هو، جيئن تہ سندن باطني ارادو راستيءَ سان هوندو هو، اهو ئي ٿي پوندو هو. هڪ ڏينهن صبح جو گهر کان نڪتا تہ سندن پير ۾ هڪ پٿر لڳو. فوراً بي اختيار سندن زبان مان نڪتو تہ ڪاٺي آهي. پٿر آهي يا لوه آهي. روشني ٿيڻ کان پوءِ جو ڏٺائون تہ انهيءَ شيءِ ۾ تنهين طرح جا حصا ۽ رنگ نظر آيا. هجري سن هڪ هزار ٽي تائين جڏهن راقم گلزار خاندیس کان گجرات ويندو هو تہ مٿي ذکر ڪيل پٿر انهيءَ جاءِ تي موجود هو ۽ ماڻهو ان کي ڏسڻ واسطي پري پري کان ايندا هئا. پاڻ پنهنجي والد بزرگوار جا مريد آهن ۽ قطب الاوليا شيخ احمد ڪهتوءَ کان بہ خلافت جو خرقو مليل هئڻ ۽ شيخ احمد جي گهڻي پرورش جي نظر سندن مٿان هئي. سندن يارهن پٽ هئا. سڀني ۾ وڏو نيڪ ۽ پسندیده اخلاقي وارو سيد محمد آهي جيڪو شاه عالم جي نالي سان مشهور آهي. سيد محمد جا حالات الڳ لکيا ويندا. ٻيو پٽ سيد داؤد هو جيڪو سلطان بهادر ابن سلطان مظفر گجراتيءَ جو وزير اعظم هئو ۽ اختيار خان جي نالي سان مشهور هو. هنن ٻنهي کان سواءِ ٻيا جيڪي پٽ هئا اهي دين جي باري ۾ پهرين پٽ کان ۽ دنياوي مرتبي ۾ ٻئي پٽ کان گهٽ هئا.

سيد تاج الدين سوھي نہروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مشائخ شيخ حسام ملتاني نہروالہ جي روضي ۾ مدرس هئا. ڪسبي ۽ لدني علم کين حاصل هر. رهنمائيءَ جو خرقو سيد برهان الدين جي عنايت سان حاصل ٿيو هئن. جن جو خاص لقب قطب عالم بخاري گجراتي آهي. ۽ مخدوم بدها کان به خلافت جو خرقو مليل هئن جن جو نالو مولانا يوسف احمد سوھي آهي. مولانا يوسف، شيخ سوھيءَ جا خليفه هئا ۽ سوھيءَ کي پنهنجي والد بزرگوار مولانا شمس الدين پير مڪه کان خلافت ملي هئي.

خواجہ علاؤالدين غجدواني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هنن وٽ هميشه جاوداني بزم ٿيندي هئي. ان ڪري ڄڻ ته پاڻ هن بزم جا ميزبان هئا ۽ ايزدي تجليات ۾ مدهوش رهندا هئا. خواجہ بزرگ جا برگزيده يار هئا. الاهي اسرارن جي آگاهي ۽ خدائي اطوارن جي بيان ڪرڻ ۾ پاڻ پنهنجي وقت ۾ اڪيلا ۽ صحيح البيان هئا. چون ٿا ته جڏهن معرفتن جي بيان جو جلسو گرميءَ تي ايندو هو ته بيخودي سندن مٿان طاري ٿيندي هئي ۽ ان ڪري سندن رسمي شعور ۽ مجازي ادراڪ بلڪل غارت ٿي ويندو هو. ليڪن گفتگوءَ جي تار شروع کان آخر تائين رهندي هئي. غالباً ظاهري عقل جي رخصت ٿيڻ سان معنوي هوش جو منهن ظاهر ٿي ويندو هو. محققن جو قول آهي ته هن قسم جو نشو و نما طريقت جي سلسلي ۾ هلندي هلندي ان وقت ڪيف آڻيندو آهي. جڏهن تعينات جا لوازم ۽ وجود جا مراتب جيڪي ذاتي مطلق صفتن سان ٻڌل آهن، تبديل ٿي ويندا آهن. پاڻ خواجہ بزرگ جي اجازت سان خواجہ پارسا جي خدمت اختيار ڪئي هئائون. پوءِ پارساءَ اولياءَ جو ربط ساڻن اهڙو ته وڌيو جو خواجہ پارسا کي ساڻن ملڻ ۽ همراز ٿيڻ کان سواءِ صبر نه ايندو هو. لهنذا خواجہ پارسا پاڻ ۾ هڪ لمحي جي دوريءَ جي طاقت نه سمجهي واپس سفر تائين کائڻ جدائي پسند نه ڪئي ۽ هميشه فرمائيندا هئا ته توهان جي ديدار سان خواجہ بزرگ جي نسبت هميشه دل ۾ تازي ٿي آهي. قدس الله اسرارهم.

سيد علاؤالدين راني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد معين الدين ايرجيءَ جا پائيٽا ۽ نياڻا هئا. سندن ذات ۾ سڀ حقيقي كمالات جمع هئا. ۽ الاهي تجليات سندن مٿان وارد ٿينديون هيون. پاڻ ڪيترا دفعا شب قدر ڏني هئائون. سندن خانقاه ۾ هڪ وڻ هو، هڪ ڏينهن صبح جو اوچتو شهر وارن وڻ جي سڀ کان مٿاهين چوٽيءَ تي هڪ رومال ٻڌل ڏٺو. تعجب ۾ پئجي اصل ڪيفيت کانئن پڇائون. فرمايائون ته گذريل رات شب قدر هئي جنهن وقت اهو وڻ سجدي ۾ جهڪيو ان وقت مان اهو رومال انهيءَ شاخ ۾ ٻڌي ڇڏيو هو. مطلب ته سڄي سال جي راتين ۾ شب قدر جي ٿيڻ جو مسئلو مختلف فيءَ آهي. اسان جي زماني جي عالمن کي شب قدر ڦاٿلن ڏي مائل ٿيڻ گهرجي. سندن ابدي آرامگاه رانه آهي ۽ رانه هڪ ڳوٺ آهي ڪالبي سرڪار جو.

شيخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ اُچ آهي ۽ خوابگاه منڊو (مانڊو) آهي سندن نالو چايلده- ۽ شاه آهي- راجو قتال جا خليفا آهن. جن سان سهروردي خاندان جو چراغ روشن آهي. ۽ مخدوم جهانيان تائين سلسلو بغير واسطي جي پهچي ٿو. چون ٿا ته عمارت ۽ آباديءَ ۾ گهٽ وهندا هئا. ويرانِي ۽ جهنگل ۾ رهندا هئا. ڏينهن جي اول حصي ۾ چار گهڙي ڏينهن چڙهڻ تائين جانور ۽ حشرات الارض سلام لاءِ حاضر ٿيندا هئا. هجري سنه ۸۰۰ ڏهه ۾ سلطان هوشنگ پٽ دلاور خان غوريءَ جو عهد هو ان زماني ۾ سفر حجاز تي ويندي منڊو (مانڊو) وٽان به گذريا. محمود خان بن خان جهان خلجي. جنهن جي مٿي ۾ بادشاه ٿيڻ جي هوا پريل هئي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. کاڌو سامهون رکيو ويو ته پاڻ مسلسل چار گره محمود خان جي وات ۾ وڌائون ۽ فرمايائون ته مالوه صوبي جي شهنشاهي تو وٽ تنهنجي ۽ ٻين ٽن پٽن تائين رهندي. محمود خان شڪريو ادا ڪندي عرض ڪيو ته هيءَ آرزو آهي ته واپسي هن ئي رستي کان ٿئي. پاڻ قبول ڪري فرمايائون ته هن رستي کان واپسي جيڪڏهن خدا چاهيو ته ٿيندي ۽ رخصت ٿي ويا. جنهن وقت محمود خان جي فرمانروائيءَ کي عين شباب ۾ خط

استوا جي سج وانگر عين ڪمال فروغ حاصل هو ان وقت وري شيخ جي تشریف آوريءَ جي خبر ملي. استقبال ڪري ڪمال تعظيم سان آندا ويا ۽ جشن- شادي ڪري پنهنجو نياڻو بنيائين ۽ عبادت جي سهولت لاءِ آرام ۽ آسائش جو بهشت نما گهر تيار ڪرائي دنياوي اسبابن سان جيترو ٿي سگهيو جهيڙ جي صورت ۾ پيش ڪيائين. پاڻ پيش ٿيل هديو سائين کي جيڪي صاحب احتياج هئا ۽ ٻين شهر جي باشندن کي عام طور تي تقسيم ڪري ڇڏيو ۽ باقي عمر ظاهري باطن جو درس ڏيندا رهيا. گهڻا طالب ڪامياب ٿيا. هڪ ڏينهن سلطان عرض ڪيو ته جهڙي طرح زندگيءَ ۾ هميشه خدمت ميسر آئي آهي جيڪڏهن رحلت کان پوءِ به هڪ ئي جاءِ تي قبر ٺاهي وڃي ته پنهنجن جهانن جو ڪم ٺهي پوي. جڏهن پاڻ ڪڇ فرمايائون ته قرارداد موجب کين سلطاني مقبري ۾ دفن ڪيو ويو. ۽ ڏينهن کان پوءِ سلطان کي به واپسيءَ جو سفر درپيش آيو. ملڪ جي سردارن اتفاق سان شيخ جي قبر کان مٿاهين جاءِ تي سلطان جي قبر جو تعويذ ٺاهيو. سلطان مرحوم پنهنجي پٽ سلطان غياث الدين کي خواب ۾ هدايت ڪئي ته محمود جو جسر زمين مان ڪڍي شيخ جي تربت کان هيٺائين جاءِ تي دفن ڪرڻ گهرجي. عاقلن غور ۽ فڪر ڪري چيو ته بهتر اهو آهي ته شيخ جي قبر سلطان جي قبر جي برابر ۾ بنائي وڃي. ان وقت شيخ الاسلام جو فرزند شيخ بدھا جيڪو سجاده نشين هو. بيان ڪيو ته اڄ رات جي مهلت ڏني وڃي سڀاڻي جيئن مصلحت معلوم ٿي عمل ڪجي. چنانچہ انهيءَ ڏينهن ڪم بند رهيو. رات جو شيخ جي قبر مٿاهينءَ تي هلي وئي. اڌ رات جي وقت قبر جي سرڪڻ جو آواز مقبري جي مجاورن ۽ ٻين ماڻهن ٻڌو. صبح جو جڏهن هيءَ ڪرامت ڏني وئي ته سلطان غياث الدين کي ۽ شهر جي سڀني ننڍن وڏن کي سخت حيرت ٿي ۽ عقيدت به وڌي.

شيخ محمد پور عيسيٰ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين محمدي ولايت جا ڪمالات حاصل هئا. زياده عمر جي ڪري نوح ۽ جا شريڪ هئا ۽ جن وانس جي بيعت ۽ تلقين ۾ پير هئڻ جو مرتبو حاصل هئ. ظاهري علم ۽ اندروني بصيرت جو سرمايو کين شيخ فتح الله اوڌيءَ جي تعليم ۽

رهنمائي مان مليو هو جن کي کي ماڻهو بدايوني به چوندا آهن. هميشه گوڏن تي مٿو رکي مراقبي ڪرڻ سبب ڪمان وانگر سندن چيلهه جهڪي پئي هئي. سڄي زندگيءَ جو زمانو اڪيلائي ۽ تجرید ۾ گذاريائون. انهيءَ خوف کان ته نظر عورت تي نه پئي آسمان ۽ زمين ڏي ڪڏهن به گهوري نه ڏٺائون. هجري سنه ۱۸ سو ستر تاريخ چوويهين ربيع الاول امڪان جي طلسمي ڪارخاني (دنيا مان) وڃوب جي حقيقي فضا (عالم ارواح) ڏي ڪوچ فرمايائون. سندن مريدن ۽ خليفن ۾ اڻويهه شخص وڏا بزرگ آهن. انهن مان هڪ شيخ بدعا حقاني هو. جن جي رهنمائيءَ جي شهرت سلطان حسين شرقيءَ جي زماني ۾ عام هئي ۽ پيو بهاءُ الدين نٿو- ٿيون شيخ سونڌو بنارسي ۽ چوٿون شيخ احمد عيسيٰ به هو. جيڪو ظاهر وانگر معنيٰ ۾ به ساڻن نسبت برداري رکندڙ هو.

مولانا نظام الدين نهر والا قدس سره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ رسمي علم جا عالم ۽ مستجاب الدعوات هئا. گهڻو ڪري سندن دعائن جو تير نشاني تي لڳندو هو. چون ٿا ته پاڻ هميشه شاه احمد آباد کان ايتريقدر معاش جي ذريعي جي درخواست ڪندا هئا جيڪا زندگيءَ جي ضرورت لاءِ ڪافي هجي. ليڪن قبوليت جو جواب ٻڌڻ ۾ نه ايندو هو ان ڪري شڪست دل رهندا هئا. هڪ ڏينهن شاه احمد آباد ايترو ته سخت پيٽ جي سور ۾ مبتلا ٿيو جو ڪنهن به درويش جي دعا ۽ ڪنهن به طبيب جي دوا ڪارگر نه ٿي. شاه جا خير طلب ماڻهو شيخ احمد ڪهڙو قدس سره جي خدمت ۾ ويا ۽ احتياج پيش ڪيائون. فرمايائون ته هن بيماريءَ جو سبب برادر مر نظام الدين جي ناخوشي آهي. ان جي دعا کان علاوه ڪوبه علاج ڪونهي. لاچار مولانا جي نزديڪ حاضر ٿي گذريل حقيقت نيازمنديءَ سان عرض ڪيائون. فرمايائون ته مان انهيءَ شرط سان دعا ڪندس ته بيمار سڀني عالمن ۽ محتاجن جا حقوق شريعت جي فرمان جي مطابق هر سال بيت المال مان ڪڍندو رهي. جواب ۾ عرض ڪيو ويو ته مستحقن کي انهن جي حقن کان زياده پهچائينداسين: فرمايائون ته اسان جي عادت توهان جي عادت وانگر نه آهي. اسين حق واجب کان وڌيڪ نه چوندا سين. مطلب ته شرط قبول ڪري حڪم جي تعميل عمل ۾ آڻي هيڏانهن فوراً شاه جو

درد دور ٿي صحت حاصل ٿيس. چون ٿا ته ان کان پوءِ بيت المال مان جيڪي ڪجهه کين پهچندو هو ان مان جنهن سال ۾ خرچ کان وڌيڪ جيڪو بچي پوندو هو اهو خزاني جي داروغي کي پاڻ واپس ڏئي ايندا هئا. خدا ڪري ته هيءَ نصيحت پيريل ذڪر واليان ملڪ جي لاءِ جيڪي مستحق درويشن جا حقوق پهچائڻ ۾ کوتاهي ڪندا آهن. عبرت جو باعث بنجي.

ملڪ شرف الدين شاهه شهباز رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ احمد آباد گجرات جا آهن. جڏهن سندن عمر پنج سال هئي ته سندن والد بزرگوار ملڪ عبدالقدوس ناراض ٿي سپهه داريءَ جو عهدو ڇڏي سڪونت ترڪ ڪري خاندیس هليا ويا هن صوبي جي حاڪم به احمد آباد جي واليءَ وانگر سندن والد جو اعزاز ڪيو پاڻ ان وقت مڪتب ۾ پڙهندا هئا. ليڪن جيتري عمر ۽ عقل وڌندا ٿي ويا اوتري رسمي علمن سان دلچسپي به زياده ٿيندي پئي وئي. جڏهن والد بزرگوار هن جهان مان رخصت ٿيا ته حاڪم کين والد جي منصب تي سڏايو مگر پاڻ قبول نه ڪيائون ۽ عقلي علمن حاصل ڪرڻ ۾ ڪوشش شروع ڪيائون. هڪ دفعي خدا طلبي ۽ خدا شناسيءَ جو درد ۽ شوق دل ۾ پيدا ٿيو. هاڻي همٿ جي پيرن سان پير طريقت جي تلاش شروع ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ مخدوم شيخ احمد کهڙو ۽ قطب زمان شاه علي خطيب قدس سرهما احمد آباد ۾ هئا. ۽ درست اعتقاد وارن طالبن جي رهنمائيءَ ۾ ڪامل طور مشهور هئا. پاڻ گهريائون ته سندن درد جي دوا انهن بنهين صاحبن مان ڪنهن جي خدمت ۾ حاضر ٿي طلب ڪن. انهيءَ ڪشمڪش ۾ هئا ته هڪ رات خواب ۾ ڏٺائون ته شاهه علي خطيب پنهنجو مريد تلقين جي چاشنيءَ سان شيرين ڪم ڪيو آهي ۽ خلافت جو خرقو پارائي فرمايائون ته جيڪو خرقو بغير صحبت جي هوندو آهي اهو بغير ميوي جو وڻ هوندو آهي. صبح ٿيندي جيڪي ڪجهه نقد ۽ جنس هئڻ سڀ محتاجن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيائون ۽ هٿين خالي احمد آباد جو رستو ورتائون. جڏهن پير کين پري کان ڏٺو ته مسڪرايو. عالم مثال جو ملاقاتي اچي ويو. چند سالن کان پوءِ جڏهن خدمت جي ڪري معرفت جا عالي مرتبا حاصل ٿين ته رخصت

ملي مگر ٽن شرطن تي پهريون وطن ڏي ويجهان ۽ ٻيو خدا جو ٿي رهجان ۽ ٽيون ماڻهن جي رهنمائي ڪجان. مجبوراً پاڻ خاندیس آيا ليکن هڪ جبل جي دامن ۾ رهائش اختيار ڪيائون. ۽ مڪار نفس جي جنگ ۾ هر طرح جون رياضتون ڪري خدا پرستيءَ جو معرڪو کڻي ورتائون. انهيءَ عرصي ۾ پير جي باطن کان خواب ۾ اشارو ملين ته حضور حقيقت کان ماڻهن جي رهنمائيءَ واسطي شهر ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ جو حڪم تنهنجي نالي صادر هو. تون انجي برخلاف صحرا نشين ٿي ويو آهين. پاڻ هن کي خيالي خواب سمجهي وري پير جي خدمت ۾ روانه ٿيا. خدمت ۾ پهتا ته اتي به عالم مثال جو اشارو ملين ۽ پهرين ئي رات خواب ۾ ڏٺائون ته قيامت جو شور برپا آهي ۽ ماڻهو هر طرف پريشان ڊوڙندا ٿا وڃن. سندن پير حضور خاتم النبيين عليه السلام جن جي چيلهه مبارڪ ۾ هٿ وجهيو بيٺا آهن ۽ پاڻ پنهنجي پير جي چيلهه ۾ مضبوط هٿ وجهيو بيٺا آهن ۽ اهڙيءَ ئي شڪل سان هڪ جبل تي چڙهي رهيا آهن ۽ اهڙي ئي طريقي سان سندن پٺيان بي شمار جماعت هڪ ٻئي جي چيلهه ۾ هٿ وجهيو سندن ويجهو اچي رهيا آهن. پير هي خواب ٻڌي فرمايو ته اها جماعت سڀ تنهنجي پيروي ۽ رهنمائيءَ سان ڪرامت ۽ ولايت جي درجي تي پهچندي. لهنذا آئنده ماڻهن سان ملڻ کان ڪناري ڪشي نه ڪندا ڪيو. وڌيڪ پير بن پٽن جي به خوشخبري ٻڌائي ۽ فرمايو ته اهي ٻئي پٽ عالم دنيا ۽ عالم غيب ۾ مشهور ٿيندا ۽ نفس ۽ شيطان رجيم تي فتح حاصل ڪندا. هڪ جو نالو عبدالرحيم ۽ ٻئي جو نالو عبدالڪريم هوندو. لاچار پاڻ برهانپور ۾ اچي شادي ڪيائون ۽ پوءِ ٿوري عرصي کان پوءِ پير جي فرمان مطابق زندگانيءَ ۾ ميوو آيو. چاهڻ سال هدايت جي مسند تي ويهي رهنمائي ڪندا رهيا. ۽ انهن پنهنين پٽن به عالم غيب کان اچي دنيا ۾ سلف الصالحين جي رفتار رکي. انهن پٽن کان علاوه ٻيا گهڻا ماڻهو سندن خدمت سان انهيءَ درجي تي پهتا جو پاڻ به خليفه ٿيا ۽ ٻين کي به پنهنجو خليفو بنايائون. انهن مان ڪن جا احوال جدا لکيا ويندا جن جي خدمت راقم کي به حاصل ٿي آهي يا جن جا حالات ماڻهن جي زباني ٻڌڻ ۾ آيا آهن.

مسند نشينيءَ کانپوءِ سندن طريقو بيان ٿو ڪجي (1) دنيا دارن جي دروازي تي ڪڏهن به نه ويا ۽ ڪنهن جي کاڌي مان لقمو نه کنيائون. (2)

جڏهن به ڪو مشڪل پيش ايندو هو ته جنگل ڏي هليا ويندا هئا ۽ ٻه رڪعتون نفل پڙهي مراقبي ۾ ويهي رهندا هئا ان وقت حضرت غوث الثقلين سيد محي الدين جيلاني قدس سره مشڪي گهوڙي تي سوار ڪين نظر ايندا هئا ۽ نهايت آسان شڪل سان مشڪل کي حل فرمائيندا هئا. (3) هڪ ڏينهن ظهر نماز جو وقت هو پاڻي ڳوليائون ته نه مليو. انهيءَ خوف کان ته نماز نه نڪري وڃي. هڪ ڊيگ باهه تي رکيل هئي جنهن ۾ پاڻي ٽهڪي رهيو هو ان ما پاڻي کڻي وضو ڪيائون ۽ ماڻهن کي ابراهيمي معجزو ڏيکاريائون. (4) شب قدر کي ڏٺو هئائون. (5) خواجه خضر جي ملاقات ڪئي هئائون. (6) پنهنجي آخرين سفر جو اطلاع ماڻهن کي نٿو ڏينهن اڳواٽ ڏئي ڇڏيو هئائون ۽ انهيءَ عرصي ۾ سڀني کي رخصت ڪري ڇڏيو هئائون فرمايو هئائون ته مون وٽان گهڻا ماڻهو پنهنجا مقصد حاصل ڪندا هئا هاڻي به جيڪو شخص يڪسو ٿي منهنجي قبر جي طرف متوجہ ٿيندو ته جيڪو مشڪل ان جو هوندو اهو الله تعاليٰ پنهنجي ڪرم سان پورو ڪندو. اڄ تائين سندن فرمان بااثر آهي جڏهن نائين ڏينهن شام ۽ شام کان پوءِ رات ٿي ته پاڻ اڌ رات جي وقت هڪ خادم کان پڇائون ته ڪيتري رات گذري وئي آهي. غلطيءَ سان هن جي زبان مان نڪتو ته اشراق جو وقت آهي. پاڻ مسڪرائيندي فرمايائون ته ها درست آهي ۽ انهيءَ ئي وقت سندن روح حق سان واصل ٿيو. انهيءَ وقت شيخ پيرو نالي هڪ شخص ٻاهر نماز پڙهي رهيو هو انهيءَ نور جي هڪ مشعل کي ڏٺو ته حجري جي ڇت ٽوڙي ٻاهر نڪري وئي اهڙي ته چمڪ ڌمڪ هئي جو هن کي سج اڀرڻ جو شڪ ٿيو ۽ بي اختيار سبحان ربي الاعليٰ چئي زمين تي سر رکيائين.

شيخ حسن محمد اساولي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن اصلي نالو اڌن آهي ۽ اساول احمد آباد ۾ هڪ شاهراه آهي. پاڻ عالم ارواح ۽ عالم اجسام پنهنجن جي رمزن کان آگاه ۽ عقلي نقلي ڪتابن جا عالم هئا. تجريد ۽ تفريد سان ڪين دلبستگی هئي. هجري سن اٺ سو چوڏهن ۾ سندن مثالي صورت عنصری لباس پائي عالم اجسام ۾ جلوہ گر ٿي. هجري سن اٺ سو سترهن تاريخ تيرهين شوال تي اصل وطن جي طرف جيڪو الاهي

آهي، خاڪي مڪان کي ڇڏي ويا. گهڻن مشائخن سان ملاقات ڪيائون ۽ فائدو حاصل ڪيائون ليڪن خلافت ٻن جاين کان مليل اٿن. پهريون خرقو رهنمائي سيد برهان الدين قطب عالم بخاري گجراتيءَ کان ملين ان کان پوءِ اجازت جي دستار شيخ نصير جمال نوساريءَ مٿي تي رکين. خوابگاه اساول.

شيخ نجم الدين منڊوي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ هميشه خوش دل ۽ بلند همت رڪنڊڙ هئا. سيد نظا الدين ابن سيد مبارڪ غزنوي جا پٽ آهن. جوانيءَ جي شروعات ۾ ئي خداشناسيءَ جي هوا مٿي ۾ پرين. لهنذا پهريائين نظام العرفاءَ جي خدمت ۾ مريد ٿيا ۽ ڪافي عمر تائين اميدوار رهيا ته معنوي ڪشف ۽ معرفت حاصل ٿئي ليڪن انهيءَ آرزو جو قفل نظام العرفاءَ جي ڪنجيءَ سان نه کليو. لاچار پير جي احازت سان روم جو سفر اختيار ڪيائون. ان ملڪ جي دارالسلطنت ۾ پهتا ۽ اتي شيخ خضر روميءَ جي خدمت حاصل ڪيائون. جيڪو قطب الاولياءَ ڪاڪي رحه جي خرقِي پوڻ مان آهي. فرمائن ٿا ته الاهي معرفت جي باري ۾ نجم الدين جو ادراڪ بلڪل افسرده هو. مگر ايزدي مشيئٽ ۽ پيربزرگوار جي بشارت جي بدولت شيخ خضر روميءَ جي عيسوي ديدار پهرين نوبت ۾ ئي نجم الدين جي آرزوءَ ۾ طراوت حيات پيدا ڪئي. آخرڪار پاڻ قلندرن جي حلقي ۾ شامل ٿيا ۽ هڪ عرصي تائين ان ملڪ جو سير ۽ سياحت ڪندا رهيا. پوءِ الاهي تقدير کين ملڪ هندستان ۾ ڇڪي آندو. جڏهن پاڻ منڊو (مانڊو) ۾ آيا ته هتان جي آب و هوا پيرن جي زنجير بنجي سفر کان مانع ٿي. هر هڪ گروهه جا بزرگ ساڻن محبت ڪرڻ لڳا جنهن جي ڪري مسافرت جو خيال دل مان نڪري وين. منصف بادشاهه جي درويش پرستي ۽ نيازمندي به سندن دلچسپيءَ جو باعث ٿي. ۽ جيڪي صاحب مڪمل اڪيلائيءَ ۾ گوشي نشين هئا انهن جي صحبت ڪجهه اهڙي ته پسند آين جنهن جي چاشنيءَ جي مقابلي ۾ سياحت جي حلاوت کين ڪوڙي محسوس ٿيڻ لڳي. مطلب ته جن نمونن ۽ قسمن جي رعنائِي ۽ دل ربائي هن اسلامي شهر ۾ سڀني طرفن کان انهيءَ زماني ۾ هئي اها سندن طبيعت ۽ لقب لاءِ اطمينان بخش بڻي. ۽ اهڙي طرح پاڻ قلعي جي دامن ۾

ڳوٺ نعلج جي ڪناري ڇندلاو تلاءَ جي ڪناري جي لڳ جَنَآتَ تَجَرِي
 مِّن تَحْتِهَا لَنَهَارٌ (اهڙا باغ آهن جن جي هيٺان نهرون وهي رهيون آهن)
 گوشتي نشين ٿي ويا. تقريباً ٻه سؤ سالن جي عمر هئڻ هجري سنه ۱۸ سؤ
 ٻاونجاهه ۾ روحاني عالم ڏانهن عزم فرمايائون. هي اُهي ڏينهن هئا جو سلطان
 هوشنگ غوري ابن دلاور خان جي عروجي زماني جي لاءِ مالوه ۾ ٻنپهرن جو
 وقت ٿي ويو هو.

سندن وڏيون وڏيون ڪرامتون ماڻهن جي زبانن تي آهن چون ٿا ته هڪ
 رات چراغ (ڏٺي) ۾ تيل ڪونه هو. خادم تيل جي جاءِ تي ٿورو پاڻي وجهي
 جلايو. تيل وانگر ٻرندو رهيو. بعد ۾ هڪ عرصي تائين تيل جي جاءِ تي پاڻي
 ٻرندو رهيو. جيئن ته خادم جو حوصلو هن راز جي حفاظت نه ڪري سگهيو ۽
 اهو راز هن جي وات مان نڪري ڪنن تائين پهتو ته پاڻي تيل جو ڪم ڪرڻ
 ڇڏي ڏنو. هي بلڪل سچ آهي ته اوليا ۽ اتقيا جا اڪثر تصرفات ظاهر ۽ ثابت
 ٿيڻ لاءِ لازمي شرط هي آهي ته تصرفات جو بيان نه ڪيو وڃي ۽ اُهي ڪنن
 تائين نه پهچن. پوءِ جڏهن اهل ڪرامت شرطن جي ادا ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪندا
 آهن ته الله پاڪ به ڪرامت جو شرف انهن کان واپس ٿو وٺي. اِنَّ اللّٰهَ لَا
 يَغَيِّرُ مَا بَقِيَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوْا مَا بَا نَفْسِهِمْ (جيستائين
 ڪا قوم پنهنجي ذاتي صلاحيت کي نه بدلائي خدا ان ۾ ڪنهن به قسم جي
 تبديلي نه ٿو ڪري) انهيءَ ڳالهه جي دليل آهي.

واضح هجي ته جيڪا جزا تڪليف ۽ عذاب کي- ۽ جيڪا پاداش محنت ۽
 مشقت سان شامل هوندي آهي اهو ٻانهن (بندن) جي ناهموار افعالن جو عڪس
 آهي. جيڪو آفريدار عالم جي عدالت ۽ حڪمت جي آئيني سان منعڪس
 هوندو آهي. فَلَا وَجُودَ لِلْعَكْسِ دُونَ الْاَصْلِ -

شاه قطب الدين بصير جونپوري جن کي طريقت ۾ اعليٰ مرتبو ۽ حقيقت
 ۾ قطبي درجو حاصل هو. نجم السادات مندويءَ کان بصيرت جو فيض حاصل
 ڪيو ۽ سندن بدولت شاه قطب الدين جو سلوک ڪمال جي حد تي پهتو هو.
 شاه قطب الدين جن جي خوابگاه جونپور ۾ آهي.

ٻيو شاه نصير الدين جونپوري هئا. جيڪي جونپور جي پسگردائيءَ ۾
 نالي وارن مشائخن ۾ شمار ٿيندا هئا. شاه قطب الدين بنسیر جا مريد آهن.

سلوڪ جي آغاز ۾ پنهنجي پيرن جي پيروي ڪري قلندراڻي لباس ۾ رهندا هئا. مگر آخر ۾ اهو لباس موقوف ڪري ڇڏيائون. ۽ صوفين جو خرقو پاتائون. تقويٰ جي حد کان ڪڏهن به ذرو به نه هڻيا. ليڪن شاه نصير الدين جا مريد اڪثر قلندري لباس ۾ رهندا آهن. مريدن ۾ هڪ سيد عالم جونپوري آهي. جيڪو ڪجهه عرصي تائين عالم کون و فساد ۾ قطب هو. هميشه پنهنجي گدائيءَ ۾ مليل پين حاجتمندن تي خرچ ڪندا هئا. چون ٿا ته شيخ امان پاڻي پٽ وارو شروعات طلب ۾ سيد عالم جونپوريءَ سان ئي بيعت هئا. جيئن ته سيد عالم جي هدايت سان شيخ امان جو ڪمال نوشتہ تقدير نه هو. ان ڪري ڪو مقصد حاصل نه ٿيو لاچار ٻي جاءِ تي ويا ۽ شيخ مودود لاريءَ جي خدمت سان ڪامياب ٿيا هيءَ سرگشت تفصيل سان ذڪر امانيءَ ۾ لکي ويندي. بعون الله و توفيق.

جڏهن پاڻ رحلت فرمايائون ته چند سالن کان پوءِ سلطان غياث الدين احمد خلجيءَ سندن قبر تي انهيءَ ئي تلاءَ جي ڪناري تي هڪ گنبذ تعمير ڪرايو هو. اڄ ڏينهن تائين هجري سنه هڪ هزار ايڪيهه آهي عمارت ۾ رونق ۽ تازگي موجود آهي. زمين ۽ آسمان جو خالق ان کي آفتن کان محفوظ رکي.

سيد احمد حامد رحمۃ الله عليه جي ياد ۾

پاڻ محمود جا پٽ ۽ پنهنجي چاچي بزرگوار سيد حسين نهروال جا مريد ۽ خليفه آهن. تحرير ۽ تفريد ۽ تحقيق و توحيد جو رستو هلڻ وارن جا پيشوا- عشق ۽ شيفتگيءَ جي درياه ۾ غرق- ۽ شوق و آرام جي باهه ۾ ٻريل هئا. نهروال جي صحيح بيان ڪندڙ راوين جي مڪتوبات مان نقل آهي ته جڏهن سندن دل کي ڪمالات سان تونگري جو سرمايو حاصل ٿيو ته سندن ڏاڏي بزرگوار جسماني عالم کان دارالقرب روحانيءَ ڏي انتقال ڪرڻ وقت کين جانشين ڪيو. خلافت جو خرقو ۽ اجازت جي سند سندن سپرد ڪري. رهنمائيءَ جي دستار سندن مٿي تي رکي فرمايو ته احمد درويش جي واسطي بهتر هي آهي ته پنهنجي حجري کان هر هڪ ضرورت لاءِ ٻاهر نه نڪري ۽ پنهنجو پير ڪنهن شخص جي گهر جي آمدورفت ۾ رستي کان آشنا نه ڪري. مگر ڪڏهن

ڪڏهن ڪنهن خاص ضرورت سان بيابان ڏي پنهنجو ويڃڻ جائز سمجهي مرشد جي نصيحت جي برڪت سان گهمڻ ڦرڻ جي خواهش ڪڏهن به سندن خاطر ۾ نه آئي. ۽ صرف حجري جي چوڌياري- يار دوست جي صفائيءَ سان سندن تماشا گاه بني رهي.

اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ المتوڪل علي الله شيخ عزيز الله متوڪل مندوي- شهر نهرواله ۾ رهيل هو ۽ پنهنجي پير خواجه رڪن الدين کان شڪر جي خدمت ۾ الاهي معرفت جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو هو. هڪ ڏينهن خواجه رڪن الدين پير جي اجازت سان شيخ عزيزالله حضرت فريد الحق گنجشڪر رح جي عرس جو ارادو ڪيو ۽ انهيءَ لاءِ شهر جي بزرگن جي خدمت ۾ دعوت نامو موڪليا. سڀني اڪابرن قبول ڪيا مگر پاڻ قبول نه ڪيائون. قبول نه ڪرڻ جو سبب پنهنجي چاچي جي وصيت جو عذر ڪيائون. کان شڪر فرمايو ته: ”عزيزالله مجلس ڪنهن فرحت بخش بيابان ۾ ڪرڻ گهرجي ته جيئن توهان کي عذر جي گنجائش باقي نه رهي. ۽ وصيت جي خلاف ورزي به نه ٿيڻ گهرجي.“ پاڻ هن قرارداد تي دعوت قبول ڪيائون، ۽ جڏهن عرس جي مجلس ۾ ويڃڻ جو ارادو ڪيائون ته سجادگي پنهنجي ننڍي ڀاءُ سيد يعقوب جي حوالي فرمايائون. جيڪو ظاهري ۽ باطني ڪمالات وارو هو. هن سلسلي ۾ قرب وارن به فرمايو ته اسان جي واپس سفر جو وقت قريب اچي ويو آهي. جڏهن پاڻ عرس جي مقام تي پهتا ۽ هر طرح جي معرفت جون ڳالهيون دل کي الجھائڻ لڳن ته پاڻ حاضرين کي فرمايائون ته عشق ۽ محبت جي ڪا ڳالهه اڳرياد هجي ته بيان ڪيو. ڇو ته درويش جا ڪن دوستيءَ جو قصو ٻڌڻ جا مشتاق آهن. ادب جي لحاظ کان هر ڪنهن عذر ڪيو. پاڻ فرمايائون، ”نوع ادب ۾ فرد ڪامل حڪم جي تعميل آهي.“ مجبوراً هڪ شخص قصو شروع ڪيو:

”هڪ ڪنير کي پنهنجي محبوبه سان ڪمال درجي جي محبت ۽ عشق هو. جيئن ته هوءَ بي اولاد هئي. ان ڪري هڪ ڏينهن پنهنجي مڙس کي چيائين ته جيڪڏهن تون ڪنهن ٻي عورت سان نڪاح ڪرين ته ناموزون ناهي. ڇو ته تنهنجو ڪو جانشين نه آهي. شايد ٻي عورت مان توکي ڪو پٽ پيدا ٿي پوي ۽ منهنجي ڪري تنهنجو نسل ضايع نه ٿي پوي. مڙس چيو ته محبت جي غيرت مون کي اجازت نه ٿي ڏئي ته تنهنجي موجود هوندي ڪنهن ٻيءَ سان نڪاح

ڪيان. عورت جواب ڏنو ته جڏهن محبت ڪمال جي حد تائين ويندي آهي ته ان ۾ رشڪ ۽ نقصان جو ڪوبه خوف باقي نه رهندو آهي. خدا جو شڪر ۽ احسان آهي ته منهنجي ۽ تنهنجي محبت ڪمال درجي کي پهتل آهي ۽ هن عمدي ڪم جي اجازت مان پنهنجي خوشيءَ سان ڏيان ٿي. يقين ڪر ته محبت جي بنياد مان هڪ سر جو به نقصان نه ٿيندو. جڏهن عورت جو اصرار حد کان وڌي ويو ته مرد مجبور ٿي هڪ ٻي عورت سان شادي ڪئي. جيڪا حسن ۽ جوانيءَ ۾ خوب هئي. مطلب ته هن دلربائيءَ جي ڪري هن نئينءَ جي ربط ۽ رسم هن پراڻيءَ جي ياد آهستي آهستي دل کان وسارائي ڇڏي. ۽ هن جي ملڻ کان پوءِ هن جي خيال جو نقش ئي مرد جي ذهن مان ڌوبي ويو. ايتريقدر جو ڪيترائي ڏينهن گذرڻ کان پوءِ به هن پراڻيءَ جو نالو مڙس جي زبان تي نه ايندو هو ۽ هوءَ ويڃاري مجبوريءَ سان صبر اختيار ڪري جنهن جاءِ تي سواري جو جانور ٻڌندا هئا اُتي گوشتي نشين ٿي وئي ۽ فراق جو زمانو دوست جي ياد ۾ گذاريندي هئي. هڪ رات اهڙو اتفاق ٿيو جو انهيءَ گهر ۾ باهه لڳي. مرد کي به خبر پئي ته گهر ۾ باهه لڳي آهي. نوڪرن کي سڏ ڪري چيائين ته جلدي ڊوڙو ۽ جيڪو به سامان هن گهر ۾ هجي ڪڍو. ۽ انهيءَ عورت جو نالو وٺي چيائين ته هن کي به انهيءَ اوچتي آفت کان بچايو. جڏهن هن نااميد هئي خوشخبري ٻڌي ته هن تقريب جي ڪري منهنجو نالو مڙس جي زبان تي آيو آهي ته پنهنجي دل ۾ خيال ڪيائين ته منهنجو نالو سالن کان پوءِ باهه لڳڻ ڪري دوست جي زبان تي آيو آهي. ان ڪري مناسب ناهي جو مان هن باهه کان جدائي اختيار ڪيان. بلڪل بهتر هي آهي ته مان پاڻ کي پرواني وانگر جلائي ڇڏيان. هر طرح چئني طرفن کان ڪوشش ڪئي وئي پر هوءَ فراق جي باهه جي سڙيل هئي ۽ هن پڙندڙ باهه کان ٻاهر قدم نه ڪڍيو ۽ پاڻ کي خدا جي سپرد ڪري ڇڏيائين.

جڏهن هيءَ حڪايت ختم ٿي ته جوش و خروش شروع ٿيو پاڻ قوالن کي فرمايائون ته اهو غزل ڳايو جنهن کي ٻڌي قطب الاوليا خواجه قطب الدين بختيار اوشي رحه هن عالم آب و گل کان جان ۽ دل جي معراج ڏي ڪوچ فرمائي ويا هئا. چنانچه اهو غزل ڳايو ويو. سيد جي اشتياق جو شعلو پڙڪيو ۽ طلب باهه گهڻو مشتعل ٿي. انهيءَ حالت ۾ مؤذن تڪبير چئي پاڻ پوري توجه سان نماز ۾ متوجه ٿي ويا ۽ آخري سجدي ۾ جان سپرد جانان ڪري ابدي وصال حاصل ڪيائون.

مولانا فتح الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حقائق پناهي مولانا عبدالرحمن جامي رح جا همعصر هئا. طريقت ۽ حقيقت ۾ سندن قدم استحڪام سان ڇميل هو. مولانا غياث الدين احمد جي خدمت ۾ هميشه دوستي ۽ رازداريءَ جي رستي سان اچڻ ويڻ رهندو هو. هڪ ڏينهن اظهار خيال جي سلسلي ۾ پاڻ بيان فرمايائون ته ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ تي دل کي قناعت ناهي. جيڪڏهن اجازت هجي ته هي ڪتابي سلسلو ترڪ ڪري پنهنجي عمر ياد الاهيءَ ۾ گذاريان ۽ درويشيائي ڇنڊ ڦوڪ سان دل جو ويران گهر پاڪ ۽ صاف ڪري عرفاني شمع ان ۾ روشن ڪيان. فرمايائون هي مبارڪ خيال مولانا جاميءَ جي حضور ۾ عرض ڪرڻ گهرجي. چنانچہ تعميل ڪئي وئي. جواب مليو ته جيڪو ڪتاب تون پڙهي رهيو آهين، جيئن به ٿي سگهي پورو ڪري فق ۾ ضرورت مطابق ياد ڪر. ان کان پوءِ خدا جو ٿي وڃ ۽ خوديءَ جي پاڙ ڪڍي اڇلائي ڇڏ. چنانچہ ائين ئي ٿيو. ٿورو وقت به نه گذريو ته پاڻ پنهنجي وقت جي صاحبان طريقت جا گروه جا پيشوا ٿيا.

شيخ عزيز الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ يحيٰ ابن شيخ لطيف الدين جا پٽ ۽ فاروقي نسل آهن. فرخ شاهه ڪابليءَ سان سلسلو وڃي ٿو ملين. خواجہ رڪن الدين چشتيءَ جا مريد ۽ خليفه آهن. جن جي قبر نهروال ۾ آهي. چون ٿا ته پاڻ ۽ سندن پيءُ شيخ احمد ٻئي ننڍا هئا ته پيءُ جو ساڻو هڻي ويو. ماءُ جي هٿ ۽ اجازت سان نهروال ۾ خواجہ رڪن الدين چشتيءَ وٽ آيا. ماءُ پنهنجي مٿي جي چادر پٽن کي ڏئي ڇڏي هئي ته منهنجي نشاني ساڻ ڪڍي وڃو. جڏهن ٻئي ڀائر خواجہ جي آستاني تي پهتا ته خواجہ جي ضمير ۾ عڪس پيو ته شيخ يحيٰ دهلويءَ جا به پٽ دروازي تي بيٺا آهن. خواجہ خادم کي فرمايو ته اجازت ڏين ته اندر اچن. هو ٻئي نوجوان هٿ تي چادر رکي اندر آيا. خواجہ بي انتها نوازش ۽ مهرباني فرمائي. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ شيخ احمد کي رستي جو انتظام ڪري واپس دهلي موڪليو ۽ فرمايو ته شيخ احمد جون ظاهري ۽ باطني فتوحات ماءُ جي خدمت ۽ فرمانبرداريءَ ۾ آهن ۽ شيخ عزيز الله جي ڪشودڪار نهروال، روپش

جي نالي سان لکيل آهي. چنانچہ عزيزالله کي پاڻ وٽ رکي پاڻ جي خدمت سپرد ڪئي. کين به انهيءَ خدمت ۾ دلچسپي ٿي وئي. هڪ رات پاڻ ختم ٿي ويا ۽ رات اڌ کان به وڌي وئي هئي. قلعي جو دروازو به بند ٿي ويو هو. انهيءَ خوف کان ته خواجه پاڻ گهرندا ۽ نه ملندن ته خدمت جي خلاف ٿيندو موريءَ جي رستي کان ٻاهر ويا ۽ پاڻ واري جي گهر پهچي پاڻ وٺي آيا. جڏهن ضرورت وقت پاڻ ملي ويو ۽ خواجه کي اها به خبر هئي ته پاڻ ڪونه آهن ۽ هن طريقي سان آندا ويا آهن ته ڪمال عنايت سان فرمايائون ته الاهي فيض مان جيڪي ڪجهه اڄ رات رڪن الدين کي ملندو، اهو تنهنجي حوالي ڪيو ويندو. سندن ئي حوالي سان ماڻهو بيان ٿا ڪن ته انهيءَ رات ۾ صفاتي ۽ افعالي توحيد جو وجدان ٿيو ۽ دل ۾ ايترو ته فروغ حاصل ٿيو جو خود بينيءَ کان نجات ملي وئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ پير جي اجازت سان احمد آباد ۾ آيا. هتي شيخ احمد کهوتہ سان ملاقات ٿين. هڪ ڏينهن پاڻ شيخ احمد کان پڇيائون ته هن صوبي جو پير ڪير آهي. شيخ احمد چيو ته جيڪو جسر جي باري ۾ جلد سبڪدوش ٿي وڃي. انهن ئي ڏينهن ۾ شيخ احمد بيمار ٿيو انهن هڪ درويش کي به ڪپڙي جا ٽڪرا ۽ هڪ گلاب جو شيشو ڏئي هنن ڏي موڪليو. پاڻ قبول نه فرمايائون. ۽ چيائون ته درويشن کي دعا ئي ڪافي آهي. درويش جيڪي ڪڍي آيو هو وري واپس ڪڍي ويو. شيخ فرمايو ته توهان هن پردي ۾ ائين ئي ٿا چئو ته احمد جو ڪفن هن ڪپڙي مان ظاهر ٿيندو. چڱو هن کي حفاظت سان رک. ايتري تائين جو نتيجو ظاهر ٿئي. حاصل ڪلام ته جڏهن خيال جي مطابق ظهور ٿيو ته پاڻ شيخ احمد کي قبر ۾ دفن ڪري دولت آباد دکن جو رستو ورتو. جيئن ته اتي بت پرستيءَ جو رواج هو ۽ ماڻهن جو ڪاروبار برهمڻن جي هٿن ۾ نظر آيو لهنذا پاڻ وري مالوہ جو ارادو ڪيائون. جڏهن پاڻ نربدا درياھ وٽ پهتا ته اتان سلطان محمود ابن خان جهان وٽ اهو پيغام موڪليائون ته مان انهيءَ شرط سان شهر ۾ ايندس ته سلطان استقبال نه ڪري ۽ مون سان ملڻ لاءِ نه اچي ۽ نه ڪجهه هديو موڪلي. سلطان اهو حڪم ٻڌي اکين تي رکيو ۽ سندن قدمن سان شهر ۾ رونق ٿي. چند ڏينهن کان پوءِ محمود پنهنجي بيتابي ۽ محروميءَ جي ڳلا- شيخ جي محرمين سان ڪرڻ شروع ڪئي. پاڻ فرمايائون ته جيڪڏهن صرف هڪ دفعي جي ڏسڻ تي سلطان راضي هجي ته حرج ناهي ۽

قصر جو كفارو آسان آهي. ان کان پوءِ پتن کي گجرات موڪلي ڇڏيائون ۽ پاڻ منڊو (مانڊو) گوشتي نشين ٿي ويا. شيخ صالح ابن رفيع الملڪ پنهنجي پيءُ ۽ ڏاڏن کان بيان ڪيو آهي ته هڪ رات شيخ عزيزالله جي طبيعت ۾ انقباض پيدا ٿيو. حجري کان گهر ۾ آيا ۽ اندر وارن کان پڇيائون ته ڇا توهان وٽ دنيا جي شين مان ڪجهه آهي. دائيءَ جواب ڏنو ته اڄڪلهه بيبي دُرملڪ جو ڪير ڇڏايو ويو آهي ان ڪري ان لاءِ مانيءَ جو ٽڪرو پوري ڪير ۾ پڇائي رکيو اٿئون. فرمايائون ته ٻاهر ڪٿي وڃ. جيڪڏهن ڪو درويش نه ملي ته ڪنهن جانور کي ڏئي ڇڏ. اهو چئي پوءِ پاڻ حجري ۾ هليا آيا. جڏهن ڪير پياڪ ٻارڙي بک کان رڻ شروع ڪيو ته ان کي سندن وٽ وٺي آئي ۽ مڙهي جي پيرن وٽ لٽائي ڇڏيائين. پاڻ پنهنجي پير جو آڱو ننڍڙيءَ جي وات جي طرف وڌايو. ٻارڙي آڱو ڇوسڻ لڳي ۽ رڻ کان چپ ڪيائين. انهيءَ رات خدا جي حڪم سان ستره دفعا عزيز الله المتوڪل علي الله جو غيبي آواز ٻڌڻ ۾ آيو. ان وقت کان ماڻهن به کين انهيءَ خطاب سان سڏڻ شروع ڪيو.

شاهه عالم گجراتي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن نالو سيد محمد آهي ۽ پاڻ قطب عالم جا پٽ آهن. جيئن ته وچان پٽ آهن، ان ڪري کين ”منجهلو“ ڪري به سڏيندا هئا. جنهن جي معنيٰ آهي ”وڃون“. پاڻ تصوف جي سڀني مقامات ۽ طريقت جي منزل تي پهتل هئا. سندن استاد شيخ سراج الدين چشتي احمد آبادي کان ماڻهو روايت ٿا ڪن ته فرمائيندا هئا ته عنصري جسم ۾ نفس ناطقه جو نزول تاريخ نائين ذي القعد هجري سنه ۸۰۱ سو سترهن جي رات ۾ ٿيو ۽ هوش سنڀالڻ واري دور کان اميرن ۽ سردارن جي ميل جول کان پري ۽ دانش و بينش جي حاصل ڪرڻ ۾ مصروف هئا. عهد ڪري ڇڏيو هئائون ته نوڪري نه ڪندس چاهي بادشاهه پنهنجي بادشاهيءَ جي وڃ معاش ۾ مقرر ڪري. جيئن ته پاڻ هن ميدان ۾ قدم استحڪام سان ڇمايو هئائون لهنذا چند ڏينهن کان پوءِ انهيءَ زمين جي سڀني اميرن ۽ سلطانن سندن آستاني کي چمڻ پشت پناهيءَ جو سبب سمجهڻ لڳا ۽ پنهنجي گهرن ۾ سندن اچڻ کي فخر جو باعث سمجهندا هئا. لکيل آهي ته جڏهن سچن ۽ بااعتقاد مريدن جي نظر سندن نوراني چهري تي پوندي

هئي ته آهي بلڪل بي قابو ٿي سجدي ۾ ڪري پوندا هئا. جڏهن اها ڳالهه گهڻن ماڻهن کان ٻڌڻ ۾ آئي ته مولانا سراج الدين ملتاني عالم نهروال جن جو عمل سندن علم جي مطابق هو. شاھ جي خدمت ۾ آيا ته جيئن سجدو ڪرائڻ کان روڪين. ڇو ته شريعت ۾ اهو عمل بلڪل ناجائز آهي. ۽ وڏي تعجب جي ڳالهه اها آهي ته جڏهن مولانا سراج الدين جي نظر شاھ جمال تي پئي ته بي اختيار مٿو زمين تي رکي سجدو ڪيائون. شاھ فرمايو ته مخلوق جي سامهون سجدو ڪرڻ درست ناهي. مولانا جواب ڏنو ته بيشڪ ائين ئي آهي ليڪن مان ڇا ڪيان مون ۾ ضبط جي طاقت نه رهي. ان کان پوءِ حقائق بيانيءَ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ گهڻا اسرار جا معما حل ڪيا ويا. ٽيهٺ سال جي عمر هئڻ ۽ ويهين جمادي الثاني هجري سنه 1287ء تي اسيءَ تي روحاني عالم جي طرف ڪوچ فرمائي ويا سندن قبر رسول آباد ۾ آهي جيڪو احمد آباد گجرات جو هڪ محلو آهي.

قاضي عطاءُ الله چشتي قدس سره جي ياد ۾

ڪن روايتن ۾ آهي ته سندن ولادت دهليءَ ۾ ٿي. بيعت ۽ طريقت جو پير ڪير هئڻ اهو حال ڪٿي به لکيل نه ڏٺو ويو. پاڻ پنهنجي زماني جي عالمن ۽ ڪامياب صاحبان سعادت جا مرجع هئا. چون ٿا ته جڏهن پاڻ حجاز جي سفر کان هندوستان واپس آيا ته جيڪا مومن زال سندن نڪاح ۾ هئي اها نياڻيءَ کي ڇڏي هن جهان ما ڪوچ ڪري وئي. جڏهن اها چوڪري پيءُ جي پرورش سان وڏي ٿي ۽ هن جي عمر ڏهن سالن کان مٿي ٿي ته حضور خاتم النبيين عليه السلام جن خواب ۾ ارشاد فرمايو ته عطاءُ الله تنهنجي نياڻي شيخ بهاءُ الدين صديقيءَ جي نالي روز اول کان نالي ٿي چڪي آهي. جيڪو مندو (ماندو) ۾ گوشي نشين آهي. لهنذا مندوءَ وڃ ۽ تعميل ڪر. لاچار پاڻ گجرات کان مندوءَ ۾ آيا ۽ شيخ بهاءُ الدين کي تلاش ڪيائون. جڏهن خبر پيڻ ته حڪم مطابق مٿيون عمل ڪيو ويو ۽ پاڻ به انهيءَ ئي شهر جي آخري سرحد جي ڪنڊ تي هڪ ڪنارو اختيار ڪيائون. ۽ اتي ئي رهيا. ايتريقدر جو آخري سفر عمل ۾ آيو. سندن قبر تي خليج سلطانن هڪ گتبد تعمير ڪرايو آهي. شيخ نجم الدين ابن بهاءُ الدين جيڪو شاھ ميانجي چشتي مندوي جو پيءُ آهي. سندن ئي نياڻيءَ مان هو.

مولانا سعدالدين ڪاشغري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ فنا في الله جي جنگل جون گهاٽيون طءُ ڪري چڪا هئا. ۽ بقبالله جي درياه ۾ تري رهيا هئا. حقائق جي آگاه مولانا عبدالرحمن جاميءَ لکيو آهي ته سندن جذبات ۽ حالات جو ايترو ته جوش هو جو جن ڏينهن ۾ سندن توجه عالم اسرار جي طرف ٿي هئي. انهن ڏينهن ۾ بي خوديءَ ۽ بي هوشيءَ کين غنودگيءَ جي طور تي ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن مون نا واقفيت سان عرض ڪيو ته جيڪڏهن توهان ڪجهه دير لاءِ وهائي تي مٿو رکي آرام ڪيو ته بي وقتو نه ٿيندو فرمايائون ته جامي اهو گمان نه ڪجان ته هن گروه کي خواب شيرين کانسواءِ ٻيو نشو به سرور پيدا ڪري ٿو سگهي. اهو ارشاد ٻڌي مان پاڻي پاڻي ٿي ويس.

غوٽي-انهيءَ شڪ ۾ ناهي ته سڀ ماڻهو صورت ۽ شڪل ۾ هڪجهڙا آهن مگر انهيءَ اشتراڪ مان اهو نتيجو نه ڪڍڻ گهرجي ته معنيٰ ۾ به پاڻ ۾ مثل آهن. بلڪ اهڙو حال آهي ته هڪ شخص ته اڪيون بند ڪري الاهي باغ جو سير ٿو ڪري ۽ انهيءَ جهڙو ٻيو ماڻهو انهن غافلن مان هوندو آهي جيڪو بيهوشيءَ جي بساط تي ويٺل ڍڪر کائيندو آهي.

شاهه عبداللہ شطاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

حضرت اعليٰ سندن لقب هو. پاڻ حسام الدين جا پٽ هئا. جن جو سلسلو هن طرح آهي. حسام الدين ابن رشيدالدين ابن ضياءُ الدين ابن نجر الدين ابن جمال الدين ابن شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر سهروردي ۽ شيخ محمد عارف جا خليفا آهن جن کي شيخ محمد عاشق کان خلافت هئي. ان کي پنهنجي پيءُ شيخ خداقلي ماوراءالنهر کان ۽ ان کي شيخ ابوالحسن عشقيءَ کان- ان کي مولانا ابولمظفر ترڪ کان- ان کي شيخ ابو يزيد اعرابيءَ کان- ان کي شيخ محمد مغربيءَ کان ۽ ان کي سلطان العرفاء شيخ ابو يزيد بسطاميءَ کان هئي قدس الله اسرارهم. انهيءَ ڪري هن سلسلي کي ايران ۽ توران ۾ عشقيه ۽ دارالملڪ روم ۾ بسطاميه چوندا آهن. لکيو اٿن ته دعوت جو علم- ذڪر جو طريقو ۽ شغلن جي روش انهيءَ ئي مشهور سلسلن ۾ سلوڪ ۽ هدايت جو دارومدار آهي. هي سڀ ڪجهه پاڻ عمل ۾ آندائون ۽ طريقت جي بزرگن کان

حاصل ڪيائون.

هڪ رسالو لطائف غيبه سندن تصنيف آهي. سلطان غياث الدين خلجي شاھ مالوه جي نالي ترتيب ڏنو هئائون. هن رسالي ۾ پاڻ لکن ٿا- توحيد جا اسرار- وجد جا اطوار- الاهي حقائق ۽ طريقت و حقيقت جا دقيقا جيڪي خيالات جي لوح تي محفوظ هئا. هي يا ته **وَعَلَّمَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا** (۽ اسان پنهنجي طرف کان هن کي هڪ خاص علم سيڪاريو هو) جي رهنمائيءَ جي بدولت مبدئي فياض کان بغير واسطي جي پهتا هئا يا **فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ** (جيڪڏهن توهان کي معلوم نه آهي ته اهل ذڪر کان پڇندا ڪيو) جي حڪم موجب طريقت جي مشائخ کان بالواسطه معلوم ٿيا هئا. هنن سڀني ڳالهين کي قلم جي ذريعي ورقن ۾ لکيو ويو آهي ته جيئن اهل ظاهر ۽ اهل باطن ٻنهي کي فيض پهچي. ۽ رحمتہ للعالمين هئڻ جو اطلاق خلافت منهنجي مٿان به صحيح اچي.

وڌيڪ لکيو اٿن ته ذڪر نفي اثبات جي تلقين گهڻن هادين ۽ مقبول پانهن کان مون کي پهتي آهي. مان جنهن وقت بخارا ۾ هئس ان وقت مون ٻڌو هو ته شيخ مظفر ڪتابي خلوتي. جيڪو نيشاپور ۾ آهي. صوفيءَ کي ٽن ڏينهن جي خلوت ۾ خدا تائين پهچائي ٿو ڇڏي. فوراً مان شيخ مظفر جي خدمت ۾ ڊوڙندو ويس. جيڪي ڪجهه ڪن سان ٻڌو هئم ان کان هڪ هزار دفعا وڌيڪ اکين سان ڏٺم. هڪ عرصي تائين شيخ مظفر جي خدمت ۾ رهي نفي اثبات جو ذڪر ۽ ان جو تصور ياد ڪيم. هي طريقو شيخ ابراهيم عشق آباديءَ کان انهن کي سيد نظام الدين حسين کان انهن کي شيخ محمد خلوتيءَ کان ۽ انهن کي شيخ نجم الدين ڪبري کان حاصل ٿيو هو. انهيءَ سلسلي ۾ خراسان ۽ عراق کان سياحي ڪندو آذربائيجان جي ملڪ ۾ پهتس هتي سيد علي موحد جي خدمت حاصل ٿي. سيد علي موحد کي شريعت- طريقت ۽ حقيقت ۾ ڪمالات جي زيور سان آراستہ ڏٺم. ۽ انهن جي صحبت سان مون کي گهڻو ڪجهه فائدو پهتو سيد علي موحد کي شيخ زين الدين خوانيءَ کان اجازت مليل هئي جيڪي چئن واسطن سان شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين سهرورديءَ کي پهچن ٿا.

پاڻ هجري سنه ۸۰۰ نوي ۾ ترڪ تعين ڪري خلوتخاني الاتعين جي

طرف ڪوچ فرمائي ويا. سندن خوابگاه مندو (ماندو) ۾ آهي سلاطين خلجيءَ جي مقبري جي ڏکڻ طرف آهي.

شاهه جي جسم تي سلطاني لباس ۽ همراه صوفين جي جسم تي فوجي وردي هوندي هئي. انهيءَ شان سان جهنڊو کڻندا هئا. ۽ نغارو وڄائيندا هئا. اهڙي طمطراق سان سياحي ڪندا هئا ۽ اهل جهان کي فيض پهچائيندا هئا. ۽ فائدو حاصل ڪندا هئا. رستي ۾ جنهن زمين يا جاءِ تي پهچندا هئا انهيءَ سر زمين جي مشائخن کي پيغام موڪليندا هئا ته هڪ درويش انهيءَ خيال سان سياحي اختيار ڪئي آهي ته جيڪڏهن توحيد جي ڪلمي جي معنيٰ ڪو شخص ان کان بهتر ڄاڻندو هجي ته اهو مسافر کي تعليم ڏئي ۽ جيڪڏهن ائين نه هجي ته پوءِ مقيم ماڻهن جو بغير مشقت جي فائدو انهيءَ ۾ آهي ته هو گنج توحيد مسافر کان حاصل ڪن. ڇو ته اهڙي فرصت جنهن ۾ سعادت جا اسباب پهچن دشواريءَ سان هٿ ايندي آهي. مطلب ته جڏهن پاڻ بنگاله ۾ پهتا ته معمول مطابق اهڙي پيغام شيخ محمد علاڏي به موڪليائون. جيڪو اڄ شيخ قاضن شطاريءَ جي نالي سان مشهور آهي. شيخ محمد علاڄ جواب ڏنو ته اهڙيون فضول ڳالهيون ڪندڙ شخص خراسان ۽ پارس کان گهڻا ايندا آهن. پيغام ڏيڻ واري جو شاهه صاحب جواب ٻڌي فرمايو ته شيخ محمد علاڄي ڪمالات جو ظهور مون فضول گو جي تلقين تي منحصر آهي. انهن ڏينهن ۾ سلطان غياث الدين خلجيءَ ڇتور جي قلعي جو محاصرو ڪيو هو. پاڻ بنگاله ڏي رخ ڪيائون ته انهيءَ راه تي اچي قلعي مذكور جي هيٺان ترسيا. سلطان حاضر ٿي آستانه بوسي ڪئي. انهيءَ مورچي مان جيڪو سندن خيمي گاهه جي برابر هو. سندن توجه سان ايترن ٿورن ڏينهن ۾ قلعو فتح ٿي ويو جو گمان ۾ به نه ٿو اچي سگهي. سلطان نهايت تعظيم ۽ اعزاز سان کين پنهنجي روانگيءَ کان اڳ دارالاسلام مندو (ماندو) ۾ روانو ڪيو. چون ٿا ته ان جي قريب قريب شيخ محمد علاڄلو ڪيو هو. هڪ ڏينهن شيخ محمد علاڄي والد بزرگوار خواب ۾ فرمايس ته - علا - تنهنجي گرھ ڪشائي هن قسم جي رياضت سان تعلق نه ٿي رکي بلڪ انهيءَ خراساني فضول گو جي حوالي آهي. جنهن کان توکي انڪار آهي. مجبوراً دشواريءَ سان ۽ تن تنها وطن کان سفر ڪرڻو پيس ۽ مندوءَ ۾ حاضر ٿيا. شاهه جي دروازي تي ٽن ڏينهن تائين بيٺا رهيا ۽ انتظار

ڪيائون. چوٿين ڏينهن صبح جو شاھ صاحب ٻاهر آيا. امتحان ورتائون ۽ گهڻي سرزش ڪيائون. ۽ اثرائتيون نصيحتون ڪري معلومات پهچايائون ۽ چند ڏينهن کان پوءِ خلافت جي خلعت سان سرفراز ڪري وطن ڏي روانو ڪيائون.

هن سلسلي جي پيرن کي شطاري ان ڪري چوندا آهن جو شطاري مشائخ شاهراه طريقت جي سلوڪ ۾ ٻين خاندانن جي مشائخن کان زياده تيز ۽ تيز رفتار هوندا آهن. چون ٿا ته جيڪو هنن جو اول قدم هوندو آهي اهو ٻين درويشن جو آخر قدم هوندو آهي. هڪ مدت تائين هن معنيٰ کي حل ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪندو رهيس ۽ پريشان رهيس. جڏهن هن سلسلي جي اشغال ۽ اذڪار جي خبر پئي ۽ ٻين ڪيترن گروهن جي صوفين جو سلوڪ هنن جي مقابلي ۾ ڏٺو ته سواءِ هن جي ڪو تفاوت نظر نه آيو ته شطاري مشرب ۾ صوفي عين ذات کان ڏاڪي به ڏاڪي عالم تعينات ۾ خاڪ جي مرڪز تائين نزول ٿو ڪري ۽ ان کان پوءِ جيئن نزول ڪيو هئائين تيئن عروج ۽ هر منزل جي آئين کي چڏيندو وري عالم الله کي پهچي ٿو وڃي ۽ جمهور مشائخ جي طريقي ۾ هيءُ ڳالهه آهي ته طالب پهريائين درجي بدرجي عالم ناسوت کان صعودي سير ٿو ڪري. وحدت الوجود جي مرتبي تائين ترقي ڪندو آهي ۽ پوءِ انهيءَ مقام کان تعينات کي قبول ڪندو آهي. ۽ هر هڪ تعين ۾ ان جو رنگ وٺندو آهي. عالم شهادت جي طرف هليو ايندو آهي. هنن ٻن طريقن جي مقابلي سان اها ڳالهه سمجه ۾ آئي ته اول قدم کان عبارت اهوئي سلوڪ جو آغاز آهي انهيءَ مرتبي احديت ڏي- ۽ ان کان سواءِ ٻي معنيٰ جنهن ۾ شڪل خوبي پيدا ٿيندي هجي. غالباً هرگز مراد نه هوندي.

جواهرن جو گوشوارو

جيڪي اصحاب تحقيق جي اسرار خاني جا پرده دار آهن ۽ جيڪي توحيد جي پردي جا محرم آهن انهن جو دستور آهي ته آواز ۽ لفظن جي ذريعي سان پنهنجي واردات جو اظهار اصطلاحات ۾ ڪندا آهن. انهن جا اصول ۽ وضع تي نظر ۽ قياس ڪري احرار جي لقب جي وجه تسميه هن طرح بيان ٿي سگهي ٿي ته سلوڪ ۾ هڪ مقام هوندو آهي. حفظ العهد جو جنهن مان مطلب صوفين جي اصطلاح ۾ هي آهي ته هُو الْوَقُوفُ عِنْدَ مَا حَدَّهُ اللَّهُ تَعَالَى لِعِبَادِهِ (انهيءَ

مقام تي بيهڻ جنهن کي الله جل شانہ پنهنجي بندن لاءِ محدود ڪيو آهي) ۽ حفظ جا ٻه قسم آهن (1) **حِفْظُ عَهْدِ الرَّبُّوبِيَّةِ** (2) **حِفْظُ عَهْدِ الْعَبْدِيَّةِ** - حفظ عهد الربوبيت هي آهي ته سڀني ڪمالات جي نسبت رب جي طرف وڃي ۽ حفظ عهد العبوديه هي آهي ته سڀني نقصانات کي پاڻهي جي طرف منسوب ڪيو وڃي. **عَلِي مَانَطَقَ بِهِ الْقُرْآنُ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ** (جيئن قرآن پاڪ تعليم تو فرمائي ته اي پاڻها جيڪڏهن توکي ڪو فائدو پهچي ته الله جي طرفان سمجھ ۽ جيڪڏهن ڪو نقصان پهچي ته تنهنجي نفس جي طرفان آهي) پوءِ جڏهن موحد ۽ باصفا صوفيءَ کي اذڪار ۽ اشغال جي بدولت رعايت حفظ العهد جو حوصلو پيدا ٿي وڃي ۽ انهيءَ حفظ جا آثار صوفي مذڪور جي سڀني وقتن ۽ حالتن کي پڪڙي وٺن ته انوقت حڪمت اجماليءَ جو جمال هن جي بصيرت جي اک کي نظر اچڻ لڳندو آهي ۽ اجمالي حڪمت مان مراد هي آهي. **هي العلم بحقائق الاشياءِ واوصافها واحكامها علي ما هي عليه وار تباط الاسباب بالمسبب واسرار انضباط نظام الموجودات والعمل بمقتضاه.** (اجمالي حڪمت جي مفهوم ۾ هيٺيان امور داخل آهن (1) شين جي حقيقت ۽ ان جون صفون ۽ حڪم جيئن ۽ جيڪي آهن. انهن جو علم هئڻ (2) اسبابن جو ربط مسبب سان جيڪي ڪجهه آهي ان جو علم حاصل هجڻ (3) موجودات جو نظام ڪهڙي طرح منضبط آهي هن جي اسرار جو علم حاصل ڪرڻ (4) علم جي موجب عمل ڪرڻ) ۽ **بِحُكْمٍ مَنْ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا** (جنهن شخص کي ڳالھ جي سمجھ ڏني وئي انهيءَ بيشڪ وڏي دولت حاصل ڪئي). ذڪر ڪيل حڪمت جو تفصيل چئن قسمن سان صوفيءَ کي معلوم ڪرايو ويندو آهي. هي چارئي قسم ترتيب وار خير ڪثير ۾ داخل آهن.

(1) جنهن جي حڪمت جي متعلق ڪلام ڪري ٿو سگهجي آهي شريعت ۽ طريقت جا علم آهن.

(2) جنهن حڪمت جي نسبت ڪلام کان خاموشي بهتر آهي آهي اسرار حقيقت آهن.

(3) جيئن روايت ڪئي وئي آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن مديني منوره جي هڪ رستي کان وڃي رهيا هئا ۽ ساڻن گڏ سندن ڪي اصحاب

سڳورا رضوان الله تعاليٰ اجمعين به ساڻ هئا. کين هڪ عورت قسم ڏنو ته منهنجي گهر ۾ توهان سيئي هلو. چنانچہ هو ويا. اتي وڃي ڏٺائون ته هڪ باهه بري رهي آهي ۽ ان عورت جو اولاد انهيءَ باهه جي چوگرد ويٺا آهن. عورت عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم الله جل شانہ پنهنجي بندن تي وڌيڪ رحم ڪرڻ وارو يا مان پنهنجي اولاد تي. پاڻ سڳورن فرمايو ته الله ئي وڌيڪ رحم ڪرڻ وارو آهي ڇو ته هو ارحم الراحمين آهي. پوءِ هن عورت عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم ڇا توهان اهو چئي سگهندا ته مان پنهنجي ڪنهن ٻار کي باهه ۾ وجهڻ گوارا ڪندس (جيڪڏهن مان گوارا نه ڪنديس) ته پوءِ الله تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي بندن کي ڪيئن باهه ۾ وجهندو جيئن ته هو ارحم الراحمين آهي. راوي چئي ٿو ته اهو ٻڌي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن رُنا ۽ فرمايائون ته مون وٽ به انهيءَ قسم جو وحي آيو آهي.

حڪمت مجهولہ اُها حڪمت آهي جنهن جو سبب اسان ماڻهن کان لڪل آهي. جيئن ڪن ماڻهن جون تڪليفون- ٻارن جو موت- ۽ دوزخ ۾ هميشه رهڻ- انهيءَ حڪمت تي ايمان آڻڻ هن جي ٿيڻ تي راضي ۽ انهيءَ کي عدل ۽ حق ڪري مڃڻ ۽ عقيدو رکڻ واجب آهي.

(4) حڪمت جامعہ ۾ هي ڳالهيون داخل آهن. (1) حق جي معرفت ۽ ان تي عمل ڪرڻ (2) باطل جي سڃاڻپ ۽ ان کان پاسو ڪرڻ جيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ”اي منهنجا الله مون کي حق ڏيکار ۽ اُن جو اتباع ڪرڻ نصيب فرمائ ۽ مون کي باطل جو علم ڏي ۽ ان کان اجتناب ڪرڻ جي توفيق ڏي. بيشڪ تون دعائن کي قبول فرمائڻ وارو آهين.“

هاڻي ٻڌو ته اصل مطلب هن تمهيد جو اهو آهي هر ٻن مرتبن جو ملڪو ۽ چارئي حڪمتون حاصل ٿيڻ جي بدولت ذڪر ڪيل صوفي حجت الحق علي الخلق (خلقت تي حق جي محبت) تي ويندو آهي. جيڪا ڪامل انسان جي عبارت آهي ۽ خلافت جي مرتبي تي پهچي حریت جو جو پائيندو آهي. حریت صوفين جي اصطلاح ۾ آهي ته هي الاطلاق عن رق الاغيار (غيرن جي غلاميءَ کان آزاد ٿيڻ آهي) ۽ اها ئي قسم جي آهي (1) عام حریت- هي آزادي حاصل ڪرڻ آهي شهوت جي قيد کان (2) خاص حریت- هي ارادن جي قيد کان آزاد ٿيڻ آهي بنفاء ارادة العبد في ارادة الحق (ٻانهي جو ارادو حق جي ارادي ۾ فنا

ٿيڻ سان (3) خاص الخاص حریت۔ سالڪ کي نورالانوار جي تجليءَ پنهنجو پاڻ کي هلاڪ ڪرڻ جي آرزو۔ ۽ آرزو کي رسمن ۽ آثارن سان دلبرستي رهندي آهي، انهيءَ دلبرستيءَ کان چوڻڪارو حاصل ڪرڻ۔ اهو حریت جو ٽيون قسم آهي ان کان پوءِ جنهن شخص کي هي مرتبا حاصل آهن انهيءَ شخص کي جڏهن انهن حالتن ۾ هميشگي ۽ قيام نصيب ٿئي ته ان کي ”احرار“ چوندا آهن.

هاڻي صوفين جي اصطلاح ۾ اها ڳالهه آهي ته جيڪا شيءِ محض الله تعاليٰ جي بغير عمل ۽ ڪوشش جي قلب تي وارد ٿئي ٿي جيئن غلامي۔ آزادي۔ غم۔ خوشي۔ بسط ۽ قبض ۽ اها شيءِ نفساني صفتن جي ظاهر ٿيڻ سان زائل ٿي وڃي ٿي چاهي ان جي عقب ۾ ميلان هجي يا نه، اها شيءِ جيڪا دوام سان قائم رهي ته ان کي ”مقام“ چوندا آهن. هتان معلوم ٿي ٿو سگهي ته صاحبانِ ولایت جا لَقَبَ انهن جي مقامات جي اعتبار سان ٿيندا آهن. ڇو ته تعين لقبن جي سببن مان آهي. گذريل بيان به هڪ سبب آهي.

برهان المحققين خواجہ ناصرالدين عبيدالله رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

پاڻ لفظ ”خواجہ احرار“ سان مشهور آهن. خواجہ شهاب الدين شاشيءَ جا فرزند آهن ۽ خواجہ شهاب الدين خواجہ محمد ناميءَ جا پوٽا آهن جيڪو عالم متبحر ابوبڪر محمد ابن اسماعيل قفال شافعيءَ جي بزرگ دوستن مان هئا. شيخ ابوبڪر ڪشفي ۽ ڪسبي علم ۾ پنهنجو مثل نه رکندا هئا. احرار الاولياءَ جن جي والده ماجده خواجہ داؤد ابن خواجہ خاوند ظهور ابن شيخ عمر باغتانيءَ جي ڌيءُ آهي. جن جو سلسلو سورهن واسطن سان امام عبدالله ابن حضرت عمر بن خطاب تائين پهچي ٿو سندن پير ارادت مخدوم العرفا حضرت يعقوب چرخي رح سرزي هئا. جيڪي حضرت خواجہ بزرگ خواجہ بهاء الحق والدين نقشبند جا وڏا خليفا هئا.

اي ٻڌڻ وارو! سندن حالات جي بيان مان گهڻا باب آهن. ڪتاب رشحات ۾ سندن ڪجهه حالات لکيا ويا هئا ته هن ڪتاب جا سڀ صفحا سندن ئي

حالات سان ڀرجي ويا. پوءِ انهيءَ صورت ۾ هي ڪتاب جيڪو محض نموني جي طور تي اختصار تي ٻڌل آهي سواءِ مختصر ٻه يا ٽي حرف ۽ عنوان جا ڪجهه لفظن کان وڌيڪ ڪاٽي ٿو گنجائش رکي سگهي. لهنذا هر هڪ باب جو هڪ نڪتو قلم جي حوالي ڪيان ٿو.

سندن ولادت رمضان المبارڪ جي مهيني ۾ سنه 1208 سوڦهه ۾ ٿي. ۽ پاڻ اسي يا اٺاسي سال جا هئا. چوٿين سال جي شروعات ۾ تعليم جو تعلق قدس الاهيءَ جي حضور ۾ هو. پاڻ فرمائيندا هئا ته ٻارهن سالن جي عمر پنهنجي حالت تي قياس ڪري مان اهو عقيدو رکندو هئس ته الله جل شانہ ڪنهن به انسان کي هن طرح پيدا نه ڪيو آهي جو هو پنهنجي پيدا ڪرڻ واري کان غافل ٿي سگهي. آخرڪار معلوم ٿيو ته منهنجو اهو عقيدو ازلي عنايت هئي. وڌيڪ پاڻ فرمائيندا هئا ته جڏهن مان مرزا شاه رخ جي زماني ۾ هري ۾ هئس ته مونکي هڪ ڪوڏيءَ جي به خرچ ڪرڻ جي استطاعت نه هئي. هڪ ڏينهن بزار ۾ هڪ گداگر گڏائيءَ جي طريقي تي سوال ڪيو ان وقت مون وٽ هڪ پراڻو پٽڪو هو اهو مون هڪ ٿانون واري کي ڏنو ۽ چيم ته هي پاڪ آهي ۽ ديڳ ڌڻڻ واسطي مناسب آهي. ٿانون واري (طباخ) گداگر کي پيٽ پري کاڌو ڪارايو ۽ پٽڪو مون کي واپس ڪيو ليڪن مون واپس نه ورتو ۽ رستو وٺي هليو ويس.

چون ٿا ته سندن طبيعت حمام ۽ غسل ڪرڻ کان بيزار هئي. سبب پڇو ويو ته جواب ڏنائون ته سلوڪ جي آغاز ۾ عوام جي خدمت ڪندو هئس. حمام ۾ هر روز پندرهن يا سورهن ماڻهن کي مالش ڪندو هئس. هڪ ڏينهن حمام جي حرارت سان طبيعت بيمار ٿي پئي هئي. انهيءَ ڪري دل حمام کان پاسو ڪندي آهي. هڪ دفعي پاڻ فرمايائون ته خواجه گان قدس الله سرهه جي طريقي ۾ هٿ ۽ خاطر وقت جي تقاضا تابع ۽ ان ۾ ئي مصروف هوندي آهي. پوءِ جيڪڏهن ڪنهن خدمت جي ذريعي ڪنهن مسلمان پيءُ کي راحت پهچائي ممڪن هجي ته ان وقت ذڪر ۽ مراقبي کي ڪنهن ٻئي وقت ڪجي ڇو ته خدمت جو ڦل دليڻ ۾ مقبوليت پيدا ٿئي ٿي. ۽ اها مقبوليت ذڪر ۽ مراقبي جي نتيجي کان مٿاهين آهي. ۽ اهو جيڪو ڪن صاحب نفل عبادتن کي اخوانن جي خدمت کان بهتر سمجهو آهي اهو محضر گمان ئي گمان آهي. مٿي ذڪر ڪيل تفاوت جي نسبت

پاڻ فرمائيندا هئا ته مون هن طريقي کي تلقين يا تحرير مان حاصل نه ڪيو آهي بلڪ خدمت جي آثارن مان تعليم حاصل ڪئي اتر ته خدمت جي خاصيت ڇا آهي. هر هڪ شخص جو قرب جي بارگاه ۾ الڳ الڳ دروازو آهي جنهن مان داخل ٿو ٿئي ۽ مونکي هن بارگاه ۾ پهچڻ نصيب ٿيو آهي ته خدمت جي دروازي کان ٿيو آهي. ان ڪري محبوب جي خدمت مونکي محبوب آهي.

رشحات جي مصنف لکيو آهي ته سندن مال-متاع-ڳوٺ-زرعي زمين-مال مویشي ۽ گهوڙا ۽ ٻي ملڪيت شمار ڪرڻ جي اندازي کان ٻاهر هئا. چنانچ هڪ ڏينهن پاڻ خود پنهنجي سچائي بيان ڪندڙ زبان سان فرمايائون ته سمرقند جي خاص هارين جي پيداوار مان سمرقندي سير جي حساب سان آسي هزار مڻ ڪڻڪ منهنجي حصي جو عشر (ڏهون حصو) سلطان احمد مرزا جي ڪچهريءَ ۾ منهنجا ڪمدار ۽ ڪاراوا جمع ڪرائيندا آهن. وڌيڪ فرمائيندا هئا ته الله تعاليٰ جلشانه پنهنجي ازلي عنایت سان منهنجي نقد ۽ جنس ۾ سني برکت ۽ فراواني (ڪشائش) عطا فرمائي آهي. ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي جو خرچ ڪڻڪ جي ڪيل تور کان وڌيڪ هوندو آهي. ۽ ڪڻڪ جي گدامن ۾ گهڻي ڪڻڪ اهڙي به آهي جو تارازوءَ جو پڙ ان تائين پهتو ٿي ڪونهي.

وڌيڪ فرمائيندا هئا ته مان هڪ زماني ۾ هري شهر ۾ هئس. هڪ ڏينهن شيخ بهاءُ الدين عمر جي گهر ويس. پاڻ معمول جي مطابق پڇائون ته شهر جي ڪهڙي خبر آهي؟ مون چيو ته ٻه خبرون آهن. شيخ زين الدين ۽ ان جا دوست چون ٿا ته هم از اوست (وحدت الشهود جو نظريو) ۽ سيد قاسم ۽ ان جا پيروڪار چون ٿا ته هم اوست (وحدت الوجود جو نظريو). فرمايائون ته پهرين ڳالهه سچائيءَ جي ڪسوٽيءَ تي چڙهيل آهي. ٿوري دير کان پوءِ ڪجهه دليل انهيءَ سچائيءَ جي تائيد ۾ هن طرح بيان فرمايائون جو جيڪڏهن سندن مقدمات ۾ غور و فڪر کان ڪم ورتو وڃي ته هر هڪ قول مان ٻئي نظريي (يعني وحدت الوجود) جي مدعا جو ثبوت پيدا ٿئي. پاڻ مضمونن جي دليلن جي حقيقت به ظاهر فرمائي ته هن طرح آهي. وري ٻيا ڪجهه دليل بيان ڪيائون انهن جو به اهڙي حال هو. هي سڀ ڳالهيون ٻڌي فوراً اها ڳالهه ذهن ۾ آئي ته پهرئين قول (وحدت الشهود) جو اقرار ۽ ٻئي قول (وحدت الوجود) جو حقيقتاً اعتقاد بهتر آهي.

وڌيڪ فرمائيندا هئا ته جڏهن مولانا يعقوب رح جي ديدار سان منهنجون اکيون ٽڏيون ۽ نوراني ٿيون ته مولانا جي سلوڪ سان مونکي پنهنجي نسبت اهڙو ڪو خاص توجه معلوم نه ٿيو جنهن جي ڪري دل ۾ ڪشائش ۽ راحت پيدا ٿئي. بلڪ مولانا بي رُخِيءَ سان پيش آيا. ۽ پنهنجو هٿ نه وڌايائون. فرمايائون ته مون سان بيعت نه ڪر. ايتري ۾ مولانا جي پيشانيءَ تي منهنجي نظر پئجي وئي ته هڪ سفيد داغ نظر آيو جنهن سان طبيعت کي فطرتاً ڪوفت يا نفرت وانگر ٿيندي آهي. اهو ڏسي مان بيعت ڪرڻ ۾ ٿورو پوئتي ٿيس ۽ مولانا کي جڏهن منهنجي ارادي جي خبر پئي ته مان بيعت ڪرڻ کان ٿورو پوئتي ٿيو آهيان ته فوراً هڪ خوبصورت صورت ۾ اچي ويا يا پاڻ کي ظاهر ڪيائون جنهن کي ڏسڻ سان بي قابو ٿي ويس ۽ پنهنجو هٿ آستين کان ٻاهر ڪڍي فوراً بيعت ڪيم.

قرآن پاڪ جو هڪ تفسير آهي (رشحات) ان جي هڪ رشي ۾ لکيل آهي ته هڪ ڏينهن آيت ڪريم **قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ** (اي پيغمبر ص چئي ڇڏيو) ته (اهو ڪتاب الله (ئي نازل فرمايو آهي) پوءِ انهن کي جهڳ مارڻ ڏيو). جي تاويل ۾ پاڻ (خواجہ کان) فرمايائون ته مطلب هي آهي ته صوفي هميشه مطلق ذات کي واحد تصور ڪندو رهي ۽ صفتن ۽ صورتن جي جيڪا ڪثرت ڏسجي ٿي. انهن کان گذري وڃي.

حاصل ڪلام ته لفظ **ثُمَّ** هن آيت ۾ ڏسي هن ڪتاب جي لکندڙ جي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته صوفي تخلق ۽ تبديليءَ کان پوءِ هڪ مدت بعد هن توحيد جي مرتبي کي پهچندو آهي اهڙي ئي طريقي سان توحيد جي مرتبي کي پهچندو آهي. اهو محقق سالڪن جو طريقو آهي ۽ بغير دير جي فوراً توحيد جي مرتبي تي پهچڻ جذب جي نشاني آهي ۽ مجذوبن جي عادت آهي. **لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ** **إِلَّا اللَّهُ** (الله کان سواءِ ان جو اصل مطلب ڪنهن کي به معلوم ڪونهي).

احرار الاولياء جي بيماريءَ جي شروعات پهرين محرم هجري سنه ۸ سو پنجانوي تي ٿي. ۽ سندن رحلت انهيءَ سال جي پهرين ربيع الاول تي ٿي. هي عجيب لطيف ۽ لطيف نڪتو آهي ته جيترا سندن زندگيءَ جا سال هئا يعني اسي ۽ اٺاسي. ڳڻڻ ۾ اوتراڻي ڏينهن سندن بيماريءَ ۾ آيا. جيڪا حديث آهي **حُمِي يَوْمٍ كَفَّارَةٌ سُنَّتِهِ** (هڪ ڏينهن جو بخار هڪ سال جو ڪفارو ٿيندو

آهي) انهيءَ سعادت جو کين شرف حاصل ٿيو. پاڻ به خليفن پنهنجي جاءِ تي ڇڏيائون. جيڪي سلف صالحين جي آثارن سان آراسته-خلافت ۽ هدايت لاءِ شائسته-اجازت ۽ خدائي قرب جي لائق هئا. سڀ کان وڏو خواجه محمد عبدالله هو. جيڪو خواجه کلان ۽ خواجهگانِ خواجه جي نالي سان مشهور هو. پيو خواجه محمد يحييٰ آهي. پاڻ پنهنجي والد بزرگوار جا جانشين هئا. حضرت حقائق پناهي مولويءَ کان نقل ٿيل آهي ته جيڪو وڏو هو اهو علم ۽ فضيلت ۾ گهڻو وڏو هو ۽ جيڪو جانشين هو اهو جذبهءِ حال ۽ ولايت جي جلال ۾ سڀني کان اڳتي آهي.

رشحات جو مصنف لکي ٿو ته جنهن زماني ۾ خواجه محمد يحييٰ هري ۾ تشریف فرما ٿيا هئا. ان زماني جو ذڪر آهي ته هڪ ڏينهن خواجه اتفاق سان حضرت حقائق پناهي مولانا محمد روهيءَ جي ملاقات لاءِ ويا هئا. مان به گڏ هئس. گهر جي مالڪ (مولانا محمد روهي) مهمان سان نهايت ادب جو برتاءُ ڪيو ۽ تواضع و تعظيم ۾ گهڻي گرما گرمي ظاهر فرمائي ليڪن هميشيئيءَ جو سڄو وقت طرفين جي خاموشيءَ ۾ گذريو مان ٻئي ڏينهن اڪيلو مولانا جي خدمت ۾ ويس ته ظاهر ۽ باطن جي آراستگيءَ جي متعلق حضرت خواجه جي خدمت ۾ آيس ته ٻڌل ڳالهيون سڀ مون گڏيل طريقي سان ظاهر ڪيون. خواجه فرمايو ته ڪالھوڪي ڏينهن مان سندن صحبت ۾ پنهنجي فنا ۽ مولانا جي اثبات ۾ مشغول هئس. منهنجي جيڪا به تعريف مولانا ڪئي آهي اها هنن پنهنجي ئي تعريف ڪئي آهي. ڇو ته ان وقت مون ۾ مولانا جي ئي حقيقت جلوه گر هئي.

سجاده نشين احرار به جا سڀ واقعات ۽ حالات ڪتاب ”رشحات“ ۾ مصنف کي جيئن جيئن موقعو ۽ وقت مليو آهي تفصيل سان لکيا اٿس. هتي مان صرف سندن شهادت جي متعلق مختصراً لکان ٿو. احرار الاوليا گهڻو ڪري اڪيلائيءَ جي محفلن ۽ خواجه محمد يحييٰ سان امير المؤمنين ابي عبدالله الحسين رضي الله عنه جي واقعن جو ذڪر ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته تنهنجي روح کي شهيد ڪربلا جي ولايت ۽ شهادت سان ڪامل نسبت آهي. چون ٿا ته جڏهن سندن والد بزرگوار حقيقي محبوب جي باغ ڏي هليا ويا ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ شاھ بيگ خان سمرقند جو پرڳڻو ضبط ڪري ورتو ۽

هجري سنہ ۱۲۰۰ء ۾ سوڻ ڇهه جي محرم جي پهرئين ڏهاڪي ۾ جمعي جي ڏينهن حضرت خواجہ محمد يحييٰ کان مواخذو ۽ مطالبو ڪري جيڪي ڪجهه نقد يا جنس مڪانات وغيره هئا سڀ سرڪار ضبط ڪيا ۽ ڳوٺ-زمين ۽ سڀ هاري سرڪاري ملازمن جي سپرد ڪيا ويا ۽ انهن جو قبضو ٿي ويو. خواجہ کي انتظار هو ته شايد عاشوري جي ڏينهن شهادت جو واقعو واقع ٿئي ۽ دائمي آرام ملي وڃي. مگر ائين نه ٿيو. انهيءَ وچ ۾ خان حڪم ڏنو ته توهان بمع پٽن مريدن ۽ تعلق رکڻ وارن سميت خراسان هليا وڃو. مطلب ته پاڻ جڏهن خراسان ڏي روانه ٿيا ۽ تاشقند کان نڪري ويا ۽ محرم جي تاريخ به ڏهينءَ کان اڳتي وڌي وئي ته خواجہ کي حيرت ٿي ۽ انقباض طبيعت ۾ پيدا ٿيو ته حضرت والد ماجد جو سڄو ڪلام ته يحييٰ جي شهادت تي دلالت ڪندو هو. ليڪن خبر نه آهي ته انهيءَ ۾ ڪهڙي حڪمت آهي الله جلشانه ٿي بهتر ڄاڻندڙ آهي. اهو خيال ڪندي تاشقند کان به يا ٽي منزلون ٿي اڳتي ويا ته اوچتو بيابان برپت ۾ ازبڪ جي هڪ فوج اچي ظلم ۽ زيادتي شروع ڪئي چئني طرفن کان تلوارن جا وسڪارا شروع ٿي ويا. آخرڪار فوج خواجہ محمد يحييٰ کي ۽ سندن ٻن پٽن خواجہ محمد ذڪريا ۽ خواجہ عبدالباقيءَ کي انهيءَ برپت ۾ شهادت ۽ مظلوميءَ جي درجي تي پهچايو. تنهن نسبتي ۽ حسبي بزرگن جا لاش خواجہ ڪفشير جي محلي ۾ آڻي ملايون جي احاطه جي اندر احرار الاوليا جي قريب دفن ڪيا ويا ۽ قبرون ٺاهيون ويون. خواجہ شهيد جو صرف هڪ پٽ رهجي ويو. خواجہ محمد امين نالو اٿن. خدا ڪري بزرگ جو اولاد جهان ۾ گهڻو ٿئي.

انجمن خلفاءِ ڪامگار احرارِيه قدست اسرارهم

مولانا سيد حسن- پاڻ احرارِيه خليفن ۾ سڀني کان وڌيڪ نيڪ سڀني کان وڌيڪ عالم ۽ سڀني کان وڌيڪ اڳتي وڌندڙ آهن. چون ٿا ته ننڍپڻ ۾ هڪ ڏينهن سندن والد بزرگوار کين قدم بوسيءَ لاءِ خواجہ احرار الاولياءَ جي خدمت ۾ وٺي ويو هو. اتفاق سان مجلس ۾ ماڪيءَ جو پيالو رکيو هو ۽ مولانا دلچسپيءَ سان ماڪيءَ ڏسندا رهيا. انهيءَ دوران ۾ حضرت خواجہ پڇيو ته صاحبزادا! تنهنجو نالو ڇا آهي. جواب ڏنائون ته ماڪي- خواجہ جن

مسڪرائيندي فرمايو ته ننڍڙي ۾ ڪامل قابليت ۽ صحيح قبوليت عطا ڪئي وئي آهي. صرف ايتري ڳالهه تي جو هن جي ذهن ۾ ماکيءَ جو مزد حاصل ڪيو آهي ايترو ته ماکيءَ جي خيال ۾ مشغول آهي جو پنهنجو نالو ماکيءَ ۾ گم ڪري ماکيءَ کانسواءِ ٻيو ڪو نالو زبان تي نه ٿو آئي. پر جيڪڏهن هن جي جان ۾ ماکيءَ کان وڌيڪ مٺي شيءِ پهچي وڃي ته ضرور هن جو توجهه ۽ استغراق ڪيفيت ان ۾ گهٽي هوندي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي، خواجہ احرار الاولياءَ انهيءَ ئي وقت کين سندن والد بزرگوار کان وٺي پنهنجي تربيت ۽ همٿ سان فيض پهچايو ۽ درسي علوم معنوي نور جي حاصل ڪرڻ جو سبب ٿيا. رشحات جو مصنف لکي ٿو ته خواجہ احرار الاولياءَ زماني جي سلطانن سان ميل ميلاپ رکندا هئا انهيءَ ڪري درويش سندن صحبت جي فيض کان محروم رهندا هئا. هڪ ڏينهن انهيءَ سلسلي ۾ هڪ درويش جي دل تي بار ٿيو ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ مولانا جي خدمت ۾ به وڃڻ جو اتفاق ٿيس، پاڻ چند بزرگن سان گڏ ويٺا هئا. احياءُ العلوم جي تصحيح ڪري رهيا هئا ان کي ڇڏي درويش ڏي متوجہ ٿيا ۽ قرب پيدا ڪري فرمايائون ته ”هڪ ڏينهن هڪ عالم خواجہ احرار الاولياءَ جي حضور ۾ حاضر هو ۽ خواجہ ان جو اندروني خدشو معلوم ڪري پڇو ته بادشاهن ۽ حاڪمن سان جنهن شخص جي ملڻ ڪري گهڻن بيڪس غريبن جون ضرورتون پوريون ٿين ۽ گهڻائي گرفتار مظلوم آزادي حاصل ڪن، ان شخص جو ڪنهن جبل جي ڪنڊ ۾ گوشي نشين ٿي ويهڻ ۽ عبادت ۾ ۽ طالبن جي تربيت ۾ مشغول ٿيڻ ڪيئن آهي ۽ ان جي حقيقت ۽ حالات جي اعتبار سان مٿين پنهنجن طريقن مان ڪهڙو اختيار ڪرڻ مٿاهون ۽ اهم آهي. جواب ڏنائين ته سلطانن سان ملڻ ۽ عاجزن ۽ غريبن جي مدد ڪرڻ ان تي خواجہ مسڪرائيندي فرمايو ته جيڪڏهن ظاهر ۾ اهڙي فتويٰ ٿو ڏين ته پوءِ باطن ۾ ان تي اعتراض ڪرڻ گهرجي“.

مولانا رح جن به انهيءَ درويش جي خيال کان آگاه ٿي مٿيون قصو بيان فرمايو ۽ دل تي پيدا ٿيل بار هٽايو.

مولانا قاسم: کين احرار الاولياءَ جو پاڇو ڪري سڏيندا هئا. جيئن ته پير جي پيرويءَ ۾ ۽ فنا في الشيخ هئڻ ۾ پاڻ گهڻي ڪوشش ڪئي هئائون. ان ڪري سندن ذات ۾ خودداريءَ جي پاڇي جو مثال ئي نه هو، سلوڪ جي

مقابلي ۾ سندن توحيدِي استغراق غالب هو. جناب حقائق پناهي، خواجہ احرار الاوليا جي سڀني ساٿين مان مولانا قاسم جي برابر ڪنهن جا به معتقد نه هئا ۽ سندن تعريف به حد کان وڌيڪ ڪندا هئا. تاريخ ڇهين ذي الحج هجري سنه ۱۸۰۰ء سو اڪانوي تي سج لهڻ مهل سندن عنصرِي برج جو سج وصال جي افق ۾ لهي ويو لفظ ”فياض“ رحلت جي تاريخ آهي.

مير عبدالاول: پاڻ نيشاپور کان اچي ماورالنهر ۾ خواجہ احرار الاوليا جي خدمت سان مشرف ٿيا هئا. ۽ خواجہ جي خدمت ۾ رهي رابطو ۽ طريقت انهن ٻنهي کان سکيا هئائون. مولانا حسين واعظ ڪاشفي جن ڏينهن ۾ درسي فنون نيشاپور ۾ حاصل ڪري رهيا هئا، ان وقت مير رح جن سان هر سبق ۽ هر حجره هئا. مولانا حسين جو پٽ مولانا فخرالدين علي صفي لکي ٿو ته پاڻ گذريل وقت جي والد جي دوستيءَ جو خيال ڪندي ڪمال توجه سان پيش ايندا هئا. ۽ مولانا فخرالدين مير رح جن کان نقل ٿا ڪن ته فرمائيندا هئا ته جڏهن مان حضرت خواجہ جي خدمت سان سرفراز ٿيس ته مون ست سال ڪامل رياضت ۾ صرف ڪيا. انهيءَ عرصي ۾ خواجہ ظاهري طور تي مطلق منهنجي حال تي متوجه نه ٿيا. بلڪ ڏک سور جيڪي سڄن درد وارن جو حصو آهن، مان برداشت ڪندو هئس. ۽ صبر تحمل ۽ توڪل اختيار ڪري عقيدت سان پنهنجو اعتقاد درست رکندو هئس. جڏهن برداشت جي طاقت نه رهي ته هڪڙي ڏينهن پير ڊگها ڪري وڃي حجري ۾ سمهي پيس. مٿو ۽ منهن چادر ۾ لڪائي ڇڏيم ۽ پنهنجو پاڻ تي لعنت ملامت ڪندو رهيس ۽ نصيحت طور پاڻ کي تسلي ڏئي چيم ته عبدالاول هن دنيا ۾ گهڻا ماڻهو اهڙا آهن جيڪي ولايت جي قرب جي دولت کان واقف ئي ناهن ۽ تون به انهن ۾ ئي شامل ٿي وڃ. محنت ۽ ڪوشش جي برداشت ڪرڻ ۾ جيتري انساني طاقت هئي اها تون ڪم آڻي چڪين مگر ڪنهن ڪم جي ڪانه ٿي. انهيءَ قسم جي پشيمانيءَ جون ڳالهيون ڪندي حجري ۾ پيرن جي هلڻ جو آواز معلوم ٿيو جيئن ته مان غم جي درياھ ۾ ٻڏل هئس انهيءَ آواز ڏي ڪوبه توجه نه ڏئي دستور مطابق ليٽيو رهيس ته ايتري ۾ پير بزرگوار جو آواز آيو ته عبدالاول آرام سان ستو پيو ره تنهنجا سڀ ڪم ڪامل طريقي سان درست ٿي ويا آهن. اهو ٻڌي مان بي چينيءَ سان اُٿي بينس ۽ ڇا ٿو ڏسان ته حضرت خواجہ حجري کان ٻاهر تشریف وٺي هليا ويا ۽ هي

محروم عاشقن وانگر بيتاب ٿيڻ لڳو ان کان پوءِ مونکي طلب جي راهه ۾ بيهڻ استقامت ۽ حد کان وڌيڪ رسوخ نصيب ٿيو. ايتري قدر جو ذي الحج جو مهينو هجري سنه نو سو پنج اچي ويو. انهيءَ ئي مهيني ۾ پاڻ عالم شهادت مان ڪڍج فرمايو اٿن. عالم شهادت کان ڪڍج ڪرڻ (لڏڻ) وجود جي سفر جي آخرين منزل ۽ وحدت جي لامڪان جو پهريون مقام آهي ۽ اهوئي اصل وطن آهي. انهيءَ طرف ئي وڃڻو پوندو آهي.

مولانا جعفر: پاڻ عالم-عامل-عارف-عاشق ۽ ڪامل هئا. بيخودي ۽ محويت-افاقي ۽ هوش تي ۽ خاموشي ڳالهائڻ تي غالب هئڻ. هڪ ڏينهن پاڻ چون پيا ته شروع شروع ۾ رسمي علمن جي حاصل ڪرڻ کان طبيعت پري رهندي هئي ۽ فقيرن جي طريقي ڏي طبيعت جي ڪشش هئي. هڪ رات خواب ۾ خواجہ احرار الاوليا جي خدمت حاصل ٿي مون دريافت ڪيو ته بندو ڪڏهن خدا کي پهچندو آهي. فرمايائون ته جڏهن پاڻ کي فنا ڪري ڇڏي. جڏهن خواب مان سجاڳ ٿيس ته دل تي گهرو اثر هو. صبح ئي سان حجري مان نڪري سندن خدمت جي ارادي سان روانو ٿيس. جڏهن قدم بوسي حاصل ڪيم ته فرمايائون ته مولانا جعفر بندو خدا کي ڪڏهن پهچندو آهي. جڏهن هو بندگيءَ ۾ پاڻ کي فنا ڪري ڇڏي ۽ پاڻ مولوي معنوي (مولانا رومي رحه) جو اهو بيت پڙهيائون جنهن جو مطلب آهي ته جيستائين پاڻ کي ڏسندو رهندين خدا کان پري رهندين پر جڏهن پاڻ کي ڏسڻ ڇڏي صرف خدا ڏي متوجہ رهندين ته واصل ٿي ويندين⁽¹⁾ مطلب ته- سندن آخري سفر سنه اٺ سو ٽيانوي جي ڪنهن مهيني ۾ ٿيو آهي. ان وقت تائين طريقت جي سلوڪ ۾ پاڻ ڪو مشڪل حل ڪرڻ کانسواءِ نه ڇڏيائون. آخرڪار فقر ۽ فنا جي عنصري خرقن کي خلد ۽ بقا جي خلعت سان تبديل ڪري عالم علويءَ ڏي رحلت فرمائي ويا.

مولانا برهان الدين ختلاني: پاڻ علم جا بحر هئا. جوانيءَ جي شروعات ۾ مختلف علمن ۾ ڪمال حاصل ڪيائون. ماڻهو سمرقند ۾ ٻن ماڻهن کي مادرزاد عالم چوندا هئا هڪڙو مولانا زاده مولانا عثمان ۽ ٻيو

⁽¹⁾ (حديث پاڪ ۾ به آهي ته مَنْ كَانَ اللَّهُ كَانَ اللَّهُ لُ يَعْنِي جِيڪو خدا جو ٿي وڃي ته خدا به ان جو ٿي ويندو).

برهان الفضل ختلائي چوندا آهن. پاڻ مسلسل چاليهن سالن تائين خواجه احرار الاولياء جي خدمت سان خدا شناسي حاصل ڪندا رهيا ۽ کين هڪ منٽ لاءِ به جدائيءَ جي طاقت نه هئي. هجري سنه ۱۲۰۸ سوڻيانوي ۾ مولانا جعفر جي رحلت کان اٺ ڏينهن اڳ سندن آخري سفر جو سامان ٿي ويو هو.

مولانا لطف الله ختلائي: پاڻ مولانا برهان الملت ختلائيءَ جا ڀاڻج آهن. عام شريعت ۽ طريقت جا ڄڻ ته پاڻ ماهر هئا ۽ بسط و ڪشائش و بيشاشت جون اعليٰ درجي جون صفتون سندن ذات ۾ موجود هيون. سندن ڪلام لازمي طور تي مسڪراھٽ ڏياريندڙ نڪرندو هو پاڻ فرمائيندا هئا ته خواجه احرار الاولياء جي خدمت ۾ منهنجي بيعت ٿيڻ جو قوي ترين سبب هي آهي ته مون پنهنجي وطن ۾ هڪ رات رسالت پناه ﷺ جن کي هڪ دلربا صورت ۾ عالم مثال ۾ مشاهدو ڪيو هو. فوراً دل و جان سان انهيءَ نوراني شڪل جي جمال تي فدا ٿيس. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن ايزدي مشيئت جي موجب حضرت خواجه جي خدمت ۾ حاضر ٿيس ته هڪ ڏينهن پاڻ فرمايائون ته جيڪي سعادتمند ماڻهو آهن اهي حضرت سيد المرسلين عليه السلام جن کي خواب ۾ مختلف لطيف لطيف صورتن سان ڏسندا آهن ۽ ڪلام جي دوران نگاهه ڪڍي مون ڏي ڏٺائون ته جناب سرور عالم عليه السلام جن جو اهو ئي مثالي جلوه مبارڪ منهنجي نظر ۾ اچي ويو جيڪو مون خواب ۾ ڏٺو هو ۽ اهو واقعو منهنجي گرفتار ٿيڻ جي زنجير بنيو ۽ حضرت خواجه جن جي هميشه حاضريءَ جي بدولت علمي صورتن جي ڪمال کي پهتس.

مولانا شيخ: ترڪيو- تهذيب- تصفيو ۽ ترتيب هي سڀ صفتون سندن ذات ۾ موجود هيون. پير بزرگ جي سرڪار ۾ ملڪي ۽ مالي ڪمن جي انتظام جو گهڻو تعلق سندن راءِ تي منحصر هو. هڪ ڏينهن احرار سلسلي جا گهڻا مريد خواجه ڪفشير جي محلي ۾ جمع هئا ۽ پاڻ ۾ راز ۽ نياز جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا. هلندي هلندي ڪلام جو سلسلو خواجه احرار الاولياء جي عجيب ۽ غريب تصرفات ۽ ڪرامتن جي بيان تي وڃي پهتو ۽ هر هڪ مريد انهيءَ باري ۾ ڪو نقل يا روايت پيش ڪري رهيو هو. مولانا شيخ انوقت خاموش سڀني جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو جڏهن حاضرين جي دل ۾ مولانا جي ڪلام ٻڌڻ جي بي انتها آرزو پيدا ٿي ته پاڻ فرمايائون ته توهان ماڻهو! خواجه

جا عالم اجسام جا تصرفات بيان ڪيو ٿا ليڪن عالم ارواح جي تصرفات مان هڪ لفظ به زبان تي نه آندو اٿو. سڀني حاضرين چيو ته اسين اهڙي قسم جو ڪلام مولانا جي فصيح البيان زبان سان ئي ٻڌڻ ٿا چاهيون مولانا فرمايو ته جڏهن شروع شروع ۾ گهڻي ڪوشش کان پوءِ مون تي ڪجهه ڪوشش جا اثرات ظاهر ٿيڻ لڳا ۽ خواجه جي پرورش سان روز بروز خير ۽ خوبي پنهنجو رنگ ڄمائن لڳي ته خواجه مون کي زراعت جي ڪمن جي نگرانيءَ واسطي مقرر فرمايو ۽ هي ظاهري ڪمن جي مصروفيت باطني عمل ۾ فتور جو سبب ٿي. ان ڪري مون موقعو تلاش ڪري. اڪيلائيءَ ۾ حضوريءَ جو شرف حاصل ڪيو ۽ اڃا خيال ڪيم ته پنهنجي وقت جي پریشانيءَ جو حال ڪجهه عرض ڪيان ته حضور جن منهنجي باطن کان واقف ٿي ارشاد فرمائون ته هن سلسلي جو بنياد ۽ اصل ”خلوت در انجمن“ آهي ۽ غيرن کان طريقي کي مخفي رکڻو آهي ڇو ته غيرت وارو محب پنهنجي محبوب جو حجاب پسندو ڪندو آهي ۽ ظاهر ڪمن ۾ مشغول ٿيڻ کان سواءِ طريقي کي لڪائڻ لاءِ ٻيو ڪو برقعو ڪونهي. وري مون سوچيو ته عرض ڪيان ته هنن ٻنهي عظيم الشان ڳالهين کي جمع ڪرڻ جو مون ۾ حوصلو ڪونهي. ته فرمائون مردن وانگر قدم رک الله تعاليٰ اميدن کي پوري ڪرڻ وارو آهي. ان وقت حضور جن منهنجي ڪمزوري ۽ نايابيءَ تي عنايت جي نظر فرمائي ۽ اهڙو ته توجہ ڪيو جو جيڪا شيءِ عمل ۽ تڪلف سان ڪنهن ڪنهن وقت ميسر ٿيندي هئي اها باطن تي حملو ڪري آئي ۽ هميشه لاءِ رهي ۽ ان کان پوءِ اها شيءِ ڪنهن امڪاني ضروري حالت ۾ به دل مان زائل نه ٿي.

مولانا ابوسعيد اويبي رحمۃ اللہ علیہ: پاڻ اولياءِ الله وانگر علم جي ڪنوار سان عمل جي گهوٽ جو نڪاح ڪيو هئائون. ۽ انهيءَ سبب جي ڪري پاڻ گهڻن ثوابن جا اميدوار هئا. پنجنهين سالن جي عمر ۾ خواجه احرار الاوليا جي حضور ۾ اچڻ شروع ڪيو هئائون. چوندا هئا ته حضور جن جي عظمت واري خدمت ۾ تعلق پيدا ٿيڻ جو سبب اهو هو جو مان مرزا الخ بيگ مدرسي ۾ درسي علمن کي ڪمال ڪوشش سان حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هئس. اوچتو بغير سبب جي ظاهري رسمي علمن جي طرف کان منهنجي دل ۾ ڪدورت پيدا ٿي ۽ مون بي اختيار ٿي مدرسو ڇڏڻ جو پڪو ارادو ڪيو. ايتري ۾ هڪ

سڃاڻو مليو مون پڇومانس ته ڪٿان اچي رهيو آهين. جواب ڏنائين ته شيخ الياس عشقيءَ جي خدمت مان اچي رهيو آهيان جيڪو ڪوہ نور ۾ رهندو آهي مان انهيءَ ئي وقت سڌو ڪوہ نور جي طرف هلڻ لڳس. رستي ۾ خواجه احرار الاوليا جي مدرسي وٽان گذر ٿيو. هي اهو وقت هو جو حضور جن سواڙيءَ تان لهي پنهنجي مدرسي جي دروازي تي بيٺا هئا. منهنجي دل ۾ آيو ته هن بزرگ سان ملي پوءِ ڪوہ نور هلڻ گهرجي. جڏهن مان خدمت ۾ حاضر ٿيس ته پاڻ هڪ بيت پڙهيائون. بيت جو مضمون ٻڌي مون کي بيحد حيرت ٿي. دل ۾ چيم ته جيڪڏهن هن بيت ۾ خواجه منهنجو حال بيان فرمايو آهي ته پوءِ ضرور خواجه بيهر به اهوئي شعر پڙهندا. اڃا اها ڳالهه خيال ۾ آئي ته خواجه جي زبان مبارڪ تي پنهنجو نالو آيو. حالانڪ خواجه کي اڳ معلوم نه هو. ۽ فرمايائون ته هي شعر تو جيڪو ٻڌو شيخ ڪمال جي شعرن مان آهي ۽ وري بيهر پڙهيائون پوءِ اها ڪرامت منهنجي گرفتاريءَ جو سبب بني.

مولانا سلطان: پاڻ خواجه احرار الاوليا جا خاص خليفا آهن ۽ وڏا عالم هئا. اهل ظاهر جي علمن ۽ اهل باطن جي بصيرت تي کين ڪمال جو عبور حاصل هو. خواجه احرار الاوليا جي اجازت سان حجاز جو سفر اختيار ڪيائون ۽ حرمين الشريفين زادهما الله تڪريماً جي طواف سان مشرف ٿي پوءِ پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ موٽي آيا ۽ فيض حاصل ڪيائون. پاڻ چوندا هئا ته هڪ ڏينهن پير جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو ارادو ڪري رهيو هئس انڪري مون سوچيو ته توج يا مراقبي جي ذريعي خيالات ۾ جمعيت حاصل ڪري پير جي خدمت ۾ حاضر ٿيان مگر جمعيت حاصل نه ٿي. آخرڪار ذڪر نفي اثبات جي ذريعي ڪجهه حضوري حاصل ٿي ان کي محفوظ ڪري خدمت ۾ حاضر ٿيس. ٿوري دير کان پوءِ حضرت جن فرمايو ته سلطان ڪڏهن نفي اثبات جو طريقو به عمل ۾ آڻيندو آهين مون عرض ڪيو ته جي ها. فرمايائون ته اگرچ حضور مع الله هڪ ئي شيءِ آهي ليڪن جيڪي نسبتون توج يا مراقبي يا نفي اثبات جي ذريعي پيدا ٿيون تنهن انهن جو هر هڪ جدا جدا رنگ هوندو آهي البت انهيءَ فرق کي سمجهڻ انهن بزرگن جو ڪم آهي جيڪي لدني علم جا عالم هوندا آهن.

مولانا محمد قاضي قدس روح: پاڻ شرعي علمن جا عالم ۽ سلوڪ طريقت جا واقف هئا. جيئن ته سندن طبيعت بلند- فہر مٿاھون- عقيدت دل

پسند هئڻ ان ڪري معرفت ۽ حقيقت بيان ڪرڻ جي وقت خواجہ احرار الاولياءَ جا مخاطب پاڻ ئي هوندا هئا. حالانڪ وڏن عالمن جون جماعتون انهيءَ محفل ۾ حاضر ٿينديون هيون. پاڻ هڪ ڪتاب سلسلہ العارفين نالي سان تاليف فرمايو اٿن. جنهن ۾ خواجہ احرار جا اوصاف حميده- عادات پسنديده- فضيلتون ۽ خصوصيتون جمع ڪيون اٿن ۽ خواجہ احرار الاولياءَ جي چار (عقيدت ۽ محبت جي چار) ۾ پاڻ ڪيئن ڦاٿا اهو احوال به تفصيل سان انهيءَ ڪتاب ۾ لکيو اٿن ۽ رشحات جي مصنف به هتان ئي پنهنجي ڪتاب ۾ نقل ڪيو آهي. هاڻي انهيءَ بيان جي ٻيهر لکڻ جي ضرورت معلوم نه ٿي ٿئي. احرار ۽ سلسلي جي ڪن حقيقتن جي صاحبن کان نقل ٿيل آهي ته ڪمان گرون جي ڳوٺ ۾ جنهن ڏينهن خواجہ احرار الاولياءَ جن آخري سفر فرمايو آهي انهيءَ ڏينهن ۽ خاص ڪري فرزندن جي ٻين ماڻهن جون جماعتون مٿن کان موجود هيون. ان وقت خواجہ ارشاد فرمايو ته حاضرين مان جنهن شخص کي مزاج جي مناسبت سان فقر يا غنا جيڪي گهرجي اچ مون کان گهري وٺو. سڀني حاضرين ۾ سڀني کان اڳ قاضي محمد کان پڇائون ته توکي ڇا پسند آهي. عرض ڪيائين ته جيڪي ڪجهه حضور جن کي پسند آهي. جواب مليو ته منهنجي پسند ته فقر آهي. مولانا چيو بشري لٺا- ان کان پوءِ خواجہ هڪ ڪم واري کي حڪم ڏنو ته چار هزار سڪا زرشا هڙيءَ جا مولانا محمد قاضيءَ کي ڏي. جنهن فقر اختيار ڪيو آهي ته جيئن مولانا انهيءَ رقم مان انهن درويشن جي معاش جو انتظام ڪري جيڪي هنن وٽ رهندا آهن. مولانا حڪم جي تعميل ڪندي انهيءَ نقد کي وٺي پنهنجي ساٿين جي معاش جو انتظا ڪيو.

مولانا خواجہ علي تاشقندي: پاڻ درگاه احرار جي پراڻن خادمن ۽ ڪم وارن مان آهن. جڏهن سلوڪ جو آغاز ٿيو ته قبول ۽ اقبال جو جبو تاشقند ۾ ملين. پاڻ فرمائن ٿا ته جڏهن پير بزرگوار جن خراسان کان اچي پنهنجي وطن ۾ زراعت جو ڪم شروع ڪيو هو ان وقت منهنجي عمر ويهن سالن جي هئي جو مان خدمت ۾ حاضر ٿيس. خواجہ احرار الاولياءَ منهنجي حال تي گهڻي ڪجهه عنايت ۽ التفات فرمائيندا هئا. انهيءَ زماني ۾ علم جي طالبن جيڪي هوس ۾ ٻڌل هئا اهو چئي مونکي فريفت ڪيو هو ته علم حاصل ڪرڻ جا سڀ سبب مهيا آهن لهنذا علم حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ انهن جي ترغيب سان مان

سمرقند روانو ٿي ويس. مگر جيئن ته پير جي آستاني تان مڪمل اجازت وٺي روانو ٿيو هئس. پهرين ئي منزل تي اهڙو ته مرض پيش آيو جو سفر نه ڪري سگهيس. هڪ قدم به اڳتي هلڻ جي طاقت مون ۾ نه رهي آخرڪار واپس ٿيڻ جي نيت ڪيم ۽ واپسيءَ نيت سان گڏ عافيت به واپس اچڻ لڳي. مان تاشقند کي جيترو ويجهو ٿيندو ٿي ويس اوترو ڪمزوري مون کان پري پڇندي پئي وڃي ۽ جڏهن حجري ۾ پهتس ته صحت بلڪل مڪمل ٿي وئي. نهايت ادب سان قدم بوسي ڪيم ته پير پهريائين ته ڪاوڙ جي هليو ويڃڻ ۽ واپس اچڻ جا سڀ واقعات منهنجي سامهون بيان فرمايا ۽ عتاب ڪيائون مگر آخرڪار رحمت ۽ عاطفت جي چانو ۾ بنهين جهانن جي رنج ۽ غم کان مونکي نجات بخشائون.

شيخ حبيب تاجر تاشقندي: معرفت ۽ حقيقت سندن شعار هئي. پاڻ سراسر مهذب خدمت ۽ پسنديده ڪم ڪندڙ هئا. رجال تلهيمهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله (اهي ماڻهو جن کي سوداگري ۽ خريد و فروخت خدا جي ذڪر کان غافل نه ٿي ٿيڻ ڏئي) جي گروه سان کين نسبت هئي. تاشقند شهر جي لنگر جو کاڌو ۽ هتان جي مخلصن ۽ متعلقن جي دسترخوان جي ترتيب ۽ انهن خدمتن جو ڪم سندن سپرد هو. سندن ڪوشش ۽ تجربي سان هي سڀ ڪم ٿيندا هئا. آخرين ساهه تائين خواجه احرار الاولياءَ جي فيض مان معرفت ۽ قرب جو وظيفو جاري رهيو.

مولانا نور الدين تاشقندي: پاڻ ننڍپڻ کان ئي خواجه احرار الاولياءَ جي محبت جو تصور پنهنجي دل ۾ رکندا هئا. ويا جي پهرئين سال ۾ هجري سنه ۱۸ سو چاليهه هو نيري رنگ جو داڻو جيڪو طاعون جي نشاني هو. خواجه احرار الاوليا جي ڪهي پاسي نڪري آيو. مولانا نورالدين انهيءَ داڻي کي پنهنجي لاءِ قبول ڪيو ۽ پاڻ کي خواجه تان قربان ڪيائين انهيءَ وقت اهو داڻو مولانا جي پاسي ۾ منتقل ٿي ويو ۽ خواجه جي صحت درست ٿي وئي ۽ ٽن ڏينهن کانپوءِ مولانا ڪوچ فرمايو.

مولانا زادو اتراري نامي: سندن نالو محمد عبدالله آهي. پاڻ بيان ڪندا هئا ته گهڻو وقت خدمت ڪرڻ کان پوءِ منهنجي دل ۾ اهو خيال آيو ته خواجه بين ماڻهن وانگر مون کي تلقين نه ٿا فرمائين. منهنجي انهيءَ نيت جو

علم مولانا کي ٿي ويو ته فرمايائون ته ذڪر جو سبق ٻين لاءِ مناسب آهي ۽ تنهنجو استعداد ته لطافت جي ڪمال درجي تي نهايت بلند آهي. تون ذڪر جي تعليم جو محتاج نه آهين. مطلب ته پاڻ خواجه جي خدمت ۾ ظاهري ۽ باطني ڪمالات حاصل ڪري حجاز جي سفر جي اجازت گهري ۽ حرمين شريفين زادهما الله شرفاً جي زيارت ڪري پنهنجن جهانن جي سعادت حاصل ڪيائون. اتان پاڻ شام جي صوبي آيا ۽ انهن طرفن جو سير ڪري دمشق شهر ۾ اقامت فرمايائون. هن ملڪ ۾ طريقت ۽ سلوڪ جا سالڪ رجوع ٿيندا هئا ۽ پاڻ انهيءَ ئي شهر ۾ علوي عالم ڏي رخصت ٿيا.

مولانا ناصر الدين اتراري: پاڻ مولانا زادي جا ننڍا پيءُ هئا. احرارِ ولايت جو ستارو طلوع ٿيو ئي هو ۽ اڃان هن ستاري جا عالمگير شعاع سمرقند وارن جي اکين ۾ پهتا نه هئا ته خواجه جون عجيب و غريب خبرون ۽ ڪرامتون ٻڌي دل جي ڪمال اشتياق سان سندن ڏي متوجہ ٿيا. ان جي باوجود جو وطن ۾ هڪ حسين مظهر سان اڪيون مليل هيون، دل ۾ عشق جو تعلق به هو مگر تاشقند روانه ٿي ويا. انهن ڏينهن ۾ خواجه احرارِ الاولياءِ باغستان ۾ هئا جيڪو تاشقند جو جبل آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ بهار جي موسم آئي جيڪا عشق ۽ محبت جي سلسلي جي ڪڙي هوندي آهي. هڪ پاسي جوانيءَ جي محبت جي شورش ۽ ٻئي پاسي جبل جي شادابي- انهن ڳالهين دل کي پريشان ڪري ڇڏيو. مون سوچيو ته اجازت گهران. مگر موقعو نه مليو. ڏاڍو تنگ دل ٿي پيس هڪ ڏينهن خواجه سان گڏ ان جي باوجود جو دل مطمئن نه هئي هڪ صحرا جي سير لاءِ هليو ويس اتي هڪ ٻنيءَ ۾ پهتاسين جتي گل ڦل ٽريل هئا. حضرت جن هڪ شاخ مان گل ٽوڙي منهنجي هٿ ۾ ڏنو ۽ جيڪي ڳالهيون منهنجي دل ۾ لڪل هيون سڀ جون سڀ منهنجي سامهون ظاهر ڪيون. مان هي سڀ راز جون ڳالهيون ٻڌي شرم کان غرق ٿي ويس. انهيءَ وقت حضرت جن رحم جي نظر سان مون تي نوازش فرمائي ۽ ايتري ۾ مجازي عشق جي پير محبت ۾ تبديل ٿي ويو ۽ اطمينان سان خواجه جي خدمت ۾ حاضر رهي دنياوي ۽ اخروي سعادت حاصل ڪيم.

غوٽي! جڏهن خواجگانِ نقشبنديه خاص ڪري احرارِ جي وحد- معرفت- مقامات ۽ ڪرامتن جا حالات قدس الله اسرارهم رشحات جو مصنف تفصيل

سان لکي چڪو آهي ته پوءِ مختصر قلم سان تنهنجو ٻيهر لکڻ بلڪل بيڪار آهي. جيئن ته هن اعتراض جو رد ڪرڻ مون مختصر لکڻ واري جي طاقت کان ٻاهر آهي. لهنذا عذر ۽ معذرت جي طور تي پنهنجي حقيقت حال جي به ٿي حرف سامعين جي خدمت ۾ عرض ٿو ڪيان، هن لکڻ سان مقصد انهن صاحبن جي ماجرا بيان ڪرڻ نه آهي. بلڪ انهن جي ذڪر شريف کي پنهنجي ڪتاب جي مقبوليت جو ذريعو سمجهي جرات ڪئي آهي. انهيءَ بنياد تي مون هنن حضرات جا نالا مبارڪ لکي هن ڪتاب جو عنوان ۽ پنهنجي تذڪري جو نشان ۽ ڪتاب کي فهرست قرار ڏنو آهي ته جيئن شوقين هن جماعت جا مبارڪ حالات رشحات ڪتاب مان جيڪو تفصيل آهي ڏسي سيراب ٿين.

لله الحمد دائماً

مولانا نورالدين عبدالرحمن جامي رحمته الله عليه جي ياد ۾

ڀاڻ امام الوقت محمد ابن حسن جا فرزند آهن. جيڪي هرمز شيبانيءَ جي نسل مان آهن. هرمز شيباني زماني جاهليت ۾ وقت جو بادشاهه هو ۽ اميرالمومنين عمر بن الخطاب رضي الله عنه جي هٿ تي اسلام ۽ اعتقاد قبول ڪيو هئائون. بني شيبان عرب جي گهڻن قبيلن ۾ شرافت ۾ مشهور آهن. خاص ڪري مولانا جو ڏاڏو ۽ پڙ ڏاڏو جيڪي متقي ۽ عالم به هئا. ازلي تقدير سندن ذاتي حقيقت کي هجري سنه اٺ سؤ ارڙهن ۾ علم جي پردي تان ڪڍي عنصر تي ترڪيب ۾ ظاهر فرمايو ۽ حاضرين بزم ولادت کي خوشي ۽ شادماني سان سرمست ڪيو.

سندن حالات لکڻ وارا هن طرح بيان ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن سندن خدمت ۾ سندس استادن جي تحقيق جو ذڪر هو ته ڀاڻ فرمايائون ”جيستائين مون کي عقل ۽ هوش نه آيو هو تيستائين پنهنجي والد بزرگوار جي شاگرديءَ ۾ زباندانيءَ جو قاعدو ۽ قانون سکندو رهيس. پوءِ چند ڏينهن بعد اتان جي ئي ٻين استادن کان علم سکيم. جڏهن مون وطن ۾ ڪو اهڙو عالم نه ڏٺو جنهن جي سامهون تعليم جي لاءِ ڪتاب کولي سگهان تڏهن هرات ۾ اچي نظاميه مدرسي ۾ انهيءَ هجري ۾ رهيس جنهن ۾ مولانا زين الدين تائبادي ۽ مولانا

سعدالدين انصاري رهندا هئا. انهيءَ جي باوجود جو سڀ عقلي ۽ نقلي علوم ۽ يقيني ڪشفي معرفتون وَعَلَمُهُنَّ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا (۽ اسان پنهنجي طرفان هن کي هڪ خاص علم سيکاريو هو) جي چشمي مان دل تي فائز ٿينديون هيون. تڏهن به عربي فنون جا ڪتاب ٿوري عرصي ۾ مولانا جنيد جي درس مان سکي ورتن جيڪو معنيٰ جي فن ۾ وقت جو استاد هو ۽ جامع العلوم مولانا خواجہ سمرقنديءَ جي درس مان چاليهن ڏينهن ۾ فارغ ٿي ان جا سڀ علمي جواهر حاصل ڪير. ۽ مولانا محمد جاجرميءَ جي خدمت ۾ رهي مناظري جو علم آداب ۽ طريقو ياد ڪير. ۽ سمرقند ۾ قاضي زادي روميءَ جي صحبت ۾ پهچي علم معقول حاصل ڪير. مطلب ته ٿورڙي مدت ۾ انهيءَ ملڪ جي سڀني عالمن ۽ سالڪن تي کين ۽ سندن علم کي وڏو درجو ۽ وڏو پايو حاصل ٿي ويو هو.

چون ٿا ته انهيءَ زماني ۾ انهيءَ وقت شيخ بهاءُ الدين عمر- مولانا بايزيد پوراني- مولانا محمد اسد ۽ ٻين بزرگن جي جمع ٿيڻ سان ۽ انهن جي صحبت مان فقر - درويشي ۽ تلقين ۽ ارشاد جي خوشبو طالبن جي دماغ ۾ پهچندي هئي. انهن بزرگن جي صحبت سان به کين فيض ۽ فائدو پهتو هو. ليڪن زبان دانيءَ جي شروع کان زندگيءَ جي انجام تائين نظر ۽ غزل گوئيءَ جو ذوق سندن فقر ۽ درويشيءَ جي منهن تي بدستور نقاب بنيو رهيو. جيئن عمر ۾ تفاوت ٿيندو ويو ۽ دلربا مظاهر جو جمال ڏسڻ سان نگاهه جي گرميءَ ۾ فرق آيو ۽ حسينن جي صورت جي آئيني مان اسمائي ڪمالات نظر اچڻ ۾ به تفاوت ٿيندو ويو. تيئن نظر ۽ غزل گوئيءَ جي ذوق ۾ به تفاوت ضرور نمايان ٿيندو رهندو هو. يعني پاڻ شعر- علم- خوش باشي ۽ مردم آميزيءَ جي لباس ۾ حق شناسيءَ جي اسرارن کي پوشيده رکندا هئا. هڪ اهو ته وهبي بهائيه سلسلي ۾ تلقين بسم الله- لڪل طريقو آهي. ٻيو اهو ته فيض جي مرڪز کان انوار قدسيءَ جو فيضان سلوک جي ابتدا ۾ سندن مٿان مجازي عشق جي صورت ۾ ٿيندو هو ته جيئن هي ظاهري عشق سندن حقيقت جي منهن تي نقاب بنيو رهي ۽ غيرن جي اک سان سندن تصوف جي منهن کي نظر نه لڳي. شايد علوي عالم کان سندن ڪاميابي انهيءَ شڪل ۾ مقرر ڪئي وئي هئي.

هن بيان سان انهيءَ مدعا جي تائيد ٿئي ٿي ته هڪ ڏينهن مولانا فرمايو

تہ مان هڪ انساني مظهر جي جمال تي عاشق هئس. هڪ دفعي وضو ڪندي مون پنهنجي هٿ کي بنا ڪنهن تفاوت جي بلڪل محبوب جو هٿ سمجهيو. فوراً انهيءَ وقت اصلي حقيقت ڏي رجوع ڪير ۽ دل ۾ خيال آيو ته هيءَ حالت بلڪل حضرت خاتم النبوة عليه السلام جهڙي آهي جو هڪ وقت پاڻ فرمايو هئائون ته ههه يدالله (هي الله جو هٿ آهي) ۽ اشارو سندن هٿ مبارڪ ڏي هو. هيءَ حالت هن پردي ۾ درويش تي ظاهر ٿي ٿئي. ۽ جيئن ته ڪنهن باڪمال زنده دل سان بيعت جي رسم ادا ڪرڻ خدا شناسن جي عادت آهي. لهنذا باوجود مٿي ذڪر ڪيل ڪمالات جي بيعت جي مراسل ادا ڪرڻ ضروري سمجهي قطب طريقت ۽ غوث حقيقت مولانا سعد الدين ڪاشغريءَ جي خدمت ۾ دل جي خواهش سان حاضر ٿيو جيڪي نقشبندي سلسلي ۾ ان وقت هدايت جي مسند تي صدر نشين هئا انهن سان علي الاعلان بيعت جي رسم ادا ڪئي.

تڪميل جو مصنف مولانا عبدالغفور سندن مريد ٿيڻ جو بنياد هن طرح لکن ٿا ته هڪ رات مجازي معشوق جي جدائيءَ ۾ سندن مٿان رنج ۽ غم وڌي ويو. ايتري قدر جو هوش-خرد-صبر-آرام-معرفت-ادراڪ ۽ تميز بلڪ انساني سرڪار جا سڀ نفيس نفيس مڪانات تاراج ٿي ويا. غنودگيءَ جي صورت ۾ بيهوشي پيدا ٿي ۽ بيهوشيءَ دل ۽ دماغ تي قبضو ڪيو. عالم مثال ۾ ڇا ٿا ڏسن ته مولانا سعد الملت و الدين جي جمال ۽ ڪمال سان اڪيون روشن آهن ۽ مولانا پنهنجي حقائق بيان زبان سان نصيحت فرمائي ته جامي پنهنجو رخ اهڙي يار ڏي ڪر جنهن جي توکي لازمي ضرورت هجي. اهو بلڪل سچ آهي ته جڏهن باري تعاليٰ جي پاڪ ذات چاهيندي آهي ته ڪنهن مظهر کي ان جي مبدر جي طرف ڇڪي ته صرف هڪڙي بهاني سان علائق ۽ موانع جا سڀ حجابات ان شخص تان ڪڍي وٺندي آهي ۽ جيڪو ڪمال هن جي حصي جو هوندو آهي. ان ڪمال تائين پهچائي ڇڏيندي آهي. جڏهن پاڻ سلوڪ اختيار ڪيائون ۽ ظاهري روش ڇڏيائون ۽ هڪ عرصو گوشي نشينيءَ ۾ بسر ڪيائون ته ايتري درجي تي سندن حال پهچي ويو جو ڇا گفتار ڇا رفتار ۽ ڇا ڪردار اهي سڀ معامل جيڪي طبيعت کي مانوس هئا هڪدم سندن عقل ۽ شعور مان پریشان ٿي نڪري ويا ۽ بيگانہ معلوم پئي ٿيا.

فرمائن ٿا ته جڏهن سلوڪ جي شروعات ۾ انوار جو ظهور ٿيندو هو جنهن

سان هستيءَ جو ستارو لکي ويندو هو، ان وقت بار بار پير فرمائيندو هو ته
 كشف ۽ ڪرامات تي ڪوبه اعتماد نه ڪرڻ گهرجي. انهيءَ کان بهتر ڪا
 ڪرامت ڪانهي ته ڪنهن تاثير جي صاحب جي صحبت ۾ ڪنهن سعادتمند
 کي ڪو اثر حاصل ٿئي ۽ هو خوديءَ کان ٿوري دير لاءِ آزاد ٿي وڃي.

رباعي

ياري ڪه بديدار وءِ از دست شوي-ان به ڪه بزيړ پاڻي اولعته شوي
 گرميءَ نه خوري ز جام و صلش يارءِ-از شيوه چشم مست او مست شوي

بيت

زياده هيچت اگر نيست اين نه بس ڪه ترا-ومرے زوسوسه عقل بي خبردار
 مرزا سلطان حسين وزير هو، مولانا جامي عشقيه مثنوي يوسف زليخا
 سندس نالي ئي منسوب ڪئي. ان ۾ لکي ٿو:

”جهان چڪسرچ ارواح و چچ اجسام-بود شخص معين عالشم نام
 بود انسان دران شخص معين-چو عين باصره بشناس روشن
 دران عين آن ڪه چون انسان عين ست-جهان مرد مي سلطان حسين ست.“

هن بينظير تعريف جي باري ۾ راقم جو خيال آهي ته اڄ تاريخ سترهن
 رجب هجري سنه هڪ هزار اڪيهه آهي. ۽ اڪثر علم وارن پنهنجي پنهنجي
 فرمان روا جي مدح ۾ بهتر سخن چيا آهن. ليڪن اڄ تائين هن قسم جي
 رعنائِي طرف ڪنهن شاعر طبع فاضل ۽ ڪنهن بافضيلت شاعر جو گذر نه ٿيو
 آهي. امير علي شير نوائيءَ تخلص هڪ ترڪي رسالي ۾ مولانا جي حالات ۾
 لکيو آهي ته مولانا نفحات الانس-شواهد النبوة ۽ لمحات شيخ فخرالدين
 ابراهيم عراقيءَ جي شرح مخلص جي التماس تي تصنيف فرمايا آهن.

تڪميل جي مصنف لکيو آهي ته مولانا فرمائيندا هئا ته اهو جيڪو ڪي
 اڪابر چوندا آهن ته باطني شغل سان ڳالهائڻ جمع نه ٿو ٿئي اها ڳالهه بلڪل
 بعيد معلوم ٿئي ٿئي ڇو ته نفحات جي تصنيف جي وقت مان ڪڏهن هڪ
 صفحو ڪڏهن وڌيڪ هن صحن تائين لکي ويندو هئس ۽ دل کي ان جي لکڻ
 جي خبر به نه پوندي هئي ۽ قلم جي عادت جي موافق بدستور جاري رهندو هو.

سندن تصنيفات جو شمار هن طرح آهي. نشر- فارسيءَ ۾ شواهد النبوة-
نفحات الاتس جيڪو مشائخ طبقات وغيره جو تذڪرو آهي. لوائح جيڪو
مولانا جي ئي رباعيات جي شرح آهي. بهارستان جيڪو بلبل شيراز (سعديءَ)
جي گلستان جي رنگ ۾ آهي. پيا سورهن رسالا جن مان ڪجهه رسالا ته آيات
قرآنيءَ جي تفسير ۽ حديث نبوي عليه السلام جي ترجمي ۾ آهن ۽ ڪي تصوف
۽ سلوڪ جي علم ۾ آهن ۽ ڪي معما- عروض- قافيا ۽ انشا جي علم ۾
آهن. تيرهن نسخا عربي ۽ فارسي جيڪي اڪابر جي ڪتابن ۽ بيتن جي شرح
۾ آهن. نظر ۾ ست مثنويون آهن جن جو هفت اورنگ نالو آهي ۽ ٽي ديوان
غزل ۽ قصيدا آهن ڪل ٽيٽاليه ڪتاب مشهور آهن. ان کان علاوه سندن قلم
سان لکيل حاشيه- تعليقات- رقعات ۽ ٻيا مختلف بيت هر فن ۾ موجود آهن.

چون ٿا ته تاريخ پندرهنين محرم الحرام هجري سنه ۱۸ سو اٺاڻوي تي
جڏهن رات ۽ ڏينهن برابر هجڻ جي موسم هئي پاڻ وصال جي بزم ۾ پهچي
ويا ۽ حقيقي محبوب جي جمال جو شربت نوش فرمايائون ۽ مٿان انالله وانا اليه
راجعون جو نقل تناول ڪيائون. هي دردناڪ واقعو تجهيز و تڪفين نعش ۽
نماز جي ڪيفيت ۽ قبر جي عمارت جو حال تفصيل سان مولانا عبدالغفور جي
تڪميل ۾ ۽ امير علي شير جي رسالي تزڪيه ۾ لکيل آهي. شوقين اصحاب
چاهن ته ان کي مطالعو ڪري مٿي بيان ڪيل حالات کان مطلع ٿي ٿا سگهن.

تڪميل وارو لکي ٿو ته آخر زماني ۾ جڏهن پاڻ يوسف زليخان جي نظر
جو شغل جاري ڪيو هئائون ته فرمائيندا هئا ته دل جي گهڙي ڪشش اهڙي
خيالي صورت جي طرف آهي جو خارج ۾ ان جي وجود جو گمان به نه ٿو ٿئي ۽
تصنيف جي وقت باطني شورش ۽ حرارت جا آثار ڪانئن ظاهر ٿيندا هئا.
چنانچہ ڪيترا دفعا پاڻ سماع فرمائڻ لڳندا هئا ۽ ان کي ايترو ته طول ڏيندا
هئا جو سازن وارا ٽڪجي پوندا هئا ليڪن پاڻ باز نه ايندا هئا. آخرڪار جڏهن
پيرن ۾ درد محسوس ٿيڻ لڳندو هئڻ ته ويهي رهندا هئا. حالانڪ ان کان اڳ
سماع جي باري ۾ کين تردد هو ۽ فرمائيندا هئا ته جيستائين ڪو شخص پاڻ
کي ڇڏي نه ڏئي ۽ جيڪو حال ان کي حاصل آهي ان کان خالي نه ٿئي تيستائين
ڪيئن ٿو سماع ڪري سگهي. ۽ اهو به فرمائيندا هئا ته بيشڪ پهريائين چراغ

ٻارڻ کي ان کان پوءِ مطالعو ڪرڻ گهرجي اهو اشارو انهيءَ طرف هو ته انساني روح بني آدم جي عنصرِي محل جو چراغ آهي. انهيءَ چراغ کي انساني پريشان خيالات ۽ خواهشن جي آنديءَ کان رياضت جي فانوس ۾ محفوظ رکڻ گهرجي ته جيئن اهو چراغ شمع وانگر هدايت جي نور سان روشن رهي ۽ دلين جي اندر لڪل جن معنائن ۽ جن ڪمن جي منهن تي موجودات جي الفاظن جو ڪارو پردو پيل آهي اهي معنائون ۽ معاملو اعتباري نظر ۾ ظاهر ٿي پون.

هيءَ گذارش به ان ڪري آهي جو مولانا عبدالغفور فرمائي ٿو ته جڏهن مولانا جامي رح جي خيالات ۾ خلش پيدا ٿيندي هئي ته گهريل معنيٰ کي ادا ڪرڻ کان عبارت قاصر آهي ته لکڻ کان اڳ سندن لطيف طبيعت انهيءَ خلجان جو اثر قبول ڪندي هئي. ان جي منشا تي غور ڪندا هئا. مخاطب جي نور فراست کان به ڪجهه مفهوم معلوم ڪندا هئا ۽ توجيهاٽ جي ذريعي پنهنجي ذهن جو تردد دور فرمائيندا هئا. گهڻو ڪري سٺي ڪردار ۽ سٺي گفتار جي ماڻهن جي زباني ٻڌل آهي ته محفل ۾ ويٺلن جي دلين جي ڳالهين جي کين خبر پئجي ويندي هئي. ۽ ڪيترائي تصوف جا ڪتاب جن جي معنيٰ ۽ مضمون علم وارن جي فهم ۽ فڪر ۾ نه ايندا هئا انهن ڪتابن جي مقصدن کي پاڻ پنهنجي فارسي رسالن ۾ اهڙي طرح لکيو اٿن جو انهن ڪتابن جا سڀ مشڪلات حل ٿي ويا آهن. هاڻي سڀ ماڻهو انهن اڳين ڪتابن مان فائدو حاصل ڪري ٿا سگهن. مرزا شاه رخ جو وچولو زمانو هو جو پاڻ جسامر کان آيا ۽ آخر زماني تائين هري شهر ۾ مقيم رهيا. جڏهن زماني وارن دولت ۽ سلطنت جو پيمانو سلطان ابو سعيد مرزا جي هٿ ۾ ڏنو ته پاڻ اتان خيابان جي زمين ڏي هليا آيا جتي سندن پير بزرگوار جي آرام گاه آهي ۽ اتي ئي قيام فرمايائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اتي سندن آستاني تي چئني طرفن کان فاضل-فقير-شاعر ۽ ظريف گروهن جا گروه ٿيڻ لڳا ۽ قاضي-صدر-شاه ۽ وزير سڀ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ کي پنهنجي سعادت جو عمدو ذريعو سمجهندا هئا ۽ کين پنهنجي راز ۽ نياز جو قبلو بنائي ڇڏيو هئائون. امير علي شير سندن متعلق پنهنجي رسالي ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي گهڻو ڪجهه آهي. پر جيئن ته درويشن جي هن خلوت خاني (ڪتاب گلزار ابرار) ۾ ابوالهوسون جي هجوم

جي گنجائش ڪانهي. لهنذا صرف نموني طور تي ڪجهه عرض ڪري انهيءَ تي ئي اڪتفا ٿو ڪيان.

مولانا جامي رحمۃ اللہ علیہ جو حلاوت بخش احوال

حضرت جن جو روزانو رات جو سلوڪ هن طرح هو ته جڏهن عشا نماز پڙهي وندا هئا ته هڪ ڪلاڪ تائين مجلس ٿيندي هئي جنهن ۾ حقائق جو بيان ٿيندو هو. ان کان پوءِ اتي وڃي اڪيلائيءَ ۾ هڪ ڪلاڪ مشائخن وانگر شغل ۾ مشغول رهندا هئا، ۽ فرمائيندا هئا ته آرام ڪرڻ کان اڳ هن طريقي سان شغل (ذڪر اذڪار) ڪرڻ لازم ۽ اهم آهي ته جيئن ان جو فيضان پوري رات پهچندو رهي. شروع زماني ۾ سندن آرام جو تائيمر گهٽ هوندو هو ليڪن آخر ۾ رات جو صرف پويون ٽيون حصو بيداريءَ لاءِ خاص ڪيو هئائون ۽ اهو حصو نماز ۽ مراقبي ۾ گذرندو هو ۽ فرمائيندا هئا ته پوئين رات جي شغل جي برڪت سڄو ڏينهن رهندي آهي. پوءِ فجر نماز لاءِ تازو وضو ڪندا هئا ۽ فرض پڙهڻ کان پوءِ مراقبي ۾ ويهي رهندا هئا. ايتري قدر جو سج اشراق جي درجي تي پهچندو هو ان وقت اشراق نماز ادا ڪري پوءِ تصنيف ۽ مطالعي ۾ مصروف ٿي ويندا هئا. انهيءَ دوران ائين به ٿيندو هو ته ايندڙن لاءِ ٿوري دير متوجّه ٿي ويندا هئا. وهڻ جو طريقو اهو هو ته قبلي جي برابر تشهد جي حالت ۾ وهندا هئا. خالق ۽ مخلوق جي تعظيم لاءِ ۽ جيڪو جبو پائيندا هئا ان جو ٻانهون ڪليل هونديون هيون ۽ گهڻو ڪري زمين تي وهندا هئا. جڏهن جبو لاهي پيرن هيٺان رکندا هئا، ۽ مسڪرائيندي فرمائيندا هئا ته فقيرن جو لباس وڇائڻ جو ٿاڻ به هوندو آهي ۽ ساڳيو ئي پائڻ جو لباس به هوندو آهي. لباس جي زيب ۽ زينت کان پري رهندا هئا. جيڪو ملي ويندو هو ان کي سٺو سمجهندا هئا. ڪڏهن قميص هوندي هئڻ ۽ ڪڏهن جبو هوندو هو مطلب ته هن شريف ذات جو اٿڻ ويهڻ ڪمال درجي جو خوشنما ۽ پسنديده هو. ڳالهائڻ ۾ لطافت سندن فصيح البيان زبان جي خاصيت شورش انگيزي سندن سخن جو خمير ۽ شوق افزائي سندن بيان جو سرمايو هو. جيڪو به شخص شريف يا غير شريف سندن خدمت ۾ پهچندو هو پاڻ ان سان گهڻي مهربانيءَ سان پيش ايندا هئا. اچڻ واري کي جيڪو به غم وغيره هوندو هو ختم ٿي ويندو هو. ان جي بدلي ۾

فيض ۽ خوشي ساڻ ڪڍي ويندو هو ۽ گڏ وهڻ ۾ مروت جي لحاظ کان پاڻ تي ايترو ته جبر گوارا ڪندا هئا جو جيستائين اچڻ وارو اٿي نه ويندو هو پاڻ نه اٿندا هئا. انهيءَ ڪري کين ڪي مرض به پيدا ٿي پيا هئا. مجلسن ۾ ان ڳالهه جي تلاش رهندي هئي ته هيٺ وهڻ جو موقعو ملي، ۽ گهٽ درجي جي ماڻهن سان کاڌو کائڻ ۾ هر پيالو هجڻ جي صورت پيش اچي. کائڻ جي شين ۾ نهايت بي تڪلف هئا ۽ دوريشائي کاڌن ڏي طبيعت جو ميلان گهڻو هوندو هو. سندن عملن ۾ ڪوبه عمل اهڙو داخل نه ٿيندو هو جنهن ۾ رياءَ جو ڪو شڪ پيدا ٿئي. جيڪڏهن ڪنهن شخص جي متعلق اهو معلوم ٿي ويندو هو ته دنياوي مال جو حاجتمند آهي ته لڪل طريقي تي ان کي پهچائيندا هئا. ماڻهن جي اعتقاد يا انڪار کان سندن طبيعت بلڪل فارغ هئي. دنياوي شيون اصل ضرورت کان پوءِ جيتريون بچي پونديون هيون. خير جي ڪمن ۽ خير جي جاءِ تي خرچ ڪندا هئا. هرات شهر ۾ مدرسو تعمير ڪرائي پورو ڪيائون. خيaban ۾ مدرسو ۽ خانقاه ٻئي شروع ڪيائون ۽ انهن کي مڪمل ڪيائون. جام شهر ۾ جامع مسجد جو بنياد وڌائون ۽ انکي مڪمل ڪيائون. گهڻي ملڪيت خيaban مدرسي جي نالي وقف ڪيائون جيڪو سندن درگاه جي پاسي ۾ آهي.

تڪلمه جي مصنف سندن خط مبارڪ مان ڪجهه سٽون ۽ سندن دلڪش ڳالهين مان ڪجهه ڳالهيون نقل ڪيون آهن ۽ اهي هي آهن:

”ڪوبه شخص اهڙو نه آهي جنهن جو خيال ڪڏهن حق سبحانه ڏي متوجہ نه ٿيندو هجي. حضور قلب حضرت باري تعاليٰ سان هجڻ، ذڪر جي حقيقت ۽ ان جو مغز آهي. جيڪڏهن ڪنهن دولت مند شخص کي اها سعادت حاصل هجي جو حضور قلب هميشه رهي ۽ حضور قلب جو ملڪو دل ۾ ويهي وڃي ته ان کي صوفين جي اصطلاح ۾ ”مشاهدو“ چوندا آهن. ۽ ماورالنهر جا خواجگان جي اصطلاح ۾ ان کي ”ياداشت“ جي نالي سان تعبير ڪندا آهن. ۽ ”ياد ڪيو“ جيڪو اسم مبارڪ يا ڪلمه طيب جي ورد ڪرڻ سان آهي ۽ ”نگهداشت“ جيڪو مراقبي مان مراد آهي. (۽ اهو ان لاءِ آهي ته خيالات ۾ خرابي نه وڌي) هي سڀ ”ياداشت“ جي حصول جي لاءِ آهي. وفقنا الله بما يحب ويرضاه (الله تعاليٰ اسان کي انهيءَ شيءِ جي توفيق ڏي جيڪا ان کي محبوب هجي ۽ جنهن سان هو راضي هجي).

واضح هجي ته سڀني انسانن جي پيدائش اصل فطرت جي اعتبار کان چئن مقدمات تي ٻڌل آهي.

پهريون:- هي ته انسان جي حقيقتِ عدمِ کان وجود ۾ آئي آهي.
 ٻيو:- هي ته بقا جو وجود انسان جي قدرت ۽ اختيار ۾ نه آهي ڇو ته جيڪڏهن ائين ئي هجي ها ته انسان پاڻ کي باقي رکي سگهي ها ۽ فنا نه ٿيڻ ڏئي ها.
 ٽيون:- اهو ته سڀني ممڪن موجودات جو اهوئي حال آهي.
 چوٿون:- اهو ته جيڪي ڪجهه عدم کان وجود ۾ ايندو آهي ان لاءِ وجود ۾ آڻيندڙ جو هجڻ ضروري آهي.

هي چارئي مقدمات اهڙي ناهيندڙ (خالق) جي وجود جو اعتقاد پيدا ڪرڻ جا بنياد آهن جيڪو بذاتِ خود موجود هجي ۽ انجي موجود هجڻ ۾ ڪنهن غير جو دخل نه هجي.

انهن مقدمات کان علاوه انسان ڄاڻي ٿو بلڪ مشاهدو ٿو ڪري ته الله پاڪ جي انعام سان ان کي عمديون نعمتون ملن ٿيون. جيئن خود انسان جو وجود الله جي نعمتن مان آهي ۽ عقلي قوتون ۽ ظاهري ۽ باطني حسن وغيره وغيره الله تعاليٰ جون نه ڪٿڻ واريون نعمتون وجود جي نعمت جي تابع ۽ ان کان علاوه آهن. هن مرتبي ۾ انسان جو خيال انسان کي ”الانسان عبید الاحسان“ جي حڪم تحت پنهنجي اصل جي طرف طبعاً جذب ٿو ٿئي. ۽ اها جذب جي شروعات آهي ۽ ان کان پوءِ جيڪڏهن انسان خيال ڪري ته نفعو يا نقصان جيڪي ڪجهه ٿئي ٿو ”لَا فَاعِلَ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ“ جي حڪم تحت سڀ خالق جي طرف ٿي منسوب ٿو ٿئي. الله تعاليٰ جلشانه جي تعاليٰ شانه جي خيال ۾ رهي ته ان جو جذب آهستي آهستي وڌندو ۽ مضبوط ٿيندو ويندو ۽ ممڪنات سان ان جو جيتري قدر تعلق هوندو ان ۾ فتور ايندو ويندو تان جو اهو ڪٽجي ويندو آهي.

هڪڙو سبب ته خيال جي جذب ٿيڻ جو اهو ٿيو. ٻيو اهو ته انسان جڏهن خيال ڪندو آهي ته اهو انسانيت ۽ آدميت جي اعتبار کان بغير لذت جي نه ٿو ٿي سگهي. ۽ لذت خيال جي تابع هوندي آهي ۽ خيال جنهن ڏي هجي اهو ڪامل ۽ باقي هئڻ گهرجي. ڇو ته فاني ۽ ناقص جي طرف جيڪڏهن خيال هوندو ته جيئن ته ان ۾ نقصان يا فنا جو عيب لڳل آهي لهنذا ان ڏي خيال ڪرڻ

جو نتيجو غم هوندو. ۽ ٻئي طرف انسان اهو به خيال ٿو ڪري ته ڪامل مطلق لڙيل ۽ لڙيل ذوالجلال ولافضل جي ذات پاڪ آهي ڇو ته حسن ۽ جمال ۽ احسان ۽ ڪمال جيڪي ڪجهه آهي اهو سڀ حقيقت ۾ حق جي ڪري ئي ثابت آهي ۽ جيڪو به حسن ۽ جمال ۽ احسان ۽ ڪمال ممڪنات ۾ ملي ٿو اهو حقيقت ۾ حضرت ذوالجلال جي حسن ۽ جمال ۽ احسان ۽ ڪمال جو پاڇو آهي. جل و علا- ۽ ممڪنات وٽ اڏارو آهي. ڇو ته ممڪن خود پنهنجي ذات ۽ معدوم (فنا ٿيڻ وارو) آهي ۽ معدوم شيء جي وصف ڪمال نه ٿو ٿي سگهي. ممڪن ۾ جيڪي ڪجهه نظر ٿو اچي اهو دائمي نه آهي ان ڪري معرض فنا ۽ محل زوال ۾ آهي. جڏهن انسان جو علم انهن مقدمات تي حاوي ٿيندو ته پوءِ ڪو شڪ ناهي ته هن جو جذب هڪ خاص مرتبو ۽ طاقت پڪڙيندو. ڇو ته محبت پيدا ٿيڻ جو سبب حسن هوندو آهي يا احسان ۽ هي ٻئي خوبيون الله جلشانه کي ئي حاصل آهن. ۽ جڏهن انسان حق جي ڪمال ۽ بقا جو ۽ خلق جي نقصان ۽ فنا جو خيال هميشه ڪندو رهندو ۽ ڪلمي طيب لا اله الا الله جو (ترجمو مطلوب ۽ محبوب ۽ جي لائق ڪير ناهي مگر الله جيڪو انهن ٻنهي خيالن کي لازم ٿو ڪري) ورد ڪندو ته حق سبحانه جي طرف هن جي ڪشش ۽ غير حق سان هن جي بي تعلقي ايتري درجي تي پهچندي جو هن جو ممڪنات سان تعلق ختم ٿي ويندو بلڪ جيڪي خدا کان سواءِ آهي سڀني کي وساري ڇڏيندو.

جيڪڏهن ڪنهن جو هي حال نه هجي ته پوءِ هي سمجهڻ گهرجي ته مٿين ٻنهي عقيدن مان ڪوبه هن کي حاصل نه آهي يا طبيعت جي خواهشات ۾ ايترو ته ڦاسي ويو آهي جو ان ۾ متاثر ٿيڻ جي قابليت ئي نه رهي آهي ۽ اهو شخص جانورن ۾ شامل ٿي ويو. **أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ** (هي ماڻهو حيوانن وانگر آهن بلڪ انهن کان به ڪريل آهن.) هي گروهه انهيءَ جي باوجود جو اهل ايمان آهن. مگر انهن حيوانن جي صورتن ۾ جيڪي اخلاق جي اعتبار سان هن گروهه وانگر آهن. جيئن حديث نبوي علي مصدرة الصلوة والسلام انهيءَ باري ۾ ٻڌايو آهي. هڪ شخص مولانا جي مجلس ۾ عليه الرحمة والرضوان آيو. ۽ چيائين ته مان ذڪر ته ڪيان ٿو ليڪن متاثر نه ٿو ٿيان. فرمايائون ته عقيدتي کي درست ڪرڻ گهرجي. فرمائيندا هئا ته ڪي مشائخ ذڪر ۾ صرف اسم مبارڪ تي اکتفا ٿا ڪن. جيئن الله تعاليٰ جو قول

آهي **قُلِ اللَّهُ ثَمَرُ دَرُھَمُ** (چون ٿا الله پوءِ انهن کي کيڏڻ ڏي) اگرچہ اسر مبارڪ حق سبحانہ جي ڪمال تي ٻڌل آهي. ۽ انهيءَ ڪري هي حق سان تعلق ۽ خلق سان بي تعلقيءَ جو نتيجو پيدا ٿو ڪري. جيڪو اصل مقصود آهي ليڪن ڪلمي کي اختيار ڪيو آهي. ۽ نبي عليه الصلوٰۃ والسلام جن جي نصيحت هن ذڪر جي افضليت ۾ شاهد موجود آهي. افضل الذڪر لا اله الا الله پيون وڌيڪ حديثون ان جي افضل ۽ مٿاهين هجڻ جي باري ۾ واقع آهن. ۽ مرتبي جي اعتبار کان ئي ان کي تحليل چوندا آهن. ڇو تہ تحليل جي معنيٰ آواز کي بلند ڪرڻ آهي. الله جلشانه سان حضور قلب انهيءَ صفت سان ۽ انهيءَ طرح پيدا ڪرڻ جو جنهن صفت کان ۽ جنهن طرح انسان الله جلشانه سان ايمان رکندو هجي انهيءَ مثل آهي جيئن انسان ذڪر جي حقيقت ۽ ان جي اصليت جو وجود ۾ آڻيندڙ ۽ ظاهر ڪندڙ آهي. ذڪر جي هڪ صورت آهي. هڪ معنيٰ آهي ۽ هڪ حقيقت آهي. ذڪر جي صورت تہ اها آهي تہ ذڪر ڪندڙ خاص لفظ کي جيڪو حرفن جو مجموعو آهي ڳالهائڻ جي ذريعي آهستي يا بلند ادا ڪري، يا خيال جي ذريعي ذهن ۾ حاضر آڻي، ۽ ذڪر جي معنيٰ اها آهي تہ ذڪر ڪندڙ ذڪر ڪيل لفظ جي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ بہ فڪر ڪري. ۽ حقيقت ذڪر اها آهي تہ ذڪر ڪندڙ صرف تصوري مفهوم کي شعور ۾ آڻي جيڪا ذڪر جي توجه جو قبلو ۽ تير جو نشان آهي. آهستي طريقي سان تڪلمر گهڻن مشائخن جو طريقو آهي. انهن ۾ شيخ ڪبير محي الدين عربي آهي قد الله سره العزيز، ۽ ذڪر ڪرڻ ۾ گهڻن مشائخن جو طريقو تڪلمر بالجهر (بلند آواز سان) آهي ۽ خيال سان ذڪر خفي آهي ۽ هي طريقو خواجگان جو آهي قدس الله اسرارهم.

قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً (الله تعاليٰ فرمايو آهي تہ پنهنجي پروردگار کي گڙ گڙائي ۽ آهستي آهستي دعا ڪندا رهو).

مولانا علاؤالدين محمد رحمۃ اللہ علیہ مڪتب دار جي ياد ۾

پاڻ انهيءَ نبيءَ جي علماءِ اُمت مان آهن جن انت مٺيءَ جي حڪم کي عام ڪري ڇڏيو آهي. مولانا سعد الدين ڪاشغريءَ جا مريد هئا ليڪن راه

سلوڪ ڪين ملي آهي شيخ عبدالڪبير يمينيءَ جي فيض خدمت مان جيڪو هڪ واسطي سان شيخ عبدالرحمن مصريءَ جو ڏينهن سان ئي سندن همٿ مٿائين مرتبي تي پهتي آهي. چون ٿا ته هڪ ڏينهن پاڻ فرمايائون ته شيخ يمينيءَ حديث قدسيءَ جي تعريف معلوم ڪئي. مون عرض ڪيو ته جيڪو ايزدي ڪلام بغير فرشتي جي وسيلي جي پيغمبر جي نفس ناطق تي نزول فرمائي اها حديث قدس آهي. شيخ فرمايو ته انهيءَ بنياد تي هن گروه جا دل آويز اقوال به حديث قدسي آهن. ان تي ٻڌندڙن مان هڪ شخص چيو ته جيڪڏهن توهان ائين ئي فرمائيندا ته پوءِ صوفين جي گروه جي نيين جي طبقي سان مساوات لازم ٿي ويندي. جواب ڏنائون ته مساوات انهيءَ سبب جي ڪري لازم نه ايندي ته مٿين نسبت انبياءَ ۾ بالاصالت ۽ اوليا ۾ بالاتباع آهي. راقم جي خيال ۾ هيءَ ڳالهه ٿي اچي ته جنهن حالت ۾ نفس الامر هڪ جنس مان هجي ۽ اهو مختلف الكيفت افراد کان ظاهر ٿئي. اهڙي حالت ۾ ان کي هڪ ئي نالي سان سڏڻ دليريءَ جي ميدان ۾ قدم رکڻ ۽ ادب جي آباد شهر کان نڪري گستاخيءَ جي ويران بيابان ۾ وڃڻ آهي ۽ نالا رکڻ آهن. درجي جو لحاظ به ضروري ڳالهه آهي جيئن خرق عادت جي نمود و نمائش جو. اها جنهن شخص جي ذريعي ظاهر ٿيندي آهي ان جي اعتبار سان ان جو نالو به جدا هوندو آهي. نبيءَ کان معجزو-وليءَ کان ڪرامت-مومن کان معرفت ۽ غير مومن کان استدراج.

مولانا عبدالله فرنحودي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ عالم-عارف-ڪامل-عامل ۽ اندر ٻاهر کان هڪ جهڙا هئا. فرمائيندا هئا ته مولانا عبدالرحمن جامي رحه باطني محل جي ڪنگري تي چڙهڻ مهل پرن ڪي ڪولي ويندا ۽ ايندا آهن. ليڪن مولانا علاوالدين محمد مڪتب دار تي وڃڻ ۽ اچڻ ۾ ڀر ڪولن ئي نه ٿا. چون ٿا ته هن بيان مان مطلب اهو آهي ته مولانا عبدالرحمن سلوڪ طريقت ۾ اضطراب ۽ عجلت رکندا آهن ۽ مولانا علاوالدين آرام ۽ آسائش سان هلندا آهن. راقم جي ذهن ۾ لکڻ مهل ائين ئي آيو ته پَرَ ڪولي پرواز ڪرڻ مان مطلب عروج کي ظاهر ڪرڻ آهي ۽

بغير پر کلڻ جي اڏامڻ مان مطلب عروج کي مخفي رکڻ آهي. بيشڪ جاميءَ جي آثارن جو ظاهر ٿيڻ ۽ مڪتب دار رحمة الله جي برڪتن جو مخفي رهڻ هن مثال جي صحيح ٿيڻ تي هڪ روشن دليل آهي.

درويش منصور سبز واري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اندر ۽ ٻاهر ۾ ايترا ته سنھا هئا جو بيان ۾ نه ٿو اچي سگهي. مولانا عبدالرحمن جامي رح جا هر عصر هئا. مير علي شير نواڻي ساڻن ڪمال عقيدت رکندو هو ۽ ساڻن نهايت دلبرستي ۽ محبت هئڻ. گهڻو ڪري سندن عمر روزه وصال ۾ ئي گذري هئي.

مولانا محمد روعي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب شمس الدين ۽ ڪنيت ابوالڪارم آهي. هرات جي پرڳڻن مان ڪنهن پرڳڻي جا رهڻ وارا آهن. استقامت ۽ ڪرامت ۾ ڪين ڪمال حاصل هو. مولانا سعد الدين ڪاشغريءَ جا مريد آهن. چون ٿا ته سندن والده ماجده نهايت پرهيزگار ۽ صالحه هئي. ان جو رتبو رياضت بلند همٿيءَ ۾ گهڻو وڌو هو. اها فرمائي ٿي ته مان اميد سان هئس (پيٽ سان هئس) ته هڪ رات مون عالم مثال ۾ نبي مصطفيٰ عليه السلام جي زبان مبارڪ مَآيَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (پنهنجي نفساني خواهش سان ڳالهيون نه ٿا ٺاهن) کان پٽ جي خوشخبري ٻڌي ان کان پوءِ انهيءَ ئي حمل مان هي پٽ ڄائو. انهيءَ واقعي جي بنياد تي محمد نالو رکيو ويو. چون ٿا ته شروع زماني کان آخر تائين سندن سلوڪ ۾ ڪنهن به قسر جي لغزش نه آئي. پاڻ پنهنجي سڄي عمر اتباع شريعت ۾ گذاري ۽ ڪرامتن ۽ مقامات جا صاحب هئا.

شيخ چچو اسولي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ نظام عمر اڪرم جا مريد آهن. جيڪو خلافت ۾ يارهن واسطن کان پوءِ سيد احمد ڪبير رفايعي قدس سره کي پهچڻ ٿا. مستقيم الطريق ۽

مستوي الحال هئا. پنجويهين ذي القعد تي روحاني عالم ڏي ڪوچ فرمائي ويا. شيخ جمال نوساريءَ کي ذڪر جي سندن - شغل جي تلقين - ارشاد جي اجازت ۽ خلافت جو خرقو اهي سڀ شيون سندن ئي خدمت سان مليون آهن.

شيخ فخرالدين گنج اسرار جونيوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پير گنج شڪر جي نسل مان آهن قدس سرهما. ايزدي اسرار ۽ الاهي انوار جا پاڻ خزانہ هئا ۽ بزرگانِ زمانہ کي سندن مٿان فخر هو. سندن دلڪش قول آهي ته جيڪو ڪمال مونکي حاصل ٿيو ان کي مون دور بين عقل جي بدولت سمجهو ڇو ته ڪنهن شخص جي هدايت جو احسان ۽ احسان جو بار سلوڪ جي راه ۾ مون تي ڪونهي ۽ شيخ نظامي گنجوي قدس سره جا اشعار پڙهندا هئا. جن مان معلوم ٿو ٿئي ته شعر لکڻ ۽ پڙهڻ وارا ٻئي اويسيه گروه مان آهن. ڪيترائي خدا شناس ماڻهو سندن سچا مريد هئا ۽ انهيءَ طرف جا اعليٰ حاڪم به نهايت نيازمندي ۽ اعتقاد سان سندس خدمت جي آرزو رکندا هئا. ۽ ادب ۽ اهتمام سان سندن آستاني تي حاضر ٿيندا هئا. سندن قبر جونيور ۾ زيارت گاه آهي ۽ گهڻي مشهور آهي.

شيخ بهاءُ الدين گنج روان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي والد بزرگوار شيخ فخرالدين ثاني جا خليفہ آهن. چون ٿا ته قادر شاهي عهد هو. ڪالبي زمين جي هيٺائين ۾ هڪ خطرناڪ جهنگ هو. ان هيٺائين ۾ شيخ ۽ شيخ سان گڏ چند دهليءَ جا خدا پرست مخدوم جهانيان جي اجازت سان رهڻ لڳا هئا. ۽ الله جي عبادت ۾ سٺو وقت پئي گذاريائون. خوراڪ جو طريقو اهو هئڻ جو ڏيکڻ تي پاڻيءَ سان پري چلهي تي چاڙهي ڇڏيندا هئا. جيڪا ڪجهه دير بعد گيهه ۾ ٻڌل ڪچڙيءَ سان تيار ملندي هئي جيڪا کائڻ وارن لاءِ ڪافي هوندي هئي. ان عجيب ڳالهه ڪري سندس نالو گنج روان پئجي ويو. هڪ دفعي حاڪم وقت شڪار ڪندي اچي اتان لنگهيو. اتي هڪ جابلو ٻڪر کي شينهن جي پٺيان ڦرندي ڏٺائين. پوءِ ته دل ۾ پڪو په

ڪيائين ته اتي هڪ قلعو ۽ شهر آباد ٿيڻ گهرجي. پر جڏهن قلعي جي ديوار اڃان مڪمل ٿيڻ تي ايندي هئي ته ڪالپ بخڙ ان کي ڏاهي ڇڏيندو هو. آخر ان ڪم لاءِ حاڪم شيخ جي ملاقات لاءِ آرزومند ٿيو. پاڻ اصل ڳالهه سمجهي ويا ۽ هڪ سرڪڙي ديوار ۾ لڳايائون ۽ محمد آباد نالو رکيائون. پر هندن وٽ اها ڳالهه مشهور آهي ته جيئن ته ڪالپ جن جي رهڻ جي جڳهه هئي انڪري ڪالپي مشهور ٿيو. چون ٿا ته بادشاهه وقت يا پيا صاحب استطاعت شيخ کي جيڪو ڪجهه به پيش ڪندا هئا ته قبول نه ٿيندو هو. جنهن سان متعلقين کي تڪليف رسندي هئي. هڪ ڏينهن کين بي صبرو ڏسي چيائين ته توهان جي خاطر جمنا کان ڪجهه زمين ڪڍي وٺون ٿا. جيڪا ماڻهن جي احسان کانسواءِ خاص روزي رسان جي خزاني مان ملندي. آخر جمنا نديءَ کي هڪ دفعو وري هڪ دفعو چيائين ته: ”هن ڪناري کان ڪجهه جريب زمين اسان جي فرمانبردارن لاءِ ڇڏي ڏي. ۽ پاڻيءَ جو رستو مٿان کان ڦيراءِ.“ ٻئي دفعي چوڻ باوجود حڪم جي تعميل نه ٿي. ٽيون دفعو لڪڻ ڪڍي ڪاوڙ مان پاڻيءَ تي هنيائين. فوراً پاڻيءَ هتي موضع پلا وٽان ڦير کائي وهڻ شروع ڪيو ۽ تقريبن ٽي سو جريب زمين پاڻيءَ مان نڪري آئي. چون ٿا ته انهيءَ زمين ۾ شيخ جي، شيخ جي نسل وارن جي زمين، گهر باغ ۽ خوابگاهه اڄ تائين آهي.

مصرع: بادا نثار دُر سلامت روي برو.

شيخ ڪمال الدين حسين رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ خالد جا پٽ آهن. جيڪو اجميري ناگوري هو قدس سرهما. فھر ۽ فراست ۾ ڪمال حاصل هئڻ. پاڻ شيخ ابراهيم قدس سره جي خدمت مان ظاهري ۽ باطني ڪمالات حاصل ڪري خلافت جو خرقو حاصل ڪيو هئائون. شيخ ابراهيم شيخ عبدالعزيز ناگوريءَ جا خليفه آهن ۽ شيخ عبدالعزيز شيخ فريدالدين ناگوريءَ جا خليفه آهن. ۽ شيخ فريدالدين ناگوري شيخ حميدالدين سواليءَ جا بزرگ اولاد ۽ خليفن مان آهن قدس الله اسرارهم. ڪن جو چوڻ هي آهي ته خالد خواجه بزرگ معين الدين جي نسل مان آهن. قدس سره- تفسير نور النبي ﷺ جيڪو گهڻ نڪتن ۽ تفسيرن جي سبب جو جامع آهي ۽ اصول

انوار درباب تذڪره ابرار هي ٻئي ڪتاب سندن ئي تصنيف آهي. اصول انوار ۽ خوانده چشت جي مشائخن جا حالات ۽ نسبتن جو حال اصول جي طور تي لکيو ويو آهي، ليڪن پاڻ پنهنجي باري ۾ صرف ايترو لکيو اٿن ته خالد جو پٽ مريدان معينيہ ۾ ڪمترين مريد آهي ۽ پنهنجي نسل جي متعلق قطعي ڪا ڳالهه نه لکي اٿن. مولانا عالم ڪابليءَ پنهنجي تذڪري ۾ لکيو آهي ته مون اجمير ۾ شيخ عبدالقادر بن شيخ ابوالفتح جي خدمت حاصل ڪئي هئي. جيڪي خواجہ معروف بن شيخ حسين خالد جا پوٽا آهن. ۽ مون کانئن نسبت جي تحقيق به ڪئي هئي. فرمايائون ته اسان جو وڏو پيءُ (ڏاڏو) چئن واسطن سان شيخ حميد الدين سواليءَ کي پهچن ٿا قدس الله اسرارهم.

مصرع: یر نسب ویر حسب پر دو حجاب دل ست

سيد حامد حسني چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد حسين نهروال جا پائٽيا آهن. محبت- معرفت- عشق ۽ آگاهيءَ جا درياه هئا. نوجوان ڇوڪرا سندن خدمت ۾ رهندا هئا. ۽ انهن مان هڪ ڇوڪري ڏي طبيعت جو ميلان به هئڻ. پاڻ هڪ ڪبوتر انهيءَ ڇوڪري جي حوالي ڪري ڇڏيو هئائون ته هو هميشه ان کي هٿ ۾ رکي مطلب ته ان مان اهو هو ته بظاهر ڪبوتر کي ڏسڻ، مطلوب جو جمال ڏسڻ لاءِ بهانو هجي. ۽ نظر بازيءَ کي علي الاعلان شهرت نه ٿئي. هڪ ڏينهن ڪنهن عرس ۾ پاڻ وڃي رهيا هئا. منظور نظر کي چيائون ته جيڪڏهن مون تي بيهوشي طاري ٿئي جنهن سان نماز نڪري وڃڻ جو انديشو هجي ته آگاه ڪجانءِ. جڏهن سماع جي مجلس ۾ پهتا ته هڪ گاني واري کي فرمايائون ته ڪو عشق جو قصو بيان ڪر مجبوراً هن بيان ڪرڻ شروع ڪيو ته:

”اسان جي ڳوٺ ۾ هڪ ڪنير هو جنهن کي پنهنجي عورت سان عشق هو. ان کان سواءِ ڪنهن به وقت نه رهي سگهندو هو. ۽ نه ان کان سواءِ ڪاڏي ويندو هو. اتفاقاً اها عورت اهڙي ته بيمار ٿي جو ڪيتري عرصي تائين بيمار رهي. انهيءَ عورت مهرباني ڪري هڪ ڏينهن پنهنجي مڙس کي چيو ته منهنجي خوشي ان ۾ آهي ته تون ٻيو

نڪاح ڪر. مرد انڪار ڪيو. اها ڳالهه ايتري ته وڏي جو آخرڪار مرد ٻيءَ عورت سان نڪاح ڪيو. ۽ شهوت پرستيءَ سان ان تي عاشق ٿي پيو. ۽ پوءِ ايتري ته نوبت آئي جو پهرين عورت سان ڪڏهن به همبستري نه ڪندو هو. انهيءَ دوران گهر ۾ باهه لڳي. مرد پنهنجي نئين عورت جو هٿ پڪڙي ٻاهر نڪري آيو ۽ اڳين عورت کي دستور مطابق بيماريءَ جي حالت ۾ زمين تي پيل ڇڏي ڏنو ۽ زور سان چيائين ته گڏهه جيڪو گهر ۾ ٻڌل آهي ان جو رسو کولي ڇڏ ۽ ٻاهر هليو اچ. اها عورت پنهنجي مڙس جي جفا جو بهانو تلاش ڪندي هئي. فوراً مڙس جو حڪم ٻڌي اٿي بيٺي ۽ هيٺ آيل گڏهه وٽ وئي ۽ جيئن ان جي رسي کوليائين ته باهه وڪوڙي ويس ۽ جلائي رک ڪري ڇڏيائينس.

هي قصو ڳاڻڻ وارن کان ٻڌي سيد جي دل ۾ سخت شورش ۽ سوز پيدا ٿي. فرمايائين ته انسان کي فرمانبرداريءَ ۾ ڪنڀر جي زال کان گهٽ نه هئڻ گهرجي. ان کان پوءِ بيت پڙهي وجد جي حالت طاري ٿي وين. ملڪ شير مشائخ جو بيان آهي ته اندروني حرارت سان سيد جي بدن ۾ هڏيون پاڻي ٿي ويون. عصر نماز جو وقت ٿيو ته انهيءَ منظور نظر عرض ڪيو ته نماز جو وقت وڃي پيو. پاڻ هوش ۾ آيا ۽ جماعت سان نماز پڙهيائون ۽ سلام سان گڏ زندگيءَ جو سرمايو به الاهي وصال جي بارگاه ۾ موڪليائون.

شيخ نورالدين احمد مندوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حضرت گنج شڪر رح جي پوٽن مان آهن قدس الله سرهما. سلاطين جي دور ۾ پٽن ملتان کان مولوه جي طرف آيا هئا. شهر مندو (ماندو) جي ڪوهستان ۾ رياضت ۽ مجاهدي ۾ مشغول هئا. ۽ نفس سان لڙائي شروع ڪري فتح حاصل ڪيائون. ايتريقدر سندن استغراق وڌي ويو هو. جو سکر جي حالت مان هوش جي حالت ۾ گهٽ ايندا هئا. وحشي جانور ۽ پکي هميشه سندن چوگرد جمع رهندا هئا. کين انهن بياباني جانورن جي هٿ يا نه هٿ جي قطعي خبر نه پوندي هئي. ڇو ته ايزدي نگهباني سندن محافظ هئي. ان ڪري کين

جانورن کان ڪو آزار نه پهچندو هو. سندن هوش جي زماني جي ڳالهين مان هي ڳالهيون به آهن. جنهن کي حق سان آرام ملندو آهي. سڀ وحشي جانور ان جا تعبيردار ٿي ويندا آهن. سندن خوابگاه مندو (ماندو) ۾ آهي.

شيخ داؤد اساولي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد برهان الدين قطب عالم بخاريءَ جا مريد آهن. الله جل شانہ جي هستي ۽ مخلوق جي نيسيءَ کان هميشه باخبر هئا. چون ٿا ته ذڪر ڪرڻ مهل جڏهن پاڻ لا الہ چوندا هئا ته ڏسڻ وارن کي جاسوسي نگاه ڪرڻ تي به سندن عنصري جسم مان سواءِ پهريائين جي ڪجهه معلوم نه ٿيندو هو. ۽ پوءِ جڏهن الا الله جو نعرو هڻندا هئا ته گهر جو اندريون حصو سندن عنصري ڍانچي تي سوڙهو نظر ايندو هو. ائين ذي الحج تي دنيا مان ڪوچ ڪري حقيقي ديدار جو احرام پٽائون ۽ پنهنجي پير بزرگوار جي مزار جي برابر آرامي ٿيا.

شاه ابدال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عرب ملڪ کان درياه اعظم جو سير ڪندا آچي بندر جي رستي کان ڪوربنگال صوبي ۾ آيا هئا. اتان جي حاڪم حسين شاه پنهنجي ڌيءَ سان سندن نڪاح ڪيو. ان عورت سان هڪ ٻانهي به هئي جنهن گهڻي خدمت جي ڪري سندن دل ۾ گهر ڪيو هو. راڻيءَ کي، ٻانهيءَ سان ايتري قدر قرب ٿيندي ڏسي هميشه غيرت ڪندي هئي. ۽ موقعي جي ڳولا ۾ هئي. هڪ ڏينهن شاه ابدال تفريح جي غرض سان پنهنجي دوستن سان بيابان ڏي ويو راڻيءَ اهو موقعو غنيمت سمجهي ٻانهي کي ماري ڇڏيو ۽ ان جو لاش هڪ دلي ۾ وجهي درياه ۾ وهائي ڇڏيو. اتفاق سان سير ڪندي درياه جي ڪناري تي وڃي پهتا. اُتي سندن زبان تي اچي ويو ته درياه مان منهنجي ريحانه جي خوشبو ٿي اچي. چئني پاسي نگاه ڊوڙايائين. هڪ دلو نظر آيو. تارو وڃي اهو دلو ڪڍي آيا ته ان ۾ سندس منظوره جو جسم هو. هي دل ڏکائيندڙ واقعو ڏسي سندن دل ۾ گهڻو وجد ۽ شورش پيدا ٿي. لاچار مقتولا کي دفنايائون ۽ خدا جي گهر جو.

پڪو ارادو ڪري بيابان جو رستو ورتائون. سرگردان ۽ پریشان رنت پنور جي زمين تي پهتا اُتي هڪ مضبوط قلعو ۽ بلند جبل آهي. دارالخلافه آگري کان مالوه جي طرف پنجن منزلن جي مفاصلي تي واقع آهي. پاڻ جدائيءَ جو زمانو انهيءَ جاءِ تي بسر ڪيائون. جڏهن وصال جو حڪم مليو ته اتي ئي خوابگاه اختيار ڪيائون.

شاهه نعمان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن قبر آسير قلعي جي هيٺان آهي جيڪو خانديسي سلطانن جو تخت گاه آهي. پاڻ حافظ جو پٽ حافظ، نورالدين جو پٽ ۽ نورالدين شرف الدين جو پٽ. ۽ شرف الدين شيخ محمد زاهد جو پٽ هو. جن جي قبر دهليءَ ۾ آهي ۽ سابق دشت قبيحا جي زماني ۾ هندوستان ۾ آيا هئا. شاهه نعمان رحلت ربيع الاول ۾ فرمائي. لهنذا پهرين تاريخ کان پنجين تاريخ تائين عرس ٿيندو آهي. ملڪ جي چئني طرفن کان ماڻهو پنهنجي ڪٽنبن ۽ قبيلن سميت عرس ۾ ايندا آهن. برهانپور هڪ وڏو شهر هتان کان پنج ڪوهه پري آهي. برهانپور جا باشندا ننڍا وڏا عورت مرد نيڪ بد پوڙها جوان ۽ مومن ڪافر مطلب ته سڀ پنهنجي گهرن جي دروازن کي تالا لڳائي ڇڏيندا آهن ۽ هتي پهچي پنج ڏينهن سير ۽ سرور ۾ گذاريندا آهن. مختلف قسمن جا نذر ۽ نياز چاڙهيا ويندا آهن ۽ هزارين عقيدتمند پنهنجي مطلبن ۾ ڪامياب ٿيندا آهن. گهڻا آزاد مزاج عنبرين چار ۾ ڦاسندا آهن. ۽ گهڻا ماڻهو سامان جي خريد و فروخت ڪري اصل کان ڪيترا دفعا وڌيڪ فائدو ڪمائيندا آهن. راقم به دفعا هن تماشه گاه ۾ وڃي هر قسم جي ماڻهن ۾ ملي جُلي مزو ورتو آهي. چون ٿا ته شيخ نعمان شيخ محمد ضيا جا مريد آهن. ۽ شيخ محمد ضيا جا رهنما طريقت سيد نظام الدين آهن. جيڪي شيخ نظام الاوليا جا خليفه هئا ۽ سيد نظام الدين جي مزار مونڪي پٽن دکن ۾ آهي. هي هڪ شهر آهي بان گنگا جي ڪناري تي جتي مورتي پوڄڻ وارن جو وڏو پرستش گاه (مندر) آهي ۽ هتان جا ڪپڙا اڻڻ وارا اڳت ايترا ته عمدا ٺاهيندا آهن جو ٻين سٺن سٺن شهرن ۾ به هتان کان سواءِ ناياب آهن.

شاھ عبداللہ رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ شاھ يوسف بهائي قريشيءَ جا پٽ هئا قدس سرهما. سلطان بهلول ۽ سلطان سڪندر جي ٿي دور ۾ ملتان کان اچي دهليءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئائون. سلطان بهلول کين پنهنجو نائي نايو. بزرگيءَ جا آثار ۽ واليت جون نشانيون گهڻو ڪري سندن افعالن ۽ پيشانيءَ مان ظاهر هيون. پاويهن صفر جي ڏينهن هن مجازي جهان کان رخصت ٿيا. سندن فرزند شيخ رڪن الدين سلطان جي ڌيءَ مان هو ۽ آخر ۾ دهليءَ جو شيخ الاسلام ٿي ويو هو. شيخ ابوالفتح جيڪو دهليءَ جي مقام ۾ ڏهين صديءَ جي آخر جي اڌ حصي ۾ ننڍن وڏن جي توجه جو مرڪز بنيو هو. شيخ الاسلام ابن عبداللہ جو پٽ هو.

شاھ نعمت اللہ چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سلطان سڪندر لوديءَ جي گهڻي فوج سندن معتقد هئي ۽ فوج جو سردار به ساڻن مريدن جهڙو سلوڪ ڪندو هو. مطلب ته سندن پيري ۽ بزرگيءَ جي ايتري ته شهرت ٿي هئي جو ٻڌندي ماڻهن جا ڪن پرڃي ويا هئا. سندن قبر دارالسلطنت آگري ۾ آهي.

شيخ تاج الدين محمد دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ حضرت گنج شڪر جي اولاد ڪبار مان آهن. باطن ۾ مخدوم - ظاهر ۾ خادم - دل کان آزاد ۽ جسم کان ٻانهو هجڻ سندن عادت هئي. شيخ نظام الدين (نظام الاولياء) جي روضي ۾ گهڻو خانقاه نشين رهندا هئا. ان جي خدمت ۽ ان جي ڪمن جي نگراني دهليءَ ۾ سندن آباءَ و اجداد جي حوالي هئي. اڄڪلهه سندن فرزندن جي حوالي هنن خدمتن جو تعلق آهي. انهن جا نالا شيخ زڪريا ۽ شيخ علاء الدين آهن.

مير ابوالنجيب شاه طيب رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

کين ظاهري ۽ باطني روشني و عرفان جي سعادت حاصل هئي ۽ هنن

معاملن ۾ پاڻ گهڻا ڪامياب هئا. هڪ هفتي کان پوءِ روزو افطار ڪندا هئا. دنيا گڏ ڪرڻ وارن جي سامهون احتياج نه ڪڍي ويندا هئا. سندن اقوال ۽ افعالن مان عجيب عجيب شيون زماني وارا ڏسندا هئا. سندن معاشرت جي طرز مان ڪرامت جي خوشبو ماڻهن کي ايندي هئي. سندن فرزند سلطان موحد پنهنجي پيءُ بزرگوار جي راه روش ۾ پنهنجي پسنديده رفتار سان اڃا وڌيڪ رونق ڏني هئي ۽ اهل طريقت جي شاهراه تي هلندا هئا. چون ٿا ته هڪ ڏينهن مولانا غياث الدين احمد سلطاني جي ملاقات لاءِ آيا. جڏهن سندن صحبت کان ٻاهر نڪتا ته فرمايائون ته ڏسو ته سهي. هن خدا شناس بظاهر دنيا ۾ معنيٰ جي لحاظ کان هن عالم ۾ ڪهڙي نه تماشي جي بازار گرم ڪري رکي آهي.

مولانا شمس الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي وقت جي بزرگن مان هئا. بلوغت واري ڏينهن کان قبر واري ڏينهن تائين پنهنجي همت سان غير ڪارآمد وقت کي هٿ به نه لڳايائون ۽ افعال جي اعتبار سان بيهودگيءَ سان هڪ قدم به نه کنيائون. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي پاڻ هڪ مريد کي نصيحت جي طور تي فرمايو هئائون ته جيڪا دعوت ۽ جيڪا مجلس تو کان سواءِ ٿي سگهي ۽ شائستگيءَ سان پوري ٿي سگهي. اُتي تون نه وجهاڻ ۽ ڇو ته اهڙي موقعي تي وڃڻ بيهودي ڳالهه ۽ ماڻهن جي واسطي جاءِ تنگ ڪرڻ آهي.

مولانا زين الدين تائبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سلوڪ جا سبق سنت ۽ ڪتاب جي پيرويءَ سان حاصل ڪيائون. انهيءَ ئي طريقي سان طريقت جون گهڻائون به طئي فرمايون هئائون. پاڻ وقت جي بزرگن جا سرگروه ۽ سالڪان حقيقت جا سردار هئا. ظاهري بيعت ۽ نسبت ڪنهن به سلسلي جي پيرن سان نه هئڻ. خواجه بزرگ جي روحاني فيض سان اويسي شان سندن حالات مان ظاهر هو. جڏهن پاڻ حجاز جو سفر اختيار ڪيائون ته پارسا اوليائن جو ساٿ ٿيو هئڻ. جڏهن تقليد پرستن کي نصيحت ڪرڻ منظور هوندي هئڻ ته اهڙي طرح رازدار بنايا ويندا هئا جو زبان حال سان بيان ڪيو وڃي. پاڻ خاموشيءَ جو فائدو ۽ زبان جو نقصان ٻڌائيندا هئا.

حاجي شيخ سليمان بني اسرائيل ﷺ جي ياد ۾

کين حقيقت شناس درويش جا مقامات حاصل هئا. ۽ طريقت شناس سالڪن جي حالات کان پوري طرح واقفيت هئي. سندن زماني ۾ انهيءَ شهر ۾ ڪوبه شخص سندن مقابلي جو نه هو. سندن ولادت جي جاءِ لاهور آهي. ڪعبت الله شريف (خدا ڪري خداشناس دليين وانگر آباد رهي) جي طواف جو عزم ڪري ست دفعا لاهور کان ڪڏهن پيادل ۽ ڪڏهن سواريءَ تي روانه ٿيا ۽ حج جا ارڪان بجا آندائون. ڪڪر گروه جنهن جا ماڻهو شمار جي لحاظ کان هڪ جهان جي برابر آهن. سندن عقيدت مند ۽ دوست هئا. ۽ پنهنجي مال مان هر سال هڪ حصو سندن نذر ڪندا هئا. ۽ اڄ تائين جو هجري سن هڪ هزار اٺ آهي. پنهنجي پير جي فرزندن کي اهو حصو پهچائيندا آهن. کين خلافت جو خرقو شيخ صدرالدين حلير جي خدمت مان مليو هو. شيخ صدرالدين کي پنهنجي والد بزرگوار شيخ عمادالدين اسماعيل کان- شيخ عماد الدين اسماعيل کي پنهنجي والد ماجد شيخ رڪن الدين الشهيدي ڪلاٽور کان- شيخ رڪن الدين کي پنهنجي ڏاڏي مڪرم شيخ صدرالدين حاجيءَ کان- شيخ صدرالدين حاجيءَ کي پنهنجي ڏاڏي شيخ رڪن الدين ابوالفتح فيض الله کان- شيخ رڪن الدين ابوالفتح کي پنهنجي والد بزرگوار شيخ صدرالدين ابوالمعالم محمد کان ۽ شيخ صدرالدين ابوالمعلم کي پنهنجي والد عزيز شيخ بهاءُ الدين ذڪريا کان مليل هو- قدس الله ارواحهم. مطلب ته جڏهن پاڻ ظاهري زندگي ڇڏي ايمدعيءَ ملڪ ڏي ڪڍج ڪيائون ته سندن لائق فرزند شيخ عبدالشڪور سندن جاءِ تي مسند نشين ٿيا. شيخ عبدالشڪور خدا شناس جي متعدد نيڪ خصلتن سان آراسته هئا. جڏهن شيخ عبدالشڪور به عالم خاڪ کان عالم پاڪ ڏي روانه ٿيا ته سندن فرزند ارجمند شيخ عبدالمجيد درويشيءَ جو جهنڊو کنيو ۽ ولايت جي سجداهه ڪي وڃايو. شيخ منور عالم انهن جو ئي پٽ هو. سندن باقي حال جدا لکيو ويندو.

آخرين ساغر دور نائون صدادز روح مزاج- خاموشيءَ جا فائدا ڳالهائڻ جي ڪنوار جيڪا انساني حقيقت سان گڏ آهي. مناسب ناهي ته خاموشيءَ جي دريءَ جو تالو توڙي نفس ناطق جي پردي کان ٻاهر اچي ۽ اجاين

خواهشن جي پوڄارين جي صحبت جو ارادو ڪري اجاين آوازن جي ڀيٽ بنجي. پوءِ سين کان بهتر اهو آهي ته ڳالهائڻ جي پرده نشين جميله - هميشه لاءِ آفريدگار ذوالجلال ۽ حقيقي منعم جي ياد ۽ سپاس ۾ همدم ۽ محرم بنجي وڃي. جيڪڏهن ايتري قدر ان کي پرده نشيني ۽ گوشي نشيني ميسر ٿي نه سگهي ته پوءِ ان وقت بهتر آهي ته ولایت جي صاحبن ۽ هدايت وارن جي حالات ۽ وصفن جو لباس - عبرت جو زيور - ۽ حڪمت جا جواهرات پائي - معارف بيان ڪرڻ ۾ پنهنجي جمال باڪمال جي خوبصورتي ڏيکاري. هنن ٻن ڪمن کي ڇڏي هن جميله لاءِ ڪوبه مهربان محرم ۽ حسن افزا خلعت ڪانهي.

اهو ٻانهو باڪمال ۽ سعادتمند آهي (1) جنهن جي زبان ۽ چپن کي ڪنهن مسخري جو پنڄو ۽ ڪنهن بيهوده جو هٿ ڪو نقصان نه پهچائي. (2) جيڪو پنهنجي قيمتي ساهن جي جواهرات جو خيال ڪندي. حق جي ذڪر ۾ ۽ اهل حق جي ياد ۾ - زبان ۽ چپن کي مصروف رکي (3) جيڪو وهم ۽ خيال جي قوتن جي نگهباني عقلي ۽ نقلي دليلن جي ذريعي هن طرح ڪري جو نجات حاصل ڪندڙ دين اسلام جي بزرگن تي ۽ انهن جي ڪنهن حال تي وسوسي ۽ انڪار جي لاءِ هنن ٻنهي محلن وهم ۽ خيال ۾ رستو نه ملي (4) ۽ جيڪو اهل باطن جي معاملات جي کوٽ کوٽان ظاهر پرست عقل جي اوزارن سان نه ڪري ڇو ته هي مسلڪ عقلن ۽ نفسن جي درجن کان پري آهي.

صحيح بي لوٽ ڳالهه اها آهي ته خدا ڪري جو ظاهر بيني ۽ نڪتہ چيني جو دسترخوان ئي تباه ٿي وڃي جيڪو ڪوتاه نظر عقل جو آباد ڪيل آهي. جيئن آئينده هر خرق عادت جي نقد کي پنهنجي عادت جي ڪسوٽيءَ تي نه پرکڻ گهرجي. ڇو ته ڏکي ڏسڻ ۾ اچڻ واري ڪرامت جي صحت کي عقل جي تارازوءَ سان تورڻ، ائين ئي آهي جو ڪو جوانيءَ کي پهتل بالغ جي حال جو قياس ڪو نابالغ ڇوڪرو پنهنجي حال تي ڪري. هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (ڇا ڄاڻڻ وارا ۽ نه ڄاڻڻ وارا برابر ٿي ٿا سگهن) ۽ خداوند تعاليٰ ائين ئي ڪري جو اعتقاد جو سازو و سامان ۽ تسليم جا محلات، خرابي ۽ تباهيءَ کان محفوظ رهن جيڪي ايمان بالغيب جا آباد ڪيل آهن. (1) جنهن سان حق شناسن جي عجيب و غريب ڳالهين کي تميز ڪرڻ ۾ ڪوشش به ويجهو نه اچي ته جيئن جيڪا شيءِ عقل ۽ قياس جي تارازيءَ ۾ ڪامل وزن

واري هجي ان کي اعتقاد ۽ تسليم- تصديق ڪري پنهنجي کيسي ۾ وجهي ڇڏيون (2) جنهن سان اولياءُ الله جون ڪرامتون ۽ انهن کي تشخيص ڪرڻ ۾ فڪر ويجهو به نه اچي سگهي ته جيئن جيڪا شيءِ سمجهه جي قوت جي سانچي ۾ نه ڍلجي سگهي ان شيءِ کان اعتقاد ۽ تسليم قطعي منڪر ٿي وڃن. **اعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ اَنْ اَكُوْنَ مِنَ الْجَاهِلِيْنَ** (مان انهيءَ ڳالهه کان تنهنجي پناه گهران جو نادانن جهڙيون ڳالهيون ڪيان) بلڪ انهيءَ سعادت مند ٻانهي کي گهرجي ته جيڪي صاحب هوشياريءَ سان توحيد جي باغ ۾ گشت ڪري رهيا آهن. جن جو قدم شريعت جي سڌي رستي تي مضبوطيءَ سان ڄميل آهي ۽ جيڪي ماڻهو هوس جي شڪن جي مان نڪري قلم جا صاحب ٿي ويا آهن. جن جي حالات جو صفحو شرعي تڪليفن جي لکڻ کان بلڪل سادو آهي. انهن ماڻهن کان جيڪا عجيب و غريب ڳالهه ڏسي يا ٻڌي سڀ کي سچ سمجهي. قادر مطلق جي تارازو ۾ وزن ڪري. **وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰی اَمْرِهِ وَلَکِنَّ اَکْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُوْنَ** (۽ الله پنهنجي ارادي تي قادر آهي مگر گهڻا ماڻهو نه ٿا ڄاڻن.) کي پنهنجي عقيدت جي منڊيءَ تي لڳائي ڇڏي. فالقيل الذين يعلمون ان الله عليٰ كل شيءٍ قدير يعترفون بانه قادر عليٰ خلق العجائب اٿي هي خلاف العادة الجارية ويسلمون مان اظهره عليٰ ايدي عباده من الخوارق ويقولون انه الحق من ربك فلا تكونن من الممترين- (جيڪي ٿورا ماڻهو اهو ٿا ڄاڻن ته الله هر شيءِ تي قادر آهي. اُهي اعتراف ٿا ڪن ته الله انهن عجائبات جي پيدا ڪرڻ تي به قادر آهي. جيڪي جاري عادت جي خلاف آهن. ۽ اُهي ماڻهو اهو به تسليم ٿا ڪن ته هن خرق عادت جي قوت پنهنجي بندن جي هٿن ۾ رکي آهي ۽ اهي ماڻهو اهو به ٿا چون ته اي مخاطب هيءَ خرق عادت تنهنجي پروردگار جي طرف کان آهي. پوءِ تون شڪ ڪرڻ وارن مان نه ٿجانءِ).

الله جلشانه جو شڪر ۽ احسان آهي ته حالتڪ مان ڪو ڪم نه ٺاهي سگهيس ۽ ڪنهن جاءِ تي نه پهچي سگهيو آهيان. بلڪ وهڻ ايترو ته وڌي ويو آهي جو پنهنجي پاڻ کي **الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا**. (جن ماڻهن جي دنياوي زندگيءَ جي ڪوشش اجائي ٿي ۽ اُهي انهيءَ خيال ۾ آهن ته هو سٺا ڪم ڪري رهيا آهن.) جي گروه ۾ شمار ٿو ڪيان. ليڪن منهنجي زندگي هن طرح گذري آهي ته

پهريان پنج سال نادانيءَ ۾ نڪري ويا. ان کان پوءِ ست ورهه مڪتب ۾ قرآن خوانيءَ ۾ بسر ٿيا ۽ ان کان پوءِ ٽيهن سالن کان مٿي درسي علمن حاصل ڪرڻ ۾ ۽ شطاريه مشرب جي همٿ وارن اصحابن جي خدمت مان فيض حاصل ڪرڻ ۾ صرف ٿيا قدسنا الله با سرازهر جڏهن دل ۾ مشائخ عليهم الرحمة جا اسرار- حقائق- اطوار ۽ حالات چڱي طرح پرجي ويا ته زبان کي حشر جو ميدان بنائي جيڪي خيالات اندروني خانن ۾ ستل هئا سڀني کي بيدار ڪيم ان وقت اٽڪل ست سال اهڙي طرح گذريا جو هر هڪ ملڪ جي مشائخن جا حالات- سفر ۽ سياحت جي ذريعي فراهم ڪيم ۽ اهل اسلام دياندار ماڻهن سان خط وڪتابت ڪري پهچايم. ٽي سال عبارت نگاري ۾ صرف ٿيا. ۽ انهيءَ ئي هڪ سال جي اندر ٻه گوهر هيرن جهڙا عبدالاول ۽ محمد حسن جي مدد سان زادهما الله علماً وعمراً مٿيان حالات- صحت ۽ ترتيب سان مڪمل ٿي ويا. اميد آهي ته الله تعاليٰ جي حضور مشائخ جي برڪتن سان جن فقيرن جي استدعا قبول ڪري ڦيل ۽ قال جي دسترخوان تي چئن صدين جي دائرن ۾ تشريف فرمائي آهي. انهن ٻنهي اميدوارن کي پنهنجي اسم الحفيظ جي عنايت جي سائي ۾ محفوظ رکي ٻنهي جهانن ۾ ڪامياب فرمائي. آمين- ۽ هن گمنام سرگردان جي عمر باقي مانده پنهنجي ياد ۾ گذاري.

بحرمت المذكورين في هذه النسخة المتر صدة للقبول.

چمن چوٹون

- هن چمن ۾ ڏهين صديءَ جي هيٺين دوستن جو طريقو رفتار ۽ انهن جي حالات جي ڪيفيت ذڪر ٿيل آهي جيڪي:
- (1) وجود جي مرتبن جو رستو ۽ روش سڃاڻڻ وارا-
 - (2) الله تعاليٰ جا احڪامات پڙهڻ وارا-
 - (3) رسمي علمن جا عالم-
 - (4) توحيد جي درياه ۾ غوطا هڻڻ وارا-

شيخ محمد علا بنگالي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ قاضن شطاريءَ جي نالي سان مشهور آهن. ۽ شاھ عبدالله شطاري رحمہ جن جا خلیفا آهن. ریاضت ۽ مجاہدي ۽ مراقبي ۽ مشاهدي ۾ کین کمال حاصل هو. انساني کمالات ۽ وجداني حالات سندن ذات ۾ ظاهر هئا. علماء باللہ جا سربراہ سالکان سیر فی اللہ ۾ پاڻ سردار هئا. نائین صديءَ جي پهرين اڌ حصي ۾ جڏهن شاھ عبدالله شطاري رحمہ هندستان ۾ آيا ته بنگال مان به گذر ٿين. ۽ بنگال ۾ مشائخن ڏي پاڻ چواڻي موکلياڻون ته ايران ۽ توران کان هڪ درويش آيو آهي. اهو چوي ٿو ته اڪيلاڻيءَ ۾ يا مجلس ۾ جنهن کي به جيئن آسان معلوم ٿئي اچي ملاقات ڪري پوءِ اسين توحيد جي کلمي جي معلومات هڪ ٻئي جي روبرو بيان ڪيون. جنهن طرف به کمي هجي اهو طرف گهٽائيءَ واري طرف کان فائدو حاصل ڪري کمال تي پهچي. شايد انهيءَ طريقي سان آهستي آهستي انهيءَ کمال جي ميدان ۾ پهچڻ نصيب ٿئي جيڪو انجي نالي سان آهي. جڏهن اها خبر محمد علا کي پهتي ته اعتراض جو ڳو جواب ڏنائون ۽ خلوص سان پيش نه آيا. شاھ فرمايو ته آخرڪار شيخ محمد علا جي بازگشت هن فقير جي طرف ئي ٿيندي. هي بيان ڪجهه قدر شطار الاولياءَ جي ذڪر جي سلسلي ۾ به لکجي چڪو آهي.

چون ٿا ته جڏهن شيخ مانڊوءَ ۾ خدمت جي ارادي سان شاھ صاحب جن وٽ آيو ته شاھ صاحب جن توجه نه ڪيس. هڪ ته غريبي حال هئو ۽ هيءَ شڪسته دل اڃا به ان تي وڌيڪ اثر ورتو. عرض ڪيائون ته جڏهن ڪراڙپ-ڪمزوري-خواهش ۽ غربت ايتريون ساريون شيون هڪ ئي زبان حال سان رحمت ۽ نوازش جي لاءِ گڏائي ڪن ته پوءِ عام عنايت کي اهو مناسب نه آهي جو سزا ڏني وڃي بلڪ بهتر اهو آهي ته منهنجي گناه کي درگذر جي سپرد ڪيو وڃي. هي شڪسته دليءَ جي تقرير ٻڌي شاھ صاحب جي دل مان مهرباني جوش ۾ آئي ۽ فرمايائون ته جيڪڏهن پنهنجي پيءُ ڏاڏي جي رسم-نالو ۽ سلسلو ڇڏي خانقاه کي درويش جي طريقي ۽ نالي سان پنهنجي طرفان هلايو ته پوءِ تنهنجي گذارش سان گڏ تلقين به عمل ۾ ايندي. آخرڪار شيخ سندن حڪم

قبول ڪيو ۽ تمام ٿوري عرصي ۾ خلافت جو خرقو پائي ڪمال ۽ تڪميل جي مٿاهين ڏاڪي تي پهچي ويا ۽ مرشد جي اجازت سان پنهنجي وطن ڏي واپس ٿيا.

شيخ رحمت الله ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عزيز الله متوڪل قدس سره جا فرزند- مريد ۽ خليفه هئا. نهايت عالي مقام- پسندیده افعال- سنجيده اقوال- ضمير شناس ۽ باطن کان آگاه هئا. جڏهن والد بزرگوار کان گجرات لاءِ اجازت ملي ۽ احمد آباد ۾ وڃي اتي هڪ پاسي رهڻ شروع ڪيائون ته خدا دوست ۽ دانشمند هر طرف کان پنهنجا وطن ڇڏي اچي سندن پاڙي ۾ حجرا ٺاهيا. ۽ صوفين سان خانقاه آباد ٿي ۽ انهيءَ ڪري اهو محلو شيخ پور جي نالي سان مشهور ٿيو. چون ٿا ته جنهن زماني ۾ گجرات جي حڪومت سلطان محمد کي ملي ته خطبو ۽ سڪوان جي نالي سان تازو جاري ٿيو ۽ هن پائرن جا نالا دفتر تان مٽائڻ شروع ڪيا. هڪ ڏينهن محمود ويچاري کي سيجوالي (شايد سيج گاڏي يا ڏولي) ۾ وهاري دربار کان ٻاهر کڻي ويا ٿي ته اهو وڃڻ جو رستو شيخ رحه جي گهٽيءَ مان هو. اوجتو شيخ جي نظر سيج گاڏيءَ تي پئي. کلي فرمايائون ته سڄ مٽيءَ سان ۽ آسمان ڪڪر سان لکي نه ٿو سگهي. هي آواز جو هن جي ڪن تي پيو ته هو خوش ٿيو ۽ دل ۾ پڪو پنه ڪيائين ته جيڪڏهن شهزادي کي شهنشاهي تاج ملي ويو ته هن بشارت ڏيڻ واري درويش جو مريد ڪندوسانس. آخرڪار سلطان محمد کي اجل جي سڏ سلطانيءَ جي مرتبي تان لاهي نيسيءَ جي غار ۾ اڇلايو ته ڏونڪو محمود جي نالي وڃڻ لڳو ۽ دل ۾ جيڪو ارادو ڪيو هئائين اهو پورو ڪيائين ان ڪري شيخ جي خانقاه جي رونق ٿي پي ٿي وئي. ايتري قدر جو انهيءَ رونق تي پاڻ کي رشڪ اچڻ لڳو. پاڻ فرمايائون ته غيرت ڪر مان مزدور آهيان ۽ تون مزدوري وٺڻ وارو آهين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ عنصر صوري صورت ترڪ ڪري اصلي جهان کي سيرگاه بنايائون ۽ سندن ڪو فرزند نه هو ان ڪري ظاهري قبضو سندن پاڻ شيخ سعد الله ۽ ان جي اولاد کي مليو. ۽ انهيءَ عمل سندن سچي ڳالهه جي شاهدي ڏني.

مصرع: روح پاکش غریق رحمت باد-

فرزندانِ شيخ عزيز الله المتوكل علي الله ﷺ جي ياد ۾

سندن پنج پٽ ۽ هڪ ڌيءَ هئي. شيخ سعدالله- شيخ رحمته الله- شيخ حسن سرمست- شيخ نصرالله- شيخ شهر الله- بي بي دُر ملڪ- اولين- چار پٽ والد بزرگوار جي اجازت سان گجرات هليا ويا. ۽ پنجون پٽ سندن خدمت ۾ رهيو. پهرئين پٽ سعدالله جا طريقا اوليا الله جي مثل هئا. جڏهن پاڻ هن جهان مان رخصت ٿي احمد آباد جي شيخ واڙي ۾ هميشه لاءِ آرام فرمايائون ته سندن پٽ شيخ نعمت الله خلافت جو خرقو پاتو ۽ شيخ نعمت الله کان پوءِ سندن پٽ شيخ بديع الله سجاده نشين ٿيو. جڏهن شيخ بديع الله مٿاهين عالم ڏي ڪوچ ڪرڻ لڳا ته پاڻ پنهنجي پٽ شيخ فريد کي پنهنجو جانشين بنايو. شيخ فريد تقدير ۾ لکيل مقدر جي موافق حالاتڪ ظاهري دولت جي اعتبار سان رفيع الملڪ جي مرتبي تي پهتا ليڪن باطني تجريد ايتري ته مٿاهين هئي جو دل ۾ دنياوي تعلقات ۾ قطعي راه نه ملي ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجن جهانن جي سعادت حاصل ڪيائون. جڏهن شيخ فريد جن گذاري ويا ته اهڙو ڪو فرزند نه هئڻ جيڪو وڏن جي ظاهري ۽ باطني پيروي ڪري ها. جيڪي به هئا سڀ دنياوي روش جي تلاش ۾ لڳي ويا. پوءِ درويشي رونق هلي هئي. ٻئي پٽ رحمت الله جو احوال الڳ لکيل آهي ۽ ٽيون پٽ شيخ حسن سرمست وحدت جي درياهه ۾ پٽل مجذوب هو. صرف پنج وقت نماز جي ٽائيم تي هوش ۾ ايندو هو ۽ سلام ڦيرائڻ شرط اهو وقتي هوش به دعا چئي هليو ويندو هو. سندن مزار مبارڪ بهڙوچ ۾ آهي جيڪو گجرات جو شهر درياه جي ڪناري تي واقع آهي. چوٿين پٽ شيخ نصرالله جي رهڻ جو سامان گجرات کان خاندیس هليو ويو. جڏهن شيخ نصرالله کي آخري سفر درپيش آيو ته آسير قلعي جي هيٺان سندن جسم مبارڪ کي خاڪ جي سپرد ڪيو ويو. آسير قلعو انهيءَ صوبي جي سلطانن جي دارالسلطنت آهي. شيخ نصرالله کان پوءِ سندن فرزند شيخ عزيز الله جيڪو پنهنجي ڏاڏي جو هر نالي هو خرقن جو بار پنهنجي ڪنڌ تي کنيو. ۽ وري جڏهن شيخ عزيزالله به رحلت فرمائي ته سندن پٽ شيخ بديع الله ثاني دنيا جي طلسم ۾ مصروف ٿي ويو. ۽ انهيءَ ملڪ جو امير اعظم ٿيو. شيخ بديع الله ثانيءَ کان پوءِ شيخ ڪريم الله والد جي دولت کي قائم رکيو. شيخ ڪريم الله

کي بہ پٽ هئا شيخ رفيع ۽ شيخ خواجہ بئي پنهنجي جوان پيءُ جي زندگيءَ ۾ ئي ڪوچ ڪري ويا ۽ هجري سن نو سو ستانوي ۾ پيءُ بہ عالم بقا ڏي رحلت فرمائي ۽ پنهنجي سلسلي جي لاءِ آخري حلقو اهوئي ٿيو.

مولانا محمد تابادڪاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ دسترخوانِ اَدبني رَبِّي (منهنجي رب مون کي ادب سيکاريو) جا ڪٽندڙ هئا، ۽ وَ عَلَّمَانَاهُ مِنْ لَدُنَّا عُلَمَاءَ (۽ اسان ان کي پنهنجي طرفان هڪ خاص علم سيکاريو) جي ميووي جا ڪاٽيندڙ هئا. شيخ زين الدين محمد خوانيءَ سان بيعت هئا. شيخ الاسلام زنده پير احمد ڄام جي قبر کان حقائق جو علم ڄاڻندڙ مولانا عبدالرحمن ڄامي رح جي خدمت مان ۽ ٻين سلسلن جي مشائخن کان نهايت ڪاميابي حاصل ڪئي هئائون. بزرگيءَ جا اسباب جيتري قدر باڪمال بزرگن سالڪن واسطي درڪار آهن، سڀ حاصل ڪيا هئائون. سندن ئي حوالي سان ماڻهو چون ٿا ته پاڻ فرمائيندا هئا ته پير جي نسبت ادب کي ملحوظ رکڻ ۾ مون کان بہ دفعا ڪوتاهي ٿي آهي. پهريون اهو ته نماز پڙهڻ وقت امام جي پيرن هيٺان مصلو نہ هو ۽ منهنجي پيرن هيٺان هو. پير حڪم فرمايو ته پنهنجي مڃي کي هٽائي ڇڏ ليڪن مون عرض ڪيو ته منهنجي مذهب ۾ ڪو حرج نہ آهي مان شافعي مذهب وارو آهيان. ٻيو اهو ته هڪ ڏينهن پير مون کي هڪ ڪم لاءِ حڪم فرمايو منهنجو وضو ٿورو باقي هو ان کي پورو ڪري پوءِ حڪم جي تعميل ۾ مشغول ٿيس. هاڻي انهيءَ شرمندگيءَ جو علاج مان نہ ٿو ڄاڻان ته ڪهڙي دروازي تان تلاش ڪيان. ڪنهن کان پڇان ۽ ڪٿان ڳوليان. اهڙي قسم جون حيرت ڏياريندڙ ڳالهيون ڪري پريشاني ۽ سرگردانيءَ سان زندگي گذاريائون چون ٿا ته هڪ دفعي حقائق ڄاڻندڙ (مولانا ڄامي رح) سندن ملاقات لاءِ ويا. هجري جي هڪ طاق تي بہ جلد رکيا هئا. مولانا پڇو ته هي ڪهڙا ڪتاب آهن. فرمايائون ته هڪڙو قرآن پاڪ آهي ۽ ٻيو منهنجو ديوان آهي جيڪو زماني وارن جي دست اندازي جي خوف کان ڀڄي وڃي قرآن پاڪ جي پناه ۾ لڪو آهي. مولانا جي طبيعت هيءَ خوشي ڏياريندڙ ڳالهه ٻڌي خوش ٿي.

شيخ داؤد ابن فيض الله قدس سرهما جي ياد ۾

سندن پيدائش شير ڳڙھ جي آهي. شير ڳڙھ ان وقت جي لاهور صوبي جو هڪ قلعو آهي. پاڻ علمي کمالات سيد حامد ابن شيخ عبدالرزاق ابن شيخ عبدالقادر حسني جيلاني رح کان حاصل ڪيائون. ڪي چون ٿا ته ظاهري بيعت کان اڳ عمر جو وڏو حصو رياضتن ۾ گذاريائون. جڏهن طريقت جي مشائخن جي پيروي پختي ٿي وئي ته غيبي الهام مطابق سيد حامد قادري رح جن جا مريد ٿيا قدس سره. جڏهن فضيلتون حاصل ٿين ته خلافت جو خرقو ملين. پاڻ قادري سلسلي جي بزرگ خليفن مان آهن. سندن دمر اثرائتو هو ۽ نفس ۾ به اخذ ڪرڻ جي قوت هئ. گهڻائي سخت قلب ۽ سياه باطن ماڻهو سندن رهنمائيءَ سبب نفسانيت جي انڌيري گهر مان نڪري روحاني ۽ نوراني آبادين ۾ پهچي ويا ۽ گهڻائي سعيد استعداد وارا سندن خدمت ۾ رهي هينائين مقامن تان مٽائين مقام تي ترقي ڪري ويا.

انهن ۾ هڪ سندن پائيتو شيخ ابوالمعالي محمد ابن شيخ رحمته الله به هئا جن جي دل صاف طبيعت موزون ۽ فهر و فراست واري هئي. شيخ ابوالمعاليءَ جن جا ڪيترائي قصيدا ۽ غزل سيد محي الدين عبدالقادر جيلاني قدس سره جن جي تعريف ۾ آهن. رسالو محمديه قادريه به سندن ئي تصنيف ڪيل آهي. شمائل قادريه بهجهت الاسرار- خلاصه المفاهير ۽ مفتاح الاخلاص گيلاني- انهن ڪتابن تان اقتباس ۽ انتخاب ڪري هي رسالو ترتيب ڏنو ويو آهي. ۽ انهيءَ ۾ پنهنجي سوز ۽ محبت جي چاشني پياري اٿن جنهن مان سلوڪ جي صحرا جا اڃايل سيراب ٿيندا آهن.

پيو شيخ سيف الدين عبدالوهاب رح جن هئا سندن عادتون ۽ سڀ ڪم انتهائي صاف ۽ سلجهيل هئا. واجب ۽ ممڪن جو معاملو جيڪو وجود مطلق سان تعلق رکي ٿو. ان جي خيال کان بغير هڪ ساهه به نه کڻندا هئا. عدم ۽ وجود کان جنهن جو سلسلو نديءَ جي پاڻيءَ وانگر ممڪنات تي متواتر پهچي رهيو آهي. هڪ لمحو به غفلت نه ڪندا هئا. پاڻ بل هر في لبس من خلق جديد (بلڪ هي جديد پيدائش جي نئين لباس ۾ آهن) جي گروه مان نه هئا. شيخ ابو داؤد هجري سنه ٽو سو بياسيءَ ۾ عنصر خلت ڪي پنهنجي

جس تان لاهي هيڪڙائيءَ واري عالم ڏي ڪوچ فرمائي ويا. سندن مزار مبارڪ سندن چمڻ واري جاءِ تي آهي.

شيخ بدھن شطاري جونپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالله شطاري رحمہ جن جي نسل مان آهن. شيخ حافظ جونپوريءَ جي خدمت مان جيڪو شيخ عبدالله شطاريءَ جو خليفو هو پنھين عملن کي حاصل ڪيائون. ۽ پنھين جھانن جو سرمايو حاصل ڪري وڌا ڪمالات ظاهر ڪيائون. سلطان سکندر لودي جي عهد جي راھنمائي- حقائق نمائي- ۽ خداشناسيءَ کي فروغ ڏنائون. گھڻن طالبن کي شطاريه طريقي سان تعليم ڏنائون. شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جيڪي اخبار الاخيار جا مؤلف ۽ گلزار ابرار جي لکندڙ جا دوست آهن. انھن جي ڏاڏي مڪرم شيخ رزق الله. ذڪر جي تلقين کانئن ئي حاصل ڪئي.

مولانا عبدالرحمن ڪاردرگر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ڪشف- معرفت ۽ ڪرامتن جا عالم هئا. تصوف جا نڪتا ۽ توحيد جي مدارج جي دقيقه شناسيءَ کي رونق صوفين جي محفلن ۾ سندن ئي شموليت سان ٿيندي هئي. نيستيءَ جي چريءَ سان پاڻ سڀني تعلقات کي ڪاٽي حق سان ملي ويا هئا ۽ وقت جي مشائخن ۽ درويشن جي صحبت سان معرفت جا اسباب ۽ ڪمالات جو سرمايو گهڻو گڏ ڪري ورتائون.

مولانا محمد حراني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ هڪ لا اُبالِي درويش ۽ سرمست فقير هئا. ازلي توفيق جي رهنمائيءَ سان پاڻ مولانا محمد تاباد ڪاني رحمہ جن جي خدمت ۾ پهتا ۽ مولانا کي پنهنجي سلوڪ جو پير بنايائون. جيئن تلقين ٿين تيئن چند چِلا ڪڍي ڪاميابي حاصل ڪيائون. ۽ وطن کان حجاز تائين پيرهن اُگهاڙا ۽ روزا رکندا وڃي حرمين محترمين جي طواف سان مشرف ٿيا.

امير سيد علي قوام رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سوانه جي ساداتن مان آهن. خدا طلبيءَ جي شورش هن طرح ٿي جو پاڻ گهربار کان آواره ٿي ويا جڏهن شهر جونپور پهتا ته شيخ بهاءُ الدين جونپوري رح جن سان بيعت ٿيا ۽ اهڙيءَ طرح ظاهري ۽ باطني کمالات حاصل ڪيائون ته سندس رستو جذبي ۽ سلوک جي وچ ۾ هو. ڪي لکن ٿا ته پاڻ شطاريه سلسلي جي شيخ قاضن شطاريءَ جا مريد هئا. ۽ ڪي وري چون ٿا ته کين سڀني مشهور خانقاهن سان صحيح نسبت آهي. ۽ سڀني دروازن تان پنهنجي استعداد جي مطابق حاصل ڪندا رهيا. پاڻ ڪنهن به خاص لباس جا پابند نه هئا. ڪڏهن خرقو پائيندا هئا ۽ ڪڏهن قبا پهريندا هئا. سندن جذب سلوک تي غالب هو. گهڻو وقت سُڪر جي حالت ۾ گذرندو هئڻ. ۽ گهٽ وقت ۾ هوشيار رهندا هئا. مگر هوشياريءَ واري حالت ۾ عجيب حال هوندو هئڻ. جڏهن پاڻ تجليءَ جو ديدار ڪري خوش ٿيندا هئا ته وري ان حالت جي وڃڻ کان پوءِ ندامت ٿيندي هئڻ ۽ انهيءَ ندامت ۾ سندن حيرت آسمان تائين پهچندي هئي حتاڪِ رڻ ۽ سوز و گداز کان هڪ لمحو به رهائي نه ملندي هئڻ. هجري سنه نو سو پنج ۾ سندن پاڪ روح جسماني غار مان نڪري اعليٰ ارواح ڏي ڪوچ فرمائي ويو خوابگاه جونپور ۾ اٿن.

شيخ سماءُ الدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ فخرالدين جا پٽ آهن. نهايت بلند همت هئا ۽ ايتار جو جذبو ته ڏينهون ڏينهن وڌندو رهندو هئڻ. گهٽ ڪاٺ گهٽ ڳالهائڻ سان گڏو گڏ سمهڻ کي ترڪ ڪرڻ جي به ڪوشش ڪندا رهندا هئا. سندن والد بزرگوار ڪائنات بيحد خوش هئا ۽ هر روز صبح ٿي ساڻ سندن سعادتمنديءَ جي دعا بارگاهِ ايزديءَ ۾ ڪندا هئا ۽ انهن جي دعائن جي برڪت سان پاڻ سيد راجوءَ جي خدمت ۾ وڃي پهتا. ۽ سيد راجو رح جن جي پُر خلوص خدمت جي ڪري صاحبِ دل ٿي ويا. جڏهن ولايت جي ڪاملين جي ڪمالات کان پاڻ سرفراز ٿيا ته خلافت جو خرقو شيخ ڪبيرالدين اسماعيل کان ملين. جڏهن حجاز جو سفر ڪيائون ته احمد آباد ۾ شيخ احمد ڪٽو مغربيءَ رح جن جي خدمت مان به گهڻو فيض حاصل

ڪيائون. شيخ جمال دهلوي لکي ٿو ته جنهن زماني ۾ شيخ، رنت ڀنور قلعي جي هيٺان گوشي نشيني اختيار ڪئي هئي ته مان سندن خدمت ۾ سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ ويندو هئس. هڪ ڏينهن پاڻ عين القضاة همداني قدس سره جا ڪتاب پڙهي رهيا هئا ته انهيءَ وچ ۾ فرمائڻ لڳا ته عين القضاة رح جن هڪ دفعي اٺن جاين تي مدعو ٿيل هئا ۽ هڪ ئي وقت ۾ پاڻ اٺن ئي جاين تي پهچي ويا. ۽ پنهنجي خلوت خاني جي ماڻهن سان به ساڳي ٿاڻيم تي حاضر هيا. هن بيان کي مون دل ۾ عقل کان بعيد سمجهو. انهيءَ ئي ڏينهن جڏهن مان پنهنجي گهر پهتس ته شيخ کي پنهنجي اکين سان گهر جي هر هڪ ڪنڊ تي بيٺل ڏٺم. سمجهي ويس ته هيءَ ڪرامت مٿين شڪ کي دور ڪرڻ لاءِ ڏيکاري اٿن. ۽ فوراً پنهنجي خيال کان باز آيس. ۽ دل ۾ مضبوطيءَ سان يقين ڪيم ته درويشن کي اها طاقت به آهي ته هڪ ئي وقت ۾ هو مثالي جسمن سان مختلف مقامات تي نمايان ٿي ٿا سگهن. زماني جا عالم کين سڀني علمن ۾ استاد تصور ڪندي ادب سان سندن سامهون وهندا هئا. ۽ وقت جا حڪمران جيئن بهلول لوڏي ۽ ٻيا امير وزير سڀ آستاني بوسيءَ لاءِ مريدن وانگر حاضر ٿيندا هئا جيڪو مال متاع نذر لاءِ ايندو هئو اهو قبول نه ڪندا هئا. اهڙي بي نيازيءَ سان سندن زندگي خدا پاڪ جي پرستش ۾ بسر ٿيندي هئي. هجري سنه نو سو نوي ۾ ڪڇ فرمايائون. سندن مزار شريف دهليءَ ۾ آهي.

شيخ جارا لله مڪي رحمته الله عليه جي ياد ۾

شيخ قطب الدين پنواري رح (ڪالبي جو هڪ ڳوٺ) جن جو بيان آهي ته سندن حليو مبارڪ هي هو ته هڪ پير هو نوراني شڪل چيلھ جهڪيل عمر اسي سالن کان به مٿي ۽ رياضت جي ڪري سخت ڪمزور ۽ ضعيف هئا. حنفي مذهب جا هئا ان ڪري اڪثر سندن درس ۾ حنفي فقه پڙهائي ويندي هئي. هڪ ڏينهن پاڻ عمري لاءِ پنڌ وڃي رهيا هئا ۽ مهينو رمضان شريف جو هو. مون کين رستي ۾ ڏٺو ته چير ته اي شيخ! توهان پيادل چو ٿا وڃو. پاڻ جواب ڏنائون ته ڇا توهان نه ٻڌو آهي ته توهان جو اجر تڪليف جي مقدار ملندو ۽ هليا ويا. سندن جاءِ پيدائش ۽ خوابگاه ٻئي مڪي معظمه ۾ آهن.

خواجه مرتضيٰ تائبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اهڙا ته بلند همت ۽ عالي فطرت جا هئا جو نيسي ۽ بي نوائيءَ جي حالت ۾ به خوش دل رهندا هئا. مولانا زين الدين تائبادي رحم جي خدمت ۾ ويجهڙائيءَ جو تعلق هئڻ. چون ٿا ته هڪ سال جڏهن جو اڃا سندن سلوڪ جي شروعات هئي. پاڻ عراق جي ملڪ مان چاليهه غلام وٺي مسافرت شروع ڪئي هئي. سڀ غلام، عمر ۽ خوبصورتيءَ ۾ هڪ ٻئي جو عڪس هئا. جڏهن سندن همت اڃان وڌي ته سڀني کي خدا جي راه ۾ آزاد فرمائي ڇڏيائون ۽ غلامن کان علاوه ٻيو به جيڪو مال هئڻ درويشن جي سامهون رکي لٽائي ڇڏيائون. پوءِ هڪ عرصي کان پوءِ جڏهن تنگي ۽ سختي اچي گهيرين ته هڪ واقفڪار شخص چين ته توهان جو فلاڻو غلام وڏو مالدار آهي ته پوءِ هيءَ سختي ۽ تنگي ڇو آهي پاڻ جواب ڏنائون ته همت جو هٿ قناعت جي دامن کان ڪڏهن به اڳتي نه وڌاير ۽ لالچ جو هٿ ڪڏهن به ڪنهن دولت مند جي کيسي ۾ نه وڌم.

بابا حيدر ابدال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ تجريد جي ميدان ۾ تيز رفتار ۽ تفريد جي ڪنڊ ۾ وزني هئا. هي چند ڪلمات سندن متقيانه ۽ ناصحانه بيانات مان آهن. هي ڪلمات مولانا محمود ڪمانگر سندن حوالي سان بيان ڪيا آهن- (1) پنهنجي ذاتي کي سنن کاڌن جو پابند ڪري ڇڏڻ سان خوري ۽ خواهش کي وڌائي ٿو. (2) دل کي دنيا جي محبت ۾ نه ڦاسايو ڇو ته هيءَ دنيا هڪ ڏسڻ ۾ ڪنوار وانگر پر حقيقت ۾ ڪراڙي آهي. (3) جن ضرورتن کان سواءِ ڪو چارو ناهي صرف انهن تي اکتفا ڪيو ڇو ته جيڪا شيءِ اهڙي آهي اها دنيا نه آهي. (4) فلڪ جي سائي ۾ نه سمهيو ڇو ته اهڙي ننڊ دل ۾ سختي پيدا ڪندي آهي. (5) بيهودگيءَ کان زبان تي تالو لڳايو ته جيئن حق جي ياد ۾ توهان ان کي گلستان بنائي سگهو. سندن گهڻو ڪري ڪلمات انهيءَ ئي قسم جا آهن. مير فروغي اشرف پنهنجي تذڪري جي مسودي ۾ اهي لکيا هئا. ليڪن جڏهن مير فروغيءَ کي هجري سنه هڪ هزار ارڙهن ۽ عالم علويءَ مان طلب جو فرمان ٿيو ته

حڪم جي ڪمپل ڪندي دنيا جي وحشت آباد مان وڌي اشتياق سان عالم جاويد ڏي ڪوچ ڪري ويا ان ڪري اهو مسودو بياض ۾ نه اچي سگهيو، ليڪن مان انهيءَ مسودي جي ڳولا ۾ ڪوتاهي نه ڪندس ۽ اميد اٿم ته اصلاح ۽ درستي کان پوءِ ٻڌڻ وارن لاءِ عبرت جو باعث ٿيندو.

مولانا روح الله ﷺ جي ياد ۾

پاڻ اهڙا ته عشق جا شيفت ۽ سوخته هئا جو عرفان ۽ سنجيده اعتقاد سندن خمير ۾ داخل هو. سندن پير جنهن جي هٿ تي بيعت ڪيائون يا شيخ ارشاد جو نالو ڪنهن به بيان ڪرڻ واري جي زبان مان يا ڪنهن لکڻ واري جي قلم جي ذريعي گلزار ابرار جي لکڻ واري کي نه معلوم ٿيو آهي. ليڪن ان ۾ شڪ نه آهي ته سندن دور ۾ جيڪي بزرگ هئا پاڻ انهن جي وڏن دوستن مان هئا. جيئن مولانا زين الدين محمود ڪمانگر فرمايو آهي ته هڪ ڏينهن مون سندن خدمت ۾ پنهنجي سياه باطن جو ذڪر ڪندي شڪايت ڪئي ۽ پاڻ منهنجي دلگيري لاءِ فرمايائون ته محمود توکي هن آزاد گروه جي صحبت ۾ هڪ ڏاڳي جي برابر به دلبرستي ٿئي ٿي يا نه؟ مون عرض ڪيو ته جيترو به عبارت ۾ اچي ٿو سگهي ان کان به گهڻو وڌيڪ آهي جواب ڏنائون ته تنهنجي دائمي سعادتمنديءَ جو نشان بس اهوئي ڪافي آهي.

مولانا معين الدين واعظ هروي ﷺ جي ياد ۾

پاڻ تصوف ۽ توحيد ۾ شاهه قاسم انوار رح جن جي قدم تي قدم رکندا هئا. سندن پاڪ طبيعت ۾ حقيقت جون اُبدار ڳالهيون مليل هيون. سندن باطن معلومات جي تجلین سان منور هو. سندن نصيحت جي مجلس شريعت جي بيمارن لاءِ شفا خانو ۽ سندن موحدانه تقرير طريقت جي مجروح باطن وارن لاءِ صحت جو باعث هئي. پهريائين پاڻ رسمي علوم ڪامل طريقي سان حاصل ڪيائون پوءِ گهڻي ڪجهه تصنيف ۽ تاليف به ڪيائون. انهن ۾ ٻين کان علاوهندن سیرالنبي ﷺ تفسير ڪامل- ۽ حقائق الحقائق- سورة يوسف جو تفسير تاويلات جي رنگ ۾ زماني جي عالمن وٽ مشهور ۽ معتبر آهي. هر آيت جي بيان ۾ سبب ۽ تاويل جي طور تي رنگين ۽ خوبصورت لفظن جي

ذريعي گهڻيون عجيب ۽ غريب معنائون ادا ڪيون اٿن ته جيئن جيڪي نظر وارا انسان اهل دل آهن انهن جي سمجھ وڌي. لکن ٿا ته جڏهن مان تفسير سير لکي رهيو هئس ته بسم الله جي ”ب“ کان والناس جي ”س“ تائين نبي ڪريم ﷺ جن جو منهن مبارڪ هر طرف کان ظاهري نگاهه کان پري نه ٿيو. هن سلسلي جي ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته اهو لکڻ مان مطلب هي آهي ته لکڻ واري سنت نبوي عليه السلام جي پيروي ۽ ان کي قائم رکڻ ۾ انتهائي ڪمال سان مدنظر رکيو آهي. هن باري ۾ راقم جي خيال ۾ اهو آيو آهي ته جنهن کي به هيءَ ڳالهه (ايتري درجي جي اطاعت نبي ﷺ) حاصل ٿيندي ان جي اها حالت ڇو نه ٿيندي ڇو ته ان جو ڦل اهو ئي سگهي ٿو.

شيخ بهاء الدين شاهه باجن^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

ڀاڻ ابن حاجي معز الدين ابن علاؤ الدين ابن شهاب الدين ابن شيخ ملڪ ابن مولانا احمد خطابي مدني آهن. هبل ابن خطاب جي نسل مان جيڪو امير المؤمنين حضرت عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه جو ڀاءُ هو. سندن جاء پيدائش احمد آباد گجرات ۽ آرام گاه برهانپور خانديس آهي. شيخ رحمت الله ابن شيخ عزيز الله مانڊوي رح جن جا مريد هئا. سندن چوڻون ڏاڏو حضرت احمد مدني رح جن جا حالات ماڻهو هيئن ٿا بيان ڪن ته ابو مدين رح جن جي مريدن مان هئا. رسمي علمن ۾ ڪمال حاصل هئ. علم حديث جي اڪثر مشڪل معاملن ۾ صاحب حديث صلي الله عليه وسلم جن کان حل ڪري وٺندا هئا. هميشه اڌ رات جو جڏهن روضه منور تي آستانه بوسيءَ لاءِ حاضر ٿيندا هئا ته سندن لاءِ حرم پاڪ جا دروازا کلي پوندا هئا. هڪ دفعي اوچتو سير ۽ سياحت جي آرزو پيدا ٿين ته پنهنجي پٽ شيخ ملڪ کي ساڻ ڪڍائون. ڪجهه سفر جا دوست به ساڻ هئ ۽ نڪري پيا. عراق-خراسان-ماوراءالنهر ۽ سنڌ جو سير ڪندا دهليءَ پهتا. هتي ساڻن وڏا وڏا ماڻهو محبت ڪرڻ لڳا. اهڙي طرح تقدير جو لکيو ظاهر ٿيو ۽ ملڪ جي واليءَ انتهائي عاجزي ۽ دلداريءَ سان شاديءَ جو انتظام ڪري سندن فرزند شيخ ملڪ کي پنهنجو نياڻو بنايو. ڪجهه ڏينهن انهيءَ شهر ۾ فيض حاصل ڪندڙن جو هجوم وڌندو رهيو. بعد ۾ پنهنجي

سائين جي عرض ڪرڻ تي پاڻ شيخ ملڪ کي هتي ڇڏي خود مدينه منوره ڏي واپس وريا ۽ انهيءَ مقدس سر زمين جي خاڪ پاڪ ۾ وڃي آرامي ٿيا.

هاڻي حاجي معزالدين جا ڪجهه حالات لکجن ٿا. شاه باجن جا والد بزرگوار حاجي معزالدين مخدوم جهانيان سيد جلال بخاري رح جن جا برگزيده خليفه هئا. هڪ سو چاليهه سالن جي عمر هئڻ ست دفعا حرمين شريفين جي زيارت کان (زَادَهُمُ اللَّهُ شَرَفًا) مشرف ٿيا هئا. پيدائش جي جاءِ دهلي اٿن. چون ٿا ته کين پنهنجي بزرگن جو وطن ۽ ديدار ڪرڻ جي تمنا ۽ قوم سان ملڻ جو ڏاڍو شوق هو. جنهن حجاز جي سفر تي آماده ڪين. چنانچہ سفر جو انتظام ڪري جيڪي گالهيون دل ۾ لڪل هئڻ اُهي ظاهر ڪري ڏيکاريا ٿيون. سير سفر جي ذريعي خوشي ۽ فرحت حاصل ڪري پوءِ واپس پنهنجي وطن ۾ آيا. جڏهن گجرات ۾ پهتا ته انهيءَ ملڪ جي مٽيءَ سندن پيرن ۾ ڌڻڻ جو ڪم ڪيو وري ان سان گڏ عيالداري به ٿي ۽ هي ڪيچ ۾ ڦاٿل پيرن لاءِ زنجير بنجي پئي.

مطلب ته سنه ست سو نوي ۾ شاه باجن جو روح پاڪ عنصرِي مظهر جو چوغو پائي هن طلسم جي عالم ۾ سير لاءِ آيو، ۽ آهستي آهستي ٿورو ٿورو هوش وڌندو رهيو آخر ادراڪ ڪامل ٿيو. جڏهن سندن عمر چئن سالن جي ٿي ته سندن والد بزرگوار شهيد ٿي ويا ۽ جڏهن پاڻ چوڏهن سالن جي عمر کي پهتا ته عقل آيو ۽ ارادت جي هٿ شيخ رحمت الله رح جن جو دامن پڪڙيو. ايڪيهن سالن تائين شيخ جي گرامي صحبت مان فيض حاصل ڪندا رهيا ۽ ولايت جي درجي تي پهتا ۽ پوءِ اجازت حاصل ڪري حجاز جي سفر تي خشڪيءَ جي رستي نڪري پيا جڏهن خراسان پهتا ته عالم مثال ۾ ڏٺائون ته حضور خاتم النبيين ﷺ سندن پير کي ارشاد فرمائي رهيا آهن ته پنهنجي مريد کي چوڻ ته حج جو جيڪو خيال ڪئي اهو قبول ٿيو هاڻي واپس موٽي وڃ. ۽ برهانپور خاندیس قيام ڪري اُتي طالبن جي رهنمائي ڪر. هن خواب جو تعبير به نفس الامر ۾ ائين ئي ٿي جو پير کي ڪو پٽ ڪونه هو. لهنذا پير پنهنجي پائي تي شيخ احمد عطاءُ الله ابن شهر الله کي جانشين ڪري هڪ خاص خرقو مبارڪ سپرد ڪيائون ۽ فرمايائون ته شيخ بهاءُ الدين باجن رح کي پهچائجان جيڪو خراسان کان موٽي ايندو. جڏهن پاڻ ايڪيهن سالن جي سفر کان پوءِ واپس گجرات آيا ته حڪم جي تعميل ٿي. امانتي خرقو پاتائون ۽ ٻئي ڏينهن پير جي

مزار تي آستانه بوسيءَ لاءِ ويا. سُر سان ڳاڻڻ وارن کي فرمايائون ته ڳايو ۽ گانا ٻڌي خوش ٿيا. خلافت جي مبارڪباد غيب جي طرف کان سندن ڪنن ۾ آئي. اطمینان ڏينھون ڏينھن وڌندو ويو. ڪجهه سال شيخ احمد عطاءُ الله جي خدمت ۾ گذريا. پوءِ باطني اشاري موجب دکن روانو ٿيا. دولت آباد ۾ پهچي معرفت جي برهان سلطان برهان الدين غريب جي مرقد مبارڪ جو طواف ڪيائون ۽ بلند همٿيءَ جي درخواست ڪيائون. هتان بيدر شهر ۾ پهتا. بيدر ۾ شيخ منجلو رح هو جيڪو منصور زمان مسعود بڪ جو خليفو هو. ان جي خدمت ۾ پاڻ چلي ڪشي ڪيائون. اهڙي ته مقبوليت حاصل ٿي جو مسعود بڪي خرقو عنايت ٿين. پوءِ پاڻ گجرات ڏي موٽيا ۽ هتي وري اٺن سالن تائين حجري ۾ اڪيلائي ۽ رياضت ۾ نفس سان لڙائي لڙندا رهيا. ان کان پوءِ اصل فرمان جي تعميل عمل ۾ آئي جيڪو برهانپوري ۾ رهڻ متعلق هو. ۽ هن وقت تي منحصر هو. خاناپور هڪ ڳوٺ سواد برهانپور ۾ آهي. انهيءَ ڳوٺ ۾ اچي هڪ مسجد ۾ ڪجهه عرصو گذاريائون. صوبي جي حاڪم کي خبر پئي ته نهايت عاجزي ۽ انڪساريءَ سان کين شهر ۾ وٺي آيو سندن لاءِ گهر-خاناگاه-جامع مسجد ۽ آرام گاهه تعمير ڪرايائين. هن ڪتاب جو لکندڙ انهيءَ عمارت ۾ ڪجهه دفعا ويو آهي. عمارت جي صاحب جي مزار مبارڪ جو چڪر ڪڍو آهي ۽ جمع جي نماز به پڙهي آهي. مطلب ته شاه باجن رح جن انهيءَ عمارت ۾ رهي باقي عمر باطن جي تعمير ۾ گذاري. هجري سنه ٽو سو ٻارهن هو. هڪ رات پاڻ شيخ فصيح الدين کي جيڪو سندن دلي دوستن مان هو پنهنجي ڪوچ ڪرڻ جي خبر ڏنائون ته صبح جو سوير ئي باجن جي غسل ۽ جنازي نماز لاءِ اچي ۽ اچڻ ۾ دير نه ڪري، ۽ اهڙيءَ طرح پاڻ حڪم ايزديءَ مطابق صبح جي وقت ڪوچ فرمائي ويا ۽ وصيت تي به عمل ڪيو ويو. هڪ سو ٻه سال عمر هئڻ.

مولانا نظام الدين حسين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا علاؤالدين محمد مڪتب دار جا پٽ آهن. جوانيءَ ۾ پوڙهن جهڙي معرفت ۽ ڪراڙپ ۾ جوانن جهڙي رياضت هئڻ. هوش سنڀالڻ کان وٺي آخر وقت تائين ڏينھون ڏينھن معرفت ۽ خدا شناسيءَ جي نشي ۾ مست رهيا. چون ٿا ته جهان ۾ گهمڻ جو شوق سندن دل ۾ گهڻو هو. هڪ دفعي روم جي

رستي ۾ هڪ سيد وٽ مهمان ٿيا. ميزبان سيد جي نياڻي هميشه بيماريءَ جي تڪليف ۾ رهندي هئي مگر انهيءَ رات تڪليف جي بجاءِ آرام ۾ رهي. صبح سان جيئن مهمان سفر لاءِ هليو ته روزانو وانگر تڪليف شروع ٿي وئي. گهر جي مالڪ مسافر کي هڪ بهانو ڪري واپس گهرايو. ۽ اهڙي طرح ٻه ٽي دفعا موڪلائي ۽ وري واپسي ٿي. آخرڪار لڪل راز کليو ۽ معلوم ٿيو ته هن نياڻيءَ جي صحت هن نوجوان جي قدمن جي برڪت ۾ آهي. لهنذا بغير علاج جي ائين ئي انهيءَ نياڻيءَ جو هن سان عقد ڪري ڇڏيائين. مير علائي آبيزي انهيءَ ئي زال جي پيٽ مان ٿيو.

مولانا غياث الدين احمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سڄي عمر ظاهري اطاعت ۽ باطن جي صفائيءَ ۾ مصروف رهيا. مولانا محمد مڪتب دار جا فرزند ۽ مريد آهن. پنهنجي ڪلام ۾ پاڻ لکيو اٿن ته مون مولانا جامي رح جن جي خدمت سان ڪجهه معرفتون ۽ ڪجهه الاهي حقيقتون حاصل ڪيون آهن. مولانا محمد رويي ساڻن محبت ڪندا هئا ۽ چاهيندا هئا ته مان پنهنجي طرفان سندن نالي اجازت نامو لکان. مگر پاڻ شرمندگيءَ سان چيائون ته مان پنهنجي والد بزرگوار جو خليفو آهيان ۽ مولانا محمد رويي جن جي خلافت نامي جي لائق پاڻ کي نه سمجهندي عذر سان پيش آيا. مولانا نور الله رح فرمائيندا هئا ته مڪتب دار جو فرزند شيخ رويي رح کان وڌيڪ چالاڪ ۽ اڳتي وڌندڙ آهن. بلڪ سلوڪ جي رستي ۾ سندن قدم پنهنجي پيءُ کان به وڌيڪ استحڪام سان وڌيل آهي.

مير علائي آبيزي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ مولانا نظام الدين حسين رح جن جا فرزند آهن جيڪو مڪتب دار جو پٽ هو. سندن دلپسند اقوال ۽ عجيب فعل رباني جلال ۽ جمال جو نسخو هئا. چون ٿا ته جنهن زماني ۾ ترڪمانن جو غلبو ٿي ويو هو ته قاضي محسن جي خدمت گذارن مان ٻه باطن جا ڪارا شخص مير رح جو دروازو کولي اندر گهڙي آيا. انوقت مير رح گهر ۾ موجود نه هو. مير رح جا پٽ ڇوڪرا خوف وچان پريشان ٿي ٻڃي ويا. هي ٻئي ظالم لٽ مار ڪرڻ لڳا ۽ جيڪي ڪجهه

مليو لتي واپس هليا ويا. جڏهن گهر ڏٺي آيو ۽ نندن ٻارن کي گهٻرايل ڏنائين ته جنهن طرف هو ٻئي بدمعاش ويا هئا ان طرف جلال جي نظر ڪيائين. انهيءَ وقت جنهن دروازو کوليو هو ڪري پيو ۽ هٿ پڇي پيس ۽ ان جا ڪيترا ئي ننڍا ننڍا ٽڪرا ٿي پيا ۽ ٻيو شخص پاڳل ٿي اهڙو ته خوار ٿيو جو وري هوش آيس ئي نه قاضي محسن جڏهن هيءَ عجيب ڪرامت ڏٺي ته سخت تعجب ۾ پيو. ۽ ان وقت عذر خواهي ڪرڻ شرمندگيءَ سان مير رح جي گهر ڏي ڊوڙيو. گهر وارا وري ماڻهن جو هجوم ڏسي ڏکڻ لڳا. مير رح فرمايو ته ڊڄو نه ۽ ڏکو به نه هي ماڻهو توهان جي دل جوڻي ۽ عذر خواهيءَ لاءِ آيا آهن.

شيخ غياث الدين انڪور^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ ڪن روايتن مطابق هروي آهن. جذب ۽ سلوڪ ٻئي گڏوگڏ رکندا هئا. وقت جي بزرگن جي خدمت جي برڪت سان فيض جا آثار سندن حالتن ۾ ملن ٿا. مولانا نظام الدين حسين رح جي خدمت ۾ رازداريءَ جون ڳالهيون گرما گرميءَ سان ٿينديون هيون. پاسي ۾ لڪل دشمن (نفس) تي جيڪا ڪين فتح حاصل ٿي هئي ته اها مولانا جي ئي امداد سان ٿي هئي. طريقت جي آرزو رکندڙن لاءِ پاڻ اهڙي ته نصيحت ۽ تلقين فرمائيندا هئا جيڪا بلڪل شيشي وانگر صاف-روشن ۽ مڪمل فائديمند هوندي هئي. مفاڪ جي مسجد ۾ پاڻ جڏهن مثنوي پڙهندا هئا ته پنهنجي زبان سان عمدا عمدا ۽ دلچسپ نڪتا ۽ توجيهات ماڻهن جي سامهون بيان ڪندا هئا. جن کي ڪي ماڻهو لکي به رکندا هئا. جڏهن جذب جو جوش مٿي کان به مٿي نڪري ويندو هو ته هڪ شخص جيڪو سندن مريد هو حافظ اشتر ان جو نالو هو ان جي ڪلهن تي سوار ٿي چڪر لڳائيندا هئا. سندن دعا جو نتيجو قبوليت سان گڏوگڏ ساڻ رهندو هو. سندن پٽ مريد عبدالله هو. ان کي سالڪ جذبي وارو يا مجذوب سلوڪ وارو چوڻ گهرجي. دارالسلام بلخ ۾ فيض جي تلقين ڪندا هئا ۽ ماڻهن کي ماڻهن جي عادت ۽ خدائي اخلاق سان متصف ٿيڻ جي تعليم ڏيندا هئا. جڏهن جذبات کي جوش هوندو هو ان وقت العياذ بالله جيڪڏهن ڪو شخص گستاخيءَ جو خيال به دل ۾ ڪندو هو ته بنا دير جي اهڙي ته رنج ۽ تڪليف ۾ گرفتار ٿي پوندو هو ڇڻ ته ان تي جبل ڪري پيو هجي.

مولانا محمود کمانگر بهدائي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب زين الدين آهي. مولانا نظام الدين حسين ابن مڪتب دار جا فرزند آهن. پاڻ عالم-عامل-عارف-عاشق-بلند همت ۽ بلند فطرت وارا هئا. گهڻا سال خراسان ۾ گذاريائون. جڏهن بدعت جي اشاعت ۽ معاملات اسلام کان زائد ظاهر ٿيڻ لڳا ۽ ماڻهن ۾ برداشت جي طاقت نه رهي ته پاڻ ناخوش ٿي پيا. ۽ بي تاب ٿي قنڌار ڏي هليا آيا. چون ٿا ته جوانيءَ ۾ کين رسمي علوم حاصل ڪرڻ جو خيال ٿيو. هڪ ڏينهن مولانا نورالله جي خدمت ۾ سبق جي اجازت گهريائون. مولانا فرمايو ته ڇا تنهنجي اها آرزو آهي ته صدر-مفتي-قاضي-محتسب-مدرس-خطيب-امام يا متولي ٿيان ۽ انهيءَ گروه وارن جا افعال-رفتار-احڪام، ۽ آثار جهڙا به آهن ڪنهن کان گجها نه آهن. پوءِ بهتر آهي ته انهن مٿاهن منصبن جا اسباب فراهم نه ڪر. ۽ انهيءَ جماعت جي ڪارنامن مان عبرت حاصل ڪري خدا پاڪ جي ذڪر سان پنهنجي دل کي منور ڪر. مون عرض ڪيو ته نه بلڪ منهنجي اها آرزو آهي ته صرف نحو-منطق ۽ معانيءَ جي ذريعي قرآن پاڪ جا لطيف ۽ عجيب و غريب راز ۽ رمزون ۽ حديث نبوي عليه السلام جا عمدا عمدا نڪتا ۽ اشارا پنهنجي فطرت لاءِ معلوم ڪيان. ۽ پڇڻ وارن جي ادراڪ ۽ حال جي مطابق انهن جون معنائون جواب ۾ بيان ڪندو رهان. مولانا فرمايو ته تون جيترو به زياده پڙهندين توکي مبارڪ هجي. مقصدن جي ادراڪ ۾ تنهنجو درجو بلند رهندو. مون عرض ڪيو ته ڪنهن جي درس ۾ وڃي ڪتاب کوليان؟ فرمايائون ته مولانا غياث الدين احمد جي خدمت ۾. چون ٿا ته ٿوري ئي عرصي ۾ سڀني فنن جي سڀني ڪتابن ۾ دسترس پيدا ٿي وڻن. پاڻ مقصد ۽ معنائن جي بيان ڪرڻ ۾ گويا وقت جي زبان بڻجي ويا. سندن مجلس ۾ بزرگن جا فائديمند اقوال بيان ٿيندا هئا. جنهن ڪري سندن مجلس ڇا هئي هڪ عجيب نصيحت گاه هئي. ۽ جيڪو به شخص سندن حلقي ۾ داخل ٿي ويو اهو مستفيض ٿي نڪتو. ما بعد جو فقرو سندن پسندیده اقوالن مان آهي، جنهن شخص جي مراد خدا کان سواءِ هوندي اهو ڪڏهن به درويشن جي خدمت مان فائدو حاصل نه ڪري سگهندو.

مولانا نورالله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا حسين واعظ رحمہ جا فرزند ۽ مولانا سعدالدين كاشغري رح جن جا مريد آهن. سندن دل الله نور السموات والارض جي فروغ کان روشن ۽ وان من شيء الا عندنا خزائنه (۽ جيتريون شيون آهن اسان وٽ سڀني جا خزانا ڀريل آهن) جي خزانن سان تونگر هئي. وهبي ۽ كسبي علمن ۾ ۽ الله ۾ دنياوي مرتبن جي سڃاڻڻ ۾ پاڻ يڪتا هئا. وڏي تعجب جي ڳالهه اها آهي ته جڏهن پاڻ جوانيءَ جي شروعات ۾ درس ۾ داخل ٿيا ته نوجوانن هڪ رسالو به نه پڙهيو هئائون ته خدا طلبيءَ جو شوق پيدا ٿين. جنهن کان پوءِ ڪتابي نقش جي حاصل ڪرڻ لاءِ دل ڪڇي وٺن. پاڻ لکيو اٿن ته شيخ عبدالڪريم يميني منهنجي باري ۾ فرمائيندا هئا ته تمام جلدي هن جوان جي علم ۽ تصوف جي شهرت سڄي جهان ۾ ٿيندي ۽ گهڻا عاقل جلدئي هن نوجوان جي پسندیده تقرير مان معلومات حاصل ڪري خوشيون ملهائيندا. آخرڪار جيئن شيخ فرمايو هو تيئن ٿيو ۽ مونکي ائين ئي معلوم ٿيندو هو ته منهنجي مٿي تي چئني پاسن کان علم جو مينهن پاڻي ۽ وانگر وهي رهيو آهي ۽ مونکي اڌ قرآن پاڪ معنيٰ سان هڪ ئي رات ۾ ياد ٿي ويو هو. ان کان پوءِ علم ۽ حقائق شناسي جو استعداد هر گهڙيءَ ۾ ترقي ڪندو رهندو هو. اهو بلڪل سچ آهي ته شيخ يميني رحمہ جن جي دعا جيڪا نورالاهيءَ سان هر آغوش ٿي ته انهيءَ ئي خير ۽ خوبيءَ سان معرفت الاهيءَ جو نتيجو ظاهر ٿيو.

شيخ مير جان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ علي صوفي رحمہ جن جا مريد آهن. پاڻ دارالسلام بخارا ۾ واعظ باعرفان ۽ عارف با مواعظ هئا جڏهن واعظ ۽ نصيحت شروع فرمائيندا هئا ته وقت جي تقاضا جي مطابق اهڙيون ته ڳالهيون بيان فرمائيندا هئا جيڪي دلپسند ۽ عقل کي وڌائيندڙ هونديون هيون. فنا ۽ آزاديءَ جو نشو-شيخ ۽ بزرگيءَ جو شان ضرورت کان وڌيڪ هوندو هئڻ. ناموريءَ جي خوشيءَ کان بيزار ٿي هي شعر ترنم سان پڙهندا هئا.

نام مشهورم ڪه بيزارم ازان

درميان خلق آمد مير جان.

شيخ جلال متو^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾ (1)

پاڻ شاھ شهباز رح جا خلیفا آهن. ۽ آرامگاه برهانپور ۾ اٿن. تصوف ۽ تحقیق- تمکین ۽ توحید جي پاڻ تارازي هئا. گهڻا طریقت جا سالکان سندن خدمت سان معرفت الاهي ۽ بیدار دليءَ جي اعليٰ درجي کي پهچي ويا. انهن مان سراپا محبت درد ۽ مجسم سوز و گذار سيد ابراهيم بکري رح به هئا. جن جي رفتار ۾ عرفاني جهلڪ نظر ايندي هئي ۽ قولن مان حقیقت جهلڪندي هئي. سندن رهنمائي سان گهڻائي ماڻهو سلوک جي رستي تي اچي اصل مقصد کي پهچي ويا. پيو شيخ زين الدين شيشه گر رح هو. عرفاني مقامات ۽ منزلن جي گلزار ۾ بهار ساڻن هئي. استغراق ۽ توحید جي کیفیت بي انتها وڌيل هئن. عالم علوي ۽ بهشت جي گهر کي اکين سان ڏسندا هئا. صرف حقيقي جمال کي دل جو قبلو بنائي ڇڏيو هئائون. جڏهن به کين حق جي ياد ۾ گرمي اچي ويندي هئي ته سندن زبان مبارڪ مان باه جا شعلانڪرندا هئا. ايتري قدر جو پاڙي وارن کي خيال ايندو هو ته شايد سندن گهر ۾ باه لڳي وئي آهي ۽ گهٻرائجي وسائڻ لاءِ ڊوڙندا هئا، لیکن هتي پهچڻ کان پوءِ باه جو ڪو نالو نشان به نه ملندو هئن. ۽ اصل حقیقت جي به خبر نه پوندي هئن. انهيءَ سبب ڪري حیران رهجي ويندا هئا.

تيون میان پیارجي رح هو. پاڻ حقيقي وصال جي مجلس جا محرم ۽ شهود و کشف جي درياه جا تارا هئا. سندن رڻ ۾ اهو اثر هو جو باغ ارم ۾ شگفتگی پیدا ٿيندي هئي. سڄي عمر درود ۽ سلام موڪلڻ ۾ گذاريائون. ۽ حضور اقدس سرور-انبیاءِ علیہ وعلیہم السلام جن جو نوراني حلیو مبارڪ پاڻ پنهنجي جسماني، اکين سان مشاهدو ڪيو هئائون ۽ سلام و جواب سلام جي شرف سان به مشرف ٿيا هئا.

چشم او روشن ز نور احمد-مختارباد

شيخ كبير^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ شاھ شهباز رح جن جا خلیفا هئا. تحقیق- توحید مشاهدي ۽ معائني ۾ کمال حاصل هئن. عرفان ۽ وجدان جو فروغ سندن پيشانيءَ مان ظاهر هو. مرشد جا سڀ اسرار ۽ حالات سندن علم ۾ هئا. آرام گاه برهانپور ۾ اٿن.

شاه میان جي چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

ڀاڻ شيخ نجم الدين ابن شيخ بهاء الدين صديقيءَ جا فرزند آهن. ولادت ۽ آخري آرامگاه ٻئي منڊو (مادو) ۾ اٿن. ڀاڻ ننڍڙا ئي هئا ته سندن والده سندن نڪاح ڪري ڇڏيو هو. جوانيءَ جي شروعات تائين ڀاڻ سالڪ رهيا. هڪ نياڻي به ڄاڻي مگر کير پياڪ ئي هئي ته فوت ٿي وئي. پوءِ الاهي جذب جون ڪيفيتون پيدا ٿين ۽ شرعي تڪليفون دور ٿي ويون. جيڪي ڪجهه سندن زبان مان نڪري ويندو هو يا سندن دل ۾ ايندو هو اهو ايزدي مشيئت جي موافق ئي هوندو هو. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي هڪ ڏوئڻرو وڪڻڻ واري عورت سندن سامهون لنگهي. ڏوئڻري جو دلو سندن مٿي تي هو. ان کي سڏ ڪري چيائون ته پنهنجي دلي کي اونڌو ڪري جيڪي ڪجهه ان ۾ آهي اهو ڪيرائي ڇڏ. هن ائين ئي ڪيو ته هڪ مٿل نانگ ڏوئڻري مان نڪتو. سلطان غياث الدين ۽ ان جي پٽ نصير الدين خلجيءَ جو زمانو هو. جو ڀاڻ عنصرِي جسر ۾ رهندي حاجتمندن کي ڪاميابيءَ جون خوش خبريون ٻڌائيندا هئا. سلطان محمود خرد جي عهد ۾ تيرهين ذوالحج ۽ هجري سنه نو سو ارڙهن هو جو ڀاڻ جسماني گهر کان موڪلائي عالم ربانيءَ ڏي ڪوچ فرمايائون.

سندن هڪ ڀاءُ هو شيخ جمن نالو هئس. حال ۽ مقام جو صاحب هو. اعتبار ۽ مقبوليت به سٺي هئس. شيخ جمن جي قبر سندن ڀاءُ جي ڀرسان آهي. شيخ جمن کي هڪ پٽ هو ان جو نالو شيخ نورالله هو. پنهنجي ڏاڏي مڪرم ۽ والد بزرگوار جي جاءِ تي سجاده نشين هو. هجري سنه نو سو ايڪيتاليهه ۾ جسر جي جهان کان روحاني عالم ڏي ڪوچ فرمايائون. وارث سواءِ هڪ چئن مهينن جي نياڻيءَ جي ڪير به نه ٿيو. نياڻيءَ جو نالو خديجه بي بي هو. ۽ هن مائي خديجه بي بيءَ جو حقيقت حال تمام وڏو آهي. مختصر اهو ته هجري سنه هڪ هزار پن ۾ خديجه بي بيءَ فرزند شيخ قطب الدين عالم فنا کان گلزار بقا ڏي ڪوچ ڪيو ته هيءَ زماني جي رابع پنهنجي پيءُ ڏاڏي جي ياد ۾ شهر منڊو (مانڊو) سندن روضي مبارڪ تي هلي آئي ۽ روضي مبارڪ جي نگراني استطاعت مطابق ڪندي رهي. ڀاڻ انهيءَ ڏينهن کان اڄ جي تاريخ جيڪا

هجري سنه هڪ هزار ايڪيهه آهي پنهنجي اقامت ۽ عبادت جي برڪتن سان راقم جي گهر کي سعادت دارين سان مشرف ڪري رکيو آهي. ان ۾ شڪ نه آهي ته عارفات جي گروه ۾ هر طرح ثابت قدمي جوانمردي-ايشار ۽ قناعت جي مثل خديجه بي بيءَ جي ڏهين صديءَ ۾ ڪير به ڪونهي.

شيخ ظهور حاجي حميد حضور گوالياري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا ظهير غزنوي رح جن جا فرزند آهن. سندن عنصرِي جسر جي سلطنت جيڪا جسماني ۽ روحاني حصن ۾ شامل آهي شهنشاهت عشق جو تخت گاه هو. ۽ سندن امڪاني بدن جيڪو ظاهري ۽ باطني جزن تي ٻڌل هو محمديه صـ شريعت ۽ طريقت سان علي صاحبها افضل الصلوة والسلام پُر رونق هئي. چون ٿا ته سندن والد بزرگوار غزني مان سوداگريءَ جي سلسلي ۾ هندوستان جي طرف ايندو ويندو رهندو هو. هجري سنه اٺ سو پنجٽيهه ۾ پاڻ علم الاهيءَ جي باطني شهر مان عالم وجود جي بيابان ۾ نزول فرمايائون. هڪ سال کان پوءِ هن ننڍڙي ٻار جا ڪرشنا اهڙا ته دل ربا ٿي ويا جو سندن والده کي به ساڻ وٺي آيا اتفاق جي ڳالهه آهي جو ان صالح عورت جي زندگيءَ جا ڏينهن پورا ٿيا ۽ مجبوريءَ سبب ڪير نه ملڻ ڪري ٻار جا چپ خشڪ ٿي ويا ۽ هن جو ناز سان کڻڻ هاڻي رڻڻ جي تلخيءَ ۾ تبديل ٿي ويو. والد سندن پرورش لاءِ جلدي هڪ ڪير پيارڻ واري دائي مقرر ڪئي. والد کين هر هنڌ ۽ هر حال ۾ کڻي گهمندو رهيو ۽ هن جي جدائي ڪنهن به بهاني سان برداشت نه ڪري سگهندو هو. انهيءَ دوران هڪ رات قافلي وارن تي ڏاڙيلن حملو ڪيو ۽ مولانا ظهير کي تلوار سان زخمي ڪري شهيد ڪيائون ۽ اهڙي طرح هي ٻار يتيم ٿي پيو. ائين ئي سمجهڻ گهرجي ته ماءُ جي وفات جو غم پيءُ جي شهيد ٿيڻ جي درد سان گڏ هو.

مطلب ته جنهن ڳوٺ جي ويجهو قافلو لٿل هو. صبح ئي سان انهيءَ ڳوٺ جو مقدم انهيءَ حادثي واري جاءِ تي پهتو ته جيئن قافلي جي سالار جي حقيقت معلوم ڪري ۽ لتيلن جي تفتيش ۽ تحقيق ڪري. اتي وڃي ڏٺائين ته هڪڙو ٻار زمين تي پيو آهي ۽ روئي رهيو آهي. انتهائي مهربانيءَ سان هن کي ڪڇ ۾ کنيائين انهيءَ دوران هڪ گهاٽن وڻن جي ڪنهن ڪنڊ مان هڪ عورت

نڪتي. ان کان پڇيائين ته تون ڪير آهين. هن جواب ڏنو ته مان هن ٻار جي دائي آهيان. مقدم ڪي جيڪو دل ۾ فڪر ٿيو هو ته هن ڪير پياڪ ٻار جي مان سنڀال ڪيئن ڪندس ان کان هن کي نجات ملي ۽ خوشيءَ سان ٻار کي دائيءَ جي حوالي ڪيائين ۽ پنهنجن ڪي پنهنجي گهر وٺي آيو. والد وانگر پرورش ۽ گهڻو پيار ڪرڻ لڳو.

هاڻي غوثي تفصيل جي بجاءِ مختصر احوال ٿو لکي ته جڏهن انهيءَ ڪير پياڪ ٻار کي هوش اچڻ لڳو ته رسمي علم حاصل ڪرڻ شروع ڪيائين. مقدم جي دل ۾ به سندن هي طريقو ويهي ويو ۽ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري سامان ذميداري ۽ اهمت سان پهچايائين. جڏهن علم حاصل ڪرڻ سان سندن دل ۾ پوري فراست پيدا ٿي ۽ پاڻ پنهنجي گذريل ماجرا کان به واقف ٿيا ته ان ڳوٺ کي ڇڏي اچي گواليار ۾ قيام ڪيائون ته جيئن جيڪي علم ۽ فن حاصل ڪيا اٿن اهي ٻين تائين پهچائن. هي ڪم هلي رهيو هو ته سندن دل ۾ خداشناسيءَ جو ولولو ۽ طلب جو شعلو پيدا ٿيو. ڳوليندي ڳوليندي ڪين شاه قاض شطاري^{رحم} جن جي خدمت ۾ رستو مليو ۽ پاڻ هتي بيعت ڪيائون. ٿوري عرصي ۾ ڪامل مرشد جي بامعرفت تلقين سان ڪين مراد حاصل ڪري بيهڻ خوشي حاصل ٿي. جڏهن پير بزرگوار رحلت فرمائي ته مخدوم زاده حقيقي شاه ابوالفتح هديءَ سرمست جي خدمت ۾ رهي جيڪو فيض شاه قاض رح جن جي خدمت ۾ رهجي ويو هو اهو شاه سرمست جي خدمت جي ڪري حاصل ڪيائون. جڏهن سندن عمر مان چاليهن سالن جو چلو پورو ٿيو ۽ هوڏانهن توفيق جي شراب جو دور ختم ٿيو ته پاڻ حجاز جي سفر جي اجازت گهريائون. شاه ابوالفتح نامدار خانوادن جي خلافت جو خرقو عطا فرمائي مبارڪ سفر جي اجازت ڏني. هي واقعو شاه ابوالفتح جي ذڪر ۾ ڪجهه تفصيل سان لکيل آهي. جڏهن رخصت ملين ۽ ارادو به مضبوط ٿين ته پاڻ سفر جي چادر ڪلهن تي رکي هر طرف ۽ هر شهر جي بزرگن ۽ عارفين کان تصوف جي راه ۾ معنوي سلوڪ ۽ منزل شناسيءَ جو توشو حاصل ڪيائون. هنن سڀني ۾ سندن اعليٰ درجي جو ذخيرو اهو آهي جيڪو اويسيه سلسلي ۾ شيخ علي شيرازي رح جي خدمت مان مليو هئ. شيخ علي شيرازيءَ جو لقب علي ثاني رح آهي ۽ شيخ عزيزالدين عبدالله مصري رح جا خاص مريد آهن. جيڪي هڪ روايت مطابق

زمان ابوالوقت خواجہ اویس قرني یمنيء جا بغير واسطي مرید آهن. مختلف قسمن جون اثرائتون دعائون ۽ صوفين جي طريقن جا شغل امام زمان جي نسبت محڪوم جو حڪم رکندیون هیون. ۽ علي ثاني رح جن کي سلسلي جي طريقي مطابق ٿوري ٿوري ڪري عنايت ڪيون ويون هیون. هي سڀ علي ثاني رح جي حڪم جي برڪت سان حاجي حمید حضور کي به پهتيون.

پيو چشتيه سلسلي ۾ شيخ محمد غياث چشتي رح جي خدمت مان سپردگي نامون ۽ اجازت جو خرقو حاصل ٿين. شيخ محمد غياث چشتي رح جن حضرت خواجہ معين الاسلام رح جن جا بزرگ خلیفا آهن. ۽ خواجہ معين الدين الاسلام رح جن خواجہ شيخ حسام الدين مانڪپوري رح جا خلیفا هئا.

هن سڄي گذارش جو مطلب اهو آهي ته پاڻ حج ۽ عمري جا سڀ ارڪان ادا ڪري مدينه منوره جي طواف جو عزم ڪيو ۽ اتي چاليهن سالن جو چلو نبي ڪريم ﷺ جن جي روضي اقدس تي بي انتها شوق سان بهارو ڏيندي پورو ڪيائون. جڏهن بدن جي عمارت ۾ پيريءَ جي سستي پيدا ٿي. هڪ ڏينهن ڪٿري وٽ انتهائي ادب سان بيهي عرض ڪيائون ته حاجي حمید حضور کي پيريءَ جي ناتوانيءَ اچي ورايو آهي ۽ ظاهري ڪو پٽ به ڪونهي پوءِ هي احمديءَ ۽ احديه اسرارن کي ڇا ڪري جيڪي هن وٽ محفوظ آهن ۽ جيڪي ڪجهه مڪاشفي ۾ حضور ص جن جي امت جي بزرگن جي پيرويءَ سان حاصل ٿيو آهي. اهي جملي اسرار ڪنهن جي سپرد ڪيان. جيئن حڪم ٿئي تيئن تعميل ڪيان. چون ٿا ته خواب ۾ ٻن ننڍڙن ٻارن جون ۽ خيالي صورتون کين ڏيکاريون ويون ۽ ارشاد ٿيو ته باڪمال سعادت مندن جون ٻه مثالي ۽ خيالي صورتون جن ٻارن جون آهن اهي تنهنجي خزاني جا خزانچي ازل کان نالي ٿيل آهن ۽ انهن جو ديدار هندستان ۾ توکي تلاش ڪرڻ سان ٿيندو. هن حڪم جي مضمون مان پاڻ اهو سمجهائون ته واپس هندوستان ڏي وڃڻ جو حڪم مليو آهي جڏهن سمند پار ڪري پنهنجي اصل گهر گواليار ۾ واپس آيا ته چند ڏينهن کان پوءِ جيڪي حليه مبارڪ خواب ۾ ڏيکاريا ويا هئا اهي شيخ بهول رح ۽ شيخ محمد جي صورتن ۾ بيداريءَ جي حالت ۾ سامهون آيا. اهو ڏسي خدا پاڪ جو گهڻو شڪر ادا ڪيائون. ان وقت شيخ محمد جي عمر ست سال کان مٿي هئي ۽ خدا شناسيءَ جي ڪوچي ۾ اڃان طفل هئا. پاڻ پنهنين کي موثر

نفس جي مدد سان پاڻ ڏي چڪي خدمت ۾ متوجہ ڪيو. ۽ نامور سلسلن جي مشائخن جا ڪلمات ۽ حالات- انهن جا اطوار ۽ اسرار خاص ڪري شطاريه مشرب جي رفتار- دعوت جو فن- انڪار جو طريقو ۽ اشغال ۽ تصورات جون سندون مطلب ته سڀ شيون ٻن سالن اندر تعليم ۽ تلقين فرمائي ڇڏيون. شيخ بهلول رحه کي ساڻ وٺي بهار جي صوبي جي طرف سير ڪرڻ هليا ويا ۽ شيخ محمد کي چنار جي ڪوهستان ۾ حجري ۾ رياضت جي اندر معرفت حاصل ڪرڻ لاءِ مشغول فرمايائون. پوءِ چند ڏينهن کان پوءِ شيخ بهلول رحه جي سفارش شيخ محمد کي ڪري فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ان ڏي موڪليائون. شيخ محمد پاءُ جي گرھ ڪشائي پير جي خدمت ۾ سمجهي واپس ڪري ڇڏيائين ۽ انهيءَ سلسلي ۾ سندن خدمت ۾ هڪ درخواست لکيائين- انشاءِ الله هيءَ سڄي ماجرآ پنهنجن بزرگن جي ذڪر ۾ تفصيل سان لکبي.

چون ٿا ته تيرهن سال ۽ ڪجهه مهينن کان پوءِ مريد کي مراد سان ڪامياب ڏنائين ۽ مريد جون مشتاق اڪيون پنهنجي ديدار سان منور فرمايائين. مريد به رياضت جي ڏينهن ۾ هي ڪم ڪيو جو پنهنجي عملن کي پنجن طريقن سان ترتيب ڏئي هڪ ڪتاب تصنيف ڪيائين جنهن جو نالو ”جواهر الخمسه“ رکيائين. هي ڪتاب شريعت ۽ سلوڪ جي اطوار ۽ طريقت ۽ تصوف جي اسرارن تي مشتمل آهي ۽ سڀني خداشناسن سالڪن لاءِ دستورالعمل جو حڪم ٿو رکي. جڏهن ڪتاب مريد مرشد جي خدمت ۾ پيش ڪيو جيڪو عرفان جي حالات تي مشتمل هو ۽ ان جو نتيجو به عرفان آهي ته پير خوش ٿي فرمايو ته اسرارن ۽ اعمالن جا جواهرات جيڪي منهنجي تصرف ۽ قدرت ۾ هئا اهي اڳي ئي تنهنجي حوالي ڪري چڪو آهيان ۽ مون پاڻ وٽ نالي کان سواءِ ڪجهه به نه رکيو آهي. هاڻي نالي کي به ڪتاب جي بدلي ۾ جيڪو معلم افعال آهي توتي تصديق ٿو ڪيان. ان کان پوءِ الله جلشانه جو شڪر بجا آڻي فرمايائون ته خدا جو احسان آهي جو هن سوڙهي گهٽيءَ (دنيا) ۾ اچڻ وقت جيڪو رنگ هو هتان وڃڻ مهل انهيءَ وقت جي هر رنگ آهيان. ان کان چند ڏينهن کان پوءِ فارغ البال ۽ دل آسودگيءَ سان تاريخ باويهين ذوالحج هجري سنه نو سو ٽيهه تي فرق جي تفرقي سراءِ (عالم دنيا) کان جمع الجمع جي جميعت آباد (عالم علوي) ڏي ڪوچ فرمايائون. سندن آرام گاه بهار ۽ سارن جي پاڪ زمين ۾ آهي جنهن جي زيارت ننڍا وڏا اچ به ڪندا آهن.

شيخ ابو الفتح هدية الله سرمست ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شيخ قاضن شطاري رح جن جا فرزند آهن قدس الله سرهما- سندن ڪرامتون ظاهر ۽ مقامات مٿاھان هئا. زماني جي بزرگن جي محل تلقين ۾ دانش ۽ بينش جو ڏيو ٻاريو هئائون. جوانيءَ جي شروعات ۾ پاڻ والد بزرگوار جي تلقين کان رهجي ويا. شيخ ظهور حاجي حضور سندن والد جو خليفو آهي. انهيءَ سندن رهنمائي ۾ همت ۽ عزم کان ڪم وٺندي پنهنجن جهانن جي ڪمال کان مستفيض ڪيو، ۽ تصوف جون منزلون ۽ مقامات حل ڪرايا ايسٿائين جو پاڻ مسند تي رونق بخش ٿيا. آخرڪار جيڪو خلافت جو خرقو سندن والد بزرگوار کان حاجي حضور کي مليو هو اهو حاجي حضور کان کين مليو ۽ چيائون ته هي خرقو توهان جي لاءِ شيخ قدس سره جن منهنجي حوالي ڪيو هو. هاڻي توهان هن کي پايو ۽ طالبان خدا جي رهنمائي ڪيو. ان کان پوءِ چند ڏينهن حاجي حضور سندن خدمت ۾ ڪوشش ڪئي. خلافت جو خرقو کائڻ ورتو ۽ پنهنجي طرفان پاڻ کي شيخ ابو الفتح جي خلافت کي مشهور ڪيائون چون ٿا ته هجري سن نو سو چاٿيتاليهه ۾ جنت آشياني نصيرالدين همايون شاه جڏهن بنگال جو صوبو فتح ڪيو ته شاه سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ جڏهن دارالسلطنت آگري ڏي واپس اچڻ لڳو ته نهايت ادب سان کين پاڻ سان گڏ آندائين. رستي ۾ شاه کي دشمنن جي نظر لڳي ۽ لشڪر ۾ پراگندگي ۽ تشويش پيدا ٿي پئي. مجبوراً شيخ ابو الفتح حاجي پور ۾ قيام فرمايو ۽ آخر وقت تائين اتي رهيا. جڏهن زندگيءَ جو وقت پورو ٿيو ته اتي ئي سندن آرام گاهه به بنيو. سندن پٽ شيخ رڪن الدين هو شڪل و صورت ۽ سيرت- علم ۽ عمل- حال ۽ قال- ۾ والد بزرگوار جي مثل هو وليءَ جي جاءِ تي سجاده نشين ٿيو. شيخ ڪمال الدين سليمان قريشي جيڪي راقم جا معلم آهن. شيخ رڪن الدين جا وڏا خليفه آهن.

مولانا شمس الدين محمد زيرڪ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

شيراز جي وڏن عالمن ۾ سندن شمار آهي. عبارت آرائي ۽ استعارات پيدا ڪرڻ ۾ ڪمال جو درجو حاصل هئڻ. سلطان محمود ڪلان جي عهد ۾ پاڻ وطن ترڪ ڪري پنهنجي مبارڪ قدمن سان گجرات جي صوبي کي رونق بخشي هئائون ۽ سندن التفات سان سلطان محمود العاقبت گهڻو فائدو حاصل ڪيو ”مائر محمود شاهي“ سندن ئي تصنيف آهي. تشبيهه- توجيهه- تمثيل ۽ استعاره جي ذريعي حڪايت لکڻ ۾ شور انگيز شيريني عبارت ۾ گهڻي پيدا ڪئي اٿن. هن ڪتاب جا واقعات پڙهڻ سان تاريخ دانن جي دل خوش ۽ عبرت- تجربو- حيرت ۽ آگاهيءَ سان مالا مال ٿي ٿئي.

شيخ بخشو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خدا دوست آهن. فرق من الله (ولادت) ۽ وصل الي الله (بعد وفات) سندن گهر دسور (مند سور) ۾ هو. ڪجيءَ جي وڻ مان ڪير نڪرندو آهي جنهن کي هندي زبان ۾ تاڙي چئبو آهي. گهڻا ماڻهو نشي ۽ ڪيف لاءِ پئندا آهن. جيئن ته سندن قدم شريعت جي رستي تي استوار هو ان ڪري پاڻ هڪ ڏينهن جاگيردار جي مدد سان تاڙيءَ جي مٿن کي ٽوڙي پيئڻ وارن کي روڪيو. انهيءَ دشمنيءَ سبب هي ماڻهو هڪ رات تيار ٿيا ته شيخ کي هستيءَ جي عالم کان نيستيءَ جي عالم ڏي روانو ڪري نابود ڪري ڇڏجي. جڏهن گڏجي سندن حجري وٽ پهتا ته فوراً انڌا ٿي پيا هيءَ ڪرامت ڏسي لاجار ٿي سڀ ماڻهو معذرت ڪرڻ لاءِ روئندا پئندا سندن آستاني تي پهتا ۽ مٿان زمين تي رکي ڇڏيائون. پاڻ مهربانيءَ سان انڌن ڏي نگاهه ڪيائون ته هو ٻيهر اکين وارا ٿي پيا. قصو ڪوتاهه هجري سنه ٽو سو سورهن ۾ پاڻ نيستيءَ جي گهر مان ڪوچ فرمايائون. ٽي پٽ ڇڏيائون جن جا نالا هي هئا. شيخ بڏن- شيخ حسن ۽ شيخ معين الدين. انهن ۾ پهريون صاحبزادو علمن سان آراسته ۽ سٺن افعالن وارو باطن ۾ فارغ ۽ ظاهر ۾ پاڪيزه هو.

شيخ عطن ﷺ جي ياد ۾

پاڻ ترڪي نسل جا هئا. سندن رسمي ۽ لدني علم ڪمال درجي تي پهتل هئا. سلطان سڪندر لوڏيءَ جو زمانو هو جڏهن پاڻ ترڪستان کان هندستان آيا هئا. ۽ ناگور کي پنهنجو وطن ۽ ابدي آرامگاه قرار ڏنائون. هڪ سؤ ويه سال زندگي ۽ زنده دليءَ سان گذاريائون. گهڻن ماڻهن سندن خدمت سان معرفت جو نور حاصل ڪيو خاص ڪري حقائق آگاه شيخ مبارڪ ابن جعفر رح جن سندن اثراتي ۽ فيض بخشيندڙ ساه مان تلقين حاصل ڪئي. ۽ هي حال ڪجهه ٿورو شيخ مبارڪ جي مبارڪ ياداشت ۾ به انشا الله لکيو ويندو.

شيخ عبدالله بياباني ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شيخ سماءُ الدين دهلوي رح جن جا فرزند آهن. علم ۽ معرفت ۾ ڪمال رکندا هئا. آباديءَ کان پڇي اڪثر بيابانن ۾ بسر ڪندا هئا. جڏهن بک جي باه پڙڪندي هئي. ته پاڻهن پيدا ٿيندڙ گاه ڪائي ڇڏيندا هئا. چارئي موسمون آسمان جي هيٺان گذاريندا هئا. قرآن پاڪ حفظ ٿيل هئڻ. هر روز هڪ ختم پورو ڪندا هئا. هر روز صبح جي وقت بيابان جا پکي ۽ جانور سندن ديدار لاءِ اچي چئني طرفن کان گڏ ٿيندا هئا. جڏهن پاڻ وڃڻ جو اشارو ڪندا هئا ته سڀ پنهنجو پنهنجو رستو وٺندا هئا. فرمان روايان خلجيءَ جو زمان هو ته مانڊو ۾ آيا. قلعي کان هيٺ وارو جهنگل کين سنو لڳو. هڪ عرصو اُتي ئي گذاريائون. ماڻهن سان گهٽ ملندا هئا. جڏهن واپسيءَ جو فرمان پهتڻ ته نهايت ڪشاده پيشانيءَ سان ليڪ چئي روانه ٿيا. آرامگاه ڇتري ڳوٺ ۾ اٿن. مانڊوءَ جي قلعي کان ٽن ڪوهن جي فاصلي تي. کين ڪو اولاد ڪونه هو. البته سوٽن مان هڪ ضعيف العمر شخص هو جنهن جو نالو شيخ حسين هو. گلزار ابرار جي لکندڙ سان سندس سٺا تعلقات هئا. شيخ جمال ڪنڊو رح مصنف سير العارفين جا شعر جيڪي شيخ سماءُ الدين جي مدح ۾ آهن. اُهي شيخ حسين کي ياد هئا. موقعي ۽ محل کي ڏسي پڙهندا هئا. هجري سن هڪ هزار ستن ۾ ڪوچ فرمايائون. هڪ نابينا پٽ ڇڏيائون جنهن جو نالو گهوڙن آهي. الله ان کي باطني نور عطا فرمائي.

شيخ چندن قریشي ﷺ جي ياد ۾

سندن آخري آرامگاه آگري ۾ آهي. ديني علوم- پرهيزگاري- بلند همٿي- ايثار- توڪل- شانِ بزرگي- ۽ حال اهي سڀ پسنديدہ صفتون کين حاصل هيون. پاڻ زماني جا افضل شيخ ابوالفضل مبارڪ ابن خضر رح جن جا مادري ڏاڏا آهن. هڪ روايت موجب شيخ سماءُ الدين دهلويءَ رح جن جا مريد آهن جيڪو شيخ جمال دهلوي رح جن جو پير هو. پاڻ فرمائيندا هئا ته مرد جي لاءِ الله تعاليٰ جي عنايت سان چار شيون ڪافي آهن. علم ۽ عمل- عمر ۽ عافيت ۽ اهي چارئي شيون انساني خمير ۾ داخل آهن. انهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ دعا جي ذريعي خواهش ڪرڻ گهرجي ته پوءِ عبدیت جو مرتبو ڪمال تي پهچندو.

شيخ ابوبڪر قریشي ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سلطان سکندر لوءِ جي زماني ۾ اصلي وطن کان اچي دارالسلطنت آگري ۾ اقامت اختيار ڪئي هئي. رسمي علمن ۾ کين ڪمال حاصل هو. پنهنجي وقت جا پرهيزگار هئا. ”وصاياتي امام محمد ﷺ رحمت الله تي ۽ ”اصول بزودي“ تي هڪ شرح لکي اٿن. جيڪا مشڪلن کي حل ڪرڻ واري ۽ نڪتہ آرا آهي. چون ٿا ته هڪ رات عالم مثال ۾ خاتم النبوت ﷺ جن جي زيارت نصيب ٿين. حضور پاڪ ﷺ جن حڪم ڪين ته وڃ انهيءَ زمين تي جنهن ۾ لٽ ڪُتل آهي ان ۾ وڃي هڪ ڪوه ڪوٽاءِ. صبح ٿي سان وڃي ڏٺائون ته هڪ کڏو ڏٺائون جيڪو لٽ جي نوڪ جي مقدار جو هو پاڻ حڪم جي تعميل نهايت ڪوشش سان ڪيائون، هاڻي ان جي جاءِ تي هڪ ڪوه آهي جيڪو هميشه مٺي پاڻيءَ سان ڀريل رهندو آهي. آخرين سفر کانپوءِ جوڳي پور ۾ دفن ڪيا ويا جيڪو آگري جي ويجهو آهي.

شيخ جلال محمد قادري ﷺ جي ياد ۾

سندن پيدائش دهليءَ جي آهي. ظاهري علم حاصل ڪرڻ لاءِ گجرات ڏي هليا ويا. سڀ فن ۽ درسي علم حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ خداشناسيءَ جو ولولو دل ۾ جوش مارڻ لڳو رهنما ۽ مرشد جي ڳولا ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ شيخ بهاءُ الدين انصاري ملتاني رح جن شهر مانڊو ۾ هئا. انهن جي فيض

بخشيء جي شهرت ٻڌائون. ڪن ڪڙا ٿين. لاچار گجرات کان مانڊو ۾ اچي بهائيءَ مريدن جي زمري ۾ داخل ٿيا. ڪجهه سال شيخ انصاري رحه جن جي خدمت ۾ رهي فيض حاصل ڪيائون. جڏهن سندن پير مالوه جي حاڪم کان رنج ٿيو ته پاڻ به پنهنجي پير سان گڏ دولت آباد دکن جو عزم ڪيائون. هتي نابڪار نفس جي لڙائيءَ ۾ ڪمال حاصل ڪري ڪاميابي حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ ماڻهن جي هدايت ڪرڻ لاءِ برهانپور ۾ رهڻ جي اجازت گهريائون. اجازت ملين. جڏهن حجاز جو سفر ڪيائون ته دل ۾ پڪو پھه ڪيائون ته جنهن شهر ۾ رهڻ جو حڪم ٿيو آهي ان ۾ ئي قيام واسطي بسترو لڳائيندس. اتفاق سان رستي ۾ اسهالن جي بيماري ٿي پين جنهن کين سائين سان سفر ڪرڻ نه ڏنو. بغير علاج جي قافلي کان به الڳ ۽ آباديءَ کان به پري جهنگل بيابان ۾ رهجي ويا. ايتري ۾ ڏٺائون ته هڪ اُٺ سوار هڪ رستي کان اچي پهتو ۽ بيمار جو مقصد پڇڻ لڳو. ڪيفيت عرض ڪيائون. پوءِ پاڻ اُٺ سوار جي چوڻ تي اکيون بند ڪيون ته هن پڪڙي کين اُٺ تي سوار ڪيو ۽ جلد ئي لاهي ڇڏيائين. جڏهن اک کوليائون ته پاڻ کي مني جي بازار ۾ ڏٺائون. ڏاڍو خوش ٿيا ۽ عاجزي ۽ انڪساري ۽ نياز جو اظهار ڪيائون. ٿورن ڏينهن کان پوءِ جيڪي جيڪي ماڻهو گڏ هئا اهي به اچي پهتا ۽ سندن پهچڻ جي حقيقت ٻڌي ڏاڍو حيران ٿيا. اهڙيءَ طرح حج ۽ عمري جا ارڪان ادا ڪري هندستان ڏي واپس موٽيا. ۽ برهانپور ۾ اچي گهر به بنايائون ۽ خانقاه به تعمير ڪيائون. گهڻن ئي ماڻهن کي هدايت جي ڪري معرفت الاهيءَ تائين پهچايائون.

چون ٿا ته هڪ رات پير خواب ۾ ٻڌاين ته شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني قدس سره جن جو جيڪو خرقو مبارڪ مون تائين پهتو هو هاڻي تو وٽ امانت آهي. انهيءَ خريقي کي بيدر ۾ فلاڻي ڏينهن شيخ محمد ملتاني رحه کي پهچاءِ جيڪو اسان جو خاص خليفو آهي. جيئن ته ٽن ڏينهن ۽ راتين ۾ ئي سو ڪوه جي مسافت ڪرڻ جي گنجائش نه هئڻ لهندا پيرن جي بجاءِ همت جي ٻانهن کي پرواز ڪرايائون ۽ غدوها شهر ورواحا شهر. (ان جي صبح جي منزل هڪ مهيني جو رستو هئي ۽ اهڙيءَ طرح اُن جي شام جي منزل مهيني جو رستو هئي) جي طاقت ظاهر ٿي. پالڪيءَ واري ڪلهن تي پالڪي ته رکي

زمين تي پير نه پيا لڳنس. سليماني تخت وانگر هوا ۾ نهايت تيز رفتاريءَ سان هلي رهي هئي. مقرر وقت کان اڳ جتي پهچڻو هو وڃي پهتا ۽ ٿوري ئي وقت ۾ برهانپور به موٽي آيا.

شاه شهباز جي خليفن شيخ جلال متوءَ کي هڪ رات ڏسڻ ۾ آيو ته آسمان کان زمين تي جوق در جوق فرشتا اچي رهيا آهن. معلوم ڪيائون ته ڪهڙي ڪم لاءِ معمور ٿيا آهيو. فرمايائون ته شيخ جلال جي مقدس روح جي استقبال لاءِ موڪليا ويا آهيون. شيخ جلال متوءَ پاڻ ڏي اشارو سمجهي صبح ئي سان آخري سفر لاءِ تياري شروع ڪئي ته ايتري ۾ هڪ دوست آيو ۽ بيان ڪيائين ته اڄ رات عالم قدس جي باندن مونکي شيخ جلال محمد قادري رح جن جي رحلت جو اطلاع ڏنو آهي. اڃان اها گفتگو هلي رهي هئي ته هڪ شخص مجلس ۾ آيو ۽ شيخ جلال محمد قادري رح جن جي وصال جي خبر بيان ڪيائين. تاريخ ٽيوپهين ربيع الاول ۽ هجري سنه نو سو اٺاويهه هو. سندن قبر برهانپور جي بازار ۾ مقدر هئي ۽ اُتي ناهي وئي.

شيخ احمد نرنولي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شاگرد ۽ وري مريد به شيخ ناگوري رح جن جا آهن ۽ فرزند قاضي مجد الدين جا آهن جيڪو قاضي شمس الدين جو پوٽو هو. نسل ۾ امام محمد شيباني رح سان ملن ٿا. جيڪو امام اعظم ابي حنيفه رحمته الله عليه جو دوست هو. چون ٿا ته شيخ احمد پاڻ ۾ ست ڀائر هئا. جيڪي سڀ عالم ۽ پرهيزگار هئا. ليڪن علم، عمل، عمر ۽ عبادت جي لحاظ کان پاڻ سڀني ۾ وڌيڪ بزرگ هئا. سورهن ورهن جي سندن عمر هئي ته پاڻ زماني جي سڀني عالمن تي غالب هئا. ۽ وري دولت مندن جي محفل ۾ به بالاتشين هئا. ارڙهين سال ۾ رسمي طور بيعت ڪري مجلسن ۾ وهڻ ۽ بحث مباحثا ڇڏي ڏنائون. ۽ گوشي نشينيءَ جي خيال سان اجمير شريف اچي پهتا. هر روز اڌ رات جو خواجه معين الاولياءَ رح جن جي روضي مبارڪ تي ويندا هئا. يوسفني اعجاز جا دروازا کلي ويندا هئا. ان وقت کان وٺي چاشت جي نماز تائين سواءِ ورد- دعا- نماز نفل ۽ فرض نماز جي ڪوبه ڀيو ڪم نه ڪندا هئا، ۽ نه وري ڪو حرف زبان مان

ڪيندا هئا. ان کان پوءِ سمهڻ جي وقت تائين درس- ڦيلولہ- فرض نماز ۽ مستحب- دعاخواني- وعظ گوئي ۽ تفسير ۾ مشغول رهي هڪ پلڪ جي فرصت به پاڻ تي جائز نه سمجهندا هئا.

مطلب ته اهڙي طرح ستر سال انهيءَ جاءِ تي گذاريائون هجري سنه نو سو ٻاويهين ۾ جڏهن سندن عمر نوي سال ٿي ته خواجه معين الاولياءَ رح جن جي طرف کان اطلاع مليو ته هن شهر ۾ هڪ عظيم آفت اچڻ واري آهي. لهنذا توهان پنهنجي مريدن جي گروه کي ساڻ وٺي رانا سانڪا جي حادثي کان ست ڏينهن اڳ نارنول هليا وڃو. تن سالن کان پوءِ الله دين مجذوب رستي ۾ ملين ۽ چيائين ته احمد ڊوڙياءَ جلدئي طلب جو پيغام ٿو اچي. لاچار پاڻ سرگردان ۽ پريشان ناگور پهتا ٻئي سال پنجويهين صفر هجري سنه نو سو ستاويهين ۾ عالم علويءَ ڏي ڪوچ فرمايائون.

غوٺ الاولياءَ جي تصنيفات ۾ صاحب ممدوح لکن ٿا ته جنهن زماني ۾ ڪوهستان چنار ۾ رهي نفس سان لڙائي ڪري رهيو هئس ته ان زماني جو ذڪر آهي ته مون خواب ۾ ڏٺو ته شيخ شرف احمد- يحيٰ منيري- بهار ۽ بنگال جي مشائخن سان گروه جي صورت ۾ گنگا درياه جي ڪناري تي بيٺل آهن ۽ هن درويش کي به سڏن پيا. جڏهن خواب کان بيدار ٿيس ته خدمت ۾ حاضر ٿيس. حڪم ڪيائون ته ناگور تائين تون اسان سان گڏ هل. مون بهانو ڪيو ته قبول نه ٿيو. فرمايائون ته اڄ قطب زمان شيخ احمد مجد خليفو شيخ حسين ناگوري رح جو عالم علويءَ ڏي ڪوچ ڪري ويو آهي ۽ حضرت خاتم النبيين ﷺ جنازي نماز جي واسطي تشریف فرما ٿيا آهن. مشائخن جي پهچڻ جو انتظار ٿي رهيو آهي. هي ٻڌي انڪار جي گنجائش نه رهي. شرف الاوليا منهنجو هٿ پڪڙيو ۽ ”هو“ چيو ته اسين فوراً دهليءَ پهچي وياسين ان صوبي جي مشائخ اُتي انتظار ۾ هئا. سڀني گڏجي هو چيو ته پاڻ کي ناگور جي حدن ۾ ڏٺوسين. اوچتو برتلي حوض جي ڪناري هڪ تابوت نظر آيو جنهن جي ويجهو حضرت سردار انبياءَ عليه السلام جن ويٺا هئا ۽ مشرق و مغرب جا بزرگان گروهن جي شڪل ۾ بيٺا هئا. هن درويش کي پهرين صف ۾ سڏيائون ۽ شيخ فريدالدين عطار رح ڏي اشارو ٿيو ته پنهنجي فرزند کي چئو ته امام بنجي. ڪمال ادب ۽ ڊپ کان بدن ۾ ڏکڻي پيدا ٿي. عرض ڪيو ويو ته هي ڊجي ٿو ۽ هن کان

سواءِ ٻيو ڪوڏي جسم هن جاءِ تي ڪونهي. فرمايو ته چوڻس امامت ڪرائي. مون عرض ڪيو ته نماز جنازي جي نيت ۽ دعا مونکي ڇڳي طرح ياد نه آهي. هي نا واقفيت جو عذر به حضور ۾ پيش ڪيو ويو. فرمايائون ته جنازي جي نماز ۾ خاص نيت ۽ دعا جو شرط ڪونهي. بس توجہ ۽ تڪبير ڪافي آهي. ان تي درويش ترڪيب جي تعليم جي لاءِ التماس ڪيو. فرمايائون ته چؤ **الصَّلَاةُ لِلّٰهِ وَالثَّوَابُ لِلْمَيِّتِ اللّٰهُ اَكْبَرُ** (يعني نماز الله واسطي ۽ ثواب واسطي ميت جي الله اکبر) ۽ هر دفعي اڪيون بندڪر ۽ ڪول ۽ الله اکبر چؤ ايسائين جو چار تڪبيرون پوريون ٿي وڃن. مون اهڙي طرح حڪم جي تعميل ڪئي. جڏهن کين سپرد خاڪ ڪيو ويو ته رسول خدا صلعم جن سلامن جو تحفو حاضر ۽ غائب درويشن کي پهچائي تشريف وٺي ويا. شرف الاولياءِ جن منهنجو هٿ پڪڙيو ۽ پاڻ سان ڀڄي آيا جڏهن اک کلي ته مان هڪ معمولي جاءِ تي هئس.

مطلب ته سندن بزرگيءَ ۾ ڪنهن به شخص کي ڪلام جي گنجائش نه آهي. پاڻ پنهنجي پير وانگر خاندان نبوي عليه السلام جي محبت ۾ گر هئا. ربيع الاول مهيني جي پهرين ٻارهن ڏينهن ۾ محرر جي پهرين ڏهن ڏينهن ۾ ماتمين وانگر نئون يا ڌوئل ڪپڙو نه پائيندا هئا ۽ سوگوارن وانگر مٿو گوڏن تي ۽ هٿ مٿي تي رکي رهندا هئا. کاڌو يا شربت جيڪي ڪجهه ٿي سگهندو هو درويشن ۽ يتيم ٻارن کي ڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن سيد جي مقابلي ۾ شرعي دعويٰ ڪندو هو ته پاڻ منٿ سماجت ڪري اهڙي صورت پيدا ڪندا هئا ته جنهن سان سيد جي طرفداري ظاهر ٿيندي هئي. چوندا هئا ته سيد سان مروت سان پيش اچڻ گهرجي نه از راه شريعت- سندن آخري آرامگاه سلطان التارڪين حميد الاولياءِ جي روضي ۾ پنهنجي پير بزرگوار جي مزار جي هيٺان آهي.

شيخ عبدالوهاب رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ملتاني- بخاري ۽ سيد جلال سُرخ جي نسل مان آهن. جيڪو مخدوم جهانيان جن جو وڏو ڏاڏو هو. چون ٿا ته سيد جلال بزرگ جا ٻه پٽ هئا سيد احمد ۽ سيد محمود- مخدوم جهانيان سيد محمود جا فرزند آهن. ۽ پاڻ پهرين پٽ (سيد

احمد) جي پوٽن مان آهن. کين ٻه دفعا حجاز جي سفر جي ذريعي حج جا ارڪان ادا ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو هو. پهريون دفعو ملتان کان ۽ ٻيو دفعو دهليءَ کان. سلطان سڪندر لوديءَ جي زماني ۾ پنهنجي وطن کان اچي دهليءَ ۾ گهر بنايائون ۽ گهر واري به ملين. کين هڪ پٽ هو. جنهن جو نالو ابوالغيث مجذوب هو. جيڪي ڪجهه ان جي زبان مان نڪرندو هو تقدير جا حڪم لکندڙ ان کي هٿ جي قالب ۾ آڻيندو هو. والد بزرگوار لوديءَ جي ترقي ۽ سلامتيءَ جي خواهش رکندو هو ۽ ان ۾ ڪوشش ڪندو هو. هڪ ڏينهن مجذوب پٽ پيءُ کي چيو ته بابا بي فائدي ڪوشش ۽ نامشڪور سعي نه ڪيو. ڇو ته هن سال سلطان ته ڇا توهان ۽ مان غرض ڪير به هن جاءِ تي نه رهندو. چون ٿا ته انهيءَ سال ئي ظهيرالدين بابر بادشاهه دهليءَ جي طرف چڙهائي ڪئي. لوديءَ جي لشڪر جي چغتائي سپاهه جي وچ ۾ وڏي لڙائي ٿي. ان ۾ سلطان سڪندر گهڻي فوج سان گڏ لڙائيءَ جي ميدان ۾ مارجي ويو. ۽ هي ٻئي به الله جي حڪم سان انهيءَ سال ۾ ئي حجري سنه نو سو ٽيهه هو عالم صورت کان موڪلايائون ۽ اهڙي طرح مجذوب جو قول سچو ٿيو. خوابگاهه شيخ عبدالله قريشيءَ جي مزار جي برابر ۾ اٿن جيڪا پراڻي دهليءَ جي حدن ۾ آهي.

شيخ سالار ناگوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ توفيق جي مدد سان تحقيق جي لاءِ جهان جو سير ڪيو ۽ انهيءَ جي ذريعي عبرت ۽ تجربو حاصل ڪيائون. ايران ۽ توران ۾ پهچي ڪتابي فنن ۽ ضروري علمن کي وقت جي بزرگن کان حاصل ڪيائون. ماڻهن کي به گهڻو فيض پهچايائون. خاص ڪري جواهر علوم ۽ اسرار شيخ مبارڪ خضر رحم جن سندن خدمت مان معرفت الاهيءَ ۾ اعليٰ درجو حاصل ڪيو هو. شيخ مبارڪ پنهنجي ڪن تصنيفن ۾ سندن حالات هر موقعي تي لکيا آهن. انهن سڀني حالات لاءِ هي مختصر رسالو گنجائش نه ٿو رکي.

شيخ جمال بتهري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

بتهري هڪ ڳوٺ آهي احمد ننگر دکن جو. پاڻ سيد حسيني قادري رحم جن جا فرزند آهن. سندن وڏا بزرگ غوث العرفلمحي الدين جيلاني قدس سره تائين پهچن ٿا. سندن والد بزرگوار هرمز جي رستي کان دکن آيو هو. ۽ بتهريءَ

۾ پير بنجي قيام ڪيائون ۽ اتي ئي رحلت به فرمايائون. ان وقت شيخ جمال نڌڙو هو ۽ جيئن ته هن ڳوٺ ۾ ئي پاڻ ننڍا ٿي وڏا ٿيا هئا ان ڪري ڳوٺ جي نالي سان ئي مشهور ٿيا. سلطان بهادر گجراتي جنهن سال دکن ۾ آيو هو. انهيءَ سال هن شيخ سان ملاقات جو به ارادو ڪيو هو. مگر اهو ٿي چاهيائين ته شيخ مونکي تعظيم ڏي. شيخ جو اهو حال هو جو دنيا سان دلبرستي رکڻ وارن لاءِ تعظيم خاطر اٿندا نه هئا لهندا پاڻ سلطان جي اچڻ تي به ائين ئي ڪيو. دستور مطابق ويٺا رهيا. جڏهن سلطان سندن خدمت مان واپس ٿيو ته نديم معلوم ڪيو ته خيال ته اهو هو ته شيخ شهنشاهي تواضع لاءِ پنهنجي جڳهه تان اٿندا ته پوءِ انهيءَ اندروني خيال جو ظهور ڇو نه ٿيو. سلطان جواب ڏنو ته ساڄي ۽ کاٻي ٻنهي طرفن کان به شينهن مون تي حملو ڪرڻ لاءِ ڏسي رهيا هئا ۽ سندن ديدار جو شعلو به منهنجي ڪاوڙ کي پست پيو ڪري ان ڪري منهنجي دل تي اهڙي ته هيبت چانئجي وئي جنهن جو بيان نه ٿو ڪري سگهان. مطلب ته سلطان واپسيءَ تي کين انتهائي عاجزي ۽ انڪساريءَ سان ساڻ گجرات وٺي آيو ۽ احمد آباد ۾ گهر ۽ خانقاه نهرائي ڏنائين. سندن پنج پٽ مشهور هئا. امين الله- يتيم الله- صوفي- حسين ۽ بدرالدين. يتيم الله کي سيد غياث الدين جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪرايائون. يتيم الله هڪ عالم انسان هو. درس به ڏيندو هو ۽ پيءُ جو جانشين به ٿيو. راقم به هجري سنه هڪ هزار ٽن ۾ احمد آباد جي مقام تي سندن خدمت ۾ حاضريءَ سان مشرف ٿيو هو. اٽڪل پنجن سالن کان پوءِ ٻڌڻ ۾ آيو ته پاڻ عالم علويءَ ڏي کوچ فرمائي ويا.

سيد حسيني رحمۃ اللہ علیہا جي ياد ۾

پاڻ اصل عربي آهن. جنهن زماني ۾ رانا سانڪا چنڊيريءَ لٽ مار ڪئي هئي. انهيءَ زماني ۾ اهل اسلام کي آفت جو ڏينهن ڏسڻ ۽ تڪليفن جي زمين تي وهڻ نصيب ٿيو هو ۽ هر هڪ ملڪ ۾ دربدر ڦرندا رهيا. انهيءَ زماني ۾ پاڻ پنهنجي وطن کان گجرات آيا هئا. چنڊيريءَ جو حال ٻڌي شڪسته دلين جي امداد لاءِ پاڻ چنڊيريءَ جي طرف روانه ٿيا. جڏهن مندسور پهتا ته هڪ جاءِ تي پاڻيءَ جي ڪناري هڪڙو راجپوت ڏنڌڻ ڏئي رهيو هو. انهيءَ حالت ۾ راجپوت

جي نظر درويش تي پئي. ساڻن گڏ ٻه ٻيا همراھ به هئا پاڻ راجپوت ڏي رخ نه ڪيائون. پيڪر پرست ڪاوڙ ۾ اچي اجايا لفظ بڪڻ لڳو. پاڻ ٻڌڻ جو تاب نه جهلي سگهيا. انهيءَ ئي راجپوت جي سامهون هڪ تلوار رکي هئي. فوراً پاڻ اُها تلوار کڻي ورتائون ۽ راجپوت جي سسي ڏڙ کان ڌار ڪري ڇڏيائون. جڏهن هيءَ ڪيفيت راءِ گنگوٽر گوجر کي معلوم ٿي جيڪو رانا جو امير اعظم ۽ مندسور جو جاگيردار هو ته ڪاوڙ ۾ اچي ويو. ماڻهن کي گڏ ڪري کين ۽ سندن همراهن کي سنگسار ڪري شهيد ڪيائون. انهيءَ ئي رات مٿي ذڪر ڪيل گوجر سان اهو واقعو پيش آيو جو ڪيترا دفعا پنهنجي تخت تان زمين تي اونڌو ٿي ڪري پيو. جڏهن صبح ٿيو ته ڪجهه ماڻهو ان لاءِ روانه ڪيائين ته مسلمانن جي مذهبي طريقي موجب شهيدن کي دفن ڪن. انجي تعميل ٿي ۽ سندن آخري آرامگاهه انهيءَ بهشت نما زمين ۾ آهي.

شيخ علاؤالدين عيسيٰ دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حضرت فريد گنجشڪر رحمہ جن جي پوٽن مان آهن قدس الله تعاليٰ سرهما- سڀئي علم شيخ سماءُ الدين ڪنبوءَ جي مدرسي ۾ حاصل ڪيائون جيڪو وقت جي عالمن ۾ سڀني ۾ وڏو عالم هو، ۽ باطني علمن جي تحصيل شيخ ابوالفتح هانسوي رحمہ جن جي خدمت ۾ بيعت سان ڪيائون. شيخ ابوالفتح هانسوي رحمہ شيخ جمال هانسوي رحمہ جن جي نسل مان مشهور آهن. جڏهن پاڻ بيان فرمائيندا هئا ته مختلف طريقن ۽ مختلف سببن سان قرآن پاڪ جو تفسير بيان فرمائيندا هئا. مطلب ته پاڻ پنهنجن جهانن جي ڪمالات جا حامل هئا. سندن فرزندن مان ٻه ڄڻا درويشيءَ ۾ مشهور آهن.

پهريون شيخ ڪمال الدين عجائب:- پاڻ علم جا ڪيترا عمدہ عمدہ تعارف ۽ رسالا قتل خان جي خدمت ۾ رهي پڙهيائون. ۽ باطني علم مان به مستفيض هئا. شيخ ڪمال الدين جا به ٻه پٽ هئا شيخ رڪن الدين ۽ شيخ حاجي شطاري ٻئي خداشناس ۽ باطني طرح فارغ البال هئا. پنهنجي ڏاڏي مڪرم شيخ زڪريا سان گڏ شيخ ولي شطاري رحمہ جن جي خدمت ۾ رهي اخروي ڪمالات حاصل ڪيا هئا.

بيو شيخ بهاء الدين زكريا رحه:- آهن- سلسلي شطاريه جي نامور بزرگن مان آهن تحقيق جي راه ۽ سلوڪ ۾ گهڻيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيا هئائون. شيخ عبدالقدوس حنفي چشتي رح جن جي صحبت سان ٻين وقت جي مشائخن جي صحبت سان فيض ۽ فائده حاصل ڪيو هئائون. شيخ محمد مودودلاري جي درس ۽ تصوف جا ڪتاب ۽ حقائق جا مشهور رسالا پڙهڻ ۾ پاڻ شيخ امان الله پاڻي پتيءَ جا شريڪ هئا. هجري سنه نو سو تيره ۾ فاني جهان مان رخصت ٿيا. پير محمد خان شيرواني ان زماني جو وڏو عالم هو. عرش آستاني اڪبر شاهه جي دربار ۾ به وڏن اميرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. ان جي باوجود جو مولوي شيرواني فقيرن ۽ درويشن جي گروهه کي بيڪار سمجهندو هو. مگر زڪريا سان مخلصانه عقيدت هئڻ ۽ سندن محفلن شيخ زڪريا جي تعريف کان خالي نه هونديون هيون.

شيخ محمد ابن خواجه تاج الدين محمد قدس

سرهما رحمه الله جي ياد ۾

پاڻ عالمن ۽ زماني جي دانشورن ۾ مٿاهان هئا. طريقت جي سلوڪ ۾ به ايترو ته مٿاهون مرتبو هئڻ جو پنهنجي ڏاڏي بزرگوار گنجشڪر رحه جي زماني جا روح روان شمار ڪيا ويندا هئا. احمد آباد ۾ سلطان مظفر گجراتي سڀني علمن ۾ ڪامل دخل رکندا هئا ان جا پاڻ مصاحب هئا کين تاج العلماء جو لقب مليل هو. هجري سنه نو سو ايڪويه ۾ عالم قدس ڏي ڪڍج فرمائون قبر احمد آباد ۾ اٿن.

شيخ محمد مودود لاري رحمه الله جي ياد ۾

پاڻ بابا نظام ابدال رح جن جا مريد هئا ۽ مولانا عبدالغفور لاري رحه جا شاگرد آهن. سندن مزار مبارڪ پاڻي پت شهر ۾ شيخ امان جي قبر سان گڏ آهي. شيخ امان علم تصوف ۾ سندن شاگرد هو قدس الله اسرارهم. تجريد ۽ تفريد جي ميدان ۾ سندن پير استحڪام سان ڄميل هئا. وحدت ۽ توحيد جي سڀني قسمن جي مڪمل واقفيت هئڻ. وجد ۽ وجد جي اسرارن جا صحيفا سندن مطالعي مان نڪتل هئا. چون ٿا ته کين باطني پرورش مولانا عبدالرحمن

جامي رح جن کان ٿيل هئي. ظهير الدين بابر بادشاهه جي زماني ۾ طاب ثراه پاڻ هندوستان ۾ آيا ۽ دارالسلطنة آگري ۾ گوشي نشيني اختيار ڪري خوشيءَ سان زندگي گذاريندا هئا. پوءِ هتان پاڻ پاني پت هليا ويا. انهيءَ جنبش جا ٻه سبب هئا (هڪ) شيخ عبدالغفور پاڻي پتيءَ جي فرزندن جي خواهش (ٻيو) خاص ڪري شيخ امان جي قبر جي محبت- فصوص ۽ فتوحات جو درس گهڻو ڏنائون. ۽ انهن ڪتابن جا مشڪلات تعليقات ۽ حاشين جي ذريعي حل فرمايائون. مطلب ته سڄي ڄمار ظاهري ۽ باطني علمن ۾ گذاري ڇڏيائون. هجري سنه نو سو ستينهن ۾ رمضان المبارڪ جي مهيني ۾ عالم وحدت ڏي ڪوچ فرمايائون ۽ ڪثرت جي سراءِ مان خيمون اڪيڙي ٻاهر وڃي لڳايائون.

خواجہ خانون علا تاج ناگوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن قبر گواليار ۾ آهي پاڻ ناگور مان نڪري هن شهر کي پنهنجو وطن بنايو هئائون. سندن مقدس روح عنصرِي جسم سان شامل ٿي هجري سن اٺ سو ٽيونجاهه ۾ دنياوي عالم ۾ آيو هئو. اسي ۽ ست، ستاسي سال تقدير جي صورت خاني جو نظارو ڪيائون. مگر پابندي علائقي کان آزاد آهي ۽ هر هڪ حفظ مراتب ملحوظ رکندي، دل کي حقيقي مصور جي مشاهدي سان منور ڪيائون. هجري سنه نو سو چاليهن ۾ هستيءَ جي نقش تان عنصرن جي چارديواري هٽائي قلب سليم سان حضور قدس ڏي روانا ٿيا. پاڻ شيخ اسماعيل جا خليفه آهن. جن طريقت جا سڀ مقامات ۽ سلوڪ جون سڀ منزلون طئه ڪري پنهنجي پيءُ بزرگوار خواجہ حسن سرمست رح جن جي خلافت حاصل ڪئي هئي. خواجہ حسن سرمست توحيد ۽ تصوف جي مجلس ۾ پراڻا مڱسار هئا. اجازت ۽ رهنمائي پنهنجي والد ماجد شيخ سالار فاروقيءَ کان مليل هئن. شيخ سالار تحقيق جي ڪعبي جي مسافرن ۾ قافلي جا سالار هئا کين اجازت ۽ هدايت خواجہ اختيارالدين عمر کان ملي هئي. خواجہ اختيارالدين پنهنجي زماني جي گهڻن مشائخن ۾ برگزيده هئا. خلافت جو خرقو محمد سعدي رح جن کان مليو هئن ۽ خواجہ محمد سعدي رح جن شير نصيرالدين چراغ دهلويءَ جا وڏا خليفه ۽ وڏا نائب آهن قدس الله اسرارهم.

شيخ معروف دهاروال رحه جن پنهنجي شجري ۾ لکيو آهي ته خواجہ خانون رحه جن کي خلافت جو خرقو شيخ حسين ناگوري رحه جن کان به مليو هو. جيڪو تن واسطن سان سلطان التارڪين شيخ حميد الدين سوالي ناگوري رحه جن کي پهچي ٿو.

چون ٿا ته ضعيفي تمام گهڻي ٿي پئي هئن ان ڪري اچڻ وارن جي تعظيم لاءِ اٿندا نه هئا. جڏهن سبب پڇو ويو ته فرمايائون ته ضعيفيءَ جي سُستي تعظيم کان باز ٿي رڪي. ۽ تڪليف سان ڪن لاءِ تعظيم خاص ڪرڻ درويش جي مناسب حال نه آهي.

شيخ پول رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب فريدالدين احمد ۽ خطاب جهانگير آهي. غوث الاوليا جي وڏي پيءُ ۽ شيخ ظهور حاجي حميد حصور جا خليفا آهن. ڪيترن ئي ماڻهن جون دليون سندن تصرف جي پنڄي ۾ هيون. شاهه کان درويش تائين ۽ وڏي کان ننڍي تائين هڪ زمانو سندن خدمت ۾ عقيدت منديءَ سان گوڏا جهڪائيندا هئا. دعوت جا گهڻا قسم ياد هئن. سندن ظاهري خواهشون ۽ باطني قوتون بيائيءَ جي سوراخ کان نڪتل هيون. وحدت جي ساوڪ تي خوش خوش ڦرنديون هيون. پنهنجن جهانن جا ڪمالات کين حاصل هئا. آخرت جا اعمال ۽ دنياوي مال هي ٻئي شيون سندن حصي ۾ آيون هيون. جنت آشياني همايون بادشاهه سندن مريد هو. انهن ڏينهن ۾ مولانا جلال الدين تتوي رحه وڏو عقل جو صاحب ۽ عالم هو. همايون بادشاهه جو استاد هو ۽ همايوني سلطنت جو صدرالصدر هو ۽ کيس سهرورديه سلسله مان به ڪافي حصو مليل هو ۽ انهن ڏينهن ۾ هڪ بزرگ مولانا محمد فرغلي هئا. نقشبندي سلسلي ۾ بيعت ۽ تلقين ڪندا هئا. هنن پنهنجن صاحبن همايون بادشاهه جي اتباع ۾ ۽ جهانگيري اثر کي قبول ڪندي از سرنو ساڻن بيعت ڪئي هئي. انهيءَ زماني ۾ گهڻا ئي عالم ۽ فاضل سندن مريد ٿيا. هجري سن نو سو ستيتاليهن ۾ شير شاهه سوريءَ فتح حاصل ڪئي ان وقت مٿي ذڪر ڪيل ٻئي بزرگ ۽ وقت جا استاد قنوج جي پسگردائيءَ ۾ گمنام ٿي ويا. پاڻ فرمائيندا هئا ته شيخ فضل الله بنگالي

منهنجو ڀاءُ شيخ محمد ۽ هي فقير بهول اسين ٿئي ڇنار جي ڪوهستان ۾ رياضت جي ارادي سان آيا هئاسين. اتان جي باشندين بيان ڪيو ته ٻه سؤ سال ٿيا ته اسين پنهنجي بزرگن کان مسلسل ٻڌندا ٿا اچون ته هن غار ۾ هڪ درويش لڪل آهي ۽ خدا سان مشغول آهي اسان مان ڪنهن کي به اندر وڃڻ جي طاقت ناهي. جيڪو ان جي هٿن يا نه هٿن جي خبر آئي. اهو ٻڌي اسان تنهن ڄڻ انهيءَ غار ۾ قدم رکيو. جڏهن اسين ٻن منزلن جيترو هلياسين ته اتي اسان هڪ پير کي مراقبي ۾ ڏٺو ته هن پنهنجي نوراني پيشاني سجاده تي رکي ڇڏي آهي، اهو پير اسان جي اُتي پهچڻ کان آگاه ٿيو. هو اٿيو، نهايت رحم سان اڳتي وڌيو ۽ گهڙي مرحبا ۽ محبت سان پيش آيو ۽ هر هڪ کي جدا جدا خطاب سان مخاطب ٿي سرفراز فرمايائين. مون کي جهانگير، منهنجي ڀاءُ کي غوث ۽ فضل الله کي اهل الله چيائون. اسرار ۽ حقائق پنهنجي تقرير ۾ ظاهر فرمائي اچڻ وارن کي آگاه ڪيائون ۽ اصل حقيقت جو اطلاع ڏنائون ان کان پوءِ جلد ئي اڪيلائيءَ ۾ هليا ويا. ٿوري دير کان پوءِ اسان واپس اچڻ جي اجازت گهري. جواب ڪٿان اچي، هو ته واصل حق ٿي چڪو هو ۽ انهيءَ سفر جو سامان انهيءَ غار ۾ مهيا ڪري رکيو هو ۽ اسان انهيءَ سامان کي ڪم ۾ آڻيندي کين سپرد خاڪ ڪيوسين.

شيخ بهول رح جن جو آخري آرامگاه پيانه قلعي جي حدن مان آهي هڪ مٿاهين جبل تي بس هڪ قبر آهي فرحت بخشيندڙ ۽ روح افزا.

سيد معظم رحمته الله عليه جي ياد ۾

ڀاڻ ترميذ جي سادات خاندان مان آهن. ۽ آخري آرامگاه ڪالپي اٿن. سلطان سڪندر لودِيءَ جو زمانو هو جو سندن وڏا هندستان ۾ آيا ۽ ڪالپيءَ ۾ رهي پيا. سندن وقت ۾ کانئن ڪوبه وڏو بزرگ شهر ۾ ڪونه هو. هوش سنڀالڻ کان وٺي رسمي علمن سان ڪڏهن به دل نه لڳن البتہ قرآن حڪيم جي تلاوت ڏاڍي شوق سان ڪندا هئا. سندن ظاهر پرهيزگاريءَ جو نمونو هو. ۽ باطن ايزدي تجلین سان منور هو. ڀاڻ ڪڏهن به روزيءَ جي تلاش ۾ نه نڪتا ۽ درهر ڪڏهن به سندن هٿ جا نهن بنجي نه رهيا. جيڪڏهن ڪنهن وقت اچي ويندا

هئا ته پاڻ ضرورتمندن جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا. دل توڪل سان ۽ تن تسليم جي حوالي ڪري جا ڪجهه ضرورت پيش آئي ته وان من شيءِ الا عندنا خزائنه (۽ جيتريون شيون به آهن اسان وٽ سڀني جا خزانن ۾ آهن) جي خزاني مان وٺندا هئا. جيڪي چوندا هئا سوچي چوندا هئا ۽ جيڪي ڪجهه چيائون ان تي عمل ضرور ڪندا هئا. ايتري قدر بي سببيءَ جي باوجود دولتمندانہ خرچ ڪندا هئا. ٻه فرزند ڇڏيائون سيد محمد ۽ سيد احمد. آخري جوانيءَ ۾ ڪوچ ڪري ويو ۽ اولين پيءُ جو جانشين ٿيو.

شيخ ابراهيم ابن عمر سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ابدي آرامگاه برهانپور جي حدن ۾ ٺاهي وئي آهي. ماڻهن جو ميل ميلاب ۽ دل بهلائڻ وارين شين کان بلڪل پري رهندا هئا. ڪي چون ٿا ته قاضي قاضن سنڌيءَ جي هر نشين مان آهن جن وحدت والوجود جي بيان سان قيمتي جواهر پنهنجي زبان سان ڏاڳي ۾ پويا ۽ ان جا دليل به قائم ڪيا اٿن. ۽ ڪن جو هي قول آهي ته سيد محمد جونپوريءَ جي معتقدين مان آهن قدس سره. جن کي ان جا پوئلڳ مهدي ڪري ٿا مڃن. ۽ چون ٿا ته ختم ولايت ۽ مهديت جي دعويٰ تي پير سيد محمد ڪافي دليل ٿا رکن. اهل شناخت کان اهڙي دعويٰ ۽ اهڙي تصديق-سُڪر جي حالت کان سواءِ صادر ٿئي! اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪافي حد تائين سيد محمد صاحب جي ياداشت ۾ لکيون ويون آهن ۽ جتي به ڪا محفل ٿي آهي اتي هر جاءِ تي ازروءِ عقل و نقل ان جي برت ڏي اشارو ڪيو ويو آهي.

شيخ مبارڪ بالادست رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت باسعادت ۽ آخري آرامگاه ٻئي جهنجانہ ۾ آهن. مير سيد علي قوام سوانہ جا مريد آهن جيڪو شيخ بهاءُ الدين جونپوريءَ جو خليفو هو قدس الله اسرارهم. ظاهري ڪمالات ۽ معنوي فضيلت سندن استعداد کي لازم هئي سندن خدمت سان گهڻائي ماڻهو فيض ياب ٿيا. جيئن شاھ الله بخش گڏھ مڪتيسري جيڪو سندن وڏو خليفو هو. سندن ڪرامتن جي گرما گرميءَ جا بيان ماڻهو گهڻا ٻڌائن ٿا.

قاضي محمود ابن چايلده جي ياد ۾

سندن نالو شيخ حامد پيدائش احمد آباد گجرات آهي. وجد ۽ عشق سوز ۽ گداز جا پاڻ مالڪ هئا. سرود ۽ سماع گويا سندن زندگي هو. جنهن وقت اولياءُ الله جي نزديڪ ڪرامت جو ظاهر ڪرڻ مناسب ۽ ضروري هوندو آهي اهڙي وقت ۾ ڪيتريون ئي ڪرامتون سندن قول ۽ فعل سان ظاهر ٿينديون هيون. عشق جي غلبي جي سبب هميشه سندن اهو حال رهندو هو جو پنهنجي حال مطابق عاشقانه مضمون شروع ڪندا هئا. هندي عبارت ۾ ۽ هندي مقامات ۾ دلپسند طرز هوندي هئن. قوالن جي هڪ جماعت سندن روش کي ڪمانچي چوندي آهي. هي ماڻهو ڪمانچ جي نشانيءَ سان پنهنجي گاني جي خاص طرز سان هند جي سڀني ارباب نشاط ۾ ممتاز آهن.

ڪجهه سندن حالات بيان ڪجن ٿا. ڪن جي نزديڪ پاڻ پنهنجي پيءُ جا مريد آهن ۽ سندن والد بزرگوار کي خلافت جو خرقو شاه عالم بخاريءَ کان مليل هو. ڪي وري کين به شاه عالم بخاريءَ جو ئي خليفو سمجهن ٿا. ۽ چون ٿا ته هوش سنڀالڻ وقت سندن قيام احمد آباد شهر ۾ هو. هجري سنه نو سو ويهه ۾ ڳوٺ بيرپور ۾ آيا ۽ سڪونت اختيار ڪيائون هي ڳوٺ احمد آباد جي پسگردائيءَ ۾ آهي. مگر هتي ماڻهن جي رهائش گهٽ تعداد ۾ آهي. سندن عمر يارهن سال هئي ۽ الاهي طلب جو شوق دل ۾ پيدا ٿيو. پنهنجي والد کان خلوت نشينيءَ جي اجازت وٺي هڪ جهنگل ۾ عبادت ۽ رياضت جي واسطي حجرو ٺاهيائون ۽ هميشه ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پيءُ جي خدمت ۾ حاضر ٿيندا رهندا هئا، ۽ پنهنجي والد جي صحبت مان فائدو حاصل ڪري وري پنهنجي مقرر حجري ڏي هليا ويندا هئا. اهڙي طرح چاونجاه سال گذاري ڇڏيائون. جڏهن عمر ستهٺ سال جي ٿي ته تيرهن تاريخ ربيع الثاني هجري سنه نوي سالن کان ڪجهه مٿي جو هو جو عالم علويءَ جو عزم ڪيائون ۽ زندگانيءَ جو سامان هن فاني ملڪ مان ٻڌي هليا ويا.

روايت آهي ته سندن وڏي ڏاڏي جو نالو قاضي محمد هو. جڏهن قاضي صاحب کي لڳاتار ڇهه نياڻيون ٿيون ته قاضي صاحب کي پٽ جي خواهش ٿي. جيئن نسل محفوظ رهي. قاضي صاحب جي زال انهيءَ کان اڳ جو هيءُ ڳالهه

ٻئي جي زبان مان ٻڌي خود پنهنجي ئي دل جي خوشيءَ سان روبرو مڙس ڪي اجازت ڏني ته ٻي عورت سان نڪاح ڪيو. ۽ هي به چيائين ته ٻي عورت سان پٽ جي نيت سان نڪاح ڪرڻ توهان لاءِ ضروري آهي ۽ مان ان ۾ راضي آهيان. قاضي صاحب جواب ڏنو ته اڄ رات مان انهيءَ ڳالهه لاءِ استخار ڪري خاتم النبوة عليه السلام جن جي حضور ۾ عرض ڪندس ۽ پوءِ جيئن حضور جن جو حڪم ٿيو ڪندس. آخرڪار حضور خاتم النبيين عليه الصلوة والسلام جن خواب ۾ فرمايو ته محمد توکي مبارڪ هجي هن پاڪدامن زال مان توکي هاڻي تي ڪمال جا صاحب پٽ ڄمندا ڪنهن ٻي عورت سان نڪاح جي ضرورت ڪانهي ۽ حرف (حا) عليههه عليحهه ٽن جاين تي قاضي صاحب جي هٿ جي تريءَ تي لکيائون. انهيءَ بنياد تي پهريئن پٽ جو نالو حامد ٻئي جو حماد ۽ ٽئين جو حميد رکيائون ۽ پهريون حامد قاضي محمود جو پيءُ آهي. رحمهم الله.

مولانا عبدالڪريم ابن عطاءُ الله نيم دهى رحمته الله عليه

جي ياد ۾

پاڻ شيراز جي ناميارن عالمن مان هئا. سلطان محمود بزرگ جي زماني ۾ پاڻ احمد آباد ۾ اچڻ سان شيراز جو ڍنگ پيدا ڪري ڇڏيو. طبقات محمود شاهي سندن ئي فراهم ڪيل آهي. گهڻن ئي عمدين عمدن تاريخن کي جيئن خلڪاني ۽ يافعي آهي نظر ۾ رکي طبقات کي لکيو اٿن. ڪتاب جي شروعات حضرت آدم عليه السلام جن جي آفرينش کان ڪيو اٿن. ۽ سلطان محمود جي واپسي سفر تائين جيڪو هجري سنه نو سو پندرهن آهي. انبيا ڪرام- اولياءِ عظام- علماء- شعراء- سلاطين- وزراء ۽ امراءِ سڀني جا حالات عمدي طريقي سان لکيا اٿن. اميد آهي ته جيڪي صاحب عقل ۽ فهم سان تاريخي واقعات پڙهڻ جا شوقين آهن انهن لاءِ هيءُ ڪتاب عبرت پيدا ڪندو. ڪين هڪ فرزند جو ان جو عطاءُ الله نالو هو. گذريل سلف جي اتباع ۾ پنهنجي والد بزرگوار جو پوئلڳ هو.

سيد هبتہ اللہ ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شاھ مير جي نالي سان مشهور آهن. انهن سادات بزرگن مان آهن جيڪي حسني ۽ حسيني آهن. پاڻ شيراز جي وڏن عالمن مان آهن. امير صدرالدين محمد شيرازي جا هم نشين ۽ هم درس هئا ۽ مولانا جلال الدين محمد دوانيءَ جا هم عصر هئا. سلطان محمود بزرگ جو زمانو جو شيراز کان گجرات صوبي ۾ آيا ۽ جانيانير ۾ جيڪو هتان جي سلطانن جو پراڻو دارالخلافه آهي، قيام ڪيائون. پاڻ سيادت ۽ فضيلت جا پيڪر هئا. هن پيڪر اعظم جي اچڻ سان گجرات جي زمين شرف حاصل ڪيو، ۽ طالبن جي هٿن ۾ علم جون ڪنجون آيون. کين گهڻائي پت هئا جيڪي فاضل ۽ عمده وصفن جا مالڪ هئا. پاڻ علم هيٺ ۾ فارسي زبان ۾ شرح پٽن لاءِ لکي هئي. ان کان علاوه سندن ٻيون به گهڻيون ئي تصنيفون آهن جيئن (2) اسني الكواشف في شرح المواقف- (3) لوايع البرهان في قدم القرآن- (4) محاکم شرح شمسيد- علم حديث ۽ اصول حديث ۾ هڪ رسالو ڏاڍو عمدو لکيو اٿن جيڪو مشڪل ڪشا ۽ سڀني قسم جي حديثن جو جامع آهي. سندن سڀني تصنيفن کي زماني جي عالمن پسند ڪيو آهي. خدا ڪري سندن تاليفات جي صدقي هن ”گلزار ابرار“ کي به مقبوليت جي شادابي نصيب ٿئي. سندن سڀئي فرزند سعادت مند هئا انهن سڀني ۾ فرزند رشيد شاھ ڪمال الدين محمد آهن. جن کي ٻنهي جهانن جا ڪمال حاصل هئا. انهن جا به فرزند ۽ پائتيا هئا. سڀني ۾ وڏو شاھ ابوتراب آهي. شاھ ابوتراب کي هجري سنه نو سو ٻياسيءَ ۾ شهنشاه زمانه اڪبر بادشاه مير حاجي شاه جي خلعت عطا فرمائي هئي ۽ گهڻو سامان خيرات ڏئي حرمين شريفين ڏي روانو ڪيو هئائين شاھ ابوتراب انهيءَ اعليٰ سعادت سان مشرف ٿيا. زيارت حرمين کان واپس هندستان آيا. هجري سنه هڪ هزار پنجن تائين زنده رهيا. خوابگاه احمد آباد ۾ اٿن. شاھ ابوتراب جن جو به هڪ پٽ هو جنهن جو نالو شاھ گدائي هو. سپاهين واري لباس ۾ سادات ۽ مشائخ جي طريقي جي رعايت هر ممڪن ڪندا هئا ۽ ان کي غنيمت سمجهندا هئا. ان جي باوجود هنن سڀني سادات جي ابنن ڏاڏن جي سيادت صحيح آهي ليڪن هي سڀ سادات سلسلئ مغربي سان تعلق بيعت جو

ضرور رکندا هئا. گجرات ۾ سلسلہ مغربیہ کي رونق ڏيڻ وارو مخدوم احمد کھٽو رح جن آهن. قدس سرهم.

شيخ عبدالقدوس حنفي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ شيخ صفي الدين رح جن جي نياڻيءَ جي اولاد مان آهن، جيڪو سڀني علمن جي اصول ۽ فروع جي وقت جو نشان هو. ڪن جي راءِ آهي ته حضرت امام ابوحنيفه ڪوفي صوفيءَ جي نسل مان آهن ۽ ڪن جو وري گمان اهو آهي ته حنفي انهيءَ ڪري سڏبا هئا جو امام ابوحنيفه رحمته الله عليه جن جا پيروڪار هئا. شيخ محمد ابن شيخ عارف ابن شيخ عبدالحق جا مريد ۽ خليفه آهن. سندن تصنيفات مان هڪ ڪتاب ”انوار العيون“ آهي جنهن جي ترتيب جو بنياد ستن فنن تي رکيل آهي. هن ڪتاب جي اولين فن ۾ لکيو اٿن ته ظاهري اميري بيعت شيخ مخدومي محمد سان آهي. ليڪن مون کي گهڻو فيض ۽ هدايت سندن ڏاڏي شيخ احمد قدس سره کان پهتي آهي ۽ سندن تعريف به هن فن ۾ تمام گهڻي ڪئي اٿن. شيخ عبدالقدوس حنفي رح جن کي درويش قاسم اوڏي رح جن کان به خلافت ۽ اجازت هئي. جيڪي چشتي ۽ سهروڙي سلسلن ۾ بزرگ آهن. ماڻهن جي صحبت کان پنهنجو دامن ڇڏائي بيابانن ۾ اڪثر ڪري بسر ڪندا هئا. ۽ غنودگيءَ کي اکين ۾ اچڻ نه ڏيندا هئا. ڪسبي علم ۽ فن جن جي تحصيل ڪتابي صورت ۾ آهي. مدرسي ۾ گهٽ پڙهيا هئا ليڪن علم لدنيءَ جا دروازا سندن مٿان کلي ويا هئا صوفين جي ڪتابن جيئن فصوص الحڪم- عوارف ۽ اصطلاحات ڪاشي آهن. اهي مطالعي جي زور تي حل ڪري هر هڪ ڪتاب تي هڪ عمدي شرح لکي اٿن.

چون ٿا ته هجري سنه نو سو چاڻيٽاليهن ۾ سلطان نصيرالدين همايون شاهه خراسان، هندستان جي عالمن ۽ عارفين جي هڪ جماعت وٺي استفاده جي ارادي سان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهندو هو. هن جماعت ۾ مولانا محمد فرغلي ۽ مولانا جلال ته جهڙا باخدا بزرگ به هوندا هئا. ان وقت روحاني ۽ رباني انجمن گرم ٿيندي هئي ۽ جيڪي مشڪل ڪنهن هن فن ۾ پيش ايندا هئا يا سلطان کان سواءِ جنهن کي به تصوف جي حقائق ۽ طريقت جي سلوڪ ۾

دشواريون ٿينديون هيون آهي سڀ سندن تقرير ۽ تلقين سان صاف ٿي وينديون هيون. انهيءَ دوران ڪيتريون ڪرامتون به ظاهر ٿينديون هيون.

پاڻ هجري سنه نو سو پنجاهه ۾ عالم خاڪ کان عالم قدس ڏي ڪوچ فرمايو. آخري آرامگاه ڪنڪوڙ ۾ آهي جيڪا دهليءَ جي سرڪار سان متعلق آهي. ٽي پٽ ڇڏيائون سڀ کان وڏو شيخ حميدالدين هو ۽ سڀني کان ننڍو شيخ عبدالمجيد هو جيڪو عالم عارف ۽ سجاده نشين ۽ رهنما ٿيو ۽ وچون پٽ شيخ رڪن الدين محمد به وقت جي اڪابرن مان هو. ان جي باوجود جو عمر ضعيف ٿي وئي هئن مگر سماع کان سواءِ رهي نه سگهندا هئا. مولانا عالم ڪابليءَ پنهنجي تذڪري ۾ لکيو آهي ته مان سندن خدمت ۾ اهڙي وقت پهتس جو سماع جو هنگامون گرم هو جڏهن وجود جو اضطراب ٿورو گهٽ ٿيو ته مون سماع جو روا يا ناروا هئڻ جي نسبت سوال ڪيو پاڻ هي بيت پڙهي جواب ڏنائون-

من گم شده ام مرا مجوئيد

باگم شدگان سخن مگوئيد.

سڀني پٽڙ وارن ۾ خاص ڪري مون جهڙن نامڪملن ۾ به هڪ عظيم تغير پيدا ٿيو. سماع جي محفل ٻيهر گرم ٿي وئي. شيخ رڪن الدين رح جن هجري سنه نو سو ٽياسيءَ ۾ جهان فانيءَ کي ترڪ ڪيو. سندن فرزند شيخ احمد هو- ايزد طلب- خداشناس ۽ رسمي علمن جو سٺو عالم. چون ٿا ته سندن قول هو ته اسان جي سلسلي جو پراڻو قاعدو آهي ته پهريائين پتن کي ظاهري ڪمالات سان آراسته ڪندا آهن ان کان پوءِ مجاهدي ۽ رياضت جو ڪورس ڪرائي قطبيت ۽ غوثيت جي درجي تي پهچائيندا آهن. شيخ احمد رح جن هجري سنه نو سو ٻاھتر ۾ رحلت فرمائي سندن پٽ شيخ عبدالنبي رح رسمي علمن سان آراسته هو خاص ڪري حديث جي علم ۾ عرب جي استادن کان سند مليل هئن ۽ عرش آستاني اڪبر شاهه جي سڀني لکندڙن جا صدر صدور هئا. ٻيهر حجاز جي سفر تي ويا ۽ هن پوئين دفعي جيئن موٽيا ته صدارت جي درجي تان لاٿا ويا ۽ شهنشاهي عتاب ٿين ان ڪري ڪجهه ڏينهن تنگ گذرين آخرڪار اڱاري جي رات تاريخ تيرهين ربيع الاول هجري سنه نو سو ايڪانوي ۾ حڪم جي تعميل ۾ رحلت فرمايائون.

شيخ فضل الله گجراتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

گذريل زماني ۾ وطن ترک ڪري سفر ڪندا جڏهن رھتڪ ۾ سندن گذر ٿيو ته هن مقام کان اڳتي نه وڌي سگھيا. لاچار رھائش اختيار ڪيائون. رھتڪ هڪ ڳوٺ آھي شھر وانگر ۽ دھليءَ کان ويھ ڪوھ پري آھي. پاڻ عالم-متوڪل ۽ فاني في اللہ ھئا. ڪنھن به ماڻھوءَ کان ڪجهه به نه وٺندا ھئا. چون ٿا ته هڪ سوداگر سندن خاص مريدن مان هو. هڪ ڏينهن انهيءَ سوداگر پنهنجو سڀ سرمايو آڻي نذر ۾ پيش ڪيو. پاڻ عذر فرمائي ان کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيائون. ۽ آڻڻ واري کي دستور مطابق واپس ڪيائون. سندن رحلت ڏهين صديءَ جي اولين اڌ حصي ۾ ٿي آھي. رحلت کان پوءِ ڪجهه ڏينهن تائين اڪابر جمع جي نماز کان پوءِ سندن مزار وٽ حاضر ٿي علمي مجلس ڪندا ھئا. ۽ ڪيترا ئي مشڪل مسئلا سندن روحاني فيض جي برڪت سان حل ٿي ويندا ھئا. اعتقاد صحيح-انهيءَ مشڪل نما مسئلہ کي حل ڪرڻ وارو آھي. خوابگاہش مخزن اسرار دان-

شيخ نصيرالدين تيمي انصاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ ملتان آھي. پاڻ سپاهي درويش يا درويش سپاهي ھئا. جڏهن ان ملڪ ۾ شورش ٿي ته اهل عيال سميت اچي آگري جي قلعي ۾ گھر ورتائون. گھڻي وقت تائين سپاهيانہ طور تي رھيا. ليڪن هميشه رات جو غسل ڪري تهجد جي نماز پڙھندا ھئا. گھڻي تعجب جي ڳالھ اها آھي ته ڪڏهن به ڪنھن وقت به ڪو دربان يا ڪوتوال سندن قلعي کان ٻاهر نڪرڻ يا واپس اندر اچڻ کان آگاهہ نه ٿيو. انهيءَ دوران خدائي عنايت کين ھر جنسن جي غلاميءَ کان ڪڍي خدا پرستيءَ جي شھرستان ۾ وٺي آئي. دنياوي دولتمندن جي ھر نشينيءَ مان جيڪا خوشي ملندي ھئن اها ختم ٿي وئي. دلگير رھڻ لڳا. ۽ گوشي نشينيءَ جو تڪدر (پريشاني) سندن دل تي باغ و بهار ٿيڻ لڳو. پنھين جھانن جا ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ فرصت حاصل ٿي. طلسمات ڏيکارڻ واري نفس سان گھڻائي لڙائي جا وار ڪيائون ان کان پوءِ معنوي ملڪ ۾ اچڻ

ويڃڻ لڳا. چون ٿا ته هڪ ڏينهن مراقبي ۾ سر جهڪايو ويٺا هئا ته هي آواز سندن ڪَنن ۾ آيو ته پنهنجي منهن کي برقي سان ڍڪيو. پاڻ جواب ۾ چيائون ته زماني وارن جي تهمت ٻڌڻ جي مون ۾ طاقت ڪانهي. ٻيو دفعو وري آواز آيو ته جيڪڏهن برقعو پائڻ منظور نه اٿئي ته پوءِ پنهنجي گردن جي ٽٽڻ جي تڪليف گوارا ڪر. ان تي عرض ڪيائون ته مون کي پوئين ڳالهه منظور آهي. انهيءَ ئي وقت گردن جي هڏي ٽٽي پنهنجي ترتيب کان هٽي اُڀري آئي ۽ سر سيني تي وڃي پيو. جڏهن ڏسڻ جي ضرورت ٿيندي هئي ته پاڻ کاڌيءَ جي هيٺان هٿ رکيو مٿو مٿي کڻندا هئا تڏهن ان شيءِ کي ڏسي سگهندا هئا. آخري دم تائين اهوئي حاصل رهيو. جڏهن سندن زندگيءَ جو سامان اڳئين جهان ڏي روانو ٿي ويو ته سندن پٽ شيخ يعقوب درويشيءَ جي منهن تي سپاهيانہ وضع جو پردو بدستور قائم رکيو ۽ انهيءَ ئي روشن نقاب ۾ طريقت جي سالڪان مرتبو اولياءَ الله جي عالي مرتبي جي برابر ڪري ڇڏيائين. شيخ يعقوب کان پوءِ سندن پٽ شيخ عبدالله جيڪو شيخ يوسف جو پيءُ ٿيو. نوڪريءَ جي دوران گهڻو علم حاصل ڪيو. چون ٿا ته هميشه بيان ڪندو رهندو هو. جيئن ته سپاهگريءَ ۾ گوشتي نشيني ممڪن ناهي. جهان جي سير سان تعلق ٿي رکي ان ڪري سندن استاد هڪ سو کان به وڌيڪ هئا. چون ٿا ته جڏهن مان علم حاصل ڪرڻ ۾ استحڪام سان مشغول رهيس ۽ جوانيءَ جا ڏينهن گذري ويا ته ماڻهن جي خدمت گذاري مون کي ڪوڙي لڳي. لاچار سپاهگيري ڇڏي وڃي ڪنڊ ۾ خاموش ۽ بيهي رهيس. آخر دم تائين ڪنهن غلام يا ڪنهن آقا جي سامهون آرزو پيش نه ڪيائون. متعلقين جي ضروريات جو خرچ صرف ڪتابت جي مزدوريءَ مان پورو ڪندا هئا. تاريخ ڇهين شوال هجري سنہ نو سو ٽيٽاليهه ۾ وحدت جي صحرا ڏي هليا ويا. آرام گاه آگرو.

ملڪ چاند والد ميان جموجي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ احمد آباد آهي. تن شريعت جو مظهر- دل طريقت جو منبع- جان حقيقت جو آئينو ۽ سرُ معرفت جو معدن هئن. پنهنجي وطن کان حجاز جي سفر لاءِ کوچ ڪيو هئائون. مڪي معظمه جي خاڪ سندن دامنگير ٿي. جنهن رات پاڻ فاني جهان کان رخصت ٿيا انهيءَ رات احمد آباد ۾ هڪ

ٻيو شخص به مٿو هو جيڪو ستم ۽ آزار رسانيءَ ۾ بدنام هو. ڪجهه بزرگن ڪجهه ڏينهن کان پوءِ انهيءَ مردم آزار کي سٺي حال ۾ ۽ بخشش ٿيل وارن وانگر خواب ۾ ڏٺو. حيران ٿي سبب دريافت ڪيائين ۽ جواب ڏنائين ته جنهن رات مان مٿو هئس اتفاق سان اُهاڻي رات ملڪ چاند قدس سره جن جي آخري سفر جي رات هئي. عالمن کي حڪم مليو ته جنهن کي به اڄ رات واپسي سفر جو حڪم ملي اهو چاهي فرمانبردار هجي يا نافرمان ان جي ناشائسته افعال جي اعمال نامي تي هڪ مقبول بارگاه جي طفيل بخشش جو قلم ڦيري ڇڏيو. ان ۾ شڪ ناهي ته انهيءَ تاريخ تي مرڻ وارن کي انهيءَ کان بهتر نجات جو ڪو ذريعو ان وقت ڪونه هو.

مٿي ذڪر ڪيل واقعي جي سلسلي ۾ هڪ ٻيو گذريل واقعو به هتي لکجي ٿو هڪ ڏينهن سلطان محمود بزرگ گجراتيءَ بيان ڪيو ته هڪ شخص اسان جي فوج ۾ هو هڪ لڙائي ۾ اهو شهيد ٿي ويو. گهڻائي ماڻهو اهڙيءَ طرح دنيا مان هليا ويندا آهن ليڪن جهان وارن جو توجه ۽ رجوع چئني طرفن کان جيترو هن شهيد جي مزار جي طرف آهي ايترو ڪنهن به شهيد جي مزار جي طرف ناهي. ان جو سبب سمجهه ۾ نه ايندو هو. آخرڪار سوچيندي سوچيندي اها ڳالهه خيال ۾ آئي ته جهڙي طرح مبارڪ گهڙيءَ ۾ پيدا ٿيڻ ٻار لاءِ ڏينهن ڏينهن سعادت جو سبب هوندو آهي ساڳي طرح سعيد ساعت ۾ مرڻ به آخرين سفر جي مسافر کي مفيد نتيجو ٿو بخشي.

هتي راقم جي خيال ۾ هيءَ ڳالهه آئي ته سعيد ساعت کي انهيءَ ڳالهه تي منحصر نه سمجهڻ گهرجي ته زائچو ڪنهن بدڪردار جو سٺو هو. يا ڪواڪب ڪنهن مقام جا خوب هئا. ممڪن آهي ته ڪنهن بزرگ جو اچڻ ڪنهن شخص جي وڃڻ سان گڏ يا ڪنهن سعادت مند جو وڃڻ ڪنهن شخص جي اچڻ سان موافق اچي نتيجو سعادت پيدا ڪري ۽ انهيءَ عالي مرتبت شخص جي برڪت سان طفيليءَ کي به اصل جي شائستگيءَ جو اثر پهچي.

شيخ سليمان ابن عفان رحمته الله عليه حاجي جي ياد ۾

سندن ولايت باسعادت جي جاءِ دهلي آهي. سندن ابن ڏاڏن جو شجرو

حضرت سلطان ابراهيم اُدم جن تائين پهچي ٿو قدس الله سرهم. پاڻ شيخ محمد عيسيٰ چشتي جونيوريءَ جن جا مريد آهن. ضلع لبس جي قوت کين خوب حاصل هئي. ظاهر ۽ باطن جا مالڪ هئا. نفل روح جو شغل ۽ ذڪر قربان ڄاڻندا هئا. پنجاه سال متواتر مسجد اقصيٰ ۽ بيت الحرام ۾ اعتڪاف ۾ گذاريائون. وڏن وڏن قارين کان علم تجويد- بلڪ معاملات ۾ حضرت خاتم النبيين عليه السلام جن کان ۽ ولايت جي سرچشم حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جي خدمت مان علم قرائت ياد ڪيو هئائون. سڀ مشائخ زماني جا جيئن شيخ عبدالقدوس حنفي رح ۽ شيخ جلال چشتي رح آهن، سندن تعليم سان قرائت صحيح ڪئي هئائون. پنهنجي صورت مطابق ظاهري علم به حاصل ڪيو هئائون. سڀني مشهور سلسلن جي پيرن کان خلافت جا خرقا مليل هئن. پاڻ جناب خضر عليه السلام جن جي خدمت ۾ به پهتا هئا. هر هڪ جي روش تي ايتري ته ڪثرت سان رياضت ڪئي هئائون جو ولايت جي جهلڪ سندن افعالن مان ظاهر ٿيندي هئي. هڪ بزرگ جو بيان آهي ته وڏن مشائخن مان هڪ صاحب فرمائي ٿو ته مان هجري سنه نو سو چئيهه ۾ خداوند تاج بدخشان ميرزا سليمان شاه ابن ميرزا خان سان گڏ شيخ سليمان جي خدمت ۾ پهتس اهڙيون ته رازداريءَ جون ڳالهيون ٿيون جو ڪن کان وٺي دل تائين بلڪ سڄي جسم ۾ معرفت جا جواهرات ڀرجي ويا. جڏهن ڪلام جي نوبت پنهنجي گذريل واقعات بيان ڪرڻ تي پهتي ته فرمايائون:-

”هجري سنه اٺ سو هڪ ۾ صاحب قرآني امير تيمور گورڪانيءَ دهلي فتح ڪئي هئي. ان وقت سڀ شهر جا باشندا هڪ طرف ڏي جلاوطن ٿيا. اسين مالوه جي طرفان آياسين ۽ مانڊو ۾ قيام ڪيوسين. ان ڪري ماڻهو اسان کي مانڊو والا چوندا آهن. مانڊوءَ مان زماني جي گردش سبب اسين وري گجرات جي طرف ڇڪجي آياسين. آخرڪار اتان تقدير جي فرمان سبب عرب ملڪ ڏي سفر جو اتفاق ٿيو. ۽ وري پنجاه سالن کان پوءِ عرب کان واپس هندستان ورياسين. آهستي آهستي پنهنجي ولايت واري جاءِ ڏي رخ ڪيوسين. مگر اڄ تائين هن گهر جي ڌڻ ۾ آب داڻي پير ڦاسائي رکيا آهن.“

هن بيان مان سمجھ ۾ آيو ته سندن عمر ڏيڍ سو سالن کان به وڌيڪ هئي. ۽ ڪن ماڻهن جي مطابق سندن عمر چار سو سال هئي. ۽ ڪي ماڻهو انهيءَ بيان تي کين ابوالرضا حاجي رتن رح جن جي عمر جي مسند تي ويٺل ٿا سمجھن. چون ٿا ته هجري سنه نو سو پنجيتاليهه ۾ جسم جي پراڻي مسافر خاني مان روح نشاط آباد ڏي ڪوچ فرمائي ويو. سندن مزار مبارڪ جتي قطب الاولياءِ قدس سره جن جي مرقد مبارڪ آهي انهيءَ جي ڀرسان شمسي حوض جي آس پاس مسافر ۽ مقيم بزرگن جي زيارت گاه بڻيل آهي.

سندن ٻه فرزند هئا. شيخ داود ۽ شيخ محمود - پهرئين فرزندن کي ظاهري علم ڪامل طرح حاصل هو. انهن جوانيءَ ۾ ئي دنيا کان سفر ڪيو. پويون صاحبزادو پيءُ جو سجاده نشين هو هاڻي انهن جو هڪ فرزند آهي شيخ ڪمال - جيڪو ظاهري ۽ باطني ڪمالات سان مالا مال آهي. جوانيءَ ۾ گوشتي نشينيءَ جي عادت هئي ۽ چند ڏينهن کان سپاهيانه طريقو اختيار ڪيو اٿن. ليڪن اندروني صفائي ۽ ايشار جي همٿ بدستور پنهنجي جاءِ تي قائم آهي.

الْحَمْدُ لِلّٰهِ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ.

شيخ احمد مڌني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هڪ ڳوٺ نانوت آهي. ٻن نهرن جي وچ ۾. اُتي پاڻ گوشه نشين هئا. شيخ سليمان مانڊو والا جا خاص خليفا آهن. کين جذب ۽ سلوک ٻئي مرتبہ حاصل هئا. مشهور سلسلن جي طريقن تي استحڪام جو قدم ڄميل هئ. پنهنجي پير کي حضرت خضر عليه السلام وانگر زنده سمجھندا هئا. هميشه پنهنجي رازدارن کي چوندا هئا ته اگرچہ اسان جي پير جو عنصرِي جسم خاڪ ۾ لڪايو ويو آهي ليڪن روح مثالي بدن ۾ انهيءَ ئي زندگيءَ وانگر طالبن جو رهڻا آهي.

شيخ نصير الدين هندوني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن شهرت ڪيمياگريءَ سان آهي. شيخ سليمان مانڊو واري جا خليفا آهن. ڪيمياگريءَ ۾ انهيءَ صنعت جي ڄاڻ وارن ۾ اڳتي هئا. گهڻن قسمن

جا اڪسیر ٺاهڻ ڄاڻندا هئا. ۽ ٺاهيندا به هئا. جنت آشياني نصيرالدين همايون بادشاهه انهيءَ فن ۾ پاڻ کي سندن شاگرد سمجهندو هو. شيخ فرمائيندو هو ته هڪ ڏينهن پوڙهو بيمار هڪ بيابان ۾ مونکي مليو مان پنهنجي گهر وٺي آيوسانس ۽ سندس علاج ڪرائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪيم. الله تعاليٰ کيس شفا بخشي ۽ هنرمون ان کان حاصل ڪيو آهي. ڪن جو چوڻ هي آهي ته اهو بيمار جناب خضر عليه السلام جن هئا. چون ٿا ته علم ڪيميا آسماني علم آهي. توريت ۾ هو ۽ جناب موسيٰ عليه السلام جن به ڄاڻندا هئا. قارون به ڪاٺن ٿي سڪي اڪسیر جي علم ذريعي خزاني جا ڍير گڏ ڪيا هئا.

شيخ امين الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ وڏا پرهيزگار عالم هئا. سماع کان باز رکڻ ۽ بدعت کي ٽوڙڻ ۾ هزارها آدمين جي برابر طاقت رکندا هئا ۽ سماع و سرود جي ممانعت ۽ حرام هجڻ جي باري ۾ ڪيتريون ئي روايتون گڏ ڪري رکيون هئائون. جن کي پاڻ بيان ڪندا هئا. جڏهن پاڻ سلطان سڪندر لڙي جي مجلس ۾ پهتا ته سلطان کي انهيءَ ڳالهه تي آماده ڪرڻ ٿي گهريائون ته سرور ۽ سماع جي رسم کي دهليءَ مان قطعي ختم ڪجي. سلطان فرمايو ته توهان هڪ دفعو شيخ سليمان مانڊو واري جي خدمت ۾ وڃي اهي روايتون بيان ڪيو ۽ کين سماع کان توبه ڪرايو پوءِ بنان ڪوشش جي شهر مان هي طريقو ختم ٿي ويندو. جڏهن پاڻ شيخ جي خدمت ۾ پهتا ته سماع جي مجلس گرم هئي ۽ پاڻ درويشن جي نعرن جي اثر سان بيهوش ٿي ويا ۽ هٿ هلاڻ لڳا. جڏهن هوش ۾ آيا ته شيخ جا مريد ٿيا ۽ باطني حالات غالب اچي وئڻ ته ظاهري آئينن کان خودبخود دستبردار ٿي ويا. هڪ ڏينهن ارادو ڪيائون ته ڪتب خاني ۾ باهه لڳائي ڇڏجي ليڪن پير فرماين ته الحق في الكتاب والاسلام في الدفاتر (حق ڪتابن ۾ آهي ۽ اسلام دفترن ۾) جيڪڏهن ورق نه هوندا ته نه ولايت ظاهر ٿيندي ۽ نه نبوت جو جلوو هوندو نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ اَنْ نَّكُوْنَ مِنَ الْجَاهِلِيْنَ (اسين الله کان پناهه ٿا گهرون انهيءَ جي جو نادانن واريون ڳالهيون ڪيون).

مصرع: دانش آمد مايه بخش دين و دولت مردرا

شيخ حسين عليه السلام جي ياد ۾

پاڻ ملتان کان حضرت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ جن جي زیارت لاءِ اجمیر آیا هئا. هتي پاڻ صرف هڪ حجري ۾ پنهنجي جسر کي ڳارڻ ۽ جان جي پرورش ڪرڻ ۾ ٻارهن سال گذاريائون. فرمانرواءِ مالوه خان جهان جي پٽ سلطان محمود کي سندن اجمیر ۾ هئڻ جي خبر پئي ته چشت خان کي موڪلي مانڊوءَ ۾ اچڻ لاءِ التماس ڪيائين. جڏهن پاڻ تشریف فرما ٿيا ته محمود کي صرف هڪ دفعو دیدار ڪرڻ جو اتفاق ٿيو. ان کان پوءِ سندن عهدپورو هڪ سال به نه رهيو جو هن جي پٽ غياث الدین جي نوبت آئي ۽ غياث الدین جي نالي سان سلطنت جو ڏونڪو وڃندو رهيو. سلطان غياث الدین هڪ ڏينهن چشت خان کان معلوم ڪيو ته شيخ جي رهڻ ڪرڻ جي ڪهڙي کیفیت آهي ڪيئن تو وقت گذري. چشت خان جواب ۾ شکر گذاري عرض ڪئي ۽ شيخ جي لاعلميءَ ۾ شيخ جي طرفان پٿر جي هڪ تسبیح سلطان جي روبرو پیش ڪئي. وقت جي سلطان ڪجهه مال چشت خان جي هٿان موڪلیو. پاڻ ان مال مان ڪجهه آڻڻ واري کي ڏنائون ۽ باقي بچل حاجتمندن ۾ تقسیم ڪري ڇڏيائون. ٻيهر وري سلطان وڃ واري شخص (چشت خان) کان پڇو ته سندن کائڻ پيئڻ جا اسباب ڪهڙا آهن ۽ ڪٿان آهن؟ عرض ڪيو ويو ته روزي ته آسماني آهي. ۽ اسبابن جي ڪابه خبر ڪانهي. ڇو ته سلطان محمود ته بهشت ڏي جلد روانه ٿي ويا ۽ وقت جي سلطان شيخ جي ڪمري ۾ قدم رکڻ نه فرمایو آهي. جڏهن سلطان کي هي حال معلوم ٿيو ته سندن زیارت لاءِ حاضر ٿيو. دیدار سان باطن جو نور حاصل ڪري به آباد ڳوٺ سندن فرزندن جي نالي لکي سپرد ڪيائين.

چون ٿا ته نصیر الدین جي پٽ شهاب الدین گهڻي فوج گڏ ڪري پنهنجي پيءُ سان لڙائي شروع ڪئي هئي. نصیر الدین پنهنجي فوج جي ڪمي ۽ پٽ جي مخالفت ڪري وڏي فڪر ۾ هو. ۽ هميشه اهو راڳ ڳائيندو هو ته گذريل زماني ۾ دل جي لڪل ڳالهه سمجهڻ وارا درویش گهڻا هئا. جڏهن آسمان ڪنهن سان گهٽ وڌائي ڪندو هو ته هو ويچارا درویشن جي خدمت ۾ وڃي پنهنجي نيڪ ۽ بد جي انجام جي خبر وٺندا هئا لیکن اڄڪلهه اهڙا روشن

ضمير بزرگ بلڪل ئي ناياب آهن. هي ٻڌي شمشير خان جيڪو شيخ جي عرفان ۽ وجدان کان باخبر هو. عرض ڪيائين ته جيڪڏهن سلطان شيخ حسين جي گرامي صحبت ۾ پهچي ته غالباً هي شڪايت جيڪا سلطان کي آهي شڪر گذاري ۾ تبديل ٿي ويندي.

سلطان ڏونئري جو پيالو هٿ ۾ کڻي بهراڙي جي هڪ ماڻهوءَ جي صورت ۾ شيخ جي مجلس ۾ حاضر ٿيو. پاڻ اندروني راز سمجهي ويا ۽ آيت ڪريم **كَمْ مِّنْ فَعَيْتٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِعْتَهُ كَثِيرَةً بِأَدْنِ اللَّهِ**. (گهڻا الله جي حڪم سان ٿوري جماعت وارا وڏي جماعت تي غالب آيا) پڙهي فتحيابيءَ جي خوشخبري ٻڌائي چنانچہ انهيءَ آسماني خوشخبريءَ موجب ظاهر به ٿيو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ نصيرالدين جهان فانيءَ مان رخصت ٿيو ۽ زماني هٿ پڪڙي محمود کي تخت تي ويهاريو. سلطان محمود به شيخ جي خدمت ۾ پيءُ وانگر بيٺو رهيو. ايسٽائين جو ان جو عهد پورو ٿيو. چون ٿا ته سلطان بهادر مالوه گجرات ڏي ڀڳو ۽ جنت آشياني همايون شاھ پويان اچي پهتو.

جڏهن همايون بادشاهه مانڊوءَ جو قلعو فتح ڪيو ته شيخ جي ديدار لاءِ حاضر ٿيو. شيخ شاهي ڇاڳل جواهرات ۾ ويڙهيل ڏٺي ته پاڻي پياريندڙ جي هٿ مان وٺي جواهرات کي الڳ ڪيائون ۽ فرمايائون ته اهڙي مٽي بادشاهه واسطي پاڻي پيئڻ جو ٿانوءَ مشروع (شريعت وارو) هئڻ گهرجي. ملا محمد فرغلي معافيءَ لاءِ اٿيو ۽ بادشاهي حڪم موجب جواهرات وارو ٿانوءَ (ڇاڳل) شيخ جي نذر ڪيو. شيخ آزاديءَ سان انجي نيلائي ڪري رقم حاجتمندن ۾ ورهائي ڇڏي. ٻئي ڏينهن صبح ئي سان جنت آشياني ۽ مير فرغلي امتحاني مضمون دل ۾ رکي شيخ جي ديدار لاءِ ويا. شيخ کي هر هڪ جي اندروني قرارداد جو علم ٿي ويو. اتفاق سان اڌ رات جي وقت شاهه تاجو مجذوب پنهنجي پٽ قطب الدين بهڪاريءَ جي هٿان به شيخ ڪباب شيخ جي واسطي موڪليا هئا. انهن ڪبابن مان ٽي ٻوٽيون کڻي مير فرغليءَ کي ڏنائون ۽ ڪاڻ لاءِ ڇيائون. چنانچہ واقعي جو ظهور دلي خيال مطابق ٿيو. ان کان پوءِ شيخ جنت آشيانيءَ کي فرمايو ته درويشن کي بازيگر جي مثل سمجهڻ دوستيءَ جي طريقي جي خلاف آهي. اگرچ انب جي موسم نه آهي ان جي باوجود اٿي ٿو سگهجي ليڪن مزيدار نه هوندو.

پاڻ ٻارهن ئي مهينا نماز طهارت ڪبري (غسل) سان پڙهندا هئا. هڪ ڏينهن غسل جي ارادي سان ٻاهر ويا هئا. چورن جي هڪ ٽولي ملين. اها ٽولي کين مالدار سمجهي پنهنجي مخفي جاءِ تي وٺي وئي ۽ پيرن ۾ زنجير وجهي هڪ دروازي جي ڪنڊ ۾ وهاري ڇڏيو. پاڻ فرمايائون ته گرفتار دل وارن جي پابندي زنجير سان ٿيندي آهي. ليڪن جيڪي آزاد آهن انهن کي پابند صرف محبت ڪري ٿي سگهي. چورن هن ڳالهه کي هوائي ڳالهه کان وڌيڪ وقعت نه ڏني ۽ زنجير تي ڀروسو ڪري هرڪو وري پنهنجي ڪم ۾ لڳي ويو. شيخ انهيءَ جاءِ تان اڪ ڇنڀ ۾ سلیماني رفتار سان پنهنجي حجري ۾ اچي پهتا. چون ٿا ته شيخ جي عمر هڪ سؤ اٺويهه سال هئي. خوابگاه مانڊو کان ٻارهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. حجري سنه نو سؤ پنجيتاليهن ۾ دنيا جي عدم آباد کان عقيبي جي شهر سنان ڏي رحلت فرمايائون.

شيخ علاؤالدين دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ نورالدين المعروف فيل مست جا پٽ ۽ حضرت گنجشڪر جي نسل مان آهن قدس اسرارهم. پنهنجي ڏاڏي شيخ تاج الدين محمد ابن شيخ عبدالصمد ابن شيخ منور اجوڏني رح جن جا مريد هئا. شيخ منور اجوڏني رح جن کي زماني وارا گنجشڪر ۽ شيخ فريد ثاني رح چوندا هئا. عقيدتمند مريدن کي خواب ۾ حضرت گنجشڪر-شيخ منور اجوڏني رح جن جي شڪل ۾ نظر ايندا هئا. ڪشف جو صاحب عيسيٰ خان چئي ٿو ته جڏهن منهنجي سلوڪ جو آغاز هو ته مان انهيءَ ارادي سان ته مون کي ڪلاه خلافت خواجہ قطب الاوليا کان ملي. خواجہ قطب الاوليا رح جن جي روضي مبارڪ تي اعتڪاف ڪيم. خواجہ قطب الاوليا رح جن مون کي شيخ علاؤالدين جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي هدايت فرمائي مون گستاخي ڪئي جو انهيءَ حڪم کي قبول نه ڪيم. اهڙيءَ طرح ڪجهه دفعا وري اعتڪاف ڪيم ۽ هر دفعي اهڙي حڪم مليو. آخرڪار منهنجي ڪن ۾ آواز آيو ته ”علاؤالدين قطب الدين آهي“. لاچار مجبور ٿيس ۽ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس. مسڪرائيندي ڪلاه منهنجي مٿي تي رکيائون ۽ فرمايائون ته ”هي ڪلاه قطب الاولياءِ جن جي طرف کان آهي“. خوش رهو.

پنڌرهين ربيع الثاني هجري سنه نو سو ستيتاليهه ۾ وصال جو فرمان مليو
خوابگاه دهليءَ ۾ اٿن.

شيخ علاء الدين ابن شيخ بدر الدين سليمان رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار حضرت گنجشڪر رحمہ جن جا فرزند هئا قدس
اسرارهم. چون ٿا ته سندن نفس جو بدن سان ميلاپ هجري سنه اٺ سو ٻاهتر ۾
ٿيو هو. ننڊ پڻ کان ئي ولي ٿيڻ جا آثار سندن پيشانيءَ مان ظاهر هئا. جڏهن
سندن دل وحدت جي نور سان منور ٿي ته سٺ سالن تائين پاڻ هدايت
فرمايائون. جيئن ته سندن ذات ۾ بخشش جي صفت کمال درجي تي هئي ان
ڪري ماڻهو کين علاء الدين جو نامرد چوندا هئا هجري سنه نو سو اڻيتاليهه ۾
هستيءَ جي دامن کي علائق جي گرد غبار کان ڇنڊي ڇڏيائون ۽ لاڏاڻو فرمائي
ويا. اجوڏن ۾ پنهنجي ڏاڏي بزرگوار جي قريب دفن ڪيا ويا. سندن ٻه پٽ هئا.
جن کان چنڊ ۽ سج وانگر نسب ۽ حسب جي زمين ۽ آسمان منور هئا. ممڪن ۽
واجب ۾ انهن پنهنجن پٽن جي خاص روش جو انتظام هو. مطلب ته سلطان
محمد تغلق گهڻيون تدبيرون ڪري پنهنجن صاحبزادن کي پاڻ سان مانوس
ڪيو. وڏو پٽ شيخ معزالدين کي معزالملڪيءَ جو خطاب ڏئي ملڪي ۽ مالي
ڪاروبار ان کان ڪرايائون ۽ آخرڪار کين گجرات صوبي جو حاڪم بنايائون.
ان جي هستيءَ جي ڪشتي اتي ئي نيسيءَ جي درياهه ۾ غرق ٿي. ٻيو شيخ
علم الدين هو ان کي شيخ الاسلامي جو منصب ڏنائين. شيخ علم الدين دنيا ۽
آخرت پنهنجن جهانن جي ڪم کي بنائڻ ۾ مصروف رهندو هو. ۽ کانئن گهڻن
ئي ماڻهن کي فيض پهتو. مصرع: ساغر اسرار اوڀران مے توحيد باد.

شيخ عبدالرزاق جهنجهانوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قادري سلسلي جي سربرآوردن مان آهن. پير مشائخ حضرت سيد محي
الدين عبدالقادر جيلاني قدس سره جن جي خدمت ڪئي هئائون ۽ خدمت مان

فائدو بہ حاصل ڪيو هئائون ليڪن هميشه مشاهدي جي مقام تي شيخ شاه محمد حسن قادريءَ جي خدمت سان پهتا هئا. ۽ محمدي هدايت جي طريقي تي همت سان قدم رکي دانش و بينش حاصل ڪئي هئائون. شروع کان آخر تائين جسم کي گهٽائڻ ۽ روحاني جوهر کي وڌائڻ ۾ مصروف رهيا. آخر اهو نتيجو ٿيو جو عالم ارواح ۾ هلڻ گهمڻ وارن ۾ شامل ٿي ويا ۽ هميشه نافرمان نفس سان لڙائي وڙهي آخر فتح حاصل ڪيائون. پاڻ هميشه سوالين سان مروت سان پيش ايندا هئا ۽ ناتوانن جي خدمت ڪندا هئا. رسمي علم جي حاصل ڪرڻ کي ڪمال جي درجي تائين پهچايائون، ايتري قدر جو سخن گوئي جو ملڪو حاصل هئڻ. ڪلام پسنديده هوندو هئڻ. سيد محي الدين عبدالقادر جيلاني قدس سره جي مڪتوبات تي هڪ عمدي شرح ۽ سنجيده ۽ مفيد حاشيه لکيا اٿن. هجري سنه نو سو اٺونجاه ۾ دنيا جي عالم کان رحلت فرمايائون. گهڻا ئي دهلي سرڪار جا وڏا وڏا ماڻهو ساڻن حسن عقيدت رکندا آهن. ان کان علاوه هي صاحب به آهن شيخ احمد مفتي سفيدوني- شيخ حسن پاڻي پتي- شيخ عمر مسواني- مير سيد علي لوديانِي ۽ ٻيا هي چار شخص شيخ احمد- شيخ معين الدين- شيخ طيب ۽ شيخ صابر ڳوٺ ميان دواب جا باشندا آهن. شيخ يوسف دهلوي جن پنهنجي پير جي ڪلام کي گڏ ڪري هڪ مفيد جلد بنايو هو. شيخ حاجي جيڪي شيخ يوسف جا پيرزاده هئا ۽ شيخ چاند مجذوب جيڪو هفتي هفتي ڀر جا روزا رکندو هو. هي صاحب جيڪي شمار ڪيا ويا آهن سڀ جا سڀ طريقي ولایت جا رازدار- اسرار طريقت جا مشڪل ڪشا- خداشناسيءَ جي انجمن کي رونق ڏيڻ وارا ۽ هدايت جي طالبان جا رهنما هئا. قدس الله تعاليٰ اسرارهم- مصرع: رهنمايان جهان راسند عالي بود.

شاه تاجو ابن شيخ ڪمال قدس سره رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ قريشي نسل جا هئا. سندن والد بزرگوار عرب ملڪ کان اچي هندستان جو سير ڪري عبرت حاصل ڪندو رهندو هو. اتفاق سان قلعي رنت پنور (اگره ۽ جيبور جي وچ ۾ هڪ قصبو آهي جنهن کي اڄڪلهه ڀرت پور چوندا آهن) جي آسپاس رهي پيا ۽ هجري سنه اٺ سو پنجاسيءَ ۾ شاه تاجوءَ جي روحاني

صورت ماء جي پيٽ کان ٻاهر آئي. جڏهن سندن عمر پنج سال ٿي ته يتيم ٿي ويا ۽ سندن ماءُ کين مادرزاد ديوانو سمجھي خبرگيري ڪرڻ ڇڏي ڏني. سمهڻ جي جاءِ ۽ کائڻ پيئڻ جي انتظام ۾ ڪا به صورت پيدا ٿي وئي. پاڻ هڪدم شيشي فروشن جي همراھيءَ ۾ مانڊوءَ تن تنھا هليا آيا ۽ هتي ڪجهه ڏينهن کان پوءِ **وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا** (۽ کيس باطني علم عطا ڪيوسين) جي مڪتب ۾ تقديري تختي ياد ڪئي. ۽ سندن سيني تي خدائي علم لکجي ويو. وقت جو سلطان ناصرالدين خلجي هو. ان سندن خدمت پنهنجي ڌمي ورتي. هڪ ڏينهن اڪيلائيءَ جي شڪايت سندن زبان تي آئي ته وقت جي سلطان ناصرالدين ان جو انتظام هن طرح ڪيو جو هڪ ضعيف عورت هئي جيڪا سلطاني حرم ۾ پرده نشين کي شرعي تعليم ڏيندي هئي ان ضعيف عورت جي هڪ حسين جميل ڌيءَ هئي جنهن جو نالو راحه الحيات هو ان سان سندن نڪاح ڪرايائين. شاديءَ جي رسم ۽ سازو سامان جو ڪافي مقدار ۾ انتظام ڪيو ويو. انهيءَ دوران سلطان ناصرالدين خلجيءَ جي حياتيءَ جو وقت پورو ٿيو ۽ هاڻي حڪمرانيءَ جي نوبت سلطان ناصرالدين جي پٽ سلطان جي سپرد ٿي. بت پرستن جي هڪ جماعت هئي جن جو مذهب راجپوتن وانگر هو هي پوريه نالي سان مشهور هئا. هن جماعت سلطان کي قيد ڪيو ۽ خلجي حرم شريف ۾ بچڙائي پيدا ٿيڻ شروع ٿي انهيءَ دوران جو ڏهين صديءَ جي شروعات هئي راحه الحيات جي پيٽ مان انهيءَ ازلي مجذوب جي گهر ۾ نئين مهمان جي آمد ٿي جنهن جو نالو قطب الدين بهڪاري رکيائون ۽ ان کان پوءِ راحه الحيات به موت جي مرض ۾ مبتلا ٿي پئي ۽ مري وئي ۽ پيءُ جيئن ته فنا في الله جي درياه ۾ غرق هو هوش ۾ اچي پٽ جي پرورش نه ٿي ڪري سگهيو. شهر جا دربان سندن پاڙيسري هئا قضا ۽ قدر جي ڪارڪنن قطب الدين پڪاريءَ جي تربيت ان محلي وارن تي لکي ڇڏي. جڏهن هوش جو زمانو آيو ته والد جي خدمت ۾ مشغول ٿيا. پيءُ جون ڪرامتون زماني وارن جي نزديڪ گهڻيون آهن. هجري سنه نو سو پنجاھ هو جو شاھ تاجو پنهنجي عنصري لباس مان نڪري ويو جيڪو اڌارو پاڻو هڻائون. شيخ پڪاريءَ کي پنهنجو جانشين ڇڏي ويا.

شيخ پڪاري پنهنجي خدمتن ۽ پيءُ جي دعائن جي ڪري ولايت جا

صاحب ٿيا. سندن خليلي دسترخوان مهمانن جي اڳيان ڪنهن ڪنهن وقت به نه ڏينهن ويڙهيو ٿي نه هو. تونگرن ۽ درويشن کي هڪ جهڙا طرح طرح جا کاڌا کارايا ويندا هئا. ان ۾ شاهه ۽ گدا جو ڪو فرق نه ڪيو ويندو هو. ڪي ماڻهو جيڪي اصل حقيقت کان واقف نه آهن چوندا آهن ته شاهه تاجو قدس سره شيشه فروشن جو پٽ هو. مجذوب هو ان جو ڪو پٽ ڪونه هو. شيخ پڪاري دربان جو پٽ آهي جيڪو خوش قسمتيءَ سان اهڙي بزرگ جي خدمت ۾ پهچي وڌي مرتبي وارو ٿي ويو. اهي صرف گمان آهن جيڪي سچائي کان پري آهن.

شيخ پڪاريءَ پنج پٽ ڇڏيا سڀني ۾ وڏو شيخ سعدي هو. جن جو ظاهر ۽ باطن ستن ۽ سچن ماڻهن وانگر سنجيده افعالن وارو هو. پيءُ جي خلافت جو خرقو پاتائين ڪجهه ڏينهن وڏن وارو طريقو ۽ سلسلو رکيائين بعد ۾ هجري سنه نو سو ڇهاسيءَ ۾ معنوي ملڪ ڏي هليو ويو.

پيو شيخ ڪمال هو جنهن دل جي سلامتي شڪستگيءَ سان جمع ڪئي ۽ مولا جي ديدار جو شوق ڪمال درجي جو رکندو هو. ان به هجري سنه هڪ هزار نو ۾ عارضي سراءِ کي ڇڏيو.

چوٿون پٽ شيخ جمال هو جيڪو حضور الاهيءَ جي صاحبن ۾ بارياب هو. هو کين قبوليت جي نظر سان ڏسندا هئا خاص ڪري شهسوار ميدان وحدت ۽ حقيقت شيخ ضياءُ الدين ابن شيخ محمد غوث قدس سرهما کان پاڻ خلافت جو پيرهن هجري سنه نو سو پنجاسيءَ ۾ پاتائون ۽ سالڪ شاهراه تجريد و تفريد شيخ محمود ابن شيخ جلال شطاري عشقيءَ جي خدمت مان چند سال رهي فيض حاصل ڪري اجازت نامو ورتائون. راقم ”گلزار ابرار“ جو پراڻي دلي دوست-آزاد مزاج-ڪشاده پيشاني-اڪيلائي پسند ۽ محبت سان ملڻ وارو سندن جهڙو ڪونه هو. هجري سنه هڪ هزار چوڏهن جي رمضان مهيني ۾ پاڻ رحلت فرمايائون هڪ پٽ شيخ شريف نالي ڇڏيائون. الله تعاليٰ کيس به ڪمالات جو شرف عطا فرمائي.

شيخ سيد نظام مانڊوي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد شرف جا پٽ آهن. جيڪو سيد غياث جو پٽ هو. ۽ سيد غياث حضرت سيد محمد گيسودراز رح جن جي پوڻن مان آهن. پاڻ جسم کي ڳاريندا

۽ روح جي پرورش ڪندا هئا. نفس تي فتحياب هئا. چون ٿا ته سندن والد، بزرگوار سڪونت ترڪ ڪري گلبرگ دڪن کان سلطان غياث الدين خلجيءَ جي دور ۾ مالوه جي طرف آيا هئا. پوءِ رهڻ لاءِ هيءَ جاءِ پسند ڪيائون. جڏهن سيد شرف عالم علويءَ ڏي ڪوچ فرمايو ته ان وقت سيد نظام نديو هو. جڏهن سندن هوش جو زمانو آيو ته شيخ برهان چشتيءَ جا مريد ٿيا. معاش جو ذريعو بيلداريءَ سان هئڻ. هڪ ڏينهن نقد رقم سان پريل هڪ ٿانوءَ هڪ ڀيت جي پاڙ مان نڪتو پاڻ ان کي مٽيءَ ۾ لڪائي گهر جي مالڪ کي سڏ ڪيائون ۽ چيائون ته مال زمين ۾ پوريل آهي ڪڍي کڻي وڃ جيئن کوٽائيءَ جو ڪم جاري رکجي. گهر جي مالڪ جواب ڏنو ته جيڪي ڪجهه به نڪتو آهي ان جو مالڪ ڪڍڻ وارو آهي. ڇو ته ان جي تقدير سان ۽ انجي ٻانهن جي ڪوشش سان نڪتو آهي. هڪ ڪلاڪ تائين گفتگو ٿيندي رهي آخرڪار جڏهن سيد انهيءَ ڪشاکش کان نجات حاصل ڪئي ته انهيءَ خوف کان ته مبادا ٻيهر وري ڪو اهڙو موقعو اچي ۽ حرص حرڪت ۾ اچي وڃي، ۽ دل ۾ ميلان پيدا ٿئي ۽ هٿ ان ڏي وڌي، انهيءَ پيشي کي ئي ڇڏي ڏنو ۽ ان کان پوءِ ڪاٺيون ۽ اٿو وڪڻي ان کي پنهنجو ذريعو معاش بنايائون.

انهيءَ عرصي ۾ هڪ رهنما بزرگ سندن وٽ اچي پهتو. ڪيترا سيرا اٿو خريد ڪيائين ۽ انهيءَ ئي رکيل ڪاٺين سان جيڪي دوڪان ۾ رکيل هيون. ماني پچائي صرف پنهنجي چاشت جي خوراڪ ٺاهي. کين ذڪر قربان جو طريقو ياد ڪرايو ۽ فرمايو ته خشڪ زاهدن واري رفتار ڇڏي ڏي ۽ عارف جي عاشقن جي دسترخوان جي چاشني چڪ. چون ٿا ته انهيءَ ذڪر جي مشق کي پاڻ ايترو ته وڌايائون جو شغل ڪرڻ وقت بدن جا عضوا الڳ ٿي ويندا هئن، ۽ جڏهن پاڻ فارغ ٿيندا هئا ته اُهي عضوا واپس ملي ويندا هئا.

سلطان بهادر گجراتيءَ جڏهن ماندوءَ کي فتح ڪيو هو ته سيد جي خدمت ۾ به ويو هو، ۽ نذر ۾ گهڻو ئي مال پيش ڪيو هئائين. پاڻ قبول فرمائي سڄو مال عمارت ۾ لڳائي ڇڏيائون ۽ هڪ وڏو گنبد والد بزرگوار جي قبر تي به تعمير ڪرايائون. ۽ پوءِ جڏهن جنت آشيانيءَ جي آمد ماندوءَ ۾ ٿي ته انهن به ديدار جو عزم ڪيو. مجلس گرم ٿي ۽ رازداريءَ جون ڳالهيون ٿيڻ لڳيون ۽ گهڻيون ئي عمديون ۽ دلچسپ ڳالهيون ٿيون.

چون ٿا ته سندن 24 پٽ هئا. انهن ۾ ست ڄڻ ته بي بها موتي هئا. سيد داؤد- سيد حميد- سيد جمن- سيد برهان الدين- سيد ڪمال- سيد سالار ۽ سيد فريد ڪجهه فرزندن کي رسمي علم به حاصل هو. ۽ ڪي معرفت الاهيءَ جي عالي مرتبن کي پهچي گهڻن جا پيشوا ٿيا. نياڻن مان هي چار ممتاز هئا: پهريون سندن پير جو پوٽو شيخ نصيرالدين ابن شيخ جلال ابن شيخ برهان چشتي- ٻيو شيخ جمال ٽيون شيخ چاند چوٿون شيخ شرف الدين. انهن چئني مان هر هڪ اهل عرفان- اهل ذوق ۽ اهل وجد هئو.

سيد نظام تاريخ اڻويهين ذوالحج هجري سنه نو سو پنجاهه ۾ حج لاءِ سفر ڪيو. آخري آرامگاهه والد بزرگوار جي گمنبد ۾ اٿن، جيڪو ساگر تال جي ويجهو آهي.

مصرع: صفاد مروه اوکوئي حق شناسي بود.

سيد حسين رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد محمد جا فرزند هئا جيڪو جلال ابن زهيد جو پٽ هو. پاڻ اصل ۾ ترميد جي سادات مان آهن. سندن اٺون ڏاڏو سيد جلال الدين هندستان جي طرف ترميد کان آيو هو. ان وقت اٺين صديءَ جي شروعات هئي. ۽ سارن نالي ڳوٺ جيڪو جونيپور سرڪار جي پسگردائي ۾ آهي گوشتي نشين ٿي ويا. انهن کي به پٽ هئا سيد علما ۽ سيد جلال- هي سيد حسين جيڪو آهي. ٻئي پٽ جي پوٽن مان آهي. سيد حسين جي ولادت باسعادت جي جاءِ گواليار آهي سندن والد ماجد سيد محمد سلطان ابراهيم لوڌيءَ جي عهد ۾ سارن ڳوٺ کان جيڪو سندن آبائي وطن آهي گواليار آيا هئا. انهن ڏينهن ۾ قلعي جو حاڪم نثار خان سارني هو. ان ڪمال محبت ۽ تعظيم سان سندن استقبال ڪيو ۽ فوراً ضروريات جو انتظام ڪيائين. انهيءَ عرصي ۾ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ قطب الاولياءِ غوث العرفا شيخ محمد غوث قدس سره به شرقي ملڪ کان جيڪو سندن قيام گاه هو گواليار ۾ آيا. جڏهن جنت آشياني همايون بادشاهه بنگال صوبي کي فتح ڪرڻ لاءِ ڪڍج فرمايو ته دارالخلافت آگرو مرزا هندال جي حوالي ڪيو. ناتجربڪار خبر ڏيندڙن اها صدا مرزا کي ٻڌائي مرزا دوراندیش نه هو ۽

حڪومت جي هوا هن جي ڪنن ۾ ڀرجي وئي. انهيءَ باري ۾ دولت جي دوستن ۽ نالاٽن جي مشوري سان اها ڳالهه فيصلو ٿي ته شيخ بهول اسان جي بادشاهه جو پير آهي ۽ شيخ محمد غوث پير جو پيءُ آهي جيستائين اهي ٻئي بزرگ عالم ملڪوت ڏي روانا نه ڪيا ويندا. مرزا جي آرزو پوري نه ٿيندي. شيخ بهول دارالخلافت آگري ۾ موجود هئا. کين اتي ئي شهيد ڪيو ويو. شيخ غوث الزمان گواليار ۾ تشریف رکندا هئا. انڪري گواليار جي حوالدار سلطان ميرڪ جي نالي حڪم جاري ڪيو ويو ته جيئن به ٿئي هر ممڪن طريقو اختيار ڪري شيخ محمد غوث کي دارالخلافت ۾ روانو ڪيو. اتفاق سان شيخ محمد غوث کي انهي معاملي جي حقيقت معلوم ٿي وئي ان ڪري راتون رات ماڻهن کان لڪي اڪيلا گواليار کان نڪري ويا ۽ مشرق جي زمين تي وڃي پهتا جتي همايون جو لشڪر هو. ليڪن گهر ٻار سڀ ڪجهه لڳي وين ۽ ٻارن ٻچن کي نهايت تنگيءَ جي نوبت پهتي. جڏهن همايون واپس ٿيو ۽ اها شورش به ٿڌي ٿي ۽ شيخ محمد غوث به پنهنجي وطن ۾ اچي پهتا ته اها ڳالهه ذهن نشين ڪئي وئي ته جيڪا آفت ۽ مصيبت گهر ٻار ۽ ٻچن کي پهتي هئي. اهو سڀ سيد محمد سارنيءَ جي چوڻ سان ٿيو هو ۽ پوءِ جن افواه ڦيلايو انهن ئي ماڻهن محض گمان ئي گمان تي سيد محمد جي گهر وارن سان مڪر ڪري هي ذهن نشين ڪرايو ويو ته توهان جي اولاد جي واسطي شيخ محمد غوث جلائي تعويذ ساڙي ٿو. اها وحشتناڪ خبر ٻڌي ماءُ ان کان سواءِ نجات جو ڪو رستو نه ڏٺو جو پنهنجي وڏي پٽ سيد حسين کي جنهن جي حسين صورت ڏسي يوسفِي حُسن ياد ايندو هو، خدمت ۾ موڪلي ۽ توهمي تقصير جو عذر ۽ معذرت ڪري معافيءَ لاءِ عرض ڪري.

جڏهن هي نوجوان سعادتمند قدم بوس ٿيو ته شيخ محمد غوث مهربانيءَ جي نظر سان نهارين ۽ کين ڏاڍي خوشي حاصل ٿي ۽ اهڙي طرح ڏينهنون ڏينهن گنجائش ۽ رسوخ جو درجو وڌندو ويو. جڏهن سترهن سال عمر ٿين ته مريد ٿيا ۽ سلوڪ جي طريقي تي مقامات طءُ ڪري خداشناسي-حق داني-۽ حقيقت پرستيءَ سان ممتاز ٿيا. آخر ۾ وحدت الوجود جا آثار زور شور سان غالب آيا. ايتري قدر جو سلوڪ کان باز رکي ٽيهن سان جي عمر ۾ جذبي جي نوبت

پهتي. جنهن زماني ۾ قطب الاولياءِ غوث الزمان، شير خان سور جي شورش جي سبب گجرات ڏي هجرت فرمائي ان زماني ۾ پاڻ ساڻن گڏ هئا. هڪ ڏينهن هڪ جاءِ تي چند بوالهوسن (نفس پرستن) جي مجلس هلي رهي هئي، ته هن مجذوب صاحب جو به اتان گذر ٿيو. مجلس ۾ اندر گهڙي ويا ۽ پاڻيءَ جو هڪ ٿانو کنيائون. مجلس وارن هن کي مجذوب نه پر چور تصور ڪيو. سمجهه کان ڪم نه ورتائون. ڪاوڙ ۾ اچي ويا. انهيءَ دوران هڪ مجلس مان ناعاقبت انديش اٿيو ۽ تلوار کڻي کين شهيد ڪري ڇڏيائين. خوابگاه محمود آباد اٿن جيڪا احمد آباد کان ڏهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي.

سيد علاء الدين مجذوب المشهور به علاول بلاول رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو سيد سليمان آهي. سندن وڏو ڏاڏو سيد حسن حسيني گذريل زماني ۾ رسول اڪرم ﷺ جن جي مديني منوره کان هندستان آيو هو. جڏهن هند جي شرقي زمين تي پهتو ته ڳوٺ ردوليءَ ۾ مشيعت ايزديءَ مطابق سير جي مسافت به انجام ڪي پهتي ۽ انهيءَ ڳوٺ جي هڪ ڪنڊ ۾ قيام ڪيائين، ۽ رب سان لو لڳايائين. ڪجهه وقت ۾ کيس گهر به مهيا ٿي ويو. خاندان- فرزند- تعلق رکڻ وارا ۽ درويش گهڻا ٿي ويا. جڏهن سيد سليمان جي زندگيءَ جو تخت برباد ٿيو ته پاڻ پنهنجي ڪافي ملڪيت ڇڏيائون جنهن ۾ نقد رقم- ڪپڙا- ڳوٺ- ۽ زرعي زمين وغيره به هئي. انهيءَ ڪري پٽن ۾ جهڳڙا فساد شروع ٿيا. شيخ علاول سڀني ۾ ننڍو هو، ۽ سڀني سان سٺو سلوڪ رکندو هو انڪري ڪجهه پائرن کين ماري ڇڏڻ جو ارادو ڪري سندن واسطي يوسفِي ولايت ثابت ڪئي. سندن ماءُ به کين گهڻو پيار ڪندي هئي. جڏهن ان کي هي حال معلوم ٿيو ته هن حجاز جي سفر جو ارادو ڪري کين ساڻ وٺي ڳوٺ مان خاموشي سان نڪري آئي. ڏينهن جو بگهڙ صفت پائرن جي پويان اچڻ جي خوف کان لڪندا وتندا هئا ۽ رات جو جيترو هلي سگهندا هئا سفر ڪندا هئا. جيسين هن خوف کان امن حاصل نه ٿين اهڙيءَ طرح جنگلن بيابانن ۾ هلندا رهندا هئا. ڇو ته سڄي نيت جو وڻ هميشه مرادن جو ڦل ڏيندو

آهي. ان ڪري پاڻ ٻئي حرمين شريفين جي زيارت کان مشرف ٿيا. وري چند سالن کان پوءِ سندن والده ماجده پنهنجي زندگيءَ جي امانت تقدير جي لڪڻ واري جي حوالي ڪئي. هڪ غريبي حال ان تي ماءُ جي فراق جو درد وڌي ويو. لاچار مشغوليت لاءِ انهيءَ علائقي ۾ هڪ عرصي تائين رسمي علم حاصل ڪندا رهيا. ۽ پوءِ دنيا جو گشت ڪيائون ۽ جيئن ته سفر جي شروعات هند کان ٿي هئي ان ڪري آخر وري انهيءَ ئي نقطي تي اچي بيٺا. مدت تائين دهليءَ ۾ شيخ لادن مفتيءَ جي درس ۾ ويهي تفسيرن جو مطالعو ڪيائون ۽ انهيءَ دوران هميشه خواجه بختيار ڪاڪي رح جي مزار قطب المدار تي حاضر ٿي معنوي فروغ جي استدعا ڪندا رهندا هئا. جڏهن وقت اچي ويو ته کين مطلق جذبي ڪٿي ورتو جيڪو حقيقي وحدت سان گهيريل هو، ۽ دارالخلافت آگري ۾ قيام جو حڪم ٿيو. پاڻ انهيءَ شهر ۾ جمنا درياه جي ڪناري حجرو تيار ڪري ان ۾ قرآن شريف جي تلاوت ۽ تفسيرن جو مطالعو ڪري مشغول رهندا هئا. هنن ڏينهن ۾ فردوس مڪاني بابر بادشاه جي حڪومت جو زمانو هو. سندن ڪشف ۽ ڪرامتن جي متعلق ڪجهه حالات هي آهن- شيخ منور چشتي رح لکن ٿا ته پاڻ مٽي ۽ گاري جي ڪم ۾ ڦاٿل رهندا هئا. ۽ انڪري مونکي حيرت تي حيرت آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ فرمايائون ته منور، علاؤالدين جو ته گاري مٽيءَ جو شغل ٿورا ڏينهن آهي ان کان وڌيڪ نه آهي. ليڪن تون هن ڪم ۾ آخر دم تائين ڦاٿل رهندين. آخرڪار جيئن پاڻ فرمايائون تيئن ٿيو. شيخ حاتم سنبلِي رح جن ان زماني جي باعمل عالمن مان هئا. هڪ دفعي اهو ٻڌڻ ۾ آيو ته هڪ درويش شرعي احڪامن جي دائري کان ٻاهر قدم رکي ڪرامتون ۽ مقامات جي دعويٰ ٿو ڪري. جڏهن مان آگري شهر ۾ سندن حضور ۾ ويس ته سڀ شرعي حاڪمن جون پڇڙيون جيڪي مان پنهنجي خيال ۾ سوجهندو ويس، اُهي سڀ عقيدت ۽ اخلاص مان بدلجي ويا ۽ اعتراض مسئلن کي مان عرض به نه ڪري سگهيو هئس ته پاڻ انهن جا اڳ ۾ ئي شافي جواب ڏنائون. وقت جو دانءُ شيخ مبارڪ خضر رح فرمائڻ ٿا ته جڏهن مان گجرات کان دارالخلافت آگري آيس ته پهريائين سندن خدمت ۾ حاضر ٿي بشارت جو اميدوار ٿيس، ته پاڻ اهڙي دلڪش تقرير سان مونکي خوشخبري ڏنائون ته هن ئي سعيد شهر ۾ توکي قيام ڪرڻ گهرجي. تنهنجي خاندان ۾ عالي درجي فرزند- وافر

علم ۽ ڪثير دولت جون نعمتون جلد نصيب ٿيڻ واريون آهن. ليڪن ان سان گڏ اهو به آهي ته تنهنجي سلسلي ۾ هڪ وڏي آفت ۽ مهلڪ فتنو به پيدا ٿيندو جيڪو تهمت ۽ بدناميءَ جو سبب ٿيڻ وارو آهي. پريشان نه ٿجانءِ ڇو ته **اَرَدَعَا رَبُّكَ وَمَا قَلَىٰ - وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْاَوَّلَةِ** نتيجو آخرڪار خير آهي. شيخ مبارڪ فرمائي ٿو ته توهان جي دل خوش ڪندڙ فرمانن موجب آخرڪار آهي سڀ آثار نظر اچڻ لڳا.

چون ٿا ته شيخ نظام نارنولي رح پنهنجي وقت جا قطب هئا انهن سندن پيرهن مجذوب الاهيءَ جي خدمت ۾ موڪليو هو ۽ فرمايو هو ته جتي رهڻ لاءِ پاڻ حڪم فرمائين ان کي ئي پنهنجو وطن سمجهڻ گهرجي. جڏهن نظام العالم سندن خدمت ۾ پهتا ته پاڻ فرمايائون ته اي ثاني نظام تنهنجي ظاهر ٿيڻ جي جاءِ نارنول ئي آهي. تنهنجي ڪم جي رونق- انجو اجر انهيءَ مقام سان وابسته آهي جيڪو پنهنجي وقت تي ظاهر ٿيندو. آخرڪار وقوع ۾ به آيو. انهيءَ طرح آيو جيئن پاڻ فرمايائون.

شيخ عبدالله بخاري رح سندن هر عصر درويش هئا. جيئن ته پاڻ وحدت جي درياه ۾ گهڻو مستغرق رهندا هئا. موجن تي موجون اينديون هيون ۽ سکر جي حالت بلڪل غالب رهندي هئي ان ڪري شيخ عبدالله بخاري سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ته جيئن کين انهن جذبن جي حالتن کان هوش ۾ آڻي. انهيءَ دوران هڪ لوڻو سندن سامهون آيو پاڻ اهو بخاريءَ جي هٿ ۾ ڏنائون بخاريءَ ان کي ٻه ٽڪر ڪري چيو ته جيڪا لذت دوائيءَ ۾ آهي اها وحدت ۾ ناهي. پاڻ جواب ۾ معرفت توحيد ۽ ذوق فنا جي متعلق ڪجهه ڳالهيون پنهنجي زبان سان اهڙي طرح بيان ڪيون جو نصيحت ڪرڻ واري جي دل قابو ۾ نه رهي. ديوانگيءَ ۽ ربودگي بخاريءَ جي حالت ۾ وحدت جو اهڙو ته مزو پيدا ڪيو جو سمجهي ويو جيڪي نه ڄاڻندو هو.

هڪ شخص شيخ علاؤالدين دهلويءَ جي خليفي جو پٽ هو. هن کي هن جي پير دارالخلافت آگري ۾ انهيءَ لاءِ موڪليو ته اسانجو سلسلو جاري ڪري. ۽ اتان جي ماڻهن کي هدايت ڏي. جڏهن خليفي جو پٽ سيد علاؤالدين مجذوب جي خدمت ۾ آگري ۾ پهتو ته پاڻ فرمايائون ته تنهنجي پير توکي هن شهر جي

شيخيء لاءِ موڪليو آهي. هي امان جو گهر ۽ ماسيءَ جي گهٽي ناهي، هتي رهڻ جي معنيٰ شينهن سان پنجا ويڙهائڻ جي مثل آهي. تو جهڙي پڪريءَ کان اهو ڪم نه ٿي سگهندو. چون ٿا ته به ٽي ڏينهن گذريا ته دستن جي بيماري اچي لڳس جيترو علاج پيو ڪري اوتري بيماري وڌي پئي آخرڪار علاج ڇڏي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. پاڻ فرمايائون ته غم نه ڪر صحت اچي ويندي ۽ تنهنجي ڪم جي جاءِ ڳوٺ امروھ آهي. هڪ ڪمبل تي ويٺا هئا اهو خليفن جي پٽ کي ڏنائون. خليفن جي پٽ پنهنجي مٿي تي ٻڌي امروھ وڃڻ جي اجازت گهري. اتي ان کي رونق حاصل ٿي.

شيخ راجوءَ نالي هڪ جوان بني اسرائيل گروه مان هو ان سندن حاضري پاڻ تي لازم ڪري رکي هئي. آهستي آهستي اها نوبت آئي جو سندن حالات ۽ عادتن تي شيڊا ٿي پيو. سندن هڪ منٽ جي جدائي به دشوار ٿي پئي. هڪ ڏينهن پاڻ هن تي مهربان ٿي پيا. هن لاءِ هڪ گره زمين تي رکيائون هن ڪمال تواضع ۽ نهايت ادب سان چين سان کنيو ۽ ڳهي ويو. بس جيڪا نعمت هو گهري پيو حاصل ٿي ويس پاڻ ان کي ڳوٺ آهار ۾ موڪليائون اتي هن جي شيخوخيت رونق حاصل ڪئي. انهيءَ جاءِ تي هڪ جادوگر جوڳي هو اهو بحث ڪرڻ لڳو. شيخ راجوءَ موسوي ولايت جي ذريعي ان جي جادوءَ کي باطل ڪري پنهنجو عاشق بنائي ڇڏيو.

اهڙي قسر جون عمديون ڪرامتون ڪيتريون ئي بيان ٿيل آهن پر جيئن ته هي مختصر ڪتاب آهي ۽ گهٽ گنجائش ٿو رکي. لهنذا نه لکيون ويون. سيد زين العابدين نالي هڪ عالم سندن معتقدن مان آهي انهيءَ هجري سنه هڪ هزار نو ۾ هڪ رسالو لکيو آهي. جنهن ۾ سندن حالات تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن. خدا ڪري شائقين جي مطالعي ۾ اچي. علاؤالدين مجذوب جي رحلت جي تاريخ سنه 953 هه آهي.

شيخ ڪمال الدين قريشي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شاهه عبدالرزاق جهنجهانويءَ جا مريد آهن. گجرات جي وڏن بندرن مان هڪ بندر ۾ پاڻ پير جي حڪم سان قيام فرمايائون ۽ طريقت ۾ اهل

حقيقت جي مقامات تي پهچي سلسلو ۽ رهنمائي جاري ڪئي هئائون. گهڻن ئي ماڻهن سندن هدايت جي ڪري ڪمالات ۽ حالات جو مزو حاصل ڪيو آهي.

شيخ احمد پور نعمت رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت باسعادت جي جاءِ چنڊيري آهي. قادر شاهه جي عهد ۾ مالوه جا شيخ الاسلام هئا. سندن چوٿون ڏاڏو شيخ علاؤالدين مقتول ملتان کان آيا هئا. ۽ ايزدي مشيئت سان گواليار ۾ قيام فرمايائون ليڪن پٽن کي هميشه اهو خوف ڏياريندا رهندا هئا ته بت پرستن جو اوچتو غلبو ٿيڻ وارو آهي. مطلب ته جڏهن ذڪر ڪيل فتني جي شروعات ٿي ته گواليار جي باشندن تي آفت آئي. شيخ الاسلام جو ٽيون ڏاڏو شيخ اسماعيل هو. شيخ اسماعيل چڙهن جي جماعت ساڻ ڪري چنڊيريءَ ويا، ۽ اتي ئي گهر به ٺاهيائون. انهيءَ جاءِ تي شيخ نصيرالدين ابن شيخ اسماعيل ۽ شيخ نعمت الله ابن شيخ نصيرالدين جون علمي صورتون ظاهري وجود ۾ ظاهر ٿيون. انهيءَ ئي جاءِ تي استعداد جي ڪمال کي پهچي وجود کان عدم ڏي روانيون ٿي ويون. صوفين جي اصطلاح مطابق پهرين حالت جو نالو وجود ممڪن ۽ پوئين حالت جو نالو عدم اضافي آهي. انهن حالتن کي مبداءِ ۽ معاد به چوندا آهن. ان کان پوءِ شيخ الاسلام پنهنجي والد جا جانشين ٿيا. جڏهن راڻي چيتور چنڊيريءَ کي شڪست ڏني ته پاڻ پٽن ۽ عزيزن کي ساڻ ڪري ٻين ماڻهن سان گڏ چيتور ۾ هليا آيا. چيتور هڪ ڳوٺ آهي ڪالپي سرڪار جو. هتان جو حاڪم اوحد خان فيروز نيڪ انسان هو. ان اچڻ وارن کي عزت ۽ تعظيم سان اچڻ ڏنو. ۽ حڪم ڏنو ته هتان جي ماڻهن کي گهرجي ته چنڊيريءَ جي آفت زده ماڻهن سان برادرانه سلوڪ ڪن ۽ پنهنجو سامان ۽ سرمايو اڏو اڏ ڪري تقسيم ڪن ته جيئن هنن ماڻهن جيڪا تڪليف ڏني آهي ان کي وساري ڇڏن. اهل اسلام جي خرابي جڏهن سلطان بهادر گجراتيءَ ٻڌي ته ان کي غيرت آئي ۽ هو وڏو سپاهه وٺي روانو ٿيو ۽ قلعي چيتور جو محاصرو ڪيائين جيڪو راڻي جو پراڻو وطن آهي ۽ تمام وڏي جنگ ٿي. جيئن ته جنگ جي ذريعي قلعي جي فتح ڏکي معلوم ٿي. لهنذا علما جمع ٿيا ۽ فتوا ڏنائون ته اسلام جو مان مٿانهون ڪرڻ لاءِ سڀه سالار

کي عقلاً ۽ شرعاً جائز آهي ته جيڪي اسلام جا مطيع ناهن انهن کي قسر ۽ صلح سان قبضي ۾ آڻي ماري ڇڏي ۽ فريب ۽ بهاني سان انهن تي فتحياب ٿئي. چنانچہ راڻي کي صلح جي بهاني سان پڪڙي تلوار سان ماري ڇڏيائون. ان کان پوءِ سلطان شڪار ڪيڏندي راسين جي قلعي ۾ پهتو. جيڪي ماڻهو چنڊيريءَ کان جلا وطن ٿي چٽور ۾ آيا هئا انهن کي سڏائڻ لاءِ حڪم جاري ڪيائين اهي ماڻهو حڪم جي تعميل ۾ راسين ۾ آيا. سلطان ان وقت چوگان بازيءَ ۾ مشغول هو. فرمايائين جلد پيش ڪيا وڃن ۽ جلد انهن جي اندرين زخمن جو علاج ڪيو وڃي. اهڙي طرح ڪجهه ماڻهن کي ته سندن وٽل دنياوي مال جنهن جي مقدر ۾ جيترو هو مليو ۽ ڪجهه ماڻهو جتي لٿل هئا اتي پيا رهيا ۽ قناعت تي رهيا. انهن ئي ڏينهن ۾ سلطان ته گجرات روانو ٿي ويو ۽ ملو خان جيڪو قادر شاه جي نالي سان مشهور هو خبر پهتي شيخ احمد ۽ ٻيا ڪجهه متوڪل اڪيلائي پسند ماڻهو راسين ۾ آهن. جن جي روزي آسمان ۾ آهي. اهو ٻڌي اسلام جي محبت جوش ۾ آئي هڪ دلسوز دانشمند کي موڪليائين ۽ اهو انهن کي نهايت عزت سان اُچين ۾ وٺي آيو. پاڻ باقي عمر شيخ الاسلاميءَ جي مسند تي ويهي هدايت جاري رکي ۽ جيڪي سالڪ هئا انهن کي تيزروي سيکاري ڏهين صديءَ جو آغاز هو جو قلعي اُچين ۾ ئي آرام گاه اختيار ڪيائون. ٻه پٽ هئڻ شيخ جمال ۽ شيخ عبدالقادر.

مخدوم اعظم مولانا خواجگي احمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ جلال الدين جا پٽ آهن. جيڪو دوست محمد ڪاشاني قليچيءَ جو پٽ هو ۽ دوست محمد ڪاشاني شيخ برهان الدين قليچ جي پوٽن مان آهي جيڪي صديقي نسب ۽ حنفي مذهب هئا ۽ ڪاشان فرغانه پيدائش جي جاءِ هئن. سندن تلقين سان عقل جي آئيني ۾ صفائي پيدا ٿيندي هئي. ۽ تلقين جي آئيني ۾ حقيقتون نظر اينديون هيون. مولانا محمد قاضيءَ جا مريد هئا. جيڪي خواجہ احرار عبيدالله باغستانيءَ جي وڏن خليفن مان هئا. سندن وصال جي تاريخ جنهن کي عوام وفات چوندا آهن هجري سنه نو سو اڻوڻجاهه هئي ۽ هجران جو زمانو جنهن کي ماڻهو زندگي چوندا آهن انهنتر سال ٻڌائن ٿا.

جن ڏينهن ۾ والي ملڪ ظهيرالدين محمد بابر بادشاهه گرگاني تيموريءَ هندستان فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو انهن ڏينهن ۾ سلطان ابراهيم لودي ملڪ دهليءَ جو بادشاهه هو ان سان تمام وڏي لڙائي لڳي. جيئن ته گرگاني فوج لڙائيءَ جي طاقت پاڻ نه ڏني ته سپهه سالار جو بيان آهي ته مون حليه احراريه جو تصور ڪيو. هڪ سوار نظر آيو جنهن جو گهوڙو ۽ لباس ٻئي سفيد هئا ۽ هن دشمنن جي فوج سان تلوار هلائي مار ڏاڙ شروع ڪئي. توري عرصي ۾ اها لڙائي فتح ٿي وئي ۽ لوديءَ جي فوج ڀڄڻ کي غنيمت بلڪ زندگانيءَ جو باعث سمجهو. سپهه سالار جو بيان آهي ته مون انهيءَ حليي کي عبارت ۾ لکي ڇڏيو. جڏهن لڙائيءَ جو شور ۽ غوغا ختم ٿيو ته مون هي واقعو دانشمندن جي روبرو بيان ڪيو جيڪي مون وٽ هئا. انهيءَ مجلس ۾ ان سلسلي جي بزرگن مان به هڪ صاحب هو. انهن فرمايو ته هي حليو مبارڪ مولانا خواجگي احمد جو آهي. مون انهيءَ ئي ڏينهن مير قوزيءَ کي جيڪو منهنجي وڏن اميرن مان هو، اهو حليه وارو ورق ۽ ان سان گڏ گهڻائي تحفا ۽ هدايا ڏئي سندن خدمت ۾ روانو ڪيو ۽ ڪجهه بيت نياز نامي ۾ لکي پنهنجو ضمير سندن روبرو ظاهر ڪيو.

گهڻا ئي بيدار مغز ماڻهو ساڻن بيعت هئا. ڪنهن حد تائين سندن معرفت ۽ حالات سندن بزرگوار خليفن ۽ فرزندن جي ياداشت کان معلوم ٿيندا. انشاء الله العزيز- خدا ڪري ته اهي حالات شائقين حكايات کان مخفي نه رهن. جيئن ته راقم تعريف ۽ پسنديءَ عادت جي لکڻ ۽ قلم جي واڳ کي چڪي رکيو آهي ڇو ته تحرير مان معلومات جون ضروري ڳالهيون فراهم ڪرڻ تائين محدود رکڻ اصل مقصد آهي حالانڪ حق ته اهو هئو ته هنن بزرگن جي تعريف ۽ نثر ۽ نظم ۾ لاتعداد گل نثار ڪجن ها.

مولانا محمد مجد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سڀني علمن ۾ سندن طبيعت لڳندي هئي. سلطان محمود ابن مظفر ابن محمود جو زمانو هو جو پاڻ حجاز کان گجرات آيا هئا. سلطان سندن شاگرد ٿيو ۽ خدا جو شڪر ادا ڪيائين ۽ سندن رتبو بلند ڪرڻ ۾ حد درجي جي

ڪوشش ڪيائون. جملته الملڪي جو منصب ۽ خداوند خانيءَ جو لقب عطا فرمايائون. ساڳي طرح سلطان محمود جي پٽ سلطان بهادر به سندن تعظيم ۾ پيءُ کان ڪجهه وڌيڪ ئي ڪيو. جن ڏينهن ۾ جنت آشياني نصيرالدين همايون بادشاهه گجرات جو صوبو فتح ڪيو ۽ سلطان بهادر فوج کي ڇڏي دريا بار جي جزائر ۾ پهچي ويو ته ان وقت پاڻ گجرات ۾ هئا. جنت آشيانيءَ سان ملاقات ڪيائون. تعظيم ۽ تڪريم جا مدارج ادا ٿيا. شاهي عنايت جي ڪشش کين لشڪر سان گڏ دهليءَ ۾ وٺي آئي ۽ هن دلڪش مقام سندن دل جي دامن کي پڪڙي ورتو. لاچار قيام ڪرڻو پيو. شير شاهه سوريءَ جو زمانو هو جو پاڻ دارالسرور ڏي روانا ٿي ويا. پاڻ طبقه مغربيه احمديه ۾ بيعت هئا ۽ انهيءَ ئي سلسلي جي پيرن جي روش تي طريقت جو سلوڪ به رکندا هئا.

شيخ چندن دسوري (مند سوري رحمۃ اللہ علیہ) جي ياد ۾

پاڻ شيخ بدھا جا پٽ هئا. ۽ شيخ بدھا جي پيءُ جو نالو شيخ چچو هو. شيخ صدرالدين خاموش چشتيءَ جا مريد هئا. سندن ڦيڻو چنڊو اثراتو هو. ظاهر ۽ باطن جا ڪمالات به رکندا هئا. ايزدي جذبات ۽ سلوڪ جا مقامات به کين حاصل هئا. آسماني خزانن جا دروازا سندن هٿ تي کليل هئا. هميشه نقد يا جنس احتياج ۽ خواهش مطابق ضرورتمندن کي بنا دير جي ڏئي ڇڏيندا هئا. هر هڪ فن جا ڪتاب فراهم ڪري مستحق عالمن ۽ طالبن کي پهچائيندا هئا. سواليءَ جو محروم رهڻ پاڻ تي حرام سمجهندا هئا. سلطان بهادر گجراتي سندن معتقد ۽ ارادتمند هو. هن سلطان جي زماني ۾ پوپٽ راءِ رايسينيءَ سان سندن عزيزن ۽ درويشن جي لڙائي جاري رهندي هئي. پاڻ ڪلمه حق کي بلند ڪرڻ لاءِ هنن ماڻهن جي مدد ۾ وڏي لڙائي ڪئي. سندن قبيلي جا گهڻا ماڻهو شهادت جي درجي تي پهتا.

چون ٿا ته شيخ منجهو اجميري حجاز جي سفر کان واپس هند آيو ته هڪ وزني زنجير پنهنجي پيرن ۾ انهيءَ شرط سان وڌي هڻائين ته مشائخ جي ديدار سان هيءَ وزني زنجير جنهن جي ڏسڻ سان پيرن مان ڪلي پوندي ان جي بيعت جو طوق پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهندس. اهڙي طريقي سان منزل در منزل هلندا

مندسور ۾ آيا. شيخ دان ۽ شيخ سلطان شيخ چندن جي. وڏن خليفن مان هئا. پهريائين شيخ منجهو هنن بزرگن جي خدمت ۾ حاضري ڏني ۽ زنجير وجهڻ ۽ ڪولڻ جو شرط به بيان ڪيائين هنن بزرگن فرمايو ته بيشڪ اسان جي پير بزرگوار جي مشڪل ڪشا جمال سان هي مسئلو حل ٿي ويندو. جڏهن وعدو پورو ٿيو ۽ جيئن چيو هئائين تيئن ٿيو ته انهيءَ ئي وقت بيعت ڪيائين.

اهڙي قسم جون ڪرامتون ماڻهو گهڻيون بيان ڪن ٿا. ٽيوهين رمضان هجري سنه نو سو ٽيونجاهه ۾ پاڻ عالم علويءَ کان ڪوچ فرمايائون. خوابگاه ٽوڊي (مندرسو جي ڪناري هڪ ننڍي پهاريءَ تي) آهي.

چون ٿا ته سندن جد امجد شيخ چچو راڻو ڪي سڪندره ۾ رهندا هئا. تقدير سان وطن ترڪ ڌڪري سير جو ارادو ڪيو هئائون. ليڪن آخرڪار داڻي پاڻيءَ جي زنجير سندن سير ڪندڙ پيرن ۾ پئجي وئي ۽ مند سور جي ويجهو قيام فرمايائون. شيخ موسيٰ اجيني-شيخ لال گجراتي ۽ شجاعت خان پيءُ باز بهادر خان افغان جيڪو ڪجهه سال مالوه جو حاڪم به رهيو هو. سندن مريدن مان هئا. رحمهم الله.

شيخ چندن جو پٽ شيخ محمد آهي. هجري سنه هڪ هزار چوڏهن ۾ اسي ورهن جي عمر اٿن ۽ پاڻ ئي سجاده نشين آهن. صورت بلڪل درويشن جهڙي-تن صوفين جهڙو-دل سادي ۽ خدا دوست پير آهن الله تعاليٰ انجام به خير سان ڪري. مٿي جيڪي لکيو ويو آهي سڀ سندن بيان ڪيل لکيو ويو آهي.

سيد زهيد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شاهه بڏها جا پٽ آهن. شاهه بڏها جي والد جو نالو حمزه ابن قطب ابن عمر ابن جلال هو. قدس الله اسرارهم- سندن پيدائش جي جاءِ ۽ آخري آرامگاهه ٻئي سارن ڳوٺ ۾ آهن. شيخ محمد عيسيٰ جونيوريءَ جا خليفه آهن جيڪو ٻن واسطن سان نصيرالاوليا چراغ دهلويءَ کي پهچي ٿو. چون ٿا ته سندن مٿو مراقبي لاءِ ڳوڏن کان سواءِ ڪجهه ڄاڻندو ئي نه هو. ۽ سندن اڪيون شوق جي گرڻي کان سواءِ ڪابه ڳالهه پسند نه ڪنديون هيون. سندن سيني ۾ عشق جي شورش کانسواءِ ڪنهن به قسم جو خيال نه هو. ۽ سندن ضمير ۾ مولا جي ياد

کان سواء ڪا به ڳالهه نه ايندي هئي. پاڻ زندگيءَ جو سڄو زمانو مراقبي ۽ انتظار ۾ ئي گذاري ڇڏيائون. شيخ قاضن شطاري جيڪو شاھ عبداللہ شطاري رح جن جو وڏو خليفو هو. سندن نياڻو هو ۽ شاھ ابوالفتح هديہ ولد شيخ قاضن شطاري ۽ پير حاجي حميدالدين حضور سندن نياڻيءَ مان آهي.

مولانا قاضي خان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ يوسف ناصحيءَ جا پٽ آهن. جلال الحق سندن لقب آهي. پيدائش جي جاءِ ظفر آباد جونپور آهي. بيعت جو شجرو ۽ خلافت جو خرقو شيخ حسن طاهر جي خدمت مان حاصل ڪيو هئائون. قدس سرهما. ڪشفي ۽ لدني علمن مان ڪافي حصو کين مليو هو. بلند فطرت وارا جيڪي دوئيءَ (پيائيءَ) کان بلڪل علحده آهن. انهن جا اصطلاحات سمجهڻ ۾ پاڻ زماني ۾ اڪيلا هئا. سندن پير پنهنجي حياتيءَ ۾ طريقت جي سالڪن کي سندن حوالي ڪري ڇڏيندو هو. بلڪ پنهنجي فرزند شيخ عبدالعزيز کي به سندن سپرد ڪري ڇڏيو هئائون. ته جيئن پاڻ کين خداشناسي جي پسندیده افعالن جي تعليم ڏين. ايتري زيبائش جيڪا پيرزادي جي حالات ۾ ملي ٿي، سندن ئي تربيت جي ڪري آهي. سندن رحلت جو سال ڏهين صديءَ جو پيو اڌ آهي.

شيخ محمد عيني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن بزرگ اسوة الاولياءِ عين القضا همداني قدس سره کي پهچن ٿا. همدان کان پاڻ هرمز کان ٿيندا گجرات ۾ آيا ۽ احمد شاھ ۾ رهائش اختيار ڪيائون. هتي کين فرزند ٿيو. جيڪو عقلمند ۽ خداشناس هو. سڀني ۾ وڏو شيخ شهاب الدين هو جيڪو دينداري-طلب علم ۽ تعليم ڏيڻ ۾ پوري دسترس رکندڙ هئو. ۽ اهوئي پيءُ کان پوءِ جانشين ٿيو ۽ شيخ شهاب الدين جا به ڪيترائي پٽ آهن. جن مان هڪ شيخ حسن کي سجاده نشين جو درجو مليو. پنهنجن جهانن جا ڪمالات سندن چوگرد گشت ڪندا رهندا هئا. ان کان پوءِ سندن پٽ شيخ خان خاندان جي رونق وڌائي. سندن جمال ۽ حال-صلاحيت ۽ پرهيزگاريءَ سان آراسته هو. هنن مٿين چئني شخصن جي خوابگاه احمد آباد آهي.

شاھ منصور رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ شاھ بهڪاري رح جا مريد آهن. جن جي آرامگاه برهانپور دارالخلافه صوبه خاندیس ۾ آهي. الاهي جذب ۾ بيخود هئا. ۽ توحيد جي درياه ۾ پڌل هئا. جوانيءَ جي علم ۾ سپاهيانہ رنگ اختيار ڪيو هئائون. ۽ ذريعو معاش راه زني هئڻ. هڪ ڏينهن پير جي خانقاه ۾ عام دعوت هئي پاڻ ڪلهي تي تلوار لڙڪائي پهتا ۽ زور سان کاڌو گهريائون. پير فرمايو ته ڇا درويشن جي کاڌي کائڻ جي تو ۾ طاقت آهي. جواب ڏنائون ته هاڻو. اهو ٻڌي پير پنهنجي هٿ سان هڪ گرھ وات ۾ وڌس. گرھ اڃان نڙيءَ کان پوري طرح لٿو به نه هو جو بيهوش ٿي ويا. ڪيتري دير تائين ائين ئي مٽيءَ ۾ پيا هئا. ان کان پوءِ گهٽين ۽ بازارن ۾ اڳهاڙا گهمندا رهيا. جڏهن ڪجهه سڪون ملين ته قلعي جي دربار جي سامهون ويهي رهيا. صبح کان شام تائين سندن گرد ماڻهن جو هجوم رهندو هو. پاڻ جو ڪجهه چئي ڇڏيندا هئا آخرڪار اهو ئي ٿيندو هو. گجرات کان لنگهندي جنت آشياني همايون بادشاه به سندن دیدار لاءِ حاضر ٿيو هو ۽ سندن حڪم موجب خاندیس صوبو سابق والي ۽ حاڪمن جي سپرد ڪري روانا ٿيا. شيخ عثمان ابن لادن جيڪو راقم جو پاڙيسري آهي انهيءَ ميڙ ۾ حاضر هو. فرمائيندا هئا، پهريائين پاڻ جنت آشيانيءَ جي تير ڪمان مان هڪ تير ڪڍيائون. ۽ ان جا ٽي پَرَ اکيڙي جڏهن هڪڙو پر رهجي ويو ته ان تير کي وري تير ڪمان ۾ رکيائون ۽ خاص ابريق کي آبدار جي هٿ مان غصي سان ورتائون ۽ انجو پاڻي زمين تي ڪيرايائون. جڏهن ان ۾ ٿورو پاڻي بچو ته ابريق کي وري آبدار جي حوالي ڪيائون. ان وقت ڪجهه رمز شناس بزرگ موجود هئا. انهن فرمايو ته تير جو هڪ پَرَ باقي ڇڏي ڏيڻ انهيءَ ڳالهه جي نشاني آهي ته بادشاه جي پٽن مان هڪ پٽ عالمگير ٿيندو. ۽ ابريق ۾ ٿورو پاڻي رکڻ جي خبر ٿو ڏئي ته بادشاه جي عمر ٿوري رهجي وئي آهي. آخرڪار جيڪو تعبير ڏنو ويو اهوئي تقدير جي موافق ٿيو.

ملڪ زين الدين بنباني فرمان رواءِ گجرات جو وزير هو. ان جي علم جي ڪنوار عمل جي زيور سان آراسته هئي. بيان ڪندا هئا ته بابا منصور فرمائيندو هو ته جوانيءَ ۾ مون وٽ دنياوي زر ۽ زيور وغيره گهڻو ڪجهه هو.

هڪ رات هڪ مجذوب جي نظر مون تي پئي جنهن اثر ڪيو. يعني انهيءَ نظر سان مٿي ۾ شورش پيدا ٿي. جڏهن گهر آيس ته پنهنجي رازدار زال کي چير ته منهنجي دل دنيا جي خيالات کان ٽڙي وئي آهي. مان چاهيان ٿو ته سڀاڻي جيڪي ڪجهه مون وٽ منهنجي گهر ۾ منهنجي ملڪيت آهي سڀ حاجتمندن ۽ فقير پاڙيسرين کي ڏئي ڇڏيان ۽ جيتري قدر خوراڪ ۽ لباس جي معاملي ۾ ڪفايت ڪري ٿي سگهجي صرف ان تي قناعت ڪيون. زال وڏي بلند همٿ ۽ وقت جي رابع هئي. جواب ڏنائين ته اهڙي نيڪ خيال تي عمل ڪرڻ لاءِ صبح تائين دير ڪرڻ جوانمردي ۽ مروت جي ڳالهه نه آهي. هي پاڪ خيال جيڪو دل ۾ پيدا ٿيو آهي. ان تي هن وقت عمل ڪرڻ گهرجي ۽ بنا دير جي پنهنجا زيور بدن تان لاهي ۽ پٿر سان ٽڪرا ٽڪرا ڪري محتاج پاڙيسرين کي ڏنائين سواءِ انهيءَ لباس جي جيڪو جسم کي ڍڪي رهيو هو، گهر ۾ ڪجهه به نه رکيو ويو. آهستي آهستي منهنجي ديوانگي وڌندي رهي ۽ ايتري قدر جو گوڏ جي به خبر نه رهي.

ملڪ زين الدين اهو به فرمائيندا هئا ته هڪ ڏينهن چند بزرگانءِ دين نماز لاءِ تيار هئا. ايتري ۾ بابا منصور پري کان ايندو نظر آيو ۽ اچي امام جي جاءِ تي بيهي رهيو ۽ لفظ اِيَاكَ تَعْبُدُ بار بار چوڻ لڳا منهنجي حالت عجيب ٿي وئي يعني الاحسان ان تعبد کانڪ تراه (يعني خوبيءَ جي ڳالهه اها آهي ته تون الله تعاليٰ جي عبادت اهڙيءَ طرح ڪرين جو ڇڻ ته تون هن کي ڏسين رهيو آهين). اهڙو ته اثر ٿيو جو دل جون اڪيون روشن ٿي ويون. ايتري ۾ بابا منهن ڦيرائي مون ڏي ڏٺو ۽ فرمايو ته ائين ئي هئڻ گهرجي ۽ نهايت تيزيءَ سان صف مان نڪري هليا ويا. ان وقت ان گهڙيءَ جي ۽ هڪ رکعت نماز لذت دل مان نه ٿي نڪري ۽ مون پنهنجي عبادت ۾ اهڙي ڪيفيت وري نه ڏني.

شيخ عبدالملڪ قاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد شيخ عبدالله ابن شيخ صالح ابن محمود غزنوي خالدي هئا. هوش سنڀالڻ کان پوءِ علم حاصل ڪرڻ جو شوق ٿين. جنهن کين مسافر بنايو. پاڻ پنهنجي شهر کان هلي هري پهتا. جتي هاڻي زيارت گاه آهي. اُتي رهڻ

اختيار ڪيائون. سڀ کان پهريائين اهو ڪم ڪيائون جو حافظ محمود تابادگانيءَ جي خدمت ۾ ڪلام رباني ياد ڪيائون. هڪ صاحب حافظ عثمان هردي ولايت جو صاحب هو ۽ سڀني علمن جا جامع هئا. هميشه فرمائيندا هئا ته مون عالم مثال ۾ حضور خاتم النبيين عليه افضل التحية جن جي تعليم سان ڪسبي ۽ وهبي علمن جا مشڪل حل ڪيا آهن ۽ چاليهه سال پورا خواهه خضر عليه السلام جي خدمت سان ڪمالات حاصل ڪيا آهن. پاڻ قرآن پاڪ حفظ ڪرڻ کان پوءِ انهيءَ ئي حافظ صاحب جي شاگرديءَ ۾ رهيا ۽ فضيلتن کان مشرف ٿيا. پاڻ شيخ زين الدين خوانيءَ جا مريد ۽ خليفه آهن. سندن هن قسم جا بزرگيءَ جا اسباب گهڻا آهن. جڏهن سلطان سڪندر لوديءَ متواتر درخواستون موڪليون ۽ انهن ۾ سندن تشريف آوريءَ جي خواهش ظاهر ڪئي ته جيئن ته التماس جو قبول نه ڪرڻ مروت جي خلاف آهي لهنذا پاڻ سلطاني التماس قبول ڪري دارالخلافت آگري ۾ تشريف وٺي آيا ۽ هتي بي انتها ماڻهن سندن خدمت مان فيض حاصل ڪيو. هڪ سو ٽيهه سال سندن عمر ٿي. انهيءَ سڄي عمر ۾ آسماني روزي رهي. ڪنهن حاڪم يا ڪنهن فرمان روا کان ڪجهه به نه ورتائون. رجب جي مهيني ۾ هجري سنه نو سو چويهه ۾ معنوي ملڪ ڏي رخصت ٿي ويا. خوابگاه آگرو.

شيخ عبدالحكيم ابن شاهه باجن رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي والد جا مريد به آهن ۽ خليفه به سندن خوابگاه به سندن روضي ۾ آهي قدس سرهما. شيخ احمد رئيس ۽ ملڪ شيرخلوتي ولد ملڪ مشائخ هي ٻئي شخص سندن وڏن خليفن مان آهن. هنن ٻنهي بزرگوارن جو بيان آهي ته هڪ ڏينهن سندن خدمت ۾ اهڙي قسم جي ڳالهه نڪتي ته باوجود ضعيفي-لاغري ۽ رياضت جي حد درجي جي وڌيل آهي ليڪن مخدوم کي جوش و خروش سماع وقت ايترو ته ڏسڻ ۾ ٿو اچي جو ڪنهن ٻئي شخص کي جوانيءَ ۾ به ميسر نه هوندو. فرمايائون اٽڪل ست سال عمر هئي جو ماتا جي مرض ۾ مبتلا ٿي پيو هئس ۽ انهيءَ بيماريءَ ۾ بدن مان ڄڻ ته جان ئي نڪري وئي هئي. والد بزرگوار جي خدمت ۾ خبر پهتي ته فرمايائون ته جيترو جلد ٿي

سگهي هتي آئيس. جڏهن مون کي حاضر ڪيو ويو ته پاڻ رحمت الاهي جي گودڙي ۽ مسعودي خرقِي ۾ ويڙهي ڇڏيائون. ۽ هيءَ ڳالهه زبان تي آندائون ته هن بيماريءَ جو موت ۽ زندگي ٻئي مون هنن ٻنهي بزرگن جي باطن جي سپرد ڪري ڇڏيون آهن ۽ پاڻ به عاجزي ۽ نيازيءَ سان پنهنجو مٿو مراقبي ۾ جهڪائي ڇڏيائون. هڪ ڪلاڪ کان پوءِ منهنجي بدن ۾ جان آئي ۽ صحت و تندرستيءَ جو چشمو نڪتو. اڄ جيڪا طاقت توهان درويش جي سماع ۾ ڏسو ٿا ان کي بلڪل انجو پاڇو سمجهڻ گهرجي ورنه مون کي عاجزي ۽ ڪمزوريءَ بلڪل توڙي رکيو آهي.

پاڻ هي به فرمائيندا هئا ته سندن والد ۽ مرشد شاهه باجن رح رحلت واري ڏينهن مسعودي جو درويش کي عنايت فرمايو هو ۽ ٿورو پرهيزي شورو مون به پيتو هو ۽ مختلف قسمن جون مهربانيون فرمائي هيءَ خوشخبري ٻڌائي هئائون ته جيترو فيض ۽ فضيلت بزرگان دين کان باجن کي مليا آهن اڄ عبدالڪبير جي حوالي ڪيا ويا.

شيخ حسن خطاط رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ محمود انصاري شيرازيءَ جا فرزند آهن. درسي ڪتابن جي تحصيل پاڻ پنهنجي ڳوٺ ۾ ڪري ڪاتب بنجڻ ۾ ناموري حاصل ڪئي هئائون. چون ٿا ته جن ڏينهن ۾ فارس جو ملڪ- شاهه طهماسب ابن شاه اسماعيل صفوي شاه خراسان جي قلمرو ۾ شامل ٿيو ته هن شاعرن جي گروهه جي ذريعي شيعه مذهب تي ماڻهن کي اپارڻ لڳو. پاڻ سڀني گهر جي ڀاتين کي ڇڏي والده کي ساڻ ڪري خشڪيءَ جي رستي کان حرمين شريفين جو قصد ڪيائون ۽ هنن ٻنهي مقدس بافيض مقامات ۾ هڪ عرصي تائين قيام ڪري حديث جي سند اُتان جي عالمن کان حاصل ڪيائون. ۽ پوءِ دريا پار جي رستي کان گجرات ۾ آيا. ان وقت سلطان مظفر گجراتيءَ جو دور هو. هتي ڪجهه بزرگن جي صحبت ۾ رهي فيض حاصل ڪيائون جڏهن سلطان سکندر لوڌيءَ جو زمانو شروع ٿيو ته پاڻ گجرات کان آڱري جي طرف روانه ٿيا. لوڌيءَ سندن خدمت گذاري- دل جوئي ۽ تعظيم ڪئي ۽ آڱري ۾ قيام لاءِ گذارش ڪيائين.

جيئن ته ڪنهن جي گذارش کي قبول ڪرڻ عمدہ عادتن جي خاصيتن ۾ شامل آهي. لھذا پنهنجي ڪلھي تان ڪمبل لاهي گھر ٺاھڻ جي ارادي سان زمين تي وڇائي ڇڏيائون ۽ سلطان جي خواهش کي قبول فرمايائون. ان کان پوءِ ٻيو جيڪو به فرمان روا ٿيو. اھو سندن خدمت ضرور ڪندو هو ۽ ھميشہ سندن خلوت ۽ انجمن جي حاضريءَ جو طالب رھندو هو. روايت آھي تہ اڪثر گھر واريون خوش خطي- صحيفن جي سر ورق جي صفائي ۽ طلاھي رنگ آميزيءَ جي ڪم ۾ ڪامل مھارت رکنديون ھيون. ماڻھو ھن پيشي جو ھن درجي تي ھجڻ سندن ڪرامت سمجھندا ھئا. شيخ زين جيڪو جنت آشياني ھمايون شاھ جو صدر هو. پنھنجي شعرن ۾ سندن تعريف فرمائي آھي. جامع المعقول ۽ المنقول مولانا حسن تاريخ چوٿين رجب ھجري سنہ نو سو ڇاونجاھ تي دنيا جي صفحي تي لکيل ھستيءَ کي مٿائي قلم سان آخري خط لکڻ شروع ڪري لکڻ کي ختم ڪيائون.

شيخ امان اللہ پاڻي پتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو عبدالملڪ ابن عبدالغفور آھي قدس سرھما- شيخ محمد حسين قادريءَ سان پاڻ بيعت بہ آھن ۽ خلافت بہ مليل اٿن ۽ رسمي علم خاص ڪري علم تصوف جي تحصيل ۾ شيخ محمود مودود لاريءَ جا شاگرد آھن. جن جا ڪجهہ حالات لکيا ويا آھن. وحدت الوجود جي باري ۾ سندن تحقيقات مان شيخ محي الدين عربيءَ جو زمانو ياد ايندو هو. فصوص ۽ فتوحات وغيره صوفين جي ڪتابن جا سڀ مشڪل آسانيءَ سان بيان فرمائيندا ھئا. ھميشہ ھمرازن کي چوندا ھئا تہ جيڪڏھن زماني وارا خودداريءَ جي عادت ڇڏي انصاف کان ڪم وٺن تہ وحدت الوجود جا مقدمات جيڪر- عقلي ۽ نقلي دليلن سان ادنيٰ واعليٰ جي ذھن نشين ڪرائي ڇڏجن، ۽ وڌيڪ فرمائيندا ھئا تہ مون سلوڪ جي بدولت رسمي علم جي تنگ ۽ تاريخ ڪوچي مان نڪري الاهي معرفت جي ميدان ۾ قدم رکيو آھي ۽ ڪشف و ڪرامات جي باري ۾ بہ ٿي ميدان سڀني کان اڳتي ٿي وڌي رھيو آھيان. وحدت الوجود جي مقام کي اھل تصوف عقل جي طاقت کان ٻاھر سمجھي ڪشف صحيح جي حوالي ڪري

ڇڏيندا آهن. پاڻ ايزدي عنايت جي مدد سان عقل کي انهيءَ مٿاهين مقام جي سرحد تائين پهچائي سورهن معقول دليل ان تي قائم ڪيا آهن. مولانا جامي قدس سره جو ڪتاب لوائح تي هڪ شرح لکي آهي جيڪا تصوف جي علم جي سڀني ضرورتن تي حاوي آهي ۽ مٿين سورهن معقول دليلن مان ڪي دليل انهيءَ شرح ۾ به لکيا اٿن. جيڪو شخص تلاش ڪندو اهو انهن ڪليات تصوف جي مطالعي مان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندو. تاريخ پارهين ربيع الآخر هجري سنه نو سو ستونجاهه ۾ عنصری عالم کان رخصت ٿي دائمي خوابگاه انهيءَ شهر ۾ ئي اختيار ڪيائون جنهن ۾ حياتيءَ جي زماني ۾ قيام هئو.

قاضي مينا رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو يوسف ابن حامد ابن ابوالمفاخر ابن يلسين مانڊوءَ وارو هو. پاڻ نقلي ۽ عقلي ٻنهي علمن ۾ زماني ۾ اڪيلا هئا. سندن حالات ڪجهه هن طرح آهن. الله تعاليٰ جي مشيئت سان ڀائرن جي مخالفت ڪين ننڍي عمر ۾ ئي وطن کان ڪڍي چنڊيريءَ جو مسافر بنايو. هيءَ سرگرداني ۽ پریشاني سندن ڪمال حاصل ڪرڻ جو سبب بني. هي بلڪل سچ آهي ته جيڪي يوسف منش هوندا آهن اهي ئي هنن حالتن مان گذري مصر جي حڪومت کي پهچندا آهن. جنهن سال چيتور جي راڻي فتح حاصل ڪري چنڊيريءَ کي شڪست ڏني ته چنڊيريءَ جا باشندا دربدر ٿيا. پاڻ به انهيءَ حادثي ۾ ٻين بزرگن سان هجرت ڪري هڪ عرصي تائين جڙهه ۾ گذاريائون. جڏهن پاڻ ملو خان جي درويش دوستي ۾ اچڻ وارن سان عزت ۽ حرمت سان پيش اچڻ جي شهرت ٻڌي ته جڙهه کان مانڊوءَ ۾ آيا. ملو خان جي وزير سيف خان وقت جي ضروريات ۾ سندن مدد ڪئي، پر سندن اچڻ جي ملو خان کي خبر نه ڏنائين. انهيءَ سبب جي ڪري پاڻ گهڻو پریشان ۽ غمگين رهندا هئا. اتفاق سان ڪنهن موقعي تي هڪ ٻئي وزير ملو خان جي روبرو سندن اچڻ جي خبر ڏني ۽ عرض ڪيو ته اهڙو عالم شخص جڙهه کان آيو آهي ۽ سيف خان توهان کان لڪائي ان کي پنهنجي واسطي پسند ڪيو آهي. شاهه اها خبر ٻڌي ٻنهي کي خاص مجلس ۾ سڏايو ۽ سندن صحبت سان ڏاڍو خوش ٿيو. سندن خاندان

۽ سندن بزرگن جا حالات معلوم ڪيائين. معلوم ٿيو ته سندن ٽيون ڏاڏو شيخ يسين سلطان محمود خلجيءَ جي زماني ۾ مانبوءَ جو قاضي هو. اهو ٻڌي شاھ قضا جي منصب جي خلعت کين عطا ڪئي ۽ پنهنجو هر نشين بنائين.

شيخ چکن ڪهندوتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن باطن اخلاص ۽ اخلاق سان آراسته هو ۽ سندن ظاهر زهد ۽ اصلاح سان سينگاريل هو. ڳوٺ ڪندوت جلال پور سرڪار ڪالپيءَ ۾ آهي. اهوئي سندن وطن- پيدائش جي جاءِ ۽ آخري آرامگاه آهي. پاڻ دولت مند جي سامهون تونگرن وانگر پيش ايندا هئا. وقت جي حاڪمن جي سامهون پنهنجو احتياج ظاهر نه ڪندا هئا. يوسف وليت به هئن. اچڻ وارا واقعا مثالي صورت ۾ سندن سامهون ظاهر ٿيندا هئا. جنهن سال جنت آشياني همايون بادشاهه شير خان سوري تي چڙهائي ڪئي هئي. جيئن ته ڪتابت جي ذريعي شيخ جي بادشاهه سان ملاقات هئي. ان ڪري خط لکيائين ته هنن ڏينهن ۾ درويش کي عالم مثال ۾ ظاهر ٿيو آهي ته هڪ پکيءَ جو ٻچو باز جي هانن تي ويٺو آهي ۽ باز جي مٿي تي نونگا پيو هڻي. منهنجي نزديڪ اهو بهتر آهي ته لشڪر ڪشي ڪنهن ٻئي وقت تي رکي وڃي. هن پيغام کي قبوليت جو درجو نه مليو ۽ جيڪي نامناسب حالات آسماني ڪاغذ ۾ لکيل هئا اهي ظاهر ٿيا. هجري سنه نو سؤ اڪهڻ ۾ عنصر جي جسم کي ڇڏي مثالي عالم ڏي روانه ٿيا.

شيخ جلال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالله جا پٽ ۽ شيخ يوسف جا پيءُ آهن قدس سرهر. عبارت آرائي معنيٰ جي ادائگي ۽ ڪاغذي حرفن کي سمجهڻ ۾ پنهنجي زماني ۾ منفرد هئا. پاڻ هجري سنه نو سؤ ٽيويهه ۾ عالم غيب کان عالم دنيا ۾ ظاهر ٿيا. ستن ورهن جي عمر هئي جو ڪلام الاهي حفظ ڪري ورتائون. جڏهن ٻارهن سالن جا ٿيا ته ڪتابن جي علم جي تحصيل حاصل ڪري ويهين سال ۾ پيءُ جي مدرسي ۾ هڪ تازي رونق پيدا ڪيائون ۽ مختلف خطن ڪاتبن جي

گروه جا سربراه ٿيا. اڻٽاليه سالن جي زندگي هئڻ پوءِ هجري سنه نو سو ايڪهٺ ۾ انهيءَ ئي عمدہ آراستگي ۽ پيراستگيءَ سان جيئن بيان ڪيو ويو آهي. الاهي ديدار جي جلوي گاه ڏي هليا ويا. هن حيرت انگيز واقعي جو بيان هن طرح تي آهي جو مٿي ذڪر ڪيل سال ۾ جڏهن سليم خان پٽ شير خان سوري آنجهاني ٿيو جيڪو وقت جو حاڪم هو، ته چوڏهين تاريخ ذي القعد تي دولت خان ولد غازي خان دارالخلاہ آگري ۾ اچي پهتو. پندرهن تاريخ محلات جي سير لاءِ قلعي ۾ ويو. جن ڪوئين جا دروازا بند هئا انهن کي خزاني جا گهر سمجھائون. تالا ٽوڙيا ويا. هي توپخانو جيڪو باروت سان ڀريل هئو- اتفاقاً يا توپچين مان ڪنهن توپچيءَ جنگاري ڪيرائي. جنهن جي ڪري فوراً بهشت نما عمارتون دوزخ وانگر پڙڪي اُٿيون. ايتري قدر جو مضبوط ديوارون هوائي پکين وانگر اڏامي ويون. انهن اڏامڻ وارين شين مان هڪ شي چڻي جي برابر آسمان مان اچي شيخ جلال جي مٿي ۾ لڳي. ان کان پوءِ هڪ رات ۽ هڪ ڏينهن زنده رهيا ليڪن ڳالهائي نه پيا سگهن. آخرڪار سورھين تاريخ تي پوئين ڏينهن اعليٰ عليين ڏي هليا ويا.

مبارڪ خان هروي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ هند مان هرات کان آيا هئا. ۽ مهويه ڳوٺ ۾ جيڪو سرڪار ڪالپيءَ ۾ آهي حڪم الاهيءَ جي مطابق گوشتي نشين ٿيا. گهر ٺاهيائون ۽ خانقاه به ٺاهيائون هميشه حجري ۾ رهندا هئا ۽ قرآن پڙهندا رهندا هئا. ليڪن نماز جماعت سان نه پڙهندا هئا ۽ ڪنهن به شخص جي اچڻ جي تعظيم لاءِ نه اٿندا هئا. انهيءَ ڪري قاضي ابراهيم ابن محمد پنواري کين برائيءَ سان ياد ڪندو هو. هڪ ٻيو شخص هو. آزاد مزاج قاضي حسين نالو هئس. اتفاق سان ان سان گڏ قاضي ابراهيم مهويه ۾ اچي نڪتو ۽ ساڻي هئڻ سبب مبارڪ خان وٽ به ويا. ڀاڻ فرمايائون ته ڪي ماڻهو مون کي ٻن ڳالهين جي ڪري معيوب ٿا سمجهن ۽ جيئن ته برائي انهن جي دل ۾ آهي ۽ انهيءَ سبب جي ڪري جواب پنهنجي دل ۾ سوجي مونکي معذور نه ٿا سمجهن. وري فرمايائون ته درويش کي ڏسڻ قبر جي زيارت جي مثل آهي ۽ خاڪ جي ڍير جي نه اٿڻ سان ڪو

عيب نه ٿو پيدا ٿئي ۽ جنهن شخص پنهنجو سڄو وقت قرآن پڙهڻ ۾ لڳائي ڇڏيا هجن. ان کي تلاوت جي درميان ڪنهن غير جي تعظيم ضروري نه آهي ان کان پوءِ پاڻ فرمايائون ته:

”مون ٻڌو آهي ته عرفان ۽ وجدان جو صاحب شيخ شرف يحيٰ منيري رح جماعت سان نماز پڙهڻ نه ايندا هئا. هڪ ڏينهن شهر قاضيءَ جي ڪوشش سان مسجد ۾ ويا. امام جي گهر جي اڳڻ ۾ هڪ ڪوه هو ۽ هڪ گهوڙيءَ جو ٻچو به پاليو هئائون جيڪو کليل رهندو هو. انهيءَ خوف کان ته ڪاٿي ڪوه ۾ نه ڪري پوي. نماز ۾ انهيءَ گهوڙيءَ جي ٻچڙي کي ٻڌڻ جي طرف خيال ويو. اها حالت ڏسي شرف اوليا نماز جي نيت ٽوڙي ۽ چيائين ته امام ته ٻچڙي جي انتظام لاءِ هليو ويو. مون ۾ ان جي همراهيءَ جي طاقت ڪانهي. سواءِ انهيءَ جي جيڪو غائب آهي اهو پاڻ اقتدا جي لائق نه آهي. لاچار نماز ٻيهر پڙهيائون. امام به سندن انهيءَ لڪل ڳالهه جو اقرار ڪيو.“

وري فرمايائون ته اگرچہ ڪنوار جو ناز ماءُ جي حسن تي زيب نه ٿو ڏئي ليڪن وري به ان جي ئي ڏيءَ آهي ۽ اڪثر امام خانہ خدا (دل) کي ته ڍڳيءَ ۽ گڏھ جو چراگاه ٿا بنائن ۽ ظاهري منهن جو خانہ خليل (خانہ مڪہ) ڏي ٿا ڪن.

چون ٿا ته هر روز سندن دروازي تي اعلان ۽ طلب جو نقارو وڃندو هو ۽ نقاري جو آواز ٻڌي غريب مسڪين ايندا هئا ۽ پاڻ هر ڪنهن کي هر روز خرچ جيتري نقد رقم ڏيندا هئا. اهڙي طرح جڏهن واپسي سفر جو وقت آيو يعني هجري سنہ نو سو ٽيهٺ ته هر منٽ ۾ بيخود ٿي ويندا هئا ۽ نقاري وڄائڻ فقيرن جي گڏ ٿيڻ ۽ رقم تقسيم ڪرڻ جو حال دريافت ڪندا هئا. دريا نالي هڪ خادم هو اهو جواب ڏيندو هو. جڏهن خادم چيو ته اڃان مون ڪجهه به نه ڏنو آهي. ته فرمايائون انهيءَ تانو مان ڏي جيڪو تخت جي هيٺان پيو آهي. جيئن ته تانو ۾ پئسا گهٽ ۽ حاجتمند گهڻا هئا. ته خادم حيران ٿيو ته هاڻي ڇا ڪيان. وري پاڻ پڇائون ته خادم عرض ڪيو ته هر هڪ شخص کي ڪيترو ڏيان. فرمايائون پنج پنج سڪا ڏي خادم ڏنو ته پئسا ايترا ته گهٽ آهن جو

چئن ماڻهن ۾ به پورا نه ٿيندا. لهنذا انهيءَ حڪم جي تعميل ۾ دير ڪيائين پوءِ پاڻ فرمايائون جلدي ڪيو ڏيو. خادم وري عرض ڪيو ڪيترو ڏيان. فرمايائون هر هڪ شخص کي مٺ پري ڏي. اهو ٻڌي اڃان به وڌيڪ حيران ٿيو. فرمايائون ته ٻڌ دريا ڏيڻ وارو معمار جي مثل هوندو آهي جيڪو ديوار ۾ سرن جي اوساري ڪندو آهي. معمار جيترو تيز رفتار هوندو عمارت جو صاحب اهتمام ۾ ايترو ئي گهڻو سرگرم هوندو ۽ مزدور به گارو ۽ سرون پهچائڻ ۾ اوترو ئي چالاڪ هوندا. جڏهن خادم کي هي تازيانو لڳو ته دلير ٿيو ۽ پير جي اڻرائي ساھ جي برڪت سان سڀني کي هڪ هڪ مٺ پهچي وئي ۽ هيڏانهن تانوءَ به خالي نه ٿيو. جڏهن کين معلوم ٿيو ته سڀني کي ملي ويو آهي ته منهن تي چادر وڌائون ۽ مٿاهين عالم ڏي هليا ويا. کانئن پوءِ دريا جانشين ٿيو. ويهه وره هُنَ به پير جو طريقو قائم رکيو ۽ جڏهن وقت آيو ته پير جي خوابگاه جي هيٺان سمهي پيو.

سيد محمد ابن سيد معظم رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي پيءُ جا مريد هئا ۽ قاضي محمد ابن ڪدن جا شاگرد هئا. خوابگاه ڪالپي اٿن. سندن عادت اهڙي سني هئي جهڙو سندن چهرو مبارڪ ۽ سندن طبيعت اهڙي عمدي هئي جهڙي سندن سني تقدير- خط عمدو لکندا هئا. فنا جي چادر ڪلهن تي هئڻ ۽ استاد سان اعتقاد سٺو رکندا هئا. چوندا هئا ته جيڪڏهن فرض ڪيو ته قاضي پهريائين جي هيٺان مخفي طريقي سان زنار ٻڌي ته محمد ظاهر ظهور زنار ٻڌندو. زنار سان گڏ پيشانيءَ تي ٽڪو به لڳائيندو. برهمڻ وانگر ناقوس به ڦوڪيندو. پيءُ ۽ استاد جي طريقي جي پيرويءَ ۾ ڪانه هُو (بلڪل ان جهڙا) هئا.

شيخ دانشمند رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو بياره ۽ والد جو نالو ڪبير ابن محمود چشتي هو. شاھ فخرالدين ابن حامد چشتيءَ جا مريد هئا. ڄمڻ جي جاءِ لکنو ۽ آخري آرام گاه مانڊو اٿن. پاڻ رسمي علم جو خزانو ۽ سهڻي ڪردار جي ڪاڻ هئا. زماني جي ماڻهن کي سندن ذات سان رونق هئي. ست دفعا حجاز جي سفر سان مشرف ٿيا

هئا. ستين دفعي پنهنجي والده ماجده کي کلهن تي کڻي ويا هئا. پوءِ مڪي معظمه کان گجرات آيا. اگرچہ نهروال ۾ جيڪو اڄڪلهه پٽن جي نالي سان آهي وطن بنائڻ جي پير کان اجازت ورتي هئائون. ليڪن منڊو جي خاڪ دامنڱير ٿي ۽ هتان جي ماڻهن جي محبت ۽ ربط ضبط به جنبش ڪرڻ نه ڏني. لهنذا اتي گهر ٺاهيائون. سلطان ناصرالدين خلجيءَ جي زماني کان سجاوڻ خان افغان جي عهد تائين تقريباً پنجاه سال مانڊو ۾ رهي هر قسم جا علم پڙهيا هئائون. گهڻا ئي ماڻهو فيضياب ٿيا. هڪ سو ويهن سالن جي عمر هئڻ ۽ بنا لڻ جي رات جو به رستو هلي سگهندا هئا سائين ۾ ويهي چوندا هئا ته جنهن چاليهن سالن کان پوءِ به لڻ نه کڻي ڇڻ ته ان گناهه ڪيو. ۽ اهو به فرمائيندا هئا ته چاليهن سالن کان پوءِ اڪثر ڪمزوري اچي ويندي آهي. يعني تجاوز ڪي ناتواني لازم آهي. ڪن کي ايزدي عنايت طاقتور رکندي آهي. جيڪڏهن عصا هٿ ۾ نه کڻي ته تعجب نه ڪرڻ گهرجي. هجري سنه نو سو ٽيهتر جي رمضان جي مهيني ۾ واپس دم آگاهيءَ سان عنصري چادر جيڪا جان جي کلهن تي پئي هوندي هئڻ خاڪ تي رکي ڇڏيائون. سندن هڪ پٽ هو شيخ عثمان نالو هئس. ڪجهه علم ۽ ڪمالات پنهنجي پيءُ کان حاصل ڪيا هئائون سندن رحلت کان پوءِ شيخ عثمان جانشين ٿيو. راقم گلزار جا دوست يڪ رنگ با اخلاص هئا. چوندا هئا ته مون سيد محمد جونپوريءَ کي جيڪي ڪن جي خيال ۾ مهدي هئا. مانڊوءَ ۾ ڏٺو مهديت جي باري ۾ پڇا ڪيم ته سيد محمد جواب ڏنو هو ته اها ڳالهه مون ڪانه چئي آهي ۽ نه مان چوان ٿو بلڪ هي جاهل معتدين جو بهتان آهي.

شيخ آدهو حصاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سهروردي ۽ چشتي سلسلي جي پيرن سان وابسته هجڻ جو دم ڀريندا هئا. ذڪر ۽ شغل- توڪل ۽ تسليم- همت ۽ ايثار هي سڀ صفتون سندن ذات ۾ موجود هيون. چون ٿا ته دعوت ۽ تسخير سبب هڪ جن سندن فرمانبرداري ۽ خدمت گذاريءَ ۾ رهندو هو. جڏهن پاڻ ڪنهن ڪم کي ٺاهڻ لاءِ ان کي سڏيندا هئا ته ٻن ٽن شخصن جو ۽ ٻن ٽن ڏينهن جو ڪم اهو جن ٿوري دير ۾

پورو ڪري ڇڏيندو هو ماڻهو جن جي محنت ڏسي تعجب ڪندا هئا. جن کي ڏسي شيخ جي سليباني ولايت جا قائل ٿيندا هئا. سندن وصال ڏهين صديءَ جو آخري اڌ حصو آهي. خوابگاه قلعي فيروزه ۾ اٿن.

شيخ ابراهيم ڪلهوڙو سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شاھ منصور مجذوب جا هر عصر آهن. تصرفات ۽ ڪرامتون به ظاهر ٿينديون هئن. هر روز پنج سو سڪ مظفري وفي السماء رزقڪم (تنهنجو رزق آسمان ۾ آهي) جي خزاني مان کين پهچندا هئا ۽ پاڻ انهن کي محتاجن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيندا هئا. هڪ ڏينهن وقت جي فرمان روا ميران شاھ مبارڪ هڪ وڏو نذرانو کڻي آيو. پاڻ قبول نه ڪيائون ۽ فرمايائون ته هي مال مغلن جو آهي. اسان جي تقدير جو نه آهي ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جنت آشيانيءَ جي لشڪر گجرات کان خاندیس جي طرف رخ ڪيو. چون ٿا ته ان وقت جو ذڪر آهي. ڪجهه ماڻهو اهل زمانه جون شڪايتون کڻي آيا ته اسان جي زماني کان اڳ ڪجهه اهڙا بزرگ هئا جن جو چوڻ ڄڻ ته تقدير الاهيءَ جو لکيل هوندو هو. انهن جو چوڻ بنادير جي واقعات جي موافق ٿي پوندو هو. پاڻ فرمايائون ته جيڪڏهن گذريل زماني جا بزرگ هن پٿر کي چون ها ته سون ٿي پو ته ڇا ان وقت هي پٿر سون ٿي پوي ها ڳالهه اڃان پوري ئي نه ٿي هئي ته پٿر سون جو رنگ پڪڙڻ لڳو. پاڻ مسڪرايائون ۽ چيائون ته اي پٿر مان توکي سون ٿيڻ لاءِ ڪونه ٿو چوان. مان ته ڪل پوڳ ۾ هتي ويٺلن سان ڳالهه ڪري رهيو آهيان.

سيد ابوسعيد ابن سيد راجو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ متوڪل-عالم-عارف-عاشق ۽ شاعر هئا. جڏهن رانا جو واقعو پيش آيو هو ته ان وقت سندن والد بزرگوار چنديريءَ کان ڪالپيءَ ڏي هليا ويا. ۽ اتي ئي گهر بنايو هئائون. اڳين جي غزلن جا ديوان کين برزبان ياد هئا. ڪڏهن ڪڏهن قصيده به چوندا هئا. پاڻ آزاد هئا ليڪن گڏوگڏ عيالداريءَ جو بار به ڪنڌن تي رکيو هئائون. ليڪن ڪڏهن به تنگ دل نه ٿيا. پنجاهه سالن

تائين فرمان روا۽ وقت ڏي احتياج ڪئي نه ويا. جوانيءَ ۾ سيد جلال نامي هڪ يوسفِي جمال رکندڙ سان تعلق پيدا ٿين. مگر حقيقي محبوب جي غيرت انهيءَ عنصرِي آئيني کي ٽوڙي نيسٽ و نابود ڪري ڇڏيو. هڪ ڏينهن غلام هٿ تي پاڻي وجهي رهيو هو ته ان تي بجلي ڪري حالاتڪ بجلي ڪرڻ جو ڪو سامان نه هو. سيد به بجليءَ جي چمڪ سان ئي ڏينهن بغير جان واري جسم وانگر پيو رهيو. بس هٿ جي هڪ آڱر ۾ ڪنهن حد تائين جنبش هئي. ان کان پوءِ زندگي اُزسرنو ٿي. پوءِ پاڻ رسمي علم جو درس شروع ڪيائون. هجري سنه نو سو چاهٽ ۾ حقيقي معشوق وٽ حاضر ٿيڻ لاءِ هليا ويا. سندن خوابگاه ۽ پيدائش جي جاءِ پئي ڪالِي آهن.

خطيب ابوالفضل شيرازي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ معقولي ۽ منقولي علم گهڻي قدر ڄاڻندا هئا. فروع و اصول جا ڪيترائي ڪتاب پڙهيل هئن. سلطان محمود جي عهد ۾ شيراز کان گجرات ۾ آيا هئا. تفسير بيضاويءَ تي سندن هڪ حاشيو آهي. جنهن ۾ شان نزول جي متعلق مختلف قسمن جا لطيفا ۽ تفسير جي متعلق گهڻا دقيقا لکيل آهن. جيڪي علم وارا دقيقه شناس آهن اهي ان جي خوشيءَ کي سڃاڻن ٿا. جيستائين زنده رهيا تيستائين دولتمندن سان اهڙو سلوڪ ۽ برتاؤ رکيائون جو ٻين علمن وارن جي عظمت ۽ آبروءَ ۾ واڌارو ئي ٿيندو رهيو.

مولانا لطف الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا خواجگي ڪاشانيءَ جا مريد آهن. رياضت ۽ مجاهدي جون منزلون ۽ مراقبي جا مرحلا پاڻ طءُ ڪري چڪا هئا. مولانا محمد قاضيءَ جي تلقين ۽ خدمت سان گهڻو ڪجهه ڪمال ۽ تڪميل جو حصو کين مليو هو. چون ٿا ته جڏهن سعيد خان جو زمانو هو ته دارالاسلام سمرقند ۾ سندن ۽ شيخ حسين خوارزميءَ جي وچ ۾ ڪجهه عرصي تائين مناظرو جاري رهيو. هي مناظرو سلسلي جي حمايت ۾ هو. جيئن ته مولانا نهايت شيرين زبان ۽ فصيح

البيان هئا. لهندا مناظري ۾ ڪاميابي ڪين ٿي. مگر وقت جي حاڪم کي عقيدت شيخ خوارزمي سان هئي. ان ڪري غصي ۾ آيو. جنهن سان هن جون اکيون بند ٿي ويون. انڌيرو ڇانئجي ويو انهيءَ ڪاوڙ ۾ اچي مولانا جي زبان کي ڪاٽڻ جو حڪم ڏنو ويو. الله تعاليٰ انهن ماڻهن کي جيڪي بظاهر اسبابن ۾ ناتوان آهن. ناگهاني آفت سان ۽ انهن ماڻهن کي جيڪي توانا آهن. دنيا جي نشي کان محفوظ رکي.

خواجہ بهاءُ الدين محمد ﷺ جي ياد ۾

پاڻ مولانا خواجگي ڪاشانيءَ جا پٽ آهن. جيئن ته اولياءُ الله جي فهرست ۾ سندن نالو لکيل هو لهندا جڏهن ڪين هن عالم ۾ اچڻ جي اجازت ٿي ان وقت ان تحرير جي موجب فرمان تقدير- آفرينش جي قلم سان پيشانيءَ جي تختيءَ تي لکيو ويو. توحيد ۽ تحقيق جي مَهر سان مزين ڪيو ويو ۽ هي فرمان سندن سپرد ٿيو ته جيئن هن فرمان جي مطابق عالم شهادت (دنيا) ۾ تقدير جو لکيل ڪرامتن جو نقد ۽ مقامات جي جنس سندن اقوال ۽ افعال جي ڪارخاني ۾ جيڪي ڪار پرداز آهن انهن کي سپرد ڪري ڇڏي. چون ٿا ته پاڻ پنهنجي پيءُ بزرگوار جا مريد هئا ۽ هدايت به انهن کان ئي حاصل ڪئي هئائون. ۽ پنهنجي وڏي پيءُ خواجہ ڪلان کان به ڪجهه ڪمالات جو حصو حاصل ڪيائون.

مولانا ولي ميان ڪاپي ﷺ جي ياد ۾

پاڻ مولانا خواجگي ڪاشانيءَ جا مريد آهن. بخارا ۾ هڪ مقام تي ڪنهن جاءِ تي زمين هيٺاهينءَ ۾ آهي ۽ اتي هڪ مسجد به آهي. جيڪا مسجد مڱاڪ جي نالي سان مشهور آهي. ان مسجد جي هڪ ڪنڊ ۾ سندن قيام هو. پاس انفاس ضماڻر ۾ پاڻ مستغرق رهندا هئا. جنهن وقت پاڻ ناطقہ نفس کي ڪم ۾ آڻيندا هئا ۽ ڪلام جو دروازو کوليندا هئا ته ٻڌندڙن جو عقل ۽ هوش ۽ خودداري هوا ٿي ويندي هئي ۽ مولوي معنويءَ جي مثنويءَ ۾ عارفانہ نڪتا بيان ڪندا هئا. ڪرامت ۽ تمڪين جو مقام ڪين حاصل هو.

مولانا عماد طارمي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ منقولي علمن ۾ زماني وارن جا استاد ۽ زماني جي عالمن ۾ سڀ کان وڌيڪ عالم هئا. جڏهن سلطان محمود ۽ سلطان مظفر جو زمانو هو ته گجرات ۾ سندن درس باڪمال ۽ بارونق هو. شيخ وحيه الدين علوي ۽ قاضي علاؤالدين عيسيٰ احمد آبادي جهڙا باعمل شخصن به سندن سامهون ڪتاب کوليو هو. ۽ سندن درس مان استفادو ڪري مدرسي ۽ اعلم العلمائي جي درجي تي پهتا هئا قدس الله اسرارهم.

مولانا يونس لاکو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

لاڪا هڪ قبيلي جو نالو آهي. کين علم جي تعليم ڏيڻ ۽ بصيرت جي حاصل ڪرڻ ۾ شيخ وحيه الدين علوي ۽ قاضي عيسيٰ احمد آبادي جهڙي مهارت هئي. قاضي عبدالغني- سيد ابراهيم بکري- شيخ نظام الدين ابن ڪبير- ملا طيب سنڌي ۽ قاضي اسحاق آسيري جن جا ڪجهه حالات هر هڪ جي ياداشت ۾ لکيا ويا آهن، سندن شاگرد هئا. رحمهم الله.

قاضي قاضن سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾ (۲)

پاڻ رسمي علمن کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ دل برداشتہ ٿي پيا ۽ اخلاق جي تبديليءَ سان دنيا جو معمول حل ڪرڻ جي تلاش جو خيال ٿين. نفس جي لڙائيءَ جي ذريعي هن معمي کي حل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا ۽ شين جون حقيقتون سندن مشاهدي ۾ آيون. هي چند ڪلمات سندن ڳالهين جو نچوڙ آهن جن کي سنڌي زبان ۾ پاڻ پنهنجي ملڪ جي طرز تي نظم ڪيو اٿن. (1) پاڻ فرمايو اٿن ته ڪنز ۽ قدوري پڙهڻ سان معرفت جي خوشبوءِ ڌري جيتري به منهنجي دماغ ۾ نه آئي. مطلب جيڪو حاصل ٿيو ته هن عالم کان پري ٿيو. (2) سڀني زبانن ۾ ”لا“ جي لفظ سان تنهنجي نفي ڪئي وئي آهي ۽ تون اڃان پنهنجي اثبات جي پويان آهين (3) ”لا“ ڪنهن جي نفي ٿو ڪري جڏهن ماسوي حق هستي ٿي نه ٿو رکي. (4) اسين جنهن جا مشتاق آهيون. اڳر غور سان ڏٺو وڃي ته اهي

اسين ئي آهيون. انهيءَ قسم جون سندن ڳالهيون ان کان به زياده آهن. جو لکڻ سان ختم نه ٿين ۽ هر ڳالهه جي لطافت انهيءَ زبان جي طرز سان مخصوص هوندي آهي. جنهن زبان جي اها ڳالهه هوندي آهي. ترجمي جي قالب ۾ اها لطافت قائم نه ٿي رهي سگهي. شيخ ابراهيم ابن عمر سنڌي جنهن جو مقبرو برهانپور ۾ اتر طرف آهي، سندن عقيدتمند دوستن مان هئا.

سيد عبدالاول دولت آبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ وڏا عالم ۽ وڏا صاحب دل هئا. سڀني فنن ۾ سڀ کان وڏي عالم هئڻ جي دعويٰ هئن. شيخ محي الدين عربيءَ جي فتوحات ۾ خطبي کان وٺي خاتمي تائين جيڪي به دشوريون هيون انهن کي مطالعي جي زور سان حل ڪيو هئائون. ۽ حاشيه وغيره لکي استعداد رکندڙن واسطي آسان ڪري ڇڏيو هئائون. صحيح بخاريءَ تي هڪ وڏي شرح لکي فيض الباري نالو رکيو اٿن. هي نالو ڇڻ ته آسمان کان نازل ٿيو آهي. محقق تفتازانيءَ جي معنيٰ تي هڪ وڏو حاشيو لکيو اٿن. اهڙي طرح منطق ۽ حڪمت ڪلام جا گهڻا ڪتاب متداوله تي مفيد حاشيه لکيا اٿن. طريقت ۾ قادريه ۽ مغربيه سلسلي سا تعلق رکندا هئا. بلڪ مختلف ۽ گهڻن مشائخن جي تلقين سان مستفيد ۽ روشن ضمير هئا. هجري سنه نو سو ستيتاليه هو جو غوث الاولياءِ گواليار کان گجرات ڏي هجرت فرمائي هئي. انهن ڏينهن ۾ مير به گجرات ۾ ئي تشریف رکندو هو. غوث الاوليا ڪليد مخازن جيڪا انهن جي ئي تصنيف مان آهي مير جي خدمت ۾ اصلاح جي بهاني پيش ڪئي. شيخ صدرالدين ڏاڪر فرمائيندا هئا ته مير هڪ ڏينهن غوث الاوليا جي مجلس اقدس ۾ ذڪر ڪيو ته حڪمت جا مشڪل مسئلا جيڪي سلف جي ڪيترن عالمن ۽ حڪيمن پنهنجي تقريرن ۽ ترجمي سان حل نه ڪري ڪليد مخازن جي مطالعي مان انهن جي حل ڪرڻ واسطي هڪ ڪنجي هٿ اچي وئي. هڪ عجيب نامون آهي جنهن سان حقيقتون نظر ٿيون اچن. انهيءَ جو سمجهڻ خدا ڪري دوستن لاءِ آسان ٿئي. چون ٿا ته ڪجهه سالن کان پوءِ دکن جي طرف هليا ويا. خوابگاه دولت آباد دکن آهي. جنهن جو پراڻو نالو ديرو گڙھ هو.

شيخ شاه محمد ﷺ جي ياد ۾

پاڻ حسن طاهر قادريءَ جا پٽ آهن. جيڪو عالي سلسلي جي بزرگن مان هو. كشف الهام جا صاحب هئا ۽ سڀني قسمن جا علم ۽ فن ڄاڻندا هئا. سندن شعرن جو هڪ ديوان به آهي. گهڻن سالن تائين حرمين شريفين ۾ مجاور رهيا هئا. انهيءَ دوران هڪ ڏينهن سيد عبدالوهاب بخاري جيڪو حضرت مخدوم جهانپان جي نسل مان آهي قدس سرهما. کين خوشخبري ٻڌائي ته حضرت خاتم النبوة صلي الله عليه وسلم جن مون کي فرمايو ته هن هندي شيخ زادي مسافرت جي تڪليفن ۾ گهڻون صبر ڪيو آهي لهنذا پاڻ سان گڏ هن کي هندستان وٺي وڃ. پاڻ جواب ڏنائون ته جيستائين مان پنهنجي ڪنن سان اهو خاص پيغام حضور ﷺ جي زبان مبارڪ سان نه ٻڌندس تيستائين هندستان ڏي واپس نه ويندس. جڏهن پاڻ پنهنجي آرزوءَ ۾ ڪامياب ٿيا ته جيڪي ڪجهه پاڻ فرمايائو تعميل ڪرڻي پئي ۽ هندستان ۾ ئي آخري سفر به اختيار ڪيائون. چون ٿا ته سندن پيءُ بزرگوار چشتيه سلسلي ۾ مريد هئا. جڏهن پاڻ قادريه خوانوادي ۾ داخل ٿيا ته امان الله ابن شيخ عبدالغفور پاڻي پتي ۽ پين انهيءَ صوبي جي مشائخن سندن پيروي ڪئي. شيخ امان الله هندستان جي صوفي عالمن ۾ پيشوا آهن.

پير باجر مندو والا مجذوب ﷺ جي ياد ۾

کين الاهي ڪشش پاڻ ڏي ڇڪي ورتو هو. عمديون عمديون ڪرامتون کائڻ ظاهر ٿينديون هيون. گهڻو ڪري اڳهاڙا گهمندا هئا. هڪ ڏينهن راقم گلزار ابرار جي مامي سان رستي هندي الجهي پيا ته جيئن مامي کان ڪجهه وٺن. مامي چيو ته مون وٽ ڪجهه به ڪونهي. مجذوب مامي جي چيلهه ۾ هٿ وڌو ۽ همياني کولي ان مان ٻه مظفري سڪا ڪڍي ورتا پوءِ هڪ ماما کي واپس ڪيائين ته هي هميانيءَ ۾ واپس رک. مامي ٻڌايو ته جڏهن مون اهي ڳڻيا ته پورا نڪتا.

هڪ ٿاڻ وڪڻڻ وارو هندو هو. جيڪو ساڻن انس رکندو هو. اهو اهڙو ته

بیمار ٿيو جو طبيبن کي علاج کان ۽ عزيزن کي زندگي کان مايوسي ٿي پئي. لاچار مرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. باجر کي خبر پئي ته پاڻ رڙيون ڪندا انهي بيمار وٽ آيا جيڪو مرڻ لاءِ تيار هو ۽ چيائون ته تنهنجي پنيءَ ۾ پنج پٽ آهن جيڪي سلامتيءَ سان پيدا ٿيندا. لهنذا اڃا مرڻ جو خيال نه ڪر چون ٿا ته انهيءَ وقت تندرستيءَ جي علامت شروع ٿي ۽ اهو شخص ڪونه مئو. جيستائين پنج پٽ نه ٿيس.

اهڙيءَ طرح هي واقعو به آهي ته باز بهادر ولد سجاوڻ خان شير خان جي پٽ سليم خان جو سپهه سالار هو هجري سنه تقريباً نو سو چاهڻ ۾ ان جي مٿي ۾ اها مالي خوليا پيدا ٿي ته خطبو ۽ سڪو منهنجي نالي سان شروع ڪيو وڃي. انهيءَ خيال سان پير باجر وٽ آيو ۽ خوشخبري ٻڌڻ جو منتظر هو. پاڻ هٿ تي هٿ هنيائون ۽ چيائون ڏاڳو ٻڻو ناهي هن کي هٿ نه لاءِ ٿئي پوندو. چنانچہ سندن فرمان موجب آسماني گردش ٿي.

اهڙي قسم جون عجيب عجيب ڳالهيون سندن گهڻن ماڻهن جي زبان تي آهن. هن مختصر رسالي ۾ ان جي گنجائش ناهي. مانڊوءَ جي شمالي دروازي وٽ سندن آرام گاه آهي. نعلجہ جي رستي تي انهيءَ دالان سان مليل آهي جيڪو زندگيءَ جي دوران سندن رهڻ جي جاءِ هو. هن جاءِ تي هڪ کڏو ٿڌي پاڻيءَ جو ٻارهن مهينا ڀريل رهندو آهي. سندن قبر جو مجاور اڇڻ وڃڻ وارن کي هن پاڻيءَ سان سيراب ڪندو آهي.

شيخ حسن بدله مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ دهليءَ جي بزرگ زادن مان آهن. ماءُ جي پيٽ مان ئي مجذوب پيدا ٿيا. جيڪڏهن ڪو شخص مجبور ڪري ڪپڙا ڏيندو هئڻ ته جلدي لاهي قوالن کي ڏئي ڇڏيندا هئا، حسن صورت تي ۽ سهڻي آواز تي عاشق هئا، ڪن ماڻهن کين خواب ۾ ڏٺو ته حضور خاتمر پيغمبران عليه السلام جي خدمت ۾ پاڻ بيٺا هٿ مبارڪن تي پاڻي وجهي رهيا آهن، ڪجهه ماڻهن کين حرم ۾ طواف ڪندي ڏٺو، هڪ ڏينهن سليم خان سور کين پنهنجي اڇڻ لاءِ عرض ڪيو، پر پاڻ سر هلايو ۽ چيائين ته جلدي تنهنجو ٿڌو ويڙهجي ويندو. چوندا

آهن ته پاڻ جيڏانهن وڃڻ جو عزم ڪندا آهن ته ان طرف وارن جو دماغ معطر ٿي ويندو آهي. انهيءَ خوشبو جي علامت سان سندس اچڻ جو اطلاع ملي ويندو آهي، هجري سن ۽ ان کان ڪجهه مٿي نو سو سٺ هئو، جو پاڻ عنصري لباس لاهي مثالي خلعت پاتي، سندن خوابگاه دهلي جي بازار ۾ خواص خان جي قبر وٽ آهي. خواص خان شير خان سور جي پرستارن مان ان زماني جي عطيات وٺڻ وارن مان هئا. شير شاه جي پٽ سليم خان کيس هجري سن نو سو انونجاه ۾ شهيد ڪيو.

شيخ جلال ابن طيب جانپانيري رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن اتقا جو پلڙو سلوڪ کان وڌيڪ ڳرو هو. سندن دور ۾ خداشناسي جو پيمانو ڀريل هو. سندن روزي حرير فروشيءَ ۾ هئي. جنهن سال ۽ مهيني ۾ غوث اوليا گواليار کان گجرات هجرت ڪئي. انهن ئي ايامن ۾ اڀڻ پنهنجي پٽ شيخ محمود کي آغاز هوش ۾ غوث الاليا جو مريد ڪرائي ڇڏيو هو. پاڻ به پيو خدمت ۽ حاضري ڏيندو هو ۽ گهڻو ڪجهه سعادت ۽ عرفان مان حصو ورتائين، چون ٿا ته هڪڙي ئي ڪپڙي ۾ ڪئي سال ائين گذاري ڇڏيائين جو جيڪڏهن آستين پائي پئي ته نئين آستين ان ۾ ئي لڳائي ڇڏيائين، اگر پهراڻ سيني يا بغل وٽان بوسيده ٿي ويو ته نئين ڪپڙي جي چٽي لڳائي وئي. غرض جيڪو ٽڪر بيڪار ٿيو ته اتي نئين چٽي لڳائي وئي، پوءِ جيستائين حيات هئا، انهي ئي وڳي ۾ سير ڪيائون، ڪو نئون وڳو نه سڀايائون.

شيخ محمود چشتي رنتپوري رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ مراتب وجود جا حافظ ۽ كشف و شهود جا مالڪ هئا، پنهنجي والد بزرگوار ۽ شيخ الله داد چشتي جا خليفه هئا، شيخ الله داد کي خرڇ خلافت پنهنجي والد ماجد شيخ سدوه گنج روان کان مليو. شيخ سدوه معرفت ۽ خداشناسي جي جواهر تي ڪامل تصرف رکندڙ هئا. سندن سلسلو شيخ محمد سعدي تائين وڃي رسي ٿو. جيڪي چراغ دهلي جا وڏا خليفه آهن. پاڻ

حڪومت قادر شاھ جي دور ۾ جنهن جو نالو ملو خان هئو. پنهنجي وطن کان دارالسلام منڊو ۾ آيا هئا. نريدا درياھ جي ڪناري ڪجاون موضع ۾ قيام فرمايائون. موضع ڪجاون منڊو کان ڏکڻ ۾ ٽن ڪوهن تي آهي. اتي هڪ ڌڙي تي حجري ۾ ڪافي عرصو رهيا. جيڪو پاڻ خلوت ۽ رياضت واسطي تجويز ڪيو هئائون. هميشه پنهنجي ناهنجار نفس سان وڙهندا رهيا. آخر فتحياب ٿيا. سالن تائين توڪل، گوشه نشيني ۽ خاموشيءَ سان انهيءَ جهوپڙيءَ ۾ بسر ڪيائون. جيترو ٿي سگهندو هئڻ روزمره جي خرچ لاءِ روزگار ۽ اوقاف طور ڪجهه قبول نه ڪيائون. جڏهن عيال داري وڌين، ته ان دور جي حاڪمن زمين جا ڪجهه ٽڪر پيش ڪيا هئا، جنهن خدمت جي عيوض پنهنجي مٿان احسان مڃيو هئائون. ان کان پوءِ ڪجاون ۾ گهر ٺاهيائون. مسجد به جوڙيائون، ۽ مرقد به ٺاهيائون. مسجد جي اڳڻ ۾ فقرا ۽ اچڻ وڃڻ وارن سان خدائي صحبت رکندا هئا. درويشاڻو دسترخوان وڃائي دعوت خليلي جون رسمون پوريون ڪندا هئا، مهمانن سان گڏ پاڻ به شامل ٿيندا هئا، جڏهن پاڻ هجري سن نو سو ۽ سٺ کان پوءِ عالم دنيا مان روانا ٿيا ته پنهنجي فرزند رشيد شيخ ميان کي پنهنجو جاءِ نشين ڇڏيائون. شيخ ميان به فقر جي طريقي ۾ درويشي رستي تي هلندا رهيا، پنهنجي والد ماجد جون رسمون جاري رکيائون. هجري سن نو سو پنجاسي ۾ عالم صورت کان معنوي جهان ڏي روانه ٿيا، خوابگاهه ڪجاون ۾ والد جي تربت سان لڳ آهي. شيخ ميان ٽي فرزند ڇڏيا. هڪ شيخ ميران جي، ٻيو شيخ منجهن، ٽيون شيخ مبارڪ، وڏو پٽ پرڳڻي حاصل پور منڊو ۾ وڃي رهيو، فقر فاقِي جا عادي ۽ رب سان دل لڳل اٿن. ٻيا پٽ جي ”بي عبادتگاهه ۾ مشغول بحق آهن، الله ڪري عبادت جا ثمر ۽ معرفت سڀني کي نصيب ٿئي آمين.

امير سيد جلال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد صدرالدين حسني متوڪل جا فرزند آهن. ڪڍي سال اسباب شڪيني ۽ حصول فقر جي مشق ڪري گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو هئائون. سندن وڏا ڪرمز مان هند آيا هئا، اوڏھ جي آب وهوا وڻي وڻن ان ڪري ان کي پنهنجو وطن بڻايائون، سڪندر لوءِ جي دور ۾ پاڻ عالم غيب کان عالم شهادت ۾

نزول فرمائائون، جڏهن هوش جو زمانو آيو ته الهني معرفت جي هوا لڳن. شيخ راجبي سيد نور جا مريد ٿيا، ان سان گڏ پيءُ وانگر سپاهيان زندگي به بسر ڪندا هئا، جڏهن سلطان ابراهيم لودي پاڻي پٽ ۾ بابر بادشاهه جي جنگ ۾ ماريو ويو. انهيءَ جنگ ۾ سندن پيءُ به گذاري ويو، کيس به زخم آيا پر مرهر پٽي سان صحيح ٿي ويا. ان کان پوءِ جونپور جي علائقي سرهڀور ۾ اچي رهيو. اتي شيخ الله داد احمد شريف جونپوري المعروف شيخ وتين جي خدمت ۾ معرفت جي تحصيل ڪيائون. جيئن ته سندن ٻار آگره ۾ هئا، انڪري کين مرشد اتي وڃڻ لاءِ چيو، درويشي ۽ بک تي رهڻ جي عادت هئڻ انڪري کين متوڪل جو خطاب مٺيو، هڪ دفعي خانقاهه جي در تي به قلندر آيا ۽ خادم کي چيائون ته اندر اطلاع ڪر، هن نالو پڇيو ته وراثتائون کيس خبر آهي. خادم اندر اچي اطلاع ڏنو پاڻ سر جهڪائي تامل کان پوءِ فرمائائون وڃ کين جمال ۽ حسين چڻي سڏي اچ، قلندر پنهنجا نالا ٻڌي حيران ٿيا، جڏهن حاضر ٿي هٿ چمي چڪا ته بيعت جي واسطي عرض ڪيائون. پاڻ عرض قبوليندي فرمائائون، درويشن کي آزمائش جو ڪڏهن خيال به دل ۾ اچڻ نه ڏجو. ڇو ته هر وقت ساڳيو حال نه ٿو رهي. هجري سن نو سو اٺهتر ربيع الاول ۾ وڏي پٽ سيد بدرالدين کي خلافت ڏنائون ۽ ٻين پٽن لاءِ فرمائائون ته الله تعاليٰ کين عطا ڪندو، انهيءَ سال وصال ڪيائون، سندن تاريخ رحلت شيخ جهان ۾ آهي، خوابگاهه آگرو اٿن.

سيد شاهه مير رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد شريف جرجاني جي نسل مان آهن، قدس سرهما طريقت مان حصو کين شيخ امان پاڻي پتي جي خدمت مان مليو، رسمي ۽ ذوقي علمن سان سينگاريل هئا، ڏهين صدي جي اواخر ۾ عارضي جهان ڇڏيائون، خوابگاهه آگره ۾ راتن.

شيخ فخرالدين رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار شيخ داؤد ابن شيخ شاهه صديقي آهن. آگري ۾ آخري آرام گاهه اٿن. اگرچہ شيخ الهدي صالح سرهنديءَ جا مريد آهن ليڪن اڪثر

علوم حسام الاولياء شيخ حسام الدين متقيء جي درس مان تحصيل ڪيائون. چون ٿا ته جنهن زماني ۾ پاڻ سپاهيانہ صورت ۾ رهندا هئا ان زماني جو ذڪر آهي ته پاڻ هڪ ڏينهن ملڪ پورب ۾ هڪ حوض جي ڪناري تي وضو ڪري رهيا هئا ته ايتري ۾ ڪارو نقاب منهن تي وڌل هڪ سوار ڊوڙندو آيو جنهن جو گهوڙو مشڪي هو ۽ سندن پنيءَ تي هڪ تازيانو هنيائين ۽ سامهون اردليءَ وانگر رکيائين. چنڊ قدم هليا ته سوار ته نظر کان غائب ٿي ويو ۽ کين اهڙو ته جذبي جو سيلاب آيو جنهن ۾ هوش گم ٿي وين. اهڙي ته حيرت پيدا ٿين جو زبان بند ٿي وئ. ايتري قدر جو پورا ٻارهن سال سندن زبان حرف به ڳالهائڻ تي قادر نه ٿي. هڪ ڏينهن وري اهڙي سوار رستي ۾ ملين ۽ تازيانو ڏيکاري ڊيڄاريائين ۽ چيائين ته ڳالهائيندا ڪيو. اهو ٻڌي انهيءَ وقت ڳالهائڻ جي طاقت ۽ خيال دل ۾ آين. ليڪن زبان ۾ ڪنهن حد تائين گرفت باقي هئ. ان کان پوءِ پاڻ ڳوٺ چنڊ لوس ۾ جيڪو بهار ۾ آهي. شيخ الهداد ابن ضياءُ الدين جي خدمت ۾ ويا. هنن پنهنجن بزرگن جي صحبت گرم ٿيڻ لڳي. ڇو ته ٻئي سهرورديه سلسلي ۾ هئا. اٽڪل نو سال هڪ ٻئي جا رازدار رهيا ۽ پاڻ علمي درس به ڏيندا رهيا.

انهيءَ دوران سيد آدم ولد سيد جمن پنهنجي والد جي اجازت سان هيلسا کان فاتح لاءِ شيخ الله داد وٺ آيا. سيد آدم ڏاڙهي ڪوڙائيندو هو جنهن جي ڪري سندن ڳل صاف رهندا هئا. پاڻ سيد آدم کي فرمايائون ته سيدن کي سنت چڏي ڏيڻ نهايت نامناسب آهي. سيد آدم کي جوانيءَ جو غرور هو. جنهن ڪري غصو آين ۽ هيلسا وڃي والد بزرگوار جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته هڪ درويش شيخ الهداد سان گڏ هر راز آهي ۽ مون سان هن طرح سختيءَ سان پيش آيو ۽ مداريه سلسلي جي معتقدن جي نسبت نامناسب انديشو ظاهر ڪيو. شيخ جمن فرمايو ته انهيءَ درويش جو چوڻ صحيح ۽ سچي نصيحت آهي ۽ عمل ڪرڻ جي لائق آهي. نوجوان سيد آدم پيءُ جي تصديق کان پوءِ سندن هدايت جو گرويه ٿيو. ان کان پوءِ سيد جمن هڪ خادم کي ڪجهه تحفا ڏئي سندن ڏي موڪليو ۽ ملاقات جي آرزو ڏيکاريندي معذرت ڪئي ته مون کي اڄ کان پيري رڪاوٽ آهي. خادم جڏهن پهتو ته درس جاري هو تبرڪ ۽ پيغام ٻئي پيش ڪيائين ته پاڻ فوراً اُٿي بيٺا جڏهن سيد جمن کي اطلاع مليو

تہ ڳوٺ جي ڪناري تي توهان پهچي ويا آهيو. تہ انهيءَ پنهنجي پٽ کي استقبال لاءِ موڪلي پنهنجي خدمت ۾ گهرايائين. پهريون ديدار جو تصرف اهو ٿيو تہ ڪاغذي نقش سندن خيالات مان بلڪل صاف ٿي ويا. پوءِ سيد جمن چيو تہ خانقاه جي اندر هڪ حجرو کين ڏنو وڃي چنانچہ ڏنو ويو. ڪجهہ ڏينهن پاڻ اُتي رهيا ۽ پوءِ التماس ڪيائين تہ مان چاهيان ٿو تہ باقاعدي عقيدتمند غلامن ۾ شامل ٿي وڃان سيد جمن فرمايو تہ فخرِ عالم، جمن جاهل جو مريد ٿئي اها ڳالهہ زيب نہ ٿي ڏئي. جڏهن پاڻ ٻار ٻار التماس گهڻو عاجزيءَ سان ڪيو تہ سيد جمن پنهنجي وات مان پاڻ کڍي کين ڏنو. علمي چراغ جيڪو اجهامي ويو هو ٻيهر روشن ٿيو. ان کان پوءِ فرمايائون بهار ۾ شيخ شرف الدين جي روضي تي ڪجهہ ڏينهن اعتڪاف ڪيو، ۽ انهن جي روح کان هدايت گهرو. چنانچہ حڪم جي تعميل ڪيائون. خواب ۾ روضي ڏٺيءَ کان ٻڌائون تہ تنهنجي هدايت سيد جمن جي رهنمائيءَ تي ٻڌل آهي. انهيءَ جي ئي خانقاه ڏي موٽي وڃ. چنانچہ پاڻ واپس سيد جمن وٽ آيا ۽ خواب جو احوال عرض ڪيو سيد جمن ٻڌل ڳالهہ تہ قبول ڪئي ليڪن سندن رخ آگري جي طرف موڙي ڇڏيائون. ان سان گڏ اها هدايت بہ ڪيائونس تہ چاهي ڪابه ڳالهہ ٻڌڻ ۾ اچي رستي تان واپس نہ اچجانءِ ۽ جڏهن خوابگاه بديع الدين شاه مدار جي آستاني تي پهچين تہ آگري جي اجازت گهرجانءِ. سيد جمن هيءَ ڳالهہ چئي جونپور هليا ويا. شيخ فخرالدين کي خبر پئي تہ سيد صاحب دنيا جي تماش گاه کان رخصت ٿي ويا. جيئن تہ اڳ ئي کين نصيحت ٿي چڪي هئي ان ڪري واپسيءَ جو خيال ڪيائون.

جڏهن پاڻ ڳوٺ بانگر مٿو ۾ حوض جي ڪناري پهتا ۽ رات رهيا تہ خواب ۾ مدارالقطاب آگري ۾ رهڻ جي اجازت ڏني ۽ فرمايائون تہ ذريعہ معاش لاءِ ڪجهہ بہ نہ وٺجانءِ ۽ جيڪو درويش ان جاءِ جو بزرگ هجي ان جي رضامنديءَ سان گهر ٺاهجان، اهڙي طرح پاڻ آگري ۾ آيا ۽ ان وقت ۾ شيخ جليل زماني جو زاهد هو ان جي ديدار لاءِ ويا. اُتي سندن دل نہ لڳي. ان کان پوءِ پاڻ شيخ علاؤالدين مجذوب جي خدمت ۾ ويا تہ ان فرمايو تہ تنهنجي جاءِ سرهند آهي. پاڻ ڪو جواب نہ ڏنائون. پوءِ شيخ مجذوب هڪ مانيءَ جو ٽڪرو ڪچڪول مان کڍي کين ڏنو ۽ فرمايو تہ پنجاب هليو وڃ. اُتي ڪڻڪ سستي آهي، هن دفعي بہ پاڻ خاموش رهيا. پوءِ شيخ مجذوب ٽئين دفعي فرمايو تہ

هڪ سیر آهي اڌ تنهنجو اڌ منهنجو لیکن پاڻ بلڪل خاموش رهيا. وري چوٿين دفعي شیخ مجذوب فرمایو ته هن وقت تائين مان هتي هئس هاڻي تون هتي ره. پاڻ جواب ڏنائون ته جيڪڏهن تنهنجي اها راءِ آهي ته پوءِ توهان هيءَ جاءِ منهنجي لاءِ ڇڏي ڏيو. ۽ خود ڪنهن ٻي جاءِ تي هليا وڃو. شیخ مجذوب ائين ئي ڪيو. ۽ هاڻي جنهن جاءِ تي قبر آهي اتي پنهنجو حجرو ٺاهيائون. چون ٿا ته شیخ فخرالدين کي جڏهن بيماري لڳندي هئي ته سٺي آواز وارن قوالن کي گهرائي اها محفل ٻڌندا هئا. انهيءَ حواليءَ ۾ مزاج جي بدمزگي تندرستيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي هئي. آخرڪار جمع جي ڏينهن تاريخ اڻويهه جمادي الثاني هجري سن نو سو ستر 970 هه تي هڪ سو پنجهتر سال زندهه رهي هن فاني دنيا کي ڇڏيائون. قاسم هنديءَ سندن رحلت جي تاريخ جي الفاظن کي فخرالدين ۾ لڌائون.

شیخ سعد ابن بڌن خير آبادي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ دانشمند هئا. طريقت ۾ شیخ محمد قطب المعروف شیخ مينا لکنوي جي خدمت سان عقيدت ۽ خلافت حاصل ڪيائون. ۽ ظاهري علمن ۾ مولانا اعظم جا شاگرد هئا قدس سرهر چون ٿا ته سندن پير ڪتاب عوارف سندن استاد کان پڙهندا هئا. هڪ ڏينهن پاڻ پير جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته هن ڪتاب جي عبارت صحيح ڪرڻ واسطي ته منهنجي طبيعت ڪافي آهي پر هن جي معنيٰ ۽ لطائف جو ادراڪ جناب مخدوم جي ضمير کان ممڪن آهي جيڪي ڪشف جا صاحب آهن. پوءِ خبر ناهي ته ٻئي ڪنهن جي درس ۾ وڃڻ چوڻو گواره ڪيو وڃي. پير فرمایو ته سعد تو جيڪي ڪجهه چيو سچ آهي لیکن عالمن جي هوندي تعليم جي رستي ۾ پير چڪڻ ۽ پنهنجي ادراڪ ۽ عرفان تي ڀروسو ڪرڻ ارباب دیانت ۽ اصحابِ هوش جو شیو نه آهي.

شیخ بدھاش رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سندن نالو عبدالوهاب هو. شیخ ابوالفتح مڪي جا وڏا فرزند آهن. عمده صورت ۽ سیرت سان گڏ دانش و بینش جا به صاحب هئا. درسي علمن جي تحصیل ڪمال درجي تي پهچائي هئائون. خاص ڪري حديث ۽ تفسیر ڪامل یاد هئڻ.

واعظ ۽ تلقين کان گريز ڪندا هئا. ليڪن درس ۾ سندن مجلس ۾ خدا جي ياد ۽ بندگانِ خدا جي حالات کان سواءِ ٻيون ڳالهيون گهٽ ٿينديون هيون. علم، سير ۽ تاريخ جا گهڻا عبرت افزا واقعات ياد هئڻ. جوانمردي ۽ سخاوت سندن خمير ۾ داخل هئي. اگرچہ ڪجهہ ڪوٺہ هئڻ ۽ اهڙي وقت ۾ ڪو حاجتمند اچي ويندو هو تہ گهر جي سامان مان جيڪي هٿ لڳندو هئڻ گهر وارن کان لڪائي ان کي ڏيندا هئا. چون ٿا تہ هڪ سال سندن همٿ جو امتحان وٺڻ لاءِ شهر جي حاڪم ماڻهن کي روڪي ڇڏيو تہ هن درويش کي ڪير بہ قرض ۾ هڪ ڪوڏي بہ نہ ڏئي. ان جي باوجود سندن مهمان خاني جو دسترخوان هر روز وانگر بلڪ اڳي کان وڌيڪ ۽ بهتر وڃايو ويندو هو ۽ ڪوبہ سائل پنهنجي مطلب کان ناڪام سندن خدمت مان واپس نہ آيو. شاھ محمد خياليءَ سندن دوستيءَ سبب ان محلي ۾ هڪ حجرو ٺاهي ڇڏيو هو. ۽ ان ۾ ئي آخر وقت تائين رهيا. هجري سن هڪ هزار سورهن تائين اهو گهر قائم هو. شيخ عبدالوهاب کي ذڪر ۽ شغل جي تلقين ۽ حقائق ۽ تصوف جي تعليم انهيءَ شاھ صاحب کان حاصل ٿي هئي. شعبان جي چنڊ جي رات جو ڏينهن هجري سن نو سو ستر هو جو پاڻ هن فاني دنيا کي ڇڏيائون. خوابگاه آگري ۾ اٿن.

انجمن اصحاب شهود و ارباب حضور سلسلہ

عشقيه شطاريہ

تاريخ نگار پيرن ۽ معرفت جي صاحب هادين اهو لکيو آهي تہ هن خانوادہ جا سربراہ راس الواصلين، رئيس المحققين، شيخ عهد، قطب عصر، مرشد زمان، عارف جهان، ابوزيد طيفور ابن عيسيٰ ابن آدم سروشاني بسطامي آهن ۽ جيڪي اصحاب مشرب عشقيه ٿا رکن، هي ٻين مشهور مشرين جي بنسبت فنا ۽ بقا جي درجات، صدق و صفا جون منزلون، مبداء ۽ معاد جي ابتدائي مقامات تي نظر ڪري السابقون السابقون اولئڪ المقربون جي نعري ۾ داخل آهن. چنانچہ تلوين ۽ تمڪين، احتجاج ۽ انڪشاف، قبض ۽ بسط، منع و عطا، هست و نيست، اڪيلائي يا همراهي، ڪنج و ميدان، خاموشي يا گويائي، غرض تہ سڀني معاملات، حالات ۽ اوصاف جيڪي پاڻ ۾ مدمقابل

آهن يا هڪ ٻئي جو ضد آهن. انهن کي پهچڻ اسماء جي ڪمال ۾ داخل آهي. جنهن کي ذاتي ڪمال چوڻ ناموزون نه آهي. هي حالات ۽ وصفون هن گروه جي موجدانه نظر ۾ هڪجهڙا معلوم ٿا ٿين ۽ هن طريقي جي سالڪ ۽ حلقي سان شمار ڪرڻ کان گهڻا ٿا معلوم ٿين. ڪجهه به حال ۾ ۽ ڪنهن به مقام ۾ به گهڙيون به علي الاتصال پابند ٿي نه ٿا رهن بلڪ هر لمحي ۽ هر دم جديد شان سان وقت جو زنده رکڻ ۽ ان سان زندگيءَ جي شهر کي آرائش ڏيڻ اهو خاص هن طريقي جي پيرن جو آهي. عراق، عرب، عجم، ايران ۽ توران ۾ جيڪو فروغ محمدي پهتو آهي اهو هن سلسلي جي مشائخ جي برڪتن سان پهتو آهي. خاص ڪري هجري سن نو سو ٽيهه ۾ هن گروه جي سربرآورده محمد صادق شيخ ماوراءالنهر جي شهر ۾ هدايت جو جهنڊو نصب ڪيو هو. ان علائقي ۾ سڀ مشائخ ۽ فاضلن جا قبله گاه بنجي ويا هئا. سڀ استعداد وارا معتقد انهن جي خدمت سان ولايت ۽ ڪمال حاصل ڪندا هئا. انهن بزرگن عزيزن مان جنهن شخص پنهنجي هدايت سان هندستان جي تاريخ ۾ ڪان کي الله نور السموات والارض جو نورآباد بنايو اهو شاهه عبدالله شطاري ولد حسام الدين عبدالله ابن رشيد الدين ابن ضياء الدين ابن نجر الدين ابن جمال الدين حماد ابن عمر المعروف شيخ الشيوخ شهاب الحق والدين سهروردي جي ذات خورشيد صفات آهي جنهن نائين صديءَ جي آخر ۾ ايران کان هندستان جي ماڻهن جي رهنمائيءَ لاءِ نزول فرمايو ۽ عالم قدس ڏي روانه ٿيڻ جي وقت تائين هر طرح جي اذڪار و اشغال، اعمال ابرار اخيار ۽ اورادعيه ماثوره وغيره جي دعوت جي طريقي سان عموماً ۽ خصوصاً طالبن ۽ انهن جي استعداد جي موافق تلقين فرمائي.

شطار جي وجه تسميه جي متعلق ڪنهن قلم ڪا صريح حرف نه لکيو آهي. ليڪن هڪ رسالي لطيفه غيبه نالي جيڪو سندن قلم تصنيف جو نتيجو آهي. انهيءَ رسالي جي ٻئي فصل ۾ ڪنهن طرح تسميه جي نسبت آگاهي ڏني وئي آهي. خلاصو ان جو اهو آهي ته خداشناس امت محمدي ۽ پيروان مذهب احمدي علي صاحبها من الصلوة افضلها و من التحيات اڪملها - سلوڪ ۾ ٽن مشرين تي تقسيم آهن. (1) اخيار (2) ابرار (3) ۽ شطار، ۽ هنن ٽنهي گروهن مان هر هڪ گروه ورد، ذکر، شغل، فڪر، ڪشف ۽ قرب جدا جدا ٿو رکي ۽ پنهنجي پنهنجي خاص طريقي موجب صاحب استعداد ڪامل آهي. لهنذا

مناسب هي آهي ته **عُلَمَاءُ اُمَّتِيْ كَاَنَبِيَّاءُ بَنِي اسْرَآئِيْلَ** جي مضمون تي نظر ڪري فرق ۽ عدم فرق جي رعايت هن گروه جي باري ۾ به اهڙي موافق ڪئي وڃي جيئن انبياءَ عليهم السلام جي باري ۾ فرق ۽ عدم فرق جي نسبت قرآن حڪيم جي اندر ارشاد آهي ته انهن جي نسبت اعتقاد ۽ ولايت جي اقرار ۾ تفاوت ۽ اختلاف کي دخل نه ڏنو وڃي ۽ جيڪو حڪم رسولن جي ايمان جي نسبت لاتفرق بين احد من رسله آهي ان تي قياس ڪيو وڃي ته جيئن شريعت جو اهڙو ايمان حاصل ٿئي جيڪو طريقت جي وصف سان موصوف هجي. ۽ جهڙي طرح انبياءَ عليهم السلام جي زمره ۾ قرب، وحي، ڪتاب، معجزات نسخ، عدم نسخ، الوالعزمي، امت جي ڪثرت ۽ قلت ۽ انهن معاملن کان سواءِ ٻين معاملن ۾ فرق سمجهيو ٿو وڃي. اهڙي طرح هي گروه مشابه بانبياءَ بني اسرائيل آهي لهنذا انهيءَ طرح هن گروه جي اندر به افضليت، سرعت سير، رياضت، عبادت جي اعتبار کان سلوڪ ۾ عالم آخرت جي طرف کان سمجهيو وڃي ۽ احوال، درجات، مقامات، ۽ خطابات جي اعتبار سان اعيان ثابت (صور علميه) جي موجب منجانب مبداءِ سمجهيو وڃي. آيت **كِرِيْمٌ تِلْكَ الرُّسُلُ فَضْلًا** **بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ** جي اشاري سان جيڪا معنيٰ ذهن ۾ اچي ٿي. انهيءَ موافق انهيءَ مقام کان هيءَ ڳالهه خيال ۾ اچي ٿي ته هن لقب جي خصوصيت طريقت جون منزلون طئه ڪرڻ ۾ تيزيءَ جي اعتبار سان آهي. **اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ**. ۽ هن سلسلي جي ڪن اصحابن ۽ ٻين ماڻهن لغت جي وضع تي مذڪوره طريقي سان انهيءَ لقب جو سبب پيدا ٿا ڪن. هي اقرب به صواب آهي. نيزهن مشرب جا ڪي اڪابر هي به فرمائن ٿا ته هي جيڪو اولياءَ الله جسمر جي بار کان سبڪدوش ٿي ويا آهن انهن جي ارواح کان هي گروه فيض حاصل ٿو ڪري ۽ پرورش ٿو حاصل ڪري بجاءِ ان جي جو جسماني ملازمت ۽ مصاحبت ڪري. پوءِ جيئن ته هي گروه عالم مرکبات کي طئه ڪري مجردات جي عالم ۾ معنوي سرعت سان ٿو وڃي. انهيءَ سبب جي ڪري هن گروه کي شطار لقب ڏنو ويو آهي. اهو به هڪ سبب آهي. مطلب ته سڀني شطار مشائخن کي هند ۾ شاهه عبدالله شطاريءَ جي خدمت سان هن مشرب جو حصو مليو آهي. انهن مان هڪ شيخ حافظ جونپوري آهن. جيڪي سلوڪ ۽ تصوف جي مراتب طئه ڪرڻ ۾ مثل قمر سريع السير هئا. ۽ سندن نامور خليفا به هر ملڪ ۾ آهن. جونپور

۾ شيخ بدهن آهن. انهن جي قبر پاڻي پٽ ۾ آهي. شيخ بدهن جا به هڪ خليفا هئا قصبه بدوليءَ ۾ شيخ ولي شطاري، ظاهري ۽ باطني سڀ فضيلتون، امڪاني ۽ الاهي جملہ معرفتين سندن ذات ۾ جمع هيون. پاڻ هجري سن نو سو ۾ چاونجاه ۾ عالم بقا ڏي ڪڍج ڪيائون. پاڻ گهڻا خليفه دنيا ۾ ڇڏيائون. انهن مان هڪ شيخ فدن هو. وڏو پرهيزگار هو ۽ حقائق ۽ معارف بيان ڪندا هئا. پنهنجي زماني ۾ پنهنجو مثل نه رکندا هئا. امير سيد علي قوام جا اهي ئي پير آهن. شيخ ولي شطاريءَ جا ٻيا خليفه شيخ بهاءُ الدين زڪريا هئا. جيڪي خواجہ گنجشڪر جي نسل مان آهن. نيون خليفو شيخ حاجي ابن شيخ علم الدين عجائب برادرزاد شيخ زڪريا هئا هي سلسلو شيخ حافظ تائين پورو ٿو ٿئي.

جڏهن شاھ عبدالله شطاريءَ عالم قدس ڏي ڪڍج فرمايو ته چند سالن ۽ چند واسطن کان پوءِ خرقو خلافت درجہ بدرجہ شيخ محمد غوث کي پهتو. اگرچہ واسطن جي ترتيب هن خانوادہ جي شجري ۾ تفصيل سان ذڪر ٿيل آهي ۽ شجرہ جو وصف خاص هي آهي ته **أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ** ليکن مختصر طور تي هتي به تحرير ٿو ڪجي. يعني شاھ عبدالله شطاري کان اول خلافت جو خرقو شيخ محمد علا کي عنايت ٿيو جيڪو شيخ قاضن جي نالي مشهور آهي. شيخ محمد علا کان سندن پٽ شيخ ابوالفتح هدايت الله سرمست کي پهتو. ۽ انهن کان شيخ ظهور حاجي حميد حضور جي خدمت ۾ منتقل ٿي آيو ۽ ان جي تفصيل هر هڪ صاحب جي ياداشت ۾ وقت جي تقاضا مطابق لکي وئي آهي. ۽ وڌيڪ لکي ويندي. حاجي حضور جي خدمت سان منصب هدايت و اجازت ۽ قطب الاقطابي وحدت مآب حضرت شيخ محمد غوث کي پهتي جن هن بهشت نما انجمن کي طرح طرح جون معرفتون ۽ حقيقتون بيان ڪري نئي وضع جي انجمن ٺاهيائون. شطاري کير پئندڙ ٻارن کي اڀاري مشائخ جي باطني پرورش جي ذريعي سان نوجوان ڪيو. توحيد و ايمان جي وڻ کي تقليد ۽ استدلال جي خزان کان بذريعه نوبهار تحقيق رهائي ڏئي دائمي سرسبزي بخشي ته جيئن ذڪر ڪيل وڻ انساني باغ ۾ ازلي توفيق جو پاڻي پي بار آور ٿئي. هن ۾ شڪ نه آهي ته جنهن سندن خدمت ۾ ڪجهہ ڏينهن منافقانه عمر گذاري اهو به محبوب حقيقي جو جلوه گاه ۾ پهچي ويو ته پوءِ مخلص جو ته ذڪر ئي ڇا ڪجي. هيءُ مدعا هيٺ ذڪر ڪيل ڪرامت جي شهادت سان ثبوت کي پهچي ٿي.

جيئن ته گجرات جا ڪم نظر ماڻهو پنهنجي اعتباري حسن تي عاشق هئا. ان ڪري حسد جي رستي سان غوث الاولياء سان دشمني ڪرڻ لڳا. انهن مان هڪ شيخ عبدالمتندر بنبانيءَ پنهنجي ننڍي پيءُ کي غوث خانقاه ۾ معتقدانه طور انهيءَ لاءِ موڪليو ته هميشه غوث الاولياء جي حاضر حضور رهي سندن اهڙا قول ۽ فعل اخذ ڪري جن تي اعتراض جي آڱر رکي سگهجي ۽ اهي معاملات پنهنجي بزرگن کي پهچائي ته جيئن هن جماعت کي نڪته چينيءَ جو سرمايو فراهم ٿئي. چون ٿا ته انهيءَ متجسس هڪ ڏينهن عرض ڪيو ته هي ڪمترين مريد مدت کان تلقين جو اميدوار آهي. جواب مليو ته مقصود سلوڪ جي ترقي آهي انشاء الله لنگر جو کاڌو جيڪو فقيرن جي لنگر مان کائين ٿو اهوئي تلقين جو اثر پيدا ڪندو. آخرڪار هن کي ڪجهه ڏينهن بعد قوي جذب پيدا ٿيو ۽ هن جي اک حقيقت بين ٿي وئي. چنانچہ سڀني حالات ۽ مقامات ۾ هيءُ ڳالهه هن جي زبان تي ورد هئي ته جڏهن منافق جو هي حال آهي ته ان شخص جو ڇا چئجي جيڪو اخلاص سان مٿو هن ڪامل بزرگوار جي آستاني تي رکي.

پاڻ جنهن کي قبول ڪيائون ان جي مٿي جي ۽ دل جي اکين کي مشاهدي ۽ معائني جو نور حاصل ٿي ويو ۽ ان ۾ حقيقت بينيءَ جي قوت اچي وئي. ايتري قدر جو سندن بي انتها فيض پهتو. هند ۽ سنڌ ۾ سندن عارف ۽ ڪامل اولاد ۽ رهنما خليفا وڃي پهتا ۽ انهن جي قدمن جي برڪت سان خلا پُر ٿي ويا. جن جي فهرست هي آهي:-

گواليار: جتي سندن مرقد مبارڪ آهي. جانشين ۽ سجادگيءَ جا مراسر سندن مسند نشين پٽ شيخ عبدالله المعروف شيخ بدها عمده طريقي سان انجام ڏئي ٿو ۽ شيخ مبارڪ عالم جيڪو پڻ اتي موجود هو علمن جو جامع هو ۽ ظاهري باطني صفائي به رکي ٿو. تقريباً چاليهن سالن کان خانقاه جي اصحابن کي ڪتابي علم جو درس ڏنائين ۽ شيخ بديع الدين جيلاني سمرقندي غوث الاولياء جا وڏا خليفا آهن. اُهي به گواليار ۾ هئا. انهن ڪليد مخازن ۽ ڪنزالوحدت تي جيڪي غوث الرحمن جا تصنيف ڪيل ڪتاب آهن عمده حاشيه لکيا آهن ۽ تعليقات لڳايون آهن.

دارالسلطنت آگري ۾ شيخ نورالدين ضياءُ الدين زنگي بخش پنهنجي بزرگوار جي رهڻ سهڻ جي جاءِ سنڀالي هئي ۽ شيخ عبدالله صوفي مريد غوث

الاولياء به هتي ئي هئا. روشن ضمير پير کان ڪامل طرح عرفاني ۽ وجداني مقامات حاصل ڪيا اٿن.

برهانپور: خاندیس ۾ شیخ اڪمل الدین برهان هو. ان جي والد بزرگوار جا ظاهري ۽ باطني فرزند به اهي ئي هئا. لیکن والد بزرگوار کان هدايت سان نور حاصل ڪرڻ ۾ هي معنوي فرزند سڀني کان اڳتي هو. آخر عمر ۾ بلڪل استغراق ٿي ويو هئڻ. سندن زبان ۾ موحدانہ ڪلام ۽ تقرير کان سواءِ ڪجهه به نه ڳالهائيندا هئا. شیخ لشکر محمد به هتي برهانپور ۾ هدايت جو سلسلو جاري ڪيو هو. انهيءَ ئي شهر ۾ قاضي سراج محمد بنياني هو. معرفت جو چراغ ۽ علمي شمع انهن سان ئي روشن هئي. شیخ نظامي گنجوي جو هڪ ڪتاب مخزن الاسرار آهي ان جون مشڪل مشڪل عبارتون ۽ مضمون پاڻ حل ڪري جهان وارن کي فيض پهچايو آهي.

برودره (بڙوده): گجرات ۾ شیخ صدرالدین محمد شمس ذاڪر هئا. تلقین جا سج هئا ۽ شیخ حبیب شطاري به انهيءَ ئي شهر ۾ سلوک جي اندر پنهنجي مریدن کي تعلیم ڏيندا هئا.

احمدآباد: گجرات ۾ سندن فرزندن مان شیخ اویس ۽ شیخ اسماعیل آهن مدظلهما. انهن جو نانو سلامي سادات مان هو ۽ ابوتراب جا ڏاڏا آهن. هنن پنهنجن قیمتي گوهرن مان پهريون شیخ اویس اوراد- دعوات- اذڪار- اشغال ۽ جواهر خمسہ جي رمزن جا عالم آهن. ٻيو نمبر به مشائخ طریقت جي عادتن ۾ صفتن سان ظاهر ۽ باطن پنهنجن ۾ ڪامل رهن ٿا. خدا ڪري حال ۾- ڪمال ۾ ۽ آل ۾ ڏينهن ڏينهن ترقي ٿين. هتي احمدآباد ۾ سندن خلیفہ مان به صاحب آهن هڪڙو شیخ وجیہ الدین احمد علوي جن جي فیض سان علم ۽ عرفان جي طالبن جون دليون زنده ۽ زبانون ڳالهائڻ واریون ٿيون آهن. ٻيو شیخ علي شیر بنگالي آهي انهن جواهر خمسہ جو انتخاب ڪيو ۽ عمل ۾ آندائون گهڻن علمن ۾ ماهر هئا. خاص ڪري علم هیئت- نجوم- حکمت وغيره چڱي طرح ڄاڻندا هئا. علم جي مسئلن جي مغز کي پهتا هئا. پاڻ جام جهان نام جي هڪ شرح مفید لکي ان کي معرفت جي شراب سان ڀريو اٿن. سوانح امام غزالي تي به غوث الاولیاء جي حڪم سان هڪ محققانه شرح لکي اٿن.

سنيپل: ۾ شیخ محمد عاشق حق جي طالبان جي رهنمائي ڪن ٿا.

اجمير: ۾ مولانا عبدالفتاح ناگوري، ماڻهن جا مشڪل حل ڪندا هئا.
 سرهند: ۾ شيخ محمد جمال ارشاد جي مسند کي حسن بخشيو آهي.
 ڪالپيءَ: ۾ شيخ جلال واصل، سلوڪ جي راه وارن کي منزل مقصود تي پهچائيندا هئا.
 بدولي: شيخ جيو عبدالحى نالو هئن. هي هڪ عرصي تائين گواليار ۾ به خداپرستيءَ جو طريقو عمل آڻي چڪا آهن.
 بيجاڀور: دکن ۾ شيخ شمس الدين شيرازيءَ دانش منديءَ کي رونق بخشي.

اجين مالوه: ۾ شيخ احمد متوڪل ۽ شيخ عالم پنهنجو پاڻ کي خدا جي سپرد ڪري ڇڏيو آهي.
 سارنگپور مالوه ۾ شيخ منجهن هو ڪتابي علم ۽ قلبي وجدان جو بنياد شهر وارن جي دل ۾ پهريائين انهن ئي رکيو هو ۽ پوءِ شيخ عمر آهي. علم-عرفان-توحيد ۽ طريقت جي جواهرن جي گويا ڪاڻ سمجهڻ گهرجي. پنهنجي وقت جا استاد ۽ مرشد هئا. سلم الله تعالى.

شيخ ابوالمويد محمد المقلب من عندا لله

بالغوث^{رحمته} جي ياد ۾

پاڻ خطيرالدين جا فرزند هئا جيڪو شيخ فريدالدين نيشاپوريءَ جي نسل مان آهي. انهيءَ ترتيب سان خطير الدين ابن عبداللطيف ابن معين الدين قتال ابن خطيرالدين ابن بايزيد- ۽ بايزيد شيخ عطار جا وڏا پٽ آهن. قدسنا الله باسرارهم. پاڻ ولايت محمديءَ جا جانشين آهن. انوار صمديءَ جو نزول ۽ اسرار ربانيءَ جو ظهور سندن بايرڪت ذات تي هو. پنهنجن قسمن جا يزداني ڪمال انهن ۾ ملن ٿا. ظاهري ۽ باطني پنهنجن سلسلن جي پيرن جي خلافت ۽ شهادت ۽ غيب، پنهنجن جهانن جي مشائخن جي اجازت نين حاصل هئي. هڪ رسالو جواهر خمس سندن تصنيف مان آهي. ان جي ديباچي ۾ پاڻ پنهنجا ڪجهه حالات ۽ گذريل واقعات هيئن لکيا آهن:

”هوش جي زماني جي شروعات هئي ۽ مونکي خدا طلبيءَ جو درد پيدا ٿيو ۽ اهو منهنجي سڄي دل تي حاوي ٿي ويو. هن آيت ڪريمه **وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا** جي مفهوم سان اميد ٿي پوءِ مون رياضت شروع ڪئي. انهيءَ رياضت جي بدولت ڪائنات جي جواهرن جي ڄاڻ ٿي. مگر ايتري نه ٿي جيتري خواهش هئي. ڪنهن جي به ڪوشش بيڪار نه ويندي آهي. بحڪم آيت **إِنَّ سَعْيَكُمْ** **سَوْفَ يَكُونُ** ڪيترا دفعا مونکي خواب جي حالت ۾ آگاه ڪيو ويو ته توکي سلطان الموحدين شيخ ظهور حاجي حميد حضور جي ملازمت سان پنهنجي ڪاميابي گهرڻ گهرجي ڇو ته تنهنجي مقصدن جا تالا حاجي حميد جي تلقين سان ئي کلندا. هن غيبي خوشخبريءَ تي ڀروسو ڪري مون جسر ۽ جان حقيقي رهنما حاجي حميد جي تلاش ۾ وقف ڪيا. الله جلشانه جو شڪر ۽ احسان آهي جو مونکي نگرانيءَ جو رنج نه ڪٽڻو پيو ۽ منهنجي ڪوشش جو وڻ وجدان جي ثمر سان ٻاراڻو ٿيو. ۽ حاجي حميد جي پاڇي ۾ نقصان جي اثرات کان آزادي ملي وئي. انهيءَ وقت خواجہ احمد جي خدمت ۾ جيڪو حاجي صاحب جو خاص محرم ۽ مخلص رفيق هو. حاجي صاحب فرمايو ته هي شخص جيڪو هوشياريءَ جي باغ جو نئون سياح- طلب جي باغيچي جو نونهال ۽ شوق جي جنگل جو نئون مسافر آهي. اهو باڪمال نوجوان آهي جنهن جي نسبت حضرت خاتم النبوت عليه الصلوة والسلام جن هن سلسلي جو فرزند پنائي احسان ڪيو آهي ۽ هن تقرير جي آخر ۾ **إِنَّ الَّذِينَ يَبَايِعُونَكَ** پڙهي پنهنجي بيعت ۽ عقيدت جي شرف سان مونکي سرفراز فرمايو ڪجهه ڏينهن کان پوءِ باطني علمن جا جواهر منهنجي دل ۾ لاهي ڇڏيا ۽ ظاهري عنايات جا موتي منهنجي حوصلي جي کاڌ تي ايثار ڪيا تيرهن سال ۽

چند مهينا ڪوهستان چنار ۾ گوشي نشيني ۽ چل ڪشي ڪرڻ لاءِ اجازت ڏنائون. مون قبول ڪري ازلي توفيق جي مدد سان مقرر مدت کي انهيءَ طريقي تي جيئن جواهر پنجگانہ ۾ مذڪور آهي عمل ڪري پورا ڪيم اڪثر باطني اسرار ۽ ظاهري اطوارن کي تحرير ۾ آڻي ان جو نالو جواهر خمسہ رکي فهرست ۽ فوائد سان مرتب ۽ مڪمل بنايم. ان وقت فقير جي عمر ٻاويھ سال هئي جو ظاهري مرشد ۽ معنوي پيءُ جو پاڇو مون تي پيو. مون انهيءَ پنج گوهرن جي ڪاغذي دٻي کي دست آويز بنائي پنهنجي خلوت جي زماني جي ڪيفيت عرض ڪئي. پير حد کان وڌيڪ عنايت ۽ التفات فرمائي پنهنجو خاص پيراھڻ کي درويش جي خلافت جو خلعت بنايو ۽ بيان ڪيو. هي رسالو اهڙو خزانو آهي جو جنهن ڏينهن لمن الملڪ اليوم جي ندا ٿيندي ان ڏينهن تائين سڀني اهل ولايت کي وجدان ۽ عرفان جو سرمايو حاصل ڪرڻ لاءِ دستور العمل بنجي مددگار رهندو.

چون ٿا ته هجري سن نو سو ستيتاليھ ۾ افغانان سور جو غلبو ٿي ويو هو. جيڪي شير خان سور جي سردارن مان هئا. ۽ انهيءَ سبب ڪري نصيرالدين همايون شاھ ٽيموريءَ صوبي دهليءَ ۾ يڪسوئي اختيار ڪئي هئي. ان وقت غوث الاولياءَ به گجرات ڏي هجرت ڪري ويا هئا. هتي گهڻا استعداد جا صاحب سندن خدمت سان انساني ڪمالات تي پهچي ويا هئا. جيڪي فنا في الله ۽ بقا بالله آهن. وڏو گهر ۽ وڏي خانقاه تيار ٿي وئي. هي مقام اڄڪلهه دولت خانہ جي نالي سان مشهور آهي.

شيخ محمود جلال فرمائيندا هئا ته جڏهن غوث الاولياءَ گجرات ۾ اچي پهتا ته بادشاه وقت جي طرف کان هي صحيفو پهتو:

”هٿن چمڻ جي آداب کان پوءِ عرض هي آهي ته قدير لمر يزل جي عنايت سان تقديري مشڪلات کان حضور جن جي ۽ سڀني درويشن جي توجہ ۽ دعا جي صدقي آسانيءَ سان ڪڍي ورتو ۽ فتني سان ڀريل زماني جي واقعات سان جيڪي ڪجهه پيش

آيو انهن مان ڪجهه به آزار دل ۽ دماغ تي اثر نه ڪيو. سواءِ توهانجي خدمت ۾ حاضر نه ٿيڻ جي ۽ هر قدم تي انديشو هو ته ڏسجي ته اهي ديوزاد ماڻهو حضور جي ذات ملوڪ صفات سان ڪهڙو برتاءُ ٿا ڪن. جڏهن معلوم ٿيو ته حضور به ملڪ گجرات کان هجرت فرمائي ويا ته پوءِ انهيءَ فڪر کان به دل آزاد ٿي وئي ۽ هميشه سچي اعتقاد سان اميدوار آهيان ته جهڙي طرح الله تعاليٰ پنهنجي فضل سان آفت جي مصيبت کان ڪڍي آزاد ڪيو اهڙي طرح ظاهري تڪليف کان به چوٽڪارو بخشيندو.

سبحان الله- انهيءَ حقيقي رهنما جي دلنشين تلقين جو شڪر ڪهڙي طرح ادا ڪيان جو پريشانيءَ جي ڪثرت جنهن جسم کي چئني پاسن کان جڪڙيو آهي ان جي باوجود قلب جي جميعت ۽ وحدت ۾ ذري جيترو به فتور پيدا نه ٿيو آهي. دعاءِ خير جي قافلي جي آمدورفت ۽ رستو اچڻ ويڻ جو هميشه جاري رهڻ گهرجي“.

جواب:

”سلطاني خط ۽ همايوني صحيفو پهتو. هتان جي مخلصن کي زندگانيءَ جي مبارڪباد ڏني. ۽ جيڪي اصحاب ملازم آهن انهن جي به خير و عافيت معلوم ٿي. جيڪي ڪجهه اوهان لکيو آهي حقيقت ۾ ائين ئي آهي. ان ۾ ڪنهن قسم جو تڪلف ڪونهي. خلاصو ڪلام هي آهي ته الله تعاليٰ غم جي واقعات وقت شال پريشان نه ڪري. جڏهن الله تعاليٰ کي منظور هوندو آهي ته ڪنهن پنهنجي سعادتمند بندي کي ڪمال جي درجي تي پهچائي ته پوءِ جمالي ۽ جلالي ٻنهي قسمن جي نالن سان ان جي پرورش فرمائيندو آهي. هي جمالي دور گذري ويو هاڻي جلالي وجود جو وارو آهي. وري جلد جمال جي نوبت اچي ويندي. انشاءِ الله تعاليٰ عن قريب مراد جي صورت ظاهر ٿيندي. اول ۽ آخر الله تعاليٰ جو شڪر آهي“.

هجري سن نو سوڻ چويهه هو. ڪجهه سمجهدار خلفا ۽ مخلص اصحابن جواهر خمسہ (۴) جي انهن مقامات جي متعلق جيڪي تفصيل ۽ تفتيح جا محتاج هئا عرض ڪيا. جيڪڏهن هن عبارت کي تفصيل سان بيان ڪجي ته استفادہ ڪندڙ کي مراد حاصل ڪرڻ ۾ سهوليت ڏني ويندي. پاڻ عرض ڪرڻ وارن جي درخواست قبول فرمائي جهڙي طرح هو چاهن پيا ان کان وڌيڪ واضع ۽ روشن عبارت ترتيب ڏني:

پهريون جوهر - عبادتن جي قسم جي بيان ۾ آهي. نماز - روزو - دعائون ۽ ان کان سواءِ جو ڪجهه هر مهيني ۽ هر چنچر جي ڏينهن ۽ ان جي راتين سان تعلق ٿو رکي اهي سڀ هن جوهر ۾ ذڪر ٿيل آهن. انهن تي عمل ڪرڻ سڀني طالبن کي اولياءِ ڪرام جي مرتبي تي پهچائي ظاهر ۾ صفائي ٿا بخشن ۽ باطن کي فيض طريقت جي واسطي مهيا ٿا ڪن. انهن شين جي عاملن کي ابرار چئبو آهي.

ٻيو جوهر - زهد ۽ پرهيزگاري جي طور طريقن جي بيان ۾ آهي. انهن تي عمل ڪرڻ سان عابد ڪامل کي پنجن ئي خطرن جي سڃاڻپ ۽ خطرن جي دور ٿيڻ جي ڄاڻ پيدا ٿي ويندي آهي. خطرن کي سڃاڻڻ مرشد جي ٻڌائڻ سان تعلق رکي ٿو. ۽ انهيءَ جوهر تي عمل ڪرڻ سان به خطران جي سڃاڻپ ٿي ويندي آهي. ليڪن خطرن جي رفع ٿيڻ جي علامت هيءَ آهي ته خطرا جيڪڏهن شيطاني آهن ته ڪلمي تمجيد کي ڪثرت سان پڙهڻ سان زائل ٿي ٿا وڃن ۽ جيڪڏهن خطرا نفعائي آهن ته گهڻو استغفار پڙهڻ سان دور ٿي ٿا وڃن ۽ جيڪڏهن ملڪي آهن ته تسبيح سبحان ذي الملڪ والملڪوت آخر تائين يارهن دفعا مسلسل پڙهڻ سان دور ٿي وڃن ٿا. اگر رويي آهن ته ڪلمه طيب گهڻو پڙهڻ سان دور ٿي ٿا وڃن. اگر پوءِ به رفع نه ٿين ته سمجهڻ گهرجي ته خطرا رحماني آهن ته پوءِ خدا جو شڪر ڪثرت سان ڪرڻ گهرجي ته جيئن خطرا مذڪور سالڪ جي دل ۾ ثابت ۽ قائم ٿي وڃن. انهن کي اختيار چوندا آهن.

ٽيون جوهر - هن ۾ اسماءِ اعظم - ادعيه ماثوره ۽ احزاب شهوره جي دعوت جا اعمال ۽ ان جا شرط مذڪور آهن. جڏهن سالڪ پنهنجي افعال کي مذڪوره بالا جوهرن سان مزين ٿو ڪري ته هي ٽيون جوهر به ان تي اضافو ٿو

ڪري ته جيئن عالم الاهي جا ۽ پيا عظيم الشان حالات سالڪ تي منڪشف ٿين ۽ ان جي دل جي اک ۾ بصيرت جو نور پيدا ڪن ته جيئن صوري ۽ معنوي تصرف جي قوت ۽ ظاهري و باطني دولت ان کي حاصل ٿئي. هي جوهر پندرهن فصلن تي ٻڌل آهي: (1) دعوت حروف تهجي (2) مقطعات (3) حرفي (4) لفظي (5) ڪليات جزئيات (6) سفير الادم (7) صراط المستقيم (8) حقي (9) اويسيه (10) مجموعہ (11) خمسہ (12) ڪبيره (13) صغيره (14) دعوت سيفي- چوڏهين فصل ۾ رد دعوت ۽ دفع سحر جو بيان آهي ۽ پندرهن فصل ۾ چله ڪشيءَ جا طور طريقا بيان ڪيل آهن.

دنيا ۽ آخرت جي اعتبار سان انهن دعوتن جا فائدا ۽ ثمر هر هڪ فصل ۾ لکيل آهن. هن فن جو جيڪو طالب هجي اتان معلوم ڪري ٿو سگهي. مطلب ته هي جوهر حقيقت جي طلبگار صوفيءَ جي حالت جي تڪميل واسطي گهڻي بي بهاشيءَ آهي. اڪثر الاهي حقائق جا اسرار هن جوهر ۾ اهڙي طرح لکيل آهن جيئن سچ ڪڪرن ۾ لکيل هوندو آهي. يعني دعوت جو شغل ڪرڻ ڪثرت امڪاني جي بادل کي هواءِ نفسانيءَ جي گروه کان بلڪل پري ڪري ٿو ڇڏي ۽ وحدت الوجود جو علم اليقين عين اليقين جي درجي کي پهچائي ٿو ڇڏي.

چوٿين جوهر- ۾ مشرب شطار جو بيان آهي. جڏهن صوفي انهن مٿي ذڪر ڪيل ٽن جوهرن جي عمل ۽ ڪسب تي قادر ٿو ٿي وڃي ته پوءِ ان وقت ان ۾ شطاري مشرب جي چاشني چڪڻ جي قابليت پيدا ٿي وڃي ٿي ۽ هن خاص سلسلي جي محرميت جي واسطي مهيا ٿي ٿو وڃي. ڇو ته هي مشرب ٻين مشربن جي بنسبت ٻن ممتاز سببن جي ڪري اعليٰ ۽ اخص آهي (اول) هي ته هن طريقي وارن جي واسطي نه فنا آهي نه فنا الفنا. بلڪ هي ماڻهو هر هڪ مرتبي ۾ غير کان گر پنهنجي ذات سان مشهود ۽ بقاء البقا سان باقي هوندا آهن (ٽانيا) هن مشرب جي تلقين اولاد نبي عليه السلام والصلوة جي واسطي خاص آهي. جڏهن امام جعفر صادق رضي الله عنه تائين نوبت پهتي ته جيستائين پاڻ جسماني ترڪيب ۾ رهيا، تيستائين پنهنجي عالیشان فرزندن کان سواءِ ڪنهن کي به تلقين نه فرمائيندا هئا ليڪن جڏهن پاڻ ناسوتي سراءِ مان انتقال فرمائي ويا ته سلطان العارفين ابوزيد بسطامي سان روحاني فرزند جي مناسبت هئي. ان ڪري پاڻ روحاني عالم ۾ هن مشرب شطاريءَ

جو اضافو سلطان العارفين کي فرمايو ان کان پوءِ پير بسطام جي هن مشرب جو ارشاد مشائخ طريقت جي سلسلي ۾ آيو.

واضع هجي ته هن جوهر جو مقدمو اذڪار آهن ۽ اذڪار جون ٻه جنسون اعليٰ آهن. جهر- خفي، پهرين جنس ذڪر جهر جون ڇهه نوعيتون آهن (1) نفي اثبات جو ذڪر آهي ۽ نفي اثبات جا چوڏهن افراد آهن (2) صرف اثبات جو ذڪر آهي. هن جا ڏهه قسم آهن. (3) اسر ذات جو ذڪر آهي. هن جا ڏهه افراد آهن (4) اسر نون جو ذڪر آهي هي ستن افراد ۾ منحصر آهي (5) ڪجهه ذڪر جن جا نالا مرشدن ان جا آثار ۽ مناسبت ڏسي رکيا آهن. جيئن ذڪر لاهوتي- ذڪر ملڪوتي- ذڪر جبروتي- ذڪر ناسوتي- جنهن جا ثمرات انهيءَ عالم جي حقائق جو ڪشف آهي اهي چويهه آهن ۽ هي چار ملي ٽيهه فرد ٿي ٿا وڃن (6) اهي ذڪر آهن جن کي مشائخن ڪشف جي زور سان پکين جي آوازن مان معلوم ڪيو آهي. هي چار فرد آهن ۽ انهن جا نالا انهن پکين ڏي منسوب آهن جن جا اهي آواز آهن. ذڪر چغد- ذڪر عنقا- ذڪر فاخته ۽ ذڪر شڪر خواره.

ٻي جنس ذڪر خفيءَ جون ٽي نوعيتون آهن (1) پاس انفاس- هن جا ست قسم آهن (2) ذڪر قلب هن جا ٽي افراد آهن (3) ذڪر استيلاءَ- هن جا ٻه قسم آهن. جيڪڏهن هي ذڪر ضرب سان آهي ته ان کي استيلاءَ عشقيه چوندا آهن ۽ جيڪڏهن بغير ضرب جي آهي ته ان جو نالو استيلاءَ نقشبنديه آهي.

ذڪر جون ٻه جنسون جيڪي مٿي ذڪر ٿي چڪيون آهن. جلسه- ضرب- ڪشش- ڪوب- تصور- الفاظ ۽ ثمرات جي اعتبار سان هنن جنسن جون نون نوعيتون ۽ ستاسي فردين ٿين ٿا. انهن کي مشرب شطار جي جوهر سان مطالعو ڪري ياد ڪرڻ کپي. جي هڪ موزون ترتيب سان لکيل آهن. هن رسالي ۾ ته صرف درويشن جي ظاهري حالت ۽ ماجرا جو بيان نموني جي طور تي لکيو ويو آهي. ٻين علمن ۽ فنن جي مقصدن ۽ مسئلن جو جتي ذڪر اچي ٿو وڃي. اُتي صرف ضروري مقدار تي اڪثفا ڪيو ٿو وڃي.

جڏهن ذڪر جي تحصيل جي بدولت صوفيءَ جو قلب ڪمال درجي تي پهچي ٿو وڃي ۽ صوفي اشغال ۽ مراقبن جي رياضت ۾ ڪوشش ڪري ڪمالات اسمائيءَ جو مظهر ٿي ٿو وڃي ۽ سڀ کي پنهنجي ذات ۾ ۽ پنهنجي ذات کي سڀ ۾ مشاهدو ٿو فرمائي ته پوءِ پنجين جوهر جو عمل شروع ٿو ٿئي.

پنجين جوهر ۾ اشغال ورثه الحق جو بيان آهي. واضع ٿئي ته سالڪ ڪهڙي وقت ورثي کي پهچي ٿو ۽ اهي ڪهڙا سبب آهن جن جي بنياد تي سالڪ وارث حق ٿي ٿو سگهي. **أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ** جي خوشخبري **وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ** جي بشارت فرما زبان سان ان سالڪ جي باري ۾ خاص سمجهي وڃي. هاڻي معلوم ڪرڻ گهرجي ته وارث جون ٻه نوعيتون آهن. صوري ۽ معنوي- صوري وارث کي ورثي جو پهچڻ مورث جي موت سان مشروط ۽ موقوف آهي ۽ معنوي ورثي ۾ هيءَ صورت محال آهي. پوءِ پنهنجن قسمن جي ورثن ۾ جيڪا مناسبت آهي. اها اها آهي ته بغير محنت ۽ ڪم جي شيءِ جو حاصل ٿيڻ ۽ آثارن ۾ تصرف ڪرڻ- صوري ورثي جي لاءِ ظاهري قبضو ۽ استفاده ٿيڻ لازم آهي ۽ معنوي ورثو باطني عطيات مان هڪ عطيو آهي. جنهن جو ادراڪ سواءِ ارباب دانش ۽ عرفان جي ٻئي ڪنهن کي نه ٿو ٿئي سگهي. **أَعْطِيَ كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ ۽ أَوْلَدَ سِرًّا لِأَبِيهِ** اهڙي ئي وقت ۾ ۽ اهڙي ئي مقام تي ظاهر ٿا ٿين. اشغال ورثه الحق جو شمار هن طرح آهي (1) صورت بند جي بيان ۾ (2) مشاهدي جي بيان ۾ (3) دل جي تصور ڪرڻ جي بيان ۾ (4) روحاني تصور ڪرڻ جي بيان ۾ (5) شين جي حقيقت جي معرفت جي بيان ۾ (6) فنا ۽ شهود جي بيان ۾ (7) صفات سبب جي بيان ۾ (8) وحدانيت ذات جي بيان ۾ (9) تصور عالم خفيءَ جي بيان ۾ (10) مبدوءَ و معاد جي بيان ۾ (11) حضرات خمس جي بيان ۾ - اشغال جو بيان ختم ڪرڻ کان پوءِ توهان هن جوهر کي هڪ موحدان- عارفانه- محققانه ۽ عاشقانه مناجات تي ختم فرمايو آهي. ان جا چند فقر نموني جي طور تي لکيا ٿا وڃن:

احدا توحيد صرف وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ جي توحيد کي ما ۽ من جي صورت ۾ اسان تي ظاهر نه ڪر. ڇو جو هي نشونما جيڪا به آهي تنهنجي صفتن جون تجليون آهن.

صمدا- غفلت جي سبب ڪري جيڪي ڪجهه اسان جي سرن تي گذري ويو. ان کي هوشياريءَ ۾ قرار ڏئي گرفت نه ڪر. خود ئي **فَهُمُ الْغَافِلُونَ** چئي قبول ڪر. ۽ **لَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ** فرمائي اسانجي دستگيري ڪر

عَلَيْمًا- جڏهن اسين پلجي وڃون ته بحڪم وَاذْكُرْ رَبَّكَ
اِذَا نَسِيتُ هوشياريءَ ۾ اچڻ جي توفيق ڏي. ۽ انهيءَ
هوشياريءَ کي نَسْوَاللهُ فَاَنَسَهُمْ اَنفُسَهُمْ
فراموشيءَ ۾ تبديل ڪري اسان کي وساري نه ڇڏ.
قَدِيمًا- تو جيڪا شيءِ اسان جي بناوت ۾ رکي ئي نه آهي
ان شيءِ تائين اسان جي انديشي کي پهچڻ ئي نه ڏي ۽
جيڪا شيءِ اسان جي استعداد ۾ داخل آهي اها شيءِ اسان
جي سامهون ڪر.

مطلب ته جڏهن وڏن وڏن ماڻهن جي التماس سان ٻيو نسخو تيار ٿيو ته
پاڻ فرمايائون ته پهريون نسخو جتي به هجي هن ٻئي نسخي سان تصحيح ڪري
ان جي مطابق ڪيو وڃي. چون ٿا ته ان کان پوءِ تقريباً ڇهه سال گجرات ۾
قيام فرمايائون ۽ فيض جاري رکيائون. جڏهن هجري سن نو سو ٽيهن آيو ۽
همايون جا جهنڊا ملڪ هندستان ۾ وري اچي نصب ٿيا. همايون جي پٽ اڪبر
بادشاهه شاهي تاج پنهنجي مٿي تي رکيو ته غوث الاولياءِ به الله جل شانہ جو
شڪر بجا آندو ۽ گجرات کان گواليار ۽ گواليار کان دهليءَ ڏي تشریف فرما
ٿيا. بادشاهه گهڻيون ئي تعظيم جون رسمون ادا ڪري استقبال ڪيو. ان کان
پوءِ پاڻ ست سال ٻيا به جسم سان تعلق رکيو. پوءِ هجري سن نو سو ستر ۾
زندگيءَ جي بيڙيءَ کي وحدت جي جزيري ۾ بيهاري ۽ هن قيد جي عالم جي
سير و سياحت کان فارغ ٿي عالم اطلاق جي جنت ڏي روانو ٿيو.

اوراد غوث الاولياءِ ۾ لکيل آهي ته جڏهن حضرت شيخ ظهور حاجي حضور
جن تعليم ۽ تلقين واسطي هن درويش کي قبول فرمائي خلافت جي خلعت عطا
فرمائي ۽ ڪوهستان چنار ۾ رهي چل ڪشي ڪرڻ جي اجازت ڏني ته گنگا جي
ڪناري تي مون هڪ سال چلي جي نيت ڪئي. جڏهن سال پورو ٿيڻ تي آيو ته
هڪ شخص مون وٽ آيو ۽ گهڻيون منٿون ڪيائين ته مون کي پنهنجو مريد
ڪر. مون گهڻو ئي منع ڪيو ليڪن هو مسلسل اصرار ڪندو رهيو مجبوراً
مريد ڪيو مانس ان جو نتيجو هي ٿيو ته ٽن مهينن تائين مهلڪ بيماريءَ ۾
مبتلا رهيس. جنهنڪري گهڻا اعمال ۽ اشغال پورا نه ڪري سگهيس. اهڙي
طرح تي دفعا بلا ۾ گرفتار ٿيس. هي حال ڏسي يقين ٿيم ته اڃا مان خلافت

جي تخت تي وهڻ جي لائق نه ٿيو آهيان. ان ڪري هاڻي ڪنهن کي مريد نه ڪندس. مگر هيءُ خلش دل ۾ ضرور رهندي هئي ته دنيا جي اندر بي شمار مشائخ سلسلہ بيعت جاري رکندا آهن مگر انهن کي ڪو آزار نه پهچندو آهي ۽ توکي هي آزار بيعت جي سبب پهتو آهي ان جو سبب ڇا آهي. هڪ هاتف مون کي اطلاع ڏنو ته تون رسمي پير نه آهين. ڪجهه ڏينهن انهيءَ عمل تي صبر ڪر ته جيئن حقيقتاً پير طريقت ٿي وڃين. بيشڪ مان جڏهن سڀ قسم جون رياضتون ڪري چڪس ۽ باطني عالم ۽ مشائخ سلف جي ارواحن کان قدسنا الله باسراهرم بشير حقيقي ۽ نبي آخرزمان صلي الله عليه وسلم جن جي اشاري سان خلافت جو خرقو پائي ورتو ۽ مريد ڪرڻ سان جيڪو آزار ۽ آفت ڏسندو هئس ان کان آزادي ملي وئي، ته پوءِ هاڻي اها ڳالهه سمجهه ۾ آئي ته رسمي ۽ معمولي اصحابن کان علاوه جيڪي ماڻهو اهل حقيقت هوندا آهن. انهن کي جيستائين ظاهر ۽ باطن پيرن کان اجازت نه ٿي ملي ان وقت تائين اهي حقيقي بيعت وٺڻ جي قابل نه آهن. هن خلافت جي تفصيل شائقين انهن چند مڪاشفن مان معلوم ڪري ٿا سگهن جيڪي ذڪر ڪيل نسخي جي آخر ۾ لکيل آهن.

مٿي ذڪر ڪيل ٻن نسخن کان علاوه سندن حالات ۽ مقامات جي متعلق چند ٻيا ڪتاب به سندن قلم سان لکيل آهن جن جا نالا هي آهن:

(3) ڪليد مخازن: عجيب و غريب رسالو آهي. مبداءُ و معاد جي متعلق هن ۾ علوي ۽ سلفي شين جي متعلق حقيقتون توحيد صوفيه جي مشرب ۽ ڪشفي تحقيق جي اصول تي ٻڌايون ويون آهن ۽ ارباب فنا ۽ بقا جي پسند مطابق- عيني ۽ علمي موجودات جي شناخت ڪشف ۽ معائنہ جي ذريعي ڪئي وئي آهي چون ٿا ته احمد آباد گجرات ۾ هي ڪتاب مير عبدالاول جي هٿ اچي ويو هو. مير عبدالاول وڏو معرفت وارو عالم هو جڏهن مير هن رسالي کي پڙهيو ۽ رسالي جي مغز جو مزو ورتو ته رسالي جي متعلق هن طرح غوث الاولياء جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته حڪمت ۽ هيئت جا چند مسئلا جيڪي دشواريءَ سبب حل نه پيا ٿين اهي هن مشڪل ڪشا رسالي جي ڪري آسان ٿي ويا.

(4-5) ٻه صحيفا ضماير ۽ بصائر به سندن تحقيق جي قلم سان لکيل آهن هن ۾ تصوف جي علم جي موضوع- مبادي- مسائل ۽ مقصدن جو بيان آهي ۽ وڌيڪ هن علم جا حقائق ۽ معاملات ظاهر ڪيا ويا آهن.

(6) هڪ ڪتاب بحرالحیوة- جریده دستور العمل طائفه و سنڀاسیءَ جو ترجمو- هن ۾ باطني اعمال- تصوري اشغال باس انفس جو ذکر ۽ انهن کان علاوه ٻين به ڪيترن قسمن جي ریاضتن جو بیان ڪیل آهي. جن جي ڪري روح جي لشکر کي جسر جي سپاه تي فتح ملي ٿي. جوڳين ۽ سنڀاسين جون به جماعتون ریاضت مندوں- گوشه نشینوں ۽ رهبانن جا سر گروه آهن ۽ انهن ئي شغلن ۽ ذکر جي برکتن سان استدراج ۽ خرق عادات جي درجي تي پهچي سوال ڪندڙن جي ضمیرن جا اطلاعات ڏیندا آهن. پاڻ هنن سڀني معنائن کي سنسڪرت عبارت سان اخذ ڪري فارسي لباس پارایو آهي. هن ڪتاب جي مضمونن مان زناڻو ٿوڙي ان کي توحید ۽ اسلام جي تسبیح گردن ۾ وڌي آهي. ۽ حقیقي ایمان جي قوت سان انهن مفهومن کي تقلید جي قید مان ڪڍي صاحب تحقیق صوفین جي اذکار ۽ اشغال سان ملايو آهي. هي بلڪل سچ آهي ته قیمتي جواهرات وڏن تاجن ۾ لڳل هئا جيڪي اولائڪ کالانعام بل هر اضل جي مثل هئا. اهي جواهرات پارائي پاڻ اکیڙي انهن جو چڱو بنائي انهن باعزت تاجن ۾ لٽکایا آهن جيڪي ان الدین عندالله الاسلام ۾ داخل آهن. لله الحمد دائماً- امید ته هن ڪتاب جا حالات ٻڌڻ وارن کي جيڪو گمان ان جي وصف ٻڌڻ سان پیدا ٿیندو ان ڪري ڪشش سبب ڪتاب کي ڏسڻ ۽ غور ڪرڻ کان بعد ۾ کيس یقین جي درجي تي پهچائیندو.

(7) هڪ ڪتاب کنزالوحدت آهي ۽ هي ڪتاب غوث الاولیاء جو آخري ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ توحید ڪشفي ۽ حقیقي ایمان جو هي بیان آهي: ”چون ٿا ته ایمان جا قسم اهل ذوق جي نزدیک پنج آهن.

- (1) ایمان تڪلیفي آهي. جيڪو سڀني کي عام هوندو آهي ۽ جيڪو بني نوع انسان جي سڀني فردن ۾ شامل آهي خواه اهي مومن هجن یا ڪافر.
- (2) ایمان تقلیدی عام آهي، جيڪو هر مومن کي آهي خواه اهو مقلد هجي یا محقق.

- (3) ایمان استدلائي خاص آهي جنهن سان علما ۽ مومن خصوصیت رکن ٿا.
- (4) ایمان حقیقي آهي جنهن ۾ ٽئين قسم جي ایمان کان وڌيڪ خصوصیت آهي ۽ هن ایمان سان اولیا مومنین متصف آهن.
- (5) ایمان عيني ذاتي آهي هن قسم جو صاحب ایمان ولایت محمدیه سان

خاص ۽ خلافت حقيقت جي تخت تي ويٺل هوندو آهي. بصيرت جي اک سان احديت مطلقه کي ۽ سر جي اک سان وحدانيت خاص جو لحاظ رکي ڪري ڪثرت کي ڏسندو آهي.

واضع هجي ته هي جامع مقام جنهن شخص کي حاصل هوندو آهي اهو شخص انهيءَ دور ۾ سڄي روءِ زمين تي هڪ ئي هوندو آهي. پوءِ جيڪي دور اسان کان اڳ گذري ويا انهن ۾ سلطان المحققين برهان العارفين شيخ محمد المخاطب الغوث هئا جيڪي عطاري نسب ۽ شطاري مشرب جا هئا. الله تعاليٰ سندن اسرارن ۾ تقدس عطا فرمائي. پوءِ ان کان پوءِ رئيس المحدثين شيخ محمد ابن ابي الحسن بڪري. شافعي مصري هئا.

الله تعاليٰ انهن پنهنجن پيءُ پٽن جي روحن کي مقدس فرمائي ۽ هنن پنهنجن اصحابن جي انفس جي بزڪتن کي اسان جي مٿان وهائي ڇڏي ۽ جنهن دور ۾ اسين آهيون ان ۾ عين الزمان مسيح العاشقين شيخ عيسيٰ بن قاسم سنڌي آهن. الله تعاليٰ جل شانہ سندن هدايت جو پاڇو انهن اصحابن جي مٿان رکي جيڪي هن مٿي ذڪر ڪيل ولايت جامع (محمد مصطفيٰ صلعم) جي جمال جا مشتاق آهن. سندن مٿان ۽ انهن صاحبن جي مٿان درود ۽ سلام الاهي نازل ٿين. جن مع متعلقات قرآن جي حڪم جي بموجب عالم جمع ۽ عالم فرق جي ادراڪ ۾ ڪشف جي ذريعي سان سندن تابعداري ڪئي آهي.

شيخ عبدالمومن رحمته الله جي ياد ۾

پاڻ شيخ محمد ابن شيخ جليل چشتيءَ جا فرزند آهن. ظاهري ۽ معنوي پنهنجن ملڪن جو پاڻ سير ڪيو هئائون. خليل عليه السلام جي گهر ۽ جليل جي گهرن جا پاڻ حاجي هئا. چون ٿا ته سندن وڏي ڏاڏي شهر مندو (ماندوء) مان لڏي وڃي دهليءَ کي وطن اختيار ڪيو. شيخ عبدالمومن کي خلافت جو خرقو پنهنجي والد بزرگوار کان مليو هو. کين ٻارهن سالن جي عمر ۾ خداشناسي ۽ خدا پرستن جي ديدار جي آرزو گهر مان ڪڍي اجمير ڏي وٺي وئي هئي. هتان کان پاڻ بيت الله شريف جي طواف جو احرام ٻڌي حج تي هليا ويا. حج جا ارڪان ادا ڪرڻ کان پوءِ ٻارنهن سالن تائين مختلف ملڪن جو سير ۽

سياحت ڪري وري اجمير واپس آيا ۽ چنڊ جا ڇهه مهينا خواجه معين الاولياءَ جي روضي جي آستاني ۾ اعتڪاف جي طريقي تي گذاريائون ۽ پنهنجي آرزوءَ ۾ ڪامياب ٿيا هتان کان آگري ۾ رهڻ جي هدايت ملي چنانچہ انهيءَ بنياد تي پاڻ انهيءَ ئي فرمايل جاءِ (آگري) ۾ قيام جو بنياد قائم ڪيائون. ان وقت سلطان سکندر لوديءَ جي سلطنت جو زمانو هو. سندن عمر نوي سال هئي. انهيءَ نوي سالن ۾ جيڪو عمر جو باقي حصو رهيو هو اهو آگري ۾ رهي درويشي ۽ خدائي پرستش ۾ گذاريائون. ٻي شوال هجري سنه نو سو اڪهتر تي عصري ويران سراءِ کي ڇڏي نوراني آباد بستي ڏي ڪوچ فرمايائون.

شيخ سراج رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالملڪ جا وڏا پٽ هئا. علم-عرفان ۽ معاني سندن ذات ۾ پريل هيون. جوانيءَ ۾ ئي وفات ڪيائون. جڏهن خاڪ جي سپرد ڪيا ويا ته سندن والد فرمايو ته اڄ علم جو پيڪر خاڪ ۾ ملي ويو.

قاضي قطب مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قاضي ڪدن ابن قاضي سعدالله شرف جهانيءَ جا قريشي نسل پٽ هئا. سندس پيدائش جي جاءِ چنڊيري آهي. عيسوي ملڪ ۽ اويسِي ولايت تي سندن قبضو هو. جنهن سال چتور جي رانا چنڊيري فتح ڪئي هئي. انهيءَ ئي سال پاڻ ڪالبيءَ ۾ اچي گهر-ناهيو هڻائون. جوانيءَ ۾ سڄو وقت نماز ۾ مصروف رهندا هئا. هميشه نصيحت ڪرڻ ۽ حق چوڻ ۾ سخت ڪوڙي ڳالهه چوندا هئا ۽ ان کي مڃائڻ لاءِ پٿر ۽ لٺ کان ڪم وٺندا هئا. سندن انهيءَ قسم جي روش ۽ رفتار ڪري ماڻهن ۾ نفرت پيدا ٿي هئي. هڪ ڏينهن پاڻ حلوو ٻاهران گهر ڏي موڪليائون جڏهن گهر وڃي پنهنجو حصو گهريائون جواب مليو ته اهو ته ڪاڇي ويو. پاڻ فرمايائون ته جنهن کاڌو آهي اهو مري وڃي. تن ڏينهن جي اندر سڀ گهر وارا مري ويا. آخر ۾ سندس اهو حال ٿي ويو جو هوش جذبي جي ۽ جواني ڪراڙپ جي سپرد ڪري ڇڏيائون ۽ خاموشيءَ جي عيوض ڳالهائڻ وڪڻي ڇڏيائون. ليڪن نماز پڙهڻ جي سندن عادت نه وئي. حالانڪ وقت ۽ رڪعتن

جي خبر ۽ هوش نه رهندو هئن هر روز صبح جو گهر مان نڪري جهنگل ڏي هليا ويندا هئا ۽ پاڻي گرم ڪرڻ لاءِ ڪاٺيون ڪري ايندا هئا. هڪ ڏينهن صبح جو دربان جو تالو نه کوليو ته پاڻ قلعي جي ديوار تي چڙهي پاڻ کي هيٺ ڪيرايائون. دربان خيال ڪيو ته هڻڙو ڪمزور ڪراڙو هڻڙي مٿاهين قلعي تان هڪ اونهيءَ کڏ ۾ ڪرڻ کان پوءِ ڪاٺي ٿو زندهه رهي سگهي. خير مٿي چڙهي ڏٺائين ته پاڻ اڳي کان وڌيڪ تيز هلي رهيا هئا. چون ٿا ته هڪ دفعي گهڻي جستجوءَ کان پوءِ تن ڏينهن بعد جهنگل ۾ مليا. ڇا ڏٺائون ته پاڻ هڪ پٿر تي نماز پڙهي رهيا هئا. دريافت ڪيو ويو ته توهين ڪٿان ڪائيندا رهيا. جواب ڏنائون ته اُهاڻي ٻانهي کاڌو ڏيندي هئي جيڪا هر روز ڏيندي هئي. هڪ ڏينهن ۾ جيڪڏهن ڪيترا دفعا به کاڌو ڏنو ويندو هو ته ڪاٺي ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪيترا ڏينهن کاڌو نه ملندو هئن ته گهرندا نه هئا. تجريد جي صاحب مبارڪ خان هروميءَ جا دوست هئا. هجري سن نو سو ستر ۾ ماڻهن جي نظرن کان خضر ع وانگر مخفي ٿي رهيا. گهڻي ڳولا ڪئي وئي مگر ڪو پتو نه پيو.

قاضي قطب مجرد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين زمان ۽ مڪان طءُ ڪرڻ جي قدرت حاصل هئي. مهوبه قصبو سندن دائمي آرامگاه آهي. قاضي موسيٰ مجرد چشتيءَ جا مريد ۽ قاضي سعدالله شرف جهانيءَ جا پير آهن. هڪ ڏينهن قاضي قطب جي پير مريد کي گوڏ ٻڌندي پري کان ڏسي ورتو فرمايائون ته تمام مضبوط ڪري ٻڌڻ گهرجي. پاڻ جواب ڏنائون ته جيڪڏهن پير جو حڪم هجي ته ٻنهيمن جهانن لاءِ ٻڌي ڇڏيان پير فرمايو ته نه صرف هن عالم ۾ جنهن ۾ تون ۽ مان ٻئي مجرد جي وصف کان مشهور آهيون. بهتر اهو آهي ته تجرد جي چادر کي مجرد جي ڪنڌ تي ناز هجي ۽ احمدي ولايت جي منڊي ان جي آڱر ۾ چمڪي. چون ٿا ته گهڻن ماڻهن جي خواهش هئي ته ساڻن گڏ نماز ادا ڪن. جڏهن پڇو ويندو هو ته چوندا هئا ته مون کي معاف ڪيو، جنهن مسجد ۾ گهڻي جماعت هوندي آهي اتي پهچي ويندو آهيان. مهوبه ڳوٺ جي هڪ پوڙهي حج ڪرڻ وئي. مڪي مان قافلو

هليو آيو ۽ موسر گذري وئي ان ڪري مڪي ۾ رهجي وئي. هڪ ڏينهن گهڻو تنگ دل ٿي ۽ رڙيون ڪري پڪارڻ لڳي ته ڪيئن پنهنجي وطن پهچندس. هڪ بزرگ مهرباني ڪري کيس چيو ته غم نه ڪر قاضي قطب پنج ٽي وقت حرم محترم ۾ ايندو آهي. توکي ٻڌائيندس. جڏهن پوڙهيءَ جي نظر قاضي صاحب تي پئي ته هن قاضي صاحب جو دامن پڪڙيو ۽ اکين مان آب هاري فرياد ڪرڻ شروع ڪيو. ايتريقدر جو قاضي صاحب کي انڪار ۽ بهاني جي گنجائش نه رهي. چيائون ته اک بند ڪر. بس اک بند ڪرڻ مڪي ۾ هئي ۽ ڪولڻ پنهنجي گهر ۾ اهڙيءَ طرح هيءَ گذريل ڪيفيت پوڙهي ضبط ڪري نه سگهي ۽ ماڻهن جي زبان تي اچي وئي.

هڪ بزرگ سيد مينا هو. فنا في الله جو مرتبو حاصل هئڻ، جڏهن پاڻ جسماني زندگيءَ کي ڇڏي ابدی زندگيءَ ڏي هليا ته عام ماڻهن جون زبانون گهٽ وڌ بڪڻ لڳيون ته هڙو بزرگ ٿي آخر وقت ۾ ڪلمو به نه پڙهيائين. سيد مينا جي پاڻ کي ماڻهن جي هيءَ ملامت سخت ناگوار گذري لهنذا دل ۾ پڪو پھ ڪيائين ته اهڙي پاڻ کي جلائي ڇڏيندس. ماڻهن منع به ڪيس مگر انهن جو ڪو خيال نه ڪندي ساڙڻ جو سامان گڏ ڪيو ايتري ۾ سيد مينا ڪفن مان ڪنڌ ڪڍي بلند آواز سان ڪلمو پڙهيو. ملامت ڪرڻ وارا حيرت ۾ رهجي ويا. سيد مينا اهو به چيو ته بلوغت جي حد کان وٺي جنهن شخص عصر نماز جون سنتون هميشه پڙهيون هجن ان شخص کي مينا جي جنازي جي نماز پڙهڻ گهرجي. مجبوراً قاضي قطب ۽ هڪ ٻئي شخص نماز پڙهي. ان کان پوءِ قاضيءَ چيو ته هاڻي راز بازارن ۽ گهرن ۾ عام طور ڪلي پيو آهي ان ڪري ماڻهن جي نظرن کان لڪڻ ٿي بهتر آهي. انهيءَ عرصي ۾ پاڻ هن خاڪي عالم کان دارالبقا ڏي روانه ٿيا.

شيخ برهان انصاري^{رحمته الله عليه} جي ياد ۾

پاڻ ڪالپيءَ جا رهڻ وارا هئا. جوانيءَ جي شروعات ۾ شيخ عبدالملڪ جي شاگرديءَ ۾ حاضر رهندا هئا. انهيءَ غرض سان ته استاد ٻين جي نسبت کين زياده پسند ڪن. هڪ ڏينهن صبح جو اُٿي مدرسي ڏي وڃي رهيا هئا ته

رستي ۾ هڪ پير مرد سامهون ايندي ملين. چيائين ته برهان ڪاڏي ٿو وڃين تنهنجو نه اهو ڪم آهي ۽ نه اهو رستو آهي. واپس ٿي ۽ ۽ گوشتي نشين ٿي وڃ ۽ گوڏن تي ڪنڌ رکي ڇڏڻ ڇو ته جيڪي ماڻهو ڪشائش گهرندا آهن اهي گريبان جي رستي کان ويندا آهن. پاڻ پير مرد جي ڳالهه ڏي ڪو توجه نه ڏنائون ۽ هليا ويا. ٻيهر وري به ساڳي طرح پير مرد کين روڪيو ليڪن اهو به ڪارگر نه ٿيو ٽئين دفعي جيئن ته گهر کان قدم ٻاهر رکيائون ته انهيءَ مرد سندن گريبان پڪڙي کيس زمين تي کڻي هنيو ان ڪري سندن پير پڇي پيو ۽ چيائين ته جيستائين هيئن نه ڪبو تيستائين پير وڃڻ کان نه رڪبا. ان کان پوءِ هوش پيدا ٿين ۽ اهڙي ته تنگ حجري ۾ گهڙي ويهي رهيا جنهن ۾ پيرن کي ڦيلائڻ جي به گنجائش نه هئي. نفس سان لڙڻ ۾ گهڻي ڪوشش ڪيائون. پڪل کاڌو بلڪل ترڪ ڪري ڇڏيائون. ڪجهه کير ۽ ڪجهه ڌونري تي گذر ڪندا هئا. سندن بدن جون رڳون ۽ هڏيون هڪ هڪ صاف صاف نظر اينديون هيون. جيئن ته سجدې ۾ گهڻو رهندا هئا انڪري سندن پيشانيءَ کي سَيِّمَا هَمَّ فِي وَجُوْ هَمِّ مِنْ اَثَرِ السَّجُوْدِ. (انهن جي سڃاڻپ هي آهي ته سجدن جا نشان انهن جي پيشانين تي آهن) جو درجو حاصل هئڻ. رحلت کان پوءِ اهوئي ڪمرو سندن قبر ٺهيو وڻندڙ تقرير جا دوست هئا ليڪن اڪثر شعر هندي زبان ۾ چوندا هئا. سندن فراق نامي ۾ هڪ هڪ اکر درد ۽ سوز سان ڀريل آهي. ڪي ماڻهو کين مهديءَ ٿا چون ليڪن اها ڳالهه تحقيق نه ٿي سگهي.

مخدوم عباس رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ جلال سنڌيءَ جا فرزند آهن. بلند همٿيءَ جي طاقت سان بيخوديءَ جي شيوي کي ڪرسيءَ تي ۽ سازوسامان ۽ خواهشات کي مٽيءَ تي وهاريو هئائون. سندن ولادت ۽ پرورش ٻئي ڳوٺ پاٽر (پاٽ) ۾ ٿيا. جڏهن زماني جي شورش جي پريشانيءَ کين اصل ڳوٺ کان ٻاهر ڪيو ته تقدير جي فرمان موجب پاڻ ڳوٺ هنگورج ۾ سڪونت اختيار ڪيائون جيڪو بکر جي ويجهو آهي. ڪيترن ورهين تائين درس جو هنگامون گرم رکيائون ۽ سندن هدايت جي دسترخوان عام هو. قاضي عبدالسلام سنڌي دارالسلام برهانپور ۾ خانديس

جي فرمانروا علي عادل شاه فاروقيءَ جي حڪم سان قضا جي عالي منصب تي سرفراز ٿيا. قاضي صاحب حڪيم عثمان بوبڪائيءَ جي شاگردن مان آهي. جڏهن قاضي صاحب سنڌ ۾ هئا ته مخدوم صاحب جي خدمت ۾ رهي علم حاصل ڪندا هئا. قاضي صاحب جو بيان آهي ته دين-ديانت-دانش-طبيعت جي نرمي وغيره جهڙا اوصاف يقيناً مخدوم صاحب جي خمير ۾ داخل هئا. هوش سنڀالڻ کان آخر دم تائين طلب لاءِ ڪنهن جي گهر يا ڪنهن ڏي اچڻ وڃڻ ۾ قدم نه ڪنڀاڻئون. هاڻي جانشين جي حيثيت ۾ انهيءَ مسجد ۾ ۽ حال جي مدرسي ۾ مسيح القلوب شيخ حبيب الله آهن جيڪي ظاهري فضيلت ۾ سڀني کان زياده ڪامياب ۽ سرسبز ۽ پرهيزگار آهن نه رڳو ايترو پر اتان جي سڀني فاضلن کان وڌيڪ مشهور ۽ استحڪام وارا آهن.

شيخ شاهه علي احمد آبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن زبان مان توحيد جي اکر کان سواءِ ۽ سندن قلم سان موحدانه شعرن کان سواءِ ڪوبه حرف نه لکيو هو. سندن هڪ ديوان هندي زبان ۾ آهي. روش ۽ معنيٰ جي اعتبار سان شيخ محمد مغربيءَ جي ديوان جهڙو آهي. پاڻ سڀني احمد ڪبير رفاعيءَ جي نسل مان آهن قدس الله سرهما. ملڪ محمود بيارا جن جا عرفاني حالات سندن ياداشت ۾ لکيا ويا آهن. ۽ ملڪ الشرق گجراتي جن هن جهان جي دولت جي سرمائي کي پنهنجي جزوي عملن جي پنيءَ جو ٻج بنايو هو. هنن پنهنين صاحبن سندن عالم علويءَ ڏي ڪوچ فرمائڻ کان پوءِ کيس قطب عالم تبوه جي پيرن طرف مزار وٽ ڏنو آهي ۽ احمد آباد ۽ تبوه جي ٻين بزرگن به هن خرق عادت جي متعلق گواهي ڏني آهي. هجري سنه نو سو ستر ۾ روحاني گلشن جي سير جو عزم فرمائي جسماني مسڪن کي ڇڏيائون. سيد احمد ڪبير رفاعي پنهنجي وقت جا وڏا بزرگ ۽ شافعي مذهب هئا. هجري سنه پنج سو اٺاڻسيءَ ۾ سندن وصال ٿيو ۽ خوابگاه معبوديه يمن ۾ اٿن. کين ڪو فرزند ڪونه هو ۽ جيڪو فرزند سندن ڏي منسوب ڪيو ويو آهي اهو سندن ڀاءُ جي اولاد مان آهي.

شيخ شڪر^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن تعلق نائٽه قوم سان هو. ڄمڻ ۽ تدفين پئي پيمنديءَ ۾ اٺن ڏاڍول بندر جي طرف احمد نگر دکن کان ٽي منزلون پري جيڪو نظام الملڪ جو دارالسلطنت هو. چون ٿا ته پاڻ گهڻن سالن تائين ٻين جي درس ۾ ويٺا ۽ فضائل جي تحصيل ڪيائون. اهڙي طرح ٻيا ماڻهو به سندن مدرسي ۾ آيا ۽ پاڻ تعليم ڏئي فيض پهچايائون. آخر ۾ قيل ۽ قال کي خدا طلبيءَ جي درد ۾ ڇڏي پير طريقت جي رهنمائيءَ جي بدولت سلوڪ ۾ آيا. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وحدت الاهيءَ جي جذبي جي باهه اهڙي ته پڙڪي جنهن دوربين عقل جي خزاني کي جلائي رک ڪري ڇڏيو ۽ انهيءَ ئي سوختگي ۽ بيخوديءَ جي عالم ۾ هجري سنه نو سو ستر کان ڪجهه وڌيڪ هو جو هن نيسيءَ جي عالم کي خيرباد چيائون.

شيخ وهبان سنڌي^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ شيخ ابراهيم ڪلهوڙي جا مريد آهن. حقيقي وحدت ۽ ايزدي غيرت جو تمام وڏو جلوو ۽ تمام وڏو ظهور سندن ذات ۾ هو. هڪ ڏينهن هلندي هلندي رستي تي هڪ حور جهڙي خوبصورت جي منهن تي سندن نظر پئي فوراً دل مان ندا آين ته اڃا غير جي حسن تي نظر وڃڻ تي مائل آهي. انهيءَ وقت اکين مان بينائي ختم ٿي وئي. اهڙيءَ طرح پاڻ دل کي محنت ۽ سوز سان ۽ جان کي شوق ۽ غيرت سان مالا مال ڪري ڳائيندا ڦرندا هئا. هيءَ عادت آهي ته هلڻ مهل هٿن کي به آمدورفت رهندي آهي. سندن هٿ گهڻو هلندو هو. فرمايائون ته اي هٿ! تون اسان کان اڳ پهچڻ جو خيال نه ٿو ڪري سگهين. اهو چوندي ئي انهيءَ وقت هٿ سڪي پين ۽ جنبش به هلي وئي. سندن خوابگاهه برهانپور ۾ آهي.

شيخ ڪمال الدين^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ سليمان قريشيءَ جا فرزند هئا. ۽ پيدائش جي جاءِ ڪالپي هٿن تقويٰ- توڪل- تسليم ۽ رضا جو مقام سندن عمل هئا. پاڻ شاهه ارغون ماريءَ جا

مريد آهن. کين اسماء الاهي ۽ ذڪر جي اجازت شيخ ابوالفتح هديته الله سرمست جي فرزند ۽ خليفه شيخ رڪن الدين شطاريءَ کان مليل هئي. باز بهادر افغان ولد سجاوڻ خان جو زمانو هو. جڏهن پاڻ مندبو (ماندو) ۾ آيا هئا. ڪتاب جي مصنف جي والد بزرگوار سان دوستي ٿي وئي. پري رهيل هئا. پاڙي ۾ وٺي آين. پنجن سالن جي عمر هئي جو مصنف (غوث محمد شطاري) قرآن پاڪ جي تعليم لاءِ سندن سپرد ڪيو ويو. ٻن سالن جي عرصي ۾ سندن توجھ سان قرآن پاڪ ختم ڪيائون. مطلب ته هڪ سو سال جي عمر توڪل ۾ گذاري ڇڏيائون ڪنهن به شخص جي سامهون پنهنجو راز ۽ نياز ظاهر نه ڪيائون. ڪنهن به پنهنجي يا پرائي جي سامهون حرص ۽ خواهش پيش نه ڪيائون. هجري سنه نو سو ٽيهتر ۾ آخرت جو سفر اختيار ڪيائون. آخري آرامگاه مندبو (ماندو) ۾ مصنف جي والد جي مزار جي قريب آهي. پنهنجن جهانن جا رفيق ملي ويا.

شيخ فضل الله رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ حسين چشتي ملتانيءَ جا فرزند آهن. انجي باوجود جو تعلقات جا صاحب هئڻ سان گڏ آزاد دل به هئا. پنهنجي همت سان تونگريءَ کي درويشيءَ سان گڏ رکندا هئا. سڀ شيون وقتي ضرورت جي موافق به پنهنجي قبضي ۾ نه رکي محتاجن تي نثار ڪرڻ لاءِ پيش ڪندا هئا. ضرورت مطابق رسمي علم حاصل ڪري هوش جي ذريعي علم ارواح ۽ عالم اجسام جي وچ ۾ موافقت پيدا ڪئي هئائون. جڏهن سندن والد هجري سنه نو سو پنجيتاليهه ۾ آخري سفر اختيار ڪيو ته سن چاليهن ۾ کين حج جو شوق حجاز مقدس ڏي وٺي ويو. اتي حج اڪبر ڪري مدينه نبي صلى الله عليه وسلم جو به ديدار ڪري انهيءَ شرف کان به مشرف ٿيا. وري مدينه منوره کان واپس خانہ خليل جي خاڪ بوسي ڪري ان جي بدولت بيدار دل حاصل ڪيائون. هجري سنه نو سو پنجاھه هو جو هندستان واپسي ٿي ۽ پنهنجي گهر پهچي پنهنجي بزرگن جو طريقو اختيار ڪيائون. هجري سنه نو سو ٻاهتر ۾ الاهي وصال جو پيغام اچي پهتن. ظاهري دوريءَ کان نجات حاصل ڪري نعلج ۾ جيڪو مندبو (ماندو) جي قريب آهي خوابگاه قبول ڪيائون.

مصرع: فضل بيچون قرين جانش باد-

شيخ علي شير بنگالي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ سڀني علمن مان مستفيد- ۽ سڀني عقلي فنن جا ماهر هئا. نورالهدى ابوالڪرامات جي نسل مان آهن. جيڪو شيخ جلال الدين مجرد جو خليفو هو. ۽ شيخ جلال الدين مجرد اهو هو جنهن ملڪ فتح ڪرڻ لاءِ ترڪستان کان هندستان جو سفر ڪيو ۽ راجا گرنڊ ڪونڊ کي مارڻ کان پوءِ بنگال صوبي جي هڪ ڳوٺ کي نورالهدى جي حوالي ڪيو هو. هي حالات شيخ مجرد جي ياداشت ۾ به لکيل آهن. هڪ ڪتاب شرح نزهت الارواح شيخ علي شير جي تصنيف آهي. مصنف شيخ علي شير جا گهڻا حالات انهيءَ ڪتاب جي خطبه تان اخذ ڪري لکيا ويا آهن.

هي درويش جڏهن جوانيءَ کي پهتو ته خدا طلبي- حق پرستي ۽ خداشناسيءَ جي درد، دل کي گريبان کان پڪڙي اهڙي داناءَ جي جستجوءَ ۾ وطن کان ٻاهر ڪڍي سفر تي مجبور ڪيو، جيڪو رهنمائيءَ جي ذريعي علاج ڪري. اتفاق سان جنهن سان به اندر جي درد جو حال بيان ڪيائين ان جي تلقين دل جي درستي نه ڪئي. هڪ رات ڳوٺ اوڌ ۾ انهيءَ ئي فڪر ۾ غنودگي پيدا ٿيڻ ۽ انهيءَ حالت ۾ غوث الاوليا قدس سره جي مثالي صورت جو مشاهدو ٿيو ۽ انهيءَ مشاهدي مونکي عاشق بنائي ڇڏيو. هاڻي آرزو ٿي ته بيداريءَ ۾ به خدمت ۾ حاضريءَ جي دولت حاصل ڪئي وڃي. انهيءَ دوران خبر ملي ته غوث الاولياءَ دهليءَ آسودگان جي زيارت لاءِ تشریف فرما ٿيا آهن. مان بنا دير دهليءَ ڏي روانو ٿيس. جڏهن ڪيلو ڪهري ڳوٺ ۾ پهتس ته هتي بيداريءَ جي عالم ۾ اهائي صورت نظر آئي جيڪا مان مثال جي عالم ۾ ڏسي چڪو هئس جڏهن بيعت جو شرف حاصل ٿيو ته ملي ويو جنهن جي ڳولا هئي. ۽ ڏسي ورتم جيڪو مليو نه ٿي. ان کان پوءِ مون چند سال سندن خدمت ۾ بيهي گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو. ايتري ۾ پير بزرگوار ماڻهن جي بدباطني ڏسي گجرات جي طرف هجرت فرمائي. درويش به ساڻن گڏ پروج تائين ويو هو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ احمد آباد ۾ رهڻ جي اجازت ملين. چنانچہ مان انهيءَ اسلامي شهر ۾ پهتس ۽ ملڪ عمادالملڪ روميءَ جي مسجد ۾ هڪ

ڪنڊ ۾ گوشتي نشين ٿي ويس. جيئن ته عالم باطن کان حجاز جي سفر جو اجازت نامو نه مليو. لهنذا چند ڏينهن کان پوءِ پير بزرگوار به پروچ کان واپس ٿي احمد آباد ۾ تشریف فرما ٿيا. هتي ڪي گهٽ ذهن وارا عالم ۽ ننڍي نظر وارا خرقه پيش سائين دشمني جا بهانا ڳولڻ لڳا ۽ نه سمجهه ۾ ايندڙ ڳالهائون سندن نسبت چئي انهيءَ ذريعي سان سندن صاف ۽ شفاف دل کي اڃا وڌيڪ روشن ڪيائون. ليڪن ان جاءِ تي رهڻ کين ناگوار گذريو هڪ دفعي آسمان مان خوشخبري آئي ته هجرت جو جيڪو سبب هو. اهو پري ٿيو ۽ واپسي جو باعث ٿيو. اهو ٻڌي پاڻ گواليار ڏي ڪڍج فرمايائون مگر هن درويش کي اتي ئي ڇڏيائون. ۽ سندن حڪم موجب شرح نزعت جو خلاصو تصنيف ڪيو ويو. چون ٿا ته هجري سنه نو سو ستر کان ڪجهه مٿي شيخ علي شير ناسوتي تنگ ۽ تاريڪ ڪوچي کان لاهوت ڏي روانه ٿيا. آرامگاه احمد آباد ٿين.

شيخ حسين پورملڪ محمد ﷺ جي ياد ۾

جڏهن سندن سلوڪ جي شروعات هئي ته گهڻن سالن تائين بيخودي رهي ۽ پڪن وانگر رات ڏينهن هڪ وٽ تي چڙهيو ويٺا هوندا هئا. انهيءَ ئي جذبي جي حالت ۾ خشڪيءَ جي رستي سان حجاز مقدس ڏي ويا. هڪ رات جو ذڪر آهي ته حرم محترم ۾ خواب جي اندر حضرت خاتم النبيين صلي الله عليه وسلم جن هندستان ڏي وڃڻ جي اجازت ڏنن ۽ فرمايائون ته سرڪار قنوج ۾ سائي پور جي مقام تي وڃي شيخ زمان صفي الدين چشتيءَ سان بيعت ڪر. پاڻ چون ٿا ته جڏهن مان سائي پور پهتس ته منهنجي دل ۾ اها ڳالهه آئي ته جڏهن مان خانقاه ۾ پهچندس ته شيخ مون کي اڪيلائيءَ ۾ اندر سڏائيندو. ۽ جيڪا ڪلاه سندن مٿي تي هوندي بغير منهنجي التماس جي مون کي پارائيندا. ۽ منهنجي عبادت جي لاءِ حجرو عنايت فرمائيندا. مطلب ته جڏهن مان خانقاه جي دروازي تي آيس ته شيخ خادم کي چيو ته شيخ حسين جيڪو دروازي تي بيٺو آهي ان کي اندر اچڻ جي اجازت آهي. خادم سڏ ڪيو ته شيخ حسين ڪير آهي. اندر اچي. مون جيئن ته قلندرانه لباس پاتو هو ان ڪري چيم ته مان شيخ نه آهيان. ليڪن منهنجو نالو حسين ضرور آهي. خادم واپس ويو ۽

جيڪي ڪجهه ڏنائين ۽ ٻڌائين وڃي عرض ڪيائين. حڪم ٿيو ته اهوئي شخص گهرجي. اندر اچي چنانچہ مان اندر هليو ويس ۽ جيڪي ڳالهيون منهنجي ضمير ۾ هيون اهي سڀ جون سڀ ظاهر ٿيون. مون انهيءَ خانقاه ۾ بہ چلا ڪڍيا. ان کان پوءِ اجازت ملي ته عمادالملڪ جو سڪندره دهليءَ کان هيتري فاصلي تي آهي. ان ۾ وڃي رهڻ گهرجي ۽ خدا جي طالبان جي هدايت ڪرڻ گهرجي. چنانچہ حڪم جي تعميل ڪئي وئي.

چون ٿا ته شيخ عبدالعزيز يحيى مندريءَ جڏهن ظاهري عالم کان سفر ڪري آخرت جو رستو اختيار ڪيو ته پاڻ شيخ عبدالعزيز جي فاتحہ لاءِ دهليءَ ويا ۽ شيخ عليه الرحمۃ جي فرزندن جي طرف متوجہ ٿي تلقين فرمايائون ته روح راڙو ڪرڻ درويشيءَ جي شان جي خلاف آهي. ان ڪري سندن ڪلام مان سواءِ تسليم ۽ سڪون جي ڪا ڳالھ نظر نہ آئي. جيڪي ماڻهو رسم جا گرفتار هئا اهي وڏيون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. پاڻ فرمايائون ته رڻ انهن لاءِ زيب توڙي جيڪي پري آهن. ليڪن مونکي ته تمام جلد شيخ عليه الرحمۃ سان ملڻ جو موقعو درپيش آهي. ٻن ڏينهن جي اندر دهليءَ جي رهواسين جي زيارت کان فارغ ٿيا. ان کانپوءِ پاڻ سڪندره جو رستو اختيار ڪيائون. جڏهن سڪندره پهتا ته پنهنجي مسجد جي اڳڻ ۾ هڪ جاءِ تجويز ڪري قبر کوٽڻ واري کي گهرائي چيائون ته تمام وڏي قبر کوٽ ۽ ان لاءِ جيتري به عمارت لازم هجي اها به تيار ڪر. قبر کوٽڻ واري کي انهيءَ ڪم تي لڳائي پنهنجي دوستن ۽ عزيزن کان آخري الوداع ڪرڻ لڳا سڀني کي حيرت لڳي جڏهن قبر تيار ٿي ۽ الوداع ڪرڻ کان فارغ ٿيا ته خوشيءَ ۾ کليل پيشانيءَ سان هجري سنہ نو سو چاهتر ۾ دوست جي وصال جو رستو ورتائون. هڪ شخص آزادون جو عاشق شيخ محمد يوسف ڪاتب ڪول جو باشندو آهي ۽ خداشناس بہ آهي. شيخ حسين جي خدمت ۾ پهچي چڪا آهن. انهن مٿين حقيقت مصنف ڏي لکي موڪلي.

شيخ عبدالملڪ بنباني عباسي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولایت ۽ تدفين ٻئي احمد آباد ۾ آهن. پنهنجي وڏي ڀاءُ شيخ قطب الدين جا شاگرد آهن جنهن حديث ۾ سند شيخ سخاوي مصري جيڪو شاگرد هو شيخ ابن حجر عسقلانيءَ کان حاصل ڪئي هئي. علم تفسير ۽ علم حديث ۾ ترقي حاصل ڪري عام اهل زمانہ جا استاد ٿي ويا هئا. صحيح بخاري ۽ قرآن

مجيد لفظاً ۽ معنيٰ سان ياد هئڻ. هميشه حجري ۽ مسجد ۾ اندر ورد ۽ نماز ۾ مشغول رهندا هئا. گهر ۾ گهٽ ويندا هئا. ضعيفيءَ جي ڪري اڪين جي روشني هلي وئي هئڻ ۽ ان جي بجاءِ دل ۾ روشني وڌي وئي هئڻ. سڀني علمن جو درس ياد ڏيندا هئا. توڪل ۽ تجريد ۾ سندن مثل ان زماني ۾ ڪير به نه هو. مولانا ڪمال محمد عباسي گجراتي جيڪو مالوه جو مفتي هو حديث ۾ سندن شاگرد هو. هجري سنه نو سو ستر کان ڪجهه مٿي هو ته پاڻ مقدس جهان ڏي ڪڍج فرمايائون.

شيخ عبدالعزيز رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن لقب عزيز الحق ۽ والد بزرگوار جو نالو شيخ ڪمال الحق ابن طاهر هو. پاڻ جونپوري آهن قدس سرهم. هجري سنه اٺ سو چانوي جو آغاز هو، جو سندن قدسي نفس عنصر جي جسم سان وابسته ٿي ظاهري عالم ۾ آيو. ٻن سالن کان پوءِ سندن والد بزرگوار پيدائش جي جاءِ کان سڪونت ترڪ ڪري دهليءَ روانه ٿيا. اُهي چند ڏينهن زنده رهيا ان کان پوءِ آخري سفر پيش آيو. ان ڪري پاڻ پنهنجي پٽ کي پنهنجي مريد رشيد مولانا قاضي خان يوسف ناصحي ظفر آباديءَ جي سپرد ڪيو. ظاهري ۽ باطني پرورش جي ڪري اُهي ڪمالات پيدا ٿي وڻن جيڪي سندن استعداد ۾ لڪل هئا. ستهتر سالن تائين پاڻ رهنمائيءَ جي ڪرسيءَ تي ويٺا رهيا. ذوق-وجد-اخلاق ۽ اشراف اهي صفتون سندن اندر موجود هيون. فصوص الحڪم ۽ ٻين ڪتابن جي حقيقت چڱي طرح ڄاڻندا هئا. ۽ عمدو درس ڏيندا هئا. هجري سنه نو سو پنجهتر ۾ هڪٻئي بيان جي مطابق چاهتر ۾ عالم قدس ڏي روانه ٿيا. خوابگاه دهليءَ ۾ اٿن. خليفي شيخ محمود وحيدِيءَ پير جي رحلت جي تاريخ تي هڪ شعر لکيو جنهن مان سندن رحلت 975 هه ٿي ملي. گهڻي تعجب جي ڳالهه اُهي ته پاڻ خطن ۾ پنهنجو نالو ذره ناچيز عبدالعزيز لکندا هئا. تقدير الاهيءَ سان ”ذره ناچيز“ جا اعداد سندن وصال جي تاريخ جي برابر ٿيا. هڪ ڏينهن حسين ابن خانون دهلوي جن جي پيشانيءَ مان مقبوليت جا آثار نمايان هئا. بيان فرمايائون ته: ”هڪ بزرگ عالم مثال ۾ شيخ نظام الدين اولياءَ قدس سره جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته عرس گاه ۾ جيڪو ڪثرت سان هجور ٿو ٿئي ان سان مخدوم

کي ڪو حظ يا حضوري ناهي. جواب مليو البتہ جڏهن عرس ۾ عبدالعزیز آيندو آهي اسين بہ ايندا آهيون. ۽ ان جي صحبت سان خوش ٿيندا آهيون.

مولانا پائنده قلتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پنهنجي ناپائندگيءَ کي حقيقي پائندگي سان هارائي اهڙا ته زنده ٿيا جو پائنده رهيا. عقيدت ۾ نسبت مولانا خواجگيءَ جي خدمت ۾ رکندا هئا. نقشي ۽ نفسي سڀ علم سندن حالات مان ظاهر هئا. گهڻا فن فراهم ڪيا هئائون. ڪاغذي نقوش کي قدسي نفوس جي فيض جو پردو بنايو هئائون. ظاهري درس ڏيڻ جي شان ۾ پاڻ باطني معرفتون ماڻهن کي سيکاريندا هئا. ۽ درياءَ جي گرداب مان صحيح ۽ سالم نڪري سلوڪ جي آفتن سان آسوده زندگي بسر ڪندا هئا. انهيءَ طرح ماڻهن کي سندن فيض رساني عام ٿي وئي هئي. سخاوت ۽ ايتار جا پسنديدہ شيوا سندن خمير ۾ داخل هئا. چون ٿا ته سندن روح ڪرامتن جي منزل کان نهايت آسانيءَ سان مٿي هلي وئي.

شيخ اذن رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ جونپوريءَ جا پٽ هئا. ”مِنَ اللّٰهِ“ سندن خطاب هو. پاڻ پنهنجي پيءُ بزرگوار جا مريد ۽ تلقين يافته هئا. گهڻن ئي چشتي سهروردي- ۽ قادري مشائخن جي خدمت مان فائدو حاصل ڪيو هئائون. ۽ سندن دل کي مختلف قسمن جي رسمي علمن مان فروغ حاصل هو. هڪ دفعي الاهي محبت جا اهڙا ته جذبات پيدا ٿين جو علمي گهر ٻار سڀ لڙجي وين. ۽ آخر ۾ نفساني خواهشن جي مخالفت ۽ نفس جي لڙائي جي سبب بصيرت جي حضور ۾ باريابي ٿين. گفتار جي قسم ۾ مولائي جي ياد کانسواءِ ۽ خاموشيءَ جي قسم ۾ عالم اسرار جي اندر استغراق کان سواءِ ڪجهه بہ باقي نہ رهين. ضيعفيءَ جي زماني ۾ سماع جو ولولو پيدا ٿي پيو هئن ان جي باوجود جو ظاهري طرح وڏي عمر ۾ ڪمزوري هئڻ مگر رقص طاقتور نوحوانن کان گهڻو وڌيڪ طاقت سان ڪندا هئا. گهڻن ماڻهن کي رٿاري ڇڏيندا هئا. هجري سنہ نو سو چاهتر ۾ عالم قدس ڏي ڪوچ فرمائائون. خوابگاه جونپور.

مصرع: سيميائي عشق پيران راجواني ميدهد-

شيخ حسين بغدادی رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حضرت امام ابو حنيفه ڪوفيءَ جي نسل مان آهن رحمهما الله گهڻن قسمن جي عقلي ۽ نقلي علمن ۾ اجتهاد ۽ ايجاد جو مرتبو حاصل هئڻ، نيڪ عادت منڪسر المزاج، بردبار ۽ محبت ڪندڙ هئا. جڏهن علمن جي تحصيل حاصل ڪيائون ته افضل روزگار مير غياث الدين منصور جي خدمت جو خيال پيدا ٿين. اهو خيال کين بغداد کان شيراز ڏي ڇڪي آيو. هڪ ڏينهن شيراز جي حاڪم ابراهيم خان مقيم ۽ مسافر سڀني عالمن کي سڏائي هڪ وڏي مجلس ڪئي. مير قويءَ کي تجريد جي شرح تي علت ۽ معلول جي بحث ۾ هڪ اعتراض هو. جنهن جي حل ڪرڻ ۾ سڀ اهل سخن عاجز هئا. انهيءَ سبب ڪري سڀني خاموشي اختيار ڪئي هئي. سواءِ شيخ حسين جي جيڪو نئون آيل هو. پاڻ فرمايائون ته ٻن ڏينهن لاءِ شرح تجريد مون کي ڏني وڃي ته جيئن ان بحث لاءِ تيار ٿيان. پوءِ جيڪي ڪجهه خيال ۾ اچي گذارش ڪيان. خير- مطلب ته پاڻ مختلف طريقن سان هن مسئلي جي الجھنن کي کوليائون. اعتراض ڪرڻ واري صاحب کي اها ڳالهه ناگوار گذري انهيءَ سبب ڪري نئين آيل مشڪل ڪشا کي خارجيت سان منسوب ڪري حاڪم کي عرض ڪيو ته اهڙي فتني پرور جو هن شهر ۾ رهڻ مناسب نه آهي. حاڪم دل ۾ انصاف ڪري جواب ڏنو ته جيڪو شخص سعادت حاصل ڪرڻ جي نيت سان اسان وٽ آيو هجي ان کي شهر مان نيڪالي ڏيڻ سنو نه ٿو لڳي ۽ هن مشڪل کي حل ڪرڻ جي تعريف ته مخدوم جي ئي آهي. اهڙي طرح حاڪم رنجش کي دور ڪيو. چند ڏينهن کان پوءِ ٻنهي بزرگن جي صحبت ۾ اهڙي ته گرما گرمي پيدا ٿي جو بغداد جو سڀنيو شيراز جي معلومات جي جواهر سان لبالب ٿي ويو. سيروسفر جون ڳالهيون ختم ٿيون. آخر ۾ کين حجاز جي سفر جو ارادو ٿيو ۽ انهيءَ شورش دوستي ۽ شيراز ۾ رهڻ جو تعلق ٽوڙي ڇڏيو. جڏهن حرمين شريفين جي طواف کان فراغت حاصل ٿي ته پوءِ هندستان جي سياحت جو خيال آيو. جڏهن دهلي ۽ هندستان جي ٻين شهرن جو سير ڪندا پاڻ احمد آباد پهتا ته اسان دل جي گهڻي محلي شاهه ابوتراب سلاميءَ ۾ اچي ترسيا. هن شهر جي

محبت انگيز خاڪ دامن گير ٿي جنهن جي ڪري زمين جي پيمائش جي هوس دل مان نڪري وئي ۽ هتان جي بزرگن جي خواهش کين وڃڻ نه ڏنو مجبوراً پاڻ اُتي رهي درس ڏيڻ لڳا. گهڻن طالبن جو سڀو سندن دم قدم جي برڪت سان علم جو گهر بنيو. خاص ڪري حڪيم عثمان بوبڪائي سنڌي ۽ مولانا عبدالقادر بغداديءَ کي حڪمت ۽ رياضيءَ جي فنون ۾ سندن شاگرديءَ سان استاديءَ جي سند ملي. جڏهن عمر چاهتر سال جي وچ ۾ آئي ته هجري سنه نو سو ستهتر ۾ پاڻ دستن جي بيماريءَ جي ظاهري سبب ڪري دنياوي زندگيءَ جو اختتام ٿيو. رسول آباد ۾ دفن ڪيا ويا. تقدير جا ڪم ۽ قضا جون گلڪاريون عجيب آهن. پهريائين حجاز جو خيال پيدا ٿين پوءِ سياحت جي شورش دل ۾ وڌي وئي ان کان پوءِ آخري آرامگاهه واري شهر ۾ پهچايا ويا ته سياحت جي هوس دل مان دور ڪئي وئي. ايسٽائين جو کين موت پيش آيو.

شيخ بهاء الدين مفتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ شمس الدين محبوب ملتاني - قريشي - اسدي - هاشميءَ جا فرزند آهن. قدس سره. پاڻ رسمي علم سان ظاهري آراستگي ۽ حقيقي وجدان سان باطن جي فروغ کي وڌائيندا هئا. غوث العرفا شيخ بهاء الدين جي نسل مان آهن. سعادت - عقيدت ۽ خلافت پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائون ۽ سندن ئي جانشين هئا. پنهنجي بزرگيءَ جو لحاظ نظر انداز ڪري غريبن جا ڪم ڪرائڻ لاءِ اهل دنيا جي دولت خاني تي هليا ويندا هئا. جنهن زماني ۾ سلطان حسين بکر کان ملتان جي سرزمين ۾ اچي فتنو ۽ فساد برپا ڪيو ته ان ملڪ جي وڏن وڏن ماڻهن ۾ وطن ڇڏڻ جو خيال پيدا ٿيو. پاڻ به پنهنجو وطن ڇڏي ڏنائون. اهو ظهير الدين بابر جو زمانو هو جو آگري شهر ۾ اچي بود و باش اختيار ڪيائون. ڪيتريون ئي لڪل دل جون ڳالهيون سندن آئينه نما دل تي ظاهر ٿي پونديون هيون.

چون ٿا ته اسحاق نالي هڪ حافظ هو سندن سفارش نامون سليمان ڪرانيءَ جي نالي ڪڍي ويو جيڪو مشرقي ملڪ جو فرمانروا هو. هن ساده لوح جي زبان تي هيءَ ڳالهه آئي ته توراني ۽ ايراني قلمرو جي باشندن کي اسان جي

نالي خط لکڻ جو ڪو حق ڪونهي. حافظ جي دل هيءَ تقرير ٻڌي نااميد ٿي پئي. رات جي وقت سفارش لکڻ واري شيخ جي مثالي صورت خواب ۾ نصيحت ڪندي انهيءَ طعني ڏيندڙ حاڪم کي تنبيهه ڪئي. چنانچه هن صبح جي سفيدي ظاهر ٿيڻ کان اڳ پنهنجي نوڪرن کي حڪم ڏنو ته جيڪو حافظ خط کڻي آيو آهي ان جي چڱي طرح خدمت ڪيو ۽ بنا دير جي هن دربار ۾ آڻي ڪامياب ڪيو وڃي. چنانچه حڪم جي تعميل ڪئي وئي.

چون ٿا ته عبدالرزاق نالي هڪ سوداگر ملتان جو هو. ان جو بيان آهي ته شيخ جي رحلت يارهين شوال هجري سنه نو سو اٺهتر ۾ ٿي هئي. سندن رحلت کان پوءِ مان هندستان ۾ خريد و فروخت لاءِ ايندو ويندو هوس. هڪ دفعي هيئن ٿيو جو مون سڀ سامان وڪڻي نقد روپيه حاصل ڪري ورتا هئا ۽ سفر جو سامان ٻڌي رهيو هئس ته هڪ بدنيت غلام جيڪو ان وقت حاضر هو. سڀ نقدي رقم جيڪو وڪري کان پوءِ جمع ڪري رکيو هئس کڻي گهر ٿي ويو. هڪ ته دل ۾ نقصان جو غم هو ۽ ٻيو هوشيار ۽ احتياط کان ڪم نه وٺڻ جا تير لڳي رهيا هئا. ان ڪري همت ۽ عاطفت جي غرض سان شيخ جي پاڪ روح ڏي متوجھ ٿي ويس. رات جو خواب ۾ ڏٺو ته پاڻ سجاده ڪنڌ تي رکي مسجد ڏي وڃي رهيا آهن مون جلدي گستاخيءَ سان پنهنجو مٿو سندن پيرن تي رکيو. فرمايائون ته ايتري خوشامند نه ڪر اطمينان ڪر ته پڳل شخص ۽ کڻي ويل شي پنهنجن جا پير تنهنجي روزيءَ جي زنجير ۾ ڦاٿل آهن لهنذا جلد واپس ايندا. عبدالرزاق جو بيان آهي ته هن ڏينهن کان پوءِ هن خوشخبريءَ جو ظهور ٿيو ۽ اڌ ڪوڙيءَ جي برابر به ان مال ۾ خيانت نه ٿي.

سندن خوابگاهه اگري جي اتر طرف حدن ۾ آهي.

شيخ مبارڪ سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ ڳوٺ پاٽ آهي جنهن جي آباديءَ جو بنياد قائر ڪرڻ ۾ سندن ڏاڏو، مسيح القلوب جي ڏاڏي ۽ شيخ طاهر جي والد بزرگوار سان متفق هئا. پاڻ رسمي علم ۾ مخدوم عباس ابن جلال جا شاگرد آهن. تقدير جي لکڻي کين وطن کان احمد آباد ۾ آڻي ڇڏيو. ۽ ڪجهه سال پاڻ هن شهر ۾ ناصرالملڪ جي مسجد ۾ درس جي مسند تي ويٺا رهيا. آخر ۾

سياحت جو ڪم پيش آيو جيڪو سفر جو سبب بنيو جڏهن برهانپور پهتا ته ان صوبي جي حاڪم کين جوڙڻ ۾ قصبي جي قضا جي منصب تي مامور ڪيو. لاچار پاڻ قبول فرمائي قضا جي چادر سان پنهنجي اندروني حالت کي لڪايو ان وقت صوبي برار جو فرمان روا وزيراعظم تڦاول خان هو. ان جي درخواست قبول ڪري ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ ايلچپور روانه ٿيا. وزيراعظم وڏي عزت سان سندن استقبال ڪيو ۽ شهر آڻي تخت گاه جو مدرس مقرر ڪيائين. چون ٿا ته پاڻ ڪافي ڳاڻڻ تي شيخ لاڏجيو سنڌيءَ جي نغمن تي ڏاڍو خوش ٿيندا هئا. هميشه اکين ۾ پاڻي ڀريل رهندو هئڻ. بيداري سندن اهڙي ته عادت ٿي وئي هئي جو رات به ڏينهن وانگر گذرندي هئي. آخرڪار پاڻ اتان شيخ طاهر يوسف جي دوستيءَ جي خيال سان برهانپور وري واپس آيا ۽ سڀني شين کان دل هٽائي شيخ لشڪر محمد عارف جي خدمت ۾ لڳايائون. شرح قيصريءَ جو مقدمو پڙهڻ شروع ڪيائون ۽ پورو ڪيائون. انهيءَ فرصت جي اندر مسيح القلوب ڪجهه متداول علم کائڻ حاصل ڪيا. مطلب ته جمع جي ڏينهن سن نو سو انهن ۾ ملڪ مقدس ڏانهن روانه ٿيا. خوابگاه برهانپور شيخ ابراهيم ابن عمر سنڌيءَ جي حفيظ ۾ آهي- قدس سرهم.

مصرع: مبارڪ بر مبارڪ باديدار.

سيد مرشدالدين ولد مير رفيع الدين محدث

صفوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين عقلي- نقلي علم ۽ ظاهري و باطني تصرفات ڪمال درجي جا حاصل هئا. صفوي بزرگن وارا سڀ اوصاف ۽ اخلاقن سان گڏوگڏ سيرت- سخاوت ۽ ايتار به موجود هئڻ. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته هڪ ضرورتمند کي ايتري قدر نقد ڏنائون جو اهڙي ماڻهوءَ کي ايترو مال ڏيڻ عقل ۾ هرگز نه پئي آيو انهيءَ سبب ڪري خزانچي ۽ ٻين ڪارندن ان بخشش ڪيل رقم کي گهر جي اڳڻ ۾ سيد صاحب جي آمدورفت جي رستي ۾ آڻي انبار ڪيو. جڏهن سندن نگاه انهيءَ ڏير تي پئي ته پڇائون ته هي مال ڪهڙي مطلب سان هتي وڌو

اٿو. عرض ڪيو ويو ته بخشش جو مال آهي جنهن لاءِ فلاڻي شخص کي ڏيڻ جو حڪم ڪيو اٿو هتي ان لاءِ رکيو اٿئون ته جيئن اوهان ڏسڻ فرمائيو. فرمايائون ته اسان سمجهو ته جيڪو مال اسان ڏنو آهي ڪافي هوندو مگر هي ته بلڪل ٿورو آهي. ايترو ٻيو به ڏنو وڃي ته جيئن همت ۽ بيخوديءَ جي ناموس هٿ ۾ رهي. سندن خوابگاه پنهنجي والد جي مزار سان لڳ آگري ۾ آهي.

مولانا ناصر مفتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ جمال سادات هرويءَ مان آهن. سندن مرتبو عشق ۽ عرفان ۾ مٿاهون هو. ۽ سندن سند حديث ۽ فقه ۾ مٿاهين هئي. هڪ ڏينهن مشڪوآءَ شريف ۾ هڪ حديث نظر مان گذرين جنهن جو مطلب هو ته الله تعاليٰ جلشانه پنهنجو بي مثال ديدار قيامت جي ڏينهن ان شخص کي ڏيکاريندو جنهن جي ظاهري اک بُري ۽ ناجائز شيءِ کي نه ڏٺو هوندو. پاڪ هوندي. پاڻ انهيءَ مجلس ۾ دعا لاءِ هٿ کنيائون ته اک جي ضرورت ناهي. فوراً نابينا ٿي پيا. ان کان پوءِ ٽيهن سالن تائين طالبن کي فيض پهچايائون. هجري سنه نو سو آسيءَ ۾ سندن تدريس آسماني ٿي. پوءِ سندن فرزند رشيد مولانا مير سندن جانشين ٿيا. مير فروغي اشرف ٻڌايو ته جڏهن مان فقه هدايه سندن خدمت ۾ پڙهندو هئس ته پاڻ فرمايائون ته فقه پڙهڻ جو غرض جيڪڏهن فتويٰ-قضا ندرستاني آهي ته پوءِ توکي هن مان ڪوبه فائدو نه پهچندو ۽ منهنجي تعليم توڪل تي نه هوندي. هجري سنه نو سو نوي کان ڪجهه مٿي هو جو وصال جي خوشخبري آئي. چنانچہ بنا دير جي حقيقي محبوب جي حضور ۾ روانه ٿي ويا.

شيخ عبدالحكيم گوشه نشين ڪالپي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

شروع ۾ پاڻ سپاهيانہ زندگي بسر ڪندا هئا. جڏهن حاجي عبدالوهاب جي خدمت ۾ بيعت ٿيا ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خلافت جي خلعت سان سرفراز ٿيا. شمسي ستاري وانگر سندن هستي آفتاب احديت جي تجليات ۾ منتشر رهي ۽ مجذوبن جهڙو حال رهيو. آخر ۾ هڪ گمبذ هو. محمود خان جي مسجد جي برابر. اتان جي حاڪمن پنهنجي آباءِ ڪرام جي واسطي تعمير

ڪرايو هو ليڪن انهن کي نصيب نه ٿيو. انهيءَ گنبد ۾ پاڻ چاليهن سالن تائين گوشتي نشين رهيا. انهيءَ مسجد ۾ خواجه خضر عليه السلام جي خدمت مان فيض حاصل ڪيائون جڏهن پاڻ رحلت ڪيائون ته لفظ ”حڪم خدا شده“ جنهن جا عدد نو سو پياسي ٿين ٿا. تاريخ ٿي. کين هڪ فرزند آهي شيخ عبدالشڪور. فضيلت ۽ پرهيزگاريءَ ۾ مشهور ۽ گوشتي نشينيءَ ۾ پيءُ وانگر نامور. ڪنهن به مالدار کان نذر جي صورت ۾ ڪڏهن به ڪجهه نه ورتائون ۽ محض توڪل ۽ آسماني روزيءَ تي گذر اوقات رکيائون.

شيخ قصاب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ميرزا شاهه جا باڪمال مريد ۽ صاحب حال خليفا آهن. بخارا شهر ۾ صاحب خانقاهه ۽ صاحب خانواده هئا. سندن گهڻو وقت جذب ۽ جلال ۾ گذرندو هو. سندن عجيب عجيب ڪرامتون گهڻيون آهن. رفتار ۾ ۽ قيام ۾ اڪيلائي پسند ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪجهه دوست يا مريد سير لاءِ سندن وڃڻ وقت پويان پهچي ويندا هئا ته پري کان ئي واپس ٿي ڪاوڙ ۾ پڪاريندا هئا ته توهان آواره گرد آهيو هن طرح پيڇو ڪري توهان اهو ٿا ٻڌائڻ گهرو ته ”جيڪا توهان جي آرزو آهي. اها مون ۾ ڪانهي ۽ جيڪي ڪجهه توهان چاهيو ٿا اهو مونکي نه مليو.“ چون ٿا ته هجري سنه نو سو آسيءَ ۾ پاڻ هن فاني دنيا کي ڇڏيائون.

شيخ راجي محمد عيني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ خان جا پٽ هئا. جيڪو پن پشتن کان پوءِ شيخ محمد همداني کي پهچي ٿو. رسمي ۽ حقيقي قسمن جا علم سندن وٽ جمع هئا. اندروني فروغ-آزادگي-بيخودي-فيض رساني-سلامت روي-بردباري ۽ مشڪل ڪشائي اهي صفتون حد درجي جون موجود هئن. چون ٿا ته يارهن سالن جي سندن عمر هئي جو وطن مان پير ۽ استاد جي تلاش ۾ حيران ۽ سرگردان نڪري پڳا. گوليندي گوليندي برهانپور خانديس ۾ اچي پهتا. ٻن سالن تائين رسمي علمن جي حاصل ڪرڻ ۾ مشغول رهيا ليڪن اندريون جوش ٿڌو نه ٿيو لهنذا

اتان دکن جي طرف سفر اختيار ڪري شهر بيدر ۾ پهتا ۽ هتي شيخ محمد ملتانيءَ جي خدمت ۾ شرفياب ۽ مريد ٿيا. ٻارهن سالن تائين هڪ حجري ۾ پنهنجي مخدوم زادي شيخ مخدوم سان گڏ صوفين جي مشغلن ۾ گذاريائون. ۽ پير جي پرورش ۽ حضوري سان ڪسبي دانش ۽ وهبي جنبش ۾ ڪمال ۽ تڪميل جي درجي تي پهتا.

پاڻ فرمائيندا هئا ته هڪڙي رات مونکي ڪشف جي ذريعي معلوم ٿيو ته اڪمل الاولياءَ شيخ محي الدين جيلاني قدس سره مڪلي تي وينا آهن ۽ بي انتها ماڻهو ۽ پرندا وغيره سندن چوڌاري جمع آهن. هنن سڀني مان پاڻ منهنجو نالو وٺي سڏ ڪيائون ۽ مڪلي جي هينان جيڪا مٽي وغيره هئي ان کي پنهنجي مبارڪ هٿن سان صاف ڪيائون ۽ فرمايائون ته جيڪو ٻيائيءَ جو زنگ عنصر آٿارن سان تنهنجي دل جي آئيني تي هو اهو صاف ٿي ويو. هاڻي مڪلي تي ويهه ۽ هن يڪتابي نياز جي نماز پڙهه ۽ قطبي واليت جي خوشخبري انهيءَ هجوم ۾ مونکي ڏنائون. ان کان پوءِ پير به خلافت جو خرقو عطا فرمائي اُچين ۾ رهڻ ۽ ماڻهن جي رهنمائي ۽ تعليم ڏيڻ جي اجازت ڏني. هجري سنه نو سو ٽيهه هو جو پاڻ اُچين ۾ آيا. ڪجهه ڏينهن منهن تي برقعو رکيائون انهيءَ خيال سان ته ڪاٿي حوس جي نگاهه نه پوي ۽ ڪنهن چار ۾ نه ڦاسائي ڇڏي. آخر ۾ هڪ صاحب سيد صفی سلاطين خلیج جي اعظم ميرن مان هو ۽ کين شريف خاني خطاب به هو. سيد صاحب دانشمند ماڻهن جي وچ ۾ وهاري پنهنجي نياڻيءَ جو نڪاح شيخ صاحب سان ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ خانہ داريءَ جي سازو سامان جي فڪر جي شروعات ٿي. خانقاه- مسجد ۽ مقبرو ٺٽي شيون تيار ٿيون. پنجاه سالن تائين درس ڏنائون ۽ طريقت جي تلقين ڪري گهڻن درويشن کي اعليٰ مقامات تي پهچايائون ۽ پوءِ ستاويهين رمضان هجري سنه نو سو ٻياسيءَ ۾ ملڪوتي ملڪ ڏي رواني ٿيڻ جو نثارو وڃايائون.

سندن ڇهه پٽ هئا. عبدالرحمن- عبدالرحيم- عبدالڪريم هي هڪ ماءُ مان هئا ۽ عبدالحميد- عبدالمجيد ۽ عبدالحليم هي ٽئي ٻئي نڪاح مان هئا. عبدالرحمن پيءُ کان اڳ ٿي ڪڍ ڪري ويو. سندن ٻه پٽ رهيا هڪ محمد ۽ ٻيو محمود. پوئين پٽ محمود کي هجري سنه هڪ هزار ڏهه ۾ جذب ٿيو ۽ مفقودالخير ٿي پيا. ڀائرن کي ڏوڪو ڏئي هڪ رات نڪري ويا. اچڻ

وارا حجاز ۾ ٻڌائڻ.

شيخ عبدالڪريم پيءُ کان پوءِ ان جي جاءِ تي سجاده نشين ٿيا. پنهنجي صاحب ولايت بزرگن جي روش کي زنده ڪيائون. اخلاق ۾ پسنديدگي ۽ وصفن ۾ سنجيدگي گهڻي هئڻ. جوان مرد- پرهيزگار- حق شناس- خدا پرست- پاڪيزه باطن- مهمان دوست- زنده دل ۽ فارغ البال هي سڀ صفتون موجود هئڻ. هجري سنه هڪ هزار پنج ۾ عالم دنيا کان رخصت ٿيا. والد بزرگوار جي گمنبد جي ٻاهران دفن ڪيا ويا. ٻه پٽ ڇڏيائون هڪ شيخ عبدالعزيز جيڪو مختلف علمن سان آراسته هو. پاڻ پهريائين رسمي علمن کي شيخ عبدالڪريم نهروال جي خدمت مان حاصل ڪيائون. پوءِ بعد ۾ وجيه الملت والدين علوي احمد آباديءَ جي درس ۾ ويهي ڪتابن جي تصحيح ڪيائون. پاڻ بيڪسن ۽ مستحقن جي معاملات کي حل ڪرائڻ لاءِ بظاهر نواب ڪامگار سپهه سالار عبدالرحيم خان خانان ابن بيرم خان خانان جي جاگيري ملڪ جي صدارت جو منصب ۽ نواب جي مجلس جي مصاحبت قبول ڪئي اٿن. مگر باطن ۾ ذرو به وابستگيءَ کي ويجهو اچڻ نه ٿا ڏين. مصنف چڱي طرح سندن حالات کي جاچيو آهي. شيخ عبدالڪريم جي ٻئي فرزند عبدالقادر پنهنجي وڏن بزرگن جي وطن ۾ گهر ۽ خانقاه جو ڏيو ٻاريو وينا آهن.

حافظ عبدالڪريم بصير^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالملڪ قاريءَ جا شاگرد آهن قدس سرهما. ستنئي قرائتون مع چوڏهن روايتن جي ۽ قصيدو شاطبيه معنيٰ سان ۽ انهيءَ طرح جيڪي ان تي وارد آهي بلڪل ياد هئڻ. سندن قرآن خوانيءَ ۾ گهڻو تاثير ۽ دل ربائي هوندي هئي. سندن بينائي اکين جي ڪارڻ مان گهٽ ٿي دل ۾ هلي وئي هئي. سندن باطن قرآن جي نور سان اهڙو ته منور هو جو هميشه گڏ ويندن جي ضمير جون ڳالهيون آيتن جي پردي ۾ ظاهر ڪندا هئا سندن خوابگاه آگري ۾ آهي. حافظ صاحب جن جا حالات بيان ڪندي هيءَ ڪرامت ياد اچي وئي ته هجري سنه هڪ هزار چوڏهن هو شاهزادي شاه مراد اڪبر شاه دکن فتح ڪرڻ لاءِ چڙهائي ڪئي هئي. راقم به انهيءَ مهم ۾ شامل هو. جڏهن احمد نگر جي

قلعي جو محاصرو ٿي ويو ته معلوم ٿيو ته انهيءَ سرزمين تي هڪ شريف نالي مجذوب مشهور آهي جيڪو زيارت ڪندڙن جا حالات قرآني آيتن جي مضمونن مان ظاهر ڪندو آهي. هڪ ڏينهن فقير مولانا محمد رضا شڪيبي ۽ فصيح البيان انيسي جن جو نالو بويقلي بيگ هو. اسين ٽئي شخص گڏجي مجذوب صاحب جي خدمت ۾ وياسين سلام جو جواب ڏيندي پاڻ **اِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطْهَرُوا** ترجمو: اگر تون پاڪ آهين، ته پاڪ ٿي وڃ. آيت پڙهيائون. جڏهن اسين اٿي آياسين ته بويقلي بيگ چيو ته مون کي غسل جي ضرورت آهي توهان جي گهٻراهٽ سان اچڻ ڪري فرصت نه ملي ورنه غسل لاءِ تيار هوس.

مرزا شاهه نقشبندي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پير بيعت مولانا خواجگي آهن. پاڻ پنهنجي بخشش سان مال جي گوشمالي ڪندا هئا. ۽ درويشاڻي دل تي مرهم رکندا هئا. سخاوت کي فقر جو سرمايو ڪيو هئائون. ۽ الفقر فخريءَ جي ڏاڪڻ کان وحدت جي عالي شان محل تي چڙهي ويا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته مان پنجين پشت ۾ حضرت خواجه بزرگ سان ويڃي ملان ٿو ۽ انهن جي باطن کان مون فيض ۽ ڪمال حاصل ڪير آهي. البته ظاهر ۾ هر ارادت مولانا سان ضرور رکان ٿو. هجري سنه نو سو آسيءَ کان ڪجهه مٿي هو جو خاڪ جي منزل تي مقيم ڪي خيرباد چئي روحاني پاڪ مقام ڏي روانا ٿيا.

شيخ حسن محمد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ميان جي احمد جا پٽ آهن. عالم-عارف-عاشق-عابد ۽ پنهنجي ڏاڏي مڪرم شيخ جمال چشتيءَ جا مريد هئا. شيخ نصيرالدين چراغ دهلويءَ قدس سره جي نسل مان آهن. ڄمڻ جي جاءِ ۽ آخري آرامگاهه ٻئي احمد آباد آهن. سندن حالات جي روزنامچي جي فهرست هن طرح آهي ته فجر جي نماز پڙهڻ کان پوءِ بغير ناغي جي منجهند تائين تلاوت ۽ رسمي درس ۾ مشغول رهندا هئا. ان کان پوءِ خانقاه جي درويش سان گڏجي ڪجهه کاڌو کائيندا هئا. ڦليلي کان پوءِ ظهر نماز ادا ڪندا هئا ان کان پوءِ واعظ ۽ نصيحت جي مجلس شروع ٿي ويندي هئي ۽ عصر نماز تائين رهندي هئي عصر کان پوءِ ورد ۽ دعا

۾ شام تائين مشغول رهندا هئا ۽ مغرب نماز پڙهڻ کان پوءِ ذڪر جهر (بلند آواز سان) شروع ڪندا هئا جيڪو عشا تائين جاري رهندو هو ۽ عشا نماز ادا ڪري حجري ۾ اندر هليا ويندا هئا. نماز انتهائي نياز سان ادا ڪندا هئا. رات جو اڪيلائيءَ ۾ بيدار رهندا هئا. جڏهن صبح جي سفيدي ظاهر ٿيندي هئي ته پوءِ وري اُهي ئي معمولات از سرنو شروع ڪندا هئا. مطلب ته هڪ اڪ ڇنڀ جيترو وقت به زندگيءَ ۾ بيڪار ضايع نه ڪندا هئا. هجري سنه نو سو ٻياسيءَ جي شوال مهيني ۾ رحلت جي وقت وصيت ڪيائون ته عبادت جي زمين درويش سان آشنا آهي مونکي انهيءَ ئي خاڪ ۾ سپرد ڪجو. سندن وڏو فرزند شيخ محمد جنهن ۾ گهڻو ڪري پنهنجي پيءُ بزرگوار واري خوشبو موجود آهي. اڄ تائين سندن جانشين آهي.

شيخ جوئباري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

خواجہ جوئباري- جوئبار وحدت جا سرو هئا. ۽ خضر صورت اڃايلن لاءِ چشما هئا. بيعت مولانا خواجگيءَ سان هئا. قاسم شيخ جا همعصر هئا. چون ٿا ته جيڪو ماڻهو قاسم شيخ جي خدمت ۾ ويندو هو ته قاسم شيخ پهريائين ان جي ازلي استعداد تي نظر وجهندا هئا. جيڪڏهن اهو شخص سعادتمندن مان هوندو هو ته خواجہ جوئباريءَ جي خدمت جي طرف متوجہ ڪندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته طالبانِ خدا جي ڪشائش جي ڪنجي خواجہ جوئباريءَ جي هٿن ۾ ڏني وئي آهي ۽ جيڪڏهن طالب اهڙو نه هوندو هو ته دعا ڪري رخصت ڏئي ڇڏيندا هئس. هجري سنه نو سو آسيءَ ۾ ناسوتي سراءِ کان ملڪوتي گلشن آباد ڏي ڪوچ فرمايائون.

شيخ لهره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو عبدالرزاق هو. شيخ عبدالفتح مڪيءَ جا ننڍا پٽ آهن. ڪمالات جا صاحب ۽ سخي مرد هئا. چون ٿا ته هڪ شخص کان ڪنهن ڪم ۾ خيانت ٿي وئي پاڻ نصيحت ڪندي خيانت ڪندڙ کي چيائون ته اهڙي نالائق ڪم جي تهمت توڇو گوارا ڪئي. هن سندن بابرڪت مٿي تي هٿ رکي ڪوڙو قسم ڪنيو ۽ چيائين ته جي هي ڪم مون ڪيو هجي ته ڪرڻ واري جون اکيون انڌيون ٿي وڃن.

هن هفتن کان وڌيڪ عرصو نه گذريو هو ته بغير ڪنهن بهاني يا تڪليف جي نابينائيءَ جي آفت ان جي اکين تي پهچي وئي. جمع جي رات ويهه جماد الآخر هجري سنه نو سو چوراسيءَ ۾ فنا جي منزل کان بقا ڏي رحلت فرمايائون.

شيخ محمد ابن طاهر نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ذات سان ورع ۽ تقويٰ جي محفلن کي زينت هئي. ۽ ڪتاب و سنت جو نقد امتحان ٿي ويندو هو. حديث ۾ شيخ علي متقيءَ جا شاگرد آهن. ان فن ۾ هڪ بينظير ڪمال حاصل ڪيو هئائون مجمع البحار نالي هڪ مشڪل ڪشا شره احاديث جي صحاح سته تي جيڪا آهي اها سندن ئي قلم جي لکيل آهي. چون ٿا ته پاڻ فرمائيندا هئا ته منهنجو استاد پنهنجي وقت جو افضل البشر ۽ خداوند ولايت صديق اڪبر هو. اهي فرمائيندا هئا ته مون کان پوءِ تون به انهيءَ بلند شان واري درجي تي پهچندين. مهديو گروه جيڪو سيد محمد جونيوريءَ جو پيروڪار آهي. هن گروه جي شڪست ڏيڻ ۾ پاڻ پنهنجي استاد وانگر هميشه ڪوشش ڪندا هئا. هجري سنه نو سو چهاڻيءَ ۾ اُجين ۽ سارنگ پور مالوه جي وچ ۾ هڪ جماعت رستي ويندي سندن مٿان اچي ڪڙڪي ۽ کين شهيد ڪري ڇڏيائين.

هڪ واقعي جي شروعات ۽ پڄاڻي هن طرح آهي ته بوهرن جو گروه سندن هر قوم هئا. پاڻ واعدو ڪيو هئائون ته جيستائين بوهه قوم جي پيشاني ۽ دل مان تشيع ۽ بدعت جي ڪاراڻ سنڌ جي آب زم زم جي تلقين سان نه ڌوئيندس تيستائين مٿي تي پڳ نه ٻڌندس. جڏهن هجري سنه نو سو آسيءَ ۾ بادشاهه زمانه اڪبر شاهه گجرات فتح ڪيو ۽ نهروال ۾ شيخ سان ملاقات ڪيائين ته بادشاهه پنهنجي هٿ سان سندن مٿي تي پڳ ٻڌي ۽ چيائين ته مون توهان جي پڳڙي نه ٻڌڻ جو سبب ٻڌو آهي ۽ انهيءَ ذهني صورت جو ظاهر ۾ ظهور واليءَ زمانه جي امداد ۽ دستگيريءَ تي موقوف آهي ۽ هاڻي انهيءَ سراپا خير تي عمل ڪرڻ منهنجي ذمي لازم آهي. جيئن ته صوبو گجرات ۽ دارالخلافه احمد آباد جي حڪومت انهن ڏينهن ۾ نواب مستطاب خان اعظم ميرزا عزيز ڪوڪ جي نالي تي ٿيل هئي. انهيءَ سبب ڪري نواب صاحب جي

مدد جي ڪري انهيءَ قوم جي گمراهي ۽ ڪج رفتاريءَ جون گهڻيون رسمون بنياد کان اُڙهي ويون. ليڪن تاج جي صاحب کي پنهنجي محفل مان خان اعظم جي جدائي پسند نه هئي. لهنذا شهنشاهه نواب صاحب کي پاڻ وٽ گهرائي ورتو ۽ وڏن اميرن مان هڪ ايراني باشندي کي ذڪر ڪيل صوبو جاگير ۾ ڏئي ڇڏيو. پوءِ ڇا ٿيو جو هن جماعت بنا دير جي نئين جاگير سان مخفي طور موافقت پيدا ڪري سنت جي راه کان انحراف ڪيو. هيءَ حالت ڏسي شيخ مٿي تان پڳ کولي ڇڏي ۽ دارالسلطنت آگري ڏي وڃڻ جو عزم ڪيو. انهيءَ خيال سان ته حضور ۾ وڃي پيش آيل واقعات عرض ڪندس. اُستادي شيخ وجيه الدين احمد آباديءَ جي خدمت ۾ پهچي سڄو احوال پيش ڪيو. اُستادي وجيه الدين انهيءَ عزم کان منع فرمائي عزم کي ختم ڪرڻ لاءِ فرمايائون. مگر جيڪو شخص سفر جي واسطي بلڪل تيار هجي. جيئن ته ان کي صاف طريقي سان باز رکڻ عوام جي نزديڪ مبارڪ نه هوندو آهي لهنذا انهيءَ قاعدي جي موافق پاڻ هن طرح اها ڳالهه ٻڌائي:

”گرامي برادر جي حقيقت شناس ضمير کي چڱي طرح معلوم آهي ته هن نظم ۽ نسق سان جيڪا عالم جي ڪارخاني جي آفرينش ٿي آهي ان جو سبب هي آهي ته اسمائي ڪمالات جو اظهار جمالي ۽ جلالي مظاهر سان ٻڌل آهي ۽ پنهنجي مربيءَ جي آثار ۽ احڪام جي طرز تي هر هڪ اسم جي مظهر جي ڪجهه رفتار آهي. اها ئي رفتار هن جي لاءِ صراط المستقيم آهي. ڳوٺان جي مقابل تي نظر ڪري اها رفتار مخالف ۽ منحرف معلوم ٿيندي هجي ۽ انهيءَ مقام تي هر موسيٰ کي پنهنجي فرعون سان آشتي رکڻ گهرجي.“

واضع هجي ته صراط المستقيم حقيقت شناس مفسرن وٽ ٻن قسمن جي آهي هڪ ايجابي ۽ ٻي ايجادي. قرآن مجيد ۾ صراط المستقيم جو ذڪر جتي به بلفظ نڪره نازل ٿيو آهي اُتي گهڻو ڪري مراد ايجادي آهي ۽ جنهن آيت ۾ لفظ معرفه وارد ٿيو آهي اتي گهڻو ڪري مقصد ايجابي آهي.

ٻي هيءَ ڳالهه آهي ته انسان جيڪو عالم ڪبير جو نمونو آهي ان جي عنصرن پيڪر مان دقيقه شناس شخص هيءَ عبرت چو نه ٿو حاصل ڪري ته ان جي هستيءَ انهيءَ بندوبست ۽ متعارف اعتدال سان ڪجهه لطيف ۽ ڪثيف

عضون تي ٻڌل آهي. ان ڪري ڪنهن به ڪثيف عضوي کي ڪابه تڪليف پهچي وڃي ته سڄي بدن جي باغيچي جي تازگيءَ ۾ تڪليف ظاهر ٿيندي. هاڻي منهنجا پيارا ڀاءُ سياست فراست جي ڳالهه نه آهي ۽ حق سان مشغول هجڻ ئي زيبا آهي نه خلق سان. ڇو ته هي زمانو خاموشي ۽ گهرن ۾ ويهڻ جو آهي.

استادي شيخ وحيه الدين ڄڻ ته کين فهمائش ڪئي ليڪن تعصب جو بنياد استحڪام سان قائم هو ان ڪري هن کي نصيحت قبول نه ڪيائون ۽ جيڪو سفر دل ۾ ڪري نڪتا هئا ان ڏي هلڻ لڳا. پوءِ ته رستي ۾ پيش آيو جيڪي پيش اچڻو هئڻ. مقصد جو خلاصو هي ته سندن ڀاڻج شيخ نور محمد سندن تابوت کي مالوه کان نهرواله ڪڍي ويو ۽ آبائي قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيائين.

سيد عبدالله آنندي ملتاني رحمته الله عليه جي ياد ۾

کين ايزدي توفيق جي بدولت- تعلقات جي بار کان سبڪدوشي حاصل ڪري آزادي ۽ فارغ الباليءَ جي حضور ۾ باريابي حاصل ٿي هئي. سندن حالات جو ڪجهه بيان هن طرح آهي کين داڻي پاڻيءَ جي ڪشش سلطان محمود خرد جي زماني ۾ پيدائش واري هنڌ کان گجرات ڏي چڪي آئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ مناسب سمجهي سيد مبارڪ بخاريءَ جي خدمت اختيار ڪئي ۽ نوڪري ڪرڻ لڳا. سيد مبارڪ بخاري جلال الاولياءِ مخدوم جهانيان جي نسل مان آهن جيڪو مالوه جي حاڪم جي اميرن مان هو. جڏهن سندن مخدوم سيد مبارڪ جي عمر جو زمانو آخر ٿيو ته نوڪري ۽ سپاهگيريءَ جو خيال پاڻ بلڪل لاهي ڇڏيائون. سندن خيال ۾ هاڻي اميرن جي ملازمت جي ڪا حقيقت ڪانه هئي. هڪ ڏينهن وڏي غم ۾ هئا پنهنجي مزاج شناس گهر واريءَ کان پڇيائون ته معاش جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ ڪهڙو حيلو ڪرڻ گهرجي. گهر واريءَ هيءَ راءِ ڏني ته سپاهيانہ طريقو ترڪ ڪري بينوا درويشن جي حلقي ۾ داخل ٿي وڃڻ گهرجي. هن کي ٻين لفظن ۾ ائين ئي چئجي ته همت جي هٿ سان فقر اختيار ڪرڻ جو سندرو سيد جي چيلهه ۾ ٻڏي ڇڏيائين ۽ سندن بيقرار دل کي تسلي ڏئي مطمئن

ڪيائين. ان کان پوءِ پنهنجي راءِ اها ٿي ته هتان ڪنهن ٻئي هنڌ هلي رهڻ ڪپي. ڪاٿي ائين ئي نه ٿئي ته هتي ننگ ۽ ناموس جو خيال پيدا ٿئي ۽ فقر جي نئين قائم ڪيل بنياد کي پاڙ کان پٽي ڪڍي. پوءِ گجرات کان مالوه روانه ٿيا ۽ هڪ ڳوٺ بنزيه نالي آهي جنهن کي مالوه جي مقامات جو بهشت چئجي، انهيءَ ڳوٺ جي تلاءُ وٽ رهڻ شروع ڪيائون ۽ توڪل ۽ تسليم جا عادي ٿي ڪيترا سال سٺي وقت سان گذاريائون. جيئن ته هي ڳوٺ اڇڻ ويڇڻ وارن جي عين وچ ۾ آهي ان ڪري سندن گهر مهمانن کان خالي نه رهندو هو. مصنف به ڪڏهن مندو (ماندو) کان عزيزن اُچين جي ديدار لاءِ ويندو هو ته هڪ ڏينهن سندن بافيض صحبت ۾ قيام ڪندو هو. گهڻائي محبت ۽ مهمان نوازيءَ جون رسمون ادا ٿينديون هيون ۽ ايزدي معرفت جي صفائي ۽ وجدان جي ڪيفيت جي روشنيءَ سان معنوي ڏيافت به فرمائيندا هئا. مطلب ته جيستائين سندن زندگي رهي تيستائين جاگيردارن کان وظيفي جي صورت ۾ ڪڏهن هڪ درهم به قبول نه ڪيائون، ۽ آسماني روزيءَ تي شڪر ۽ قانع رهيا. کين آنندي انهيءَ ڪري چوندا آهن جو هميشه شگفته منهن ۽ خوش دل رهندا هئا. آند هندي زبان ۾ خوشيءَ کي چوندا آهن. هجري سنه نو سو نوي ۾ عالم قدس ڏي رحلت فرمائي اتي ئي خوابگاه اختيار ڪيائون جتي زندگيءَ ۾ رهندا هئا.

فقير علي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ ماهر ڪيلمي آهي ۽ آخري آرامگاه بندر سورت آهي. جيڪو گجرات جي پرڳڻن مان آهي. چون ٿا ته درسي ڪتاب تحصيل ڪرڻ کانپوءِ پڙهائيندا هئا. اڪثر درياه جي ڪناري تي رهڻ وارا سندن شاگرد هئا. چون ٿا ته ڏهين صديءَ جي چوٿين حصي ۾ عالم صورت کان حقيقي عالم ڏي روانه ٿيا.

قاضي عبدالقادر بن علي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ميان جي چشتي مندويءَ جي روضي تي مجاور هئا. رسمي علمن کان گهڻي قدر آگاه هئا. قراءت سٺي ڄاڻندا هئا. ڪجهه جريب ٻني ڳوٺ ڪاٿا ۾

ڪندا هئا. جيڪو ديپال جي ويجهو آهي ۽ ديپال پور مندو (ماندو) کان اُچين جي عين رستي تي واقع آهي. گهر به انهيءَ ڳوٺ ۾ ٺاهيو هئائون. ٻنيءَ مان جيڪي ڪجهه حاصل ٿيندو هئڻ ان کي اچڻ ويڃڻ وارن جي ميزبانيءَ تي خرچ ڪندا هئا. آخري سفر تي ويڃڻ کان چوڏهن ڏينهن اڳ کين خبر پئي هئي. سفر جو سامان ڪيائون ۽ چيائون ته بس هاڻي هيءَ زندگي باقي رهي آهي. انهن شعبان هجري سنه نو سو چوراسيءَ تي گذاري ويا. کين پنج پٽ ۽ هڪ نياڻي هئي. قطب الدين - عزيزالله - موسيٰ - حسن - عائشه ۽ شرف جهان. پهرئين پٽ دل ماڻهن کان توڙي خدا سان جوڙي درويشيءَ ۾ پيءُ جو جانشين ٿيو ۽ ٻيو پٽ قضا جي ڪم ۾ پيءُ وانگر مشهور ٿيو ۽ جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو. ٽيهن سالن کان ڪجهه مٿي قضا جي منصب جي نگراني سٺي ڪيائين. تاريخ ويهين شعبان هجري سنه هڪ هزار نو ۾ اجل جي گهري نند ۾ وڃي سمهيو. هاڻي موسيٰ هٿ پير هڻي پيو ۽ حسن حسرت تو ڪري. عائشه جوانيءَ ۾ ئي بيوه ٿي وئي. بيوه ٿيڻ کان پوءِ هن پنهنجي زندگيءَ ۾ مڙس جي خدمت کي خالق جي بندگيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ نه ڏنو ۽ مردانه وار زندگي گذاريائين. هجري سنه هڪ هزار ويهن ۾ هي به فاني دنيا کي ڇڏي ويو.

شيخ نجم الدين رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن نالو چايلده آهي. عزيزالحق جا وڏا خلیفا آهن. دهليءَ جي هڪ ڳوٺ نالي سهند ۾ گهر هئڻ. پاڻ رياضت جي درياهه ۾ ٻڌل ۽ مجاهدي جي باهه ۾ ڀڳهريل هئا. گهڻن ئي رياضتن وارن سندن خدمت مان فائدو حاصل ڪيو.

خواجہ محمد عبداللہ رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ خواجہ جا خواجہ مشهور آهن. سندن بزرگوار والد جو نالو خواجہ ناصرالدين عبداللہ آهي جيڪو خواجہ احرار جي نالي مشهور آهي. ظاهري علم ۽ معنوي ڪشف سان سندن ظاهر ۽ باطن ٻئي آراستہ هئا. ان جي باوجود جو کين ڪمالات حاصل هئا. پنهنجي حقيقت شناس نظر سان شريعت جي آداب ۽

طريقت جي هر هڪ دقيقتي جو لحاظ نظر ۾ رکندا هئا ۽ پنهنجي جسم ۽ جان کي فروگذاشت جي اجازت نه ڏيندا هئا. سندن ڏاڏو چئن واسطن سان حضرت بابا ماڃين کي پهچن ٿا. چون ٿا ته خواجه احرار الاولياءَ سان سلطان ابوسعيد مرزا کي عقيدت هئي لهنذا انهيءَ کين نهايت خواهش-آداب ۽ خدمت گذاريءَ سان تاشقند کان استدعا ڪري سمرقند ۾ رهڻ لاءِ طلب ڪيو هو. خواجه احرار الاولياءَ التماس کي قبول ڪرڻ مروت سمجهي ۽ سمرقند ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي هن قصي جو تفصيل سميت تقريبات جي ڪتاب رشحات ۾ لکيل آهي. خدا ڪري شوقينن کي ڏسڻ نصيب ٿئي.

چون ٿا ته انهيءَ عرصي ۾ مير تقی الدين محمد سان سهري ۽ ناني ٿيڻ جي نسبت پنهنين طرفن کان ٿي وئي يعني خواجه احرار الاولياءَ پنهنجي صبيه عزيزه جي نسبت مير جي فرزند امير عبدالله امام سان ڪئي ۽ مير جي صبيه جو عقد پنهنجي وڏي پٽ سان ڪيائين. چون ٿا ته مير جي نياڻيءَ مان ٿي پٽ ۽ ٻه نياڻيون ٿيون جن جا نالا هي آهن. خواجه عبدالهادي-خواجه خاوند محمود-خواجه عبدالحق-محبوبه سلطان بيگم-زينت سلطان بيگم. جڏهن مير جي هستيءَ جي منهن کي فنا جي برقي لکايو ته خواجه احرار الاولياءَ پنهنجي پٽ جو عقد خواجه نظام الدين جي نياڻيءَ سان ڪيو. خواجه نظام الدين-خواجه عصام الدين-شيخ الاسلام جو پيءُ ۽ صاحب هدايه فقہ جي اولاد مان آهن. هنن جو ڪرسي نامون هن طرح آهي. نظام الدين ابن خواجه عبدالملڪ ابن خواجه عماد الدين ابن خواجه جلال الدين محمد ابن مولانا زين الدين عبدالرحيم ابن مولانا برهان الدين علي مصنف هدايه-انهيءَ نياڻيءَ مان به ٿي پٽ ۽ ٻه نياڻيون پيدا ٿيون. خواجه عبدالعليم-خواجه عبدالشهيد-خواجه ابوالفيض-کلان بيگم-خانزاده بيگم. ان کان علاوه به هڪ گهر واري هئن جنهن مان هڪ پٽ خواجه محمد يوسف هو.

جيئن ته خواجه جي خواجه پنهنجي والده ماجده جي وفات کان پوءِ والد بزرگوار جي اجازت ۽ خوشي سان محلہ درس ۾ عبادت خانو ۽ رهڻ لاءِ گهر تجويز ڪيو هو. خواجه احرار الاولياءَ جي خدمت ۾ اتان مقرر وقت ۾ ئي اچڻ ٿيندو هو. خواجه احرار الاولياءَ ساڻن ڪمال مهربانيءَ سان بلڪ اعزاز سان سلوڪ فرمائيندا هئا. پيءُ ۽ پٽ وانگر برتاءُ نه ڪندا هئا بلڪ پٽ جي عزت

گهڻو وڌيڪ ڪندا هئا. مولانا علي صفي رشحات ۾ لکي ٿو:

”هڪ ڏينهن مان سندن خدمت ۾ بمحله درسن ويٺو هئس. هڪ تقريب مان آيت ڪريم **يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَيَّ اِبْرَاهِيمَ** جي تفسير جو ذڪر نڪتو ته پاڻ ظاهري ۽ باطني عالمن جا گهڻا اقوال ۽ عمدہ تقريرون بيان ڪيائون ۽ حڪيمن جيڪا اها تاويل ڪئي آهي ته باهه مان مراد نمرود جي غضب جي آتش ۽ ٿڌي ٿيڻ مان مراد غضب جو شعلو ٿڌو ٿيڻ آهي. انهيءَ تاويل جي روشنيءَ ۾ معقول ۽ حڪيمانہ دليلن سان ثابت ڪيائون ته اها باهه عنصرِي باهه هئي ۽ تڏاڻ ان جي ماهيت تي حائل ٿي.“

هڪ هدايتي فرمان جنهن ۾ والد بزرگوار کين تلقين فرمائي آهي هي آهي ته:-

”فرزند نور چشم توکي اهڙي همٿ رکڻ گهرجي ته ڄڻ جن ڳالهين جون ڄاڻڻ تنهنجي مٿان فرض آهي ۽ جن کان بغير قطعاً ممڪن نه آهي. جيئن اعتقاد صحيح رکڻ ۽ علم جو ۽ احڪام الاهيءَ جو ڄاڻڻ انهن ڳالهين کان تون جلد پاڻ کي فارغ ڪري وٺ ۽ ظاهري و باطني دائمي ۽ عبادت ۾ مشغول ٿي وڃ انهيءَ اميد تي ته حق سبحانه و تعاليٰ تنهنجي دل مان پنهنجي غير جو اعتبار- تعظيم ۽ ڏسڻ دوري ڪري توکي هر وقت انهن ڪمن ۾ مشغول ڪري ڇڏي جيڪي تو مان مقصود اٿس. خداوندا جن صاحبن کي تو محض پنهنجي عنايت سان پنهنجي غير جي اعتبار- تعظيم ۽ ڏسڻ کان نجات ڏني آهي انهن صاحبن جي قرب جي طفيل حقير ۽ ضعيف بنده زادي کي جنهن جي لاءِ تنهنجي عنايت- رافت ۽ رحمت کان سواءِ ڪا اميد جي جاءِ ڪانهي. سڀني گرفتارين کان چوٽڪارو عطا فرمائ.“

سندن حالات جو بيان مختصراً هن طرح آهي ته جنهن شاھه بيگ خان جو تسلط ۽ ظهور ٿي ويو هو ته پاڻ ماڻهن جي آٿارن ۽ طور طريقن مان زماني جي تباهي معلوم ڪري پنهنجي وطن کان بحڪم: **الفرار مما لا يطاق من سنن المرسلين** (جن تڪليفن کي برداشت ڪرڻ جي طاقت نه هجي، انهن کان پڇڻ رسولن جي سنت آهي) اندجان جي طرف هجرت فرمائي ويا. پر انهيءَ جاءِ کي به سندن طبيعت پسند نه ڪيو ان ڪري جلدي عالم فردوس ڏي وڃڻ لاءِ آخرين سفر جو سامان ٻڌائون. سندن نعلن کي ماڻهن انهيءَ ملڪ کان تاشقند شهر ڏي آڻي سندن والده ماجده جي قبر جي پاسي ۾ دفن ڪيو.

انجمن فرزندان خواجه محمد عبداللہ رحمۃ اللہ علیہ

خواجه عبدالهادي: پاڻ ھمت ۽ فطرت ۾ درياه وانگر فياض ۽ بخشش ۾ بادل وانگر باھمت ھئا. فقر ۽ تجرید ۾ خزان نما شاخ جي شڪل ۽ حقائق ۽ معارف بيان ڪرڻ ۾ پُر بهار نوجوان وڻ جهڙي صورت رکندا ھئا. جد امجد يعني خواجه احرار الاوليا جي زندگيءَ ۾ ئي کين حجاز جي سفر جي توفيق ٿي ھئي. حرمين شريفين زادهما الله شرفاً جي ارڪانن کان فارغ ٿيڻ بعد روم ۽ شام جي زمين ۾ بحڪم سيروافي الارض هليا ويا. جيڪو قدم رکيائون آگاهي ۽ عبرت سان رکيائون ۽ انهيءَ طرف جي سلطانن ۽ حاڪمن سان صحبت ۽ مجلسون ڪرڻ جا ڪيترا دفعا اتفاق ٿيو. هميشه خواجه جي طرفان برتاؤ ڪرڻ ۾ ۽ ڪلام ڪرڻ ۾ گهڻو وقار ۽ بي نيازي نظر آئي. ڪنهن وڏي دولت مند جي طرف کان تورو ڪجهه نقد يا جنس به نذر يا سوغات جي طور تي پاڻ قبول نه ڪيائون. بلڪ جيڪو به خدمت لاءِ ايندو هو هر هڪ سان ان جي مناسبت جي لحاظ سان برتاؤ ڪندا هئا. روم جي طرفان ٽيڪس سڀني تاجرن تان معاف ڪرائي ڇڏيائون ۽ بزرگان دين ۽ ملت اسلاميه جي پيروڪارن سان ملاقات ڪري فيضياب ٿيا. چون ٿا ته حقائق پناهي مولانا نورالدين جاميءَ سندن سير و سلوك جي روش ۽ سفر و حضر جو طريقو پسند ڪيو هو. جڏهن تقريب ٿيندي هئي ته تعريف ڪندا هئا جڏهن پاڻ ذڪر ڪيل سفر کان واپس پنهنجي وطن ۾ خواجه احرار الاولياءَ جي قدم بوسي ڪيائون ته خواجه احرار الاوليا ڪارندن کي حڪم ڏنو ته ٻه لک اسي هزار مثقال جيڪي سفر جي دوران خواجه عبدالهاديءَ ماڻهن کان قرض وٺي ضروري ۽ شرعي مصارف ۾ خرچ ڪيو آهي. اهي قرض ڏيندڙ کي فوراً ادا ڪيا وڃن ڇو ته هن فرزند دور دراز ملڪن ۾ اسان جي درويشي ۽ خواجهگيءَ جي ننگ ۽ ناموس جي ڪامل طرح نگهباني ڪئي آهي. خواجه عبدالهاديءَ جا ٻه پٽ هئا. خواجه عبدالڪافي ۽ خواجه قاسم پهريون پٽ بلند ھمت- بلند فطرت- شجاعت جو صاحب ۽ اهل ڪرم هو جنت آشياني همايون شاهه تيموريءَ جي خدمت ۾ هئو. جنگ خوشاب ۾ تير لڳڻ سان پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويو. ٻئي فرزند کي حرمين شريفين جي زيارت

جي توفيق ٿي. جيڪا عمر باقي بچن سا عبادت ۽ رياضت ۾ گذاري ڇڏيائون. روم وغيره ۾ هلي ڦري جيڪي به اولياءَ زنده يا آسوده هئا انهن جي قلمن ۽ قبرن جي زيارت کان مشرف ٿيا. مولوي اسماعيل شيرواني، خواجہ احرار الاولياءَ جا بزرگ خليفه صاحب ڪرامات ۽ مقامات هئا ۽ اهل علم ۽ معاملات هئا. سندن خدمت ۾ پاڻ بيعت جي رسم ادا ڪري رابطي جي تلقين سان پنهنجي باطن ۾ صفائي پهچايائون. ليڪن پنهنجي نسبت ۽ نسل جي حقيقت مولانا جي خدمت ۾ لڪل رکيائون. ڪافي عرصي کان پوءِ فرمايائون ته مان خواجہ عبدالهاديءَ جو فرزند آهيان. جڏهن مولانا اسماعيل عالم ارواح ڏي ڪوچ فرمائي ويا ۽ مخدوم خواجہ محي الدين عبدالحق مڪي معظم ۾ آيا ته خواجہ قاسم پنهنجي چاچي سائين جي خدمت ۾ تجديد بيعت ڪئي ۽ سندن اولاد مڪي معظم ۾ هئي.

خواجہ خاوند محمود: پاڻ خواجہ محمد عبدالله جا پيو نمبر پٽ هئا.

شهاب الدين سندن لقب آهي. ظاهري علم ۽ باطني بصيرت سان آراسته هجڻ سان گڏ منزلن ۽ مقامات جا صاحب هئا. سندن جذبو سلوڪ سان مليل هو. کين طريقت جي تلقين سان ۽ پنهنجي ڏاڏي بزرگوار جي دعا سان گهڻو ڪجهه فيض حاصل ٿيو هو. حجاز جي سفر جي سعادت ۽ حج و عمري جي دولت سان به دفعا مشرف ٿيا هئا. اصحاب حجاز جي قبرن جي زيارت سان ۽ انهن جي قلمن جي قبول سان پنهنجو باطن منور ڪيو هئائون. حقائق پناهي مولانا عبدالرحمن جامي ۽ حلال و دقائيق ۽ ڪشاف حقائق مولانا جلال دوانيءَ جي خدمت مان درسي علوم حاصل ڪيا هئائون. علم طب ۾ رئيس الاطباء مولانا عمادالدين محمود جا شاگرد آهن. هن باب ۾ مسيحاتي اعجاز سندن خدمت مان نمايان هو. اهل تصوف جي قولن جي شرح ڪرڻ ۾ سندن زبان اهل زمانه جي نفس ناطقه کي حقيقت گوئي سڪاريندي هئي. هند جي فتح کانپوءِ پاڻ دهليءَ ۾ آيا. جنت آشيانيءَ مناسب ارادت ۽ عزت سان پيش اچي اخلاص جو اظهار ڪيو. سندن ٽي فرزند هئا. خواجہ نورالدين- خواجہ جلال الدين- قاسم- خواجہ معين الدين. پهريون پٽ درويش سيرت- فقير دوست- غريب پرور هو. ٻئي پٽ کي جذب- استغراق- ڪرامتون ۽ سنجيده حالتون حاصل هيون. هن گروه جي باعرفان اقوالن جي حقيقت کي چڱي طرح پهتل هئا. جڏهن سندن

بيان مان گوهر فشائي ٿيندي هئي ته زماني وارن جا ڪنَ حقائق ۽ معارف جي موتين سان ڀرجي ويندا هئا. حالاتڪ پاڻ رحلت هندستان ۾ ڪيائون ليڪن سندن لاش مبارڪ ابن ڏاڏن جي مزارن وٽ سمرقند پهچائي وئي. ٽئين فرزند ڪي جاه وجلال مال ۽ حال ۽ بخشش ۽ بخشائش سڀ ڪجهه حاصل هو. پيءُ ۽ پٽ جي وچ ۾ يعقوبي ۽ يوسفني معاملو رهندو هو. هميشه سفر ۽ حضر ۾ گڏ رهندا هئا. ڪين طريقت جي تلقين پيءُ کان ئي مليل هئي. مرزا شرف الدين حسين سندن ئي فرزند آهي. هند ۾ خلافت پناهي اڪبر شاه ابن همايون شاه تيموريءَ جي ملازمت ۾ مرزا جو ستارو شهنشاهي عنايت جي آفتاب سان سعادت جي شرف کي پهتو هو. هنن جي حق ۾ رعايت ڪئي وئي جو دولت جي وڏي درجي کي پهتا. مرزا جي والد بزرگوار ڪاشغر کان خان ڪعبه جي طواف جو ارادو ڪري عبدالرشيد خان والي نواح ڪاشغر کان رخصت ورتي هئي. رخصت وٺي هند ۾ آيا. خلافت دستگاه خلافت پناه عرش آستانيءَ مرزا جي پيءُ جي آمد کي غنيمت سمجهو. انهيءَ عرصي ۾ حاسد ۽ ڪوتاهه نظرن جي شرارت سبب سلطان جي دل ۾ مرزا کي هن ڳالهه جي خبر پئي ته پير اڪڙي وٺڻ ۽ راءِ ۾ استحڪام نه رهين. پنهنجي جاگير ڏي وڃڻ لاءِ رخصت ورتائون ۽ اهو بهانو ڪري دارالسلطنت کان علحدگي اختيار ڪيائون. مرزا جي جاگير گجرات جي آس پاس هئي. لهنذا گجرات جي سرحد ۾ پهتا. خلافت پناهه خواجه جي ادب ۽ رعايت کان باز نه آيو. خواجه ڪجهه ڏينهن ته پريشانيءَ ۾ گذاريا ليڪن بعد ۾ حجاز جو سفر اختيار ڪيائون. جڏهن خواجه بندر جي نزديڪ پهتا ته رب العزت جو فرمان صادر ٿيو جنهن کي قبول ڪري خواجه سفر اختيار ڪيو. ماڻهن سندن لاش کي مختلف قسمن جي قيمتي عطرن سان خوشبودار ڪري هڪ صندوق ۾ رکي جهاز ۾ روانه ڪيو. جهاز اڃا ٿورو مفاصلو به نه هليو ته ٻڏي ويو.

خواجه عبدالحق: سندن لقب محي الدين آهي. پاڻ خواجه محمد عبدالله جا ٽيون نمبر فرزند آهن قدس الله اسرارهم. سندن ظاهر گهڻن پسنديدہ آثارن سان آراسته ۽ سندن باطن معرفت ۽ الاهي تجليات جي انوارن سان پيراسته هو. پاڻ خواجه احرار الاولياءَ کان بلا توسط باطني سبق ورتو هو ۽ طريقت جي تلقين حاصل ڪئي هئي ۽ انهيءَ ذريعي سان ڪمال ۽ تڪميل کي پهتا هئا. هن

اجمال جو تفسير هي آهي ته هڪ ڏينهن خواجه احرار الاولياء سمرقند کان باغ بايزيد جي سير ڪرڻ جو ارادو ڪيو. کين چيائون ته تون اسان سان گڏ باغ ۾ هل. پاڻ عرض ڪيائون ته مون اڃان تائين سبق نه پڙهيو آهي. خواجه فرمايو ته اڄ سبق اسين توکي پڙهائينداسين. مطلب ته انهيءَ ڏينهن سبق جي عيوض هن مضمون کي لکي سندن حوالي ڪيائون:

فرزند نور چشم (1) پنهنجي سڄي همت کي هن طرح رکجانءِ جو تنهنجي دل ۾ حق سبحانه کان سواءِ ٻي ڪابه خواهش نه هجي (2) حق سبحانه کان سواءِ جيڪا به شيءِ تنهنجي دل کي پاڻ ڏي متوجہ ڪري ته لا اله الا الله چئي ان شيءِ کي دل کان پري ڪجانءِ. ۽ هيئن ڪجانءِ ته انهيءَ شيءِ کي پنهنجو دشمن سمجه (3) هميشه حق سبحانه کان نهايت نياز ۽ انڪساريءَ سان هي طلب ڪجانءِ ته هو پاڻ کان سواءِ ڪنهن به شيءِ ۾ توکي نه ڦاسائي (4) پاڪائيءَ سان طهارت ڪجانءِ ۽ اڪيلائيءَ ۾ نماز پڙهجانءِ. زمين تي سر رکي حق سبحانه کان هيءَ دعا گهرجانءِ ته هو پنهنجي خاص بندن جي دل ۾ تنهنجي محبت پيدا ڪري ۽ انهيءَ کانسواءِ ڪنهن ٻيءَ شيءِ ۾ سعادت نه سمجهجان ته حق سبحانه جا خاص ٻانهي پنهنجي دل ۾ توکي جڳهه ڏئي حق سبحانه کان اهو چاهين ته هنن جي محبت تنهنجي دل ۾ گهر ڪري.

پاڻ به هندستان فتح ٿيڻ کان پوءِ جنت آشيانيءَ جي خدمت ۾ آيا هئا. مرزا ڪامران سندن ئي مريد هو. خطن ۾ جيڪو سوال جواب جنت آشيانيءَ سان ٿيو آهي. اهو ڪجهه مير عبدالحق جي ڪتاب ”جمع“ ۾ لکيل آهي. گهڻو ڪري سندن عمر جو حصو ڪمزوري- مٿي جي سور ۽ ڪنگهه جي مرضن ۾ گذريو آهي. ايتري ڪمزوري ۽ بيماريءَ جي باوجود نفل عبادات جي ادا ڪرڻ ۾ خواهه سفر هجي يا حضر ڪمال جي چستي- چالاڪي ۽ توانائي ڪم آڻيندا هئا. ايتري قدر جو سندن ڪمن ۾ ڪنهن مستحب جو به ترڪ نظر نه آيو. چون ٿا ته جڏهن کين آخري غسل ڏنو پئي ويو ته ان وقت مولانا مصطفيٰ رومي فرمايو ته هن کان وڏي ٻي ڪهڙي وڏي ڪرامت هوندي جو جسم هيتري لاغري ۽ ڪمزوريءَ جي باوجود آخري سفر جي وقت تائين پنهنجي ڪنهن به عبادت يا رياضت ۾ سستي نه ڪئي. حرمين شريفين جي زيارت جي توفيق ٿي ته پنهين

مقدس جڳهين تي اڪابرن ۽ فقيرن جي عمدي خدمت ۽ نذر ۽ نياز جو انتظام ڪيائون. فرمائيندا هئا ته جڏهن مڪي معظمه ۾ حرم شريف ۾ طواف لاءِ ويندو هئس ته جنهن کي اٺن بهشتن جو نمونو چوڻ گهرجي ته اتان جي خادمن جي طرف کان ناهمواريون ۽ بي ادبيون ڏسڻ ۾ اينديون هيون. ۽ اهو ڏسي دل ۾ خلش ٿيندي هئي. ته اهڙن مقدس مقامات جا خادم گهڻو شائستہ هئڻ گهرجن. هيءَ ڪنڊن جهڙي ڪهڙڪ هميشه دل کي زخمي رکندي هئي. هڪ رات طواف ڪندي ڪجهه خلوت ۽ فرصت نصيب ٿي ته هڪدم ڪن ۾ هڪ آواز آيو ۽ ڪنڌ تي هٿ رکڻ جو به احساس ٿيو آواز جو مضمون هي هو ته هن جماعت جا ماڻهو اسان جي درگاه جا خانواده آهن. اعتراض ڪرڻ جي بجاءِ اعزاز ڪرڻ بهتر آهي. هي ٻڌندي ئي طبيعت مان تشويش بلڪل رفع ٿي وئي ۽ سڀ عضوا ۽ حواس تواضع ۽ فرمانبرداريءَ ڏي متوجہ ٿي ويا.

غوثي: هن واقعہ مان اها سند ملي ته بارگاه ۾ جيڪي خدام حاضر رهندا آهن. انهن سان پنهنجي معاملات ۽ حقوق ۾ مروت ڪرڻ گهرجي. قاضيءَ جي حڪم ۽ مفتيءَ جي فتويٰ تي نظر نه رکڻ گهرجي ڇو ته جرم معاف ۽ پنهنجو حق ساقط ڪرڻ جائز آهي.

خواجہ عبدالعليم: پاڻ خواجہ محمد عبدالله جا چوٿين نمبر جا فرزند هئا. سندس صورت ۽ سيرت بلڪل پنهنجي والد بزرگوار وانگر هئي. والدين شريفين ۽ برادران مڪرم جي خدمت ۾ حقوق جي اداڻگيءَ ۾ گهڻي ڪوشش ڪندا هئا. پنهنجن ڪمن کي ڇڏي ٻين جي مشڪل معاملن کي حل ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويندا هئا. بيڪسن جون حاجتون پوريون ڪرڻ لاءِ وڃڻ-گرمي-سردِي- سفر ۽ حضر کي خيال ۾ نه آڻي ڏينهن رات مشغول رهندا هئا.

خواجہ محي الدين عبدالحق فرمائيندا هئا ته برادر مر عبدالعليم خواجن جي خاندان ۾ مضبوط جبل ۽ ثابت قطب جي مثل آهن. هن جي ڪمن ۾ تردد ۽ تنزل کي دخل ڪونهي ۽ سندن پسنديده صفتون- ڳڻڻ کان گهڻيون آهن. جڏهن شاھ بيگ خان جي لڙائيءَ جي سبب هن خانواڌي جي درويشن ۽ فقيرن کي درماندگيءَ جون تڪليفون آيون ته کين هي حالتون ڏسڻ ۽ برداشت ڪرڻ کان ٻاهر ٿي ويون. لاچار ڪاشغر جي سفر جو ارادو ڪيائون ۽ جيڪي عمر جا ٻه ٽي سال باقي هئڻ آهي اُتي بسر ڪيائون ۽ پوءِ عالم ملڪوت ڏي روانہ ٿي ويا.

خواجہ عبدالشہید رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خواجہ محمد عبدالله جا پٽ آهن. جيڪو خواجہ جو خواجہ ڪري مشهور هو. الاهي اخلاقن سان آراستگي ۽ شين جي حقيقت جهڙي چڻجي رکندا هئا. ڪسبي ۽ لدني علم، حقيقي ۽ ظاهري بصيرت سلوڪ ۾ هي ٻئي سندن رفيق هئا. جڏهن سندن ولادت سان محلي ۾ بلڪ سڄي سمرقند ۾ خوشي ملهائي وئي ته خواجہ احرار الاولياءَ به هيءَ خوشخبري ٻڌي ۽ انهيءَ محلي ۾ تشریف وٺي ويا. والدبزرگوار فوراً ٻار کي پنهنجي والد ماجد (خواجہ احرار الاولياءَ) جي خدمت ۾ پيش ڪيو دين ۽ دنيا جي دولت خواجہ احرار الاولياءَ جي آستين ۾ هئي. پاڻ هن ولایت جي باغ جي ٻوٽي کي پنهنجي پنهنجن هٿن سان گهڻي محبت سان ڪنيو ۽ هن عرفان جي گوهر جي ڪن ۾ ٻانگ چڻي. وات ۾ ماڪي چڻائي ۽ نالو رکيائين. جڏهن ٻئي دفعي خواجہ جي نظر هن عالي فطرت چوڪري جي منهن تي پئي ته فرمايائون ته هن فرزند جي اکين ۾ عرفان جو فيض ۽ حضور الاهيءَ جو نور عيان آهي. ماڻهن جو بيان آهي ته حضرت خواجہ عبدالشہيد جا ڪمالات جڏهن ترقيءَ تي هئا ته هي فرمائيندا هئا ته جنهن حضور ۾ شهود جي خوشخبري ڏاڏي سائينءَ ڏني هئي ان جو ڪو اثر اڃا تائين فقير جي ادراڪ ۾ نه آيو آهي. ليڪن جيئن ته خواجہ احرار الاولياءَ جي بشارت آهي ان ڪري واپسيءَ واري سفر تائين به ان جي اميد ضرور باقي رهندي.

بيشڪ اها اميدواري ته آهي جنهن سان گهڻي ڪشائش ٿيندي آهي. چون ٿا ته سندن اوقات چئن قسمن ۾ تقسيم هئا هڪ حصو قرآن مجيد جي تلاوت ۽ احاديث نبوي عليه السلام جي ذڪر ۾ گذرندو هو ٻيو حصو فنن جي ڪتابن جي مطالعي ۾ ٽيون حصو فوائده رسالن جي ڪتابت ۾ ۽ چوٿون حصو رات جي نماز ۽ باطني شغل ۾ ۽ باقي وقت جيڪڏهن ڪو رهجي ويندو هو ته اهو مراقبي ۾ گذرندو هو. مطلب ته هجري سنه نو سو چاهڻ ۾ تقديري ڪرشمو ۽ هند جي ارباب سعادت جو جذبو کين هندستان ڏي ڇڪي آيو. انهن ڏينهن ۾ وقت جو فرمانروا اڪبر شاھ دارالسلطنت آگري ۾ سلطنت ۽ ڪامرانيءَ جو مزو ماڻي رهيو هو. گهڻو ڪجهه عاجزي نياز ۽ ڪمال درجي جي تعظيم ۽ تڪريم

جو اظهار ڪري سندن استقبال ڪيو ويو ۽ اهڙي ته سهڻي سلوڪ سان پيش آيو جو هڪ عقيدتمند مريد به پنهنجي روشن ضمير ۽ پير سان اهڙي طرح پيش نه اچي سگهندو. پاڻ اٽڪل پندرهن سال هن ملڪ جي ماڻهن جي رهنمائيءَ سان فيض بخشو. چون ٿا ته هڪ رات سندن ڏاڏي بزرگوار معاملہ جي حالت ۾ هڪ جزوان سندن سپرد ڪيو جيڪو خطن سان ڀريل هو. تعبير هن واقعي جي هن طرح ظاهر ٿي جو آخر ۾ خدا شناس ماڻهن جن جو تعداد ڏهن هزارن کان به گهڻو هو بيعت جي ذريعي سندن ڪلاه پنهنجي سرن تي رکي توبه و دعا جي توفيق حاصل ڪري سلوڪ ۾ داخل ٿيا. معلوم ٿيو ته اهو ڪاغذ جو پرچو انهيءَ جماعت جي نالن جو هو. قصو ڪوتاهه جيئن ته عمر رسيدي عالم روحانيءَ ڏي باز گشت جو مقدمو آهي لهنذا آخري عمر ۾ پيءُ ڏاڏن جو آخروي وطن ياد ڏياريو. هجري سنہ نو سو پياسيءَ ۾ واپسي جو عزم ۽ سفر جي تياري ڪري هندستان کان سمرقند روانا ٿيا. منزلن تي قيام ڪرڻ سامان ڪولڻ وغيره ۾ دير تي دير ٿيندي وئي ۽ سواري و سفر جو اهتمام فرمائڻ ۾ پاڻ رفتار ۽ گفتار سان نهايت عجلت ظاهر پيا ڪن. خاص ڪري آمو درياهه جي ڪناري تي پهچي پاڻ سڀني ماڻهن کان اڳ ۾ لهي پيا. جنهن مان سمجهو ويو ته ڪا اندروني ڪيفيت ان جو سبب آهي. جيڪي خادم ۽ خاص محرم همراہ هئا. انهن هن بيتابيءَ جو سبب معلوم ڪيو ۽ اصلي حقيقت معلوم ڪندي سندن جواب گهريو. ليڪن پاڻ سواءِ هن جي ڪوبه جواب نه ڏنائون ته مون کي هنن ڏينهن ۾ هر لمحي شوق جي سبب اهڙي حالت پيش ٿي اچي جنهن جو سمجهاڻڻ ممڪن نه آهي. ۽ جيڪي ڪجهه بيان ڪري ٿو سگهجي اهو به ٻڌڻ وارن کي حيرت ۾ وجهندو.

۽ وڌيڪ فرمايائون ته آخري سفر آخرت جو آغاز هن ظاهري سفر جي انجام سان مونکي مليل ٿو معلوم ٿئي ۽ غالب گمان اهو آهي ته هنن ٻنهي سفرن جي وچ ۾ اقامت واري مدت ۾ خلل پيدا نه ٿيندو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجي ڪن ۾ منهنجي بزرگن جي طرف طلب جو مضمون پهچي رهيو آهي. بلڪ هاڻي هنن ڏينهن ۾ حضرت قطب الوالدين خواجه بزرگ هڪ رات عالم مثال ۾ صاف فرمايو ته پٽ! هاڻي سستي ۽ درنگ نه ڪر. پاڻ کي نهايت تيزيءَ سان اسان وٽ وٺي اچ. انڪري مان چاهيان ٿو ته جيترو ٿي سگهي

پنهنجي طرف کان جلد از جلد پنهنجي آباء ڪرام جي بافيض مزار جي قدمن ۾ پهچان ۽ انهن جي پاڙي ۾ آخري آسائش اختيار ڪيان. چون ٿا ته جڏهن سمرقند جي سرحد ۾ پهتا ته فرمايائون ته هتي پنهنجي مٿي جا وار ڪوڙائڻ کپن شايد سمرقند ۾ مٿو ڪوڙائڻ يا مٿي کي ڪنهن جي به فرصت نه ملي ۽ پنهنجي وطن ۾ پهچڻ بعد هڪ مهيني کان ڪجهه گهٽ زنده رهيا ۽ اهو وقت ڪوچ ڪرڻ جي انتظام ۾ گذريو. مير عبدالحق پنهنجي ڪتاب ”جمع“ ۾ لکي ٿو جمع جي ڏينهن ستن تاريخ رمضان المبارڪ جي هئي جامع مسجد کان موٽي ماڻهو حضرت خواجه جي خدمت ۾ آيا. سڀ پٽ پنهنجا- پراوا- متعلقين- اندريان ۽ ٻاهريان خادم واري واري سان رخصت ٿيندي سندن خوشنودي طلب ڪندا رهيا. ايستائين جو شام جو وقت آيو. پاڻ تيمر فرمائي مغرب جي نماز اشارن سان ادا ڪيائون ۽ مون کي پنهنجي ويجهو سڏي پنهنجو هٿ مبارڪ ڪامل مهربانيءَ سان منهنجي مٿي مڻهن ۽ ڪنڌ تي ڦيرايائون انهيءَ دوران طبيعت تي ضعف غالب ٿيو. خواجه هاشم سيرانديءَ کان ويٺا هئا. حافظن کي فرمايائون ته يلسين ختم ڪيو پاڻ اڪيون ڪولي فرمايائون ته جڏهن وقت ايندو ته ان طرف اشارو ڪيو. ان تي هڪ منٽ گذريو فرمايائون وقت ٿي ويو آهي. خواجه هاشم سمجهو ته عشا جي نماز جو وقت ٿا پڇن. جواب ڏنائون ته اڃا شام آهي. وري فرمايائون ته نه وقت ٿي ويو آهي. ان وقت ذهن ۾ آيو ته پاڻ ڇا ٿا فرمائڻ. حافظن يلسين سڳوريءَ جي تلاوت شروع ڪئي ۽ حاضرين الله الله جي ذڪر ۾ مشغول ٿيا. ٿوري دير انهيءَ حالت ۾ گذري هئي ته حرڪت جو احساس ختم ٿيو. مون خواجه هاشم کي عرض ڪيو ته شايد پاڻ رحلت فرمائي ويا. جڏهن اسان تحقيق ڪئي ته ائين ئي هو يعني چنچر جي رات تاريخ اٺين رمضان المبارڪ هجري سنه نو سو ٽياسي ۾ پاڻ پنهنجا ظاهري نقش زماني جي ظاهري نمائشي صفحي تان مٽائي، علم الاهيءَ جي صورت خاني ۾ باطني نقش وڃي ڄمايو. چون ٿا ته جمع جي ڏينهن صبح جي وقت پاڻ خواجه هاشم کي فرمايائون ته قلمدان گهراڻي منهنجون ڪجهه ڳالهيون لکو جيڪي وصيت جي صورت ۾ آهن:

”پهرين اها ته جيڪو منهنجو جانشين منهنجي پيروي ڪرڻ گهري- ان کي

گهرجي ته منهنجي طريقي کي پنهنجو پيشوا بنائي ۽ ماڻهن کي گهرجي ته اهي به هن سان اهڙي طرح آداب ۽ خدمت سان پيش اچن جيئن بالخصوص مون سان پيش ايندا آهن. ٻي اها ته تڪفين ۾ تڪلف نه ڪيو وڃي. هن ڪَل کي جيڪا حرم شريف ۾ پهچائي وئي آهي هڪ چادر ۾ ويڙهيو وڃي ۽ جيڪڏهن ڪا جاءِ کليل رهجي وڃي ته ان کي ڪنهن هر رنگ ڪپڙي سان ڍڪي ڇڏيو ۽ سندن ميزان جي دالان ۾ مونکي دفن ڪجو. ته جيئن احرارالاولياءَ جي زائرين جي روضي جو پهريون قدم فقير جي خاک تي پوي منهنجي ياد انهن جي دلين ۾ اچي ۽ منهنجي روح تي فاتحه پڙهي اڳتي وڌن ٿين هي ته دل ڪتاب خاني جي وقف ڪرڻ ۾ لڳي پئي آهي. مناسب آهي ته بنا دير جي ڪتاب خانو وقف ڪيو وڃي (چوٿون هي ته) حافظن کي ٽي دفعا ختم قرآن ڪرڻ گهرجي. (پنجون هي ته) فرزندن دوستن ۽ آشنائن کي گهرجي ته صبر ۽ رضا کي پيشوا بنائي قطعاً رڻ پٺڻ کان باز اچن جيڪو ماتر جو بنياد آهي ڇو ته هن سفر ۾ گهڻا مطلب ۽ مرادون منهنجا رفيق آهن.

جڏهن پاڻ اهو فرمايائون ته درويش جي جاءِ ميزان جي دالان وٽ آهي ته فرزندن ۽ دوستن عرض ڪيو ته خواجه احرارالاولياءَ جي دالان ۾ هڪ قبر جي جاءِ خالي آهي. جنهن بزرگ جي هن جاءِ تي قبر ٿي سگهي ٿي حضور جن جي بابرڪت ذات کان سواءِ اهڙو ڪو به ٻيو ڪونهي. جيئن ته عرض ڪي قبول ڪرڻ مروت جو جز آهي لهنذا پاڻ قبول ڪندي فرمايائون ته دالان جي مٿئين حصي ۾ قبر اهڙي طرح رکجو جو هن خاکسار جو مٿو وڏي ڀاءُ خواجه عبدالحق جي قدمن جي برابر اچي. چنانچہ انهيءَ طرز سان سندن قبر جي صندوق تيار ڪئي وئي. انهيءَ دوران وڏي ڀاءُ جي قبر مان هڪ سِر جدا ٿي پئي. حاضرين ماهو المطلوب جو تماشو ڪري سِر کي وري ساڳيءَ جاءِ تي لڳائي ڇڏيو.

جناب خواجه عبدالشهيد جا ٻه فرزند هئا. هڪ ته ننڍپڻ ۾ ئي وصال ڪري ويو ٻيو پٽ سعيد خواجه عبدالرشيد هو. جنهن والد بزرگوار جي رحلت کان پوءِ خاندان جو ڏيو ٻاريو هو. خواجه عبدالرحمن عرف بادشاهه خواجه- خواجه عبدالرشيد جائي فرزند رشيد هئا. گهڻو آرام واطمينان جون نشانيون ۽ درويشائو اخلاق سندن عادت ۾ نمايان آهن. اميد ته پنهنجي وڏن جي درجن تي پهچي بنهين جهان جي سرفرازي حاصل ڪندا.

شيخ محمد بن شيخ عبدالملك قاري خالدي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

چون ٿا ته درسي ڪتابن تي عبور پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائون ۽ قراءت جي علم ۾ زماني جا استاد هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته مان پنهنجي والد بزرگوار جي خلافت واري خرقن تي دل کي مطمئن ڪري ويهي نه رهيس ۽ هميشه عارفن جي غوث جيلاني قدس سره جن جي باطن کان پرورش جي تلاش جاري رکيم. قادري سلسلي سان گهڻي دل لڳي وئي هئي. پنهنجي باطني پير جو مون ڪڏهن به بنا وضوءَ جي نالو نه ورتو. جڏهن به غوث العرفا جي روح مبارڪ ڏي اڏورو توجه به ڪندو هوس ته سڀ مشڪل حل ٿي ويندا هئا. هميشه پاس انفاس جي ذڪر ۾ دل مشغول رهندي هئي. پنهنجي سڄي عمر ۾ ڪنهن به قسم جي مدد اهل دنيا کان نه ورتي. مولانا محمد بيان ٿا ڪن جيڪي ڪوتوال جي مسجد ۾ گوشي نشين هئا ته مون هڪ ڏينهن نماز ۾ کين شهباز وانگر اڏامندي ڏٺو ۽ سلام ورائڻ کان پوءِ دستور مطابق صف ۾ ويٺل ڏٺم ان جي باوجود جو نَوَ ڏينهن مسلسل روزو هوندو هئڻ. مگر عبادت گذاريءَ لاءِ طاقت ۾ گهٽتائي ڪانه ايندي هئڻ. ۽ تيراندازيءَ کان بغير هڪ ڏينهن به نه گذرندو هو. چادر ۽ گوڏ کان سواءِ سبيل لباس ڏي ڪڏهن به توجه نه ڪندا هئا. کاڌو کائڻ مهل سندن هٿ پنهنجي سامهون کان اڳتي نه وڌندو هو. حالاتڪ دسترخوان تي مختلف کاڌا برابر وارن جي سامهون هوندا هئا. جيڪڏهن گهر وارن مان ڪو پڇندو هو ته اڄ توهان ڇا کاڌو ته جواب ڏيندا هئا ته جيڪي ڪجهه اوهان ڏنو. هڪ ڏينهن کين گهر واريءَ چيو ته بادشاهه کان پگهار وٺو نه ٿا ۽ جيڪي ڪجهه فتوح جي رستي سان اچي ٿو اهو تقسيم ٿي ٿو وڃي ته پوءِ ضرورت جي وقت سواءِ تڪليف جي ٻيو ڇا پيش ايندو. پاڻ مسڪرائيندي فرمايائون ته هن وقت ڇا جي ضرورت آهي. جواب ۾ ڪجهه روپين جي ضرورت ظاهر ڪئي وئي. اڃا ڳالهه ختم ٿي نه ٿي هئي ته در تي ڪڙڪو ٿيو. هڪ ننڍو ٻار در تي ويو. هڪ ماڻهو در تي بيٺو هو جنهن مقدار جي ضرورت ظاهر ڪئي وئي هئي اوترو ئي مقدار چوڪري جي هٿ ۾

ڏئي پاڻ جلدي هليو ويو. جڏهن طلب ڪيل شيءِ گهر واريءَ جي سامهون آئي ته فرمايائون ته تنگريءَ کان درويشي گهڻو بهتر آهي. خدا جي حڪم جي طرف موٽڻ گهرجي. جڏهن آخري وقت آيو ته چيائون ته محمد کي هڪ جاءِ تي مقرر ڪري ڇڏيو ويو هو. ليڪن هاڻي ڪا ڏي ويندس اها خبر ڪانهي اٿن ڏينهن کان پوءِ چوڏهين رجب هجري سنه نو سو چوراسي تي رحلت فرمايائون. آخري آرامگاهه آگري ۾ اٿن.

شيخ محمد ابن ابي اللطف رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شافعي مذهب ۽ قدس خليل جا شيخ الاسلام هئا ۽ عقلي و نقلي علمن جا ماهر هئا. انوار شافعيءَ تي هڪ وڏي شرح لکي اٿن. شيخ قطب الدين نپواري چئي ٿو ته مون هڪ ڏينهن شيخ جي سامهون درد دل جي شڪايت ڪئي ته مون گهڻيون دعائون گهريون- وظيفا پڙهيم- تعويذ ڪيم انهيءَ اميد سان ته ختم نبوت جي صاحب عليه السلام جن کي هڪ دفعو خواب ۾ ڏسان. مگر نصيب نه ٿيو. فرمايائون ته اها سعادت هن طرف جي عنايت سان وابسته آهي. پوءِ وري معلوم ڪيو ته يا شيخ ڇا توهان انهيءَ دولت سان مشرف ٿيا آهيو؟ فرمايائون ته ڪيترا دفعا ۽ بيان ڪيائون ته هڪ رات خواب ۾ مونکي خبر ملي ته نوراني شڪل پيغ. عليه السلام جن پنهنجي قدمن سان مسجد اقصيٰ کي منور فرمايو آهي. من ڊوڙي وڃي حاضر ٿيس ته کين وينل ڏٺم. صلوٰه سلام جو مونکي جواب مليو. ۽ فرمايائون ته شيخ محمد تون خوش آهين؟ مون عرض ڪيو ته هاڻو هاڻي جو حضور ﷺ جن جو ديدار ڪيو اٿم. جڏهن مون حضرت جن جي هٿ کي چميو ته حضور ﷺ جن دعا فرمائي ته الله تعاليٰ تنهنجي علم ۽ اولاد ۾ برڪت ڏئي ۽ ٻئي دفعي جو مون ڏٺو ته حضور جن شناسا ڄاڻي فرمايو ته اي شيخ محمد اسان کي هن مقام تائين کڻي هليو ۽ مان آنحضرت ﷺ جن کي انهيءَ جاءِ تي کڻي ويس ۽ جيڪي چاهين سو پئج. مون ٿوري دير تحمل ڪري عرض ڪيو ته يارسول الله ﷺ قيامت ڪڏهن ايندي. حضور جن فرمايو ته منهنجي ويجهو اڃ. جڏهن مان سندن قريب ويس ته آنحضرت صلي الله عليه وسلم جن منهنجي ڪن ۾ فرمايو جيڪي به فرمايائون. سندن پيدائش جي جاءِ ۽ آخري آرام گاهه قدس خليل ۾ آهي.

شيخ ابوالنصر طبلاولي مصري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شافعي مذهب ۽ پنهنجي وقت جا دانشمند هئا. سندن ذات کان عالم کي جمال حاصل هو. ازلي علم جي جهلڪ پڻ سندن ذات ۾ هئي. مهذب اخلاق وارا ۽ ڪشاده پيشانيءَ وارا هئا. ۽ ٻيا به گهڻا بزرگيءَ جا آثار موجود هئن. شيخ قطب الدين پنواري چئي ٿو ته ستاويهين رجب معراج جي رات مصر جي جامع الازهر ۾ جتي سندن درسگاه آهي معراج جو بيان عشا جي نماز کان پوءِ صبح تائين طرح طرح جي معنيٰ ۽ عمدي تفسير سان ڪيائون ۽ هر هڪ ٻڌڻ واري کي ان جي سمجهه جي موافق تعليم ڏنائون ۽ هن بيان کي پوري ڪرڻ جو واعدو ٻئي وقت تي موقوف ڪيائون. عجيب علمي انداز هو. سندن آخري آرامگاه مصر ۾ آهي.

شيخ علي قدسي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حنفي مذهب جا هئا. بيت المقدس کان مصر ۾ وڃي وطن ڪيو هئائون. سندن ڪتابي درس وڏي رونق وارو هو. علم سيميا جو قانون به ڄاڻندا هئا. شيخ محمد ابن ابي اللطف مقدسيءَ شيخ قطب الدين پنواريءَ کان روايت ڪئي ته منهنجو ڀاءُ ابوالبرڪات توهان جي درس ۾ ايندو هو ان دوران توهان جي سيميائيءَ جي نمائش ڏني هئائين. شيخ قطب الدين اهڙي قسم جي هڪ ڳالهه لکي شيخ عليءَ جي سامهون پيش ڪئي. پاڻ قسم کاڌائون ۽ چيائون ته جنهن ڏينهن سيميا جي مذمت ۾ ابو يوسف رحه جي هڪ روايت منهنجي نظر مان گذري. انهيءَ ئي ڏينهن اُن جا وَرَقَ باهه ۾ ساڙي ڇڏيم ۽ ان جي ياداشت ئي وساري ڇڏيم. ورنه اڄ ان جي ٻڌائڻ کان ڪا به رڪاوٽ ڪانهي.

هن علم جي ڄاڻڻ وارن کي واضع هجي ته علم سيميا ٻن طريقن سان هوندو آهي (هڪ مجازي) يعني هڪ ممڪن جي صورت ۽ ٻيو ممڪن جي شڪل ۾ نمايان ڪيو وڃي ۽ هيءَ ڳالهه افسانن جي ذريعي پيدا ٿيندي آهي. ۽ (ٻيو حقيقي) يعني ممڪنات جي صورت ۽ ايزدي صفتن جو جلوو ڏيکاريو

وڃي ۽ هيءُ ڳالهه اشغال- اذڪار- ۽ تصورات جي ذريعي سان علم طريقت جي ذريعي هٿ ايندي آهي. مطلب ته عالم جيڪو هڪ جوهر ۾ ڪجهه اعراضن سان عبارت آهي. هڪ سيميائي صورت آهي ان شخص جي نظر ۾ جيڪو اهل بصيرت آهي. مصرع: بنيش اهل دل نصيبش باد-

شيخ معروف رحمۃ اللہ علیہ ۽ شيخ عثمان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هي ٻئي حضرات ذوق ۽ وجدان جا خزانا ۽ علم و عرفان جي جواهرن جي ڪاڻ هئا. ٻئي مسيح القلوب جي ماءُ جا ڇاڇا ۽ شيخ طاهر يوسف جا سوت آهن. هنن جي پيدائش جي جاءِ ڳوٺ پاٽ آهي. ليڪن تقدير جو ڪرشمو هنن کي وطن کان ڪڍي آيو ۽ هڪ جاءِ صيت پور ملتان ۽ بکر جي سرحد تي واقع آهي. ان سرزمين جي درويشن جي رهنمائيءَ لاءِ هنن پنهنجن کي وٺي ويو. انهيءَ جاءِ جي باشندن هنن پنهنجن بزرگن جي آمد کي قيمتي گنج سمجهي غنيمت ڄاتو ۽ نيڪ اعتقاديءَ سان پيش آيا. هي ٻئي بزرگ سڀني ننڍن وڏن جا پشت پناه ۽ مرشد ٿي ويا. قاضي قاضن سنڌيءَ جا صحبتي هئا. شيخ طاهرين يوسف فرمائيندو هو ته مان هنن پنهنجن صاحبن کان سنڌ ۾ وحدت الوجود جون ڳالهيون ٻڌندو هوس ۽ مرصاد العباد پڙهندو هئس ۽ نه سمجهندو هئس. جيستائين غوث الاولياءَ جي خدمت ۾ گجرات ۾ نه پهتس. پنهنجن بزرگن جي مزار صيت پور ۾ آهي جتي نيازمند ۽ مريدن جي بازگشت آهي.

مصرع: سواد باغ رضوان خاک شان باد-

شيخ محمد فقيه تبصغيه رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

فقيه، تعرڪ ۾ هڪ ڳوٺ آهي جيڪو دارالملڪ يمن ۾ داخل آهي. صلاحيت- صدق- صفا- بدل ۽ رياضت هي سڀ صفتون سندن ڪامل درجي جون هيون. ان جي باوجود جو يمن وارن تان تنگي ڪڏهن به جدا نه ٿي مگر پاڻ هر روز ٻن پهرن جو ۽ شام جو مختلف قسم جا ڪاڏا ڪارائيندا هئا. ۽ هڪ معلم کي ڪجهه حق ڏيندا هئا ته جيئن هو ڇوڪرن کي قرآن ۽ نماز ياد ڪرائي. ڏسڻ وارن کي هي حال ڏسي حيرت ٿيندي هئي. هڪ بزرگ دريافت

ڪيو ته هيءَ حالت هن پراڻي ڳوٺ ۾ ڪيئن حاصل ٿي. پاڻ فرمايائون ته هڪ هندي نسل ماڻهو هتي آيو ۽ مون کي علم تڪسر سيکاريائين.

شيخ زائر الله ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عمر مانبوءَ واري جا فرزند آهن. سندن ڏاڏي وٽ غاليجن ناهڻ جو ڪارخانو هو. خليج جي سلطان جو زمانو هو جو مانبوءَ ۾ آيا هئا. مطلب ته شيخ عمر وڏن جو ڏندو ڇڏي درويشي لباس اختيار ڪيو هو. گهڻا ڪمالات حاصل ڪري دنيا مان رحلت فرمايائون. سندن فرزند به پيءُ وارا طريقا ادا ڪيا. پرهيز- توڪل- خوشنودي- ڪوشش- سپاس ۽ راستي هي سڀ صفتون سندن خمير ۾ داخل هيون. ۽ انهيءَ ئي رفتار سان عمر اسي سالن تائين پهتن. ماه رمضان هجري سنه نو سو پنجا سيءَ ۾ روزانه رات جو مسجد ۾ قرآن پڙهڻ ۽ تراويح پڙهڻ ايندا هئا. جيئن ته سندن گهر ڪافي پري هو ان ڪري رات اتي ئي ترسندا هئا ۽ فرمايائون ته هي اسان جون آخري تراويحون آهن. ٻئي سال رمضان المبارڪ کان اڳ ئي وصال جي عيد نصيب ٿين. آخري آرامگاه مانبو اٿن.

ميان ميانجي بن داؤد ﷺ جي ياد ۾

پاڻ گلزار ابرار جي مصنف جا ماما آهن. سندن پيدائش جي جاءِ مانبو آهي. سندن والد بزرگوار سلطان ناصر الدين خلج جي زماني ۾ نهر والا کان مانبوءَ ۾ آيا هئا. جڏهن سندن عمر ٻارهن سالن جي ٿي ته والد دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. مطلب ته پاڻ گهڻن مشائخن جا مقبول ٿيا خاص ڪري ارادت جو ڪلاه سيد جلال ابن سيد احمد جعفر کان حاصل ڪيائون جيڪو سڀني احمد كبير رفائيءَ جي نسل مان هئو. سندن قبر احمد آباد ۾ آهي ۽ خلافت جي خلعت شيخ صدرالدين ذاڪر کان مليل هئڻ جن جي آخري آرام گاه بڻوده ۾ آهي. هميشه تجارت جي ذريعي سان قوت حاصل ڪندا هئا ۽ پاڙي جي درويشن ۾ تقسيم ڪري ان کي مقبوليت جي درجي تي پهچائيندا هئا. اُسي سالن جي عمر هئڻ. ان کان علاوه ٽيهه سالن کان وڌيڪ سندن اڌ رات نماز ۾ ۽

سحري دعا وغيره ۾ گذري. هجري سنه نو سو پنجاسي ۽ ۾ خاڪي جسم کي قبر جي سپرد ڪري امر ربيءَ جي لطيف جنس دارالملڪ عليين ۾ پهچايائون. سندن ٻه فرزند آهن وڏو تاج محمد هو جنهن سپاهگيري اختيار ڪئي گهڻو ڪجهه حاصل ٿين. ننڍو شيخ حسين صاحب حال وقال اهل رضا ۽ تسليم آهن. تصوف ۽ وحدت جو شان سندن ذات ۾ ظاهر آهي. بردباري ۽ فروتنِيءَ جهڙيون وصفون پيرل اٿن. پيءُ وانگر رهندا هئا. گهر کي ظاهري ۽ باطني چراغ سان روشن رکندا آهن. خدا ڪري عمر ۾ ترقي ٿيڻ.

شيخ برهان رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ احمد آباد گجرات آهي. هجري سنه نو سو ٻياسي ۽ ۾ پنهنجي وطن کان شيخ صدرالدين محمد ذاڪر جي خدمت ۾ گواليار جي مقام تي ويا هئا، ۽ واپسيءَ ۾ شيخ ذاڪر سان گڏ مانڊوءَ ۾ آيا هئا. تصوف جو طريقو ۽ ذڪر و شغل جي سند شيخ ذاڪر جي تلقين سان حاصل ڪيائون. عقلي ۽ نقلي علمن ۾ قوت استعداد روان هئڻ. گلزار ابرار جي مصنف جي دوستيءَ جي سبب جيڪو نحو ۾ سندن شاگرد آهي. مرشد جي اجازت سان ۽ شيخ محمود جلال جي مصاحبت جي خيال سان مانڊوءَ ۾ رهائش اختيار ڪئي هئائون. جڏهن مالڪ ملڪ اڪبر شاهه سير ۽ شڪار جي بهاني سان رعيت ۽ سپاهين جا مخفي حالات معلوم ڪندو هجري سنه نو سو پنجاسي ۽ ۾ مالوه جي طرف آيو ته قطب الاقطاب غوث الاولياءَ جا فرزند مخدوم زاده گرامي شيخ ضياءُ الله به شاهي لشڪر ۾ هئا. شيخ محمود جلال- شيخ برهان- حافظ صالح ۽ فقير غوثي حسن هي چار چٽان مخدوم زادي جي خدمت جو ارادو ڪري مانڊوءَ کان ديپال پور ڏي روانا ٿيا جتي شامي خيما لڳل هئا. مطلب ته جڏهن لشڪر دارالسلطنه آگري ڏي موٽيو ته شيخ برهان ۽ حافظ صالح، مخدوم زادي سان گڏ هليا ويا. رستو اجمير ڏي وڃي نڪتو اتي شيخ برهان ظاهري جهان کان رخصت ٿيو رحمته الله عليه سندن آخري آرامگاهه انهيءَ بزرگ مقام ۾ آهي. مصرع: باد هم آغوش بابرهان وحدت جان او

شيخ ابو جيو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ خضر جا پٽ آهن. قدس الله سرهما ڄمڻ جي جاءِ گجرات ۽ آخري آرامگاه برهانپور جو قلعو آهي. توڪل ۽ همت جا صاحب هئا. پسنديده اخلاق سان سندن زندگي گذرندي هئي. جيڪي صاحب گوناگون موجودات ۾ وحدت الوجود کي مڃڻ وارا ۽ بيشمار مظاهر واحد مطلق کي ڏسڻ وارا آهن. انهن اصحابن ۾ ڀاڻ به داخل هئا. شيخ فضل الله گجراتيءَ جا مريد آهن ۽ شيخ نعمان آسيريءَ سان ويجهڙائيءَ جو رشتو هئڻ. ڪلام جي بندش ۾ صوفين جي طرز تي هلندا هئا جيئن پير تبريزي-شيخ مغربي ۽ شاه انور آهن. سندن نظم اڪثر ڪري درد مند جي حق ۾ علاج جو حڪم رکندي هئي.

مصرع: زيور گوش دل او حلقه الهام باد-

شيخ ناهر بياباني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ ”دهار“ آهي، جيڪا مانڊوءَ کان ستن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. سندن بزرگ سهرورد جا آهن، هن ڳوٺ ۾ اچي گوشتي نشين ٿي ويا هئا. چون ٿا ته ننڍاپ ۾ ئي کين الاهي جذبو ٿي ويو هو. ليڪن فرائض ۽ نوافل جا اوقات محفوظ هئا. آخرڪار سترهن سالن جي عمر ۾ ڀاڻ پير طريقت جي جستجوءَ ۾ اجمير شريف جي طرف روانه ٿي ويا. ۽ اُتي وڃي خواجه حسين رح جي خدمت ۾ مريد ٿيا جن کي ماڻهو خواجه معين الدين چشتي اجميري رح جي نسل مان سمجهندا آهن قدس الله سرهما.

پير جي خدمت ۾ هڪ چلو ڪڍيائون ۽ منڊسور ۾ رهڻ جي اجازت ملين قصو مختصر منڊسور جي ڪناري تي هڪ تمام وڏو ڍڙو هو ان جي ٿڙ کي اندران خالي ڪري گهر ٺاهيائون ۽ انهيءَ وڙ جو خشڪ نه ٿيڻ سندن ڪرامت آهي.

مطلب ته يارهن ڇلا انهيءَ حجري ۾ اندر رهي لڪل دشمن (نفس) سان لڙائي ڪرڻ ۾ ڪڍي آخر فتح حاصل ڪيائون ان کان پوءِ مسلسل سترهن سال رياضت ڪندڙ درويش وانگر اتي گذاريائون. چوٿيه سالن جي عمر ۾ سن نو سو ڇهاسي هو جو فاني جهان مان لاڏڻو ڪيائون ۽ انهيءَ ئي وڙ جي هيٺان آخري آرامگاه اختيار ڪيائون. هجري سن هڪ هزار چوڏهن جي ختم ٿيڻ وقت

شيخ ابو الخير مبارك بارك الله في عمله مالڪ اقليم نور الدين جهانگير شاه ولد اكبر بادشاه جي حڪم سان سلطان بدخشان ميرزا شاه رخ وٽ مالوه ۾ آيا هئا ته جيئن ميرزا شاه رخ کي حڪم موجب چيتور جي قلعي جي طرف وٺي وڃن جڏهن لشڪر تيار ٿي مندسور ۾ پهتو ته هڪ ڏينهن شيخ صاحب جن بيابانيءَ جي قبر تي به وڃي زيارت ڪئي هئي ۽ وٺ ۾ ٺاهيل گهر ۾ به داخل ٿيا هئا. شيخ جي حڪم سان انهيءَ گهر کي اندران ۽ ٻاهران پيمائش ڪيو ويو ته ٻاهر کان ٿڙ چوٽيهه گز ۽ اندر کان ان جو اڌ جيترو هو. ويهه ماڻهو ان ۾ آرام سان ويهي ٿي سگهيا.

شيخ فتح الله راج گڏهي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ وقت جي وڏي بزرگ شيخ نظام امينيءَ جا مريد آهن. جڏهن سماع ۾ پاڻ گرم ٿي ويندا هئا ته حيرت ايترو ته غالب ٿي ويندي هئن جو زمين تي ڪري پوندا هئا. ايتري قدر جو هٿ پير چورڻ جي به طاقت نه رهندي هئن. هڪ دفعي راج گڏهيءَ کان سير لاءِ فتح پور آيل هئا جيڪو آگري کان ٻارهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ قاضي ابراهيم به پنواريءَ کان اُتي وڃي پهتا. ۽ سندن ديدار لاءِ به ويا اندر گهڙڻ کان اڳ ئي ڳاڻڻ وارن کي شيخ صاحب ڳاڻڻ کان روڪي ڇڏيو. پاڻ رنگين قميص پاتائون جنهن تي گهڻو عطر ڇڙڪيل هو. ۽ چيائون ته اي جمال شريعت پنهنجون خواهشون ڇڏي ڏيڻ ۽ بيخوديءَ سان مشيئت الاهيءَ ۾ رهڻ اها بندگي آهي. ڪڏهن بادشاهي لباس پارائي عزت جي صدر مقام تي ٿو وهاري ۽ ڪڏهن پراڻن وارن جي ميري بغير آستين ۽ گريبان جي ڪفني گلي ۾ وجهي ذلت جي خاڪ تي ٿو لپتائي. اسين تماشائي هئڻ ۽ حيرت کان سواءِ ڪهڙو فائدو حاصل ڪري ٿا سگهون. ان کان پوءِ هيءَ آيت لَا يُسْئَلُ عَمَّا يُفْعَلُ (الله تعاليٰ جيڪي ڪجهه ڪري ٿو ان جي باري ۾ پڇي نه ٿو سگهجي) پڙهيائون ۽ اکين مان ڳوڙها وهي آين. ان کان پوءِ پاڻ شيخ عبدالنبي صدر جي ملاقات لاءِ به ويا هئا. شيخ عبدالنبي حديث جي درس ۾ مشغول هئا. سندن طرف توجهه نه ڪيائون. فارغ ٿيڻ کان پوءِ فرمايائون ته درس جي ڪري رسمي تواضع نه ڪري سگهيس. پاڻ جواب

ڏٺائون ته درويش مخدوم کان حالات جي اعتبار کان ننڍو آهي مخدوم جي طرفان صرف مهرباني ئي ڪافي آهي ۽ هيءَ حديث پڙهيائون. من لم ير حر صغیرنا ولم یوقر کبیرنا فلیس منا- (يعني جيڪو شخص اسان جي ننڍن تي رحم نه ڪري ۽ اسان جي وڏن جي عزت نه ڪري اهو اسان مان نه آهي). صدرالصدور هي ٻڌي خوش ٿيا ۽ دعا ڪيائون.

مصرع: خدائي مهربانش مهربان باد-

شيخ موسيٰ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اڃين جا باشنده آهن. شيخ چندن مندسوري جا مريد ۽ وڏا خليفه آهن. رياضت- تن گذاري ۽ نفس سان لڙائي ڪرڻ ۾ سڀني اهل زمانه ۾ اڪيلا هئا. گهٽ ڪاٺيندي ڪاٺيندي هي حال ٿي ويو هئڻ جو سندن بدن کي ڪَل رڱن ۽ هڏين کي شمار ڪرڻ ۽ ڏسڻ ۾ پردو نه ڪندي هئي. ساهه کڻڻ مهل سندن پاسرين جون هڏيون آواز ڏينديون هيون. جنهن سال دارالسلطنت آگري کان حڪومت جي مالڪ اڪبر بادشاهه مالوه ڏي ڪوچ ڪيو ۽ ديپالپور کان ٿي واپسي ٿي اُن وقت خداشناسن جي ملاقات جو خيال کين سير و سياحت ڏي وٺي آيو. شيخ ضياءُ الدين غوثي- قاضي صدرالدين لاهوري- قاضي جلال الدين ۽ صدرن جو صدر شيخ عبدالنبي. انهن صاحبن جي ملاقات سان کين قلبي سڪون حاصل ٿيو. صدرن جي صدر کين متوڪل ۽ مستحق سمجهي سمجهه مناسب رقم مقرر ڪئي. ليڪن پاڻ ڪو عذر ڪري ان کي قبول نه ڪيائون ۽ نفس جي واپسيءَ تائين جيڪو هجري سن ٻهاسي هو. باقي زندگي موليٰ جي ڪمن ۾ گذاريائين.

شيخ ولي محمد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ لشڪر محمد عارف جا ماما هئا. ڄمڻ جي جاءِ قلعو جانپانير هئڻ. جيڪو گجرات جي اڳين حاڪمن جو دارالخلافه هو. وحدت الوجود جو جوش گهڻو هئڻ. جنهن جي سبب ڪري پاڻ ڪائنات ۾ ذات جو مشاهدو صفتن جي نقاب ۾ ڪندا هئا. سندن پهريون پير طريقت شيخ قطب جهان ذاڪر نهرواله آهي بعد ۾ پاڻ قطب الاولياءِ شيخ محمد غوث قدس اسرارهم جي خدمت مان ظاهري و باطني ڪمالات جو حصو ورتو هئائون. هجري سن نو سو

پياسي هو جو احمدآباد کان برهانپور آيا. تقريباً پنج سال ماڻهن جي رهنمائيءَ جي فرصت ملين. پوءِ هجري سنه ستاسيءَ ۾ اجل جو سڏ ٿين. نهايت تازگي ۽ منهن جي ڪشادگيءَ سان قبول فرمائي قرب ڏي روانه ٿي ويا. سيد حسين قدس سره جي ”نزهت الارواح“ تي پاڻ هڪڙي شرح لکي اٺن جنهن ۾ سڀني عبارتن کي توحيد ۽ تاويل جي ذريعي وحدت الوجود ڏي ڦيرائي ڇڏيو اٿن. شرح نهايت دقيق لکي اٿن. حقيقت ڄاڻندڙ عالم جي نگاهه نهايت غور و خوض سان ان جي مقصدن جي تهه تائين شايد پري کان پهچندي. شيخ لشڪر محمد عارف چئي ٿو ته پاڻ هڪ دفعي رات جو مون کي پنهنجي مجازي معشوق کي سڏي اچڻ لاءِ موڪليا ٿون. هن اچڻ کان انڪار ڪيو. مون واپس اچي خدمت ۾ اطلاع ڏنو. پاڻ روئي ڏنائون. مان پنهنجي پٽ کي جي ڪنڊ سان سندن ڳوڙها اگهڻ لڳس. اوجھو منهنجي نظر پٽ کي جي ڪنڊ تي پئي ته ڇا ٿو ڏسان ته هر جاءِ تي رت جا داغ لڳل آهن. شيخ ابراهيم قاري جيڪو غوث الاولياءِ جو امام هو. چئي ٿو ته سندن باري ۾ مون کي حد درجي جي حيرت ٿي ته مظاهر جميله (خوبصورتِي ظاهر ڪندڙن) سان ايتري تعلق هجڻ جي باوجود سندن هڪ مستحب به ضايع نه ٿيندو هو.

شيخ حميد لار^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

جيڪو شخص ننڍاپ مڪتب ۾ جواني مدرسي ۾ ۽ ڪراڙپ خانقاهه ۾ گذاري پنهنجن جهانن جو مالڪ ٿي ويو هجي اهو غوث الاولياءِ جو خليفو آهي جنهن جي والد جو نالو لار آهي. جنهن زماني ۾ احمد آباد جي عالمن غوث الاوليا جي وجداني ڳالهين تي اعتراض جي زبان کولي هئي ته پاڻ ۽ شيخ وجيه الدين علوي احمد آباديءَ ۽ اعتراضن جي رد ۾ منقولي ۽ معقولي جواب ڏئي ظاهر بينن جون دراز زبانون روڪيون هيون. سندن ڄمڻ جي جاءِ گجرات آهي. ليڪن تقديري ڪرشمون کين گجرات کان برهانپور ۾ چڪي آيو. برهانپور جي حاڪم کين عزت ۽ وقار سان ضرورتون پهچائڻ ۾ گهڻي دلچسپي ورتي. سندن عمر اسي سالن کان به مٿي ٿي وئي هئي. ليڪن لڻ جي سهاري کان سواءِ هلندا هئا. مسيح القلوب چون ٿا ته هڪ عرس ۾ پنهنجي پير سان گڏ

شيخ حميد جي خدمت ۾ ويو هئس. سماع جي مجلس ختم ٿيڻ کان پوءِ موڪلائڻ مهل منهنجي پير شيخ جي قدمن تي مٿو رکي گهڻي عاجزي ۽ نياز جو اظهار ڪيو هو. جيڪي مريد گڏ هئا انهن به پير جي پيروي ڪئي. مگر عرض ڪيائون ته ايتري گهڻي تواضع جو سبب ڇا آهي. پير فرمايو ته اهڙو درويش جنهن ننڍپڻ کان وٺي ڪراڙپ تائين حقيقي محبوب جي خيال ۾ دل ۽ ان جي ياد ۾ زبان کي مصروف رکيو هجي ۽ ان کان سواءِ ڪاڏي به توجه نه ڪيو هجي. سندن جهڙو ناياب آهي. جواب ٻڌڻ وارن کي گهڻو وجد ٿيو ۽ رقت پيدا ٿي. سندن آخري آرامگاه انهيءَ ئي اسلامي شهر ۾ آهي.

شيخ جمال ابن شيخ الاسلام رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ چنديري آهي. والده جي همراہ اُجين ۾ آيا هئا. تصوف جي رسالن جو درس محققانه ڏيندا هئا. خاص ڪري سيد حسين جي نزہت الارواح تي شيرين ۽ تازين تاويلات سان گهڻو ڪجهه لطيفا ۽ رمزون بيان ڪندا هئا. سندن باطن گوناگون الاهي معرفتن سان آراسته ۽ ظاهر جسماني ڪاروبار کان معطل هو. ايتري قدر جو سوئيءَ ۾ ڏاڳو ڪنهن جي ٻڌائڻ کان سواءِ سندن هٿ سان نه پئجي سگهندو هو. سائل سندن اڳيان خالي نه موٽندو هو ۽ مهمان سان دوستي ڪرڻ ۾ حضرت ابراهيم خليل الله جي عادت ڪم ۾ آڻيندا هئا. هڪ ڏينهن گهر جي خادميائي ڪجهه کاڌو سندن سامهون آندو. پاڻ پُلَ ۾ چند گره کائي ويا. هيترو مزيدار کاڌو اڪيلو کاڌم. انهيءَ خيال کين پريشان ڪيو لاچار باقي کاڌو هٿ تي رکي ٻاهر آيا ۽ ٻاهر وارن کي چيائون ته هن کاڌي ۾ ايتري ته لذت معلوم ٿي آهي جو قيامت جي ڏينهن هن جي شڪر گذاري يا عذر ان کان علاوه خيال ۾ نه ٿو اچي ته هي کاڌو اوهان سان گڏ کاڌو وڃي.

شيخ تقي الدين محمد سندن پيڻ جو پٽ هو. چوندو هو ته هجري سنه نو سو ڇهاسيءَ ۾ شهنشاه زمان جي طرف کان شيخ منور صدر مالوه هو ان جي خواهش تي ۽ ان سان گڏ شيخ جمال مانڊو جي سير لاءِ ويو هو. اُتي صبح جي وقت پاڻ فرمايائون ته انسان کي بيمار وانگر صحت جو عاشق نه هئڻ گهرجي ته جيئن نفس جي واپسيءَ وقت ناروا علاج ۽ ڪم ۾ ايندڙ ڪوڙي دوا بيمار

جي حق ۾ زهريلي گاه وانگر نه لڳي. بلڪ تسليم جي عادت سٺي آهي ته جيئن ايزدي ثنا ۽ دعا کي توشو ۽ تعويد سمجھي ۽ ڪنهن به علاج کي صحت جو دستاويز نه سمجھي. انهيءَ نصيحت جي ذريعي پاڻ پنهنجي جلد وڃڻ جي خبر ڏنائون. ۽ وڌيڪ اهو طريقو به ٻڌايائون ته بيمار داري ڪيئن ڪئي وڃي.

شيخ تقي الدين محمد چوندو هو ته جڏهن پاڻ مانڊوءَ کان وري اجين ۾ آيا ته رمضان شريف ۾ صبح جي وقت خانقاه جي اڱڻ ۾ مٿو ڳوڏن تي رکي عالم استغراق ۾ هئا ۽ منهنجي هلڻ جي آواز تي آگاه ٿيا ۽ پڇيائون ته تون ڪير آهين. مون عرض ڪيو ته اوهان جو فرزند تقي- ارشاد فرمايائون ته بابا تقي- اهو چوڻ ۾ به منهنجي جانشين ٿيڻ ڏي اشارو فرمايائون ان کان پوءِ اُٿي کڙا ٿيا ۽ هڪ پٿر مون کي ڏيکاريا ٿيون ته هن پٿر جو اڌ حصو اڳ ننڍي پيءُ عبدالقادر جي قبر تي لڳي چڪو آهي ۽ هي ٻيو اڌ حصو انتظار ۾ آهي ته جمال جي مزار تي لڳي. قبر جي جاءِ به تجويز ڪيائون انهيءَ جاءِ تي ڏاڙهونءَ جو هڪ وڻ هو ان جي ڪيڏن جو اهتمام فرمايائون ۽ انهيءَ ئي ڏينهن مزاج ۾ ٻيو رنگ ٿي ويو. شيخ منور صدر پيغام ڏنو ته مون هڪ خواب ڏٺو آهي ته شيخ جي طبيعت جلد تندرست ٿي ويندي. پاڻ ٻڌائون. تعجب ٿين ۽ فرمايائون ته بيشڪ صدر جي خبر درگاه جي آهي ۽ درويش جي ڳالهه بازي آهي. اهو به فرمايائون ته گهڻي تعجب جي ڳالهه ته اها آهي ته صوفي آخري سفر جي وقت کي نه سڃاڻي ۽ ان کان به وڌيڪ تعجب جي اها ڳالهه آهي ته آگاه ٿي وڃي ۽ خوشحاليءَ سان آماده نه ٿئي ۽ ان کي وصال نه سمجھي. تاريخ ستاويهين رمضان جي صبح جو هجري سنه نو سو ستاسيءَ ۾ هي مصرع پڙهيائون. پرده برادر- که من عارض زيبا نگر- ۽ فرمايائون ته ٻئي مصرع جي گنجائش ڪيئن ٿي ٿي سگهي جو وقت ۾ ئي گنجائش باقي نه رهي ۽ جلديءَ ۾ ٻيو مصرع به پڙهيائون. ورنه از آه جگر پرده عالم بدرم- حسرت جو هٿ زمين تي هنيائون ۽ اک جهان کان بند ڪيائون.

شيخ اولياءِ رحمته جي ياد ۾

پاڻ شيخ سراج جا پٽ آهن. دنيا کان محويت سندن عادت هئي. سخاوت

سبب مال متاع کي ڪمزور رکندا هئا. ۽ جيڪا شيءِ هٿ لڳندي هئڻ اها حاجتمندن کي ڏئي ڇڏيندا هئا. زماني جي گردش کين ڪالپيءَ کان اُجين ۾ وٺي آئي. خاندان ۽ فرزند پيدا ٿيا. ستر سالن جي عمر ۾ حجاز جي سفر جي توفيق ٿين. مڪي مڪرم ۾ تدفين ٿين. پاڻ ٽي پٽ ڇڏيائون شيخ قطب الدين- شيخ مودود- ۽ شيخ نظام. وچين پٽ کي ظاهري فضيلت ۽ معنوي سعادت حاصل آهي. حاجي الحرمين آهن. شيخ علي تقويٰ جي خليفن شيخ عبدالوهاب جي خدمت ۾ التزام ڪري حديث جي تصحيح ڪيائون ۽ تلقين حاصل ٿين. الله سندن وڏي عمر ڪري.

مصرع: بادا شمار وصف گرامي بنام او-

شيخ احمد ابن شيخ جلال جانپانيري رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ محمود جا وڏا ڀاءُ ۽ شيخ صدرالدين ذاڪر جا مريد آهن. ڪلام پاڪ مسلسل معنيٰ سان ياد هئڻ. جڏهن پاڻ تلاوت ڪندا هئا ته ٻڌڻ وارن کي هوش نه رهندو هو ۽ مستانا وار سماع ڪرڻ لڳندا هئا. سندن ننڍو ڀاءُ شيخ محمود مانڊوءَ ۾ هو. اتفاقاً ٻنهي کي هڪ ٻئي جي ديدار جو شوق ٿيو. ٻنهي طرف ضبط جي طاقت نه رهي. هڪ ئي وقت مانڊوءَ وارو ڀاءُ گجرات ڏي ۽ گجرات وارو ڀاءُ مانڊوءَ ڏي سفر لاءِ نڪري پيا. جيئن ته اچڻ واري ۽ وڃڻ واري جو رستو الڳ الڳ هو ان ڪري هيڏانهن وارو هوڏي وڃي پهتو ۽ هوڏانهن وارو هيڏي اچي پهتو. منٽ ميٽ ڪري گجرات واري ڀاءُ کي جلدي واپس وڃڻ کان هڪ مهيني تائين باز رکيو ويو. غوثي هن لطيفي کي پنهنجي ازلي سعادت جو ڪرشمو سمجھ جو خدا تعاليٰ تنهنجو خالي رهڻ پسند نه ڪيو. هڪڙي کي هتان روانو ڪيائين ته ٻئي کي هيڏي موڪليائين ته جيئن ڪمالات حاصل ڪرڻ ۾ تون بيڪار نه رهين. مطلب ته هڪ مهيني کان پوءِ گجرات ڏي ويل ڀاءُ واپس موٽي آيو ۽ ٻنهي ڀائرن هڪ ٻئي کي ڏسي خدا جو شڪر ادا ڪيو. ڪجهه ئي ڏينهن کان پوءِ شيخ احمد کي دستن جي بيماري ٿي پئي جيڪا تمام سخت هئي انهيءَ دوران شيخ شمس الدين زنده دل شيرازي گواليار کان مانڊوءَ ۾ اچي پهتو. هي شيخ شمس الدين غوث الاولياءَ جا وڏا خليفه آهن.

بيجاپور دکن ۾ گهر بنايو اٿن سندن قدمن جي برڪت سان بيمار کي ڪجهه آرام مليو. شيخ شمس الدين فرمايو ته محمود! هاڻي پاءُ احمد کي سندن فرزندن تائين پهچايو وڃي. مان به پنهنجي مقصد جو رستو ڇڏي توهان جو هر سفر ٿو ٿيان ڇو ته هن سال مون غوث الاوليا جي باطن کان اجازت ورتي آهي ته هاڻي اچڻ وڃڻ کان عمر جي تقاضا نه ٿي ڇڏي. هيءَ زيارت درويش جي آخري زيارت آهي ۽ گهڻا ڏينهن ٿيا آهن ته شيخ صدرالدين ذاڪر سان نه مليو آهيان. ۽ شيخ وجيه الدين علويءَ کي به نه ڏٺو اٿم عمر ختم ٿيڻ تي آئي آهي لهنذا انهيءَ بهاني گجرات وڃڻ ٿو گهران ته جيئن اسين هڪ ٻئي کي الوداع چئون. ٽئي عزيز گجرات پهتا ليڪن شيخ احمد کي ڪامل صحت حاصل نه ٿي. ايتري قدر جو موت جي خطرناڪ منزل کان دائمي زندگيءَ ڏي هجري سنه نو سو اناسيءَ ۾ روانه ٿيا. آخري آرامگاهه بڙوده ۾ اٿن.

شيخ زڪريا رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالرزاق جنجانيءَ جا مريد آهن. نوراني باطن ۽ روحاني شڪل هئڻ. هجري سنه نو سو چوراسيءَ ۾ دهليءَ جي صوبي مالوه ڏي وڃڻ لڳا جڏهن وهار ڳوٺ ۾ پهتا ته هتي هوا جي لطافت ماڻهن جي لمنساري ۽ عارف وقت شيخ معروف سعدالله جي صحبت کين پسند آئي. شيخ صدرالدين جهان چئي ٿو ته جڏهن سلوک جي آغاز ۾ مونکي صرف هڪ ڪرشمو ڏيکاري فيض جو دروازو بند ڪيائون ته عجيب انقباض پيدا ٿيو جنهن کان پوءِ انبساط جي ڪا صورت ئي ڪانه هئي مطلب ته جمع جي ڏينهن جامع مسجد ۾ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس پاڻ منهنجي حالت محسوس ڪيائون ۽ پوءِ مهرباني فرمائي طبيعت جي انقباض ۾ ڪجهه ڪشائش فرمايائون ۽ چيائون ته غمگين نه ٿيڻ گهرجي ڇو ته معشوقي مذهب جو ڍنگ هن طرح آهي ته پهريائين هڪڙي جهلڪ ڏيکاري مزو چڪائيندا آهن. ۽ پوءِ بي نيازيءَ ڪري هن جي سيني ۾ شوق جي پرورش ڪندا آهن.

سندن معاملي تي مان سلوک کان باز نه رهيس بلڪ پهريان کان وڌيڪ سرگرم ٿي ويس. چون ٿا ته سڄي عمر مجرد رهيا. آخر عمر ۾ هڪ مريد هڪ

ڪنيز پيش ڪئي هئي ان کي ڪجهه ڏينهن خدمت ۾ رکيو هئائون. هجري سنه نو سو اٺاسيءَ ۾ پاڻ بهشت نشين جا هر نشين ٿيا. آخري آرامگاه مولانا غياث جي تربت جي پهلوءَ ۾ اٿن.

شيخ صدرالدين ذاڪر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ شمس جا پٽ آهن. ۽ نالو محمد اٿن. ۾ر جي جاءِ جانپانير ۽ آخري آرامگاه بڙوده ۾ موجود آهي. سندن وڏا سوداگريءَ جي ذريعي گذر سفر ڪندا هئا. پنجويهن سالن جي عمر ۾ کين ترڪ ۽ تجرید جي توفيق ٿي. هجري سنه نو سو ٻاونجاه هو جو قطب الاقطاب غوث الاولياءَ جي خدمت ۾ پهچي مرید ٿيا ۽ هميشه خدمت ۾ رهڻ اختيار ڪيائون. جڏهن سندن پير بزرگوار گجرات کان گواليار ڏي هجرت فرمائي ته پاڻ به ساڻ ٿي پين ۽ اتي جواهر خمسہ کي پوري ڪمال سان عمل ۾ آندائون. نفس سان جنگ ڪري تقويٰ کي لڙائيءَ ۾ غلبو ڏنائون ۽ نفس کي فرمانبردار بنايائون. بعد ۾ خلافت جو خرقو ۽ سڀني مشهور سلسلن جو اجازت نامون حاصل ڪري پنهنجي وطن ۾ رهڻ جي اجازت ورتائون. اهڙي طرح ٽي دفعا گجرات کان گواليار ڏي ويا ۽ آيا. هڪ دفعو پير جي حياتيءَ ۾ به دفعا پير جي رحلت کان پوءِ قدس سره هر دفعي مانڊوءَ کان گذر ٿيندو هئڻ. آخري دفعي تقريباً هڪ سال رهي چلا ڪڍيائون ۽ گهڻن ئي استعداد جي صاحبن مانڊو وارن کي بيعت ۽ تلقين جي حلقي ۾ آڻي عرفاني ۽ وجداني ڪمالات تائين پهچايائون. انهن مان هڪ شيخ امان الله ابن شيخ ڪمال الدين ڪالپوي آهي. جيڪو جهان جي پرهيزگارن جو سردار هو. شيخ عثمان ابن لادن قريشي- متوڪلن ۾ مٿاهون شيخ ڪمنه مجرد جيڪو گهڻي عرصي تائين شاهه ميانجي مجذوب جي روضي ۾ حجري جي اندر رهيو. شيخ جمال الدين ابن شيخ بهڪاري ۽ مصنف گلزار ابرار جي عمر به ان وقت پندرہ سال هئي. مون به سندن خدمت ۾ اهل زمانه جي اسباب کان هٿ ڌوئي بلڪل بيڪارن جهڙو طريقو اختيار ڪيو هو. جڏهن پاڻ پنهنجي وطن ڏي تشریف وٺي ويا ته خليفن مان شيخ محمود ابن جلال کي هتان وارن جي پرورش ۽ رهنمائيءَ جي لاءِ قيام جي اجازت ملي. شيخ محمود سلوک ۽ تصوف جون

منزلون طئ ڪرڻ ۾ زماني ۾ اڪيلو هو. سڄو گجرات سندن خليفن ۽ مريدن سان ڀريو پيو آهي. چند شخصن جا حالات ياداشت ۾ لکبا جيڪي صحيح صحيح معلوم ٿيا آهن. انشاء الله العزيز.

مطلب ته سندن نظر ۾ ڪيميائي اثر ۽ ڳالهه ۾ مقبوليت جو تاثير هو. سندن باطن شوق ۽ ولولي سان ڀريل ۽ ظاهر تقويٰ ۽ پرستش سان آراسته هو. سندن مصروفيتون ايتريون هيون جو رات ۽ ڏينهن ۾ بيڪار هڪ ساهه به نه گذرندو هئڻ. سندن رياضت سلسلي ۾ داخل ٿيڻ جي پهرئين ڏينهن کان نفس جي واپس ٿيڻ تائين هر دم زياده ٿيندي رهندي هئي. سندن وجدان جيترو گهڻو ٿيو اوترو خاموشي به وڌندي وئي. اي غوثي! خاموش ره سندن تعريف پوري ٿيڻ جي نه آهي. اڳتي هل ته جيئن ڳالهه ختم ٿئي. آخرڪار جانپانير جي ويران ٿيڻ کان پوءِ پاڻ گهر ۽ خانقاهه بڙوده ۾ ٺاهيائون. جيڪو جانپانير کان ئي منزلون پري آهي. پاڻ ڪيترن ئي بصيرت جي صاحبن جا پيشوا ٿيا آهن. هجري سنه نو سو اٺاسيءَ ۾ رحلت فرمايائون.

مصرع: در جهان به اوندارد صدر شيخي رونق ۱-د

شيخ ڇاون ابن عمر چشتي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ڄمڻ جي جاءِ اجمير شريف آهي. هجري سنه نو سو پنجاهه جي لڳ ڀڳ پنهنجي وطن کان مالوه جي سير واسطي آيا هئا. ڪجهه ڏينهن ڳوٺ بگلج ۾ ماندو ۽ جي قلعي جي هيٺان گذاريائون. پوءِ ماندو ۽ جي جامع مسجد ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئائون. هڪ ٽوڪري ريتيءَ جي زمين تي ڦهلائي ڏينهن جو ان تي وهندا هئا ۽ انهيءَ تي ئي رات جو به سمهندا هئا. هڪ ڀراڻو ڪمبل ڇتين سان ڀريل همراھ رکندا هئا. سرديءَ جي موسم کان سواءِ ان کي ڪڏهن به نه ويهندا هئا. نه ڪنهن جي گهر ويندا هئا نه ڪنهن کان ڪجهه گهرندا هئا. اهڙيءَ طرح تقريباً ٽيهه سال انهيءَ جاءِ تي توڪل ۾ زندگي گذاريائون. هجري سنه نو سو اٺهڻ ۾ جڏهن صوبو مالوه سجاول خان افغان جي قبضي مان نڪري اڪبر بادشاهه جي قبضي ۾ آيو ۽ هو بد نصيب ڪوهستان بگلج ۾ ڀڄي وڃي لڪو ته بخشيان صوبي سرڪار ماندو ۽ کي پير محمد خان

جي نالي تي جاگير ۾ ڏئي ڇڏيو ۽ ان سان گڏ ٽي هزار سوارن جي پگهار به ڏنائين. ان جي ٻئي سال جاگير جو صاحب شيخ جي ملازمت ۾ حاضر ٿيو ۽ هي ته ملڪ خاندیس ستين صديءَ جي اڌ کان فاروقي طبقي جي قبضي ۾ آهي ان جي فتح جي ارادي جي متعلق ڪجهه گذارش ڪيائين. مگر پاڻ اجازت نه ڏنائون. بلڪ ارادو ختم ڪرڻ لاءِ اشارو فرمايائون. ليڪن هن قبول نه ڪيو ۽ لشڪر ڪشيءَ جو اهتمام ڪيائين ۽ شڪست کائي موٽيو. خاندیس جي فوج تعاقب ڪندي اهڙو ته اچي مليا جو ايتري گنجائش به نه ڇڏيائون جو ٻيڙيءَ کي ملاح هن ڪناري کان هن ڪناري تي وٺي اچي. لاچار گهوڙي کي درياھ ۾ لٽائين. پاڻي دٻاءُ ۾ هو ۽ گهڻن سوارن سان گڏ ٻڏي ويو.

مٿين ڪرامت ڏسي اڪبر بادشاه طرفان مقرر ڪيل مالوہ جا جاگيردار ساڻن نهايت نيڪ اعتقاديءَ سان پيش ايندا هئا ۽ سندس ڳالهين مان حالات جو اندازو لڳائيندا هئا. هجري سنہ نو سو اٺاسيءَ ۾ رحلت فرمايائون سلطان هوشنگ غوريءَ جي گنبذ جي ٻاهران اڱڻ ۾ سندن قبر بنائي وئي.

مولانا روح الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ لار ۽ آخري آرامگاه برهانپور خاندیس آهي. مولانا عماد طارميءَ جي پيڻ جا پٽ آهن. لار کان هرمز جي رستي آيا ۽ دکن جي بندرن مان ڪنهن هڪ بندر تي ظهور فرمايائون. احمد نگر جو فرمانروا برهان نظام الملڪ هو. ان ساڻن سٺو سلوڪ نه ڪيو. لهنذا پاڻ اُتان برهانپور جو عزم ڪيائون. هتان جي سڀھ سالار کين نهايت دلي ترحم سان آدر پيءُ ڪيو. پهريائين سندن لاءِ گهر ۽ مدرسو ٺهرايائين. پوءِ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ صوبي جي حاڪم ڪمال آرزو ۽ عاجزيءَ سان کين علامتي جو قاضي القضا بڻايو. پاڻ ڪيترن سالن تائين عقلي ۽ نقلي علمن جو درس ڏيندا رهيا. گهڻن ماڻهن سندن خدمت مان فضيلتون حاصل ڪيون.

شيخ حسن محمد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ صدرالدين محمد ذاڪر جي پيڻ جا پٽ هئا. ڄمڻ جي ۽ آخري آرامگاه جي جاءِ جانيانير ۾ اٿن. توڪل ۽ تسليم سندن باطن کي گهر بنائي

چڏيو هو گودڙي ۽ پيراھڻ کي پنهنجي درويشيءَ جو نشان نه سمجھائون. پاڻ قبا ۽ ٻيا لباس استعمال ڪندا هئا جنهن سان فقر جو چهرو لکي ويندو هو. احوال کي لکائڻ ۾ پاڻ ايتري ته ڪوشش ڪندا هئا جو ورهين ۾ به ويجهن دوستن کي سندن تنگ دستي يا فاقه ڪشيءَ جي خبر ڪانه پوندي هئي. جڏهن سندن اسبابن کان قطع ڪرڻ جي حقيقت ظاهر ٿي پئي ته هڪ ڏينهن سندن مامي چيو ته ظاهري سببن کي هٿ لڳائڻ حقيقي توڪل جي خلاف ناهي. پاڻ جواب ڏنائون ته ظاهري اسبابن کان جيڪا قطع اختيار ڪئي وئي آهي اها توڪل جي ڪري نه بلڪ همت جي سامهون دنيا و مافيها جي حيثيت هڪ رائيءَ جي ذري جيتري به معلوم نه ٿي ٿئي، ۽ بي شمار شريڪ هن ۾ دل کي الجھائي تلاش ۾ آهن لاچار غيرت ۽ شرم مونکي انهيءَ تي مجبور ڪيو ته پاڻ کي هوس جي فرمانبردارن جو شريڪ نه بنايان بلڪ ممتاز حيثيت سان زندگي گذاريان.

مولانا عبدالجليل جونپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عزيزالحق جا خليفا آهن. فضيلت جا صاحب- اهل ڪمال- رياضت ڪندڙ ۽ عارف هئا. ڪتابن جو محققانو درس ڏيندا هئا. گهڻو ڪري روزو رکندا هئا. جڏهن وجد ٿيندو هئڻ يا رقت ٿيندي هئڻ ته فرمائيندا هئا ته الله جل شانہ منهنجي مٿان عملي مسائل جي صورت ۾ تجلي ٿو فرمائي. هجري سنه نو سو اٺاسيءَ ۾ حجاز جي مقدس سفر جو ارادو ڪيائون. اوچتو سندن پير جي خانقاه ۾ بدمعاشن جي هڪ جماعت گهڙي پئي ۽ کين شهيد ڪري ڇڏيائون. انهيءَ ئي جاءِ تي قبر ٺاهي وئي.

شيخ حسن پور شيخ عبدالله قريشي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ ۽ آخري آرامگاه ٻئي ڪالپيءَ ۾ آهن. شيخ برهان انصاريءَ جا مريد آهن. فارسي شعر ۽ نظم جو رنگ قديم طرز جو هئڻ. رسمي علم سنجدگيءَ سان حاصل ڪيا هئائون. وحدت جي گروه جي اصطلاح تي عقلمنديءَ جي گفتگو ڪندا ۽ ٻڌندا هئا. سماع جي مجلس ۾ گهٽ ويندا هئا ۽

پنهنجي رهڻ واري جاءِ ۾ هميشه وهندا هئا. ملڪ الشعراء شيخ ابرو الفضل فيضي فياضيءَ سندن رحلت جو سال لفظ ”فضائل پناهيءَ“ مان ڪڍيو جيڪو هجري سنه نو سو اٺاسي آهي.

راجي سيد مصطفيٰ رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو سيد مبارڪ ابن سيد محمود ابن سيد نور ابن سيد حامد شاه آهي. ۽ سيد حامد شاه شيخ حسام الدين مانڪپوريءَ جا وڏا خليفا هئا. سندن درويشانہ اخلاق ۽ صوفياڻہ انداز هئا. سندن طبيعت ناموافق شين کي برداشت نہ ڪري سگهندي هئي. زندگي نزاکت سان بسر ڪندا هئا. ظاهري پاڪيزگي ۽ اندروني صفائي سندن خميره ۾ داخل هئي. سرور ۽ سماع کي گهڻو پسند ڪندا هئا. ليڪن هر هڪ نغمي تي سندن دل بي قابو نہ ٿيندي هئي. جيستائين ڳائڻ وڃائڻ وارا علم موسيقيءَ جا ڪامل ماهر نہ هوندا هئا تيستائين سندن مٿان وجد ۽ رقت طاري نہ ٿيندي هئي. انهيءَ صورت ۾ سندن معنوي سکر ڊگهو ٿي ويندو هو. غوث الاوليا جا ناني هئا. ۽ قطب الاقطاب جي نياڻيءَ مان ڪيترائي فرزند هئڻ انهن مان هڪ راجي سيد محمد آهي جيڪو پنهنجي پيءُ جو جانشين آهي. الله تعاليٰ جلشانہ سڀني کي وڏن جي ڪمالات تي پهچائي. جڏهن هجري سنه نو سو چوراسيءَ ۾ اڪبر بادشاه جو لشڪر دارالخلافه آگري کان مالوه ڏي ڪڍج ڪري آيو ته سڀ مشائخ فقراء- فضلاء- قضاة ۽ شاعر لشڪر سان گڏ هئا. مصنف بزرگن جي ملاقات جو پياسو هئڻ سبب خبر ٻڌندي بيتاب ٿي گهر ۾ ويهي نہ سگهيو. جيڪي بزرگ سير لاءِ نڪتا هئا انهن سان گڏ مصنف بہ هو ۽ راجي سيد مصطفيٰ جي دیدار سان ظاهري ۽ باطني اکين کي منور ڪيو. ۽ الاهيات وارن جي انجمن ۾ ڪيترا دفعا شريڪ ٿيو. هي انجمنون اهڙيون ته فيض واريون هيون جو ڇڻ ته رياضت جو چلو هر هڪ مجلس جي شريڪ تي نثار ڪجي خاص ڪري انهيءَ مجمعي ۾ جيڪو شيخ ضياءُ الدين ابن غوث الاولياءُ قدس الله اسرارهم جي خيمي ۾ هو هر طرف کان الحوصله الحوصله جو آواز ۽ الاستعداد الاستعداد جو فرياد بلند ٿيندو هو. اهو شخص عجيب سعادت مند آهي جنهن جي طلب جو پيالو انهيءَ وحدت جي شراب سان مالا مال ٿي وڃي.

شيخ شمس الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب ۽ تخلص ”زنده دل“ هو. ۽ پاڻ شيرازي آهن. سندن مزار بيجاپور دکن ۾ آهي. سندن حالات هن طرح آهن ته چوڏهن سالن جي عمر ۾ پاڻ علم جي تحصيل ڪري تفسير بيضاوي شريف تي حاشيو لکيو هو. پارس جي حڪمرانن جي نسل مان آهن. جڏهن سلطنت سندن سوتن جي هٿن ۾ آئي ته ساڻن بداخلاقي ۽ ڪوتاهه نظريءَ سان پيش آيا. ان ڪري سندن والده ماجده پنهنجي پٽ جي سلامتيءَ واسطي اها راءِ قائم ڪئي ته سندن هن ملڪ مان سفر ڪري هليو وڃڻ کان سواءِ چارو ڪونهي. جڏهن حڪومت نه رهي ته پوءِ ٻين پيشن اختيار ڪرڻ جي بجاءِ درويشي سني آهي. پاڻ پنهنجي والده جو فرمان قبول ڪري روانه ٿيا. روانگيءَ وقت مهربان ماءُ کين ٻه نصيحتون ڪيون پهرئين اها ته بيعت ڪنهن اهڙي بزرگ جي ڪجانءِ جيڪو زماني جو قطب يا غوث هجي. ٻي اها ته جيستائين زندهه رهن هن ملڪ ۾ واپس اچڻ جي خواهش نه ڪجانءِ. پاڻ والده جي حڪم موجب قلندري لباس ۾ عراق ۽ عرب جي رستي کان هر هڪ شهر ۾ سير و سياحت ڪئي ۽ انهيءَ دوران پير جي تلاش به جاري رکيائون. ليڪن تقدير سندن طبيعت ۾ اها ڳالهه اچڻ نه ڏني ته ڪنهن بزرگ جي سامهون ويهي بيعت ٿين. هتان پاڻ ڏيو نالي جزيري ۾ آيا جتي هڪ درويش صاحب سان ملاقات ٿين جنهن جي ديدار سان هڪ قسم جو جذب پيدا ٿين ۽ ڪجهه ڏينهن سندن خدمت ۾ رهي دل کي آزمائڻ لڳا ته خبر ملين ته شيخ محمد غوث قدس سره جيڪو هن درويش صاحب جو پير آهي. گواليار کان هجرت ڪري احمد آباد ۾ آيو آهي ۽ ميدان ۾ سڀني کان سبقت کڻي ويا آهن. پاڻ هي الهامي پيغام ٻڌي خوشيءَ سان احمد آباد جو رستو طئه ڪيو ۽ خانقاهه جي معلومات ڪري درٻار ۾ حاضر ٿيا. هڪ اخروٽ کڻي سامهون ويا. عقل ۽ خواهش جيڪا به هئي سڀ هڪ ئي ديدار جي نذر ٿي وئي. خيالات ۽ سوالات جيڪي به ضمير ۾ ڦري رهيا هئا سڀ وسري وين. انهيءَ بيهوشيءَ جي عالم ۾ قطب الاقطاب سندن هٿ اخروٽ سوڌو پڪڙيو. ۽ فرمايائون ته تون منهنجو مريد آهين. پاڻ جواب ڏنائون ته هاڻو. آخرڪار چند سال خدمت ۽

رياضت کان پوءِ پنهنجي اخلاق ۽ اوصاف جي تهذيب تبديل ڪري مڪمل ٿيا. دکن صوبي جي باشندن جي رهنمائيءَ جي اجازت ملي. پاڻ فرمائيندا هئا ته جڏهن مان مالوه کان هليو هئس ته ڪجهه سير ڪڻڪ زنبيل ۾ رهجي وئي هئي. جڏهن بيجاپور ۾ پهتس ته آباديءَ کان پنج ڪوهه پري هڪ کليل مٿانهين تي رهيس ۽ بچل ڪڻڪ ان مٿانهين جي بلنديءَ جي دامن ۾ چٽي ڇڏيم. هر سال ڄمندي هئي ۽ مان ضرورت جيتري کڻي وٺندو هوس ۽ باقي زمين تي ڪري پوندي هئي. وري فصل جي موسم ۾ ڄمندي هئي. اهڙي طرح گذر اوقات ان طرح مقرر ٿي وئي ته پوءِ مان ڪنهن کان به ڪجهه به نه وٺندو هئس ۽ ان جي باوجود جو سڀني مشهور سلسلن ۾ مون کي اجازت هئي ليڪن جيستائين پير زنده هو ڪڏهن به ڪنهن کي مريد ڪرڻ جو خيال نه ڪيم بعد ۾ شيخ عبدالغفور نالي هڪ جوان استعداد جو صاحب هو ان کي پنهنجي خدمت ۾ قبول ڪيم. ۽ ان جي تربيت ۾ همت ڪيم. شيخ عبدالغفور کي پنهنجي گهر ۾ ڇڏي جڏهن پنهنجي پير جي روضي جي زيارت لاءِ گواليار ويندا هئا ته وڃڻ ۽ موٽڻ مهل ٻئي دفعا مانڊوءَ کان گزرندا هئا ۽ مصنف جي محلي ۾ ترسندا هئا مصنف علم تڪسير ۽ جفر جامع ۾ سندن شاگرد آهي. مطلب ته ايزدي اسرارن جي هنگامي ۾ عجيب رونق ايندي هئي. هجري سنه نو سو ڇهاسيءَ ۾ زيارت ڇڏي ٽن سالن تائين پنهنجي گهر ۾ حق پرستي ڪندا هئا پوءِ هجري سنه نو سو نوي ۾ آخري سفر پيش آيو. اهو ئي مريد شيخ عبدالغفور پنهنجي بزرگ پير جو طريقو جاري رکيو اچن خدا اڃا وڌيڪ توفيق ڏئي.

مصرع: زنده دل رفت و برو زنده دلي-

شيخ عبدالوهاب افغان^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ شيخ فضل الله ابن حسين ملتاني چشتيءَ جا مريد آهن. ڄمڻ جي جاءِ ۽ آخري آرامگاه ٻئي مانڊوءَ ۾ اٿن. جوان سپاهي هئا. اوچتو الاهي جذبو پيدا ٿين ۽ ان جي ذريعي سان باطن کي انانيت کان پاڪ ۽ صاف ڪري ڇڏيو. پنهنجي طور طريقن کي ڇڏي ڏنائون. انهيءَ خيال سان ته مون ۾ مردانگي ڪانهي ۽ بظاهر عورت به نه آهيان ته پوءِ بهتر اهو آهي ته پاڻ کي عورت ۽

مرد پنهنجي جي لباس ۽ زيور ۾ تقسيم ڪيان. انهيءَ بيان تي پاڻ اڌ حصي کي مردانه لباس ۽ روش ۾ رکندا هئا. عرصي تائين انهيءَ طريقي سان بسر ڪيائون. آخرڪار جڏهن جذبي جو جوش ٿڌو ٿيو ته گودڙي پائي سير ۽ سلوڪ ۾ داخل ٿيا. نور جا شعاع سندن پيشانيءَ مان ظاهر هئا. ڪنهن به ماڻهوءَ کان فقر جي اوقات ۾ فتوحات جي طريقي سان ڪجهه به نه ورتائون. ليڪن ڪانين جي پري جهنگ مان آڻي بازار ۾ وڪڻندا هئا ان قيمت مان ٽي حصه ڪندا هئا. هڪ حصو عيال تي صرف ڪندا هئا. ٻيو حصو پنهنجي خوراڪ تي خرچ ڪندا هئا ۽ ٽيون حصو ويچارن ۽ يتيمن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيندا هئا. انهيءَ طريقي سان معاش مان ڪائيندا هئا. هجري سنه نو سو نوي ۾ پنهنجو ظاهري منهن خاڪي عالم مان لڪائي روحانيت جي بزم ۾ وڃي کوليائون.

شيخ منور رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ نورالله ابن قاضي معزالدين ابن قاضي الهداد ابن قاضي محمد شرعي جا فرزند آهن. قرن جي گروه مان آهن سندن وڏي ڏاڏي جو وطن توران ۾ هو. ان کي زماني جي حادثن ڪري ويرانيءَ اچي گهيريو. لاچار هندستان ڏي اچڻ جو اتفاق ٿيو. سرڪار ميوات ۾ هڪ ڳوٺ جمرادت نالي آهي. موصوف سير ڪندي انهيءَ ڳوٺ ۾ اچي پهتو ۽ رسمي علوم جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ آخرڪار انهيءَ علائقي جي ڪوهستان ۾ گوشي نشين ٿي ويو. ۽ پنهنجي اندر کي اجارڻ جي جستجوءَ ۾ مصروف ٿي ويو. چند ڏينهن به نه گذريا ته ان ملڪ جي ننڍن وڏن جون آڱريون قاضي محمد ڏي اٿڻ لڳيون ۽ نيڪ ڪردار ڪري نامور ٿيا. ايتري ۾ ڳوٺ جي قاضيءَ جي ضرورت پئي. ڳوٺ جي وڏن ۽ ٻين وڏن ماڻهن جي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته فيصلن جو اختيار قاضي محمد جي اختيار ۾ ڏنو وڃي. هن تي سڀ متفق ٿي قاضي محمد جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ هن معاملي کي گهڻي منٽ ميڙ سان پيش ڪيائون مگر قبوليت جو جواب نه مليو. گهڻي مدت تائين هن گفتگوءَ جو سلسلو هليو. آخر هڪ رات عالم مثال ۾ حضرت خاتم النبيين عليه السلام جن ارشاد فرمايو ته محمد! تنهنجي نشست شريعت جي مسند تي پسند ڪئي وئي آهي ۽ لقب ”شرعي“ عنايت ٿيو

آهي. ان ڪري قاضي محمد شرعيءَ جي نالي سان شهرت ٿين. جڏهن اهو واقعو پيش آيو ته مجبور ٿي انهيءَ منصب جو بار کنيائون ۽ ٻن نسلن تائين هڪ کان پوءِ پيو انهيءَ مسند تي جانشين ٿيندا رهيا.

جڏهن شيخ منور جو وارو آيو ته قضا جي منصب کي اختيار ڪرڻ کان اڳ ئي الاهي جذبي سندن هستيءَ کي مٿي کان پيرن تائين اهڙو ته جڪڙي بند ڪيو جو وطن کان نڪري پير جي جستجوءَ ۾ لڳي ويا. جتي به ڪنهن درويش جو نالو ٻڌائون خدمت ۾ پهچي فيض حاصل ڪيائون. چون ٿا ته هڪ رات خواب ۾ هڪ ڪشادي ميدان ۾ هڪ مزار نظر آين. چاهن پيا ته اُن خوشبودار خاڪ کي چمن اوچتو ان قبر ما هڪ هٿ نڪتو. پنهنجي مريدن جي طريقي سان مصافحو ڪيائون ۽ مجاورن کان پڇيائون ته هيءَ قبر ڪهڙي خداشناس بزرگ جي آهي. جواب ملين ته خواجه معين الدين چشتي اجميريءَ جي. هيءَ خوشخبري ٻڌي بيحد خوش ٿيا. صبح ٿيندي ئي ناگور ڏي هلڻ لڳا. هتي خواجه خانن جي خدمت ۾ کين فيض هدايت حاصل ٿيو. پهريون ئي ديدار ڪيائون ته تن ڪمال سان گرويده ٿي بيعت لاءِ تيار ٿيو. اڃا انهيءَ خيال کي ظاهر نه ڪيائون ته ضمير شناس خواجه فرمايو ته منور مون توکي پنهنجي بيعت ۾ سعادت جو درجو ڏنو. تعجب جي ڳالهه آهي ته صرف ايتري ڳالهه ڪري بيعت لاءِ خواجه هٿ نه وڌايو ۽ فرمايائون ته تون اڳ ۾ ئي دست بوسيءَ جي دولت ۾ ڪامياب ٿي چڪو آهين. خواجه جو واقعو ياد ڪري اڃا اعتقاد وڌين. هر حال ۾ پير جي خدمت ۾ رهيا ناگور کان چنڊيريءَ ۾ ۽ چنڊيريءَ کان گواليار ۾ آيا. پير ڪجهه وقت کان پوءِ گواليار ۾ خلافت جو خرقو عطا فرماين ۽ پاڻ سان گڏ آگري وٺي ويا. ۽ جاءِ ڏيکاري ته هن جاءِ تي پنهنجي رهائش اختيار ڪر. چنانچہ حڪم مطابق آخري ساهه تائين جيڪو تاريخ ستاويهن ذي القعد هجري سنه نو سو نوي هو. انهيءَ جاءِ تي ئي رهيا ۽ آخر اُتي ئي دفن ٿيا. چون ٿا ته شيخ جنيد ابن شيخ بهاءُ الدين مفتي هڪ ڏينهن اڏهر خان کي شيخ منور جي خدمت ۾ وٺي ويا. اڏهر خان دير تائين بيٺو رهيو. جڏهن عرض ڪيو ويو ته فلاڻو خان بيٺو آهي ته فرمايائون ته ڇو نه ٿو ويهي. هن نذر پيش ڪئي. پاڻ قبول نه فرمايائون ۽ فرمايائون ته شهر ۾ جيڪي ماڻهو انهيءَ جي خواهش رکن ٿا انهن کي تقسيم ڪيو. ان کان پوءِ اڏهر خان دعا لاءِ عرض

ڪيو ته پاڻ خاموش رهيا. اچڻ وارو پريشان حاليءَ سان خدمت مان اٿيو. جڏهن وينل ماڻهن دعا نه ڪرڻ جو سبب پڇيو ته پاڻ جواب ڏنائون ته هن جي مغز ۾ حڪمرانيءَ جي آرزو ڀريل آهي. حالانڪ هن جي جسم تي سر آهي ئي ڪونه ته پوءِ مان ڪيئن مدد ڪيان. چون ٿا ته انهن ئي ڏينهن ۾ اتڪا خان هن کي آگري جي قلعي کان هيٺ ڪيرائي ختم ڪري ڇڏيو.

شيخ يوسف بنگالي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

قرطاسي علمن جي لاءِ سندن دل ڪتابن جي صندوق هئي ۽ سندن زبان مجلد ڪتابن جو دوڪان هئي. پاڻ جوانيءَ جي شروعات ۾ علم جي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي پيدائش جي جاءِ کي ڇڏي تعليم ڏيندڙ مهربان استاد جي تلاش ۾ هڪ شهر کان ٻئي شهر ۽ هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڏي هلندا رهيا. آخرڪار ازلي هدايت ڪين احمد آباد گجرات ۾ قطب مدار شيخ وحيه الدين احمد علويءَ جي خدمت ۾ پهچايو. جڏهن سڀني نقلي ۽ عقلي علمن کي حاصل ڪيائون ته شيخ علويءَ جي طرفان برهانپور جي اجازت ملين. پاڻ اتي پهچي شيخ سالم جي پاڙي ۾ گوشتي نشيني اختيار ڪيائون. طب جي علم ۾ شيخ سالم وقت جو جالينوس هو ۽ نفس کي مسيحتي حڪم حاصل هو. چند ڏينهن کان پوءِ شيخ سالم پنهنجي ڌيءُ کين ڏئي ڇڏي گهر ۽ سامان ٻئي پهچايا ويا. ڪافي عرصو پاڻ درس ڏيندا رهيا، پر تصوف جي تعليم ڏيڻ کان گريز ڪندا رهيا. جيڪڏهن ڪو آرزو مند ضد ڪندو هو ته پاڻ ان کي حقيقت کان آگاهه شيخ يوسف سنڌيءَ جي درس ۾ موڪليندا هئا. مسيح القلوب ڪن علمن ۾ ۽ فضيلت جو درياهه شيخ پير محمد حليم گهڻن علمن ۾ سندن شاگرد هئا. شيخ پير محمد حليم انهيءَ درجي جا انسان هئا جو ننڍا وڏا ۽ مسافر ۽ مقيم ان جي درس مان فيض حاصل ڪندا هئا. هڪ ڏينهن شيخ يوسف جي ناني شيخ سکر جيءَ جيڪو حڪيم عثمان بوبڪائيءَ جو شاگرد آهي مسيح القلوب جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته منهنجي سهري آخري وقت ۾ وصيت ڪئي هئي ته منهنجي پٽن کي حقائق نثار حقيقت آگاهه شيخ طاهر ابن يوسف سنڌي جي درس ۾ تبرڪ جي طور تي وڃي به ٿي حرف پڙهڻ گهرجن. انهيءَ پڙهڻ جو اثر آخر ۾

ظاهر ٿيندو. هاڻي جيئن ته سندن ٻن پٽن عبدالله ۽ عبدالرحمن پنهنجي پيءُ جي وصيت تي عمل ڪيو آهي ان ڪري کين فضيلت حق شناسي ۽ خدا پرستيءَ جون سڀ فضيلتون حاصل ٿي ويون آهن. يوسفِي خوابگاه برهانپور ۾ آهي.

شيخ ابراهيم قاري شطاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت سنڌ ۾ ٿي. شيخ لشڪر محمد عارف جا مريد آهن. سندن عملن ۾ رعونت جي دز داخل ٿي نه سگهي هئي. سندن مراقبي جو گريبان خودفروشي کان آجو هو. پاڻ ڪيترن ئي قسمن جا خط استاديءَ سان لکي ڄاڻندا هئا. قرائت جي علم ۾ زماني وارن کي جبرئيلي لهجو سيکاريندا هئا. چنانچہ سندن پير ۽ مسيح القلوب ٻئي تجويد القرآن ۾ سندن شاگرد آهن. سندن پير ڪجهہ ڏينهن فتوحات جي آمد پاڻ تي حرام ڪري ڇڏي هئي. پاڻ پنجويهن سالن تائين جهنگ مان ڪاٺيون آڻي وڪڻندا هئا ۽ ان جي رقم مان اُها پنهنجي پير جي خوراڪ لاءِ خرچ ڪندا هئا. مطلب ته جڏهن پاڻ پنهنجي پير سان گڏ احمد آباد ۾ غوث الاولياءَ قدس سره جي خدمت ڪئي ته غوث الاولياءَ گهڻو توجہ فرمائي کين نماز لاءِ امام مقرر فرمايائون. ان کان پوءِ پاڻ يارهن سال خاص غوث الاولياءَ جي امامت ڪيائون. ۽ لاهوتي مرغ جو لقب ملين. پير جي حوالي سان روايت آهي ته پاڻ عشا نماز جي فرض کان فارغ ٿي اٺن رڪنن جو شغل شروع ڪندا هئا ۽ صبح جي سفيديءَ تائين جاري رکندا هئا. ۽ استيلائي عشقيہ جي شغل کي هڪ ساه ۾ چورويہ دفعا پورو ڪندا هئا. ليڪن آزادي ۽ بيخوديءَ کي هٿ مان وڃڻ نه ڏيندا هئا. هن قول جي تصديق هن طرح آهي ته هڪ ڏينهن مولانا حافظ صدر سنڌيءَ سندن خدمت ۾ عرض ڪيو ته اسان جي حاڪم محمد شاه فاروقيءَ فرمايو آهي ته هڪ عمر رسيده ضعيف شخص قرآن پڙهائڻ وارو جيڪو قرائت جا اصول ڄاڻندو هجي وٺي اچو ته جيئن ان کي پرده نشين حرمين جي تعليم لاءِ مقرر ڪجي. هاڻي گهڻي ڳولا کان پوءِ مٿين صفتن وارو توهان کي لڌو اٿئون. جيڪڏهن اجازت ڏيو ته معاملو اڳتي وڌائجي. پاڻ فرمايائون ته مان نظر باز پير آهيان ان ڪري مونکي نامحرمين تي نگاهہ نه ڪرڻ کپي. ڇو ته منهنجون اکيون ۽ دل اڃا منهنجي قابوءَ

۾ نه آهن. ان ڪري بهتر اهو آهي ته انهيءَ خيال کي ئي ڇڏي ڏيو. مونکي ۽ پاڻ کي خطرناڪ گرداب ۾ نه وجهو جيئن مان هر عمر وارن وٽ شرمندگيءَ جو سبب نه بڻجان. اهڙي قسم جي گفتگوءَ سان پنهنجي وضع داريءَ کي تبديل نه فرمايائون ۽ آزاديءَ جو دامن سبز باغ ڏيکارڻ وارن جي هٿن ۾ نه ڏنائون. توڪل ۽ تواضع ۾ استحڪام سان ثابت قدم رهيا. لباس درويش نما رکندا هئا. هر طريقي سان سبيل يا بغير سبيل ڪپڙي سان اوگهڙ ڊڪڻ جو ڪم وٺندا هئا. هڪ ڏينهن پاڻ ٻڌائون ته هڪ شخص اهو ٿو چوي ته کاڌو کائڻ وقت روزي ڏيڻ واري جو نالو وٺڻ گهرجي. هن جي جواب ۾ فرمايائون ته آفرين آهي توکي- ليڪن ابراهيم جي نزديڪ ته صوفي اهو آهي جيڪو حقيقي رازق جي مشاهدي کان سواءِ کاڌي ڏي هٿ ئي نه وڌائي. هجري سنه نو سو ائڪانوي ۾ سندن زندگيءَ جو صبح موڪلائڻ واري شام سان وڃي مليو. آخري آرامگاهه برهانپور ۾ آهي. مصرع: صبح و شامش باد زلف وردي حور-

شيخ قطب جهان ذاڪر نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اڪيلائيءَ کي پوري همٿ سان پڪڙيو هئائون. تعلقات جي پابندي ۽ خواهشن جي دوستيءَ کان انڪاري هئا. اهڙيءَ حالت ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ جي يادگيريءَ ۾ سندن ظاهر ۽ باطن آراسته هو. سندن فرزند شيخ عابد جو چوڻ آهي ته منهنجي والد بزرگوار جو گهر ۾ سواءِ هڪ پراڻي تڏي جي ڪنهن به شيءِ سان تعلق نه هو ۽ هميشه در جي طاقن ۾ زنجيرون ٻڌل هونديون هيون. جڏهن به ڪو ماڻهو دروازي تي سندن ملاقات لاءِ ايندو هو ۽ پاڻ کيس اندر گهرائڻ پسند نه ڪندا هئا ته پاڻ نڪري دروازو کوليندا هئا ۽ حجري تائين گڏ ايندا هئا. ۽ جڏهن اهو ماڻهو واپس ويندو هو ته هن کي واپسي دروازي تائين ڇڏي دروازي کي زنجيرون ٻڌي ڇڏيندا هئا. اهڙي طرح اڪيلائيءَ ۾ رهندا هئا ۽ هميشه ماڻهن سان اهوئي سلوڪ ڪندا هئا. شيخ احمد يحيٰ منيري قدس سره جي مکتوبات جي مقابلي ۾ پاڻ مکتوبات لکيا اٿن. هر هڪ مکتوب ۾ الاهي اسرار ۽ معرفت ڀريل آهي انهن کي ڏسڻ سان حقيقت معلوم ٿئي ٿي. نه ته بيان جي ذريعي ڪوبه سندن ڪمال جي منهن تان پردو هٽائي نه سگهندو

هو. شيخ لشكر محمد عارف ۽ سندن مامون شيخ ولي محمد پهريائين ذڪر جي تلقين انهيءَ ئي موحد بزرگوار جي خدمت مان حاصل ڪئي هئي. پوءِ قطب الاولياءِ شيخ محمد غوث جي خدمت ۾ پنهنجي استعداد کي ترقي ڏنائون ۽ گروهن جا گروه ماڻهن جا هدايت ۽ ولايت جي درجي تي پهچايائون.

شيخ بايزيد شرواني رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد ولي چرثاوليءَ جا مريد آهن. آزاد دليءَ سان زندگي گذاريندا هئا. سندن شور ۽ غل سان سماع جي محفل ۾ نمڪيني پيدا ٿيندي هئي ۽ سندن روڻ سان سندن ساٿي ۽ ٻيا ڏسڻ وارا رقت ۾ اچي گريو ۽ زاري ڪندا هئا.

شيخ لشكر محمد عارف رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ملڪ راجن ولد ملڪ پير ولد ملڪ رڪن قريشيءَ جا فرزند آهن. زمانو معنيٰ جي اعتبار کان سندن نظير الاهي علم جو عالم ٻڌائيندا هئا ۽ ڏسڻ وارن صورت جي اعتبار کان سندن شبهه کي آئيني فروش جي دڪان ۾ ظاهر ٿي ڪيو جيئن ته عبارت جو گهوڙو حقيقت جي ميدان ۾ بلڪل لنگڙو آهي. ان ڪري بهتر اهو آهي ته سندن پسنديده حالات بيان ڪري سعادت حاصل ڪجي. گجرات جي ويجهو هڪ ڳوٺ مهلاس نالي آهي. انهيءَ ڳوٺ ۾ پاڻ ڏهين صديءَ جي آغاز ۾ پيدا ٿيا. سندن والده تيرهن ڏينهن کان پوءِ ۽ سندن والد بزرگوار ڇهن مهينن کان پوءِ رحلت فرمائي. ان ڪري سندن پرورش جي نويت سندن ڏاڏي کي نصيب ٿي. سندن وڏا سپهه گري ڪندا هئا. پاڻ هوش سنڀالڻ جي وقت قاضي محمود پيرپوريءَ جو دامن پنهنجي ارادت جي هٿن سان پڪڙيائون.

پاڻ هڪ ڏينهن فرمايائون ته قاضي محمود کي پيٽ جي بيماري هئي. هڪ ميدان ۾ پردي جي ضرورت پيش آئي ايتري ۾ منهنجي ڏاڏي جو اٺ اچي پهتو. مون ان کي ويهاريو ۽ سامان مان تنبو ڪڍي لڳاير منهنجي انهيءَ عمل سان پير ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سندن خوشيءَ سان منهنجي حالات ۾ گهڻي درستي آئي ۽ اها ئي خوشي منهنجي صلاحيت-راست ڪرداريءَ جو بنياد ٿي- سپاهه گري وڌڻ جو شيوو هو ليڪن مون ان کي سورهن سالن جي عمر ۾ ترڪ ڪيو.

۽ حقيقي رهنمائيءَ جي ڳولا ۾ رهيس. طلب سڃي هئي اها مون کي بحرالعارف شيخ قطب جهان ذاڪر نهروال جي خدمت ۾ وٺي آئي. شيخ پهريائين مون کي ذڪر جو شغل تلقين فرمايو. تلقين کان پوءِ منهنجي باطن تي اهو ذڪر ڪامل طرح غالب ٿي ويو. ايتري قدر جو ٻن سالن تائين منهنجي دل تي سڀني شين جي آمد رفت جو رستو ئي بند رهيو. مان رسالي منهاڃ العابدین کي پڙهندو هئس. جيستائين پڙهيل سبق جو مفھوم سان متصف نہ ٿي ويندو هوس اڳتي نہ پڙهندو هوس. ان کان پوءِ هجري سنہ نو سو ايكونجاھ هو جو احمد آباد گجرات ۾ غوث الاوليا قدس سرہ جن جي خدمت ۾ پهچي حق شناسيءَ جي پسنديده سببن کي حاصل ڪيم. جڏهن غوث الاوليا جن گواليار ڏي وڃڻ فرمايو تہ مون ساڻن گڏ وڃڻ جو عزم ڪيو. ليڪن حڪم ٿيو تہ عارف! اسان توکي پنهنجي جاءِ تي معرفت جي طالبان جي هدايت لاءِ هن ئي صوبي ۾ ڇڏيون ٿا. چنانچہ حڪم پير جي تعميل ۾ ٽيه سال احمد آباد ۾ رهڻ جي توفيق ملي. آخرڪار هجري سنہ نو سو بياسيءَ ۾ برهانپور خاندیس جي طرف ارادو ڪري هليو ويس.

هجري سنہ نو سو ٽيانوي تائين طالبان خدا لاءِ سندن هدايت جو دروازو کليل رهيو. گهڻن ماڻهن سندن موثر انفاص جي فيض سان امڪان جي تاريخ گهر کي شھود جي فروغ سان ۽ حقيقت جي ستاري کي قيد مان ڪڍي اوج تائين پهچايو. جيڪي صاحب ساڻن نسبت رکن ٿا انهن جي ذڪر سان ناظرين کي حالات معلوم ٿيندا. انشاءِ الله العزيز- ٻي شوال نو سو ٽيانوي تي عالم شهادت کان عالم غيب جي وسيع آباديءَ ڏي رحلت فرمايائون. سندن نالو جيڪو لشڪر محمد عارف آهي. اهو ابجد جي حساب سان رحلت جو سال آهي.

مسيح الاولياءَ کان روايت آهي تہ هڪ ڏينهن فرمايائون تہ هاڻي اعتبارات جي ڪثرت حقيقي لباس پاتو آهي ۽ حقيقي وحدت اعتبار جي پردي ۾ لڪي وئي آهي. ڇو تہ عالم (بحيٿيت موجوده) ظاهر ٿيڻ کان اڳ عين حق هو ۽ ظاهر ٿيڻ کان پوءِ حق عين عالم ٿي ويو. پوءِ جڏهن اها حالت طاري ٿي ويندي هئ تہ هي حقيقي زمزم ڳائيندا هئا:

و غني لي مني قلبي - و غنيث ڪما غنا

و ڪنا حثيما ڪـاـنـوا-

و ڪـاـنـوا حثيما ڪـنـا.

وڌيڪ مسيح الاولياءَ کان روايت آهي ته پاڻ فرمائيندا هئا ته خدا تائين پهچڻ آسان آهي ليڪن حضور خاتم النبوت عليه السلام تائين پهچڻ دشوار بلڪ سخت دشوار آهي ڇو ته الله تعاليٰ جلشانه جدا جدا ۽ خاص خاص طريقن سان سڀني شين تي تجلي ٿو فرمائي ۽ پنهنجي خاص طريقي سان الله تعاليٰ جلشانه جي طرف هر هڪ جو رستو لڳو پيو آهي. پوءِ ان خاص طريقي سان وجود مطلق جو تعين ۽ تشخص جو ادراڪ اهو ئي خدا تائين پهچڻ آهي ۽ محمد رسول الله ﷺ جن جي حقيقت جميع الاهي ۽ امڪاني کمالات جي جامع آهي ۽ انهيءَ حقيقت جي سڃاڻپ سڀني اسمائي ۽ صفاتي کمالات سان متصف ٿيڻ تي ٻڌل آهي. متفرق تعينات سان جيڪي طريقا مخصوص آهن جيستائين انهن مڙني طريقن سان وجود جي معرفت اجمالاً ۽ تفصيلاً حاصل نه ٿئي. تيستائين طالب ذات بابرڪات حمدي عليه السلام جو عارف نه ٿو ٿي سگهي.

حضرت مسيح الاولياءَ کان اها به روايت آهي ته سيد عبدالغفور سنڌيءَ جڏهن سندن بيعت ورتي ته پاڻ فرمايائون ته عيسيٰ! شيخ ابوالعباس قصاب چونڊو هو ته منهنجو والد مونکي ٻڪرين کڻڻ کان سواءِ ٻيو ڪم سيکاريندا ئي نه هئا ۽ استعداد جي تعليم ولایت جي هن عالي مرتبي تي پهچايو ۽ خود منهنجي ابن ڏاڏن جو پيشو مردم کشي (سپاهيان نوکري) هو. ليڪن ڏسو استعداد مونکي ڪٿان کان ڪٿي ڪٿي اچي اڪابر ۽ سادات جي رهنمائي لاءِ معمور ڪيو آهي.

هيءَ به مسيح الاولياءَ کان روايت آهي ته وقت جي رابعه بوبو راستيءَ فرمايو ته هڪ ڏينهن والد بزرگوار مونکي ۽ برادر مراد محمد کان پهريائين راز کي مخفي رکڻ جو وعدو ورتو ۽ ان کان پوءِ هي الهامي لطيفو بيان ڪيو. ته اڄ رات اونڌاهيءَ واري گهر ۾ مراقبي جي لاءِ مون مٿو جهڪائي رکيو هو ته يا عبدالرحمن جو آواز ٿي دفعا مون ٻڌو. ٽئين دفعي مون لبيڪ چيو. وري آواز آيو ته تون اونڌاهيءَ ۾ ويٺو آهين مان ڏيو موڪليان ٿو. فوراً ايتري ته روشني ڦهلجي وئي جو انجي ڪيفيت بيان کان ٻاهر آهي. ۽ بوبو راستيءَ اهو به چيو ته ٽيهن سالن کان پوءِ توهان جي پڇڻ تي مون هي راز کوليو آهي. پاڻ فرمائيندا هئا ته پنهنجي قطبيت جو خطاب مان ڪيترا سال لکائيندو

رهيس. هڪ ڏينهن قوال آيو ۽ اهو غزل ڳايائين جيڪو قطبيت جي درجي جي خبر ڏئي رهيو هو. مسڪرائيندي فرمايائون. عيسيٰ! هن قوال کي منهنجي راز جي خبر ڪيئن پئي.

مسيح الاولياءَ کان ئي روايت آهي ته شعبان جو مهينو ۽ هجري سن هڪ هزار تيرهن هو ته خانخانا سپه سالار اڪبر شاه- شيخ ابوالخير مبارڪ ۽ مولانا صالح سنڌي ۽ قاضي عبدالعزيز عيسيٰ قادري- هي چارئي اصحاب هن درويش جي گهر ۾ راز جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا ايتري ۾ بحرالعلوم قاضي نصيرالدين شيخ سراج محمد دروازي جي ٻاهران جهومندو آيو ۽ ڪجهه ڳالهيون بيان ڪيائين انهن مان هڪ هيءَ هئي ته رابع وقت بوبو راستي ڏيءَ شيخ لشڪر محمد عارف هڪ ڏينهن فرمايو ته بابا تي هڪ عجيب حالت طاري هئي جيڪا تعبير ۽ تقرير ۾ نه ٿي اچي سگهي. جڏهن اها حالت هئي ته ان جي ڪيفيت معلوم ڪئي وئي. فرمايائون ته بايزيدي مقام تي مونکي وٺي ويا ليڪن الله تعاليٰ جو احسان آهي جو منهنجي زبان ”سبحاني“ چوڻ کان محفوظ رهي. ان کان پوءِ مسيح الاولياءَ کان روايت آهي ته ان ۾ شڪ نه آهي. ائين ئي آهي. مون کي به ان وقت سڏيو هئائون ۽ فرمايائون ته عيسيٰ! سبحان ربي الاعليٰ بهتر آهي يا سبحاني الاعليٰ ۽ سبحان چوڻ سنو آهي يا سبحاني چوڻ. مون عرض ڪيو ته سبحان چوڻ بهتر آهي.

گلزار ابرار جي مصنف جي ذهن ۾ اها ڳالهه ٿي اچي ته جڏهن صوفي فنا جي امداد سان عروجي سير ۽ امڪاني خلعت جسر تان لاهي الاهي لباس ۾ اچي ويو ته ان وقت سبحان جو آواز نڪرڻ تاويل ۽ توجيه جو محتاج آهي. سبحاني جو آواز جيڪڏهن نڪري ته غلط نه آهي. ڇو ته اها ئي هن جي مراد آهي. انهيءَ بنياد تي سبحان جي بهتر هئڻ واسطي به توجيهات درڪار ٿينديون. البتہ ان وقت ۾ توجيه جي ضرورت نه آهي. جڏهن مراد اهو هجي ته بايزيدي مرتبي کي پهچڻ وارو شخص جيڪڏهن سبحان چوندو ته ظاهر ٿيندو ته امڪان ۽ وجوب جي پنهنجن درياهن کي جذبات جي موجن درهم برهم نه ڪري ڇڏيو آهي. ۽ شريعت جو برزخ جي رعايت سبب هن ۾ حفظ مراتب آهي ۽ اهوئي وچ ۾ حائل آهي ۽ انهيءَ مقام جو ڪمال به اهوئي آهي. يعني بايزيدي مرتبي تي پهچي سبحاني نه چئي بلڪ سبحان چئي. جيئن نزولي سير

۾ جڏهن ذات مطلق انساني مظهر مان ظهور ڪندي آهي ته سبحانہ چوندي آهي نہ سبحاني.

جيڪي اصحاب مبدا ۽ معاد جو رستو هلڻ وارا آهن ۽ جن صاحبن تي عروج ۽ نزول جي منزلن جا حالات منڪشف آهن. انهن روشن ضمير اصحابن کي چڱي طرح معلوم آهي ته سوال جو عنوان هي آهي ته سبحاني ڇوڻ بهتر آهي يا سبحانہ هن عنوان مان انهيءَ جو مفهوم ٿو ظاهر ٿئي ته جڏهن سالڪ امڪاني مراتب طئي ڪري وجوب جي مرتبي تي پهچندو آهي ته ان وقت انهن ٻنهي صيغن مان ڪهڙو صيغو ڇوڻ بهتر آهي. بظاهر ته اهو ٿو معلوم ٿئي ته سبحاني ڇوڻ بهتر آهي نہ سبحانہ پوءِ هن حالت تي نظر ڪرڻ سان اعتراض جي گنجائش آهي ته مجيب ڪهڙي اعتبار سان سبحانہ کي اوليٰ چيو. ليڪن جڏهن سوال جواب جي اعتبار سان مراد هي مفهوم نہ هجي جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو. بلڪ اها هجي ته مقام سبحاني مقام سبحانہ کان بهتر آهي يا سبحاني ڇوڻ وارو سبحانہ ڇوڻ واري کان افضل آهي يا ان جي خلاف آهي. ته انهيءَ صورت ۾ جواب تي هرگز اعتراض وارد نہ ٿو ٿئي. ڇو ته انهيءَ تقدير تي جواب جي اها معنيٰ ٿئي ٿي ته سبحانہ جو مقام سبحانہ ڇوڻ وارو افضل ۽ اعليٰ آهي.

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي خاص ڪري ان شخص لاءِ جيڪو صاحب دل هجي يا ڪن ڏئي حضور قلب سان ڳالهه ڪي ٻڌي ٿو. ڇو ته سبحانہ ڇوڻ وارو الوهيت سان متصف ٿيڻ کان پوءِ امڪان سان متصف آهي جيئن حق ان کان پوءِ بہ واجب هو هاڻي امڪان سان متصف ٿي ويو ۽ سبحاني ڇوڻ وارو وجود سان متصف هوندو آهي جنهن ۾ امڪان سان هئڻ ڪري اعتبار کي دخل ناهي. پوءِ سبحانہ ڇوڻ وارو محقق آهي ۽ سبحاني ڇوڻ وارو مجذوب آهي ۽ مقام تحقيق جذب جي مقام کا وڌيڪ روشن تر هوندو آهي.

انهيءَ سبب ڪري مسيح الاولياء جي خط تي بہ نظر پوي ٿي. جيڪو مصنف جي خط جي جواب ۾ مليو آهي. مصنف جي خط ۾ انهيءَ قسم جو اعتراض هو. خط جو حاصل هي آهي ته جڏهن سلطان العارفين بايزيد بسطاميءَ جن مقام سبحانيءَ کان ترقي فرمائي ۽ پاڻ کي جهڙي طرح الاهيات جي تجليءَ ۾ ڏٺو هئائون اهڙي طرح ممڪنات سان گڏ متلبس ڏٺائون ته چيائون ته جيڪڏهن مون ڪنهن ڏينهن ”سبحاني ما اعظم شاني“ چيو هو ته پوءِ مان ته

مجوسي ۽ ڪافر ٿي پيس ۽ هاڻي مان زنار توڙي چوان ٿو ته اشهد ان لاله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله.

چو ته انسان وجود مطلق جو خليفو آهي، واحديت جي مرتبي جي اعتبار سان. ان لاءِ ته هن مرتبي واحديت جي اندر وجود ۾ به ظهور ڪيو آهي. جنهن جي خاص وصف وجوب آهي ۽ ظاهر علم ۾ به ظهور ڪيو آهي. جنهن جي لوازم ۾ امڪان داخل آهي.

انهيءَ ڪري ابن منصور کي برحق چيو ٿو وڃي. جيڪڏهن اسان جي زماني ۾ هجي ها ته اسين هن کي انهيءَ حالات کان ترقي ڏيون ها جيڪا هن کي حاصل هئي. ۽ اها ترقي ان کان سواءِ ناهي ته ڪائنات سان اتصاف پيدا ڪيو وڃي ان کان پوءِ جو الاهيات سان اتصاف پيدا ٿي چڪو آهي. جيئن حق امڪان سان متصف ٿيو آهي ان کان بعد جو واجب هو.

پوءِ سبحانه مرتبي جي ترقيءَ سان عبارت آهي نه سبحاني. پوءِ ان کي سمجهڻ گهرجي. واضع هجي ته هن مقدمي جو قالب صاحب فصوص الحڪم جو ڪلام آهي. جنهن کي مصنف فص نوحِيءَ ۾ وارد فرمايو آهي يعني اهو ته قوم جو نوح عليه السلام کان پڇڻ ان لاءِ هو جو سندن دعوت ۾ تنزيه ۽ تشبيهه جي وچ ۾ جامعيت ڪانه هئي.

نوح عليه السلام عرض ڪيو ته مون پنهنجي قوم کي سڏيو راتين ۾ انهن جي باطني حقيقتن جي اعتبار سان تنزيه جي طرف ۽ هڪ ڏينهن ۾ انهن جي ظاهري حقيقتن جي اعتبار سان تشبيهه جي طرف مگر منهنجي دعا فرار کان سواءِ ڪوبه اثر نه ڪيو. يعني پنهنجي قوم کي جنهن ڳالهه ڏي سڏي رهيو هئس ان کان نفرت ٿي.

پوءِ وري فصوص جو مصنف لکي ٿو ته قوم جيڪو نوح عليه السلام جي دعوت کي قبول نه ڪيو ته ان جو سبب ان کان سواءِ ٻيو ڪونه هو ته هن دعوت جي اندر تنزيه ۽ تشبيهه جي وچ ۾ علحدگي آهي ۽ نفس الامر ۾ تنزيه ۽ تشبيهه جي وچ ۾ قرب هئڻ گهرجي نه امتياز يا عليحڪي.

پوءِ وري فصوص جو مصنف لکي ٿو ته قرآن شامل آهي فرقان کي جيئن ڪُل پنهنجي جزن سان شامل هوندو آهي ۽ فرقان قرآن سان شامل ناهي. چو ته جز

ڪُل سان شامل نه هوندو آهي لهنذا قرآن بنسبت فرقان جي زياده ڪامل آهي. پوءِ وري فصوص جو مصنف لکي ٿو ته جيئن ته قرآن، فرقان جي بنسبت زياده ڪامل آهي. لهنذا قرآن سان جنهن کي خصوصيت ڏني وئي اها محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ذات اقدس آهي. ۽ اتباع ڪندڙ هيءَ امت آهي جيڪا بهترين امت آهي. انهن امتن مان جيڪي ماڻهن جي رهنمائيءَ لاءِ پيدا ڪيون ويون آهن. ۽ جنهن قرآن سان نبي ﷺ جن جي ذات پاڪ ۽ سندن امت خاص ڪئي وئي آهي. ان مان مراد اهو قرآن آهي جيڪو اهڙي حقيقت ٿو رکي جيڪا مساوات ۽ اعتدال جو درجو رکي ٿي. ۽ تنزيه و تشبيه ۽ سڀني مقابلات کي اهڙي طرح جامع ٿي ڪري جو ٻنهي مقابلي مان ڪوبه ڪنهن تي مرتبي ۾ غالب نه هجي. لهنذا هن قرآن جي مثل ڪا شيءِ ڪانهي جيئن خود قول الله تعاليٰ جل شانہ جو آهي ته ليس ڪمٿل شيءٍ - پوءِ تنزيه ۽ تشبيه ٻئي هڪ آيت ۾ جمع آهن ۽ آيت مان مراد سڀ آيتون آهن يا تنزيه ۽ تشبيه ٻئي واحد ڪلام ۾ جمع آهن. ۽ ڪلام مان عبارت جملہ آيتن جي ٻن اذن مان ڪوبه هڪ اڌ آهي.

پوءِ مصنف فصوص لکي ٿو ته جيڪڏهن نوح عليه السلام هن آيت جي هدايت جي موجب تعليم فرمائين ها ته قوم ان کي ضرور قبول ڪري ها.

انهيءَ طرز تي مسيح الاولياءَ جو به بيان آهي جنهن کي صاحب موصوف انوار الاسرار جي ديباچي ۾ جتي تفسير جا قسم لکيل آهن. لکن ٿا ته:

مسيح الاوليا جو بيان آهي ته جنهن شخص قرآن جو تفسير ڪيو ۽ صرف باطن جي طرف تاويل ڪري ڪٿي ويو ۽ ظاهر ڏي قطعي ملتفت نه ٿيو جيئن اذهب اليٰ فرعون انه طغيٰ مان اها مراد ورتي ته موسيٰ ان جو روح آهي ۽ فرعون ان جو نفس آهي. سواءِ ان اصلي معنيٰ جي لحاظ کان جنهن لاءِ خاص قرآن نازل ٿيو آهي ته اهو باطن آهي. ڇو ته قرآن جي ٻنهي معنائن مان هڪ کي ڇڏي صرف ٻيءَ کي اختيار ڪيو اٿس. جنهن قرآن جو تفسير صرف ظاهر تي ڪيو ۽ جيڪي اشارا ۽ نڪتا الله تعاليٰ جلشانہ جي نسبت ڪري ته عين بلاغت آهن ۽ تفسير ڪرڻ واري جي نسبت ڪري ته محض فصاحت آهن. هنن اشارن ۽ نڪات جو هي منسر نه ايمان رکي ٿو ۽ نه اقرار رکي ٿو. اهو شخص حشوي خارجي آهي جنهن کي جلال قراة مان بيروني عزت ڪانسواءِ ڪجهه به نظر نه آيو

۽ ان کي محل قيام ۾ داخل ٿي ان جي جمال جو ڏسڻ نصيب نه ٿيو جيڪو ان ۾ مندرج ۽ پوشيده آهي. جنهن شخص ظاهري ۽ باطني ٻنهي معنائن کي جمع ڪيو. اهو شخص عارف ڪامل آهي. ڪتاب ۽ ان جي نزول جي مراد کان واقف آهي. انهن ئي ظاهري ڳالهين جي ڪري اهو تحقيق به آهي. جيڪو لفظ انفس جي متعلق مسيح الاوليا لکيو آهي يعني انسان جي عنصرن جي ترڪيب ۾ روح واجب جي مرتبي ۾ آهي. ڪالڻ ممڪن جي درجي ۾ آهي ۽ دل انهيءَ مقام تي آهي جيڪو ٻنهي جو جامع آهي. **عبارتِ ناشتِي وَ حَسَنُكَ وَاحِدٌ** اسان جون عبارتون متعدد آهن ۽ تنهنجو حسن صرف هڪ آهي. مطلب ته هي طويل منقولات ان لاءِ آهي ته جامعيت جو مرتبو افضل آهي. سبحانه تنزيه جامع آهي ۽ سبحاني صرف تنزيه واجب آهي. **مظهر المراد** و زال الاعتراض مطلب ظاهر ٿي ويو ۽ اعتراض دور ٿي ويو.

قاضي محمود موري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

مورپ هڪ ڳوٺ آهي گجرات جي بهراڙيءَ جو. پاڻ شيخ لشڪر محمد عارف قدس سره جا مريد آهن. رسمي علمن جي تحصيل کين فضيلت جي درجي تي پهچايو هو. حڪيم عثمان بوبڪائي ۽ مولانا موسيٰ بوبڪائي جيڪي عادل پور برهانپور جا مدرس هئا. ڪن علمن ۾ مثلاً عربي ۽ نحو ۾ سندن شاگرد هئا. سندن پير کان روايت آهي ته جن ڏينهن ۾ مان هدايه فقہ قاضي محمود کان ۽ قاضي محمود نقد نصوص ۽ مرآة العارفين هن درويش کان پڙهندا هئا. ته کين هڪ مسئلي ڪلام ۾ سخت دشواري پيش آئي ته هيءَ جليل القدر صفت الله تعاليٰ جل شانہ جي نسبت ڪهڙي طرح ثابت ڪئي وڃي جيڪو اعتراض کان محفوظ رهي. مطلب ته مٿيون مسئلو اهڙي طرح دلنشين ڪيو ويو جو تردد جي خلش سندن ذهن ۾ باقي نه رهي ۽ عبارت وارن جي جهڳڙي کان سندن ضمير کي نجات ملي ۽ سڪون حاصل ٿين. ان وقت پاڻ چيائون مردن لاءِ هيءَ وڏي لغزش گناهه آهي انهيءَ موقعي لاءِ عصا هٿ آئي ۽ وڌيڪ پاڻ فرمائيندا هئا ته جنهن ڏينهن کان پوءِ شيخ عارف جي هٿ تي مون بيعت ڪئي آهي انهيءَ ڏينهن کان عام ۽ فن جون ڪيتريون مشڪل ۽ مخفي

ڳالهيون مون تي پير جي خدمت جي فيض سان آسانيءَ سان حل ٿي ٿيون وڃن. ۽ گهڻي وقت کان ائين ئي ٿيندو آهي جو مولانا عبدالرحمن جامي قدس الله سره خواب ۾ منهنجون دشواريون حل ڪري ڇڏيندا آهن. مصرع: باد آسان در طريقت انچه دشوارش بود.

شيخ اولياءِ الله جي ياد ۾

پاڻ هليا ته سچائي ۽ صفائيءَ جي ميدان ۾ ۽ گوشي نشين ٿيا ته فقر ۽ فنا جي ڪوچي ۾ شيخ لشڪر محمد عارف جا خليفا هئا ۽ شيخ الاسلام خواجه عبدالله انصاريءَ سان نسبت هئڻ قدس الله اسرارهم. هڪ ڏينهن خبر ٻڌائون ته توهان جو پٽ ۽ نياڻو لڙائيءَ ۾ شهيد ٿي ويا. هن خبر کي پاڻ ڪشاده پيشانيءَ سان ٻڌائون ڪوبه ماتر يا تعزيت وغيره جو رنگ قطعاً پيدا ڪونه ٿيو. هنن پنهنجن عزيزن جي رحلت جو آيل خط کڻي وڃي پنهنجي گهر واريءَ کي ٻڌايائون ته تنهنجي واسطي ايزدي بارگاه جو هديو آندو اٿم.

شيخ رڪن الدين ابن محمود رحمته جي ياد ۾

سندن ڄمڻ جو هنڌ بيان آهي جيڪو دارالسلطنت آگري کان ٻه منزلون پري آهي. هتان جي ميندي ۽ نيل پئي بي مثل ٿينديون آهن. جهان وارا سوغات سمجهي هر هڪ ملڪ ڏي کڻي ويندا آهن. پاڻ فرمائيندا هئا ته اسين ٽي شخص جيڪي پاڻ ۾ پائر هئاسين تبريز کان هندستان آيا هئاسين شرف الدين- داؤد ۽ عبدالمجيد پهرين پاءِ بيان ۾ شادي ڪئي باقي مجرد رهيا. شيخ رڪن الدين چوڏهين پشت ۾ شرف الدين کي پهچن ٿا. جنهن سال هيمو نالي پيڪر پرست جنت آشيانيءَ جي لشڪر سان وڙهيو هو. پاڻ بيان ڪان دارالامان منڊو مالو ۾ هليا آيا هئا. صناعت خان جي بغير ٽئين جي مسجد، بادشاهانِ خلج جو جتي گمنبد آهي ان جي هڪ طرف واقع آهي. انهيءَ ئي مسجد ۾ پاڻ قيام فرمايائون. خدا پرستي ۽ بيدار دليءَ سان متوڪلن وانگر گذران ڪيائون. نحو ۽ فقه جي ڪتابن کان آگاه هئا. پرهيزگاريءَ ۾ استحڪام سان قدم ڄميل هئڻ. مڪمل ٻاويهه سالن تائين درويش زادن کي

بغير اجرت يا احسان جي قرآن پاڪ پڙهائون ۽ عربي زبان ۾ استعداد پيدا ڪرائيندا رهيا. پنهنجي حجري کان جامع مسجد ۽ جنازي جي نماز کان سواءِ ڪاڏي به نه ويا. تاريخ 24- جمادي الاول هجري سن نو سو ٻيانوي تي هن فاني دنيا کي ڇڏي ويا. هڪ چوڪري کي بيان مان پاڻ سان وٺي آيا هئا جنهن جو نالو عبدالغفار آهي. اهو اڄ تائين انهيءَ مسجد ۾ زندگي گذاري رهيو آهي. آخري آرامگاه سيد محمود جي مسجد جي اڳڻ ۾ مانڊوءَ ۾ اٿن.

شيخ يوسف قادري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد اسماعيل جا مريد آهن جيڪو شيخ ڪمال الدين قريشي جي خليفن مان آهي. آگري جي نئين قلعي ۾ رهندا هئا. طالبان خدا جي رهنمائيءَ ۾ گهڻي دلسوزي ۽ ڪوشش کان ڪم وٺندا هئا. آخرڪار پير بزرگوار کين پنهنجي ناني بنائڻ سان سرفرازي عطا ڪئي. انهيءَ ظاهري رشتي سان گڏ معنوي نسبت جو رشتو به پيدا ٿيو. سندن اولاد دارالسلطنت ۾ موجود آهي. خدا ڪري خداشناسيءَ جو شرف به حاصل ٿين.

شيخ حسن چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ ڳوٺ ٿانسير آهي جيڪو سلطان پور نذرياد جي پرڳڻن مان آهي پاڻ تمام وڏي ضعيف عمر جا هئا ليڪن زنده دل انسان هئا. هميشه رعبدار اکين سان ڳوڏن تي مٿو رکيو ويٺا هوندا هئا. سندن صحبت ۾ دل رباعيءَ جي صفت هئي. جيڪو شخص هڪ دفعو کين ڏسندو هو ان کي ٻيهر سندن ڏسڻ کان سواءِ آرام نه ايندو هو. مسيح القلوب کان روايت آهي ته ان جي باوجود جو کين پنج پٽ هئا جيڪي ديندار عالم هئا ۽ ارادتمندن ۽ عقيدتمندن جي هڪ جماعت هئڻ ليڪن درويشن ۽ عالمن جي خدمت ۾ جڏهن به ويندا هئا ته اڪيلا ويندا هئا. جڏهن انهيءَ باري ۾ ڪانئن پڇو ويو ته فرمايائون ته مون کي خيال ٿيندو آهي ته ڪاٿي ائين ئي نه ٿئي جو بزرگان دين جي ملاقات جي وقت منهنجي ساٿين مان ڪنهن جي دل ۾ ڪو باطل انديشو پيدا ٿئي يا منهنجي دل ۾ پنهنجي همراهن يا فرزندن ۽ مريدن لاءِ ڪا اهڙي

خواهش پيدا ٿئي جنهن ۾ طريقت جي مشائخن جي خوشنودي نه هجي انهيءَ سبب ڪري خداشناس گروهه جي خدمت ۾ اڪيلو وڃڻ بهتر لڳندو آهي.

شيخ محمد ﷺ جي ياد ۾

پاڻ علمن جا ماهر هئا خاص ڪري علم جفر ۽ دفع اعداد چڱي طرح ڄاڻندا هئا. علم کي عمل سان رفيق بنائي پنهنجي صحبت ۾ ماڻهن کي فيض پهچائيندا هئا. هميشه مهمان خاني ۾ آيل مسافرن سان گڏ کاڌو کائيندا هئا. محبت ۽ عشق جو ولولو هميشه ۽ هر وقت سندن حريف هو ۽ هميشه شگفتگي سندن مزاج جو جز هئي. ”امام فضلا“ 993 هـ سندن رحلت جي تاريخ آهي.

شاهه منجهن ﷺ جي ياد ۾

پاڻ عبدالله ابن قاضي خيرالدين جا فرزند آهن. سندن والد جي طرف کان ڏاڏو خلاصه العلماء قاضي تاج الدين نحوي ۽ ماءُ جي طرف کان نانوزبده السادات قاضي سماءُ الدين دهلوي آهن. جيڪي فتويٰ لکڻ جي عالي منصب تي سرفراز ۽ قتلخ خاني جي خطاب سان مشهور هئا. سندن پير بيعت تاج العرفا سيد تاج الدين بخاري آهي. هي سيد صاحب گهڻو ڪجهه معرفت ۽ سيرسياحت کان روشناس آهن ۽ هر هڪ ملڪ جي مشائخن کان کين خلافت حاصل آهي. جڏهن سيد صاحب هندستان ۾ آيا ته غوث الاوليا جي خدمت ڪري خلعت ۽ اجازت حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ انهيءَ شطاريه سلسلي ۾ پاڻ کي مشهور ڪيائون. پوءِ پنهنجي مريد شاه منجهن جي سفارش حضور غوث الاوليا وٽ ڪري کيس خدمت ۾ ڇڏيائون. پاڻ انهيءَ فرصت ۾ مرشد جي سڀني تصنيفن مان جواهر خمسہ کي پير جي خدمت ۾ پڙهي عمل ڪيائون. جواهر خمسہ هڪ ڪتاب آهي جيڪو سالڪ جي رفتار- صوفيءَ جي اعتقاد ۽ زاهد جي افعال تي مشتمل آهي. خاص خرقو جيڪو ڪوهستان چنار جي رياضت وقت غوث الاوليا کي پاتل هوندو هو کين عطا ٿيو. هجري سنه هڪ هزار چوڏهن ۾ سندن فرزند ارجمند عثمان جي هٿان مصنف به ان خرقن جي

زيارت ڪئي هئي.

هاڻي سندن حالات پيش ڪجن ٿا. شاھ منجهن خلاصہ علماء زمانہ شيخ احمدي جا همدرس هئا. سڀ علمن جا محققانہ درس ڏيندا هئا. شرعي حدون ۽ ان جي آداب جو لحاظ رکندا هئا. گهڻي ڪوشش ۽ اهتمام سان سندن زندگيءَ جا ڏينهن درس- مطالعي- مراقبي ۽ محاسبِي ۾ وقف هئا. جنهن سال ۾ شير خان قلعو زاءِ سين فتح ڪري ان جو نالو اسلام آباد رکيو. انهيءَ سال پاڻ پنهنجي وطن لکنو کان هلي انهيءَ قلعي ۾ آيا هئا. هڪ عرصي تائين انهيءَ قلعي جي شيخ الاسلامي ۽ خانقاه داريءَ جو منصب سندن نالي سان رهيو. جڏهن ذڪر ڪيل قلعي جي سرداريءَ جي نوبت هندو کي ملي ته پاڻ اُتان سڪونت ترک ڪري سارنگپور مالوه ۾ هليا آيا ۽ اتي ئي گهر ٺاهيائون. اهڙو عالم جيڪو علمن جي فيض رسانيءَ جو دروازو ماڻهن تي ڪشادو رکي انهيءَ زماني ۾ انهيءَ علائقي ۾ ڪونه هو. ڪتاب به حادثات ۾ هليا ويا. لاچار پاڻ هر هڪ فن ۾ پنهنجي ياداشت سان هڪ هڪ رسالو لکيائون ۽ طالبان کي جيستائين ڪتاب هٿ اچن انهن ئي لکيل رسالن جي ذريعي فيض بخشي ڪندا هئا. آخرڪار سندن قدمن جي برڪت سان سارنگ پور شهر شيراز وانگر دارالعلوم بنجي ويو ۽ ڪيترن ئي اهل ڪمال جي ماڻهن لاءِ اُتان جي مٽي سڪونت جو سبب بني.

جڏهن پاڻ آخري عمر تي پهتا ته پنهنجي دل کي اولاد ۽ عزيزن جي محبت کان پاڪ ڪيائون ۽ سارنگ پور کان ٻه منزلون پري هڪ ڳوٺ آشت ۾ گوشي نشينيءَ لاءِ هڪ گهر ۾ رهائش اختيار ڪيائون ۽ چند سالن کان پوءِ هجري سنه هڪ هزار هڪ جي ربيع الاول جي مهيني ۾ پاڻ سارنگ پور ويا ۽ سڀني ننڍن وڏن سان ملي موڪلائي وري واپس پنهنجي گوشي نشينيءَ جي حجري ۾ واپس هليا آيا. ان وقت سندن عمر اسي سال هئي هڪ ڏينهن پاڻ انهن اصحابن سان جيڪي ذڪر جهر جي هنگامي ۾ موجود هئا ته فاني جهان کي الوداع چيائون.

سندن ڏاڏو بزرگوار قاضي تاج الدين نحوي شيخ محمود زنده پوش قرشي عشقيءَ جي نسل مان آهن جن جي خانقاه اسلامي شهر بلخ ۾ هئي. جنهن زماني ۾ اشرف دانشوران قاضي شهاب الدين صاحب ۽ قاضي فخرالدين جي ذات مبارڪ سان هندستان ۾ فيض جي مجلس عين رونق تي هئي. انهيءَ

زمانی ۾ قاضي تاج الدين نحوي بلخ کان هندستان آيا هئا ۽ لکنوتي شهر ۾ قیام ڪيو هئائون. گهڻن ئي علم جي طالبن کي علم ۽ فضيلت سان آشنا ڪيو هئائون. جڏهن هجري سنه نو سو ڇهاسي ۽ ۾ مالڪ اقلير اڪبر شاه مالوه ڏي ڪوچ ڪيو ته صوبي مالوه جي سڀني مشائخن کي هڪ خاص درجي سان لشڪر ۾ شامل ڪيو ويو. هن مجمعي ۾ مصنف کي شاه منجهن جي خدمت ۾ حاضريءَ جو موقعو مليو هو. دیدار ۽ دست بوسيءَ سان فيض حاصل ڪيم. خدا ڪري سندن برڪتون هميشگيءَ سان هر آغوش رهن.

خواجہ کلان پور خواجہ جوئباري رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ ديني سعادت ۾ گذريل موجدن جي هر پايه ۽ دنيا جي تصرفات ۾ فرمان روايانِ زمانه جا همسر هئا. طريقت جي معنيٰ ۾ بي تعلقي آزادي ۽ درويشيءَ جي قانون ۽ آئين ۾ هڪ ذرو به گهٽ وڌائي نه ڪندا هئا. چون ٿا ته حاجتمندن جا عرض ۽ هوس وارن جون خواهشون ٻڌي انهيءَ حجري ۾ گهڙي ويندا هئا جيڪو ناهي ڇڏيو هئائون ۽ پنهنجي روحاني مشغوليت ۾ لڳي ويندا هئا. انهيءَ طريقي سان سڄي عمر گذاري ڇڏيائون. جڏهن هجري سنه نو سو بيانوي ۾ هن فاني دنيا مان ڪوچ فرمايائون ته گهر مان سواءِ هڪ پراڻي ٽڌي جي ڪجهه به نه نڪتو.

شيخ يوسف بن شيخ عبدالله تميمي انصاري رحمۃ اللہ علیہ جي

ياد ۾

پاڻ ڪتابي علمن جي تحصيل پنهنجي والد بزرگوار جي تعليم مان ڪئي هئائون. جڏهن امير سيد اسماعيل ابن سيد ابدال قادريءَ جي صحبت ۾ پهتا ته اُتي ناهيءَ هئڻ جو سبب پيدا ٿيو ۽ انهن جو ئي دامن پڪڙي الله تعاليٰ جي معرفت جو سامان فراهم ڪيائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سيد اسماعيل خلافت جو خرقو پارائي کين پنهنجو جانشين مقرر ڪيو. دنياوي لين دين ۽ ضرورتون بشریت جي لاءِ لازمي آهن. انهيءَ ڌيتي لپتي ۾ ڪنهن به قسم جي مڪر ۽

فريب جو سندن عملن ۾ دخل نه هو. هجري سنه نو سو چوراني ۾ شوال مهينو گذرڻ کان پوءِ چند جي رات اچڻ واري ڏينهن عصر نماز مسجد ۾ پڙهڻ کان پوءِ معمولي وظيفي ۾ مشغول هئا. سج لهڻ کان پوءِ ڪن مسجد ۾ ويندن ڏي القعد جو چند ڏسڻ بعد اُتي هڪ ٻئي کي مبارڪباد ڏيڻ لڳا ته سندن اکين مان لڙڪ ڪري پيا ۽ روئندي چيائون ته جيڪڏهن چند نظر اچي ويو آهي ته درويش کي عنصري تعلقات جي بارڪان آجو ڪري پنهنجي حضور ۾ چو طلب نه ڪيائون شايد خداوند جي بارگاه جي لائق نه سمجهو هوندائون. اهي ڳالهيون ڪري رهيا هئا ته مغرب نماز جي تڪبير لڳي پاڻ نماز پڙهي پنهنجي گهر هليا آيا ۽ انهيءَ ئي وقت وهائو مٿي هيٺان رکي پنهنجي جان کي شهادت جي ڪلمي سان اصلي وطن پهچائي ڇڏيائون. آخري آرامگاه آگرو اٿن.

مولانا ڪاسڪراني ابن امير امين الدين

خراساني رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي مامي مولانا فخرالدين علي واعظ جا مريد آهن. سندن دل ۾ عشق ۽ عرفان جا جواهر ڀريل هئا. سندن زبان جي چاٻيءَ سان عقل ۽ نقل جا خزان ڪلندا هئا. ڪنهن به مقام تي بلڪ پنهنجي ڪرامتن جي مڪان ۾ به رهڻ پسند نه هئڻ. هميشه فنا جي آرزو رهندي هئڻ. چون ٿا ته گهڻا ماڻهو سندن درس مان استادي ۽ مُدرسيءَ جي درجي تي پهچي ويا. پاڻ فرمائيندا هئا ته منهنجو مامو باغ ۾ هميشه اڪيلو ويندو هو هڪ ڏينهن مون عرض ڪيو ته مونکي به ساڻ وٺي هلو فرمايائون ته توکي باغ جي ڏسڻ جي طاقت ڪانهي. ليڪن منهنجي دل رکڻ لاءِ مونکي ساڻ وٺي ويا. جڏهن باغ ۾ قدم رکيائون ته سڀ وڻ قيام جي حالت کان رکوع ۾ هليا ويا. مون کي سخت حيرت جي ڪري بيهوش ٿيڻ وارو هئس ته پاڻ منهنجي پٺيءَ تي هٿ ڦيرايائون تڏهن منهنجي دل ۾ انهيءَ حالت کي ڏسڻ جي برداشت پيدا ٿي. هجري سنه نو سو چوراني ۾ فاني جهان کي الوداع چيائون.

مخدوم جعفر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾ (4)

سندن ڄمڻ ۽ آخري آرامگاه ٻئي بوبڪ ۾ آهن جيڪي سيوهڻ جي ويجهو آهي. سيوهڻ کي سنڌ جو سيستان به چوندا آهن. زبان کي رسمي فضيلت ۽ دل کي حقيقي معرفت حاصل هئڻ. پاڻ ضمير جي ڳالهين کان آگاه هئا. شيخ طاهر ابن يوسف سنڌي جي استاد جا پٽ آهن جيڪو مجمع البحار طاهري ۽ رياض الصالحين جا مصنف هئا. مسيح الزمان شيخ عيسيٰ قاسم مد ظله جن کان روايت آهي ته حڪيم عثمان بوبڪائيءَ کان مون ٻڌو آهي ته مخدوم صاحب جن آخر عمر ۾ منطق جا ڪتاب درياه ۾ لوڙهائي ڇڏيا هئا ۽ احياء العلوم عوارف المعارف- فصل الخطاب ۽ اهڙي قسم جا ٻيا ڪتاب سندن مطالعي ۾ رهندا هئا ان کان علاوه ٻيو ڪو شغل ڪونه هئڻ.

مخدوم بايزيد لاکو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

لاکا هڪ سنڌ جو قبيلو آهي. مرزا عبدالرحيم خانخانا مسيح الزمان جي خدمت ۾ بيان ڪيو ته جڏهن مان نٿي جو صوبو فتح ڪيو ته ان کان پوءِ مخدوم جي خانقاه ۾ ويس ته صوفين جي هڪ جماعت ڏسڻ ۾ آئي جن جا هٿ ته ظاهري ڪمن ڪارين ۾ مصروف هئا ليڪن سندن زبانون تلاوت ۽ ذڪر ۾ مشغول هيون. انهن جا قلب نفساني خطرات کي دور ڪرڻ جي فڪر ۾ مشغول هئا. سندن گرامي صحبت مان گهڻو ڪجهه باطني فراغت حاصل ٿي.

مخدوم بلال سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾ (5)

پاڻ حق جا عارف ۽ خلق جا معروف هئا. هدايت سنڌيءَ کان روايت آهي ته هڪ رات جو ذڪر آهي ته مخدوم صاحب جن خلوتخاني ۾ اندر مطالعي ۽ مشاهدي ۾ مشغول هئا. پياس (اُڄ) ايترو ته وڌي وئي جو پاڻيءَ لاءِ ٻاهر اچڻو پيڻ. اوچتو حضرت خواجہ خضر عليه السلام موجود ملين. ڏنائين جيڪي ڪجهه به ڏنائين ۽ حاصل ڪيائون جو ڪجهه حاصل ڪيائون.

مولانا خرد ديوانو ﷺ جي ياد ۾

سندن هٿ مولانا خواجگي ڪاشانيءَ جي ارشاد جو دامن پڪڙيو هئو پاڻ دل کان آگاه خدا شناسن مان هئا. هميشه فيض رسانيءَ جي مسند تي معرفت الاهيءَ جو بيان ڪندي جذبي جي سبب سندن چهرو مبارڪ سرخ ٿي ويندو هو ۽ معانيءَ جو نشو و نما مان جوش سان نڪرندو هو. اهڙيون ته گهريون ۽ بلند ڳالهيون ڪندا هئا جو ان جو ادراڪ ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو هو. ڪوبه دانشمند سندن بيان جو تفصيل نه ٻڌائي سگهندو هو. چون ٿا ته دارالاسلام بلخ جي حاڪم پير محمد خان اوزبڪ پنهنجي زماني ۾ هڪ اهڙي خليفي لاءِ عرض ڪيو جيڪو نقشبندي سلسلي تي ماڻهن جي قلبن کي چڪي اچي. چنانچه مولانا پنهنجي يارن کان معلومات ڪئي هر هڪ انهيءَ ڪر لاءِ پنهنجو پاڻ کي پيش ڪيو. ان وقت مجلس ۾ مولانا خرد موجود ڪونه هو. پيربزرگوار سيني جي راءِ کي مسترد ڪري ڇڏيو ڇو ته انهن مان خود نمائيءَ جي ٻو اچي رهي هئي. قلبي توجہ سان مولانا خرد کي گهرائي ورتائون ۽ فرمايائون ته ديوانه تون ئي بلخ جي درويش جو پيشوا ڪيو ويو آهين. اتي روانگيءَ لاءِ تياري ڪر. جڏهن اُتي پهچي وڃين ته رهنمائيءَ جو طريقو اختيار ڪجانءِ ۽ طالبن کي پنهنجي مقصدن ۾ ڪامياب ڪجان. پاڻ حڪم جي تعميل ڪيائون. ۽ رهنمائيءَ جو ڪم سنجيدگيءَ سان سرانجام ڏنائون. هجري سنه نو سو نوي کان ڪجهه مٿي هو سندن روحاني عالم ۾ طلب تي پاڻ قبول فرمائي بلخ ۾ ئي پنهنجي لاءِ آخري آرامگاه اختيار ڪيائون.

شيخ صديق برودره (بڙوده ﷺ) جي ياد ۾

پاڻ عطار جا فرزند هئا. جڏهن توفيق جي بزم کان کين ڪيفيت حاصل ٿي ته پنهنجي والد جي عطاريءَ جو دوکان ڇڏي پنهنجي پير جو شطاري طريقو اختيار ڪيائون. ٿوري عرصي ۾ ڏاڪر- شاغل- عابد- عارف- فاني- متوڪل ۽ پوءِ گوشي نشين ٿي ويا. خلافت جو خرقو ۽ بيعت جو ڪلاه شيخ صدرالدين ڏاڪر کان مليو هئڻ. هميشه سر توڙ ڪوشش ڪندا هئا ته پنهنجي پير جي ئي خدمت ۾ رهجي. پير جي رحلت کان پوءِ لاچار ٿي هڪ مسجد جي ڪنڊ وٺي ويهي رهيا ۽ اُتي ئي رهيا جيستائين ناسوتي ڇت جو پيالو توڙي لاهوتي شراباً

طهورا جو پيمانو وات سان نه لڳايائون ۽ وحدت جي بزم ۾ ٽپيون نه هنيائون. هجري سنه نو سو پيانوي ۾ جيڪو مظفر گجراتيءَ جي خارج ٿيڻ ۽ خان خانان جي فتح جو سال هو. راقم ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجي وطن کان احمد آباد گجرات وڃي رهيو هو ته جڏهن بروده شهر کان گذر ٿيو ته پنهنجي مرشد شيخ صدرالدين ذاڪر جي روضي جي زيارت لاءِ ۽ اتان جي مشائخن جي خدمت جي نيت سان به ٽي ڏينهن اُتي قيام ڪيم ۽ پنهنجي مشتاق اکين کي انهن جي ديدار سان منور ڪيم، انهيءَ دوران شيخ صديق جي خدمت ۾ ڪيترا دفعا رازداريءَ جون ڳالهيون ٿيون. پوءِ هجري سنه هڪ هزار ٽي ۾ استادي شيخ وحيه الدين علويءَ جي روضي مقدس جي خاڪ کي چمڻ لاءِ گجرات ويس ته هن دفعي کين انهيءَ مسجد ۾ نه ڏٺم. مسجد جي پاسي وارن کان سندن حالات معلوم ڪيم ته انهن ٻڌايو ته هجري سنه نو سو ستانوي ۾ پاڻ هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي ويا. ڪن سن ڇهانوني بيان ڪيو. العلم عندالله الملك العلام.

شيخ عبدالرحمن صوفي سرهندي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ترين گروه مان آهن. عاشق منش- مبتلا سرشت- سوخته دل- حسن پرست- فراخ مشرب- همدرد ۽ بلند همت- گوشي نشين- نياز مند- آرزو جا دشمن- قناعت جا دوست ۽ ڪشف جا صاحب هئا. کين سيد ٻڌو بلگراميءَ جي خدمت ۾ ارادت هئي. جڏهن پنهنجي ڳوٺ کان پاڻ دارالسلطنت آگري آيا ته غوث الاوليا جي فرزند مخدومي شيخ ضياءُ الله جي خانقاه ۾ هڪ هجري ۾ رهيا. قدس سرهر ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ منور صحبتن زندگيءَ جو باغ پُر بهار ڪري ڇڏين. عائشه نالي واري هڪ حسين ۽ جميل عورت تي پاڻ عاشق ٿي پيا ۽ مزي جي ڳالهه اها آهي ته انهيءَ عورت به درويش ۽ درويشيءَ تي دل ڏئي ڇڏي هئي. مطلب ته ٻنهي طرفن کان اجازت ۽ رضامنديءَ سان نڪاح جي رسم ادا ٿي. ڪيترن سالن تائين ٻئي هر راز هئا. سيد احمد قادري سندن هر رازن مان هو ۽ هميشه چوندو هو ته شيخ صاحب انهيءَ عورت سان گڏ ايترو ته گهرو مراقبو ڪندو هو جو رات گذري ڏينهن ٿي ويندو هو ۽ زين للناس حب

الشهوات (يعني ماڻهن کي مرغوب شين سان دل لڳائڻ سٺو ٿو لڳي) انهن ماڻهن کان پري هئا. ڇو ته سندن نظر زماني جي رنگينين کي ڏسي ڪڏهن به پنهنجي جاءِ کان نه هٽندي هئي ۽ سندن دل روزگار جي طلسمي هنگامي کان ڪڏهن به ڌوڪو نه کائيندي هئي. بلڪ نهايت گهٽ درجي جي ڪاڻڻ ۽ پهريون سان بک ۽ اوگهڙ کي دلايو ڪشادي پيشانيءَ سان ڏيندا هئا. هجري سنه نو سو پنجانوي ۾ پنهنجي عنصرِي صورت خاڪ جي سپرد ڪري اصل وطن ڏي روانه ٿيا.

شيخ طيب طاب ثراه رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ حافظ-عالم-قاري-بي تڪلف-شڪستہ دل ۽ وهندڙ اکين وارا هئا. پنهنجي گهر جون ضرورتون خريد ڪرڻ لاءِ بازار ويندا هئا. هڪ ڏينهن هڪ حسين کي جيڪو خوبصورتِيءَ ۾ مشهور هو مسيح القلوب سان گڏ ڏٺائون. ڪليا ۽ مذاق ۾ چيائون اهڙا الذي يذکر الهتکم (يعني ڇا اهي ئي آهن جيڪي توکي ياد ٿا ڪن) ۽ اهو چئي هليا ويا. مخدوم هارون هڪ بزرگ هو سنڌ جي سڄي زمين ان جي وجود سان روشن هئي ۽ نٿي جي اردگرد هن جي باعلم اولاد ۽ شاگردن سان منور هئي چون ٿا ته شيخ طيب به انهن ئي مخدومن جي اولاد مان هو. ظاهري علمن ۾ سندن استاد ملا يونس مفتي سنڌي آهن. تقدير جي ڪرشمي کان لاچار ٿي پاڻ پنهنجي وطن کان دلبري ڏانهن ٿي پيا. ۽ ايلچپور جي طرف سفر اختيار ڪيائون. انهيءَ زماني ۾ شيخ طاهر يوسف هتي رهندو هو. هڪ ٻئي کي ڏسي خوش ٿيا ۽ الله جو شڪر بجا آندائون. ۽ پنهين ۾ ايتري ته محبت وڌي وئي جو شهر جا ماڻهو کين پاڻ ۾ پائڻ سمجهندا هئا. ليڪن هي شيخ طيب اهو شيخ طيب نه آهي جيڪو هن جو پيءُ هو انهن جي زندگيءَ جو پيمانو هجري سنه نو سو پنجاهه ۾ لبريز ٿي چڪو هو مطلب ته پاڻ هڪڙي مفيد شرح رسالي غوثيه تي لکي اٿن. ۽ سندن عمدا عمدا حاشيه مشڪوٰه حديث تي به آهن. مسيح القلوب اصول فقہ ۽ ڪلام ۾ سندن شاگرد آهن. برار جي حادثي ۾ شيخ طاهر سان گڏ پاڻ به حاڪم جو عرض قبول ڪري برهانپور ۾ اچي ويا هئا ۽ گهڻو فيض هتان جي ماڻهن کي

پهچايائون ۽ ڏهين صديءَ جي ڏهين حصي ۾ پاڻ هن جهان جو عزم فرمايائون. آرامگاه شيخ ابراهيم عمر سنڌيءَ جي احاطي ۾ اٿن.

شيخ عربي ديانہ (ڏنو) سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن اهڙي ته عجيब حيران ڪندڙ ڪرامت زماني جا ماڻهو بيان ٿا ڪن جو ان کي تحرير ۾ نه ٿو آڻي سگهجي. ٻين ڪرامتن کان علاوه ذڪر قربان کي ڪمال درجي تي پهچايو هئائون. جڏهن پاڻ ان جو شغل ڪندا هئا ته جسر جا سڀئي حصا الڳ الڳ ٿي ويندا هئا ۽ پوءِ وري ملي ويندا هئا. ڪيترن جو اهو گمان آهي ته مخدوم نوح سندن مريدن مان هو. واللہ اعلم.

شيخ سعدالله دهلوي چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن روزانو جو خرچ-زراعت-تجارت يا سپاهگيريءَ تي ڪونه هو. بلڪ في السماء رزقڪم (توهان جو رزق آسمان ۾ آهي) جي جاگيردارن جي نالي ازل جي ديوان مان وظيفو جاري ٿي ويو هئڻ. انهيءَ ڪري پاڻ انهيءَ آسماني روزيءَ تي بسر ڪيائون. ڪنهن به ظاهري سبب کي هٿ ڪونه لڳايائون ۽ آزاديءَ ۽ گوشتي نشينيءَ جي دامن کي هٿ سان پڪڙي قرب جي واصلن کان فيض حاصل ڪيائون. پاڻ کي شيخ چايلده دهلوي قدس سره جي خانقاه نشين مان بيان فرمائيندا هئا. شيخ عبدالعزيز يحيي دهلويءَ سان قريبي نسبت رکندا هئا. شيخ محي الدين مسيح الملڪ کي عادل شاه برهانپور جي حضور ۾ منصب حاصل هو ۽ هي سندن فرزند هو ۽ عادل شاه جي عرض ڪرڻ تي پاڻ مهرباني فرمائي دهليءَ کان سڪونت ترڪ ڪري برهانپور هليا آيا هئا. ڪجهه سالن کان پوءِ انهيءَ شهر جي حدن ۾ شيخ ابراهيم سنڌيءَ جي تربت جي ويجهو آخري آرام گاه اختيار ڪيائون.

سيد حيدر قدس سره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن سلوڪ جي شروعات هئي ته شيخ بلال جي خدمت ۾ پهتا ۽ ڪانئن

تلقين گهريائون. شيخ بلاول فرمايو ته پنهنجي نفس ۾ سير وڏو بلند درجو آهي. اهو توکي حاصل آهي. تنهنجو رهنما مون جهڙو گودڙيو فقير جيڪو ڪجهه به نه ٿو ڄاڻي، ڪري ته سٺو نه ٿو لڳي. لهنذا بهتر اهو آهي ته ڪنهن اهڙي بزرگ جي تلاش ۾ هٿ سان سفر ڪر ۽ پنهنجي مقصد ۾ ڪاميابي حاصل ڪر جيڪو تنهنجي نسبت ۾ هڪجهڙو هجي. مطلب ته پاڻ سير ۽ سفر شروع ڪيائون. پاڻ فرمائيندا هئا ته سفر جي دوران جنهن به بزرگ جي صحبت ۾ پهتس اتي اميد پوري نه پئي ٿئي. جواب ملندو هو ته تنهنجي هدايت شيخ بلاول جي حصي ۾ اچي وئي آهي. لاچار گهمندو ڦرندو شيخ بلاول جي آستاني تي آيس ۽ بيعت ڪيم. وڌيڪ فرمائيندا هئا ته جڏهن مان ڇهن ڏينهن جو هئس ته ان وقت جا حالات ياد آهن ته ڪهڙي طرح ۽ ڪٿي هئس.

شيخ ڪتين لاکو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن طريقت جو پير شيخ بلاول آهي. چون ٿا ته پاڻ دولتمند ۽ مالدار هئا. ايتري قدر جو ڪجهه گروه سندن حڪم هيٺ رهندا هئا. اوچتو هن مال ملڪيت جي ترڪ ڪرڻ جو خيال آين. سڀ ڪجهه ڇڏي ڪمبل جي ڪفني گلي ۾ وجهي پير جي خدمت ۾ شغل اختيار ڪيائون. هڪ ڏينهن کائڻ پيڇو ويو ته عزت ۽ اقتدار کي ڇڏي فقيري ۽ نياز جي دوستي ڪهڙي حد تائين پهتي آهي. پاڻ فرمايائون ته گڏائي ۽ ظاهري خواريءَ سان مون کي ايتري قدر ته آرام معلوم ٿو ٿئي جو جيڪڏهن مان پنهنجي فرمانبردارن جي گهرن تي وڃي مانيءَ جو ٽڪر پنان ته منهنجي طبيعت تي بار پيدا نه ٿو ٿئي. بلڪ آرام وڌي ٿو. جڏهن پاڻ قبر ۾ رکيا پئي ويا تڏهن ذڪر جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي رهيو هو.

شيخ محسن ڪانه رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڪانه هڪ ڳوٺ جو نالو آهي جيڪو دهليءَ کان چاليهه ميل پري آهي. توڪل ۽ خاموشي هي ٻئي وصفون سندن ولايت جون شاهد آهن. هڪ بزرگ

لکي ٿو ته پاڻ پنهنجي ڳوٺ کان ڪاڏي به نه ويندا هئا. البتہ چند ڏينهن کان پوءِ درويشن جي ديدار لاءِ اسان جي ڳوٺ ۾ ايندا هئا. هتان جا باشندا ننڍا وڏا سڀ سندن استقبال لاءِ ويندا هئا ۽ سٺي طريقي سان آڻي هر هڪ پنهنجي گهر ۾ رهڻ لاءِ عرض ڪندو هو. پاڻ سڀني کان معذرت ڪري جتي دل چوندي هئڻ آئي لهي پوندا هئا. سواءِ ضروري ڳالهائڻ جي زبان نه کوليندا هئا. اهڙي طرح هڪ ٻه هفتا آئي رهي پنهنجي وطن ڏي موٽي ويندا هئا. ڪيترا سال اهڙي طرح گذاري ڇڏيائون. آخري آرامگاهه ڳوٺ کان ۾ اٿن.

شيخ ظهور الدين محمود بن جلال رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ گجرات جا رهاڪو هئا. قطب الاقطاب غوث الاولياءِ جا مريد- شيخ صدرالدين ذاڪر جا خليفه- مصنف جا دوست- ڪلام الله جا حافظ بي يارن جا يار ۽ ڪمزورن لاءِ طاقت هئا. هر هڪ سلسلي جي پيرن ۾ دعوت جو علم ۽ ذڪر جو طريقو مختلف هوندو آهي ۽ اهڙي طرح مشهور سلسلن جي مشائخن ۾ اشغال ۽ اسرار جا طرز گونا گون هوندا آهن. انهن سڀني ۾ کين ڪمال حاصل هو. مرشد سان گڏ گهڻي مدت تائين سير ۽ سفر ۾ ساڻ رهيا. مطلب ته پير جي اسرار ۽ افعال جو پاڻ آئينو هئا. يعني پير جي صورت مان رنگ ۽ پير جي معنيٰ مان خوشبو پهچائي هئائون. جڏهن مرشد کي گجرات وڃڻ جو خيال ٿيو ته کين پاڻ مندبو (ماندبو) وارن جي هدايت لاءِ هتي ڇڏيائون. تقريباً ڏهه سال شهر جي باشندن کي فيض رسائيءَ کان پوءِ تاريخ ارڙهين شعبان هجري سنه نو سو ڇههائي ۾ منزل قدس ڏي روانه ٿيا. خانقاه ۾ ئي قبر ٺاهي وئي. شهر وارا جو عمر گهٽ ٿا ٻڌائون. ان جو سبب پنهنجي گهٽ واقفيت ٻڌائيندا هئا. رنج ۽ افسوس جي زيادتيءَ جو حال ڇا لکان جو هن وقت جي علامه جا نه لکيل واقعن جو هڪ انبار اهڙو آهي جنهن جي ڪنهن کي خبر ناهي. رحلت وقت سندن چند ڪم ڪار وارا خليفه حاضر هئا. پاڻ حاضرين مان شيخ داؤد

کي منتخب ڪري پنهنجي جاءِ نشين ٿيڻ لاءِ اجازت فرمائي. شيخ داؤد جيئن ظاهر ۾ برگزيده هو ائين ئي باطن ۾ به برگزيده هو. انهن شيخ عبدالله ۽ شيخ ضياءُ الله مخدوم زادن جي خدمت ۾ رهي فضيلت ۽ وقت جي صفائي حاصل ڪئي. هاڻي انهن پنهنين صاحبزادگان جي طرف کان گواليار هليو ويڃڻ کان پوءِ پاڻ هجري سنه هڪ هزار ويهه ۾ منڊوءَ جي طرف واپس آيا آهن. الله تعاليٰ جل شانہ کين قيام ۽ راست رويءَ جي توفيق عطا فرمائي.

مصرع: همچوا و انجام کارماوتو محمود باد.

شيخ محبت رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ بني اسرائيل گروه مان هئا. ڄمڻ جي جاءِ دهلي ۽ آخري آرامگاه سارنگ پور مالوه اٿن. سپاهيانہ روش هئڻ. نستعليق خط استادان وانگر لکندا هئا. هجري سنه نو سو پنجاه هو مالوه جي هڪ ڳوٺ وهار ۾ هڪ حسين مظهر تي عاشق ٿي پيا. خلعت کي گودڙيءَ جي بدلي ۽ عقل کي ديوانگيءَ جي عيوض وڪڻي ڇڏيائون. انهيءَ دوران ۾ حجاز مقدس جي سفر جو ولولو باطن ۾ پيدا ٿيڻ ۽ حرمين شريفين زادهما الله شرفاً جي طواف سان سرفراز ٿيا. بحر اعظم جي ڪنارن جو سير ڪندا مالوه ڏي موٽي آيا. هڪ عرصي تائين مصنف سان صحبت رهي. انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ دوست جي گهر ۾ خوشيءَ جو جلسو هو ۽ ان ۾ به قوال پاڻ ۾ وڙهي پيا پاڻ صفائي ڪرائڻ چاهيائون ليڪن تقدير ناموافق هئي. سندن صلح جون ڳالهيون هنن مان هڪ کي ناگوار لڳيون. انهيءَ خنجر ڪڍي کين هنيو. محفل ۾ حاضرين انصاف ۽ حق جي حمايت ۾ هن بدڪردار کي مارڻ چاهيو مگر پاڻ پڪاري چيائون ته درويش جو خون سلسبيل آهي. ديت ۽ قصاص وٺڻ جي لائق ناهي. جيڪي حاضرين منهنجي خوشنوديتا چاهين. انهن کي گهرجي ته پنهنجي تڪليف ۽ دشمن کي آزار گوارا نه ڪن ڇو ته ازلي دفتر ۾ خنجر مارڻ وارو ۽ زخمي ٿيڻ وارو ٻئي هڪ ئي اصل

جا حصہ آهن ۽ ڪنهن کي به تقدير ۾ لکيل کي دگرگون ڪرڻ جي طاقت ناهي. هجوم کي شائستگيءَ سان منتشر ڪيائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زخم صحيح ٿي ويو ۽ پاڻ اڃين کان سارنگ پور هليا ويا اتي هڪ نانگ جي ڏنگ سبب سندن عنصري عمارت ۾ هجري سنه نو سو ڇههائي ۾ خرابي پيدا ٿي پئي. وقت جي عارف سيد محي الدين پسر سيد چاند سارنگ پوري جن جو ظاهر ۽ باطن ٻئي آراسته آهي. بيان ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن امير سيد علاؤالدين جي روضي ۾ شيخ محبت سان رازداريءَ جون ڳالهيون ڪري رهيو هئس ته هڪ طرف هڪ جنازو ايندي معلوم ٿيو ۽ ٻئي طرف هڪ جميل مظهر ظاهر ٿيو منهنجي نظر جنازي تي پئي جنهن مان مون کي حيرت ۽ عبرت گهڻي ٿي ۽ سندن نظر انهيءَ محبوب جي منهن تي پئي جنهن سبب پاڻ مشاهدي ۾ مستغرق ٿي پيا. مون چيو ته جنازي ڏي نظر ڪرڻ سان عبرت ٿي پيدا ٿئي ۽ خوبصورت چهره ڏي ڏسڻ سان نفساني خواهش وڌي ٿي. پاڻ فرمايائون ته درويش جي نظر ۾ هي ٻئي ڳالهيون برابر آهن. ۽ جيڪو شخص فنا ٿي ويو هجي موت ۽ زندگي ان جي اختيار ۾ آهن. چنانچہ انهيءَ ئي رات پاڻ پنهنجي سائين کي ٻڌايائون ته مون کي نانگ ڏنگيو آهي. جڏهن علاج ۽ جنتر منتر ڪرڻ شروع ڪيائون ته پاڻ مسڪرائي فرمايائون ته درويش کي انهيءَ عمل جي ضرورت ناهي پوءِ اهوئي بهتر آهي ته پاڻ کي خدا کي سپرد ڪري بلڪل راحت جي ابدي ننڊ ۾ سمهي پوان. صبح جي وقت ماڻهن کين حق جي رحمت ۾ آسودو ڏنائون ۽ سندن پوري جسم تي نانگ جي ڏنگڻ جو ڪوبه نشان ڪونه هو ۽ سندن مراقبي واري گهر مان هڪ شرعي گوڏ کان سواءِ ڪابه رقم وغيره ڪانه ملي. هن بيان مان معلوم ٿيو ته نانگ جي ڏنگڻ جي روايت عام ماڻهن ۾ مشهور آهي دراصل سندن رحلت جي حقيقت هن طرح هئي جيئن بيان ڪئي وئي. ان کان پوءِ سندن هڪ ديرينه رازدار ۽ غمگسار شيخ صدرالدين جهان خواب ۾ ڏٺو ته کانئن الاهي عالم جي ماجر ۾ پڇيائون. پاڻ ڪليا ۽ فرمايائون المومن مرآة المومن ۽ وات بند ڪري ڇڏيائون.

مصرع: آئينه خداي نما باد جان او-

سيد بدرالدين ابن سيد جلال متوڪل رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ڪامل ۽ مڪمل همت شريعت جي حدن جي نگهبانيءَ ۾ ۽ سڄي نيت حقيقت جي اسرارن جي پاسبانيءَ ۾ مصروف هئي. پاڻ هميشه رهنمائي ۽ نصيحت جي وقت معرفت ۽ ڪشف جا انوار شريعت جي لباس ۾ لڪل عبارت جي ذريعي بيان ڪندا هئا. تصوف جون مخفي ڳالهيون گهڻو ڪري گهٽ ڪندا هئا. حقائق ۽ اسرار بيان ڪرڻ وقت دلچسپ اشارن ۽ دل کي وڻندڙ نڪتن جي جواهرات کي نظر ۽ نثر جي ڏاڳي ۾ پوئتي ٻڌڻ وارن جي ڪن ۽ ڳچيءَ جو هار ٺاهيندا هئا. ظاهري علم جي تحصيل شيخ ابوالفتح ٿانسيري ۽ شيخ جلال انصاريءَ جي فيض بخشيءَ سان ۽ باطن جي پرورش پنهنجي والد بزرگوار جي توجہ سان ڪري هنن ڪمالات ۽ حالات کي پهتا هئا. سندن ولادت جو سال نو سو ستيتاليه آهي. جوانيءَ جي شروعات کان پوءِ فرض-سنتون ۽ نفلن جي ادائگي ۾ هر ممڪن ڪوشش ڪندا هئا. شيخ محمد صوفيءَ کان روايت آهي ته هڪ ڏينهن مان جهنگل مان وڃي رهيو هئس ته ٻه عرب مرد سامهون آيا ۽ سلام ڪيائون. مون سلام جو جواب ڏنو انهن پڇو ته ڇا توهان سيد بدرالدين ابن جلال متوڪل کي سڃاڻو ٿا. مون چيو ته هاڻو مان سندن سلسلي جو غلام آهيان. انهن چيو ته اسان کي ان سان ملڻو آهي. مان انهن پنهنجن شخصن کي سيد وٽ وٺي ويس. انهن قدم بوسيءَ کان پوءِ عرض ڪيو ته فرزند رسول الله عليه الصلوة والسلام سان بيعت ٿيڻ جي آرزو اسان جي دل ۾ هئي. معاملي ۾ حضور ﷺ جن اسان کي اجازت ڏني آهي ته هندستان ۾ وڃي آگري ۾ سيد بدرالدين جا مريد ٿيو. اڳرح اسان جا فرزند هن ملڪ ۾ به آهن ليڪن توهان جو حصو ازل ۾ انهن جي ئي حصي ۾ مقرر ٿيل آهي. پاڻ فرمايائون ته هن شهر ۾ توهان جي انهيءَ مطلوب نالي وارو ڪو ٻيو شخص هجي. چڱي طرح تحقيق ڪري پوءِ بيعت ڪجو. هنن عرض ڪيو ته جن دلريا خصلتن جي ذريعي سان جيڪي خصلتون اسان کي ٻڌايون ويون هيون اهي ته توهان ۾ ئي ملن ٿيون. خير- بيعت جي رسم بجا آئي انهيءَ ئي رات اجازت حاصل ڪيائون. راوي به ٻاهر تائين انهن سان گڏ ويو هو. انهن فرمايو ته جنهن سال سيد جي ڏاڙهيءَ ۾ سفيدي شروع ٿيندي اهوئي سال سيد جي ڪمال جو

هوندو. چون ٿا ته جڏهن سندن عمر پنجونجاه تي پهتي ته ڪراڙپ جي سفيدي ظاهر ٿي ۽ انهي ئي سال صفر مهيني ۾ استسقا جي بيماري کين لڳي ۽ ڪامل ٻه مهينا لڳاتار رهي ليڪن عبادت جي وظيفن ۾ ڪجهه به قسر جو فتور واقع نه ٿيو. تاريخ چويهين ربيع الاول هجري سنه نو سو اٺاڻوي ۾ پاڻ شهر جي بزرگن کي سڏائي انهن جي روبرو خرقو ۽ سجاده پنهنجي پٽ سيد باريءَ جي حوالي ڪيائون. حاضرين دعا لاءِ هٿ ڪڍي چيو ته الله تعاليٰ جلشانه هن وصيت کي مبارڪ ڪري. پاڻ فرمايائون ته هر هڪ طريقي سان مبارڪ آهي. آخرڪار انهيءَ ربيع جي چند رات واري ڏينهن دنيا جي ويران جاءِ کان رخصت فرمائي عالم غيب جي عمارت جي طرف سفر ڪري ويا. آخري آرامگاهه اڳري ۾ آهي.

شيخ راجي محمد برودره (بڙوده) رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ رند هئا. مگر ساده، آزاد هئا سو زنجيرون پيرن ۾ پيل هئن. ديوان هئا مگر ڪم سڀ علتمندن جهڙا. فنا في الشيخ کي فنا في الله کان وڌيڪ دوست رکندا هئا ۽ ترجيح جو سبب بيان ڪندا هئا. سڀ ڪردار گفتار ۽ رفتار ۾ پنهنجو خاڪي نقش لوح کان مٿي سڀ شيخ ڏانهن منسوب ڪندا هئا. انهيءَ ئي انديشي ۾ سندن آمدرفت رهندي هئي. ۽ مستانه وار نعرو هڻڻ کان سواءِ ڪوبه قدم رستي ۾ نه رکندا هئا. هجري سنه نو سو اٺاڻوي کان ڪجهه مٿي هو جو سندن نالي الاهي طلب جو پيغام پهتو. پاڻ قبول ڪري عندماليڪ مُقتدر جي حضور ۾ روانه ٿي ويا. پاڻ هڪ فرزند پويان ڇڏيائون جنهن جو نالو شيخ ولي محمد هو. ان کي سلوڪ کان پهريائين هوش سنڀاليندي ئي توحيد جي قوي جذبي اچي پڪڙيو. گهڻي تعجب جي هيءَ ڳالهه آهي ته توحيد کان سواءِ ٻئي ڪلام لاءِ ڄڻ ته گونگا هئا. هجري سنه هڪ هزار هڪ ۾ احمد نگر دکن جي مقام تي نظر آيا هئا پوءِ سندن ڪابه خبر ڪانه آئي. سندن برگزيده مريدن مان شيخ صدرالدين ذاڪر آهي. هي هميشه پنهنجي پير سان آخري ساھ تائين سفر ۽ حضر ۾ رفيق رهيا.

شيخ ميان آبا رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو ابراهيم آهي. صاحب حال و قال ۽ اهل مقامات وكرامات هئا. ڄمڻ جي جاءِ قلعو پروچ گجرات ۽ آخري آرامگاه برهانپور محمد شاه فاروقيءَ جي حفيظ ۾ اٿن. چون ٿا ته پاڻ گهڻن ئي مشائخن جي خدمت ڪري فيض حاصل ڪيو هو ليڪن خلافت جو خرقو کين غوث الاوليا قدس سره جن جي خدمت مان ئي مليو. جڏهن گجرات کان برهانپور آيا ته محمد شاه اتان جو حاڪم هو ۽ سيد زين الدين ان جو وزيراعظم هو جنهن غوث الاوليا جي خدمت ۾ هڪ عرصي تائين رهي ڪم ڪيو هو. هي ٻئي جڻان قلب جي صفائيءَ سان سندن مريد ٿيا. جڏهن حاڪم ۽ وزير مريد ٿيا ته پوءِ پاڻ مريد ڪرڻ ترڪ ڪري ڇڏيائون. ان جو سبب معلوم ڪيو ويو ته جواب ڏنائون ته ڪاٿي ائين نه ٿئي جو هاڻي جيڪي ماڻهو مون ڏي ارادت جو اظهار ڪن ٿا انهن جو اهو خيال ٿئي ته هن صوبي جي حاڪم جو مان پير آهيان. ان ڪري اهوئي بهتر آهي ته مان پنهنجي طرفان انهيءَ خطرناڪ شيوي کان پاسو ڪيان ته جيئن جيڪي ماڻهو ارادت جو استعداد رکن ٿا مان انهن جي گمراهيءَ جو سبب نه بنجان ۽ ڪنهن جي خالص عمل کي ربا جي آرائش سان خراب نه ڪيان. هجري سنه نو سو اٺاڻوي يا نوانوي ۾ اعليٰ عالم ارواح ڏي رحلت فرمايائون. خليل الرحمن 999 هـ سندن وفات جي تاريخ آهي.

حاجي ابراهيم سرهندي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن رنگين طبيعت جو شاهد مختلف علمن ۽ معرفتن جي زيور سان آراسته هو. شيخ المحدثين ابن حجن تيمي جي خدمت ۾ پاڻ حرم محترم ۾ رهي حديثن جي صحيح ڪيائون. حديث ۽ تفسير جي سند ۾ کين مٿاهين نسبت حاصل هئي. سندن ڪلام جي قوت اثراتي ۽ واعظانه اشعار جي زبان کان آشنا هئي. جنهن زماني ۾ سڄي ملڪ هندستان کي اڪبر بادشاه فتح ڪيو هو ته ان جي دل ۾ هيءَ خواهش پيدا ٿي ته سڀني عالمن جيڪي وڏي تعداد ۾ گاديءَ جي هنڌ واري شهر ۾ موجود آهن. هڪ هڪ ڪري سڄي ملڪ ۾ مقرر ڪيا وڃن جيئن ظاهري فوج ۽ اميرن سان ملڪ ۾ امن و امان ۽ آرائش

آهي. ساڳي طرح هن باطني گروه جي بابرڪت انفاس جي برڪت سان به ملڪ جي هر حصي جي باشندن کي پنهنجي پنهنجي استعداد جي موافق فيض پهچي. ۽ هر هڪ شخص پنهنجي حوصلي جي مطابق هن جماعت جي خدمت سان معرفت جو فروغ حاصل ڪري. انهيءَ خيال جي بنياد تي هر هڪ شخص مختلف حصن ۾ مقرر ڪيو ويو. جنهن حصي ۾ پاڻ موڪليا ويا هئا اتان بغير اجازت جي دارالسلطنت ڏي موٽي آيا هئا ڳالهه بادشاهه کي ناگوار گذري ۽ ان ڪري کين قلعي ۾ بند ڪرائي ڇڏيائين. هتي اڪيلائي ۽ پنهنجي حالت تي سختي ڏسي ڏاڍو پريشان ٿيا. هڪ عرصي تائين ته آزاد ٿيڻ جو انتظار ڪيائون مگر جڏهن آزاد نه ڪيا ويا ته پوءِ هڪ رات رسي قلعي جي ديوار تي لٽڪائي ته ان تان هيٺ لهي ۽ ڀڄي وڃي ڪجهه ڏينهن گمناميءَ ۾ گذاريان پر اڌ تائين مَسَ پهتا ته رسي ٽٽي پئي جنهن سبب سندن رحلت ٿي وئي.

شيخ ودود الله شطاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ معروف صديقيءَ جا فرزند آهن ۽ نالو شيخ لاد اٿن. هميشه درويشي ۽ فقر ۾ زمانو گذاريائون. سندس وڏا شيخ عبدالرحمن تائين پهچن ٿا جيڪو حضرت صديق اڪبر جو پوٽو هو رضي الله عنه - غوث الاولياء جا مريد ۽ خليفه آهن. اندازاً ٻارهن سال متواتر پنهنجي پير بزرگوار جي خدمت ۾ رهي شطاري مشرب جي اشغال ۽ ذڪر جا طريقا ۽ دعوت جي سند حاصل ڪيائون ۽ سڀني کي علم ۾ به آندائون. حضرت غوث الاولياء جڏهن گواليار کان گجرات جي طرف هجرت فرمائي هئي ۽ ان جو سبب مٿي لکجي چڪو آهي. ته کين ڪنهن سبب ڪري منع فرمائي وئي ۽ آيت ڪريم لا عَلَى الَّذِينَ إِذَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَعَيْنُكُمْ تَبْغِضُ مِنَ الدَّمَعِ حَزْناً أَنْ لَا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ (يعني: نه انهن ماڻهن تي ڪو الزام آهي جو جڏهن تو وٽ آيا ته توهان هنن لاءِ سواري مهيا ڪيو. ته تو جواب ڏنو ته مون وٽ ڪا سواري موجود ئي ڪانهي جو توکي ان تي سوار ڪيان. هو ماڻهو واپس هليا ويا ۽ خرچ ميسر نه اچڻ جي غم ۾ اڪين مان ڳوڙها جاري هئا) وانگر معذورن مان ٿي پيا. لاچار پاڻ ڪجهه سالن تائين

ڳوٺ آشت ۾ گوشتي نشين رهيا. هي ڳوٺ مالوه جي ويجهو آهي. پوءِ جڏهن باز بهادر افغان اڪبر بادشاه جي فوج کان ڀڄي بگلاڻه جي ويجهو آيو ۽ ملڪ مالوه کي اڪبر فتح ڪيو ۽ افغانن جي جيڪا جماعت اعتقاد سبب هنن وٽ ايندي هئي رکجي وئي ته پاڻ هجري سنه نو سو چوهرتر ۾ هن ڳوٺ مان لڏي خانديس ڏي هليا ويا ۽ جامود نالي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا. ان وقت هي ڳوٺ ان صوبي جي حاڪم ميران محمد شاه فاروقيءَ جي حڪم سان سيد ميران شڪر ڪوٽيءَ جي جاگير ۾ هو انهيءَ سال ۾ شيخ ودودالله جي عمر شريف هڪ سو سال کان به وڌي چڪي هئي. مسيح الاولياءَ فرمائن ٿا ته هڪ دفعي مون کي ڪنهن تقريبن ۾ پنهنجي مرشد شيخ لشڪر محمد عارف سان گڏ جامود جي ميدان ۾ وڃڻ جو اتفاق ٿيو. اتي شيخ ودودالله جي خدمت به حاصل ٿي هئي اسان هڪ نوراني پير ڏٺو. جنهن جي پيشانيءَ مان ولايت ۽ ڪرامت جا انوار ڏسڻ وارن جي سامهون ظاهر هئا. هجري سنه نو سو ٽيانوي ۾ فاني دنيا کي ڇڏي پاڪ ملڪ ڏي روانه ٿيا. آخري آرامگاهه جامود ۾ اٿن. پاڻ هڪ فرزند ڇڏيو اٿن شيخ اسماعيل نالو اٿس انهيءَ ويهن سالن تائين مسيح الاولياءَ جي خدمت ۾ رهي ظاهري ۽ باطني تڪميل ڪئي هئي ۽ فقر ۽ فاقن سان اهڙي طرح يگانگت پيدا ڪيائون جو جيڪڏهن سڄي جهان جي دولت سندن بي نيازيءَ تي قربان ڪجي ته به مناسب آهي. هجري سنه هڪ هزار ويهه ۾ مرشد جي اجازت سان والد بزرگوار جي پراڻي مقام ڏي وڃي رهيا هئا جيڪو ڳوٺ آشت نالي آهي ۽ جيئن ته آشت وڃڻ واري کي مندو (ماندو) مان لنگهڻو پوندو آهي. لهنذا شيخ اسماعيل کي مندوءَ ۾ اچڻو پيو ۽ مصنف جي غريب خاني تي ڪجهه ڏينهن مهمان رهيا. گهڻا دلانسا ۽ تسليون ڏنيون ويون ته الله جي ڌرَ جي فقير لاءِ گوشتي گزين ٿيڻ لاءِ آشت کان مندو بهتر آهي. ته پاڻ اهو عذر ڪيائون ته مرشد جي اجازت آشت ۾ ئي رهڻ جي واسطي ٿي آهي ۽ اهڙي طرح مصنف جي التماس کي قبول نه فرمايائون. تاريخ پندرهن ربيع الثانيءَ تي آشت روانه ٿيا.

ميان وجيه سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت هڪ ڳوٺ ۾ ٿي جيڪو نٿي جي نزديڪ آهي هڪ ڏينهن مسيح الزمان چون پيا ته هجري سنه هڪ هزار ست ۾ برگزیده صاحب دلان-

مردم چشمر ڪيميا نظر خانخانا ابدولته جڏهن برهانپور خانديس ۾ نزول فرمايو ته پهريائين خانخانا خيم گاه ۾ نه لٿو. سڌو سنئون سامان سوڌو فقير جي مسجد ۾ هليو آيو. سڀ کان پهريائين سندن ڳالهه هيءَ هئي ته جڏهن ميان وجيه جي ڳوٺ ۾ لشڪر جا خيما نصب ٿيا ته ان جي باوجود جو ميان سان منهنجو اعتقاد درست هو. مگر ننڊ جو اهڙو ته غلبو ٿيو جو بغير وقت جي غنودگي پيدا ٿي. انهيءَ سال ۾ ميان صاحب جو ڳوٺ لٽ ڦر ۾ اچي ويو جنهن جي ڪري منهنجي دل هر وقت هڪ عجيب انقباض ۾ آهي ۽ انهيءَ خوف ۽ خيال ۾ خيمي گاه ۾ نه وڃي سڌو توهان جي ديدار لاءِ آيو آهيان. ۽ ميان وجيه جا ڪجهه حالات بيان ڪيائين جن جو خلاصو هي آهي ته هڪ شخص آهي جنهن جي دل هميشه طلب جي درد سان مالا مال آهي. اڪيون پشيمانيءَ جي ڳوڙهن سان ڀريل هيون ۽ زبان خدا جي ياد ۾ مصروف هئي.

شيخ احمد متوڪل اُجيني رحمته الله عليه جي ياد ۾

اُجين صوبي مالوه جو هڪ شهر آهي. کين خلافت جو خرقو غوث الاولياءَ کان حاصل آهي قدس سرهما- پاڻ هميشه زباني ۽ مخفي ذڪر پاس انفاس رکندا هئا. معاملات جي باريڪ باريڪ تدبيرن کي پاڻ ڪڏهن هڪ جَوَ جي برابر به نه سمجهائون پيدائش هندستان ۾ ڪنهن مشرقي شهر جي آهي. شيرشاه سوريءَ جو زمانو هو جو پاڻ وطن کان هلي اجين ۾ آيا ۽ رهائش اختيار ڪيائون. ڪنهن به شخص کان روپيه پئسا هڪ ڏينهن جي خرچ کان وڌيڪ ڪڏهن به نه ورتائون. هميشه آخري ساهه تائين سندن روزي آسمان تي رهي. اهل روزگار جي دانائيءَ تي نادانيءَ کي ترجيح ڏيندا رهيا. مصنف کي سندن ذات سان نهايت ويجهڙائي ۽ دلبيستگي هئي. هجري سنه نو سو اٺاڻوي ۾ سندن نوبت زندگاني پوري ٿي. آخري آرامگاهه انهيءَ حوض جي ڪناري تي آهي. جيڪو قلعي اُجين جي ٻاهرئين حصي سان مليل آهي. هڪ جانشين ڇڏيو هئائون جنهن جو نالو شيخ عبداللطيف هو. انهيءَ رياضت جي ذريعي خلافت جي چراغ ۾ گهڻي روشني وڌائي هئي ۽ مسيح القلوب جي خدمت ۾ برهانپور وڃي حقيقت ۽ معرفت جو سرمايو پهچايو هو ۽ هجري سنه هڪ هزار ست ۾ فاني جهان کي ڇڏي ويا.

مصرع: شد روزيش الله لطيف بعباده

شيخ معروف ابن قاضي سعدالله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ صديقي خاندان جا هئا. شيخ نظام الدين نارنوليءَ جا خليفا هئا. حمڻ جي جاءِ دهار ۽ آخري آرامگاهه مدينه منور- سندن وڏا بغداد کان آيا هئا ۽ هندستان جي صوبي جونپور جي متعلق هڪ شهر بهار نالي آهي ان کي پنهنجو وطن بنايائون. بهار کان سندن ڏاڏو شيخ محمود سلاطين خلجيءَ جي دور ۾ منڊو (مانڊوءَ) ۾ آيو هو. ۽ اتي ئي رهائش اختيار ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڳوٺ مجيره جو قاضي ٿي ويو. جيڪو منڊوءَ کان ٻارهن ڪوهه ۽ وهار کان پنج ڪوهه پري آهي. هن ڳوٺ ۾ پاڻ اهڙا خوشبودار ۽ عمدا ٿيندا آهن جو ٻين صوبن ۾ ماڻهو سوغات طور وٺي ويندا آهن. جڏهن شيخ محمود کي آسماني قضا جو سڏ ٿيو ته سندن پٽ سعدالله شريعت جي مسند تي ويٺو. جڏهن انهن به دنيا جي عالم کي ڇڏيو ته ان وقت شيخ معروف ننڍو هو. جڏهن شيخ معروف جي هوش جو زمانو آيو ته طريقت جي پير جي جستجوءَ ۾ ڀڄ ڍڪ شروع ڪيائون. انهيءَ دوران پير شيخ نظام نارنوليءَ جي فيض رسانيءَ جي شهرت ٻڌائون. دل کان صبر ويندو رهيو ۽ نارنول وڃي مريد ٿيا. ۽ چند سال خدمت حضور ۾ رهي فيض حاصل ڪيائون. فرمائيندا هئا ته پير سان گڏجي نارنول کان دهليءَ ويندو هئس. هڪ سيلاني شيخ عبدالله هو ان کي عالم ارواح جون رمزون ۽ عالم شهود جا حقائق چڱي طرح معلوم هئا. رستي ۾ هڪ ڳوٺ جي اندر ان جي خدمت به نصيب ٿي. هر قسم جون ڳالهيون ڪيوسين. گهڻي ڪجهه نوازش ۽ دلجوئي حاصل ٿي ۽ مون کي هر هڪ سلسلي جي پيرن جي خلافت جو خرقو عطا فرمايائون. سواءِ اجازت سلسلہ چشتيه قدسيه جي جيڪو مون کي پير کان حاصل ٿيو هو. ڪجهه سال بعد ڳوٺ وهار ۾ موٽي آياسين ۽ انهيءَ ئي ڳوٺ جي حدن ۾ هڪ ڪوٺڙي پسند ڪئي جتي نفس سان لڙائيءَ ۾ مشغول ٿي ويس ۽ هن گهر جي چور ۽ هر نشين جي اچڻ وڃڻ جا رستا بند ڪيم. ٿوري ٿوري غذا گهٽائڻ سان نفس تلهو لٽڻ کان رکجي ويو ۽ انهيءَ طريقي سان سمهڻ ۽ کاڌ جي پابندين کان نجات ملي. سبحان الله جيڪڏهن پاڻي يا شربت پاڻ نه پئندا هجن ها ته وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ جي نفی ۾ شامل ٿي وڃڻ کان پاڻ مستثنیٰ ٿي وڃن

ٽا. هڪ پراڻي گودڙيءَ ۾ لپيٽيل پيراھڻ ۾ هميشه رهندا هئا ۽ سڄي عمر نماز معڪوس ۾ راتين کي ڏينهن ڪندا هئا. هجري سن نو سو ڇهائوي ۾ صوبي مالوه جي حاڪم نواب خان اعظم مرزا عزيز بزرگ کي جيڪو اڪبر شاھ هو. انهيءَ سال شيخ اُچين کان عمره جو احرام ٻڌو ۽ حجاز جو رستو انهيءَ طرح طءُ ڪرڻ جو عزم ڪيو جو دل ۾ ارادو ڪيائون سر هيٺ ڪري ويندس. ليڪن نواب سان دوستي هئڻ. نواب کين روڪيو ۽ ٻين دوستن ۽ عقيدتمندن به اهو ئي عرض ڪيو لھذا پاڻ سال رڪجي پيا جڏهن ڪعبي جي زيات جي شوق جو غلبو ٿين ته پنهنجي اکين تي پٽي ٻڌائون ته جيئن ٻيون ڏسڻ جون شيون ڏسڻ ۾ ئي نه اچن ۽ پاڻ تي لازم ڪيائون ته جيستائين ڪعبي جو جمال نه ڏسندس پٽي نه کوليندس. ٻئي سال ارادي جي موافق زاد راه ۽ سفر جي خرچ لاءِ جيتري ضرورت هئي ۽ اها به صرف ايتري قدر جو درويشيءَ ۾ به خلل اندازي نه ٿئي نواب عزيز جي خزاني مان وٺي سفر جو انتظام ڪيائون هڪ ماڻهوءَ جي قد جي برابر هڪ حجرو تيار ڪرايائون ۽ ٻن انن تي ٻڌائي، انهيءَ حجري ۾ اندر پنهنجو پاڻ کي التولٽڪيائون اهڙي طرح سمنڊ جي ڪناري تي پهتا. بعد ۾ حجري کي جهاز ۾ بيهاري ڇڏيائون ۽ پاڻ ان ۾ بدستور لڙڪيا رهيا. چون ٿا ته رستي ۾ پاڻ گهڻو رُنا ۽ ڳوڙهن جي گرمائش سان پٽيءَ جي مٿان سڙڻ جو داغ ماڻهن ڏٺو آهي. اهڙي طرح بيت الحرام جو ديدار ڪين ٿيو جنهن جي سبب ڪري سندن اکين تي نظاري جي لذت حلال ٿي. عمري ۽ حج جا ارڪان ادا ڪيائون ۽ مديني منوره جو طواف ڪري روشن ضميري حاصل ڪيائون. پنجن مهينن جي فرصت ملين. جڏهن تاريخ ٽين ربيع الاول هجري سن نو سو اٺائوي تي فرمان صادر ٿيو ته ڪمال آرزو شگفتگي خاطر ۽ خنده پيشانيءَ سان عالم قدس ڏي روانه ٿيا.

مولانا اسماعيل سومرو رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾ (6)

سومرو سنڌ ۾ هڪ خاندان جو نالو آهي. پاڻ انهيءَ ملڪ جي نامور مشائخن مان آهن. سندن خانقاه ڇا هئي هڪ زاهدستان هو. ڪيترا هزار ڳوٺيون ڪڻڪ زراعتي بچ هوندو هو جنهن جي پيداوار خانقاه نشينن جي

احتياج ۾ خرچ ٿيندي هئي. سندن خاص طريقو درويشن جي خدمتگاري ڪرڻ هو. هجري سنه نو سو اٺانوئي ۾ يا نوانوي ۾ رحمت حق سان وڃي مليا.

شيخ عبدالله ڪٿواسن رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پير بيعت ۽ مرشد طريقت ڪٿي به بيان ۾ نه آيا آهن. غالباً سندن مشرب اويسيه هو. پنهنجي توڪل ۽ آزادگيءَ جي محل کي نهايت مضبوط رکيو هئائون. ڪڏهن به زماني وارن جي روبرو احتياج جو منهن ڪٿي نه ويا. آخري آرامگاه دارالخلافت آگره ۾ آهي.

ملا دوست صحاف رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

جيڪي محرم هر نشين هئا اهي کين ڪاڪا چوندا هئا. پاڻ مولانا خواجگي ڪاشاني جي خاص عقيدت مندن مان هئا. سندن درياه جهڙي ضمير جي عرفاني دٻي ۾ الاهي اسرار ۽ تصوف جا بيشمار جواهرات ۽ موتي ڀريل هئا. هڪ عرصي تائين بلخ ۾ ماڻهن جي رهنمائي ڪيائون. گهڻا ئي طالب سندن خدمت ۾ رهي پنهنجي مطلوب کي پهتا. هڪ ڏينهن پراڻو رازدار صوفي شادي سندن عبادت خاني ۾ آيو ۽ چيائين ته ڪاڪا توهان کي ياد هوندو ته جڏهن مقصد جي تلاش ۾ توهان جي ڪوشش تيز هئي ۽ جلد سازيءَ جو حڪم ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾ توهان ڪهڙا نه خوش وقت ۽ خوش دل رهندا هئا. هاڻي مونکي معلوم ٿيو آهي ته جيڪي ماڻهو خانقاه ۾ رهن ٿا انهن توهان کي قرب جي خلوت کان پري ڪري ڇڏيو آهي ۽ توهان کي پريشان رکن ٿا. پاڻ هيءَ ڳالهه ٻڌي اکين ۾ آب آڻي جواب ڏنائون ته بيشڪ صحيح آهي جيئن توهان فرمايو ٿا. چون ٿا ته هجري سنه نو سو نوئي کان ڪجهه مٿي هو ته پاڻ عنصري منزل کي ڇڏي اصل وطن ڏي روانه ٿيا. آخري آرامگاه بلخ ۾ اٿن.

شيخ جنيد مفتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ بهاولدين قريشي اسدي هاشميءَ جا فرزند آهن. علم جا صاحب

درست احوال۔ پاڪيزه اخلاق۔ سهڻين صفتن ۽ زاهدانه افعال جا مالڪ هئا. علم جي تحصيل پنهنجي والد بزرگوار کان ڪئي هئائون. مهمان کان بغير ماني نه کائيندا هئا. اهل طريقت سان پاڻ خليلي رسر زنده ڪري رکي هئائون. ضرورتمندن لاءِ سندن سفارش اثرائتي هوندي هئي. اهل ضرورت جو تعلق جتي به هوندو هو اهو چاهي ڪيترو به نامهربان يا پتردل هوندو هو مگر بنادير جي نتيجي تي پهچي ويندا هئا. اهڙي طرح سندن دعائون واقفن يا غيرن جي مشڪلات ۾ مقبول ٿي وينديون هيون. مطلب ته سندن گفتار جي پيشاني ناکاميءَ جي داغ کان پاڪ صاف هئي. تاريخ چوٿين شعبان هجري سنه نو سو اٺانوئي ۾ پاڻ روحاني باغ جي سير لاءِ هليا ويا. آخري آرامگاهه آگري ۾ اٿن.

شيخ نظام ابن عبدالڪريم نارنولي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حضرت فاروق اعظم رضي الله عنه جي نسل مان آهن ۽ الهداد نالو اٿن. ڄمڻ جي جاءِ ۽ آخري آرامگاهه نارنول ۾ اٿن. جوانيءَ جي شروعات ۾ پاڻ محقق رهنما جي ڳولا ۾ وطن کان نڪري پيا ۽ هڪ همدرد دوست سير فيروز جي همراہ گهڻا ڪجهه سفر ڪيائون. گهڻيون آباديون ۽ جهنگ جهر ڏٺائون ۽ گهڻن ئي سالڪن ۽ مجذوبن جي خدمت ڪيائون. ليڪن منزل تي پهچائڻ وارو هٿ نه آين. انهيءَ دوران پاڻ گواليار پهتا ۽ ڪجهه ڏينهن غوث الاولياءِ قدس سره جي پين خانقاه ۾ رهندڙ صوفين سان گڏ رهيا. تقدير ۾ جيئن لکيل هو ان جي مطابق خواجه خانون تاج ناگوريءَ جي خدمت مان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيا ۽ خلافت جي نور سان قلب جي روشني حاصل ڪيائون. خواجه صاحب جي صحبت ۽ خدمت جي برڪتن سان ڪمال ۽ تڪميل تي پهتا ۽ پير جي اجازت سان پنهنجي وطن ۾ اچي رهنمائيءَ جي مسند تي ويٺا. پاڪ ذات ۽ استعداد جي صاحبن گروهن جا گروه سندن پرورش ۽ فيض سان الاهي معرفت جي مٿاهن درجن تي پهتا ۽ هر هڪ صوبي ۽ سرڪار ۾ وڏي ننڍي جي هدايت لاءِ سندن فيض يافتہ باخبر اصحاب مان هڪ هڪ ڪري مقرر ڪيا ويا. سندن ولايت جي صاحب خليفن جي فهرست گهڻي وڏي آهي. هن ڪتاب ۾ نه ٿي اچي سگهي مطلب ته سندن فيض رساني- نورپاشي- رهبري ۽ رهنمائيءَ جي شهرت

ايتري ته ٿي جو هندستان جي چئني طرف ڦهلجي وئي. سندن زماني ۾ سلطان مشائخ نظام الاولياءِ قدس سره جو مبارڪ دور حاصل ٿي ويو هو ۽ نارنول جي زمين کان دهليءَ تائين فيض عام ٿيو هو. تاريخ افواهين صفر هجري سنه نو سو ستانوي ۾ عالم ناسوت کان عالم ملڪوت جي سير لاءِ روانه ٿي ويا.

شيخ بياره نور ظهور رحمته جي ياد ۾

پاڻ مجذوب هئا. جمالي مظاهرن سان عشق رکندا هئا. ڪجهه سال ديوانگيءَ جو عيش ڪيائون. اندروني بي آرامي گهڻي رهندي هئڻ انڪري هڪ گهڙي به هڪ جاءِ تي نه وهندا هئا ۽ زبان حال سان ماڻهن کي ٻڌائيندا هئا. هن ۾ شڪ نه آهي ته عشق ۽ ديوانگي هي ٻئي جڏهن دل ۾ جمع ٿي ويندا آهن ته نظر بازيءَ جو شوق اڀرندو آهي ۽ دورانديشي، عقل ۽ فهم ڪوچ ڪري ويندا آهن. انهيءَ ڪري سندن پردو فاش ٿيو ۽ پاڻ هر هڪ شمع تي پروانن وانگر ڪري تڪليف ۽ مصيبت برداشت ڪندا هئا. هڪ ڏينهن مصنف ساڻن گڏ رستي ۾ بيهي ڳالهائي رهيو هو ايتري ۾ پالڪيءَ وارو هاڻي اچي پهتو پاڻ ڇلاڻ لڳاڻي هاڻيءَ جي ڏند تي وڃي پير رکيو ۽ پالڪيءَ جي پردي سان لڙڪي هڪ پرده ڪشا نغمو ڳائڻ لڳا. پالڪيءَ ۾ اندر جيڪي عورتون ويٺيون هيون انهن بيتاب ٿي پردو کڻي ورتو ۽ ديواني کي پنهنجي ناز ۽ ڪرشمي جو نشانو بنائي خود به هن جي راز ۽ نياز تي موهجي پيون. مطلب ته پنهنجن طرفان حيرت حد کان وڌي وئي ايترو جو ان حيرت جي بيهوشيءَ هاڻيءَ ۾ به اثر ڪيو بي اختيار فيلبان (هاڻيءَ کي هلائيندڙ) پالڪيءَ جو پردو هيٺ ڪري ۽ ڪاوڙ ۾ لٽ هڻي هاڻيءَ کي رستي تي آندو.

ان کان پوءِ ڪجهه ڏينهن ۾ پاڻ ماڻهن جي نظرن کان لڪي ويا. ايستائين جو هجري سنه هڪ هزار سورهن ۾ شيخ دولت جي زباني جيڪو ديپالپور جي تلاءَ جي ڪناري هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ رهندو هو ڪجهه حال ٻڌڻ ۾ آيو. انهيءَ بيان ڪيو ته هجري سنه نو سو ستانوي هو فقير ان وقت اُچين ۾ شيخ عبدالغفور داؤد جي مسجد نور ۾ رهندو هو. شيخ بياره به انهيءَ ئي مسجد ۾ اچي گوشتي نشين ٿيو هو ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ کين دستن جي

بیماري ٿي ۽ اهائي بيماري هن عالم مان سندن کوچ ڪرڻ جو سبب بني ۽ انهيءَ ئي مسجد جي اڱڻ ۾ دفن ڪيا ويا.

سيد ابراهيم بڪري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ جلال متو جا خليفا آهن. جيڪو شاه شاهباز جو وڏو جانشين هو قدس سرهر. پير جي دوستي ۽ مهرباني ۽ وقت جي حاڪم جي آرزو ۽ نياز سان پيش اچڻ سندن برهانپور ۾ رهڻ جو سبب ٿيو. گهڻن سالن تائين هن دارالسلام ۾ پاڻ قيام فرمايائون ۽ گهڻن ماڻهن کي جيڪي تلاش جي رڻ پٽ ۾ پٽڪي رهيا هئا تن کي عرفان ۽ وجدان جي آباديءَ ۾ پهچايائون. مسيح القلوب کان روايت آهي ته هڪ ڏينهن مان سيد جي خدمت ۾ ويٺو هئس پاڻ فرمايائون ته شيخ لشڪر محمد عارف قدس سره جن کان مون ٻڌو آهي جنهن وقت هو ايجادي حڪم جو نظارو ڏسي زبان سان تراني جي صورت ۾ ڳائيندا هئا.

اطاعك العاصي في عصيانك

وذكرک الناسي في نسيانک

(يعني نافرمان تنهنجي نافرمانيءَ ۾ ڄڻ ته فرمانبرداري ڪئي ۽ وساري ڇڏڻ واري تنهنجي وسارڻ ۾ ڄڻ ته توکي ياد ڪيو). حالاتڪ هن ڪلام کي ٻڌندي هڪ زمانو گذري ويو ليڪن اڃا تائين دل جي اندر هن ڳالهه جو ذوق باقي آهي. هي ذوق ڇڏي ئي نه ٿو. هڪ ڏينهن هڪ سپاهي عرس جي مجلس ۾ هڪ ڪنڊ کان اٿيو ۽ ٻئي هٿ ادب سان ٻڌي اچي بيٺو ۽ روئندي فاتحه ۽ دعاءَ خير لاءِ عرض ڪيائين. جواب مليس ته ابراهيم جو باطن ته نمرود جي باهه کان به وڌيڪ آهي. جيڪڏهن توکي ان جي خبر پئجي وڃي ته سو دفعاً لاهول پڙهي هن جي صحبت کان پاسو ڪرين ۽ هزارها مهربانين ۽ دلسوزيءَ سان هن جي بخشش لاءِ دعا گهرين. هي جواب ٻڌي انجمن ۾ جيڪي ماڻهو ويٺا هئا انهن ۾ هڪ جوش پيدا ٿيو. هجري سنه نو سو اٺانوئي ۾ پاڻ عنصر قيد خاني کان آزاد ٿي بهشت جي سير لاءِ روانه ٿيا. آخري آرامگاهه برهانپور ۾ اٿن. ٽي پٽ خليفه ۽ گهڻا ٻيا خليفه ڇڏيائون جيڪي پڻ سلف جي روش سان متصف آهن.

شيخ عبداللہ ﷺ جي ياد ۾

سندن پراڻو نالو بهيڪاجي آهي. سندن والد قطب خان ضراب خان جا داروغا ۽ خزانچي هئا. پاڻ به پنهنجي والد جي ڪارخاني جو ڪم ڪندا هئا. شروع جوانيءَ ۾ شادي شده ٿي ويا ۽ پنهنجي زال سان حد کان وڌيڪ دل هئڻ، جڏهن ناز ۽ نياز هڪ ٻئي جي قريب ٿيا ته شوق ۽ ڪرشمي ۾ ڪاميابي ٿي. ايتري قدر جو اجل جو سڏ نئين شادي ٿيل زال کي ٿيو ۽ انهيءَ فراق جي داغ سندن ٽٽل دل کي ديوانو بنائي ڇڏيو. پریشانيءَ سبب ڪم ڪار ڇڏي ڏنائون. زماني وارن جو لباس لاهي هڪ ڪمبل کي ڪفني ٺاهي پاتائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ طريقت جي پير جي هدايت سان سندن مجازي محبت حقيقي عشق ۾ تبديل ٿي وئي ۽ ڪيترائي سال گهر ۾ اندر ئي اڪيلائيءَ ۾ گذاريائون. ۽ خداشناسيءَ جو رستو بلند همٿيءَ سان طءُ ڪيائون. پاڻ هڪ خزانو هئا جنهن ۾ دل کي وڻندڙ گفتار جا جواهرات ڀريل هئا. هجري سنه نو سو نوانوي ۾ پنهنجي عبرت جي اک کي دنياوي نمائش گاه کان بند ڪيائون. آخري آرامگاه منڊوءَ ۾ اٿن.

شيخ ابوبزید ﷺ جي ياد ۾

پاڻ شيخ لشڪر محمد عارف جا فرزند هئا قدس سرهما. جيڪي صاحب سندن والد بزرگوار جي دعوت قبول ڪري آيا هئا جڏهن اُهي زندگي پوري ٿيڻ سبب هڪ هڪ ڪري واپس ابدي زندگيءَ ڏي موٽيا ۽ پيءُ جي جاءِ تي پاڻ جانشين ٿيا ته ان وقت جي حاڪم نوجوان پٽ جي حيثيت پيءُ کان گهٽ سمجهي امداد کي ضبط ڪيو. جيئن ته توڪل ۽ تسليم سندن خمير ۾ ڀريل هئي ان ڪري پاڻ پيشانيءَ تي ڪو پریشانيءَ جو نشان به اچڻ نه ڏنو ۽ لنگر تي ڪاڻڻ وارن لاءِ سندن دل ۾ ڪوبه فڪر جو غبار پيدا نه ٿيو. ان جي باوجود جو هڪ هڪ هفتي تائين کاڌو نه ملندو هو مگر عبادت جي طاقت زائل نه ٿيندي هئڻ. سندن خاندان تي هر طرف کان فقر چاهي ڪيتري ئي چڙهائي ڪئي ليڪن پاڻ پنهنجي خلوت خاني کان پير ٻاهر نه ڪڍيائون. مگر وصيت مطابق مسيح القلوب جي درس ۾ سج اڀرڻ کان اڳ روزانو پهچي فيض حاصل ڪندا

هئا. مطلب ته سلامتي سندن حصو هو. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته پاڻ مسيح القلوب سان گڏ سيد ابراهيم بڪري قدس سره جي خدمت ۾ وڃي رهيا هئا ته رستي ۾ هڪ خدمتگار گهر کان دل آزار خبر آندي ۽ واپس ٿيڻ لاءِ جلدي ڪيائين. پاڻ فرمايائون ته هڪ بزرگ جي ملاقات جي ارادي سان درست نيت مطابق هلي رهيو آهيان لهنذا رڪنچندس ڪونه ڇو ته شروع ڪيل ڪم پورو ڪرڻ کان اڳ نفس جي پڙڪاڻڻ سان ڪنهن ٻئي ڪم ۾ مشغول ٿيڻ صوفيءَ لاءِ نه ٿو سونهين. ٿوري زندگيءَ ۾ ئي پاڻ تمام گهڻو رباني عرفان حاصل ڪيو هئائون. هجري سنه نو سو نوانوي ۾ پاڻ جهان وارن کان دل ڪڍي ويا.

مخدوم نوح هالا ڪنڊي رحمته الله عليه (هالا) جي ياد ۾

پاڻ سنڌ جي بزرگ مشائخن مان آهن. مسيح القلوب کان روايت آهي ته شيخ يوسف رسمي علمن جي شروعات ۾ سندن هر درس هو. ۽ اُهي چوندا هئا ته کين هڪ دفعي جذب ٿيو ان کان پوءِ ڪجهه ڏينهن بعد سندن زبان ۾ ڳالهائڻ جي طاقت پيدا ٿي. ان جي باوجود جو علم نحو نه ڄاڻندا هئا مگر قرآن پاڪ جو تفسير پاڻ ڪيترن ئي طريقن سان بيان ڪندا هئا. سنڌ جا ۽ گهڻو ڪري نٿي جا عالم امتحان لاءِ اچي هر هڪ فن جا مشڪلات سندن سامهون پيش ڪندا هئا. پاڻ فوراً هڪ روشن جواب سان خدشات کي ختم ڪري ڇڏيندا هئا ۽ معترضن کي معتقد بنائي ڇڏيندا هئا. حڪيم عثمان بربڪائيءَ کان روايت آهي ته مان هڪ ڏينهن مخدوم جي خدمت ۾ ويس ۽ چاهيم ته علم جا ڪمالات حاصل ٿيڻ لاءِ دعا لاءِ عرض ڪيان. اڃا اها ڳالهه مون بيان ٿي ڪانه ڪئي ته پاڻ فرمايائون ته **وَ اتَّقُوا اللَّهَ يَعْظُمُ**. (الله کان ڊڄندو ره هو توکي علم نصيب ڪندو) ان ڏينهن کان منهنجو خوف ۽ علم ڏينهنون ڏينهن وڌندو ٿو رهي. ڪي چون ٿا ته قرآن جي معنيٰ جي تعليم کين الله جي طرف کان آهي. ۽ ڪن جو هي بيان آهي ته خضر عليه السلام کان اٿن. ۽ ڪي روايت ٿا ڪن ته هڪ بزرگ خراسان کان هن ڳوٺ ۾ آيو هو. ان جي تلقين سان ملين جو ڪجهه ملڻو هئڻ.

شيخ مبارڪ مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن حالات دل فريب ۽ صحبت خوش گوار هئي. آگري ۾ ڊولي ڪال دروازو ۽ ڪڪائين گهر ۾ مدت تائين گذاري ڇڏيائون. جيئن ته دل جي تعمير جو ڪم درپيش هئڻ ان ڪري پاڻ ٻئي طرف متوجہ نہ ٿيا. دنيا مان واپس وڃڻ بعد هاڻي قبر تي پڪين سرن جي هڪ عمارت ٺاهي وئي آهي.

سيد حبيب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن جذبو سلوڪ سان شامل هو ۽ مستي هوشياريءَ سان مليل هئڻ. لڪل واقعات ۽ حالات جو سندن بصيرت جي آئيني ۾ عڪس پوندو هو. دارالسلطنت آگري ۾ شاهه قلي خان محرم جو هڪ باغ آهي جيڪو دولت ۽ فقيرن جي محبت ۾ مشهور آهي. انهيءَ باغ جي پهلوءَ ۾ سندن گهر هو.

شيخ نظام مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ زماني وارن وانگر ڪانين ۽ رسيءَ جو هڪ وڏو ڇيرو ٺاهيو هو جنهن تي ڏهه ماڻهو آرام سان سمهي سگهن. پاڻ هميشه ان تي ويٺا هوندا هئا ۽ ان تان گهڻو ڪري هيٺ نه لهندا هئا. جيڪي ڪجهه سندن زبان مان نڪري ويندو هو اهو دير يا جلد ٿي ويندو هو. چون ٿا ته جنهن زماني ۾ شيخ ابوالفضل مبارڪ جي هوش ۽ عقل کي ڏينهن ڏينهن ترقي ٿيندي هئي. انهن ڏينهن ۾ عقلي ۽ نقلي علمن جي حاصل ڪرڻ ۾ پڻ اضافو ٿئي ٿو ۽ اڪيلائي ۽ آستانن جي حاضريءَ ۾ پاڻ ڪمال ڪوشش ورتائون. ان زماني ۾ جڏهن هو شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هو ته پاڻ وڏي آواز ۾ چوندا هئا ته اچو وزير چغتائي اچو. آخر شيخ ابوالفضل مبارڪ ٿوري ئي عرصي ۾ اڪبر بادشاهه جي خدمت مان وڌي عهدي تي سرفراز ٿيو ۽ بادشاهه جي هم نشيني جي خلعت پاتائين ۽ گهڻن صوبن جو جاگيردار ٿيو. شيخ ابوالفضل مبارڪ جو ننڍو ڀاءُ شيخ ابوالبرڪات مبارڪ آگري ۾ سندن قبر تي هڪ گنبد تعمير ڪرايو آهي. خدا تعاليٰ کيس جزائي خير عطا ڪري.

شيخ عبدالجليل ناگوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين ارادت ۽ خلافت چشتيه معينه سلسلي کان مليل هئي. سندن سکر سندن هوش تي غالب هو. جڏهن پاڻ هوش ۾ ايندا هئا ته پنهنجي سائين کي قيل و قال جي گفتار عالمن ۽ دانش خريدار جي طالبن سان نشست برخواست کان منع فرمائيندا هئا. جڏهن حالت هوش کان پوءِ وري استغراق جي حالت ڏي ايندا هئا ۽ ڪنهن به قسم جي ڳالهين جي گنجائش نه هوندي هئي ته سواءِ انهيءَ جي جو سڀني کي دعا ڪري بيخوديءَ ۾ محو ٿي وڃن پيو ڪو چارو ڪونه هو.

ملڪ محمود بياره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خانديس ملڪ جا وزير زاده هئا. ۽ سندن ڪري زماني جي فاضلن کي اعتبار حاصل هو. رباني ڪلام جو حفظ- عربي زبان ۽ فارسي عبارت جو علم- ماڻهن جي نالن جي ياداشت- طبيعت جي موزوني- سنجيدگي- ساهه جي پاسباني- جوهر شناسي ۽ اندروني صفائي هي سڀ صفتون سندن ذات ۾ ڪمال درجي تي پهتل هيون. فرمائيندا هئا ته جڏهن والد بزرگوار جن کي سفر جي واپسيءَ جي اجازت آئي ته وزارت مون کي ملي ۽ هي ڪم شروع کان ئي مون کي ڏکيو معلوم ٿيو ۽ ڇڏڻ جو خيال دل ۾ آيو. انهيءَ دوران هڪ ڏينهن شاه منصور مجذوب جي خدمت ۾ ويس ته شاه صاحب فرمايو ته محمود فارسي قرآن جيڪو تو هنن ڏينهن ۾ پهچايو آهي ڪٿي اچ. پاڻ چون ٿا ته مون انهن ڏينهن ۾ مولويءَ جي مثنوي خريد ڪئي هئي اها شاه صاحب جي خدمت ۾ ڪٿي ويس فرمايائون ته ڪول ۽ پڙهه- جڏهن چند بيت پڙهيم ته فرمايائون ته هميشه انهيءَ ڪتاب کي ساڻ رک تمام آسان طريقي سان منصب کان آزادي حاصل ٿيندي. مون شاه صاحب جي فرمائڻ تي گهڻي ڪوشش ڪئي ۽ جلد ئي ظاهري منصب کان دل هٽائي بيڪاري اختيار ڪيم. ان کان پوءِ شاه صاحب جي حڪم سان سيد عرب شاه بخاريءَ جي خدمت ۾ احمدآباد ويس ۽ انهن جي خدمت مان گهڻو فيض حاصل ڪيم. سيد عرب شاه بخاري قطب عالم بخاريءَ جا پوتا ۽ سجاده نشين آهن. انهن ئي ڏينهن ۾ حجاز جي سفر

جي سعادت حاصل ٿي ۽ حرمين شريفين زادهما الله شرفاً جي زيارت سان مشرف ٿيس. هن مبارڪ سفر جي سعادت کان پوءِ ڪجهه ڏينهن اجمير ۾ رهيس. انهن ڏينهن ۾ معين الاولياءَ جي روضي جو متولي به ٿي ويس. هتان هجري سنه نو سو پنجاسيءَ ۾ احمد آباد جي طرف منڊو (مانڊو) واري رستي کان ويس. ان وقت مصنف به سندن هٿ چمڻ جي سعادت حاصل ڪئي. چون ٿا ته کين سڀني ناليوارن سلسلن کان خلافت ۽ نسبت حاصل هئي خاص ڪري مغربي مشائخ ۽ بخاري سادات جي سلسلي سان استحڪام سان دل لڳل هئڻ هجري سنه هڪ هزار ۾ دائمي عالم ڏي هليا ويا. آخري آرامگاه احمد آباد اٿن.

مصرع: جمل ڪارش رابنا برعاقبت محمود باد -

سيد مصطفيٰ محبوب الله ﷺ جي ياد ۾

پاڻ سيد حسين چشتيءَ جي پوٽن مان آهن. هميشه قيمتي لباس پائيندا هئا. شيخ المشائخ جي پٽ ملڪ شير ٻڌايو ته هڪ رات عرس مبارڪ هو ان رات سيد حسين مون کي قطب زمان شيخ عبدالملڪ کي سڏي اچڻ لاءِ موڪليو. پر جيئن ته شيخ عبدالملڪ هڪ مرض ۾ مبتلا هئا ۽ رات هئي ان ڪري نه آيا ڇو ته اهڙيءَ بيماريءَ ۾ ڏينهن جو سڏائڻ ئي بهتر آهي ۽ جيڪڏهن رات جو سڏائڻ جو موقعو اچي ته سڏائڻ واري ۾ مردانگي هئڻ گهرجي. ملڪ صاحب پيغام سيد جي روبرو پيش ڪيو ته سيد ٿورو سوجي فرمايو ته ملڪ شير! وڃ ۽ ڇو ته جيڪو اشارو فرمايو ويو آهي ان جي مطابق سڏائڻ ٿو چاهيان. جڏهن شيخ عبدالملڪ جو هي جواب ٻڌو ته بنا دير جي عرس جي مجلس ۾ هلي آيا ۽ صبح تائين وجد ۽ سماع ۾ مصروف رهيا ۽ استنجا وغيره جي ڪابه ضرورت نه ٿي ۽ سيد کي فقير هڪ سو کان ڪجهه وڌيڪ رقم ڏني ۽ جنهن وقت مان نه هئس ته ٻيا خادم پهچائيندا هئا. مطلب ته پاڻ مٿي ذڪر ڪيل بيماري شيخ عبدالملڪ کان سلب ڪري ڇڏي ۽ پاڻ تي وٺي ڇڏيائون. مسيحاتي تصرف کي پاڻ منهنجي ايوبي ولايت سان ملائي ڇڏيائون. سندن آخري آرامگاه احمدآباد گجرات ۾ آهي. مصرع: وصل حق تا ابد بڪاش باد -

محمد نابلسي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

نابلس شام ملڪ جو هڪ ڳوٺ آهي هتان جي آب و هوا خوش گوار آهي. سياح هن زمين کي بهشت جي زمين چوندا آهن. هن ڳوٺ جا رهاڪو هن کي بهشت ئي سمجهندا آهن. آفاقي مسافر عارضي بهشت سمجهندا آهن ۽ جيڪي ماڻهو پري هئڻ سبب محروم آهن اهي به هن کي بهشت وانگر ئي مڃيندا آهن. پاڻ پنهنجي ولادت واري جاءِ تان هلي مصر پهتا هتي سعادت مند اولياءِ الله جي دوستي ۽ ڪشش جي سبب هن کي ئي وطن اختيار ڪيائون. پاڻ پنهنجي زندگيءَ جي هر سال کي عبادت لاءِ ٽن حصن ۾ تقسيم ڪندا هئا. چار مهينا درس ۾ گذاريندا هئا ۽ ٻيا چار مهينا حجاز جي سفر ۾ گذاريندا هئا ۽ باقي چار مهينا جهاد لاءِ اسڪندريه ۾ وڃي رهندا هئا. اهڙيءَ طرح پاڻ هوش سنڀالڻ واري وقت کان وٺي نفس جي واپسيءَ تائين عمل ڪندا رهيا.

شيخ قاسم رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ يوسف سنڌيءَ جا فرزند هئا ۽ شيخ طاهر محدث جا ننڍا ڀاءُ ۽ مسيح القلوب جا والد هئا. تقويٰ- توڪل ۽ تصرف هي سڀ سنيون وصفون سندن ذات ۾ موجود هيون. سندن پير شيخ بهاءُ الدين والد شيخ ڪبير آهن. جيڪي ڏهين صدي جي آخر ۾ شيخ الاسلام شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني جانشين هئا. مسيح القلوب (شيخ عيسيٰ سنڌي) بيان ٿا ڪن ته اڃا منهنجي هوش جو زمانو نه آيو هو جو سندن ساڻو منهنجي مٿي تان هٽايو ويو. مون پنهنجي والد بزرگوار جي ساٿين کان ٻڌو آهي ته توحيد داني- خداشناسي ۽ وحدت الوجود جي اعتراف جي باري ۾ ماڻهو سندن تعريف ڪندا هئا ۽ سندن گهڻيون ئي ڪرامتون ۽ آزاديءَ جون ڳالهيون بيان ڪندا هئا انهن کان علاوه هڪ واقعو مون کي ياد آهي ته هڪ ڏينهن منهنجي والده مڪرمه چاچي شيخ طاهر رح جي گهر وٺي هئي. چاچا سائينءَ جو گهر ٻن ٽن گهٽين کان پوءِ هو. والد صاحب جن به اوڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو ان ڪري مون گهر کي تالو لڳائڻ چاهيو. مگر پاڻ اجازت نه ڏنائون ۽ فرمايائون ته اهل حقيقت جو اهو

شيون نه آهي. اهو ٻڌي مان ائين ئي دروازي کي بغير تالي جي ڇڏي هليو ويس. الله تعاليٰ جو احسان آهي جو واپس اچي سڀني شين کي دستور موجب پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ڏنم. ۽ سندن توڪل جي ڪري ڪنهن به چور جو هٿ ڪنهن به شيءِ کي نه لڳو ۽ هاڻي هن زماني ۾ مون پنهنجي چاچي استاد کان ٻڌو. فرمائيندا هئا ته منهنجي ننڍي ڀاءُ شيخ قاسم رح جو مشرب صوفي هو ۽ سندن دل کي وڻندڙ ڳالهيون ۽ پسندیده ڪمن مان مقربين جون علامتون ظاهر هيون.

وڌيڪ مسيح القلوب رح جن چوندا هئا ته جڏهن اڪبر بادشاه مونکي منهنجي مرضيءَ جي خلاف ازلي مشيئت مطابق برهانپور کان دارالسلطنت آگري ۾ وٺي آيا ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون پنهنجي والد بزرگوار کي خواب ۾ ڏٺو پاڻ هڪ سنڌي زبان ۾ بيت پڙهيائون جنهن جو مطلب هي هو ته ”اي پٽ توکي لفظ ”لا“ سان وچ مان هٽائي نيست ڪري ڇڏيو. مگر تون اڃا تائين پنهنجي ذات ۾ هستي ٿور ڪين“. جڏهن بيدار ٿيس ته انهيءَ اشاري سان دل ۾ هي خيال پيدا ٿيو ته پنهنجي آزاد ٿيڻ لاءِ تفڪر جي ذريعي تدبيرون ڪڍي زبان سان بيان ڪرڻ سان فنا جو مطلب حاصل نه ٿو ٿئي بلڪ ائين ڪرڻ دراصل پنهنجو پاڻ کي تسليم ۽ رضا جي مرتبي کان شڪن ۽ شرڪ جي پستيءَ ۾ وجهڻ آهي. لهنذا اها ڳالهه ڇڏي ڏيڻ گهرجي. انهيءَ خيال جي بنياد تي مختلف قسمن جا خيالات دل مان دور ٿي ويا ۽ آرام ملي ويو. ۽ هڪ هفتي کان به گهٽ عرصي ۾ وطن ڏي اچڻ جي اجازت ملي وئي. هي بيشڪ سچ آهي ته حضرت يوسف عليه السلام جيڪا غير کان مدد گهري هئي اها قيد ۾ بيض سنين (ڪجهه سال) رهڻ جو سبب بني هئي.

شيخ ڀول مجذوب رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ذات ۾ ڪرامتن جي قوت حاصل هئي ۽ جذب الاهي به موجود هئ. ڪجهه سالن تائين مٽيءَ جي محل ۾ زمين جي هيٺان غار کوٽي ان جي مٿان ڪڪ پن رکي گذر ڪيائون (مٽيءَ جو محل آگري ۾ هڪ مشهور جاءِ آهي) هن وقت ان جاءِ تي هڪ عاليشان محل آهي.

سيد جمال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ شيخ ابراهيم ميان آبا جي مسجد ۾ مدرس هئا. وقت جا عابد ۽ زماني جا زاهد هئا. احيا العلوم ۽ عين العلم جي مطالعي سان خاص تعلق رکندا هئا. شيخ محي الدين عربيءَ جي تصنيفن تي سندن دل مائل نه ٿيندي هئي ليڪن انصاف کان ڪم وٺندي باطن ۾ انڪار نه ڪندا هئا. علم حديث سان گهڻي دل هئڻ. جڏهن شيخ طاهر يوسف برهانپور کي نوراني فرمايو ته سيد پنهنجي بزرگيءَ کي ڇڏي ڪجهه سالن تائين جيستائين زندگي باقي رهي پنهنجي مسجد کان هر روز شيخ جي درس ۾ پهچندا هئا. شيخ جو قيام سنڌي پوره ۾ هو جيڪا سيد جي مسجد کان هڪ ميل جي فاصلي تي هئي. صحيح بخاري شروع کان آخر تائين پڙهيائون. مولانا حافظ سنڌي ساڻن شريڪ ۽ ٻڌندڙ هو. جڏهن سندن زندگيءَ جو ورق ورايو ويو ته آخري آرامگاه شيخ ابراهيم عمر سنڌيءَ جي مقبري ۾ بنائي وئي.

مصرع: جمال حق فروع ديده اش باد-

شيخ الهداد مارهره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين هميشه تلاوت سان هڪ خاص تعلق هو. پاڻ هميشه توڪل-تسليم ۽ حق جي رضامنديءَ ۾ گذاريائون. چون ٿا ته جوانيءَ جي شروعات ۾ هڪ حسين ۽ جميل عورت سان دل لڳي وئڻ. چند سال نظر بازيءَ ۾ گذاريائون بعد ۾ شادي ڪيائون. مطلب ته هميشه ظاهري حسن تي نظر بازيءَ سان زندگي گذاريائون. ليڪن ظاهر ۾ جيڪو مشاهدي جو ذوق حاصل ٿيو هو اهو بصيرت جي ذريعي ٿيو هو.

شيخ محمود بنجاره رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ آگري جي ڳوٺ خوبان جا هئا. مبدءَ ۽ معاد جي سڃاڻپ ۾ سندن مرتبو مٿاهون هو. سندن ڪرامتن مان هڪ هيءَ به هئي ته ديوءَ يا پريءَ جو ڪنهن کي آسپب ٿيندو هو ته جڏهن سندن نالو ان جي آڏو ورتو ويندو هو يا

سندن هٿ مان گل وٺي وڃي ان کي سنگهاڻبو هو ته اهو شخص فوراً هوشيار ۽ تندرست ٿي پوندو هو ڇڻ ته سلیماني ولایت کين حاصل هئي.

شیخ عبدی ﷺ ساکن آگره جي یاد ۾

ڀاڻ عابد- متوڪل ۽ زماني جا عارف هئا. سردار پیغمبران علیہ السلام جن جي محفل میلاد ترتیب ڏیڻ ۾ استطاعت کان وڌیک کوشش ڪندا هئا ۽ عمدہ طریقی سان انجام ڏیندا هئا. غالباً سندن اخروي ڪشادگی انهيءَ ئي پسندیدہ ڪم جي ڪري حاصل ٿي هئن. اها ئي خدمت سندن بزرگیءَ جو سرمایو ۽ مخدومیءَ جو سبب بني هئي. هن ۾ ڪو شک نه آهي ته آنحضرت صلي الله عليه وسلم جن جي ذري جيتري محبت به آخرت ۾ سڄي اهل عالم جي چوٽڪاري لاءِ بس آهي.

شیخ شهاب الدین واصل ﷺ جي یاد ۾

ڀاڻ عالم باعمل ۽ حضوري رکندڙ ڪامل هئا. شیخ طاهر یوسف ۽ ان جي ڀاءُ شیخ طیب جڏهن انهن جي احوال جو درمیانو زمانو هو. منهاج العابدین سندن درس ۾ پوري ڪئي هئي ۽ سندن خدمت مان گهڻو ڪجهه فیض حاصل ڪيو هئائون. مسیح القلوب پنهنجي چاچي مڪرم شیخ طاهر جي حوالي سان بیان ڪيو آهي ته مان هڪ دعوت ۾ دسترخوان تي شیخ کان پري ويٺو هئس. ان وقت منهنجي دل ۾ آیو ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها جو مان شیخ جي پيالي ۾ شریڪ ٿيان ها. فوراً سندن خیال جي آئینی تي ان جو عڪس پيو ۽ مون کي اتان سڏي پنهنجي برابر جاءِ ڏنائون پوءِ منهنجي هيءَ خواهش ٿي ته شیخ هڪ لقمو پنهنجي هٿ سان مون کي ڏين. ڀاڻ ائين ئي ڪيائون ۽ مسکرایائون. انهيءَ قسم جون عجیب و غریب روایتون گجرات ۽ سنڌ وارن جي زبان تي آهن. سندن اولاد به بزرگیءَ جي لحاظ کان پنهنجي وڏن جي خانقاه آباد رکن ٿا. خدا ڪري آباد رهي.

شيخ عبدالملڪ جي ياد ۾

پاڻ وقت جا علامہ ۽ شيخ ابراهيم جا فرزند هئا. ڪيترن سالن تائين ظاهري علمن جو درس ڏنائون. همايون بادشاه جو زمانو هو. آخري ڏينهن تي به معمول مطابق درس ڏنائون ليڪن فرزندن ۽ طالب علمن کي فرمايائون ته جلدي نماز لاءِ اچو ڇنانجه حڪم جي تعميل ڪئي وئي. فرض کان فارغ ٿي سر سجدي ۾ رکيائون ۽ **وَأَعْبُدُ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ**. پڙهيائون ۽ ترجمي جو خاتمو آخري ساه سان گڏوگڏ ٿيو. آخري آرامگاه ڪالبيءَ ۾ والد بزرگوار جي گمنبد جي ٻاهران آهي.

مصرع: بادا نصيب سينئ او نور معرفت

شيخ الله بخش چشتي جي ياد ۾

سندن ابن ڏاڏن جو سلوڪ چشتيه سلسلي جي بيعت ۽ خلافت تي هو. مشيئت الاهيءَ کين شطاريه سلسلي ڏي ڇڪي حضرت غوث الرحمن جي تصرف ۾ ڏئي ڇڏي هئي. سندن فيض سان منزلون طئه ڪرڻ ۾ تيزي ۽ مقامات جي سير ۾ استغراق ايترو ته ٿيو جو مناظرو ڪرڻ ۽ قيل و قال جي درس مان دل هٽي وڻن، ۽ تحقيق جي طرف وڌڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو زماني وارن جي رسمن کان آزادي ملي وڻن.

چون ٿا ته جڏهن سماع ۾ محو ٿي ويندا هئا ته غوث الرحمن سندن هٿ پنهنجي هٿ تي رکي گهمندو هو. سوين قسمن جون نوازشون ۽ اڪرام ڪندا هئا. جيئن ته پاڻ مغلوب الحال گهڻو هئا. ان ڪري سندن وقت ۽ حالات گهڻو وجد ۽ تواجد، سُڪر ۽ بيخوديءَ ۾ گذرندا هئا. اگرچہ ملڪن ۾ اختلاف ڪري نقش ۽ صورت جي بندش ۾ هر جاءِ تي راڳ جو رنگ الڳ الڳ هوندو آهي ۽ صوفين مان اڪثر اهڙا آهن جو جيڪا روش سندن ملڪ ۾ معمول هوندي آهي انهيءَ هڪڙيءَ ئي روش جا عادي ٿي ٻين طريقن ڏي گهٽ مائل ٿيندا آهن. ليڪن کين سرود جي هر هڪ روش رقت ۽ شورش پيدا ڪري خوش وقت ڪندي هئي. سندن سماع ڪنهن طريقي کي ڇڏي ڪنهن خاص طرز سان خصوصيت نه رکندو هو. سندن فهم ۽ همٿ سماع ۽ سرود جي سڀني روشن تي

پهچي ويندي هئي ۽ سماع جي عين جوش ۾ جيڪا به ڳالهه خوشخبري يا ڊيچارڻ واري سندن زبان مبارڪ مان نڪرندي هئي اها جلد ئي ظاهر ٿي مشهور ٿي ويندي هئي.

چون ٿا ته گواليار ۾ هڪ ڏينهن شيخ نظام نارنوليءَ پنهنجي مجلس ۾ چيو هو ته رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ جي باوجود غيب جي خزانچيءَ انهيءَ دروازي جي ڪنجي اسان جي هٿ ۾ ڪانه ڏني جنهن جو ڪولڻ درويشيءَ جو مقصد آهي. پاڻ فرمايائون ته اي شيخ! انهيءَ دعويٰ جي دروازي جي ڪلڻ تي خاص ۽ عام سڄي جهان جو جهان تنهنجي بيعت جو طوق پنهنجي عقيدت جي گردنن ۾ وجهي انهيءَ ڳالهه تي ٻڌل آهي ته مذڪوره گرفت جي صورت قلب جي گوشي ۾ بند ڪئي وڃي.

چون ٿا ته جڏهن شيخ الله بخش جي ڪراڙپ جو زمانو آيو ته پاڻ قرآن جي حقيقت آموز تفسير ۽ صحيح حديثن جي شرح ڏي ڪامل متوجہ ٿي اهو شغل اختيار ڪيائون. ايتري قدر جو خاڪي جسر مان نڪري عالم ارواح ڏي ڪوچ ڪيائون. هي واقعو تاريخ ٻارهين ربيع الثاني هجري سنه نو سو ستر ۾ ٿيو.

مصرع: سخن او حديث تقدير ست

شيخ علي متقي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ حسام الدين جونپوريءَ جا فرزند آهن. خدا پرستي-پرهيزگاري ۽ نيڪوڪاري انهن سڀني صفتن ۾ سندن ذات کي فروغ هو. پاڻ ظاهري علمن ۾ ڪشف ۽ عرفان ۾ ولايت جي صاحب عالمن جو درجو رکندا هئا. هجري سنه نو سو ٽيونجاهه ۾ هند کان حرمين شريفين ڏي ڪوچ ڪيائون ۽ اُتي شيخ ابوالحسن بڪري شافعي مصري ۽ بين وڏن محدثن جي خدمت ۾ رهي سڀني صحيح حديثن جي ڪامل تصحيح ڪيائون ۽ گهڻن ئي استعداد رکندڙ ماڻهن کي فيض پهچائي استاديءَ جي مسند تي ويهاريائون ۽ حديث جي فن ۾ ماڻهن جي رهنمائيءَ لاءِ ڪيترائي فائديمند ڪتاب لکيائون. انهن مان هڪ سندن ڪتاب آهي جنهن ۾ هڪ لک حديثون لکيون اٿن ۽ شيخ جلال الدين سيوطيءَ جي ڪتاب جامع الصغير تي عمدي فهرست بابن جي ذريعي بنائي اٿن. سلوڪ

۽ تصوف ۾ به چند رسالا لکي جهان وارن لاءِ پنهنجي ڪمالات جو نمونو ڇڏيو اٿن. والد بزرگوار فرمائيندا هئا ته جڏهن پاڻ حجاز مقدس ڏي وڃي رهيا هئا ته مندو (مانڊوءَ) کي به سندن عبور ڪرڻ سان شرف حاصل ٿيو هو. پنهنجي والده جي بيماريءَ سبب ڪجهه ڏينهن بغير ارادي جي قيام ڪيائون. سندن فيض پهچائيندڙ خدمت ۾ معرفت جي ڳالهين جي بيان سان گهڻن ماڻهن کي فائدو پهتو. جڏهن پاڪ دامن مريضه (سندن والده) هن فاني جهان مان رحلت فرمائي ته پاڻ کين دفنائڻ بعد ٻئي ڏينهن روانه ٿي ويا ۽ موڪلائڻ وقت چئي ويا ته پٽر اهڙيءَ جاءِ تان نه کنيا وڃن جنهن ۾ ٻئي جي ملڪيت جو وهر هجي بلڪ رستن تي پيل پٽر وغيره جيڪي ملي وڃن کڻي مقبري ۾ استعمال ڪيا وڃن. پوءِ ائين ئي ڪيو ويو. پاڻ ذڪر- فڪر- شغل- مراقبو ۽ ٻين نفلي عبادتن ۾ ڪمال درجي جي پوشيدگي ڪندا هئا. انهيءَ بنياد تي ماڻهن سندن نسبت نقشبندي مشرب هئڻ جو قياس ڪيو آهي. هجري سنه نو سو پنجهتر ۾ جڏهن پاڻ مڪي معظمه ۾ هئا. کين سڏ ٿيو جنهن قبول فرمائي هن جهان جي قيد مان آزادي حاصل ڪيائون. گهڻي تعجب جي ڳالهه آهي ته کين سنت نبوي عليه السلام جي پيروي ۾ گهڻو اهمتار هو. انهيءَ ڪري الفاظ ”متابعت نبي 975 هـ“ شمار ۾ سندن رحلت جو سال برابر آهي. جيئن ته اُتان جا اشراف ۽ عالم کين پنهنجي شهر جو شيخ سمجهندا هئا. انڪري الفاظ ”شيخ مڪه 975 هـ“ به سندن وصال جي سال جي برابر ٿيو.

مصرع: پيرو خاص مصطفيٰ است علي

شيخ خواجه عالم رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ پيءُ جي طرف کان خواجه مودود چشتيءَ کي ۽ ماءُ جي طرف کان مخدوم شيخ جلال پاڻي پتيءَ کي پهچن ٿا. حضرت غوث الرحمن جا باخلاص مريد ۽ خاص خليفه هئا. سندن حالات جو ڪجهه بيان هيئن آهي ته جڏهن سيني جي عنصرِي طاق ۾ استعداد ۽ قابليت جي نور جو عڪس پيو ته پاڻ ديني علمن ۽ يقيني معارفن جي شاهراه ۾ هلڻ جو قدم استحڪام سان رکي علم جا چمڪدار جواهر پهچايائون ۽ ان کي طبيعت جي خزانچي جي تحويل ۾

رکيو. باقي زندگي عالم جي طالبن جي فيض رسانيءَ ۾ صرف ڪيائون خاتمر نبوت عليه السلام جن جي سنت جي پيرويءَ ۾ خوب مشق ڪيائون ۽ هميشه اسلام جي لشڪر سان گڏ ڪفارن جي مقابلي ۾ درست تيراندازيءَ جو امتحان مقبوليت سان ڏنائون. جڏهن فاني دنيا کي ڇڏي واپس ٿيڻ جو فرمان ملين ته پاڻ وقت جي عارف شيخ عبدالملڪ شطاري رحمہ ۽ قاضي عبدالقادر کي پنهنجي عيادت جي بهاني سان طلب ڪري کين چيائون ته نبين جي سردار عليهم السلام پنهنجي اصحابن ڪرام رضوان الله عليهم اجمعين سان تشریف فرما ٿي مون کي سڏيو اٿن. توهان ٻئي بزرگ آگاه ۽ گواه رهجو ته مان اسلام ۽ ايمان کي ناسوت جي صحرا جي لٿيرن جي لٽ مار کان بچائي صحيح سالر ملڪوت جي دارالسلام ڏي کڻي ٿو وڃا ۽ حڪم آهي ته منهنجي قبر بيربور ۾ ٺاهي وڃي.

شيخ جيوه رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو عبدالحی آهي. حضرت غوث الرحمن جا وڏا خلیفا آهن. هميشه رياضت جي گريبان ۾ منهن لکايو ۽ قناعت جي دامن ۾ پير سوڙها رهندا هئ. توکل-تسلیم-فقر-اڪيلائي-آزادي-بيخودي-حجري ۾ بند. هي ست مقام سندن دنياوي تجرید جا ست ٿميا هئا. جيستائين سندن نوراني جسم تي زندگيءَ جو چوغو چڙهيل هو ان وقت تائين پاڻ فتوحات قبول ڪرڻ لاءِ هٿ ڊگهو نه ڪيو. نذر نیاز وٺڻ جي عادت کان استغنا جي پيشانيءَ کي داغدار نه بنايائون ۽ نه ئي پنهنجي همت کي انهيءَ عادت جي رنگ ۾ رنگيائون.

شيخ داؤد شطاريءَ کان روايت آهي ته هڪ ڏينهن حضرت غوث الرحمن چانور ۽ ڪڻڪ وغيره سندن گهر وارن جي استعمال لاءِ موڪليا. پاڻ آهي نه ورتائون. حضرت غوث الرحمن فرمايو ته وري ڪٿي وڃو ۽ اهو چئوس ته پير جي موڪليل شيءِ نه وٺڻ ادب جي خلاف آهي. پاڻ جواب ۾ چيائون ته ڪنهن جي به هجي هي مرید جيوه معذور آهي- نه وٺندو- وري حضرت غوث الرحمن فرمايو ته هڪ دفعو وري ڪٿي وڃو جيڪڏهن نه وٺي ته کيس چئجو ته تنهنجي

پير چيو آهي ته خلافت جي دفتر تان تنهنجو نالو ڪاٽي ڇڏيندس پاڻ جواب ڏنائون ته پير جي رهنمائيءَ جي صدقي رد ٿيڻ جو خوف ۽ قبول ڪرڻ جي اميد جو نقش درويش جي خيالن تان بلڪل ڌوڃي چڪو آهي. ان ڪري هي پيغام به پاڻيءَ تي نقش آهي. جڏهن هي جواب حضرت غوث الرحمن جي خدمت ۾ عرض ڪيو ويو ته وڌيڪ رقت ۽ توحه جو باعث بنيو. حضرت غوث الرحمن بي اختيار پنهنجي خلوت خاني مان نڪري مريد وٽ آيا ۽ گهڻيون ئي نوازشون ۽ مهربانيون ڪيائون ۽ نهايت گرم جوشيءَ سان هر آغوش ٿي هيءَ خوشخبري ٻڌايائون ته عبدالحي استقامت ۽ ثابت قدميءَ جو منصب اڄ تنهنجي نالي تي مهر ۽ صحيح سان مڪمل ٿي ويو. هاڻي تون الاستقامت فوق الڪرامت جو علم طريقت نصب ڪري. **فَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتَ** (بيهي رهو جيئن حڪم ڪيا ويا آهيو) جو تاج پنهنجي عملن جي مٿي تي ۽ فقر جي سلطنت پنهنجي مٿان سمجھ.

چون ٿا ته جڏهن گواليار ۾ ماڻهن جي هجور جي ڪري سندن اوقات ۾ خرابيءَ جو نقصان پيدا ٿيو ته پاڻ هتان جلد ئي دهليءَ هليا ويا. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اُتي به اها ئي صورت پيش آئي ان ڪري اُتان به جلدي هليا ويا ۽ وڃي پاڻي پٽ ۾ ترسيا ليڪن هتي به اهائي آفت پيش آئي لهنذا هتان جي رهائش کان به دل برداشتہ ٿي پيا ۽ بدولي نالي ڳوٺ ۾ وڃي جمنا درياه جي ڪناري خداپرستيءَ لاءِ هڪ حجرو اختيار ڪيائون. پوءِ جيڪا ظاهري زندگي هئڻ ان کي ظاهري ۽ باطني طهارت ۾ صرف ڪري انهيءَ ئي پاڪ خاڪ ۾ گوشت نشين ٿي اُتي ئي پنهنجو آخري آرامگاه اختيار ڪيائون.

مصرع: باد خاڪ پاڪ اورشڪ بهشت

شيخ وجيه الدين احمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ نصرالله علويءَ جا فرزند هئا پيدائش ۽ آخري آرام ٻئي احمدآباد گجرات ۾ اٿن. پاڻ پنهنجن جهانن جا قطب- پنهنجن جهانن جي حقيقتن جا مرڪز حصولي ۽ حضوري علمن جا مالڪ- اڪتسابي ۽ وهبي فنن جا ڄاڻندڙ ڪتابي منقوش شين جي رمزن جا ڄاڻو ۽ لوح محفوظ جي اسرارن جا رازدار هئا. چون ٿا ته پاڻ علمي صورت مان نڪري هجري سنه نو سو ٻن ۾

عنصري صورت ۾ ولادت جي جلوي سان منور ٿيا. ولادت کان پوءِ پنجن سالن جي عمر کان ٽيڻيه سالن جي عمر تائين مختلف علمن جي حاصل ڪرڻ ۾ مشغول رهيا. ايسٽائين جو سٺ علمن کان به وڌيڪ کين حاصل ٿي ويا. جڏهن هن مجازي ڪثرت کان حقيقي وحدت گاه ڏي آخري سفر ڪيائون ته تاريخ اٿڻيه مهينو صفر ۽ هجري سنه نو سو ستاوي هو. ان وقت تائين پاڻ سڀني علمن جي درس ڏيڻ ۾ مشغول رهيا ۽ الله تعاليٰ جل شانہ جون بخششون سندن شامل حال رهيون. هن باهت سال جي مدت ۾ سندن فيض جي بدولت ڪيترن ئي استعداد جي صاحبن شاگرديءَ مان استاديءَ جي خلعت پاتي. گهڻن بلند همت صوفين سندن دلنشين تلقين سان خلافت جا خرڻا حاصل ڪيا.

مولانا عالم گلبهاري پنهنجي تذڪري ۾ لکي ٿو ته هجري سنه نو سو ٽياسي هو جو مون وڃيه الحق جي خانقاه ۾ اچي مريدن وانگر فيض حاصل ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو هو. پاڻ فرمايائون ته توکي ظاهري علم ڪامل طريقي سان حاصل آهي ان ڪري تون ٻين کان وڌيڪ حاصل ڪرڻ جو محتاج نه آهين پنهنجي معلومات کي ڪم ۾ آڻڻ گهرجي. مون عرض ڪيو ته انهيءَ مقصد کان سواءِ ڪنهن شغل جي آرزو آهي. پاڻ فرمايائون ته ان کان وڌيڪ ڇا بهتر آهي جو باطني سعادت جا اسباب به هٿ اچي وڃن. مطلب ته پاڻ موقعو ڏسي هي فرمايائون ته ”جن مقدمات تي الاهي حقائق ۽ ڪشف موقوف آهي انهن مقدمات جي حاصل ڪرڻ جو شوق منهنجي دل ۾ به انوقت پيدا ٿيو هو جڏهن مان درس تدريس ۾ مشغول هئس. اوچتو ايزدي مشيئت جنهن جي هر هڪ مقدر شيءِ ۾ سو سو نڪتا آهن، حضرت غوث الرحمن کي گواليار کان گجرات ڏي چڪي آئي ۽ اها صورت مونکي حضرت غوث الرحمن جي قدم بوسيءَ جي شرف حاصل ڪرڻ جو باعث بني. تمام ٿوري وقت ۾ سندن ڪيميائي پرورش جي ذريعي منهنجو اسلام تامي وانگر ڪندن سون بنجي ويو. رسمي عقيدن جي قيد مان نڪري حقيقي ايمان جي بهشت ۾ سير ڪرڻ لڳس ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خلافت مطلق جي خلعت پائي سرفراز ٿيس ۽ حاصل ڪيم جيڪي ڪجهه مون وٽ نه هو.

خاص مسيح الاولياء جي خط جي مضمون مان به هڪ شڪل سندن ڪرامت جي ظاهر ٿئي ٿي. ان واقعي جو بيان هن طرح آهي ته هڪ ڏينهن خواجه

عبدالشهيد جي هڪ مريد وجيه الحق جي خدمت ۾ هيءَ ماجرا عرض ڪئي وئي ته فقير پنهنجي وطن ۾ هڪ سخت مرض ۾ مبتلا هو ايتريقدر جو ماڻهن ۾ صحتمند ٿيڻ کان مايوسي اچي وئي. خير- مان پير جي اجازت سان پير جي آستاني تي وڃي ڪريس. انهيءَ خيال سان ته هن جاءِ تي موجود هئڻ جيڪڏهن زندگي آهي ته جلد تندرست ٿيڻ جو سبب آهي ۽ جي موت آيو ته به بيشڪ آسائش جو باعث ٿيندو. ڪجهه دير سان هڪ ڏينهن پير مراقبي لاءِ گوڏن تي سر رکيو ته ٿوري دير کان پوءِ هڪ نوراني شخص اهڙي لباس ۾ جيڪو اسان جي ملڪ جي لحاظ کان اڻ واقف هو. حجري ۾ آيو. ٿوري دير کان پوءِ پير صاحب هن فقير کي به حجري ۾ سڏايو. ان آيل نوراني شخص پاڻيءَ تي دم ڪري بيمار لاءِ شفا جو شربت ٺاهيو. فوراً مون کي صحت جا آثار جسر ۾ معلوم ٿيڻ لڳا. انوقت اهو مسيحا حجري مان نڪتو ۽ منهنجي اکين کان سندن مبارڪ چهرو غائب ٿي ويو. مون پير صاحب کان معلوم ڪيو ته هن بزرگ جو نالو ڇا آهي جيڪو مسيحا مشرب آهي ۽ سندن رهائش ڪٿي آهي. فرمايائون ته سندن نالو وجيه احمد ۽ رهائش احمد آباد گجرات ۾ اٿن ۽ هن زماني ۾ اسر "المحي" جا مظهر پاڻ ئي آهن. جڏهن منهنجي نظر تنهنجي بيماري جي شدت تي پئي ته نااميديءَ جو اثر دل تي محسوس ٿيو علاج لاءِ محبت پيدا ٿي لهنذا ضرورت محسوس ڪندي مون کين عرض ڪيو ان کان پوءِ تو پاڻ ڏٺو جيڪي ڪجهه ٿيو ۽ معلوم ٿي ويو جو ڪجهه پيش آيو. جڏهن پير جي زبان سان مون هيءَ ماجرا ٻڌي ته پوءِ پير جي اجازت سان ان ملڪ ڏي سفر لاءِ روانو ٿيس طلب ۽ ارادت سچي هئي ان جي برڪت سان قدم بوسيءَ جي سعادت نصيب ٿي ۽ الحمد لله مون حاصل ڪيو جيڪي چاهيم پئي.

شاهه شيخ جو هڪ مريد شيخو نالي سان ڪپرڻج ڳوٺ ۾ رهندو هو ۽ احمد آباد جي سِير لاءِ ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو. هڪ دفعي سندن دل ۾ اها ڳالهه آئي ته هن شهر ۾ اچڻ ۽ وجيه الحق جي خدمت ۾ حاضري ڏيڻ کان سواءِ واپس وڃڻ سعادت منديءَ جي نشاني نه آهي. انهيءَ بنياد تي ملاقات جو ارادو ڪري اهڙي وقت پهتو جو شيخ طالب علمن جي درس مان فارغ ٿي گهر هليا ويا هئا. جڏهن کين اطلاع مليو ته فلاڻو درويش دروازي تي قدس بوسيءَ لاءِ بيٺو آهي ته گهر کان ٻاهر نڪري آيا. مصافحي کانپوءِ زيارت ڪندڙ آرزو

ڪئي ته ملاقات جو اثر ظاهر ٿيڻ ڪيئي. پاڻ فرمايائون ته شيخو! مون ڏي نهار پوءِ پڇائون ته فقير جي صورت مان ڪنهن جي صورت توکي نظر اچي ٿي؟ عرض ڪيائين ته حضرت غوث الرحمن جو حليو مبارڪ ٿو نظر اچي. وري فرمايائون ته ٻيهر ڏس. هاڻي ڪنهن جي شڪل درويش جي صورت مان ظاهر ٿي رهي آهي. عرض ڪيائين ته حضرت خاتم النبيين عليه الصلوة والسلام جن جو باڪمال جمال ظاهر آهي. وري ٽيون دفعو فرمايائون ته ٿورو ترسي وري ڏس ۽ هاڻي ٻڌاءِ ته ڪنهن جي تجلي آهي ۽ ڇا آهي؟ زيارت ڪندڙ سبحان الله چئي ان وقت سر سجدي ۾ رکيو ۽ چيائين ”جامي“.

سيد خواجہ عالم جي گذارش به بلڪل انهيءَ گذريل بيان وانگر آهي. ان جي ڪيفيت هن طرح آهي ته سيد خواجہ عالم اڪبر بادشاه جي وڏن اميرن مان هو آخرڪار سڀني عهدن ۽ دولت تان هٽ ڪري لت هڻي فقر جي توڪل ۾ اچي ويا ۽ پير جي تلاش ۾ سفر شروع ڪيائون. جڏهن پاڻ احمد آباد گجرات ۾ آيا ته وجيه الحق جي خدمت ۾ حاضر ٿي شغل ۽ ذڪر جي تلقين لاءِ عرض ڪيائون پاڻ ارشاد جي هر هڪ باب جي متعلق جيڪو به فصل بيان فرمائيندا هئا ان جي جواب ۾ سيد خواجہ عرض ڪندو هو ته ڪا بهي ڳالهه فرمايو ڇو ته اهو مرشدن جي مدد سان عمل ڪري چڪو آهيان. ان تي فرمايائون ته سڀاڻي درويش کي درس ڏيڻ مهل اچي مشاهدو ڪجانءِ. خير- حڪم جي تعميل ڪئي وئي ۽ اهوئي ڪجهه نظر آيو جيڪو پهرئين شخص ڏٺو هو. چون ٿا ته هي ٻئي شخص انهيءَ مشاهدي جي بدولت پنهنجي مقصد کي پهتا.

شيخ عثمان بن شاه منجهن سارنگ پوري مالويءَ کان روايت آهي ته هڪ ڏينهن منور ابن شيخ عبدالمجيد لاهوريءَ بيان ڪيو ته وجيه المته دورانديش ۽ بلند نظر نقطه دانن جي نظر ۾ علميت جي ڪمال جو رنگ ڪونه ٿا رکن. راويءَ جواب ڏنو ته بزرگوار جو انداز تعليقات جي لکڻ ۾ هن طرف همت کي صرف ڪرڻ نه آهي ته دقت ۽ عميق نظريءَ سان ڪو ڪم ڪري سگهن جي پائي کي اڇو ڪيو وڃي. بلڪ سندن طبيعت ۽ همت کي جيڪو منظور آهي اها اها ڳالهه آهي ته جڏهن عبارت جي دشواري شرحن ۽ متن ۾ طالب جي نظر ۾ نه اچي ته پاڻ آسان تحرير ۽ ترڪيب سان انهيءَ نقاب کي طالب جي نظر جي سامهون ڪڍي ڇڏن. حالانڪ هي جواب واقعي جي لحاظ سان موافق آهي

ليڪن اعتراض ڪرڻ واري ان کي اهميت نه ڏني. اتفاقاً چند ڏينهن کان پوءِ درس جي وقت هڪ شرح جي عبارت تي نظر پئي ۽ ان جي حل ڪرڻ جي طاقت شيخ منور پنهنجي خيال ۾ بلڪ ڪنهن به حاشيه لکندڙ جي عبارت ۾ نه ڏني. لاچار ٿي وڃي الملت جي حاشيه ڏي رخ ڪيائين ۽ ٿوري توجه سان اهو مسئلو حل ٿي ويو ۽ انهيءَ واقعي کي شيخ منور حاشيه لکندڙ جي ڪرامت سمجهو ۽ گلزار ابرار جي لکندڙ توجه ڪرڻ واري کي به ڪرامت جو صاحب سمجهو آهي.

شيخ عبدالقادر بغداديءَ رحمته الله عليه جن چون ٿا ته پاڻ شاديءَ واري رات پنهنجي ڪنوار جي گهر ماڻهن جي ميڙ سان گڏ ويا هئا جيئن رسم آهي. صبح جي وقت دستور مطابق گهوٽ ۽ ڪنوار کي ويس وڳا پارائي هڪ سينگاريل تخت تي ويهاريو آهي ۽ ڪجهه رسمون عمل ۾ اينديون آهن پر پاڻ ان وقت مدرسي ڏي هليا ويا. ماڻهو هن رسم کي پوري ڪرڻ لاءِ کين ڳوليندا رهيا. سندن والد بزرگوار فرمايو ته وڃي الحق کي علم حاصل ڪرڻ جو شوق آهي انڪري مدرسي ۾ هوندو اتان سڏايو وڃي. هن واقعي کي وڃي الحق علم جي مطالعي ۽ تحصيل جي ترغيب واسطي پنهنجي پٽن ۽ شاگردن جي روبرو ڪيترا دفعا بيان ڪندا هئا.

هڪ ڏينهن درس جي دوران هڪ طالب العلم ان وقت جي هڪ جاگيردار جو حال بيان ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هن جي تنگ دلي ۽ بخل وغيره جو ذڪر ڪيو. پاڻ فرمايائون ته هن جي اها صفت سڀني ماڻهن لاءِ عام طرح ۽ خدا پرستن واسطي خاص طرح سني آهي ڇو ته هو انهيءَ صفت جي ذريعي دلين جي طمع-طلب ۽ خواهش کان محافظت ٿو ڪري. هي بلڪل سچ آهي.

هي تفصيل سندن تصنيفات جي آهي. حاشيه فوائد ضيائيه- شرح ارشاد قاضي- شرح ابليات منهل دما ميني علم نحو ۾- حاشيه مطول و مختصر تلخيص علم معانيءَ ۾- حاشيه عضدي و تلويح و بزودي اصول فقہ ۾- حاشيه شرح تجريد و اصفحاني- محقق دوانيءَ جي قديم حاشيه تي حاشيه علم ڪلام ۾- حاشيه بيضاوي علم تفسير ۾، حاشيه شرح وقايه و هدايه فروع فقہ ۾- حاشيه قطبي شرح شمسие فن منطق ۾- حاشيه شرح ڪلمتہ العين مرگ چنگي فن حڪمت ۾- شرح نجنه الفكر اصول حديث ۾- شرح جام جهان نما و ڪليد مخازن غوث الاولياو رساله حقيقت محمدية بيان تصوف ۾ علي صاحبها افضل الصلوة واتهما.

قاضي جلال الدين ملتاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ هندستان جي نامور عالمن مان آهن. ڪجهه وقت شيخ وڃيہ الدين احمد علوي احمد آباديءَ جي درس ۾ ويهي علم حاصل ڪيائون ۽ ان سان گڏوگڏ فقر ۽ تصوف جي چاشني پڻ چڪيائون. پوءِ ڪيترن سالن تائين دارالسلطنت آگري ۾ خاموشيءَ سان گوشي نشيني اختيار ڪري توڪل ۾ وقت گذاريائون. ان کان پوءِ معمولي قسم جي تجارت ڪري ضروريات زندگي پوريون ڪندا رهيا. پوءِ علم جي برڪت سان درس ڏيڻ شروع ڪيائون. گروهن جا گروه عجمي ۽ هندي ماڻهن سان خدمت ۾ رهي علم ۽ فن حاصل ڪري عقل فھر کي تازگي پهچايائون. قاضي ڪمال الدين يعقوب، فقہ جي اصول ۽ فروع ۾ ان زماني ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا ۽ ڪيترن سالن تائين اڪبر بادشاه جي لشڪر جا قاضي پڻ هئا پوءِ جڏهن کين هٽايو ويو ته لشڪر جي قضا جو عهدو قاضي جلال الدين ملتاني رح جي نالي ٿيو. ڪافي عرصي تائين زماني جي گردش شريعت جي طريقي تي رهي پر جڏهن ظاهري عالم ۽ فاضل خود نمائي لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ لڳا ته ڪجهه ٻئي قسم جون ڳالهيون ٿيڻ لڳيون. فقہ ۽ اجتھاد جا اختلافات ۽ پاڻ ۾ جھڳڙا علي لافلان پيدا ٿيا. اقتدار جي مالڪن اختلافات ۽ باهمي جھڳڙن جي اصليت ڏي توجہ نہ ڏنو بلڪ شڪ ڏي خيال ڊوڙائي مذاڪرات ۽ صلح ڪُل جو طريقو اختيار ڪيو جيڪو اهل فنا وٽ بادشاهن جو اصل طريقو آهي ليڪن انهيءَ طريقي کي ڪرسيءَ تي وهڻ نصيب نہ ٿيو انهيءَ سبب ڪري ڪجهه تعصب سان پريل عالمن جي صحبت جي بدمزگيءَ جي شربت پيئڻ پين يعني سلطان پنهنجي راءِ سان انهن گروهن کي جدا جدا طرفن ڏي ڪري ملازمت کان منتشر ڪري ڇڏيو. هن ۾ شڪ ناهي ته سلطنت جي ڪنوار جي ڳچيءَ ۾ موتين جو هار هو جنهن کي ڪاوڙ ۾ اچي نادانيءَ جي هٿن ٽوڙي موتين جي هڪ هڪ داڻي کي الڳ الڳ ڪري ڇڏيو. مطلب ته انهيءَ ڪري سندن روانگي بيجاپور دکن جي طرف ٿي پاڻ ڪافي عرصي تائين ان جاءِ تي گذاريو ان صوبي جو حاڪم سندن حد کان وڌيڪ عزت ۽ احترام ڪيو. هجري سنہ نو سو نوانوي ۾ سندن زندگيءَ جو وقت پورو ٿيو. آخري آرامگاهہ اُتي ئي اٿن.

قاضي صدرالدين لاهوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي وقت جي فقه جي وڏن بزرگ عالمن مان هئا نقلي علم ۽
 كشف علم جي حقيقتن مان گهڻو ڪجهه ياد هئڻ. صوفين جي گروه سان
 محبت ۽ اخلاص سان رهندا هئا. خاص ڪري شيخ موسيٰ حداد (لوهار)
 لاهوريءَ جي صحبت ۾ ويهي گهڻو فيض حاصل ڪيو هئائون ۽ طريقت جو
 سلوڪ رکيو هئائون. شيخ موسيٰ حداد هوش وارو مجنون ۽ پنهنجي وقت جي
 خاص ۽ عام ۾ مقبول هو. شهر جا بزرگ ڪي ته سندن باري ۾ نيڪيءَ جو
 گمان رکندا هئا ۽ ڪي وري اجايا بهتان هڻندا هئا. ليڪن پهريون گروه ظاهري
 طرح صحيح ٿو معلوم ٿئي ۽ ٻئي گروه جي سچائيءَ ڳولڻ ڏکي لڳي ٿي. وقت
 جي حاڪم اڪبر بادشاه جي حڪم سان هجري سنه نو سو چهاڙهيءَ ۾ لاهور
 کان سندن قضا جو عهدو گجرات ڏي منتقل ڪيو ويو. پاڻ مقرر ٿيل منزل ڏي
 وڃي رهيا هئا ته مندو (ماندو) جي رستي کان گذر ٿين. مصنف به سندن ديدار
 ڪيو هو. هڪ ڏينهن قاضي صدرالدين- عارف سيد احمد قادري ابن سيد
 اسماعيل جي خدمت ۾ شيخ محمود ابن جلال شطاري- شيخ امان الله قريشي ۽
 فقير غوثي حسن سان ڪجهه راز جون ڳالهيون ڪري رهيا هئا ته انهيءَ دوران
 قاضي صاحب روئڻ شروع ڪيو ۽ اکين مان ڳوڙها وهڻ لڳا. اُتي جيڪي ماڻهو
 ويٺا هئا انهن انهيءَ رڻ کي الاهي جذب تصور ڪيو جڏهن جوش ٿڌو ٿيو ته
 پاڻ چوڻ لڳا ته وطن جي ياد ۽ ان جي الفت اکين مان ڳوڙها ڪڍي ڇڏيا. هي
 ٻڌي ٻڌڻ وارن کي حيرت ٿي ڇو ته پاڻ باوقار ۽ فضيلت وارا پير ۽ معزز مهمان
 هئا لهندا زبان سان نصيحت ڪرڻ جو موقعو نه هو. ٻئي ڪنهن طريقي سان
 طبيعت ڳوارا نه ڪيو. لاچار صبح جي وقت بحڪم سَيَرُوا فِي الْأَرْضِ كَيْفَ كَانَ
 عَاقِبَتَهُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ. مندوءَ جون عاليشان عمارتن جي پسنديدگي ۽
 فراوانيءَ ۾ سڄي هند ۾ اڪيلو آهي. جڏهن سندن نظر بلند ۽ خوبصورت
 محلاتن ۽ وڏن دالائن تي پئي ته دل تي هڪ عبرت جو اثر ٿين ۽ پنهنجي گهرن
 جي ياد نڪري وڃن. مسڪرائيندي چيائون ته هن قسم جون جيڪي اسان شيون
 ڇڏيون آهي هنن محلات جي ٺاهڻ جي قيمت جي برابر نه هيون. پوءِ چيائون ته
 اها ڳالهه بلڪل سچ آهي ته جيڪي نڪتہ آفرين دانشمند هوندا آهن اهي

دوستن جي غم وقت اهڙين ئي نصيحتن سان ٽيڪو ڏئي نڪاڻي لڳائيندا آهن. ٻئي ڏينهن جاڏي وڃڻ وارا هئا هليا ويا. ٽن سالن تائين قضا جي عهدي تي ڪم ڪيائون ۽ جڏهن سندن عمر ستر سال کان مٿي ٿي ته تاريخ پندرهن رمضان المبارڪ هجري سنه نو سو نووي ۾ سج لهڻ وقت قضا اچي وئي ۽ سندن زندگيءَ جو سج لهي ويو. چون ٿا ته غسل وقت جڏهن سندن جسم شريف کي پلٽائڻ جي ضرورت پوندي هئي ته پاڻ خود ئي هڪ پهلوءَ کان ٻئي پهلوءَ ڏي ڦري ويندا هئا ۽ شرمگاهه کي پنهنجي هٿن سان ڍڪڻ پيا هيءَ حالت سندن فرزند قاضي محمد جي ذريعي ماڻهن کي ٻڌائي وئي. قاضي محمد سڀني علمن ۽ فنن فقر ۽ فنا جي سڀني ڳالهين ۾ ۽ سلوڪ ۽ تصوف ۾ ڪامل آهن.

ملڪ شير خلوتي^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ شيخ المشائخ جا فرزند ۽ شيخ بهاء الدين ذڪريا جي پوٽن مان آهن. سيد مصطفيٰ چشتي رح جن جا مريد هئا. ولادت جي جاءِ احمد آباد گجرات آخري آرامگاهه ڳوٺ بودور اٿن. جيڪو خاندیس جي علائقي ۾ آهي. پاڻ درويشيءَ کي سپاهيان لباس ۾ لڪائي رکندا هئا. ليڪن پهريائين مهائون ڪندا هئا ته سڀني رسمن کان آزاد رهندس. ٻين سپاهين وانگر هر روز سلام ڪرڻ کونه ايندس. بلڪ جڏهن لشڪر جو سردار شڪار لاءِ يا لڙائيءَ لاءِ يا ڳوٺ ۽ ملڪ ڏسڻ لاءِ سوار ٿيندو هو ان وقت پاڻ به گڏ هوندا هئا. انهن وقتن کان سواءِ باقي وقت پاڻ باطن جي صفائي ۽ ظاهري اطاعت ۾ مشغول رهندا هئا. وقت جي مشائخن جي رحمني برڪتن سان معرفت تي معرفت وڌائيندا ويندا هئا. طريقت جي سالڪن کي منزلن جون رسمون ۽ علامتن جي تعليم ڏيندا هئا. ان طرح پنهنجو قيمتي وقت معمور ڪندا هئا. سڄو ڏينهن ۽ رات نفل نمازن ۽ نبي عليه السلام جن تي درود پاڪ موڪلڻ سان گذاريندا هئا. ڏهين صديءَ جي گهڻن مشائخن جي صحبت مان فيض حاصل ڪيائون. ۽ شيخ بدھا چشتيءَ جي خدمت سان خاص طريقت جو علم حاصل ڪيائون. ۽ انهن جي ئي ارشاد سان منزلن ۽ مقامات تي پهتا. هجري سنه نو سو پياسيءَ ۾ گجرات کان خاندیس آيا. ڪجهه ڏينهن هن ملڪ جي وڏن اميرن جي نوڪريءَ

۾ بسر ڪيائون. جڏهن سندن بزرگي ۽ آزاديءَ جي شهرت عادل شاه فاروقي وٽ پهتي ته هن حڪم فرمايو ته لشڪر جو سردار سندن هن نسبت جي شرف مان سعادت حاصل ڪري. ملڪ به لشڪر جي سردار جو عرض قبول فرمايو. هجري سنه هڪ هزار چار ۾ جڏهن عادل شاه شهزادي شاه مراد لاءِ دڪن جي لڙائيءَ تي ويو ته پاڻ گڏ نه وڃي سگهيا. نوڪري ڇڏي ڏنائون ۽ ظاهري چاڪريءَ کان دل برداشتہ ٿي ڳوٺ بودزر جي هڪ گوشتي ۾ ويهي رهيا ۽ هجري سنه هڪ هزار پنج جي وچ ۾ ملڪ الملڪ جي سڏ تي اصل ملڪ ڏي روانہ ٿيا.

مصرع: نزہت کـ وصل باد جانش

شيخ عبدالغفور رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ داؤد ابن خان قادري جا فرزند هئا ۽ شيخ راجي محمد قادري اُڃيني جا پائينٽا هئا. ڄمڻ جي جاءِ بياض اتن جيڪو هڪ ڳوٺ آهي سرڪار سلطان پور جو. پاڻ ظاهري ۽ باطني ٻئي علم پنهنجي ڏاڏي کان حاصل ڪيائون. گهڻن ئي وقت جي مشائخن جي خدمت سان فيض حاصل ڪيائون. قرآن جا حافظ هئا. قرآن جي مشڪلات کي تفسيرن جي ذريعي حل ڪيو هئائون. بيان به خوب زبان تي هئڻ. هر سال رمضان شريف ۾ هڪ قرآن پاڪ جو نسخو پاڻ لکي قرآن خوان درويش کي ڏيندا هئا. ماڻهن جي ڪمن ۾ مدد ڪري پورو ڪندا هئا. گهڻو وقت مجبور انسانن جي ڪمن ۾ ڏيندا هئا. هڪ دفعي حرمين شريفين زادهما الله شرفاً جو طواف ڪري واپس آيا ۽ ان کان پوءِ پشيمان رهڻ لڳا وري ٻيهر وڃڻ جي خواهش دل مان نه نڪتن. سفر لاءِ سامان به تيار ڪيائون ليڪن وڃي نه سگهيا. هجري سنه هڪ هزار پنج يا ڇهه ۾ ظاهري ڪعبي کان معنوي قبلي ڏي متوجہ ٿي ويا. سندن آرامگاه ڪوه جي ڪناري تي مسجد جي اڱڻ ۾ اتن جيڪا اُڃين جي مشرق طرف سندن ئي ٺهرايل آهي. جيڪا نور مسجد مشهور آهي.

شيخ زين الدين پور شيخ منور رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

والد بزرگوار جي پيرويءَ جو خيال هر وقت رهندو هئڻ. ظاهري ۽ باطني

طرح والد صاحب جي نقش قدم کان سواءِ ڪنهن طرف به قدم نه وڌايائون. رسمي علم گهڻي ڀاڱي قاضي جلال الدين ملتانيءَ کان حاصل ڪيائون ۽ ڪجهه مُلا مقيم وٽان به حاصل ڪيائون. سندن ظاهري آرائش ڪامل طور تي هئي ۽ پنهنجي تنگ گوشتي کي ڇڏي ڪنهن دولت مند جي وسيع دولت خاني ڏي وڃڻ جو گهٽ اتفاق ٿيو هئڻ. عام طرح درويشن جي خدمت ڪندا هئا. دلين تي غبار چڙهڻ کان محفوظ رکڻ لاءِ گهڻا طريقا اختيار ڪندا هئا. ان ڪري ئي ڪنهن جي دل کي نه ستائيندا هئا. 17 رمضان المبارڪ سنه هڪ هزار پنج تي حقيقي معنوي سفر ڏي هليا ويا. آخري آرامگاهه آگري ۾ اٿن.

شيخ عبدالرحيم ڪپرنجي گجراتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هي ڳوٺ احمد آباد کان پنج ڪوه پري آهي. پاڻ اُتان هلي اچي برهانپور کان هڪ ڪوه جي فاصلي تي درياه جي ڪناري حجرو پسند فرمايائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ علي عادل شاھ فاروقي صوبي خاندیس جي حڪمران ان جاءِ تي هڪ جامع مسجد هڪ وڏي سراءِ ٺهرائي هڪ شهر آباد ڪيو ۽ ان جو نالو عادل پور رکيائين. ۽ شيخ عبدالرحيم رح جو حجرو جامع مسجد سان لڳ واقع ٿيو. ان ۾ شڪ نه آهي ته پاڻ هڪ شخص هئا، فارغ البالي ۽ آزاديءَ ۾ همت ۽ توڪل گذار سندن ارادت جو پير معلوم نه ٿي سگهيو ليڪن طريقت ۾ سندن مرشد شيخ ابراهيم قاري سنڌي آهن جن جو لقب لاهوتي مرغ آهي هڪ ڏينهن پاڻ مسيح القلوب جي قطبيت جي خوشخبري ماڻهن کي ڏنائون ۽ چيائون ته مونکي خواب جي حالت ۾ اها خبر ڏني وئي آهي. سندن رحلت سنه هڪ هزار پنج ۾ ٿي ۽ انهيءَ ئي حجري جي اندر سندن قبر ٺاهي وئي.

سيد حسين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت سون پٽ ۾ ٿي. سندن زبان رسمي علم سان ۽ سندن دل خداطلبيءَ جي شوق سان تونگر هئي. رهنما پير جي تلاش ۾ پنهنجي وطن مان دلبرداشت ٿي جهنگلن ۾ ڦرندا رهيا. تقدير الاهيءَ سان اجمير شريف ڏي ڇڪجي آيا ۽ خواجہ عمر بالحيءَ جي خدمت حاصل ٿين. خواجہ صاحب به ڄڻ

تہ سندن اچڻ جا منتظر هئا. فرمايائون تہ توکي منهنجي فرزنديءَ لاءِ موکليو ويو آهي. اچڻ واري به انهيءَ ڳالهه کي خوشيءَ سان قبول ڪيو. قصو ڪوتاهه خواجہ صاحب کين مريد ڪري پنهنجي هڪ عزيز جي نياڻيءَ سان سندن نڪاح ڪيو ۽ خرقو مبارڪ عطا ڪري طريقت جي سجاهه تي وهاريائون. شيخ گدائي پاڻي پتيءَ کان روايت آهي تہ خواجہ صاحب جن جي عمر مبارڪ ڪجهه ڏينهن بعد پوري ٿي ۽ منهنجو پير سندن جاءِ نشين ٿيو.

مصرع: پيرو خوش به ز فرزند بدست

شيخ يوسف لنڪه رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ داؤد ملتاني رحه جا فرزند آهن. جن جي وڏن کي تقدير الاهي هن طرح آڻي دارالسلطنت آگري ۾ قيام ڪرايو. ان جي باوجود جو سندن باطن توحيد جي زيور سان آراسته ۽ دل تحقيق جي نور سان منور هئي. پاڻ شيخ جلال تھانسيري رحه جا مريد ٿيا. تصوف جي مشڪل معاملات کي اهڙو ته فصاحت سان بيان فرمائيندا هئا جو ٻڌڻ واري جي دل ۾ ڪو شڪ باقي نه رهندو هو. مطلب تہ سندن ضمير اسرار الاهيءَ جو خزانو هو ۽ تواضع ۽ خاڪساري جا نمونا هئا. پنهنجي گهر جون ضرورتون خريد ڪرڻ لاءِ پاڻ بازار ويندا هئا. ڪڏهن اهو ٿيندو هو تہ بازاری چوڪرا رستي ۾ شوخيءَ سان پيش اچي کين چيڙ چاڙ ڪندا هئا پر پاڻ پيشانيءَ تي ڪو ڪاوڙ جو نشان به نه اچڻ ڏيندا هئا بلڪ مسڪرائيندا هليا ويندا هئا. مير رفيع الدين محدث لکيو آهي تہ سندن خدمت گهڻو تاثير پيدا ڪندي هئي. ڪنهن تخت جي اولياءَ دولت مان هڪ پاڻ به هئا. عام طريقي جو برتاءُ سندن درويشائي حالت جي چھري تي نقاب هو. سندن رحلت جي وقت جيڪي اصحاب حاضر هئا انهن مان ڪن سندن معتقدن جي باري ۾ دريافت ڪيو تہ پاڻ هر هڪ لاءِ هڪ جدا گانه عنايت فرمائي. ۽ جڏهن رفيع الدين جو (منهنجو) وارو آيو تہ فرمايائون **تَرَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ** ليکن مون اڃا تائين انهيءَ اسرار کان آگاهي حاصل نه ڪئي آهي ليکن اميدوار آهيان تہ سندن اثرائتي بيان ۽ فيض پهچائيندڙ خدمت جي برڪت سان دنياوي ۽ اخروي فلاح کي پهچندس. خدا ڪري پهچي وڃن. آخري آرامگاهه آگري ۾ مير محدث صفويءَ جي روضي جي پهلوءَ ۾ اٿن.

شيخ آدم صوفي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ تصوف جي جمال کي سڀاهڻي جي لباس ۾ لڪل رکندا هئا. اوچتو سندن تعلق هڪ ڏوٻڻ سان پيدا ٿيو. ان جي حسن جي تروتازگيءَ صابڻ جو ڪم ڪيو ۽ دنياوي تعلقات جي ميراڻ کان چڱي طرح پاڪيزگي حاصل ڪيائون. نوڪريءَ جو خيال نڪري ويو. لاچار نوڪري ڇڏي خرقه پوشيءَ ۾ دل جي آرام جي جستجو ٿي. مجازي عشق کي حقيقي مشاهدي جو آئينو بنائي ڪائنات جي صحرا کان الاهيات جي باغ ۾ وڃي پهتا.

شيخ محمد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ ابوالحسن بڪري شافعي مصريءَ جا فرزند آهن. سندن ذات ۾ پنهنجن جهانن جون فضيلتون ۽ پنهنجن جهانن جا اسرار موجود هئا. جيستائين زنده رهيا تيستائين پنهنجي والد بزرگوار وانگر هر سال حرم محترم مڪه معظمه جي طواف لاءِ ويندا هئا. جڏهن سندن عمر ارڙهن سالن جي ٿي ته پنهنجي والد بزرگوار جي حياتيءَ ۾ ئي سندن درس جي مسند تي ظاهري ۽ باطني جانشين ٿي ويا.

مؤرخن هن واقعي جي ڪيفيت هن طرح لکي آهي ته شيخ ابوالحسن رح هڪ سال مڪه معظمه ۾ هو ۽ اتان مصر جي اڪابرن کي خط لکيائين ته جنهن هفتي ۾ هي خط پهچن انهيءَ هفتي جي جمعہ جي ڏينهن نورچشم شيخ محمد کي هن درويش جي درس جي مسند تي ويهاريو وڃي. جڏهن آيل خطن جا هي مضمون پڙهيا ويا ته سڀني ارباب فضيلت ۽ اصحاب مناصب کي حيرت ٿي ته شيخ محمد جو حوصلو اڃا ايترو نه آهي جو عبارت فهميءَ جي قانون جي اصول کي ضبط ڪري سگهن جنهن مدرسي ۾ شيخ ناصر طبلاوي- شيخ ابوالقاسم مفتي ۽ شيخ يوسف کرد جيڪي سندن والد بزرگوار جي درس ۾ نائب آهن انهن جي موجودگيءَ ۾ شيخ محمد رح هر هڪ فن جا مقصدا ۽ مقصدن جي تقرير ۽ هر هڪ علم جا مسئلا ۽ تمهيد ڪيئن بيان ڪري سگهندا. ڇو ته جنهن ٻار علم جي ميدان ۾ اڃا هاڻي قدم رکڻ سکيو آهي ان کي انهن صاحبن

جي برابر هلڻ جي طاقت نه ٿي ٿي سگهي. جيڪي دقيق علمن جون حقيقتون ۽ منزلون طي ڪري چڪا آهن. ان سبب ڪري هن عجيب و غريب قسم جي حڪم کي قبول ڪرڻ ۾ گهڻا بهانا ۽ تاخير جا آواز دلين کان زبانن تي آيا. بحر حال جيئن ته هر ڪم جو انجام لاعلميءَ جي پردي ۾ لڪل هوندو آهي لهنذا سڀني دورانديش ارباب مجلس حڪم جي اطاعت جي راءِ ڏني ۽ چيو ته هي حڪم اهڙي شخص صادر فرمايو آهي جيڪو عالم ارواح ۽ عالم شهادت جي رمزن کي ڄاڻڻ وارو آهي ۽ اسان کي هن عجيب و غريب حڪم جي اصليت جي پوري ڄاڻ ڪانهي. جيڪڏهن حڪم جي بجا آوري ڪرڻ کان پوءِ ڪا نامناسب ڳالهه ظاهر ٿي ته مامور کي معذور سمجهيو ويندو. ليڪن اهو مناسب معلوم ٿو ٿئي ته قرآن مجيد مان ڪا هڪ آيت پهريائين اسان تجويز ڪيون جنهن جو تفسير ۽ ان جا لطائف سجاده نشين صاحب آئنده جمع تائين ياد ڪري ڇڏن. جڏهن هن مشوري جي ڪيفيت شيخ محمد جي خدمت ۾ عرض ڪئي وئي ته پاڻ جواب ڏنائون ته فرصت منهنجي ظاهري حال جي اعتبار کان هرگز ڪافي معلوم نه ٿي ٿئي. هن فرصت ۾ غور ۽ فڪر جي گنجائش ڪانهي، ۽ اهڙي عجيب و غريب حڪم کي بجا آڻڻ جو بنياد جيلي ۽ حوالي تي نه رکڻ گهرجي ۽ هن کان بهتر ڪا ڳالهه ڪانهي ته همت جو قدم توڪل جي رستي ۾ استحڪام سان رکي بظاهر دشوار مهر کي مسبب الاسباب جي سپرد ڪيو وڃي ان ڏالڪ علي الله يسير جي عقيدي تي ۽ اِنَّهٗ عَلِيّ مَآيَشَاءَ قَدِيرٌ جي يقين تي ڀروسو ڪيو وڃي، ۽ شڪ جي غبار کي ضمير جي خلوت خاني مان صاف ڪري تسليم جي صفائيءَ کي جلوه گر ڪيو وڃي. مطلب ته جيڪا ڳالهه منظور ٿي هئي اها جمع جي ڏينهن عمل ۾ آندي وئي.

جڏهن شيخ محمد رح منبر تي چڙهيا ته آيت الڪرسي شروع ڪئي. شيخ رح اولاً اهڙو روشن خطبو پڙهيو جنهن جي فصاحت ۽ بلاغت جي برابر ڪابه عبارت ڪڏهن به معنيٰ جي درياه ۾ غوطا هڻڻ وارن کان به ٻڌي هئي، ۽ اهڙو مفهوم سخن ڄاڻڻ وارن جي خيال ۾ به نه آيو هو. ان کان پوءِ اهل تحقيق عالمن ”ايها السامعون اسمعو“ جي ندا سان خطاب فرمائي چيو ويو ته قرآني ڪلمات معنيٰ- لغت ۽ عبارت جي اعتبار سان حاضرين جي علم ۾ ۽ ارباب بصيرت جي تفسيرن جي خزانن ۾ موجود آهن. انهيءَ بنياد تي منبر تي نئين

تدريس جي سوار جي خيال ۾ اهو ٿو اچي ته اسرار مقطعات جي ڪنجي خزانچين مترجم جي زبان جي سپرد ڪئي آهي. انهيءَ ڪنجيءَ سان جيڪر حرفن جي خزانن جا دروازا کولي ۽ حقائق جي لڪل جواهرات کي هوش طلب سامعين جي ڪنن جو زيور بنائن. چون ٿا ته اسر الله جي الف کان شروع ڪري اهڙيون معنائون ۽ اهڙيون معرفتون بيان ڪيائون جو محقق سامعين کي پنهنجي نادانيءَ جو اقرار ڪرڻو پيو. هر طرف کان عذر ۽ معذرت جو اظهار ٿيو. مطلب ته سندن دلاويز تقرير جي ٻڌڻ ۾ ايتري ته سرگرمي رهي جو عصر نماز جو وقت آخري ٿي ويو. پاڻ فرمايائون ته لفظن ۽ معنائن جا قافلا لدني علم ۽ وهبي فيض سان برگزيده دليين تي متواتر اچن ٿا. **اِنْ تَعْدُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تَحْصُوْهَا**. ليڪن زبان جي رستي سان بيان جي لباس ۾ ٻڌڻ وارن جي استعداد جي موافق ڪنن ۾ پهچايا ويندا آهن. **وَ اِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدُنَا خَزَائِنُهٗ وَمَا نُنَزِّلُهٗ اِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُوْمٍ**. بس بهتر اهو ئي آهي ته باقي رهيل ذڪر کي بي مجلس تي رڳي وقت جو فرض ادا ڪرڻ تي توجہ ڏجي.

چون ٿا ته ارڙهين سال کان شروع ڪري آخري ساھ تائين پنجتاليهين سال تائين هر جمع جي ڏينهن انهيءَ هڪ الف جي معنيٰ منبر تي ويهي بيان ڪندا رهيا. هڪ ڏينهن هڪ شخص معلوم ڪيو ته شاھ دوران شيرينزادان حضرت علي ڪرم الله وجهه کان روايت آهي ته فرمائيندا هئا ته جيڪڏهن مان چاهيان ته سورت فاتحہ جو تفسير قلم سان لکان ته ستن اٺن جو وزن ٿي وڃي. پوءِ ته جناب جو علم حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جي علم کان شايد گهڻو آهي. پاڻ فرمايائون ته سلطان الخلفا برهان الاوليا جن جيڪو سورت فاتحہ جي تفسير جو اندازو بيان فرمايو آهي ته اهو مخاطب جي حوصلي ۽ متڪلم جي فرصت تي نظر رکي ڪيو ويو آهي ڇو ته ان وقت اسلام جي ابتدا هئي ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه جن کي ان جي باوجود جو پاڻ الاهي علمن جا خزانہ هئا مگر ڪافرن سان جهاد ڪرڻ ۽ حق جا ڪلما ادا ڪرڻ کان فرصت تمام گهٽ هئي ۽ هي درويش هن زماني ۾ ڳالهين ڪرڻ کان سواءِ ڪوبه ڪم نه ٿو ڪري ۽ هن فقير جي معلومات حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جي وجداني انوار کان ئي اخذ ڪئي وئي آهي جيڪي گونا گون علمن جي قاعدن جا باني آهن.

غوثيا مٿين عبارت لکڻ جو سبب هي آهي ته هن ذڪر کي پڙهڻ وارا

سندن حسنِ ادب ۽ علم جي جمال کي استعداد جي نظر سان مشاهدو ڪري پنهنجي اعتقاد کي درست ڪن ۽ دل ۾ استحڪام سان سمجهن ته مٿي جي مُٺ انسان سان الله پاڪ جا ڪهڙا ڪهڙا راز آهن. سبحان الله- هي چند ڪلمات سندن حقائق بياني ۽ رهنمائيءَ جو نمونو آهن ورنه سندن حالات لکڻ لاءِ قلم کي ۽ بيان ڪرڻ لاءِ زبان کي طاقت ڪٿي آهي.

سندن تصنيفون سڀني فنن ۾ آهن. خاص ڪري پاڻ علمِ حديث ۾ استاد هئا ۽ حال جي مضمونن کي قال جي زبان سان تشبيهه ۽ تاويل جي پيرائي ۾ اهڙي طرح بيان فرمائيندا هئا جو بنادير ماڻهن جي سمجهه ۾ اچي ويندا هئا. ڏهين صديءَ جي آخري عشري ۾ علوي عالم ڏي ڪوچ فرمايائون. هن زماني ۾ سندن باڪمال ۽ هدايت ڪندڙ اولاد گهڻو آهي. انهن سڀني ۾ سندن فرزند رشيد تاج العارفين نالي سندن جانشين آهي. هي بزرگ عقلي- ڪشفي ۽ ڪسبي علمن ۾ پنهنجي والد بزرگوار جي مثل بينظير آهن.

سيد احمد قادري فرمائيندا هئا ته مون شيخ محمد رحم بڪريءَ جي خدمت ۾ رهي پنهنجي عمر جا ڪجهه سال گذاريا هئا. انهيءَ مدت ۾ ڏٺو ويو آهي ته هر هڪ ملڪ جا قسمن قسمن ماڻهو سندن محفل ۾ حاضر ٿيندا هئا. جيئن ته عربي زبان تي قدرت نه هوندي هر شخص پنهنجا مقصد ۽ مسئلا پنهنجي خاص زبان ۾ عرض ڪندا هئا پر پاڻ سڀني کي جواب عربي زبان ۾ ڏيندا هئا ۽ سائل کي يا ٻڌڻ وارن کي سوال و جواب جي مدعا سمجهڻ ۾ هرگز ترجمي جي ضرورت نه ٿيندي هئي. هيءَ عجيب صورت ڏسي تعجب ۽ حيرت ٿي ان ڪري مان هڪ ڏينهن بي اختيار ٿي عرض ڪيو ته جناب هر هڪ زبان جي لغت ڄاڻو ٿا ۽ عجمي ماڻهو گهڻو ڪري عربي زبان نه ٿا ڄاڻن ته پوءِ ڪهڙي طرح انهن کي جواب تي تسلي ٿي وڃي ٿي. پاڻ فرمايائون ته بيشڪ جيڪڏهن مان چاهيان ته هر هڪ زبان ۾ مقصد بيان ڪيان ته ڪري ٿو سگهان ليڪن جڏهن مراد جي معنيٰ عربي محاوري ۾ محمد بڪريءَ جي زبان سان عوام جي ذهن ۾ اچي وڃي ٿي ته پوءِ خاص زبان ۾ جواب ڇو نه ڏنو وڃي ۽ بغير ضرورت جي محبوب الله خاتم النبوة عليه افضل الصلوة جي زبان کي ڇو ڇڏيو وڃي ۽ پوءِ فرمايائون ته بيان جو فهم ۽ تفهيم ۽ عدم فهم ۽ تفهيم جي قوت محمد بڪريءَ جي اختيار جي سپرد ڪئي وئي آهي. جيڪڏهن محمد بڪري چاهي ته

لفظن جي معنيٰ کي روڪي ڇڏي ته پوءِ بيان ڪنهن ٻڌڻ واري جي ادراڪ ۾ نه اچي سگهي ڇاڪاڻ ته ٻڌڻ وارو ڪيترو ئي وڏو عالم هجي ۽ ڪلام به نهايت درجي جي سادگي ۽ رهجي ۽ جيڪڏهن چاهي ته ٻڌڻ واري کي ذهن ۾ معنيٰ اچي وڃي ته پوءِ عبارت چاهي ڪيتري به دقيق هجي ۽ ٻڌڻ وارو عجمي هجي ته به جلد مقصد جو ادراڪ حاصل ڪري وڻندو.

ولادت ۽ مرقد مبارڪ حضرت يوسف عليہ السلام جي مصر ۾ ۽ رحلت جو سال نو سو اٺاوي چون ٿا.

شيخ هانسا بخاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مخدوم جهانيان جي نسل مان آهن. جوانيءَ جي شروعات ۾ سلوڪ ۽ شريعت جا پابند هئا. اڌ عمر ۾ الاهي جذب پيدا ٿيو ۽ سڀ حواس ۽ قوتون پنهنجي اصلي مرڪز کان پري ٿي ويون. ايتري قدر جو هنن ۾ پنهنجي هستيءَ جو خيال به نه رهيو. ڏيڍ سو سال جي عمر هئڻ. ڳالهائڻ مهل هر هڪ نيڪ ۽ بد جي نسبت هميشه پنهنجي نفس جي طرف ڪندا هئا. ليڪن مخاطب ۾ ان سان ڳالهه جا آثار تمام جلد ظاهر ٿي پوندا هئا. سندن زبان مان اهڙي ڳالهه جيڪا نه ٿيڻي هجي نڪرندي ئي ڪانه هئي. سيد قاسم ولد محمود اڪبر بادشاهه جي امراءِ اعظم مان هئا. هي سيد صاحب کين هجري سن هڪ هزار ٽي ۾ پاڻ سان شهر پٺڻ کان احمدآباد ڏي وٺي ويا. هڪ ڏينهن هڪ ڪوهه جي ڪناري تي ويٺا هئا سيد صاحب هڪ روپيه سندن هٿ ۾ ڏنو پاڻ انهيءَ ئي هٿ سان ڪوهه ۾ اڇلائي ڇڏيائون. ماڻهن چيو ته اوهان ائين ڇو ڪيو. فرمايائون مون ڪو بُرو ڪونه ڪيو هڪ برهمڻ جي هٿان جنت کي موڪلي ڏنم. ٿورن ڏينهن کان پوءِ سندن والده طرفان هڪ خط آيو ته جيڪي ڪجهه برهمڻ جي هٿان موڪليو ملي ويو آهي. چون ٿا ته جنت سندن ماءُ جو نالو هو. ۽ اهو به عجب نه آهي ته الجنت تحت اقدام امهاتڪم جي لحاظ کان چيو هجي. جڏهن پاڻ واپس پٺڻ آيا ته هجري سن هڪ هزار پنج يا ڇهه علوي عالم ڏي ڪوچ فرمايائون. قبر گهر جي اڳڻ ۾ ٺاهي وئي. سندن هڪ همشيره بزرگ نالي آهي جيڪا هميشه قبر تي مجاور آهي. ذڪر فڪر ۾ زندگي بسر ڪري رهي آهي ۽ ولايت جا گهڻا آثار ان ۾ موجود آهن.

شيخ حمزه پور شيخ سدا قریشي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش جي جاءِ ڳوٺ ديپالپور مالوه آهي. مخدوم شيخ بهاء الدين زڪريا قدس سره جي نسل مان آهن. پرهيزگار - نيڪ ۽ خجسته افعال هئا. پاڻ هڪ کارخاني ۾ ڪم ڪري ضروريات پوري ڪندا هئا. نذرِ نياز جي ڪنهن کان ڪجهه رقم وصول نه ڪندا هئا. بلڪ ضرورتمندن جي مدد پنهنجي پئسن سان ڪندا هئا. طريقت جي تلقين شيخ ضياءُ الدين غوث الاولياءِ قدس سرهما جي خدمت مان حاصل ڪيائون. راقم جي مربي شيخ محمود جلال جي خدمت مان به گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائون. عبادت ۽ رياضت جو عجيب انداز هئڻ. هجري سنه هڪ هزار پنج ۾ سندن زندگي پوري ٿي قبر پيدائش واري ڳوٺ ۾ ئي اٿن. ٻه پٽ پويان ڇڏيائون ٻئي پنهنجي پيءُ جي طريقي تي هلندڙ آهن. الله جلشانه انهن کي معرفت جي توفيق عطا فرمائي.

شيخ امان الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ ڪمال الدين سليمان قريشي ڪالپي جا فرزند آهن. هوش سنڀالڻ کان وٺي آخر وقت تائين زهد - فقر ۽ توڪل ۾ زندگي گذاريائون سندن سلوڪ جو قدم شريعت جي شاهراه کان سواءِ هڪ وڪ به نه هليو پاڻ نهايت بلند همت هئا. شيخ صدرالدين ذاڪر شطاريءَ جا مريد آهن. ٽيهٺ سال جي عمر هئڻ. چاليهن سالن تائين راقم کي پنهنجي پاڙيسريءَ جو شرف بخشيائون. هجري سنه هڪ هزار پنج ۾ عنصرِي وجود کي ڇڏي عالم قدس ڏي روانه ٿيا. سندن ٻه فرزند هئا وڏو شيخ منصور سنيڻ وصفن ۽ پسنديده اخلاق جو مالڪ هو. پنهنجي پيءُ کان پنج مهينا اڳ هن فاني دنيا مان هليا ويا. پيو شيخ عبدالشڪور آهي. سڀني سنيڻ وصفين جا مالڪ آهن. خاموشي ۽ خوش دلي سندن خمير ۾ داخل آهي. خدا دراز عمر عطا ڪرين.

شيخ نورالدين ضياءُ الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ غوث الاوليا جا فرزند آهن قدس سرهما. شريعت جي سلوڪ ۾ سندن

رفتار دلپسند هئي. معرفت جي دسترخوان تان به سٺي چاشني چڪي هئائون. طريقت جي وجدان جي بيان ۾ سندن تقرير دلنواز هئي. ۽ حقيقت جي اسرار ۾ اهڙو ته نشو حاصل هئڻ جنهن ۾ چون چرا جي كيفيت کي دخل نه هو. سندن راز کوليندڙ زبان صاف عبارت ۾ حقيقت جون رمزون ظاهر ڪندي هئي. سندن طريقو ۽ آئين عالم وحدت ۾ هلندڙن کي ڪثرت جي گهائين مان سلامتيءَ سان ڪڍي وڃڻ هو. سندن عطا ڪندڙ نظر پٿر دلين کي ميٺ ڪندي هئي ۽ شڪسته دلين جي حق ۾ ڳنڍڻ جو حڪم رکندي هئي. سندن سليم فڪر ماڻهن جي افعالن کي صحت ڏي ڦيرائي آڻيندو هو. پاڻ پنهنجي حسن معاشرت ۽ مصاحبت سان مسافري جو غم مسافر جي دل مان دور ڪندا هئا. مقصد ۾ ڪامياب ڪري احتياج مند جي ڪلهن تان نااميدي ۽ ويچارگيءَ جو ڳرو وزن هٽائي ڇڏيندا هئا. ايتريقدر ڪمالات جو سرمايو هوندي پاڻ الله جي فقيرن سان طالبن وانگر پيش ايندا هئا.

مطلب ته مٿئين تفصيل سان گڏ پاڻ زندگي گذاريندي واپس سفر تائين ٽين تاريخ رمضان المبارڪ جي ۽ هجري سنه هڪ هزار چهه هو، مڪمل استقامت سان رهيا يعني پاڻ نوافل ۽ خيرات ۽ عبادات جيتري پاڻ تي لازم ڪئي هئائون. ان ۾ ڇڏڻ جو دخل ڪڏهن به نه ٿيو. هجري سنه نو سو ستر هو. جو والد بزرگوار جي رحلت کان پوءِ پاڻ گواليار ۾ آيا هتي ڪجهه ڏينهن روضي جا مجاور رهي دارالسلطنت آگري ڏي هليا ويا ۽ اتي رهي خانقاه تعمير ڪرايائون تقريباً پنجويهه سال باطني لحاظ سان خداشناسيءَ جي حجره ۾ چله نشين رهيا. ظاهري طرح ماڻهن سان ميل ملاقات ۽ جلسن ۾ نشست برخاست کي پنهنجي اڪيلائيءَ جي جمال جو نقاب بنائي رکيائون. علم حديث ۾ نهروال شهر ۾ مڪمل ڏهه سال شيخ محمد طاهر محدث نهروال جي شاگردي ڪري ۽ شيخ وجيه المسلمه علوي احمد آباديءَ جي درس مان سڀ علم ۽ فن حاصل ڪري وقت جا استاد بنيا. اگرچہ ظاهر ۾ ظاهري سجاده نشين ٿيڻ جو شرف حاصل نه ٿين ليڪن الولد سرلابيه جو فروغ سندن پيشانيءَ مان ظاهر هو. جنهن زماني ۾ پاڻ حديثن جي تصحيح نهروال ۾ ڪري رهيا هئا ان زماني ۾ احمد آباد کان غوث الاوليا جن شيخ نورمحمد کي خلافت جو خرقو ۽ اجازت نامون ڏئي سندن خدمت ۾ موڪليو هو ۽ اجازت عطا فرمائي هئي.

سندن رحلت ڪرڻ جو واقعو هن طرح آهي ته جڏهن اڪبر بادشاه دارالخلا لاهور ۾ هئا انهن ڏينهن ۾ هرڻن جي لڙائيءَ جي هنگامي ۾ هڪ هرڻ جي سڱ جو ڪارو زخم بادشاه جي ران ۾ لڳو هو. بادشاه ڪجهه ڏينهن کان پوءِ چيو ته هن واقعي جي اندر ويجهو ۽ پري جي سڀني اڪابرن ۽ اميرن جي اچڻ سان اسان شيخ ضياءُ الدين کي ياد ڪيو ليڪن شيخ اسان کي ياد نه ڪيو. شيخ ابوالفضل مبارڪ هي واقعو لکي سندن خدمت ۾ موڪليو جڏهن اهو اطلاع پهتو ته پاڻ لاهور پهچي سلطان جي ملاقات ڪيائون ۽ بادشاه به سندن اچڻ سان پنهنجي عافيت ۽ تندرستيءَ جي فال ورتي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ فرمايائون ته شهزادي دانيال جي زال حمل سان آهي ۽ بادشاه کي منظور اهو آهي ته اها حامله عورت شيخ ضياءُ الدين جي گهر ۾ رهي ته جيئن وڃي ٿي. پاڻ هن حڪم جي تعميل ۾ به ٿي پيرا معذرت ڪئي. مگر قبول نه ٿي. ۽ ان حامله عورت وڃي سندن گهر ۾ اچي ڪيو. جيئن ته شيخ هن واقعي جي اصليت کان معترز هئا لهن پنهنجي زندگانيءَ کان تنگ دل ٿي پيا. هڪ هفتي ۾ مرض الموت پيش آيو ۽ مٿي ذڪر ڪيل تاريخ ۾ پنهنجي جان سپرد ڪيائون.

هجري سنه نو سو ٻياسيءَ ۾ راقم پنهنجي وطن کان هلي دارالسلطنت آگري ويو هو ان وقت راقم جو سوٽ شيخ علي شمس سندن خدمت ۾ فيض حاصل ڪري رهيو هو. انهيءَ فقير کي سندن قدم بوسي ۽ خدمت جي شرف کان مشرف ڪيو ويو. پنج مهينا اتي رهي سندن فيض مان حصو حاصل ڪيو. انهيءَ ئي سال ۾ احرار لاولياءَ جو ٻوٽو مشهود العرفا خواجه عبدالشهيد قدس سرهما آگره جي قلع ۾ اڪبر شاه جي بنگالي محل ترسيل هئا ۽ بادشاه فتح پور ۾ سلطنت جو ڪم هلائي رهيا هئا. فقير به خواجه جي قدم بوسيءَ لاءِ انهيءَ محل ۾ ويو هو ۽ ديدار جي شرف سان پنهنجي حوصلي موافق حاصل ڪيو هو.

مصرع: خوش هاسے خرمن من خوشه هرخرمن ست-

حاجي ابراهيم محدث قادري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ داؤد جا فرزند آهن. ڪنيت ابوالڪلام- تخلص وصالي-

پيدائش جي جاءِ مانڪ پور ۽ آرامگاه آگرو آهين. سندن عملن مان شريعت ظاهر هئي ۽ اسرار ۾ طريقت جو خزانو هئا. عقلي ۽ نقلي علمن کي پنهنجي وطن ۾ حاصل ڪيائون ۽ پوءِ سير ۽ سياحت جو ارادو ڪيائون. آخر بغداد ۾ رهي اڍائي سال تفسير ۽ حديث جو علم حاصل ڪري ڪمال جي درجي تي پهتا. پوءِ خانہ کعبه جي طواف لاءِ روانہ ٿيا. حج جا ارڪان ادا ڪري مصر هليا ويا. هتي شيخ شمس الدين علقميءَ وٽ حديث جي تصحيح ڪيائون. شيخ شمس الدين علقمي شيخ جلال الدين سيوطيءَ جا شاگرد هئا ۽ اتي ئي پاڻ شيخ العرفا شيخ محمد بڪري شافعيءَ کان سند ۽ اجازت حاصل ڪئي. ايترا ڪمال حاصل ڪرڻ بعد وري مڪي معظمہ ڏي واپس آيا ۽ شيخ عبدالرحمن ابن الفهد مغربي- شيخ مسعود مغربي ۽ بدرالائقيا شيخ علي متقيءَ جي صحبت سان اُڙسرو دوره حديث ڪيائون. صحت ۽ سجاڻپ جو وڏو مرتبو حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ وري مصر ويا. چوويهن سالن تائين سڀني علمن جو درس ڏنائون ۽ ڪو سال به حج ڏي اچڻ ويڃڻ جو سلسلو منقطع نه ٿيو. شام ملڪ ۾ شهري ۽ صحرائي بزرگن جي صحبت ۾ ويهي. فيض حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ وطن جي محبت پيدا ٿي ته پاڻ هندستان کي پنهنجي قدمن سان سرفراز فرمايائون. جڏهن دارالسلطنت آگري مان گذرڻ ٿيو ته تقدير جو ڪرشمو ۽ آب دائي جي ڪشش جي ڪري پاڻ هتي قيام فرمايائون. لهنذا اتي گهر حاصل ڪري تفسير-حديث ۽ فقه جي درس ۽ واعظ ۾ مشغول رهيا ۽ گهڻن ماڻهن کي فيض ۽ علم جي منزل تي پهچايائون. تاريخ اڻويهين ذوالحج هجري سنه هڪ هزار هڪ ۾ جهاسي ورهن جي عمر ۾ جسماني لباس کي ڇڏي عالم ارواح ڏي روانہ ٿيا.

مصرع: پيري و علم و همت و آزادگي طلب-

شيخ امان الله افغان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد ابراهيم بڪري رحمۃ اللہ علیہ جا مريد آهن. خودبينيءَ کان گذري ارادت ۽ شريعت ۾ محو هئا. چون ٿا ته ديدار الاهيءَ جي آرزوءَ ۾ پاڻ هميشه بي آرام ۽ اڪيون اشڪبار رهنديون هئن. پير جي خدمت ۾ انهيءَ خواهش جو ذڪر ڪندا رهندا هئا. چوندا هئا ته گهڻو نه ته صرف هڪ ئي دفعو انهيءَ آرزوءَ ۾

ڪاميابي ٿي وڃي. سندن پير وعدو ڏئي تسلي ۽ تسڪين ڏيندو هئڻ. آخر انهيءَ انديشي ۾ آيا جو جيڪا به جنبش ڪرڻ واري يا اڏامڻ واري تي نظر پوندي هئڻ ان تي پنهنجي مطلوب جو گمان ڪندا هئا. چون ٿا ته مان هڪ رات پير کي زور ڏئي رهيو هئس ته اوچتو اُٿي ويٺا ۽ مون کي بغل ڳير ڪري فرمايائون امان تو ڏنو جنهن جي توکي تلاش هئي؟ مون عرض ڪيو ته هائو ڏنر. ان کان پوءِ وحدت الوجود جو دروازو ڪشادو ڪري ڇڏيائون. هڪ ڏينهن جو ذڪر آهي ته هڪ سوار پنهنجي گهوڙي کي لڪڻ هنيو ۽ پاڻ رڙ ڪيائون. جڏهن گودڙي لاهي ڏنو ويو ته سندن بدن تي لڪڻ لڳڻ جو نشان هو. ان کان پوءِ پير جي اجازت سان خشڪيءَ جي رستي حجاز جي سفر تي روانه ٿيا. ماوراءِ النهر خراسان- پارس ۽ عراق جي اڪثر مشائخن جي خدمت ڪيائون ۽ انهن کان فيض حاصل ڪندا جڏهن مڪي معظمه کان ٿيندا مديني منوره پهتا ته هڪ چوڪريءَ جي حسن تي موهجي پيا. هڪ ڏينهن سخت بيتاب ٿي پيا ۽ انهيءَ حالت ۾ ان جي پيءُ کي چيائون ته پنهنجي ڌيءُ جو نڪاح مون سان ڪر. هن حق مهر جي خواهش ظاهر ڪئي. پاڻ فرمايائون ته امان الله اهو بندو نه آهي جيڪو پاڻ وٽ پئسا رکي. ان تي چوڪريءَ جي پيءُ چيو ته جيڪڏهن تون درويشيءَ جو دم ٿو ڀرين ته پوءِ پيغمبر آخر زمان عليه السلام مون کي خواب ۾ اجازت فرمائين. پاڻ فرمايائون ته جيڪڏهن تون سڀ مال متاع جيڪو تنهنجي ملڪيت آهي محتاجن ۾ تقسيم ڪري ڇڏين ۽ دنيا جي آرائش کان پاڪ ٿي وڃين ته پوءِ ان شرط تي شايد خواب ۾ توکي اها سعادت نصيب ٿي وڃي. چوڪريءَ جي پيءُ چيو ته هن مال ۽ ملڪيت سان مون کي گهڻو پيار آهي، تون پنهنجي تصرف سان مون کي هن کان پاڪ ۽ آزاد ڪري ڇڏ. ان تي پاڻ فرمايائون ته مون کان ۽ سڀني مقبولن کان به جيڪي بهتر آهن آرزو فرمائي هئي ته ابوجهل جي دل ڪفر کان هٽي وڃي پر اهو ٿي نه سگهيو ۽ اِنْكَ تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتُ (يعني اي پيغمبر ﷺ پنهنجي خواهش جي مطابق توهان ڪنهن کي چاهيو ته هدايت نه ٿا ڪري سگهو) جو عتاب ٻڌائون. اهڙي طريقي سان ڪجهه ڏينهن هنن ۾ ڳالهه ٻوله ٿيندي رهي. چون ٿا ته پهريائين مدينه مقدس جي حررم ۾ هڪ حجري ۾ پاڻ رهندا هئا. پوءِ جنت البقيع ۾ حضرت عثمان غني رضه جن جي قبي جي نزديڪ اڪيلائي اختيار ڪيائون. ان

جو سبب پڇيو ويو ته پاڻ فرمايائون ته هر روز اڌ رات جو مديني پاڪ جو دروازو کوليو ويندو آهي ۽ سرور انبياء عليه السلام حضرت عثمان غني رضي الله عنه جي قبي ۾ تشریف فرما ٿيندا آهن ۽ حضور جن سان گڏ چئن خليفن مان ٽي گڏ هوندا آهن ۽ هن قبي جو دروازو کليلو آهي ۽ حضرت عثمان رضي الله عنه استقبال لاءِ دروازي کان ٻاهر ايندا آهن ۽ مان ان دروازي تي بيٺو هوندو آهيان. ۽ انهيءَ مقام تي شرمندو ٿيندو آهيان. ان ڪري ادب جي لحاظ سان اڳين جاءِ ڇڏي هتي حجرو تجرّيز ڪيو اٿم. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ به هن فاني دنيا کي ڇڏي وصال فرمايائون.

مصرع: جان اوهر نشين جانان باد-

شيخ اسحاق قلندر سنڌي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سير و سفر ڪندي ڪندي سندن پير گسي ويا هئا. هر هڪ ويران ۽ آباد علائقي ۾ پهچي هر ملڪ جي خاصيتن کان آگاه ٿيا. ليڪن هجري سنه نو سو اٺاڻوي جي شروعات ۾ سير ترڪ ڪري قدوة المحدثين شيخ طاهر يوسف سنڌيءَ رح جن جي صحبت اختيار ڪيائون. هجري سنه هڪ هزار ٽن ۾ شيخ طاهر يوسف رحلت فرمائي انوقت تائين پاڻ شيخ جي خدمت کان ڪڏهن به جدا نه ٿيا⁽¹⁾. راقم گلزار هجري سن هڪ هزار ٻن ۾ برهانپور جي مقام تي هنن پنهنين بزرگن سان گڏ رهڻ ڪري گهڻو ڪجهه فيض جو حصو حاصل ڪيو هئائون. سندن سلوڪ استقامت جي طريقي تي هو. هجري سنه هڪ هزار ڏهه ۾ پاڻ به هن فاني جهان کي خير باد چيائون.

مصرع: روح اوهر نشين رضوان باد-

شيخ افضل محمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ يوسف تميميءَ جا فرزند- مريد ۽ خليفه آهن. پنهنجي والد بزرگوار جي زندگيءَ ۾ ئي جانشين ٿي ويا هئا. رسمي علم جي گهڻي قدر

⁽¹⁾ هڪ هزار ٽي غلط آهي. شيخ طاهر هڪ هزار چار ۾ وفات ڪئي.

تحصيل پنهنجي ڏاڏي شيخ جلال جي خدمت ۾ ڪيائون ۽ سندن رحلت کان پوءِ شيخ ابوالفتح مفتيءَ جي درس مان فيضياب ٿيا. هميشه اهل تجرد فقير ۽ عرفان جي صاحب درويشن جي صحبت ۾ ويهندا هئا. ڪڏهن به زماني جي دولت مندن ۽ اميرن جي ديدار جي آرزو نه ڪيائون. حضرت خاتم النبيين عليه السلام جن جي خواب ۾ زيارت کان ڪيترا دفعا مشرف ٿيا هئا. ۽ حزب البحر پڙهڻ جي اجازت ملي هئڻ. تاريخ اڪيهين صفر هجري سنه هڪ هزار تن ۾ عنصر صوري صورت کي آگري جي مٽيءَ جي سپرد ڪري الاهي ديدار جي جلوي گاه ڏي روانه ٿي ويا.

شيخ طاهر رحمته جي ياد ۾ (7)

پاڻ يوسف ابن رڪن الدين ابن معروف ابن شهاب الدين سنڌيءَ (8) جا فرزند آهن. پاڻ تحقيق جي ميخاني جا پراڻا حريف ۽ توحيد جي منزل جي ديرينه سياحن جا هر قدم هئا. جڏهن فيض رسانيءَ جي مجلس ۾ علمي مسئلا بيان ڪرڻ ڏي متوجہ ٿيندا هئا ته دل پذير نڪتن سان گل افشاني ۽ فصيح البيانيءَ کان ڪم وٺندا هئا ۽ جڏهن تصنيف جي معنيٰ ۽ مطلب ذريعي مطالعہ حل فرمائيندا هئا ته سندن پُر بهار فطرت رنگ برنگي گل ٽيڙيندي هئي. سندن بيان رسمي علمن ۽ سندن قلم حقيقي علمن تان پرڏا ڪڍندو هو ته جيئن علمي ۽ عيني ڪمالات جي تلاش ڪندڙن کي نظاري جي امداد سان اندروني فروغ حاصل ٿئي.

غوڻي سندن تعريف پوري ٿيڻ جهڙي نه آهي لهندا تون ڪجهه حالات لکڻ لاءِ قلم کڻ ۽ اهو جيڪو تو اختصار جو وعدو ڪيو آهي ان جو لحاظ ڪندي سخن جي شروعات ڪر. چون ٿا ته ڏهين صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي جي ڪنهن سال ۾ ڳوٺ پاٽ ۾ ڄاوا هئا. ڳوٺ پاٽ سندن ڏاڏي بزرگوار جو آباد ڪيل آهي.

جڏهن پاڻ سمجهدار ٿيا ته کين ۽ سندن وڏي پيءُ شيخ طيب کي والد سان گڏ سفر جو اتفاق ٿيو. ٽئي ڄڻان- داناءِ حقيقت آگاه و شناساءِ فضيلت شيخ شهاب الدين سنڌيءَ جي خدمت ۾ هڪ ڳوٺ جي اندر پهتا. جيڪو شيخ سنڌيءَ

جي نالي هو. پاڻ شرح شمسие پڙهڻ لاءِ التماس ڪيائون. جيئن ته شيخ شهاب الدين منطق جو درس پنهنجي حال جي مناسب نه سمجهو ان ڪري حجت الاسلام امام غزالي رحه جي تصنيف منهاج العابدين پڙهڻ طرف اشارو ڪيائون. تقريباً ٻن هفتن اندر ذڪر ڪيل ڪتاب کي هنن ٽنهي لکي سبق شروع ڪيو. ان کان پوءِ هجري سنه نو سو پنجاهه ۾ کين هتان سفر جو خيال ٿيو ۽ پاڻ گجرات ڏي هليا ويا. شهر بهروچ ۾ پهچي غوث العالم شيخ محمد غوث قدس سره جي بابرڪت صحبت مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائون. پوءِ هن صوبي کان دکن جي طرف روانه ٿيا. هتي پهچي وقت جي شيخ ۽ پير ميان مخدوم جي پسر شيخ محمد ملتاني جي حلقِي ۾ داخل ٿيا. شيخ محمد ملتاني شيخ بهاءُ الدين قادريءَ جا وڏا خليفا آهن. بعد ۾ ايرج پور ۾ قيام فرمايائون. ۽ خلافت جو خرقو پير جي طرفان کين انهيءَ شهر ۾ عنايت ٿيو. گهڻو وقت پاڻ انهيءَ جاءِ تي رهيا ۽ ماڻهن کي درس ۽ تلقين جي ذريعي فيض پهچائيندا رهيا. جنهن سال احمد نگر جو حاڪم مرتضيٰ نظام الملڪ ايرج پور تي قابض ٿيو هو ۽ نرنالا جي قلعي تي فتح حاصل ڪيائين ۽ برار جي علائقي ۾ فتني ۽ فساد جي سبب اتان جي باشندن کي مجبوراً جلاوطن ٿيڻو پيو، انهيءَ وقت پاڻ خانديس جي واليءَ جي التماس تي برهانپور ۾ پهچي اتي قيام فرمايو هجري سنه هڪ هزار چئن تائين هن شهر جي اندر پاڻ ظاهر ۽ باطن جي صفائيءَ ۾ ثابت قدميءَ سان مقيم رهيا. ۽ گهڻيون ئي تصنيفون يادگار ڇڏي عالم ارواح ڏي روانه ٿيا.

منجملہ بين تصنيفن جي هڪ تفسير مجمع البحار آهي جيڪا صوفين قدس الله سرهم جي نڪات ۽ اشارات تي حاوي آهي. ان مان ٿوري عبارت نقل ڪري ڪتاب جي نموني طور پيش ڪجي ٿي.

في تفسير قول تعاليٰ:-

ترجمو: الله جلشانه جو قول آهي ته فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ الخ ان جي تفسير ۾ لکن ٿا ته مرض هڪ حقيقي ٿيندو آهي انهيءَ لحاظ کان جو جڏهن جسم تي حاوي ٿيندو آهي ته ان کي خاص اعتدال کان خارج ڪري ڇڏيندو آهي. ۽ هن جي ڪمن ۾ لازمي خلل وجهندو آهي ۽ ٻيو مجازي مرض ٿيندو آهي. جيڪو نفساني حالتن تي حاوي ٿي ان جي ڪمال ۾ خلل انداز ٿيندو آهي.

انهيءَ حالت تي مجازي مرض جو اطلاق ٿيندو آهي. جيئن جهالت- عقيدتي جي خرابي- ۽ گناهن ڏي رغبت هي سڀ مجازي مرض آهن ڇو ته هي ڪم انسان جي فضيلت جي حد تائين پهچڻ ۾ مانع ٿيندا آهن. يا هي شيون انسان کي حقيقي ۽ ابدي حيات جي زائل ٿيڻ ڏي چڪي ٿيون وڃن ۽ قرآن پاڪ جي آيت مان اهائي مجازي معنيٰ مراد آهي. ڇو ته منافقن جي هٿن مان جيڪا رياست نڪري وئي هئي ان جي غمر ۾ مبتلا هئا ۽ هي ڄڻ ته انهن لاءِ قلب ۾ مرض هو. ۽ روز بروز جيڪو رسول الله ﷺ جن جو حڪم ثابت ۽ سندن شان ۾ رفعت ٿيندي ڏسندا هئا ته ان تي حسد ڪندا هئا ۽ انهيءَ سبب ڪري انهن جي قلبن تي سخت غمر پيو محسوس ٿئي. ڄڻ ته الله تعاليٰ انهن جي انهيءَ مرض کي زياده پيو ڪري ڇو ته رسول الله ﷺ جن جي حڪم ۽ سندن ذڪر کي مٿاهون ڪرڻ ۾ گهڻون حصو الله پاڪ ئي ورتو ۽ منافقن جا نفس شروع کان ئي ڪفر- بداعتقادي ۽ نبي ﷺ جي عداوت وغيره وغيره جي ڪري گمراه هئا ۽ الله جل شانہ منافقن جي غمر کي زياده ڪيو يا هن طرح زياده ڪيو جو غمر جي تڪليفن کي وڏائي ڇڏيو. متواتر وحي ۽ فتنن تي فتحون عطا فرمايون.

۽ تفسير رحمانيءَ ۾ لکيو اٿن ته في قلوبهم مرض يعني منافقين جي قلبن ۾ حڪمت جي گهٽتائي ۽ شهواتي طاقتن جي گهٽتائي آهي. احياءِ دين ۾ لکيو اٿن ته سمجهڻ گهرجي ته غضب ۽ شهوت جا ٻه لشڪر ڪڏهن ته قلب جا مطيع ٿيندا آهن ڪامل اطاعت سان، ۽ انهيءَ صورت ۾ اهي قلب کي هن طرح هلڻ ۾ مدد ڏيندا آهن جيئن قلب هلندو آهي ۽ ڪڏهن قلب جي نافرمان ڪندا آهن بغاوت وانگر ايتريقدر جو قلب جا مالڪ بنجي ويندا آهن ۽ قلب کي مطيع ڪرڻ گهرندا آهن ۽ انهيءَ صورت ۾ قلب جي هلاڪت مقصود هوندي آهي. ۽ جنهن سفر جي ذريعي قلب ابدي سعادت کي پهچي سگهندو آهي انهيءَ سفر کان غضب ۽ شهوت جي ڪري ڪٽجي ويندو آهي ۽ قلب جو لشڪر ٻيو به آهي جنهن جي ذريعي علم، حڪمت ۽ تفڪر آهن ۽ قلب کي اهو حق حاصل آهي ته انهيءَ لشڪر کان مدد گهري ڇو ته هي لشڪر مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي لشڪرن جي مقابلي ۾ خدائي گروهه آهي. هي ٻئي لشڪر شيطاني گروهه سان ملي ويندا آهن ته پوءِ جنهن شخص انهيءَ لشڪر کان مدد نه گهري ۽ ان جي نفس تي غضب ۽ شهوت جا ٻئي لشڪر مسلط ٿي ويا. اهو شخص يقيناً

برباد ٿي ويو ۽ ان صاف نقصان حاصل ڪيو. اڪثر مخلوق جو خيال اهو ئي ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته شهوتن کي پورو ڪرڻ لاءِ حيل ۽ بهانا سوچي ڪيندا آهن. اڪثر مخلوق جا عقل انهن جي شهوتن (خواهشن) جا تابع رهندا آهن. حالانڪ هئڻ ائين ئي گهرجي ته شهوت (نفس) انهن جي عقلن جي تابع هجي.

قلب جي مرض جي نشانين جو بيان هن طرح آهي جيئن جسماني عضون مان هڪڙو عضو پنهنجي خاص فعل جي واسطي پيدا ڪيو ويو آهي. ان جو مرض هي آهي ته جنهن ڪم لاءِ اهو عضو پيدا ڪيو ويو آهي اهو فعل انهيءَ عضوي کان ظهور نه ٿئي. اهڙي طرح قلب جو مرض هي آهي ته جنهن ڪم لاءِ قلب پيدا ڪيو ويو آهي ان فعل جو قلب کان ظهور نه ٿئي. ۽ قلب جا فعل هي آهن. علم-حڪمت-معرفت-الله جل شانہ جي محبت، ان جي عبادت ۽ ان سان لذت حاصل ڪرڻ ۽ ڪمال درجي جي موافق انهن شين کي ڪم آڻڻ ۽ انسان جي نفس جي خاصيت اها هجڻ گهرجي جنهن جي سبب انسان وهمن کان الڳ ٿي سگهي. انسان کائڻ ۽ وڙهڻ جي قوتن سان مٿاهون ٿي نه ٿو سگهي. بلڪ شين کي انهن جي اصل ماهيت جي موافق سڃاڻڻ ئي تميز آهي. شين جي اصل پيدا ٿيڻ ۽ تبديلي اچڻ کي سمجهڻ گهرجي. جنهن شين کي شيون ڪري ناهيو اهو الله تعاليٰ جل شانہ آهي. ان ڪري انسان جيڪڏهن فرض ڪجي ته سڀني شين کي سڃاتو مگر الله تعاليٰ کي نه سڃاتو ته پوءِ ڇڻ ته هن ڪجهه به نه سڃاتو سڀني ماڻهن هنن علمن کي ڇڏي ڏنو آهي. هن زماني ۾ اهي علم پراڻا ٿي ويا آهن، جيڪي خاصيتون خواهشات جي پوري ٿيڻ سان پيدا ٿين ٿيون انهن جي تصنيف جي اندر پنهنجي اخلاق کي واسطو بنائڻ ۾ ماڻهو مصروف آهن، چون ٿا ته فقہ اهو ئي آهي ۽ ان علم کي جيڪو خاص دين جو فقہ آهي سڀني علمن مان خارج ڪيو ويو آهي. دنياوي فقہ جو مقصد هي هو ته ان جي ذريعي ٻين رڪاوٽن کي هٽايو وڃي ته جيئن دين جي فقہ لاءِ فراغت حاصل ٿئي مگر هاڻي سڀ انهيءَ دنياوي فقہ ڏي رخ ڪري ويٺا آهن ڇڻ ته دنياوي فقہ ئي دراصل ديني فقہ آهي. انهيءَ فقہ جي ذريعي سان.

ڪن ڪتابن ۾ لکيل آهي ته- واضح هجي ته قلب حقيقت ۾ ازروءِ شريعت قالب وانگر آهي ۽ قلب کان سواءِ ڪنهن ٻي شيءِ تي اعتماد نه ڪيو ويو چو ته الله تعاليٰ جي نظر جو مقام قلب ئي آهي. جيئن آنحضرت عليه

الصلاة والسلام جن فرمايو آهي ته الله تعاليٰ توهان جي صورتن جي طرف نه ٿو ڏسي. جيئن انسانن کي مرض پيدا ٿيندا آهن اهڙي طرح قلب تي به علتون ۽ مرض پيدا ٿيندا آهن ڇو ته قلب ئي بذاتِ خود حقيقي انسان آهي. ۽ ان جا عضوا به حقيقي آهن. چنانچہ قلب جو هڪ سرُ آهي جنهن سبب هو زنده رهندو آهي. جهڙي طرح بدن پنهنجي سرَ جي سبب زنده رهندو آهي. جيڪڏهن بدن جو سرُ ڪٽي وڃي ته جهڙي طرح بدن زنده نه ٿو رهي سگهي اهڙي طرح قلب به زنده نه ٿو رهي سگهي. قلب جو سرُ غيبي لطيفن جو ادراڪ ڪرڻ آهي، ۽ جهڙي طرح سرَ جي حواسن تي تقسيم آهي. اهڙي طرح هن ادراڪ جي به تقسيم آهي. ادراڪ جا قسم هي آهن. بصيرت- تذڪر- مراقبو- تميز ۽ تفڪر- بصيرت قلب جي اک آهي. تذڪر قلب جي زبان آهي. مراقبو قلب جا ڪن آهن. تفڪر قلب جو خيال آهي ۽ تميز قلب جا تجربا ۽ افعال آهن. پوءِ جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن بندي کي خير پهچائڻ ٿو چاهي ته ان جي دل جون ٻئي اکيون کولي ٿو ڇڏي. زبان روان ڪري ٿو ڇڏي ۽ ڪن کي ٻڌڻ جي طاقت ٿو عطا فرمائي ۽ جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن بندي کي شر پهچائڻ ٿو چاهي ته ان جي ڪن ۽ اک تي مهر هڻي ٿو ڇڏي ۽ ان بندي کي ادراڪن کان باز ٿو رکي ۽ هي باز رکڻ روحاني مرض آهي جنهن جي ڪري قلب بيمار ٿو ٿئي ۽ هي باز رکڻ جيترو وڌندو ٿو وڃي اوتري قدر غفلت به گهڻي ٿيندي ٿي وڃي ۽ قلب جي غفلت بيماريءَ وانگر آهي ۽ بُرا خيال سرَ جي لاءِ ماليخوليا جي مثل آهن. جڏهن سرُ ماليخوليا جي مرض ۾ مبتلا ٿيندو آهي ته ان جا اعمال ضايع ٿي ويندا آهن. جڏهن قلب ٻرن خيال تي عمل ڪرڻ وارو ٿيندو ويندو آهي ته پوءِ ان ۾ گهڻيون فضول ڳالهيون پيدا ٿي وينديون آهن. اهڙي مجنونءَ وانگر ٿي پوندو آهي جيئن ڪا سمجه ٿي ڪانهيس ۽ الله تعاليٰ جي سڃاڻپ کان باز رکيو ويو هجي. ۽ الله تعاليٰ سان ڪو سٺو گمان نه رکندو هجي. طمع جي فضوليات سان قلب جو لاڙو هڃڻ ۽ طمع جو قلب ۾ ويهي وڃڻ سان قلب ۾ استسقا پيدا ٿي ٿو پوي ايتريقدر جو مال ۽ جاه مان ڍاڍي ٿي نه ٿو. اها غفلت بصيرت ۾ نابيناڻي پيدا ڪندي آهي يعني بصيرت ۾ تاريخي اچي ٿي وڃي ۽ ان جو نور نفعي خواهشن جي ڪري گهٽبو ٿو وڃي. جهڙي طرح اکين جي نظر ڌنڌ جي ڪري تاريخ ٿي ويندي آهي.

أهو شخص وڏو خوش قسمت آهي جيڪو هن معنيٰ جي درياه جي ته تائين پهچي اسرار جا موتي عبارت جي ذريعي ناظرين جي نذر ڪري. هڪ ڏينهن هن تفسير جا حصا ڪشف ۽ شهود جي درياه ۾ مستغرق حضرت محمد عارف شطاري قدس سره جن جي نظر مان گذريا ته ڏاڍو خوش ٿيا ۽ فرمايائون ته هن رنگين ڪتاب جو مصنف پنهنجي حسنات جو اندازو شايد قيامت جي ڏينهن ئي ڪري سگهندو ڇو ته اهو اندازو اڄ انهن حسنات جي ڪيفيت بيان ڪرڻ سان نه ٿو ٿي سگهي.

صوبي جي فرمانروا علي عادل شاه فاروقيءَ مولانا حسين شيرازيءَ کي جيڪو حڪمت جي فن ۽ عقلي علمن ۾ پنهنجو نظير نه رکندا هئا ۽ نديم خاص جلال خان کي جنهن کي رسمي علمن تي دسترس هئي انهن ٻنهي کي مصنف جي خدمت ۾ موڪليو ۽ التماس ڪيو ته جيڪڏهن خلق جي پاسبان جو دور هن ڪتاب جي تصنيف جي تاريخ ۾ لکيو وڃي ته وڏي عنايت ٿيندي. پاڻ ان التجا کي قبول فرمايائون.

سندن ٻي تصنيف مختصر قوة القلوب آهي ۽ ٽين مواهب لدنيه ۽ چوٿين ملتقط جمع الجوامع سيوطي ۽ پنجين مؤجز قسطلاني جنهن کان وڏي ڪابه شرح بخاريءَ تي نه آهي. وڏا وڏا ٻارهن دفتر بن لکن بيتن ۾ مختصر ڪيا اٿس. ٻنهي تفسير مدارڪ پنهنجي ٻنهي پٽن عبدالله ۽ رحمت الله جي لاءِ لکي هئائون. ۽ ان جي شروعات هن طرح ڪيائون. قال ابو عبدالله طاهر بن يوسف عليه الرحمة. ستين اسامي رجال صحيح بخاري هڪ شرح آهي ۽ سندن اٺين تصنيف رياض الصالحين آهي جنهن جي فهرست جي ترتيب ٽن حصن تي رکي اٿن. پهريون حصو انهن صحيح ۽ حسن حديثن جي بيان ۾ آهي جن ۾ امت جي بخشش ۽ اميدن جي ڪاميابيءَ جي خوشخبري وارد آهي. ٻيو حصو وڏن وڏن مشائخن جي نصيحت پربل ڳالهين تي آهي جيئن قطب الاقطاب شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني رحه- حجت الاوليا شهاب الدين سهروردي رحه- تاج السالڪين زين الدين خواني رحه- ۽ اڪرم الانبيا شيخ علي متقي هندي رحه وغيره اڪابرین قدس سرهم ٿيون حصو ارباب توحيد ۽ وجدان ۽ عرفان جي صاحبن جون عمدہ عمدہ عبارتون ۽ اشارن سان ترو تازه آهي جيئن قافلي جي سالار شاهراه تحقيق شيخ محي الدين عربي ۽ شيخ صدرالدين ۽ ٻيا وحدت

الوجود جو عقيدو رکندڙ نفعنا الله وجميع الطالبين بانفاسهم اهڙيءَ طرح ٿئي
حصا سرسبز ۽ شاداب آهن. اهو شخص نيڪ بخت آهي جيڪو مطالعي جي
ذريعي رنگ آميزيءَ کي ڏسي ان تي کاربند ٿئي.

شيخ محمود بن عبدالله گجراتي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ گجرات ۽ آخري آرامگاهه برهانپور آهي. جڏهن
سماع ۾ کين جوش ايندو هو ته سندن آه سان عشق جي درياه ۾ طوفان پيدا
ٿيندو هو ۽ سندن ڳوڙهن سان لهرون پيدا ٿينديون هيون. پاڻ شيخ لشڪر
محمدعارف جا خليفا آهن. قرآن پاڪ ياد هئڻ دل آويز لهجي ۾ داؤدي انداز
سان تلاوت ڪندا هئا. انهيءَ زماني ۾ ميان جموجي محدث هو ۽ ملڪ پير
محمد حسن جي درويشي فرمانرواءِ نواح گجرات جي وزارت سان مليل هئي.
پاڻ هنن پنهنجن جي مصاحبت ۾ برهانپور کان حجاز جي سفر روانه ٿيا ۽ واپس
آيا. مسيح القلوب چون ٿا ته هڪ ڏينهن مان سندن عيادت لاءِ ويو هئس. پاڻ
فرمايائون ته منهنجي راپسيءَ جي سفر جو وقت اچي ويو آهي. توهان اهڙي دعا
سان منهنجي مدد ڪيو جو اربابِ شهود جي طريقي تي دفن ڪيو وڃان.

هن فقير سان گڏ ٻيا به ڪجهه دوست رحلت فرمائڻ وقت سندن سرهاڻي
ويٺا هئا. سندن اکيون اهڙي طرح عاشقانه گردش ڪن پيون جيئن ڪو محبوب
جان فشاني ۽ نظر بازي ڪندو آهي. مسيح القلوب فرمائيندا هئا ته رحلت جي
وقت اهڙي حالت ۾ ٻيا به شخص به منهنجي نظر مان گذريا آهن. منهنجو چاچو
مڪرم شيخ طاهر بن يوسف ۽ شيخ الاولياءِ سندن رحلت جو هجري سنه هڪ
هزار چار آهي. چون ٿا ته هڪ چوڪري کي مدتن کان سندن نظرون ڏسنديون
هيون. ڪجهه ڏينهن ۾ محمودي عشق جي ڪشش ان کي دنيا پرستيءَ جي قيد
مان ڪڍي ايمان جي تاج سان سرفراز ڪيو ۽ ايازيءَ جي درجي تي پهتو.

قاضي ابراهيم ابن قاضي محمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي والد جا شاگرد ۽ مريد آهن ۽ قاضي قطب مجذوب سندن
ڏاڏو آهي. عالم-ڪاتب-فصيح البيان ۽ محبوب القلوب هئا. ڪجهه عرصي

تائين پنواري ڳوٺ ۾ رسمي علمن جو درس ڏيندا رهيا. درس تدريس کي درويشي جمال جو برقعو بنائي رکيائون. گهڻا ماڻهو کائنات فيض حاصل ڪري عربي زبان جا واقف ٿيا. پراڻا بغير مطالع ڪيل ڪتابن کي سندن طبيعت پڙهيل ڪتابن کان وڌيڪ آسانيءَ سان پڙهندي هئي. هدايه فقہ کي شهر جي استاد شيخ عبدالملڪ جي درس ۾ پڙهيائون ۽ استاد جي اثرائتي توجہ سبب هر جاءِ تي هر قسم جي گفت و شنيد ۾ سڀني ماڻهن کان گوءِ کڻي ويا هئا. نسب الانساب نالي هڪ وڏو ڪتاب پاڻ ماءُ پيءُ آبا واجداد جي نسل جي بيان ۾ فارسي زبان ۾ تصنيف ڪيائون. هن ڪتاب ۾ صورت ۽ معنيٰ جي دولتمندن جا حالات درج ڪيا هئا. چوهرت سال عمر هئڻ ۽ رمضان شريف جي مهيني سنه هڪ هزار چار ۾ هن جهان کي ڇڏيائون. آخري آرامگاه پنواريءَ ۾ اٿن.

سيد هبته الله ﷺ جي ياد ۾

سندن وڏا رضوي سادات مان آهن. امام رضا رضي الله عنه جي مشهد کان هند ۾ آيا. والدين ننڍپڻ ۾ کين ڇڏي مرحومين ٿي ويا. دائيءَ جي مهرباني ۽ قسمت جي خوبيءَ کين خواجه حسن جي خدمت ۾ پهچايو. خواجه حسن کي ماڻهو معين الدين ثاني چوندا هئا ۽ خواجه حسن حضرت خواجه معين الاوليا چشتي اجميري رح جي نسل مان هئا. خواجه حسن پنهنجي پٽ وانگر سندن پرورش ڪئي جڏهن نوجوان ٿيا ته کين پنهنجو مريد ڪيائون. جڏهن پير جي رهنمائيءَ سان تزڪيه ۽ تصفيه حاصل ٿين ته خلافت جو خرقو ملي وڻن. ۽ ملڪوتي سير جو درجو حاصل ٿين. هميشه فوت ٿي ويلن جي ارواحن سان گفتار ۽ ديدار جو سلسلو جاري رهندو هو. سندن عمر تمام وڏي ٿي وئي هئي ايتري قدر جو اڃا وار وري ڪارا ٿيڻ شروع ٿيا هئا ۽ ڏند مبارڪ به بيهڙ نڪرڻ لڳا هئڻ. سندن حالات جو ڪجهه بيان هن طرح آهي ته جڏهن شير خان جو زمانو هو ته پاڻ اجمير شريف کان گواليار ۾ اچي رهيا پوءِ وري هتان مالوه ڏي سفر ڪيائون. ڳوٺ چولي مندوءَ کان ٽن ڪوهن جي فاصلي تي آهي اتي قيام فرمايائون. ان علائقي جا گهڻا ماڻهو سندن مريد ٿيا. سندن پير جو

سلسلو نون واسطن سان حضرت خواجہ فخرالدين محمد تائين پهچي ٿو جيڪو حضرت خواجہ معين الاوليا جو فرزند هو. هن طرح ته حضرت خواجہ معين الدين ثاني- حضرت بايزيد ثاني- خواجہ طاهر- خواجہ بايزيد كبير- خواجہ شهاب الدين- خواجہ احمد- خواجہ نجم الدين- خواجہ حسام الدين- خواجہ فخرالدين محمد قدس الله باسرار هم. سندن رحلت جو سال هڪ هزار چار آهي. سندن هڪ فرزند شاه محمد چولي مهيسر پرڳڻي جو قاضي آهي جتي سندن والد جي قبر آهي.

شيخ ولي پور ملوک شاه صديقي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد ولي بدايونيءَ جا مريد آهن. سندن وطن ۽ مرقد پئي چرٿاوليءَ ۾ آهن. چرٿاولي دهلي جو هڪ ڳوٺ آهي سهارنپور جي ويجهو. هڪ ڏينهن پاڻ ننڍپڻ ۾ هڪ جيڏن سان ڪيڏي رهيا هئا ته سيد ولي بدايونيءَ جي پالڪي پري کان ايندي ڏٺائون. پاڻ ڪيڏن ڇڏي هڪ طرف ٿي بيٺا. اتفاقاً انوقت سيد جي نظر هن چوڪري تي پئي. سيد کانئن پڇو ته راند ڇڏي تون هڪ طرف ڇو ٿي وئين. پاڻ عرض ڪيائون ته توهان جي ديدار جي آب و تاب مون کي راند کان پري ڪيو. پوءِ پڇائونس ته تنهنجو نالو ڇا آهي. پاڻ چيائون ولي- فرمايائون ته منهنجو ۽ تنهنجو نالو ولي آهي. پاڻ عرض ڪيائون ته ليڪن هڪ فرق آهي منهنجو نالو پيءُ جو رکيل آهي ۽ ڪوڙو آهي ۽ توهان جو ناو سچو آهي. سيد اهو جواب ٻڌي خوش ٿيو. دعا ڪيائون. مريد ڪيائون خاص نعلين عنايت فرمايائون ۽ فرمايائون ته تنهنجي پيرن ۾ به اچن ٿيون. ان کان پوءِ کين سلوک جي توفيق ٿي. حقيقي ۽ مجازي ڪمالات حاصل ڪيائون ۽ عالم ۽ محقق ٿيا.

شيخ فتح الله پروجي فتح الله عليه ابواب ما اراد رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

پروج صوبي گجرات جو هڪ قلعو آهي ۽ درياه جي ڪناري تي آهي. جوانيءَ جي شروعات کان رسمي علمن سان گڏ دائمي استغراق هئڻ. سندن ڪلام ۾ سنجيدگي هوندي هئي. آخرڪار خدا طلبي ۽ حق شناسيءَ جي آندي

جا هلي ته رسمن جي پابندي ۽ حرفن سان دلبرستگيءَ جا ڪڪَ پڻ سندن سڀني جي ميدان تان صاف ٿي ويا. ان تي وڌيڪ اهو ٿيو جو ازلي سعادت کين شيخ لشڪر محمد عارف جي فيض عطا ڪندڙ جي خدمت ۾ پهچايو ۽ کين فتوحات حاصل ٿيون. پاڻ پنهنجي هر رازن کي چوندا هئا ته نماز جي وقت ڪيترا دفعا روجي عروجي سير حاصل ٿي نماز منهنجو معراج بنجي وئي آهي. صلوٰۃ تسبيح روزانو سندن ورد هو. جڏهن سماع جي محفل ۾ نعرو هڻندا هئا ته گهڻن جي دلين ۾ درد پيدا ٿيندو هو. جيئن شيخ محمود عبدالله گجراتيءَ جي جدائي جو تاب نه هئڻ. لهنذا انهن کان پوءِ ٽئين ڏينهن ئي هجري سنه هڪ هزار چار ۾ عالم علويءَ ڏي روانه ٿيا.

شيخ ڪرم الله رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ڳوٺ سوئيءَ جا رهاڪو آهن. روايت آهي ته انهيءَ ڳوٺ ۾ هڪ پيڪر پرست بقال وڏو دولت مند هو ليڪن پٽ جو اولاد نه هئس. اهو بقال هڪ ڏينهن بديع الدين شاهه مدار جي خليفي سيد جمن جتيءَ جي خدمت ۾ آيو قدس الله سرهما. دل ۾ درد هئس. روئي ڏنائين ۽ پنهنجي خواهش پيش ڪيائين. پاڻ فرمايائون ته روز اول جي تحرير ۾ تنهنجي تقدير ۾ ست پٽ مقرر آهن. ليڪن هڪ شرط آهي ته ستون پٽ هن درويش جي حوالي ڪندين. جڏهن انهيءَ خوشخبريءَ جو ظهور ٿيو ته بقال بجاءِ ستين پٽ جي ڪوئي هڪڙو پٽ کڻي آيو، ان کي سيد قبول نه ڪيو ۽ فرمايائون ته هي پٽ تنهنجو آهي. انهيءَ دور ۾ هن تي مصيبت ۽ سختي آئي بقال انهيءَ مصيبت کي نذر ڪيل وعدي ۾ دير ڪرڻ جو سبب سمجهو. پشيمان ٿيو ۽ اصلي ستون پٽ سيد جي بارگاه ۾ آڻي پيش ڪيائين. سيد نهايت خوشيءَ سان ان کي وٺي فرمايو ته منهنجي نالي ٿيل اهوئي چوڪرو آهي ڪرم الله نالو رکي تعليم ۽ تربيت ۾ مشغول ٿيا. جڏهن پاڻ عقل ۽ هوش جي ڏاڪي تي قدم رکيائون ته کين درويشي شيرين ڪري ڏيکاري وئي. پنهنجي مهربان جا مريد ٿيا. سلوڪ ۽ تصوف ۾ قدم استحڪام سان رکيائون. سندن عبادت تلاوت هئي. نفس تي ڪاميابي حاصل ڪيائون. خلافت جو خرقو پاتائون. هجري سنه نو سو چوهن ۾ ڳوٺ ۽ خاندان کي ڇڏي منبوءَ ۾ هليا آيا ۽ اتي ئي رهائش اختيار

ڪيائون. تقريباً چاليهه سال هن ڳوٺ ۾ گذاريائون. سو سال کان وڌيڪ عمر هئڻ ۽ هڪ هزار چار هجري سنه ۾ آخري سفر تي روانه ٿيا. آخري آرامگاه سندن وصيت مطابق گهر جي اڳڻ ۾ ٺاهي وئي.

شيخ عبدالڪريم رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شاھ شهباز جا فرزند ۽ خليفه هئا قدس سرهما. پيدائش ۽ مزار مبارڪ ٻئي برهانپور ۾ اٿن. هجري سنه نو سو اٺ ۾ تقدير ڪي جوڙڻ واري سندن علمي صورت ڪي بشري صورت ۾ نمايان ڪيو. ۽ تاريخ پارهين شعبان هجري سنه هڪ هزار چار ۾ ناسوت جي اونداهين گهر ڪي ڇڏي ملڪوت جي دائمي رهائش گاه ڏي هليا ويا. هن ڇههائي سالن جي زندگيءَ کي شريعت جي طريقي تي الله جل شانہ جي پرستش ۾ اهڙي طرح گذاريائون جو زماني جي هٿ تي هڪ مستحب ڪي به ضايع نه ڪيائون. بي تعلقي ۽ آزاديءَ جي بنياد ڪي ايترو ته مضبوط ڪيائون جو روزانو آيل نقد ۽ جنس ڪي جيستائين ضرورت مندن کي نه پهچائيندا هئا تيستائين آرام نه ايندو هئڻ.

هڪ ڏينهن ٻاراڻي دور ۾ هڪ وڻ تي چڙهي هاڻين جي لڙائي ڏسي رهيا هئا. پير ترڪڻ سبب مڻي پر اچي هيٺ ڪريا ليڪن وار برابر به ڪا تڪليف نه پهتن. خدائي حفاظت جو شڪر ادا ڪيائون ۽ عرض ڪيائون ته ازلي عنايت نگهباني ڪئي نه ته جان خطري ۾ هئي. سندن والد بزرگوار فرمايو ته ان ۾ شڪ نه آهي مگر ازلي نسبتن جو ظاهر ٿيڻ بنان سبب جي نه ٿيندو آهي. يقيناً سبب اهو هو ته مون هٿ جو ڪم اڪ کان وٺي توکي وڻ تان آهستي ۽ نرميءَ سان لاٿو. هن قسم جو تصرف اهو شخص ڪري ٿو سگهي جيڪو الله جي نالي الباسط ۽ الجامع سان متصف هجي ۽ حواسن ۽ عضون کان هڪ ٻئي جي جاءِ تي ڪم وٺي سگهي. ۽ الڪل في الڪل جو لطيفو حاصل ڪري. هي عاليشان مقام توکي به جلد عطا ٿي ويندو.

هڪ سال اهڙو ته اتفاق ٿيو جو زماني جي ناموافقت سبب پاڻ پنهنجي سامان سميت هجرت ڪري ڳوٺ برار ۾ هليا آيا. جيڪو خانديس ۽ دڪن جي وچ ۾ آهي. سندن ساٿين مان هڪ شخص ڪي ڪڏهن ڪوڙي ڳالهه تي اتان جي

باشندن پڪڙي ورتو ليڪن اهو شخص موقعو ملندي ئي درويشن جي پناهه ۾ اچي ويو. نالائق ماڻهو پير ڪٽندا اچي پهتا ۽ انهيءَ بهاني سان صوفين جي گهرن کي لُٽي ڇڏيائون ڪجهه ماڻهن کي زخمي به ڪيائون ۽ سندن مٿان به خنجر ۽ تلوارن جا بيشمار وار ڪيائون ليڪن زخم پھرياڻ کان اڳتي نه وڌي سگهيو. جڏهن شورش ٿڌي ٿي ۽ بدتميزيءَ جي اوندھ وچ مان هٽي ته حڪمرانن تي ڳوٺ وارن جون زيادتون لڪل نه رهيون. هنن سڀني فسادين جا هٿ ٻڌرائي ۽ لٽيل سامان هٿ ڪري شيخ جي خدمت ۾ پهچايو ويو. هتي شيخ جي حڪم سان هنن جا هٿ ڪوليا ويا ۽ واپس ڪيل سڀ سامان انهيءَ گروه کي واپس ڪيو ويو.

هجري سنه نو سو آسي هو. پاڻ ڪجهه رقم گڏ ڪيائون. هڪ ويجهي ماڻهوءَ جيڪو سندن عادت کان واقف هو ان سبب معلوم ڪيو. جواب مليو ته آرزو آهي ته زڪواة جو فرض ۽ حج جو فرض به ادا ڪريان. ان کان علاوه هڪ لڪل فائدو ٻيو به هو. اتفاقاً هجري سنه نو سو پياسيءَ ۾ اڪبر بادشاه صوبو گجرات فتح ڪيو ۽ انهيءَ هنگامي ۾ گهڻا مصيبت زده ماڻهو اتان خاندیس ۾ آيا. پاڻ گڏ ڪيل مال سان انهن مصيبت زده گروه جي مدد فرمائي.

سلوڪ جي شروع کان وصال تائين جيڪي الاهي اسرار ۽ ڪشفي اطوار مختلف وقتن تي سندن مٿان نازل ٿيندا هئا. ان مان پاڻ ڪجهه به زبان تي نه آڻيندا هئا. هوش سنڀالڻ کان وٺي زندگيءَ جي آخري لمحي تائين حضرت خضر عليه السلام سان ملاقات رهي. اهو حال به آخري وقت ۾ هڪ دوست سان ظاهر ڪيائون ٻيو ڪنهن کي به نه ٻڌايائون.

ميان جموجي پور ملڪ چند^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن نالو جمال محمد ۽ ڄمڻ جي جاءِ احمد آباد گجرات آهي. آخري آرامگاه عادل پور برهانپور ۾ اٿن. دريا خان رومي رح جي باغ ۾ جيڪو سندن بااعتقاد مريدن مان هو. سج اڀرڻ کان وٺي سومهڻي نماز تائين تفسير ۽ حديث جي درس جو شغل رکيو. پاڻ ائين ڪونه ڪيائون ته فيض جو دروازو دشمن تي بند ڪري صرف دوستن لاءِ کليل رکن. تعليم ڏيڻ ۾ ڪڏهن به واقف ڪي

ناواقف تي ترجيح نه ڏنائون. هجري سنه نو سو ستانوي هو جو سفر حجاز لاءِ روانه ٿيا. شيخ محمود عبدالله- شيخ عبدالقادر ۽ ملڪ پير محمد حسن- جن اولياءِ الله جا حالات لکيا آهن. هي ٽئي اصحاب ساڻن گڏ هئا. هڪ ڏينهن پاڻ مسيح الزمان شيخ عيسيٰ قاسم کان پڇيائون ته سنڌين جي محلي ۾ گهڻا مدرس آهن. جواب ڏنائون ته ٻه شخص آهن ليڪن شيخ طاهر يوسف قدس سره دنيا مان کوچ ڪري ويا. هاڻي حڪيم عثمان بوبڪائي کي جيڪو معنيٰ جي اعتبار سان زماني ۾ اڪيلو آهي. ظاهري اڪيلائي به ٿي وئي. فرمايائون ته نه قاسم به ان جو عمدو مد مقابل آهي. ان کان پوءِ انساني جواهرات کان زماني جي خالي هجڻ متعلق ڪجهه بيان ڪري موتين وانگر اڪين مان ڳوڙها ڪڍيائون. مسيح الزمان چون ٿا ته شيخ طاهر يوسف جڏهن ٻڌو ته غوث الثقلين محي الدين جيلائي رح جن جو پيرا هڻ شيخ جموجي جي نزديڪ آهي ته شيخ طاهر سندن ويجهو ويو فقير ۽ ٻيا ڪجهه مشائخ به همراھ هئا. قميس جي دامن کي چمڻ سڀني کي نصيب ٿيو.

مصرع: باد ارجا د جانش تشريف لي مع الله-

سيد پير سيدي تخلص^{رحمته الله} جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو سيد علي آهي. سندن والد قطب السادات سيد محمد گيسو دراز جي نسل مان آهن ۽ سندن والده قدوة المشائخ شاه باجن جي نسل مان آهي. قدس اسرارهم- سندن ولادت جي جاءِ برهانپور ۽ ابدي آرامگاه آسير خانديس جو قلعو آهي. کين سپاهيانہ وضع ارادت مسيح الزمان عيسيٰ قاسم رح مدظلہ سان هئي. کين نظر سان گهڻي دلچسپي هئي هميشه صوفيائون ڳالهيون نظر ۾ ادا ڪندا هئا. شطاريه مشائخ جو شجرو پنهنجي پير کان شروع ڪري حضرت خاتم النبوة عليه السلام تائين فصاحت سان تيار ڪيو هئائون. چون ٿا ته پنهنجي پير ارادت کي ايترو دوست رکندا هئا جو ٻيا صوفي کين ڏسي حرص ڪندا هئا. چون ٿا ته پاڻ ڪوني ۽ مڪاني مظاهرن جا تبديل ٿيل حالات مان الاهي صفتن جي تجلین جو نظارو ڪندا هئا. هجري سنه هڪ هزار کان پوءِ پهرين عشري ۾ کوچ فرمايائون.

مصرع: بادر وحش غريق بحر ڪرم-

خواجه کلان خواجه ذبيدي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا خواجهگي ڪاشانيءَ جا فرزند آهن. کين ماڻهن جي دلين تي تصرف ۽ ضميرن جي ڳالهين کان واقفيت حاصل هئي. جنهن سال براق خان سمرقند جو قبضو ڇڏي بخارا ڏي ويو. انهيءَ زماني ۾ گهڻا عالم خان سان گڏ هئا. ۽ خواجه رح کي مختلف خواهشن سان ۽ عاجزي ۽ انڪساريءَ جي ڪمال سان خان بخارا ۾ آندو هو. سندن طلسماتي سلوڪ جي ڪرشمين کي ڏسي ٿوري ئي وقت ۾ عقيدت سان گهڻا نيڪ ۽ درست عقيدتي جا ماڻهو خداپرستي ۽ حق شناسي جي رستي تي آيا ۽ سعادت حاصل ڪيائون. آخرڪار هجري سنه هڪ هزار ۴۶۰ ۾ طلب جو فرمان صادر ٿيڻ تي پاڻ مقدس ملڪ ڏي روانه ٿيا. آخري آرامگاهه بخارا ۾ اٿن. مصرع: باد دهبيد جاي هشت بهشت.

شيخ الله بخش لميتوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هي هڪ ڳوٺ آهي سارنگ پور مالوه جو. سندن ڪرامتون ظاهر هيون. هڪ شخص شيخ فريد نالي لاد محمد باسر سرڪينچي گجراتي جو پٽ آهي. انهيءَ گجرات مان اچي اُچين مالوه ۾ گهر ٺاهيو آهي. شيخ فريد هڪ ڏينهن راقم جي سامهون بيان ڪيو ته هڪ سال مينهن وسڻ ۾ دير ٿي. ماڻهو شيخ وٽ آيا ۽ زاروقطار رڻ لڳا ۽ مينهن وسڻ جي خواهش ڪيائون. تعداد ۾ جيترا ماڻهو هئا هر هڪ کان پاڻ منائي گهريائون. ماڻهن قبول ڪري خواهش پوري ڪئي. ٻه ڏينهن انتظار ڪيائون مينهن نه وسيو. پاڻ هڪ خادم کي چيائون ته مجرم وانگر رسو پيرن ۾ ٻڏي مون کي ڳوٺ جي چوڌاري گشت ڪرايو. ٻه ڏينهن ائين ئي ڪيو ويو مگر مينهن نه وسيو. پوءِ پاڻ فرمايائون ته نه مون غلط چيو. مان سنگساريءَ جي لائق ٿي ويو آهيان. چيلهه تائين هڪ کڏو کوٽرائي ان ۾ بيهي ماڻهن کي فرمائڻ لڳا ته ننڍا وڏا سڀ مون کي سنگسار ڪيو. سنگساريءَ جو اهماڻ ٿي رهيو هو ته سندن دل ۾ خيال آيو ته جيڪو نادان الله جي ڪرم تي اميد ڪري ماڻهن کي مشڪل وقت ۾ بهتري ۽ آسانيءَ جي وعدي تي تسلي ڏئي ان کي سنگسار ڪرڻ آسان آهي. يا مينهن

وسائٺ۔ هيءَ خيال اڃا دل ۾ آيو ته آسمان مان پاڻي وسڻ شروع ٿيو ۽ پوکڻ کي شادابي ٿي. چون ٿا ته هن واقعي کان پوءِ پاڻ ڀڳ مٽي تي نه ٻڌائون ۽ عورتن جي لباس ۾ زندگي گذاريائون جيستائين زنده رهيا. سندن آخري آرامگاه اهوئي ڳوٺ آهي جنهن ۾ رهندا هئا.

شيخ علاء الدين ثاني مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن گفتار غيبي علمن جو رسالو ۽ سندن زبان لوح محفوظ جي مترجم هئي. ولادت جي جاءِ ٿاسره اٿن. جيڪا احمد آباد گجرات جي قريب آهي. چون ٿا ته جذب الاهي هڪ دفعي طاري ٿين پنهنجي وطن کان اجمير ۾ آيا ۽ چند سال هن شهر ۾ وجد جي حالت ۾ گذاري پوءِ گواليار پهتا. هتي به چند ڏينهن رهي دارالخلافت آگري هليا ويا. جيڪي احتياج مند سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا انهن جي ضمير جو علم ٿي ويندو هئڻ. ان ڪري بغير ڪجهه عرض ڪرڻ جي هر هڪ کي سندن مدعا جو جواب سندن تقرير مان ملي ويندو هو.

سندن خادم شيخ نظام جو بيان آهي ته ستين تاريخ جمادي الاخر ۽ هجري سنه هڪ هزار هڪ هو جڏهن اسان جي زماني ۾ سپهه سالار مرزا عبدالرحيم خان خانان ابن بيرم خان خانان گجرات کان هلي اڪبر بادشاه وٽ دارالسلطنت لاهور ۾ حاضر ٿيو ته حڪم ملين ته هڪ وڏو لشڪر وٺي صوبو نٿو فتح ڪرڻ لاءِ وڃ. هي حال ٻڌي دل ۾ خيال آين ته صوبي ٺٽي ۾ گهڻا خداشناس حق پرست ماڻهو آهن اتي فتح جي صورت ڪيئن پيدا ٿيندي. اڃا اهو خيال ذهن ۾ ئي هو ته هڪ نگاه سان مون کي ڏسي ۽ نئين نئين قسم جي گارين جي خلعت عطا ڪيائون ۽ فرمايائون ته تون ڪير آهين جو توکي بزرگن جي قرارداد ۾ رائي زنيءَ جو منصب حاصل هجي. ٺٽي جو مالڪ علاء الدين آهي ۽ سپاه وٺي وڃڻ وارو ان جو ويجهو دوست آهي ايترو ته آسانيءَ سان فتح حاصل ٿيندي جو ان کان بهتر صورت ڪنهن جي به تصور ۾ نه ٿي اچي سگهي. ۽ پوءِ جيئن پاڻ فرمايائون ائين ئي ٿيو. اهڙيءَ طرح جڏهن سپهه سالار دکن جي فتح واسطي عزم ڪيو هو ته پاڻ خوشخبري ڏني هئائون ته ڪارآمد قلعو هن دفعي اسان تنهنجي لاءِ فتح ڪري ڇڏيو آهي. آخر ائين ئي ٿيو. ان قلعي مان

مراد احمد نگر دکن جو تخت گاه هو. انهيءَ قسم جون ڳالهيون شيخ نظام جي نزديڪ گهڻيون هيون مگر هن چند بيان ڪيون. هجري سنه هڪ هزار اٺ کان پوءِ پاڻ دارالبقا ڏي هليا ويا. آگري جي حدن اندر قبر اٿن.

شيخ بابو جيو ابن شيخ جيو رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ پٽن آهي ۽ مخدوم جهانيان سيد جلال شاه بخاري رح جي نسل مان آهن قدس سرهم. ڪتابي علم ايزدي عرفان کين ڪمال درجي جو حاصل هو. پٽن شهر جي اڪثر طالبان علم سندن درس ۾ علم حاصل ڪيو. جوانيءَ ۾ پاڻ شيخ يعقوب چشتي نهروال جي روضي تي متولي هئا. جيڪو شيخ برهان الدين دولت آباديءَ جو وڏو خليفو هو. ڪن چيو آهي ته کين خلافت جو خرقو شيخ نظام الاوليا قدس سره کان مليو آهي. شيخ برهان غريب الله سان گهڻي دوستي هئڻ ۽ انهيءَ شهر ۾ آخري آرامگاه به اٿن. عرس گاه ۾ گجرات جي مشائخ جو طريقو اهو آهي ته زنبيلون ريشمي ۽ زرڻ ڪپڙن سان ڍڪي مختلف قسمن جا حلوا ان ۾ پري ۽ بزرگان دين و دولت ۾ تقسيم ڪندا آهن. مگر پاڻ انهن کي بينوا درويشن ۾ تقسيم ڪندا هئا. ٻيا مجاور جن کي ان جي بدلي دولتمندن کان نذر ملندا هئا، هي طريقو ناگوار گذريو ۽ هنن ڪجهه ناخوشگوار گفتگو ڪئي جيڪا کين پسند نه آئي ۽ تصرف ۽ متولي ڇڏي هنن جي حوالي ڪري پاڻ گوشي نشين ٿي ويا ۽ باقي عمر توڪل ۽ تسليم ۾ گذاريائون. هجري سنه هڪ هزار ڇهه ۾ وصال ڪيائون.

سيد تاج الدين قادري نهروال رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد محي الدين عبدالقادر جيلاني رح جن جي نسل مان آهن قدس سرهما. پاڻ پير ۽ حافظ حديث هئا. چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ جاگيردار سرڪار سيد محمود جو پٽ سيد قاسم هو ۽ وڏو عارف پرست ۽ درويش سيرت انسان هو. پاڻ سيد قاسم کي هجري سنه هڪ هزار ست ۾ چوائي موڪليو ته هنن ٽن چئن ڏينهن ۾ تاج الدين واپسي وارو سفر ڪري ويندو (رحلت ڪندو) ۽ جڏهن ٽئين ڏينهن شام جو پاڻ هن فاني دنيا کي ڇڏي عالم بقا ڏي هليا ويا ته جن به

اهو پيغام ٻڌو هو انهن کي حيرت ٿي ۽ رُنا. کين چار فرزند هئا. جمال- احمد- اسحاق ۽ ابراهيم. سڀني کان ننڍي کي خرقو مبارڪ سپرد ڪيائون ۽ فرمايائون ته هي منهنجو جانشين آهي. آخري آرامگاه پٽن ۾ اٿن.

خواجہ کلان ابن مولانا خواجگي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن بيان اڪسير هو ۽ سندن چهرو مبارڪ رباني مشاهدي جو نمونو هو. خدا جي طالبن جي رهنمائيءَ لاءِ بلخ ۾ آباد هئا. چون ٿا ته جڏهن عبدالله خان بلخ کي پنهنجي پٽ عبدالؤمن سلطان جي نالي جاگير طور نالي ڪيو ته عبدالؤمن سلطان جو هي حال هو جو جواني ۽ دولت جي نشي ۾ مدهوش هو ۽ سڀني کان پنهنجي تعظيم ڪرائڻ چاهيندو هو. هن حالت ۾ هن خواجہ کان به ٻين عام ماڻهن وانگر تعظيم ڪرائڻ چاهي ليڪن پاڻ ان حڪم جي تعميل نه ڪيائون. ان ڪري ڪاوڙ ۾ اچي سلطان حڪم ڪيو ته اهو شخص هتان هليو وڃي. پاڻ هجرت فرمائي تاشقند ۾ رهڻ لڳا. جڏهن عبدالؤمن سلطان تاشقند به فتح ڪيو ته خواجہ صاحب جن سلطان جي اجازت سان واپس بلخ ۾ هليا آيا. مير فروغي اشرف جو چوڻ آهي ته مان هن واپسيءَ واري سفر ۾ ساڻن گڏ هئس ۽ سندن خدمت مان مستفيض ٿيس. گهڻي رياضت سبب جسماني لحاظ کان ڪافي ڪمزور ٿي ويا هئا. جڏهن ڪاڏي وڃڻ جو ارادو ڪندا هئا ته ڏوليءَ ۾ سوار ٿي ويندا هئا. جيڪو به ماڻهو چنڊ ڏينهن سندن خدمت ۾ رهندو هو ان جو خاتمو بالخير ٿيندو هو. سندن ديدار سان گهڻن ماڻهن کي الاهي فيض حاصل ٿيندو هو. هجري سنه هڪ هزار ست ۾ عالم قدس ڏي روانه ٿيا. مان جنازي ۾ شريڪ ٿيس ۽ سندن وصيت مطابق بلخ جي شوقيا محلي ۾ سندن خانقاه جي اندر ئي سندن قبر تيار ڪئي وئي.

شيخ لاڏ جيو سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ظاهري لحاظ سان متيد ۽ باطني لحاظ کان آزاد هئا. سندن حجرو برهانپور ۾ مسيح القلوب جي جامع مسجد جي ديوار سان متصل هو. لهنذا هن ڪتاب جو مصنف ڪنهن ڪنهن وقت اتان گذرندو هو ۽ ڪوبه گهريلو

سامان انهيءَ حجري ۾ نظر نه ايندو هو. ڪڏهن پراڻي پوري وڃائي ان تي ئي سمهي پوندا هئا. پاڻ حسن پرست هئا. سنڌ جي مقبول راڳن کي ڳائي ٻڌڻ وارن جي دلين تي فتح حاصل ڪندا هئا. اندازاً ستر سال جي عمر جا هئا. هجري سنه هڪ هزار ست ۾ هن فاني جهان کي ڇڏيائون. آخري آرامگاهه برهانپور جي حدن ۾ شيخ ابراهيم سنڌيءَ جي روضي منور جي ڀرسان عادل پور جي رستي تي اٿن.

بابا بهرنڪ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ هڪ شيرين مجذوب ۽ رنگين ديوانا هئا. سندن ڳالهائڻ ۽ هر فعل سان خوشي پيدا ٿيندي هئي ۽ سندن ديدار سان غم دور ٿي ويندا هئا. سندن تعريف پوري طرح ڪري نٿي سگهجي. ليڪن ڪجهه حالات لکجن ٿا. هڪ ڳوٺ ۾ هڪ مقدم جا فرزند هئا. هڪ دفعي عقل ضايع ڪرڻ وارو هڪ جذبو پيدا ٿين. جنهن سبب هيڏي هوڏي گهمندا رهيا. پاڻ مندبو (ماندبوءَ) ۾ آيا قلعي جي هوا اهڙي ته خوشگوار لڳن جو اتي ئي سڄو ڏينهن گهٽين ۽ بازارن ۾ سير ڪندا ۽ ڳائيندا رهندا هئا. سڄي رات هڪ حلوائِيءَ جي دڪان جي ڪنڊ ۾ گوڏن تي ڪنڌ رکي ڏينهن ڪري ڇڏيندا هئا. سندن برڪت سان حلوا فروش وڏو مالدار ٿي ويو. ڪافي وقت انهيءَ طريقي سان گذاريائون. مندبو (ماندبوءَ) کان ويهن ميلن جي فاصلي تي ڪوهستان جيت پور آهي ان ڪوهستان کي حمبر نالي هڪ زميندار هجري سنه نو سو پنجانوي ۾ شهر کي شاهي لشڪر کان خالي ڏسي لٽڻ جو ارادو ڪيو. هڪ رات هن ڇا ڪيو جو ٻه سو سوار ۽ هزار پيادا قلعي تي چاڙهي ڇڏيائين ۽ پاڻ هڪ جماعت وٺي قلعي کان هيٺ بيهي رهيو. گهڻيءَ ۾ گهڙي مقابلو ڪرڻ وقت بابا کي چيڙيائون. بابا وڏي آواز ۾ پڪاري چوڻ لڳو ته اي شهر وارو! آرام سان رهو هي صحرا جا رهندڙ لٽن ۾ رلي ويا. هيءَ ڳالهه هنن جناتين کي ناگوار گذري انهن مان هڪڙي تلوار ڪڍي چند زخم بابا کي ڪيا. پاڻ ڪشاده پيشانيءَ سان انهن زخمن کي برداشت ڪيائون. جڏهن قدم اڳتي وڌايائون ته تلوارن ۽ تيرن هلڻ جا تيز آواز اچڻ لڳا. لاچار هي پريشان ٿي ڀڄڻ لڳا. انهن مان گهڻن کي صبح

جي وقت پهڙڻ ۽ ويرانن ۾ تيرن ۽ تلوارن جي زخمن سبب مثل حالت ۾ ڏٺو ويو ۽ ڪجهه ماڻهو اڌ مڙا ٿي پيا. هيءَ سزا ڏسي خود حمير زميندار جي هٿن مان واڳون ڇڏائجي ويون. بلڪ ڪيترا ماڻهو ٻنهي طرفن کان هن کي گهوڙي تي جهليو پئي ويا. اهو به ڪجهه ڏينهن زنده رهيو ليڪن بيهوش ٿي رهيو. ۽ بابا کي جيڪي زخم لڳا پاڻ ان تي پٽي يا مرهم وغيره رکڻ نه ڏنائون انهيءَ سبب ڪجهه ڏينهن کان پوءِ زخمن ۾ ڪيڙا پئجي ويا. جڏهن ڪو ڪيڙو زمين تي ڪرندو هو ته پاڻ ان کي کڻي واپس ساڳي جاءِ تي رکي ايوي طريقو اختيار ڪندا هئا. هڪ سال کان پوءِ زخم ڀرجي ويا ۽ تندرستي حاصل ٿين. سندن اهڙي قسم جون ڪيتريون ئي ڪرامتون راقم جي علم ۾ آهن. ليڪن گلزار ۾ گنجائش ناهي. هجري سنه هڪ هزار ستن ۾ سندن طبيعت هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. قبر مندوءَ ۾ اٿن.

حڪيم عثمان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو شيخ عيسيٰ ابن شيخ ابراهيم صديقي آهي رحمهم الله پيدائش جي جاءِ بوبڪ جيڪو سيوهڻ سنڌ جي ويجهو آهي. آخري آرامگاه خانديس جو هڪ ڳوٺ آهي. پاڻ علم ۽ حڪمت جي فن ۾ استاد هئا. سندن ظاهري علم ۾ تازگي شيخ وحيه الدين علوي گجراتي ۽ قاضي محمود موربي جي شاگرديءَ مان پيدا ٿي هئي. سندن عقلي علمن جي خزانن ۾ گهڻا جواهرات شيخ حسين بغداديءَ جي شاگرديءَ مان پيدا ٿيا. وقت جي عالمن ۾ ڪوبه عالم سندن مرتبي تي نه پهتو. راقم گلزار حڪمت جي ڪتابن ۾ سندن شاگرد آهي. شيخ سراج محمد بنباني جو پٽ قاضي نصير الدين شيخ صالح سنڌي جيڪي استاد جا ناني آهن. قاضي عبدالسلام سنڌي جي مختصر وقايه تي هڪ شرح لکي آهي ۽ شيخ يوسف بنگالي جا ناني ميان سڪرجي اهي سڀ سندن شاگرد آهن.

سندن حالات هن طرح آهن ته هجري سنه نو سو ٽياسيءَ جي شروعات ۾ محمد شاه ابن مبارڪ شاه فاروقي خانديسيءَ جو زمانو هو جو پاڻ گجرات کان برهانپور آيا. وقت جي حاڪم سندن تشریف آوريءَ کي مبارڪ سمجھي

عزت ۽ وقار سان رکيو ۽ درس ۽ فتويٰ جي وڏي منصب تي کين فائز ڪيائين. ستاويھ سالن تائين پاڻ درس ۽ فتويٰ لکڻ سان ماڻهن کي فيض ۽ فائدو پهچايو هجري سنه هڪ هزار اٺ ۾ خريف جي فصل وقت پنهنجي وظيفه ۾ مليل ڳوٺ جيڪو خانديس جي سرحد تي هو هليا ويا. جڏهن ڳوٺ ۾ پهتا ته اڪبر بادشاهه جي لشڪر جي اچڻ جي خبر ٻڌڻ ۾ آئي. برهانپور ڏي موٽڻ جي بجاءِ مصلحت ڪجهه ڏينهن جهنگ ۾ ئي گذاريائون. اوچتو انهيءَ ئي سال جي شعبان جي مهيني ۾ چورن جو هڪ گروه جن کي هندستان وارا ڪولي چوندا هئا، صبح جي وقت اگهاڙيون تلوارون ۽ نيزا هٿ ۾ کڻي اچي ڪڙڪيا. پاڻ پنهنجي عزيزن قريبن سميت سترهن ئي چڻا شهيد ٿيا ۽ رت ۾ ٻڌل مڙيا انهن جا کفن ٿيا. شيخ لشڪر محمد عارف فرمائيندا هئا ته حڪيم صاحب جي مثل سڪون ۽ آرام سان نماز پڙهندڙ مونکي بس حڪيم ئي نظر آيو. حڪيم صاحب به فرمائيندو هو ته مان اعتقاد ۾ شيخ لشڪر محمد عارف جو گرويدو ان ڪري آهيان جو منهنجو استاد قاضي موريي سندن مريد هو. مسيح القلوب چوندا هئا ته منهنجو ڏاڏو شيخ طاهر يوسف هميشه چوندو هو ته جيترو تواضع خوشي-عاجزي ۽ گمنامي حڪيم صاحب جي آهي اهڙي مون عالمن مان ڪنهن جي به نه ڏني. ڇو ته علم جي مدهوشي هڪ وڏو امتحان آهي. ڏسڻ گهرجي ته علم جي مجلس ۾ وهڻ وارن مان ڪنهن کي قلب جي هوشياري ٿي معلوم ٿئي. چاليهن سالن جي اندر ڪنهن جي به گهر جو لقمو نه کاڌائون. ڪمال پرهيزگاريءَ سان زندگي بسر ڪيائون. سندن تصنيفات گهڻيون آهن. انهن ۾ تفسير بيضاويءَ جو حاشيو ۽ بخاري شريف جي شرح هي به ڪتاب نهايت اهميت وارا آهن.

خواجہ اسحاق ابن مولانا خواجگي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مسيحاڻي معجزن ۾ جان وجهڻ وارا- ظاهر ۽ باطن ٻنهي علمن جي علم کان واقف هئا. خلافت جو خرقو ۽ اجازتنامو والد بزرگوار کان مليل هئن. ۽ بزرگ نانيءَ مولانا لطف الله جي فيض ۾ هر نشينيءَ سان گوريا معرفت جو خزانو حاصل ٿي ويو هئن. جيڪو شخص هڪ گهڙيءَ لاءِ به سندن صحبت ۾

وينو ڪامياب ٿي اٿيو. سندن ڪم جو طريقو اهڙو ته موزون هو جو هر شخص جي استعداد مطابق ئي هوندو هو. چون ٿا ته سندن رهنمائيءَ جي زماني ۾ پاڻ دشت قبيحاق جو گشت فرمائي رهيا هئا. انوقت ان جنگل جا باشندا ۽ پرڳڻي جا ترڪ ڪفر جي گهاٽين مان نڪري اسلام ۾ داخل ٿيندا ويا. ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي ڪرامتون سندن اقوال ۽ افعال سان ظاهر ٿينديون هيون جيئن بيمار جو تندرست ٿيڻ، نابينن جو بينا ٿيڻ، جذام ۽ برص کان صحتيابي، مطلب ته سندن دم سان عيسوي معاملات انهن شهرن جي ماڻهن تي ظاهر ٿيندا هئا. جيئن ته انسان انهيءَ شيوي سان فطرتاً دلدادو ٿيندو آهي. انڪري سندن بزرگيءَ جو اعتراف ڪري اسلام جي رونق لاءِ ڪوشش ڪيائون. پاڻ صوفين جي هڪ جماعت کي ان ملڪ ۾ مقرر ڪيائون جنهن ڪري رهنمائي ۽ اسلامي تعليم جي رونق ڏينهن ڏينهن وڌندي وئي. حڪمران ڪاشغر محمد خان ابن عبدالڪريم خان ابن عبدالرشيد خان ابن تغلق تيمور خان سندن مريد ٿيو. ڪافي جاگيرون سندن خانقاه نشين لاءِ وقف ڪيائين. خواج صاحب جن به خان جي آرزو قبول فرمائي اشتر نامي ديواني شخص کي ڪاشغر موڪليو. چون ٿا ته ديواني اشتر کي جذبي جوش ۽ ديوانگيءَ جو عروج حاصل ٿيندو هو ته ان وقت ان ملڪ جي باشندن مان جيڪڏهن ڪنهن شخص کي انڪار جو خيال به دل ۾ ايندو هو ته فوراً ان کي سزا ملندي هئي. عبدالومون خان حڪمران ايران ۽ توران عبدالله خان ازبڪ جو پٽ هو. هجري سنه هڪ هزار چهر ۾ بغير ڪنهن سبب جي حڪمرانيءَ جي نشي ان جي اکين کي ڇڻ ته انڌو ڪري ڇڏيو هو. ان خواج صاحب کي سمرقند مان نڪري بلخ ڏي وڃڻ جي اجازت ڏني. پاڻ آهستي آهستي هلڻ لڳا. ساڻين آهستي هلڻ جو سبب معلوم ڪيو. جواب ڏنائون ته اسان کي عنقريب سمرقند ڏي ئي موٽڻو آهي. لهنذا پري ڇو وڃجي. اڃا ٿورو فاصلو هليا ته عبدالومون خان جي مارجي وڃڻ جي خبر پهتي. انهيءَ منزل سان پاڻ واپس وريا ۽ ٻن سالن بعد هجري سنه هڪ هزار اٺ ۾ دارالبقا جو سفر فرمايائون.

شيخ عثمان ابن لادن قريشي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ هن ڪتاب گلزار جي مصنف جا پاڙيسري ۽ شيخ فضل الله حسين چشتيءَ جا مريد هئا. سندن وڏا سپاهي هئا ۽ پاڻ ٽيهن سالن جي عمر کان پوءِ

اسبابن کي ڇڏي گهر جي هڪ گوشي ۾ ويهي رهيا ۽ سوال نه ڪيائون. وظيفو يا پگهار نه ورتائون. ڪنهن درويش مهمان کان سواءِ ماني نه کائيندا هئا. هر روز ڪوشش ڪري ڪنهن نامراد کي ڳوليندا هئا. راتين جو نهايت سوز ۽ گداز سان گهڻي نماز پڙهندا هئا. جمع جي رات هڪ جهولي ۾ ڪڻڪ خريد ڪندا هئا ۽ چئني طرفن کان درود پڙهندا هئا ماڻهن کي تقسيم ڪندا هئا. جڏهن اناج ورهائجي ويندو هو ته پنهنجي گهر واپس ايندا هئا ۽ ياد خدا ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. جيستائين گوشي نشين نه ٿيا هئا تيستائين مجذوبن ۽ سالڪن سان ملندا رهندا هئا. جيئن شاھ منصور برهانپوري- شاھ تاجو ۽ پير باجر مندويءَ. جڏهن ڪيفيات جو بيان شروع ڪندا هئا ته مٿي ذڪر ڪيل بزرگن مان هر هڪ جون دل کي وڻندڙ ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. هندي طرز ۾ ڳائڻ خوب ڄاڻندا هئا. اڌ رات جي وقت پنهنجي حجري ۾ اڪيلو دل کي وڻندڙ راڳ ۽ دردناڪ انداز ۾ ڳائيندا هئا. ٻڌڻ وارن کي ڄڻ ته ولایت جي واديءَ جو پيغام پهچندو هو. ڪراڙ ۾ ڳائڻ ڇڏي ڏنائون. ليڪن سماع جي مجلس ۾ ضرور ويندا هئا. اهڙي طرح پنجاه سالن تائين عمل رکيائون. تقريباً اسي سال عمر هئڻ. هجري سنه هڪ هزار اٺ ۾ دارالبقا ڏي روانه ٿيا.

شيخ ابوالفتح ابن جمال الدين رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ مڪي- عباسي ۽ قادري آهن. هر قسم جي فضائل ۽ ڪمالات کان خود به مستفيد هئا ۽ ماڻهن کي به فائدو پهچائيندا هئا. غوث العرفا گيلاني رح جن جو خاص خرقو کين پهتو هو. اهو هميشه پاڻ سان گڏ رکندا هئا. پيدائش شروان جي اٿن. مڪي معظم ۾ گهڻو وقت رهيا هئا ان ڪري مڪي مشهور ٿيا. سفر ۽ زمين جي مختلف ڪيفيتون معلوم ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيو. ان ڪري وطن کان نڪري خشڪيءَ رستي هندستان آيا جڏهن سنڌ جي ڪناري تي پهتا ته هڪ بت پرست کي امير البحر ڏنائون ۽ اهو ناگوار گذريو ۽ چيائون ته جنهن ملڪ ۾ اسلام وارن جي عنان اختيار پين جي هئڻ ۾ هجي. ابوالفتح جو ان ملڪ ۾ رهڻ مناسب نه آهي. لهنذا قنڌار ڏي واپس موٽڻ جو عزم ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ حڪمران سلطان سکندر لوڌي ملتان جي قريب

هو ان کي خبر ملي ته هڪ پرهيزگار دانشمند انسان سنڌ ۾ آيو هو ۽ اهو فلاڻي سبب ڪري واپس وڃڻ ٿو چاهي. پاڻ هڪ خط سندن خدمت ۾ موڪليائون جنهن ۾ مختلف قسم جون خوشامنديون ۽ تمنائون لکيل هيون ۽ دارالخلافه آگري ڏي اچڻ لاءِ عرض ڪيائين، شيخ نصيحت جي نيت ڪري اوڏانهن ويا. جڏهن ملاقات ٿي ته سلطان جيڪي ڪجهه لکيو هو ان کان وڌيڪ عاجزي ۽ محبت سان پيش آيو. پنهنجي فرمانروا جي دوستيءَ سبب قيام جو ارادو ڪيائون. چون ٿا ته هڪ دولتمند شخص پنهنجي بد باطني سان سندن اڪرن جي مشاهبه حرفن سان هڪ خط هڪ دشمن سلطان جي نالي لکي اهڙي طرح موڪليو جو رستي وارن جي هٿ چڙهي ويو. جڏهن اهو خط سلطان کي مليو ته سلطان اهو شيخ صاحب ڏي موڪلي گلا ڪئي پاڻ جواب ڏنائون ته ابوالفتح اهڙو نه آهي جو هٿي نالائق تحرير لکي دل آزاري ڪري خدا جي حڪم سان اهو خط لکندڙ جلد پنهنجي ڪيفر ڪردار کي پهچندو. چون ٿا ته هڪ هفتي اندر ان شخص جو هٿ هڪ مست اٺ اهڙي طرح ڇٻاڙيو جو بيوڪار ۽ خشڪ ٿي ويو. اهو به چون ٿا ته جڏهن ظهير الدين بابر هندستان ۾ آيو ته سلطان ابراهيم ان سان وڙهڻ لاءِ فوج ميدان ۾ موڪلي ۽ حڪم فرمايو ته سڀ اهل قلم- فقير ۽ فاضل به هن لشڪر سان گڏ هلن. سيد رفيع الدين صفوي ۽ ٻين بزرگن ڪوچ ڪيو. پاڻ به لاچار لشڪر سان گڏ هليا. جڏهن دهليءَ ۾ پهتا ته هڪ ڏينهن پوين ٻن نمازن جي وچ ۾ هڪ اڱڻ ۾ پاڻ گهمي رهيا هئا هڪ دفعو پاڻ مغرب جي طرف کان جلديءَ ۾ واپس ٿيا. هڪ شخص جيڪو اُتي بيٺو هو ان جو سبب پڇو. فرمايائون ته هن طرف کان خدائي آفت هن لشڪر تي لڪيل آهي. ان ڪري ڀڄڻ لازم ٿيو. ٻئي ڏينهن ساڻين کي آگاه ڪري پاڻ آگري واپس هليا آيا. جڏهن لشڪر پاڻي پت ۾ پهتو ته زبردست جنگ ٿي ۽ سلطان ابراهيم مارجي ويو ۽ گهڻي فوج ۽ فوج کان سواءِ ٻي مخلوق به ضايع ٿي. پاڻ آخري وقت تائين هڪ سوڙهو ٻه سال طالبان خدا جي رهنمائي فرمائي ۽ تاريخ ٻاويھ شعبان هجري سنه نو سو ٽيهتر ۾ کين آگري جي خاک جي سپرد ڪيو ويو. سيد رفيع الدين محدث سندن جنازي جي نماز پڙهائي.

شيخ داؤد براري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت ڳوٺ بورڪام ۾ ٿي. جيڪو خاندیس کان ست ڪوهه پري قلعي آسیر جي طرف آهي. سپاهيءَ جا فرزند هئا. جوانيءَ ۾ ئي توفیق نصیب ٿين. سپاهگیری ۽ سببن کي ترک ڪري ڇڏيائون سواءِ هڪ نیزي جي جيڪو لٺ جي جاءِ تي استعمال ڪندا هئا ۽ هڪ تیر ڪمان جي، رسمي ارادت ڪنهن رهنما سان ڪانه هئڻ، اویسیه فیض سندن حالات مان ظاهر هو. جذب ۽ سلوک جي وچ ۾ هڪ حالت ۾ رهندا هئا. ڳالهائڻ هوش جي حالت ۾ ٿيندو هئڻ پر آخر ۾ ڪلام ۾ انتشار پیدا ٿيندو هئڻ. ماڻهن سان ملڻ ۽ آباديءَ کان پڇندا هئا ۽ زندگي اکیلائيءَ ۾ صحرا ۾ گذاريندا هئا. راقم الحروف جي استاد سید شاھ محمد سان دوستيءَ سان پیش ایندا هئا. شیخ بهڪاريءَ جي پٽ شیخ جمال سان گهڻو ملندا هئا ڇو ته شیخ جو گهر سندن جهنگل جي نزدیک هو. راقم جي ملڻ سان به خوش ٿيندا هئا ۽ خدمتن جي فرمائش ڪري راقم کي احسانمند فرمائيندا هئا. هجري سنه هڪ هزار اٺ ۾ سندن جسماني جاگیر تبدیل ڪئي وئي ۽ روحاني عالم ڏي روانه ٿيا. مندو (ماندوءَ) ۾ بابا بهرننگ جي پاڙي ۾ آرامگاه اٿن.

مصرع: باد جانش بلبل باغ ارم-

شيخ ڪمال رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شیخ ابراهيم ولد شیخ جمال جا فرزند آهن ۽ شیخ جمال صاحب ولایت ۽ هدايت شیخ نعمان آسيري جي پوٽن مان هئا. شروع ۾ مسیح القلوب رح جن سان اویسی نسبت رکندا هئا. جڏهن هجري سن هڪ هزار نو ۾ اکبر بادشاهه خاندیس تي لشکر کشي ڪئي هئي ۽ خاندیس جو فرمانروا مسیح القلوب رح جن کي برهانپور کان آسیر قلعي ۾ وٺي آيو هو ته ان زماني ۾ اویس منزلت (شیخ ڪمال) خدمت ۾ حاضر ٿيو هو ۽ ظاهري طرح به تلقین مان حصو حاصل ڪيائين ۽ انهيءَ ئي سال جي اندر سندن روح قدسي هن عنصري قالب کان نڪري لامڪان ڏي روانو ٿيو ۽ اهڙو ته خوش دليءَ سان گذر ڪيائون

جهڙي خوشي قيدين کي آزاديءَ کان پوءِ حاصل ٿيندي آهي. آخري آرامگاه آسیر قلعي جي دامن ۾ اٿن.

شيخ ضياءُ الدين چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو اسماعيل ۽ ولادت جي جاءِ گواليار جو قلعو آهي. ڳوٺ دسور (مندسور) ۾ گوشي نشين هئا. پاڻ سلطان لوديءَ جو زمانو پنهنجي ٻاراڻي ڄمار ۾ ڏٺائون. پندرهن ورهن جي عمر هئي جو سيد رضي ابن صفي حسينيءَ جي خدمت ۾ پهچي ارادت جا آداب بجا آندائون. سيد رضي حضرت غوث الاوليا جي خليفن مان هئا. تمام ٿوري وقت ۾ خلافت جي خلعت حاصل ڪري ڪامياب ٿيا. سندن گهر جي پاسي ۾ هڪ مسجد هئي. خلعت خلافت حاصل ڪرڻ کان پوءِ انهيءَ مسجد جي زمين ۾ حجري جي اندر حجرو کوٽي اٽڪل نوي سال خدا پرستيءَ ۾ گذاريائون. هڪ سو پنج سالن جي عمر هئي جو طلب جو فرمان پهتو نهايت خوشيءَ سان تاريخ پندرهن جمادي الثاني هجري سنه هڪ هزار نو ۾ الله تعاليٰ جل شانہ جي ديدار لاءِ کوچ فرمايائون. انهيءَ ئي مسجد جي اڳڻ ۾ قبر ٺاهي وئي. سندن چار فرزند هئا انهن مان شيخ حبيب جانشينيءَ جو جهنڊو کڙو ڪيو.

قاضي عبدالغني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خاندیس صوبي جا قاضي القضاۃ ۽ ڪتابي نقوش ۽ لدني علم جا عالم هئا. جوانيءَ جي وقت ۾ ڪتابن جو درس گهڻو ياد ڪندا هئا. خاص ڪري قراءت جي علم ۾ گهڻن حافظن کي فيض پهچايائون. جڏهن ضعيفيءَ جي حالت شروع ٿي ته قیل و قال کي ڇڏي صرف پير سهرورديءَ جو عوارف المعارف، گلشن راز جي شرح ۽ بخاري شريف جي شرح جو مطالعو توجه سان ڪندا هئا. هجري سنه هڪ هزار نو ۾ عالم قدس ڏي روانه ٿيا ۽ برهانپور ۾ ابدي آرام فرمايائون.

شيخ نظام رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين خلافت جو خرقو سيد ابراهيم بکريءَ کان مليو. ان جي باوجود جو پير جا ٻه پٽ هئا. مگر انهن جانشين کين ئي بنايو هو. پاڻ علمن ۽ صوفين جي اصطلاحن کي چڱي طرح ڄاڻندا هئا. سڄو سال ڪتابت ڪندا هئا ۽ جيڪي ڪجهه ان مان ملندو هو اهو پنهنجي پيرن جي عرس ۾ صرف ڪندا هئا. شرح مواقف ۽ مطول معانيءَ تي حاشيو، هي ٻئي ڪتاب پنهنجي قلم سان لکيل راقم گلزار کي هجري سنه هڪ هزار ۾ عنايت فرمايا هئائون. هجري سنه هڪ هزار نو ۾ مسافر خاني مان ڪڍج فرمايائون. آخري آرامگاهه برهانپور ۾ اٿن. مصرع: نظام هردو عالم روزيش باد-

شيخ عبدالرزاق طائي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت پٽن ۾ ٿي. زهد ۽ تقويٰ جا صاحب هئا. اوچتو الاهي جذبو پيدا ٿيو ۽ خودداري هلي وئي. جيڪو لباس بدن تي هئڻ لڳو تن لڳو ڪري ڇڏيائون، ان کان پوءِ ماڻهو سندن اگهاڙپ کي ڪفن کان سواءِ نه ڏيکي سگهيا. جڏهن ڪو ماڻهو عبدالرزاق چئي سڏ ڪندو هئڻ ته پاڻ ڪاوڙ ۾ اچي گاريون ڏيڻ لڳندا هئا ۽ چوندا هئا ته رزاق چئو ڇو ته مان ڪنهن جو بندو نه آهيان. ۽ هميشه فرمائيندا هئا ته رزاق! تون جيستائين ٻن الاهن جو گرويدو نه ٿيندين حقيقي ايمان جي سرحد تي نه پهچندي. ۽ الاهي معرفت جي ڪمال جو رستو نه ملي سگهندو. غالباً سندن مقصد ٻن الاهن مان هي آهي ته ڪي ماڻهو الله کي منزّه ڄاڻن ٿا ۽ ڪي تشبيهه سان ٿا چون. لهنذا جيڪو شخص تشبيهه ۽ والتزيه جو جامع نه هوندو ڪامل مومن نه هوندو. انهيءَ بنياد تي خدا پرستن جا ٽي قسم آهن. مشبّه- منزّه ۽ جامع. اهل تشبيهه ڪافر آهن ۽ ارباب تنزيه مومن آهن ۽ اصحاب جمع صوفي آهن. هي بحث فصوص الحڪم ۾ ۽ فتوحات ۾ هڪ دلپسند وسعت سان لکيل آهي. هن بيابان جي اڃايلن کي انهيءَ عبارت جي چشمي سان سيراب ٿيڻ گهرجي. هجري سنه هڪ هزار کان ڪجهه مٿي سندن عمر جو زمانو پورو ٿيو ۽ خوابگاه پٽن ۾ اٿن.

شيخ تاج الدين رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ بهاء الدين زڪريا ولد عيسيٰ دهلويءَ جا فرزند آهن. گهڻا کمالات ۽ حالات حاصل هئڻ. تصوف جو علم ڪجهه پنهنجي والد بزرگوار کان ۽ ڪجهه شيخ امان الله پاڻي پتيءَ جي خدمت مان حاصل ڪيائون. طريقت جي شاهراهه کان خوب واقف هئا. آخر ۾ آرزو ٿيڻ ته عاجز انسانن جي مشڪلات کي حل ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪرڻ ڪپي. ان ڪري اڪبر بادشاهه وٽ ملازمت ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا ۽ بهترين خدمات انجام ڏئي مقبول مقربن ۾ داخل ٿيا. هي بلڪل سچ آهي ته ڪيترائي ماڻهو سندن همت جي ڪري تڪليفن جي پستيءَ مان نڪري تونگريءَ جي مٿاهين تي چڙهي ويا. حديث شريف ۾ آيو آهي ته شريعت وارا ۽ ظاهري ۽ لڪل وحي وارا گهڻا پيغمبر پنهنجي زماني جي بادشاهن سان چاڪريءَ وارو سلوڪ ڪندا هئا انهيءَ نيت سان ته عاجزن جا ڪم بادشاهن وٽ ياد ڪرائي سرانجام ڏياريا وڃن. ۽ ظلم جا ستايل ۽ نوڪرون کائي ڪريل ماڻهن جي شڪسته دل کي فرياد ٻڌندڙن جي خدمت ۾ عرض ڪري دستگيري ڪجي. هڪ ڏينهن راقم جا مرشد به فرمائڻ لڳا ته درويش صفت مرد کي دنياوي دولتمندن جي ملازمت انهيءَ نيت سان روا آهي ته احتياج رکندڙن جي مدد ڪئي وڃي.

شيخ فيضي فياضي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو ابوالفيض ۽ والد جو نالو شيخ مبارڪ خضر آهي. ڄمڻ جي جاءِ ته آگرو اٿن. علمن جي تحصيل والد بزرگوار جي شاگرديءَ ۾ ڪري چوڏهن سالن جي عمر ۾ ڪمال جي درجي کي پهتا هئا. فارسي شعر گوئيءَ ۾ خسرو وارو سوز-سعدی واري ملاحه ۽ حسن وارو حسن سڀني زماني وارن تي وقف ڪري ڇڏيو هئائون ۽ ملڪ الشعرا ٿي ويا هئا. سندن همت دنياوي طمطراق کي ماڻهن جي فيض رسانيءَ واسطي پهچائي ماڻهن جي ڪمن ۾ رڪاوٽ نه وجهندي هئي. سندن فطرت اهڙي ته پاڪ هئي جو رسمي علمن کي حاصل ڪري ڪنهن به فن ۾ ڪابه ڳالهه مشڪل سمجهي ٿي ڪانه. سندن هٿ ۽ زبان عاجزن کي سرمايو ڏيڻ واري هئي. پاڻ انهن صوفين مان آهن جيڪي

وحدت الوجود جا قائل آهن. زماني ۾ سندن ڪيتريون ئي تصنيفون يادگار آهن. اهي تصنيفون منهنجي هن بيان جا مستحڪم دليل آهن.

منجملہ تصنيفات (1) سواطع الالهام - هڪ بنان نقطي جي تفسير عربي زبان ۾ آهي. گهڻي تعجب جي اها ڳالهه آهي ته اهڙي مشڪل ڪم کي ٻن سالن جي مدت ۾ الحمد جي الف کا والناس جي س تائين پورو ڪيائون اندازہ شناس طبيعت سندن دانش ۽ بينش جي درجي جو قياس ذکر ڪيل تفسير جي مطالعي سان ڪري ٿي سگهي (2) موارد الڪلہ هڪ رسالو آهي بنا نقطي عربيءَ ۾ گهڻيون ئي عجيب ۽ غريب ڳالهيون انهيءَ رسالي ۾ لکيل آهن. (3) ديوان غزلن ۽ قصيدن جو ٻارهن هزار بيت هن ۾ آهن (4) خمسہ مان چار ڪتاب ته هي آهن (الف) مرڪز ادوار (ب) نل و من (ج) سليمان بلقيس (د) رزم نامہ ۽ پنجون ڪتاب رسالو هزار رباعي آهي (5) ليلاوتيءَ جو فارسي ترجمو آهي. ليلاوتي هڪ رسالو آهي هندي نعت ۽ علم حساب ۾ جيڪو گهڻو عجيب و غريب آهي. جيئن ته مدت کان پاڻ ڏي متوجہ رهڻ ۽ نفس جي معرفت لاءِ سر کي جان ۾ جهڪائي رکڻ کين پسند هو ۽ خاموش رهڻ ۽ ايزدي صفات ۾ تفڪر ڪرڻ کي ڳالهائڻ تي ترجيح ڏيندا هئا. انهيءَ سبب ڪري هنن پنجن ڪتابن مان پويان ٻه ڪتاب ڪوشش ۽ اهتمام جي باوجود پورا نه ٿي سگهيا. مطلب ته راقم جيڪي سندن حالات لکيا آهن اهي ٻڌل نه آهن بلڪ انهن حالات مان لکيا آهن جيڪو معائنو ڪرڻ يا ويهي معلوم ڪيا آهن ۽ اهي جيڪي تحقيق ڪيا ويا آهن.

شيخ برهان علوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ وجيه الدين احمد آباديءَ جا پيءُ آهن قدس سرهما. گجرات کان اچي برهانپور ۾ وطن اختيار ڪيائون. پاڻ بلند همت انسان هئا. ٻين سان سلوڪ ڪرڻ ۽ ٻين جي نفي کي پنهنجي مصلحت تي مقدم رکندا هئا. سندن ڪارخاني جي نقد ۽ جنس بي حساب هئي ۽ ڪنهن به شيءِ سان دل لڳائڻ نه سندن ڪمن مان ظاهر هئي ۽ نه قولن سان. انهيءَ طريقي سان زندگي بسر ڪري ڇڏيائون ۽ ڪمال آزاديءَ سان گذري وڻن. آخري آرامگاه برهانپور ۾ اٿن.

شيخ عبدالله صوفي شطاري رحمۃ اللہ علیہ اگره جي ياد ۾

پاڻ ڪمال الدين بهلول ابن چاند ابن جنيد ابن محمد ابن برهان الدين ابن عزالدين محمود ابن نجر الدين احمد ابن مولانا شمس الدين هروي عثماني جا فرزند رشيد هئا. سندن حالات هن طرح آهن ته ٽپهري نماز جي وقت تاريخ ٻارهين ربيع الثاني هجري سنه نو سو چار تي سندن ولادت وقت ڳوٺ سنڊيل ۾ ڏاڍي خوشي ٿي. ڇو ته خدا طلبيءَ جو جوهر ساڻن گڏ هو. لهندا نون سالن جي عمر ۾ کين ارادت جي پير جو شوق پيدا ٿيو. مخدوم شيخ صفي سائي پوري رحه جن جا مريد ٿيا ۽ سورهن سالن جي عمر ۾ ڪتابي علم حاصل ڪرڻ لاءِ گهر کان نڪتا ۽ ڳوٺ گويامو ۾ شيخ الهداد بن سعدالله عثمانيءَ جي خدمت ۾ پهتا. ۽ صرف ۽ نحو پڙهڻ شروع ڪيائون.

شيخ بدرالدين بدايوني پنهنجي وقت جا قطب هئا. انهن خواب ۾ کين فرمايو ته عبدالله تون چند ڏينهن اسان جي خدمت مان حصو وٺ. جڏهن بيدار ٿيا ته فوراً بدايون ڏي هلڻ شروع ڪيائون. بدايون ۾ پهچڻ کان پوءِ شيخ بدرالدين جو معلوم ڪيائون ليڪن ڪنهن به پتو نه ٻڌاين. رات جي وقت نااميد ٿي جامع مسجد ۾ سمهي پيا ته وري شيخ خواب ۾ ٻڌاين ته فلاڻي جاءِ تي اسان جو روضو آهي اتي اچي مجاور ٿي. پوءِ پاڻ ڪامل اعتڪاف وانگر انهيءَ مزار تي رهيا ۽ ڪامياب ٿيا.

انهيءَ اعتڪاف مان فارغ ٿيا ته خواجہ قطب الدين اوشي چشتي دهلويءَ خواب ۾ فرماين ته هڪ سال توکي منهنجي روضي ۾ رهڻ کپي. صبح ٿيڻ شرط دهليءَ روانو ٿي ويا. چاشت جو وقت هو جو دهليءَ جي قلعي جي دروازي تي پهتا. شيخ معزالدين بخاريءَ سان ملاقات ٿي هو کين پنهنجي گهر وٺي ويو ۽ مهمانيءَ جو حق ادا ڪيائين ۽ فرمايائون ته هن شهر جي قطب توکي منهنجي سپرد ڪيو آهي. تون هتي ئي ره. روضي مبارڪ جي خدمت ڪندو ره ۽ هن خانقاه جي مدرسو کان سبق پڙهندو ڪر. نحو جو ڪافيو- لب ۽ ارشاد هي ٿئي ڪتاب اتي پڙهيا ٿين ۽ هميشه عشا نماز کان پوءِ روضي مبارڪ تي ويندا هئا ۽ سڄي رات جاڳندا هئا. روحاني فيض سان قلب جي روشني حاصل ڪيائون. هڪ سال به ختم ٿيڻ تي آيو.

حضور خاتم النبيين صلوٰه الله عليه مثالي عالم ۾ تشریف فرما ٿيا ۽

فرمايائون ته مولانا برهان الدين ملتاني حصار ۾ تنهنجا منتظر آهن. انهن جي درس ۾ وڃي کمالات حاصل ڪيو. پاڻ حڪم جي تعميل ڪيائون. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مولانا احمد آباد گجرات ڏي وڃڻ جو ارادو ڪيو. پاڻ به ان سان گڏ هلي پيا. گهڻن علمن جا ڪتاب ۽ تفسير مولانا جي خدمت ۾ رهي پڙهيائون. ۽ شرح مواقف- شرح مقاصد ۽ پيا رياضيءَ جا رسالا شيخ وڃيه الدين احمد علوي شطاري رح جن جي درس ۾ پڙهيائون. بزدوي- هدايه فقہ ۽ عضدي جا ڪتاب شيخ دانشمند مبارڪ شطاري گواليار رح جي سامهون حل ڪيائون. حديث جو علم ۽ اصول حديث مير عبدالاول دولت آبادي جي تعليم سان حاصل ڪيائون ۽ فصوص جي اجازت مولانا مصطفيٰ رومي رح کان حاصل ڪيائون.

آخرڪار چوويهن سالن جي عمر ۾ جڏهن هي سڀ کمالات حاصل ٿين ته هڪڙو عجيب جذبو پيدا ٿين ۽ سڀ ڪتاب ماڻهن ۾ ورهائي باغ ارم جي هڪ گوشتي ۾ نفس جي اصلاح ۾ مصروف ٿي ويا. ٿوري عرصي ۾ الاهي طلب ۽ ايزدي معرفت جو اهڙو هجوم ٿيو جو سڀ حواس ۽ قوتون جڪڙجي ويون. حضرت خاتم النبوت ڏي متوجہ ٿي عرض ڪيائين ته ڪنهن مرشد جو پتو ٻڌايو جيڪو نايابيءَ جي درد جو علاج ڪري ۽ جنهن جي فيض هدايت سان طالب عرفان جي اعليٰ مطلب تي پهچي بصيرت حاصل ڪري آخرڪار حضور جن غوث الاوليا جي خدمت جو رستو ٻڌاين. حضرت غوث الاولياءَ پڻ مهينن اندر مشرب عشقيه جا سڀ افڪار ۽ اشغال سيڪاري، انوار ۽ اسرار سان بهرياب ڪيائون ۽ هجري سنه نو سو پنجاهه ۾ عيدالاضحيٰ جي عرفه جي ڏينهن کين سڄي خانقاه نشينن جو سربراه بنيائون. سڀني صوفين جي تلقين سندن سپرد ڪيائين. ڪامل ڏهن سالن تائين هميشه مبتدي درويش جي تربيت پاڻ ڪندا رهيا. مبتدي درويش مان جيڪو شخص ڪمال جي درجي تي پهچندو هو، غوث الاولياءَ جي خدمت ۾ عرض ڪري ارشاد جي سند وٺي ان کي ڏيندا هئا. ۽ ڪنهن طرف رهنمائيءَ واسطي اجازت ٿي ويندي هئي.

انهيءَ دوران غيب کان بيت الحرام جي طواف ۽ حرم سيد الاتام عليه الصلوة والسلام ابدأ ابدأ جي زيارت لاءِ مامور ٿيا. مدينه منور ۾ پنج سال قيام ڪري ڪمال رياضت ۾ مصروف رهيا. ۽ هر سال حج لاءِ به آمد و رفت جاري رکي. پوءِ حڪم عالي جي موجب احمد آباد ۾ واپس اچي قيام

فرمايائون. تقريباً پندرهن سال هن شهر ۾ گذاريائون. هجري سنه نو سو ايڪاسيءَ ۾ پير جي زيارت لاءِ گواليار ۾ آيا. هتي ٻه سال روضي منور جي خدمت ڪيائون ان کان پوءِ پير جي حڪم موجب هجري سنه نو سو ٽياسيءَ ۾ دارالخلافت آگري ۾ وڃي مٿيا محل گهٽيءَ ۾ حجرو ٺاهيائون ۽ ٽپهري نماز جي وقت ٽيويهين جمادي الاول هجري سنه هڪ هزار ڏهه ۾ عنصرِي منزل کي ڇڏي قدس مقام ڏي عروج فرمايائون. پاڻ گوشتي نشين هئا. ڄاڻو ۽ اڻ ڄاڻو ڪنهن جي به دروازي تي مطلق نه ويا. ۽ انهيءَ عبادت خاني ۾ پنهنجي خواهش مطابق خوابگاه اختيار ڪيائون. سندن تصنيفات ۾ (1) سراج السالڪين برسنن جواهر خمسہ (2) اوراد صوفيه (3) رسالہ صوفيه (4) انيس المسافرين (5) اسرار الدعوة (6) شرح رسالا غوثيه (7) رسالا کنزالاسرار في حال اشغال الشطار آهن. سندن بابرڪت ڪلمات مان نموني طور چند ڪلمات لکجن ٿا: صوفي اهڙو وڻ آهي جنهن کي واردات جي آندي جنبش نه ٿي ڏئي سگهي ۽ اهڙو پيئڻ وارو آهي جنهن کي محبت جي شراب جا پيالن تي پيالا متواتر پيئڻ سان به مست نه ٿا ڪري سگهن. درياھ کي پيئڻ کان پوءِ به هل من مزيد جو نعرو لڳائي ۽ ان جي گرميءَ سان پگهر جا آثار به هن جي پيشانيءَ تي نه اچن. فقير کي گهرجي ته تونگرن جي هر نشينيءَ کان هميشه گريز ڪندو رهي. مان مڃان ٿو ته دنيا پرست جو خدمت گذار چاهي اهڙو شخص هجي جنهن جا افعال حضرت بايزيد جهڙا هجن، مگر هي خوف ضرور آهي ته مرتبي ۾ عام ماڻهن کان هيٺ ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن دولت پرستن کان پاسو ڪندڙ چاهي فاسق ٿي هجي مگر اها اميد آهي ته اهو وقت جو بايزيد ٿي ويندو. صوفي کي گهرجي ته بي آرام ۽ ترقيءَ جو طلبگار هجي، ڪنهن وارد شيءِ تي سر نه جهڪائي ۽ ڪنهن به منزل ۽ ڪنهن به مقام تي آرام نه وٺي. رستو هلڻ ۾ جڏهن هي ٽي شيون حاصل ٿي وڃن ته پوءِ بيشڪ سالڪ ولايت جي ڪمال کي پهچي ويندو (1) فردوسين جهڙي پاڪيزگي ۽ صفائي (2) سهروردين جهڙي غذا (3) شطارين جهڙي مشغولي. نفساني ڪدورتن کي هٽائڻ کان سواءِ صرف رياضت سان ڪشف ۽ ڪرامات حاصل نه ٿا ٿي سگهن. ۽ مراقبن ۽ تفڪر کان بغير فنا ۽ بقا جو چهرو نظر نه ٿو اچي سگهي. جيستائين سالڪ پنهنجي قيد مان چوٽڪارو نه حاصل ڪري تيستائين واصلن جي درجي کي نه

ٿو پهچي سگهي. صوفيءَ جو ڪم صرف انديشي کي تبديل ڪرڻ آهي ۽ بس. مبتديءَ کي گهرجي ته خطرات جي اچڻ کي روڪي ته جيئن عرفان جا دروازا ان تي ڪشاده ٿين ۽ متوسط کي تخلف (خلافت الاهي) ۽ اتصاف ضروري آهي. شريعت ۽ طريقت، صغريٰ ۽ ڪبريٰ وانگر آهن. حقيقي نتيجي کان سواءِ، جيستائين سالڪ شريعت ۽ طريقت جي طور طريقي سان آراستہ نہ ٿيندو تيستائين حقيقت جا انوار ان تي جلوہ گر نہ ٿا ٿين. ملاحظہ سان گڏ ۽ مفہوم ملاحظہ سان گڏ ذڪر ڪشائش جو سبب ٿيندو آهي ۽ ان کان علاوه ثواب جو سبب. بس هي ڳالهيون سمجھڻ گهرجن. سندن فرزند رشيد شيخ عبدالنبي آھن مدظلہ گھڻن علمن تي کين دسترس آهي انهن پنهنجي والد جا حالات رسالي جوامع کلم الصوفي جيڪو انهن جي تصنيف آهي تفصيل سان لکيا آهن. ناظرين کي گهرجي ته مذڪوره ڪتاب جو به مطالعو ڪن.

شيخ ولي محمد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قاضي زاده احمد آباد گجرات واري جا فرزند آهن. چون ٿا ته هجري سنہ نو سو ايكاسيءَ ۾ جڏهن شيخ صدرالدين ذاڪر جانپانير کان غوث الاوليا قدس سرہ جي مزار جي زيارت ڪرڻ لاءِ احمد آباد جي رستي کان گواليار ڏي روانہ ٿيا هئا تڏهن سندن عمر ارڙهن سال هئي. ان وقت ۾ سلوڪ طريقت جي آرزو کين شيخ ذاڪر جي خدمت ۾ وٺي وئي. گهر ٻار ڇڏي انهيءَ سفر ۾ پاڻ به همراه ٿيا. واپسيءَ وقت مندو (مانڊو) وٽان شيخ ذاڪر جو گذر ٿيو هو. هتان جي ماڻهن جي محبت ۽ ان جاءِ جي سرسبز ۽ شاداب هئڻ سبب چلي نيشينيءَ جو شوق دل ۾ پيدا ٿين ۽ تي چلا پورا ڪيائون. جڏهن وطن جو ارادو ڪيائون ته شيخ محمود جلال کي راقم جي پرورش لاءِ ۽ شيخ ولي محمد کي محمود العاقبة جي اڪيلائيءَ جو رنج مٽائڻ لاءِ هتي رهڻ جي اجازت ڏني. پاڻ چند سال هن شهر ۾ خدائِ يڪتا جي پرستش ۽ اسباب ڪمال جي تحصيل ڪيائون. بعد ۾ ان رهنما (شيخ محمود جلال) جي اجازت سان روانہ ٿي برهانپور خانديس ۾ قيام فرمايائون. هجري سنہ هڪ هزار ڏهه ۾ مسڪرائيندي هن جهان مان رخصت ٿيا. راقم ۽ حافظ صالح ان وقت برهانپور ۾ موجود هئا. ۽ سندن جنازي نماز ۾ گھڻا ئي ولايت جا صاحب شامل هئا.

شيخ ماڪوٽه جي ياد ۾

پاڻ حضرت غوث الاوليا جع مريد آهن. ۽ سڄي زندگي حضرت مسيح عليه السلام وانگر بنان شاديءَ جي (تجرد) ۾ گذاريائون. ولايت جي جاءِ برهانپور ۾ اٿن. ڪنهن به سبب کي هٿ نه لڳايائون. مدتن تائين توڪل تي بسر ڪيائون. سرود ۽ سماع جي جلسي ۾ عارفانه سلوڪ ڪندا هئا. سٺي آواز ۽ داؤدي لهجي تي قوالن کي مناسبت سان استعداد ڏسي جدا جدا انهن سامعين جي نالي ڪندا هئا جن ۾ رقت ۽ وجد جي استعداد ڏسندا هئا. سندن تجويز ۽ تدبير سان حال جي پرورش ٿيندي هئي. جيڪو وقت جي صوفين جو طريقو آهي. انهيءَ بنياد تي دوستن سندن نالو وجد ۾ ايندڙ درويشن جي دائي رکي ڇڏيو هو. سندن عمر چاليهن سالن جي هئي. جڏهن چاليهن سالن جا ٿيا ته هڪ حسين عورت تي پاڻ عاشق ٿي پيا. سندن توجهه جي برڪت ۽ باطني ڪشش سان محبوب کي توبه جي توفيق ٿي ۽ هن درويشي لباس ۾ اچي عاشق جي خدمت دل و جان سان ڪئي ۽ سندن هدايت ۽ ارشاد مطابق سڌي رستي تي هلڻ شروع ڪيائين. سندن گلي ۾ داؤدي لهجو هو خاندیس جو والي علي عادل شاه درويش دوست هو زين آباد جامع مسجد ان جي ئي تعمير ڪرايل آهي. انهيءَ مسجد ۾ خطابت جو عهدو خاندیس جي واليءَ جي التماس تي چند ڏينهن لاءِ پاڻ قبول ڪيو هئائون. هجري سنه هڪ هزار ڏهه ۾ جڏهن اڪبر بادشاهه جي لشڪر خاندیس کان دارالخلاه آگري ڏي رجوع ڪيو ته پاڻ به واپسيءَ جو سفر اختيار ڪيائون.

شيخ سراج محمد بنباني جي ياد ۾

پاڻ هر قسم جي ظاهري ۽ باطني علمن جا عالم هئا. خلافت جو خرقو حضرت غوث الاولياءَ کان مليو هئڻ. شيخ نظام گنج جي مخزن تي هڪ حقيقت آميز شرح لکي اٿن. بلڪ ائين چوڻ ناموزون نه ٿيندو ته ان خزاني جي ناپيد دروازي جي مشڪل ڪشا ڪنجي ارباب زمانه جي حوالي ڪري ڇڏي اٿن. هجري سنه نو سو ٻياسي هو جو پاڻ احمد آباد کان خاندیس ۾ اچي زين آباد ۾

گهر تجويز ڪيائون. هڪ ڏينهن راقم گلزار سيد احمد قادريءَ سان گڏ واپس وڃڻ واري سفر جي بيماريءَ ۾ سندن عيادت لاءِ ويو هو. پاڻ فرمايائون ته الله معبود جو تصور بهتر آهي يا الله موجود جو. مون عرض ڪيو ته الله موجود جي معنيٰ جو تصور ڪرڻ بهتر معلوم ٿو ٿئي. ڇو ته هن معنيٰ ۾ احاطو ۽ شمول گهڻو آهي. هن جواب کي ٻڌي خوش ٿي فرمايائون ته تنهنجي نه اچڻ ۽ نه پڇڻ ڪري مون کي ڪجهه شڪايت هئي. هاڻي اهو مناسب آهي ته هنن ٻن ئن ڏينهن ۾ منهنجي حال جي خبر لهندو ره. هن ملاقات کان پوءِ ٽئين شعبان مهيني ۾ هجري سنه هڪ هزار ڏهن ۾ عالم قدس ڏي روانه ٿيا.

سيد حسين رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ جلال جا چوٿون نمبر فرزند آهن. حافظ-زاهد-عارف ۽ درويش هئا. گهڻو وقت درود ۽ تلاوت ۾ گذرندو هئڻ. گجرات کان هجري سنه نو سو ٻياسيءَ ۾ خاندیس آيا هئا. هتان جي حاڪم ڳوٺ جوڪام ۾ وظيفو مقرر ڪيو. جوڪام پرڳڻي جو برهه ۾ هڪ ڳوٺ آهي. پاڻ اتي گوشتي نشين ٿي ويا. ٽيهه سال خداپرستي ۽ تن گذاريءَ ۾ گذاريائون. پوءِ رجب جي مهيني ۾ هجري سنه هڪ هزار يارهن ۾ محمد پور ڏي هليا آيا. ڳوٺ محمد پور سرڪار سارنگ پور ۾ آهي. محمد پور جو جاگيردار پنهنجي وقت جو ناليوارو هو سندن نالو ناهر خان هو. ساڻن پراڻي واقفيت هئڻ ۽ طبيعت به درويش دوست هئڻ ان ڪري هن بزرگ جي اچڻ تي جاگيردار ڏاڍو خوش ٿيو.

ناهر خان راءِ سلهڊيءَ جي نسل مان هو جيڪو تلوار بازي-جان بازي-سيهه سالاري-دليري ۽ دلاوريءَ ۾ پنهنجي زماني ۾ يڪتا هو. ريسين جي قلعي ۽ ان جي مضافات تي قابض هو. ان ڪري ان جو قصو ڪهاڻين وانگر هندستان ۾ ٻڌايو ويندو آهي. تقدير جو ڪرشمو جو سندن پيءُ جهان خان کي بزرگي جي سرزمين کان خاندیس جي طرف ڇڪي آيو. لاچار هتي ئي قيام ڪيائين ۽ ان ملڪ جي وڏن اميرن مان ٿيو. هجري سنه نو سو ٽياسي هو جو هتان جي فرمانروا کي جهان خان جي نسبت بدگماني پيدا ٿي. جنهن ڪري ڪاوڙجي پيو. جهان خان کي ٻڌڻ به برداشت نه ڪيائين. پنهنجي صاحب جي

روبرو مياڻ مان تلوار ڪڍي ڪجهه ماڻهن کي خاڪ خون ۾ ملائي ڇڏيائين. پهري وارن ۽ حاشيه بردارن جهان خان کي گهيري ورتو ۽ ڪم ختم ڪري ڇڏيائونس. جهان خان جي وڏي پٽ هي دنگو فساد ڏسي سڀني گهر وارن کي گهر ۾ بند ڪري باهه لڳائي ڇڏيائين. ان وقت ناهر خان جي عمر تقريباً ٻه سال هئي ان ڪري ناهر خان کي دائي ڪڍي ٻاهر نڪري وئي. آخرڪار ماڻهو ان کي حاڪم جي روبرو ڪڍي ويا. انهن ڏينهن ۾ هڪ حبشي به جهان خان نالي هو. اهڙو بامروت ۽ مردم شناس شخص هو جو ان جي مثل حبش ملڪ جو ڪو ٻيو ماڻهو هندستان ۾ نه هو. پيءُ جي نالي جي مناسبت ڪري ناهر خان کي حبشي جهان خان جي حوالي ڪيو ويو. ان به پرورش جو پورو حق ادا ڪيو. جڏهن سمجهدار ٿيو ته هڪ دانشمند استاد جي سپرد ڪيائين ٿورن ڏينهن ۾ ناهر خان خوبصورت ۾ مشهور ٿيو سبحان الله عجيب يوسف نما صورت هئس. جيڪڏهن بالفرض يعقوبي يا زليخائي نظر عالم ملڪوت کان آئي نظر بازن جي اکين کي ڏجي ته هي ماڻهو پهرئين ئي نظاري ۾ محو ٿي اهڙا ته بيخود ٿي وڃن جو پيهر ڏسڻ جو تاب پنهنجي عقل ۾ نه آئي سگهن. غوثي تعريف جو دروازو وڌيڪ نه ڪول.

مطلب ته ناهر خان جي روشن ضمير پير شاه لطيف محمد جيڪو قطب عالم بخاري قدس سره جي پوٽن مان آهي. مريد جي جمال تي فريقت ٿي پيو ۽ مريد به هڪ حسين ۽ سهڻي آواز ۽ سهڻي صورت تي عاشق هو. هي عجيب بندو آهي جيڪو يوسف پيڪر ۽ يعقوبي روح رکي ٿو. ظاهر ۾ محبوب ۽ باطن ۾ محب آهي. هي تماشائي داستان گهڻو وڏو آهي. هجري سنه هڪ هزار ڏهن ۾ جڏهن اڪبر بادشاهه جو لشڪر برهانپور ويو ته ان صوبي جي جاگيردارن کي ٻيون جاگيرون ڏنيون ويون ۽ ناهر خان کي محمد پور ۾ مضافات سارنگ پور مالوه ڏنو ويو.

نوجوان ۽ سعادت مند ناهر خان سيد جي تشريف آوريءَ کي مبارڪ سمجهي جيئن مٿي لکيو ويو. سڀ مراسل ادا ڪيا. ۽ مسافر سيد دنيا کان دل هٽائي هڪ مهينو ڏهه ڏينهن کان پوءِ تاريخ ٻارهين شعبان تي هن دنيا مان ڪڍ ڪيو ۽ ڳوٺ جي ڪناري تي قبر ٺاهي وئي.

قاضي عبدالقادر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شاھ عبدالرزاق جا مريد ۽ خليفو ۽ قاضي محمود جا فرزند آهن. قاضي محمود حاجي عبدالصمد جا پوٽا ۽ شيخ امان الله پاڻي پٽ وارن جا سوٽ آهن. قاضي عبدالقادر تصوف جي علم جي تحصيل شيخ امان الله جي خدمت ۾ ڪئي هئي. جواني شروع ٿيڻ شرط سير ۽ سفر جي لحاظ سان هر هڪ لباس بدلائي هر هڪ ملڪ ۾ سير ۽ سياحت ڪيائون. ٽي دفعا حرمين شريفين ۽ بيت المقدس جي زيارت ڪري سعادت تي سعادت کان بهرياب ٿيا. سفر جي دروان پيڪر پرستن جي وضع اختيار ڪري وڏن وڏن پرستش گاهن ۾ پهتا. ۽ هتي به حقيقت جي ڳولا ۾ رهيا. ۽ سفر ۾ زادراھ يا سامان کي هٿ نه لڳايائون. رستي ۾ عاشقانه قدم رکي سڀني درياهن ۽ جهنگلن ۾ هلندا رهيا. ان کان پوءِ اُجين مالوه ۾ اچي ڪجهه سال گوشتي نشينيءَ ۾ گذاريائون. آخرڪار عزيزن جي عاجزي ۽ خواهش سبب سارنگ پور مالوه ۾ اچي رهيا. سندن ڏاڏو سارنگ پور جو قاضي هو. انهن جي رحلت کان پوءِ قضا جو منصب سندن نالي تي ويو هو. ليڪن پاڻ بدستور آزاديءَ جي جوش ۾ رهڻ ڪري ڪيترا دفعا قضا جي مسند کي ڇڏي هليا ويندا هئا. هڪ دفعي ائين ئي ٿيو جو ڏهن سالن کان پوءِ دوست احباب گهڻي جستجو ڪري ڏورانهن ملڪن کان واپس وٺي آيا. مطلب ته ڪنهن به شيءِ سان ذري برابر به دلبرستي نه رکندا هئا. الله تعاليٰ جي ذات اقدس کان سواءِ ڪنهن به شيءِ ڏي سندن رخ نه هو. قديم عربي ۽ فارسي شعر جيڪي صوفيان ۽ عارفان سان آراسته هوندا هئا فصيح البانيءَ سان انهن جي اهڙي ته تشريح فرمائيندا هئا جو ٻڌڻ وارا وجد ۽ سلوک ۾ گر ٿي ويندا هئا. چون ٿا ته جيئن دنيا ۾ اچڻ وقت پاڻ هر طرح مجرد آيا هئا اهڙي طرح واپسيءَ جي وقت به بدن لباس ۽ احساس سان ۽ دل تعلق ۽ خيال سان سبڪدوش ڪري عالم قدس ڏي روانه ٿيا. قاضي زنده دل جنهن مان هڪ هزار يارهن جو عدد نڪري ٿو. 1011ھ سندن رحلت جي تاريخ آهي. شيخ عثمان ولد شاھ منجهن بيان ڪندا هئا ته تفسير جا حافظ هئا. متشابها ۽ تاويلات ناسخ ۽ منسوخ جي تقدير ۽ تاخير- مشڪلات جو حل-

مجملات جو بيان- اعرابن جي تخصيص- تعمير ۽ وجوه- حقيقت ۽ مجاز جو شان نزول ۽ قرآن جي عبارت ۽ استعارات کي خوب ڄاڻندا هئا. هر جمع جي ڏينهن جامع مسجد ۾ تفسير قرآن بيان فرمائيندا هئا. جنهن ۾ مفسرن جي گهڻن قانونن جي رعايت رکندا هئا. رحلت واري ڏينهن به عادت مطابق سورة مزمل جو تفسير بيان ڪيائون. سندن بدن ۾ ڏکڻي پيدا ٿي ٿوري دير وصيت فرمايائون ان کان پوءِ هن فاني جهان مان ڪڍج فرمايائون.

شيخ مبارڪ صديقي شطاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مريد ته شيخ جلال لوهانڪيءَ جا هئا. مگر خلافت جو خرقو مبارڪ شيخ عبدالملڪ شطاريءَ سارنگ پور مالويءَ کان حاصل ڪيائون. شيخ عبدالملڪ خليفه وجيه الملة احمد آبادي جا هئا. پاڻ تصوف جا ماهر ۽ عرفان جا صاحب هئا. هجري سنه نو سو ايكاسي هو جو مندوءَ ۾ آيا. راقم جي رهڻا شيخ محمود شطاريءَ جن جي خدمت ۾ دعوت جو جوهر سڪيا- ۽ اجازت حاصل ڪئي. ڪجهه چلا به ڪيائون. دعوت جي جزويات ۽ ڪليات کي عمل ۾ آندائون. استغنا جو بيناد گهڻو استحڪام سان رکيو هئائون. ڪنهن به حاڪم وقت کان نقد يا زمين وغيره قبول نه ڪيائون. ٽيهن سالن تائين مندو (ماندوءَ) ۾ رهي توڪل سان احتياج جي بيماريءَ جو علاج ڪيائون ۽ هجري سنه هڪ هزار ڏهن ۾ عنصرِي گودڙي جسم تان لاهي ڇڏيائون. آخري آرامگاه مندوءَ ۾ اٿن.

شيخ علم الدين مجذوب رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ رھتڪ جا باشندا آهن. سندن ڳالهه ايزدي تقدير جو نسخو هئي. هڪ ڏينهن مولانا منڪن مفتي مهر جا به گهوڙا گر ٿي ويا. مهر هڪ ڳوٺ جو نالو آهي جيڪو رھتڪ کان ٻارهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مفتيءَ جي ڪجهه ساٿين چيو ته هن مجذوب کان گر ٿيل مال جي حقيقت پڇڻ گهرجي جيئن ته گر ٿيڻ کي هڪ عرصو گذري ويو هو ان ڪري مال جي مالڪ جي راءِ اجازت نه ڏئي. ان جي باوجود مفتي صاحب مجذوب جي

خدمت ۾ حاضر ٿيو مجذوب هڪدم پڪاريو ته فلاڻي دروازي تي ڏسو. حڪم جي تعميل ڪئي وئي ۽ اتان گم ٿيل مال ملي ويو. آخري آرامگاه رهنڪ ۾ اٿن. رحلت ڏهين صدي جي آخر ۾ هئڻ.

شيخ علي افغان رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اويسيه مشرب ۾ چشته سلسلي جا مريد هئا. سندن پير ارادت معلوم ناهي تقريباً پنجاه ورهن تائين مولانا مغيث اُجيني رحم جن جي روضي جا مجاور رهيا. سو سالن جي عمر هئڻ. خوبصورت مناظرن سان تعلق خاطر رکندا هئا. قلندرن وانگر تجرد ۾ زندگي گذاريائون. ڪنهن به مخلوق ڏي احتياج ڪڏي نه ويا. پنهنجي گوشتي کان تمام گهٽ ڪاڏي نڪرندا هئا. هجري سنه هڪ هزار ٻارهن ۾ راقم اُجين ويو هو ته پاڻ چواڻي موڪليائون ته مونکي ڪراڙپ هلڻ نه ٿي ڏئي ليڪن شوق ۽ آرزو دل ۾ جوش هڻي رهيا آهن. مهرباني فرمائي جيڪڏهن چند قدم هلي فقير جي حجري ۾ اچو ته آرزو پوري ٿئي. ڪاٿي ائين نه ٿئي ته آخري سفر پيش اچي وڃي. مان انهيءَ اشاري تي خدمت ۾ حاضر ٿيس ته بي انتها خوش گفتي ۽ خوشي بنهي طرف محسوس ٿي. موڪلائڻ مهل فرمايائون ته هيءَ درويش جي آخري ملاقات آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سندن رحلت جي خبر ٻڌڻ ۾ آئي. آرامگاه روضي مغيشيه قدس سرهما. مصرع: باد جانش روشن از انوار عشق-

شيخ ڪمال محمد عباسي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت احمد آباد گجرات ۾ ٿي. شيخ وحيه الدين احمد علوي احمدآباديءَ جا شاگرد ۽ خليفه آهن. عالم-عارف-عابد-حافظ ۽ محدث هئا. حديث جي سند شيخ عبدالملڪ بنباني کان حاصل ڪيائون. هجري سنه نو سو بياسيءَ ۾ وطن کان خاندس جي رستي کان اُجين مالوه ۾ آيا هئا. اتي ئي گهر تجويز ڪيائون. شيخ الاولياءَ ڪالپويءَ جي نياڻيءَ کان فتويٰ نويسيءَ جو منصب ملين. ڪامل ٽيه سال انهيءَ مقام تي شرعي ۽ حڪمي علمن جو درس ڏنائون. ۽ مفتي به روايات تي فتوائون لکيائون. بيڪاري ڪڏهن به سندن

ويجهو اچي نه سگهندي هئي. ڇو ته رات ۽ ڏينهن پاڻ هن طرح تي مقرر ڪيائون. رات جي ٽئين حصي ۾ اُتي غسل ڪندا هئا ۽ تهجد جي نماز ۾ ڪڏهن ڇهه ڪڏهن ست سيپارا قرآن پڙهندا هئا. ايتريقدر جو صبح جي سفيدي ظاهر ٿيندي هئي ته پوءِ دعائن ۽ ذڪر جهر کان فارغ ٿي فجر جي نماز ادا ڪندا هئا. پوءِ اشراق جي وقت تائين تلاوت ڪندا رهندا هئا اشراق جا نفل پڙهڻ کان پوءِ زوال تائين برابر درس ڏيندا هئا. پوءِ اهل سبق سان گڏجي ماني کائيندا هئا. پوءِ ٿوري دير ڦليلو ڪري ظهر جي نماز ادا ڪري عصر جي نماز تائين ماڻهن جا مشڪلات-فتويٰ نويسي سان حل ڪندا هئا. وري شام کان پوءِ درويش دوستن سان تصوف جا راز ۽ تحقيق تي گفتگو ڪندا هئا. عشا نماز پڙهي گهر هليا ويندا هئا. رات جي پهرئين حصي ۾ ٻئي ڏينهن جي سبق جي مطالعي ۾ مشغول رهندا هئا. رات جي ٻئي حصي ۾ ڪجهه گهر وارن سان ۽ ڪجهه آرام ڪرڻ ۾ گذاريندا هئا. يارهن سالن جي شروعات کان چوونجاهه سالن تائين انهيءَ طريقي سان زمانو گذاريائون. هجري سنه هڪ هزار تيرهن ۾ هڪ خط فقير غوثي حسن جي نالي هڪ مضمون جو موڪليائون ته عمر جو بنياد نهايت ناپائدار آهي اعتماد جي لائق نه آهي شوق انهيءَ ڳالهه کي چاهيو پئي ته مندوءَ جي دوستن جي ديدار لاءِ اُتي اچان ليڪن ڪنهن سبب ڪري نه اچي سگهيس. جيڪڏهن مانڊوءَ وارن کي ڪو عذر نه هجي ته اُچين جو اچي سير ڪن ته جيئن هڪ ٻئي جي ديدار کي غنيمت سمجهي ٿوري دير ملي ويهون. مان ان تي عمل ڪندي سندن خدمت ۾ ويس. ڪجهه ڏينهن حقائق جي عيد ۽ معارف جو نور رهيو. بالآخر انهيءَ ئي سال ڏهين شعبان جي رات، هر رات جي معمول مطابق مصروف رهيا راقم به ان وقت حاضر هو. ٻن ڪلن تي وصيت پوري ڪري ۽ رات جي آخري حصي ۾ ناسوتي مجلس کان منهن ڦيرائي دائمي زندگيءَ ڏي روانه ٿيا. آخري آرامگاهه انهيءَ ئي دالان ۾ اختيار ڪيائون جتي درس ڏيندا هئا.

شيخ تاج العاشقين عبدالله سنڌي رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن نالو محمد آهي. ولادت برهانپور ۽ شيخ لشڪر محمد عارف قدس

سرهر جا خلیفا آهن. سهڻي آواز ۽ سهڻي سيرت تي شيدا رهندا هئا. هجري سنه هڪ هزار هڪ جي شروعات کان چئن سالن تائين راقم گلزار سندن ۽ مسيح الزمان جي همسائيءَ جي سعادت حاصل ڪندو رهيو. انهيءَ دوران ڪيترا دفعا فرمايائون ته مان ننڍپڻ ۾ مسيح زمان جو هر مڪتب ۽ هوش سنڀالڻ وقت عربي زبان جي علمن جي تحصيل وقت سندن ساٿي هئس. عين شباب ۾ اک جي مردم فريب نگاه منهنجو قدم رستي ۾ روڪي ڇڏيو ۽ مسيح زمان جي ثابت قدمي گوناگون علمن جي دروازن جي ڪنجي ثابت ٿي. آخرڪار عقلي علمن ۾ حڪيم عثمان بوبڪائي جي شاگردي ۽ نقلي اصطلاحات ۾ شيخ طاهر يوسف سنڌيءَ جي شاگردي ڪيم ۽ شرح منازل السائرين- نقد نصوص- شرح گلشن راز- ۽ ڪجهه شرح موافق مسيح الزمان جي درس ۾ حاصل ڪيم. هڪ حسين مظهر جي حسن تي عاشق هو ۽ انهيءَ دوران چله نشين ٿي ويو ۽ نفس سان لڙائيءَ جي واسطي ڪوشش لاءِ تيار ٿي ويو. هڪ رات خواب ۾ حقيقي معشوق کي مجازي محبوب جي صورت ۾ ڏٺائين. جنهن سال اڪبر بادشاه صوبي خاندیس ۾ هو ان وقت خاندیس جي حاڪم جي دوستيءَ جي تهمت لڳائي کين قيد ۾ وڌو ويو پوءِ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ دوستن جي تدبير سان نجات ملين. ان کان پوءِ دارالخلافت آگري ڏي روانه ٿيا. قليچ نالي سردار شهنشاه جي وڏن اميرن مان هو. ۽ عقلي ۽ نقلي علمن سان آراسته هو. هي سردار تعظيم ۽ وقار سان پيش آيو ۽ سندن خدمت جو بار پنهنجي ذمي کنڻائين. هجري سنه هڪ هزار يارهن ۾ خان جي لاهور روانگي ٿي. ۽ هجري سنه هڪ هزار تيرهن ۾ پاڻ پنجاب ۾ پيڪر پرست راجپوتن جي لڙائيءَ ۾ شهيد ٿي ويا.

شيخ ابوسعید پور شیخ جگن ڪنڌوتي رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سندن رسمي علمن جي تحصيل ڪمال درجي تي پهتل هئي. هجري سنه هڪ هزار چوڏهن ۾ عالم ناسوت کان رخصت ٿيا. ملا ڪلامي ڪالپيءَ جي فصیح شاعرن مان آهن. انهن سندن واپسيءَ جي سفر جو سال مصرع فریاد زبوسعيد ثاني 1015 هـ مان ڪڍيو. ۽ چيائون ته ابوسعید جيڪو صحابه ڪبار

مان هو. رضي الله عنه. انهن جي نسل مان سندن هجڻ سان لفظ ثانيءَ کي معنيٰ به برابر ڪري ڇڏيو آهي. آخري آرامگاه ڪالپيءَ ۾ پنهنجي والد بزرگوار جي مزار جي پيرانڌيءَ ۾ اختيار ڪيائون. رحمهما الله تعاليٰ.

شيخ كبير برهنه مالوي ديپالپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد درزي ۽ پيڪر پرست هو. پاڻ ماءُ جي پيٽ مان ئي مجذوب پيدا ٿيا هئا. ننڍپڻ ۾ ئي يتيم ٿي پيا. ماءُ پرورش جي زماني ۾ تنگ رهندي هئي ان ڪري ڳوٺ ديپالپور جي قاضي شيخ عبدالقادر سندن ڪفالت پنهنجي ذمي ڪڍي نالو كبير رکيو. تقريباً پنجويهه سال پنهنجي ولادت واري جاءِ تي رهيا ۽ هڪ هزار ٻارهن ۾ هتان هلي وڃي دولت آباد ۾ رهيا. جيڪا ديپالپور کان چئن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. ماڻهو سندن خرق عادتون گهڻيون بيان ٿا ڪن. راقم به ڪئي بار سندن ديدار ڪيو آهي. ان ۾ شڪ نه آهي ته سندن بيخوديءَ ۾ انبساط جي آثارن سبب بهرياب ٿيا آهن. ليڪن ڪوئي حرف يا ڪا حرڪت اهڙي ظاهر نه ٿي جيڪا سندن خرق عادت تي ٻڌل هجي. يا راقم جي ئي علم ۾ نه آئي هجي. هجري سنه هڪ هزار سورهن ۾ دنيا کان ڪوچ فرمايائون.

شيخ مرتضيٰ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد محي الدين ابن سيد يحييٰ گجراتيءَ جا فرزند آهن سندن ولادت بروڊه جيڪو هڪ وڏو شهر آهي احمد آباد ۽ بهروچ جي وچ ۾ اُتي ٿي. پاڻ بلند همت- نيڪ نيت- درست عقيدو- صاف دل- تجريد دوست ۽ پير پرست هئا. سندن پير بيعت سيد ڪالي شطاري رحم بروڊه وارا هئا. جيڪي غوث الاولياءَ جي خلفاءِ ڪرام مان هئا. پاڻ حقيقي رهنما جي جستجوءَ ۾ وطن کان سفر اختيار ڪيائون سفر جي دوران ۾ برهانپور کان به گذر ٿيو. تقدير ۾ لکيل هو جنهن سبب شيخ لشڪر محمد عارف جي خدمت مان فيض حاصل ڪيائون. شيخ لشڪر محمد عارف جي رحلت کان پوءِ سادات جي تلقين مسيح القلوب جي هٿ ۾ آئي. مولوي جي عشق ۾ بي انتها آرام حاصل ڪندا هئا.

ڪجهه ڇڏا ڪڍيائون ۽ اڪيلائيءَ ۾ به ويٺا. انهيءَ آرزو ۾ ته ڇا ننڍا ۽ ڇا وڏا سڀن سادات کي ايزدي محبت نصيب ٿي. کين فنا في الشيخ جي مقام ۾ ڪمال جو استغراق حاصل هو. ان ڪري پاڻ پيغمبر آخerman عليه السلام جن کي پنهنجي مرشد جي صورت ۾ خواب ۾ مشاهدو ڪيائون. هجري سنه هڪ هزار ٻن ۾ عنصرِي عالم کان ملڪوت آباد ڏي ڪوچ ڪيائون. آخري آرامگاهه برهانپور ۾ شيخ بهڪاري قدس سره جي سامهون اختيار ڪيائون. ملا يونس سنڌي چئي ٿو ته گذريل ماڻهن ۾ ته سلطان ابراهيم اڌم رح ترڪ جي دائري ۾ قدم رکيو هو ۽ هن زماني ۾ سيد يحيٰ بروده وارا بيخوديءَ جي رستي تي هليا آهن.

شيخ نصير خان رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ قريش خان جا فرزند ۽ ميان جموجيءَ جا ناني آهن. سندن آباء و اجداد سڀداريءَ جي وضع ۾ گجرات ۾ رهندا هئا. جنهن زماني ۾ اڪبر بادشاهه گجرات فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو انهيءَ ئي سال ۾ پاڻ خاندیس هليا ويا. ۽ آهستيءَ سان ترڪ ۽ تجريد ۾ ڪمال پيدا ڪيائون ۽ توڪل اختيار ڪيائون ايتري قدر جو ڪنهن به ڪم کي هٿ نه لڳائيندا هئا. ڪنهن به سبب تي دل ۾ خوش نه ٿيندا هئا. نيسٽيءَ جي ذريعي دل ۾ فروغ وڌائيندا هئا. آرزو ۽ حرص جو دروازو آشنا ۽ بيگاني پنهنجن لاءِ بند رکندا هئا. گهڻي ڊوڙ ڊڪ کان پوءِ خوش قسمتيءَ ميان جموجيءَ جي خدمت جي طرف سندن رهنمائي ڪئي هئي. احياءِ العلوم جي مطالعي تي عاشق هئا. انهيءَ پيماني تي پنهنجي اندروني عقائد ۽ بيروني علمن کي ڇڏي وڌندا هئا. هڪ ڏينهن پاڻ مسيح الزمان جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته دنيا جو ترڪ ڪرڻ حقيقت فهميءَ جي لحاظ کان نه آهي بلڪ ان جو سبب هي آهي ته مان گجرات جي مقام تي مغلن ۾ ڦاسي پيو هئس ته سپاهيانءَ وضع ترڪ ڪري آزادي حاصل ڪئي هئس. هاڻي درويشيءَ جو سبب ان جي وفا آهي. جنهن ڏينهن پاڻ آخري سفر اختيار ڪيو اٿن ان ڏينهن شيخ وجيه الدين علوي گجراتي جي پيءُ جي پٽ شيخ محمد بهاءِ الدين فرمائن پيا ته اڄ شيخ علي متقي دنيا مان جمال تقويٰ قبر ۾ پاڻ سان ڪٿي ويا.

شيخ عبداللطيف پور ملك شاه گوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

معرفت- حقيقت- صفا ۽ صلاح انهن سڀني صفتن جا پاڻ مالڪ هئا. سندن حالات حافظ صالح محمد گهڻا ڪجهه بيان ڪيا آهن. انهن مان ڪجهه حالات جيڪي ياد آهن اهي هي آهن ته سندن پيدائش جي جاءِ نهروال آهي. اڃا پاڻ هوش نه سڀاليو هئائون ته والد بزرگوار رحلت فرمائي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خدا طلبيءَ جي شورش سندس سر ۾ پيدا ٿي. انهن ڏينهن ۾ شيخ صدرالدين محمد شمس ذاڪر جانپانيريءَ جي شهرت ٻڌڻ ۾ آئي ان ڪري قلعي جانپانير ۾ اچي هدايت جا طلبگار ٿيا. شيخ صدرالدين جي خدمت ۾ درويشي ۽ صفا جو طريقو حاصل ڪيائون. ۽ رياضت جي ذريعي نفس جي گوشمالي ڪري ڪمال جي مرتبي تي پهتا. هجري سنه نو سو ستر ۾ اجازت ملين ته حضرت غوث الرحمن جي مقدس روضي جي آستانه بوسيءَ لاءِ گواليار وڃو. رستي ۾ جڏهن نارنول پهتا ته شيخ نظام ابن شيخ عبدالڪريم نارنوليءَ جي خدمت ۾ به حاضر ٿيا. حال احوال وٺندي سفر جو مقصد پڇيو ويو. جواب ڏنائون ته حضرت غوث الرحمن جي مزار مبارڪ جي زيارت جو شوق آهي. ان تي صاحب مڪان پنهنجي ڪيفيت بيان ڪئي جيڪا سير و سلوڪ جي آغاز ۾ پيش آئي هئي. ۽ ٻڌايائون ته ”فقير نظام ڪجهه عرصي لاءِ غوثيه خانقاه ۾ گوشي نشين رهيو هو. حضرت غوث الرحمن جي عنايت سان ظاهري ۽ باطني گهڻو فيض حاصل ٿيو ۽ سندس احسان جي بار ۾ منهنجي گردن هميشه ڊپيل رهندي“.

شيخ نظام کان رخصت ٿي دهلي ۾ پهتا. انهيءَ شهر ولايت جي مشائخ جي ملاقات ۽ مقبرن جي زيارت کي قدس الله اسرارهر پنهنجي حسن نيت جي علامت سمجهي غنيمت سمجهائون. پوءِ دهليءَ کان دارالخلافت آگري ۾ آيا. هتي حضرت غوث الرحمن جي فرزند شيخ ضياءُ الله موجود هئا. انهن جي مشڪل ڪشا فيض سان گهڻو ڪجهه شرف ۽ سعادت جو حصو حاصل ڪيائون. جڏهن مخدوم زاده کان اجازت وٺي گواليار پهتا ته پنهنجي گرد آلود ڳلن کي روضي پاڪ جي آستاني جي خاڪ سان رڳڙي ان ۾ سج جهڙي روشني پيدا ڪئي. ۽ اتي رهڻ وارن جي صحبت سان ڪامياب ٿي ذڪر فڪر سان متواتر به چلا ڪڍيائون. اهو مقام سنيچرا ۾ ٿيو جيڪو جبل جي دامن ۾ هڪ غار آهي ۽ گواليار جي عمارتن کان ست ڪوهه پري آهي. ۽ حضرت غوث

الرحمن به سلوک جي ابتدا ۾ اُتي ئي چلا نشين ٿيا هئا. ان جاءِ تي ڪجهه حجرا-نهر-حوض ۽ چانو وارا وڻ آهن. جڏهن چلي کان فارغ ٿيا ته باحقيقت سجاده نشين شيخ عبدالله ولد غوث الاوليلو جي خدمت سان ۽ بين عظمت وارن مخدوم زادن ۽ خليفن جي خدمت سان واپسيءَ جي اجازت ورتائون. سندن همت جي انتها اها هئي ته مرشد جي قدم بوسي ڪئي وڃي. ان ڪري جانپانير پهچي ڪامياب ٿيا. جڏهن جانپانير شهر ويران ٿيڻ لڳو ته پاڻ شهر بروڊه ڏي هليا ويا ۽ اتي صاحب مڪان ٿيا. هڪ دفعو وري هجري سنه نو سو چوراسيءَ ۾ مالوه جي رستي سان گواليار جي طرف روانه ٿيا. جڏهن منڊو (مانڊوءَ) پهتا ته سندن قدم سان راقم جي مهمانخاني کي به شرف صفا حاصل ٿيو هو. ان کان پوءِ باقي عمر پنهنجي حجري کان سير ۽ سفر جو ارادو سندن خيال ۾ ئي ڪونه آيو ۽ توڪل ۽ تسليم ۾ خوش رهي ڪشاده پيشانيءَ سان وقت گذاريائون مگر مسيح الاوليا جي ديدار جو شوق کين هڪ دفعي برهانپور ڏي ڇڪي آيو هو. ۽ حسن اتفاق هو جو انهن ڏينهن ۾ فقير به اتي موجود هو. ڪجهه ڏينهن دوستانه گفتگو ڪري پنهنجي وطن ڏي موٽي آيا. هي سندن محققانه ڪلام آهي فرمائيندا هئا ته سلوک جي جنگل ۾ نئين سفر ڪرڻ وارن کي مرشد جي نسبت وجود ۾ پيچ ڏک ڪرڻ سير الي الله جي منزل طئه ڪرڻ ۾ داخل آهي. ۽ مرشد ڪامل ذڪر ڪيل سير جو واسطو آهي. هجري سنه هڪ هزار ست ۾ جسماني تنگ ڪوچي کان روحاني وسعت آباد ڏي روانه ٿيا. آخري آرامگاهه بروڊه ۾ اٿن.

مصرع: سالڪ مالڪ طريقت بود-

شيخ پير محمد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ عبدالڪريم ابن شيخ جلال محمد قادري برهانپوريءَ جا فرزند آهن. فضيلت ۽ دانشمندي ۽ اصلاح و پرهيزگاريءَ جا چشم هئا. شيخ يوسف مفتي بنگالي-استادي شيخ وجيه الدين احمد علوي احمد آبادي جي سڀني شاگردن ۾ مقدم ۽ پيش رو هئا. انهن جي درس ۾ پاڻ رسمي علم حاصل ڪيا هئائون. جڏهن تحصيل مڪمل ٿي ان وقت کان وٺي آخري ساهه تائين درس جو سلسلو

انهيءَ روش سان جاري رکيو جو صبح جي نماز کان فارغ ٿيڻ بعد شام تائين طالبن جي درس ڏيڻ ۾ مشغول رهندا هئا. سندن مدرسي ۾ ڪڏهن به موڪل ڪانه ٿيندي هئي. گهڻا ماڻهو سندن خدمت مان عالم ٿيا. هڪ ڏينهن خانديس ملڪ جي والي کين بي انتها تعظيم سان پنهنجي مجلس ۾ تشریف آوريءَ جي تڪليف ڏئي اها ڳالهه ڪئي ته بادشاهه جي خواهش آهي ته اوهان جهڙا ماڻهو هتي دربار ۾ اچن. پاڻ جواب ڏنائون ته مان اهڙن ماڻهن جي خدمت سان جيڪي علم جا حاجتمند هجن، پنهنجي وقت جي فرصت ڪونه ٿو ڏسان جو فرصت جي وقت اچي سگهان. ان ڪري جيئن سڄي عمر گذري آهي اهڙي طرح جيڪڏهن مون کي آزاديءَ جو حڪم رهي ته اهو توهان جي خسروي طبيعت کان پري ناهي. وري فرمان ٿيو ته اسين هر روز توهان کي سڏائڻ نه ٿا چاهيون نه ئي فقيرن کي فائدو پهچائڻ کان باز رکڻ ٿا چاهيون. ليڪن اهو ضروري آهي ته جڏهن موقعي سان طلب ڪيو وڃي ته حاضر ٿيڻ کپي. پاڻ ان جو جواب خاموشيءَ سان ڏئي گفتگوءَ جو سلسلو ئي ختم ڪري ڇڏيائون. مسيح القلوب جن فرمائڻ ٿا ته پاڻ وري ٻئي دفعي ملڪ جي واليءَ جي دولت خاني تي نه ويا. ۽ منهنجي روبرو اچي اهو ظاهر ڪيائون انهيءَ شرم سان ته مان به بادشاهن جي دربار مان ٿي آيو آهيان. ديني دوستن جي روبرو نه ٿو ٿئي سگهان. چون ٿا ته گهڻو وقت ڪونه گذريو ته ملڪ جو والي ۽ پاڻ ٻئي هن فاني جهان مان ئي هليا ويا.

ارباب عبرت ۽ قياس کي چڱي طرح سمجهڻ گهرجي ته سعيد دولتمندن کي جيڪڏهن خلوت نشين درويشن جي صحبت جي آرزو ٿئي ته اجازت گهري پاڻ انهن جي گهر وڃي ملاقات ڪجي. پنهنجي گهر ۾ گهرائڻ جي انهن کي تڪليف نه ڏيڻ کپي. هجري سنه هڪ هزار تيرهن ۾ رحلت فرمايائون. خوابگاه برهانپور ۾ اٿن.

شيخ عبدالله ابن شيخ وجيه الدين احمد آبادي رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

سندن ذات ۾ سڀ عقلي ۽ نقلي علم جمع هئا. ڪسبي ۽ ڪشفي سڀ دقيق مسئلا حل ڪري ويندا هئا. ملڪ ۽ ملڪوت (عالم شهادت ۽ عالم

غيب) جي حقيقتن جو جلوو سندن مٿان ٿيندو هو. ظاهري صورتن جي جهان ۽ معنوي عالم جي معرفت حاصل هئڻ، ان سان گڏوگڏ پنهنجي والد بزرگوار جي ظاهري کمالات ۽ باطني خزانن جا به وارث هئا. ڪيترا سال سندن والد ماجد جي درس جو دور هليو. انهيءَ مدت ۾ هڪ گهڙي به سندن خدمت ۽ حضور کان پري نه رهيا. هميشه پيءُ جي ڪم ايندڙ عقل و دانش مان فائدو حاصل ڪيائون. پنهنجن جهانن جو چوٽڪارو ۽ معرفت حاصل ڪيائون. چون ٿا ته جڏهن امڪان جي عارضي چادر لاهي اڇلائڻ جو وقت وجهي الملڪ جي ويجهو اچي پهتو ته پاڻ خلافت جو خرقو ۽ اجازت نامون کين عنايت فرمايو ۽ اهڙي طرح کين ظاهري ۽ باطني پنهنجو جانشين مقرر ڪيائون. جڏهن پاڻ مسند تي جلوه فرما ٿيا ته عنصري لباس کي ايترو ته ڳاريائون ۽ روحاني لطيفي جي پرورش ان حد تائين ڪيائون جو سندن روزاني جي غذا صرف شربت جو هڪ پيالو ۽ مصريءَ جي هڪ گهڙي هئي. سبحان الله هنن پنهنجن بزرگن ۾ عجيب قسم جي هڪجهڙائي هئي جو ڪنهن مقيم يا مسافر کي اهو محسوس ئي نه ٿيو ته مقام ڪنهن ٻئي جي سپرد ٿي ويو آهي. اهائي ساڳي روش جاري رهي. هڪ شخص تاش بيگ نالي سعادتمند دوجاهاني نواب ڪامياب اعظم خان جي پراڻن ملازمن مان آهي ۽ اهو اڄڪلهه سندن خدمت جي برڪت سان سرداريءَ جي درجي تي پهچي شهنشاهي منصب دارن ۾ داخل ٿي ويو آهي. ان جو بيان آهي ته جنهن سال نواب صاحب سورت ۽ ان جي اردگرد فتح حاصل ڪرڻ لاءِ لشڪرڪشي ڪئي ته اتي هڪ وڏي جنگ ٿي ۽ لشڪرن جي مقابلي ۾ مون تي ڏکيو وقت آيو ته مون اعتقاد ۽ سچي نيت سان شيخ عبدالله کي پنهنجي دل ۾ ياد ڪيو. ان جو نتيجو اهو ٿيو ته هنگامون ٿڌو ٿيڻ تائين سندن صورت مبارڪ کي مون پنهنجي اردگرد هر وقت ڏٺو. مختصر ڪلام هي ته سندن نگهبانيءَ جي برڪت سان جنگ جي ميدان ۾ جتي سؤ جانيون هڪ جَوَ جي حيثيت نه پيون رکن صاف سلامتيءَ سان نڪري آيس ۽ مقابلي ۾ لڙڻ واري تي فتح حاصل ٿي. روايت آهي ته صادق محمد خان جو هڪ عملدار خيانت جي تهمت ۾ ڦاٿو ۽ قيدخاني ۾ پهچي ويو. ان جو هڪ پيءُ هميشه شيخ جي خدمت ۾ ايندو ويندو هو. اهو پنهنجي پيءُ جي آزاديءَ لاءِ عرض ڪندورهندو هو جيئن ته هر ڪم جي ٿيڻ جو وقت مقرر آهي ان ڪري پاڻ ڪا دعا نه گهريائون.

اهڙي طرح ڪافي وقت گذري ويو. هڪ ڏينهن بغير موسر جي هڪ صوف شيخ جي هٿ ۾ هو ۽ اهو صوف شيخ قيديءَ جي پائڻن کي ڏٺو ۽ فرمايائون ته مائوس قيديءَ کي وڃي ڏيو. اڃان ان چوٽڪارو ڏيندڙ ميوي جي خوشبو قيديءَ جي دماغ تائين نه پهتي ته صادق محمد خان انتهائي نرمي ۽ مهربانيءَ سان ان کي ياد ڪيو ۽ فرمايو ته هي ويچارو ناحق قيد خاني ۾ پيو آهي. چنانچہ انهيءَ ئي وقت ٻيڙيون پيرن مان ڪٽي حاضر ڪيو ويو ۽ هڪ عمري خدمت ان جي سپرد ڪئي وئي.

شيخ منور ﷺ جي ياد ۾

پاڻ عبدالمجيد ابن عبدالشڪور ابن حاجي سليمان ابن اسرائيل جا پٽ آهن. پنهنجي ڏاڏي سائين جا مريد هئا. صورت ۽ سيرت ۾ دلربائي، بيان ۽ نظر ۾ دلربائي گهڻي قدر هئڻ. گهڻو ڪري زماني جي عالمن جي جلسن ۾ پنهنجي خوبصورت تقرير سان مناظري جي الجهن کي تحقيق جي درجي تي پهچائيندا هئا. جڏهن مير فتح الله شيرازي دکن کان اڪبر بادشاه جي فرمان موجب دارالسلطنت آگري ۾ آيو ته هڪ ڏينهن شيخ منور سان به عقل ۽ دانش جون ڳالهيون ڪيائين. گهڻيون ئي پراڻيون اڃايون ڳالهيون سندن بيان سان سڌي رستي تي آيون. شيرازي عالم سندن تعريف ۾ فرمايو ته هندستان جو سير ڪندي عرصو ٿي ويو آهي ليڪن اڄ شيرازيءَ جي آرزو پوري ٿي آهي. چون ٿا ته ان کان اڳ جو فرمانروا ۽ اقليم جي خدمت ۾ پاڻ حاضر ٿين چاليهن سالن تائين متواتر ڪتابي درس کي جاري رکيائون. ان جي باوجود جو فتويٰ ڏيڻ جو وزن به سندن ڪلهن تي هو ليڪن درس ڏيڻ جي جمع جي ڏينهن به موڪل نه ڪندا هئا. چون ٿا ته عزيز الحق شيخ عبدالعزيز محدث دهلويءَ جي وڏي پٽ شيخ قطب عالم کي سير و سياحت جو گهڻو شوق هو ۽ انهيءَ شوق کين قلندراڻو لباس پارائي سفر ڪرايو. جڏهن شيخ قطب عالم لاهور ۾ آيو ۽ هڪ ڏينهن منوري درسگاه کان گذر ٿيس، جيئن ته علم جو مزو چڪيل هئس سندن شيرين بيانيءَ تي موهجي پيا. اهو ٿوري دير جو گذر دلدادگيءَ جو سبب بنيو ۽ اصول فق جو سبق شروع ڪيائون ۽ چند سالن ۾ فيض ۽ فضل جو سرمايو گهڻو

جمع ڪيائون. ۽ ڪمال حاصل ڪري پنهنجي وطن وريا ۽ پنهنجي وڏن جي
طريقي کي رونق بخشيائون ۽ سجادگيءَ جي چراغ کي روشن ڪري ڇڏيائون.

شيخ منور رح جن جو فرزند شيخ ڪبير چوي ٿو ته شمس الدين علي
گيلانيءَ کي اڪبر بادشاهه طرفان حڪيم الملڪ جو لقب مليل هو ۽ هو مولانا
شاه محمد شاه آباديءَ ڏي پنهنجي شاگرديءَ جي سند رکندو هو. هڪ ڏينهن هن
بادشاهه جي دربار ۾ چيو ته تفسير بيضاوي ۽ ٻين ڪن ڪتابن تي شاهه آبادي
استاد کي اعتراض آهن ۽ گهڻن عالمن انهن اعتراضن کي حل ڪرڻ بدران
خاموشي اختيار ڪئي آهي. اهڙي طرح شاهه آبادي استاد سڀني تي غالب اچي
ويو آهي. ۽ بادشاهه کي ان ڳالهه تي آماده ڪيائين ته عالمن جو جلسو گهرائي
انهن اعتراضن مطابق ترميم ڪرائي وڃي. چنانچه عقلن جي امتحان جو جلسو
مقرر ڪيو ويو. گيلانيءَ چيو ته **إِذَا بَتَلْتَنِي إِيْرَهِمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمُنَّ** انهيءَ
آيت جي تفسير تي اعتراض آهي. شيخ منور اعتراض ڪرڻ واري کان اعتراض
جي صورت معلوم ڪئي ۽ بيان دوران جواب ڏنائين ته ضمير جي راجع ۽
مرجع کي متعين ڪرڻ ۾ سستي ٿي آهي. جيڪڏهن هيئن چئجي ته اعتراض
پيدا نه ٿيندو ۽ مراد ۾ به خلل واقع نه ٿيندو. حڪيم الملڪ ناانصافي ڪندي
جانبداري ڪئي ۽ تقريب تي نظر ڪري اهڙي گفتگو ڪئي جيڪا ادب جي حد
ٽپي وئي. شيخ منور بادشاهه کي چيو ته قرع اندازيءَ ڪئي وڃي ان ۾ قاضي
صدرالدين لاهوريءَ جو نالو نڪتو. قاضي صاحب بيضاويءَ جي عبارت. اعتراض
۽ جواب انهن سڀني ڳالهين کي منصفانه نظر سان ڏسي فرمايو ته اڄ جيڪڏهن
قاضي ناصرالدين بيضاوي زنده هجي ها ته شيخ منور جي دوربين طبيعت جي داد
ڏئي ها. هي معمي جي مثل نمائش جي ڳالهه اسم جي تعين کانسواءِ ان لاءِ لکي
وئي آهي ته جيئن فنون ۽ علوم ۾ شيخ منور جي دقيقه شناسي ۽ سخن آفريني
ظاهر ٿئي ته علم ۽ مجلس ۾ ويٺلن جو مقابلو ڪهڙي طرح ٿيو.

هجري سن نو سو پنجاسيءَ ۾ صوبي مالوه جي صدارت جو منصب کين
عطا ٿيو پاڻ عالمن-درويشن ۽ عاشق مزاج رکندڙن سان سهڻي نموني پيش آيا
ان ڪري سڀ ماڻهو دعا جي قبوليت جي وقت سندن لاءِ خير جي دعا گهرڻ لاءِ
آسمان ڏي هٿ ڪڍندا هئا. ڪجهه سال سارنگ پور مالوه ۾ قيام فرمائي ان
صوبي جي طالبن کي علم جو فيض پهچايائون. هجري سن نو سو پنجانوي ۾

عضہ الدولہ علامہ عصر میر فتح اللہ شیرازیء کی جیکو دانشور ملیو اهو مرزا جان جو هم ڪلاس ۽ مير غياث الدين منصور جو سڌو شاگرد مشهور هو. صوبي مالوه جي صدارت جو منصب مليو ته جڏهن مير فتح اللہ سارنگ پور ۾ پهتو ته شيخ منور مقدمي طوابع جي شرح علامہ جي سامهون رکي جنهن کي خود عقيده ۽ منتج اشڪال جي مطالب ۾ لکيو آهي ۽ جنهن کي هو پنهنجي سخن آفرين فڪر جو نتيجو سمجهندا هئا. ٻئي ڏينهن علامہ صاحب فرمايو ته مون هن باب ۾ چند ڳالهين جو مسودو ڪيو آهي جن سان جواب تي اعتراض ٿو ٿئي ڪنهن ماڻهوءَ کي مون سان گڏ موڪليو مان ان کي صاف ڪري انهيءَ ماڻهوءَ هٿان توهانجي خدمت ۾ موڪليندس. شيخ جو موڪليل ماڻهو به ٽي دفعا ويو پر بغير جواب جي واپس آيو.

مختلف علمن جي تحصيل ۾ وڻن وڏي سند هئي سندن چاچو شيخ سعدالله پنهنجي وقت جا عالم ۽ خداشناس هئا. پاڻ ان جا ئي شاگرد هئا. شيخ سعدالله جن جا حالات هن گلزار ۾ اڳ تحرير ٿي چڪا آهن. ٻيا هي آهن ته شيخ سعدالله اڃا علم حاصل ڪرڻ شروع ٿي ڪيو هو ته کين پنهنجي والد بزرگوار شيخ ابراهيم جامع جي شاگردي نصيب ٿي. پوءِ جڏهن سندن والد کي آخري سفر جو سڏ ٿيو ته باقي علم دارالسلطنت لاهور ۾ اچي مولانا عبدالرحمن ملتانيءَ جي درس ۾ پورو ڪيائون جن کي امام اعظم ثاني چوندا آهن. مولانا عبدالرحمن پنهنجي والد ماجد شيخ عزيز جا شاگرد هئا. ۽ شيخ عزيز الله جن اتفاق سان شيخ ابراهيم جامع جي والد بزرگوار مولانا فتح الله جي خدمت ۾ علم حاصل ڪيو هو.

شيخ جمال ڪنبوءَ سيرالعارفين ۾ مولانا فتح الله جي تمام گهڻي تعريف لکي آهي ته ان زماني جا سڀ فاضل مولانا کان علمي استفاده حاصل ڪندا هئا. وري مولانا مير سيد شريف جرجانيءَ جي شاگردن مان هئا. شيخ سعدالله جي تحقيق اها آهي ته مولانا فتح الله دهليءَ ۾ به مولانا موسيٰ جعبريءَ کان به گهڻا علم ۽ فن حاصل ڪيا ۽ انهن جي ئي اجازت سان درس جي مسند تي جلوہ نما ٿيا هئا. ۽ مولانا موسيٰ جعبري وري علامہ تفتازاني جي وڏن شاگردن مان هئا.

مصنفات منوريءَ جا تفصيل هي آهن. (1) شرح طوابع (2) شرح البديع البيان مسمي به حقائق البيان (3) رسالہ موسوم بحق صريح هي رسالو سڀ ڪندڙان رسول عليه السلام جي توبه قبول نه هئڻ جي باري ۾ آهي العياذ بالله

۽ رسالو ذکر کيل رسالو مخدوم الملک مولانا عبداللہ لاهوري جي رد ۾ لکيو ويو آهي جنهن ۾ مٿين سياه باطن جماعت جي توبہ قبول ٿيڻ کي ثابت ڪيو ويو آهي. (4) شرح قصيده برده شريف (5) تفسير درالنظيم في ترتيب آلاي والسورالکريم (6) تعريب بحرالمواج تفسير قاضي شهاب الدين جيڪي پنجن سالن تائين گواليار جي قلعي ۾ قيد رهيا هئا. انهيءَ دوران انهن ٻنهي تفسيرن جو مسودو تيار ڪري ورتو هئائون. چاهيائون پئي ته نظر ثاني ڪري تصحيح ڪري صاف ڪيو وڃي. مگر انهيءَ وچ ۾ فرمانروا جي دل سندن لاءِ تمام سخت ٿي وئي هئي ۽ سندن سب ڪتاب جيڪي اندازاً ڏيڍ هزار جلد هئا. بادشاهي ڪتب خاني ۾ کڻي ويا ۽ سندن جملہ تصنيفات ختم ٿي ويون. مگر هڪ ڪتاب درالنظيم بچي ويو جيڪو مصنف وٽ قيدخاني ۾ رهجي ويو. انهيءَ ئي سلطاني قهر جي جوش ۾ حڪم صادر ٿيو ۽ کين گواليار کان دارالخلافه آگري وٺي ويا پوءِ جيڪي چند ڏينهن زندگيءَ جا باقي هئا اهي نهايت تنگي ۽ اونداھيءَ ۾ گذاريائون ۽ تاريخ پارهين ذوالقعد هجري سن هزار يارهن ۾ هن فساد جي جهان کي ڇڏيائون. غريبن ۽ فقيرن جي قبرن جي وچ ۾ دفن ڪيا ويا. پر وري محرم جي مهيني ۾ سن هڪ هزار پندرهن ۾ سندن فرزند ڪرام ڪنهن خاص ترتيب سان سندن نعش آگري مان ڪڍي لاهور کڻي آيا ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن جي روضي ۾ دفن ڪيا ويا.

مصرع: رنج خمار باده دانش چنين بود-

شيخ داؤد حلاج رحمہ اللہ جي ياد ۾

سندن وطن عمادپور آهي. جيڪو احمدآباد گجرات جو هڪ حصو آهي. سندن ننڍو پاءُ شيخ خليل جو بيان آهي ته پيشو ڇڏڻ جو اولين سبب اهو ٿيو جو هڪ ڏينهن پنهنجي هر عمرن ٻارن سان گهٽيءَ ۾ راند کيڏي رهيا هئا ته ان گهٽيءَ ۾ شيخ ٻڌن گودڙيو اچي گذريو ۽ آواز ڏنائين ته جنهن وٽ ڪجهه هجي اهو هن گداگر کي اچي ڏئي. سب ڇوڪرا پڇي ويا پر پاڻ همت ڪري هڪ ٽامي جو پيسو پنهنجي هٿ تي رکي نهايت ادب سان اچي پيش ڪيو. شيخ ٻڌن اهو پيسو ورتو ۽ پنهنجي وات مان لعاب مبارڪ ڪڍي ان ڇوڪري جي

وات ۾ وڌائون. بس کين ملي ويو جيڪو ڪجهه به نصيب هئڻ. ان وقت کان خدا طلبيءَ جي چڻنگ سندن دل ۾ لڳي وئي ۽ دنيا پرستيءَ جي عادت ۽ خيال کي ان ۾ ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيو. خدا شناسيءَ جي شورش دماغ ۾ پيدا ٿي. دنياوي محبت جي رسم ۽ عادت کي ٿورو ٿورو گهٽ ڪري خداشناسي ۾ گهڻو ڪيائين. ايتريقدر جو ان چڻنگ ۾ شعلو پيدا ٿيو ۽ شورش جنون سان وڃي ملي جنهن سبب هنديءَ ۾ شعر- عشق ۽ اڪيلائي ۽ توحيد ياد ڏيارينديون هيون. انهن جي پڙهڻ، ٻڌڻ ۽ ڳائڻ جو هميشه ولولو هو ان ڪري سندن غريب خانو ڇا هو ڄڻ ته سرود ۽ سماع، رقص ۽ رقت جو معرڪو هو. جڏهن هيءَ ڳالهه زماني جي فرمانروار اڪبر بادشاهه کي پهتي ته سندن ملاقات جي آرزو هر روز وڌندي رهي.

هڪ ڏينهن بادشاهه فرمايو ته ڪهڙي طريقي سان مان کين گهرايان جو سندن دل آزاري به نه ٿئي. هڪ مزاج شناس ڪارندي عرض ڪيو ته بادشاهه سلامت جي اقبال سان اها مهر آسانيءَ سان حل ڪئي ويندي. فوراً حڪم ٿيو ته جيترو جلد ٿي سگهي قول کي فعل ۾ تبديل ڪري ڏيکار. جڏهن انهيءَ ڪارندي سندن ديدار سان پنهنجون اکيون ٽڏيون ڪيون ته ٻن ڏينهن تائين سندن مزاج ۽ طبيعت جي جاسوسي ڪندو رهيو ۽ سندن هر زبانيءَ جو طريقو سمجهڻ کان پوءِ کين عرض ڪيائين ته الله تعاليٰ جو سير ۽ سفر ڪرڻ جو به حڪم آهي ان جي تحت توهان آگري جو سفر اختيار ڪيو. پاڻ فوراً تيار ٿي آگري ڏي هليا ۽ چند ڏينهن ۾ دارالخلافت آگري ۾ اچي پهتا. جڏهن درويش جي آمد جي خبر بادشاهه کي پئي ته پاڻ شيخ ابوالفضل کي چيائون ته کين استقبال ڪري وٺي اچ پر جيڪڏهن تو راءِ ڏني ته ماڻ پاڻ به هلي سندن روبرو حاضر ٿيندس. ورنه درويش کي انتهائي عزت ۽ احترام سان درٻار ۾ وٺي اچو شيخ ابوالفضل جڏهن خدمت ۾ حاضر ٿيو ته معرفت ۽ حقيقت جون ڪجهه ڳالهيون ٿيون ان دوران شيخ ابوالفضل پڇو ته توهان الله تبارڪ و تعاليٰ کي ڪيئن سڃاتو. جواب ۾ فرمايائون ته الله تعاليٰ جي ذات ته سڃاڻپ بني درجي کان گهڻو ارفع ۽ اعليٰ آهي. معرفت يا عرفان جو هٿ صرف سادي صفتن جي دامن تائين پهچي ٿو سگهي. متاثر جنهن اثر جو ظهور مؤثر جي طرفان پاڻ ۾

به نه ٿو لهي انهيءَ جي مناسبت سان ڪو اسم الله تعاليٰ جي ذات جلالت عن الادراڪ جي واسطي قرار ٿو ٿئي. ۽ انهيءَ ئي اسم طرفان دعوت ۽ عبادت ٿو ڪري. ان کان اڳتي هڪ مقام تي اسم ۽ مسميٰ ٻنهي جو رستو بند ڪيو ويو آهي. اي! ابوالفضل تون ان راز کي هن طرح سمجھ ته مٺي ميوي کي کنڊ يا مڙيءَ سان تعبير ڪيو ويندو آهي ليڪن اها کليل حقيقت آهي ته انهن ميون کي نه ته ذات کنڊ يا مصري آهي ۽ نه نالو کنڊ يا مصري اٿن. شيخ ابوالفضل گذارش ڪئي ته سلطان جي خواهش آهي ته ان کي خدمت جو موقعو ڏنو وڃي. پاڻ جواب ڏنائون ته جيڪو شخص ارادو ڪري ٿي سو ڪوھ هليو هوندو اهو باقي چند قدم هلڻ کان نه ڪيپائيندو ۽ پنهنجي جاءِ تان اُٿي شيخ سان گڏ بادشاهي دربار ۾ هليا آيا. جڏهن بادشاه ڪين ڏٺو ته درويش دوستي ۽ محبت جا آداب بجا آندا. ۽ عرض ڪيائين ته ڪا ڳالھ چئو. درويش چيو ته توهان ڪا ڳالھ پڇو ته ان جو جواب ڏيان. بادشاه عرض ڪيو ته معرفت جو گنج اوهان وٽ آهي. ان مان ڪجهه مون کي به عطا فرمايو ۽ الله تعاليٰ جيڪي خزانو مون کي عطا فرمايا آهن انهن مان ڪجهه طلب فرمايو. درويش جواب ڏنو ته مون وٽ ڪجهه آهي جو توکي ڏيان ۽ نه وري توهان وٽ ڪجهه آهي جيڪو مان طلب ڪيان. پوءِ ڪجهه ڏينهن دارالسلطنت ۾ رهيا. جڏهن وطن واپس وريا ته رستو هلندي هلندي ڳوٺ سانير ۾ پهتا جيڪو هندستان جو سرسبز علائقو آهي. جاءِ سٺي معلوم ٿين ان ڪري اتي ئي ترسي پيا. هجري سن هڪ هزار ٻارهن ۾ سفر آخر ڏي روانو ٿيا. آخري آرامگاه سانڀر ۾ اٿن. جيڪو راجه مانسنگھ ڪچوا جي جاگير ۾ قديم الايام کان مقرر آهي. راجه مانسنگھ اڪبر بادشاه جي وڏن اميرن مان آهي. جنهن کي شهنشاه جي عالي توجه ۽ عنايت صوبي مالوه جي اترئين حصي جو آفيسر بنائي ڇڏيو. هڪ لک سوارن جي جاگير آهي.

مصرع: نمکين باد نقش گفتارش-

مولانا خواجہ محمد باقي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قاضي عبدالسلام جا فرزند ۽ مولانا خواجگي آملڪنگيءَ جا مريد آهن جيڪي اصحاب الامن اتي الله بقلب سليم جي استثنا ۾ داخل آهن ۽

جيڪي ارباب عبادُ الرحمنَ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا جي صفت سان موصوف آهن. انهن جي رمزي ۾ پاڻ داخل آهن. ولادت جي جاءِ ڪابل اٿن جيڪو ماوراءِ النهر جي شهرن مان آهي. ڪتابي علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ هندستان جي هوا- غربت جي راه ۾ سندن قدم فرسائي جو سبب بڻي. جڏهن پاڻ دارالسلطنت لاهور ۾ پهتا ته شيخ فريد بخاري جيڪو اڪبر بادشاه جي بخشيل بيگي جيڪو نهايت غريب دوست شخص هو انهيءَ سندس روزمره جي خرچ جي ذميداري پاڻ تي کني. هتي اڳين برگزيدگانِ بارگاهِ الاهيءَ جا تذڪرا مطالعي ۾ آين جنهن سبب سلوڪ جي شورش سندن باطن ۾ موجزن ٿي. چنانچہ گرد و نواح جي بزرگن جي خدمتن ۾ هلي ڦري پنهنجي حوصلي ۽ وقت جي موافق معرفت ۾ اڳتي وڌيا. ٻين کان مخفي رهي نقشبندي نسبت پيدا ڪرڻ ۾ گهڻي مشق ڪيائون. بزرگوار خواجهگان جي پاڪ روحن معنوي مدد ڏئي ڪرامت ۽ ڪرامت کان مٿي سعادت عطا فرماين. ايتري قدر جو نقشبنديه نسبت جي آثارن سندن باطن کي مٿي کان پيرن تائين جڪڙي بند ڪري ڇڏيو. خاص ڪري خواجه بزرگ ۽ خواجه احرار سندن هر هڪ مشڪل کي جيڪو به پيش ايندو هو حل ڪري ڇڏيندا هئا. ايتري قدر جو سندن سلوڪ اويسيه طريقي تي پهچي ويو مگر طريقي جي مقصدن ۾ ٻن مسئلن جي تنقيح نه ٿي سگهي.

گهڻي توجه جي باوجود مٿيان ٻه مسئلا حل نه ٿيا. انهيءَ نگرانيءَ ۾ تمام گهڻي مدت گذري وئي. ان کان پوءِ هن طرح آگاه ڪيو ويو ته ارباب طريقت جي خاص عادت اها آهي ته ظاهري سبب ۾ پير سان بيعت ڪندا آهن انهيءَ ڪري هي ٻه مسئلا بغير حل جي پيا آهن. شرط هي آهي ته جيڪو رهنما هن انقباض کي معلوم ڪرڻ کان اڳ دور ڪري ڇڏي ان جي ئي هٿ مبارڪ تي بيعت لاءِ پنهنجو هٿ وڌائجي. لاچار پاڻ اهڙي انفيسي ۽ آفاقي رمزن ڄاڻڻ واري بزرگ جي خدمت ڪرڻ لاءِ سفر شروع ڪيائون ۽ هندستان جي گهڻن شهرن کي پنهنجي پيرن سان کوٽي ڇڏيائون ليڪن ڪنهن به بارگاه جي برگزيده جي حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي نه ٿين. جڏهن طلب جي پريشانيءَ کان نجات ملين ته پوءِ پاڻ ماوراءِ النهر جي سفر لاءِ چيلهه تي سندر وڌائون ۽ اتي پهچي گهڻن ئي بزرگن جي خدمت ۾ رهيا ليڪن ڪنهن وٽ به ضمير شناسيءَ جو

ظهور نه ٿيو. اتفاقاً اٽڪنہ ڳوٺ مان گذر ٿين، اتي مولانا خواجهگي جن جي ديدار جي سعادت نصيب ٿين ۽ اکين ۾ روشني محسوس ڪيائون. ان کان اڳ جو باقاعده گفتگو ٿئي، مولانا سندن روبرو مٿئين دشواري واضع عبارت سان حل فرمائي انهيءَ ئي وقت بيعت جي رسم به ادا ٿي. ڪجهه ڏينهن خدمت ۾ رهڻ کان پوءِ کين واپس هندستان وڃڻ لاءِ حڪم ڏنائون ۽ فرمايائون ته هندستان ۾ هڪ شهباز تنهنجي هٿ ۾ ايندو جيڪو ظاهر ۾ ته توکان فيض حاصل ڪندو ليڪن باطن ۾ هو توکي منزل مقصود تائين پهچائيندو ۽ اڄ رات اهو سڄو واقعو ۽ پنهنجي طفيلي ٿيڻ توکي خواب جي حالت ۾ نظر ايندو. چون ٿا ته انهيءَ رات پاڻ خواب ۾ ڏٺائون ته هڪ طوطي هٿ تي ويٺي آهي ۽ پاڻ پنهنجو لعاب ان جي چهن ۾ وجهن ٿا ۽ طوطي وري پنهنجي چهن سان ڪا شي سندن وات ۾ ٿي وجهي. جڏهن سجاڳ ٿيا ته تعبير جي خوشخبري محسوس ٿين ته پاڻ اجازت وٺي هندستان ڏي روانه ٿيا. ڪافي وقت لاهور ۾ بسر ڪيائون پوءِ دهليءَ ڏي هلي پيا جڏهن سرهند جي حدن ۾ پهتا ته سڄ جهڙي نوراني روشني ان شهر جي اردگرد محسوس ٿين هي حال ڏسي سخت حيرت ۾ اچي ويا. رجال الغيب مان ڪنهن آواز ڏنو ته پير بزرگوار جنهن مرد جي خبر ڏني اهو هتي هن ئي شهر ۾ آهي ۽ خدا پرستيءَ ۾ مشغول آهي. ليڪن ازلي حڪم اهو آهي ته دهليءَ جي مقام تي ان کي توهانجي صحبت ۾ پهچائينداسين. هاڻي وڌيڪ جستجوءَ جي اجازت نه آهي. پاڻ ڪجهه وقت دهليءَ ۾ ترسي ان جو انتظار ڪندا رهيا. شيخ احمد سرهندي رحه کي حرمين شريفين جي طواف جو شوق پيدا ٿيو. ان شوق کين پريشان ڪري سفر ڪرڻ تي آماده ڪيو. جڏهن دهليءَ ۾ پهتا ته خواجه رحه جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ته خواجه رحه کي پهرين ئي ملاقات ۾ معرفت جو نور نظر آيو ۽ سمجهي ويا ته اهو مرد هي آهي. ان ۾ شڪ نه آهي ته هڪ هفتي جي اندر ئي اچڻ واري جو ڪم ٿي ويو. مگر انهيءَ دوران مقيم کي هڪ عزيز جي خير جي ڪم سبب هڪ ڳوٺ ڏي وڃڻو پيو ۽ شيخ احمد رحه کي دهليءَ ۾ ترسڻو پيو. چند ڏينهن کان پوءِ جڏهن خواجه صاحب جن خانقاه ۾ تشریف فرما ٿيا ۽ ڪمال عروج جي حالت ۾ شيخ جو نظارو ڪيائون ته ازروءِ خواهش هي فرمايائون ته اهو وقت اچي ويو آهي جو ڪنڊ جي چَپَٽِي طوطي درويش جي وات ۾ وجهي. ڪجهه

عرصي تائين انهيءَ طريقي سان رازداريءَ جون ڳالهيون ٿينديون رهيون. هن واقعي کان پوءِ هڪ محرم عزيز دريافت ڪيو ته حضرت خواجہ جي مشرب جو رنگ هن کان اڳ ڪجهہ ٻيو هو ۽ هاڻي معارف جي بيان ۾ جيڪي ڪجهہ فرمايو تو وڃي. اهو اڳين روش کان بلڪل مختلف آهي. فرمايائون ته توحيد تنگ گلي هئي. هاڻي شيخ احمد جي ملاقات ۽ صحبت جي برڪتن سان شاهراه ملي آهي. اميدوار آهيان ته سڀني حقيقت جي طالبن کي هيءَ شاهراه نصيب ٿيندي.

چون ٿا ته هجري سن هڪ هزار ٻارهن ۾ خواجہ پنهنجي والده ماجده کان دريافت ڪيو ته هن فقير جي عمر چاليهه سال هئڻ ۾ باقي ڪيترو وقت آهي. فرمايائين ته ٻارهن ڏينهن. هن معلومات ڪرڻ کان پوءِ اڃان به ڏينهن به نه گذريا ته بيماريءَ جو اثر پيدا ٿيو. جنهن ڏينهن چاليهه سال پورا ٿيا انهيءَ ئي ڏينهن منزل قدس ڏي روانه ٿيا. خوابگاه دهليءَ ۾ اٿن. سندن هڪ مريد صوفي محمد صديق هداييءَ سندن رحلت جي تاريخ هنن لفظن سان ڪڍي.

هادي شريعت بود (1014ھ) ۽ هي سچو بيان صوفي صاحب جي تحرير تان نقل ڪيو ويو آهي.

مصرع: گفت و گوئي طوطي من حرف استاد من ست-

شيخ دولت گجراتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

گمنامي ۽ خاموشيءَ جا افعال سندن پيشانيءَ تي نقش هئا. بيخودي ۽ انڪساري سندن شعار هئا. شيخ ڪپور مجذوب مداري گوالياريءَ جا مريد هئا ۽ شيخ ڪاڄا مجذوب سارنگ پوريءَ جي خدمت ۾ به پهچندا هئا. شيخ بهڪاري گوالياري جيڪو سارنگ پور ۾ مقبر هو انهن جي منور باطن کان کين گهڻو ڪجهہ مليو هو. سندن پير هميشه چڪر ۾ رهندا هئا. انهيءَ سياحيءَ جي بدولت جنهن تي پاڻ روءِ زمين کي مائي ڇڏيو هو ۽ زماني جا نشيب و فراز گهڻا ڏٺائون. هجري سن نو سو ستاسيءَ ۾ ڳوٺ دسور (مندسور) ۾ اچي هڪ حجرو اختيار ڪيائون ۽ هجري سن هڪ هزار پندرهن تائين زندگيءَ جو گودڙي جسر تي پاتل رهين ۽ پاسي ۾ وينل دشمن (نفس) سان لڙائي جاري رکيائون.

شيخ صدرجهان ابن ابوالفتح رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن پيدائش موال نالي ڳوٺ ۾ ٿي، جيڪو مانڪ پور جي قريب ۽ هندستان جي مشرقي حصي ۾ آهي. ظاهري انجمن آرائي سندن باطني خلوت ۾ خلل نه وڌو ۽ دنيا جهڙي شيءِ جي وسعت سندن معنوي گوشتي نشينيءَ ۾ رخنو پيدا نه ڪيو. هميشه هنگامي ۾ گوشتي نشين ۽ سيروسياحت ۾ چلڻ نشين رهيا. جيستائين پاڻ زندگيءَ جي امانت واپس سپرد نه ڪيائون تيستائين سندن اهل و عيال جي روزي مَنَ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ پهچندي رهي. جهان وارن ۾ جيڪي اسباب تعارف ٿيل آهن. انهن مان ڪنهن به سبب کي ڪنهن به وقت خواهش جو هٿ ٿي نه لڳايائون. اهڙي طرح جيڪي به خشڪ يا تر منجهند جو يا شام جي وقت نصيب ٿي ويندو هئڻ. ڪنهن بينوا مسافر مهمان کي ڪارائڻ کانسواءِ پاڻ نه کاڌائون. ۽ جڏهن پنهنجي وطن ۾ ڪنهن به بڪايل جي خبر پيس ان جي غم خوريءَ کي پنهنجي نفعي تي ترجيح ڏيڻ (اخوت ۽ خير جو ڪم ڪري بين جي نفعي کي پنهنجي نفعي تي ترجيح ڏيڻ) اخوت ۽ خير جو ڪم ڪري وساري ڇڏڻ سندن خاص عادت ۽ خمير ۾ سمايل هو. هڪ عجيب و غريب حالت سندن وجدان سان گڏ هوندي هئي. راقم هر چند ڪوشش ڪئي مثلاً زبان کي آراسته ۽ قلم کي روان ڪيو ليڪن سندن سلوڪ جي خلاف هڪ حرف به لکي نه سگهيس.

جوانيءَ جي شروعات هئي ۽ حرمين شريفين جي طواف جي واسطي شَرَفْنَا اللّٰهَ وَآيَاكُمْ بِزَيَارَتِهِمَا- جي شوق پنهنجي وطن کان درياھ جي ڪناري تي چڱي آندن. اتفاقاً ان سال درياھ ۾ اهڙي ته شورش هئي جو ڪوبه جهاز انهيءَ بندر تي بيهي نه سگهيو. حالتن کي ڏسي سمجهي ويا ته شايد هن سال غيب جي طرف کان اجازت نه آهي. ان ڪري واپس موٽي ملڪ مالوه ۾ آيا ۽ وهار نالي ڳوٺ مان گذر ٿيو. هڪ ته وهار جي زمين ترو تازه هئي ٻئي طرح خداشناس بزرگن جا مقبرا به هتي هئا. جيئن شيخ ڪمال مالوه. مولانا غياث برادر مولانا مغيث جن جي آرامگاه اُجين درياھ جي ڪناري تي هئي. شيخ عبدالله چنگال ۽ شيخ جوهر (انهن ذڪر ڪيل بزرگن جا ڪجهه حالات هر هڪ

جي ياداشت ۾ لکيا ويا آهن) انهن جي ميت کين هيڏي هوڏي وڃڻ نه ڏٺو ۽ هي ٻئي سبب سندن اتي رهڻ لاءِ ڪارگر ثابت ٿيا. اهڙي طرح شيخ معروف غريب الله جي خدمت ۾ آمد و رفت گهڻي ٿي جنهن جي سبب جي ڪري پاڻ درويشي ۽ بينواڻيءَ جي روش اختيار ڪيائون ۽ استعداد جي موافق الاهي تجليات کين پاڻ ڏي ايترو ڇڪيو جو پنهنجي خوديءَ کان ٿي بي خود ٿي ويا. ان کان پوءِ شيخ معروف کي ازلي توفيق قبر جي خاڪ جي ڪشش حرمين شريفين ڏي ڇڪي وئي ۽ سندن صاحبزادي شيخ تاج الدين عطاءُ الله جي لاءِ اها راءِ ٿي ته جيئن ته شيخ تاج الدين بار آهي لهنذا ان جي پرورش منهنجي شيخ (صدر جهان) جي سپرد ڪرڻ گهرجي ان سبب ڪري سندن هن سفر مبارڪ ۾ شريڪ سفر جي خواهش پوري نه ٿي سگهي. ۽ کين (شيخ صدرالدين) شيخ معروف پنهنجي خانقاه ۾ جانشين مقرر ڪري روانه ٿي ويا.

شيخ معروف جو هيٺ ڏنل خط جيڪو مڪي معظمه کان شيخ صدرجهان جي نالي آيو اهوئي مٿي ذڪر ڪيل مضمون کي ظاهر ٿو ڪري.

”محب جان يار دوجهاني بالصدق والايقان شيخ صدرجهان، معروف غريب الله جي طرف کان عارفان سلامت و دعا قبول فرمائي خدا ڪري هميشه خير سان بمع عشق ۽ عرفان رهو. واللہ ثم باللہ هڪ ساهه ۽ هڪ قدم به توهان کان بغير نه ٿو گذري. اگرچه بظاهر صحبت ۽ قريب کان جدائي آهي ليڪن معنيٰ هميشه هن عظيم طريقي ۾ رفيق بني پئي آهي. ضروري مدعا هيءُ آهي ته فرزندان ارجمند تاج الدين عطاءُ الله کي مون توهان جي سپردگيءَ ۾ ڇڏيو آهي. ۽ توهان کي پنهنجي جاءِ تي ڇڏي آيو آهيان. جيڪو به ماڻهو منهنجي طرف ارادت رکي اچي ان کي بيعت ۽ حق سبحانه جي رونمائي ڪجانءِ ۽ بابشارت خلافت نامون عالي مقام بيت الحرام کان روانو ڪيو اٿم. مشائخ رحمهم الله تعاليٰ جي طريقي تي ثابت قدم رهجانءِ. هن حج ۽ عمري جو ثواب توهان کي انهيءَ مقدار کان به وڌيڪ نصيب ٿيندو

جيترو منهنجي سائين کي حاصل ٿيو آهي. والسلام.

جڏهن کين خبر پهتي ته شيخ معروف جي خاڪ پاڪ مديني منور ۾ دفن ٿي وئي ۽ هتي سندن فرزند رشيد کي به علمي ڪتابن پڙهڻ جو استعداد مليو آهي ۽ شيخ صدرجهان جي نيازمندي جيڪا معنوي رهنما سان گڏ هئي جوش ۾ آئي ۽ جستجوءَ جي رستي ۾ تيزيءَ سان قدم رکڻ شروع ڪيائون. تقديري سعادتن کين مسيح الاولياءَ جي خدمت ۾ وٺي وئي. ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ مسيح الاوليا جي تلقين سان نايافت جي درد جو علاج ٿي ويو ان کان پوءِ رحلت جي وقت تائين هر سال پنهنجي وطن کان هڪ دفعو مسيح الاوليا جي خدمت ۾ برهانپور ويندا رهيا. برهانپور سندن وطن کان سٺ ڪوھ پري آهي. اتي هڪ اعتڪاف ڪري بازگشت فرمائيندا هئا. سندن رحلت جي تاريخ سترهين ربيع الاول هجري سن هڪ هزار چوڏهن آهي. سندن وطن کان جيڪو رستو برهانپور ٿو وڃي. منڊو (مانڊو) انهيءَ رستي تي ئي آهي ۽ راقم جي اقامت گاه اتي آهي. پاڻ هميشه وڃڻ وقت يا موٽڻ وقت چند ڏينهن هن شهر ۾ به ترسندا هئا ۽ انهيءَ آمد و رفت جي سلسلي کان علاوه به سال ۾ ٻه ٽي دفعا پنهنجي سعادتن بخش قديم سان غريب خاني کي منور فرمائيندا هئا ۽ رازداريءَ جي ڳالهين ۾ اسان کي هڪ ٻئي جا حالات معلوم ٿيندا هئا ۽ هڪ ٻئي جي عيب ۽ هنر به گهڻا ڪجهه نگاهن ۾ اچي ويندا هئا سندن صحبت جو مزو بس ذوق ورائي حاصل ڪندا هئا جيڪو الفاظن ۾ بيان نٿو ٿئي سگهي. جنهن کي زبان قلم جي حوالي ۽ قلم ڪاغذ جي حوالي ڪري.

شيخ حميد تپا رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن پير ارادت شيخ نظام الدين نارنولي آهن. سندن هٿ جي اکين ۾ زماني جي قيمتي نقد يا جنس جو ڪوبه قدر ڪونه هو. ۽ سندن هٿ مبارڪ ڇڻ ته ڇاڻي هو جيڪو ملندو هو فوراً تقسيم ڪري ڇڏيندا هئا ۽ ڪمال جي تيزيءَ سان ڪنهن به شيءِ کي اک ڇنڀ ۾ ملڪ جي هن ڪناري کان ٻئي ڪناري تي پهچائي ڇڏيندا هئا. جنگ جي دوران رڪڇڻ جوانمرديءَ جي خلاف سمجهندا هئا. جڏهن جذب جي ڪيفيت پيدا ٿي ته دارالسلطنت آگري ۾ اچي هڪ وڻ

جي هيٺان ويهي رهيا. چند ڏينهن اندر انهيءَ وٽ جون ٿاريون ايترو ته تيزيءَ سان وڌيون جو سڄ جا ڪرڻا سندن مٿان نه ايندا هئا. هميشه پنهنجي سامهون باهه ٻاريو ويٺا هوندا هئا. انهيءَ سبب ڪري کين هندڪي زبان ۾ ٿيا چوندا آهن. هجري سن هڪ هزار اٺويهه هو جو عنصرِي پيڪر جي آتش خاني کي ترڪ ڪري جاويد باغ بهار جي سفر لاءِ روانا ٿيا.

مصرع: رخت هستي آتش افروز شتاي عشق باد-

شيخ امين ابن احمد نهروالہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ظاهري علمن جا ماهر هئا. مولانا محمد طاهر محدث نهروالہ جي وڏن شاگردن مان آهن. هجري سن نو سو ٽياسيءَ ۾ گجرات کان مالوه جي طرف آيا هئا. هڪ سال کان ڪجهه وڌيڪ دارالفقر مندو (مانڊوءَ) ۾ رهيا. ان کان پوءِ اُچين جي طرف هليا آيا. هتي شيخ راجسي محمد قادري-شيخ عبدالغفور-شيخ الاسلام شيخ جمال الدين ابن احمد-قاضي بابا خواجه ميان ڪاري-ميان امين مالوي ۽ ۽ هن سرزمين جي ٻين مشائخن جي صحبت ۾ رهيا. نفعنا الله وجميع الطالبين ببرڪاتهم (آمين)-هي صحبتون ڪجهه اهڙيون ته دلچسپ معلوم ٿين جو جهان جي سير ۽ گهر جي معاملات کان فڪر کي هٽائي اُچين ئي قيام فرمايائون. هن ياداشت کي لکڻ جي شروعات هجري سن هڪ هزار چوڏهن ۾ ٿي انهيءَ سال تائين پاڻ زندگيءَ جي مسند تي ويٺا رهيا ۽ درس ڏيندا رهيا. هميشه وضو وهندڙ پاڻيءَ سان ڪنڊا هئا-بارش جي تيزي-سڄ جي گرمائش ۽ سرديءَ جي فراواني ۽ گهر کان نديءَ تائين وضوءَ لاءِ وڃڻ ۾ هنن مان ڪابه شيءِ رڪاوٽ نه ڪري سگهندي هئي. قاضي عبدالعزيز ابن شيخ عبدالڪريم ابن شيخ راجي محمد قادري برهانپور ۾ ظاهري ۽ معنوي ڪمالات سان مالا مال هئا. پاڻ سندن ديدار لاءِ هجري سن هڪ هزار سترهن ۾ برهانپور ويا هئا. اتفاق سان جيئن ته سندن پاڪ خاڪ اتان جي ئي هئي ان ڪري ربيع الاول جي پهرين تاريخ ساڳي سن ۾ انهيءَ ئي جاءِ تي سپرد خاڪ ڪيا ويا.

شيخ محمود ابن سيد ملك رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت باسعادت قلعي سورت ۾ ٿي جيڪو دارالحڪومت گجرات جي بندرن مان هڪ بندر آهي. هجري سن نو سو اسي ۾ پنهنجي وطن کان پير جي تلاش ۾ نڪتا. ڪجهه ڏينهن سيد احمد بخاريءَ جي خدمت ۾ رهي مريد ٿيڻ جي آرزو ڪيائون. سيد احمد بخاري جن مراقبي ۽ ٿورو خاموش رهڻ بعد فرمايو ته تنهنجو نالو منهنجي يارن جي لسٽ ۾ ڪونهي. ليڪن صبر ڪر. مان جنهن ڏي اشارو ڪيان ان سان تون وڃي مريد ٿجانءِ. هتان پاڻ وري سفر شروع ڪيائون ۽ دولت آباد جي قلعي وٽان گذر ٿين. ۽ هتي پاڻ سيد احمد بخاري جي اجازت سان شيخ عبداللطيف مجاور بنا مريد ٿيا. شيخ عبداللطيف جو واسطو سلطان برهان الدين غريب قدس سره تائين پهچي ٿو. کين پير جي خدمت ۾ رهڻ جي توفيق نه ٿي. خوشيءَ سان سفر جي اجازت ورتائين ۽ مالوه جي رستي کان نارنول تائين پهتا. اُتي قطب الاولياونظام نارنوليءَ جي خدمت ۾ رهيا. ۽ شيخ جمال کي به ڏٺائون. مطلب ته هر مقام تي زنده ۽ مدفون آستانن تي خدمتون سرانجام ڏنائون ۽ باطني ڪشادگيءَ لاءِ دعائون گهريائون. قلعي مندو (ماندوءَ) کان ٻن ڪوهن جي فاصلي تي هڪ ڳوٺ ۾ دالان ۽ مسجد جو بنياد رکيائون. اڻويهن سالن کان وٺي برابر اڄ تائين پاڻ رستي تي ٿڌي پاڻيءَ جا دلا رکندا آهن ۽ اچڻ وڃڻ وارن کي ٿڌو پاڻي پياريندا آهن. حرص ۽ حوس کان آزاد زندگي بسر ڪندا آهن. فرمائيندا هئا ته هڪ ڏينهن هڪ شخص هڪ تتر ذبح ڪري درويش جي لاءِ پچائي کڻي آيو. پهريائين لقمي مان اهڙي لذت ملي جو هوس بيدار ٿي ۽ دل ۾ خيال آيو ته وري به ڪو تتر رڌي آئي ڪاٽجي. وري خيال آيو ته ان کي ذبح فلاڻي ماڻهوءَ کان ڪرائيندس. پوءِ خيال آيو ته هي نفس جي چار ۾ ڦاسائڻ ٿو چاهي. وري خيال آيو ته زنده کي ذبح ڪرائي پنهنجي جسم کي پالڻ درويشن جي روش نه آهي. اهڙي مزو دال چانورن ۾ به آهي. اهڙي طرح غفلتاً کان بيدار ٿي اهو پڪل تتر ڪنهن ٻئي کي ڏئي ڇڏيم ۽ سڪل ماني ڪاٺي بک کي رخصت ڪيم.

سال ۾ هڪ ٻه دفعو مندو (ماندوءَ) جي قلعي ۾ ايندا هئا. ۽ گلزار ابرار

جي مصنف جي گهر کي منور فرمائيندا هئا. هڪ هزار اڻويهن ۾ ظاهري زندگيءَ کي ڇڏي انهيءَ ڳوٺ نعلجه جي ميدان ۾ ابدي آرامگاه اختيار ڪيائون. مصرع: ظل رحمت برسرش ممدود باد-

پاڻي اسحاق حضور ﷺ جي ياد ۾

پاڻ حافظ اسماعيل سنڌيءَ جا فرزند آهن. جوانيءَ جو گهڻو حصو سپاهگيريءَ ۾ گذاريائون. جڏهن ٽيهن سالن جي عمر ٿي ته جذب الاهي پيدا ٿين. هي جذب هستيءَ جي سامان کي درويشيءَ جي منزل تي ڇڪي آين ۽ بينواڻيءَ جو شناسائي بنيائين. متفرق انداز ۾ مختلف قرآني صورتون ياد هئڻ انهن کي هميشه سهڻي آواز سان پڙهندا هئا ۽ ٻڌڻ وارن کي لوڏي ڇڏيندا هئا. ۽ جيڪڏهن ڪنهن وقت پنجن نمازن مان ڪنهن نماز جو وقت اچي ويندو هو ته اتي بلند آواز سان بانگ ڏيندا هئا. مسجد ۽ بت خاني ۾ ڪو تفاوت نه ڪندا هئا. مهيسر ڳوٺ ۾ شيخ عبدالله چشتيءَ جي روضي مبارڪ جي چارديواريءَ اندر رهندا هئا. هجري سن هڪ هزار جي ذي الحج جي مهيني ۾ مصنف جي برخوردار شيخ عبدالاول زاد عمره جي شاديءَ جي شروعات هئي. شهر مندبو (ماندبو) جي اردگرد جي ڳوٺن جا گهڻا دوست درويش مهمانخاني ۾ تشریف فرما ٿيا هئا. طبيعت ڪمن ۾ مشغول هئي. ان ڪري ڪين سڌ ڏيڻ وسري ويو. خيال آيو پئي ته مبادا ڪنهن دوست کي دعوت ڏيڻ رهجي نه وئي هجي. سندن دل ۾ پراڻي دوستيءَ جو خيال هو ان ڪري بنا تڪلف جي اچي شريڪ ٿيا ۽ هڪ گلدستو به ساڻ ڪڍي آيا. شاديءَ جي مجلس کي رونق بخشائون. فرمايائون ته جنهن جو کٽڪو تنهنجي دل محسوس پئي ڪيو اهو غالباً اسحاق آهي. تقريباً ٽي مهينا رهيا. هڪ ڏينهن بنا ٻڌائڻ جي ئي واپس گهر هليا ويا. سيد شاه محمد ولد سيد هبتم الله مهيسريءَ کان روايت آهي ته سندن مرض الموت اسهالن جي ڪري هو ۽ جڏهن هٿن پيرن جي طاقت هلي وئي ته اڪيلائيءَ کان تنگ ٿي پنهنجو حجرو ڇڏي ڏنو هئائون ۽ روايت ڪندڙ جي گهر هليا آيا. ان کان پوءِ ڪجهه ڏينهن تائين بغير ڪجهه کائڻ پيئڻ جي هجري سن هڪ هزار چوڏهن جي رمضان المبارڪ مهيني ۾ حقيقي محبوب جي ديدار سان روزو کوليائون. مصرع: شام افطارش به صبح وصل باد-

شيخ محمد جي برهنه سر ﷺ جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ احمد آباد گجرات آهي. شيخ صدرالدين ذاڪر جي فارغ البال صوفين مان آهن. سندن سلوڪ جذبي سان مليل هو. ليڪن سندن اڪثر حالت جذب ۾ گذري هئي. وڌيڪ تعجب جي ڳالهه اها آهي ته سندن فرض نماز ۽ روزن جا سڀ وقت ازلي حفاظت ۾ محفوظ رهندا هئا. سندن پير بزرگوار حضرت غوث الاوليا جي روضي مقدس جي طواف واسطي هجري سن نو سو ٽياسيءَ ۾ بروده گجرات کان گواليار ڏي ويا هئا. ان وقت پاڻ پير جي خدمت مان رخصت حاصل ڪري شيخ حبيب شطاري رح سان گڏ مالوه جي رستي کان پنهنجي وطن ڏي واپس آيا. شيخ حبيب شطاري حضرت غوث الاوليا جا وڏا خليفه آهن. انهيءَ سلسلي ۾ سندن گذر مندو (مانڊو) ڏي به ٿيو هو جيڪو مصنف جي ولادت جي جاءِ آهي. ڪجهه ڏينهن هڪ ٻئي جي صحبت غنيمت شمار ڪئي وئي هئي. جڏهن پاڻ پنهنجي وطن ۾ پهتا ته ٿورن ئي ڏينهن جي اندر سندن زندگانيءَ جو آفتاب غروب ٿي ويو. جنهن گنتگوءَ سان انانيت يا هستي جي علامت به هجي اهڙن مضمونن کان سندن روزمره جي محاورن ۾ قطعي نا آشنا هئي. هميشه پاڻ عرفاني مقصدن ۽ موحدانه عبادت سان بيان ڪندا هئا. سخت افسوس آهي جو روزمره جي روش جي خصوصيات تحرير جي ذريعي سان ادا نه ٿي سگهي. ۽ تقرير جي عصا انهن خصوصيتن کي دل کان ٻاهر نه ٿو چڪي آئي سگهي ورنه آشنا جي ڪنن کي انهيءَ لذت ۾ شريڪ ڪيان ها. جيڪا اڃا تائين فقير جي دل آويز تقرير جي اثر کي حاصل ڪري رهي آهي. واھ عجيب تعبير ۽ تصوير جي نارسائي آهي.

شيخ عبدالواحد تارڪ الما ﷺ جي ياد ۾

سندن والد جو نالو شيخ محمد آهي جيڪو هيٺ ذڪر ڪيل چئن واسطن سان شيخ وجيه الدين چنديريءَ کي پهچن ٿا. يعني شيخ عبدالڪريم - شيخ ابراهيم شيخ نعمت الله شيخ سالار - والد بزرگوار کين خواجہ حسين چشتي

اجميريء جن جو مرید ڪرائي ڇڏيو هو. جڏهن سندن هوش جو زمانو آيو ته گهڻو علم پاڻ شيخ محمد جي شاگرديءَ مان حاصل ڪيائون جيڪي مير عبدالاول شيرازيءَ جا شاگرد هئا. پوءِ ڪجهه وقت کان پوءِ شيخ عبدالله صوفي شطاري اڪبر آبادي ۽ شيخ مبارڪ دانش مند گوالياريءَ جي خدمت ۾ پهچي شطاريءَ طريقي تي تلقين طريقت حاصل ڪئي. مٿي ذڪر ڪيل ٻئي اصحاب حضرت غوث الاولياءِ قدس سره جن جا بزرگ خليفه آهن. کين ٻنهي سلسلن کان خلعت خلافت سان سرفرازي ٿي. ۽ اگرچہ آخري ذڪر ڪيل شيخ جي درس مان کين سڀني علمن جا ڪمالات حاصل ٿي ويا هئا. ليڪن ان زماني ۾ سڀني علمن کان درگذر ڪري صرف فقہ ۽ تڪسير جي علم ۾ رڌل هئا. هجري سن هڪ هزار چوڏهن جي آخر ۾ مصنف به مندرسور جي مقام تي سندن خدمت ۾ پهتو هو. هڪ رات رازداريءَ جون ڳالهيون ٿيون گهڻيون ئي معنيٰ واريون ڳالهيون ٻنهي طرفن کان چيون ۽ ٻڌيون ويون. انهيءَ دوران پاڻ فرمايائون ته جڏهن منهنجي عمر تيهن سالن جي هئي ته ان زماني ۾ مونکي ٻن ٽن سالن تائين جذب جي ڪيفيت رهي هئي. هينئر ستر سال جا آهن اڃا تائين اها ئي چال-جنون ۽ بيخوديءَ جو رنگ سندن پيشاني ۽ ڪاروبار مان ظاهر آهي. تقريباً ستاويهه سالن تائين پاڻ پاڻي بلڪل نه پيئائون. چاهي ڪيترو ئي پاڻي جي طلب ڪندڙ کاڌو معدي ۾ پهتو. هجري سن هڪ هزار سترهن ۾ پاڻ هن آب ۽ خاڪ جي سراءِ مان ڪڍج فرمايائون.

مصرع: خشڪ بر سیراب دیده زندگانی کردو رفت-

شيخ بدهاشم^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن نالو عبدالله آهي. حضرت غوث الاولياءِ جا وڏا فرزند ۽ سجاده نشين آهن. سندن والده ماجده حضرت گنجشڪر جي پاڪ نسل مان آهي. **كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا جِي رَمَز جِي ۽ اَن مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ جِي** قبا سندن ئي جسر تي پاتل هئي. دنيا ۽ آخرت جي سعادت مندي سندن همت سان وابسته هئي ۽ سندن نسبت جي آستين تي ذاتي شرافت جو ٺپو لڳل هو. وجيه الملة احمدآبادي ۽ مولانا مبارڪ دانش مند

گوالياريءَ جي شاگرديءَ سان گهڻو ڪجهه رسمي علمن جو سرمايو هٿ آيو هئ. ايتري قدر جو استاديءَ جي درجي تي پهچي ويا هئا. سڀني فنن ۾ درس ڏئي پاڻ طالبن جي استعداد جي موافق فيض ۽ فائدو پهچايو هو. جڏهن حضرت غوث الاولياءَ عالم قدس ڏي روانه ٿيا ته پاڻ پنهنجي بزرگوار جي مسند ۽ رهنمائيءَ کي رونق بخشي. ان زماني ۾ اڪبر بادشاهه اهو منظور ڪيو ته غوثيه روضي جي عمارت تيار ڪئي وڃي. شيخ بدعا عرض ڪيو ته اها خدمت هن فقيرزادي جي سپرد ڪئي وڃي ته بهتر آهي ته جيئن شاهي خزاني مان جيڪي ڪجهه منهنجي لاءِ مقرر آهي ان مان درويشانه معاش تي خرچ ڪندي باقي جيڪي بچي اهو روضي مبارڪ جي تعمير تي خرچ ڪجي ۽ ان کان پوءِ به جيڪا ضرورت پوي ته اهو شاهي خزاني کان وٺان. اڪبر بادشاهه سندن همٿ ڏسي داد ڏنو ۽ گهڻو ڪجهه عنايت ڪيائون. جيئن ته بادشاهه کي اهو منظور نه هو ته پاڻ صرف گوشي نشين درويش ٿي رهن. ان ڪري حڪم ڏنائون ته مخدوم زاده چند ڏينهن ظاهر ۾ چيلهه سان تلوار ٻڌي اولياءَ دولت ۾ شامل رهن ته جيئن سندن باطني توجه تي ظاهري امداد اضافو ڪري ۽ هي ٻئي امدادون شايد غوث الاولياءَ جي باطني پرورش جي ثمرات جي برابر ٿي وڃن ۽ هر جاءِ تي اوهان جي همراهي منهنجي قلبي سڪون جو باعث ٿي مون کي ڪامياب ڪن. اهڙي طرح پاڻ عالي منصب تي فائز ٿيا ۽ چاليهن سالن تائين صورت ۾ سپاهي ۽ معنيٰ ۾ درويش رهيا. چون ٿا ته جڏهن اڪبر بادشاهه کين وڪالت نامون ڏئي مرزا شاهرخ ڏي بدخشان ڏي روانو ڪيو هو ته مرزا هڪ منزل جي مسافت تي سندن استقبال ڪيو هو. پنهنجي دولت خاني تي وڏي عزت ۽ اڪرام سان وٺي ويو ۽ شاهانه مهمانداري ڪئي. ان ملڪ جا امير ۽ عالم سندن سپاهيانه شڪل ۽ مرزا جو ايتري قدر تواضع ۽ تعظيم ڏسي حيرت ۽ تعجب ۾ هئا. سندن حوصلي جي آزمائش لاءِ علمي گفتگو سان مشڪلات جو هڪ چار وچايو ويو، ليڪن پاڻ ان مشڪل چار کي درهر برهر ڪري ڇڏيو. هن واقعي سان سندن شهبازيءَ جي حقيقت امتحان وٺڻ وارن تي روشن ٿي ۽ انهيءَ علائقي جي طالبن جيئن جيئن فرصت ملي سندن خدمت سان مختلف فنن ۾ فائدو حاصل ڪيو. وري جڏهن ملڪ ۾ ملت جو تخت ۽ تاج هجري سن هڪ هزار چوڏهن ۾ جهانگير جي سپرد ٿيو ته نشاط ۽ ڪامرانيءَ

جو دور شروع ٿيو. سندن عمر به وڏي ٿي وئي هئي ۽ ناتوانيءَ عذر پيش ڪري بادشاهه کي عرض ڪيائين ته زندگيءَ جو پويون وقت اچي ويو آهي. اگر سلطاني اجازت ملي ته مان پنهنجي صورت کي معنيٰ جي هر رنگ بنيان ۽ هڪ رنگي ۽ يڪجهتيءَ سان باقي آخري عمر مشائخ جي طريقي تي گوشي نشينيءَ ۾ گذاريان ۽ هڪ دل جي يڪتائيءَ سان دنيا مان هليو وڃان ته جيئن گذريل عمر جو تدارڪ ۽ تلاقي ڪري سگهان. بادشاهه سندن حقيقت نما راءِ تي آفرين چيو ۽ قبول ڪيائين. ان کان پوءِ پاڻ هجري سن هڪ هزار تائين جيڪو سندن رحلت جو سال آهي پنهنجي وطن ۾ فارغ البال-عبادت ذوالجلال ۾ مشغول رهيا، ۽ پنهنجي والدبزرگوار جي مزار مبارڪ جي مجاورت سان عزت حاصل ڪيائون. شيخ ظهور الدين محمود جلال شطاريءَ جو خليفو شيخ داؤد جيڪو ارباب طريقت ۾ هڪ خاص مقام ٿو رکي روايت ٿو ڪري ته پاڻ رحلت کان ڇهه مهينا اڳ کائڻ پيئڻ بلڪل ڇڏي ڏنو هو ۽ صرف هڪ پيالو پاڻيءَ جو پي وڃا ۽ **وَمَا جَعَلْنَا هُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ** جي تصديق فرمائيندا هئا. جڏهن ارڙهين تاريخ محرم ۾ جمع جي رات آئي ۽ خدمت ۾ حاضرين کي رخصت ڪري پاڻ دارالبقا ڏي روانه ٿيا، ۽ حضرت غوث الاولياءَ جي نورانيءَ آسائش گاه جي پهلوءَ ۾ خوابگاه اختيار ڪيائون. سندن درويشيءَ جو هي وڏو شاهد آهي ته آخري سفر کان پوءِ سندن نقد رقم تڪفين لاءِ ڪافي نه ٿي ۽ متاع ۽ جائداد سندن قرض لاءِ ڪافي نه ٿي. حالانڪ چند سال کي پرڳڻا به سندن جاگير ۾ رهيا. هميشه فرمائيندا هئا ته حقيقي فقر واري جي دل صاف هوندي آهي ۽ هٿ چاڙهي وانگر هوندو آهي. اگر بلفرض مشرق ۽ مغرب جي سلطنت جي دستگاه ان کي ملي وڃي. تڏهن به هو ظاهري تعلقات ۾ مبتلا نه ٿيندو. انهيءَ بنياد تي ئي چيو آهي. جنهن به چيو آهي.

مصرع: گدا اگر هم عالم بدود هند گداست-

شيخ نور محمد خليل جانپانيري رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ بوهره قوم مان آهن. سٺ سالن جي عرصي تائين قناعت-توڪل ۽ رضا به قضا سان نعمت حاصل ڪندا رهيا. بازار ۾ کائڻ پيئڻ جون شيون

فروخت ڪرڻ باوجود مقام خلوت درانجمن کي منهن جو نقاب بنائي رکندا هئا. جڏهن حضرت غوث الاوليد کان هجرت فرمائي پنهنجو جهان افروز جمال گجرات نشينن کي ڏيکاريو ته هڪ ڏينهن بازار جانپانير جي رستي ۾ حضرت غوث الاوليا جي ڪيميا اثر نگاه شيخ جي استغراق تي وڃي پئي. فرمايائون ته اي شيخ ڪيستائين فطري نور کان مخفي رکندؤ. گهڻي مدت ٿي ته لوه محفوظ کان تنهنجو خطاب شيخ نورالله ٿي ويو آهي هي چوندي حضرت غوث الاولياء سندن هٿ پنهنجي ولايت بخش هٿ ۾ پڪڙي دوکان تان اٿاريائونس ۽ دوکان کي فقيرن ۾ ورهائي کين خانقاه ۾ وٺي آيا انهيءَ ئي وقت خلافت جو جبو پارائي رهنمائي ۽ شيخوخيت جي مسند تي وهاريائونس. پوءِ آخر عمر تائين پاڻ سواءِ مسجد ڏي وڃڻ جي حجري کان ٻاهر نه نڪتا ۽ الله نورالسموات ولارض جا مظهر بنجي ويا. خوابگاه احمد آباد ۾ اٿن.

تمهيد عذرگذاري

جيئن ته ڪتاب گلزار ابرار طوالت کان مطلق خالي ۽ اختصار کان بلڪل مالا مال آهي. چئن چمنن جا چار ننڍا تنبو ٻڌل آهن ان ڪري گهڻن ئي دانش ۽ بينش جي اصحابن جي حالات جا باغيچا تفصيل سان نه لڳائي سگهيو آهيان. بلڪ اجمال جي قلم سان جيڪي نه لکي سگهيس ۽ ان نه لکڻ جي خلش هميشه دل ۾ خراش پيدا ڪندي رهي ها. جيڪڏهن پنهنجي پنهنجي وقت جي تذڪري نويسن مٿي ذڪر ڪيل اصحابن جا بابرڪت حالات نه لکيا هجن ها ته دل ۽ جان کي تسلي ۽ تسڪين نه ٿئي ها. لاچار هر هڪ ملڪ جا چند اصحاب جيڪي هن چئن چمنن جي انجمن ۾ نه لکيا ويا هئا انهن جا نالا آخر ۾ لکي راقم به هن رسالي کي مڪمل ۽ مرتب ڪيو آهي.

شيخ ابوالفتح دهلوي رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد محمد گيسو دراز جا خليفه آهن. سندن درجا ۽ مقام گهڻا آهن. گلبرگ شهر کان پيربزرگوار جي اجازت سان گجرات ۾ آيا. گهڻن معرفت جي اصحابن جا ڪمالات سندن رهنمائيءَ جي ڪري عمل ۾ آيا جيئن (1) شيخ

علي خطيب احمد آبادي ۽ (2) شيخ سراج الدين- شروع شروع ۾ هي ٻئي صاحب سلطان السادات قطب عالم بخاري جا مريد هئا. مگر آخر ۾ شيخ ابوالفتح جي صحبت مان فيض حاصل ڪيائون. (3) شيخ محمد پيارا هن جي پرورش سيد محمد گيسو دراز پنهنجي پوٽي شاه يداالله حسيني جي حوالي فرمائي هئي. خرق عادت ۾ هنن کي پورو ڪمال هو ۽ (4) شاه جلال گجراتي جيڪو شيخ منڪن جا پير آهن ۽ جيڪي سنڀل جي ملاده ۾ مدفون آهن. هي چارئي اصحاب سندن مريد هئا.

مولانا مسعود بيگ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عراق ۽ تبريز جي ترڪ قوم مان آهن. چون ٿا ته سندن هٿ ۾ معرفت جو ميوو ڪتابي علم جي باغيچي ۾ ڪمال جي شاخ کان آيو هو. ليڪن صحيح روايت اها آهي ته مسعود بيگ شيخ نصيرالدين محمود چراغ دهليءَ جا مريد آهن. ترڪماني هئا. سپاهيانءَ وضع هئن. ظاهري علم ۽ فضيلت جي تحصيل مان ڪو حصو ڪونه مليو هئن. چراغ دهليءَ جي خدمت سان سندن دانش ۽ بينش جي شمع روشن ٿي هئي. ۽ پاڻ ڪاملن جي درجي تي پهتا. گهڻا ئي رسالا عربي ۽ فارسيءَ ۾ لکيائون. سندن تصنيفون جيڪي گهڻو مشهور آهن مراءِ العارفين ۽ غزلن جو ديوان آهي جنهن کي پاڻ پير تبريز جي طرز تي لکيو اٿن.

- (1) شيخ شهاب الدين لکنوي- حاجي الحرمين ۽ محرم اسرار ڪونين هئا.
- (2) مولانا حجت الدين ملتاني سندن پرستش ۽ پرهيز ڪيترن طريقن تي هئي. اقوال ۽ شوق ظاهر هئن. چشتيه جي وڏن وڏن سلسلن کي عربي زبان ۾ منظر ڪيو اٿن. (3) مولانا بدرالدين تولا. (4) مولانا رڪن الدين (5) خواجه عبدالرحمن سارنگ پوري (6) خواجه احمد بدايوني (7) خواجه لطيف الدين ڪندسالي (8) مولانا نجم الدين محبوب عرف شڪر خاني ٿانسيري (9) خواجه شمس الدين وهاري جنهن پنهنجي پير جي ملفوظات کي صحيفن جي شان ۾ محفوظ ڪيو آهي (10) مولانا سراج الدين حافظ بدايوني (11) مولانا قاضي شاه پائلي (12) مولانا قوم الدين يڪدانه اوڏي جن جي نسبت سندن

شيخ مخاطب ٿيڻ مهل کين هميشه نيڪ مرد چڻي خطاب ڪندا هئا. (13) مولانا برهان الدين سادي (14) خواجہ عبدالعزيز بانگرموي (15) مولانا جمال اوڌي جيڪو تحصيل علم ۽ تعليم فنون ۾ ماهر هئا (16) مولانا بحاث جيڪو دهليءَ جي سڀني عالمن ۾ مناظري جي اندر سبقت رکندا هئا.

مطلب ته: مٿي ذڪر ڪيل بزرگان نالي وارا حقائقِ الاهيءَ جا نمونا ۽ ايزدي تجلین جا مظاهر آهن هنن مان گهڻن کي خلافت جو خرقو شيخ نصير الدين محمود چراغ دهليءَ کان حاصل آهي ۽ هر هڪ پنهنجي پنهنجي مقام تي گروهن جا گروه ماڻهن کي حسن عمل- هدايت بخش تلقين سان سلوڪ ۽ رهنمائيءَ جي خزانن جو مالڪ بنائي ڇڏيو. مطلب ته طريقت جو سلسلو آخر وقت تائين جاري رکن. ۽ هنن تمام گهڻن انسانن کي تعليم جي فيض سان علم ۽ دانائيءَ جي بالاخاني تي چاڙهي ڇڏيو آهي انهيءَ نيت سان ته عنصرِي ۽ فلڪي صحيفن تان موجودات جي نقشن جي مٽجڻ واري ڏينهن تائين تعليم جي ڪتابي تصوير خاني ۾ رنگ آميزي جاري رهي.

مولانا عالم دهلوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن لقب فريدالدين آهي. سلطان فيروز ابن رجب خلجيءَ جي زماني ۾ سندن نياڻو ملڪ ته باز خان جو مصاحب هو. ڪيترن قسم جي علمن ۽ فنن ۾ ماهر هئا. خاص ڪري فقہ جي اصول ۽ فروغ ۾ سندن مهارت جو ڏونڪو وڃندو هو. فتاوا تاتارخاني سندن ئي تاليف آهي. عجيب ڪتاب آهي فقہ جي سڀ جزوي روايتون جيڪي فتويٰ لکڻ ۽ لکائڻ وارن کي درڪار هونديون آهن هن فتاوا جي بابن ۾ لکيل آهن. چون ٿا ته سلطان ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته فتاويٰ تاتارخانيءَ جو نالو فتاوا فيروزشاهي لکيو وڃي. ليڪن مصنف ان کي قبول نه ڪيو. ۽ پنهنجي محسن مصاحب جي نالي ڪري ڇڏيائين. هن ڪتاب جي تاليف انهيءَ ئي سال ۾ آهي جنهن جون اڪايون- ڏهايون ۽ صديون ست ست آهن.

مولانا سماءُ الدين جونپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ قاضي شهاب الدين زابليءَ جا شاگرد آهن. سلطان حسين ابن سلطان

ابراهيم شرقي سندن ئي شاگرد آهي. جيئن ته سندن راءِ ملڪي معاملن ۾ قيمتي هوندي هئي. لهنذا سلطان کين وزارت جي مسند تي وهاري قتل خان خطاب عطا فرمايو هو. جڏهن سلطان بهلول لوڏيءَ سلطان حسين شرقيءَ تي لشڪر ڪشي ڪئي هئي ته قتل خان گرفتار ڪيو ويو ۽ دهليءَ ۾ آڻي يوسف جي مٿل قيدخاني ۾ بند ڪيو ويو هو. دهليءَ جي گهڻن استعداد رکندڙ ماڻهن سندن ديدار ۽ گفتار سان قلبي فروغ حاصل ڪيو. خاص ڪري شيخ عيسيٰ ابن شيخ بدھا سندن صحبت ۾ گهڻو ويندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته خان ظاهري ۽ باطني علم ۾ اهڙو ڪمال ٿو رکي جنهن ۾ نقصان ڪونهي. (1) مولانا شمس الدين (2) شيخ رڪن الدين (3) بابو تاج الدين (4) شيخ مردان (5) شيخ جهانگير ۽ (6) شيخ ڪبير. انهن محقق بزرگن شهر جونيور ۾ پرورش حاصل ڪئي ۽ انهيءَ ئي شهر ۾ سندن خوابگاه آهن. چشتيه ۽ سهرورديه سلسلي سان منسلڪ هئا. هن باڪمال جماعت مان هر فرد تن گدازي- جان نوازي- تحصيل علم ۽ علم سان تڪميل علم ۽ جبلن وانگر راسخ- مستقيم ۽ مستقل هئا.

شيخ حاجي چراغ هند رحمۃ اللہ علیہ ۽ سيد اسدالدين رحمۃ اللہ علیہ جن جي ياد ۾

هي ٻئي صاحب ظفرآباد جا باشندا ۽ شيخ رڪن الدين جونيوريءَ جي خليفن مان آهن. رات ڏينهن نفس سان مقابلو رهندو هئن ۽ بيداريءَ جي به صف آرائي رهندي هئي جهاد اڪبر جي ميدان ۾ شهنسوار هئا.

شيخ الهداد صالح رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالواحد جي خليفن مان آهن. ظاهري ۽ باطني علمن جا جامع هئا. ليڪن ڪتابي علم کي هميشه باصفا باطن جي جمال جو برقعو پارائي هميشه درس ڏيڻ ۾ مشغول رهندا هئا. اڪثر ان زماني جا طالبان علم سندن خدمت ۾ فضيلت ۽ مولويت جي وڏن ڏاڪن تي چڙهي ويا آهن.

انهن مان هڪ مولانا مجدالدين محمد آهن. سڀني علمن ۽ فنن ۾ سندن مشڪل ڪشا تصنيفون آهن ۽ هندستان جا وڏا وڏا علامه سندن شاگرد آهن. ۽

مشهور سلسلن جا گهڻا مشائخ کانئن ڪامل طور تي بهرياب هئا. هجري سن نو سو ٽيويهين ۾ فرمانرواءِ سلطنت ظهير الدين بابر هندستان کي فتح ڪيو هو ۽ ان زماني ۾ پاڻ مسند حيات تي ارباب فضل جي فيض رساني ڪري رهيا هئا. هن بزرگ دولت ۽ بزرگ دوست بادشاه جي طرف کان سندن لاءِ گهڻي تعظيم ظاهر ٿي هئي.

انهن مان ئي هڪ مولانا عبدالقادر صابوني آهن. شهر دهليءَ ۾ سڀني درس ڏيڻ وارن ۾ پاڻ افضل هئا. مولانا عصام الدين ابراهيم اسفرائيءَ جي شاگردن مان هڪ شاگرد بيان ٿو ڪري ته:

”مان هجري سن نو سو چاليهن ۾ شرح ڪافيا مولانا الهداد جي جيڪو ميان الله ڏنو جي نالي ماڻهن ۾ مشهور آهن، دهليءَ ۾ آندي هئم. مولانا جي سڀني شاگردن ۽ ٻين عالمن ان شرح جو مطالعو ڪري تعليقات ۽ حاشيه لکيا. جڏهن مان دارالعلوم بخارا ڪوٽ واپس ويس ۽ استاد جي نظر مان اهي حاشيه گذريا ته سڀني تعليق نويسن ۾ مولانا عبدالقادر جي علم نحو جي گهڻي تعريف فرمائي.“

مولانا عبداللہ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مولانا شمس الدين انصاري لاهوريءَ جا فرزند آهن. جوانيءَ جي شروعات کان ئي کين مخدوم الملڪي ۽ شيخ الاسلامي جا خطاب هئا. سندن تقرير جي زبان ۽ تحرير جو قلم فصاحت ۽ بلاغت جو هڪ خوبصورت نمونو هو سندن قلم جون لکيل تاليفات ۽ تعليقات ته تمام گهڻيون آهن. ليکن عصمت الابتيا. منهاج الوصول ۽ رسالو تفضيل عقل بر علم - کي عقلي ۽ نقلي دليلن سان استوار ڪيو ويو آهي. هي ٽي ڪتاب سندن ٻين سڀني تصنيفن کان وڌيڪ قبول آهن. هجري سن نو سو چوٿيه ۾ جڏهن مير ابوالبقا ابن مير عبدالباقي ابن مير تقى الدين محمد جيڪو ايران ۽ توران جي سڀني عالمن ۽ فاضلن ۾ افضل هئا. هند ۾ آيا ۽ هتي جي عالمن سان علم آزمائيءَ جون مجلسون ٿيون ته انهن مخدوم الملڪ کي ترجيح ڏني ۽ فرمايائون ته هن نوجوان جي معنوي فطرت پختگيءَ جي رستي سان ڪمال تي آهي. ۽ استحڪام جي اعتبار سان

جوانيءَ جي شروعات ۾ آهي. تعجب جي ڳالهه آهي ته حج جي فرضيت ساقط هئڻ جي باري ۾ معمولي فقهه جي ڪتابن مان پاڻ سو کان وڌيڪ روايتون ڪڍيون آهن. گهڻين روايتن جو بنياد رستي جي غير مامون هئڻ تي رکي وئي آهي. ليڪن آخر ۾ تقرير جو ڪرشمو ڏسو ته اڪبر بادشاهه جي سلطنت جي صدر شيخ عبدالنبيءَ جي رفاقت ۾ سندن اختيار جي گردن ۾ ناخوشيءَ جي رسيءَ ۾ ٻڏي درياهه جي رستي حجاز جي سفر لاءِ وٺي ويو. هڪ مدت تائين انهيءَ اسلامي مقام ۾ رهيا ۽ مدرسي واري گفتگو جي ذريعي سان مختلف علمن جي آئينن جو رنگ دور ٿي ويو. جڏهن وطن ڏي وريا ته رستي ۾ احمد آباد گجرات به آيو. هتي سندن زندگي جو زمانو تقريباً سو سال هو پورو ٿيو ۽ بادشاهه جي دربار ۾ اچي پهتا ۽ جيئن مقدر ۾ هو زندگي پوري ڪيائون.

مولانا عبدالرحمن لاهوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ لاهور شهر جي وڏن عالمن مان آهن. خواجہ عبدالحق احراري جا مريد هئا. هجري سن نو سو پنجاھ ۾ رحلت فرمايائون. خوابگاه لاهور.

مولانا حسام الدين سبزوئي رحمۃ اللہ علیہ ۽ مولانا حسام الدين

سرخ رحمۃ اللہ علیہ جن جي ياد ۾

هي ٻئي صاحب لاهور شهر ۾ مختلف فنن جي اندر ڪمال رکندا هئا ۽ هنن جا اخلاق به پسندیده هئا. خوابگاه نقشبندیہ جي خدمت ۾ ارادتمنديءَ جي برتاءَ سان پيش ايندا هئا. هجري سن نو سو ستر ۾ هن عنصری ملڪ کي ڇڏي هليا ويا. خوابگاه لاهور.

مولانا بدرالدين اسحاق رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ علم ۽ پرهيز جا خزانہ هئا. احراريہ سلسلي جي حضرات سان مريدن جهڙو اعتقاد رکندا هئا ۽ هن خانواڌي جا بزرگ به سندن بافيض درس ۾

ڪتاب ڪولي شاگردي ڪندا هئا ۽ پنهنجي حوصلي جي مقدار ۾ علم حاصل ڪري ويندا هئا.

مولانا عبدالسلام لاهوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ زماني جي عالمن ۾ افضل هئا. هجري سن نو سو ستھن ۾ مولانا سعيد ترڪستاني حجاز جي سفر جي ارادي سان هندوستان آيا هئا. مگر ڪجهه آسماني واقعات پيش اچڻ جي سبب مقصد کي نه پهچي سگهيا ۽ لاچار ولايت ماوراءِ النهر ڏي واپس وڃڻو پين چوندا هئا ته هند جي عالمن ۾ هڪ ئي مولانا عبدالسلام وقت جو نشان آهن. هجري سن نو سو ٽياسي ۾ سندن مطمئن نفس ارجعي الي ربڪ جو آواز ٻڌي هليا ۽ دارالسلام ڏي هليا ويا. خوابگاه لاهور.

”انهن جي لاءِ هنن جي پروردگار وٽ دارالسلام مقرر آهي. ڪجهه چون ٿا ته سلام جي معنيٰ انهيءَ مقام تي سلامتيءَ جي آهي. ۽ جيڪو شخص عوارض جي يا ڪون و مڪان جي ڪنهن شيءِ جي قيد ۾ بند آهي. ان جي دماغ ۾ سلامتيءَ جي خوشبو به نه پهچندي. هي خوشبو انهيءَ شخص جي دماغ کي پهچندي جنهن جو گردن مخلوقات جي قيد کان آزاد (محفوظ) هوندو هيءَ حفاظت عارضي هجي يا اصلي هجي، ظاهري هجري يا باطني هجي ۽ قرآن پاڪ جي آيت هن ڳالهه ڏي اشارو ٿي ڪري ته اسلامي قوم جنت ۾ رهڻ واري آهي ليڪن هي ماڻهو صرف جنت جي پردي ۾ رهڻ وارا نه آهن بلڪ ڪوني ۽ مڪاني قيد کان نجات حاصل ڪندا. جيئن الله جل شانہ جو ارشاد آهي ته اصحاب نار (دوزخي) ۽ اصحاب الجنت (جنتي) پاڻ ۾ برابر نه ٿا ٿي سگهن ڇو ته اصحاب جنت ئي نجات حاصل ڪرڻ وارا آهن.“

فوز جي معنيٰ آهي نجات حاصل ڪرڻ انهن سڀني شين کان جن ۾ شڪ ڪنهن علائقي جو يارعايت ڪنهن قيد جي

هجي. ۽ چون ٿا ته ان دارالسلام جو شرف انهيءَ ڪري آهي جو هي محل ڪرامت ۾ واقع ٿيو آهي ۽ قربت قريبيءَ سان خصوصيت ٿو رکي ورنه سڀ قطارن ۽ درن وارا گهر آهن ليڪن قدر و قيمت گهر جي پاڙيسريءَ جي ڪري هوندي آهي انهيءَ ڪري ڪنهن سٺو لکيو آهي ته:

مان تنهنجي همسايه تي تنهنجي همسايگيءَ جي سبب ڪري حسد ٿو ڪيان جيڪو شخص تنهنجي گهر جو همسايه ٿي رهيو ان لاءِ گهڻي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته تنهنجو پاڙيسري پنهنجي گهر مان ڪجهه مون کي وڪڻي ڏئي. هڪ گراڻ جيتري زمين. مان ان کي گراڻ جيتري زمين جي عيوض پورو گهر ڏئي ڇڏيندس. چون ٿا ته اگرچہ حقيقت جو قرب ظاهري قرب يا ديوارن جي قرب وانگر نه آهي. بلڪ لفظ قرب جو اطلاق دوستن جي قلبن ۾ اُٿل پيدا ڪرڻ وارو آهي. بلڪ جيڪڏهن قرب جي وصف مسافت جي اعتبار سان جائز مڃي وڃي ته به ان جو ڪو وڌيڪ اثر ڪونهي. ۽ هن قبر سان قلبن جي حيات آهي. ڇو ته حقيقت ايزدي هنن صفتن کان پاڪ آهي. البته عالم تاويلن جي جهڳڙي ۾ لڳا پيا آهن. بلڪ اهائي محبت جي نشاني آهي ته مان تنهنجي سبب ڪري اهڙي شيءِ کي پاڻ تي حاوي ڪيو جنهن جي استطاعت نه رکندو هئس.

شيخ نورالدين رحمۃ اللہ علیہ ۽ شيخ شمس الدين رحمۃ اللہ علیہ جن

جي ياد ۾

هي ٻئي اصحاب شيخ يعقوب ابن شيخ رڪن الدين جا فرزند آهن. پهريون صاحبزادو ظاهري علم کان گهڻو بهرياب هو. تڪميل علم جي ڏاڪڻ تان ڇڙهي آخر ۾ درياه لاهور جي ڪناري ڳوٺ مياڻي ۾ هليا ويا هئا ۽ اتي درويشي اختيار ڪئي هئائون ۽ باقي عمر انهيءَ ئي گوشتي ۾ انهيءَ ئي درياه

جي ڪناري تي گذاري ڇڏيائون. ٻئي فرزند کي به ضرورت مطابق علم جو سرمايو حاصل هو. سلوڪ ۽ طريقت جي اندر پنهنجي وڏي پيءُ جي برابر هئا. ٻئي پٽ پنهنجي والد بزرگوار جي سڌي رستي تي ثابت قدم هئا. مولانا قاضي شاه لاهوري شريعت ۽ طريقت جي شاهراه کان سواءِ قدم نه رکندو هو ۽ مجاز حقيقت جي اصول کان به پوري معرفت حاصل هئڻ. بيخوديءَ جي گوشتي ۾ قناعت پسند قوت سان عمر گذاريائون ۽ مرتبه تلوين (تصوف جو هڪ مقام آهي) جي رنگ آميزيءَ کان نجات حاصل ڪري بي رنگيءَ جي مقام ۾ آسوده رهندا هئا.

مولانا اسماعيل لاهوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ارباب حديث جي وڏي سند ڏيڻ وارن مان آهن. فقه ۽ سنت جا ڪتاب ايران ۾ شيخ الاسلام مولانا سيف الدين احمد شهيد هروي ۽ حضرت مير سيد جمال الدين عطاءُ الله محدث جي خدمت ۾ تصحيح ۽ مطالعو فرمايا هئائون. نقشبنديه سلسلي ۾ ارادت رکندا هئا. امير عبدالله هروي جيڪو مير قطبيءَ جي نالي مشهور آهي. شيخ جلال واعظ هروي بخاريءَ جا مريد هئا. امير عبدالله جي ملازمت ۾ پاڻ مريدانه سلوڪ ۾ پيش ايندا هئا. هجري سن نو سؤاسيءَ ۾ فرمان طلب قبول فرمائي. لاهور ۾ خوابگاه اختيار ڪيائون.

مولانا الله داد رحمۃ اللہ علیہ ۽ مولانا شمس الدين رحمۃ اللہ علیہ

جي ياد ۾

پاڻ ٻئي صاحب شيخ احمد بن شيخ شمس الدين ملتاني سلطانيوريءَ جا فرزند آهن. وڏن باڪمال عالمن مان آهن. هنن جو والد بزرگوار ملتان جي بزرگانِ ولايت مان هئا. هنن جو جد امجد جناب ڪمال الدين داؤد آهن. جيڪي سڀني علمن ۾ عهد جي فاضلن جا استاد آهن. فنون حڪيم جي گهڻي تحصيل سيد شريف جرجاني جي خدمت ۾ شيراز جي مقام تي ڪئي هئائون. مطلب ته هنن جي حصي ۾ دين، دانش، ديانت، درويشي، پرهيز، پرستش، پند ۽ پذيرائي هي سڀ وصفون موروئي ۽ ڪسبي آهن.

خواجہ قطب الدین سهرندي- زماني جو شرف، مڪان جي سعادت، علم جو ڪمال ۽ عمل جي جمال ۾ شيخ (الله داد) صالح جا شريڪ هئا. ۽ مولانا مجدالدین محمد جي خدمت ۾ لوح الله محبت ۽ دوستي رکندا هئا. سراءِ مجد جي دروازي تي سندن قبر ان جي شاهد آهي.

شيخ بدرالدین سهرندي⁽¹⁾ جي ياد ۾

پاڻ شيخ يحيي جا خليفا آهن جيڪي مقام سنڊيل ۾ رهندا هئا ۽ وڏا بزرگ هئا. انهيءَ علائقي جي گهڻن وڏن باعزت ماڻهن کانئس فيض حاصل ڪيو. ۽ سندن تلقين جي روشنيءَ ۾ طريقت جون منزلون طئ ڪيون آهن. ان کان علاوه: هڪ ميان امان الله ابن ميان غازي سهرندي آهن جيڪي مختلف فنن جا عالم- مخفي اسرار جا عارف- ڪلام مجيد جا حافظ- سنا شاعر- ڪاتب- موسيقي دان ۽ الله جي در جي فقيرن جا خادم هئا. پيو مولانا مير علي ڪنڊو آهي حڪمت جا صاحب هئا سندن ظاهر هميشه باطن جو مغلوب رهندو هو. درويشن سان هميشه پرستارن وارو برتاءُ ڪندا هئا. ان زماني ۾ سهرند جا اڪثر فاضل سندن شاگرد هئا. سندن سڀني شاگردن ۾ افضل- جامع ڪمالات- ظاهري ۽ باطني شيخ عبدالحی آهي جيڪي شيخ جوهر جي نالي سان مشهور آهن.

ميان علي شير سهرندي⁽²⁾ جي ياد ۾

پاڻ هڪ عالم هئا جن کي سڀني مشهور سلسلن سان خاص ڪري قادري خانوادي سان استحڪام سان نسبت هئي. پاڻ سڄي عمر طريقت جي مشائخن جي خدمت ۾ صرف ڪري هجري سن نو سو پنجاڻسيءَ ۾ عالم علوي ڏي ڪوچ فرمايو.

شيخ احمد سهرندي⁽³⁾ جي ياد ۾

پاڻ فقه جي اصول ۽ فروع کي استادن وانگر ڄاڻندا هئا. ۽ اڪثر اهل تجريد ۽ صاحب فنا مشائخن سان صحيح اعتقاد رکندا هئا. انهيءَ مقام جا

(1) سهرند کي سهرند به چوندا آهن. هڪ شهر جو نالو آهي.

ننڍا وڏا منجهيل فتويٰ سندن محڪمي ۾ اچي پنهنجا مشڪل حل ڪندا هئا. هجري سن نو سو ڇهاسي ۾ مفتي قضا جي حڪمران پاڻ پنهنجي نقد حيات ملڪ الموت جي سپرد ڪيائون.

شيخ عبدالاحد سهرندي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالقدوس چشتيءَ جي دلي ارادتمندن مان آهن. کين مولويت جو شرف ۽ تصنيف و تاليف جو سليقو حاصل هو. ڪيترائي رسالا تصنيف ڪيائون. باطني شعلو پرده سوز برق هو. ان جي روشنيءَ ۾ پاڻ مجاهدي جي هنگامي مان نڪري مشاهدي جي خلوت خاني ۾ آيا هئا. وڏي عمر تائين خوشحال زنده رهيا. مگر وَمَنْكُمْ مَنْ يَّزِدُ إِلَيَّ أَرْدَلٍ الْعُمَرُ لِكَيْلَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا ط - جي قبيلي ۾ داخل نه ٿيا.

”بعض محققين فرمايو آهي ته رذيل ترين حصو عمر جو آهو زمانو آهي جنهن ۾ مجاهدي کان پوءِ فتور اچي وڃي. يا اها حالت آهي جنهن ۾ مشاهدي کان پوءِ حجاب واقع ٿئي. ڪي چون ٿا ته رذيل ترين حصو عمر جو آهو آهي جنهن ۾ انسان اهڙو ڦاسي وڃي جو پنهنجي عمر جو قدر نه سڃاڻي سگهي. ڪي چون ٿا ته رذيل ترين حصو عمر جو آهو زمانو آهي جنهن ۾ انسان هن خيال جي واديءَ ۾ خوشي سان هلي ته ڪا شيءِ الله جل شانہ کان سواءِ به آهي.“

شيخ علاؤالدين سارني رحمۃ اللہ علیہ ۽ شيخ خيرالدين

سارني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هي ٻئي صاحب الاهي تجليات جا مظهر هئا. پرهيز ۽ صبر جا مرڪز- توڪل ۽ محويت جي چادر- دانش ۽ بينش جو خرقو ۽ فقر و فاقو جي گودڙي پنهنجي مشرب جي قد تي پاتل هئن. سڀني تعلقات کان آزاد خاطر ۽ آزادانه رهندا هئا.

شيخ اختيار الدين سارني رحيمه جي ياد ۾

کين سڀني شين جا روحي تصرفات آهن. جاندارن جي ضميرن کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامل اختيار هئڻ. روايت آهي ته عزيزان ڳوٺ سارن چشتيه ۽ سهرورديه سلسلي ۾ ارادت ۽ خلافت جون رسمون ادا ڪندا هئا. موحدانه ولايت احمديه جي چادر ۽ فقر محمديه جي عبا علي صاحبها افضل الصلوة پنهنجي همٿ جي ڪلهن تي رکندا هئا. ۽ انفسي و آفاقي (عالم ارواح ۽ عالم شهادت) جي رمزن کان واقف هئا.

بصيرت جي صاحبن کي تحقيق جي طور تي معلوم ٿيو آهي ته آدم عليه السلام ۽ ان جي بني نوع جي پيدائش ذات ۽ صفات جلالت عن احاطت جي معرفت جي واسطي آهي. پهريائين معرفت هن مقدمي تي قائم آهي ته عارف ۽ معروف جي وچ ۾ اشتراڪ ۽ اتحاد- صورت ۽ معنيٰ جي اندر پيدا ٿي وڃي. ان جو مثال اهو آهي ته جيستائين ڪو شخص بادشاهه نه ٿي وڃي اهو ٻئي بادشاهه جي حالات ۽ وصفن جي حقيقت ۾ عارف نه ٿي سگهندو. پوءِ انسان انهيءَ مرتبي جي بغير حقيقي مالڪ الملڪ ۽ اصلي ملڪ الملوك کي ڪيئن ٿو سڃاڻي سگهي. ان ڪري الله جلشانه جيڪو انسان کي پيدا ڪيو ته پنهنجي سلطنت کي صورت ۽ ملڪيت کي صفت تي پيدا ڪيائين ته جيئن انسان انساني سلطنت جي مطابقت- الاهي سلطنت سان اهڙي ترتيب ڏئي جو دل عرش- دماغ ڪرسي- قوه خيال لوه محفوظ روح حيواني اسرافيل- ٻين ظاهري حواسن ۽ باطني قوي ملائڪ- دماغ جيڪو عضون ۽ قوت جو مرڪز آسمان ۽ ڪواڪب- هڪٻئي سان جڙيل عضوا رعيت ۽ انساني روح جيڪو يگانگي- بيچوني ۽ بيچگونگي جي عالم کان اصل خلقت ۾ حصو پاڻ سان آندو اٿس ته سڀني تي بادشاهه ۽ حڪمران آهي.

مطلب ته عالم ارواح تي عالم شهادت جي قياس جا شرط انسان کي حاصل ڪرڻ گهرجن. ۽ معلوم ڪرڻ گهرجن ته جيڪو شخص عنايت جي مدد سان جنهن جو نمونو پير جو حڪم ۽ مريد جو شغل آهي. پنهنجي سرداريءَ جا اسباب درهم برهم ڪري نا آشنا ويران جنگل ۾ وڃي مقيم نه ٿيندو ۽ اهو ته مَن كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَلِي فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَلِي- جي گروه ۾

داخل نه ٿيندو. اهو شخص الاهي معرفت جي سعادت سان سرفراز ٿيندو ۽ اهوئي شخص من عرف نفسه فقد عرف ربه جي دائري ۾ داخل ٿيندو. ليڪن هن معرفت جو چهرو فڪر کان سواءِ نظر نه اچي سگهندو ۽ فڪر ذڪر سان ۽ ذڪر محبت سان پيدا ٿيندو آهي ۽ سالڪ طالب جيستائين دنيا جي خرابي-خواري-تباهي ۽ انتها معلوم ڪري ان کي دشمن قرار نه ٿو ڏئي ۽ ان جي محبت کي جيڪا بغض-حسد-ڪينو ۽ ٻين خسيس عادتن کي ناقص سيرتن جو سرمايو آهي بلڪ سيني جي اندران ٻاهر ڪڍي بلڪل پاڪ ۽ صاف نه ٿو ڪري. تيستائين ان جو گردن هن مڪار دنيا جي محبت جي طوق کان آزادي نه ٿو حاصل ڪري سگهي ۽ ايزدي محبت ان جي انساني سلطنت ۾ پيدا نه ٿي ٿي سگهي. اميد ته توحيد جي توفيق بخشڻ وارو الله جل شانہ پنهنجي سڀني دوستن کي نفس ۽ آفاق (عالم ارواح ۽ عالم شهادت) جي بيگانگي ۽ اصل جي اندر پاڇي جي فني جو مڪاشفو فرمائيندو.

هن انفس فروشيءَ جو مطلب، هن ڳالهه جو ظاهر ڪرڻ آهي ته هن مقبول جماعت جا ڪجهه ماڻهو ته ظاهر ۽ باطن سان آراسته ۽ بيروني و اندروني گذشتگي سان پيراسته هئا. جيڪي فنا ۽ بقا جي مرحلي ۽ جمع ۽ تفرق جون منزلون طءِ ڪري اهل ڪشف ۽ ڪرامات ٿي ويا. ڪجهه ماڻهن ڪاغذي نقشن جي شناخت ۽ تحصيل جي سير ۾ سخن آفرينيءَ جو منصب حاصل ڪري علم جو دروازو دنيا وارن لاءِ کولي ڇڏيو. ۽ ڪجهه ماڻهو درويشي-قناعت-گوشي نشين ۽ تن گذاري جي طريقي ۾ مشغول ٿي تفريد ۽ تجريد جي شاهراه تي هليا.

شيخ يحيٰ ڪبير بختيار رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ مخدوم جهانپان جا خاص مريد ۽ وڏا خليفا آهن. جيڪو ڪوهستان ملتان ۽ قنڌار جي وچ ۾ آهي اتي رهندا هئا. سيادت ۽ شرافت جي نسب سان خلافت ۽ مشيخت جو شرف پاڻ حاصل ڪيو هئائون. صحرا ۾ رهندڙ سڀ افغان ساڻن اعتقاد ۽ ارادت سان پيش ايندا هئا. هاڻي سندن نسل جا سڀ فرد بختيار جي لقب سان مشهور آهن. انهن مان هڪ شيخ محمد بختيار آهي. سڄي هند جي رهڻ وارن افغانن جي گردنن ۾ سندن بيعت جو طوق پيل آهي.

جيئن شيرخان سور پاڻ کي سندن مريدن ۾ شمار ڪندو هو ۽ پنهنجي ظاهري سلطنت ۽ ان جو تسلط سندن باسعادت دعا جو ثمر سمجهندو هو. شير خان سور نو سو ستيتاليهن ۾ هند جي سڀني صوبن جو فرمان روا ٿي چڪو آهي. شيخ محمد جو فرزند خواجه خضر دارالسلطنت آگري ۾ گوشتي نشين هو. انهن پنهنجي آباء و اجداد جو طريقو ۽ مشرب تعليم ڏيندي ڏيندي زندگيءَ جي شام کي اجل جو صبح ڪري ڇڏيو.

سلسلہ بختياره جي ٻين پرهيزگارن مان شيخ محمد حسن ۽ شيخ ابابڪر هئا. جن جوانيءَ جي آغاز ۾ ئي ترڪ و تجريد جي توفيق حاصل ڪري پنهنجا بابرڪت اوقات خدا پرستيءَ ۾ گذاريا.

سيد حسين مشهدي^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

سندن وڏا نجف جا آهن. ۽ خوابگاه پروج گجرات ۾ اٿن. مخدوم جهانيان جا سعيد خليفه آهن. گهڻو ڪري سفر ۾ گڏ رهڻ جو شرف حاصل هئن. سندن باحقيقت ڳالهيون بلڪل سيد محمد گيسودراز جي هر رنگ هيون. غالباً هنن پنهنجن بزرگن جو باطني باغ هڪ ئي نديءَ جي پاڻيءَ سان آباد ٿيو آهي. مطلب ته هي ٻئي اعليٰ فطرت نامور پنهنجي وقت ۾ کمالات اسمائي جي عيش محل جي روتق هئا ۽ رهنمائيءَ جي صفائيءَ سان فروغ معرفت جي تلاش ڪندڙ پنهنجي اکين ۾ خداشناسي ۽ حق بينيءَ جو سرمو لڳائي نوراني رکندا هئا. نفعا الله والمسلمين ببرڪات آثارهم اجمعين.

سيد شيخ ابن شيخ عبدالله عند روسي صادقي يميني

حضر موتي^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ عالي نسب سادات مان آهن. نسب ۾ حضرت امام جعفر صادق رضي الله عنه کي پهچن ٿا. حديث- اسماء رجال- ۽ انساب جي علم ۾- سير و تاريخ ۾- اصطلاحات تصوف ۾ ۽ بيان عرفان ۾ ڪامل طور مهارت رکندا هئا. داد و دهش جي همت جي ۽ درگذر ڪرڻ جي مشق اعليٰ درجي تي پهچائي هئن.

پنهنجي عمر جي مدت ۾ ڪنهن به امير يا وزير جي دروازي تي ڪونه ويا پنهنجي عالي خاندان آبا و اجداد جو سلسلو صحيح هجڻ جي باوجود قادريه خانواڌي ۽ مغربي خاندان ۾ پنهنجي ادارت ۽ خلافت جي نسبت قائم ڪندا هئا.

شريف شيخ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ذاتي ۽ اڪتسابي پنهنجن طريقن جي شرافت کين حاصل هئي. ڏهين دور جي آخر حصي تائين حيات رهيا. راقم گلزار به شريف جي شريف ملاقات مان بهرياب ٿي چڪو آهي. احمدآباد جي محلن مان هڪ محلو جوهرِي واڙهه آهي ان ۾ سندن خوابگاهه آهي.

شيخ عبدالمعطي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي وقت جي وڏن محدثن مان آهن. حديث جي تصحيح ۽ سند سندن هڪ واسطي سان امام سخاوي مصريءَ جي خدمت ۾ پهچي ٿي. احمدآباد ۾ رهندا هئا. قادريه ۽ مغربيه خانواڌه ۾ اعتقاد ارادت رکندا هئا. هجري سن نو سو چوراسي ۾ عالم علوي ڏي ڪوچ فرمايائون.

شيخ عبدالله رحمۃ اللہ علیہ ۽ شيخ رحمت الله رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

هنن پنهنجن بزرگن جي ولادت سيوستان (سيوهڻ) سنڌ ۾ آهي ۽ هڪ ته هنن مديني شهر زاده الله شرفاً ۾ علم حديث حاصل ڪيو ۽ ڪجهه شيخ علي متقي سان شيخ ابوالحسن بکري شافعي مصريءَ جي خدمت ۾ ۽ ٻين ڪيترن محدثن جي ملازمت ۾ حاضر ٿي احاديث جي تصحيح ڪيائون ۽ وڏيون سندون حاصل ڪيائون لهنذا هي ٻئي بزرگوار شيخين مدينيءَ جي لقب سان مشهور هئا. آخر گجرات ۾ اچي پنهنجن احمدآباد ۾ رهڻ جي جاءِ تجويز ڪئي. ليڪن شيخ عبدالله کي حجاز جي طرف واپس موٽي وڃڻ جي توفيق ٿي ۽ هجري سن نو سو چوراسي ۾ مدينه معظمه جي اندر اخروي خوابگاهه اختيار ڪيائين.

سيد عطا محمد ﷺ جي ياد ۾

سندن لقب علاؤالدين آهي. صحيح النسب سادات ۽ سلسلہ قادريہ جي عالي مرتبي مشائخن مان آهن. احمدآباد گجرات ۾ رياضت ۽ عبادت جي لاءِ هڪ حجرو تجويز ڪيو هئائون. هجري سن نو سو ايڪيتاليهه هو جو همايون بادشاه جڏهن صوبي گجرات کي فتح ڪيو ته سلطان بهادر ابن مظفر گجراتي شڪست کائي جزيرن جي ساحلي علائقن ۾ ڀڄي ويو. ان وقت سيد به بهادر جي لشڪر جي همراه هجرت جي تقديري ڪرشمي سان درياه جي هڪ ڪناري تي فرنگ جو اسير ٿي پيو ۽ جڏهن اتان آزادي ملي ته حرمين محترمين زادهما الله شرفاً جي طواف سان سعادت حاصل ڪئي. پوءِ اتان وري ٿوري ئي مدت ۾ قديمي وطن ڏي واپس آيا. سندن حالات جو بيان ڪجهه هن طرح آهي سال جي اڪثر ڏينهن ۾ روزا رکندا هئا. روزي ۾ افطار جو سبب ضيافت کان سواءِ ڪجهه به نه هوندو هو. سندن رات جو کاڌو صرف هڪ پيالو شوروو ۽ هڪ پيالو کير جو قهوه مليل هو. ٻنهي پيالن جو وزن پنج يا ڇهه چمچن کان وڌيڪ نه هوندو هو. چشتيه- سهرورديه- مغربيه ۽ بخاريه خانوادن کان به اجازت- خلافت ۽ ارشاد جو خرقو مليل هئن. عربي شعر شيخ ابن فارض مصريءَ جي روش تي چوندا هئا. اعجوبه الزمان ۽ نادره الدوران هي به ديوان سندن ارباب سخن ۾ مشهور آهن. ماه ربيع الاول هجري سن نو سو ڇهاسي ۾ آخري سفر فرمايائون. سندن قبر انهيءَ ئي خانقاه ۾ بنائي وئي جنهن ۾ رهندا هئا. پنج پٽ ۽ ٽي خليفه ڇڏيائون سڀ رشيد هئا. پهريون پٽ سجاده نشين هئن سيد عبدالرزاق نالو ۽ ابوبڪر ڪنيت هئي. ٻيو پٽ سيد نصير نام ۽ ابوصالح ڪنيت هئن. ٽيون فرزند سيد محمد چوٿون فرزند سيد علي ۽ پنجون سيد احمد هئا. پهريون خليفو شيخ بهاءُالدين- ٻيو خليفو شيخ محمد ۽ ٽيون خليفو شيخ ابراهيم هئا. هي سڀ اولاد ۽ خليفه رهنمائيءَ جي مسند تي ظاهري ۽ باطني ڪمالات- ديني ۽ دنياوي سعادت ۽ علمي و عملي شرف سان آراسته هئا. ۽ زماني جي مشائخ ۽ اوليا جي حلقن ۾ ڪامل طور امتياز رکندا هئا.

شيخ كلیم الدین موسیٰ گجراتی رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ نامور عالمن مان آهن. تقرير ۽ تحرير ۾ فصیح زبان ۽ شیرین قلم هئا. کيترن قسم جي عبادات ۾ پنهنجي وقتن کي منضبط رکندا هئا. شمس عالم ۽ قبر عالم سندن فرزندن مان آهن. هي ٻئي صاحبزادگان حقاني انوار ۽ رباني تجليات جا مظهر هئا. هنن تنهين اصحابن جي خوابگاه احمدآباد ۾ آهي.

شيخ نصیر جمال رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

سندن خوابگاه نوساري ۾ آهي. جيڪا گجرات جي پرڳڻن مان آهي. پاڻ شيخ الشيوخ سهرورديءَ جي پاڪ نسل مان آهن پنهنجي زماني جا قطب هئا. گهڻا ئي ماڻهو سندن هدايت سان کمال تي پهتا.

شيخ شریف محمد رحمۃ اللہ علیہ جي یاد ۾

پاڻ هجري سن نو سو چوراسيءَ ۾ منڊو (مانڊوءَ) ۾ هئا. تصوف جو آغاز، علم جي تحصيل، جواهر خمسہ جو عمل، دعوات جي استجازات، اذڪار جي سند ۽ اشغال ورثہ الحق جي تعليم هي سڀ ڪم پاڻ شيخ محمود جلال شطاريءَ جي خدمت ۾ ڪيا هئا. جيڪو راقم گلزار جو مربي هو. شيخ نصیر جمال جي نسل مان آهن. ڪشائش (ڪشف هجڻ) کان پوءِ ڪجهه ڏينهن پاڻ ڳوٺ ديواس مالوه جي جبلن ۾ رياضت ڪيائون ۽ هتان کان حضرت غوث الاوليا جي زيارت لاءِ گواليار ويا. گواليار پهچي شيخ عبدالله سجاده نشين جي خدمت سان ۽ شيخ ضياءُ الله ۽ هتان جي ٻين مشائخن جي خدمت مان فيض حاصل ڪيائون. پوءِ هتان کان دهليءَ جي سیر لاءِ روانہ ٿيا. دهليءَ ۾ دهليءَ وارن جي قلبن ۽ قبرن جي زيارت ڪيائون. پوءِ گجرات ڏي موٽي آيا. هاڻي پنهنجي وڏن جي وطن ۾ معرفت جو چراغ روشن ڪري گوشي گرین آهن. هجري سن هڪ هزار ارڙهن تائين خبر ملي آهي ته زندگيءَ جي مسند تي ويٺا آهن. خدا ڪري عمر وڏي ٿين.

هي ترانو دربرده شڪر گذاريءَ جو آهي

الحمد لله المعين علي اتمام ما اراد ظهوره في الازل منا ته چئني صدين جي بيدار دل اصحاب جيڪي اخروي خوابگاه جي ته خانن ۾ آسوده آهن. انهن ۾ موحدانه حالات جي لکڻ سان فراغت ٿي ۽ جيڪي شب زنده داران خلافت ظاهري زندگاني ۾ تلقين و ارشاد جي انجمن هنن ڏينهن ۾ گرم ٿا رکن. انهن جا بابريڪات حالات لکڻ لاءِ ايزدي تجليات جي دربار ۾ مون کي شروع ڪرڻ جي توفيق ملي اعلما ايهالجالسون علي بساط القرب و الحيو ته هيءَ ڳالهه ڪنهن اهل دانش جي يقين ۾ نه ٿي اچي ته ارباب سير ۽ تاريخ-اصحاب تذڪره ۽ تبصره ۽ اهل نساب و اسماء رجال هن ڳالهه جو شڪر چو نه ادا ڪن ته محي علي لاطلاق هنن جي خام تصنيف جي ذريعي سان نفس ڪتابت ۾ ڪرامت جي طور تي عادت احياءِ اموات ۽ ابقاء نسل انساني جي اها خاصيت عطا فرمائي آهي جيڪا ڳالهائڻ جي ذريعي سان انفس مسيحيائيءَ کي معجز جي طور عطا فرمائي هئي. يا هينئن چئجي ته اها خاصيت رعايت ۽ شفقت جي طور تي رحمانن نفس سان گڏ مخصوص آهي. ۽ من احياء فڪانما احي الناس جمعيا جي ثواب جي خلعت مصنفن کي پارائي گهڻو امتياز بخشو آهي.

هن ۾ شڪ نه آهي ته طبيعت ۽ فطرت جا اهل حقيقت ۽ صاحب طريقت گروه ارواح ۽ عالم اجسام جي رموزدانيءَ جي درياهه ۾ جيڪو پنهنجي ادراڪ جو چار وڌو آهي. هن تلاش مان انهن جو غرض هن کان سواءِ ڪجهه نه آهي ته عالم شهادت ۽ عالم ترڪيب جي بياباني شڪار جي باري ۾ ته حلال ۽ حرام-منع و اجازت جي نسبت ڪٿي اختلاف ۽ ڪٿي اتفاق آهي. لهنذا پنهنجي فرصت جو وقت انهيءَ شڪار جي ڪم ۾ صرف نه ڪرڻ کپي ته جيئن روز پرسش جي ڪشاکش سان جواب دهيءَ جي ڪشمڪش ۾ گرفتار نه ٿيڻو پوي. بلڪ ان جي بجاءِ فنا ۽ استغراق جي درياهه ۾ مراقبي جي شڪار جو موقعو ڏنو وڃي ۽ ڪشف ۽ عين اليقين جي ذريعي سان مرکبات ۽ مجردات جي حقائق جو شڪار ڪري حقيقت الحقائق جي دسترخوان تي الاكل علي ملك المبيح جي فتويٰ جي موجب پنهنجي لاءِ مباح ڪيو وڃي ته جيئن فرقان مجيد جي عرفاني مجلس ۾ آيت اَحِلْ لَكُمْ صيد البحر جي مخاطب هئڻ جو شرف حاصل ٿئي.

چيو ويو آهي ته بحر مان مراد فنا في الله ۽ صيد مان مراد موجودات جون حقيقتون ۽ ڪائنات جا مرڪز آهن. جيئن ڪيترن مفسرن هن آيت جي تفسير ۾ فرمايو آهي ته بحر جو حڪم بر (جنگل) جي حڪم جي خلاف هوندو آهي. جڏهن بندو حقائق جي درياهن ۾ غرق ٿيو ته حڪم ٻري ان جي مٿان ساقط ٿي ويو ۽ ان وقت ۾ درياه جو شڪار ان لاءِ مباح ٿي ويندو آهي. ڇو ته بندو جڏهن غرق ٿيو ته اهو محو ٿي ويو ته پوءِ ڪابه ڳالهه نه ان جي طرف آهي نه ان سان گڏ آهي ۽ نه ان جي طرف کان آهي ڇو ته هو محو آهي ۽ الله جل شانہ پنهنجي حڪم تي غالب ۽ قادر آهي.

انهيءَ بنياد تي اعتقاد ۽ اخلاق جي منزلن جي رهڻ وارن ۽ هلڻ وارن جي حال ۽ قال جي مناسب هي آهي ته هن جماعت جي جنهن حال ۽ قال کي پنهنجي ادراڪ جي تارازي سان صحيح صحيح وزن نه ڪري سگهن. يا جنهن حال ۽ قال کي پنهنجي حوصلي جي ظرف ۾ نه آڻي سگهن. ان حال ۽ قال جي تحقيق ۽ تصحيح کان معترض نه ٿين. ڇو ته جنهن شي کي هن جماعت ڪشف جي آفتاب جي روشنيءَ ۾ حاصل ڪيو آهي ان کي هي ماڻهو عقل جي چراغ جي روشنيءَ سان نه ٿا ڏسي سگهن.

مسلمانو! گهڻيون ڳالهيون (کوٽي کوٽي) نه پڇندا ڪيو جو جيڪڏهن توهان تي ظاهر ڪيون وڃن ته توهان کي ٻريون لڳن. هن آيت جي تفسير ۾ ڪن محققن فرمايو آهي ته جڏهن تنهنجي اکين تي (مصلحتاً ڪنهن معاملي کي مخفي رکڻ لاءِ) مهربانيءَ جو پردو وڌو وڃي ته جيڪو امر تنهنجي لاءِ مخفي رکيو ويو آهي ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ پويان نه پئو. ڇو ته هن تلاش سان تنهنجي مٿان توهانجو عيش ختم ٿي ويندو ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته توهان اڪابر جي مقامات تي وقوف حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪيو ڇو ته اڪابر هي علم توکي ڏيڻ واجب نه ٿا سمجهن ۽ پوءِ توهان کي پنهنجي مرتبي جي گهٽتائي ٻري معلوم ٿيندي. پوءِ بهتر اهوئي آهي ته اصحاب دعوت هن ڪتابي ڪهف (غار) جي اندر عبارت جي ڦير ڦار ۾ بي اعتبار اغيار جي نظر کان پاڻ کي پوشيده رکڻ ۽ حقائق ۽ معارف بيان ڪرڻ جي مقام تي بظاهر راحت جي تخت تي سمهڻ وارن وانگر خاموشي ۽ باطن ۾ زندگيءَ جي محفل جي مسند نشينن وانگر ڳالهائڻ اختيار ڪن ته جيئن انهن جي رهنمائيءَ جي هميشه رهڻ واري بهار-طالب افسرده دلين جي زمين استعداد سان ملي ان زمين کي الرضوان عنهم وعنه جو باغ بنائي ڇڏي. اتي يوم الوقت المعلوم.

شيخ عيسيٰ ابن شيخ قاسم رحمۃ اللہ علیہ

سنڌيءَ جي ياد ۾ (۹)

جڏهن سندن عقيدت جي سچ کان وحدت جا شعاع نڪتا مقبوليت جي چنڊ ۾ معائني جو اقتباس ٿيو. مراقبو مشاهدي جي جهان تي حاوي ٿيو. همٿ جي چانو واري وڻ بدنصيب درويشن جي مٿن تي چير جو ڪم ڪيو. ارادت جو هنگامو سندن هٿ چمي ايزدي عرفان جو سرمايو بخشي. تلقين جي گوهر فشان زبان الاهي وجدان جي خزاني جو رستو ڏيکاري. هڪ گهڙيءَ جي باطني توجه سان ملڪ ۾ ملوڪت (عالم شهادت ۽ عالم ارواح) جا ڪم ٺاهي ڇڏي ۽ سندن ڪشاده پيشاني، رباني ماڻهن جي دلربائي ڪري ته پوءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته سندن وجود جو باغ صرف علمن ۽ فضيلتن جي بهار سان سرسبز آهي. بلڪ هيئن چوڻ نهايت موزون آهي ته سندن فيض پهچائيندڙ وجود سڀني عقلن ۽ سڀني علمن جي چمنستان جو نوروز آهي.

لشڪر محمد عارف جا مريد ۽ خليفه آهن. جيڪڏهن تصوف جي شهر ستان کي شيخ لشڪر محمد عارف جي بصيرت جو فرسوده قدم ۽ سلوڪ جي سنسان جهنگل کي مدح ڪيل صاحب جي دانش جي قدمن سان لتاڙيل گهاٽي چيو وڃي، ته ناموزون نه ٿيندو قدس سره.

شيخ عيسيٰ جي ولادت جي جاءِ ايرج پوردار السلطنت صوبو برار آهي. هڪ ڏينهن پاڻ فرمايائون ته:

”جن ڏينهن ۾ آءٌ پنهنجي ماءُ جي پيٽ ۾ هئس. انهن ڏينهن ۾ والد بزرگوار جي استاد خواب ڏٺو ته حضرت سليمان عليه السلام اسان جي گهر ۾ تشریف فرما ٿيا آهن. انهن ئي ڏينهن ۾ منهنجي ماءُ خواب ڏٺو ته مولانا يونس اسان جي گهر آيا آهن جيڪو هڪ وڏو عالم ۽ استغراق وارو درويش هو. انهن ڏينهن ۾ والد بزرگوار هڪ ڳوٺ ۾ ويل هئا جيڪو ايرج پور جي نزديڪ ئي آهي. والده ماجده صبح ٿيڻ شرط منهنجي چاچي مڪرم ۽ استاد شيخ طاهر محدث جي خدمت ۾ حاضر ٿي هي خواب ٻڌايو. چاچي مڪرم فرمايو ته تنهنجي پيٽ مان هڪ فرزند پيدا ٿيندو جنهن کي پنهنجن جهانن جون رياستون

نصيب ٿينديون. آخرڪار چاچي مڪرم جي مؤثر انفاس جي فيض سان تاريخ پنجنين ذي الحج هجري سن نو سو ٻاهڻ يا ٽيهڻ ۾ هن عنصر جي خاني ۾ منهنجو نقش نمودار ٿيو. چاچا سائين پنهنجي چاچي جي هر نالي منهنجو عيسيٰ نالو رکيو. منهنجي چاچي سائينءَ جا چاچا محترم بنهين جهانن جي فضائل ۽ کمالات جا صاحب هئا. قرآن جا حافظ ۽ قرائت جا ناليوار قاري هئا، ۽ سخاوت ۾ وڏو نالو رکندا هئا. ان کانپوءِ والد بزرگوار جن ان ڳوٺ کان واپس آيا جا ڏي ويل هئا، ته انهن منهنجو نالو پنهنجي استاد جي خواب جي بنياد تي چاهيو ته سليمان رڪن ليڪن وڏي پاءُ جي بزرگي ۽ ادب جي لحاظ جي ڪري باز آيا پوءِ تاريخ پنجنين محرم هجري سن نو سو ايڪاسي تي والد بزرگوار جو ساڻو منهنجي مٿي تان هٽي ويو. انهيءَ ئي سال پنهنجي چاچي مڪرم سان گڏ سامان کڻي برهانپور^(۱۰) خاندیس ۾ هليو آيس، ۽ اسان پنهنين هتي گهر پسند ڪيو هجري سن نو سو پنجاسي هو جو پير جي تلاش جي لاءِ جيڪو معرفت جي آباد ۽ فروغ واري بستيءَ ۾ پهچائي ڇڏي. سياحت جي شورش دل کان پير ٻاهر ڪڍيا جڏهن گهر مان نڪري مسافرت جي رستي تي هليس ته ٻي منزل تي هڪ ڳوٺ آيو ان جي قريب پهچي ڪنهن عزيز يا آشنا جو مهمان ٿيڻ جو خيال آيو ليڪن هڪ گهاتيءَ ۾ رستو ڀلجي ڪوهستان ۽ بيابان ۾ گهڻو سرگردان رهيس. ايتري ۾ هڪ ويرانو نظر آيو. مون سمجهو ته ڦاٿل پراڻا ڪپڙا جيڪي تن تي آهن اهي به لتجي ويندا. هي خيال ڪندي فقير ۽ رفيق ٻئي شڪست دل سان دعا ڪندا پاڻيءَ جي تلاش ۾ ڳوٺ ۾ وٺي آيا ۽ جيڪي به انهن کان ٿي سگهيو اسان جي خدمت ڪيائون. ان کانپوءِ ايندڙ منزل جا واقعات به اهڙي طرح پيش آيا. هي به قوي ثبوت ڏسي توڪل جو خيال دل ۾ پيدا ٿيو.

مطلب ته جڏهن مان اُجين مالوه ۾ پهتس ته شيخ عبدالڪريم ابن شيخ راجي محمد قادريءَ جي خانقاه ۾ لٿس. انهن ڏينهن ۾ مالوه جي جاگيردار ۽ وڏن اميرن هڪ اهم ڪم جي لاءِ شهر جي حدن ۾ خيما لڳائي هڪ جاءِ تي گڏ ٿيا هئا. شهر جي مشائخن ۽ عالمن چاهيو ته منهنجي ملاقات انهن سان ڪرائجي ۽ مون علم، پرهيز، فقر ۽ فنا مطلب ته جيڪي ڪجهه الله تعاليٰ جلشانه جي خوشنوديءَ لاءِ گڏ ڪيو ان کي گهٽ مقدار واري تنخواه جي عيوض وڪڻي ڇڏيم سبحان الله راقم گلزار به انهن ڏينهن ۾ اتي موجود هئو. سندن

ديدار ڪيو هئو ۽ وڪڻڻ وارن خلاف راءِ ڏني هئي. جيئن ته ماڻهن جي قرارداد کي سندن الهام پذير ضمير پسند نه ڪيو. ان ڪري ٻئي ڏينهن پيغام جي ذريعي سڀني کي رخصت ڪري سارنگ پور جو رستو ورتائون. پاڻ چوندا هئا ته:

جڏهن مان سارنگ پور پهتس ته شيخ
عبدالملڪ شطاري رح جي خدمت ۾ حاضر ٿيس.
شيخ عبدالملڪ شطاري شيخ وڃي الدين علوي
گجراتيءَ جا خليفه هئا ۽ سالڪ هئا. مگر اهل
توحيد و تحقيق گهڻي مهرباني فرمائي ۽ معرفت
جون ڳالهيون ٻڌايائون. منهنجو هڪ رفيق هئو
جنهن جو سڄو هٿ ڪم جو نه هئو. جڏهن کائڻ
سامهون آيو ته هن ڪپو هٿ خرقن کان ٻاهر ڪڍيو
۽ مذاق ۾ چيائين ته روايت موجب عيسيٰ سان گڏ
انڌو شخص به هئڻ گهرجي ۽ ٿوري دير تائين اهڙين
ڳالهين سان دل وندرائيندو رهيو. پوءِ جڏهن مان
گواليار ويس، ته دل ۾ سوچيم ته الاهي مجذوب
سيد ڪپور حسيني جي قبر تي وڃان. فوراً دل ۾
هيءَ ڳالهه آئي ته جيستائين حضرت غوث الاولياءَ
جي روضي جي آستانه بوسيءَ جي سعادت حاصل نه
ڪيان تيستائين ڪنهن به جاءِ تي نه وينديس.
جڏهن مان خدا پرستن جي قبله حضرت غوث الاولياءَ
جي روضي مبارڪ ۾ پهتس ته دل ۾ آرام ۽
بصيرت پيدا ٿي ۽ ڪجهه اهڙو رنگ ڏيکارياڻين
جو هميشه فاتح حضرت غوث الاولياءَ جي روح جو
تحفو ڪندو رهندو آهيان. پوءِ گواليار کان روانه ٿي
دارالسلطنت آگري ۾ آيس. هتي قاضي جلال الدين
ملتانِي علمي مدرسي جو استاد ۽ خانقاه جو
صوفي هو. ان سان مليس. انهن شروع ۾ ئي
منهنجي چاچي رئيس المحدثين شيخ طاهر جا

حالات پڇا مون جواب ۾ سندن ڪيفيت بيان ڪئي. ان وقت مولانا ابوبڪر عطاءُ الله ۽ حڪيم اسحاق لاهوري ويٺا هئا. انهن چيو ته مهمان شيخ طاهر جي پاءُ جو پت آهي. گهڻو خوش ٿيا ۽ گهڻي دلجوئي ڪيائون. مون به ڪجهه ڏينهن تارڪان دنيا سان گڏ گذاريا. هر روز ڪجهه نقد هٿ ايندو هو ۽ کائڻ پئڻ تي خرچ ٿي ويندو هو. هي ڏسي دل ۾ خدشو پيدا ٿيو ته شايد منهنجي درويشي ايزدي بارگاه ۾ قبول نه ٿي. جو هر روز تونگرن وانگر پيٽ پري کائڻ ٿو نصيب ٿئي. هن انديشي تي مان دليرانه آزمايو ويس. هن آزمائش ۾ ظاهر ٿيو ته هن طرح جي توڪل به شرڪ خفي آهي، ۽ قوت القلوب ۾ جيڪو توڪل جو بيان آهي اهو اتان ئي آهي. جڏهن هن تصنيف ۾ به خوب انديشو ڪيو ويو ته تسلسل جي صورت معلوم ٿي. پوءِ حيرت ٿي ته توڪل ڪهڙي شي آهي. الله جي حڪم سان نفس ملهم آگاه ڪيو ته اسم قوي ۽ متين جي ان تجليءَ کي توڪل چئبو آهي جيڪا سالڪ جي دل تي پوي يعني جيستائين درويش جي دل انهن پنهنجن اسمن جو تجلي گاه نه ٿو ٿئي وڃي. تيستائين ان کي توڪل نه ٿا چون ۽ هي توڪل، توحيد حق ۽ فنا سان خلق جي معنيٰ ۾ آهي. اهڙي طرح مان برهانپور ڏي واپس آيس ۽ هتي اچي هڪ حسين مظهر جي حسن تي دل مائل ٿي ۽ محويت جي نوبت ايتري قدر پهتي جو ڪتاب پڙهڻ وقت صحيفن جا حرف ۽ خطن مان محبوب جي نالي جي نقش کانسواءِ ڪجهه به نظر ۾ يا خيال ۾ نه پيو اچي ۽ نماز جي محراب ۾ محبوب جي صورت

صنم هجڻ جو شان اختيار ڪيو بلڪ ادراڪ ۽
 حواس بلڪل بيڪار ٿي ويا ۽ محبوب کانسواءِ
 ڪجهه معلوم نه پيو ٿئي. ذائقي جي قوت پاڻيءَ
 کي کير کان جدا نه پئي ڪري سگهي ۽ ڪن نغمي
 کي ماتر کان الڳ نه پيا سڃاڻي سگهن. منهنجي
 هن حالت جي ڪجهه ڪيفيت استاد چاچي مڪرم
 کي معلوم ٿي ته فرمايائون ته اهڙي استعداد وارو
 جيڪڏهن رسمي علم جي طلب ڇڏي خدا شناسيءَ
 جي دامن سان لٽڪي پوي ته سڀني کان وڌيڪ جلد
 مقصد ۾ ڪامياب ٿي وڃي. جيئن ته محبوب جي
 صورت نظر جي سامهون ۽ خاص ڪري نماز غفلت
 پيدا ڪرڻ ۾ لاهول پڙهڻ جي باوجود پري نه ٿي ۽
 مون انهيءَ ڳالهه کي شريعت جي روءِ کان ناجائز
 سمجهو ان ڪري شيخ لشڪر محمد عارف شطاري
 قدس سره جي خدمت ۾ حاضر ٿي گمراهيءَ جي
 اصليت بيان ڪيم. انهن ڏينهن ۾ طالبان هدايت
 جي واڳ شيخ لشڪر محمد عارف جن جي هٿ
 هيٺ رهنمائيءَ ۾ هئي. شيخ لشڪر محمد عارف
 جن فرمايو ته ٽي ڏينهن روزا رک ۽ چوٿين ڏينهن
 ذڪر جي تلقين وٺ. ذڪر جي نور سان هي وسوسا
 نيسيءَ ڏي ڪوچ ڪري ويندا. چنانچه مون ائين
 ڪيو. اڃان ٽيون روزو افطار به نه ڪيو هئم ته
 منهنجي دل انهيءَ تعلق کان هڪدم هٽي وئي ۽
 تلقين واري ڏينهن دل تي ذڪر اهڙو ته اثر ڪيو جو
 گهر جي طرف واپس ايندي بازار جي چراغن مان الله
 جل شانہ جي نالي کانسواءِ ڪجهه به نظر نه آيو.
 پهرئين چلي جي شروعات ۾ سڀ بدن جا عضوا
 بلڪ هر هڪ وار جي پاڙ مان اهو ذڪر مون

پنهنجي خيال جي ڪنن سان ٻڌي ورتو. انهيءَ چلي
 جي پوري ٿيڻ بعد توحيد جو ٻج دل جي زمين تي
 ڇڏيو ويو ۽ ٻئي چلي جي بهار مان گلستان بنائي
 ڇڏيو ويو. هاڻي مان انهيءَ گلستان مان بي شمار
 گل تصنيف ۽ تلقين جي ذريعي سان دوستن جي
 حال ۽ استقبال لاءِ ذخيرو ٿو ڪيان.

هڪ ڏينهن ياد ڪري پاڻ فرمايائون ته:

رمضان جو مهينو ۽ هجري سن هڪ هزار تيرهين هو. هڪ
 رات اعتكاف ۾ مون کي خيال آيو ته هن وقت سڀني اصحابن
 کي جميعت ۽ حضور حاصل آهي. حصن حصين جي حديث ۾
 لکيل آهي ته قلب جي رقت جو وقت دعا جي مقبوليت جو محل
 آهي. لهنذا مون کي دعا جو هٿ قبوليت جي اميد تي ڪٽڻ کپي.
 اڃان اهو خيال اڳتي وڌي منهنجي زبان تائين نه آيو هو، ته مون
 حق سبحانه تعاليٰ کي انهن سڀني مظهرن سان صاف ڏسي ورتو
 جيڪي نظر اچي رهيا هئا. ان وقت سوال جو خيال هن بنياد تي
 دل کان پري نه ٿيو ته عبوديت جو مرتبو انهيءَ صورت ۾ ثابت
 ٿيندو آهي.

بندو دعا صرف حڪم جي تعميل جي واسطي ڪندو آهي. جيڪو
 الله جلشانه جي قول ادعوني استجب لڪم ۾ واقع ٿيو آهي ڇو ته خالص
 الله جلشانه جو بندو اهوئي ٿي ٿو سگهي جنهن ۾ ربوبيت جو لڳاءُ ۽ الله تعاليٰ
 جلشانه کانسواءِ ڪنهن ٻي شيءِ سان تعلق نه هجي. مٿئين سائل جو قصد ۽
 ارادو ان شيءِ جي متعلق نه ٿيندو آهي ۽ الله جل شانہ، کانسواءِ ڪنهن ٻئي
 مطلوب ڏي تجاوز نه هوندو، آهي ڇو ته غير الله کي مطلوب بنائڻ جائز نه آهي.
 ان ڪري جو مطلوب جو شان هي آهي ته اهو نفس الامر ۾ ضرور موجود هجي.
 مگر طالب جي نزديڪ ان جي اعتبار کان مفقود هجي. غير الله ۽ ماسواءِ الله
 في نفسِ معدوم آهن. لهنذا انهن جي شان ۾ اها ڳالهه داخل نه آهي ته مطلوب
 بنايا وڃن. پوءِ هرگز هيءَ ڳالهه درست نه آهي ته ڪو به شخص الله جلشانه
 کانسواءِ ڪنهن ٻي شيءِ کي مطلوب بنائي. هن صورت ۾ جيڪڏهن حال لفظي

سوال جي تقاضا رکندڙ هجي ته عبوديت جي رستي کان سوال ڪري ۽ جيڪڏهن حال تفويض ۽ سکوت دعا جي تقاضا ڪري ته دعا سان سکوت حاصل ڪري.

وري خيال سوال سان گڏ به تميز ۽ تفريق جي طور تي منهنجي دل ۾ پيدا ٿيو ته جيڪڏهن تمام موجودات بمقتضاء رحمتي وسعت ڪل شيءِ رحمت رحمانيه سان متصف آهي ۽ دليل ان جو اهو آهي ته جڏهن ڪا شيءِ رحمت رحمانيه سان متصف ٿي چڪي جيڪا عبارت نفس رحمن سان آهي ۽ انس رحماني بعينه وجود واجب تعاليٰ جي تجلي آهي ته پوءِ اها ڳالهه ڪيئن مرزون ٿي سگهي ٿي ته اها شيءِ قهر ۽ عذاب ۾ مبتلا هجي. پر ڇا هي ممڪن نه آهي ته جهڙي طرح موجودات رحمت رحمانيه سان متصف ٿيون آهن اهڙي طرح اهي زحمت زحيم سان به متصف ٿيون هجن. ڇو ته حق سبحانه جي واسطي صفت رحمت بالذات ۽ بالقصد ثابت آهي ۽ صفت قهر بالعرض ۽ بالتبع ۽ انهيءَ اصول تي مبني آهي. هي جو قاضي بيضاويءَ فرمايو آهي ته الله جلشانه جي قول پاڪ ان تعذبهم فانهم عبادك وان تغفر لهر فانك انت العزيز الحكيم. جي تفسير ۾ وعدم غفران شرڪ مقتضي الوعيد (ترجمو) يعني شرڪ جو نه بخشش تقاضا ۽ وعيد آهي. هن بيان ۾ بذاته ڪوبه تناقص ڪونهي جنهن جي ڪري ترديد ۽ آخري ڪلمات ربك بالحسني سان تعاليٰ ممتنع هجي.

سندن تصنيفات هي آهن (1) روضه الحسني (2) عين المعاني هي ٻئي رساله الله تعاليٰ جي نوانوي نالن جي شرح آهن. اول اوز، آهي ۽ ثانيءَ جو ڪو ثاني ڪونهي (3) انوار الاسرار، قرآني تاويلات جي باري ۾ ٻين تاويلن ۽ حقائق نما تفسيرن تي نظر ڪري ثاني نقش آهي جنهن کي سندن فطرت جي نقاش معنيٰ جي قلم سان لکي اهل زمانه جي سامهون پيش ڪيو آهي (4) رسالو حواس پنجگانه جنهن ۾ پاڻ حضرات خمس سان مطابقت ڏني آهي. شيخ صدر جهان وهار وال سندن برگزيده خلفائن مان آهن ان جو عرض قبول ڪري لکيو ويو هو. (5) حاشيو اشاره غريبه ڪتاب انسان ڪامل جيڪو شيخ عبدالدعير ۾ جيلدي قدس سره جي تصنيفات مان آهي. هي حاشيو پاڻ ان وقت لکيو هئائون جڏهن ان شيخ وجيه الدين علوي گجراتيءَ جي خليفي سيد احمد دڪنيءَ جي شاگرديءَ ۾ هئا. (6) شرح فارسي بر قصيده برده شريف (7) رساله قبله المذاهب الاربعه مع

اشارات اهل تصوف (8) حاشيه بر شرح ضيائيه. هڪڙي شرح آهي جنهن کي حقيقت آگاه مولانا عبدالرحمن جاميءَ ڪافيءَ ۾ لکي هئي. انهيءَ شرح تي پاڻ حاشيو لکيو اٿن. هي ان وقت جي ڳالهه آهي جڏهن پاڻ پنهنجي وڏي پٽ شيخ عبدالستار کي درس ڏيندا هئا. مولانا عبدالغفور ۽ مولانا عصام الدين جي حاشين جي مقابلي ۾ تمام مٿيون مٿيون ڳالهيون لکيون اٿن (9) فتح محمدي در علوم تفسيره ڪتاب شيخ فتح محمد جي لاءِ تاليف فرمائي هئائون جيڪو سندن ننڍو فرزند آهي (10) تتميم شرح ماته عامل جنهن کي مير فتح الله شيرازيءَ شروع ڪيو هو. مگر زماني جي بيوفائيءَ جي سبب ڪري پوري نه ٿي سگهي. هن ڪتاب کي پاڻ مير سيد علي ابن عمر قاضي نورالله جي آرزوءَ تي آغاز وانگر انجام تي پهچايو آهي. قاضي نورالله اڪبر بادشاه جي لشڪر جو قاضي هو. (11) رسالو عقود جنهن کي سڀ کان زياده مختصر عبارت ۾ لکيو اٿن. ارباب حديث ڳڻڻ جو شمار پنهنجي هٿ جي آڱرين تي ڪندا آهن. ان کي عقود چوندا آهن. (12) ٻن رباعين جون ٻه شرحون (13) ترجمو اسرارالوحي به سندن ترتيب ڏنل آهي. تقدير جي ڪرشمڻ مان اميد آهي ته هنن سر تاپا ڪشف سان پيريل رسالن جا نالا ٻڌڻ وارن کي جيڪڏهن انهن ي مطالعي جو شرف حاصل ٿيندو ته منهنجي هن بيان کي اجايو يا وڌاءَ نه سمجهندا.

ان ۾ شڪ ناهي جيڪڏهن سڄو معاملو انصاف ڪندڙ گروه سان ئي هجي ها ته ڪا انديشي جي ڳالهه نه هئي. ليڪن ڇا ڪيو وڃي ڪجهه غريبان منش ۽ صافي طنيت جي ماڻهن سان به ڪم پوڻ وارو آهي. ان ڪري هر هڪ رسالي مان نموني جي طور تي هڪ هڪ نقل تحرير ڪيان ٿو ته جيئن جن اصحابن دعوت قبول ڪئي آهي اهي منهنجي هن ڪوشش سان پنهنجو وات منو ڪري سگهن. هي انوار الاسرار جي ديباچي جو نقل آهي:

اي مقدس ۽ بابرڪت خداوندا تعريف جا
 مڙئي قسم تنهنجي ئي شان وٽان ۽ توکي ئي
 موزون آهن. جنهن صفتن واري ذات جي طلب
 سندس طالبن واسطي هن جي خزانن جي دروازن جي
 ڪنجي ٿي سگهي ٿي ۽ جنهن جي طلب بيحد
 گهڻي آهي اهو تون ئي آهين.

۽ اي گهڻين نعمتن جا عطا ڪندڙ شڪر جا سڀ قسم تنهنجي لاءِ ئي زيبا ۽ لائق آهن. جنهن نعمتن جي عطا ڪندڙ جي نعمتن جي اظهار جي واسطي قلبي ڪوشش کانپوءِ ڪو به وسيلو نه ٿو ٿي سگهي. اهڙو حقيقي نعمتن جو عطا ڪندڙ تون ئي آهين ۽ هيءَ حقيقت آهي ته جيڪو شخص دل سان ڪوشش ڪندو آهي اهو ڏسندو آهي ته ان جي ڪوشش مقبول ٿئي ٿي.

(2) لامحدود صلواتون ۽ سلام الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان نازل ٿين توهان تي اي ذات پاڪ محمدي. جنهن شخص جي حقيقت سڀني مرتبن ۽ وسيلن جو مجموعو آهي. جنهن جو روح فتحون حاصل ڪيل سڀني عالمن ۽ بلندين جو سرچشمون جنهن جو وجود سخي سڀني عالمن جي ظاهر ٿيڻ لاءِ، الله جل شانہ جي رحمت ۽ جنهن جو ڪتاب واضع ۽ کليل آهي. اها توهان جي ئي ذات تمام مٿاهن درجن واري آهي.

۽ سندن اصحابن تي به صلواتون ۽ سلام نازل ٿين جيڪي ظاهري ۽ باطني طرح مٿاهين شان واري صحبت سان فضيلت وارا آهن. جن جي صحبت رسول مقبول ﷺ جن سان رهندي هئي ۽ رسول مقبول ﷺ جن جي بزرگي حاصل ڪيل اولاد تي به صلواتون ۽ سلام نازل ٿين ۽ هي صلواتون ۽ سلام سڀني آل ۽ اصحابن لاءِ سرور پهچائڻ جو سبب بنجن.

حمد ۽ صلوة کانپوءِ گذارش آهي ته هي مضمون ڄڻ ته انوار الاسرار جون مشعلون آهن جيڪي محلن ۾ نه پهچي سگهڻ وارن هٿن ۾ انهن جوان مردن جون اکيون منور ڪرڻ واسطي رکيون ويون آهن جيڪي تقليد ۽ ڪدورتن جي قيد کان آزاد آهن. مٿيان اسرار جناب باري تعاليٰ جنهن جو وڏو نالو آهي جي طرف کان هن گنهگار فقير تي بنا محنت ۽ ڪوشش جي وارد ٿيا آهن بلڪ هيئن چوڻ غلط ناهي ته الله تعاليٰ جلشانه پنهنجي عين عنايت سان لکڻ وقت مٿيان اسرار الهام فرمايا ۽ اهڙي حالت ۾ الهام فرمايا جو هي فقير گنهگار پنهنجي نفس کي ورائي ورائي چونڊو رهيس ته اي ابوالفضل ڪاڏي ٿو وڃين، ڇا تون ڄاڻين ٿو ته ڪتاب ڇا آهي ۽ ظاهري ۽ باطني ايمان ڇا آهي جو ان تائين پهچي توکي وقوف (عرفان) حاصل ٿئي ۽ نفس مون کي جواب پئي ڏنو ته مان نه ٿو ڄاڻان ته مون سان ڇا ڇا ڪيو ويندو. اهڙي حالت ۾ الله تعاليٰ جلشانه، مون کي الهام فرمايو يعني منهنجي باطن مان آيت ڪريمه

مَا كُنْتُ تَدْرِي مَا لِكِتَابٍ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ
 مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لِنَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي
 السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۚ أَلَا إِلَٰهَ إِلَّا اللَّهُ تَصْبِيرُ الْأُمُورُ جي ندا مونکي ٿي ۽
 هيءَ ندا ان لاءِ ٿي ته مان بشارت ڏيڻ واري ۽ ڊيچارڻ واري ڪتاب (قرآن
 مجيد) جا ڪي اسرار بيان ڪيان جن ۾ فصاحت جا اسرار ۽ بلاغت جا انوار
 بيان نه هجن نه غريب ۽ عربي لغت جي تشريح ڪئي وڃي ڇو ته اها ضرورت
 وڌن وڌن ظاهري عالمن جي ڪوشش سان پوري ٿي چڪي آهي ۽ اهو ته جنهن
 شخص قرآن پڙهي ان جي تاويل صرف باطن تي ڪئي ۽ ظاهر ڏي قطعي متوجہ
 نه ٿيو جيئن آيت اذهب اليٰ فرعون انه طغيٰ ۾ اصلي معنيٰ جو لحاظ ڪرڻ
 کانسواءِ جنهن لاءِ هيءَ آيت ڪريم نازل ٿي آهي هيءَ معنيٰ ورتي ويندي آهي ته
 موسيٰ عليه السلام انسان جو روح آهي ۽ فرعون انسان جو نفس آهي. اهڙي
 تاويل ڪرڻ وارو شخص باطني آهي ڇو ته هن ٻن معنائن مان صرف هڪ معنيٰ
 کي ورتو ۽ جنهن شخص تفسير قرآن صرف ظاهر تي ڪيو جيڪي اشارا ۽
 نڪتا الله جلشانه جي طرف نگاهه ڪري عين بلاغت ۽ انساني نفس ڏي نظر
 ڪري ته اهي محض فصاحت آهن انهن اشارن ۽ نڪتن تي انهيءَ نه ايمان آندو
 نه اقرار ڪيو. اهو شخص فرقي حشوي ۽ خارجي مان آهي ۽ قراة کانسواءِ
 ڪجهه نه ڏسي سگهيو ۽ جيڪي خوبيون قرآن مجيد ۾ اندر يا ان جي هيٺان
 درج آهن انهن جي واقفيت حاصل نه ڪري سگهيو. ليڪن جنهن شخص ظاهري
 باطني ٻئي معنائون گڏ ڪيون اهوئي ڪامل عارف آهي جيڪو ڪتاب کان ۽
 ڪتاب جي نازل ٿيڻ جي مطلب کان واقف آهي انڪري جتي به اشارن سان
 ذڪر ڪيو ويو آهي لفظ لعل سان گڏ ڪيو ويو آهي ممڪن آهي ته ائين ادب
 جي خيال سان ڪيو ويو هجي جنهن جي تعليم الله سبحانه و تعاليٰ انهن عالمن
 کي فرمائي آهي جيڪي مادي صنعتن ۽ مخلوق جي مشابيهت جي سڀني مرتبن
 کان واقف آهن ۽ مان الله جل شانہ کان دعا ٿو ڪيان ته هو مون کي ۽ منهنجي
 پيروي ڪندڙ دوستن کي انهن ماڻهن جي گروه ۾ شامل ڪري ڇڏي جن تي
 شيطان جو زور نه ٿو هلي سگهي.

اعوذ بالله مان الله تعاليٰ جلشانه جي پناهه ٿو گهران جيڪو جمال ۽ جلال
 جي صفتن جو مالڪ آهي. من الشيطان شيطان کان يعني دوري (بعد) کان

مطلب اها دوري آهي جيڪا ٻانهي ۽ ان جي رب جي وچ ۾ خيال واقع آهي مگر حقيقت ۾ ڪجهه ڪونهي. يا دوريءَ مان مطلب اها دوري آهي جيڪا خيالي خلا آهي جيڪا وجود عالم جي محل ۾ ملي ٿي يعني عالم اهو ظاهري مقام آهي جيڪو حضرت غيب کان خارج ۽ خيالي خلا ۾ نمايان آهي.

الرجيم: اها دوري جيڪا مردود (رد ڪيل) يعني اصلي وجود جي حد کان حقيقت ۾ ٻاهر آهي. حالاتڪ وجودي اعتبارات جي لحاظ کان ظاهر آهي.

بسم الله: مان الله تعاليٰ جي نالي سان شروع ٿو ڪيان حالاتڪ مان

علم اليقين سان الله پاڪ جي نالي سان وابسته ٿو ٿيان جنهن اهڙن نالن سان

تجلي فرمائي جيڪو اسماءِ ڪونيه جي حقيقتن جو مقتضي آهي يعني مون

اهڙي حالت ۾ شروع ڪيو آهي جو جنهن حالت ۾ منهنجو علم الاهي نالن سان

ذوق ۽ وجدان سان ڳنڍجي ويو آهي يا هينئن چئجي ته مان الله جلشانه جي نالي

سان شروع ٿو ڪيان حالاتڪ مان عين اليقين سان الله پاڪ جي نالي سان لازم

ٿو ٿيان جنهن الاهي نالن ۽ رباني صفتن سان تجلي فرمائي آهي يعني مون

اهڙي حالت ۾ شروع ڪيو آهي جو جنهن حالت ۾ منهنجو ذاتي يا عيني تحقق

اسماءِ الوهيه ۽ صفات ربانيءَ سان ٿيو آهي يا هينئن چئجي ته مان الله جلشانه

جي نالي سان شروع ٿو ڪيان حالاتڪ مان حق اليقين سان الله پاڪ جي نالي

سان چنڊڙان ٿو جنهن وجوبي نسبتون ۽ فعلي صفتن سان تجلي فرمائي آهي

يعني مون اهڙي حالت ۾ شروع ڪيو آهي جو جنهن حالت ۾ اسماءِ الاهيه فعلي

جو فعل حقائق- ڪونيه انفعاليه تي بالخلافت صفتن ظاهر ۽ تحقيق ٿو ڪريان

چو ته ممڪن ڪي چاهي اهو ڪهڙي وقت تائين رهي وجوب ذاتيءَ جي اندر قدم نه

ٿو ٿي سگهي ۽ هي تلبس بس مڪمل ڪي ٿي حاصل ٿيندو آهي ۽ جيڪو تلبس

ان کان مٿانهون آهي اهو ڪامل ڪي حاصل ٿيندو آهي ۽ جيڪو تلبس ان کان به

مٿاهون آهي اهو انهيءَ شخص ڪي حاصل ٿيندو آهي جيڪو واصل آهي. انهيءَ

احديت ذاتيه جي عرفاني مقام ۾ قدم رکڻ جي هاڻي شروعات ڪئي آهي.

اسم: انهن جي يعني اهل تصوف جي اصطلاح ۾ صرف لفظ نه آهي

بلڪ ذات آهي جيڪا وجودي صفت جي اعتبار کان علير ۽ قدير جي مثل آهي

۽ عديمي صفت جي اعتبار کان قدوس ۽ سلام جي مثل نالي ڪئي ويندي آهي.

حرف (ب) ۽ لفظ (الله) جي وچ ۾ لفظ (اسم) داخل ڪرڻ اهل ظاهر وٽ

تہ شک کي دور ڪرڻ لاءِ آهي ۽ جيڪا (ب) قسم ڪٽڻ سان هوندي آهي ۽ هڪ ٻئي سبب جي ڪري به آهي جيڪو صوفين جي ڪتابن ۾ مشهور ۽ ذڪر ڪيل آهي ليڪن منهنجي نظر ۾ لفظ (اسم) داخل ڪرڻ جو سبب هي آهي ته گڏجڻ. چنبڙڻ ويجهو ٿيڻ ۽ برڪت حاصل ڪرڻ جيڪي ڪجهه به ٿيندو آهي محض الوهيت جي مرتبي سان ٿيندو آهي- جيڪو بذاته- حقائق عالم جو مقتضي آهي ۽ ان جي تعبير اسم سان ڪئي ويندي آهي پوءِ جيڪڏهن لفظ اسم داخل نه ڪجي ته وهر پيدا ٿيندو ته چنبڙڻ ۽ گڏجڻ وغيره الله سبحانہ جي ذات سان آهي. حالاتڪ الله سبحانہ و تعاليٰ جلشانہ جي ذات انهيءَ کان مٿاهين آهي جو ان سان ڪنهن به وصف جي نسبت ڪئي وڃي يا ان کي ڪا حد رکي ان ۾ محدود ڪيو وڃي يا ان کي ڪا رسم گهيري وٺي ڇو ته الله پاڪ جل شانہ جي ذات وجود مطلق آهي ۽ الله جلشانہ جي ذات ان کان مٿاهين آهي جو ان کي ڪو علم يا عقل يا ڪشف گهيو ڪري سگهي. حالاتڪ الله جل شانہ جي ذات انهيءَ کان پاڪيزه تر آهي ته ڪو مادي صفتون بيان ڪندڙ شخص ڪنهن به طريقي سان ان جو بيان ڪري سگهي يا ڪو تشبيهه بيان ڪرڻ وارو شخص سڀني طرفن کان ڪنهن به طرف کان ان کي محدود ڪري سگهي. الله جلشانہ انهن سڀني ڳالهين کان تمام گهڻون مٿاهون آهي ۽ هو هر شيءِ جي حقيقت جي اعتبار کان مخفي تر ۽ ظاهر کان ظاهر تر آهي. ۽ جيئن ته ذات باري تعاليٰ جل شانہ کي ممڪنات تي انبساط ۽ الاهي مرتبن ۽ ڪائنات تي ظهور حاصل آهي انهيءَ لحاظ کان هن جا ڪيترائي درجا آهن پوءِ پهرئين تعين جنهن جي ذريعي الله جلشانہ بذات خود پنهنجي ذات جي اندر متعين ٿيندو آهي اها وحدت آهي پوءِ ان کان بعد وحدت ٻن قسمن ۾ تقسيم ٿيندي آهي هڪ قسم احديت آهي ۽ ٻيو قسم واحديت آهي. ان کانپوءِ واحديت جون ٻه شاخون ٿينديون آهن هڪ ظاهر الوجود ۽ ٻي ظاهر العلم آهن. هنن ٻنهي شاخن جي وچ ۾ جامع حقيقت يا هيئن چئجي ته هنن ٻنهي جي وچ ۾ حد فاصل بس انساني حقيقت آهي ٻيو ڪجهه به نه ۽ اولين قسم جي واجبات ۽ وجوب ذاتي تاثير ۽ فعل وغيره داخل آهن انهيءَ جو نالو الله آهي. لفظ الله جو اطلاق انهيءَ مرتبي تي ته ايندو ئي آهي مگر لفظي اشتراڪ جي ڪري هي لفظ وجود مطلق تي به چيو ويندو آهي ۽ ٻئي قسم جي لوازم ۾ استعداد،

قابليت، انفعال ۽ تاثر وغيره شامل آهن. انهيءَ جو نالو اصطلاح ۾ غير الله يا موسوي الله چيو ويو آهي. پوءِ جڏهن مؤثر درجو تفصيل سان ظاهر ٿيو ته ان جو نالو رب ٿيو.

الرحمن: جيڪو رحمن آهي. يعني جنهن پنهنجي مرتبن ۽ کمالات سان گڏ سڀني ممڪنات ۾ تعين فرمايو. سمجھڻ گهرجي ته جڏهن واحد ته احڪام ۽ آثار جي ذريعي فيض مقدس ۽ نفس رحمانيءَ سان تجلي فرمائي ته ان وقت ان جو نالو رحمن رکيو ويو. وجود باري تعاليٰ جل شانہ جڏهن ممڪنات جي مرتبن تي جيڪا ڪشائش فرمائي آهي ان سان ئي نفس رحمانيءَ جي عبارت آهي. جهڙي طرح انساني ڪلمات عبارت آهي حرفن جي مخرجن تي نفس جي ڪشائش سان ۽ هر مخرج مان ان جي استعداد جي موافق حرف ظاهر ٿا ٿين ۽ پوءِ جڏهن حرف جمع ٿي ٿا وڃن ته ان جو نالو ڪلمات ٿيندو آهي.

ساڳي طرح نفس رحمانيءَ جو حال آهي جو ممڪنات جي مرتبن تي ان جي ظهور مان اسنعداد جي مطابق هر هڪ مرتبي مان جزوي ۽ ڪلي تعينات ظاهر ٿيندا آهن پوءِ وري هنن ڪلي ۽ جزوي تعينات جي جمع ٿيڻ سان مرتبه ڪليه اوليه جو نالو روح مثال شهادة يا شخص جامع رکيو ويندو آهي ۽ انهيءَ مرتبي ڪليه جو وجود خارج ۾ نه ٿيندو آهي. جيڪو پنهنجي تعينات سان خارجي اعتبار کان وجود هئڻ جي لائق ٿي سگهي جيئن مثلاً سلطنت جي هر هڪ سلطان جو تعين سلطنت جي اندر هوندو آهي ۽ اهڙي طرح سلطنت جو ان کان ڪو الڳ وجود ڪونهي.

الرحيم: جيڪو رحيم آهي يعني جنهن مؤمنن تي پنهنجي خاص رحمت سان تجلي فرمائي.

(الف) يا ته هن طرح جو رحيم مؤمنن کي انهن مرتبن کان آگاهه ڪيو جيڪي اسماءِ الاهي جي کمالات سان ظاهر ٿيا آهن ۽ اسماءِ الاهي خود ظهور جا مقتضي آهن اهڙيءَ طرح جيئن ذات باري تعاليٰ جل شانہ پنهنجي سڀني مرتبن ۽ ڪليه ۾ جاري وساري آهي.

(ب) يا اهڙي طرح تجلي فرمائي جو رحيم مومنن کي مذموم نفسانيت کان عبوديت جي مقام ۾ حقيقت جي طرف رجوع ڪرڻ جو علم تعليم فرمايو.

(ج) يا هن طرح تجلي فرمائي جو رحيم مؤمنن کي آگاه ڪري ڇڏيو ته ڪليت۽ ۽ جزويت۽ هي سڀ مرتبا وجود سان ڪل جي اندر جاري وساري آهن يا ڪليت۽ جزيت۽ هي مرتبا ڪامل انسان جي حقيقت ۾ مشاهدي جي اندر ظاهر آهن ۽ ڪامل انسان پنهنجي ڪمالي تي اعتبار کان سڀني ڪوني شين کان مٿاهون آهي.

(د) يا هن طرح تجلي فرمائي جو رحيم مؤمنن کي آگاه فرمايو ته جڏهن ڪامل انسان انتهائي ڪمال تي پهچندو آهي جيڪو حق بشر ۾ ممڪن آهي ته پنهنجي ذات کي سڀني عالمن ۽ مرتبن جو تدبير ڪندڙ ڏسندو آهي ۽ الله سبحانه جي اوصافن کي ذاتي وجوب کانسواءِ پنهنجا ذاتي اوصاف ڏسندو آهي ۽ اهو مرتبو جمع الجمع آهي ۽ اهو هڪڙو اهڙو راز آهي جنهن جو ڪشف اهل ڪمال کانسواءِ ٻئي تي جائز نه آهي. اهل ڪمال به اهو هئڻ گهرجي جيڪو رجال الغيب جي مرتبي تي پهتل هجي.

الحمد لله، سڀ تعريفون الله تبارڪ و تعاليٰ کي ئي جڳائڻ جنهن ممڪنات جي وجود کي پنهنجي نور سان منور فرمايو ۽ پنهنجي وجود ۾ پنهنجي شرف منزلت جي اسرارن کي مطالعو فرمايو ۽ جيئن ته حمد ۽ ثنا ڪمال تي ٿيندي آهي ۽ حقيقي ڪمال سواءِ الله سبحانه تعاليٰ جي ڪنهن کي به حاصل نه آهي ان ڪري حمد صرف الله جلشانه جي خصوصيات مان آهي.

پوءِ حمد جي تعريف اهل ظاهر و اها آهي ته زبان جي ذريعي تعظيم جي ارادي سان ثنا ڪئي وڃي ۽ انهن جي ويجهو هن جا چار مرتبا آهن (1) الله تبارڪ و تعاليٰ جلشانه جي ثنا پنهنجي بندي جي لاءِ هجي هن جي سنن قولن ۽ سنن فعلن تي (2) ٻي اها ته بندي جي ثنا الله سبحانه جي لاءِ هجي هن جي ڪمالات تي جيڪي بندي جي طرف واصل ٿا ٿين جيئن وجود ۽ بقا (3) اهو ته الله سبحانه جي ثنا خود پنهنجي لاءِ هجي جهڙي طرح خود الله تعاليٰ جلشانه فرمائي ٿو ته الحمد لله رب العالمين (4) چوٿين اها ته بندي جي ثنا بندي جي لاءِ هجي هن جي انهن ڪمالات تي جيڪي ان جي ذات ۾ سبحانه جي حڪم سان ظاهر آهن. هن مٿي ذڪر ڪيل بنياد تي سڀ تعريفون الله سبحانه ڏي ئي رجوع ٿيون ڪن.

تعريفون ۽ حمد سلوڪ وارن جي ويجهو فعلي قولن ۽ حالي آهن ۽ اهي

ٿئي قسم پنهنجن طرفن جي اعتبار سان ڇهه قسم ٿي ٿا وڃن. (1) بندي جي طرف کان ٻولي حمد هن طرح آهي ته بندو الحمد لله اهڙي حالت ۾ چئي جو الحمد لله ڇوڻ وقت هن جو قلب به هن جي موافق هجي. (2) بندي جي طرف کان فعلي حمد هن طرح آهي ته هو عبادتون ۽ خيرات وغيره ۽ بدني اعمال صرف الله جي لاءِ ۽ هن ڪريم ذات ڏي متوجہ ٿي ڪري ڇو ته بندي تي جهڙي طرح حمد زبان سان لازم آهي اهڙيءَ طرح هڪ هڪ عضوي سان به حمد ڪرڻ لازم آهي ۽ هر هڪ عضوي سان حمد ڪرڻ ممڪن نه آهي جيستائين بندو هر هڪ عضوي کي جنهن ڪم لاءِ ٺاهيو ويو آهي ان ڪم ۾ شرعي حدن اندر استعمال نه ڪري. هي استعمال صرف حق سبحانه جي عبادت جي واسطي ۽ احڪام الاهيءَ جي بجا آوريءَ لاءِ هئڻ گهرجي ڪنهن نفساني لذت يا غرض لاءِ نه هجي. جنهن جي ڪري دنيا ۾ عجيب غريب لذتون ۽ آخرت ۾ جنت ۽ جنت جون نعمتون آهن. (3) بندي جي طرف کان حالي حمد هن طرح آهي ته اهو روح ۽ قلب جي ذريعي سان هجي. جيئن علمي کمالات حاصل ڪرڻ ۽ رباني اخلاقن سان مزين هجڻ آهي. طاعات جي اندر رضا ۽ عطيات ملڻ تي سخا ڪرڻ ان ۾ شامل آهي. (4) الله تبارڪ و تعاليٰ جلشانه جي طرف کان ٻولي حمد هن طرح آهي جو هن پاڻ پنهنجي ڪتابن ۾ پنهنجي نبين عليه السلام کي مخاطب ٿي پنهنجي ذات جي تعريف ڪئي آهي ته مان نقص کان پاڪ آهيان (5) الله سبحان جي طرف کان فعلي حمد هن طرح آهي ته هو پاڻ کي شر جي افعالن کان پاڪ ٿو قرار ڏئي فحشي ان تڪر هوا شيئاً وهو خير لکم و عسي ان تحبوا شيئاً وهو شر لکم (6) ۽ الله سبحانه جي طرف کان حالي حمد هن طرح آهي ته هو سڀني ممڪنات ۾ سڀني خوبين سان ظهور فرمائي رهيو آهي.

حمد جي تعريف اهل معرفت جي ويجهو به ڇهن قسمن جي آهي ٻولي فعلي ۽ حالي، اهل معرفت جن جو سفر سندن نفس کان سندن رب جلشانه جي طرف هجي ۽ حمد جي تعريف معرفت جي صاحبن وٽ کمالات خداوندي جو ظهور آهي (1) عبد جي طرف کان ٻولي حمد هن طرح آهي جو عبد جو ڳالهائڻ چاهي هن جي نفس جي طرف کان هجي يا هن جي غير جي طرف کان هجي علم اليقين سان سمجهي ته هي سڀ کمالات ڪلام جي صفت ذريعي حق جي طرفان ظاهر ٿا ٿين (2) بندي جي طرف کان فعلي حمد هن طرح آهي ته ڪو

ڪم ڪرڻ وقت جڏهن عضوا حرڪت ڪن ته هي فعل چاهي عبد جي نفس جي ذريعي هجي يا ان جي غير کان عبد پنهنجي ذات کان عين اليقين سان اهو سمجهي ته هي ڪمالات سالڪ جي حواسن ۽ عضون جي ذريعي قرب نوافل حاصل ٿيڻ سبب حق جي طرفان ظاهر ٿا ٿين جيئن صحيح حديث ۾ وارد ٿيو آهي ته بي يسمع وبى ينطق، الحديث (3) عبد جي طرف کان حالي حمد هي آهي جو بندو پوري ۽ ڪامل توجه سان حق اليقين سان پنهنجي ذات کي هن طرح پنهنجي رب ڏي موٽائي جو عبد جي ذات ۾ سڀ حواس قوتون ۽ عضون جي ذريعي قرب فرائض حاصل ٿيڻ، الله سبحانه ئي ڪم ڪرڻ وارو آهي. جيئن خود الله جل شانہ جو فرمان آهي ته وما رميت اذ رميت ولاكن الله رمي (4) الله سبحانه جي طرف کان قولي حمد هن طرح آهي ته هو پنهنجي وجود جا ڪمالات خود بنفس نفيس ظاهر فرمائيندو آهي ۽ چيو اٿس ته هو الاول و الاخر و الظاهر والباطن وهو بڪل شيءٍ علیم آهي (5) الله سبحانه جي طرف کان فعلي حمد هن طرح آهي جو سڀني فعلن کي پاڻ ڏي منسوب ٿو ڪري (قرآن ڪريم ۾ هن قسم جون ڪيتريون ئي آيتون موجود آهن والله خلقکم و ماتعملون، ما کان لھم الخيرة، سبحانه و تعاليٰ عما يشركون من نسبة الفعل الي الغير (6) الله سبحانه جي طرف کان حالي حمد هي آهي جو حق سبحانه هر انهيءَ لذت مان لذت ٿو حاصل ڪري جنهن جي ظاهري ڪرڻ سان تفرقي جي مرتبي ۾ ممڪن ٿو ڏسي ۽ اي مخاطب غالباً تون اهو چوندين ته حق سبحانه، پاڪ آهي ۽ لذت ته ممڪنات ۽ حادثات جي لوازم مان آهي ته پوءِ لذت کي حق سبحانه ڏي ڪيئن ٿو منسوب ڪري سگهجي. ان جو جواب هي آهي ته هيءَ ڳالهه متشابهات مان آهي انشاء الله العزيز تون عن قريب سورة بقر جي شروع ۾ ئي انهيءَ رمز کان آگاه ٿي ويندين ۽ اي مخاطب تون غالباً ڪنهن کي به اهڙو نه ڏٺو هوندو جنهن هن قسم جي بيان ڪيل قسمن جي بيان ڏي هن کان اڳ هڙي عبارت سان سبقت ڪئي هجي. حالانڪ وجداني حالت ۾ يا اشارن سان سبقت ڪئي آهي.

هن جاءِ تي هڪ ٻيو راز به آهي. جهڙي طرح ان جو ڪشف جائز نه آهي ساڳي طرح ان جي اهل کان ان جو لڪائڻ به جائز نه آهي ۽ اهو آهي ته قولي فعلي ۽ حالي حمد ۾ هڪ ٻي معنيٰ به نڪري ٿي يعني (1) قولي حمد کي هن طرح سمجهيو وڃي ته عارف خليفو هر انهيءَ شخص جي ذريعي ڳالهائي ٿو

جيڪو ازلي ڪلام وغيره سان ڳالهائي (2) فعلي حمد هن طرح سمجهيو وڃي ته عارف خليفو هر انهيءَ شخص جي ذريعي سان فعل ڪري ٻڌي ۽ ڏسي ٿو جيڪو فعل ڪري ٻڌي ۽ ڏسي (3) ۽ حالي حمد هن طرح سمجهڻ گهرجي ته عارف خليفو هر انهيءَ شخص جي ذريعي لذت حاصل ٿو ڪري جيڪو نرم طبيعت جي لذتن کان لذت حاصل ڪري ٿو سگهي ۽ غالباً حمد جي هنن قسمن جي بيان جي طرف به مون کان اڳ ڪنهن به سبقت ڪانه ڪئي آهي يا جيڪڏهن سبقت ڪئي به هجي ته اهو بيان مون تائين نه پهتو آهي. واللہ اعلم بالصواب.

جمهور صوفيه رحمۃ اللہ علیہم جي ويجهو حمد جي معنيٰ بيان ڪرڻ جون چار صورتون آهن جمع بجميع تفرقه بتفرقه جمع بتفرقه ۽ تفرقه لجمع.

(1) حمد جمع الجمع هن طرح آهي ته حق سبحانه جي ذات پاڪ پهرئين ۽ ٻئي تعين ۽ تجليءَ تي متعين ۽ متجلي ٿيندي آهي ۽ هي تعين ۽ تجلي فيض اقدس جي ذريعي سان جن شين ۽ اعتبارات تي پهريائين ۽ جن حقائق ڪونه تي ثانيا شامل آهن، انهن سان تعين ۽ تجلي فرمائيندي آهي. (2) حمد تفرق علي التفرقه هن طرح آهي جو ظاهر ٿيڻ ڪمال خلقت سان ۽ هڪ جو ظاهر ٿيڻ ٻئي جي جمال ۾ سبحانه جي علم سان آهي. هن طرح جو هي جمال الله تعاليٰ جل شانہ جي جمال پال جو پاڇو آهي بلڪ عين اهوئي آهي (3) حمد جمع علي التفرقه ان طرح آهي ته باري تعاليٰ جل شانہ جي وجود جو نور ممڪنات جي حقيقت ۽ موجودات جي اعيان تي فيض مقدس جي ذريعي فائز ٿيندو آهي (4) حمد تفرقه علي الجمع هن طرح آهي ته وجود جا سڀ مراتب ۾ روح ۾ مثال ۽ ۾ شخص قولاً فعلاً ۽ حالاً پنهنجي استعداد جي مطابق حضرت حق سبحانه جا ثناخوان جسور بنجن.

۽ منهنجي ويجهو حمد جمع علي التفرقه هن طرح آهي ته حضرت حق سبحانه پنهنجي ذات ۽ صنعتن کي غيب جي مرتبي کان سڀني عوالم ۽ مراتب جي آئينن ۾ تفصيل سان مجموعي طور تي فرداً فرداً شهادت جي عالم ۾ ڏسي ۽ حمد تفرقه علي الجمع هن طرح آهي ته تفرقه مراتب ۽ مجاليءَ ۾ جمع جو مشاهدو ڪري.

هن مقام تي ڪجهه سبب پيا به آهن جيڪي قديم ۽ قدير حق سبحانه جي طرف کان هن فقير (مصنف) جي دل ۾ محض عنايت ۽ تقدير سان القا ٿيا

آهن انهن ۾ (1) حمد الجمع في تفرقة الكل علي نفس هن طرح آهي ته حق سبحانه پنهنجي ڪمالن کي مع پنهنجي ذات جي اهڙيءَ حقيقت جي اندر ڏسي جيڪا صفات جمعيه مظهره، تفرقه ڪليه ۽ انسانيه سان شامل هجي (2) حمد تفرقة الكل علي عين الجمع هن طرح آهي ته انسان ڪامل سڀني تعينات کي مع نفس جي عين واحد ڪري ڏسي (3) حمد تفرقة الكل علي التفرقة المطلقة، هن طرح آهي ته انسان جيڪو سڀني ڪمالن جو ڪامل آهي پنهنجي ذات کي سڀني تعينات ۽ اعتبارات جو مدبر ۽ انهن تعينات ۽ اعتبارات جي استعداد جي موافق ۽ هنن سڀني جو بلڪليه جامع سمجهي. (4) حمد التفرقة المطلقة علي عين تفرقة الكل، هن طرح آهي ته سڀ ممڪنات ۽ موجودات انسان جي ذات ۾ جيڪو ڪامل ۽ سالڪ آهي محو ٿي وڃن. بس اي مخاطب تون انهي کي سمجهه.

تنبيه:

الحمد حامد ۽ محمود جو مصدر آهي معروف ۽ مجهول ٻنهي صيغن ۾ انهيءَ ڪري حمد ڪڏهن ته مرتبه جمع کان عين تفرقي جي نسبت ٿيندي آهي. انهيءَ صورت ۾ الله سبحانه مرتبه جمع جو حامد ۽ مرتبه تفرقه جو محمود هوندو ۽ ڪڏهن وري ان جي برعڪس ٿيندو آهي. انهيءَ صورت ۾ حقيقت اها آهي حق سبحانه ٿي حامد ۽ حق سبحانه ٿي محمود هوندو آهي پوءِ حمد جا اٺئييه قسم ٿيا ۽ جيڪڏهن هي اٺئييه قسم نوانوي نالن سان ضرب ڏجن ته ٻه هزار اٺ سؤ ايڪهتر قسم حمد جا حاصل ٿين ٿا ۽ جيڪڏهن هڪ هزار هڪ نالن سان ضرب ڪجي ته اٺئييه هزار اوڻئييه قسم ٿي وڃن ۽ اسم جي معنيٰ اهائي آهي جيڪا مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون. اي مخاطب ڪاٿي تون هن کان غافل ٿي نه وڃجان تانجو ضرب ڏيڻ ۾ سلام ۽ قدوس جهڙيون عدديه صفتن جي ڪري تو تي شڪ واقع نه ٿئي.

هنن ٻن ٽن نقلن کانپوءِ هڪ نقل عين المعانيءَ مان ناظرين جي پيش ڪجي ٿو. اسم الولي جي شرح ۾ پاڻ لکن ٿا ته:

عالي شان امام المحدثين شيخ محي الدين عربيءَ
جي ڪلام مان اهو مفهوم ٿو ملي ته اسانجي نبيءَ
کي خاتم الانبيا عليه وعليهم السلام ٿا چون. اهو
انڪري آهي جو آنحضرت ﷺ جن جي

بعثت جي وقت تائين انسان ذات مان جيڪو شخص ڪمال کي پهچندو هو ان کي نبي چوندا هئا. جو هي نالو الله جي نالن مان هڪ آهي. مگر پاڻ سڳورن جي بعثت کانپوءِ سندن امت ۾ جيڪي اصحاب ڪمالات جي درجن تي پهچن ٿا انهن کي انهيءَ نالي (نبي) سان نه ٿو نامزد ڪيو وڃي. ڇو ته آنحضرت ﷺ جي بعثت خاتمت جي مهر انهيءَ نالي جي چوڻ واري وات تي لڳائي پيو نالي جي تجويز جيڪو اسم الاهيءَ جي موافق آهي. فرمايو آهي ۽ اهو وٺي آهي. يعني آنحضرت ﷺ جي بعثت کانپوءِ ڪامل کي وٺي چوندا آهن.

جيڪي اصحاب انفس ۽ آفاق (عالم ارواح ۽ عالم اجسام) جي رمزن کي ڄاڻن ٿا اهي مٿئين ڪلام جو اصل ۽ خلاصو چڱي طرح ڄاڻن ٿا ته آنحضرت ﷺ جن جي بعثت جي زماني تائين ڪاملن کي نبي يا رسول جي نالي سان نامزد ڪيو ويندو هو. ليڪن جڏهن کان نور معرفت جي اولين چراغ جي روشنيءَ جي بدولت هر قسم جون اونداهيون دنيا مان نڪري ويون. ايتري قدر جو اسمي ضرورت به باقي نه رهي جنهن سان دوشي جو وهه ٿيندو هجي يعني جڏهن کان سندن عصري وجود کي نير اعظم جمال ۽ جلال جي افق کان الاهي اسماءَ جي آسمان ۽ ڪون وڪان جي منزل ۾ طلوع فرمايو آهي تڏهن کان سندن امت ۽ ملت جي خاص بزرگن کي وٺي چوندا آهن. جيڪو ايزدي اسم جي مطابق آهي ۽ خليفو ۽ خليفو ڪرڻ واري جي درمياني مغائرت پري ڪرڻ جو واجب التعميل فرمان اسمن ۽ رسمن خاتم النبوت عليه السلام جي مهر ۽ نالو ولايت جي نگ سان مڪمل ڪري عطا فرمايو ويو آهي. اڄ کانپوءِ ڪنهن به شخص لاءِ مغائرت جو ڪاغذ نه لکيو ويندو.

الله رحمن ۽ رحيم. هي ٽي جليل الشان نالا سڀني معاملن جي دروازن جون ڪنجون آهن. انهن جي شرح جتي ختم ڪئي اٿن ان جاءِ تي لکن ٿا ته:

”حديث جي موجب هنن تنهن نالن جي تقدير کانسواءِ اقوال يا افعال کي

شروع ڪرڻ حسن ادب کان پري آهي ۽ سڀ تصوف جا صاحب چاهي عروجي هجن يا نزولي توحيد جي درياھ جا غواص هوندا آهن. انهن جي اصطلاحن جا جواهرات هنن ٽنهن نالن جي دٻي ۾ رکيل آهن. واضع هجي ته اسم الله جو جن اطلاق مرتبي الوهيت تي اچي ٿو اهڙي طرح مرتبي لائقين تي به اچي ٿو. ۽ لائقين سان پهريون تعين پيدا ٿيندو آهي ۽ جڏهن تعين اول جي تعين ٿي وئي ته اهڙي فيض اقدس آهي ۽ فيض اقدس جا ٻه طرف هوندا آهن هڪ احديت ۽ ٻيو واحديت. انهن ٽي ٻن طرفن جي اعتبار سان فيض اقدس وحدت سان گڏ موصوف ٿيندو آهي. احديت جيڪو وحدت جي باطني طرف آهي هي اولين درجو ۽ باطني رخ قبول ڪري نالن ۽ صفتن جي علائق کان بلڪل مجرد ٿي وئي ۽ واحديت جيڪا وحدت جي ظاهري طرف آهي هيءَ ٻئي درجي ۾ آهي ۽ اهائي ظاهري ميدان ۾ سير ۽ سلوڪ ڪندي آهي، ۽ الاهي ڪمالات کي پنهنجو مقدمو بنائي ٿي ڇو ته فعليه صفتن جو تعلق انهيءَ ئي مقام کان آهي پوءِ جڏهن فعليه صفتن کي اهو منظور هوندو آهي ته سلطنت جي لوازم ۽ پنهنجي مقتضيات کي ظاهر ڪن ته اهي فيض مقدس جي مدد سان نفس رحمانيءَ جي درمياني حصي لشڪر کي ترتيب ڏئي اڳتي روانو ٿي ڪري ۽ عدم جي فوجن کي درهم برهم ڪري ڇڏينديون آهن ته جيئن سلطان وجود جو فيروزي علم نصيب ٿئي. يعني فعليه صفات ماهيات کي خارجي وجود جي شان ۾ آڻن ٿيون، ۽ متقابل نالن کي جلوھ گرڪن ٿيون. جڏهن فتح جي صورت نمايان ٿيندي آهي ته لوازم ۽ مقتضيات جيڪي اسما جي زبردست لشڪر جو پويون حصو آهي ۽ هر طرف کان مٿو کڻي ظاهر ٿا ٿين ۽ جنهن رستي کان منزل به منزل آيا هئا انهيءَ رستي سان وحدت جي دارالسلطنت ڏي واپس وڃن ٿا. ڇو ته رحيمي تجلي هن گروهه جي حال جي پاسبان آهي. ان وقت ۾ ڪنهن شخص کي غنيمت، اموال، انفال، خودراي ۽ ۾ مشغول نه ٿيڻ گهرجي ڇو ته اهڙن معاملن ۾ مشغول ٿيڻ سان وڏي شڪست پيدا ٿي ٿئي. جيئن جنگ احد ۾ ڪن اصحابن کي خودرائي جي ڪري پيش آئي. جيڪي ڪجهه به پيش آيو. لهنذا مناسب اهو آهي ته نبي عليه السلام يا نائب نبي (ولي) جي قرارداد کي جيڪو صراط المستقيم آهي ان تي استحڪام سان قدم ڄمائين پنهنجي مقام تان هٽ نه گهرجي ۽ انهن جي حڪم کان هڪ قدم به اڳتي يا پوئتي نه رڪجي.

سندن حالات جو ڪجهه بيان هن طرح آهي ته جن پردن جي سبب اخفا ۽ امتياز هو انهن پردن جي ڪجهي وڃڻ سان جڏهن سندن وجود شريف تي ذات احمدي عليه السلام جي حقيقت جامع جو عڪس پيو ته قرآن شريف جنهن شان سان لوح محفوظ تي عالم غيب ۾ هو. انهيءَ ئي شان سان سندن ياد ڪرڻ سان وري عالم شهادت ۾ سندن دل جي لوح محفوظ تي اچي ويو. بلڪ ايزدي نالن ۽ الاهي صفتن جي سبب سان آثار ۽ احڪام جيڪي ڪمالات اسمائي جي حصول لاءِ عالم امڪان ۾ آيا هئا ۽ انهن آثارن ۽ احڪامن کي پنهنجي وطن ڏي واپس وڃڻ ميسر نه ٿيو هو اهي سندن وجود عزيز ۾ قيد جي عالم مان نڪري ۽ پنهنجي مقصد کي پهچي عالم اطلاق جي طرف رجوع ٿيڻ جو استعداد انهن ۾ پيدا ٿي ويو هو جن جي سبب وجوبي ۽ امڪاني مرتبن ۾ اتصال نمايان ٿيو. هن سخن جو ماحصل هي آهي ته جيڪي اهل سفر الاهي علم جي آباد بستيءَ مان نڪري امڪاني مخلوق آباد جي قيد ۾ بند هئا. اهي سڀ اصحاب سندن ولايت ۽ ارشاد ۽ هدايت و تلقين جي زماني ۾ ازروءَ ۽ دانش و بينش عروجي ۽ نزولي سير و سلوڪ جو سرمايو فراهم ڪري فرق جي صحرا کان جمع جي شهر ۾ آمدورفت ڪرڻ لڳا. هي عجيب و غريب لطيفو آهي ته مٿيون واقعو لکڻ وقت جڏهن مان هيءَ ڳالهه ته سندن دل قرآن مجيد جي نور سان لوح محفوظ ٿي وئي ۽ قرآن به پنهنجي اصلي وطن ۾ پهچي ويو جيڪو عالم صورت ۾ مسافر هئو. اڃان لکي رهيو هئس ته اوچتو شيخ صدر جهان جو پٽ شيخ فريد برهانپور کان راقم جي گهر ۾ اچي لٿو ۽ مسيح⁽¹⁾ اوليا جو گرامي نامو مون کي ڏنو جڏهن خط ڪوليم ته ان جي عنوان ۾ هي بيت لکيل هو.

لوح محفوظ ست پيشاني يار هست دروي سر جانان آشکار

آخر ۾ گلزار ابرار جي نسخي جي خواهش هئي. اميد آهي ساڻن يڪجهتي ۽ اتحاد جو راز المؤمن مرآة المؤمن جي رمز هن بيان جي پڙهڻ سان اهل دانش تي واضح ٿي ويندي.

پڄاڻي: جيڪي صاحب تاويلن ۽ توحيدن جا جوهر شناس آهن، انهن تي واضح هجي ته الولايه افضل من النبوة- ان قول جي معنيٰ ۾ حالاتڪه گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. پر انهن سڀني جي باوجود ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي توحيد اڪثر به صواب ٿي سگهي ٿي ته نبيءَ جي نبوت تي نبيءَ جي ئي ولايت

مراد آهي. هر طرح سان وليءَ جي ولايت نبيءَ جي ولايت جي تابع آهي. البت نبوت تي ولايت جي افضليت جو سبب ولايت جو قرب حق سان عبارت هجڻ آهي. نبوت حڪم پهچائڻ سان تعلق رکي ٿي. مجعزو قدرت مطلق جو اثر آهي. جڏهن ته نبي حق سبحانه ۽ خلق جي وچ ۾ برزخ آهي. اها ڳالهه ثابت ٿي چڪي ته جيستائين ٻانهي کي قرب نصيب نه آهي تيستائين قدرت مطلق جي مقتضيات جو ان تي ظهور نه ٿو ٿئي ۽ هو فيض مطلق مقيد کي نه ٿو پهچائي سگهي ۽ مقيد کي هدايت جي مدد سان عالم مطلق جو رستو نه ٿو ڏسي ۽ ولايت جي وچ ۾، ان معنيٰ سان نبوت صرف الله جي حقيقتن جي خبر امت تائين پهچائڻ آهي، يعني ذات، صفات ۽ اسماء جي معرفت سان بهرياب ڪرڻ آهي. اها خبر ڏيڻ ٻن طرحن جي آهي (1) صرف علم ڏئي ڇڏڻ ۽ ذڪر ڪيل معرفت جي ذريعي محض خبردار ڪرڻ. ۽ اهو قسم ولايت مطلق سان مخصوص آهي. (2) سڀ خبرون ڏيڻ جن سان شريعت جا احڪام به پهچائڻ، اخلاق سيکارڻ ۽ حڪمت جي تعليم ڏيڻ وغيره وغيره جا ڪم به ان ۾ شامل آهن. اهو خاص رسالت سان ڳنڍيل آهي. ان ٻئي قسم کي نبوت تشريعي چوندا آهن، جڏهن ته پهرئين جو نالو نبوت تعريفِي آهي. جيئن ته تشريعي نبوت پاڻ ڪريم ﷺ جن کان پوءِ ختم ٿي وئي. جو پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو ته لائبي بعدي ۽ تعريفِي نبوت جيڪا مطلق ولايت کي لازم آهي باوجود حضور ڪريم ﷺ جن جي خاتم الولايت هجڻ جي باقي رهي.

چو ته پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو علماء امتي کانبياء بني اسرائيل ان تمهيد سان اها ڳالهه واضح ٿي ته ولايت ته رسالت ۽ نبوت سان عام آهي. ۽ نبوت رسالت سان عام ۽ ولايت سان خاص آهي. چو ته هر رسول نبي آهي، ۽ هر نبي ولي آهي، ۽ اهو لازم نه آهي ته هر ولي نبي هجي. بس! لفظ نبي جو اطلاق ڪامل انسان تي منسوخ ٿيو ۽ نبوت جي دعويٰ ڪفر قرار ڏنو ويو. جڏهن ته اسر ولي جو اطلاق حق سبحانه جي ٻانهن تي ٿيندو آهي. چو ته اهي اخلاق الله سان گڏ فنا في الله کان پوءِ بقا بالله جي درجي تي پهتا آهن. اهي محو کان پوءِ صحو جي درجي ۾ هوندا آهن. ولايت عبارت آهي حق سان بنده جو تعلق قائم ٿيڻ. اها هڪ عظيم نعمت ۽ وڏي سعادت آهي. عام اصطلاح ۾ ولي جو اطلاق ان فرد تي ٿيندو آهي. جنهن کي حق سبحانه جي حفاظت

عصيان ۽ مخالفت جي ارتڪاب کان باز رکي. جيئن اها ان فرد کي ”وجود جي جنگ“ کان بچائي ولايت جي انتهائي درجي تي پهچائي ڇڏي. جيڪو حق سبحانه تائين وڃي رسائي. ان لحاظ کان ولي فيل منقول جي معنيٰ ۾ اچي ٿو. ان اعتبار کان ولي قائم بحق هوندو آهي. فيل فاعل جي معنيٰ ۾ آهي. ان بنياد تي مناسب معلوم ٿو ٿئي ته ولي قرب فرائض ۾ اولين معنيٰ ۾ سمجهيو وڃي. جڏهن ته قرب نوافل ۾ ٻي معنيٰ ۾ تصور ڪيو وڃي.

پيو ته نبي جي تصرفات جو مرجع ۽ ماخذ پنهنجي ولايت جي اندازي تي هوندو آهي. نبيءَ جو قرب حق سان به نبي جي ولايت آهي. هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ ۽ ولي جو تصرف ان مقدار تي ٿيندو آهي. جنهن مقدار ۾ هن کي پنهنجي نبي سان قرب هجي. اهڙي هن جو پنهنجي نبيءَ سان قرب جي ميزان آهي جيڪو هن کي حق سان آهي. قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ - بس! آفتاب مثل نبي سمجهڻ گهرجي جيڪو پنهنجي ذاتي نور سان منور آهي، ۽ چنڊ کي ولي تصور ڪجي، جيڪو سج جي روشنيءَ سان روشن ٿئي ٿو. والعلم عندالله.

مجدد الف ثاني

شيخ احمد ابن شيخ عبدالاحد رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ فاروقي سرهندي آهن. محبوبيت وحدانيت ۽ فرديت جي محفلن ۾ الانيشينيءَ جو مرتبو کين حاصل آهي. صوفي محمد صديق هدايت تخلص ظهير الدين حسن کسميءَ جا فرزند ۽ مولانا خواجہ باقي نقشبندي اويسيءَ جا مريد آهن. پاڻ هجري سن هڪ هزار ارڙهن ۾ دهليءَ کان سياحت لاءِ نڪتا ته جيئن خير بلاد شرفنا الله واياڪم بطوفه جي زيارت سان ۽ هر هڪ سرزمين جي مشائخن جي صحبت سان فيض حاصل ڪيو وڃي جڏهن صوفي صاحب ملڪ خانديس ۾ پهتا ته اڳتي وڌڻ جي توفيق نه ٿين واپسيءَ وقت مندو (مانڊوءَ) جي عبرت ڪده ۾ جتي غوثيءَ جي ڄمڻ يعني جاءِ آهي ڪجهه ڏينهن ترسيا هڪ ڏينهن شيخ احمد جا با ڪمال حالات مون دريافت ڪيا ته صوفي صاحب سندن تصنيف ڪيل هڪ رسالو جنهن ۾ مصنف پنهنجون خاص وارداتون ۽ مڪاشفات کي لکيو هو راقم جي مطالعي جي واسطي ڏنو. رسالي جو خلاصو هي آهي ته:

”دوريش جي دل ۾ جڏهن خدا شناسي جو شوق پيدا ٿيو ته ايزدي عنايت سلسلہ نقشبنديءَ جي هڪ خليفي جي خدمت ۾ مونکي پهچايو ۽ ان جي دل کي وڻندڙ تقرير جي ڪري انهيءَ خانواڌي جي بزرگن جو طريقو اختيار ڪري ڪجهه ڏينهن انهن جي خدمت ۾ بسر ڪيم. سندن ساهه ۽ توجهه جي برڪت سان ۽ بزرگوار خواجائن جي جذبي سان جيڪو قيوميت جي وصف ۾ پاڻ کي فنا ڪرڻ سان پيدا ٿيندو آهي. طالب جو حال پلٽجي ويو ۽ النهايت في البدايه جي به چاشني چڪيم. جڏهن هي جذبو متحقق ٿي ويو ته سلوڪ جي نوبت اچي پهتي. سلطان ولايت محمد امير مردان علي ابن ابي طالب ڪرم الله وجهه جن جي روحاني پرورش مون کي ان اسم جي مرتبي تي پهچايو جيڪو ان بزرگوار خليفي جو رب هئو. ۽ انهيءَ نالي سان خواجہ بهاءُ الدين نقشبنديءَ جي روحاني امداد ۽ رهنمائي جي بدولت قابليت اوليٰ ڏي عروج ڪيم. جنهن مان مطلب حقيقت محمدي صَلَّى اللہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّم آهي علي صاحب افضل الصلوٰۃ ۽ حضرت فاروق اعظم رَضِیَ اللہُ عَنْہُ جي روحاني امداد هئڻ سبب هن اعليٰ قابليت کان به ترقي ميسر

ٿي. پوءِ حضور خاتم النبوت عليه السلام جن جي روحاني پرورش جو فيض حاصل ٿيو ته اڳين قابليت ۽ مرتبي کان اهڙي مقام ڏي ترقي ٿي جيڪو اقطاب محمدي جي واسطي مخصوص آهي. گذريل مقام گويا هن مقام جو تفصيل آهي ۽ جڏهن هن مقام تي پهتس ته ان وقت ڪجهه امداد خواجہ علاؤالدين عطار جي روحاني حقيقت کان به هن درويش کي پهتي هئي. خواجہ علاؤالدين عطار خواجہ بزرگ نقشبند جا وڏا خلیفا آهن، ۽ پنهنجي وقت جا قطب هدايت هئا ۽ قطبن جي عروج جي نهايت انهيءَ مقام تائين آهي ۽ ظلميت جو دائرو به انهيءَ جاءِ تي پورو ٿو ٿئي. ان کان اڳتي اصل خالص آهي. فردن جي جماعت کي ان مرتبي تائين پهچڻ جو شرف حاصل ٿيندو آهي ۽ فردن جي صحبت جي ذريعي سان ڪن قطبن کي مقام ممتزج تائين عروج ميسر ٿيندو آهي، ۽ امتزاج جي مرتبي تان اصل تي به نظر پوندي آهي. ليڪن اصل خالص تائين پهچڻ يا ان تي نظر وجهڻ ۽ درجات جو تفاوت فردن جو ئي خاصو آهي. ذَالِڪُ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ. پوءِ قطبن جي مقام تي پهچڻ کانپوءِ هن درويش کي دين ۽ دنيا جي سردار عليه السلام جن قطبيت ارشاد جي خلعت عنايت فرمائي انهيءَ مبارڪ منصب تي سرفراز ڪيو. ان کان پوءِ ازلي عنايت دستگيري فرمائي ۽ انهيءَ مقام تان هڪ دفعو ترقي اصل ممتزج تائين عطا فرمائي. فنا ۽ بقا جيئن هر هڪ گذريل مقام تي پيش ايندي هئي. هن جاءِ تي به پيش آئي ۽ هتان کان اصل جي مقام تي ترقي حاصل ٿي. حتيٰ ڪ اصل الاصل تائين پهچي ويس. هن آخري عروج ۾ جيڪو اصل جي مقامات ۾ واقع ٿيو. اسوة العرفا غوث الثقلین شيخ محي الدين عبدالقادر جيلانيءَ جي روحانيت سان مدد ملي. انهن ڪامل تصرف جي طاقت ڪم آڻي هنن مقامات تان عبور ڪرايو، ۽ اصل الاصل کان آگاهه ڪري هتان کان عالم شهادت جي طرف مراجعت جو حڪم فرمايو. اهڙي طرح سان جو مان هر هڪ مقام کان ٻئي مقام جي نزول جي طور تي واپس ٿيان. اگرچہ هن درويش کي فرديت جي نسبت جيڪا آخري عروج سان مخصوص آهي پنهنجي والد بزرگوار کان ۽ والد بزرگوار کي هڪ قوي الجذبہ عزيز کان ۽ هڪ بزرگ کان جيڪو خرق عادات ۾ نامور هئو حاصل ٿي هئي. ليڪن سلوک جون منزلون قطع ڪرڻ کان اڳ پنهنجي ضعف بصيرت جي سبب يا احساس جي

قلت جي سبب انهيءَ نسبت جو پنهنجي ذات ۾ قطعاً ظهور نه ڏٺو هئڻ ۽ نفل عبادت خاص ڪري نفل نماز جي توفيق والد بزرگوار جي مدد سان آهي ۽ والد بزرگوار کي پنهنجي شيخ کان هئي جيڪو چشتيه سلسلي ۾ هئو. هن درويش جو علم لدني خضر عليه السلام جي روحانيت جي فيض سان حاصل ٿيندو رهيو. ان وقت تائين قطبن جي مرتبي کان اڳتي ڪونه وڌيس. ليڪن جن عالي مقامات جو ذڪر لکيو ويو آهي انهن مقامات کان عروج ۽ عبور کانپوءِ سڀ وهبي ۽ ڪسبي علم هي درويش هميشه پنهنجي حقيقت کان اخذ ڪري وٺندو آهي. يعني سڀ علم پنهنجي ذات ۾ خود بخود حاصل ٿو ڪري ڪنهن غير کي دخل ڪونهي ۽ هن درويش کي نزول جي وقت جيڪا عبارت السير من الله بالله سان آهي سڀني بين سلسلن جي مشائخ جي مقامات تي عبور حاصل ٿيو ۽ هر هڪ مقام تي ڪجهه نه ڪجهه حصو هٿ آيو ۽ هر مقام ۽ سلسلي جي مشائخن کان بيشمار امداد ملي. ۽ هر هڪ صاحب پنهنجي نسبتن جي خلاصي کان مون کي آگاهه ڪيو ۽ ڪرم فرمايو پهريائين بزرگان خانواده چشتيه قد سنا الله تعاليٰ بذڪرهم جي مقام تي گذر ٿيو ۽ انهيءَ مقام کان ۽ اصحاب مقام کان گهڻو فائدو حاصل ڪيم ۽ انهن سڀني ۾ خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي اوشيءَ جي روحانيت سڀني کان گهڻيون التفات ڪيون. هي بلڪل سچ آهي ته خواجہ جي ذات شريف جو شان هن مرتبي ۾ نهايت رفيع آهي. جڏهن هتان اڳتي وڌيس ته اڪابر سلسلہ ڪبرويه جي مقام جي طرف روحنا الله تعاليٰ بريا حين اسرارهم رستو مليو. هي ٻئي مقام عروج جي اعتبار سان برابر آهن ليڪن ذڪر ڪيل مقامات کان نزول جي وقت. اولين مقام هن صراط المستقيم جي ڪبي پاسي ۽ ٻيو مقام ساڄي پاسي رهندو آهي ۽ هيءَ شاهراه اهڙو ته رستو آهي جو ڪي اڪابر دين اقطاب ارشاد فرديت جي مقام تي انهيءَ رستي کان ويندا آهن ۽ نهايت نهايت تي پهچندا آهن. اڪيلن فردن جو رستو ٻيو آهي. قطبيت کانسواءِ هن شاهراه تان گذر نه ٿو ٿي سگهي ۽ هي مقام هڪ قسم جو برزخ آهي. هن شاهراه جي ۽ مرتبي صفات جي وچ ۾ يعني ٻنهي طرفن کان بهرياب آهي ۽ اولين مقام. هن مبارڪ رستي جي ٻئي طرف واقع آهي جنهن کي مرتبه صفات سان آميزش ۽ مناسبت گهڻو گهٽ آهي. سلسلي ڪبرويه جي مقام کان اڳتي وڌي مشائخ سهرورديه جي مقام جي

نفعنا الله ببركات حقایقهم اچڻ ٿيو جيڪو شيخ الشيوخ شهاب الملت شيخ شهاب الدين عمر سهروردي کان هن طرف آهي. هي مقام پيروي سنت نبوي عليه السلام جي فروغ سان آراسته ۽ جمال فوق الفوق جي مشاهدي سان پيراسته آهي. عبادات جي توفيق ۽ خدا پرستيءَ جي طاقت هن مقام سان گڏ آهي. ڪي نارسيدھ سالڪ جيڪي نفلي عبادت ۾ سخت منهنجڪ آهن ۽ انهيءَ خشڪ پرستش ۾ آرام حاصل ڪري رهيا آهن انهن کي حصو مناسب سان انهيءَ مقام تي ملندو آهي. مطلب ته نفل عبادت سان هي مقام ملندو آهي. مطلب ته هي هڪ بينظير مقام آهي. ايزدي فروغ جيڪو هن مقام تي نظر اچي ٿو ٻين مقامن تي نظر نه ٿو اچي. ۽ هن مقام جا ماڻهو ڪمال متابعت ۽ سنت جي پيرويءَ جي ڪري ٻين عالي مقام خدانشاسن کان قدر ۽ شان ۾ اعظم ۽ ارفع آهن. اگرچہ عروجيت ۽ فوقيت جي اعتبار سان ٻيا مقام گهڻو بلند آهن ليڪن جيڪي ڪجهه هن مقام وارن کي حاصل آهي ٻين مقام وارن کي ميسر نه آهي. سهرورديءَ مقام کان پوءِ جذبي جي مرتبي تي لهي آيس. هي مقام بي شمار جذبات جي مقامات جو جامع آهي پوءِ مون کي وري هن مقام تان به لهڻو پيو. مراتب نزول جو نهايت مقام قلب تائين آهي جيڪا جامع حقيقت آهي ۽ ارشاد تڪميل انهيءَ مقام تي لهڻ سان وابسته آهي. هن مقام تي تمڪين حاصل ٿيڻ بعد وري هڪ دفعو عروج واقع ٿيو. هن دفعي اصل کي به ظل وانگر ڇڏڻو پيو جڏهن وري نزول ٿيو ته هن ٻئي دفعي ۾ مقام قلب تي تمڪين حاصل ٿي وئي. الحمد لله عليٰ ڪل حال و مقال.

هڪڙو ڪتاب معارف لڏيه سندن تصنيف آهي. ان ۾ پاڻ تحرير ٿا

فرمائين ته:

خدانشاسن جي جماعت کي ڪامل توجه ۽ خاص حضور جي اعتبار سان بحڪم فطرۃ الله التي فطر الناس عليها اهڙو عالي درجو حاصل آهي جو جنهن ۾ سالڪن مان نه ڪنهن سالڪ جو گذر آهي ۽ نه نظر آهي. هن تفرقي جو اصلي راز هي آهي ته جيستائين ارواحن جو تعلق ۽ تعشق بدن سان نه ٿيو هو تيستائين ارواحن کي حق سبحانه سان حضوري حاصل هئي پوءِ جڏهن فرمان مطابق اعيان ثابته ارواحن جو تعلق ۽ تعشق بدن سان ٿيو ته ٻه صورتون پيدا ٿيون. (1) ڪن جو ته گذريل حضور بلڪل موقوف ٿي ويو ۽ توجه ۽ ان جا

لوازم صرف پيڪر سان رهجي ويا (2) ۽ ڪن جو اهو اڳيون توجه جيڪو مبداءَ سان گڏ هو. اهو بلڪل فراموش نه ٿيو يعني عالم اجسام سان وابستگي هئڻ جي بعد به ان نسبت جو اثر باقي رهيو. انهيءَ بنياد تي جڏهن قديمي توجه جو فراموش ڪندڙ پهريون گروهه وري مبداءَ ڏي رجوع ٿو ڪري ته ان کي حق سان اهڙي خاص نسبت قرب ٿو حاصل ٿئي. جو پوئين گروهه کي عروج ۽ سلوڪ جي ذريعي سان اگرچہ ترقي حاصل ٿي وڃي ٿي. ليڪن ان خاص مرتبي جي هوا به انهن جي دماغ ۾ نه ٿي پهچي. چو ته مٿي ذڪر ڪيل معاملہ ۽ مقولہ مان اهو مفہوم ٿيو ته اولين فرقي جو طريقو استعداد هن طرح آهي جو جنهن شيءَ جي توجه ٿو ڪري ان جو رنگ پڪڙي ٿو وٺي ۽ گذريل احوال جو ڪو اثر ان سان باقي نه ٿو رهي ۽ ٻئي فرقي جي صور علميه جي تقاضا انهيءَ طرح جي نه آهي بلڪ جنهن امر ڏي رخ ڪري ٿو ته گذريل حالت جو ڪجهہ حصو پاڻ سان محفوظ رکي لائق لباس ۾ ظاهر ٿئي ٿو. هن عقلي دليل جو خلاصو هي آهي ته هن گروهه جي سرشت قصور توجه تي آهي ۽ ٻئي جماعت جي خلقت ڪمال تعشق تي واقع آهي.

ارباب معرفت جيڪي دوربين نظر رکن ٿا اهي چڱي طرح ڄاڻن ٿا ته هن تفرقي جي راز جو بنياد ڪشفي شهادت جي بجاءِ صرف عقلي دليلن تي قائم ڪرڻ ڪا استحڪام جي ڳالهہ نه آهي. حالانڪ عقل انهيءَ مدعا جي خلاف هن قضيه ۽ تفرقي ۾ هن طرح دليل قائم ٿو ڪري ته مبداءَ کي بلڪل فراموش ڪرڻ سان ۽ عنصري بدن جي لوازم جي طرف متوجہ ٿيڻ سان ائين ٿو معلوم ٿئي ته عالم وجوب سان مناسبت قليل ۽ عالم ڪون و ڪان سان خصوصيت گهڻي آهي ۽ جتي امڪان ڏي نزول ڪرڻ کانپوءِ حضرت باري تعاليٰ سان تعلق باقي رهڻ سان ائين معلوم ٿو ٿئي ته ذات باري عزاسمہ کان حد درجي جو اتصال ۽ عالم امڪان جي طرف بلڪل بي تعلقي آهي. ليڪن هن گروهه جي حقائق جو عالم امڪان ۾ نزول حڪمت الاهيءَ جي تقاضا سان آهي. پوءِ هن تقدير تي عقل جي لحاظ سان عروج ۽ صعود کانپوءِ خاص مقام کي ٻئي سبب وارو شخص پهچي ٿو سگهي. نه پهرئين سبب وارو. واللہ اعلم بحقيقت الحال. مطلب ته ٻئي سبب هڪ ٻئي کي هٽائڻ ٿا. لہذا هنن ٻنهي فرقن مان ڪنهن فرقي کي عقلي دليلن سان مٿي ذڪر ڪيل وحدت سان مخصوص نه ٿا ڪري

سگهون. ان ۾ شڪ نه آهي ته تخصيص جي پوئين سبب ۾ ازروئي تحقيق علم ازليءَ جو شان پيدا آهي. وهو اعلم بمن ضل عن سبيل وهو اعلم بالمهتدين ۽ ٻنهن گروهن جي فردن ۾ مٿئين خاص مرتبي کي عام ڪرڻ ۽ دائر رکڻ سان اعتقاد رکڻ. اقرب به صواب آهي.

ٻئي ظاهري حال تي ۽ مايشاهد من الافراد تي قياس ڪري ائين مناسب ٿو معلوم ٿئي ته سڄي نوع انسان کي چئن قسمن تي تقسيم سمجهڻ گهرجي هن طرح ته مٿي ذڪر ڪيل ٻن گروهن مان جيڪو گروهه بدن سان تعلق پيدا ٿيڻ کانپوءِ گذريل سڀ حالات وساري ٿو ڇڏي اهو چئن قسمن مان پهريون قسم آهي ۽ هن مقام وارا عام ماڻهو ۽ اهل تقليد آهن ۽ ترڪيبي صورت سان تعشق پيدا ٿيڻ کانپوءِ جن اصحابن جو حضور پنهنجي مبدء سان باقي ٿو رهي. اهي اصحاب تعلق جي مقدار جي اعتبار سان ٽن قسمن ۾ تقسيم آهن. يعني انهن ماڻهن جو تعلق ٻنهن طرف برابر آهي يا نه. جن ماڻهن جو تعلق طرفين سان برابر نه آهي انهن جا ٻه قسم آهن ڇو ته راجح تعلق يا ته قدم جي طرف ڏي هوندو يا حدوث جي طرف هوندو. پوءِ جيڪي حدوث جي طرف تعلق راجح رکن ٿا. اهي استدلال جا صاحب آهن ۽ ارباب براهين علميه و عقليه آهن ۽ جيڪي ماڻهو قدم ڏي گهڻو تعلق رکن ٿا. اهي ذاتي احديت جي اندر مستغرق ۽ اهل جذب آهن ۽ جيڪي ماڻهو ٻنهي پاسي برابر تعلق رکن ٿا. اهي اصحابان ڪشف ۽ تحقيق آهن ۽ انهيءَ شڪل جي تقسيم آيت ڪريم ۾ اچي ٿي ۽ اهو ڪتاب مان به مفهوم آهي. انهيءَ طور تي اولاً اصطفيٰ جي لفظ سان جمهور نالي جا ٻه قسم ڪيا ويا. هڪ جماعت غير مختار. ٻي جماعت مختار ۽ پوءِ وري مختار جماعت کي ٽن قسمن تي تقسيم ڪيو. **فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ**. پوءِ غير مختار پهريون قسم آهي. جو اهي تقليد ۾ گرفتار آهن ظالم لنفسه اهي اصحاب آهن جيڪي جذب ۽ استهلاڪ جي دريا ۾ مستغرق آهن ۽ مقتصد اهي ماڻهو آهن جيڪي اعتقاد ۽ استدلال جي پرفضا محل ۾ آسوده آهن. سابق بالخيرات اها جماعت آهي جيڪي مشاهدي ۽ معائنه جي گلزار جا تماشائي آهن.

هن ۾ شڪ نه آهي ته نقل جي مڪڙي نظر ۽ عقل جي امداد سان جيتري قدر چار ٺاهي ٿي سگهي ان جو طول عرض ان کان گهڻو نه هوندو. جيڪڏهن

ڪنهن شخص جي دل ۾ هن مقام جي تحقيق جو درد هجي ۽ اهو چاهي ته مجرب علاج سان ڪامل شفا حاصل ڪري تندرست ٿي وڃي ته ان کي مسيح الاوليا جي خدمت ۽ ارشاد سان چاره جوئي ڪرڻ گهرجي ڇو ته اڄڪلهه دراصل اهڙن درد مندن جا حاذق حڪيم اهي ئي آهن ۽ حضرت غوث الاوليا جي خليفن مان هڪ ٻي جماعت به هن شماريه سلسلي ۾ ٿي چڪي آهي جنهن جي ولایت ۽ هدايت جا آثار باقي آهن جيئن وجيه الملة والدين علوي گجراتي شيخ لشڪر محمد عارف، شيخ شمس الدين شيرازي شيخ صدرالدين محمد شمس بڙوده گجرات شيخ عبدالحی جيڪي شيخ جيوه مشهور آهن ۽ ٻيا بزرگان اصحاب ارباب شهود ۽ اصحاب يقين جا ڪجهه حالات هن مختصر ڪتاب جي گنجائش جي موافق هر هڪ بزرگوار جي ذڪر خير ۾ لکيا ويا آهن.

شيخ خدا بخش مندوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ابا ڏاڏا هجري اٺين صدي ۾ عربستان کان هند ۾ آيا هئا سندن پير بيعت شيخ فضل الله ابن شيخ حسين ملتاني چشتي آهن. پاڻ اڪيلائي ۽ گمنامي سان محبت ڪرڻ وارا گوشي نشيني ۽ خلوت نشيني جا مشتاق مراقبي ۽ محاسب جي درياهه ۾ مستغرق ۽ سوزو گداز جي آثار جا مجموعو هئا. سلمه الله تعاليٰ اگرچہ علوم جي مختلف فروع ۽ اصول جي ميدان ۾ سندن طبع پرواز نه ٿي ڪري ليڪن اعتقاد جي معنيٰ ۽ عبادت جي ارڪان جي اصلاح جي واسطي جيئن ڪاٺڻ ۾ لوڻ ايترو علم فقہ کان آگاه ضرور آهن. سندن تجريد جو بيان- تفريد جو اظهار مخلوق سان بيگانگي ۽ حق سان يگانگت جي تحريرن مان ڪابه شيءِ عبارت، اشارت، بيان، يا زبان ۾ نه ٿي اچي سگهي. محض معنيٰ ۽ معقول آهن. ان ڪري سندن ادراڪ اهل حال ۽ عرفان ۽ اصحاب ذوق ووجدان جي حوالي ڪري سندن حالات تي ڪجهه ڳالهيون لکيون ٿيون وڃن.

شروع شروع ۾ پاڻ تجارت ڪندا هئا. ۽ الڪاسب حبيب الله جي لباس ۾ يڪتا درويش هئا. سرمائي مان روزانو محنت جو فائدو حاصل ڪري هڪ حصو ته مستحق فقيرن جي نذر ڪندا هئا. هڪ حصو عيال لاءِ ۽ هڪ حصو

پنهنجي قوت ۽ مهمانن جي ضيافت جي نالي ڪندا هئا. هن درويشائي انتظام سان پندرهن سال جي عمر کان چاليهه سال تائين بسر ڪيائون ۽ گوشتي نشيني جي آرزوءَ کي دل ۾ پرورش ڪندا هئا. انهيءَ ڪشمڪش ۾ جڏهن سندن عمر چاليهه سال ٿي وئي ته اڪيلائيءَ ۾ رهڻ جو نشو اڀريو. خدا طلبي ۽ حق شناسيءَ جو جوش آيو ۽ ان سندن دل کي شوق جو قوهارو بنائي ڇڏيو جيڪي ڪجهه گذر اوقات جي واسطي هئڻ اهو سڀ ڪجهه بي اختيار ٿي عام محتاجن ۾ لٽائي ڇڏيائون ۽ پاڻ خاص درويشيءَ جو چوغو پائي مقصد ۽ الاهي معرفت لاءِ هر هڪ دل ۽ هر هڪ دروازي تان گڏائي ڪرڻ لڳا. هڪ مدت تائين انهيءَ طريقي تي عمر گذاريائون پوءِ آخرڪار هجري سن نو سوءِ ايكاسي ۾ خضر سیرت مرشد جي بابرڪت صحبت سان ڪنهن طرح اضطراب جو جوش تسڪين ۽ تمڪين سان دل ۾ ٿڌو ٿين. ساگر تلاءَ جي ڪناري هڪ پراڻي مسجد هئي ان جي مرمت ڪرائي قبر وانگر هڪ ننڍو حجرو ان جي ڀت تي پويان ٺاهيائون. هي حجرو آباديءَ کان هڪ ڪوهه پري آهي. انهيءَ تاريخ کان هجري سن هڪ هزار ٻاويهه تائين ايزدي عنايت سان حجري مذكور ۾ استقامت سان اڪيلا ويٺا رهيا. ۽ آخرڪار فقر ۽ بينواڻيءَ جي باري ۾ جنهن جا پاڻ متلاشي هئا اهو درجو سندن استعداد جي موافق حاصل ٿيو. هاڻي سندن زبان حال تي لپس في حبيتي سوي الله جو ترانو ڳائڻ شروع ڪيو. چند سالن کان سندن آستانو اڪابرڻ جو مرجع بنجي ويو آهي. ليڪن سندن ملازمت حاصل ٿي وڃي عالي شان سلطان ۽ سپهه سالار ۽ امراءِ اعظم جي به اختيار ۽ قبضي قدرت ۾ نه آهي. بلڪ سندن عنايت ۽ ارادت جي متعلق آهي ته اڪيلو وينو رهڻ ۽ ماڻهن سان نه ملڻ جي عادت جيڪا شروع ڪئي اٿن اهائي عادت اڄ تائين اٿن. يعني ملاقات ڪرڻ وارن سان هڪ لمحي لاءِ به ملڻ پاڻ تي جائز نه ٿا سمجهن. ضرورت وقت صرف هڪ فاتحه پڙهڻ جيترو وقت اخلاص سان اچڻ وارن وٽ ويهڻ بلڪ اڪثر بيٺا رهندا آهن ۽ جيڪي ڪجهه ان وقت هٿ ۾ هوندو اٿن پيش ڪري رخصت ڪري ڇڏيندا آهن. زياره تعجب جي ڳالهه آهي ته پاڻ مخلوقات کان الڳ رهڻ کي تنهائي ۽ گمناميءَ جو جز ڄاڻن ٿا. آخرڪار اهوئي شيوو سندن ناموري ۽ شهرت جو باعث ٿيو. ان ۾ شڪ نه آهي ته ظاهري ۽ باطني موجودات جو مبدع اهوئي آهي جيڪو تنور کان طوفان ڪڍڻ وارو

آهي ۽ هميشه تقدير سان تدبير منفعلي رهندي آهي. عَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُ شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ اَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ.

الحمد لله جوازي محافظت، مصاحبت گهرڻ وارن ۽ خدمت ڪرڻ وارن لئين جي لت مار کان سندن وقت جي نگهداشت فرمائيندي آهي ۽ کين صرف ياد حق ڏي متوجہ ۽ مشغول رکندي آهي. سبحان الله سواءِ گوشي نشينيءَ جي سرید ڪرڻ، خانقاه ٺاهڻ، خادم رکڻ، عرس جي هنگامي رونق ڏيڻ ۽ سرود ۽ سماع جي مجلس گرم ڪرڻ وغيره سلسلہ دوست مشائخ جي ڪنهن به طور ۽ طريقي کان سندن آزاد ۽ اڪيلائي پسند طبيعت متيد نه آهي. هنن سڀني حقائق جي بيان جو خلاصو هي آهي ته پاڻ مشيخت جي سينگار بي تعينيءَ جي سادگيءَ جي عيوض فروخت ڪري ميدان فنا جا شهنسوار ۽ رسوم شڪنيءَ جي معرڪي ۾ صف شڪن آهن.

سندن سعيد اولاد ٿي پٽ ۽ پٽ نياڻيون آهن. وڏو شيخ عبدالرحيم آهي جنهن عين جوانيءَ ۾ پيريءَ جا ڪمالات حاصل ڪيا آهن ۽ جيڪو مشائخ ۽ صوفين جي طبقي عليهم الرحمة جا اصطلاحات ۽ روشن فهم سان گڏ استعداد به رکن ٿا، وڃون فرزند عبداللطيف آهي. حسن سيرت ۽ حسن صورت ٻنهي ۾ متوسط آهي ۽ سڀني ۾ ننڍو محمد لطيف آهي. باادب نوجوان آهي ۽ پنهنجي والد بزرگوار جي خدمت باعظمت ۾ قبوليت جو مرتبو حاصل اٿن. ننڍي نياڻي مريم نالو اٿس ۽ راقم جي فرزند برخوردار عبدالاول جي نڪاح ۾ آهي. ان جي پهرئين فرزند جو نالو شيخ ماه رکيو ۽ ٻيو فرزند رمضان المبارڪ هجري سن هڪ هزار ايڪيهه ۾ تولد ٿيو ان کي نالي رکڻ لاءِ شيخ جي خدمت ۾ ويس پاڻ فرمايائون ته نالو تون رکيس مبارڪباد آڏ ڏيندس. حڪم جي تعميل ڪندي مون ان جو نالو ”عيسيٰ“ رکيو. پاڻ مسڪرائي دعا ڏنائون ۽ فرمايائون ته تمام مبارڪ نالو رکيو اٿو ڇو ته ان جي والده جو نالو مريم آهي. پوءِ فرمايائون ته شيخ ماهه اوهانجو آهي ۽ شيخ عيسيٰ منهنجو آهي. هي چئي ٻنهي کي سعادت بخش دعائن سان سربلند فرمايائون. الله ڪري سڀني کي علم ۽ عمر نصيب ٿئي. بحرمت النبي واله الامجاد صلوات الله عليه و عليهم اجمعين الي يوم الرشد.

شيخ عبدالقادر رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ابي محمد ابن ابي احمد ابن ولي هامون بغداديءَ جا فرزند رشيد ۽ سيد جمال جا مريد آهن ولادت جي جاءِ باب اللزج جنهن کي هاڻي بغداد جديد ٿا چون. انهيءَ ۾ ئي قطب الاقطاب سيد محي الدين عبدالقادر جيلانيءَ جي خوابگاهه آهي رحمة الله عليه ۽ پل جي هن طرف واريءَ آباديءَ کي بغداد قديم ٿا چون. ان ۾ امام موسيٰ كاظم جي آسائش گاهه آهي رضي الله عنه ۽ اهل بغداد ان کي برج اوليا چوندا آهن. جنهن ۾ هڪ روايت مطابق چوويهه هزار نالي وارا مشائخ ستل آهن. ان ۾ شڪ نه آهي. جڏهن با حقيقت خداشناس انسان. چنڊ ۽ سج وانگر سالڪ درويشن جا رهنما آهن ته ان با فروغ گروهه جي آسائش گاهه جو نالو برج رکڻ تمام سنو ٿو لڳي. غوثي اگرچہ هن ۾ دلربائي جي طرز ضرور آهي ليڪن نغمو هر آواز نه آهي. هڪ ڏينهن سندن حالات راقم معلوم ڪيا ته فرمايائون ته:

ايزدي مشيئت مطابق مان پنهنجي ولادت واري جاءِ تي اڍائي سالن جو ٿيس ته والد بزرگوار جو سهارو هڻي ويو. ان ڪري چاچي مڪرم منهنجي پرورش ڪئي. نون سالن جي عمر ۾ قرآن حفظ ڪيم. جڏهن يارهين سال جو آغاز ٿيو ته چاچو مڪرم مونکي پاڻ سان گڏ بندرگوده ڏي وٺي ويو. اتان چاچو مڪرم آخري سفر جو سامان ٻڌي هليا ويا. مان جيستائين سورهن سالن جو نه ٿيس ان بندر کان ٻاهر نه نڪتس. هجري سن نو سو چاهڻ ۾ جو اهوئي سال سلطان مظفر ابن محمود جي احمد آباد گجرات ۾ اچڻ جو آهي. مان به هتي آيس ۽ هتي سرڪيچ جي مدرسي ۾ فقيه عرب وٽ علم و ادب جي تحصيل ڪيم. فقيه صاحب دايول نالي سان مشهور آهي. ان کانپوءِ شيخ حسين بغداديءَ جي شاگرديءَ ۾ عقلي علم حاصل ڪيم ان دوران قاضي علاؤالدين عيسيٰ احمد آبادي جي خدمت ۾ علم ڪلام حاصل ڪيم. آخر پنهنجي جملہ تحصيل کي شيخ وجيه الدين علوي شطاري جي خانقاهه ۾ رهي ڪمال جي درجي تي پهچايم. هجري سن نو سو پياسي ۾ جڏهن اڪبر بادشاهه گجرات فتح ڪيو. مون علم حاصل ڪرڻ لاءِ درالسلطنت آگري جو سفر اختيار ڪيو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ شرح تجريد جو قديم حاشيو، تحرير اقليدس محبطين-

تذڪره مولانا اعرج ۽ ٻيا عربي علم - علامي مير فتح الله شيرازي جي درس ۾ حاصل ڪيو. پوءِ هجري سن هڪ هزار هئو. ملڪ الشعرا شيخ فيضي فياضي ابن شيخ مبارڪ مون کي پاڻ سان دڪن وٺي ويو.

راڻو به پنهنجي وطن کان جيڪو دڪن جي عين رستي تي آهي هن سفر ۾ همراه رهيو. جڏهن واپسي تي ته پاڻ اُجين ۾ ملڪ الشعرا سان گڏ رهي پيا هئا ۽ هتي هن شهر جي طالبن کي فيض ڏيڻ شروع ڪيائون. هجري سن هڪ هزار ايڪيه تائين سندن وجود سان فيض جاري آئي اتي ئي نڪاح به ڪيو اٿن. ٻه فرزند ۽ هڪ نياڻي انهيءَ گهر واريءَ مان اٿن. ابو علي فياض ۽ ابا حسن فياض نالا اٿن. وڏو پٽ هجري سن هڪ هزار اڻويهن ۾ روحاني عالم ڏي روانه ٿيا ۽ ٻيو فرزند حال حيات اٿن. الله تعاليٰ جلشانه عمر طبعي نصيب ڪرين.

عربي قصيدن جو هڪ ديوان عربيءَ ۾. هر هڪ فن تي ڪتابن جي حاشيه، عربي عبارت ۾ هڪ رسالو ملڪ الشعراء جي بعض حالات جي بيان ۾ ۽ هڪ رسالو علم جي تعريف ۾ متڪلم ۽ حڪيم جي طرز تي جيڪو شيخ ابوالفضل مبارڪ جي نالي منسوب آهي

سيد احمد افغان^{رحمته الله عليه} جي ياد ۾

پنجاب جي پرڳڻن ۾ هڪ ڳوٺ بجواره آهي. اتي پاڻ گوشتي نشين هئا. شيخ محمد ابن الياس شيون غرغشتيءَ جا فرزند آهن. هر قسم جي فضيلت ۾ پاڻ پنهنجو استعداد پورو ڪيو هئائون. جڏهن سندن والد بزرگوار هجري سن هڪ هزار هڪ ۾ دنيا کي ڇڏي آخرت ڏي روانه ٿيا ته پاڻ جا نشينيءَ جي مسند تي ويٺا. پاڻ پنهنجي آباءِ اجداد جي سلوڪ جي رسمن کي پنهنجو دستور العمل بنايائون. چون ٿا ته پاڻ دانش بينش جو گهڻون حصو پنهنجي والد بزرگوار کان ۽ ڪجهه شيخ الهداد لاهوريءَ جي شاگرديءَ مان حاصل ڪيائون. هجري سن هڪ هزار پنڌرهن ۾ اڪبر بادشاهه هن دنيا کي ڇڏيو ته ان جو پٽ نورالدين جهانگير تاج ۽ تخت جو وارث ٿيو جنهن جي نالي تي هي ڪتاب رکيو ويو آهي. انهيءَ دوران شهنشاه نورالدين جي پٽ سلطان خسرو کي چند

اميرن جيڪي عقل ۾ جوان مگر قوت ۾ گهٽ هئا. دارالسلطنت مان ڪڍي لاهور ڏي وٺي ويا. پويان هوشيار فرمانروا به تعاقب ڪندو وڃي پهتو ته جيئن نصيحت ڪري هنن کي ٻي راهه رويءَ کان باز رکي ۽ ادب ۽ فرمانبرداريءَ جي رستي تي آڻي مگر سلطان خسرو حقوق جو ڪو لحاظ نه ڪيو ۽ جنگ شروع ڪيائين ۽ ان جي نتيجي ۾ شڪست کاڌائين مطلب ته هن فتني انگيز سال ۾ بادشاهي دربار ۾ مختلف قسم جون ڳالهيون هلڻ لڳيون ڪنهن چيو ته هن وقت ڪي درويش صورت انسان اهڙا آهن جن وٽ فرمانبردار معتقدن جي فوج آهي انهن مان انهيءَ جماعت جو سرواڻ سيد احمد افغان آهي. جيڪو بجواره جي افغان قوم جي اندر جنگ و شورش جو سبب ٿي سگهي ٿو ۽ سڄي جماعت سندن فرمانبردار آهي. ان تي فرمان صادر ٿيو ته سيد احمد افغان کي دربار ۾ حاضر ڪيو وڃي. جڏهن پاڻ شاهي حضور ۾ پهتا ته شاهي آداب بجا نه آندائون. بادشاهه فرمايو ته هن ديواني ڪي ڪجهه ڏينهن قلعي گواليار ۾ محفوظ رکو. ٽن سالن تائين پاڻ ان عاليشان قيدخاني ۾ ڪشاده پيشانيءَ سان خدا سان مشغول رهيا ۽ ولايت جي متعلق گهڻيون فتوحات ۽ دشمن نفس تي ڪاميابي حاصل ڪئي. اتفاقاً هجري سن هڪ هزار اڻويهين ۾ خان جهان جنهن جو پراڻو نالو پير خان ولد دولت خان لوڌي آهي. صوبي خاندیس ۽ دکن جو حاڪم مقرر ٿيا. ۽ کين لشڪر ڪشيءَ جي ذميداري ڏني وئي. جڏهن خان جهان گواليار جي قلعي جي هيٺان پهتا ته بادشاهه کي لکي موڪليائون ته هن يورش ۾ سيد احمد منهنجي حوالي ڪيو وڃي. هيءَ گذارش قبول پئي. ان ڪري پاڻ خان جهان سان گڏ خاندیس ويا ۽ ڪجهه ڏينهن برهانپور ۾ رهيا. آخرڪار دارالسلطنت جي فرمان تي خان جهان کي برهانپور کان آگري اچڻو پيو پاڻ به ان سان گڏ هئا. جڏهن تاريخ چويهه شعبان هجري سن هڪ هزار ويهه ۾ پاڻ پنهنجي قدم جي برڪت سان مندو (مانڊوءَ) کي سرفراز فرمايائون ته راقم به سندن ملاقات مان بهرياب ٿيو هو. جڏهن راز جون ڳالهيون ٿيڻ لڳيون ته پاڻ هن طرح فرمايائون ته:

”هڪ ڏينهن خان جهان ولد دولت خان لوڌي احمد

جي گهر آيو ۽ شيخ علاؤالدين سمنانيءَ جي چهل

مجلس ان جي هٿ ۾ هئي. هن ڪتاب ۾ شيخ

محي الدين عربيء جي روايت لکيل هئي ته مون
پنهنجي رب کي ڏٺو ته ڪرسيءَ تي ويٺو آهي
(مون کي ڏسي) منهنجي سامهون اُٿي بيٺو ۽ مون
کي وهاريائين ۽ چيائين ته تون منهنجو رب آهين ۽
مان تنهنجو بندو آهيان.

هي تاويل بيان ڪرڻ کانپوءِ فرمايائون ته:

مون مڪاشفہ ابن عربيءَ جي عبارت شيخ عيسيٰ
جي خدمت ۾ موڪلي هئي. شيخ عيسيٰ به پنهنجو
مافي ضمير ڪيترين تاويلن سان مون کي لکي
موڪليو. جيئن ته انهن تاويلات جي نا مقبوليت جو
حرف منهنجي زبان مان نڪتو ۽ هي حال شيخ
عيسيٰ کي معلوم ٿيو ته انهن پنهنجو لکيو واپس
طلب ڪيو ۽ طلب جي پيغام سان گڏ ان کي ڦاڙي
چڏڻ جو به التماس ڪري ناراضگي ظاهر فرمائي.
ليڪن ڪافي تلاش ڪرڻ جي اها لکت نه ملي
سگهي ۽ نه ڦاڙي سگهيس. هينئر اهو لکيو مون
وت آهي. جيڪڏهن توهان چئو ته گهرايان.

مون جواب ڏنو ته توهان کي اختيار آهي. مطلب ته مسيح القلوب جو
لکيو مون پڙهيو. هن ۾ شڪ ناهي ته مسيح القلوب جي جامع دل وحدت
الوجود جي فروغ سان نور آهي جنهن جي ڪمال جو شاهد هي لکيو آهي. هن
لکت جي پڙهڻ سان حسن اعتقاد جي بنياد ۾ ڇڻ ته استحڪام جي مضبوطي
ٿي وئي. ۽ جيڪي اعتراض تاويل ڪيل ظاهري روايت تي شريعت ۽ طريقت
جي حوالي سان وارد ٿين پيا. انهن اعتراضن کي نقلي ۽ عقلي دليلن ۽ ڪشفي
۽ يقيني برهانن سان دفع ڪرڻ سان ابن عربيءَ جي ڪشف جي صحت تي هڪ
حجت ۽ هڪ لکيل دليل هٿ ۾ آيو:-

”سڀني قسمن جا حمد ان الله جلشانه کي جڳائڻ جنهن اسان کي هيءُ
هدايت ڪئي اگر الله اسان کي هدايت نه ڏي ها ته اسين هدايت حاصل ڪرڻ وارا
نه هجن ها. واضع هجي ته سيد احمد جي توجيه مان هي معلوم ٿو ٿئي ته هن

متشابه قول جو چوڻ وارو اهڙو شخص آهي جيڪو سلوڪ جي راه ۾ مبتدي آهي. تزڪيه نفس کان فارغ آهي. تصفيه قلب سان متصف آهي ۽ جنهن روح جي جلا ۽ اسرار جي لڪائڻ جو ڪم شروع ڪيو آهي ۽ اسانجي مسيح القلوب جي تاويل هي چئي ٿي ته جنهن شخص کان هيءَ عبارت صادر ٿي آهي اهو شخص ڪامل آهي ۽ ڪمال جي درجي تي پهتل آهي. فنا ۾ ڪمال جي درجي تي پهتل آهي امڪاني لوازمات کي ڇڏي بقا جي اندر ڪمال جي درجي تي پهتل آهي حقيقت ربوبيت سان جمع جي مقام تي ۽ تهذيب اخلاق ۾ به ڪمال جي درجي تي پهتل آهي اخلاق رحمن سان جيڪو عرش تي آهي جيڪو اصحاب متشابها جي خلوت ۾ تاويل جي جوانمرديءَ سان ڪلام جي لذت حاصل ڪرڻ وارو آهي. ان تي اهو نڪتو مخفي نه آهي. جيڪو هن تعين ۽ تفریق ۾ آهي. ۽ اهو اهو آهي متشابه ڪلام چاهي موڪلڻ واري الله تعاليٰ جل شانہ جي طرف کان مرسل اليه بندي تي نازل ٿيو هجي يا مرسل اليه بندي کان صحابه رضه تائين پهتو هجي يا صحابه کان تابعين کي پهتو هجي. تابعين کان اسانجي مشائخن کي ۽ مشائخن کان اسان کي پهتو هجي مطلب ته متشابه ڪلام هڪ آئينو آهي جنهن جي اندر درجات جون حقيقتون ڪلام جي مفهومن جي ذريعي منعڪس ٿين ٿيون. ۽ متشابه ڪلام هڪ ڪسوٽي آهي جنهن سان طبع آزمائي ڪرڻ وارن جي انتهائي پرواز جو مقدار. ڪلام جي معنيٰ جي رو سان ظاهر ٿي ٿو پوي. متشابه ڪلام اهو مطلب نه آهي جيڪو اهڙي ڪلام سان تڪلم ڪرڻ سان ارادو ڪيو ٿو وڃي ڇو ته متشابه ڪلام جو مطلب الله تعاليٰ جل شانہ کان سواءِ ڪير نه ٿو ڄاڻي. ان جو دليل خود الله تعاليٰ جل شانہ جو ارشاد آيات متشابها جي باري ۾ آهي لايعلم تاويل الله پوءِ انهن پنهنجن تاويلن مان جو ڪجهه ظاهر ٿيو. اهو مٿي ذڪر ڪيل پنهنجن اصحابن جي درجات جي حقيقت آهي. الله تعاليٰ هنن پنهنجن کي سلامت رکي ۽ هن ڳالهه کي سمجهيو به اهو شخص آهي جيڪو مصنف آهي. جنهن انصاف ڪيو. الله تعاليٰ ان تي رحم فرمائي.

واضح هجي ته مسيح القلوب جي خط جو نقل انڪري هن ڪتاب ۾ شامل نه ڪيو ويو جو هيءَ ماجرا سيد احمد جي خدمت ۾ آخر صحبت جي وقت پيش آئي هئي ۽ رات گهڻي گذري وڃڻ جي ڪري مجلس برخواست ٿي وئي.

تڪليف ڏيڻ جو خيال به هو. حالانڪ نقل ڪري وٺڻ ممڪن هو. ليڪن ٻيهر مجلس ٿيڻ جو به گمان هو. ليڪن مسافر عزيز جو ڪوچ صبح ئي ساڻ ٿي ويو. ان ڪري هي انديشو جيڪو دل ۾ هو پورو ٿي نه سگهيو. ڪافي عرصي تائين هيءَ دورانديشي دل ۾ کٽڪندي رهي (1) مسيح القلوب جي خط جو نقل نه وٺڻ جي پشيماني (2) ان خط تي سيد احمد جو اعتراض. الحمد لله جو غيبي صفائي ۽ ارادت جي برڪت سان مٿيون مسئلو سلوڪ جي رستي سان دور ٿيو. بلڪ هن تجربي جي ڪري هي هوش پهريائين کان به وڌيڪ ٿيو ته جيڪو شخص زماني حال جو قدر نه ڄاڻي شڪ ۾ رهي ڪري نيڪ ڪم ڪرڻ کي زماني مستقبل تي ڇڏي ڏئي ۽ اڄ جو ڪم سڀاڻي تي ڇڏي اهو جلد عظيم نقصان جي پشيماني حاصل ڪندو. باقي عمر ان کي نايابيءَ جي حسرت ۾ گذارڻي پوندي ۽ ان وقت سيف قاطع جو زخم ڪاٽي مرهم نه ملڻ جي سبب آرزوءَ ۾ هميشه گرفتار رهندو ۽ وقتاً فوقتاً هميشه آگاهي ملڻ تي هيءَ هدايت ٿي ته جنهن جي قول ۽ فعل جو مضمون توکي ناگوار گذري ان کي نڪتہ چيني ۽ اعتراض جو ذريعو نه بنايو ۽ عقيدت جي بازار ۾ جو فروش ڪڍڪ نما نه بنجي ڇو ته مايدب علي الارض سڀ الاهي تقدير جي قدرت ۾ آهن. ڪنهن به چرپر ۾ خود ڪو اختيار نه ٿا رکن خاص ڪري انسان ذات جيڪو ڪمال اسما جو مظهر آهي ۽ پوءِ جيڪي بزرگوار اصحاب ايزدي اخلاق سان تهذيب يافتہ آهن انهن جي حالات ۽ افعال کي الاهي شان ۽ الاهي اوامر سمجهي دل ۾ زوگردانيءَ جو خيال نه اچڻ ڏجي ڇو ته باحقيقت خداشناسن جا اقوال ۽ افعال مخاطبين جي مختلف ادراڪات ۽ استعداديت جي لحاظ ڪري گهڻن لاءِ نقصانڪار ۽ گهڻن لاءِ فائديمند ٿا ٿين. هنن جو مثال قرآن مجيد جهڙو آهي جنهن جا مخصوص حڪم ڪن لاءِ نفعو ڏيندڙ ۽ ڪن لاءِ نقصانڪار آهن. يضل به ڪثيراً ويهڊي به ڪثيراً. پوءِ هن جاءِ تي دوربينيءَ جو ڪم ورتو وڃي ته جيئن معلوم ٿي وڃي ته جيتري قدر قرآن جي ورقن ۾ وعدن ۽ وعيد جون آيتون اڄ موجود آهن هي سڀ خاتم النبوي عليه السلام تي جبريل عليه السلام جي ذريعي پروردگار جل اسمہ جون موڪليل آهن. هاڻي انصاف جي گريبان ۾ سرجهڪائي ڏسجي ته هنن لکيل قرآنن جا دشمن مڃڻ، ان جي ساڙڻ ۽ ڌوڻ سان دل ۾ ڪيتري قدر ڪفر ۽ گمراهي جو نتيجو پيدا ڪندو. ۽ هي

سمجھڻ گهرجي ته هر هڪ شخص جي حالات جون حقيقتون ان جي صور علميه جي موافق هونديون آهن انڪري ماڻهن جي اقوال ۽ افعال جي عيب جوڻي ڪئي ويندي آهي. پوءِ ظاهر آهي ته هن سان ڪيتري قدر گمراهي ۽ دل جي ڪاراڻ پيدا ٿيندي ۽ ان جو نتيجو ڇا ٿيندو ڇو ته نبوت جي صاحبن جي آيات ۽ معجزات جو نزول. ظاهري ۽ باطني پنهنين طرح جي وحي سان ٿيو آهي ۽ اصحاب ولايت جي معاملات ۽ مڪاشفات جو ورود صرف باطني وحي سان ٿيندو آهي.

چون ٿا ته سلطان سادات ۽ برهان مشائخ شاه محمد بخاري جنهن جي آخري آگاهه لاهور ۾ آهي. هڪ دفعي شيخ محمد افغان جي ملاقات لاءِ ڳوٺ بجواره ۾ آيا هئا. جڏهن معرفتن جي بيانن جو هنگامو گرم ٿيو ته هڪ تقريب مان هن قسم جي ڳالهه نڪتي ته باوجود شرف سيادت حاصل ڪرڻ جي پاڻ کي قوم غرغشتي مان ظاهر ڪرڻ ڪهڙي مطلب لاءِ آهي ۽ اهو به پڇيو ويو ته هيءُ خبر هن طرف جي آهي يا هن طرف جي. جواب ڏنائون ته فقير دو طرفيءَ جي بجاءِ هڪ طرف آهي سڀ معاملن حق جي طرفان سمجهي يڪجهتيءَ جي ڳالهه ڪندو آهي ۽ اڄ کانپوءِ جيڪو فرزند پيدا ٿئي ان جو نالو سيد احمد رکيو وڃي اهوئي سبب آهي جو هي خدا پرست برزگوار انهيءَ لقب سان مخصوص آهن. سندن حالات جي متعلق مختصر بيان هي آهي ته پاڻ وحدت والوجود جي باغ جي فضا سان عقيدو رکندا آهن سندن سلوڪ جو طريقو شيخ علاو الدين سمنائيءَ جي پيروي آهي ۽ پاڻ کي اويسيه سلسلي ۾ شمار ڪندا آهن.

سيد ابراهيم نوري رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن اڳوڻو نالو شيخو آهي ولادت جي جاءِ غياث پور جيڪو ڪيهانه ڪري مشهور آهي. حويلي حصار سان تعلق اٿن. هجري سن هڪ هزار سورهن ۾ ربيع الثانيءَ جي مهيني ۾ هڪ ڏينهن راقم سندن گهر وڃي سندن حالات معلوم ڪيا هئا ته فرمايائون ته:

”ابراهيم جي ٻارهن سالن جي عمر هئي جو مڪتب ۾ ڪلام ربانيءَ جي تصحيح ڪندو هو. اوچتو سياحت جي، شورش ۽ الاهي طلب دل ۾ پيدا ٿي.

لهذا وطن کي ڇڏي ديوان وانگر نڪري پيس. دهليءَ پهچي بهاءُ الاولياءَ بخاري جي صوفين جي هڪ جماعت سان لاهور هليو ويس. اتي مولانا اسحق جي درس ۾ فقه سکيس. هتان ملتان ويس شيخ كبير بخاريءَ جي خدمت ۾ ارادت جي رسم بجا آئي وري دهليءَ هليو ويس ۽ حضرت غوث الاولياءَ جي ملازمت سان مشرف ياب ٿيس. حضرت غوث الاولياءَ مونکي شيخ مبارڪ دانشمند جي حوالي ڪيو جو سندن وڏو خليفو هو. شيخ مبارڪ جي نزديڪ جواهر خمسہ پڙهي طريقت جا ڪمالات حاصل ڪيم. پوءِ حجاز مقدس جي ارادي سان لاهور ملتان ايران توران ۽ شيراز کان ٿيندو لار جي رستي بغداد پهتس اتي سيد زين العابدين امام ۽ متولي روضه محي الملته غوث العرفه جيلانيءَ جي ديدار سان گهڻو فيض حاصل ڪيم. هتان کان مرسل ۾ پهچي حضرت يونس عليه السلام جي روضي جي زيارت ڪيم ۽ شام ۾ جنتہ النسله ۾ شيخ حسن چشتيءَ جي ديدار سان باطني فروغ حاصل ڪيم. مدين ۾ حضرت شعيب عليه السلام جي روضي جي زيارت ڪري تخت رب العالمين ڏي نڪري ويس. هتان قدس خليل ڏي وڃي مسجد اقصيٰ ۾ نماز پڙهيم. ان کانپوءِ زمين جي سڀني حصن جي سياحت ڪندو اسڪندريه جي رستي کان مصر ۾ وڃي پهتس. هتي ڪجهه ڏينهن رئيس المحدثين شيخ محمد بڪري جي ملازمت سان حديث ۽ تفسير جو استفادو ڪيم پوءِ مصر کان درياءُ شور ۾ قدم رکيم. رستي ۾ شيخ ابولحسن شاذلي جي خاک پاڪ جي زيارت ڪيم ان کانپوءِ درياءُ شيرين کان عبور ڪري مدينه مڪرمه ۾ حضور جي آستاني جي خاک تي پيشاني رکيم پوءِ هتان قافلي سان گڏ مڪه معظمه ڏي روانو ٿي حج جا ارڪان ادا ڪيم. شيخ علي متقيءَ جي ملازمت سان هتي مشرف ٿيس. جيئن ته ڪوه نور ۾ ٻارهن سال اڪيلائيءَ ۾ رهيو هئس لهندا شيخ جلد ئي خلافت جو خرقو پارايو ۽ ابراهيم نوري خطاب مليو. ان کانپوءِ جده جي رستي کان جهاز ۾ سوار ٿي وڃي باب مندب جي جزيره ۾ لٿس. يمن ڏسڻ جو شوق ٿيو. ته ان سرزمين جو به سير ڪري عدن جي جهاز ۾ سوار ٿي ايڪيهن ڏينهن ۾ ديوبندر وڃي پهتس ڪجهه ڏينهن سورت جو سير ڪيم. ان سير جي اندر شيخ جمال نوري ۽ سيد حبيب جي ملازمت ۾ جونہ ڳڙهه ۾ فيض حاصل ڪيم. ڳوٺ لائيءَ ۾ هڪ بزرگ سيد جي قبر تي فاتح پڙهي سلطان خواجہ احمد دانشمند سان به ملاقات

ڪير جيڪو سيد گيسودراز جو بالواسطه خليفه اعظم آهي. هتي غيبي اشارو ٿيو ته ان جي تلقين سان گهڻو فائدو حاصل ڪيم. پوءِ ڊونگرپور جي رستي سان بانسواره کان ٿيندو منڊسور کي ڏنر ۽ هجري سن نو سو اٺهتر ۾ اڃين مالوه ۾ اچي ويس ۽ هتي پوري وڃائي قيام ڪيم. ان کانپوءِ ٽي دفعا هتان کان پنهنجي قديمي وطن ڏي قدم وڌايو اتر. هڪ دفعو والدين جي قدم بوسيءَ لاءِ ٻيو دفعو ماءُ جي رحلت وقت فاتح لاءِ. ٽيون دفعو والد بزرگوار جي وفات کانپوءِ هنن ٽن سفرن کان علاوه ڪڏهن به پنهنجي خلوت خاني کان نڪري ڪنهن به شخص جي گهر نه ويو آهيان.

الله تعاليٰ جلشانه جو شڪر آهي ته دل ۽ پير ٻئي شڪسته آهن ۽ معاش جي سلسلي ۾ صوبي جي حاڪم جي طرف کان ڪابه شيءِ قبول نه ڪري روزيءَ جي طرف کان پوري عمر آسانيءَ سان پوري ڪئي. سندن دلاوروز ڳالهيون مان هيءَ به آهي ته خداوند اڳي ڏي يا قبيلي (اباڻن ڏي) قدم کڻي وڃڻ جي توفيق عطا فرمائ ۽ ان کان سواءِ ٻي جاءِ ڏي وڃڻ کان بندي جا پير لنگهڙا ڪر. پاڻ نسب ۾ سيد شاه اجمل ساماني ترميذي کي پهچن ٿا ۽ اها ڳالهه تحقيق آهي ته سيد شاه سادات ترميذ وارن مان آهن سندن بزرگوار آباءُ و اجداد جا نسب ۽ حالات جي تفصيل تاريخ اشروشي ۾ لکيل آهي. خدا عمر دراز ڪري.

شيخ عبداللطيف رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ نور محمد احمد آباديءَ جا پٽ آهن جڏهن پنجن ڇهن سالن جي عمر هئي ان وقت حضرت غوث الاوليا جن شيخ نور محمد کي خدمت جي لاءِ پنهنجي فرزند شيخ ضياءُ الله جي پرورش لاءِ شهر نهروال موڪليو هو. چون ٿا ته شيخ عبداللطيف جي ولادت فقر ۽ فاقو جي زماني ۾ ٿي هئي. جڏهن سندن هوش جو زمانو آيو ته اها ٻاراڻپ جي زماني ۾ فقر ۽ فاقو جي اندر حاصل ڪيل پرورش سندن سلوڪ جي لاءِ ڪم آئي. ۽ انهيءَ سندن پيرن ۾ ثابت قدمي پيدا ڪئي. شب وروز جي گردش ۽ نفس جون شرارتون به پنهنجي فريب سان سندن استقامت پسند پيرن جي لاءِ رستي جي رڪاوٽ جو باعث نه ٿيون. هوش ۽ درويشي اختيار ڪرڻ جي وقت کان هجري سن هڪ هزار ارڙهن تائين

جو سندن عمر چوھٺ سالن تائين پھتي آهي. پنهنجي حجري کان معاش جي تلاش لاءِ هڪ قدم به ٻاهر نه نڪتي آهي ۽ نه وري ان علائقي جي والي يا سمير کان معاش لاءِ ڪو روپيه به قبول ڪيو اٿن. چون ٿا ته سندن عيال ۽ اولاد جي روزانه ضرورتن لاءِ جيسين شيخ ضياءُ الله مسند حيات تي جلوو فرما هئا. تيستائين سندن سپرد هئي يعني دارالسلطنت آگري کان دارالسلام احمد آباد پهچندي هئي. ان کانپوءِ جي چند سالن جو حال معلوم نه آهي.

شيخ داود شطاري بيان ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن شيخ عبداللطيف فرمايو جيئن ته قوت پهچائڻ جي رستي ۾ ظاهري بي سببي جي اندر لاهيون چاڙهيون گهڻيو آهن. ان ڪري ڪجهه ڏينهن تائين آزمائش آئي ليڪن مون بدستور پنهنجي همت جا پير صبر جي دامن ۾ قابو جهليا. ليڪن متعلقين تي رحم ايندو هو. هڪ رات خواب ۾ حضرت غوث الاوليا فرمايو ته عبداللطيف فلاڻي طاق ۾ هڪ سڪي جهڙي شيءِ آهي اها ڪڍ. جڏهن صبح جي عبادت ۽ وظيفن کان فارغ ٿي ان طاق کي وڃي ڏنائين هڪ درم مليو. جنهن سان ٻن ٽن ڏينهن جو گذر اوقات ٿيو ليڪن ان کانپوءِ ڪاتنگي نه ٿي. پوءِ معلوم ٿيو ته روزي آسمان ۾ آهي. روءِ زمين تي ڪو به جنبش ڪرڻ وارو اهڙو ڪونهي جنهن جي روزي پروردگار جي جامع الكمالات ذات تي ان جي فضل تي ۽ ان جي وعدي جي موجب نه هجي. اهو هر جنبش ڪندڙ کي ڄاڻي ٿو ته ڪٿي پيدا ٿيو آهي ۽ ڪٿي آرام ٿو ڪري جڏهن مري ٿو ته ڪٿي ٿو مري غرض هر حال ۾ پنهنجي مخلوق کان واقف آهي.

شيخ عبدالستار رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ علم ۽ عمر کان برخوردار رباني دانش جا حاڪم - پسندیده افعال ۽ مسيح القلوب جا وڏا فرزند آهن. امر ايجاديءَ جي رهنمائي سان عالم جوانيءَ ۾ ئي ترڪ ۽ توبه جي توفيق هئڻ. سندن سلوڪ جو طريقو خدا طلب رياضت مند جي لاءِ دستور العمل ٿيو آهي. سندن ننڍو پاءُ شيخ فتح محمد آهي. فتح الله عليه ابواب ڪل خير ڪما فتح علي اولياءُ بر خورداري ڪاميابي ادراڪ ۽ فراست جا آثار ۽ احڪام انجي پيشاني مان گهڻو نمايان آهن. مصرع: باد عمرش عمر شيخ المرسلين-

هڪ شخص صوفي ڪرد علي عرب. مسيح الاول) جي برگزيده درويشن مان آهي. هڪ ڏينهن ٻڌائي پيو ته هڪ عرصي تائين شيخ عبدالستار رياضت جي غرض سان ڪاٺ پيڻ بند ڪري ڇڏيو هو. جڏهن اها خبر سندن والد کي پهتي ته هڪ پيالو شوربي جو ڏئي مون کي ان ڏانهن موڪليائون ۽ **وَمَا جَعَلْنَا هُمْ جَسَدًا لَّا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ** جي مضمون سان متنب ڪيائون ۽ مسنون رياضت جي لاءِ پيغام فرمايائون. جيڪو افراط ۽ تفريط جي وچ ۾ هجي. لاچار ٿي پاڻ هي ارشاد قبول ڪيائون ۽ **تورو تورو** ڪاٺ شروع ڪيائون ته جيئن جسم جي مشق به قائم رهي. جيڪا خاص سندن نيت هئي. پاڻ ظاهري علوم ۽ معنوي معارف جي اڪثر تحصيل ته پنهنجي والد بزرگوار جي خدمت مان ڪيائون ۽ رياضي جا ڪجهه فن ميرزا شڪرالله شيرازيءَ جي شاگردي ۾ حاصل ڪيائون. جڏهن ميرزا شڪرالله ملڪ فارس کان هندوستان آيا هئا ته چند سال برهانپور ۾ علم ڏيڻ ۽ علم حاصل ڪرڻ جي انجمن گرم ڪئي هئائون. عبدالرحيم خان خانان انهن ڏينهن ۾ صوبي دکن جا حاڪم ۽ چئني فضيلتن جا مالڪ هئا. هوڏانهن وري مسيح الاولياءَ ولایت. معرفت جا والي ۽ اجاين رسمن کي مٽائڻ وارا موجود هئا. هنن پنهنين اصحابن جي محبت ۽ همسائيءَ جي شوق ميرزا کي برهانپور جي قيام تي مجبور ڪيو. هجري سن هڪ هزار ويهه ۾ سپهه سالار جي هر رڪاب دارالسلطنت آگري ڏي هليا ويا ۽ هتي فرمانروا جي ملازمت ۾ پهچي ان جي اقبال جو درجو ترقي ڪري ويو. خدا ڪري عمر دراز ڪرين.

شيخ فيض الله نارنوليءَ رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ جيستائين ترڪ ۽ تجرید اختيار نه ڪئي هئائون. تيستائين پاڻ محنت مزدوري ڪري گذر اوقات ڪندا هئا. هڪ دفعي توفيق کين شيخ نظام نارنولي چشتيءَ جي دربار ۾ وٺي وئي. هتي پاڻ مرید ٿي درويشيءَ ۾ سرگرم ٿي ويا ۽ پير جي روشن تلقين جي مدد سان پنهنجي اباڻي پيشي کي ترڪ ڪري خرقو پاتائون. اوچتو هڪ پيشه ور جي حسن سان دل لڳي وئڻ ۽ وڌندي وڌندي آخرڪار ان جي سوداع ۾ بي خودي، گرفتاري ۽ عاشقيءَ جي نوبت هن

حد تائين پهتي جو ننگ ۽ ناموس جو خيال به ڇڏي. ان پيشه ور جو طبلو ۽ سارنگي ڪنڌ تي کڻي ان سان گڏ هلڻ لڳا. انهيءَ صورت ۾ پاڻ هڪ ڏينهن پير بزرگوار جي خدمت ۾ به پهتا. جيئن ته عشق جي شورش ۾ محو ۽ حسن جي تلاطم ۾ مضطرب هئا مجلس جي ڪيفيت به معلوم ٿين ۽ هي به نه سمجهائون ته مان ڪير آهيان. ڪٿي آيو آهيان. ڪنهن سان گڏ آهيان. ڪنهن جي سامهون بيٺو آهيان. منهنجو ڪهڙو طريقو هو ۽ هاڻي ڇا حال آهي. پير بزرگوار هيءَ محويت ڏسي حيران ٿيا ۽ فرمايائون ته فيض الله تون پري هليو وئين ۽ دير ڪري ڇڏيئي. واپس اچ. اسانجي ياد توکي هاڻي تنهنجي مٿان نه رهڻ ڏيندي. هي دل آويز گفتار ٻڌي معنوي دلدار جي قدمن تي مٿو رکيائون ۽ ڪافي دير تائين خودي مان گذرندا رهيا. جڏهن هوش آين ته سر ڪڍي ارشاد پير جي حڪم تي گرويده ٿي ويا ۽ سلوڪ جو قدم بزرگن جي رستي تي استحڪام سان رکي فريبي نفس جي لڙائي ۽ هوس سان پريل جسم کي درست ڪرڻ ۾ لڳي ويا. رهنما پير هنن لفظن سان کين دلاسو ڏنو ته جنهن گروه جي معشوق سان تنهنجي دل لڳي وئي هئي. هاڻي اهو گروه هميشه تنهنجو مطيع فرمان رهندو. چنانچه اڄ تائين جو هجري سن هڪ هزار کان به ڪجهه مٿي آهي. گروه مذڪور سندن پرستاريءَ ۾ مال ۽ متاع خرچ ڪري سندن خوشنوديءَ جو طالب رهندو آهي. خدا وڏي عمر ڪرين.

شيخ نعمت الله شيخپوري رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ وحيدالعصر شيخ فريد گنجشڪر جي نسل مان آهن. قرآن مجيد جا حافظ ارباب توحيد ۾ منتخب ۽ ظاهري و باطني مسلڪن جا واقف ڪار آهن. جوانيءَ جي آغاز ۾ حرمين شريفين جي زيارت جو شوق سندن آئينه نما صاف طبيعت ۾ پيدا ٿيو ته والدين جي اجازت سان توڪل ۽ تسليم کي مضبوط ڪري درياھ جي رستي روانه ٿيا. ۽ طواف حرمين زادهما الله شرفا جي سعادت حاصل ڪري قبول ۽ اقبال ٻئي حاصل ڪري چند سالن کانپوءِ جزيره داپول جي جهاز ۾ سوار ٿي هند ڏي واپس موٽي آيا. مٿي ڄاڻايل بندر ۾ مسيح الاولياءَ جو خليفو شيخ محمد نالي ان علائقي جي ماڻهن جي رهنمائي لاءِ موجود هو. ان

جي ديدار سان اڪين کي ٽڏو ڪيائون. جڏهن مرشد جي اوصاف جو ذڪر شيخ محمد خليفي جي اثرائتي تقرير سان ٻڌائون ته انهن جي ملازمت ۽ قدم بوسيءَ جي سعادت حاصل ڪرڻ جو وولو پيدا ٿين. بي اختيار خانقاه جي صاحب کان برهانپور جي سفر جي اجازت گهريائون جتي مسيح الاوليا جو هدايت خانو هو. مقبر انهيءَ خيال سان مسافر وٽ چند ڏينهن لاءِ ڪجهه هٿ گهرجي ڪجهه نقد پيش ڪئي ليڪن سندن همٿ ان کي قبول نه ڪيو ۽ چيو ته توهان مون کي درويشيءَ جي باسعادت گهر ڏي رهنمائي فرمائي آهي. جتي سڀ کان پسندیده شيد فقر ۽ نيستي آهي. لهنذا اهوئي بهتر آهي ته توهان مون سان قناعت ۽ توفيق جي نقد عطا ڪيو. هي چند پتر چيلهه سان ٻڌي پنهنجي دل کي صبر خانو نه بنايو. مطلب ته پاڻ نهايت عقيدت مندانہ انداز سان هلي اچي مسيح الاوليا جي خدمت ۾ پهتا ۽ ديدار سان مسرت حاصل ڪيائون. ڪجهه ڏينهن صحبت ۾ رهي اذڪار ۽ اشغال جي مشق، دانش، بينش ۽ ظاهري و باطني صفائيءَ جو سرمايو حاصل ڪري پنهنجي وطن موٽڻ لاءِ اجازت ورتائون. حسب اجازت پير- سامان معرفت جي قافلي سان گڏ پنهنجي وطن آيا. الحمد لله والمنت جو اهڙي آراستگي سان هڪ عمر جي انتظار کانپوءِ والد بزرگوار جي قدم بوسي حاصل ڪري بهرياب ٿيا ۽ انهيءَ قديمي اباڻي گهر ۾ هڪ هجرو تجويز ڪيائون. چون ٿا ته گهڻا سمجهدار ۽ استعداد وارا ماڻهو سندن مريد ٿيا. جيئن ته ماڻهن سندن ذات ۾ آثار گنج شڪري مشاهدو ڪيا انڪري ان علائقي ۾ سڀ ننڍا وڏا سندن ولایت جا گرويده ٿي پيا ۽ فريد ثاني لقب ڏنائون. خدا ڪري مبارڪ هجي.

شيخ صالح حافظ رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ خان محمد ابن تاج جا فرزند ۽ شيخ نورالدين ضياءُ الله ابن حضرت غوث الاولياء جا مريد آهن. ولادت جاناڻپنير گجرات ۾ اٿن. صلح. نگهداشت ۽ برگزیدگي طريقت جي طلب هي خويون سندن خمير ۾ شامل هيون. حفظ قرآن، اوراد، اذڪار، اشعال ۽ مراقبي جي مداومت رکي پنهنجي زندگيءَ جا اوقات زنده رکندا آهن. هميشه رباني ڪلام جي تلاوت ڪندا آهن. جنهن جي ڪري

موسيٰ عليه السلام وانگر ڪليم الاهي جي خلعت پاتل اٿن. روايت آهي ته پاڻ عيسوي ڪلمات جا حافظ ۽ ولايت موسويءَ جا والي ثاني آهن. جڏهن کان پاڻ عاقل بالغ ٿي خدا طلبيءَ ۾ قدم رکيو اٿن تڏهن کان هميشه شريعت جي رستي تي هلندا رهيا آهن. ۽ هميشه استقامت سان توڪل، قناعت ۽ تسليم مدنظر رکي اٿن. چاليهه سالن تائين عالم مجرد جو تماشو ڪيائون. ان کانپوءِ محمود العاقبت شيخ محمود جلال شطاريءَ جي خدمت ۾ رهي مندو (ماندو) ۾ شادي ڪيائون. اولاد ٿيو ۽ خانه داريءَ جو سامان به پهچي ويو. تقريباً پندرهن سالن تائين درالسلطنه آگري ۾ پنهنجي پير جي ملازمت ۾ رهي فقير ۽ درويشيءَ جا اسباب حاصل ڪيائون. جڏهن پير بزرگوار جو وصال ٿيو ته روح پرفتوح کان اجازت وٺي مندو (ماندو) ۾ هليا آيا. هتي اچي سفر جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏيائون ۽ گوشي نشيني اختيار ڪيائون. کين چند اوليا الله کان خلافت جا خرقه مليل آهن انهن مان ٽي حضرت غوث الاوليا جي فرزندن کان مليل اٿن. (1) پنهنجي پير کان (2) شيخ اڪمل الدين برهان کان (3) شيخ اويس کان (4) شيخ محمود جلال کان (5) مسيح القلوب جي خدمت مان. انهن اصحابن کان علاوه ٻين مشائخن جي طرف کان به مقبوليت جو درجو حاصل آهين. هجري سن هڪ هزار ٻاويهه ۾ چاليهن سالن کان زياده عرصو گذاريائون پاڻ راقم گلزار سان سفر ۾ شفيق رفيق ۽ وطن ۾ همسايه مهربان آهن.

سيد احمد قادري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سيد الاولياءِ جيلاني جي نسل مان آهن قدس سرهما پاڻ پنهنجي وقت جا پيشوا ۽ رهنما آهن. ظاهري علم مان بقدر ضرورت جيترو حصو مليو اٿن. شهر تانده ۾ وطن اختيار ڪيو اٿن ۽ هتان وارا سندن فيض پرورش کان روشن ضميري حاصل ڪندا آهن. سندن درويشن جي رهڻ جي خانقاهه عرفان ۽ عبادت جو خزانو آهي، خدا ڪري وڏي عمر ماڻي.

سيد حسن حسيني مندوي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ الله بخش چشتيءَ جا پٽ ۽ سيد علي چشتيءَ جا مريد آهن جيڪو

جهن واسطن سان سيد محمد گيسودراز کي پهچي ٿو. ولادت جي جاءِ مندو (ماندو) هجري سن نو سوانهٺ ۾ پير خان جيڪو اڪبر شاهي امرا اعظم مان آهي پهريائين مالوه کي ۽ پوءِ دارالخلافت مندو (ماندو) کي فتح ڪيو. شهر جا باشندا مغلن جي ڊپ کان پريشان ٿي پڳا انهيءَ شورش ۾ سيد جو والد بزرگوار به پنهنجي فرزندن کان ڪاٿي الڳ وڃي پهتو. ۽ گهڻي ڪوشش جي باوجود هڪ ٻئي کي نه ڳولي سگهيا. ان وقت سندن عمر ڏهه سال هئي. ان کانپوءِ سندن پيڻيوي شيخ فيروز نالي سندن پرورش ڪئي. ان ڪري پاڻ رسمي فضيلتون حاصل نه ڪري سگهيا جڏهن عقل ۽ هوش جو زمانو آيو ته خدا طلبيءَ جو ولولو کين پيدا ٿيو. مريد ٿي ويا مگر سندن پير جلد دنيا مان ڪڍج فرمايو. سندن طلب وڌي ان ڪري جمال اوليا شيخ محمود جلال شطاريءَ جي خدمت ۾ پهتا. طريقت جو علم حاصل ڪيائون جڏهن پنجويهن سالن جا ٿيا ته ماڻهن کان ڪناره ڪشي ڪيائون. شهر کان ٻاهر هجرو ٺاهيائون اڄ ڏينهن تائين اٺاويهه سال ٿيا آهن توڪل تي گذران آهي. امير يا فقير جيڪو به سندن خدمت ۾ ويندو آهي ان کي لسيءَ جو هڪ پيالو پيش ڪندا آهن. انهيءَ مدت ۾ ڪڏهن به دولت مندن جي دروازي تي نه ويا. ڪانيون ۽ گاهه جهنگ مان آڻي وڪڻندا آهن ۽ ان مان پنهنجي عيال جو خرچ ڪندا آهن. سڄو سال روزو رکندا آهن ۽ افطار جي وقت خشڪ مانيءَ سان روزو کوليندا آهن. انهيءَ طرح زندگي بسر ڪري رهيا آهن. گهڻا ئي ولايت جا آثار موجود اٿن.

شيخ بابو ابن جيون ابن بهائي خان پليم رحمته الله عليه جي ياد ۾ پاڻ سيد راجن ابن شاهوءَ جا مريد آهن ۽ شاه عالم بخاري گجراتيءَ جي پوٽن مان آهن. عتيق فروش جا پٽ آهن. برهانپور ۾ ڪجهه ڏينهن انهيءَ پيشي سان زندگي گذاريائون. ان کانپوءِ ايزدي جذبات جي سبب فقيري لباس پاتائون. جوڳين واري رنگ جا ڪپڙا پائيندا هئا. ڪاڻڻ جي ڪابه شيءِ پنهنجي ڪشڪول ۾ بچائي نه رکندا هئا. تعظيم جي لحاظ کان ڪتي سان به جمع ۾ ڳالهائيندا ۽ خطاب ڪندا هئا. ڪائنات جي ذرن سان ادب سان رهندا هئا. هڪ ڏينهن هڪ ماڻهوءَ ساڻن اعتراض ڪيو ته جڏهن توهان ڪتي ۽ ماڻهوءَ

سان جمع ۾ ٿا ڳالهايو ته پوءِ انهن ٻنهي جي مرتبي ۾ توهان وٽ ڪو فرق ڪونهي انهيءَ طريقي سان حفظ مراتب جي رعايت نه رکڻ جي ٻو اچي ٿي. فرمايائون ته جمع جي مقام تي ڪو فرق ڪونهي. حفظ مراتب جي رعايت جيڪا به آهي فرق جي مقام تي آهي ۽ هي اعتراض صرف لفظ جمع تي وارد ٿو ٿئي ۽ جيڪڏهن ٻنهي ڪلامن جي مجموعي تي ۽ ان جي مقصدن تي نظر رکي وڃي ته لامحالہ ڪوبه فرق ڪونهي. حسين نظارن تي کين مزو ايندو هو ۽ ادنيٰ حسن صورت تي سندن دل ٽڪائي تي نه رهندي هئي. عرس ۽ سماع جي هنگامن کان- رقص ۽ جشن جي معرڪي کان ۽ حسينن جي مجلس مان کين گهٽ وڌ ڳالهائي يا زنجيرن ۾ ٻڌي به باز نه رکي سگهيو هو ۽ هميشه سندن صحبت سان دوست خوش وقت رهندا هئا.

زندهه حاجي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ذي عقل مجذوب شيخ معروف دهاروال جا مريد ۽ پايڪ رامراج جا پٽ آهن جيڪو بيجانگر جو راجر هئو. بيجانگر هڪ وڏو شهر آهي دڪن جي آخري حد تي ملڪ سرانديپ سان مليل. جنهن سال ۾ شاهه احمد نگر حسين نظام الملڪ رامراج کي ماري وڌو ۽ ملڪ لٽي ڇڏيو هو ان سال ۾ پاڻ ننڍا ٻار هئا ۽ قيد ۾ وڃي پيا. جڏهن بلوغت جي حد تي پهتا ته بندوڇين ۾ نوڪري ڪيائون. هتي محنت معلوم ٿي ته فقر جي پناهه ۾ اچي ويٺا. دارالملڪ گجراتي جي آستانه بوسيءَ سان شرف حاصل ڪيائون. ڳوٺ وهار مالون ۾ آيا ۽ شيخ معروف سعدالله چشتيءَ جا مريد ٿي ويا. پوءِ پير کان هند جي آرامي بزرگن جي زيارت واسطي اجازت ورتائون ۽ انهيءَ شرف کان مشرف ٿي واپس آيا. هجري سن نو سو ستانوي ۾ پير سان گڏ حجاز جي سفر تي نه وڃي سگهيا. لهنذا پير جي اجازت سان راقم جي همراهي قبول ڪيائين. عجيب مزيدار ماڻهو آهي. پاڻ کي ستن ولایتن جو بادشاهه ٿو سمجهي ۽ ان تي ناز ڪري ٿو. ڪنهن به شخص کي مرتبي ۾ پاڻ کان وڌو تصور نه ٿو ڪري. سڀني کي هيٺاهين نظر سان ڏسندو آهي. دنيا جي وڏن ماڻهن جي سامهون مٿو نٿو جهڪائي. گنتار مان ڪڏهن وحشت ۽ ڪڏهن نشاط پيدا ٿو ٿئي. پريشان گوئيءَ ۾ به نفس الامر جي خبر ملي ٿي. بي نيازيءَ ۾ بناوٽ ناهيس. جڏهن راقم سندن

حالات قلمند ڪري رهيو هو ته پاڻ فرمايائون ته لکڻ جي قابل بزرگن جا حالات هوندا آهن. حالات لکجڻ سان مان بزرگ نه ٿو ٿي سگهان ۽ ڪاغذ تي سوار ٿي شهسوارن جي هر رکاب نه ٿي ويندس.

شيخ عبدالله مجذوب قادري بغدادی رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن اقوال ۽ افعال هوش ۽ ديوانگي جي هٿن ۾ رهندا آهن ۽ سندن دماغ مستي ۽ هوشياريءَ جي آمدورفت جي سراءِ آهي. پاڻ دولت مند زماني ساز ماڻهن کان ڪجهه نقد وني احسان جو بار نه کڻندا هئا. پنهنجي نياز ۽ آرزو جي چهري تان نقاب کڻڻ نه ڏيندا هئا. ڪلام مجيد جي تلاوت ۾ خوشيءَ سان وقت گذاريندا هئا. قرآن جو ترجمو ڪجهه اهڙين عبارت ۾ نظر قرآنيءَ جي نزديڪ آهن ۽ ڪجهه قدر اهڙن اشارن ۾ جيڪي فهم کان بلڪل پري آهن. بيان ٿا ڪن ته شيخ محمد برقع پوش جا مريد آهن. جيڪو سيد محي الدين جيلاني قدس سره جي نسل مان آهي. جڏهن بغداد کان هند جي طرف آيا ته ڪافي مدت سيالڪوٽ ۾ ۽ ڪجهه ڏينهن فتح پور ۾ بسر ڪيائون. هجري سن نو سو پنجاسيءَ ۾ گوث دسور (مندسور) ۾ پهچي رهڻ جو حڪم ٺاهيائون. چون ٿا ته هڪ رات هڪ حسين و جميل عورت انهيءَ ارادي سا سندن گهر جي اڱڻ ۾ پهتي ته شيخ جي خلوت ۾ وڃي هوا ۽ حوس جو پيمانو شهوت جي نشي سان لبريز ڪري. ڇا ٿي ڏسي ته هر طرف ڪي ماڻهو بلڪل ڪنل ۽ ڪي اڌ ڪنل زخمي رتو ڇاڻ ٿيا پيا آهن. مٿي کان پيرن تائين ڏکڻي اڇي ورايس ۽ اڱڻ ۾ هڪ قدم به نه رکي سگهي. وري ٻئي ڏينهن آئيني تان رنگ صاف ڪري پاڪ دل سان خدمت ۾ وٺي ته پاڻ فرمايائون ته ڪالهه رات جيڪو وحشت جو منظر ڏٺي اهو نفس جي وسوسن جو عڪس هئو ۽ اڄ جيڪا ديدار جي حلاوت ۽ آرام حاصل آهي اهو توبه ۽ پشيمانيءَ جي صورت آهي الحمد لله هجري سن هڪ هزار پندرهن تائين سندن وجود سان شهر وارن جي دل سعادت سان آباد آهي.

شيخ چندن رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت لاهور ۾ ٿي. شروع شروع ۾ صابڻ وڪڻندا هئا جڏهن خدا طلبي جي روشني هر روز وڌندي وئي ۽ ان آخرڪار مٿي کان پيرن تائين گهيري ورتن ته پاڻ

صاڻڻ وڪڻڻ کان قطعي هٿ ڪئي درويشي اختيار ڪئي. اوچتو اهڙو اتفاق ٿيو جو ازلي هدايت جي موجب پاڻ وطن مان ڪوچ ڪري شهر بروڊان ۾ هليا آيا. جيڪو بنگال صوبي جو بارونق شهر آهي ۽ شيخ بهرام سقا جي روضي جي برابر هڪ اڱڻ ۾ عبادت لاءِ مقيم ٿي ويٺا. ليڪن هميشه اها آرزو دل ۾ ايندي هئي ته هتي ڪو وڻ هجي ها جنهن جي چانو ۾ سج جي گرميءَ کان بچڻ جو موقعو ملي ها. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ ان زمين ۾ هڪ ٻوٽو ڄائو ۽ اهو چانو وارو وڻ ٿي ويو. پاڻ ان جي پاڙ ۾ هڪ دالان بنايائون پوءِ اهڙي طرح هڪ هڪ درجي جي عمارت بلند ٿيندي وئي چنانچ هائي ويه ڏاڪا آهن جن تي چڙهي مٿي پهچندا آهن پاڻ ان جاءِ تي پنهنجي قبر بنائي اٿن ۽ هر جمعہ جي رات ان ۾ گهڙندا آهن انهيءَ اميد سان ته شايد انهيءَ ئي رات ان ۾ وڃڻو پئي.

مير فروغيءَ جو بيان آهي ته هڪ ڏينهن مان سندن خدمت ۾ پهتس گهڻي تعجب جي اها اها ڳالهه آهي ته ٻئي ڏينهن وڃڻ کان مان پاڻ کي روڪي نه سگهيس ۽ بغير ارادي جي پهچي ويس. ان جاءِ تي مظاهر جميل ۽ شاهدان دلربا جو گذرگاهه آهي، جيڪو ڏسي نظر ۾ گرمي پيدا ٿي. انهيءَ دوران پاڻ فرمايائون ته شروع زماني ۾ جڏهن مون هي گوشو اختيار ڪيو هو ته گهڻن نظر باز بوالهوس ماڻهن کي درويشن جي موجود هئڻ سان هن چمنستان ۾ اچڻ جو بهانو ٿي ويندو هو ۽ مونکي هميشه اهو خطرو رهندو هو ته ڪاٿي ائين نه ٿئي ته اچڻ وڃڻ وارن کان ڪا نامناسب حرڪت ٿي وڃي جيڪا اخروي حساب گاه جي اندر جواب دهِي ۽ گرفتاريءَ جو سبب بڻجي. راويءَ جو بيان آهي ته هيءَ تقرير ٻڌي مون کي سخت پشيماني ٿي. جڏهن منهنجي هيءَ حالت ڏٺائون ته فرمايائو ته مون ڪو اعتراض ڪونه ڪيو آهي. ڏسڻ ڏسڻ جو فرق آهي.

تقريباً چاليهه سال انهيءَ گوشي ۾ توڪل تسليم اطاعت ۽ طهارت سان گذاريائون. ڪنهن شخص کان ڪنهن قسم جو نقد پنهنجي اختيار سان نه ورتائون. ان ڪري ماڻهو نقد ۽ جنس نذر ڪري دلان جي اڱڻ ۾ رکي ويندا هئا ان کي ڪير ڪڍندو هو ته ڪو به پڇندو نه هئو. اگر اتفاق سان کين به ضرورت احتجاج ٿيندو هو ته دلان ڏي ڏسندا هئا ۽ ضرورت جيتري شيءِ ڪڍندا هئا.

شيخ تاج رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ فتح آباد آهي. تقديري ڪرشمي سان پاڻ شهر

ٿانده ۾ وڃي رهيا. سلطان محمود فتح آباديءَ جي نسل مان ۽ سلطان غياث الدين بنگال جاهر عصر آهن. سندن روش سنجيده ۽ پسنديده آهي. زماني جي مشائخن جي بازگشت سندن تلقين ۽ رهنمائي جي طرف ۽ توڪل ۽ ايتار کي اهڙو ته مضبوط ڪيو اٿن جو زمانو ان تي گواهه آهي. مصرع: توڪل بر خدا تاج سرش باد-

شيخ همايون مجذوب بهاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ افغانان سور جي گروهه مان آهن. عمر اسي سال کان به مٿي اٿن سندن گفتار مٺاڻ سان ڀريل تقديري نسخو آهي ۽ اثرائتن انفاس ۾ اثرات ان کان به گهڻا اٿن. هجري سن هڪ هزار پندرهن ۾ مير محمد اشرف فروغي ابن نظير الدين علي اشرف بلخي جو گذر مندو (ماندو) مان ٿيو هو. هڪ ڏينهن بيان ڪيائون ته فروغي شهر بهار ۾ انهي مجذوب جي خدمت ۾ ويو هو پاڻ تمام گهڻو مهربانيءَ سان پيش آيا جنهن جي اميد مجذوبن کان نه ٿي ڪري سگهجي. منهنجي دل ۾ سفر جو پڪو ارادو هو ليڪن پاڻ سختيءَ سان منع فرمايائون. سندن پير بيعت جي ماڻهن کي خبر ڪانهي. گهڻو ڪري پاڻ دردناڪ نعما چوندا رهندا آهن جن جي ٻڌڻ سان عام ماڻهو هوش وڃائي وهندا آهن ۽ محويت پيدا ٿي ويندي آهي.

شاهه عمر خوشت گري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ چشتيه سلسلي ۾ مريد آهن ۽ اصلي ورسمي علمن جا خزانو آهن خانقاه ۽ مدرسو به اٿن. هن صوبي ۾ اڪثر ماڻهو علمي ۽ عملي معاملات ۾ سندن فرمان مطابق ڪم ڪندا آهن. سندن جذبي جي زور ڪري شهر وارن جي دل جي ڪشش هميشه سندن مجلس جي طرف رهندي آهي. جيڪي ماڻهو سندن مجلس ۾ بيٺا هوندا آهن اهي سندن بزرگي ۽ ڪرامتن جون گهڻيون ڳالهيون ٻڌائيندا آهن. مير فروغي اشرف چوندو هو ته مولانا مغيث ڪاڪو جي نسل جو هڪ نوجوان مون سان گڏ هو. جڏهن شاهه جي خدمت ۾ پهتو ته سندن ملازمت مان کيس اهڙو ذوق حاصل ٿيو جو اهو منهنجي همراهيءَ کان رهجي ويو ۽ ٿوري عرصي ۾ فيض حاصل ڪري انساني ڪمالات حاصل ڪيائين، الله عمر وڌائيس.

شيخ جمال بياباني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ اعليٰ پور بنگالہ ۾ گوشي نشين آهن. دنيا جي علم ۽ زباني محاورات سان ايتري قدر واقفيت اٿن جو ديني مطالب ۽ دنياوي مقاصد صحيح صورت سان ذهن ۾ اچي ويندا آهن. گهڻون وقت آباديءَ کان عليحده ٿي صحرائن ۾ وقت گذاريو اٿن. جڏهن ايزدي اسماء جي تجليات سان هي جذبو هوشياريءَ سان تبديل ٿيو ته پاڻ سلوڪ جي رستي ۾ قدم رکيائون ۽ ماڻهن سان صحبت رکڻ کان جيڪا ناگواري هئي سا دور ٿي وئي ۽ ان سبب ڪري شهر جي ڪناري تي پاڻ گهر ٺاهيائون. مير فروغي الله جلشانه پنهنجو فروغ سندن رستي ۾ شمع بناڻي. هجري سن هڪ هزار پندرهن ۾ راقم گلزار سان مليو هو. جڏهن اها خبر مير صاحب کي پئي ته مان خدا پرستن جا حالات لکي رهيو آهيان ته جن چند باصفا درويشن سان مير صاحب سياهيءَ جي دوران فيضياب ٿيا هئا انهن جي حالات بيان ڪرڻ جي تحريڪ مير صاحب ڪئي. بيان ڪيائون ته شيخ بياباني هڪ خوبصورت ڀلي مونڪي ڏني هئي جنهن کي مان هر حال ۾ پاڻ سان گڏ رکندو هئس. هڪ سال مونڪي غازي ڪهت جي طرف وڃڻ جو اتفاق ٿيو. هن رستي ۾ شينهن جو خوف گهڻو هو. پشيمان ٿيس رات جو خواب ۾ شيخ صاحب مونڪي اهڙيون ڳالهيون نه ٻڌيون. پوءِ فرمايائون ته ڪيون جو مون ڪنهن به فصيح کان اهڙيون ڳالهيون نه ٻڌيون. پوءِ فرمايائون ته قافلي جي آزمودگارن کان هيءَ ڳالهه ٻڌل آهي ته جنهن رستي ۾ شينهن جو خوف هجي تنهن رستي ۾ ڀلي ساڻ ڪڏجي. جڏهن اها توسان گڏ آهي ته پوءِ شينهن جو خوف نه ڪرڻ کپي. آخرڪار مان ٻئي ڏينهن رستو امن سان طئي ڪيو ۽ خير و عافيت سان مقصد کي پهچي ويس.

شيخ الهداد ساکن تانده رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ چشتيه سلسلي جا آهن. ڪتابي علم جي سمجھ کين ايتري حاصل آهي جنهن سان اعتقاد ۽ عبادت جي درستگي ٿي وڃي. شروع ۾ کين جذب هو هاڻي سلوڪ ۾ اچي شريعت ۽ طريقت جي عقيدن جي واقفيت ٿي وئي آهي.

ماڻهن کي سندن صحبت ۾ دلبرستي ۽ کين ماڻهن سان مهرباني گهڻي آهي،
الله عمر ۾ اضافو ڪرين.

شيخ ڪرم الله ملتاني رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ سهرورويه سلسلي ۾ شيخ داؤد ملتاني جا مريد آهن شروع شروع ۾
سندن سلوڪ جذبي جي لڳاءُ کان خالي نه هو حسين مناظر تي نظر رهندي هئي.
خوبصورتن جي خوشي ايترو ته پسند هئڻ جو پنهنجي شيعي جي طرف قطعي
نظر نه ڪندا هئا. آخرڪار پاڻ پنهنجي ولادت واري جاءِ کان ٽاندهءَ جي طرف
هليا ويا. هتان جي ماڻهن جي دوستي دامنگير ٿيڻ ۽ اتي رهي پيا هن صوبي
جو جاگيردار راج مانسنگهه هو ان سندن تمام گهڻي عزت ڪئي. هن وقت
انهيءَ جاءِ تي اڪابرڻ جو رجوع آهي ۽ سندن شيرين حالات گهڻا آهن.

شيخ گدائي پاڻي پتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

کين جوانيءَ جي شروعات ۾ ئي خدا طلبيءَ جي شورش ۽ پير کي ڳولڻ
جو شوق پيدا ٿيو. جنهن جي ڪري پاڻ وطن کي ڇڏي نڪري پيا. جڏهن سندن
گذر اجمير مان ٿيو ته هر ڪنهن جي زبان مان کين اهوئي ٻڌڻ ۾ آيو ته اڄ
ڪالهه رهنمائي ۽ خدا شناسيءَ جي روشني سيد حسين جي حالات مان ظاهر
آهي جيڪو خواجہ عمر بال جتيءَ جو جانشين آهي رحمت الله.

پاڻ نهايت ئي خواهش سان ملازمت ۾ پهچي پهرئين ئي ديدار ۾ مريد
ٿيا. ڪجهه ڏينهن پير جي خدمت ۾ رهيا آخرڪار پير جي اجازت سان سفر جي
لاءِ سندرو ٻڌائون. تقريباً ويهه سال ٿيا آهن جو ڳوٺ برادره دسور (مندسور) جي
پرڳڻن مان آهي. راقم هجري سن هڪ هزار چوڏهن جي آخري حصي ۾ سندن
ملاقات ڪئي هئي ۽ حالات به معلوم ڪيو. هڪ مجذوب هئا محفوظ الاوقات
ليڪن ڳوٺ وارن سندن ڪيتريون ئي ڪرامتون بيان ڪيون. هڪ هي به بيان
ڪئي ته اسان جي انبن جي باغ ۾ هڪ وڻ آهي جنهن چاليهن سالن ۾ هڪ انب به
نه ڏنو آهي. هڪ ڏينهن نمبردار جي حڪم سان اسين ان وڻ کي ڪاٽڻ لاءِ وڃون
پيا ته پاڻ چواڻي موڪليائون ته هن سال نه ڪاٽيوس جيڪڏهن هن سال موسم ۾

ڦر نه ڏئي ته پوءِ ڀلي ڪانجو. چون ٿا ته ان موسم ۾ ئي انهيءَ وڻ ۾ ٻين سڀني وڻن کان وڌيڪ ڦر ڏنو ۽ هاڻي ان وڻ جا انب فقيرن لاءِ وقف آهن.

شيخ برخوردار گجراتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

ڀاڻ صاحب تجريد و تفريد آهن. هميشه سياهيءَ ۾ زمانو گذاريندا آهن. اڪثر مختلف اديان جا اصول ۽ فروع کان واقف آهن. هجري سن نو سو ٻيانوي جي شروعات ۾ راقم جي دل ۾ هن باصفا ذات جي آشنائيءَ جو بنياد استحڪام سان رکيو ويو آهي. اتفاقاً هجري سن هڪ هزار ويهه ۾ ڀاڻ حاجي پوريتنه کان سير ڪندي شهر برهانپور ڏي ويندا هئا. انهيءَ سلسلي ۾ ماه صفر جي چند رات واري ڏينهن سندن گذر منڊو (مانڊو) کان ٿيو. پراڻي دوستيءَ سبب فقير جي مسجد ۾ اچي لٿا. محبوب القلوب شيخ داؤد شطاري به انهن ڏينهن ۾ انهيءَ ئي هجري ۾ عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول هئا. هڪ رات ڪجهه تونگر ۽ ڪجهه درويش هجري ۾ حاضر هئا. جيئن ته شيخ برخوردار پنجگانه فرائض ادا ڪرڻ جا پابند نه هئا. لهاڏا حاضرين مان هڪ شخص نصيحت شروع ڪري ڪجهه بيوقتي ڳالهيون ڪيون. ڀاڻ جواب ڏنائون ته مونکي پنهنجي حالات معقول بنائڻ جي طاقت نه آهي ۽ توکي به انهن مقدمات جي قابليت ۽ قوت ۽ طاقت نه آهي. انڪري اهوئي بهتر آهي ته هن قسم جي گفتگو جو دروازو بند رهي. منهنجي گناه تي تنهنجي گرفت ڪانه ٿيندي.

فقير ته هن باب ۾ حڪمت جي زبان سان پنهنجي تقويت ڏيندو رهيو. اگرچہ ظاهري صفائي ۽ شگفتگيءَ جي نگهباني تڪلف سان ڪئي وئي. ليڪن حاضرين انجمن جي دل ۾ ٻيوئي رنگ پيدا ٿي ويو هو. باقي رات شورش ۾ گذري علي الصباح انهيءَ ارادي سان ته دل جي ميراڻ صاف ڪئي وڃي راقم تذڪره مشائخ عليهم الرحمة کولي پڙهڻ شروع ڪيو. پهرئين صفحي جي شروعات ۾ شيخ شرف الدين بو علي قلندر جي ماجرا نڪتي جنهن ۾ شيخ شرف پنهنجي مقامات جي باري ۾ هن طرح لکيو آهي.

”هڪ ڏينهن شيخ نظام الاوليا سان منهنجي

ملاقات ٿي اتفاق سان انهيءَ ڏينهن شيخ جي هڪ

فرض نماز قضا ٿي وئي هئي ان سبب ڪري شيخ جي مزاج ۾ غصي ۽ غم جون لهرون اچي رهيون هيون. اهو ٻڌائڻ لاءِ ته منهنجي فرض نماز قضا ٿي وئي آهي شيخ نظام الاوليا¹ هڪڙو هندي بيت هن مضمون جو پڙهيو ته مونکي محبوب کان هڪ لمحي جي جدائي به بي انتها بي آراميءَ جي شڪنجي ۾ دٻائي ٿي. افسوس آهي انهن ماڻهن جي جان تي هميشه دوريءَ ۾ خواريءَ جي خاڪ ۾ ڪريا پيا آهن ۽ جن بيڪاريءَ کي پنهنجو شعار بنائي ڇڏيو آهي جيئن ته همدرد آشنا جي طرف کان منهن ڦيرائڻ ڏکيو ٿو معلوم ٿئي لهاڏا عشق جي شورش کان مجبور ٿي مون به هنديءَ ۾ هڪ شعر پڙهيو. جنهن جو مضمون هي آهي ته تنهنجي آڱر. خوان وصال جي لوڻ کان واقف نه آهي نه تنهنجي نگاه جو آئينو ان جمال جي عڪس کي قبول ٿو ڪري. ڇو ته اهڙي کمالات جي صاحب جي ڳالهين جو رنگ ڍنگ ڪجهه پيو ئي هوندو آهي. پياڻيءَ جي بو وجدان وارن جي دماغ ۾ نه ٿي اچي. مان اميدوار آهيان ته الله جلشانه توکي ذري جيترو محبت جو سوز عطا فرمائي. انهيءَ ئي رات عشق جي باهه مشتعل ٿي ايتري قدر جو سڙڻ جا آثار شيخ جي جسم اقدس تي ڏنا ويا ۽ ڪنهن به تدبير سان دل ۾ صبر نه آيو. مير خسرو هي حال ڏسي سخت بيتاب ٿيو. معذرت جي طور تي هڪ رنگين شعر چيائين ۽ هن ويچاري کي ٻڌائي دعا لاءِ عرض ڪيائين. آخرڪار انهيءَ ئي وقت ايزدي بخشش شيخ جي باطن ۾ تمڪين ۽ ظاهر ۾ تسڪين بخشي.

باقي شيخ شرف جا حالات شريف سندن ذڪر ۾ لکيا ويا آهن مطالعي ۾ ايندا. هن هوش آفرين بيان جو خلاصو هي آهي ته انسان کي گهرجي ته پهريائين پنهنجي اکين کي ٻين جي عيب ڏسڻ کان بند ڪري. پوءِ هنر بينيءَ جي عينڪ لڳائي ننڍو هنر جيڪو غبار وانگر افعالن جي ورقن تي لکيل هوندو آهي. وڌڻ اڪرن وانگر پڙهي. خاص ڪري ان گروهه جي حالات جو مشاهدو جيڪي پشميند پوڻ آهن تجسس جي نظر نه ڪري بلڪ اعتقاد ۽ حسن ظن جي نظر سان ڏسي ۽ ڏيکاري. اميد آهي ته اهڙي نظر بردارن طريقت جي اندروني ۽ بيروني شست ۽ شو جو سرمايو بنجي عقل ۽ اعتبار کي ڇمڪ ۽ رونق جو باعث ٿيندي ۽ جيڪو شخص ايزدي محبت ۾ سڙيلن جي اسرارن جي نسبت حسن عقيدت پنهنجي دل ۾ قائم ڪندو. اهو شخص توفيق جي برڪت سان پنهنجي پنهنجن جهانن جي مرادن ۾ ڪامياب ٿيندو. جنهن شخص جي دل ۾ الجهيل وارن واري درويشن جي نسبت ناقص انديشو پيدا ٿئي. ان کي گهرجي ته هميشه الله جلشانه کان پناهه گهرندو رهي ۽ پنهنجو باطن توبه جي پاڻي ۽ پشيمانيءَ جي ڳوڙهن سان ڌنندو رهي ته جيئن ان جي حجات جو سبب ٿئي.

صحت جي طالبان کي واضع هجي ته گدڙي پوڻ جي مصاحبت ۾ سلامتي سان رهڻ وارن جو رستو هي آهي ته جيڪڏهن خاڪساران نستيءَ سان نشست برخاست جي خواهش ڪنهن شخص جي دل ۾ استحڪام سان قائم هجي ته ان کي گهرجي ته پهريائين محبت جي فوج کي عقل ۽ خيال جي لشڪر تي غالب ۽ فتح مند ڪري. جنهن کي حقيقي تميز تي مطلق نگاهه نه آهي. هن فوج ڪشيءَ ۾ خيراندوشيءَ کان مدد گهري ۽ ان فوج تي نگراني به درڪار هوندي. ۽ هي ڪم ماڻهن جي لڪل حالات کان وٺي. پيو اهو ته دوست هر نشين جي عيب ڏسڻ ۽ ٻڌڻ کان پنهنجي اکين ۽ ڪنن کي بند رکي.

شيخ نظام انبيني رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ عالم، عامل، عابد، عاشق ۽ عارف هئا. خواجہ مودود چشتيءَ جي پاڪ نسل مان ۽ شيخ معروف جي بامراد مريدن مان آهن. پاڻ هميشه اخلاق جي درستيءَ ۾ ايزدي حفاظت ۽ اخلاق جي بلنديءَ ۾ مصطفائي بصيرت ڪم ۾

آئيندا هئا ۽ سڀني ڪمن جي شروعات ۾ بسم الله خيرالاسماء بسم الله الرحمن الرحيم پڙهندا هئا. هر وقت ائين ئي تيار رهندا هئا جڏهن ته هاڻي ڪاڏي سفر ۾ وڃڻا آهن. مهمان جي خدمت پنهنجي ذات خاص سان ڪرڻ هي سندن تواضع جو طريقو هو بلڪ سڀني دنيا وارن سان پاڻ مشفقانه عام مهرباني ۽ مرشدانه خاص عنايت فرمائيندا هئا. نيڪيءَ جو حڪم رحمت جي طريقي سان ۽ برائيءَ جو ڪڍڻ وقت مروت جي لباس ۾ ڪندا هئا. سندن صحبت ۾ چاشني ۽ خدمت ۾ حلاوت هوندي هئي. سندن باصفا حالات جي شرح لکي نه ٿي سگهجي. سندن اوصاف جي حقيقت ڏنل آهي پڙهيل يا ٻڌل نه آهي.

امير سيد شاھ محمد هڪ بزرگ هو. اڪثر ڪتاب محقق استادن وٽ پڙهيا هئا، عرب، عجم ۽ هند جي سڀني مشائخن جي فيض بخش صحبت مان پورو پورو حصو حاصل ڪيو هئا. ظاهر ۽ باطن ٻئي آراسته هئڻ، جڏهن حرمين الشرفين جي زيارت کان واپس آيا ته ڪجهه ڏينهن ملڪ گجرات ۾ گذاريائون. انهن ئي ڏينهن ۾ هند جي سير سياحت ڪري منڊو (مانڊو) ۾ آيا. دل ۾ قيام ڪرڻ جو شوق پيدا ٿين. مير جمال الدين ترڪستاني شهر منڊو (مانڊو) جا قاضي آهن. ان جي نياڻيءَ سان نڪاح ڪيائون. تقريباً ستن سالن تائين راقم جي مسجد ۾ درس ڏنائون. هن فقير به ڪشف منار ۽ تلويح اصول فقہ جا ڪتاب انهيءَ عرصي ۾ سيد جي باعظمت خدمت ۾ پورا ڪيا. سيد صاحب هڪ ڏينهن فرمائڻ لڳو ته:

”مسافرت جي زماني ۾ ڳوٺ انبيئيءَ مان گذر ٿيو جيڪو شيخ نظام جو وطن آهي. مان سندن خدمت ۾ ويس. جڏهن شام ٿي ته نماز ۾ پاڻ امام ٿيا. پهرين رڪعت ۾ سورة ڪافرون پڙهيائون ته منهنجي دل ۾ هي خيال آيو ته جيڪي ٻيون صورتون نسخ کان سالر آهن انهن مان جيڪڏهن ڪا سورة ملائن ها ته بهتر ٿئي ها. پاڻ نماز مان فارغ ٿي فرمايائون ته سيد اگرچہ هيءَ سورة نسخ ۾ شامل آهي ليڪن قراءت جي روڪان قرآن جي چوٿين حصي جي پڙهڻ جو ثواب هن جي

پڙهڻ سان ملندو آهي. جيڪڏهن انهيءَ ڪري هي
سورة نماز ۾ پڙهي وڃي ته بهتر آهي. وڌيڪ
فرمايائون ته تنهنجي پيشانيءَ مان ايمان جي
فراست جو نور ۽ مصطفائي ڪرامت جي صفائي
معلوم ٿئي ٿي. تخلقوا باخلاق الله جو دروازو
توهانجي چهري تي ڪشادو آهي.

هجري سن نوسوئي ۾ هن عالم مان اخروي سفر اختيار ڪيائون قبر
انهيءَ ئي ڳوٺ ۾ ناهي وئي ان کان علاوه سندن باصفا حالات معلوم نه ٿيا ۽
طبيعت هميشه مفصل حالات معلوم ڪرڻ ۾ مصروف آهي. اهڙي طرح خيال ۾
آيو شيخ علم الله سلم الله جيڪو ظاهري ۽ باطني علم جو عالم عبدالرزاق جو
فرزند ۽ شيخ نظام جو سالو آهي. شايد شيخ نظام جي حالات کان واقف
هجي. ان جي خدمت ۾ خط لکي احوال جي تحقيق ڪرڻ ڪپي. جڏهن خط شيخ
علم الله کي مليو ته جواب ڏنائون ته هن درويش کي ابتدائي زماني هوش کان
ڪتاب پڙهڻ جو شوق ۽ خداشناسيءَ جو جوش هو. جنهن مون کي پنهنجي وطن
کان ڪڍي جهان ۾ سرگردان ڪيو. آخرڪار ڪامل ارڙهن سال عربستان ۾
رهي ديني علوم ۽ يقيني معرفتن حاصل ڪرڻ ۾ گذاريم. جڏهن اتان واپس
اچڻ نصيب ٿيو ته گجرات جي رستي کان خاندیس ۾ آيس. انوقت علي عادل
شاهه فاروقي والي برهانپور هئو. ان جي ملاقات جي گرمي ۽ اخلاق جي شيريني
دارالاسلام برهانپور ۾ قيام ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. جڏهن گهڻو حيلن بهانن ۽
حوالن کان ڪم وٺندي وطن جي اجازت وٺي اُتي پهتاسين ته اتي اهڙي حالت
جو خيال به نه آيو. ان ۾ شڪ نه آهي ته زبانن تي رسمي حڪايتن کان سواءِ
ڪجهه به نه مليو ۽ ڪيتريون ئي ڳالهيون رهجي ويون. هاڻي جو توهان کي هي
خيال آيو آهي ته هتي اچڻ وڃڻ وارن کان معلومات ڪري لکي موڪليندس
سبحان الله اهو وعدو به پورو نه ٿيو. ڇو ته سفر حجاز جو خيال شيخ علم الله جي
دل ۾ پيدا ٿيو ۽ ان جي تياريءَ ۾ مصروف ٿي ويا ۽ دکن جي بندر ڏي روانه ٿي
ويا. وري هن سال هجري سن هڪ هزار ٻاويهه آهي. جيئن ته جهاز جي موسم
گذري وئي هئي. لهاذا بيجاپور دکن ۾ قيام فرمايائون. هتان جو حاڪم سندن
تشریف آوري کي ملڪ لاءِ سعادت سمجهي عقيدت مندانہ پيش ايندو آهي.

شيخ جلال محمد ٿانسيري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ عالمانہ کمالات ۽ درويشانہ مقامات جا جامع. توحيد جي درياھ جا غواص ۽ تحقيق جي کشتيءَ جا معلم هئا. شيخ عبدالقدوس حنفيءَ جا مريد آهن. رسمي علمن جو فروع ۽ اصول ۾ سندن مطالعہ کي وڏو مقام حاصل هئو. اڪثر ڪتابن تي مشڪل ڪشا حاشيہ لکيا اٿن. ڏينهن روزي سان ۽ رات نماز ۾ گذرندي هئي. نماز تهجد ادا ڪرڻ کانپوءِ ڪاڏو کائيندا هئا. هر روز رات ۽ ڏينهن ۾ خانقاه جي حافظن سان گڏ ٻہ دفعا قرآن پاڪ ختم ڪندا هئا. ظھر جي نماز کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ درس ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. سندن صحبت باطني فروغ ۽ ظاهري فيض گهڻو عطا ڪندي هئي. پاڻ درويشانہ سماع جا حريص هئا. سندن وحد ۾ سندن سوزناڪ حالت سان حاضرين جي دل کي بہ حصو ملندو هو. جڏهن عمر جو دور ضعيفي کي پهتو تہ استغراق جي حالت سندن سڀني حالتن تي حاوي ٿي وئي. ليڪن جڏهن نماز جو وقت ايندو هو تہ جيڪو پرستار حاضر ٿيندو هو اهو بلند آواز سان حق حق چوندو هو. انوقت پاڻ عالم استغراق مان مٿو مٽي ڪري نماز جي تياري ڪندا هئا. جماعت سان فرض ادا ڪري وري ساڳي حالت ڏي موٽي ويندا هئا. چون ٿا تہ تقريباً هڪ سوڏھ سال عمر هئڻ هجري سن نو سو کان ڪجهہ مٿي هو عالم صورت کان معنوي روضي جي سير لاءِ هليا ويا.

سندن پير بزرگوار حضرت شيخ الاسلام بهاء الدين ذڪريا ملتاني کي پهچڻ ٿا. هن ترتيب سان تہ شيخ عبدالقدوس. شيخ درويش قاسم ابن شيخ برهان الدين اوڏي شيخ بدن بڙائجي. شيخ سيد اجمل. مخدوم جهانيان سيد جلال بخاري شيخ. رڪن الدين ابوالفتح شيخ، ابوه شيخ صدرالدين عارف شيخ، ابوه بهاء الاوليا قدس اسرار هم شيخ عبدالبصر شيخ جلال جا فرزند رشيد آهن. والد صاحب جا سجاده نشين بہ اهي ئي آهن ۽ سندن ڪامل مريدن مان شيخ بهاء الدين احمد سرهندي آهن.

شيخ نظام ٿانسيري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پڻ توڪل ۽ تسليم جا صاحب آهن. لدني علم جي ذريعي تعليم حاصل ڪيائون هجري سن هڪ هزار ست ۾ پنهنجي وطن کان حجاز جو سفر درياھ

جي زريعي ڪيائون ۽ حرمين شريف جو طواف ڪري سعادت دارين حاصل ڪيائون. پوءِ هجري سن هڪ هزار ويهه ۾ دکن بندر جي جهاز تي سوار ٿي شهر بيجاپور ڏي موٽي آيا. هتان جي حاڪم ۽ ٻين دين و دولت جي بزرگن سندن تشريف آوري کي مبارڪ سمجهي نهايت تعظيم ۽ تواضع ڪيائون. جڏهن هتان روانه ٿيا ته پنهنجي وطن ۾ پهتا. وري ملڪ عجم جي سير ۽ سياحت جو شوق پيدا ٿين بي اختيار بلخ ۽ بدخشان ڏي روانو ٿي ويا.

شيخ درويش قاسم رحمته الله عليه جي ياد ۾

چون ٿا ته پاڻ چشتيه خاندان ۾ شيخ سعدالدين بدايونيءَ جا مريد هئا. پنهنجي والد بزرگوار ۽ ان جي پير شيخ فتح الله بدايوني کان به فيض حاصل ڪيو هئائون. شيخ فتح الله کي خلافت جي خلعت شيخ صدرالدين احمد شهاب قريشي ناگوريءَ کان حاصل ٿيو هو ۽ شيخ صدرالدين احمد جو پير شيخ نصير الدين محمود چراغ دهلي جي صحبت سان به باطن روشن ڪري فروغ حاصل ڪيو هو.

درويش قاسم رحمته الله عليه واسطن سان حضرت چراغ دهليءَ کي پهچڻ ٿا قدس اسرارهر. درويش خانوده چشتيه سهرورديه ۽ بهائيه ۾ هڪ بلند ۽ قيمتي شان رکن ٿا.

شيخ ڪمال الدين ڪمال مالوه رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ بايزيد ابن شيخ نصيرالدين نصرالله جا فرزند آهن. معرفت ڪشف، ڪرامات، فضيلت ۽ فراست هي سڀ صفتون سندن ذات ۾ موجود هيون. سندن جدامجد حضرت گنج شڪر جا وڏا فرزند آهن. کين حضرت نظام الاوليا خلافت جي خلعت عطا فرمائي مالوه جي ماڻهن رهنمائيءَ لاءِ دهليءَ مان موڪليو هو. هجري سن نو سو نوي ۾ پيڪر پرست راجا پورنمل نالي صوبي مالوه جو حاڪم هو. شيخ ڳوٺ ۾ تشريف فرما ٿيا. عبادت ۽ رياضت جي واسطي حجرو تجويز ڪري رهي پيا. مجاهدو ۽ مراقبي جو سلسلو شروع ڪيائون. هميشه مناجات ۾ رهندا هئا. غيبي فيض ۽ فتوح جا دروازا سندن

چھري مبارڪ تي روشن هئا. آخر گمناميءَ جو نقاب. شهرت جي هٿ سندن حالات جي چھري تان زندگيءَ ۾ يا رحلت کانپوءِ هڪ عرصي تائين نہ کنيو. جڏهن مالوہ جي حڪومت غوري ۽ خلجي سلاطين جي قبضي ۾ آئي تہ تمام سٺا ماڻهو آيا. اسلام قوت ۽ رونق حاصل ڪئي. ننڍن ۽ وڏن سڀني سندن مزار مقدس ڏي توجہ ڪيو سندن فرزندن جي عزت ۽ تعظيم ۾ ترقي ٿي. نذر نياز ۽ فتوحات ۾ گرمي پيدا ٿي. ايسٽائين جو حڪومت جي نوبت سلطان محمود ابن ناصرالدين خلجيءَ کي پهتي ۽ پوءِ خلج جي سلطنت جو زمانو پويون ٿي ويو. پنهنجي زماني ۾ سلطان محمود شيخ جي قبر تي هڪ گنبذ هڪ خانقاهه ۽ صوفين لاءِ هڪ وڏو دالان ٺهرايو.

سندن نسل مان ڪجهه رحلت فرمائي ويا آهن ۽ ڪجهه انهيءَ ئي ڳوٺ ۾ پنهنجي آباءِ ڪرام جي قبي خوابگاهه تي مجاور آهن.

شيخ محمد ابن شيخ عارف چشتي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ معروف و محمود ۽ احمد ۽ عارف هئا. سندن صورت ۽ سيرت مان ڪرامتون ۽ خرق عادات جي چمڪ ظاهر هئي. مسندنشينيءَ جو منصب پنهنجي والد ماجد جي خدمت جي برڪت سان حاصل ٿيو هئڻ. احوال ۽ مراقبات ۾ به ڪمال حاصل هئڻ. هجري سن اٺ سؤ اڻاسيءَ ۾ معنوي ولايت ۽ خلافت جا ڏونڪا وڄايائون. انهن ڏينهن ۾ سلطان بهلول لوڏي دارالخلافت دهليءَ جي شهرن ۾ ظاهري سلطنت ڪري رهيو هو. سندن ڪلمات ۾ عيسوي معجزات جو اثر هئو. سندن ڪتاب جا ڪلمات هيٺ ڏجن ٿا.

”اي عزيز ارادو سالڪ جي سواري آهي هي
ارادو جيترو قوي ۽ مستحڪم ٿيندو. اوترو طريقت
۽ طريق ۽ طريق شريعت جو سلوڪ ۽ ان جي پويان
حقيقت جي منزل جو وصول زياده آسان ۽ جلد
ٿيندو. سالڪ کي گهرجي تہ ڪشش کانپوءِ
ڪوشش ڪري پاڻ کي دانا مرشد وٽ پهچائي
جنهن کي ڪامل انسان چئي سگهجي. ۽ جيڪو

حضرت رسالت پناهي ﷺ جي اقوال، افعال ۽ احوال کان آگاه ۽ ان سان محقق هجي. سالڪ اهڙي مرشد جو فرمانبردار ٿي وڃي. پنهنجي ظاهر ۽ باطن کي مرشد کان پوشيده نه رکي ۽ تقويٰ، بڪ، بيداري، قلبي خاموشي ۽ باطني اڪيلائي کي عمل ۾ رکي ته جيئن ابرار جي مقام ۽ احرار جي درجي سان واصل ٿي وڃي.

الله تعاليٰ جلشانه جي فضل ۽ عنايت سان شيخ عارف کي خلافت جو خرقو پنهنجي والد بزرگوار شيخ احمد عبدالحق کان مليل هو. جن جو علم ۽ معرفت ۾ پايو ۽ استقامت ۽ ڪرامت جو سرمايو تمام گهڻو هو هميشه پنهنجو مٿو فنا جي مراقبي جي گريبان ۾ رکندا هئا. جڏهن نماز جو وقت ايندو هو ته خدمت گزار صوفي حق حق چئي کين آگاه ڪندا هئا جڏهن نماز کان فارغ ٿيندا هئا ته وري وحدت جي سمند ۾ غرق ٿي ويندا هئا. شيخ احمد خليفو شيخ جلال پاڻي پتي جو آهي جيڪي اهڙا آفتاب هئا. جنهن جا شعاع ڪمالات هئا. اوج الاهي جمال ۽ شرف ايزدي جلال هو ۽ پنهنجي وقت ۾ عالیشان درويشن جا مرڪز هئا. خوابگاهه پاڻي پت ۾ اٿن. چون ٿا ته خوابگاهه جي طواف سان ايترو فيض ۽ فتوح دلين کي پهچي ٿو جيڪو بيان کان ٻاهر آهي. شيخ جلال جي مفيد ڪلام مان ڪجهه نمونو هي آهي:

”طريقت ۾ منزلون ۽ مقامات آهن ۽ هر منزل ۽ مقام جي هڪ ابتدا ۽ هڪ انتها آهي. نهايت کي پهچڻ ممڪن نه آهي جيستائين ابتدا صحيح نه هجي. جيڪڏهن اصول ضايع ٿي ويندا ته وصول به هليو ويندو ۽ اصول ڪن وٽ پنج آهن بعض وٽ ست.“

عوارف ۾ لکيل آهي ته مريد کي گهرجي ته الله جي واسطي قومي طريق اختيار ڪري. ان جي اندر جيڪڏهن مريد قومي طريق کي پهچي ويندو ته منزل کي پهچي ويو ۽ جيڪڏهن ان کي منزل تي پهچڻ کان اڳ ۾ موت اچي ويو ته ان جو اجر الله عزوجل جي نزديڪ وڏو آهي ۽ جنهن شخص جي ابتدا مضبوط آهي ته ان جي انتها پوري ٿي ويندي.

ابو بکرؓ کان روایت آهي جنهن کي اجازت ابن خلف کان ابن خلف کي ابي عبدالرحمن کان ابو عبدالرحمن کي ابي العباس بغدادیءَ کان ۽ ابو عباس کي جعفر حليءَ کان آهي ته اهي چون ٿا ته مون جنيد رضي الله عنه کان ٻڌو آهي اهي فرمائن ٿا ته گهڻا عوائق، علائق، حوائل ۽ موانع، فساد شروع کان هوندا آهن. ان ڪري مريد کي هن طريقي جي ابتدائي حالت ۾ نيت جي درستيءَ جي ضرورت آهي ۽ نيت جي درستي هوا ۽ حوس جي تقاضائن سان ۽ هران شيءِ کان نفرت ٿي ڏياري جنهن سان نفس جي لاءِ فوري لذت هجي. ايتري قدر نفرت ٿي ڏياري جو مريد کي خالص الله تعاليٰ جي واسطي خروج حاصل ٿي ٿو وڃي.

سالم ابن عبدالله عمر بن عبدالعزيز ڏي هڪ دفعي هن مضمون سان لکيل خط موڪليو هو: ٻڌ عمر! بندي کي الله جل شانہ جي مدد بقدر نيت هوندي آهي. جنهن شخص جي نيت ڪم جو قصد ڪندي ان کي الله تعاليٰ جي مدد پوري هوندي ۽ جنهن شخص جي نيت ڪم ۾ قصور ڪندي ان ڏي الله جي مدد به ڪوتاهي ڪندي. هڪ صالح شخص خلوص نيت جي طرف خود هدايت نه حاصل ڪري ان کي گهرجي ته ان شخص جي صحبت اختيار ڪري جيڪو سٺي نيت جي تعليم ڏئي.

سهل بن عبدالله تستريءَ جو قول آهي مبتدي مريد کي جن ڳالهين جي نسبت حڪم ڪيو ويندو آهي ان ۾ پهرين ڳالهه اها آهي ته برين حرڪتن کان بچي. پوءِ سٺين حرڪتن ڏي اچي پوءِ صرف هڪ الله تعاليٰ جي حڪم جو ئي ٿي وڃي. پوءِ سڌي رستي تي قائم رهي پوءِ ان کانپوءِ قرب حاصل ڪري جڏهن مريد صدق ۽ اخلاص کي مضبوط پڪڙيندو ضرور رجال جي درجي تي پهچندو ۽ صدق ۽ اخلاص سان تحقيق مريد کي ٻن شين سان حاصل ٿيندي آهي. (1) شرعي حڪمن جي تابعداري (2) مخلوق جي طرف کان قطع نظر ڪرڻ ۽ جيتريون به آفتون مبتدين کي پهچنديون آهن سڀ مخلوق ڏي توحه ڪرڻ سان پهچنديون آهن ۽ اسان کي رسول الله ﷺ جن جي حديث پهتي آهي ته رسول الله ﷺ جن فرمايو ته انسان جو ايمان ڪامل نه ٿو ٿئي جيستائين ان جي نزديڪ سڀ ماڻهو اُن جي مثال معلوم نه ٿين. ان ۾ اشارو آهي هن طرف ته مخلوق کان قطع نظر ڪئي وڃي. مخلوقات کي پاڻ کان خارج ڪري ۽ مخلوقات جون عادتون پاڻ کان پري ڪري ۽ ان جي پابنديءَ کان آزاد رهي. ۽ رسول الله ﷺ جن صدق جي باري ۾ هڪ نقل فرمايو ته بني اسرائيل

۾ هڪ عابد هو جنهن تي هڪ راڻي عاشق هئي. ان عابد چيو ته منهنجي واسطي خالي گهر ۾ پاڻي رکو ته جيئن مان ان سان جسر جي صفائي ڪيان پوءِ هن عابد انهيءَ محل جي اندر هڪ گهر مان ديوار تي چڙهي ۽ ٻاهر ٿيو ڏٺو ته الله تعاليٰ هوا جي فرشتي کي حڪم ڏنو ته منهنجي پانهي کي بچاءِ. رسول الله ﷺ فرمائن ٿا ته ان فرشتي ان کي بچايو ۽ ان کي زمين تي نهايت سهوليت سان آڻي بيهاريو. پوءِ ابليس کي چيو ويو ته ڇا تون هن کي گمراهه نه ڪري سگهئين. ان جواب ڏنو ته منهنجو ڪو زور هن شخص تي نه ٿو هلي سگهي. جيڪو پنهنجي نفس جي خواهش جي مخالفت ڪري ۽ جنهن پنهنجو نفس الله جل شانہ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هجي.

هي چند ڳالهيون به شيخ جلال جي قولن مان آهن. علم باعمل صراط المستقيم آهي ”اللهم اهدنا الصراط المستقيم“ شيخ جلال خليفو شيخ شمس الدين ترڪ پاڻي پتيءَ جا آهن. حالات جي شغلن کي مخفي رکڻ ۽ ظاهر ٿيڻ جي اسباب کي برهر ڪرڻ شيخ شمس الدين جو مشرب هو. شيخ شمس الدين سلطان شمس الدين التمش جي زماني ۾ مفقودالخبر ٿي شهر دهليءَ ۾ معرفت جو سرمايو جمع ڪندا هئا. جيئن ته سندن خدمت ۾ وقت جي سلطان جي آمدورفت گهڻي ٿي ته ماڻهن جي هجوم سان سندن گمنامي ۽ خاموشيءَ ۾ خلل واقع ٿيو.

آخرڪار پنهنجي مرشد شيخ علي صابر کان اجازت وٺي دهليءَ کان ڳوٺ پاڻي پت هليا ويا ۽ اتي گمناميءَ جو گوشو اختيار ڪيائون. باقي حالات شيخ شمس الدين جا جيئن سرزمين پاڻي پت جي مشائخ علما ۽ حڪيم جو حلقه ۾ اچن، زندگيءَ جا ڏينهن ختم ٿيڻ، انهيءَ جاءِ تي خوابگاهه هجڻ ۽ ٻيا حالات مولانا علي ڪابلي گلبهاري جي تذڪري ۾ لکيل آهن اتان مطالع ڪجن.

شيخ علي صابر، خليفو ۽ ڀاڻج حضرت گنجشڪر جا آهن. وصال شيخ علي صابر جو هجري سن ٻه سو نوي جي ڪنهن مهيني ۾ آهي. خوابگاهه ڪوهپايه جي قريب ڪنهن مقام تي آهي.

سيد عبدالواحد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ سيد ابراهيم قنوجي ۽ بلگراميءَ جا پٽ آهن. مجاهدي ۽ مشاهدي جا صاحب آهن. ان سان گڏ صحت حال ۽ فصاحت به رکندا هئا. سيد حسينيءَ جي زندهه الارواح تي هڪ شرح به لکي اٿن جيڪا قابل متن آهي. گهڻيون

تاويلات ۽ توجيهاٽ ڪم ۾ آڻي عبارت کي سڀني مقصدن کي حقيقت ڏي متوجہ ڪيو اٿن. پاڻ شيخ حسين اسڪندر آباديءَ جا مريد آهن. جڏهن هڪ دفعو ترڪ ۽ توبہ جي توفيق سان مال متاع ۽ عزوجاهہ شيخ حسين اسڪندر آبادي جي اعتقاد تي نذر ڪيائون تہ پاڻ ڪنهن عالي مرتبت صاحب معرفت جي تلاش ڪندي شيخ صفي الدين عبدالصمد جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. مريد ٿي ذڪر، فڪر، مراقبو ۽ تصور ۾ مشغول ٿي ويا ۽ پنهنجي مطلب ۽ مقصد لاءِ ڪاميابي گهري. شيخ صفي، شيخ محمد قطب لکنويءَ جا وڏا خليفا آهن جيڪو ان وقت ماڻهن جي زبانن تي شيخ مينا مشهور هو. سهروردي ۽ چشتيه سلسلن ۾ ماڻهن کي ڪلاه ارادت ۽ مريدن کي خلعت خلافت بخشيندا هئا ۽ طالبن کي ايزدي وصول جي ڪمالات تي پهچائي ڇڏيندا هئا.

امير سيد صبغتہ اللہ ﷺ جي ياد ۾

پاڻ ڳوٺ بڙوچ ۾ پيدا ٿيا. سلسلہ شطاريءَ سان وابستہ رهيا ۽ وجيہ الملتہ احمد آبادي جا عالي فطرت شاگرد ۽ ولايت جا صاحب خليفا آهن. فضيلت ۽ فصاحت جا صاحب ڪشف ۽ ڪرامات جا مالڪ انس ۽ قرب جا گهر ۽ صدق و صفا جا سرچشم هئا. چند سالن تائين پنهنجي مرشد جي اجازت سان پنهنجي وطن ۾ رهي امريالمعروف ونهي عن المنکر جي هدايت ۽ علمن جي تعليم ۾ مشغول رهيا. حجاز جي مبارڪ سفر جي توفيق حرمين شريفين جي زيارت جو سبب ٿي. جڏهن کين حرمين جي بهشت نما زمين کان داڻو پاڻيءَ جي ڪشش هنڌ ڏي واپس آندو تہ پاڻ هميشہ دل ئي دل ۾ رندا هئا.

اتفاق سان هجري سن نو سو نوانوي ۾ پنهنجي وطن کان سڀني شين کي ۽ سڀني ماڻهن کي خيرباد چئي بي اختيار اڪيلا مشيئت ايزديءَ سان مالوہ ۾ هليا آيا. انهيءَ دوران هڪ دفعو وري مدينہ مصطفيہ جي زمين بوسيءَ جو شوق علي صاحبها افضل الصلوٰۃ والسلام، جوش ۾ آيو، ليڪن اختيار هٿن مان نڪري ويو. ان ڪري هجري سن هڪ هزار ۾ خانديس جي رستي کان احمد نگر دکن ۾ آيا هن ملڪ جي فرمانروا برهان الملڪ عرض ڪيو انڪري سال کان ڪجهہ گهٽ هتي ترسيا. اتفاقاً راقم ان زماني ۾ فقيرن ۽ فاضلن جي خدمت ۾ فيض حاصل ڪري رهيو هو. سندن تشریف آوريءَ سان چند ڏينهن

صحت رهي جيڪا غنيمت سمجهڻ گهرجي. ٻئي سال سامان ٻڌي تيار ٿيا جڏهن بيجا پور پهتا ته هتان جي حاڪم انتهائي عاجزي ۽ تواضع سان هتي ڪجهه وقت رهڻ لاءِ مجبور ڪيو. ان کانپوءِ حجاز جي سفر مبارڪ لاءِ جهاز پيش ڪيو ته جيئن صوفين ۽ درويشن جي جماعت اطمینان سان حج ڪري. **ومن دخله کان امناً** (جيڪو شخص هن ۾ داخل ٿيو اهو امن ۾ اچي ويو) جي بشارت سان ڪامياب ٿي. مشتاق اکين سان مدينه الحرام جو ديدار ڪيائون ته پاڻ باقي عمر هتي ئي رهڻ جي نيت ڪئي ۽ اتي ئي شهر نبوت ۾ گهر ۽ خانقاه ٺاهيائون. ان جي باوجود جو روم جي سلطان جي طرفان خط ۽ پيغام آيا ۽ عاجزي ڪئي وئي مگر پاڻ معاش جو سبب قبول نه فرمايائون ۽ باقي عمر توڪل ۽ تسليم ۾ گذاريائون.

چون ٿا ته سندن گهڻي خواهش تي نظر فرمائي هڪ رات خاتم الانبيا عليه التحية والسلام پنهنجي حرم جي خادمن کي اجازت فرمائي ته سيد صبغت الله منهنجو فرزند ارجمند آهي. عرب ۽ عجم جي ٻين سڀني زيارت ڪندڙن وانگر سمجهي هن کي اسانجي حرم کان ٻاهر نه ڪيو وڃي. ڇڏي ڏيوس ته جمع جي رات اسانجي خدمت ۾ رهي صبح جو سفيديءَ تائين صلوٰه وسلام پڙهندو رهي ۽ اها به اجازت اٿس ته پنهنجي يارن مان جنهن کي چاهي پاڻ سان حرم ۾ رکي. جنهن ڏينهن کان حضور نبي ڪريم ﷺ جن مدينه منوره ۾ خوابگاه اختيار فرمائي آهي ان ڏينهن کان اڄ تائين ڪنهن به بني بشر کي اهڙي خاص عنايت فرمائي سرفراز نه ڪيو اٿن. الحمد لله عليٰ ذالڪ.

سندن ڪمالات. حالات ۽ خرق عادات هن ڪتاب ۾ لکڻ کان گهڻا آهن ڇو ته هي تفصيلي حالات لکڻ جي گنجائش نه ٿو رکي.

آخرڪار انهيءَ تفويض ۽ توڪل تي استقامت اختيار ڪري هجري سن هڪ هزار پنڌرهن جي ڪنهن مهيني ۾ مدينه معظمه جي زمين ۾ دفن ڪيا ويا. رحمة الله تعاليٰ.

شيخ شمس الدين جالندري رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ هندوستان جي مشائخن ۾ سردفتر اوليا الله جا سرگروه ۽ دانشمندن جا سرحدقه ۽ صالح متقين جا سردار هئا. جنهن وقت انساني مظهر مراتب

الاهيءَ سان متصف ٿيندو آهي ته ڪمال جي اعتبار سان ان جا مختلف درجا هوندا آهن. انهيءَ ڪمال جي جامعيت جي باري ۾ پاڻ فرمائن ٿا ته:

صوفي ڪجهه نالن ۽ صفتن سان ته خصوصيت رکي ٿو جو اهي جناب باري تقدس و تعاليٰ شانہ جي شان جي لائق نہ آهن ۽ باقي اسماء و صفات الاهيءَ سان تهذيب يافتہ هوندو آهي. پوءِ صوفي اهو آهي جنهن جي دل ۾ غم هجي. بدن عليل هجي. ۽ اکيون رنندڙ هجنس عمل ۾ مخلص هجي، دعا ۾ ڪوشش ڪرڻ وارو هجي، ڪپڙا ڦاٿل پراڻا هجنس، رات جو مسجد ۾ رهندو هجي، فقيرن جو رفيق هجي، گناهن جي خيال کان رنندو هجي، رب جو مونس هجي، زهد سان زينت يافتہ هجي، ڪاوڙ ڪائيندڙ هجي. طالب جو هادي هجي، قرآن جو پڙهڻ وارو هجي، مخلوق تي ڪريم هجي، شرعي احڪام جو عالم هجي، ماڻهن تي رحم ڪرڻ وارو هجي ۽ انهن تي انهن جا عيب لکائڻ ۾ رحيم هجي. نفس اماره تي مالڪ هجي، سوال ڪرڻ کان تڪبر ڪندڙ هجي، اخلاق حميده جو خالق هجي، سيني اخلاق حسنہ جو خالق هجي، پنهنجي باطن ۾ پنهنجي قول ۽ فعل جي تصوير ٺاهڻ وارو هجي. ان جون پانهيون ۽ غلام جيڪي ان جي رعيٰ آهن انهن جي گناهن کي معاف ڪندو هجي. ماڻهن کي بخش ڪندڙ هجي. پنهنجي اولاد ۽ جيڪي ان جا عيال آهن انهن جو رازق هجي. خلقت تي ان جا مشڪلات حل ڪرڻ وارو هجي. پنهنجي نفس جي عيبن کي ڄاڻندو هجي. ظالمن جي حق ۾ قابض ۽ طالبن جي حق ۾ باسط هجي، جاهلن جو درجو پست ۽ ارباب علم جو مرتبو بلند ڪرڻ وارو هجي. اصحاب حقوق کي عزت ۽ ڪافرن ۽ ملحدن کي ذلت ڏيڻ وارو هجي. الله جل شانہ جو ذڪر ٻڌي ۽ ان جو احسان سمجهي، مخلوقات جي مٿان حق سان حڪم هجي ۽ ان جي احوال ۽ اقوال جي باري ۾ عادل هجي، انتهائي لطيف هجي، فقيرن جي احوال کان باخبر هجي، ماڻهن کان جيڪو تجاوز ٿي وڃي ته ان تي حليم هجي، خلقت جي ظلم کي بخشڻ وارو هجي، الله تعاليٰ جي ڏنل نعمتن جو شڪر ڪري، همٿ مٽاهين رکي. گناهه ٿيڻ کان محفوظ رهي. پنهنجي قول ۽ فعل جو حساب ڪندو رهي دولتمندن کان وڏو ۽ علحده رهندڙ هجي. ظالم جي ظلم کان پنهنجي رعيٰ جو محافظ هجي. سوال ڪندڙن جي سوال جو جواب ڏيندڙ هجي، جيڪي ماڻهو ان جي عيال ۾ آهن انهن جي رزق ۾ پنهنجي قوت سان

وسعت ڏئي. پنهنجي باري ۾ حڪيم هجي. تڪليف وارن جو دوست هجي. پنهنجي پرهيزگاريءَ ۾ بزرگ هجي. پنهنجي نيڪ افعال ۽ اقوال جو باعث هجي. سچائي سان ماڻهن جي معاملات ۾ گواهه هجي. طاعت جي اندر دوست هجي. دنيا ۽ دين جي ڪمن ۾ وڪيل هجي. پنهنجي ذات سان قائل هجي. عبادت ۾ متين هجي. ارباب خيرات جو دوست هجي. صفتن جي اندر محمود هجي. جيڪي حرڪتون ڏينهن ۽ رات ۾ نفس اماره کان صادر ٿيڻ واريون هجن انهن جو ضابطو هجي. جڏهن شبهات جو ورود ٿئي ته روزن ۽ نماز لاءِ تيار هجي. اخلاق حميده جو زندهه ڪرڻ وارو هجي. بدافعالن کي نيست و نابود ڪندڙ هجي. روح سان زندهه هجي. عبادات باقيات جي لاءِ قوي هجي. حسنات جو حاصل ڪرڻ وارو هجي. شاهوڪارن وٽ سوال ڪرڻ کان پري هجي. گوشتي ۾ اڪيلو رهندو هجي. خلق ۾ هڪ ٿي رهي. الاهي قدرت ۾ صاحب مقدرت هجي. ماڻهن جي ضرورتن کي اڳيان رکي ۽ پنهنجي ذاتي ضرورتن کي پوئتي رکي. نيڪيءَ جي ڪمن ۾ اڳتي هجي. مسجد کان ٻاهر نڪرڻ وقت آخر ۾ هجي. فرض ظاهر ظهور پڙهي ۽ نفل لکي پڙهي. پنهنجي ذاتي ضرورتن کي پوئتي رکي. نيڪيءَ جي ڪمن ۾ اڳتي هجي. پنهنجي نفس تي غالب هجي معاملات ۾ نيڪ هجي. گنهگارن جي گناهه تي توبه قبول ڪري. پنهنجي نفس کان انتقام وٺي. ۽ ماڻهن کي معاف ڪري. ندين تي مهربان هجي. پنهنجي معاملن ۾ نفس تي مالڪ هجي. خلق کي طاعت جي طرف هدايت ڪري. ماڻهن کان بي نياز هجي. سائن جا سوال پورا ڪري. نفس کي گناهه کان باز رکي. خيرات جو عمل نئين نئين طريقي سان ڪري گمراهن لاءِ سٺن افعالن جي ذريعي سان نور هجي. زمين تي صلاحيت سان وارث هجي. ارادي جي صاحبن جو مرشد هجي. انهن کي خلق تي ظلم ڪرڻ کان نيڪ هدايت ڏئي. اصحاب وعظ جي حقن جو محافظ هجي ۽ مٿيان اعمال عمل ۾ آڻڻ سان اهڙا اسرار ظاهر ٿيا آهن جن جي ڪري اهل تصوف الاهي اخلاق سان متصف ٿي ويا ۽ هي معنيٰ امام غزاليءَ کان پهتي آهي قدس الله تعاليٰ پانهو ربوبيت جي نالن ۽ صفتن مان هر هڪ نالي ۽ صفت ۾ شرڪت رکي ٿو ۽ ان کان پوءِ به هن اعتبار سان ٿو رهي ته الله جنهن جو شان ۽ آيات عالي آهن ۽ جنهن جا نالا ۽ صفتون پاڪ آهن انهن کي پهچي نه ٿو سگهي.

شيخ جلال واصل رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ ڪالپيءَ جا باشندا. مولانا خواجگي نحوي جي نسل مان ۽ حضرت غوث الاوليا جي خليفن مان آهن. سندن دل مراقبي ۽ مشاهدي جو مرڪز ۽ سندن باخبر ضمير معارف جي پوک هو. سندن باصفا اکين کي احديث جي آفتاب ۽ وحدت جي چراغ کان بينائي ملندي هئي. سرود ۽ سماع جي بزم تي پاڻ عاشق هئا. سندن وجد ۽ حالت جو سوز قلبن جي استعداد ۽ قابليت جي موافق حاضرين انجمن ۾ سرايت ڪري انهن کي خود بينيءَ کان آزادي ڏيندو هو. هجري سن نو سو نوي کان ڪجهه مٿي هو جو سندن جسماني آئيني ۾ اسر محبي جي جمالي ڪرڻن جي جاءِ تي اسر حمت جو جلالِي عڪس نمودار ٿيو. عيال جي رهڻ جي جاءِ ۽ عبادت جو حجرو ڪالپيءَ ۾ اٿن. سندن فاضل ۽ اهل فصاحت فرزند موجود آهن. خدا ڪري هنن کي وڏن وارا مڪاشفات ۽ انهن ۾ ترقي نصيب ٿئي. سڀني ۾ وڏو شيخ افضل هو. درحقيقت هي پنهنجي وقت جي عالمن ۾ افضل هئا. والد بزرگوار کانپوءِ کين عالم فرق ۾ قيام لاءِ ٻه سال مهلت ملي. پوءِ هجري سن هڪ هزار هڪ ۾ عالم جمع جي جميعت آباد ڏي ڪوچ فرمايائون. پيو فرزند شيخ اجمل جميلي تخلص اٿن. فارسي شعر ۾ انهن جي مشق پختگيءَ کي پهچي وئي آهي. ٽيون فرزند شيخ معين الدين اٿن فضيلت ۽ دانش مندي جو فروغ سندن پيشانيءَ ۾ تابان آهي. درويشيءَ جي طريقي تي ثابت قدم آهن. توڪل، تسليم، عزت، خلوت، گزشتگي ۽ بي نيازيءَ جا طريقا ڪمال درجي جا رڪن ٿا. خدا ڪري جو اڪمليت جي درجي تي به پهچن.

شيخ بابو سنڌي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

محبت ۽ حيرت جي بيابانن ۾ اڪيلو قدم پاڻ ٿي رکيو اٿن. فنا جي صحرا ۽ بقا جي شاهراه جي اندر هلڻ ۾ کين دشواري نه ٿي ٿئي. شيخ لشڪر محمد عارف شطاري جا مريد آهن. شهر برهانپور ۾ سنڌين جي محلي ۾ سندن عبادت جو حجرو هو. جڏهن حجرو ٻنهي طرفن کان ڪري پيو ۽ ان جي مرمت جو دل ۾ ارادو پڪو ٿين ته پاڻ راقم گلزار سان ان باري ۾ مشورو ڪين.

ليڪن مثنوي منطق الطير ڪوليائون ۽ هڪ فارسي شعر پڙهڻ سان مرمت جو ارادو ختم ڪيائون. ان کانپوءِ ڪيترن ماڻهن مرمت لاءِ التماس ڪيو ليڪن قبول نه پيو ۽ هجري سن هڪ هزار ٽن کان وٺي مزار جي عمارت تيار ٿيڻ تائين جنهن جو سن هڪ هزار پندرهن آهي. بغير درن ۽ ديوار جي انهيءَ ويران گهر ۾ عمر گذاريائون.

شيخ بدھا طيب بهاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ پنهنجي زماني ۾ ظاهري معلومات جي ۽ رسمي علم جي مجلس جي هر نشين ۾ سرحلقه ۽ معنوي و حقيقي محفل جي محرم جي اندر قطب هئا. محقق دانشور مولانا حاتم سنيلي فرمائيندا هئا ته شيخ بدھا جي بزرگي ۽ شان جي باري ۾ اڪثر بزرگان وقت جي طاقت جهڪيل هئي. انهن مان ڪجهه بد انديش سياه باطن ماڻهو سندن خداداد رونق ٽوڙڻ لاءِ هميشه بهانا ڳوليندا هئا. وقت جا فرمانروا دولت جي نشي ۽ خود بينيءَ جي مدهوشيءَ ۾ سرشار هوندا آهن. انهن سان گڏ جي هي چوندا هئا ته امتحان جي انجمن ترتيب ڏني وڃي ته جيئن جيڪي مدعي برهان کانسواءِ دعويٰ ٿا ڪن اهي الزام جي گوشتي ۾ خاموش ٿي ويهن ۽ هر هڪ جي حقيقت جو جوهر کلي پوي. هنن جو مقصد هو ته ان حيلي سان شيخ جي ڳالهه ۾ فرق پيدا ڪن. ڪيترا دفعا اهڙا منصوبا زماني پرستن جي خواهش تي بنايا ويا ليڪن ڪنهن به شخص کي ڪنهن به مجلس ۾ سندن ڪلام ۾ اعتراض يا نقص جي طور تي ڳالهائڻ جي گنجائش نه ملي. بلڪ معرفتن جي بيان ڪرڻ جي قوت سندن ذات شريف کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي ميسر ئي نه ٿي ۽ سڀني امتحانن جي مقامن تان پاڻ فتح حاصل ڪيائون. نتيجو اهو ٿيو جو حاضرين انجمن سندن گفتار جي موتين سان سمعنا واطعنا جو گوشوارو بنائي ارادت ۽ اطاعت اختيار ڪئي، ۽ چين تي خاموشيءَ جي مهر لڳائي.

شيخ بدھا حقاني جونيپوري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شيخ بدھا طيب بهاريءَ جا نالي پائي آهن. علمن جي اندر سندن مطالعي سان فنن جا اعتراض ۽ مشڪل حال تي بلڪل روشن ٿي ويندا هئا

جيئن ته سندن صحبت سان حق ثابت ۽ باطل معدوم ٿي ويندو هو پاڻ حق ڳالهه کي نه لکائيندا هئا. بلڪ بلند آواز سان ماڻهن جي ڪنن ۾ پهچائيندا هئا. ان ڪري پاڻ حقاني لفظ سان مشهور ٿيا. باطني ڪمالات جو ڪسب شيخ محمد عيسيٰ جونپوريءَ جي خدمت باعظمت ۾ حاصل ڪيائون. لفظ حق مان مطلب اسلام ۽ دين آهي ۽ باطل مان مطلب ڪفر ۽ شرڪ آهي. مطلق حق موجود آهي ۽ متيد حق اهو آهي جيڪو عقيدتي فعل ۾ ۽ ڳالهائڻ ۾ نيڪ هجي. الله پاڪ حق آهي انهيءَ لحاظ کان ته اهو موجود آهي ۽ هو ذوالحق آهي ۽ اهو احقاق حق ڪرڻ وارو آهي اهو به هڪ قول آهي ته حق اهو آهي جيڪو الله تعاليٰ جي واسطي هجي ۽ باطل اهو آهي جيڪو غير الله جي لاءِ هجي، ۽ هي به هڪ قول آهي ته حق اهو آهي جنهن جو رخ الله تعاليٰ ڏي هجي ۽ باطل اهو آهي جنهن جو رخ غير الله ڏي هجي.

شيخ دولت ابن شيخ عبدالملڪ منيري رحمۃ اللہ علیہ

پاڻ علم، عمل، دانش وپيشن جا صاحب هئا. جڏهن پاڻ ڪتابي علم جي تحصيل ميان بدن منيري کان ڪيائون ۽ ظاهري آراستگي ڪمال درجي تي پهچائي چڪا ته رسمي ارادت به ميان بدن جي خدمت ۾ آڏا ڪيائون. جڏهن رهنمائيءَ جي بدولت سلوڪ ۽ طريقت جو هلي درويشي جي منزلن ۽ مقامات کي طءُ ڪري اعليٰ مقام تي پهتا ته خلافت جو خرقو ۽ اجازت جو فرمان به ملين. سندن جهڙو فطرت ۾ فراست ۾، فنا ۾ ۽ نفس تي فتح حاصل ڪرڻ ۾ ميان بدن وٽ ڪو ٻيو خليفو يا شاگرد ڪونه هئو. سندن درس ۾ هي اصحاب حاضر ٿيندا هئا. شيخ اجمل شيخ عبدالڪريم سيد احمد بهاري، شيخ احمد چشتي جيڪو حضرت گنجشڪر جي نسل مان آهي. شيخ خليل پٽي جنهن جي نالي تي ڳوٺ نواده منسوب آهي. شيخ حافظ سارني شيخ يعقوب، جنهن جي نالي هڪ عرصي تائين دارالخلافت آگري جي قضا جو عهدو رهيو ۽ اهڙا ئي ٻيا به ناليوارا بزرگ حاضر ٿيندا هئا. هن حلقي ۾ پاڻ مرڪز جو مثال هئا. شاه ابوالفتح هديت الله سرمست ابن شيخ قاضن شطاري جي خدمت ۽ ملازمت مان گهڻو ڪجهه فيض ۽ ڪاميابي حاصل ٿي هئڻ.

سندن هڪ واقعو اختصار سان هن طرح آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ ڪنهن ضروري ڪم سان قلعي رهتاس ڏي ويا هئا. رستي ۾ هڪ شخص مليو ان چيو ته منهنجي نياڻي جي شاديءَ جو وقت ويجهو اچي ويو آهي جنهن مونکي سوال تي مجبور ڪيو آهي، ۽ اوهان جي منهن مبارڪ تي مان الاهي بخشش جو مشاهدو ڪري رهيو آهيان. لهاذا توهان منهنجي حق ۾ چا ٿا فرمايو. پاڻ مرحبا چئي خادم کي فرمايائون ته جيڪا به نقد رقم ڪيسي ۾ موجود آهي هن سائل جي سامهون رکو. خادم عرض ڪيو ته هڪ سو درهم موجود آهن. جيڪڏهن اجازت هجي ته سپاڻي لاءِ ڪجهه رقم رکي باقي هن سائل کي ڏجي. پاڻ فرمايائون ته غم نه ڪر سپاڻي جو اچڻ ۽ روزيءَ جو پهچڻ ٻئي گڏ گڏ آهن. ڪابه سپاڻي بنا روزيءَ جي ڪانه ٿيندي. سڀ رقم هن شخص کي ڏئي ڇڏي. اڃان اهو شخص رقم وٺي ٿوري فاصلي تي به نه ويو هو ته ٻه سوار سامهون کان ڊوڙندا آيا ۽ شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿي ويهه دينار زر سرخ سپاڻي جي خرچ لاءِ ڏئي ۽ بجليءَ جي چمڪ وانگر نظر کان غائب ٿي ويا.

پيو هڪ قاضي عبدالله نالي هڪ عالم ڳوٺ منير ۾ رهندو هو. طريقت جي مشائخ جي روشن بيعت خلافت ۽ خرقِي پوشيءَ کان انڪار ڪندو هو. هڪ رات قاضي صاحب خواب ۾ ڏٺو ته ڪوئي تي مٿي مخدوم شيخ شرف الدين شيخ احمد چرم پوش، مولانا عبدالرحمن جامي ۽ امير خسرو وينا آهن ۽ معرفت جون ڳالهيون ڪري رهيا آهن. هي فقير ۽ شيخ دولت اسين ٻئي هيٺ بيٺا آهيون. مولانا جاميءَ پنهنجي ساٿين کان شيخ دولت جي مٿي چڙهي اچڻ لاءِ اجازت گهري جڏهن شيخ دولت مٿي چڙهي ويو ته انهن چيو ته قاضي عبدالله به حاضر آهي حضور جي خدمت جي کين آرزو آهي. شيخ شرف الاوليا فرمايو ته هي ازل کان سائل جي حوالي آهي. پنهنجو مريد ڪريس. چنانچه شيخ دولت حڪم مطابق منهنجي مٿي جا وار ڪتريا ۽ مريد ڪيائين. صبح جو جڏهن مان مريد ٿيڻ لاءِ شيخ جي خدمت ۾ ويس ته پاڻ مسڪرائي فرمايائون ته عبدالله پيهر بيعت جي ضرورت ڪانهي، انهيءَ سلسلي ۾ مشائخن جون جيڪي رسمون هيون رات ادا ٿي چڪيون. هيءَ لڪل ڳالهه ٻڌي سخت حيران ٿيو آخرڪار شجرو ۽ ٽوپي جيڪي ظاهري ارادت جا قاعده آهن. حاصل ڪري اعتقاد ۽ اخلاص سان خوش ۽ سيراب ٿيو.

چون ٿا ته شيخ دولت سڄي عمر آسماني روزيءَ تي گذر ڪيو هن ملڪ جي حاڪمن ۽ فرمانروائن ساڻن معتقدانه سلوڪ رکيو ۽ معاش لاءِ ڪجهه قبول ڪرڻ لاءِ التماس ڪندا هئا. سندن فاقه پرور ۽ فقر دوست طبيعت ڪجهه به وٺڻ کان انڪار ڪيو. بلڪ گذريل زماني جون سندون ۽ اراضي جي باري ۾ جيڪي ڪاغذ سندن وڏن وٽ هئا انهن سڀني کي لپستي باهه ۾ اڇلائي ڇڏيائون ۽ دل کي الله جي سپرد ڪري ڇڏيائون. چون ٿا ته جڏهن کين اڪيلائيءَ ۾ اسم القابض جي تجليءَ سان دل تي تنگيءَ جو پاڇو پيو ته پاڻ پري پري جهنگل پيا بانن ڏي نڪري ويندا هئا ۽ مراقبي ۾ مشغول ٿي ويندا هئا ته جيئن سابق تجلي پنهنجي مقابل ڏي تبديل ٿي وڃي.

جڏهن ڪامل طرح ڪشادگي حاصل ٿيندي هئڻ ته پوءِ پنهنجي مقام تي واپس ايندا هئا. جڏهن عمر رسيدھ ٿيا ته استغراقي حالت طاري رهندي هئڻ نماز جي وقت ماڻهو حق حق چوندا هئا تڏهن وڃي هستيءَ جو ادراڪ لاتعين جي مرتبي کان نزول فرمائي تعلق پڪڙيندو هو ۽ انوقت ماهو المڪتوب جي ادا ڪرڻ ۾ مشغول ٿيندا هئا. هڪ سو ست سال عمر هئڻ جيڪا انهيءَ نشست برخاست سان پوري ڪري هجري سن هڪ هزار اڻويهه جي ڪنهن مهيني ۾ رباني بهشت جي سير لاءِ روانه ٿيا. سندن آخري آرامگاه منير ۾ آهي.

شيخ محمد ابن فضل الله رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت جي جاءِ گجرات آهي. پرورش احمد آباد ۾ ٿين. تسليم توڪل تقويٰ ظاهري ۽ معنوي علم جي فضيلتن جا مالڪ آهن. رسمي علم ۾ وجيھ الملة احمد آباديءَ جا شاگرد آهن ۽ طريقت ۾ شيخ ماهه بيرپوريءَ جا مريد ۽ خليفه آهن. جن کي خلافت جي خلعت ۽ اجازت جو خرقو شيخ من الله عرف شيخ اوھن ابن شيخ بهاء الدين جونپوري جي خدمت مان مليو هو شيخ محمد، - محمد شاه ابن مبارڪ شاه فاروقي جي دور ۾ گجرات کان خاندیس ۾ آيا آهن، ۽ برهانپور ۾ مسجد ۽ خانقاه بناڻي اٿن. هميشه حديث تفسير ۽ بين ديني علمن جي درس ۾ مشغول رهندا آهن. گهڻا ئي طالب سندن رهنمائي جي برڪت سان حق شناسيءَ جي درجي تي پهچي ويا. سندن حالات ڪجهه هن

طرح آهن. پاڻ روضه نبوي عليه السلام جي زيارت تي قربان آهن. ان ڪري هر سال پنهنجي وطن کان جهاز جي موسم تي ديوانه وارا ٿي درياھ جي ڪناري تي پهچندا آهن. جيڪڏهن ڪو مانع پيش ايندو آهي ته ايندڙ موسم تائين صبر ڪندا آهن. نه ته پنهنجي مطلوب مقصد ڏي روانه ٿي ويندا آهن. انهيءَ طريقي سان ڪيترائي دفعه حجاز جي سفر تي درياھ جي رستي ويا ۽ حرمين شريفين جي طواف سان پنهنجن جهانن جي سعادت حاصل ڪري پنهنجي وطن واپس آيا. همت جو قدم سنت جي رستي ۾ استواريءَ سان رکي صراط المستقيم تي هلي رهيا آهن. سماع ۽ سرود ڏي ميلان نه ڪندا آهن. ربيع الاول جي مهيني ۾ پهريان ٻارهن ڏينهن هررات حديثون ۽ آنحضرت ﷺ تي نعت ۽ عربي فارسيءَ ۾ قصيدا ڏاڪرين جي جماعت سهڻي آواز سان پڙهندي آهي ۽ جيڪي ڪجهه موجود هوندو اٿن انهن ڏينهن ۾ حلوا، صلحا، عطر، فقرا ۽ مجلس ميلاد جي ڏاڪرين ۽ حاضرين جي خدمت ۾ خرچ ڪري ڇڏيندا آهن ۽ پئسا وغيره جيڪي ڪجهه پاڻ بچائيندا آهن ان جو سبب هنن چند ڏينهن ۾ انهن چند مبارڪ ڏينهن جو خرچ آهي يا ڪنهن معتمد ماڻهوءَ جي هٿان حرمين شريفين ڏي موڪليندا آهن جيڪو ڪٿي وڃي ان ملڪ جي فقرا کي تقسيم ڪري ڇڏيندو آهي. انهن ٻن ڪمن کانسواءِ ٻي ڪا آرزو جمع ڪرڻ جي نه هوندي اٿن. سندن عمر عزيز هن هجري سن هڪ هزار ٻاويهين ۾ ستر سالن کي پهچي وئي آهي. اميد ته باقي مانده سال گذريل سالن کان زياده بهتر هوندا. سندن ڪارندا ۽ ذي معرفت ڪجهه فرزند ۽ مريد آهن. الله تعاليٰ جلشانه سڀني کي مرشد جي بلند مرتبي تي پهچائي.

شيخ اوھن جيڪو شيخ ماھ جو پير هو. مشائخ وقت جا انيس اولياءَ زمانه جا جليس ۽ بزرگان دين و دولت ۽ رئيس هئا. چون ٿا ته مولانا علاؤالدين محمد لاري، نوع انسانيءَ جا جوهر شناس ۽ سخندانءِ ۾ وار جي ڪل لاهڻ وارا هئا. فرمائيندا هئا ته شيخ ادهن پنهنجي زماني ۾ بينظير آهن. مولانا محمد برغلي جا پاءُ مولانا حافظ برغلي کي بادشاهه جي رڪاب ۾ جڏهن هجرت جي توفيق نه ٿي ۽ جونپور ۾ رهجي ويا ته ارادت مندان شيخ اوھن جي حلقي ۾ داخل ٿي هميشه سندن خدمت ڪرڻ پنهنجي مٿان لازم ڪيو هئو. بادشاهه جي اميراعظم ۽ عالي فطرت خان زمان علي قليءَ جڏهن هجري سن نوسو پنجهٺ ۾

جونپور کي افغانن جي قبضي مان ڪڍي ورتو هو ته شيخ اوهن جي خدمت ۾ حاضر ٿي گهڻيون ئي ڪجهه عقيدت جون رسمن ادا ڪيون هيون. هر قسم جي ماڻهن شيخ اوهن جي ارادت اختيار ڪئي هئي. هجري سن نو سو ٻاهتر ۾ حقيقي محبوب جي وصال جي مجلس ۾ وڃي داخل ٿيا. خوابگاه جونپور ۾ اٿن.

شيخ عبدالحق حقي تخلص^{رحمۃ اللہ علیہ} جي ياد ۾

پاڻ حقي تخلص، قادري مشرب، دهلوي مسڪن، علمن ۽ فنن ۾ ماهر، عالم ارواح ۽ عالم اجسام جي رمزن کان واقف آهن سلمه الله تعاليٰ. سندن حالات مختصراً هي آهن ته هجري سن نو سو پنجاهه جي آغاز ۾ حجاز جي سفر جي شوق ۾ پاڻ پنهنجي وطن کان نڪري مالوه جي رستي کان گجرات جي بندر ڏي هليا آيا. هنن ڏينهن ۾ اڪبر بادشاهه، حاڪم صوبه مالوه مرزا عزيز محمدالملقب به خطاب اعظم خان اجين شهر ۾ قيام پذير هئا. جڏهن پاڻ مرزا جي اجازت سان رستو هلي مندو (مانڊو) ۾ آيا. ته انهن ڏينهن ۾ راقم گلزار به سندن ديدار سان گهڻو ڪجهه فائدو حاصل ڪيو هو آخرڪار پاڻ گجرات ۾ اهڙي وقت ۾ پهتا جو جهاز جي موسم گذري وئي هئي. مرزا نظام الدين احمد ان صوبي جا بخشي هئا. انهن بي حدالتماس ڪري آئنده موسم تائين کين ترسايو، ۽ گهڻي خوشيءَ سان سندس خدمتون انجام ڏنيون. وري جڏهن ٻيو سال آيو ته الاهي مشيئت جي تحت حرمين شريفين جي طواف کان مشرف ٿيا. اتي مڪي معظم ۾ شيخ علي متقي جو خليفو ۽ جانشين عبدالوهاب رهندو هو. ان جي تلقين جي سعادت سان خلعت حاصل ڪيائون ۽ هن بلند مقام جي پين بزرگن کان به حديث جي ڪتابن جي تصحيح فرمايائون. جڏهن پاڻ واپس پنهنجي وطن مالوه ۾ پهتا ته خلوت ۽ وحدت جي حلاوت سير ۽ سياحت جو انديشو ٿڌو ڪري ڇڏيو. اڄ تائين هجري سن هڪ هزار ٻاويهه آهي پاڻ هميشه صبر ۽ سکون سان هميشه طالبان علم و عرفان جي درس ۽ تلقين ۾ مشغول رهي پنهنجا بابرڪت اوقات گذاري رهيا آهن. ۽ الحمدالله پاڻ هن فرصت جي اندر عالم باطن جي پرده نشينن جي تصوير به قلم سان لکي تصنيف کي معرفت بيانيءَ سان جڳهه ڏني اٿن. خاص ڪري تذڪره مشائخ جيڪو اخبار

لاڃيار جي نالي سان آهي. هن ڪتاب جون خوبيون تعريف جي قالب ۾ سمائي نه ٿيون سگهجن. جيئن ته پاڻ هن تذڪري ۾ پنهنجي ابن ڏاڏن ۽ عالي مقام قريبن ۽ حضرات مرشدين جا باحقيقت حالات تحقيق ۽ تفصيل سان لکيا آهن. سندن عالي فطرت فرزند ان رشيد سڀ جا سڀ دانشوري ۽ سخندان جي درجي کي پهچي راه طريقت تي هلي رهيا آهن. خدا ڪري والد بزرگوار جي سائي ۾ علم ۽ عمل ۾ اڳتي وڌن.

مولانا محمد رضا رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ شڪيبي تخلص ۽ خواجه عبادصفهانيءَ جا فرزند آهن. فنون معقوله جي مسئلن جا ڄاڻو ۽ طبقات سلف جي انهن حالات جي بيان ڪرڻ وارا آهن. جيڪي اصحاب سيرو تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهن. پاڻ فارسي شعر کي اعليٰ درجي تي پهچائي ان فن ۾ استادي ظاهر ڪندا آهن ۽ جيڪي سندن معنوي خوبيون آهن. اهي الفاظن ۾ نه ٿيون اچي سگهن. سندن وڏا خواجه عبدالله ناميءَ جي پاڪ نسل مان آهن. جن جا باڪمال حالات نفحات الانس ۾ حقائق پناهي مولانا نورالدين عبدالرحمن جامي لکيا آهن. خواجه عبدالله امامي خواجه امين الدين حسن جا وڏا فرزند آهن ۽ خواجه امين الدين حسن اهي آهن جن جي مبارڪ نالي تي لسان الغيب خواجه حافظ شيرازيءَ هڪ غزل لکيو هو. پيو اهو ته هجري سن هڪ هزار چار جي شروعات ۾ پاڻ خان خانان جي سڀ سالاري جي ملازمت ۾ دڪن کان آيا هئا. مولانا نظيري نيشاپوري بويقلي بيگ انيس ملا محب علي سنڌي. شريف ڪاشمي، ملاڪامي سبزواري ملابائي، هي سڀ اصحاب ۽ اهل سخن جي بي جماعت به گڏ هئن. هي سڀ منڊو (مانڊو) کان لنگهيا جيڪو راقم جو غريب خانو آهي. روحاني شناخت ته اڳ کان هئي. هي موقعو آيو ته مٿي ذڪر ڪيل شناسائي غيب جي تهه خاني مان نڪري وجود جي جلوي گاه ۾ آئي. هجري سن هڪ هزار سترهن ۾ وري سندن گذر منڊو (مانڊو) مان ٿيو. هي اهو وقت هو جڏهن راقم مشائخ وقت ۽ بزرگان عهد جا باصفا حالات لکي رهيو هو. خاص خاص واقعات دريافت ڪيم. فرمايائون ته:

”هجري سن نو سوڇوھٽ ۾ ولادت ٿي جڏهن هوش جو زمانو آيو ته
 ڪجهه علم شيراز ۾ ۽ ڪجهه پنهنجي پيدائش واري جاءِ تي حاصل ڪيم.
 مطالعي جي ذريعي سان عبارت پڙهڻ ۾ مهارت پيدا ڪيم ۽ جوانيءَ قوت
 جسماني بخشي ته هندوستان جي سير جي هوا مٿي ۾ پري. دل جي فرمان جي
 اطاعت ڪري پنهنجي گهر کان لار کان ٿيندو هرمز آيس. هرمز کان بندر جيول
 جي پيڙيءَ ۾ ويهي درياھ پار ڪري ڪناري تي اچي لٿس. هتي سڀ سالاري
 جي ملازمت جو شوق مونکي احمد آباد گجرات ڏي وٺي ويو. انهن ڏينهن ۾
 نواب ڪام بخش دارالخلافه شهنشاهيءَ ۾ هئو. جيئن به ممڪن ٿيو احمد
 آباد کان روانو ٿي نواب صاحب جي خدمت ۾ پهتس. اڃان مون پنهنجي دامن
 مان رستي جي مٿي به صاف نه ڪئي ته همڪاب دولت ٺٽي جي لشڪر ۾
 فوراً وڃڻ جو عزم ٿيو. الاهي تائيد شامل حال هئي جو فتح جو منهن نظر آيو.
 ۽ ان صوبي جي والي مرزا جانيءَ کي ساڻ ڪري شاهي دربار ۾ حاضر ٿيس.
 انهن ڏينهن ۾ دکن جي لڙائي به حسب مشيئت ايزدي نواب جي خدمت ۾
 پوڳڻي هئي انڪري بنا دير اوڏانهن وڃڻو پيو. هجري سن هڪ هزار ڇهه ۾
 سهيل مقهور جي لڙائيءَ کان پوءِ قرارداد مطابق هتان فارغ ٿي لشڪر سرونج ۾
 آيس. اوچتو پيٽ جي رت جي بيماري لڳي. ايتري قدر جو دوست زندگي کان
 نااميد ٿي آخري سفر جوسامان گڏ ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويا. انهيءَ حالت ۾ اهو
 پڪو ارادو ڪيم ته جيڪڏهن صحت بحال ٿي ته آئنده دنيا جي ڪنهن ڪم
 کي هٿ نه لڳائيندس ۽ آخروي سامان کي راه حجاز ۾ صرف ڪندس. انهيءَ
 ڏينهن کان تندرستي بحال ٿيڻ شروع ٿي جيئن ته تعلقات جو سلسلو بي انتها
 مستحڪم هو انڪري تدبيرون ڪندي ڪندي منقطع ڪيم ۽ دل کي ڪامل
 طور تي دنياوي گرفتاري ۽ آرائش کان نجات ڏنم. وري هجري سن هڪ هزار
 پارهين ۾ حجاز جي سفر جو ارادو ٿيو تن سالن تائين دشوارين ۽ سختين کان
 نڪري هي باسعادت سفر سرانجام ڏنم. اتان واپسيءَ ۾ بند سورت جي
 ڪناري تي لٿس جڏهن برهانپور آيس ته اهائي خانخانا جي محبت جي زنجير
 آزاديءَ جي پيرن ۾ پئجي وئي. بي اختيار هڪ عرصي تائين ملازمت ۾ جيئن
 مقدر هو بسر ڪيم. جيئن ته هيءَ ڳالهه تجربي ۾ اچي وئي آهي ته جيڪو ڪم
 طبيعت جي صفائيءَ سان ڪيو وڃي ان جو تاثير ضرور ٿئي ٿو لهاذا هجري سن

هڪ هزار اڻويهه ۾ نواب صاحب منهنجي گوشتي نشينيءَ جي درست خواهش جي ڪري آزاديءَ جي اجازت ڏني، ۽ جهانگيري عالي شان دربار کان معيشت جي واسطي ڪجهه حاصل ڪري دهليءَ ۾ گوشتي نشيني اختيار ڪئي اٿم.

هاڻي پاڻ صدارت جي خلعت پائي فقراءِ دهليءَ جي خدمت ۾ فروغ دل سان خدا سان مشغول آهن. الله تعاليٰ کين نشاط حضوري نصيب فرمائي.

شيخ فريد رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ شيخ عبدالحڪيم ابن شاه باجن چشتي برهانپوريءَ جا فرزند آهن. فضل ۽ فراست جي نوبهار، رضا ۽ رياضت جا نوروز، ڪشف ۽ ڪرامتن جي ڪتاب جا شاگرد ۽ حالات ۽ مقامات جا صاحب آهن. هوش سنڀالڻ واري زماني کان پاڻ مسيح القلوب جي خدمت تي قربان آهن. علمن جي تحصيل انهن جي درس مان ڪري ڪمالات تي پهتا آهن. فارسي ۽ عربي ڪتابن جا اختصار ۽ انتخاب ڪيترائي ڪيا اٿن. پاڻ فارسي شعر درويشانءِ چوندا آهن. سندن حالت ڏسي ائين ٿو معلوم ٿئي ته فڪر جي زبان. شعر کي ذڪر ۾ ٿي ادا ڪري. يعني ذاڪر ٿيڻ شاعر ٿيڻ کان بهتر آهي. اڪثر سرود جي محفلن ۾ ڏٺو ويو آهي ته پاڻ جڏهن سماع جي وقت وجد ۾ اچي هڻن کي جنبش ڏيندا آهن ته اهل محفل جي چين تي شوق جو نعرو ۽ مٿي تي حيرت جو هٿ هوندو آهي. سندن ظاهري صفائي ۽ باطني نور سان ابن ڏاڏن جي معرفت جي چراغ ۾ ازسرنو روشني پيدا ٿي وئي آهي.

مسيح القلوب پنهنجي وڏي فرزند عبدالستار جي پرورش ۽ سندن تربيت گڏ ڪندا آهن ۽ پاڻ به پنهنجي مرشد جي نسبت اطاعت ۽ ادب جي مقام ۾ رهندا آهن. خدا ڪري هنن پنهنجن جواوچ ۽ سعادت جا ساڀ اثر اڻاڻا ٿين.

خواجہ علي مسيحي تخلص رحمته الله عليه جي ياد ۾

سندن ولادت احمدآباد ۾ ٿي آهي. قادري سلسلو، حسين روميءَ جا فرزند ۽ گجرات جي وڏن دولتمندن مان هئا. طريقت جي تلقين مسيح الاوليا کان ٿين. راقم سان گهڻي دوستي هئي. رسمي علوم جي ڪليات کان آگاه

هئا. فارسي زبان ۾ صوفيائو شعر چوندا هئا. آزاد خيال ۽ فارغ البال هئا. پنهنجي مرشد جي ڪرامتن بابت ڪجهه لکي راقم ڏي موڪليا هئائون. انهن مان چند بيانن جو خلاصو ته عبارت ۾ آڻي راقم پنهنجي گلزار جي بهار بنايو. باقي چند بيانن لاءِ عذر ڪري ٻين تذڪري نويسن جي ڪتابت تي ڇڏيم.

رومي نگار خان ۾ هڪ هي ڳالهه آهي ته سيد محمد قادريءَ جي پٽ سيد عبداللطيف شيخ عبدالرحيم چشتي عادل پوري جي روايت جي حوالي سان فرمايو آهي ته شيخ عبدالرحيم چوندا هئا ته هڪ رات اعتڪاف دوران خواب ۾ بيداريءَ جي درميان مونکي ائين معلوم ٿيو ته چار نوراني شخصن مسيح الاولياءَ جي وهڻ لاءِ سندن گهر ۾ هڪ تخت رکيو آهي ۽ سندن نالي سان قطيبت جو ترانو ڳائڻ پيا ۽ مسيح الاولياءَ مسڪرائيندي فرمائن پيا ته مون جهڙي شخص کي هن تخت تي وهڻ جي لائق نه سمجهو. ليڪن هنن چئني ڇڻن مسيح الاولياءَ کي تخت تي وهاريو ۽ سڀ ادب سان هٿ ٻڏي خوشيءَ سان مبارڪباد جا آواز بلند ڪيا. جڏهن مان صبح جو مسيح الاولياءَ جي خدمت ۾ ويس ته پاڻ درس کان فارغ ٿي جڏهن خلوت ۾ ٿيا ته انهيءَ ئي خواب کي پاڻ ٻڌايائون ۽ مون الله جلشانه جو شڪر ادا ڪيو ته منهنجو خواب پريشان خوابن مان نه هئو.

شيخ ڪاجا رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن نالو الهداد آهي ۽ اغوان نسل مان آهن. بي خودي، بي نيازي ۽ آزادي سندن شعار آهن. جڏهن جوان هئا ته پاڻ ڪافي عمر سپاهگيريءَ ۾ گذاريائون انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ حسين عورت تي به نظر وڃي پئي هئڻ ۽ ان تي پاڻ نگاهه جا اسير ٿي پيا هئا. مجازي محبت جو غلبو ظاهري روزگار جي سبب کي ڇڏڻ جو سبب ٿيو ۽ آهستي آهستي نوبت جذب تي وڃي پهتي. سارنگ پور مالوه ۾ رهندا آهن. ماڻهو هميشه سندن خدمت ۾ ويندا آهن ۽ اهڙا عجائبات ڏسندا آهن جو ڇڻ ته ڪرامتون آهن. پاڻ جذب جي شراب ۾ مست ۽ ميخانهءَ آزادگيءَ ۾ مدهوش آهن. جڏهن راقم سندن حالات لکڻ لاءِ وقت جي عارف سيد مولانا محي الدين سارنگپوري جي خدمت ۾ ياد ڏياريو ته مولانا صاحب سندن اسرار ڪجهه اهڙا لکيا جيڪي تعجب خيز هئا.

شيخ داؤد شطاري رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

سندن والد بزرگوار جو نالو خان محمد آهي. سندن حقيقت حال صبر ۽ شڪر جي مرتبي کان مٿاهين آهي. راقم سندن حال ڇا بيان ڪري. پاڻ شهر ۽ جهنگل کي بغير تفاوت جي هڪ سمجهندا آهن. درويش ۽ تونگر ۾ فرق نه ڪندا آهن. آباد ۽ ويران کي هڪ ڄاڻندا آهن. سڀني سمن ڪشاده پيشانيءَ سان پيش ايندا آهن. احتياج کي ظاهر ڪرڻ طريقت جو ڪفر سمجهندا آهن. ايتار ۽ نثار کي فرض سمجهندا آهن. سندن پير خرقه ۽ پير صحبت محمود العواقب شيخ جلال محمود شطاري آهن. عين جوانيءَ ۾ ترڪ ۽ توبه جي توفيق حاصل ٿين ۽ رهنما بزرگ جي تلاش ۾ گهر کي ڇڏي سفر اختيار ڪيائون. هر هڪ آبادي ۽ ویراني ۾ پهچي انهن بزرگن جي ملازمت حاصل ڪيائون. جيڪي طالبن جي هدايت تي مامور هئا. ڪنهن به شخص جي ديدار سان کين تسلي نه ٿي. اهڙي طرح گهمندي گهمندي شهر منڊو (مانڊو) ۾ آيا ۽ ازلي عنايت جي پاڇي ۾ رستو محمود العواقب جي خدمت ۾ ملين ۽ پهرئين ئي ملاقات ۾ دلبرستي محسوس ڪيائون. پوءِ حق شناسيءَ جا آثار روز بروز وڌندا ويا. چنانچہ تمام ٿوري عرصي ۾ اذڪار ۽ اشغال جي تعليم ۽ مراقبن جا نشيب و فراز طءُ ڪري شطاري راه کان آشنا ٿيا. تن سالن کانپوءِ محمود العواقب صورت جو برقعو حقيقت جي چهري کان پري ڪيو ۽ سندن آفتاب عمر وارو غروب ٿي ويو. وقت جي تقاضا مطابق مرشد جي گهر ۾ رهيا. جڏهن حضرت غوث الاوليا جي زيارت ۽ عالي قدر مخدوم زادگان جي ملازمت جو شوق پيدا ٿيو ته پاڻ باطني جذبات سان گواليار ڏي روانه ٿيا. اتي پهچي ڪافي سالن تائين شيخ عبدالله ۽ شيخ ضياءُ الله جي صحبت سان الاهي معرفت جو فيض حاصل ڪيائون. انهي دوران صوبي دهلي ۽ ٻين ڪيترن ملڪن جي سيرو سياحت ڪري شهرن جي دانشورن ۽ صحرا ۾ رهندڙ خدا پرستن جي ديدار سان باطني سکون حاصل ڪيائون ۽ قلب جي صفائيءَ جي بدولت وحدت جي سرچشمي جي ڪناري کان ڪاميابيءَ سان سيراب ٿيا. تقريباً ويهن سالن کان پوءِ هجري سن هڪ هزار اٺويهه ۾ پير بزرگوار جي زيارت جو خيال آيو چنانچہ

پاڻ منڊو (مانڊو) ۾ آيا هتي تقريباً هڪ سال گذارڻ کانپوءِ وري گواليار هليا ويا جڏهن گواليار پهتا ته حضرت غوث الاولياءَ جا جانشين شيخ عبدالله کي مرض الموت ۾ مبتلا ڏٺائون ۽ ڏهن ڏينهن کانپوءِ شيخ عبدالله آخري سفر ڏي روانه ٿيا. پاڻ ڪجهه ڏينهن ته شيخ عبدالله جي فرزندن ۽ ملازمن سان افسوس ڪندي گذاريا پوءِ اجازت وٺي منڊو (مانڊو) ڏي آيا. هجري سن هڪ هزار اڪيهن ۾ ذي القعد جي مهيني ۾ پنهنجي شهر مالوف ۾ داخل ٿيا. جيڪو سندن ظاهري ماجرا جو خلاصو هو اختصار سان لکيو ويو ليڪن سندن باطني حقيقت جيڪا ڪجهه به آهي ان جي بيان ڪرڻ جي طاقت قلم ۾ ناهي.

شيخ اويس پور غوث الاولياءَ رحمته الله عليه جي ياد ۾

پاڻ ڦوه جوانيءَ ۾ عربي زبان جي مهارت حاصل ڪري ظاهري علم جي تحصيل ڪئي ۽ سلوڪ جي رستي ۾ قدم رکي پنجن ئي جوهرن کي جيڪي هي آهن (1) عبادت (2) اوراد (3) دعوات (4) اذڪار (5) اشغال. عمل ۾ آڻي چڪا آهن ۽ پنهنجي سڀني وقتن کي مشائخن جي معمولي ڪمن ۾ ورهائي هڪ منٽ به بيڪار نه ٿا وڃڻ ڏين. احمد آباد جي مسجد ۽ خانقاهه سندن والد بزرگوار جي تعمير ڪرايل آهي ان کي ظاهري ۽ باطني مرمت سان معمور رکن ٿا. سندن طبيعت اخفا دوست واقع ٿي آهي. انهيءَ مشهوري جي مقابلي ۾ گمنامي کي اختيار ڪيو آهي. ظاهر ڪرڻ وارين رسمن کي دل ۾ داخل ٿيڻ ئي نه ٿا ڏين. سندن والده ماجده افضل و اعلم روزگار امير شاهه مير شيرازيءَ جي سادات نسل مان آهي جنهن بزرگ سلطان محمود جي سلطنت جي زماني ۾ گجرات ۾ اچي جانيانير ۾ قيام فرمايو هو. امير شاهه مير صدرالدين محمد شيرازي ۽ مولانا جلال الدين محمد دواني هي ٽئي بزرگ هڪ ئي زماني جي مجلس ۾ صدر نشين هئا. جڏهن راقم گلزار هجري سن هڪ هزار ٽن ۾ وجيه الملت جي روضي مبارڪ تي حاضري ڏيڻ لاءِ خاندیس کان احمد آباد ويو هو. ته ان وقت شيخ اويس سان مليو هئس حالات بيان ڪرڻ جي سلسلي ۾ گذارش ڪيم ته عام مشائخ ۽ خاص ڪري هندستان جي باڪمال احوال جمع ڪري تاليف جو خيال هڪ مدت کان دل ۾ اچي رهيو آهي. دعا

سان امداد فرمايو. پاڻ دعا ڪندي فرمايائون ته اگرچہ هي منصوبو دير سان ظاهر ٿيندو ليڪن تمام سٺو ٿيندو. اهوئي سبب آهي جو ڏهن سالن تائين هن مسوده کي تيار ڪرڻ لاءِ قلم ڪڍڻ جي توفيق ئي نه ٿي. آخر جڏهن هجري سن هڪ هزار چوڏهن ۾ شيخ ابوالخير مبارڪ خضر جن جي پيشانيءَ مان فلاح ۽ اخلاق جا گهڻا آثار ظاهر هئا. بطريق سفارت مرزا شاھ رخ والي ملڪ برخشان جي ملازمت ۾ وڃڻ لاءِ اجين مالوه ۾ آيا ته غوثي به انهن ڏينهن ۾ مولانا ڪمال محمد عباسي جي عرس جي واسطي اجين ويو هو. جيئن ته شيخ ابوالخير مبارڪ خضر کي راقم جي مٿئين ارادي ۽ ان جي آغاز ۽ انجام پذير نه ٿيڻ جي خبر هئي. ان ڪري ملاقات ۾ ڪامل آرزو ۽ اخلاص سان زماني جي بيوفائي ۽ عمر جي کوتاهي وغيره گهڻيون ڳالهيون ڪري هن جي اهتمام واسطي راقم کي آماده ڪيو. جيئن ته اهتمام تي آماده ڪرڻ واري شيخ ابوالخير جي گفتار الاهي تقدير جي موافق هئي ته ڪوشش جو دامن خدمت گذاريءَ جي هٿ پڪڙي ورتو ۽ شيخ جي همت ۽ امداد جي برڪت سان پهريون نسخو ٻن سالن اندر ڪتابت جي صورت ۾ آيو ليڪن ان جي تصحيح ۽ صاف ڪرڻ ۾ وري اٽڪاءَ جي شڪل پيدا ٿي آخرڪار مسيح القلوب جي پيغام ۽ زباني تازيان جيڪي پريٽ ۽ روبرو وقت به وقت لڳندا رهيا اهي تازيان صحيح قلم جي روانيءَ جو سبب بنيا ۽ مسيح القلوب جا تاثير سان پريل انفاس جي برڪت سان بياضي نسخو هجري سان هڪ هزار ٻاويهه ۾ رجب مهيني ۾ پورو ٿيو هن ماجرا بيان ڪرڻ جو مطلب هي آهي ته فرزند غوث الاولياء (شيخ اويس) جي فرمان موجب هن مجموعي کي فراهم ڪرڻ جي تخم نما انديشي، نوبهار زبان جي امداد ۽ دوستن جي مدد سان ڪاغذ جي صفحن تي هن باغيچي ۾ ارڙهن سال کانپوءِ وڻ وانگر ظاهر ٿيو.

سڀني قسمن جا حمد ۽ تعريفون الله جلشانه جي واسطي آهن جيڪو معين آهي ۽ ان جو حسن ديدار انهن اصحابن جي واسطي آهي جن انلاءِ ڪوشش ڪئي. جيئن الله تعاليٰ جو قول آهي ته جيڪو شخص آخرت جو طالب هجي ۽ آخرت جي واسطي جهڙي ڪوشش ڪرڻ گهرجي اهڙي ڪوشش به ڪري ۽ اهو ايمان به رکندو هجي ته اهي ئي ماڻهو آهن جن جي محنت الله وٽ مقبول ٿيندي. جنهن شخص حقيقت ۾ آخرت گهري ان جي نشاني اها آهي ته آخرت

جي لاءِ ڪوشش ڪري ۽ آخرت جو ارادو آخرت جي عمل کان خالي هوندو ته هي صرف تمنائي ارادو آهي.

قولہ تعاليٰ وهو مومن ۽ اهو ايمان به رکندو هجي يعني عاقبت جي باري ۾ جيئن اهو ايمان رکندو آهي حال ۾. اهو چئي ٿو سگهجي ته اهو ايمان رکندو هجي هن طرح جو ان جي نجات فضل الهيءَ سان وابسته آهي نه ان جي سعي سان. چوندا آهن ته سعي مشڪور اها آهي جيڪا مقبول هجي ۽ قبول سان گڏ زياده هجي. جيئن بندي جو صدقو مقدار صدقہ کي وڌائي ٿو ۽ زياده ڪري ٿو. اهڙي طرح بندي جي طاعت جڏهن بندو شڪرگذار هجي ته نتيجو طاعت کي وڌائي ٿو ۽ زياده ڪري ٿو.

شيخ حسن ابن موسيٰ احمد آبادي رحمۃ اللہ علیہ جي ياد ۾

پاڻ راقم گلزار جا والد بزرگوار آهن. ڪلام مجيد جا حافظ ۽ رسمي علم جا عالم هئا. سندن والد بزرگوار کين چار سال عمر ٿيڻ کانپوءِ استاد جي سپرد ڪيو. اٺين سال ۾ ڪلام رباني حفظ ڪيائون. ۽ رسمي علمن جي تحصيل ۾ مشغول ٿي ويا. انهن ڏينهن ۾ سندن والد بزرگوار جو موسوي روح پرواز ڪري عالم ارواح ڏي هليو ويو. جنهن سبب جي ڪري سندن همٿ، جميعت ۽ ڪوشش جي چارديواري ۾ ڌار پئجي ويا. بس پاڻ نحو فقہ ۽ حديث کانسواءِ ڪجهه تحصيل نه ڪري سگهيا. سيد جلال ابن سيد احمد جعفر رفاعي جي خدمت ۾ رهي بيعت ڪري سندن خانقاه ۾ رهندا هئا. هجري سن نو سو اڪيتاليهه ۾ جڏهن سندن عمر چوويهه سال هئي همايون بادشاهه گجرات فتح ڪرڻ لاءِ لشڪر ڪشي ڪئي هئي. ۽ سلطاني خيما احمدآباد ۾ اچي کوڙيا هڻائون. هن صوبي جو حڪمران سلطان بهادر دريا پار ڪري پڳو. انهن حادثات جي ڪري گجرات جي باشندن تي پريشانين جا پهاڙ ڪري پيا انڪري سندن پريشانيون به وڌنديون ويون آخرڪار پاڻ همايوني لشڪر سان گڏ خاندیس کان هلي مالوه جي طرف آيا. شهر مندو (مانڊو) جي ويجهو هڪ ڳوٺ لونهره نالي ۾ قيام ڪرڻ جو ارادو ڪيائون. چنده ڏينهن تائين رسمي سببن کي هٿ به نه لڳايائون. صرف ظاهري توڪل تي گذران ڪيائون ۽ نوباره

نالي عمارت ڳوٺ ۽ آباديءَ کان پري آهي ان ۾ پاڻ قيام فرمائي راتين جو جاڳي ڏينهن ڪندا هئا ۽ ڏينهن جو آباديءَ ۾ اچي زماني کان آزاد ماڻهن جي صحبت ۾ گذاريندا هئا. جيڪو لقمو بغير سوال جي ملندو هو اهو کائيندا هئا. آخر روزيءَ لاءِ لاچار ٿي هيءَ تجويز ڪيائون جو رات جو ڪاغذ جو ڌنڌو ڪرڻ وارن جي محلي مان قرض تي ڪاغذ خريد ڪري اهو فروخت ڪري گذر اوقات ڪندا رهيا. انهيءَ پيشي جي ذريعي رزق جي وسعت جو دروازو کليو ايتري قدر جو انهيءَ ملڪ جي سڀني سوداگرن جي معاملات جو انحصار سندن مشورهه تي پيو. دوستن سندن اڪيلائي کي محسوس ڪندي سندن شادي خانہ آبادي ڪرائي ان کانپوءِ پاڻ مستقل طرح اچي منڊو (مانڊو) ۾ رهڻ لڳا. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هڪ فرزند پيدا ٿيو جنهن جو نالو نور محمد رکيو ويو ۽ ٻن سالن جي عمر کي پهچي گذاري ويو. ان کانپوءِ هڪ وڏي عرصي تائين ڪنهن به پٽ جي اولاد ٿيڻ جي خبر نه ٻڌائون. هجري سن نو سو سٺ ۾ شيخ ميان جيو رحمۃ اللہ علیہ جيڪو سيد جلال ابن سيد احمد جعفر جو مريد شيخ صدرالدين ذاڪر جو خليفو ۽ راقم گلزار جو مامون آهي تجارت لاءِ احمد آباد گجرات ويو هئو. هڪ دفعي جمع جي رات پنهنجي پير جي روضي ۾ ويا ۽ مراقبي ۾ گوڏن تي ڪنڌ رکي محو ٿيا ان ارادي سان ته منهنجي پيڻ جيڪا ٻار هئڻ کان نا اميد ٿي وئي آهي ان لاءِ هن بزرگوار جي برڪت سان اميدواريءَ جي خوشخبري ملي. عالم مثال ۾ کين نظر آيو ته هڪ نهايت منور فانوس سندن هٿ ۾ ڏنو ويو آهي جنهن جي روشنيءَ سان ان جاءِ تي آسانيءَ سان پهچي ويو آهيان جتي پهچڻو هو ليڪن رستي جي ناهمواري تاريخي ۽ خوف جي ڪري نه پئي پهچي سگهيس. الله جل شانہ جو شڪر حد کان گهڻو ڪيائون. شيخ ميان جيو جڏهن وطن واپس آيو ته انهيءَ بشارت سان پيڻ جي غمگين دل کي مسرور ڪيائين ۽ انهيءَ واقعي جي تعبير جيڪا تقدير جي موافق هئي راقم گلزار جي علمي صورت کي جمع جي رات تاريخ يارهين رجب هجري سن نو سو ٻاهٽ ۾ عنصرِي لباس پارايو:

انهيءَ خوشيءَ کي عزيزن قريبن ڏور ڏام سان ملهايو ۽ نالو محمد رکيو ويو ۽ گهر جا ڀاتي محبت ۾ تعظيم سان راجه محمد چوڻ لڳا. هندي لغت ۾ راجه شاھ کي چئبو آهي ۽ والد بزرگوار يعقوبي محبت سبب يوسف نالو رکيو. جيڪو ڪجهه نقد جنس وغيره هئو سڀ کليل دل سان معززن جي تواضع وغيره

۾ صرف ڪيو ويو ۽ هن همت آزما خوشيءَ ۾ مال لٽائڻ جو جيڪو ٻنهي هٿن سان ڪرتب ڪيو ويو اهو هڪ مثالي هو ۽ ان کانپوءِ پاڻ مال متاع گڏ ڪرڻ لاءِ ڪڏهن به پيچ ڊڪ ڪري پنهنجا پير ميرا نه ڪيا. جڏهن راقم جي عمر تقريباً پنج سال ٿي ته زماني جي گردش سان سلطنت ۾ تبديلي آئي. انهيءَ شورش جي سبب ڇا سوداگر ڇا سپاهي، سڀ جا سڀ هجرت ڪري هليا ويا ۽ پاڻ گوشتي نشيني اختيار ڪيائون.

سندن واپسي سفر جمع جي رات تاريخ چوڏهين صفر هجري سن نو سو ٽيهتر ۾ ٿيو. انوقت تائين ڪنهن ضرورت يا حاجت لاءِ پنهنجي گهر ۽ مسجد کانسواءِ بازار يا ڪنهن به گهر ڏي نڪري نه ويا.

مصنف گلزار جا حالات

پنجن سالن جي عمر ۾ منهنجي مامي (شيخ ميان جيو) مونکي شيخ ڪمال الدين قريشيءَ جي مڪتب ۾ داخل ڪيو. هنن ٻنهن بزرگن جو احوال چوٿين ڄمن ۾ گذارش ٿي چڪو آهي. اٺين سال جي آغاز ۾ تجويد قرآن نصيب ٿي. پوءِ فارسي خوانيءَ ۾ ڪوشش ڪئي وئي. جڏهن زبان داني جي ڪوچي ۾ هلڻ سکيم ۽ عمر يارهن سالن کي پهتي ته والد صاحب جن جي رحلت جو وقت آيو. هلڻ وقت فرمايائون ته منهنجي دل ۾ اهو خيال هو ته هن پٽ کي هوشيار ۽ دانا دلين جي خدمت ۽ اهل علم عالي فطرت وارن کان پري نه رکندس ته جيئن گوناگون فنن ۽ مختلف قسمن جي علمن جي تحصيل ۾ سرگرم ٿي تقديري جوهر کي مٿاهين درجي تي ظاهر ڪري. ليڪن اخروي سفر پيش اچڻ سبب اهو خيال ظاهر نه ٿي سگهيو ۽ دل جا ارمان دل ۾ ئي رهيا. هي بلڪل سچ آهي ته پنهنجي پنهنجي قلبي نقش جي قرارداد کي زباني تقرير ۾ اهڙي خوش اسلوبيءَ سان ادا ڪيو جو ٻڌڻ واري کي بانسريءَ وانگر اندران خالي ڪري پنهنجي با اثر ترنم سان مالا مال ڪري ڇڏيو ۽ راقم جي دل ۾ استحڪام سان اها ڳالهه ويٺي ته جيڪڏهن تقدير تدبير سان موافق اچي ته والد ماجد جي قائم ڪيل خيال مطابق ڪار بند ٿي انهيءَ ڪم کي مان اهڙي طرح انجام ڏيان جيئن پاڻ گهرن پيا ته جيئن سندن روح انهيءَ تعلق کان آزاد ٿي آسودگيءَ سان بهشت ۾ خرامان خرامان گهمي.

آخرڪار سواءِ انهن چند ڏينهن جي جيڪي لوازم سوگواري ادا ڪرڻ ۾ گذريا

راڦر هڪ ساهه به طلب علم جي رستي تي هلڻ ۾ خالي نه ڇڏيو. حالانڪ والده ماجده ناخوش رهندي هئي شايد اهو حال ڏسي ته مان درويش جي خدمت ۾ مدرسن جي ملازمت کان دل برداشتہ ٿي دنيا دارن جي ڪم ۾ الجھي وڃان ۽ انهيءَ ئي خيال سان مونکي سترهن سالن جي عمر ۾ شادي به ڪرائي ته شايد ان زنجير جي سبب هي علم و ادب لاءِ جيڪا آمدرفت رکي ٿو ان ۾ سست ٿي ويندو. ليڪن ان جنتر منتر به ڪو ڪم نه ڪيو ۽ اها استغراقي حالت جيڪا معرفت جي تحصيل لاءِ هئي ان ۾ وار برابر به فرق نه آيو. جڏهن ويهن سالن جي عمر ٿي ته ظاهر ۾ جيڪا تونگري هئي اها هزار حصه زياده ٿي باطن ڏي متوجھ ٿي ۽ فقر ۽ نيستي جنهن دل جي اندر ادراڪ ۽ علم جو دامن هٿ سان پڪڙي رکيو هو. صرف ڏهون حصو باقي رهي ۽ باقي معاش جي ذريعي سان لڻڪي پئي. ايتري قدر جو ڏينهن جو اڪيلو ۽ لڪي وڃي جهنگ مان پن ۽ گاهه آڻيندو هئس ۽ ان ذريعي سان ذريعه معاش فراهم ڪندو هئس ۽ رات جو گهر ۾ اندر دل جي روشني چراغ جو ڪم ۽ هٿن جي تتول بينائيءَ جي نيابت ڪندي هئي. آخر منهنجي هن استغنا ۽ بي نيازيءَ جي سبب ڪجهه ماڻهو تاجر سان منهنجي ملاقات ڏسي مونکي مالدار تاجر سمجهڻ لڳا. ڪي ماڻهو منهنجي موزون طبيعت ڏسي مونکي پئسا ڪمائيندڙ شاعر سمجهندا هئا. ڪي ماڻهو جوهرين سان منهنجي ملاقات ۽ همراهي ڏسي مون کي ڪيميائڙ تصور ڪندا هئا. گهڻا ماڻهو منهنجي آشنائيءَ دولتمندي سان ڏسي مون تي انهن کان فائدا حاصل ڪرڻ جو گمان ڪندا هئا ۽ ڪي ماڻهو آفيسرن سان منهنجي امداد ڏسي مال گذاريءَ جي ڪمن ۾ شريڪ سمجهي مونکي مرتشي چوندا هئا. مطلب ته لباس پرست ماڻهن جي نزديڪ هر قسم جي ماڻهن سان انهن جي صورتن ۾ منهنجي آميزش انهيءَ قسم جي گمانن ۽ خيالات پيدا ڪندي هئي. ليڪن جيڪي رازدار ڪرم دوست هوندا هئا انهن سان رازداريءَ جون ڳالهيون ٿينديون هيون ۽ مان هميشه تسليم ۽ رضا جي گلستان کي انهيءَ تصور جي بهار سان ڦاٽي رکندي هئس.

سڀ تعريفون انهيءَ ذات لاءِ آهن جنهن هن گذريل واقعي ۾ اصحاب صفر رحمہ اللہ عنہم جي اوصافن سان مون کي متصف فرمايو ۽ عام مفهوم ۾ اتباع شامل ڪيو ۽ هزارين شڪرن جو باعث بنايائين. گهڻو تعجب جي ڳالهه اها آهي ته مهمان داري ۽ مروت وغيره پنهنجي ۽ پراڻي سان آشنا ۽ بيگاني سان معاملو جهڙي طرح والد بزرگوار جي زماني ۾ ۽ فراغ دستيءَ جي وقت ۾ هو بلڪل ساڳي طرح رهيو. ايزدي پوشش جي وسيع پرده داري جي ستائش کان

ڪيئن ٿو الڳ ٿي سگهان جو ان وقت بي وقت ڪمال ضرورت جي موافق نقد ۽ جنس من حيث لا يحتسب عطا فرمائي. ڇو ته جيڪڏهن سابقه طريقي تي ڪو ڪم نه ٿو ڪيو وڃي ته ناداري ۽ درويشيءَ جي منهن تان نقاب دور ٿي ٿو وڃي. العياذ بالله ڪڏهن قدم لڙڪڙائيندو هو جو عزيزن ڏي رخ ڪندو هئس حالاتڪ معاشي زندگي به نه هوندي هئي. پر من يوت الحڪمه فقد اوتي خيراً كثيراً جي پيشگاهه کان ٿر رددنه اسفل سافلين. جي گمراهيءَ جي ڪڏ ۾ وڃي ڪرندو هئس. پوءِ تقديري ڪرشمي سان ان دشوار زماني ۾ والده ماجده جي خوشنوديءَ جو باعث آهي جو مقلب القلوب مدد فرمائي جو ماءُ پنهنجي پٽ کي درويشي اختيار ڪرڻ تي دلاور ڪيو جنهن جي ڪري خدا شناسي ۽ علم جي تحصيل جي شاهراهه ۾ اڳتي کان وڌيڪ استواري سان قدم رکيو.

الله جلشانه جو به عجب شان آهي. جنهن خوف نما شورش والده ماجده جي دل جي تنگيءَ جي سبب جنهن پٽ کي مٿي کان پيرن تائين گهيري ڇڏيو هو ان جو اڃان پورو پورو انڪشاف نه ٿيو هو ته هڪ ويال ۾ گرفتار ٿي ويس. يعني اڪ هڪ خوبصورت جي ديدار سان نگاهه گرم ٿي ۽ هڪ وڏي عرصي تائين طرفين کان سوال جواب جو ڪم ڪن ۽ زبان جي بجاءِ نگاهه ڪندي رهي. هن آفت جي نازل ٿيڻ سان ڪونين جا اسباب ۽ پنهين جهانن جي ڪاميابي حاصل ڪرڻ کان دل سرد ٿي وئي. صدرالذڪرين شيخ صدرالدين محمد شمس ذاڪر. بروده (ٻڙوده) گجرات کان غوث الاوليا جي آستانه بوسيءَ جي واسطي گواليار ويا هئا. هتان انهن ڏينهن ۾ تاج العرفا شيخ سراج الدين خان پنهنجي پير صدر الذڪرين جي خدمت مان واپسيءَ جي اجازت وٺي براست مالوه پنهنجي وطن وڃن پيا جڏهن شهر مندو (مانڊو) مان گذر ٿيو ته راقم گلزار جي گهر ۾ نزول فرمايائون. راقم کي سوز عشق ۽ شوق ۾ بلڪل مستغرق ڏٺائون. هڪ رات منهنجو هٿ پڪڙي مريد ٿيڻ جي دعوت ڏنائون. جيڪا مون به قبول ڪئي ۽ رسمي بيعت ٿي وئي. مونکي ڏسي منهنجا گهڻا هر عمر به مريد ٿيا. تاج العرفا عرض ڪرڻ تي به ٽي ڏينهن مهمان رهي وطن واپس ٿيا. ۽ هاڻي اصل واقعي ڏي ٿا اچون ته اڃان هڪ سال به نه گذريو هو ته ان حسينه جي مڙس جو ارادو دارالسلطنت آگري جي سفر جو ٿيو. راقم کي ڪوبه اهڙو بهانو نه مليو جو سفر اختيار ڪري انڪري لاچار گڏ وڃي نه سگهيو. صبر ۽ سڪون جي ديوار سان تڪيو لڳائي ۽ تحمل جي ران تي مٿو رکي جدائي جو غم ۽ بي انتها بار حوصلي سان

برداشت ڪندو رهيو. جيڪو گاه جي ڪڪ جو وزن به نه ٿي کڻي سگهيو. ڪجهه عرصي تائين خون جگر پي عمر گذاري. آخرڪار معلوم ٿيو ته محبت جي درد ۽ دوريءَ جي تڪليف جي واسطي نصيحت جون گوليون- شرم جو لعوق- وطن دوستي جو ضما- والده جي ديدار جو شريت- هر نشينن جي مفارقت جو داغ، عزت جي معجون، عقل جو ترياق- طعنن جو نشتر هي سڀ شيون فائدو پهچائيندڙ نه آهن ۽ ڪنهن به قسم جي انساني تعويذ يا صدقي ۽ خيرات سان هن درد ۽ تڪليف کان نجات جي صورت ممڪن نه آهي. لاچار هيءَ ڳالهه دل ۾ آئي ته جيڪا سمت مسافر جي آهي انهيءَ طرف آوارگيءَ جو سامان ڪرڻ گهرجي. اهي خيال اچي رهيا هئا ته صدرالذڪرين به غوث الاولياءَ جي روح پر فتوح کان ۽ ان جي حقيقي جانشين شيخ عبدالله قدس سرهما کان رخصت ٿي مالوه جي رستي کان گجرات ڏي واپس آيا جيڪو سندن وطن آهي. جڏهن منڊو (مانڊو) پهتا ته غريب خاني کي پنهنجي بابرڪت قدم سان سعادت خانو بنايائون. راقم پنهنجا گذريل واقعات، علم حاصل ڪرڻ جي ڪيفيت ۽ والد مابعد جا وصيت جي وقت زبان مان نڪتل الفاظ ۽ ان جي تعميل ۾ جيڪي واقعات پيش آيا ۽ برداشت ڪرڻا پيا. عشق جي بلا ۾ مبتلا ٿيڻ جي ماجرا جدائيءَ جي آفت همراه نه وڃي سگهڻ جو ڏک ۽ انهن حالتن جي ڪري جو ڪجهه ٿي گذريو ۽ انهيءَ دوران شيخ سراج الدين جي پهچڻ ۽ پنهنجي مريد ٿيڻ جي ڪيفيت ۽ ان سلوڪ دوران جيڪي ڪجهه ٿيو عرض هي سڀ حالات هڪ هڪ ڪري تفصيل سان ان بزرگ جي سامهون عرض ڪيم. صدرالذڪرين فرمايو ته جيستائين آب و گل جي دوري (ظاهري بعد) وڃ ۾ هو. تيستائين تنهنجي سراج الدين سان ارادت صورت ۽ معنيٰ جي اعتبار سان سراج ۽ صدر جي وچ ۾ تقسيم هئي. جڏن تقسيم جو سبب جيڪو مڪاني بعد آهي باقي نه رهيو ته اهانسبت به جيڪا صورت جي اعتبار سان هئي صدر جي طرف ئي موٽي آئي. هتان ظاهر ٿيو ته جنهن شخص جو شيخ زندهه هجي ان شخص جو مريد جيستائين شيخ (ڏاڏا پير) کان پري آهي تيستائين صدرالذڪر شيخ ڏاڏا پير سان ارادت معنيٰ ٿو رکي ۽ جڏهن اهو مريد شيخ (ڏاڏا پير) جي صحبت ۾ پهچي ٿو وڃي ته ظاهري تصرف به انهيءَ شيخ (ڏاڏا پير) جي طرف موٽي ٿو اچي. ۽ اهو شخص (مريد جو اصلي پير) هن معاملي ۾ محض سفير رهجي ٿو وڃي.

دريش جي اعيان ثابت (صور علميه) جي به عجيب سعادت آهي. جو وطن ڏي موٽندڙ مسافر جنهن جو هڪ ڏينهن جو قيام به ڪنهن ذي عزت

صاحب جي التماس يا ڪنهن مانع جي پيش اچڻ سان ئي ظهور پذير ٿي سگهي ٿو. مسبب الاسباب ان بهاني کان سواءِ ئي هڪ سال رهڻ جي توفيق عطا فرمائي، ۽ ان جي زبان کي هن دل نواز بيان سان شڪر فشان ڪيو ته هن شهر ۾ قيام ان نيڪ مزاج جوان جي خوشقسمتيءَ منهنجي حق ۾ ڪري ڇڏيو آهي. ۽ مسافر جي معنوي تصرف جي عجب ڪرامت آهي، جو ڪوچ جو ارادو ڪرڻ وارو مهجور جيڪو سفر تي ويل پنهنجي دلدار جي پٺيان آوارگي جو ارادو رکندڙ هو، ايترو ته عرصه دراز تائين پنهنجي ملازمت ۾ مشغول رکيو. باوصف ايترو جو پراڻو دل ۽ پريشان خاطري جي باوجود ان جي ادراڪ جي دٻي کي پنجگانہ جواهر جي اسرار سان مالامال ڪيو جيڪو حضرت غوث الاولياءَ جي عمدہ تصنيف ۾ ڄاڻايل آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ دل تي ڌڪ هڻندڙ هڪ خبر صدر الذاڪرين کي پئي ته ”گجرات وڃڻ جو پراڻو عزم جيڪو ضمير جي تهخاني ۾ اندر خاموش هو، بيدار ٿيو. مرغ دل ڦٽڪيو ۽ دماغ ڇڪرائجي ويو. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪالبد جي قفس کي جنبش ٿي. لاچار سڪون جو پلڙو سفر جي پلڙي کان هلڪو ٿي پيو. صدرالذاڪرين محمود العواقب مسعود المآرب شيخ ظهورالدين محمود جلال کي درويش جي باطني پرورش لاءِ هميشه منڊو ۾ رهڻ جي اجازت ڏني.

مسبب الاسباب جي الطاف جي ستائش کان ڪينئن ٿو پري رهي سگهان جو جن ڏينهن ۾ ظاهري ۽ باطني حواسن جي ڀائرن منهنجي روح جي يوسف کي نفساني هوا ۽ هوس جي کوه ۾ وڌو هو انهن ڏينهن ۾ صدرالذاڪرين جي دل ۾ پنهنجي وطن کان حضرت غوث الاولياءَ جي زيارت جو عزم قائم ڪري گواليار روانو ڪيو، ۽ پوءِ قافلي وارن وانگر گواليار کان براستہ مالوه ڏي موٽائي هن تباهه ڪاريءَ جي کوه ۾ ٻڌل شخص جي مٿان آئي بيهاريو ته جيئن صدر الذاڪرين توجهه جي ڏول ۾ تلقين جي رسيءَ سان غرق ٿيل ڪي مجازي گرفتاريءَ جي کوه مان ڪڍي ۽ مصر حقيقت جي طرف رهنمائي فرمائي. هاڻي راقم اميدوار آهي ته اهوئي مسبب الاسباب وري رياستن جي صاحب کي مهربان ڪري جو هن گرفتار جي حق ۾ ٿورو توجهه فرمائي انانيت جي قيد خاني مان آزادي بخشڻ ۽ خلافت جي تخت جي ڪرسيءَ تي پهچائي ڇڏڻ ۽ مٿي ذڪر ڪيل ڀائرن کي سجدو ڪندڙ بنائين. سبحان الله هن ڪم لاءِ

ڪيتري قدر اسباب انگيزي ۽ پرده داري ڪم ۾ آندي وئي آهي. انهيءَ معنيٰ ۾ ئي ڪنهن چيو آهي ته رُب ساع لقاعد ترجمو: هڪ وهڻ واري لاءِ ڪيترائي خدمت ڪرڻ وارا هوندا آهن.

اهو ته سڀ ڪجهه ٿيو، پراڻا پراڻي پريشاني جنهن دل کي مک وانگر عنڪبوتي ورن وڪڙن ۾ ويڙهي رکيو هو. ان پريشانيءَ جو هر هڪ تار آزاديءَ جي گردن واسطي ڦاسيءَ جي رسي ٿي پيو. ۽ اها پراڻي باهه جيڪا شوق ۽ جدائي جي بجلي سان هستيءَ جي خرمن ۾ اچي ڪري هئي ان باهه کي پير بزرگوار جي مرشدانه تصرف مٿي پيڙو ڪيو. نتيجي طور بدن جي هر هڪ مسام مان پگهر جي بجاءِ شعلانڪرڻ لڳا، ان مجازي عشق کان بچڻ خاطر جواهر الخمسه جا اورداد، اذڪار، اشغال ۽ تمام اعمال عمل هيٺ آندا. پر دل کي سڪون نصيب نه ٿيو. پوءِ سوچيم ته جيڪڏهن پريشانيءَ جي چهري تي نقاب وجهي هن ديوانگي سان مٿي اگهاڙي پنهنجي سفر تي ويل دلدار جي پويان ٿو پوان، ته ناتوان والده جي حياتي جو سرمايو جيڪو ڪجهه آهي، اهو صرف ۽ صرف پنهنجي چوڪري جوئي ديدار آهي، لاچار هتان پيڇڻ جي تدبير رفتار زمانه ۾ ڳولڻ لڳس. سواءِ ان جي ٻي واٽ نه ملي ته پهريئن واري طرز معيشت ۽ روش سان ماڻهن آڏو پشيمان ظاهر ڪيان ۽ قبيل قرايت جي طرف توجه ڪري ٻيهر تجارت ڪرڻ ۽ سامان تجارت پهچائڻ جي خواهش ظاهر ڪجي. جڏهن ماڻهن کي خبر پئي ته خواهش جي مقدار کان وڌيڪ سوداگريءَ جو سامان ملي ويو. هجري سن نوسو ٽياسيءَ ۾ ديار يار طرف روانگي ٿي. بجلي وانگر ڊڪڻ کي زحل جي سست رفتاري جي عيوض وڪڻي ان بلبل وانگر جنهن کي قفس ۾ بند ڪري باغ ڏي وٺي ويندا آهن. او...هو...ڳالهه وڌي وئي، جڏهن دارسلطنت اکره پهتس ته ڳولڻ ۾ وڏو ڪشت ڪڍڻو پيو، اوچتو ڪو سڃاڻو ٿڪيو. هتان هتان جي ڳالهين ۾ اصل ڳالهه ڪرڻ کان محروم رهيس. ٻئي ڏينهن علي الصباح خواهش جي نقد تريءَ تي رکي سراغ رسان جي گهر پهتس هوب ڪشاده پيشانيءَ ۽ شگفتگي سان مليو ۽ رهنمائي ڪري منزل مقصود تائين رسايائين. خدا سخن جي وڏي عمر ڪري، جنهن جي مدد سان ٻنهي پاسن جي سرگذشت ظاهر ٿي دل دهلي، دل بري، دلسوزي ۽ دل آويزي سان هڪ ٻئي پٺيان واقفيت حاصل ٿي. ۽ خوشي سان ملاقات ۽ ملاقات سان گڏ

دلاسو ۽ ديدار نصيب ٿيو. اهڙي طرح هلائي پنج دورن تائين رازداريون وڌنديون رهيون. جدائي جا داغ جيڪي دل ۽ جگر ۾ موجود هئا. اهي ئي ڦري آخر ۾ آسودگي جا هيولا بڻيا جنهن رنگين کان وڌيڪ رنگين شان ۾ يڪ رنگي جا گل، خفيه رازداريءَ جي دامن ۾ پريا. پنجن سالن تائي مجازي محبت جي رونق افزائي رهي. ان عرصي ۾ طبيعت طرحين طرحين جا عاشقانه نظم ترتيب ڏيندي رهي.

غوثي! شاعرانه تقرير کي لاف ۽ گراف جي منصب کان معزول ڪيو ۽ وقائع نگار قلم کي آڱرين جي حوالي ڪر. هن افساني جو خاتمو اهڙي لفظن سان ڪر جيڪي هجن ته ٿورا پر معنيٰ ۽ مطلب سان ٽٽار لڳن.

القصه: جڏهن دارالسلطنت اکره کان پنهنجي وطن موٽ ڪاڌم، ته محمود العواقب جي صحبت دل ربائيءَ جو بنياد وڌو. جنهن سان اجائي سوداڪان نجات ملي هاڻي راقم ايزدي معرفت جي دروازه جي زنجير کي لوڏيو جهري ذڪر زبان تي جاري ٿيا ۽ شڪاري مشرب جي اشغال ۽ افڪار جي مشق دل جي وسيع آباديءَ تي قبضو ڪيو. پر مون قبا کي گودڙيءَ جي عيوض وڪڻي ۽ صورت کي بگاڙي سيرت جي پرده دري نه ڪئي. البته اهو ضرور ٿي گهريم ته مان خدا شناسن جهڙو اندر ۽ دنيا پرستن جهڙو ظاهر رکان ۽ اهڙي برزخ نما دورنگي سان صلح ڪل جي باغيچي لاءِ شگفته ۽ شاداب ڪرڻ واري نسيم بڻجان ته جيئن اهل دل ماڻهن وٽ ويهڻ جو اتفاق ٿئي ۽ اهڙي طرح باطن جي ذريعي سان آشتي جي بزم آرائي ڪيان ۽ اگر صورت پرست ماڻهن سان هلڻ جو موقعو ملي ته ظاهر جي ذريعي موافقت خلق جي صورت رهي. هن عالم کي جنهن جو ظاهر خلق ۽ باطن حق آهي. معڪوس ڪري جيئن هجي تيئن ڏسان ۽ احسن ڪما احسن الله اليڪ جي فرمان تي ڪاربنڊ يعني الله تعاليٰ جل شانہ تي احسان ڪريو اهڙي طرح جيئن الله تعاليٰ جل شانہ توهان تي احسان ڪيو آهي يعني اندر لڪايو آهي تون به پنهنجي اندر لڪل کي ظاهر ڪر. ۽ ڏسڻ ۾ پنهنجي ڀر ۾ ظاهر ڪر ته جيئن ڪل شيءِ يرجع الي اضليه جو مشاهدو نور بصيرت عطا فرمائي.

گجرات جي لڙائي جو بيان: جڏهن راقم گلزار جي عمر 26 سال

ٿي ته هڪ نوزاد مهمان جو راقم جي ظاهري پرورش خانہ ۾ ورود ٿيو. جنهن جو

نالو عبدالاول رکيو ويو. جڏهن عمر جو 27 سال ٿيو جيڪو هجري سنه نو سئو نوي جي برابر هئو ته رهيل علم حاصل ڪرڻ لاءِ احمدآباد ويس. ٻن سالن کانپوءِ سلطان محمود گجراتيءَ جو پٽ سلطان مظفر پنهنجي صوبي تي قابض ٿي ويو شهاب الدين احمد خان حسيني نيشاپوري جاگيردار احمدآباد هو جيڪو ڳولا کان اڳ ئي پنهنجو دارالحڪومت ڇڏي پٽن هليو ويو. قطب الدين محمد خان عرش آستاني اڪبر شاه جو اٽڪ هو ۽ قلعو ڀڙوڇ ۽ بڙوده جو جاگيردار هو. هن جي لشڪر جا سردار ۽ امراءَ بد نصيبي سان روگرداني ڪري سلطان مظفر سان وڃي مليا جڏهن اها ناگوار خبر اکره پهتي ته فوراً اٽڪ جي وڏي پٽ نورنگ خان ۽ قليچ خان کي گجرات وڃڻ جو حڪم ڪيو مالوه جي سڀني سپاهين ۽ خوانين جي نالي فرمان جاري ٿيو. مرزا خان ابن بيرم خان خانان کي پڻ ان شورش کي ختم ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو اٽڪ پنهنجو خير ۽ چڱائي سلطان مظفر جي چاڪريءَ ۾ سمجهندي ساڻس شامل ٿي ويو. جنهن تي گجراتين کيس قتل ڪري ڇڏيو نورنگ خان ۽ قليچ خان مالوه جي سردارن کي پاڻ سان ملائي گجرات روانه ٿيا. پر اٽڪ جي قتل جي خبر ٻڌي شش و پنج ۽ ستي جو شڪار ٿيا ٻئي سالار مرزا خان احمد آباد کان ويهن ڪوهن تي شهاب الدين احمد خان جاگيردار احمد آباد ۽ گجرات جي ٻين سپاهين کي ملائي لشڪر جو تعداد وڌايو دريا سانڀرم تي احمدآباد قلعو وٺ سلطان مظفر سان جنگ لڳي جنهن ۾ شهنشاهي لشڪر کي فتح ٿي ۽ گجراتي سلطان قلعي ڀڙوڇ ڏي پڇي نڪتي.

راقر بن جنگ احمدآباد جي تماشاڻين مان هڪ هو. القصد جڏهن 31 سالن جو آغاز ٿيو ته وطن واپس وريس. جنهن جي ٻئي سال الهي علم جي خلوتخانه مان عين (وجود) جي بزم ۾ هڪ فرزند ڄائو جنهن پاڻ سان خوشيون آنديون ۽ هر طرف کان مبارڪ باد جا لفظ ٻڌڻ ۾ آيا سندس نالو حسن محمد رکيو ويو.

واقعہ گجرات جو خاتمان طور ٿيو جو جڏهن هن فتح جي خوشخبري اڪبر شاه وٽ پهتي ته سڀ سالاري ۽ خانخاني خطاب جو طغرو جيڪو پنجن ڪرسين کان موروثي آهي صوبه گجرات جي جاگير نام زد ٿيڻ جي خوشخبري ۽ ٻيو ڪيتريون نوازشون مرزاخان جي نالي صادر ٿيون.

مرزاخان خانان جي تعريف: سبحان الله گهڻي عرصي کان اها

خواهش هئي ته گلزار ابرار ۾ ميرزا خان خانان سپه سالار جا حالات ظاهر ڪيان جنهن جي ذريعي ملڪ و ملڪوت (عالم شهادت ۽ عالم غيب) جي آرائش آهي چنانچ هن خواهش جو دامن هٿ ۾ اچي ويو آهي لهنذا چند دل آويز جملا لکي قلم کي گوهر فروش بنايان ٿو.

اول اهو ته ڏهين ۽ يارهين صدي جي دور ۾ عدم ڏانهن روانا ٿيل انسانن جا حالات جڏهن ڏٺا ويا ته محمدي ڪمالات سان متصف ۽ ايزدي اخلاق سان موصوف ٿيڻ ۾ ڪنهن پئي ڪي نه ڏٺو ويو.

ٽانياً ته سندس کان علاوه ڪنهن پئي ڪي اهڙو نه ڏٺو ويو جنهن دولت جي عالي دستگاه کي اخروي نشاط پهچائڻ جو بازو معنوي فقر جو پردو دار بڻايو هو. پاڻ انهن کان بلڪل مختلف آهن، جيڪي وينل ته خلوت ۾ آهن پر سندن دل بازار بڻيل آهي. ثالثاً اهو ته نظم ۽ نثر ۾ ڪيترن ئي قسمن جا مرڪب ترتيب ڏنائين وري انهن ۾ مختلف قسمن جي فصاحت جي جوهر شناسي ۽ حقيقت ۽ مجاز جا مختلف انواع-بلاغت ترڪيب جي عيارداني-جنهن حد تائين سندس فڪر ۽ فطرت جو زيور ٺاهي وئي آهي ان مان هزار حصو به ان شخص کي نه ٿو ملي سگهي جنهن پنهنجي سڄي عمر سخن آرائي ۽ نڪت طرازيءَ جي درياه ۾ غوطاڙي ڪئي هجي

رابعاً: بيان جي ذريعي مدعا جي تصوير چڪڻ جي وقت جيڪا عبارت جي رنگيني-سندس معجزه نما ڳالهائڻ جي زبان مان پيدا ٿيندي آهي چڱو ٿئي جيڪر سڀئي بلاغت جا صاحب ۽ ارباب معاني. پنهنجي صنائع ۽ بدائع جي قلم سان ان جي نقل وٺي سخن سنج حوصلي جو سرمايو ٺاهي، جيئن ايندڙ نسلن لاءِ اهو رهنمائي جو سبب بڻجي.

خامساً

اهو ته سندس خاص همت ۽ عطا جي هٿ کي بخشش ۽ بخشايش ۾ جيڪو مرتبو زر ۽ جواهر لٽائڻ ۾ حاصل آهي. اگرچہ خار ۽ گل تي بنا ڪنهن فرق جي ابروسي ٿو پوءِ به هن جي سخاوت هن سخي آڏو شرمسار آهي.

سادساً اهو ته دشمن ڪشي-خسر افگني-نبرد آزمائي ۽ جهان ڪشائي جي ميدان ۾ دليري دلاوري سندس شمشير ۽ ڪمان سان گڏوگڏ آهن، تيزي و تندي سندس حملي ۽ شوڪت سان ڪلهو ڪلهي ۾ هنيو بيٺا آهن اهڙي طرح جو قديم

زمانی ۾ بہ کنهن شجاعت شمار جي کارنامہ ۾ بہ ان جي نظیر نہ ٿي ملي.

سابعا

اهو تہ سندس جبتہ للہ جيڪا عام سان آهي ۽ انهن جي دلين جي باسباني پنهنجي ذمي واجب سمجھي هر هڪ سان اهڙي طرح تہ مهربانيءَ سان پيش اچن ٿا جو زبون ترين مخلوق جي وار برابر آزادي سندس نرم دل تي هڪ جبل جيان وزن دار ٿي وڃي ٿي.

ثامنا

اهو تہ تمام موجوده جواهر کان سندس بي نيازي ۽ بي خودي حد کمال کي پهچي وئي آهي.

تاسعا: اهو تہ سندس قوت حافظہ جي آئيني جي صفائي ان حد تائين پهتل آهي، جو عڪس جا اهي تمام شرط ختم بہ ٿي وڃن جيڪي کنهن آئيني ۽ عڪس ۾ ٿين ٿا تڏهن بہ سندس قوت حافظہ جي آئيني ۾ صور ۽ معنيٰ جو عڪس زائل نہ ٿئي ان ڪري چئي سگهجي ٿو تہ سندس دل جو صحيفو قرآن حکيم جي لفظن ۽ معنيٰ ياد ڪرڻ سان لوح محفوظ ٿاني آهي. غوثي جن قيمتي گڻن جو شمار عقل نہ ٿو ڪري سگهي انهن جي بيان ڪرڻ کان پنهنجو عجز ڏيکارڻ عقلمندي جو ثبوت آهي الحمد للہ والمنته جو اسانجي زماني جو شهنشاهہ ابو الظفر نورالدين محمد جهانگير بادشاهہ غازي خلد اللہ ملڪ ۾ سلطانہ ابدا انهن ٻن آباد سلطنتن جي سعادتن مان ۽ جن صدر الذڪر ٻن عروسن کي ارث واستحقاق جي آرزو ناز سان پروش ڪيو آهي انهن جي هر خوابگي جي نشاط سان ڪامياب ۽ ڪامران آهي ۽ مڙني مقصدن جي حاصل ڪرڻ ۾ ضرورتمند طالبن جو ڪر روان آهي لہ الحمد في الاوليٰ والاخره تي جو هن گلزار جو آغاز ۽ انجام شهنشاهي ستايش ۽ مدح جي هوا خوري سان نوبهار تازگي جي آغوش ۾ ۽ سعادت جي ابر هيٺ آهي.

تاريخ اتمام

بي حجابانہ خلوتي دارند۔ چئون بزرگان درين چهار چمن

خلوت بي حجاب گشت ازان۔ سال اتمام اين حديقہ من

تعليقات

تعلیق نمبر (1) ورتل صفحو 256

تاریخ معصومیء ۾ مسیح الاولیاء جي جد جو نالو مخدوم رکن الدین عرف "مخدوم متو" لکيل آهي. واضح رهي ته متو لفظ دراصل هڪ راءِ موجب سنڌي لفظ "منو" آهي. قديم سنڌي طرز تحریر ۾ اهڙا لفظ پڙهڻ لاءِ ملن ٿا جن جي لکڻي هاڻي تبديل ٿي وئي آهي. جيئن "ڏ" کي "ڙ" وانگر به لکيل ڏٺو ويو آهي. اهڙي طرح منو کي متو ڪري لکڻ ۾ ڪو عجب ڪونهي. انهيءَ ڪري اغلب اهڙي آهي ته متو اصل ۾ منو آهي. جيڪڏهن لفظ متو کي متوئي پڙهو وڃي ته اهو جلال يا جلاليءَ جي معنيٰ ۾ سمجهيو ويندو.

برهانپور ۾ جلال متو جو مزار مرجع خلائق آهي. پاڻ شاھ شهباز رحمة الله عليه جا خليفه ارشد هئا. اهي بزرگ احمدآباد گجرات جا رهاڪو هئا. جيڪڏهن اسان ان ڳالهه کي تسليم ڪيون ته شيخ جلال متو يا منو مٽي بيان ڪيل مخدوم رکن الدین عرف مخدوم متو جا فرزند آهن ته پوءِ ان کي شيخ يوسف سنڌي جي شخصيت يا ان جو پيءُ تسليم ڪرڻو پوندو. ان ضمن ۾ اسان کي هيٺين حقيقتن کي نظر ۾ رکڻ لازم آهي.

(1) متو سنڌي لفظ آهي. سنڌ ۾ مخدوم رکن الدین ان لقب سان عرف عام ۾ مشهور معروف هو. ۽ شيخ جلال به پنهنجي والد جي حوالي سان متو مشهور ٿيو.

(2) شيخ جلال متو گجرات ۾ رهيو ۽ اتان برهانپور آيو. شيخ يوسف سنڌي ابن شيخ رکن الدین عرف مخدوم متو به گجرات ۾ رهيو.

(3) شيخ جلال متو جي اصل وطن سنڌ هجڻ سبب شيخ ابراهيم بکري السنڌي سان تعلق پيدا ٿيو.

(4) گلزار ابرار جهڙي طرح شيخ قاسم شيخ عبدالستار ۽ ٻين متعلقين جو احوال ناڪافي ڏنو. ساڳي طرح همعصر بزرگ شيخ جلال متو جو مختصر ذڪر حتمي راءِ قائم ڪرڻ ۾ دشواري جو سبب بڻيو آهي.

(5) احمدآباد مان شيخ طاهر جو مستقل برهانپور ۾ لڏي اچڻ جو هڪ سبب شيخ يوسف سنڌي جو اڳ ۾ اتي قيام ۽ مقبول عام هجڻ هو.

(6) زمانه حيات پڻ هڪ وڌيڪ ثبوت مهيا ڪري ٿو، شيخ جلال متو جي مريد شيخ ابراهيم بکري جي وفات جو سن 998ھ آهي. جنهن مان شيخ

جلال متو جو زمانہ حیات ۽ شيخ يوسف سنڌي جو دور ساڳيو معلوم ٿئي ٿو. (7) حبيب الله سيوهاڻي، موجب مخدوم عباس هنگورجائي جو والد شيخ جلال (غالباً جلال متو) ۽ شيخ يوسف سنڌي (جد مسيح الاولياء) هڪ ئي شخصيت جا نالا آهن. ڇو جو مخدوم عباس حضرت مسيح الاولياء جو چاچو ٿئي. اهوئي سبب آهي جو غوثي گلزار ابرار ۾ مخدوم عباس جي وفات تي مسيح القلوب (مسيح الاولياء) کي به سبب رشتيداري ان جي مدرسي ۽ مسجد ۾ جاءِ نشين ڏيکاريو آهي. ممڪن آهي ته شيخ جلال ۽ شيخ يوسف سنڌي ٻئي پيٽر هجن پر اهو سڀ تاريخ مان ڪنهن ثبوت حاصل ڪرڻ کانسواءِ چوڻ آهي.

تعلق نمبر (2) صفحو 323

قاضي قاضن:

تاريخ معصوميءَ ۾ سندس احوال موجود آهي، پر ان ڪتاب ۾ سندس شاعريءَ بابت ڪو احوال يا اشارو نه ٿو ملي. البت گلزار ابرار ۾ سندس وحدت الوجودي ۽ صوفي شاعر هجڻ بابت لکيل آهي. قاضي قاضن جا چارئي سنڌي بيت جن جو ترجمو هن ڪتاب ۾ موجود آهي. يقيناً غوثي اتي ويل سنڌي بزرگن کان ٻڌا هوندا.

گلزار ابرار کان پوءِ بيان العارفين پيو ڪتاب آهي جنهن ۾ قاضي قادن صاحب جا ست بيت مليا آهن، جيڪي شاھ عبدالڪريم پنهنجي مريدن آڏو پڙهيا. سال 1978ع ۾ صوبي اوڀر پنجاب ۾ پراڻي ديوناگريءَ صورتخطيءَ ۾ لکيل قاضي قادن جا وڌيڪ ڪجهه بيت هٿ آيا آهن، ۽ بعد ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ خان جي کوجنا سان ٻين ماخذن مان پڻ ڪجهه بيت مليا آهن، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته هو نالي وارو شاعر پڻ هو.

تاريخ معصوميءَ موجب هو هڪ وڏو عالم فاضل شخص هو ۽ سيد محمد جونپوريءَ جي سلسلي ۾ داخل هو. سن 926ھ ۾ جڏهن شاھ بيگ ارغون ٺٽي تي ڪاھ ڪئي ته قاضي قاضن اتي ترسيل هو. جنگ جي نتيجي ۾ شهر ۾ قتل عام جاري هو. شاھ بيگ سان قاضي قاضن جي خط و ڪتابت ڪري ٿاڀر ٿي ۽ آخر ۾ ان رابطي سبب قاضي قاضن شاھ بيگ جو اعتماد حاصل ڪري ورتو. سال 927ھ ۾ شاھ بيگ کيس بکر جو قاضي القضاات جو

عهدو ڏنو. شاھ بيگ کان پوءِ شاھ حسن جو بہ مٿس اعتماد هو، پر سال 947ھ ۾ قضا جو منصب ڇڏي، حج تي روانو ٿيو ۽ اتي ئي 958ھ/ 1551ع ۾ وفات ڪيائين.

تعليق نمبر (3) ورتل صفحو 343

محمد غوث گوالياريءَ جي تصنيفن ۾ تمام گهڻي شهرت رکندڙ ڪتاب آهي. شطاري سلسلي جي صوفيا جو جواهر الخمسه تي باقاعده عمل رهيو آهي. شاھ محمد غوث جي شيخ طريقت حاجي حميدالدين حضور (م 1523ع/ 930ھ) پهرئين دفعي مطالعہ کانپوءِ چئي ڏنو ته:

”هيچ ولي نباشد كه برين اسرار مطلع نه گردد“

شاھ وجيه الدين پنهنجي خليفي سيد صبغة الله بروجي جنهن پنهنجي خليفي شيخ احمد شناوي جنهن پنهنجي خليفي شيخ احمد قشاشي کي جواهر الخمسه جي اجازت ڏني. جنهن شيخ ابراهيم کي جنهن پنهنجي فرزند شيخ ابوطاهر جنهن پنهنجي شاگرد رشيد حضرت شاھ ولي الله کي اجازت ڏني. شاھ ولي الله پنهنجي ڪتاب ”انتباه في سلاسل اوليا الله“ ۾ حضرت شاھ محمد غوث گوالياري جو ذڪر ڪيو آهي.

جواهر الخمسه جي ديباچہ ۾ مصنف جي تحرير مان ان تصنيف جو سال 928ھ بمطابق 1521ع لڳي ٿو. جڏهن محمد غوث گوالياري 1549ع/ 956ھ ڌاري ان ڪتاب ۾ ترميمون ۽ اضافہ ڪيائين. اهي اضافا ايترا ته هئا جو ڪتاب نئين ۽ بهتر صورت وٺي سامهون آيو.

جواهر الخمسه اصل فارسي زبان ۾ ئي تحرير ڪيو ويو. پر انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام جي مقالہ نگار عبدالمقتدر شيخ محمد غوث گوالياري جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”علم تصوف ۾ سندس ڪيتريون ئي تحريرون آهن جواهر الخمسه کي تمام گهڻي شهرت حاصل ٿي جيڪو عربيءَ ۾ تحرير ٿيل آهي. 1549ع/ 956ھ ۾ پاڻ ان کي مڪمل ڪيائون. جنهن بعد ان ۾ ترميمون ۽ اضافا ڪري ان کي فارسيءَ ۾ منتقل ڪيائون.“

انڊيا آفيس لائبرري لنڊن ۾ موجود ”پرشن قلمي نسخا“ جي عنوان تحت

ڇپيل پهريون جلد 1903ع ۾ جواهر الخمسه جي فارسي قلمي نسخي 1173ھ جو تعارف ڪرائيندي ايتي رقمطراز آهي ته:

”شيخ محمد غوث عربيءَ ۾ علم تصوف جي متعلق جيڪو ضخيم ڪتاب لکيو آهي ان جو فارسي ترجمو آهي.“
شيخ موصوف لاءِ اسٽوري جيڪو ”فارسي ادب“ جلد اول ۽ ثاني جو مصنف آهي. لکي ٿو:

"Author of the Arabic sufi work al-Jawahir al khamasa."

اهي جلد 1953ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيا. اسٽوري پنهنجي تائيد ۾ بروڪلمن جو حوالو ڏئي ٿو. جنهن پڻ جواهر الخمسه کي عربي الاصل لکيو آهي. مگر ڪنهن به عربي نسخي نه ملڻ کان علاوه خود جواهر الخمسه جو مطالعو ان ڪتاب کي فارسي الاصل هجڻ ثابت ڪن ٿا.

محمد غوثي شطاري گلزار ابرار ۾ جواهر الخمسه مان جيڪي اقتباسات ورتا آهن، سي پڻ ان جي فارسي الاصل هجڻ جو دليل ڏئي رهيا آهن. هن همعصر بزرگ ڪٿي به اهو نه ڄاڻايو آهي ته اهو ڪتاب اصل عربي ۾ تحرير ڪيو ويو ۽ بعد ۾ ان جا فارسي ترجما ڪري نسخا تيار ڪيا ويا.

البتا ڪتاب ۾ عربي ٻوليءَ ۾ دعائون ۽ لفظن جو استعمال ڪنهن اهڙي ماڻهو لاءِ مغالطي جو سبب بڻجي سگهي ٿو. جنهن کي عربي ۽ فارسي لفظن جي فرق ڪرڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي هجي.

اها ڳالهه واضح ٿيڻ کان پوءِ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ان فارسي ڪتاب جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪڏهن ۽ ڪنهن ڪيو جو اها غلط فهمي پيدا ٿي. نواب صديق حسن خان شيخ وجيه الدين گجراتي (م 1589ع/998ھ) جي شاگرد سيد صبغة الله البروجي (م 1606ع/1015ع) جي حالات ۾ لکي ٿو:

”شيخ وجيه الدين گجراتي کان مختلف علم حاصل ڪيائين پوءِ ڪجهه عرصو درس و تدريس ۽ بيعت ۽ ارشاد ۾ مشغول رهيو. مڪه مڪرمه ۽ مدينه منوره به ويو ان کان علاوه ٻين مقامن جي به زيارت ڪيائين. تنهن کان پوءِ ڀروچ واپس وريو. (999ھ) ۾ مالوه به ويو ۽ بلاد دکن ۾ احمدنگر جي بادشاهه برهان الملڪ وٽ ترسيو. حرمين جو ٻيهر سفر ڪيائين، دوران سفر جڏهن بيجاپور آيو ته سلطان ابراهيم سندس وڏي خدمت ڪئي ۽ سفر جو

سامان مهيا ڪيو. پاڻ وري سفر تي روانو ٿيو ۽ بالآخر مدينه منوره ۾ پهتو. جبل احد جي ڀر ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. موصوف جواهر الخمسه کي فارسيءَ مان عربي ۾ منتقل ڪيو. 1015ھ ۾ مدينه منوره ۾ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو. " (نواب صديق حسن خان ابجد العلوم جزء ثالث رحيق المختوم مطبوعه پوپال 1295ھ ص 898)

سبحه المرجان ۾ غلام علي آزاد بلگرامي به اهو لکيو آهي ته سيد صبغة الله (1015ھ) جواهر الخمسه جو معرب آهي.

بيان ڪيل حوالن جي پيش نظر اهو چئي ٿو سگهجي ته شيخ محمد غوث گوالياري 1521ع/928ھ ۾ جواهر الخمسه فارسيءَ ۾ تحرير ڪئي. گجرات اچڻ کان پوءِ ڪجهه دوستن جي چوڻ تي 956ھ ۾ ان ۾ اضافو ۽ ترميم ڪيائين. ان کان پوءِ صبغة الله البروجي (م 1015ھ) ان جو عربي ترجمو ڪيو.

قلمي نسخا:

جواهر الخمسه جي ڇاپي ڪتابن کان علاوه ڪيترائي قلمي نسخا پاڪ ۽ هند ۾ ڏسڻ لاءِ ملن ٿا: جنهن مان ڪتاب جي مقبوليت جو اندازو ٿئي ٿو.

(1) سينٽرل لائبريري سنڌ يونيورسٽي:

جواهر الخمسه جو هي نسخو ڪرم خورده آهي ۽ ناقص الاول والآخر آهي. ساڳئي جلد ۾ هڪ ٻيو قلمي نسخو ڪشف الاسرار آهي. جنهن کي فقير محمد بن شيخ عبداللطيف 26 جمادي الثاني 1120ھ تي ڪتابت ڪيو. جواهر الخمسه جي نسخي متعلق گمان آهي، ته ساڳي مس ۽ قلم سان تحرير ڪيو ويو آهي.

(2) نسخ اسلاميه ڪاليج پشاور:

هڪ نسخو اسلاميه ڪاليج پشاور جي لائبريري ۾ موجود آهي.

(3) اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ بمبئي:

هي نسخو 1085ھ جو ڪتابت ٿيل آهي.

(4) دارالمصنفين اعظم گڙھ:

هي نسخو 1097ھ جو ڪتابت ٿيل آهي، جيڪو ڪتبخانه دارالمصنفين

اعظم گڙھ ۾ موجود آهي.

(5) فورت ولیم ڪاليج لنڊن:

هي نسخو 1825ھ ۾ انڊيا آفيس لائبريري لنڊن ۾ آندو ويو. هن کي 8 صفر المظفر 1173ھ ۾ محمد واصل بيگ قادري ڪتابت ڪيو. هي نسخو ٽيپو سلطان شهيد جي ملڪيت ۾ رهي چڪو آهي.

(6) انڊيا آفيس لائبريري:

هي نسخو انڊيا آفيس حيدرآباد دکن مان حاصل ڪيو ويو ۽ جان سن جي مجموعي ۾ شامل آهي.

(7) نسخہ بيجاپور لنڊن:

هي نسخو به انڊيا آفيس لائبريري ۾ موجود آهي.

(8) نسخہ خدا بخش لائبريري:

هڪ نسخو خدا بخش لائبريري پٽن ۾ پڻ موجود آهي.

(9) برلن يونيورسٽي جو نسخو:

شيخ صبغة الله البروجي جو عربي ترجمو آهي، جيڪو برلن يونيورسٽي جرمنيءَ ۾ موجود آهي.

ان کان علاوه سنڌ ۾ ڪامل ۽ نامڪمل نسخا ڪيترين ئي خانگي لائبريرين ۾ موجود آهن. جن مان ڪجهه جو ذڪر بنده "خزينة المخطوطات" ۾ ڪيو آهي. مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جندالله جيئن ته حضرت غوث محمد گوالياريءَ جي خليفي شيخ لشڪر محمد عارف جو خليفه ارشد هو ان ڪري يارهين صدي يا ان کان بعد جي ڪجهه قلمي نسخن ۾ مسيح الاولياءَ جي حوالي سان پڻ ڪجهه وظائف شامل ٿي ويا آهن. جن ۾ لکيل آهي ته هن وظيفي شروع ڪرڻ کان اڳ هيترا نفل پڙهي ان جو ثواب حضرت مسيح الاولياءَ کي بخشيو وڃي.

تعلق نمبر: (4) صفحو 429

بوبڪن جي عباسي خاندان مان مخدوم جعفر بوبڪائي نالي وارو بزرگ ٿي گذريو آهي، سندس ڄم جو سال اندازن 930ھه ٻڌايو وڃي ٿو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد مخدوم ميران کان حاصل ڪيائين جيڪو پڻ

معقولي ۽ منقولي علمن جو وڏو عالم هو شاھ حسن کي بہ کجھ وقت تعليم ڏني هئي. سن 949ھ ۾ گذاري ويو ۽ مڪليءَ تي سندس مزار آهي.

مخدوم جعفر رحمۃ اللہ عليہ جي ابتدائي زندگي جو احوال ڪو گهڻو ڪونہ ٿو ملي. ديني علم سان گڏ نجوم، جعفر، رمل ۽ حڪمت ۾ بہ نالو ڪڍيائين 958ھ ڌاري حج تي روانو ٿيو ۽ اتان جي عالمن کان پڻ استفادو حاصل ڪيائين.

تاريخ معصومي مقالات الشعراء ۽ تحفته الكرام ۾ سندس احوال موجود آهي روايت آهي تہ مخدوم صاحب آخري ايامن ۾ منطق کان پاسيرو ٿي ويو رڳو حديث ۽ تصوف سان گهڻو شغف رهڻ لڳس. تصوف ۾ بہ احياء العلوم ۽ سهرورديه سلسلي جي ڪتاب عوارف المعارف جي مطالعي ۾ گذاريائين ٿي. مخدوم صاحب پنهنجي هڪ تصنيف ”حاصل النهج“ جي تاريخ 976ھ تحرير ڪئي آهي. جنهن مان اندازو لڳايو ويندو آهي تہ سندس وفات ڏهين صديءَ جي آخر ڌاري ٿي. مخدوم صاحب جون هن وقت تائين هٿ آيل ڪجھه تحريرون هي آهن: المتانة في مرمۃ الخزانة، البشارة في العمل بالاشاره، الصادق المنصف المحق، عجالت الطالبين فتح الدارين حل العقود في طلاق السنود قرنته في مرنته نهج التعليم ۽ حاصل النهج.

تعلق نمبر (5) صفحو 429

مخدوم بلال رحمۃ اللہ عليہ متعلق ڪا ٿوري ڄاڻ ئي همعصر ۽ بعد جي ڪتابن ۾ ڄاڻائي وئي آهي. روايتن جو هڪ انبار آهي جنهن کي چنڊڇاڻ جي وڏي ضرورت آهي. هيءُ بزرگ نائين صدي جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. ڪن سندس ڄم جي تاريخ 4 ربيع الاول 856ھ/ 1454ع تحرير ڪئي آهي. انهن ايامن ۾ پاٽ ٽلتي سيوهڻ ۽ نٿو علمي مرڪز طور مشهور هئا. پاڻ ابتدائي تعليم نٿي مان حاصل ڪئي. جنهن بعد مخدوم عمر وٽ ٽلتيءَ ۾ پڻ رهي گهڻو ڪجھه پرايائين. انهيءَ شهر ۾ ئي شادي ڪيائين. پوءِ ڀرسان ئي باغبان جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو. سندس تفسير حديث ۽ تصوف جي ڄاڻ متعلق پڻ حوالا موجود آهن. گذر سفر خاطر پاڻ ڪورڪو ڪم اختيار ڪيائين. طريقت ۾ سندن تعلق سلسل ڪبرويه سهرورديه سان هو. عام طرح سان هن بزرگ کي ”بلال“ لکيو پڙهيو ۽ اڃاريو وڃي ٿو. پر اهو ”بلال“ لفظ تي سنڌي

لهجي جو رنگ آهي.

مخدوم عليه رحمة جي والد جو نالو مخدوم حسن بن مخدوم ادریس هو جيڪو سنڌ جي حڪمران ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڍي جو پيءُ هو؛ سنڌ جي سلطان ڄام نظام الدين سنڌي تي پنجاه سال شرعي قانون مطابق حڪومت ڪئي. هن جي زماني ۾ سنڌ امن سڪون، علم ۽ عرفان جو چڻ ڳڙھ هو. هن جي علم دوستي سبب عالم فاضل سندس گرد جمع ٿيڻ لڳا. سندس ذاتي دلچسپي سبب ملتان جي پسگردائيءَ جو هڪ عالم شيخ شهاب الدين السهروردي ثاني (802-894) پاٽ جي علائقي ۾ اچي رهيو. جنهن کي اهو علائقو سندس ئي فرمان تحت جاگير طور مدد معاش لاءِ ڏنو ويو. جيئن هو دنياوي فڪر کان اجو ٿي دين جي خدمت سرانجام ڏئي. جنهن سبب پاٽ جو هڪ غير آباد علائقو هڪ علمي گهوارو طور اڀريو ۽ دنيا ۾ مشهور ٿيو. ڄام ننڍي جي وفات کانپوءِ سندس فرزند ڄام فيروز تخت نشين ٿيو. جنهن جي انتظامي ڪمزورين ۽ نااهلي سبب ارغونن کي سنڌ ۾ داخل ٿيڻ جو وجهه مليو. هو ملڪ فتح ڪندي نئي پها. درياھ خان سن 927ھ 1520ع ۾ شهيد ٿي ويو. ڄام فيروز جي پيش پوڻ تي شروع ۾ لکي کان هيٺ وارو حصو سندس حوالي ڪيو ويو. بيگ نئي فتح ڪرڻ کانپوءِ سيوهڻ فتح ڪيو. مخدوم صاحب هنن کي سنڌ جي مفاد خلاف سمجهندي. سندن خلاف تحريڪ جو آغاز ڪيو. نيٺ ٽلٽي جي ميدان تي جنگ لڳي جنهن ۾ ڪيترائي جوان شهيد ٿي ويا. اهڙي طرح سڄي سنڌ ارغونن جي هٿ اچي وئي. جنهن بعد شاھ بيگ مخدوم صاحب ۽ سندس ساٿين ڪڙي نظر رکي ۽ کيس شهيد ڪرڻ جا سانباه ڪيا.

مخدوم صاحب حڪمران سم خاندان جو هڪ باوقار فرد هجڻ ڪري سماجي حيثيت رکندڙ هو. ان جي باوجود سندس طبيعت ۾ درس و تدريس ڏانهن لاڙو رهيو، ۽ سهروردي سلسلي جو هي طالب مدرسي سان گڏ خانقاه جو به شيخ ٿيو جنهن ڪري سندس شاگردن ۽ خليفن ۾ ڪيترن ئي ناليوارين شخصيتن جو ذڪر اچي ٿو. هندستان جو نامور مصنف ۽ شاعر حامد بن فضل الله جمالي دهلوي عربستان ويندي سنڌ ۾ به ترسيو هو ۽ مخدوم بلال سان ملاقي ٿيو هو لکي ٿو ته: ”اڄڪلهه نئي جي علائقي ۾ هن خاندان جا اڪثر

مريد آهن. جيڪي مجاهده ۽ رياضت ڪن ٿا. ”هو وڌيڪ لکي ٿو، ”سيوهڻ جي ڀر ۾ هڪ ڳوٺ آهي جنهن ۾ هڪ بلال نالي درويش رهي ٿو هو تمام گهڻي رياضت ڪندڙ ۽ پاڪ اعتقاد رکندڙ آهي. جڏهن مان اتي پهتس ته ساڻس ملاقات ڪيم. سندس سامهون ”عوارف المعارف“ رکيو هو. هن حقير (جمالي) کان چند مقامات پڇيا. هو صاحب دل انسان هو. ”مخدوم بلال وانگر خود جمالي دهلويءَ جو تعلق به سهروردي سلسلي سان هو.

سيد ميران محمد جونپوري جڏهن مهديت جي دعويٰ ڪري سنڌ ۾ آيو ته ڄام نظام الدين ۽ درياھ خان سندس تحريڪ ۾ حصو وٺڻ کانسواءِ صرف مهماني جا فرض انجام ڏيندا رهيا. پر مخدوم بلال ۽ سندس ساٿين جي سخت مخالفت سبب کيس نه صرف هتي ناڪامي ٿي پر هو ترت سنڌ ڇڏڻ تي مجبور ٿيو.

مخدوم بلال جا ساٿي ۽ همعصر:

1- مخدوم هنگورو سهروردي: پاڻ مخدوم بلال جي اهم خليفن مان هو. سندس اصل نالو محمد عثمان هو پاڻ 871 هـ 1466ع ڌاري ڄائو. مخدوم بلال کان سهروردي سلسلي ۾ بيعت هو. وقت جو وڏو عالم باعمل هو. ارغون خلاف تحريڪ ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ هو. پاڻ گچيرن ۾ سهرورد خانقاه سان گڏوگڏ هڪ ديني مدرسي جو پڻ بنياد رکيو. سندس مدرسو علم ظاهر ۽ باطن خصوصن حديث جي هڪ جامع هو. جنهن جو هڪ فيض ورهين تائين جاري رهيو. مخدوم صاحب جي وفات کانپوءِ کيس سندس مدرسي واري عمارت جي احاطي ۾ دفن ڪيو ويو. پاڻ 936 ڌاري وفات ڪئي. سندس مزار تي قبو اڏيل آهي.

2- مخدوم رڪن الدين: هن بزرگ کي ڪن ڪتابن ۾ مخدوم متو ۽ ڪن ۾ منو لکيو ويو آهي. جيڪو ممڪن آهي ڪتابت جي غلطي سبب ٿيو هجي. گذريل دور جي فارسي جي ماهر تاريخدانن آڏو ”ت“ جو لفظ تحرير ۾ آڻڻ جو سواءِ ان جي ٻيو ڪهڙو رستو هو جو هو ان کي ”ت“ جي صورت ۾ ئي لکي جان ڇڏائن. جيڪي متو کي انهيءَ صورت ۾ ئي پڙهڻ جا قائل آهن. سي ان کي جلائي هجڻ جي معنيٰ ۾ وٺن ٿا.

مخدوم رڪن الدين عالم باعمل زهد و تقويٰ جو صاحب شريعت جو

پابند پنهنجو وقت و وظائف، طاعات ۽ عبادات ۾ صرف ڪرڻ وارو سالڪ هئڻ سان گڏ علم حديث ۾ پنهنجو ثاني نه رکندڙ صاحب قلم انسان هو. جنهن جون تصنيفون شرح اربعين، شرح ڪيداني ۽ ٻيا رسالا موجود آهن. جيئن تاريخ معصومي ۾ ڄاڻايل آهي. سندن اهي شروحون ولهار جي ڪتب خاني مان منتقل ٿي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب وٽ پهتيون آهن.

مخدوم رڪن الدين پاٽ شهر جي مشهور برگزيده خانواده صديقي سان تعلق رکندو هو. هي گهراڻو علمي لحاظ کان هنڌ ۽ سنڌ ۾ مقبوليت رکندڙ هو. هن خاندان ۾ ڪيترائي جيد عالم نامور بزرگ درويش ۽ حڪيم پيدا ٿيندا رهيا. جيڪي پنهنجي ڄاڻ ۽ ڏاهپ سان علمي شمع کي روشن رکندا پئي آيا آهن. مخدوم صاحب سڄي عمر مخدوم بلال جو صحبتي، ۽ ساٿي رهيو. ظلم ۽ ڏاڍ خلاف سندس تحريڪ جو حامي هو. مخدوم بلال کانپوءِ پاٽ جي هيءُ سهروردي صديقيہ خانقاه ۽ مدرسو پڻ ارغونن جي نظر ۾ ڪڪندو رهيو. مخدوم رڪن الدين پاٽ ڇڏي نٿي ۾ رهائش اختيار ڪئي جتي هن هڪ مدرسو پڻ قائم ڪيو. نٿي ۾ رهائش دوران پاڻ ارغون ۽ ترخان حاڪمن جي درباري حالتن ۽ عسڪري قوتن کان واقفيت حاصل ڪندو رهيو ته جيئن ٻيهر خلاف تحريڪ کي منظم ڪري سگهجي. پر اهو مقصد ماڻڻ کان اڳ پاڻ نٿي ۾ ئي 949 هه ڌاري وفات ڪئي ۽ کيس مڪلي جي تاريخي مقام ۾ دفنايو ويو. سندس فرزند شيخ يوسف سنڌي پڻ تاريخ ۾ پنهنجو نالو ڇڏيو.

3- مخدوم سعد الله عرف ملان ساند: وقت جو وڏو عالم فقيه ۽ تفسير جو ڄاڻو. مخدوم بلال جي ويجهن خليفن مان ٿي گذريو آهي. سندس مزاحمتي تحريڪ ۾ ساڻس گڏ رهيو. مخدوم سعد الله سانگهڙ ۽ نوابشاھ ضلعي جي سوڍن کي مخدوم بلال جي حڪم موجب درياھ خان جي ڀٽن سان ساٿ ڏيڻ لاءِ همٿايو. راڻي رئمل سوڍي جي اڳواڻي ۾ سوڍن جو لشڪر تيار ڪيو ويو. سخي ڄام ڏاتار جي ڀرسان ارغوني حڪومت سان مزاحمتي تحريڪ جي مجاهدن جو پهريون معرڪو لڳو. جنهن ۾ مخدوم صاحب ۽ راڻيءَ کي فتح نصيب ٿي. جنهن سان تحريڪ جي سپاهين جي همت وڌي. سخي ڄام ڏاتار جي ڀرسان جنگ جي انهيءَ جاءِ کي اڄ به "بلاولي تڙ" سڏبو آهي جنهن بعد انهن ٽلٽي طرف پيش قدمي شروع ڪئي، جتي مجاهدن جو هي جٽو ڄام

منڻ ۽ محمود خان سان اچي مليو. مخدوم بلال کانپوءِ به حيات هو ۽ سڪرنڊ ۾ مدرسو قائم ڪيائين. جتي ان وقت جي مروج اعليٰ ديني تعليم جو نصاب پڙهايو ويندو هو. سندس مزار سڪرنڊ تعلقي ۾ روھڙي ڪئنال جي اوڀر ۾ ڳوٺ جمال ڪيريو جي لڳ هڪ قديم قبرستان ۾ موجود آهي.

4- مخدوم حسن: هي بزرگ پاڻوٽ جي علائقي ۾ ڄائو. مخدوم حسن سيد مير شاه سنائي جي معرفت مخدوم بلال جي صحبت اختيار ڪئي بعد ۾ ڪانئس تصوف جو درس وٺي سهرور ديه سلسلي ۾ داخل ٿيو. مخدوم بلال رحمت الله عليه سهرورديه بزرگن جي. انهيءَ جماعت کي ڌارين جي ظلم ۽ ڏاڍ خلاف منظم ڪيو. انهيءَ تنظيم ڪاريءَ کي ئي بلاولي تحريڪ جو پڻ نالو ڏنو ويو آهي. مخدوم بلال جي وڇوڙي کان پوءِ هن پنهنجي حياتيءَ جا ڏينهن دين جي خدمت هڪ درسگاه قائم ڪري ڪئي.

5- مخدوم ساهڙ لنجار: پاڻ سنڌ جي قديم سمات قبيلي جي لنجار شاخ مان هئو. پر مخدوم ساهڙ ۾ علم لاءِ چاهه ۽ عالمن جي صحبت جو ذوق بدرجہ اتم موجود هو. ڪيترن ئي عالمن کان علم پرائڻ کانپوءِ آخر ۾ مخدوم بلال رحمة الله عليه جي صحبت ۾ اچي رهيو، ۽ ڪانئس پڻ گهڻو ڪجهه پرايائين. مخدوم بلال کانپوءِ پنهنجي اباڻي ڳوٺ انڙ پور ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين.

6- شيخ مخدوم دانيال: پاڻ اصل جڇپور مان اچي سنڌ ۾ رهيو هو. مخدوم بلال جي صلاح تي باغبان ۾ مدرسو قائم ڪيائين. صاحب قلم ۽ وقت جي وڏن عالمن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. مخدوم بلال پڻ سندس درس ۾ رهي فيض ورتو. مخدوم دانيال باغبان ۾ ئي وفات ڪئي ۽ اتي ئي سندس مزار آهي.

7- سيد حيدر شاه سنائي: پاڻ ابتدائي تعليم مخدوم عمر هالڪنڊي واري عالم وٽ ورتي. ان بعد ايران عراق جو سفر ڪندو مڪي شريف پهتو ۽ حج جي سعادت ماڻيائين. وطن واپس وڻڻ کانپوءِ مخدوم بلال جي حلق ۾ داخل ٿيو ۽ سندس خليفن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. سيد ميران جونپوري جڏهن نٽي مان درياھ وسيلي باغبان وڃي رهيو هو ته سيد حيدر سنائي سنڌ مٿان ايندڙ خطري کي محسوس ڪندي سن وٽ سيد ميران محمد جونپوري جي

پيڙين تي پنهنجن ساٿين سان حملو ڪرايو. جنهن سبب سيد ميران محمد پنهنجي جان بچائي افغانستان روانو ٿيو. انهيءَ واقعي کان پوءِ جلدي شاھ بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪيو. سيد حيدر سنائي سياسي تبديلين کي محسوس ڪندي خفيہ طور تي سن مان فرار ٿي گجرات هليو ويو. جتي ٽن سالن تائين جلاوطن رهي واپس موٽيو ۽ 937ھ ڌاري وفات ڪيائين.

8- قاضي ڏتو سيوهاڻي: ابتدائي تعليم پنهنجي والد قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو کان حاصل ڪيائين. جنهن بعد مخدوم بلال جي شاگردي اختيار ڪيائين. سنڌ ۾ مزاحمتي تحريڪ دوران انقلابي قوتن سان ساٿ ڏيڻ بجاءِ سرڪاري نوڪريءَ کي ترجيح ڏنائين. جنهن سبب مرزا شاھ بيگ کيس پنهنجي پٽ مرزا شاھ حسين جو استاد مقرر ڪيو.

مخدوم بلال جي شهادت: مخدوم بلال رحمة الله جي شهادت جو مسئلو هميشه ٻن رايين ۾ ورهايل رهيو آهي. هڪڙا تاريخ جي ڪتابن کي سامهون رکندي سندس شهادت جا انڪاري آهن، جڏهن ته عوامي تاريخ ۽ روايتون ڪجهه ٻيوئي ٻڌائن ٿيون، ۽ سندس شهادت جي تاريخ 2 رجب 930ھ مطابق 4 مئي 1523 ٻڌائي وڃي ٿي.

تعليق نمبر (6) صفحو 445

گلزار ابرار ۾ غوثي سنڌ جي ڪجهه بزرگن جو احوال حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ يا ساڻس متعلق مائهن کان ٻڌي تحرير هيٺ آندو آهي. ائين ڪڍي چئجي ته اڪثر اهڙن ئي سنڌي بزرگن جو احوال هن ڪتاب ۾ نظر اچي ٿو جن جو سڌي يا اڻ سڌي طرح هن خانواده سان تعلق رهيو آهي. جيئن: شيخ مبارڪ پاتائي، مخدوم عباس پاتائي ٿر هنگورجائي، مخدوم نوح، شيخ جلال مٿو، مخدوم جعفر، شيخ طيب طاب ٿره، شيخ اسحاق قلندر، شيخ لاڏ جيو سنڌي، تاج العاشقين پور عبدالله سنڌي ۽ اسماعيل سومرو وغيره.

شيخ اسماعيل سومرو بلندياڻي جو بزرگ، هئڻ باوجود ايڏي شهرت جو حامل نه هو جو پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي هندستان ۾ مشهور هجي، سندس شهرت نه رڳو غوثي تائين پهچي بلڪه هو سندس وفات جو سن 998ھ به معلوم ڪري وٺي. ملا اسماعيل سومره جو سنڌ ۾ رهائش دوران مسيح الاولياءَ ۽ سندس خاندان سان وابستگيءَ جو هجڻ ئي ملا غوثيءَ تائين سندس ذڪر جي پهچڻ جو

سبب بڻيو. ملا اسماعيل سومري جو ذڪر خير گلزار ابرار کانسواءِ تاريخ تحفة الكرام ۽ تذکرہ مشاهیر سنڌ ۾ پڻ موجود آهي. هي بزرگ سنڌ ۾ ئي مقيم هو هتي ئي رهي دين جي خدمت ڪيائين ۽ سنڌ ۾ ئي وفات ڪيائين. سندس ايرج پور وغيره وڃڻ جو ذڪر ڪنهن تصنيف ۾ نه ڏٺو ويو آهي.

تحفة الكرام ۾ ڄاڻايل آهي:

”وڏو ولي ۽ نالي وارو بزرگ هو. چون ٿا ننڍپڻ کان پيريءَ تائين رياضتون ڪيائين. امير به هو. طرحين طرحين جا طعام ۽ شربت ٺاهي حقدارن طالب علمن ۽ مسافرن کي ڏيندو هو. پاڻ جون جي مانيءَ سان افطار ڪندو هو. سندس ڪرامتون گهڻيون آهن 998ھ ۾ وفات ڪيائين.“

غوثي پڻ سندس الڳ عنوان تحت ذڪر ڪندي سخا ۽ خانقاه جو ذڪر ڪيو آهي.

سندس مزار ضلع حيدرآباد سنڌ جي هڪ ڳوٺ گلاب لغاري جي ويجهو اگهم ڪوٽ ۾ آهي. سندس ايرج پور وغيره وڃڻ جو ذڪر ڪونه ٿو ملي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته همشير صاحب حضرت زينب رحمة الله عليها کي خواب جي بشارت حضرت اسماعيل پاٽ سنڌ ۾ ئي ڏني. جنهن سان حضرت مسيح الاولياءَ جي زاد بوم پاٽ سنڌ ئي ثابت ٿئي ٿي. حضرت مسيح الاولياءَ جي پيدائش جي وقت بشارت ڏيڻ کان سندس نون سالن جي عمر تائين درس قرآن ۾ رهڻ قرآن جي حافظ ٿيڻ تائين ڪيترا ئي سال ملا اسماعيل جو سنڌ کان ٻاهر وڃڻ ممڪن نه ٿو لڳي ڇو جو انهن ايمان ۾ پاڻ هتي مدرسه قرآن قائم ڪري چڪو هو، جنهن جي سنڀال هو پاڻ ڪندو ٿي رهيو. سندس مختلف ملڪن جي سير جو زمانو به گهڻو اڳ جو آهي. حضرت مسيح الاولياءَ جي پيدائش ۽ بعد جي زماني ۾ ته پاڻ تعليم القرآن ۽ مدرسه قرأت جي حوالي سان وڏي شهرت ماڻي. سندس اهي مشغلا سنڌ ۾ ئي هئا، درس قرأت کان علاوه پاڻ سلسلہ سهروردي ۽ قادري سان به منسلڪ هئا. وفات کان پوءِ درسگاه جو انتظام سندس فرزند مخدوم حامد الله سنڀاليو. واللہ عالم بالصواب. واللہ عالم بالصواب.

”تفسير مجمع البحار“

تاريخ ۾ ڪيتريون ئي شخصيتون ۽ ڪتاب. نالن جي هڪجهڙائي سبب احوالن ۽ تفصيلن جي گڏ وڃڻ ٿيڻ جو ڪارڻ بڻيا آهن. انهن مان هڪ ”شيخ طاهر محدث سنڌي“ ۽ سندس تحرير ”تفسير مجمع البحار“ به آهن.

ڏهين صدي هجريءَ ۾ شيخ محمد طاهر محدث (پٽي) ۽ شيخ محمد طاهر محدث (سنڌي) ٻه وڏي ناليواريون شخصيتون ٿي گذريون آهن. لفظ ”مجمع البحار“ انهن ٻنهي بزرگن جي تصنيفات ۾ پڻ شامل رهيو آهي. اهوئي سبب آهي جو سندن سوانحعمر يون پڻ هڪ ٻئي ۾ گڏ وڃڻ ٿي ويون آهن. انهيءَ ڪري اسين ٻنهي شيخ طاهر صاحبان جي سوانح ۾ فرق کي سمجهڻ کان پوءِ ئي سندن تصنيفن ۽ مجمع البحار جي فرق کي بهتر انداز ۾ سمجهي سگهنداسين.

شيخ محمد بن طاهر پٽي: هندستان جي ممتاز محدثن مان

هڪ آهي. پاڻ 910ھ / 1504ع ۾ گجرات جي هڪ واهڻ پٽن (نهروال) ۾ پيدا ٿيو. پٽن کي عربيءَ ۾ فتن ڪري لکيو ۽ پڙهيو ويندو آهي. قرآن حفظ ڪرڻ ۽ ابتدائي علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ 944ھ ڌاري حجاز روانو ٿيو، جتي شيخ علي متقي کان فيضياب ٿيو. 950ھ ڌاري وطن واپس وريو ۽ بوهرن ۾ هندواڻيون رسمون ڏسي. انهن جي اصلاح لاءِ جدوجهد شروع ڪيائين ۽ مهديون خلاف پڻ آواز اٿاريائين، جنهن تي هو سندس مخالف ٿي پيا. 980ھ ۾ جڏهن اڪبر گجرات تي حملو ڪيو ۽ پٽن فتح ڪيائين ته شيخ طاهر سان پڻ ملاقات ڪيائين. کيس شيخ الاسلام جو عهدو ڏنائين ۽ پنهنجن هٿن سان سندس مٿي تي عمامو ٻڌائين. جڏهن عبدالرحيم خان خانان گجرات جو ناظم بڻجي آيو ۽ مهديون جي تحريڪ زور ورتو، ته هن پهريائين خان خانان جو ڌيان ان ڏانهن ڇڪايو، پوءِ پاڻ آگري وڃي اڪبر سان ملي، ان کي ختم ڪرڻ جي تياري

ڪيائين. 986ھ ۾ سارنگ پور اُچين جي ويجهو مهديون ڪيس گهيري ڌرتو ۽ تهجد نماز ۾ ڪيس شهيد ڪري وڌو.

سندس تصنيفن مان ”مجمع البحار“ مشهور آهي، جنهن جو سڄو نالو ”مجمع بحار الانوار“ آهي. هيءُ غريب القرآن ۽ غريب الحديث جي تشريح ۽ بين ڪيترن ئي باريڪ علمي نڪتن ۽ بحثن تي مشتمل آهي، جن تي هڪ حيثيت سان صحاح سته جي شرح آهي، اختصار سبب همعصر اهل قلم به ان ڪتاب کي صرف مجمع البحار ئي لکندا رهيا. اخبار الاخير (999ھ) ۽ گلزار ابرار جي اردو ترجمي اذڪار ابرار ۾ به هن ڪتاب جو نالو اختصار سان ’مجمع البحار‘ ئي لکيل آهي.

شيخ طاهر محمد پٽني جو بوهه هجڻ:

محدث صاحب پنهنجي تصنيف تذڪره الموضوعات جي ابتدا ۾ لکي ٿو: اصعب عبائله القوي محمد بن طاهر بن علي الفتني الهندي مڪناً ونسباً و البهرة لقباً الحنفي مذهباً يعني محمد بن طاهر بن علي پٽن جو باشندو سڪونت ۽ نسب جي اعتبار کان هندي ۽ لقب بوهه آهي ۽ حنفي مذهب رکي ٿو.

محمد بن طاهر جي حنفي ۽ سني هجڻ ۾ ڪنهن کي اختلاف ناهي، اڪثر عالم ان تي متفق آهن ته پاڻ بوهه قوم مان هئا. پر بوهه جن کي اسان اڪثر شيعه مذهب جو هڪ فرقو سمجهندا آهيون، تنهنجي اسين ڇنڊڇاڻ ڪندا سين ته ان مان مراد ڇا آهي؟

سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ ابن بطوطه جڏهن گندهار پهتو ته راجه کان علاوه بوهن جي سردارن جا چوڪرا سندس استقبال لاءِ آيا. ان مان ثابت ٿيو ته ان زماني ۾ بوهه موجود هئا. مجالس المؤمنين ۾ قاضي نورالله شوستري المتوفي 1019ھ ۾ لکيو آهي ته اڄ کان ٽي سؤ سال اڳ هن مذهب جو هڪ فاضل علي نالي هندستان ۾ آيو ۽ تبليغ ڪيائين.

پر بوهري ان کان گهڻو اڳ موجود هئا. بهرام جي ملاباري ”گجرات

اٽنڊ گجراتي“ ۾ ڄاڻايو آهي ته بوهري دراصل هندو هئا اهو ئي سبب آهي جو اڄ تائين منجهن هندو عقيدا ۽ رسمون موجود آهن ۽ بوهرن جا نسلي ڀائر مارواڙ، راجپوتانا ۽ ڀوپي ۾ آباد آهن ۽ هندو بوهره سڏائن ٿا.

مسٽر آرنلڊ پريچنگ آف اسلام ۾ لکي ٿو ته هي 1100ع ۽ 1300ع دوران مسلمان ٿيا.

مٿئين حوالن مان سندن قديم تاريخ جا اهڃاڻ ملن ٿا. مير نورالله شوستري وڌيڪ لکي ٿو ته بوهره پنهنجو معاش حرفت ۽ تجارت جي ذريعي حاصل ڪن ٿا. جيئن ته بوهره جو لفظ پنهنجي معنيٰ تي دلالت ڪري ٿو. جنهن جي هنديءَ ۾ معنيٰ تاجر آهي.

303ھ ۾ مشهور مورخ مسعودي پروج ۽ ڪنائٽ آيو هو ڄاڻائي ٿو ڇي مور (متصل بمبئي) ۾ بغداد ۽ بصره کان سواءِ ڏهه هزار بياسره مسلمان آهن. قاموس ۾ آهي والبياسره جيل بالسند ليتا جرهم النواخذ لمحاربتہ العدو والواحد بسيري يعني بياسره سنڌ ۾ هڪ قوم آهي جن کي ناخدا ڪرائي تي دشمنن سان وڙهڻ لاءِ رکن ٿا.

ممڪن آهي ابتدا ۾ جيڪي تاجر جهازن تي انهن کي نوڪر رکي هند-سنڌ ۾ آڻيندا هئا، انهن کي بياسره چوندا هجن بعد ۾ اهو لفظ انهن لاءِ مخصوص ٿي ويو هجي، جيڪي عرب مان اچي مقيم ٿيندا هجن. جيڪو بعد ۾ بوهره ٿيو. گجراتي ۾ ”س“ کي ”ه“ ڪرڻ ۾ دير نه ٿي لڳي جيئن ”سارو“ کي ”هارو“ بوهره لفظ جي معنيٰ عام تاجر هجي يا عرب مان ايندڙ تاجر الغرض اهو لفظ مسلمان تاجرن لاءِ ئي استعمال ٿيندو آيو آهي. واضح رهي ته مسلمان تاجرن جو پيڙو ڦرجڻ ئي محمد بن قاسم جو سنڌ ۾ اچڻ جو مهه بڻيو.

مولانا آزاد بلگرامي ۽ ڪجهه ٻين مورخن بوهرن کي نو مسلم لکيو آهي. جڏهن ته عام راءِ اها آهي ته ڪجهه نومسلم ۽ ڪجهه خاندان عربي النسل آهن. هندستان ۾ اڄ به ڪيترائي اهڙا علمي عربي النسل خاندان بوهره سڏجن ٿا.

المختصر بوهره قوم هڪ اهڙي جماعت آهي، جيڪا مختلف نسلن ۽ قومن تي مشتمل آهي. ان ۾ سني به آهن ته شيعا به عربي النسل به آهن ته هندي النسل به آيراني ۽ عراقي به آهن ته قديم الاسلام به آهن ته نو مسلم به، تاجر به آهن ته موجوده دور ۾ غير تاجر به غرض اها مختلف قومن ۽ نسلن جو مجموعو آهي.

شيخ محمد بن طاهر جو ڏاڏو علي پٽن جي وڏن تاجرن مان هو. انڪري اهي بوهره سڏجڻ لڳا. شروع ۾ سني ۽ اسماعيلي بوهره معاشرتي طور هڪ هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو ٿي جو اسماعيلي بوهرن جي رسمن جو اثر سنيين تي به پيو جيڪي هو پنهنجي مذهب مطابق ادا ڪندا هئا. پر قرابت داري ۽ معاشرتي اتحاد سبب خاموش رهيا ٿي. شيخ پٽي هر ان رسم جي خلاف وعظ ڪرڻ شروع ڪيو جيڪي سني مذهب جي خلاف هيون. جنهن سان اسماعيلي بوهرن ۾ هل چل مڃي وئي ۽ سندس مخالفت ڪيائون.

شيخ طاهر محدث سنڌي: شيخ محمد طاهر پٽي جي همعصر معروف شخصيت الشيخ العالم الكبير المحدث العلامة مجدد الدين طاهر بن يوسف الحنفي الپاتري السندي الهندي جي آهي. پاڻ 920ھ ڌاري پاٽ سنڌ جي مشهور علمي گهراڻي ۾ تولد ٿيو. ڪحل الجواهر (اردو) قلمي ۾ سندن نسب متعلق هيئن لکيل آهي:

”شاه عادل حضرت نعمان ثاني (مخدوم عبدالواحد سيستاني)
صاحب البياض قدس سره ڪتاب كشف الحق تعنيف ڪي هوئي
حضرت مخدوم جعفر بن مخدوم ميران عبدالڪريم بوبڪاني ڪي حاشي ۾
نسب اس حضرت شيخ طاهر قدس سره ڪا مندرج فرمات ٿي، شيخ
طاهر بن شيخ يوسف بن شيخ رڪن الدين بن شيخ معروف بن شيخ
شهاب الدين صديقي سهروردي قدس سره العزيز“

هي شجرو مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جي عين المعاني ۽ پين خانداني شجرن سان مڪمل مطابقت رکندڙ آهي. سندن والد شيخ يوسف سنڌي نه صرف سنڌ بلڪ هنڌستان جي علمي حلقن ۾ وڏي شهرت رکندڙ هئا. پاڻ ويهه حج ڪيائون.

هندستان جي مختلف شهرن ۾ سندن ارادت جو وسيع حلقو موجود هو. هن ”سبلائي عالم“ جي شهرت ۽ هندستان جي مختلف شهرن ۾ رابطا، سندس فرزند شيخ طاهر محدث لاءِ برار ايلچ پور (ايرچ پور) ۽ برهانپور ۾ آڏريا ۽ بعد ۾ مستقل سڪونت جو باعث بڻيا.

تذڪره گلزار ابرار ۾ حضرت شيخ يوسف سنڌيءَ کي ڪجهه رسمي علمن جي حاصل ڪرڻ دوران حضرت مخدوم نوح هالائيءَ جو همدرس ڏيکاريو ويو آهي. پاٽ ۽ سيوهڻ جي خانداني قلمي دستاويزن مان ان حقيقت جي تصديق ٿئي ٿي ته شيخ طاهر محدث سنڌيءَ جي والده ماجده بيبي ڪزبانو حضرت مخدوم نوح جي قريبي عزيزه هئي.

تذڪره مشاهير سنڌ ۾ لکيل آهي ته محدث طاهر بن يوسف سنڌي ڪجهه ظاهري علم پنهنجي والد وٽ حاصل ڪيا، جڏهن ته ڪجهه مخدوم ميان جي ۽ مخدوم جعفر کان پڙهيا آهن.

غوثيءَ گلزار ابرار ۾ ڄاڻايو آهي ته شيخ طاهر محدث، پنهنجن سَوَن شيخ معروف ۽ شيخ عثمان، جيڪي سيت پور مظفر ڳڙھ ۾ وڃي رهيا هئا ۽ اتان جي ننڍن وڏن جا مرشد ۽ مربي هئا، تن کان تصوف ۾ وحدت الوجود جون ڳالهيون سکيون ۽ ”مرصاد العباد“ جو درس ورتائون. مگر انهن کي صحيح طرح تڏهن سمجهيائون، جڏهن گجرات اچي غوث العالم گوالياريءَ جي خدمت ۾ رهيا.

شيخ طاهر جو سنڌ مان هند وڃڻ:

شيخ طاهر محدث جي مريد ٿيڻ جو واقعو ڪيترن ئي قلمي ۽ چاپي ڪتابن ۾ ٿوري گهڻي ڦيرگهير سان موجود آهي. پاڻ ڪنهن سفر دوران جڏهن احمدآباد ۾ لٿل هئا ته کين غوث العالم شيخ محمد غوث گوالياري قدس سره جي ان شهر ۾ موجودگيءَ جو اطلاع مليو. محدث صاحب ظاهري علمن ۾ وڏي مان مرتبي تي پهتل هئا. ڏينهن رات علمي مشغلي ۾ مڪمل ڌيان سبب روحاني رمزن وارو پهلو ڄڻ رهجيو رهجيو پئي ويو، تنهنڪري غوث گوالياريءَ سان ملڻ لاءِ فوراً روانا ٿيا. محفل ۾ غوث گوالياري جڏهن ڏانهن متوجه ٿيا ته فرمايائون:

شيشه ايشان خوب پاڪ است ڇه نڪو

بود اڪر شراب درين انداخته شود

يعني: اوهان جو شيشو چڱيءَ طرح پاڪ آهي. ڪيترو نه سٺو ٿئي، جيڪڏهن انهيءَ ۾ شراب وڌو وڃي.

تقويٰ ۽ شريعت جي صاحب شيخ طاهر محدث جي دل تي اها ڳالهه ناگوار گذري ته بزرگ کي ماڻهن جي پري مجلس ۾ ”أمر الخبائث“ جو نالو نه وٺڻ کپندو هو. طبيعت ۾ محسوس ٿيندڙ ڳراڻ سبب مجلس مان واپس ايندي ئي سفر جي تياري شروع ڪيائون. ڪجهه رستو اڳتي هليا ته کين هڪ نڪن کي پار ڪرڻو پيو، جيڪا مينهن جي چُر جي غلبي سبب چولان ڇول وهي رهي هئي. ان نڪن جي ڪناري تان هڪ ڳوٺ ڏٺائون، جتي ترسي پيا، پر ڪجهه ڏينهن گذرڻ جي باوجود نڪن جو پاڻي نه گهٽيو. علائقي جي ماڻهن جو چوڻ هو ته اسان پنهنجي عمر ۾ مينهن جي اهڙي ٻوڏ ۽ نڪن ۾ اهڙو جوش نه ڏٺو آهي. پاڻ موسر سبب ايندڙ خطرن جي پيش نظر جلدي احمد آباد واپس اچي رهڻ جو فيصلو ڪيائون ته پلي مينهن جي پُڄاڻي ٿئي.

هڪ ڏينهن سندن دل ۾ خيال آيو ته الله تبارڪ وتعالٰي جلشانه قرآن ڪريم ۾ خمر جو نالو وٺڻ فرمايو آهي ۽ رسول پاڪ ﷺ جن به حديث شريف ۾ خمر جو ذڪر فرمايو آهي. پوءِ جيڪڏهن حضرت غوث العالم ماڻهن جي مجلس ۾ خمر جو نالو زبان تي آندو ته ڪهڙي خطا ٿي؟ اهو سوچي شيخ طاهر محدث هڪ دفعو وري غوث العالم جي مجلس ۾ ويا، جن کين ڏسندي ئي فرمايو ته: ”اوهان ته هليا ويا، پر اسان اوهان کي نه ڇڏيو.“ پوءِ ته پاڻ سندن صحبت ۾ ڪجهه عرصو رهي پيا ۽ روحاني مقامات ۽ عالي مراتب احسن طريقي سان طءُ ڪرڻ فرمايائون. پاڻ نه رڳو خلافت جي منزل تي فائز ٿيا، پر هن عالم بي بدل کي چوڏهن خاندان جي خلافت پڻ عطا ڪئي ويئي.

راشد برهانپوريءَ پنهنجي ڪتاب ”برهانپور ڪي سنڌي اولياءَ“ ۾ مٿئين واقعي کي بيان ڪندي انهيءَ ۾ اهو اضافو پڻ ڪري ٿو ته شيخ طاهر سنڌي جو اهو

سفر اهل و عيال ۽ متعلقين سان گڏ هو. ان ڏس ۾ هو كشف الحقائق (قلمي) کي بنياد بڻائي ٿو. جنهن لاءِ پاڻ ٽي راءِ قائل ڪري ٿو ته اهو نسخو خبر ناهي ته ڪڏهن جو ڪتابت ٿيل آهي.

سليمان بن شيخ سعد الله جو ڪتاب ”احوال مشائخ كبار“ تاليف (حدود 1050 هـ کان 1091 هـ) جيڪو مرڪز تحقيقات ايران و پاڪستان اسلام آباد مان شايع ٿيو، ان جي صفحي 56 تي لکيل آهي ته:

”ملا فرحي ڪه بدو واسطه از مريدان فيض آستان.... شاهه وجيه الدين است در رساله که مشتمل بر احوال مرشد حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي تاليف نموده....“

يعني ڪتاب كشف الحقائق جو مصنف اسماعيل فرحي، شيخ عيسيٰ سنڌي جو ٻن واسطن سان مريد آهي.

ساڳئي ڪتاب جي آخر ۾ تعليقات اندر فرحيءَ جي پيدائش جو سن 1005 هـ ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته راشد برهانپوري کيس شيخ عيسيٰ (المتوفي 1031 هـ) جي صحبت ڪامل ۾ 20 سال رهڻ ۽ ان جي آگاهيءَ سان ان ڪتاب تحرير ڪرڻ جي دعويٰ ڪندي تڪميل جو سن 1061 هـ ڏيکاري ٿو.

متضاد بيان ذهن ۾ رکڻ سان گڏوگڏ مسيح الاولياءَ جي سجادگي ۽ توليت تي انهيءَ دور ۾ تڪرار واري حقيقت کي پڻ نظر ۾ رکنو پوي ٿو. پاڻ کي صحيح ۽ حقيقي وارث ثابت ڪرڻ جي جنون ۾ تحريف ۽ تخفيف جي عمل کي رد نه ٿو ڪري سگهجي. نتيجي طور كشف الحقائق جي موجود قلمي نسخن ۾ بيان ڪيل حالتن پٽاندر گهريل نتيجا حاصل ڪرڻ لاءِ تحرير ڪيل احوال کي هڪ پاسي رکي محض نصيحت ۽ وعظ مان استفادو حاصل ڪري سگهجي ٿو.

شيخ طاهر محدث جي هڪ ٻئي همعصر سوانح نگار محمد غوثي شطاري مانڊوي هن مشهور ڪتاب ”گلزار ابرار“ ۾ سنڌ کان هند ڏانهن سفر کي ”اتفاقي خيال“ سان ڳنڍيندي هن طرح بيان ڪري ٿو، اردو ترجمي جا لفظ هي آهن:

آپ کو اور آپ کے بڑے بھائی شیخ طیب کو باپ کے ہمراہ سفر کا اتفاق پیش آیا۔ تینوں اشخاص وائے حقیقت آگاہ شناسائے فضیلت دست گاہ شیخ شهاب الدین سندھی کی ملازمت (خدمت) میں ایک گاہ کے اندر پہنچے جو شیخ سندھی کے نام زد تھا۔ آپ نے شرح شمس پڑھنے کی التماس کی۔ چونکہ شیخ شهاب الدین نے منطق کا درس اپنے مناسب حال نہیں سمجھا اس واسطے جیہ الاسلام امام محمد غزالی کی منہاج العابدین پڑھنے کی طرف اشارہ فرمایا۔ کم و بیش دو ہفتے کے اندر کتاب مذکور کو ان تینوں شخصوں نے لکھ کر سبق شروع کر دیا۔ اس کے بعد ہجری سنہ نو سو پچاس (۹۵۰) میں آپ کو یہاں سے خیال سفر ہوا۔ چنانچہ آپ گجرات کی طرف تشریف لے گئے۔ شہر بہروچ میں پہنچ کر غوث العالم شیخ محمد غوث قدس سرہ کی بابرکت محبت سے بہت کچھ حاصل کیا۔ پھر اس صوبہ سے ملک دکن کی طرف روانہ ہوئے۔“

واضح رہی تہ راشد برہانپوریؒ ”برہانپور کی سنڌی اولیاء“ جی صفحہ 38 تي لکي ٿو تہ: مولانا غوثي حسن پنهنجي تذکرہ گلزار ابرار ۾ مسیح الاولیاء جا حالات کشف تان ورتا آهن. جڏهن تہ کشف الحقائق جی تکمیل جو سن 1061ھ ٻڌائي ٿو ۽ گلزار ابرار 1022ھ ۾ مکمل ٿيو. انهيءَ کان علاوه کشف ۾ سفر جا کارڻ بيان ڪندي ٻڌايو ويو آهي تہ: شيخ طاهر محدث ۽ سندس ننڍي ڀاءُ شيخ قاسم مع متعلقين همايون جي آمد سبب پيدا ٿيندڙ خراب حالتن جي پيش نظر اڻ ڄاتل منزل طرف هندستان جو رخ رکيو. جڏهن تہ همعصر غوثي، کشف جي برعڪس شيخ يوسف، شيخ طاهر محدث ۽ سندس ڀاءُ شيخ طيب جو علم عرفان جي جستجو ۾ شيخ شهاب الدين واصل جي ڳوٺ مان ”اتفاقاً“ گجرات وڃڻ جو خيال لکيو آهي. يقيناً اهو سندن اختيار ڪيل هندستان ڏانهن ڪيترين ئي مسافرين مان ڪنهن هڪ سفر جو احوال آهي.

راشد برہانپوري جي چواڻي جيڪڏهن ”گلزار“ ۾ بيان ڪيل احوال کشف تان ورتل آهي تہ پوءِ چئبو تہ اهو کشف الحقائق اسان تائين پهچڻ بجاءِ تحريف ۽ تخفيف ٿيل نسخو پهتو آهي، جنهن کي بنياد بڻائي ”برہانپور کی سنڌي اولیاء“ لکيو ويو. ڇو جو گلزار ۽ کشف جي راشد برہانپوريءَ

واري نسخي ۾ ھند ڏانھن سفر متعلق واضح تضاد موجود آھي.

اھوئي سبب آھي جو سنڌي ادبي بورڊ، ”برھانپور ڪے سنڌي اولياءَ“ کي تعليقات سان شايع ڪرڻ جو بندوبست ڪيو.

غوٽي شيخ طاھر کي گجرات ڀروچ ۾ غوث عالم جي صحبت ۾ رهڻ کان پوءِ سندن سفر دکن طرف ڏيکاري ٿو، جتي هو مخدوم ”ميان جي“ جي ارادت جي حلق ۾ داخل ٿيا. اتي ڪيترو عرصو رهيا ۽ انهيءَ وچ ۾ پاڻ ۽ سندس والد شيخ يوسف ۽ ڀاءُ شيخ طيب پنهنجي وطن پاٽ (سنڌ) ۾ ڪيترا دفعا آيا ويا. تنهن جي ذڪر ڪرڻ کان سواءِ هو کين ڪجهه عرصي کان پوءِ ايرج پور (ايلچ پور) ۾ قيام ڪندي ڏيکاري ٿو ۽ خلافت جو خرقو به انهيءَ شهر ۾ مرشد کان وٺندي ڏيکاري ٿو، پر اهو واضح نه ٿو ڪري ته ذڪر ڪيل ٻن مان ڪهڙي مرشد کان ورتائون. ان شهر ۾ پاڻ گچ عرصو رهيا، جڏهن احمد نگر جي مرتضيٰ نظام الملڪ ايرج پور تي قبضو ڪيو ۽ ڪيترا ماڻهو برار ڇڏڻ تي مجبور ٿيا. انهن ڏينهن ۾ شيخ طاھر محدث خاندش جي واليءَ جي درخواست تي برهانپور ۾ اچي رهيا. 1004ھ ۾ اتي ئي وفات ڪيائون. کين سندن عبادت جي حجري ۾ دفن ڪيو ويو. ڪجهه عرصي کان پوءِ عبدالرحيم خان خانان حجري جي جڳهه تي پختي ٻارهن دري ٺهرائي. اها ٻارنهن دري حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جندالله^{عليه السلام} جي احاطي ۾ مرجع خلافت آهي. سندن وصيت هئي ته مٿن ڪوبه مقبرو يا گنبذ نه تعمير ڪيو وڃي. پاڻ ڪيتريون ئي تصنيفون ڇڏيائون، جن مان ”تفسير مجمع البحار“ مشهور آهي. هن تفسير متعلق غوٽي لکي ٿو ته: لطائف قشيري جي طرز تي تحرير ٿيل آهي، جنهن ۾ طائف صوفيه قدس سرهم جا نڪات ۽ اشارات تمام گهڻا موجود آهن. هن ناياب تفسير جا ڪجهه صفحا غوٽيءَ ”گلزار ابرار“ ۾ ۽ مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ (المتوفي 1031ھ) پنهنجي ”تفسير انوار الاسرار“ ۾ نقل ڪيا آهن.

شيخ طاھر محدث سنڌيءَ جي ڀائٽي مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جندالله پڻ هڪ معركة الآرا تفسير ”انوار الاسرار“ جي نالي سان لکيو. اداره پاٽ

هائوس (حيدرآباد) 1998ع ۾ سورة الطور کان سورة الحديد تائين ڪل ڇهن سورتون ۽ ارڙهن رڪوع ڇپرايا، جنهن ۾ شيخ عيسيٰ پڻ جابجا تفسير ”مجمع البحار“ جا حوالا ڏنا آهن. انهن جا اقتباس هتي پيش ڪرڻ سان هڪ ته ان ڳالهه جي تصديق ٿئي ٿي ته تفسير ”مجمع البحار“ شيخ طاهر ابن يوسف محدث سنڌي جن جو ئي تحرير ٿيل آهي، جيڪي حضرت مسيح الاوليا رح جن جا چاچا پڻ ٿين. ٻيو ته همعصر عالمن آڏو تفسير ”مجمع البحار“ جي اهميت به ثابت ٿئي ٿي.

تفسير انوار الاسرار مان ڪجهه اقتباس:

صفحو 53:

(1) وفي مجمع البحار عن بحر الحقائق الكلام يشير الي ان طبيعة الانسان متنفرة عن حقيقة الدين مجبولة علي حب الدنيا وشهواتها والجوهر الروحاني الذي جعل علي فطرة الاسلام في الانسان مودع بالقوة كالجوهر في الجسد.....

ترجمو: ”تفسير مجمع البحار ۾ تفسير بحر الحقائق جي روايت نقل ڪئي وئي آهي ته ڪلام هن ڳالهه ڏانهن اشارو ٿو ڪري ته بيشڪ انسان جي طبيعت دين جي حقيقت کان نفرت ڪندڙ آهي جا دنيا ۽ ان جي خواهشات جي محبت تي خلل آهي ۽ روحاني جوهر آهي آهن، جيڪي اسلام جي فطرت تي انسان ۾ پيدا ڪيا ويا آهن.....“

صفحو 112:

(2) وفي مجمع البحار للشيخ المختار طاهر الاطهار عن التفسير المعيني فلما بلغ فوق السموات في مكان مرتفع وصحبه جبرئيل حتي جاوز سدة المنتهى فقال له جبرئيل اني لم اجاوز.

ترجمو: ”تفسير مجمع البحار طاهر الاطهار شيخ طاهر محدث جو لکيل آهي، تنهن تفسير معينيءَ کان روايت ڪئي آهي ته: ”جڏهن رسول الله ﷺ جن آسمانن جي مٿان بلند مڪان تي پهتا ۽ سندن رفاقت ۾ حضرت جبرئيل عليه السلام پڻ هو- ايتري تائين جو سدة المنتهى کان لنگهيا، پوءِ

حضور ﷺ جن جي خدمت ۾ عرض ڪيائون ته آءُ هن جاءِ کان اڳتي نه هلندس...."

صفحہ 217:

(3) وفي مجمع البحار للعلم المختار عن العرش اذا جاهدوا النفس وقهروها بتأييد الله او صلي الله عليه وسلم الي مقام مشاهداته وهي جنة العارفين فاذا بلغوا الي درجات المعرفة لم يحتاجوا الي نهى النفس.... ترجمو: "۽ ڇاڇا سائين جي تفسير مجمع البحار ۾ ڄاڻايل آهي ته: جڏهن الله تعاليٰ جل شانہ جا پانها الله رب العزت ۽ سندس رسول مقبول ﷺ جي تائيد ۾ مقامات مشاهدات تائين نفس سان جهاد ڪندا آهن ۽ مٿس ڏاڍ ڪندا آهن ته اهو عارفن جو بهشت آهي. پوءِ جڏهن معرفت جي درجن کي پهچندا آهن ته نفس کي خواهشات کان روڪڻ لاءِ محتاج نه ٿيندا آهن...."

صفحہ 286:

(4) وفي مجمع البحار للعلم المختار اكثر المفسرين علي انه اشارة الي انة تعاليٰ يصون من عذاب الدنيا كل من شكر نعمة الله بالطاعة والايمان....

ترجمو: "ڇاڇي محترم حضرت شيخ طاهر محدث جي تفسير مجمع البحار ۾ مذڪور آهي ته اڪثر مفسرين جو هي خيال آهي ته الله تعاليٰ جل شانہ هر ان ماڻهوءَ کي جنهن سندس نعمت جو شڪر فرمانبرداري ۽ ايمان سان ادا ڪيو، تنهن کي دنيا جي عذاب کان بچائي ٿو....."

صفحہ 295:

(5) وفي مجمع البحار عن عائشة رضي الله عنها ان النبي صلي الله عليه وسلم قال مجوسي هذه الامة القدرية....

ترجمو: ۽ تفسير مجمع البحار ۾ حضرت بيبي عائشه رضي الله عنها کان روایت نقل ڪئي ويئي آهي ته: حضور انور ﷺ جن فرمايو ته: قدرية هن امت جا مجوسي آهن.

صفحہ 298:

(6) وفي مجمع البحار عن اللطائف في الحديث لكل امة مجوس ومجوس امتي القدرية الذين يقولون لا قدر....

ترجمو: ۽ تفسير مجمع البحار ۾ ڪتاب لطائف مان نقل ڪندي لکي ٿو ته حديث ۾ آهي ته (حضور ﷺ جن فرمايو ته) هر هڪ امت ۾ مجوسي هوندا آهن ۽ منهنجي امت جا مجوسي قدره آهن، جيڪي چون ٿا تقدير ڪانه آهي....

صفحہ 351:

(7) وفي مجمع البحار للعلم المختار الشيخ طاهر الاطهار سئل رسول الله صلي الله عليه وسلم عن ذالك الشان فقال من شانه ان يغفر ذنبا ويفرج كربا ويرفع قوما ويضع آخرين.

ترجمو: ”چاچي سائين شيخ طاهر جن مجمع البحار ۾ فرمايو آهي ته: رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن کان سوال ڪيو ويو ته اهو شان ڇا آهي؟ (قرآن جي آيت ڪل يوم هو في شان) پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو ته: الله تعاليٰ جل جلاله جي شان مان هيءَ ڳالهه آهي ته گناهن کي بخشڻ، ڏک دور ڪرڻ، ماڻهن کي ترقيءَ ۽ تنزل تي آڻڻ يعني هڪ قوم کي بلند ڪرڻ ۽ ٻيءَ قوم کي پست ڪرڻ.....“

صفحہ 378 (8):

وفي مجمع البحار للعلم المختار عن جامع البيان لا ينظرون الي الغير.

ترجمو: چاچي سائينءَ جي تفسير مجمع البحار ۾ جامع البيان کان روايت آندل آهي ته: هو (جنتي زالون) پنهنجي مڙسن سان پيار ۽ محبت ڪرڻ ڪري غير مردن ڏانهن نه ڏسنديون.

صفحہ 389:

(9) وفي مجمع البحار للعلم المختار قدس سره عن النيسابوري اسفل منهما في المكان او في الفضل او فيهما وهو الاظهر.

ترجمو: منهنجي پياري چاچي شيخ طاهر محدث قدس سره پنهنجي تفسير مجمع البحار ۾ تفسير نيشاپوري کان هڪ روايت آندي آهي ته: هي ٻئي باغ پهرين ٻن باغن کان جاءِ جي اعتبار کان يا فضيلت جي اعتبار کان يا جو ڪجهه انهن ٻنهي باغن ۾ آهي، مرتبي ۾ گهٽ آهن ۽ اها ظاهر ڳالهه آهي....."

صفحو 395

(10) وفي مجمع البحار عن ابن عباس رضي الله تعالى عنه الخيمة درة مجوفة فرسخ في فرسخ فيها اربعة آلاف مصراع من ذهب....."

ترجمو: تفسير مجمع البحار ۾ حضرت ابن عباس رضي الله عنه کان روايت مرقوم آهي ته: جنت ۾ هڪ خيمو ڪوڪلي موتيءَ جو هوندو، جنهن جي ويڪر ۽ ڊيگهه هڪ هڪ فرسخ هوندي، ان ۾ چار هزار دروازا هوندا ۽ سڀني جون چانئون سون جون هونديون.

(11) وفي مجمع البحار مرفوعا ان ارتفاعها كما بين السماء والارض.

ترجمو: مجمع البحار ۾ مذڪور آهي ته اهي بسترا وڏا اوچا هوندا ۽ ٻنهي بسترن جي وچ ۾ ايترو مفاصلو هوندو، جيترو آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ آهي.

غوثي، تفسير مجمع البحار جي متعلق وڌيڪ لکي ٿو ته، "هڪ ڏينهن ان تفسير جا ڪجهه جزا ڪشف ۽ شهود ۾ مستغرق شيخ لشڪر محمد عارف شطاري قدس سره جي نظر مان گذريا ته ڏاڍو خوش ٿيو ۽ فرمايائين ته هن رنگين ڪتاب جو مصنف پنهنجي حسنات جي جزا جو اندازو شايد قيامت جي ڏينهن تي لڳائي سگهي ٿو، ڇو جو اهو اندازو اڄ ان حسنات جي ڪيفيت بيان ڪرڻ سان ادا نه ٿي سگهندو."

ان تفسير جي شهرت جو اندازو ان مان به لڳائي سگهجي ٿو ته فاضل مصنف جڏهن ان کي لکي رهيا هئا ته غوثيءَ جي تحرير مطابق وقت جي حاڪم عادلشاه فاروقي [راجا علي خان] عرضداشت پيش ڪئي ته ان عظيم تفسير جي ڪنهن

ڪنڊ ۾ جيڪڏهن منهنجو نالو لکيو وڃي ته اهو سندس لاءِ دارين جي برڪت جو باعث ٿيندو.

شيخ طاهر محدث سنڌي طفل خان جي نالي هڪ ”ابتدائيه“ تفسير ۾ تحرير ڪري چڪا هئا، انڪري خطبه ثاني راجه علي خان جي استدعا تي تحرير ڪيائون. ان واقعي جو ”گلزار ابرار“ جي اردو ترجمي ۾ تفصيل هن طرح ڄاڻايل آهي:

”فرمازوائے صوبے (خاندیس) علی عادل شاه فاروقی [راجہ علی خان] نے مولانا حسین شیرازی کو جو حکمت کے فنون اور عقلی علوم میں اپنا نظیر نہیں رکھتے تھے اور ندیم خاص جلال خان براری کو، جن کو رسی علوم میں دستگاہ تھی، مصنف (شیخ طاهر محدث سنڌی) کی خدمت میں بھیجا تھا اور التماس کی تھی کہ اگر اس پاسان خلألق کا عہد اس کتاب میں درج کیا جائے تو غایت درجہ عنایت ہوگی۔ آپ نے یہ التماس قبول فرمائی، اس وجہ سے کتاب ہذا کا خطبہ دو طرح پر واقع ہوا۔“

ان معركة الاراء تفسير جي اشاعت ۽ حفاظت کان برهانپور وارن جي عدم دلچسپي حيرت جوڳي آهي. جيڪڏهن علامه غوثي ان عظيم تفسير جا نمونا پيش نه ڪري ها ته سنڌ جي هڪ عالم فاضل جي اها ڪاوش بنان ڪنهن تعارف جي تاريخ جي گمنام گوشي ۾ هلي وڃي ها. ان جو هڪ وڏو سبب يقيناً شيخ طاهر محدث ۽ سندن پائتي مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي ثم برهانپوري جن جي وفات کان پوءِ سندن لائق فائق حقيقي اولاد کي عظيم ڪتب خانہ مسيحي ۽ خانقاه جي معاملن کان رفته رفته دور ڪرڻ هو.

راشد برهانپوري، برهانپور کي سنڌي اولياء، ۾ 1265ھ ڌاري سنڌي پوره جي تباهي هڪ وڏي باهه لڳڻ سبب بيان ڪري ٿو، جڏهن ڪيتريون ئي عمارتون سڙي خاڪ ٿي ويون. سواءِ حضرت مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله ۽ سندس چاچي مڪرم شيخ طاهر محدث جي مزارن ۽ ان سان لاڳاپيل مزار ۽ مسجد، جيڪي محفوظ رهيون. ڪجهه ماڻهو انهيءَ سانحي ۾ سنڌي پوره جي علمي خزاني جي ختم ٿيڻ جي پڻ ڳالهه ڪن ٿا. جڏهن ته برهانپور ۾ موجود ذڪر ڪيل

بزرگن جي ڏهٽاڻ ۽ عزيزن، بنده تي خطن ذريعي واضح ڪيو آهي ته اهو علمي خزانو ورهاڱي وقت سندن عزيز سيد شريف الدين پيرزادو پاڻ سان (پاڪستان) کڻي ويو. واللہ اعلم.

"مجمع البحار" متعلق اقتباس:

"گلزار ابرار" جي مصنف باوجود ملاقي ۽ همعصر هئڻ جي مغالطي سبب ڪيتريون ئي غلطيون ڪيون آهن. تفسير "مجمع البحار" ۽ "مجمع بحار الانوار" جا مڪمل نالا ڏيڻ بجاءِ سهواَ صرف "مجمع البحار" لکندو رهيو. پوءِ ڀلي اهو شيخ طاهر محدث سنڌي جو ذڪر هجي يا شيخ محمد طاهر ڀٽي جي سوانح جو. همعصر سوانح نگار غوثي، "گلزار ابرار" ۾ ياد شيخ محمد ابن طاهر (ڀٽي) نهروال جو ذڪر ڪندي لکي ٿو: "مجمع البحار نالو هڪ مشڪل ڪشا شرح احاديث جي صحاح ستهه تي آهي، جيڪو سندس ئي قلم سان لکيل آهي." شيخ طاهر محدث سنڌي جي احوال ۾ وري غوثي هن طرح رقمطراز آهي: "ذڪر ڪيل تصنيفن مان هڪ تفسير 'مجمع البحار' آهي، جيڪو لطائف قشيريءَ جي اسلوب تي طائفه صوفيه قدس سره جي نڪتن ۽ اشارن تي مشتمل آهي."

هڪ ٻيو همعصر مصنف شيخ عبدالحق محدث دهلوي پنهنجي تصنيف اخبار الاخير ۾ شيخ طاهر ڀٽي متعلق ڄاڻائي ٿو: "و در علم حديث تواليف مفيده جمع کرد از انجمله كتابي است که متکفل شرح صحاح است مسمي به 'مجمع البحار' و رساله ديگر الخ"

مولانا غوثي گلزار ابرار ۾ مجمع البحار جي مصنف جو نالو شيخ محمد ابن طاهر نهروال لکيو آهي. غلام علي آزاد بلگرامي مآثر الڪرام ۾ مجمع البحار جي مصنف جو نالو شيخ محمد بن طاهر الفتني (ڀٽي) لکيو آهي ۽ ان ڪتاب جو نالو غرائب الحديث لکيو آهي. علي شير قانع تحفة الڪرام ۾ ۽ مفتي غلام سرور لاهوري خزينة الاصفيا ۾ جيڪو شيخ طاهر لاءِ لکيو آهي، اهو اخبار الاخير جو نقل آهي.

مولوي خليل الرحمن برهانپوري ”تاريخ برهانپور“ (مطبع مجتبائي دهلې 1327ھ) ۾ شيخ علي متقي رحمة الله عليه جي خليفن جو ذڪر ڪندي ٻين نالن سان گڏ شيخ محمد طاهر پٽي (مصنف ڪتاب مجمع البحار) جو پڻ ذڪر ڪيو آهي، مگر ڪتاب جو نالو صرف مجمع البحار لکيو اٿس. سندس موضوع ڪهڙو آهي، تنهن جو ذڪر ئي نه ڪيو اٿس.

ساڳئي ڪتاب ۾ حضرت مولانا شيخ قاسم (والد مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي سنڌي) جي ذڪر ۾ تاريخ الاوليا جو حوالو ڏيندي چوي ٿو:

”وہ (شيخ قاسم سنڌي) فرزند مولانا سنڌي برهانپوري کے اور
بھائی شيخ محمد پٽي صاحب مجمع البحار کے تھے۔ حضرت شاہ عیسیٰ
جندالله خلف الصدق حضرت شيخ محمد قاسم کے ہیں۔“
(تاريخ برهانپور ص ۱۲۶ طبع ثاني مطبوعہ کوثر پريس برهانپور)

تاريخ برهانپور جي انهيءَ اقتباس مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته نه رڳو اهل سنڌ جي ڪجهه عالمن ۾ شيخ طاهر سنڌي پاتائي ۽ شيخ طاهر پٽي متعلق مغالطو رهيو، بلڪ اهل برهانپور پڻ سندن متعلق احوال کي گڏ وڃڻ ڪري ويا آهن ۽ سندن تصنيفن متعلق پڻ غلط فهميءَ جو شڪار ٿي ويا آهن. مخدوم محمد روشن 1356ھ / 1937ع ۾ تاريخ پات لکي تنهن ۾ پڻ پنهي طاهر صاحبان جو احوال پاڻ ۾ ملائي ويو آهي. اهو ڪتابڙو تحرير ڪرڻ وقت فاضل مصنف يقيناً تاريخ برهانپور ۽ ٻيا اهڙا ڪتاب سامهون رکيا هوندا. علي شير قانع ٺٽوي تحفة الكرام جلد اول ۾ لکي ٿو:

”و در علم حديث تواليف مفيد جمع کرد از انجمله ڪتابي است كه متڪفل شرح صحاح سته مسمي به مجمع البحار و رساله ديگر.“

هي اخبار الاخيار جو لفظ به لفظ نقل آهي.

غلام علي آزاد بلگرامي مآثر الكرام ۾ شيخ طاهر الفتني قدس سره جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”تواليف مفيده وارد مثل البحار و غريب الحديث.... الخ“
 خزينة الاصفياء جلد اول ۾ غلام سرور لاهوري شيخ طاهر گجراتي جو ذڪر
 ڪندي هيٺيان لفظ استعمال ڪيا:

”و در علم حديث تواليف مفيد جمع کرد از انجمله كتابي است که متکفل
 صحاح است مسمي مجمع البحار و رساله ديگر.... الخ“
 شيخ طاهر محدث سنڌي ۽ شيخ طاهر پٽي لاءِ تاريخ اولياءِ (اردو) ۾ هن طرح
 لکيل آهي:

”محدث بے بدل مفسر بے عدیل فقیہ لائانی تھے اور مکہ میں شیخ
 علی متقی سے خرقہ خلافت حاصل کیا اور پھر اپنے وطن کی جانب
 آکر تمام بدعات کو ملک گجرات سے دور کیا۔ تصانیف آپ کی
 متکفل شرح صحابہ [یقیناً ہی لفظ صحابہ نہ صحاح
 آهي] مسمی مجمع البحار“

هڪ ٻئي هند شيخ محمد طاهر پٽي [پاتائي] محدث جي حالات ۾ لکي ٿو:

”شيخ برخوردار سنڌي و شيخ اجل علي ابن حسام الدين متقي سے فيض
 كثيره حاصل کیا۔ بڑے متقي پرہیزگار صاحب تصانیف كثيره
 ہیں۔ چنانچہ مجمع البحار تذکرہ موضوعات وغیرہ.....“

ڪجهہ مصنفين آڏو پٽي (پٽن) ۽ پاتائي (پاٽ) لفظ پڻ مغالطي جو سبب بڻيا آهن.
 آزاد بلگراميءَ جي ”سبحه المرجان“ ۾ ڏنل شيخ طاهر محدث ۽ سندس
 ڏهڻي شيخ عبدالقادر مڪي مفتي مڪه شريف جو احوال ڪڏهن شيخ طاهر
 پٽي ۽ ڪڏهن پاتائي سان گڏ وڃڻ ڪيو ويو آهي. اهو پڻ واضح ڪندو هجي
 ته اڪثر تاريخن ۾ شيخ پٽيءَ جو نالو شيخ محمد بن طاهر پٽي گجراتي
 ڄاڻايل آهي. گلزار ابرار جو صاحب غوثي پڻ شيخ پٽيءَ جو همعصر آهي. هن جي
 ڪتاب ۾ اسما الرجال جي فهرست حروف تهجي جي حساب سان ترتيب ڏنل
 آهي. ”ط“ جي باب ۾ صرف شيخ طاهر محدث پاتائيءَ جو نالو ڏنل آهي. شيخ
 طاهر پٽيءَ جو موجود ڪونهي. جڏهن ته ”م“ جي عنوان ۾ شيخ محمد بن
 طاهر پٽي موجود آهي. ڪنهن نشري مضمون جي ڪتابت جو معاملو هجي ته

ڪتابت جي غلطيءَ جو گهڻو امڪان رهي ٿو. جڏهن ته اهو امڪان نالن جي فهرست جوڙڻ ۾ گهٽ ٿي ٿئي ٿو. ان کان علاوه اڪثر تذڪرن ۾ شيخ طاهر پٽيءَ جو نالو شيخ محمد بن طاهر پٽي نظر اچي ٿو. تازو اداره اسلاميات لاهور جو ڇپايل ڪتاب ”المغني“ نظر مان نڪتو، جيڪو شيخ محمد بن طاهر پٽيءَ حديث جي راوين جي نالن جي صحيح تلفظ ڄاڻڻ لاءِ تحرير ڪيو هو، ان تي پڻ سندس نالو محمد بن طاهر الحنفي گجراتي صاحب مجمع بحار الاتوار لکيل آهي. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته صاحب مجمع بحار الاتوار جو اصل نالو شيخ محمد بن طاهر پٽي گجراتي آهي، جيڪو سهواً شيخ طاهر پٽي لکيو ۽ پڙهيو وڃي ٿو.

شيخ طاهر سنڌيءَ جون تصنيفون:

- (1) مختصر قوة القلوب
- (2) منتخب مواهب لدينه
- (3) ملقط جميع الجوامع سيوطي
- (4) موجز قسطلاني: غوثي لکي ٿو ته ان کان وڌي بخاريءَ تي ڪابه شرح موجود نه آهي. وڏا ٻارنهن دفتر ٻن لکن بيتن [سطن] ۾ مختصر ٿيل آهن.
- (5) تفسير مدارك: غوثيءَ جي بيان مطابق اهو ڪتاب پنهنجن ٻن فرزندن شيخ عبدالله ۽ رحمة الله واسطي لکيائين ۽ اُن جي شروعات هن طرح ڪيل آهي: ”قال ابو عبدالله طاهر بن يوسف رحمة الله“
- (6) اسامي رجال صحيح بخاري: هيءَ شرح ڪرمانيءَ جي طرز تي آهي.
- (7) رياض الصالحين: هن جي فهرست ٽن حصن ۾ ورهايل آهي، جن کي روضن جو نالو ڏنو ويو آهي.

روضه اول: احاديث صحيح جو بيان

روضه ثاني: مشائخ عظام، غوث پاڪ، امام غزالي، ابو طالب، شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين سهروردي، زين الدين، شيخ علي متقي

روضہ ثالث: اہل عرفان ۽ وجدان متعلق عبارتون۔

حضرت شیخ طاہر کي پنهنجي دور جو ڪامل ولي ۽ عالم بي بدل تسليم ڪيو وڃي ٿو. ان دور جا وڏا وڏا عالم ۽ صوفي سندن صحبت ۾ چند گهڙيون ميسر ٿيڻ کي سعادت دارين تصور ڪندا هئا. کين ٽيهه هزار حديثون زباني ياد هيون.

مددي ڪتاب:

(1) تفسير انوار الاسرار

(2) ڪحل الجواهر اردو قلمي (ڪتب خانہ ذاتي)

(3) گلزار ابرار

(4) پاٽ پراڻي جي تاريخ

(5) تاريخ باب الاسلام

(6) انساب مشائخ سيوستان

(7) برهانپور کي سنڌي اولياءَ

تعلیق نمبر (8) صفحو 485

شيخ شهاب الدين السهروردي الپاتائي (ثاني)

(802-894ھ) مدفن بکر

نسب:

شيخ شهاب الدين السهروردي ثاني الپاتائي بن ابو محمد عبدالله نورالدين (786-849ھ / 1384-1445ع) بن شيخ سراج الدين ابراهيم (732-811ھ / 1336-1408ع) بن شيخ وجه الدين (699-780ھ / 1299-1378ع) ابن شيخ مسعود (739-848ھ) ابن شيخ رضي الدين (632-695ھ / 1234-1295ع) بن شيخ قاسم (589-652ھ) ابن شيخ محمدو هو معروف شيخ احمد عمادالدين عمادي (558-659ھ) ابن الشيخ الشيوخ سيدنا عمر بن محمد شهاب الدين السهروردي البغدادي البكري كبير (539-632ھ)

مٿي ڄاڻايل شجرو نه صرف پاٽ ۽ سيوهڻ جي علمي ”صديقي خاندان“ جي ڪرسي نام، جاگير جي سند ۽ ٻين دستاويزات ۾ موجود آهي، بلڪ پير حسام الدين راشدي صاحب ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ۾ مخدوم عبدالواحد كبير جي ذڪر جي حواشي طور جيڪو شجرو ڏنو آهي، سو پڻ مٿئين شجره سان مطابقت رکندڙ آهي. تحفة الڪرام واري ملتان شهر جو ذڪر ڪندي بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني سهرورديءَ جي احوال ۾ سندس نسب بيان ڪيو آهي ۽ سندس ٻه مختلف شجرا ڏنا آهن، جنهن مان پهريون شجرو جيڪو مٿئين شجره سان مطابقت رکندڙ آهي. تنهن کي لکڻ کان پوءِ چوي ٿو ته: ”پهرئين لکئي موجب شيخ صديقي گهراڻي مان آهي ۽ ٻئي شجري موجب اسدي.“

حقيقت ۾ پهريون شجره شيخ شهاب الدين ثاني سهرورديءَ سان تعلق رکي ٿو، نه ڪي بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني سهروردي جو آهي. تحفة الڪرام بهاءُ الدين السهروردي ملتاني جي پهرئين شجره طور ڏنل نالا جيڪي سندس چواڻي ته ”صديقي گهراڻي“ جا آهن، سي اصل ۾ شيخ شهاب الدين صديقي پاتائي ثاني ۽ شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين بغدادی سهروردي (اول) جي وچ وارين پيڙهين جا آهن. اهي ئي نالا پير حسام الدين راشدي تذڪره مشاهير سنڌ ۾ حواشي طور جيڪو شجرو ڏنو آهي، ان ۾ ٿوري ڦير گهير سان موجود آهن.

جديد تحقيق موجب جنهن ۾ ملتان جي بزرگن جا پنهنجا دستاويز ۽ شجره پڻ شامل آهن، حضرت بهاءُ الدين ذڪريا سهروردي ملتاني ”صديقي گهراڻي“ سان تعلق نه ٿو رکي. البت تحفة الڪرام واري ڪي سندس ”صديقي گهراڻي“ سان مغالطو ٻن سببن جي ڪري ٿي سگهي ٿو. هڪ ته ملتان جي بزرگن جو تعلق پڻ عرب جي قریش سان ڏيکاريو وڃي ٿو ۽ هو قریشي مشهور العصر آهن ۽ صديقي پڻ قریش جي هڪ شاخ آهن. ٻيو ته تاتارين جي هٿان عروس البلاد بغداد جي تباهي ۽ افراتفري سبب عراق جي عالمن ۽ خاندانن بغداد ڇڏي ”بغداد ثاني“ ملتان ۽ سنڌ هند جي ٻين شهرن ۾ آباد ٿيڻ شروع ڪيو. انهن مان هڪ ”صديقي گهراڻو“ شيخ الشيوخ شهاب الدين السهروردي بغدادی جو هو. اهو گهراڻو جيئن ته ملتان جي بزرگن جو مرشد گهراڻو هو،

انڪري کيس هن علائقي ۾ آباد ٿيڻ ۾ نه رڳو آساني ٿي بلڪ انهن ٻنهي گهراڻن جون مٿيون مائٽيون پڻ ان مغالطي جو سبب بڻيون. ايتري حد تائين جو بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني سهروردي پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين السهروردي بغداد جي ويجهي عزيز فخر الدين عراقي کي نه رڳو پنهنجو داماد بڻايو، بلڪ کيس پنهنجو جاءِ نشين به مقرر ڪيائين، جنهن ڳالهه تي ڪن سببن ڪري عمل نه ٿي سگهيو.

"انساب مشائخ سيوستان" قلمي پڻ تحفة الڪرام جي ان مغالطي طرف اشارو ڪندي لکيو آهي ته: "شيخ شهاب الدين ثاني سهروردي پاڻائي ۽ شيخ الشيوخ شهاب الدين (اول) بغداد جي سهروردي ۾ نالن جي مغالطي سبب پيڙهيون رهائي ويو آهي" جتي شيخ شهاب الدين (اول) بغداد جي نالو اچڻ گهرجي. اتي سيدنا ابو بڪر صديق جو نالو ڏنو اٿس، اهو سمجهندي ته شايد شيخ شهاب الدين (ثاني) ئي شيخ شهاب الدين بغداد جي (اول) آهي.

احوال:

تذڪره مشاهير سنڌ ۾ شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني لاءِ ڄاڻايل

آهي ته:

"هيءُ بزرگ سنڌ جي صديقي خاندان سيوهڻ، پاٽ ۽ برهانپور وارن جو وڏو ڏاڏو آهي، هن شهاب الدين جو مفصل احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. سندس اولاد سموري هندستان ۾ علم ۽ فضيلت جي زيور سان آراسته آهي."

المڪتوب الحبيب قلمي ان سلسلي ۾ ڪجهه وضاحت کان ڪم

وٺندي لکي ٿو ته:

"حضرت سهروردي عمر صديقي (شيخ شهاب الدين اول) قدس سره جي اولاد مان سنڌ ۾ شيخ شهاب الدين صديقي سهروردي ثاني عالم ۾ مشاهير العصر هو، جيئن عمر بن عبدالعزيز فاروقي کي فاروق ثاني چوندا ويا هئا. تيئن هن شيخ شهاب الدين صديقي کي به سهروردي ثاني چوندا آهن. هر ڪنهن ڪتاب خصوص تحفة الڪرام ۽ تاريخ طاهري ۽ نعمت الهي وغيره اوراقن ۾ ڪٿس شهاب الدين صديقي (اول بغداد) سمجهي لکندا اچن ۽ ڪن شهابي سهروردي ڪري لکيو آهي. پر سڀ کان اثبات حقيقت هي آهي ته

خود حضرت عین العرفا قطب الاقطاب مسیح الاولیاء (شیخ عیسیٰ جند الله) پاتائي برهانپوري پنهنجي تصنيفات ڪتب ۾ جهڙو ڪتاب عین المعانيءَ جي ديباچہ ۾ پنهنجو نسب شيخ شهاب الدين (ثاني) تائين متفق لکي ڪٿس شهابي سهروردي ڄاڻايو آهي. 989ھ ۾ اهو ڪتاب مطبوع ٿيل آهي، گهڻن وٽ موجود آهي. اهو اهڃاڻ اهڙي ولي اڪمل عادل شاهد جو ڪافي آهي. سنڌ ڏيهہ ۾ بادشاهن جي ارادت سان ملتان کان نڪري وطن پنهنجو قبتہ الاسلام پاتر (پات شريف) ۾ اختيار ڪيائون. اڪثر ڪتابن مان سندس حوالا ملن ٿا. پر گلزار ابرار ڪتاب جو قديم ڪتاب گجرات ۾ بادشاہ جهانگير جي وقت ۾ تاليف ٿيل آهي. ان ۾ آئين ٿا ته مسیح الاولیاء شيخ عیسیٰ جو ڏاڏو ۽ شيخ ابو الفضل اڪبري ۽ شيخ فيضي جو ڏاڏو پاتر شهر جي آبادي لاءِ متفق هئا. سو اهو شيخ صديقي سهروردي ثاني هو، جنهن کي پاتر جو پرڳڻو جاگير ۾ مليل هو.

المڪتوب الحبيب جي بيان منجهان ڪجهہ اهر نڪتا اسان کي شيخ شهاب الدين سهروردي پاتائي جي سوانح کي سمجھڻ لاءِ ملن ٿا. جيڪي سنڌ جي تاريخ ۾ پڻ اهميت رکن ٿا ۽ شوق رکندڙ جي سامان جو سبب بڻبا.

1. شيخ شهاب الدين پاتائي بکري (ثاني) شيخ الشيوخ شهاب الدين عمر بن محمد السهروردي بغدادي جي اولاد مان سنڌ ۾ مشهور هو. اهو نڪتو اسين نسب جي عنوان تحت بحث هيٺ آڻي چڪا آهيون.

2. شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني مسیح الاولیاء شيخ عیسیٰ جندالله پاتائي ٿر برهانپوري جو وڏو ڏاڏو آهي. ”برهانپور کي سنڌي اولیاء“ واري مسیح الاولیاء جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته هن بزرگ پنهنجو نسب معرڪتہ الارا تصنيف عین المعاني جي ديباچہ ۾ هن طرح ڏنو آهي: عیسیٰ ابن قاسم بن يوسف بن رکن الدين بن معروف بن شهاب الدين المعروف شهابي.

3. شيخ شهاب الدين ثاني ملتان مان وقت جي حڪمرانن جي ارادي سان پات شريف جي علائقي ۾ اچي رهيو، جيڪو کيس جاگير طور ڏنو ويو هو ۽ ان شهر کي آباد ڪرڻ لاءِ ابو الفضل ۽ فيضي جو ڏاڏو پڻ ساڻس شامل هئا. انهيءَ حقيقت جي تصديق تجليات اسرار معاني قلبي پڻ ڪندي لکي

ٿو:

"مختصر ته حضرت شيخ شهاب الدين صديقي سهروردي ثاني جيڪو مسيح الاولياء شيخ عيسي جند الله جو ڏاڏو هو، انهيءَ کي پيمائش ٿيل زمين جاگير حاڪمن ڏني هئي" مقالات قاسمي⁽¹⁾ ۾ "مخدوم محمد مراد علي" جي عنوان تحت لکيل آهي ته:

"هن خاندان جو مؤسس اعلي شيخ شهاب الدين صديقي سهروردي (ثاني) چيو وڃي ٿو، جنهن جي ولادت (803ھ ۽ وفات 894ھ) ۾ ٿي. هن بزرگ جو مزار بکر ۾ ريل جي بند ويجهو (شيخ نوح بکري سان گڏ) ٻڌايو وڃي ٿو حضرت مسيح الاولياء پنهنجي تاليف ڪتاب عين المعاني ۾ هن بزرگ جو نالي وٺندي آخر ۾ المعروف شهابي سهروردي لکن ٿا. ڇو ته سنڌ ۾ اهو صديقي خاندان، حضرت شيخ الشيوخ ابو حفص عمر شهاب الدين سهروردي كبير (539-632) جو اولاد آهي."

عوارف المعارف جي سنڌي ترجمي⁽²⁾ جي آخر ۾ "ب اکر" لکندي هڪ دفعو وري مولانا قاسمي هن ريت مهر تصديق ثبت ڪري ٿو:

"عوارف المعارف جو مترجم مخدوم عبدالجبار صديقي پڻ شيخ الشيوخ شهاب الدين السهروردي جي اولاد مان آهي. هي خاندان پهريائين ملتان ۾ اچي مقيم ٿيو. بعد ۾ جڏهن شيخ شهاب الدين (ثاني) جنهن جي مزار بکر ۾ اڄ به موجود آهي. سن (803-894ھ) کي پاٽ شريف جو علائقو جاگير ۾ مليو ته سندس فرزند شيخ معروف نه رڳو پاٽ ۾ مستقل منتقل ٿيو، بلڪ علم و عرفان جي اها شمع باريائين جنهن نه رڳو سنڌ ۽ هند کي روشن ڪيو بلڪ ڏورانهين ڏيهه جي ماڻهن به لاپ پرائي." تجليات اسرار معاني⁽³⁾ قلمي ڄاڻائي ٿو:

"حضرت ميان شيخ شهاب الدين صديقي سهروردي ثاني قدس سره: آنجناب بمجب رشد روي حضرت عثمان مروندي نور الله مرقدہ از ديار ملتان

(1) مقالات قاسمي تحرير مولانا غلام مصطفي قاسمي صاحب صفحہ 524.

(2) ترجمہ بہ زبان سنڌي عوارف المعارف مڪمل ناشر ادارہ پاٽ ھاٿوس ۽ پبلشر حيدرآباد 1998ع.

(3) تجليات اسرار معاني قلمي مصنف ميان ولي محمد سيوستانی موجود ڪتبخانه مخدوم حڪيم محمد حسن سيوهاڻي.

بجائي پرگنہ رسول آباد بہ موضع مکان قلندریہ سومران حاڪمان آن مکانرا بادب مضرتي آرا ستندوي... از ممد جاگیر انعام شهر رسول آباد بنام پات يعني پاتر مشہیر العصر کردید۔ المختصر"

ترجمو: حضرت شیخ شہاب الدین صدیقی سہروردی ثانی کی جیکو حضرت سید عثمان مرندوی عرف حضرت قلندر لعل شہباز کان "رشد روحی" موصول ٿيو ۽ سومرن حاڪمن (دراصل سما حکمران ڄام نظام الدین)، جیکو حضرت جي ادب وڃان پات کی شهر کی آراسته کیو ۽ بالآخر اهو پورو پرڳڻو رسول آباد پات جو میان شہاب الدین سہروردی ملتانی کی جاگیر ٿي ملیو. "انہيءَ دس ۾ اسان کی "تاریخ باب الاسلام" ^(۱) تسلسل جي هڪ وڌيڪ ڪڙي مہیا ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ:

"میان شہاب الدین سہروردی ثانی جو پات ۾ آمد جو زمانو سنڌ ۾ سما حکمران ڄام نظام الدین عرف ڄام نندو جو دور حکومت (866ھ/1461ع-923ھ-1517ھ) آهي. ان وقت تائين شیعہ اسماعيلي دعوت سنڌ ۽ ملتان ۾ سرگرم هئي. پات جيڪا سنڌو نديءَ جي هڪ اهم تجارتي مرڪز هئي، اتي اسماعيلي خواجه ۽ هندو لهاڻا، ڪوري، جت ۽ ٻيون ذاتيون رهندڙ هيون. ڄام نظام الدین سمون انهيءَ ڳالهه کان مشهور آهي تہ هن ٻاهريان عالم گهراڻي سنڌ ۾ سني اسلام جي تبليغ ۽ تعليم کی زور وٺايو. معلوم ٿئي ٿو تہ هن ملتان جي حاڪم کان میان شہاب الدین سہروردی جي گهر ڪئي جيئن مير معصوم بکري ڄاڻايو آهي تہ ڄام نظام الدین ملتان جي حاڪم سلطان حسين لانگاھ جو همعصر هو، سندن وچ ۾ دوستي ۽ محبت جو رشتو قائم هو ۽ هڪ ٻئي ڏانهن ہميشہ تحفا ۽ سوکڙيون موڪليندا هئا."

حضرت شیخ شہاب الدین السہروردی ثانی جو بکر ۾ وفات ٿيڻ تہ اتفاقي هو مگر سندس مدفن يقيناً انهيءَ ڪري شیخ نوح بکري جي مزار کی منتخب کیو ويو جو اهوئي هنڌ هن ڏيھ ۾ پهريون سہروردی خانقاھ طور ڄاتو وڃي ٿو.

مدفن:

انساب مشائخ سيوستان ۾ ان جي مؤلف مخدوم حسن الله شاھ

^(۱) تاريخ باب الاسلام صفحو 66- ڊاڪٽر حبيب الله صديقي.

الصدیقي پاتائي (المتوفي 1920ع) حاشيه طور ڄاڻايل شجره ۾ حضرت شيخ شهاب الدين السهروردي پاتائي (ثاني) جو آخري آرامگاه بکر ڏيکاريو آهي. جنهن جي تصديق بزرگ جي اولاد پات ۽ سيوهڻ جي "صدیقي خاندان" جي ٻين شجرن ۽ دستاويزات مان پڻ ٿئي ٿي.

پير حسام الدين راشدي مرحوم تذڪره مشاهير سنڌ ۾، مخدوم عبدالواحد كبير جي حاشيه طور ڏنل شجره ۾ مدفن جي جڳهه پڻ بکر ٻڌائي ٿو. حضرت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب پنهنجي هڪ مضمون بعنوان "مخدوم محمد مراد علي" مقالات قاسمي ۽ سنڌي ترجمہ عوارف المعارف جي آخر ۾ به اکر لکندي شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني جو مدفن بکر ڏيکاريو آهي. راقم جو پڻ انهيءَ سلسلي ۾ قاسمي صاحب سان بحث ٿيو ته پاڻ سندن مدفن شيخ نوح بکري سان لڳ ٻڌايائون ۽ سندن معلومات جو ذريعو خود حسام الدين راشدي مرحوم ئي آهي. سهروردي بزرگ جي اولاد جي هڪ شاخ جيڪا تريچاڻيءَ ۾ آباد آهي. اها پڻ ڪيترين پشتن کان انهيءَ قبر جي زيارت ڪندڙن ۾ شامل آهي. انهن مان الشيخ محمد حسن اليحيي الصدیقي تريچاڻوي راقم سان گڏ جڏهن شيخ شهاب الدين ثاني جي آخري آرامگاهه جي زيارت لاءِ ويو ته قبر جي زبون حالي ۽ زماني جي انقلاب تي اُچرج وڃان خاموش نگاهه صدين جي مفاصلي کي لمحن ۾ طءُ ڪندي رهي. معلوم ڪرڻ تي خبر پئي ته ڪو "بنده خدا" جيڪو ڪنهن مقامي ڪورٽ وغيره ۾ روزگار سان آهي ۽ هنن قبرن جو پاڻ کي خادم ٿو سڏرائي تنهن هتان جي قديم قبرن جا ڪتبن وارا پٿر کڻي وڃي پاڻ وٽ رکيا آهن. جنهن ۾ شيخ نوح بکري ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني جي قبرن جا پٿر پڻ شامل آهن. مقامي روايت آهي ته شيخ شهاب الدين ثانيءَ قبر تي عاليشان چبوترو ٺهيل هو جيڪو زماني جي گردش جو شڪار ٿي ويو. راقم قبر جي مرمت سان گڏ مٿس سنگ مرمر جو نالي وارو پٿر پڻ هڻايو، مگر معلوم ٿيو آهي ته اهو به هن وقت غائب آهي.

اولاد:

سنڌ ۾ شيخ الشيوخ عمر بن محمد شهاب الدين السهروردي بغدادی كبير جي اولاد ۽ خاندان جي آمد ۽ موجودگي جا ٻه دور نظر اچن ٿا. پهريون

سندس حياتيءَ ۾ شيخ نوح بکري ۽ نياڻيءَ جي اولاد جو بکر ۾ آباد ٿيڻ، ٻيو دور شيخ الشيوخ جي وفات کان پوءِ بغداد جي تباهي سبب سندس اولاد جو بغداد ثاني ملتان ڏي رخ ۽ کوٽ ڪروڙ ۾ آباد ٿيڻ جتان ڪجهه پيڙهين گذرڻ کان پوءِ شيخ شهاب الدين ثاني جي زماني ۾ سنڌ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪرڻ آهي. شيخ شهاب الدين السهروردي ثاني جي هڪ فرزند شيخ معروف کان علاوه هڪ ٻئي فرزند⁽¹⁾ برهان الدين جو پڻ پتو پوي ٿو. هن بزرگ جو مقبرو پاٽ شريف کان 25 ڪلوميٽر اتر-اولهه طرف ڪڪڙ ۽ خيرپور ناٿن شاھ جي پکي روڊ کان ٿوري پنڌ تي خانپور ۽ ڪلي جي ڳوٺن جي واٽ جي وچ تي اڄ به موجود آهي. سندس مقبري لاءِ روايت آهي ته دولهه درياهه خان جوڙايو هو. هن وقت مقبري جي ڀرسان ڪجهه شاهن جا گهر آهن، جيڪي سندس سارسنيال لهن ٿا. هن بزرگ جي مزار ڏانهن ويندڙ رستي تي جيڪو بورڊ لڳل آهي، ان تي سندس نالي سان گڏ ”مخدوم قاضي“ جا لقب لکيل آهن. مقامي روايتن پٽاندڙ هي بزرگ سما حڪمرانن طرفان علائقي جو قاضي مقرر ڪيو ويو هو پر ان سان گڏ سندس قائم ڪيل خانقاهه ۽ مدرسن ۾ علم پرائيندڙ شاگردن سندس نالي سان مخدوم جو لفظ پڻ منسلڪ ڪيو.

”بياض واحدي جلد 2“ ۾ پڻ هڪ سوال بزرگ جي ان وقت موجود اولاد قاضي اشرف بوبڪائي طرفان مخدوم عبدالواحد سيوستانی (1150ھ- 1224ھ) کان ڪيو ويو آهي، ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته ان وقت صديقين جو جيڪو خاندان بوبڪن ۾ سڪونت پذير هو سو مخدوم قاضي برهان الدين بن شيخ شهاب الدين جي اولاد مان هو. قاضي اشرف بوبڪائي ۽ مخدوم عبدالواحد سيوستانی جو سوال جواب بياض واحدي ۾ هن طرح ڏنل آهي:

”سوال: هيءَ روايت مون پنهنجي ڏاڏي قاضي برهان الدين بن شهاب الدين صديقي جي بياض ۾ به ڏني آهي. ان مان علم ۽ سمجهه حاصل ٿي ته جنهن، عورت سان بغير شاهدن جي شادي ڪئي ۽ ان سان همبستري به ڪيائين ته الله وٽ گنهگار نه ٿيندو. توهان علم ۾ پنهنجي وقت ۾ امام ابوحنيفه جهڙا آهيو. پنهنجي راءِ بيان ڪريو.“

(1) تاريخ باب الاسلام ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

جواب: جنهن مذهب (حنفي) جي تابعداري ڪرڻ اسان تي واجب آهي، ان ۾ شاهدن کان سواءِ نڪاح ڪرڻ حرام آهي.....“

بياض واحدي ۾ موجود مٿئين سوال جواب مان ظاهر ٿئي ٿو ته مخدوم قاضي برهان الدين بن شهاب الدين صديقي جي اولاد مقيم بويڪ وٽ سندس بياض موجود هو جنهن مان سندس علمي فضيلت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

مخدوم قاضي برهان الدين ۽ سندس والد شيخ شهاب الدين جون ڪيتريون ئي ڪرامتون ۽ ديومالائي قصا خاندان ۽ خاندان کان ٻاهر ماڻهن ۾ بزبان عام آهن. جيئن ڪنهن به ماڻهوءَ کي بخار ٿيندو هو ته ان کي شيخ شهاب الدين وٽ وٺي ويندا هئا، جيڪو ڀرسان رکيل ڪنهن نڪر جي ڪوئري کي ڍڪ ڏئي بخار کي ان ۾ بند ڪري ڇڏيندو هو. اهو عمل تي ڏينهن مسلسل دهرائڻ سان بخار مريض کي ڇڏي ويندو هو جنهن مان پوءِ چوڻي جنم ورتو ته: ”جتي شيخ شهاب الدين اتي بخار جو ڪمرو.“

ممڪن آهي ته مٿيون قصو ڪنهن بيمار کي نفسياتي طرح همت ڏيارڻ لاءِ بعد ۾ گهڙيو ويو هجي. پر ان مان شيخ شهاب الدين جي بزرگي ۽ شهرت جو اندازو ضرور ٿئي ٿو. اهڙي طرح ميان برهان الدين جا قصا پڻ آسپاس جي ڳوٺن ۾ مشهور آهن. ڪجهه سالن کان پوءِ تازو جڏهن ان مزار وٽان لنگهه ٿيو ته اچرج جي حد نه رهي جو آسپاس جي چند بي روزگارن مزار تي نالو مخدوم قاضي بجاءِ سيدنا برهان الدين شاه لکرائي ڇڏيو آهي. مزار سنڀاليندڙ مان ڪنهن کان پڇيم ته هن بزرگ متعلق ڪا قديم لکت سجهيو؟ ته ورائيائين ”ها تحفه القرآن (تحفة الكرام) ڪو ڪتاب آهي ان ۾ هن جو ذڪر ٻڌو اٿئون.“

مخدوم وقاضي برهان الدين کان سواءِ شيخ شهاب الدين جو هڪ ٻيو فرزند شيخ معروف پاتائي پڻ مشهور آهي. سندس اولاد پاٽ ۾ وڌيو جنهن مان هڪ گهر سنڌي پوره برهانپور ۾ وڃي آباد ٿيو. هن مان مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي ثم برهانپوري هندستان ۾ نالو ڪڍيو.

هن بزرگ جي ننڍپڻ جي ٿيل شادي مان ڪجهه اولاد پاٽ ۾ مقيم هو ۽ ڪجهه برهانپور ۾ ساڻس گڏ هو. شيخ عيسيٰ جي برهانپور ۾ مقيم اولاد

مان شاھ غلام ياسين پنهنجي هڪ تحرير ”شرح آيات سليمانيه“ جي منڍ ۾ پنهنجو تعارف هنن لفظن ۾ لکي ٿو:

”شاھ غلام ياسين عين الله وارث رسول الله الصديقي الجعفري القادري النقشبندي العيسوي الفتحي الشاهيب البرهانپوري“

مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جي اولاد مقيم برهانپور مان بابا عبدالستار ۽ بابا فتح محمد گهڻي شهرت ورتي، مگر جلدي اها گادي مقامي سازشن جو شڪار ٿي وئي. ايتري قدر جو بابا فتح محمد جهڙو اهل ڀر رقيق قلب انسان اولاد کي ملڪيت ورهائي ڏيڻ کان پوءِ برهانپور ڇڏي پنهنجي باقي زندگي مديني ۾ مستقل گذارڻ جو فيصلو ڪيو. بعد ۾ اها گادي مسيح الاولياء جي ڏهٽا ۾ وئي آهي، جيڪي سيد آهن.

مسيح الاولياء پاتائي ٿم برهانپوري جي اولاد مان هڪ شاخ جيڪا هن جي پهرئين شاديءَ مان هئي، پاٽ شريف ۾ مقيم رهي، جنهن مان ڪجهه گهر ڪلهوڙن جي زماني ۾ سيوهڻ ۾ آباد ٿيا. سندن محلو اڄ تائين لعل شهباز قلندر جي مزار سان گڏ آهي. انهن متعلق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ:

”اڄ به ان خاندان جا فرد سيوهڻ ۽ پاٽ ۾ رهائش پزير آهن. ٻنهي شهرن ۾ ان خاندان مان ڪئي عالم، فاضل، اهل الله، اهل قلم ۽ حڪيم ٿي گذريا آهن. ان خاندان مان مخدوم عبدالواحد صغير سيوستانی بن مخدوم دين محمد وڏو عالم ٿي گذريو آهي ۽ فقہ ۽ فتويٰ نويسي ڪري کيس نعمان (امام ابوحنيفه) ثاني چيو ويندو آهي.“

ان کان علاوه به ڪيترائي جڳ مشهور شخص ان خاندان مان پيدا ٿيندا رهيا آهن، جيئن مخدوم محمد شفيع پاتائي، ميان احمد صديقي قاضي آف پاٽ، مخدوم محمد عارف سيوهاڻي، مخدوم محمد سيوهاڻي، مخدوم بصرالدين سيوهاڻي، مخدوم ميان علي گوهر اول ۽ ثاني پاتائي، مفتي اعظم مخدوم حسن الله شاھ صديقي پاتائي وغيره. قضا جو عهدو پڻ ان خاندان ۾ ئي هلندو آيو. هن دور ۾ سندن ڪجهه گهر حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ پڻ آباد ٿيا آهن.

مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جي چاچي مخدوم عباس پاتائي ٿم

هنگورجائي جنهن ڏهين صديءَ ۾ پاٽ ڇڏي هڱورجن ۾ پنهنجي خانقاه ۽ مدرسو قائم ڪيو. تنهن مان خاندان جي هڪ شاخ هالاڻين مان ٿيندي ٿريچاڻي (سکر) تائين وڃي پهتي. ان خاندان جا فرد پشت بشت شيخ شهاب الدين سهروردي (ثاني) جي بکر ۾ موجود مزار جا پانڌي آهي.

تعلیق نمبر (9) صفحو 569

غوثي حضرت مسيح الاولياء جي حوالي سان لکي ٿو: ”جن ايمان ۾ منهنجي امڙ مون سان اميدوار هئي. انهن ئي ڏينهن ۾ پاڻ خواب ڏٺائين ته مولانا يونس اسان جي گهر آيو آهي.“

مولانا يونس سمرقندي مرزا شاه حسن ارغون جي دور ۾ ماوراء النهر مان اچي سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. مرزا شاه حسن کي پاٽ، سيوهڻ ۽ ٺٽه ۾ رهي شرح موافق جو درس ڏنائين. پاڻ 951ھ / 1544ع ۾ وفات ڪري ويو. حضرت مسيح الاولياء کان ڏهه سال اڳ هيءُ بزرگ سنڌ ۾ ئي گذريو. پر صاحب گلزار ابرار جو اهو اصرار آهي ته شيخ عيسيٰ جي زاد بوم ايلچ پور يا ايرج پور دارالسلطنت صوبه برار آهي.

غوثي هي سچو ذڪر وڏي اهميت سان ڪيو آهي، پر منجهس هڪ نقطو نمايان نظر اچي ٿو. پاڻ حضرت مسيح جي پيدائش سان منسلڪ روايت بيان ڪئي ته خود سندس حوالي سان پر روايت شروع ٿيڻ کان اڳ جڏهن زاد بوم ايرج پور لکيائين ته حضرت مسيح الاولياء جي حوالي سان اها ڳالهه بيان ڪرڻ کان اجتناب ڪري ويو. هو اهو چوڻ کان گريز ڪندو نظر اچي ٿو ته حضرت مسيح فرمايو ته مان ايرج پور ۾ پيدا ٿيو هئس، پاڻ لکي ٿو: ”شيخ عيسيٰ جي زاد بوم ايرج پور دارالسلطنت صوبه برار آهي. هڪ ڏينهن پاڻ فرمايائين.....“ (پوءِ پيدائش جي وقت خواب ۽ ٻين واقعن کي بيان ڪري ٿو).

سندس بيان ڪيل روايت مطابق ولادت جي وقت شيخ قاسم ڪنهن ڳوٺ ۾ ويل هو، جيڪو ايرج پور جي ويجهو هو. اگر اهو ڳوٺ ويجهوئي ڪٿي هو ته فرزند ارجمند جي خوشخبري کيس ڇو نه پهچائي وئي. نالو به رکجي ويو پوءِ موٽ ڪاڏائين. راشد برهانپوري، ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ ۾ لکي ٿو ته حضرت زينب بنت شيخ قاسم کان روايت آهي ته: ”جڏهن حضرت مسيح الاولياء

جي ولادت ٿي، والد تڏهن به واپس ڪونه آيو هو. لهنذا عمر مڪرم حضرت جو نالو شيخ عيسيٰ تجويز ڪيو.... چند ڏينهن کان پوءِ والد صاحب موت کاڌي. مسيح اولياءَ جي ولادت 962ھ ۾ ڏيکاري وئي آهي. جنهن بعد سندس ٻئي نمبر پيءُ شيخ عثمان 963ھ/1556ع ۽ ٽئين نمبر پيءُ شيخ سليمان سيفي 966ھ/1560ع ۾ جنم ورتو. اڳر هي ٻئي پيٽر ايرج پور ۾ پيدا ٿيا ته پوءِ فرجي ۽ غوثي کان سندن احوال ڪيئن پوشيده رهيو؟

تاريخ باب الاسلام جي مصنف ڊاڪٽر حبيب الله صاحب جي تحقيق موجب: شيخ عثمان پنهنجي ننڍي ۽ وڏي پيءُ وانگر پاٽ سنڌ ۾ ڄائو. پر صغرسني ۾ وفات ڪري ويو. اهوئي سبب آهي جو حضرت شيخ عيسيٰ پنهنجي ٽئين پٽ جو نالو شيخ عثمان رکيو ۽ مذڪوره تذڪره نگار مغالطي ۾ رهيا.

درگاه مسيح الاولياءَ جي متولي ۽ سجاده حڪيم غلام خواجہ صاحب قادري برهانپوري فرزند حڪيم لاڏلي صاحب پنهنجي ڪمال محبت سان ڪتاب ”جواهر هاشميه“ مصنف اختر محمد خان سن تاليف 1938 برهانپور، بنده کي ارسال ڪيو. ان ۾ صفحہ 38 تي حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ رحمة الله عليه جو ذڪر هن طرح ڏنل آهي.

”جامع معقول و منقول حاوي فروع و اصول علوم ظاهري و باطني مين و حيد عصر و فريد دهر تهے. تمام علوم اپني والد ماجد شيخ محمد قاسم اور عمر مڪرم بزرگوار شيخ محمد طاهر سے حاصل ڪئے، اپنے وطن مالوف ملڪ سنڌه سي آکر برهانپور اقامت گزين هوئے.“

اختر محمد صاحب اڳتي لکي ٿو ته سندس زماني ۾ حڪيم لاڏلي صاحب ابن جناب بسم الله صاحب درگاه مسيح الاولياءَ جو متولي آهي. جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته سندس معلومات جو ذريعو به حڪيم لاڏلي صاحب ئي آهي.

مسيح الاولياءَ جي ولادت باسعادت پاٽ سنڌ ۾ ٿي. ان جي تصديق خود هندستاني تذڪري مآثر الامراءَ مان پڻ ٿئي ٿي. جنهن جو مؤلف صمصام الدوله شاهنواز خان شيخ عيسيٰ جندالله لاءِ هيٺيان لفظ استعمال ڪري ٿو:

”شيخ عيسيٰ جندالله سنڌي ٿر برهانپوري“
 معارج الولاية جو هڪ نادر قلمي نسخو پروفيسر خليف احمد نظامي،
 علي ڳڙھ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، شيخ عيسيٰ جي متعلق ان ۾ تحرير
 آهي:

”خليفه و مريد شيخ لشكر محمد عارف است۔ جامع علوم ظاهري و
 باطني بوده۔ اصل او از سند است واز آنجا آمده در برهان پور سکونت گرفتہ
 وسندي پوره در برهانپور بہ نام او است و شيخ لشكر محمد عارف کہ خليفه
 شيخ محمد غوث است بہ محبت او از گجرات آمده در برهانپور رفت اقامت
 انداخت دراستي پوره بہ نام بي بي راستي منکوحہ او است و شيخ عيسيٰ مردي
 بزرگ و شخصي متبرک بود و برمسلك او توحيد غالب بود و اتباع شيخ محي
 الدين برکمال داشت و توحيد را آشکارا گفتي و کتب شيخ محي الدين را درس
 و تدريس نمودي و مواضع مشکلات راتوجيحات فرمودي.“

سوانح مسيح الاوليامبيان ڪندي ”برهانپور کي سنڌي اوليا“ جو صاحب

لکي ٿو:

”طفوليت جي زماني ۾ قرآن مجيد ملا اسماعيل کان پڙهيو، جيڪو ان
 زماني ۾ تعليم قرآن پاڪ جي فيض رساني ۾ ثاني نہ رکندو هو. سندس ئي
 درس ۾ نون سالن جي عمر تائين صحيح ۽ پختہ ياداشت سان حافظ قرآن ٿي
 چڪو هو.“

ملا اسماعيل (سومري) جو ذڪر اسين الڳ ڪري چڪا آهيون، تاريخ
 ۾ اهڙو ڪوبہ ذڪر ڪونه ٿو ملي تہ ملا اسماعيل ايرج پور وڃي شيخ عيسيٰ
 جندالله کي نو سال قرآن حڪيم جو درس ڏنو، سنڌ ۾ ئي سندس مدرسو هو ۽
 هتي ئي سندس مزار آهي. حضرت عيسيٰ کانئس هتي ئي تعليم قرآن حاصل
 ڪئي. ان کان پوءِ والد گراميءَ جي وفات بعد هو وڌيڪ علم پرائڻ لاءِ پنهنجي
 چاچي شيخ ظاهر محدث وٽ ايرج پور برار اچي رهيو. جيڪو اڳ ۾ ئي مدرس
 مقرر ٿي چڪو هو. اهڙي طرح پاڻ برهانپور ۾ مستقل سکونت اختيار ڪرڻ
 کان اڳ هندستان ايندو ويندو رهيو.

راشد برهانپوري. ’برهانپور کي سنڌي اوليہ ۾ مسيح الاولياءَ جي زاد
 بوم کي ثابت ڪرڻ لاءِ ٻن ماخذن جو ذڪر ڪري ٿو. (1) اسماعيل فرحي جو

ڪشف الحقائق (2) گلزار ابرار. انهن متعلق سندس راءِ آهي ته:

(1) اسماعيل فرحي ڪامل 20 سال حاضر خدمت رهي ڪشف الحقائق قلمبند ڪيو. 1020ھ ان نسخي جو سن تاليف آهي. گلزار ابرار واري به ڪشف الحقائق تان حالات نقل ڪيا آهن. پر هڪ ٻئي هنڌ ڪشف الحقائق جي تڪميل جو سن 1061ھ يعني شيخ عيسيٰ کان 30 سال بعد ٿو ڏيکاري.

(2) سندس چواڻيءَ موجب گلزار ابرار جيڪو 1022ھ ۾ مڪمل ٿيو ان ۾ گهڻو ڪري ڪشف الحقائق تان حالات ورتا ويا آهن.

ڪشف الحقائق جي تڪميل جو سال 1060ھ آهي. جنهن تان اڳ ۾ مڪمل ٿيل ڪتاب ڪيئن ٿو نقل ڪري سگهي. ان کان علاوه گلزار ابرار ۾ شيخ ظاهر محدث، طبيب ۽ سندن والد شيخ يوسف جي هندستان ڏانهن سفر جو ته ذڪر موجود آهي، مگر هو ڪٿي به انهن ڏينهن ۾ شيخ عيسيٰ جي والد شيخ قاسم جي هندستان ڏانهن سفر جو ذڪر نه ٿو ڄاڻائي.

مسيح الاولياءِ شيخ عيسيٰ جندالله جي زاد بوم متعلق ڪجهه به چوڻ کان اڳ اسان کي هيٺين حقيقتن کي نظر ۾ رکڻو پوندو.

1- گلزار ابرار ۾ شيخ قاسم جو 950ھ يعني شيخ عيسيٰ جي ڄم کان اڳ هندستان ڏانهن سفر جو ذڪر ئي موجود ڪونهي. بلڪ 977ھ ۾ حضرت عيسيٰ جي پيڻ امت الله حبيب سلطان بنت قاسم محدث جو سنڌ ۾ ڪتابت ٿيل تفسير يعقوبي هن گهر جو هتي موجود هجڻ جو دليل پيش ڪري رهيو آهي.

2- گلزار ابرار، شيخ قاسم جي وفات ايرج پور ۾ نه ٿو ڏيکاري ان جي برعڪس سنڌ ۾ شيخ قاسم جي وطن پاٽ ۾ ان زماني کان موجود ”قاسماڻي“ قبرستان سندس آخري آرامگاه طرف واضح اشارو ڪري رهيو آهي.

3- گلزار ابرار شيخ عبدالستار جي ڄم جو هنڌ ايرج پور ۾ نه ٿو ڏيکاري ان جي برعڪس سنڌ جا مقامي ماخذ ۽ قلمي مواد سندس جنم پاٽ ۾ ڏيکاري ٿو.

4- پيدائش جي وقت ذڪر ڪيل واقعات ۽ ملا اسماعيل کان درس قرآن سنڌ کان علاوه ٻيو ڪٿي ممڪن نه آهن.

5- جيئن ته اصول عام آهي ته لقبن کان پوءِ وطنيت جو ذڪر ٿيندو آهي. حضرت مسيح سان گڏ به لفظ سنڌي سندس وطن ڏانهن واضح اشارو

آهي.

6- سنڌي عالمن فاضلن جو حضرت مسيح الاولياء جي برهانپور ۾ مستقل اقامت (998) کان پوءِ به تعلق ۾ رهڻ ۽ سندس پويان وڃي برهانپور وسائڻ ذاتي شناسائي کي ثابت ڪري ٿو.

7- سندس خانقاه تي سنڌي تاجرن جو مدد لاءِ ايندو رهڻ. مسيح الاولياء جي سنڌ ۾ رهائش دوران سنڌي سنئين تعلق جو هڪ ٻيو دليل آهي.

8- والد گرامي شيخ قاسم جي وفات کان پوءِ پاڻ هڪ وڏو عرصو تڪميل علم لاءِ چاچي سڳوري شيخ طاهر وٽ ايرج پور اچي رهيو ننڍپڻ ۽ جوانيءَ جا گذريل اهي ڏينهن ڪيترن ئي نزديڪ ۽ پري جي ماڻهن لاءِ سهو نظر جو سبب بڻيا جو سندس ڄم جو هنڌ ئي ايرج پور سمجهي ويٺا. انهن ڏينهن ۾ سندس خاندان جا فرد ٻنهي هنڌ ورهايل هئا. يعني ايرج پور ۽ پاٽ سنڌ ۾، سندس اچڻ وڃڻ بدستور جاري هو. صاحب گلزار ابرار به ساڻس چاچي وٽ رهائش دوران ايرج پور ۾ ملاقي ٿيو هو. جڏهن ڪنهن محانواده جا بيڪ وقت هڪ کان وڌيڪ شهرن ۾ مڪان موجود هجن ته اهڙي قسم جا مغالطا جنم وٺندا آهن. راقم جي والد محترم سن جي ڏهاڙي ۾ اولاد جي اعليٰ تعليم لاءِ حيدرآباد رهڻ جو ارادو ڪيو ۽ هتي هڪ گهر حاصل ڪيائين راقم ڪجهه سالن جو هو جو حيدرآباد اچي رهيا سين. پر پنهنجي وطن بات مستقل اچڻ وڃڻ جاري رهيو، جيڪو اڄ تائين جاري آهي. جيڪو دعويٰ اسان جو ويجهو عزيز بقيد آهي، ٻيو ته بنده حيدرآباد ۾ ڄائو هو نه ڪي پاٽ ۾ گهڻو سمجهائڻ کان پوءِ وڃي سمجهيو.

اهڙي طرح سيد صبغت الله شاهه پير ايراني المتوفي 1984ع ايران مان سنڌ ۾ اچي رهيو. منجهه عرصو والد گراميءَ جو مهمان ٿي پاٽ ۾ پڻ سڪونت اختيار ڪيائين. وڏو عالم فاضل هو، هڪ وڏو عرصو حيدرآباد ۾ مقيم رهيو. سندس آخري آسگاهه شادي شهيد خيرپور ميرس ۾ آهي. وڏي پاءُ مخدوم عبدالجبار صديقي کي خلافت سان نوازيائين. سندس همشير سندس ملفوظات تحرير ڪيا. جڏهن سندس مطالعي هيٺ آيا ته ان جي صفحي اول تي سندن تحرير موجود آهي ته: ”هن ۾ گهڻيون ڳالهيون غلو آهن.“

مٿي بيان ڪيل مثالن مان مراد اها آهي ته ويجهن عزيزن قريبن کان به

مغالط ۽ غلط فهميون ٿي وينديون آهن. حضرت مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله طالب علمي جو هڪ دور پنهنجي عمر مڪرم شيخ طاهر وٽ برار ۾ گذاريو انهيءَ زماني ۾ غوثي کيس اتي ڏنو. جنهن سبب انهيءَ هنڌ کي سندس زاد بوم سمجهي وينو. ٿورو غور ڪجي ته حضرت مسيح جي پيدائش وقت خواب ۽ ٻيا واقعا بيان ڪندي هو اهو ته چوي ٿو ته شيخ عيسيٰ هينئن فرمايو پر پيدائش جي جڳهه ٻڌائڻ وقت حضرت مسيح جو حوالو ڏيڻ کان سواءِ هو اهي جملا پنهنجي طرفان پيش ڪري ٿو جيڪو کيس مغالطو آهي.

9- حضرت مسيح الاولياء حضرت مخدوم عباس جي وفات 998ھ کان پوءِ سندس مسجد ۽ مدرسي ۾ جانشين مقرر ٿيو. غوثي سندس سنڌي عالمن ۾ علمي فضيلت ۽ ممتاز حيثيت جو پڻ ذڪر ڪري ٿو.

10- حضرت مسيح الاولياء جون ٻه منڪوح هيون، جنهن مان پهرئين سندس عزيزه سنڌ جي هئي. جنهن جو ثبوت بابا فتح محمد جي وصيت نامي مان پڻ ملي ٿو.

11- بابا فتح محمد جو پنهنجي ڀائٽي شيخ حسن قاري پاتائي وٽ اچي رهڻ جو احوال پڻ موجود آهي.

گلزار ابرار جو تنقيدي جائزو:

گلزار ابرار جو تنقيدي جائزو ٻڌائي ٿو ته هن ڪتاب جو ڪجهه مواد 990ھ/1590ع ۾ گڏ ڪيو ويو. پوءِ 1010ھ تائين ان ۾ اضافو ڪندو رهيو، پر گهڻي ڀاڱي هي ڪتاب 1020ھ کان 1022ھ جي سالن ۾ تحرير ٿيو.

گلزار ابرار متعلق راشد برهانپوري ”برهانپور کي سنڌي اولياء“ ۾ لکي ٿو: مؤلف (غوثي) ڪشف الحقائق جي اخذ ۽ اقتباس کان علاوه حضرت مسيح اولياء سندس متعلقين سان بالمشانه ملاقاتون ۽ خط و ڪتابت ذريعي معلومات حاصل ڪئي.

راشد برهانپوريءَ جو اهو اصرار ته غوثي ڪشف الحقائق تان اقتباس ورت تحقيق جي دائري ۾ نه ٿو اچي. جيئن ته بيان ڪيو ويو ته گلزار ابرار جي تڪميل جو سال 1022ھ آهي. جڏهن ته اسماعيل فرحي لاءِ پاڻ کي ٻڌائي ٿو ته هن پنهنجي مختصر تحرير 1061ھ ۾ مڪمل ڪئي. ان کان علاوه غوثي ڪافي به فرحي جو ذڪر نه ڪيو آهي.

ان کان علاوه راشد برهانپوريءَ جو چوڻ ته هن ”بالمشاف“ ملاقاتون ڪري معلومات حاصل ڪئي: حضرت مسيح الاولياءَ ۽ سندس چاچي شيخ طاهر محدث جو خاندان علم ادب تحقيق ۽ جستجو جي حوالي سان پوري هندستان ۾ هڪ منفرد مقام جو مالڪ هو. انهن کان براه راست معلومات حاصل ڪرڻ کان پوءِ به غوثي ڪڏهن اندازن تي مبني سال ۽ ڪڏهن ”يا“ جو لفظ استعمال ڪري ثابت ڪيو آهي ته بالمشاف ملاقاتن جي باوجود سندس هن خاندان متعلق معلومات سطحي آهي. جيئن ته سندس اندازو آهي ته:

1. شيخ طاهر قصب پاٽ ۾ ڏهين صدي جي ٻي ڏهاڙي جي ڪنهن سال ۾ ڄائو آهي.

2. سندس وفات لاءِ به ڪڏهن 1003ھ ۽ ڪڏهن 1004ھ لکيو اٿس.

3. شيخ قاسم جهڙي شخصيت جو مدفن ۽ وفات جو هنڌ نه لکيو اٿس.

4. حضرت مسيح الاولياءَ جي ولادت لاءِ به 962ھ يا 963ھ لکي ٿو.

5- ملا حسن غوثي جو پنهنجي همعصر شخص متعلق غير تحقيقانه رويي جي شڪايت خود راشد برهانپوري ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“ ۾ به ڪئي آهي. راشد لکي ٿو:

6- ”ملا غوثي ان عهد جي بادشاهه کي هر جڳهه تي ”علي عادل شاه“ لکيو آهي اهو سندس سهو نظر آهي، ان بادشاهه جو نالو راجي علي خان آهي. جيڪو 984ھ ”عادل شاه“ جو لقب اختيار ڪري خاندیس جي دارالسلطنت برهانپور ۾ تخت نشين ٿيو ۽ ان عرفيت سان ئي مشهور رهيو، علي عادل شاه بيجاپور جو بادشاهه هو جيڪو فاروقي نه هو.“

غوثي جو برهانپور اچڻ ۽ مسيح الاولياءَ سان بالمشاف ملاقاتن جي باوجود خليفه تاج العاشقين کي حضرت شيخ لشڪر محمد عارف جو خليفو لکي ويو آهي. ان قسم جي مغالطي ۽ غلط اندازن جو سبب تحقيقي معيار جو سطحي هجڻ آهي. ڪو شخص جيڪڏهن ڪنهن سان چند ملاقاتون ڪري ته ضروري نه آهي ته هو ٻئي متعلق صحيح معلومات به حاصل ڪري چڪو هجي.

7- حضرت مسيح الاولياءَ جي ڪجهه تصنيفن جا نالا گلزار ابرار ۾ ڏنا ويا آهن. پراڻن جي مڪمل فهرست ڏيڻ جو غوثي شرف حاصل نه ڪري سگهيو. بزرگ جي اوائل دور جي هڪ تصنيف جو ذڪر ڪندي راشد

برهانپوري افسوس وڃان گلزار ابرار ۾ ان جي نالي نه هجڻ جي شڪايت ڪئي آهي. هو وڌيڪ لکي ٿو: ”هڪ رسالو وحدت الوجود جيڪو حضرت شيخ عبدالله بلياني رح حديث نبوي: من عرف نفسه فقد عرف ربه جي شرح ۾ عربي زبان ۾ تاليف ڪيو. ان جي فارسي شرح مسيح الاولياء پنهنجي مرشد جي ايماء تي تحرير ڪئي، ۽ غالباً اها سندس پهرئين تاليف آهي. يعني حضرت شيخ لشكر عارف بالله 993ھ جي زمانه حيات ۾ واقع ٿي.“

ان کان سواءِ به غوثي حضرت مسيح الاولياء ۽ سندس متعلقين سان وابسته اهم معلومات ڏيڻ کان قاصر رهيو آهي. شيخ يوسف جهڙي قدآور شخصيت کانسواءِ مسيح ظاهر جي اولاد جو ذڪر ۽ شيخ عبدالستار جي زادوٻور جي ٻئي اولاد جو احوال ته درڪار نالا به نه ڏئي سگهيو پوءِ ڪٿي اهي برهانپور ۾ هجن يا پاٽ ۾.

گلزار ابرار ۽ كشف الحقائق کانسواءِ هندستان جي ٻين ڪتابن ۾ به اهڙي قسم جون غلطيون موجود آهن. حيدرآباد دکن جي دائره المعارف العشانيه جي شايع ڪيل هڪ عربي تذڪري ”نزهة الخواطر“ مطبوعه 1378ع ۾ ”شيخ عيسيٰ بن قاسم السندي“ جي باب ۾ سندس اولاد (ابناء) جو ذڪر ڪندي لکي ٿو: اخذ عند ابنائه عبدالستار وفتح محمد وبرهان الدين البرهانپوري واسماعيل بن محمود الشطاري السندي وخلق كثير“ جا لفظ استعمال ڪيا آهن. كشف الحقائق جي منصف اسماعيل فرحي ۽ خليفه ومريد شيخ برهان الدين راز الهی شيخ عيسيٰ جي فرزندن سان گڏ ڏيکاريا ويا آهن، جڏهن ته برهانپور ۽ پاٽ ۾ موجود ٻئي اولاد جو ذڪر ئي نه ڪيو ويو آهي.

اردو جامع انسائڪلو پيڊيا جنهن جي مترجم ۽ مرتبين ۾ پير حسام الدين راشدي جو نالو به اچي ٿو. مطبع غلام علي پرنسز لاهور به اشتراڪ مرسد مطبوعات فرينڪلين نيويارڪ جي جلد ثاني جي هڪ ئي صفحي تي ”عيسيٰ جندالله“ ۽ عيسيٰ برهانپوري به مختلف شخصيتون ڏيکاري انهن جو احوال الڳ الڳ ڪالمن ۾ هن طرح ڏنو آهي.

ترجمو.

عيسيٰ جندالله حضرت شيخ (962ھ - 1031ھ) عيسيٰ برهانپوري شيخ (1554- 1621ع)

سنڌ جو ممتاز صوفي بزرگ نون سالن ۾ | قادريه ۽ شطاريه سلسلي جي مشهور

صوفين مان هو. سندس وڏا تعلقه سيوهڻ (سنڌ) جي هڪ ڳوٺ پاٽ جا رهاڪو هئا. شيخ جي والد شيخ قاسم 1554ع ۾ سنڌ ۾ بدامنيءَ سبب ترڪ وطن ڪري ايلچ پور برار) ۾ اقامت اختيار ڪئي. اتي ئي شيخ عيسيٰ پيدا ٿيو. ۽ پاٽ پنهنجي چاچي ۽ ٻين استادن کان علوم رسميه جي تعليم ورتي 1574ع ۾ برار جو نظم و نسق خراب ٿيڻ سبب شيخ عيسيٰ ۽ سندس خاندان برهانپور منتقل ٿي ويو. هن شهر ۾ هن بزرگ شيخ محمد عارف جي هٿ تي بيعت ڪري خرقه خلافت حاصل ڪيو. فارسي ۽ عربي ۾ سندس تصنيفن جو تعداد تيرهن آهي شيخ برهانپور ۾ وفات ڪئي نواب عبدالرحيم خانخانا سندس مزار تي گنبد تعمير ڪرايو.....

قرآن حفظ ڪيائين- چاچي شيخ طاهر محدث کان فقه، حديث، تجويد ۽ ٻين علمن ۾ تعليم حاصل ڪيائين- ان کانپوءِ شيخ يوسف جي درس ۾ شامل ٿيو- پوءِ برهانپور هليو ويو. ۽ حڪيم عثمان بويڪائيءَ جي درس ۾ شرڪت ڪيائين- ۽ معرفت و عرفان جون منزلون طئه ڪيائين ۽ مرشد جي ڳولا شروع ڪيائين؛ بالآخر شيخ لشڪر محمد عارف جي ملاقات سان پاڻ اهو محسوس ڪيائين ته کيس جنهن مرد ڪامل جي ڳولا هئي اهو شيخ لشڪر محمد عارف ئي آهي ڇانهن ٻن ملاقاتن ۾ ئي مرشد ڪامل شيخ لشڪر محمد عارف جي هٿ تي بيعت ڪيائين. مرشد جي ارشاد تي درياهه تاپتي جي ڪناري هڪ چلو ڪڍيائين. سماع کي برو نه چوندا هئو. هڪ عرصو درس و تدريس ۾ مصروف رهيو فارسي ۽ عربي ۾ متعدد ڪتاب تصنيف ڪيائين جيڪي علمي دنيا ۾ اهم مقام رکن ٿا روضه الحسنی، شرح اسماء الهی، عين المعاني، انوار الاسرار، رساله حواس پنجگانه، شرح قصيده برده، حاشيه براشاره غريب، ڪتاب انسان ڪامل رساله قبلتہ المذاهب، اربع مع اشارات اهل تصوف، رساله غفور اهم تصنيفون آهن. پنهنجي حجره عبادت ۾ دفن آهي. خانخانا عبدالرحيم مزار تي گنبد تعمير ڪرايو.

ان جي برعڪس سنڌ جا علمي ذريعا ۽ تاريخ نالي سان گڏ لفظ سنڌي

لکي ان امر تي متفق نظر اچن ٿا ته شيخ عيسيٰ جندالله جو زاد بوم پاٽ ٿي آهي. سندس فرزند شيخ شهرالله آهي. مغل بادشاه اورنگزيب عالمگير سندس اولاد مان مخدوم عبدالواحد كبير پاتائي صديقي کي شيخ عيسيٰ جندالله جي اولاد مان تسليم ڪندي شاهي فرمان جاري ڪيو ان فرمان جو انگريزي ترجمو ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪيو جيڪو شايع ٿيل آهي. پاٽ ۽ سيوهڻ جي صديقي خانواده جو شيخ عيسيٰ جندالله جي اولاد مان هجڻ هڪ ٻئي فرمان شاهي حڪمنائي مان به ثابت آهي. هي حڪم نامون شاهجهان بادشاه جو جاري ڪيل آهي.

انهن حقيقتن مان ثابت ٿئي ٿو ته نه صرف شيخ قاسم جي آخري آرمگاه پاٽ ۾ آهي بلڪ شيخ عيسيٰ ۽ سندس فرزند شيخ عبدالستار شيخ شهرالله ۽ شيخ عثمان جي جنم ڀومي به پاٽ ٿي آهي حضرت مسيح الاولياء جا به حرم هئا جيئن ته راشد برهانپوري بابا فتح محمد جي بيان ۾ تحرير ڪيو آهي ته: ”مذڪوره فرزندن کي پنهنجي بي گهرواريءَ سان مهرباني ڪرڻ جي ترغيب ڏيندي خود پنهنجو مثال پيش ڪيو ته جيئن پنهنجي مادر عارضي (ماتيلي ماء) سان حسن سلوڪ ڪندو رهيو آهيان توهان به ڪجو ته منهنجي خشنودي، خدا ۽ رسول صلي الله عليه وسلم جي رضا جا باعث ٿيندو“.

سندس سڳي ماء جو اسم مبارڪ بي بي خديجه هو. جيئن ته عرس مبارڪ جي داخل ۾ اها ياداشت موجود آهي. حضرت بي بي صاحبہ والده بابا فتح محمد شايد اهائي شخصيت آهي. جنهن متعلق غوثي هڪ واقعو برهانپور پهچڻ کانپوءِ جو بيان ڪيو آهي ته ڪيئن برهانپور پهچڻ کانپوءِ حضرت شيخ عيسيٰ جي دل هڪ حسين مظهر ڏي مائل ٿي.

راشد برهانپوري پاٽ به حضرت مسيح الاوليا جي عقدثاني جو قائل هو. ۽ بابا فتح محمد جي ذڪر ۾ مفتاح الصلواة جي وضاحت ڪندي حرفي اشارن جو تعارف هنن لفظن ۾ ڪيو اٿس.

”فقه ۾ مفتاح الصلواة کي هر دور ۾ قبول عام رهيو آهي هي ڪتاب فارسي زبان ۾ نماز جي فرض واجبات ۽ سنن جي تفصيل تي مبني آهي. ڪنهن سنڌي بزرگ جي حرفي اشارن ۾ ٿي شعر مشهور هئا ۽ ايتريقدر مشهور هئا جو تعليم آفت گهراڻن ۾ مستورات کي به ازبر ياد هئا. ۽ اهي اولاد کي ننڍپڻ ۾ ئي ياد

ڪرائي ڇڏينديون هيون. خود حضرت شيخ فتح محمد به اهي پنهنجي والده محترم (ويڳي سنڌي ماءُ) کان سکيا هئا جيئن مفتاح ۾ مذڪور آهي

يقينن سنڌي بزرگ جا حرفي اشارن تي ٻڌل شعر جيڪي سنڌ جي عورتن ۾ مشهور هئا بابا فتح محمد پنهنجي سنڌي والده کان سکيا. جيڪا حضرت مسيح الاولياءَ جي منڪوحه اول هئي. پاڻ سنڌ مان برهانپور لڏي اچي رهي هئي. جن لاءِ مقامي روايتن ۽ قلمي نسخن ۾ درج آهي ته هو حضرت مخدوم عباس پاتائي ٿر هنگور جائي جي نياڻي هئي جنهن بزرگ جي وفات متعلق غوثي لکيو آهي ته:

”هاڻي با استحقاق جا نشين ان مسجد ۽ حال جي مدرسي ۾ مسيح القلوب (شيخ عيسيٰ) آهي“

حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جو پهريئن ۽ ٻي منڪوحه مان اولاد هن طرح ٿئي ٿو:

(الف) منڪوحه اول جيڪا سنڌي هئي (ب) منڪوحه ثاني جيڪا برهانپور

جي هئي

1. شيخ عبدالستار 1. شيخ عبدالرحمن عرف بابا فتح

محمد

2. شيخ شهر الله 2. شيخ طنه

3. شيخ عثمان 3. شيخ هاشم

4. بي بي امه الرحمن 4. فاطمه بي بي

مٿي بحث ڪيل واقعات ۽ حالات کانپوءِ اهل سنڌ جي اها دعويٰ درست معلوم ٿي ٿئي ته (1) شيخ قاسم جي وفات پاٽ ۾ ٿي (2) شيخ عيسيٰ، شيخ عبدالستار، شيخ شهرالله ۽ شيخ عثمان جي زاد بوم پاٽ شريف ئي آهي، البت شيخ عيسيٰ پنهنجي چاچي شيخ طاهر وٽ تحصيل علم جي سلسلي ۾ ايرج پور اچي رهيو سندس طالب علميءَ جي دور ۾ شيخ طاهر محدث وٽ اچي رهڻ سوانح نگارن لاءِ مغالطي جو سبب بڻيو جو سندس زاد بوم ئي ايرج پور سمجهڻ لڳا. انهيءَ عرصي دوران شيخ عيسيٰ جو پنهنجي وطن مالوف اچڻ وڃڻ بدستور قائم رهيو. انهيءَ دوران ئي سندس پهرئين شادي ٿي. خوشحال مذهبي گهراڻن ۾ 12-13 سالن جي عمر ۾ شادي سنڌ ۾ ڪا عجيب ڳالهه نه آهي. پير حسام الدين راشدي ”تذڪره مشاهير سنڌ“ جي حواشي ۾ جيڪو شجرو حضرت مسيح الاولياءَ جو ڏنو

آهي. تنهن ۾ مختلف پيڙهين جا سن پيدائش ۽ وفات به پاڻ مقرر ڪيا اٿس ان مان به اندازو ٿئي ٿو ته علم و عرفان جي جستجو ۽ ڏورانهن علائقن ۾ سالن جا سال اقامت سبب حضرت مسيح پنهنجي فرزند شيخ شهر الله جي به نو عمري ۾ شادي ڪرائي ڇڏي. هي نيڪ فرزند پنهنجي پويان حضرت مخدوم حسن قاري ڇڏي جوانيءَ ۾ وفات ڪري ويو. ان پشت مان حضرت مسيح الاوليا جا صحيح صحيح جانشين، اجل علماء، شاعر، اديب، مفتي، قاضي، صوفي ۽ موجود دور ۾ به اعليٰ تعليم تافته فرد پيدا ٿيندا رهيا آهن. جنهن سبب پاٽ کي هر زماني ۾ لازوال علمي شهرت حاصل رهي. موجوده دور کان شيخ عيسيٰ جند الله تائين ۽ ان کان اڳ جو شجروهر دور ۾ همعصر تحريرن انهن جي حواشين، شاهي فرمانن ۽ گزيٽئيرس مان تصديق ٿيندو آيو آهي.

حضرت مسيح الاوليا جي نو عمري ۾ عقد اول جو ثبوت سندس وفات کان پوءِ جلدي سندس فرزند شيخ عبدالستار جو طبعي عمر کي پهچي وفات ڪرڻ آهي. اندازو آهي ته شيخ عبد الستار ۽ شيخ شهر الله رمضان جي پيدائش وقت سندس عمر 20 سال يا ان جي لڳ ڀڳ هئي.

هن کان اڳ اسين حضرت مسيح الالياء جي پهرين سنڌي منڪوم جي دليل ۾ بابا فتح محمد جي وصيحت نامہ ۽ مفتاح الصلوة ۾ ڏنل حرفي اشارن جي ضمن ۾ سنڌي والده کان سڪيل شعرن جو ذڪر ڪيو. پر سندس هڪ ٻي تحرير به ان ضمن ۾ روشن دليل جي طور پيش ڪئي ويندي آهي. بابا فتح محمد جڏهن پاٽ آيو ته ڪيترائي ڪتاب معدوده به طريق هب پنهنجي پائيتي مخدوم حسن قاري ابن شهر الله کي لکي عنايت ڪيا شرح الموافق جي آخري صفحي تي سندس تحرير غور طلب آهي. جيڪا المڪتوب الحبيب قلميءَ ۾ درج آهي.

”شجر مبارڪ به موا هر علما وامرا هندستان شرح آنڪ هذة شجرة اصلها ثابت و فرعها في السماء وڪتبتها مطابق لا صلها ماثبت بمواهير المتدينين وسلمتها لابن اخي الشيخ محمد حسن القاري ابقاء الله تعاليٰ وهو ابن الشيخ رمضان وهو ابن ابي قطب الاقطاب الشيخ عيسيٰ الباتائي المراهانپوري وهو ابن الشيخ قاسم نورالله مرقده وهو ابن الشيخ يوسف“ شيخ شهر الله رمضان پاتائي سان گڏ ”ابن ابي“ جا لفظ استعمال ڪري پاڻ سدس مائيلي هجڻ طرف اشارو ڪيو آهي.

بابا فتح محمد سنڌ جي مختلف شهرن، سيوستان، سن، پاٽ وغيره ۾ ساڍ

اصلي جي موسمي اختلاف جو عالم ۾ رخ مٽڻ ۽ انهن تبديلين جي اندازي جو تعين ڪري پائني جي فرق سان نماز جي اوقات جو نقشو تيار ڪيو ان کان علاوه ڪتاب مفتاح الصلوة سندن حيات طيبه ۾ ئي سنڌ جي مدرسن ۾ پڙهايو ويندو هو. اڄ به ان جا ڪئي قلمي نسخا مختلف خاندانن جي قديم ڪتب خانن ۾ موجود آهن انهن مان ڪجهه اهڙا به آهن جيڪي سڌا مصنف جي نسخي تان نقل ڪيا ويا آهن.

محترم رضيه عباسي پرنسيپال هڪ مضمون به عنوان “Makhdoom Abdul Wahid Sewistani and his Ancestors” تحرير ڪيو. جيڪو شاھ ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد جي انگريزي رسالي “Al-Hikma” شمارو 1964ع ۾ شايع ٿيو. ان ۾ محترم رقمطراز آهي.

“Baba Fateh Allah Alias Abdul Rahman was the son of Msih-ul-Auliya. he was the father of Makhdoom Abdul Wahid al-Kabir and great grand father of Makhdoom Abdul Wahid sewistan. His name is Abdul Rahman and kunyah Abdul al-Mmjad but he was well known by the title of fateh Muhammad so much so that his Kuniyah and name are unknown to many people this name Baba Fatah Allah was given to him by his father on account of great love for him, so much so that he even wrote a book and gave it the title “Fateh Muhammad”, Baba Fateh Muhammad was a great scholer and spiritual leader. He died in A.H 1080 at Madina and was buried in Jannat-ul-Baqi”

محترم مضمون جي Footnote نمبر 23 ۾ لکي ٿي:

“See the old Ms. Leaves in the Sindh University Library”

ممڪن آهي بابا فتح محمد جو سنڌ ۾ عارضي قيام سندن لاءِ مغالطي جو سبب بڻيو هجي جو مخدوم عبدالواحد ڪبير کي سندس فرزند ڏيکاريو ويو آهي. مخدوم عبدالواحد ڪبير خانواده صديقي سيوهڻ ۽ پاٽ وارن جو جدامجد آهي. محترم عباسيءَ جي چواڻي ته هي خانوادو حضرت شهر الله رمضان ابن شيخ عيسيٰ جندالله جي پشت مان نه بلڪ سندس ننڍي ويڳي پيءُ بابا فتح محمد جي نسل مان آهي محترم عباسي تادم تحرير حيات آهن. بنده ڪائنس هڪ ملاقات ۾ هي اهم سوال ڪيو ۽ اهي اهم دستاويز ڏسڻ جو اصرار ڪيو. ليڪن پاڻ پنهنجي استاد علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽه مرحوم جو حوالو ڏيندي چيو ته هڪ عرصو ٿيو آهي دستاويز هن مون کي ڏيکاريا هئا هي مضمون به مون سندس ئي رهنمائي ۾ لکيو هو. هيءُ غلط فهمي ممڪن آهي ان ڪري پيدا ٿي هجي جو حضرت مخدوم عبدالواحد ڪبير جي والد جو نالو به عبدالرحمن آهي ۽ بابا فتح محمد جو اصل نالو

به عبدالرحمن ئي نكيو ويندو آهي.

مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ

جندالله

عبدالرحمن عرف
بابا فتح محمد

شيخ شهرالله

شيخ عبدالستار

مخدوم حسن قاري

شيخ عيسيٰ ثاني

مولانا محمود

مولانا عبدالرحمن

مخدوم عبدالواحد كبير پاتائي

هڪ ئي نالي جو مختلف پشتن ۾ دهرائجن، اڪثر شجرن ۾ مغالطي جو سبب بڻبو آهي صديون گذرڻ بعد ياداشت جي بنياد تي ماڻهو وڃ وارا ۽ الڳ وساري ويهن ٿا جنهن سان مغالطا جنم وٺن ٿا.

تعليق نمبر (10) صفحو 570

برهانپور مڌيا پرديش (هند) جو شهر جيڪو 11-18 عرس البلد شمال ۽ 76-12 طول البلد مشرق تي ٽاپتي درياھ جي اترئين پاسي واقع آهي. سندس تعمير ۽ ترقي ۾ وقت به وقت حاڪم حصو وٺندا رهيا، 1141ھ / 1728ع ۾ نظام الملڪ آصف جاھ اول درياھ وارو پاسو ڇڏي، باقي پاسن کان وڌي ديوار ڪڍائي هڻي. جنهن جو اندريون رقبو اڏائي مربع ميل آهي. جڏهن ته پراڻي شهر جا آثار ديوار کان ٻاهر به ڦهليل نظر اچن ٿا. هن شهر جو نالو هڪ بزرگ برهان الدين غريب جي نالي پٺيان مشهور ٿيو. شهر جو بنياد خاندش جي فاروقي خاندان جي باني نصير خان الفاروقي 801ھ يا ان جي لڳ ڀڳ ڪنهن سال ۾ رکيو. برهانپور جي قديم تاريخي عمارتن ۾ مبارڪ شاھ فاروقي ۽ راجي علي خان ملقب عادل شاھ فاروقي جا مقبرا وڏي شهرت رکن ٿا. مؤخر الذڪر جي 992ھ ۾ تعمير ڪرايل جامع مسجد ۽ ٽاپتي درياھ جي

ڪناري واقع پراڻو قلعو اڄ تائين پنهنجا آثار ظاهر ڪيو بيٺو آهي.

پاٽ شريف (سنڌ) وانگر برهانپور (هند) جي -ظمت ان مان ظاهر ٿئي ٿي جو مختلف دورن ۾ صوفين، بزرگن، عالمن، فاضلن، شاعرن ڏيهه پرڏيهه مان سفر ڪري هتي اچي ترسيا. جن مان حضرت مسيح الاولياءِ سندس چند رفقا جڏهن برهانپور اچي وسايو ته ان جي شهرت اڃا وڌي. شيخ برهان الدين غريب خليفو حضرت نظام الدين اولياءِ، حضرت شاه ابوالعلا اڪبر آبادي، مير معصوم بڪري سنڌي انهن چند هستين مان آهن جن برهانپور سان تعلق رکيو. شاهان وقت تي نظر ڦيرائجي ته اڪبر يارنهن مهينا برهانپور جي فتح لاءِ مصروف نظر اچي ٿو. اڪبر جي مقرر ڪيل گورنر خانخانا عبدالرحيم خان ٻاويهه سال برهانپور ۾ گذاريا. شهزادو خرم دکن جي مهر تي پيءُ جي حڪم موجب پهتو ته ڳچ عرصو اتي رهي پيو ۽ هتان فوج ڪشيءَ جي نگراني ڪندو رهيو. هتان جي عمارتن ۾ آهو خانو، شهزادي نيلمر جو مقبرو، خرم محل، محل گوهر آدرا ۽ ٻي شمار باغ ۽ آثار ماضي جي عظمت کي ظاهر ڪن ٿا. شاهجهان برهانپور کي ”باب دکن“ ۽ ”دارالعلوم“ جو نالو ڏنو بلڪه ممتاز محل جڏهن برهانپور ۾ وفات ڪئي ته کيس تاپتي درياهه جي ڪناري شاهي باغ ۾ بطور امانت دفن ڪيو ويو. پوءِ ان امانت کي تاج محل ۾ منتقل ڪيو ويو.

عظيم مغل شهنشاهه اورنگزيب عالمگير پنهنجي عمر عزيز جو هڪ وڏو حصو برهانپور ۾ گذاريو. هتي ئي پنهنجي ماسات سان شادي ڪيائين. پاٽ حضرت مسيح الاولياءِ شيخ عيسيٰ جندالله سنڌيءَ جي مزار تي حاضري ڏيندڙن مان آهي بلڪه هو حضرت مسيح جي خليفن برهان الدين رازالهي وٽ دعا لاءِ پڻ ايندو رهيو.

هي شهر ڪيترين صنعتن جو پڻ مرڪز رهيو آهي، هتي اوني سوئي ۽ ريشمي ڪپڙا خصوصاً نفيس قسم جي ململ جا ڪارخانا مغليه دور ۾ به وڏي شهرت رکندڙ هئا. برار جي نظام درهر برهر ٿيڻ کان پوءِ والي برهانپور محمد شاه فاروقي شيخ طاهر محدث سنڌي کي هتي اچي رهڻ جي دعوت ڏني. انهيءَ دور ۾ ئي حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي مجازي عشق جو شڪار ٿيو، پهرئين خانداني شادي سنڌ ۾ ڪرڻ کان پوءِ برهانپور ۾ ٻي شادي ڪيائين، پر

حضرت شيخ لشكر محمد عارف جي صحبت کيس هتي مستقل رهڻ لاءِ مجبور ڪيو. سن 998ھ ۾ حضرت مخدوم عباس پاتائي ٿر هنگورجائي جي وفات کان پوءِ سندس سنڌ اچڻ جو اشارو ڪونه ٿو ملي. البت سندس فرزندن، رفيقن عزيزن جو اچڻ وڃڻ بدستور جاري رهيو. ان جو ثبوت اهل سنڌ وٽ اهو نادر قلمي نسخو آهي، جيڪو 1035ھ ۾ ڪتابت ٿيو. ان جو نالو ”غايه التحقيق شرح الكافي“ آهي. ان جو ڪاتب نصيرالدين روح الله بن بابو جي بن موسيٰ سنڌي آهي. هن پاڻ کي شاه عيسيٰ جندالله جو غلام ظاهر ڪيو آهي. ڪتاب جي آخري صفحي تي حضرت مسيح الاولياءَ جي شان ۾ هڪ شعر تحرير ڪيو اٿس. جنهن کي راشد برهانپوري، ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ ۾ سوانح حضرت مسيح اولياءَ ۾ بيان ڪندي محمد قاسم فرشته ڏانهن منسوب ڪيو آهي. هو تاريخ مان ڪو مستند حوالو ڏيڻ کان سواءِ لکي ٿو:

محمد قاسم فرشته فرط ارادت سان چيو آهي ته:

دو عيسيٰ است فرخنده درنسل آدم

يکي ابن قاسم يکي ابن مريم

جڏهن حضرت شيخ عيسيٰ سنڌي ابن شيخ قاسم جي وفات حسرت آيات 1031ھ کان ڪجهه سالن بعد 1035ھ جي مذڪوره تصنيف جي آخري ورق تي ڪاتب جيڪو پاڻ کي غلامان شيخ عيسيٰ لکي ٿو ساڳيو شعر وڏي ڏاهه ڊوهه کانپوءِ ساڳئي صفحي تي قلمند ڪري ٿو. ڄڻ هن ان وقت ئي اهو شير جوڙيو آهي ۽ سندس وزن بحر جي لفظن کي ڪٽي آخري شڪل ان صفحي تي ئي ڏني اٿس لکي ٿو:

دو عيسيٰ است جان بخش درنسل آدم

يکي عيسيٰ است بن قاسم دگر است بن مريم

وضاحت سان نه ٿو چئي سگهجي ته ڪاتب حضرت شيخ عيسيٰ جو سنڌ ۾ مريد ٿيو هو يا برهانپور وڃي غلامي جو شرف حاصل ڪيو هئائين. پر غالب گمان سندس سنڌ ۾ ئي مريد ٿيڻ جو آهي نه ته راشد برهانپوري سندس ذڪر ضرور ڪري ها. يقينن اهو شعر بعد ۾ برهانپور پهتو آهي.

بعض علماء صوفياء بعد ۾ به سنڌ مان ايندا رهيا ۽ سندس فيض

صحت مان مستفيض ٿيندا رهيا، بلڪ ڪيترن سنڌي واپارين شيخ عيسيٰ سنڌيءَ جي شخصيت سبب برهانپور سان تجارتي رابطو قائم ڪيا هنن بزرگن جي آباد ٿيڻ ڪري اهو محلو ”سنڌي پوره“ سڏجڻ لڳو. هن خانوادہ جي علمي شهرت سبب غير سنڌي بہ هندستان جي مختلف علائقن مان اچي هتي آباد ٿيا ۽، علم ادب ۽ تصوف جي شمع روشن ڪندا رهيا. اهوئي هن خانوادہ جو مقصد هو تہ هتي رهي علم جي جوت جلاڻجي. سندن اسلاف بہ پات شريف مرڪز هجڻ جي باوجود مختلف هنڌن تي وڃي اهو فرض ادا ڪندا رهيا ٿي. جهڙي طرح برهانپور ۾ رشيدو هدايت جي مسند وڃائي وئي جنهن جو فيض ۽ برڪت سڄي هندستان ۾ محسوس ڪيو ويو.

جڏهن محلو سنڌي پوره انساني آباديءَ سان ڀرجڻ لڳو تہ ان جي ويجهو ”صحت ڪنواڻ“ جي نالي هڪ ٻيو محلو آباد ٿيو جيڪو عدد ۾ نواب ابوالخير خان بمبئي نسبت خيرخاني مشهور ٿيو هتي نئي سنڌ مان آيل آباد ٿيا، جيڪي ڪپڙي جي ڇپائي ڪرڻ جي فن ۾ ماهر هئا اڄ تائين سندن اولاد اتي آباد آهي ۽ ڪيرما ساڳئي ڌنڌي سان منسلڪ آهن. سندن دستداري منفرد حيثيت سان سڃاتي وڃي ٿي.

تعلق نمبر (11) صفحو 5۴9

مسيح الاولياءَ جو لقب حضرت عيسيٰ ڪي ڪنهن ڏٺو يا ڪڏهن کان عام ٿيو. ان سلسلي ۾ گلزار ابرار يا ڪنهن ٻئي همعصر ڪتاب ۾ ان جي وضاحت نہ ٿي ملي. المذنبوب الحبيب قلمي 1332ھ ۾ لکيل آهي تہ:

”حضرت مسيح الاولياءَ اهو مرد عباد الله الصالحين مان مقرب الله العظيم هو جو ملفوظات خواجہ سيد قاسم نقشبندي جيمان معلوم ٿو ٿئي تہ سڀ ڪنهن مجلس معرڪہ ڏڪر قال الله قال رسول صلي الله عليه وسلم جيمر جڏهن بہ حضرت امام رباني مجدد الف ثاني قدس سره جي معمر هئي تہ انهيءَ هر ڪنهن وقت ۾ سندن درجہ دھان گوهر افشان مان ڌاران لقب مسيح الاولياءَ جي چڙهو نالو شيخ عيسيٰ قاسم سنڌي جو نہ ٿي زبان مبارڪ تي آندائون سبحان الله“

ساڳي طرح سندن هڪ ٻيو لقب جنڊالله پڻ آهي. جيڪو پير و مرشد شاه لشڪر جي نسبت هو. جنڊ ۽ لشڪر مترادف المعنيٰ لفظ آهن. پاڻ اهو

لقب حضرت شيخ لشكر محمد عارف جي حلقه ارادت ۾ اچڻ کان پوءِ اختيار ڪيو. 982ھ کانپوءِ سندن ملاقات شيخ لشكر محمد عارف سان ٿي جنهن کانپوءِ 998ھ ۾ حضرت مسيح الاوليا جي سنڌ ۾ موجودگي گائڙار ابرار مان ثابت آهي. يقينن پاڻ انهن ڏينهن ۾ هتي آيل هئا. جڏهن سندن سهري ۽ چاچي حضرت مخدوم عباس پاتائي ٿر هڳورجائي وفات ڪئي. غوثي بعنوان ياد مخدوم عباس ۾ مائٽي سبب جانشيني جو ذڪر ڪندي سندس ٻه پيا اقم پڻ تحرير ڪيا آهن يعني ”مسيح القلوب“ ۽ ”حبيب الله“ جنهن سان گڏوگڏ سنڌ جي جمل فضلا ۾ سندس فضيلت جو پڻ ذڪر ڪيو آهي.

تحفة الكرام ۽ ان کانپوءِ ”معيار سالڪان طريقت“ ۾ سندس وطنيت سنڌ ڏيکارڻ سان گڏ لقب جندالله پڻ ڄاڻايو ويو آهي. علي شير قانع ”معيار سالڪان طريقت“ ۾ رقمطراز آهي:

”شيخ عيسيٰ سنڌي، جندالله لقب مريد شيخ لشكر محمد عارف.“
تحفة الكرام جا لفظ هي آهن:

”شيخ عيسيٰ سنڌي: لقب جندالله - شيخ محمد غوث گوالياري جي خليفي شيخ محمد لشكر جو مريد هو. شيخ برهان شطاري برهانپوري سندس مريد ۽ خليفو هو. سندس تصنيفات ۾ تفسير انوار الاسرار مشهور آهي. پاڻ 1031ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس فرزند شيخ عبدالستار فضيلت ڪمال ۽ عمده حال جو صاحب پنهنجي والد جي مسند ارشاد تي ويٺو ۽ وفات ڪري ويو.“

تاريخ تحفة الكرام ۾ شيخ عبدالستار جو ذڪر انهن مقامي روايتن ۽ قلمي مواد جي تائيد ڪري ٿو. جنهن ۾ شيخ عيسيٰ جي هڪ ٻئي فرزند شيخ شهرالله جو عالم جواني ۾ وفات ڪرڻ جو ذڪر آهي. شيخ عبدالستار ۽ بابا فتح محمد کانسواءِ ٻئي نرين اولاد نياڻين ۽ همشير جو ذڪر هندستاني تذڪرن ۾ نه هئڻ برابر آهي، پير حسام الدين راشدي تذڪره مشاهير سنڌ جي حواشي ۾ جيڪو شيخ عيسيٰ جندالله جو شجرو ڏنو آهي ان ۾ موجود پيدائش ۽ وفات جي سال مان اندازو ٿئي ٿو ته شيخ شهرالله جواني ۾ ئي پنهنجي والد شيخ عيسيٰ جي حياتي ۾ ئي وفات ڪري ويو، ۽ پنهنجي پٺيان هڪ فرزند شيخ حسن قاري ڇڏيائين. جنهن جو اولاد سنڌ ۾ موجود آهي.

حضرت مسيح الاوليا جي ڄمڻ جو زمانو حضرت شيخ لشكر محمد عارف جي خليفه ٿيڻ کان گهڻو بعد جو آهي جڏهن پاڻ فرزند شيخ عبدالستار جي همراھ پنهنجي چاچي ۽ سھري مخدوم عباس جي وفات کان پوءِ مستقل برهانپور منتقل ٿي ويا. پيءُ پٽ جي گڏجي برهانپور روانگي سبب پنهني جو نالو گڏگڏ تڏھن الڪرام ۽ ٻين تحريرن ۾ شامل ٿي ويو.

مسيح الاوليا پنهنجي معرڪه الارا تصنيف عين المعاني جي تمھيد ۾ هيٺين عبارت لکي آھي:

عيسيٰ بن قاسم بن يوسف بن ركن الدين بن معروف بن شھاب الدين المعروف الشھابي الجندي السندي الهندي البراري العشقي الشطاري القادري ڪم ملقب بہ عين العرفا و مڪني بہ ابوالبرڪات است ميگريد (عين المعاني)

بزرگان دين جي اها روايت اڪثر مشاهدي ۾ آئي آھي تہ پنهنجي نالي ۽ لقب کانپوءِ فوراً پنهنجي زاد بوم جو ذڪر ڪندا آهن. اھو ئي اصول عام بہ آھي. حضرت مسيح الاوليا بہ پنهنجو لقب الجندي لکڻ کانپوءِ فوراً السندي لکي پنهنجي وطن جو ذڪر ڪري ٿو. جنھن بعد الهند لکي تہ ڏانھن سفر جو اشارو ڏئي برار ۾ پنهنجي چاچي وٽ ابتدائي علوم لاءِ گنج عرصو رھڻ جي ڳالھ ڪري ٿو. جنھن بعد پنهنجي طريقت جي سلسلن جو ذڪر ڪيو ويو آھي. شيخ عيسيٰ جو پنهنجي والد جي وفات، نو عمري ۾ قرآن جي تعليم ۽ حفظ کانپوءِ پنهنجي چاچي وٽ برار ۾ اچي رھڻ ۽ ڪيترن ئي علوم ۾ مھارت حاصل ڪرڻ وارو زمانو غوثي لاءِ پڻ ان مغالطي جو سبب بڻيو جو هو سندس زاد بوم اھائي سمجھي ويٺو. ڇو جو انھي نوعمر جي زماني ۾ هن کيس اتي ڏٺو ۽ غلط فھمي جو شڪار ٿيو.

گلزار ابرار غوثي حسن مانڊوي 1022ھ ڌاري مڪمل ڪيو. سندس فارسي ٻولي صوفيائن نڪتن سان ڀريل آهي. مصنف پنهنجو مختصر احوال پڻ ڪتاب ۾ بيان ڪيو آهي. هن جو اردو ترجمو اذڪار ابرار جي نالي سان 1326ھ ۾ شايع ٿيو، اصل فارسي متن ڇاپي هيٺ ڪونه آيو آهي. فارسيءَ جا قلمي نسخا ايشيا ٽڪ سوسائٽي ڪلڪٽ، آصفيه حيدرآباد دکن، بانڪي پوره، لينڊسينا ۽ برٽش ميوزم جي ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

ايرج پور ۽ برهانپور ۾ سنڌ جي عالمن ۽ صوفين سان مصنف جي ملاقات سبب کيس هتان جي مشاهيرن جو تعارف ٿيو. سندس معلومات جو گهڻي ڀاڱي ذريعو برهانپور ۾ لڏي آيل حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جي خاندان جا فرد ۽ متعلقين معلوم ٿين ٿا حالانڪ بالمشافه ملاقاتن جي باوجود غوثي کان ڪجهه مغالط ۽ غلط فهميون پڻ ٿيون آهن. ويسر سبب ڪجهه احوال غير مڪمل ۽ خلط ملط ٿيل پڻ محسوس ٿئي ٿو. اهڙي علمي ڪاوش جنهن ۾ سوانح حيات جيڪا ڪنهن هڪ بزرگ جي نه بلڪ سوين بزرگن جي هجي تنهن کي غلطي کان بلڪل پاڪ رکجي سو ڪنهن طرح ممڪن نه آهي. اهڙا ڪتاب چند نشستن ۾ ويهي مڪمل نه ٿا ڪري سگهجن. مهينن بلڪ سالن جا وقفا ذهن ۾ ويٺل تاثر، سن ۽ ٻڌست سبب احوال گڏ ڪرڻ ۾ خامين جو قوي امڪان رهي ٿو. جن کي اسان تعليقات ۾ درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بيان ڪيل معمولي خامين جي باوجود هن ڪيترن ئي بزرگن جي نالن ۽ سوانح حيات جي مختلف پهلوئن کي محفوظ ڪرڻ جو شرف حاصل ڪيو آهي. سندن ان ڪاوش جي قبوليت جو اندازو صديون گذرڻ بعد به ڪتاب جي اهميت مان لڳائي سگهجي ٿو.

— مخدوم سليم الله صديفي

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.